

॥ श्रीः ॥

नामलिङ्गानुशासनं

नाम

अमरकोषः ।

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजविद्वद्वरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया
व्याख्यासुधा(रामाश्रमी)व्याख्यया टिप्पण्यादिभिश्च सहितः ।

जयपुरराजधानीवास्तव्येन पाठशालाध्यापकेन दाधिमथर्वश-

भूषणसुमतिश्रीवदरीनाथात्मजश्रीशिवदत्तकोविदेन

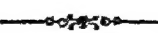
पूर्वसंस्कृतस्येदं

षष्ठं संस्करणम्

श्रीमदिन्दिराकान्तचरणान्तेवासिना

नारायण राम आचार्य “काव्यतीर्थ” इत्यनेन

संशोधितम्

मुम्बय्यां

सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग इत्येताभिः,

निर्णयसागरमुद्रणालयेकृते तत्रैव च मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

भूमिका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयनिष्पत्तिर्हि सर्वाभीप्सिता । सा च श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादि-
तत्तच्छास्त्रार्थज्ञानाधीना । तत्तदर्थज्ञानं च तत्तदवान्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनम् । तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च
तत्तत्पदार्थज्ञानाधीनम् । तत्तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पदशक्तिग्रहाधीनम् । तत्तत्पदशक्तिग्रहे च

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’

इति शिष्टोक्तिदर्शिते शक्तिग्रहोपायेषु कोपस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशब्दशक्ति-
ग्राहकत्वेऽपि रूढयोगरूढयोः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतःशक्तिग्राहकत्वाभावात् ॥
कोपेषु च केवलनामानुशासनभूतानां केवललिङ्गानुशासनभूतानां च लाघवेनोपकारकत्वाभावेन नाम-
लिङ्गोभयानुशासनत्वेनामरसिंहविरचितस्यास्यैव कोपस्य सर्वोपकारकत्वम् । ‘अयममरसिंहः किंजातीयः
कदा कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्डयांचकार’ इति न निश्चितम् । परंतु देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेष-
नामप्रारम्भे बुद्धनान्नां लेखनेन बौद्धत्वमस्मावसीयते ॥

केचित्तु—

‘धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहश्च वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥’

इति वैक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालिकत्वममरसिंहस्य वदन्ति ॥

परे तु—

‘इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्वमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥’

इति पद्यानुरोधेन पाणिनि-समन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं श्रुवते ॥ अत्रेदं बोध्यम्—इदं न क्रमबोधकम्,
पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात् ॥

अस्य वैयाकरणत्वं तु—

‘अमरसिंहो हि पापीयान्सर्वं भाष्यमचूचुरत् ।’

इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव ॥ इत्थं भङ्ग्यन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकल-
वैदिकविरुद्धत्वात् ॥ अस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्याः कृताः । तासु मद्गृष्टास्तु—

१—अमरकोशोद्घाटनम् भट्टक्षीरस्वान्युत्प्रेक्षितम् ॥

तत्र च श्रीभोज-राजशेखर-भट्टि-माध-प्रभृतीनां नामानि सन्ति ॥

२—पदचन्द्रिका रायमुकुटेन १३५३ शकाब्दे निर्मिता ॥

तत्रत्यग्रन्थादीनां नामानि डॉक्टर. श्रीयुतभाण्डारकरैः प्रकाशितानि ॥

३—बुधमनोहरा स्वयंप्रकाशशिष्यवेदान्तिमहादेवविरचिता ॥

तत्र मुकुटनाम वर्तते ॥

४—पीयूषव्याख्या रामकृष्णदीक्षितकृता ॥

अत्रापि मुकुटनाम वर्तते ॥

५—अमरचन्द्रिका परमानन्दमैथिलकृता मुकुटसारभूता ॥

६—पदविवृतिः लिङ्गसूरिविरचिता ॥

७—व्याख्यासुधा भानुजिदीक्षितकृता ॥

अत्रत्यग्रन्थादिनामानि पत्रान्तरे मुद्रितानि ॥

८—अमरविवेकः महेश्वरकृतः ॥

आभ्यो व्याख्याभ्यो भिन्ना व्याख्या राधाकान्तचहादुरप्रकाशितास्तदीयशब्दकल्पद्रुमप्रस्तावनातो ज्ञेयाः ॥

अधुनैतद्देशे प्रचुरप्रचाराया व्याख्यासुधाया मुद्रणं वाराणस्यां जातम् । तथापि प्रायो दुर्लभतामवेक्ष्य पुनर्मुद्रणं 'सुम्बईस्थनिर्णयसागराध्यक्षश्रीयुतजाग्रज्जीदादाजीभिर्वाञ्छितम् । तैः प्रेरितेन मया उक्त-
व्याख्यानां द्वित्रपुस्तकसंपादनपूर्वकं व्याख्यासुधोपकारो यथाबुद्धि समस्कारि ॥ यैर्महात्मभिरत्रावसरे
पुस्तकं दत्तं तेषां नामान्यपि धन्यवादपूर्वकं प्रकाशयन्ते—

अमरकोषोद्घाटनस्य पुस्तकम् जयपुरराजगुरुपुरोहितश्रीवलदेवचन्द्रशर्मणाम् ॥

”

वचूणग्रामवास्तव्यदाधीचकाशीनाथशर्मणाम् ॥

पदचन्द्रिकापुस्तकम्

तैलङ्गान्वयरामकृष्णशर्मणाम् ॥

”

पण्डितवरसरयूप्रसादशर्मणाम् ॥

”

दाधीचरामप्रतापशर्मणाम् ॥

बुधमनोहरा

दाधीचव्यासवालावकसशर्मणाम् ॥

पीयूषम्

जयपुरराजगुरुभट्टश्रीलक्ष्मीदत्तसुतश्रीदत्तशर्मणाम् ॥

व्याख्यासुधा

”

काव्यमालानिष्पादकपण्डितवरदुर्गाप्रसादशर्मणाम् ॥

”

पण्डितवरनारायणशास्त्रिणाम् ॥

”

ज्योतिर्विद्वरवालचन्द्रशर्मणाम् ॥

”

अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी (हैमनानार्थव्याख्या)

त्रिकाण्डशेषः

हारावली

जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपाध्वश्रीयुत-

नारायणभट्टानाम् ॥

अभिधानचिन्तामणिः (सटीकहैमनाममाला) प्रागुक्तश्रीदत्तशर्मणाम् ॥

तत्र टीकाभागे प्रमापकनामानि तु—

अमरः १४ पृष्ठे ३४ पङ्क्तौ. अमरटीका १२।२०. अमरशेषः ९६।१७. अलंकारकृताम्

२७।३७. उत्पलः ८०।७. कात्यः १८।१३. कामन्दकिः ११४।१६. कालिदासः ८६।१२.

कौटिल्यः १७।३४. कौशिकः ३८।१५. क्षीरस्वामी ७५।१२. गौडः १०।२९. चाणक्यः

८३।३१. चान्द्रः ३६।३६. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते (स्वकृते) ४।२९. दुर्गः १५।१४.
 द्रमिलाः ३५।१२. धनपालः १९।१४. धनुर्वेदः ६६।३८. धन्वन्तरिः ५६।१६. नारदः
 ७६।२६. निघण्टुः (स्वकृतः) १०१।३४. नैरुक्ताः ४२।२. पालकाप्यः १०३।२९.
 पुराणम् १७।३८. प्रमाणमीमांसा (स्वकृता) १५।२२. प्राच्याः ११५।१४. वौद्धाः
 २५।१४. भट्टतोतः ७।२८. भट्टिः १२२।३२. भरतः ३०।१५. भागुरिः १७।२८. भोजः
 ३६।२५. मङ्गः ६८।३०. मनुः १६।१६. मनु (कोषः) ३९।११. महाभारते २०।१५.
 माघः २३।५. माला १७।३२. मुनिः ५५।१८. याज्ञवल्क्यः १०१।२२. वाचस्पतिः
 ८।२५. वामनपुराणे १२।३५. विश्वदन्तः १३।१७. विष्णुपुराणे १७।२८. वेदे १०।१६.
 वैजयन्ती २७।१५. वैद्याः ५५।१०. व्याडिः १०।७. शाब्दिकाः ८१।३८. शाश्वतः
 १६।२३. श्रीहर्षः २८।३८. श्रुतेः १५।१२. स्मृतिः १०।१८. हलायुधः ३३।३८.

इत्थमुपलभ्यन्ते ॥

विश्वकोषः }
 द्वैमकोषः } जयपुरराजवैद्यश्रीयुतश्रीकृष्णरामकविवर्याणाम् ॥

इत्थं कोशव्याख्यापुस्तकान्येकीकृत्य यथाबुद्धिविभवं विचार्य व्याख्यासुधायाः शोधनं टिप्पणीदानं
 चाकार्षम् । तदत्र शोधने क्वचिन्मम प्रमादो जातः स क्षन्तव्य एव । तथा चोक्तम्—

‘गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥’

इति विज्ञापयति

जयपुरसंस्कृतपाठशालाध्यापकः

शिवदत्तशर्मा ।

चतुर्थावृत्तिप्रस्तावना ।

नामलिङ्गानुशासनीयानेकव्याख्यास्वप्नेसरत्वेन वरीवर्ति रामाश्रम्यपरपर्यायेयं व्याख्यासुधाख्या व्याख्या । अस्याः पूर्वसंस्करणं विद्वल्लामायमानैर्जयपुरसंस्कृतपाठशालामुख्याध्यापकैर्दाधिमथकुलावतंसैः प्रण्डितवरशिवदत्तशर्मभिरसाधारणायासादनेकविद्वद्भ्योऽनेकविधटीकापुस्तकसंपादनयोजनेनेतरविद्वत्कर्तृकपुनःसंस्करणनिरपेक्षं शोधनमकारीति निर्विचिकित्सं पूर्वावृत्तिमुद्रितपुस्तकादवगम्यत एव । एतावतास्यान्येन पुनःसंस्करणकरणं पिष्टपेषणायितं स्यादिति न कल्पनीयं संख्यावद्धिः । प्रतिमुद्रणावृत्तिपूर्वावशेषदोषापाकरणकं संस्करणमावश्यकमेव । तदपि प्राथमिकशोधकद्वारैवापेक्षितमिति निर्विवादम् । तथापि पुनरङ्कनकालेऽनवसरतया शोधकस्य च दविष्टत्वेन कालातिक्रमभिया चास्या द्वितीयावृत्तेः शोधनाय श्रीमद्भिः तुकाराम जावजीश्रेष्ठिभिर्नियुक्तोऽस्मि । उररीकृत्य च सादरं तन्निदेशं केवलं पूर्वतनसंस्कारकालीनमानुषशेमुषीनैसर्गिकदृग्गदिदोषकारणकानामुपरि निर्दिष्टपण्डितवरैः शोधनपत्रकेषूद्घाटितानामनुद्घाटितानां च मद्दृष्टिसरणिमापतितानां स्वलितानां यावद्बुद्धिबलं मार्जनमकारि । विशेषतश्चामरस्थस्य कस्यचिद्वस्तुनो यथासंभवं नाम्नां नाम्नोर्नामश्च व्याख्यावसरेऽमुकस्य वस्तुन इमानीमे इदं वा नामेति व्यवस्था व्याख्यासुधायां कुत्रचनासीद्बहुत्र च नासीत्सापि व्युत्पित्सूनामनायासतोऽवगमाय तत्र तत्रेमानीयन्त्यमुकस्य वस्तुनो नामानीति स्थूलाक्षरविन्यासेन कृता ॥

अभ्यर्थये च नामं नाममन्नापि स्वलितं क्षमध्वमिति करुणावरुणालयेभ्यो विद्वद्भ्योऽहं सविनयं

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मसूनुः

वासुदेवशर्मा ।

४६ पृष्ठव्याख्यासुधाटिप्पणीशेषपूर्तिः—

“सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली” इति मूलं ‘सा अमावास्या दृष्टेन्दुः चतुर्दशीयोगात् दृष्टचन्द्रा चेत् सिनीवालीपदवाच्या भवति’ इत्येवं फलितार्थकत्वेन व्याख्यातुर्व्याख्यासुधाकारस्याशयस्तु—

‘तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता ।’

इति प्रचेतोवाक्यानुसारेण अमावास्याक्षयदिने सूर्योदयतः प्राक् चन्द्रोदयकाले अमावास्याया असत्त्वाच्चतुर्दश्या एव सत्त्वेन तद्दिन एवागत्या अमावास्याकार्यस्यापि करणीयत्वेनामात्वव्यवहारश्चतुर्दशीदिन एवेत्येवं बोधनीयः ॥ परं त्विदं न सार्वदिकम् । व्यर्कचन्द्रस्य (चन्द्रसूर्योभयान्तरस्य) द्वादशभ्योऽंशेभ्योऽनधिकत्वे चन्द्रादर्शनस्य अनल्पत्वे चन्द्रदर्शनस्य नियमनं ‘दशेन्दवः १२’ इति वाक्येन यद्यपि तिथ्याद्यानयनेऽनुपयुक्ततया शरसंस्काररहितस्यैव कृतमिति प्रतीयते तथापि शुक्लोन्नतिचन्द्रदर्शनशौक्ल्यमानानयनप्रकरणे शरसंस्कारस्यापि दानात् चन्द्रदर्शने शरसंस्कारदानस्यात्यावश्यकत्वमिति व्यक्तीकृतम् ॥ तथा चोपपञ्चाशकस्य चन्द्रशरस्योत्तरदिक्त्वे अमावास्याप्रथमतुर्यांशेऽपि शुक्लप्रतिपच्चरमतुर्यांशेऽपि चन्द्रदर्शनं भवत्येव । एवं चन्द्रशरस्य दक्षिणदिक्त्वे कृष्णचतुर्दशीचरमतुर्यांशे शुक्लद्वितीयाप्रथमतुर्यांशेऽपि चन्द्रदर्शनं नैव भवति । दक्षिणोत्तरशरतारतम्यमेवात्र प्रधानं बीजमिति व्यङ्ग्ययितुमेव ‘अमाक्षये सिनीवाली’ इत्यनुक्त्वा ‘सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली’ इत्येवोक्तं सर्वविदाकोषकारेणेति निवेदयति टिप्पणीकर्ता दाधिमथः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

प्रथमं काण्डम् ।

वह्वीवह्वं नत्वा गुरुं (गिरं) भद्रोजिदीक्षितम् ।
आ(अ)मरे विदधे व्याख्यां मुनित्रयमतागुगाम् ॥

प्रारिपितप्रत्युद्गापनुत्तये कृतं मङ्गलं शिष्यनिक्षार्थमादां
निवचन्ध—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

यस्येति ॥ हे अनघा, भवद्भिः त धीराः सेव्यताम् ।
न अघं पापं येषां तेऽनघा निष्पापाः । सुकृतिन इति यावत् ।
सुकृतिन एव तं सेवितुं प्रभवन्तीति त एव संवोच्यन्ते । 'धर्मेण
पापमपनुदति' इति श्रुतेः । धियं राति ददाति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) अस्मात् 'किप् च' (३।२।७६) इति
किप् । धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः । अनेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरु-
मेवाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थ उपदिष्टः । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न
मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुत्वेवायाः फलमाह—श्रिये चामृ-
ताय चेति । चक्षुष्यमुभयोः प्राधान्यशोतनाय । भुक्तिमुक्ति-
प्राप्तिर्गुरुत्वातो भवति । 'क्रियार्थोपपदस्य—' (२।३।१४)
इति चतुर्थी । तादर्थ्यं (वा० २।३।१३) वा । तदुक्तं भाग-
वते—'योगक्षिमापुरुषमयीं यदुदैहयायाः' इति । ननु गुरोः
ध्रियोऽभावात्ततः कथं सा प्राप्य(प्य)त इत्याशङ्क्याह—
यस्येति । अस्मात् गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्तं
भागवते—'प्राप्ते भक्तपादपरमपाद मां विन्दन्त्यहं त्वद-
द्या यतोऽजित' इति, 'सत्यं मौनं दया ध्यान्तिरत्यागः
संतोष आर्जवम् । रामो दमस्त्याः ताम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥
ज्ञानं भिरधिर्दक्ष्यं क्षीयं देवो यतो रम्यते । साताम्यं कौशलं
पान्तिर्धैर्यं नार्द्रकोपश्च ॥' इत्यादयो गुणाः । कीदृशस्याह—
ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञानदेऽनेनेति ज्ञाने पारम्, दया निष्का-
रपदपदुःसाप्रदायेन्द्रा, तपोः निम्नोक्ति । शास्त्रसंपन्नस्य,
दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रौत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषणो-
भये श्रौत्रियपणुक्तम् । स ज्ञानपराभि निम्नं दास्यतीत्यतो

दयावत्त्वमुक्तम् । 'दयालोऽरसमर्थस्य दुःखार्थैव दयालुता'
इत्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । कीदृशस्य—अगाधस्य । न गाधस्त-
लस्पशो यस्य गम्भीरस्य । विषयानाकृष्टस्येति यावत् । यद्वा,
अगं शैलं वृक्षं वा आप्नोति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा०
३।२।१०१) इति आप्नोतेः 'आप्ल् व्याप्तौ' । (स्त्रा० प० अ०)
उः । टिलोपः (६।४।१४३) । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१)
तमगं दधाति मनस्तेलगाधः, तस्य । परमेश्वरभक्तस्येति
यावत् । कीदृशो धीराः—अक्षयः । अः वायुदेवः, तस्मिन्
क्षयो ज्ञानं निवासो वाऽस्य सोऽक्षयः । अनेन ब्रह्मनिष्ठतारुण्यं
द्वितीयं विशेषणमुक्तम् । यद्वा,—न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीप
हिंसायाम्' (क्या० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) पूर्वत्र
तु 'क्षि निवासगलोः' (तु० प० अ०) । परपीडापहा-
रकः । 'यस्माज्जोद्विजते लोकः' इति गीता । अथवा स
धीराः मया सेव्यताम् । स कः—यस्य गुणा अनघाः । न अघं
येभ्यस्तेऽनघाः । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यशः कलि-
मलापहम्' इति भागवतान् । शेषं समानम् । 'आशिपि
ल्लिल्लोदौ' (३।३।१७३) इति कस्मिन् लोद । इत्थं हि गुरु-
त्वेवापरान् प्रति वर्तव्यत्वेनोपदिश्यते स्वयं वा प्राप्यते ।
गुरुत्वेवमाहात्म्यं च ब्रह्मवर्तार्थो प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि—
'यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः' इति, 'तुमेव सर्वभूतास्मा गुरुशुभ-
पया यथा' इति च । एवं 'लक्ष्मीवान्, कल्याण(निर्मल)-
गुणः, शास्त्रसंपन्नो, दयापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुभक्तो,
विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संप्रप्राप्त्यर्थं मोक्ष-
प्राप्त्यर्थं च निष्कार्यैरधिकारिभिः, नया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो
हितमुपरिज्ञान, स्मृतिमाद्यंरमन्तो वा प्रत्यक्षद्वारावाद्ग-
धनम् (इति) लक्ष्मीस्वरजलक्षणं च महत्त्वमानन्तर । ननु
सुगुहः—'विष्टयेवतासंकीर्तनाद्विष्टमुत्पिपादयितुः' इत्य-
गोचर । नय । देवतायानवगदन्तमादर्शनान्, अमी-
ल्लोदो दर्शनाय । सानी तु—'जिनमनुस्त्वय' इति स्वरज-
लक्षणे महत्त्वमाह । तय । जिनप्राप्त्यर्थं दत्त्वावादर्शना,

सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकृतुर्जनत्वे प्रमाणाभावाच्च । प्राञ्चस्तु—‘हि धीराः, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्यशालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव संवोधयति । प्रकृतत्वाद्युष्माभिर्हितेच्छुभिः । स कः—यस्य गुणा मैत्रीमर्यादादयोऽणिमादयो वा अनघा निष्पापाः । रागाद्यसंवलिता इति यावत् । यद्वा, ह्याः । तथा च धरणिः—‘अनघोऽपापहृद्ययोः’ इति । किंभूतस्य—ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञानं समस्तविद्या(पया)वबोधः । दृष्टं स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा दया । तयोरभ्युतुल्ययोः सिन्धोरिव सिन्धोर्विपुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्नः । अन्यैरनधिगतज्ञानपारत्वादपरिच्छेद्य(यं गाम्भीर्यं य) गाम्भीर्यस्य वा । स किंभूतः—परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मरणादिराहित्याद्वा । फलाधीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरत आह—‘ध्रिये चेत्यादि । श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्तुम्, अमृताय मोक्षाय च । यद्वा,—स सिन्धुः सेव्यताम् । स कः—‘यस्य अगाधस्यातलस्पर्शस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णोः क्षयस्य निवासस्य वा गुणाः अनघा रक्षादिमत्त्वान्नैमित्यादयः, ध्रिये लक्ष्म्यै, अमृताय च पीयूषाय च’ इत्याहुः । अत्र समुद्रपक्षस्तु न सम्यगिव । ज्ञानेत्यस्यानन्वयात् । ‘अक्षयः’ इत्यस्य प्रथमान्तस्य पञ्चमन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् । ‘अभीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमदृष्टं हि—’ इत्यादिसंग्रन्थविरोधाच्च । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावान् । ‘ज्ञानदययोः स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्’ इति वा, ‘ज्ञानदये स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपेऽस्मिन्’ इति वा समाधेयम् । पञ्चार्थोऽप्यार्थिकार्थत्वेन समाधातुं शक्यः । ‘स्यन्दतेः संप्रसारणं ध्वं’ (उ० १।११) इत्युः । यत्तु मुकुटः—‘ताभ्यां सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादित्वात् (वा० २।३।१८) तृतीया । ‘तृतीया’ (२।१।३०) इति ‘योगविभागात्समासः’ इति सर्वधरादयः’ इति । तदपि न सम्यक् । अर्थसंगतेः । प्रातिपदिकार्थे हि सा, तस्य न भेदेनाभेदेन वात्रान्वयः संभवति । अमेदे हि तृतीया व्यर्थः । प्रथमाया एवौचित्यात् ॥

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति—

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

समेति ॥ मया, अन्येषां व्याख्यादीनां तन्त्राणि नाम लिङ्गानुशासनानि, सिद्धान्तान्वा । समाहृत्यैकीकृत्य, संगृह्य वा । नामान्याख्याः, लिङ्गानि च स्त्रीपुंनपुंसकानि, अनुशिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिन्ननेन वेति नामलिङ्गानुशासनम्, ‘करणाधिकरणयोश्च’ (३।३।११७) इति ल्युट् । संपूर्णन्यूनत्वदोषरहितम् । उच्यते । कीदृशम्—वर्गैः प्रकरणैर्युक्तम् । कीदृशैः—संक्षिप्तैः स्वल्पशब्दैः । पुनः कीदृशैः—प्रतिसंस्कृतैः

प्रत्येकं क्रमकथनेन कृतोत्कर्षः । यद्वा,—असारांशरहितैः शब्दरचनाविशेषवद्भिः । त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रप्रतिपादकानि । वरहस्यादिकृतानि तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि । अत्र तूभयार्थसंग्रहादिदमेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः ॥

लिङ्गज्ञानोपायं परिभाषते—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥
भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥
त्रिलिङ्गां त्रिविवति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।
निपिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्तायादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

प्रायश इति ॥ ‘बहुत्पार्थ्याच्छस्’ (५।४।४२) इति शस्, प्रायशो बाहुल्येन, रूपभेदेन टपाच्चसर्गविन्दुरूपेण स्त्रीपुंनपुंसकं बोध्यम् । यथा—‘पद्मालया पद्मा’, ‘पिनाकोऽजगवं धनुः’ । क्वचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूपभेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—‘तत्परो हनुः’ । अत्र तत्पर इति विशेषणाद्वनोः पुंस्त्वम् । (‘कुतः कृतेः ज्ञेहपात्रम्’) सैवात्पा कुतुपः पुमान् । (अत्र) ‘सा’ इत्युत्पत्त्या कुत्वाः स्त्रीत्वम् । निश्चितलिङ्गानानन्तर्यं साहचर्यम् । रूपभेदाभावेऽपि क्वचित्तेनापि लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा—‘अथयुगध्विनी’, ‘भानुः करः’, ‘वियद्विष्णुपदम्’ । अत्राध्वयुग्मानुवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि । क्वचित् तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम् । यथा—‘भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्’, ‘रोचिः शोचिरुमे क्लीबे’ ॥३॥ अत्र

१—‘प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना कृतोत्कर्षः’ इति पाठान्तरम् ।
२—अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां भेदमाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । परवर्द्धिं हि स्यात् । नावयवलिङ्गम् । यथा ‘कुलिशं भिदुरं पविः’ नतु ‘कुलिशभिदुरपवयः’ इति । तथा एकशेषो न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात् । यथा ‘नभः रं श्रावणो नभा’ न तु ‘तश्रावणौ तु नभसी’ इति । तथा संकरो व्यामिश्रतापि न कृता । साहचर्यात्तलिङ्गत्वं हि स्यात् । यथा ‘स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः’, नतु ‘स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः’ इति । एतच्च क्रमादृते यत्र संग्रहशेकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्रानुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्दादयः कृता एव । यथा ‘वर्गाः पृथ्वीपुरश्माभृद्वनौपधिमृगादिभिः । नृमृगक्षत्रविद्वद्भैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः’ इत्यत्र द्वन्द्वसंकरौ । आत्रादाविकलैश्च कृताः । उपाध्यायश्च ‘क्रमादृते’ इत्यन्तर्गदुं मन्वानः ‘क्रमेणादृते परिपाट्योपादेये त्रय्ये’ इति व्यवददत् । गौडोऽपीत्यमनुज्ञा यथात्रायं संकरः क्रमादृते अनुक्रमं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः । अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत एव । यथा ‘कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः’ । प्रथमाः स्तुः पारिपदा’ इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन्प्रकरणैर्नैरदिक्षत् । श्रीभोजस्त्वन्या व्याख्यात् । ‘यथैते द्वन्द्वकशेषसंकराः, क्रमादृते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा यद्युक्ता न स्युः’ तदा न कृताः ।

कोशे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानाम्, भिन्नं लिङ्गं येषां
तेषाम्, लिङ्गमेदमाख्यातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । यथा—
'देवतादेवतामराः' इति न कृतम् । परबलिङ्गता स्यात् । यथा
वा—'खं नभः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति
न कृतम् । शिष्यमाणलिङ्गतैव स्यात् । समानलिङ्गानां तु तौ
कृतावेव । यथा—'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः', 'पादा रश्म्य-
द्वितुर्याशाः' । स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ
कृतावेव । यथा—'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः', 'माता-
पितरौ पितरौ' । एते स्वस्वपर्यायेषूक्ता एव । तथा तेषां
क्रमादृते क्रमं विना संकरो न कृतः । स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण
पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकस्तु संकरो न
दोष इति भावः । संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः ।
यथा—'स्तवः' इति पुंलिङ्गमुक्त्वा, 'स्तोत्रं' नपुंसकमुक्त्वा,

'नुतिः स्तुतिः' इति स्त्रीलिङ्गावुक्तौ । न तु 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो
नुतिः' इति कृतम् । एवं 'जनुर्जननजन्मानि' इति नपुंसकलि-
ङ्गाभिरुच्य, 'जनिरुपत्तिः' इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा, 'उद्भव'शब्दः
पुंलिङ्ग उक्तः । यत्तु स्वामिनोक्तम्—'एतच्च क्रमादृते । यत्र
संग्रहश्लोकादौ क्रमात्रां विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्न-
लिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा 'वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभू-
द्वनौपधिः' इत्यादौ द्वन्द्वसंकरौ, 'आत्रादावैकशेषश्च कृतः'
इति । तत्र । इत्थं हि 'पृथ्वीपुर' इत्यादिनिर्वाहेऽपि आत्रा-
दावनिर्वाह एव । तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपादयिपितत्वात् ।
अत एव 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः' इत्यादावप्यनिर्वाहः ।
यदपि 'उपाध्यायश्च 'क्रमादृते' इत्यन्तर्गद्गं मन्वानः 'क्रमे-
णादृते परिपाद्योपादेये ग्रन्थे' इति व्याख्यत' इति स्वामी ।
तदपि न । अन्तर्गद्गुमानस्य निर्वाजत्वात् । अस्मदुक्तीत्या

पर्यायनिर्देशं विना तूक्तानां कृता एव । यथा 'विषाधराप्सरोयक्ष-
रक्षोगन्धर्वकिन्नराः' तथा 'पुत्री पुत्रश्च दुहिता च' । तथा नानार्थं
'संज्ञा स्याचितना नाम हस्ताद्यैश्वर्यसूचना' इति ॥ ४ ॥ इति
क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितममरकोशोद्धाटनम् ॥

द्वन्द्वैकशेषयो रूपमेनेकतलिङ्गनिर्णयाभावाल्लिङ्गानोपायं संकर-
दोषपरिहारं चाह—भेदेति । अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां लिङ्ग-
मेदमाख्यातुं द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । द्वन्द्वो यथा—'देवतादेवता-
मराः' इति न कृतम् । एकशेषो यथा—'खं नभः श्रावणो नभाः'
इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति न कृतम् । एकलिङ्गानां तु
कृतावेव । यथा—'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः', 'अजा विष्णुहरच्छागाः'
इति । ननु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतौ । यथा—'अप्सरोय-
क्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः' इति, 'मातापितरौ पितरौ' इत्यत आह—
अनुक्तानामिति । स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टानां न कृतौ, निर्दिष्टानां तु
कृतावेव । इह तु स्थानान्तरनिर्देशो यथा—'स्त्रियां बहुष्वप्तरसः',
'नैर्कृतो यातुरक्षसी', 'जनयित्री प्रसूमाता', 'तातस्तु जनकः पिता'
इति । ननु रत्नकोषादिवत्स्त्रीपुंनपुंसककाण्डविधानेनैव कथनमुचि-
तम् । तथासति रूपमेदसाहचर्यादिप्रतिपत्तिगौरवमपि न स्यात् ।
तत्किमिति लिङ्गसंकरः क्रियते, इत्यत आह—क्रमादृते इति । क्रमं
विना संकरो न कृतः । क्रमानुरोधाद्ध कृत इति ताल्पर्यम् । संकर-
स्तु भिन्नलिङ्गानां मिश्रस्वरूपः । क्रमः प्रक्रमः । प्रस्ताव इति
यावत् । यथा स्वर्गप्रक्रमे धोदिवौ भिन्नलिङ्गे अप्यवश्यवाच्यत्वात्क-
षिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मीनाम, इति । यद्वा, क्रमं विना भिन्न-
लिङ्गानां संकरो व्यामिश्रभावो न कृतः । क्रमेण तु कृत एव ।
यथा 'मुरलोको' इत्यन्तेन पुंलिङ्गशब्दाभिरुच्य 'धोदिवौ' इति स्त्री-
लिङ्गशब्दावुक्त्वा स्त्रीये 'त्रिविष्टपम्' इत्युक्तम् । एवं 'जनुर्जनन-
जन्मानि' इति स्त्रीलिङ्गाभिरुच्य 'जनिरुपत्तिः' इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा
'उद्भव'शब्दः पुंलिङ्ग उक्तः । इह तु क्षीरस्वामिकृतव्याख्याविशेषो ग्रन्थ-
गौरवभावात् लिखितः ॥ ४ ॥ इति रायमुकुटकृतपदचन्द्रिका ॥

भेदेति । अत्र ग्रन्थे भिन्नलिङ्गानां भेदाख्यानाव लिङ्गमेद-
माख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा—'देवतादेवतामराः' इति द्वन्द्वो

न कृतः । एवं कृते 'दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्' इति लिङ्ग-
ज्ञानं न स्यात् । तथा 'खश्रावणौ तु नभसी' इत्येकशेषो न कृतः'
'खं नभः श्रावणो नभाः' इति पुंनपुंसकलिङ्गज्ञानाय । समानलि-
ङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा—'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः', 'अजा
विष्णुहरच्छागाः' । किंभूतानां भिन्नलिङ्गानाम्—अनुक्तानाम् ।
रूपमेदसाहचर्यविशेषविधिरुपापितलिङ्गानाम् । आपितलिङ्गानां तु
द्वन्द्वैकशेषौ कृतावेव । यथा—'स्त्रियां बहुष्वप्तरसः', 'यक्षैकपिद्मैल-
विल' इति, 'यातुरक्षसी' इति आपितलिङ्गानाम् 'अप्सरोयक्षरक्षोग-
न्धर्वकिन्नराः' इति द्वन्द्वः कृतः । यथा—'जनयित्री प्रसूमाता', 'तातस्तु
जनकः पिता' इति आपितलिङ्गानां 'मातापितरौ पितरौ' इत्येकशेषः
कृतः, तथा भिन्नलिङ्गानां क्रमादृते क्रमेण विना संकरोऽपि न
कृतः । क्रमः प्रस्तावः । संकरो मिश्रत्वम् । अत्र तु वज्रप्रस्तावे
'कुलिशं भिदुरं पविः' इति पुंनपुंसकयोः संकरो न कृतः । स्वर्ग-
प्रस्तावे 'मुरलोको धोदिवौ द्वे स्त्रियाम्' इति स्त्रीपुंसयोः । स्तुति-
प्रस्तावे 'स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः' इति स्त्रीपुंनपुंसकानाम् ॥ ४ ॥
इति दीक्षितरामकृष्णविरचितपीयूषाख्यव्याख्या ॥

अत्रेयं विचारणा—

एकशेषाभावोदाहरणं 'खं नभः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणौ
तु नभसी' इति व्याख्यासु व्यक्तम् । तत्र संगच्छते । 'नभोऽन्तरिक्षं
गगनम्', 'नभाः श्रावणिकश्च सः' इति स्वपर्याये लिङ्गमेदस्वं आपि-
तत्वेन 'मातापितरौ' पितरौ' इत्यतो वैलक्षण्याभावादेकशेषेऽपि
दोषाभावात् तस्माद् 'ओकः सञ्ज्ञाश्रयश्रौकाः' इत्युदाहृतव्यम् ।
यथोक्तं—'समानलिङ्गानां तु कृतावेव' इति । तदपि न समञ्जसम् ।
'पयः क्षीरं पयोऽन्तु च' इत्यत्र समानलिङ्गत्वेऽप्येकशेषाकरणत्वात् ।
तस्मादिदं परिभाषा न सार्वत्रिकी । किंतु 'समानलिङ्गानामेव,
स्वपर्यायेषूक्तानामेव वा कृतः' इति परिसंख्यारूपेण व्याख्योचिता ।
तथा च 'तमे यजेत' इत्यत्र यागकरणाकरणयोरेववात्रायेकशेषादि-
करणकरणयोश्चेष्टैव नियामिका—इति मम प्रतिभाति (समाधाना-
न्तरं चेत्तुपीभिल्लव्यम् ॥ इति क्षिप्रदत्तः ॥)

तस्य सामञ्जसात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारत्रिलिङ्गी, तत्र 'त्रिपु' इति पदं ज्ञेयम् । इति परिभाष्यते । यथा— 'त्रिपु स्फुलिङ्गोऽधिकणः' । न्यायसिद्धं चैतत् । त्रिलिङ्गयतिरिक्तस्यार्थोन्तरस्यासंभवात् । अयोगाच्च । स्त्रीपुंसौ मिथुनम्, तत्र 'द्वयोः' इति पदं ज्ञेयम् । यथा— 'द्वयोर्ज्वालकीलौ' । 'द्वयोः' इति 'द्वि' शब्दप्रयोगोपलक्षणम् । तेन 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्', 'द्वयहीने कुकुन्दरे' इत्याद्युपपद्यते । तथा निषिद्धं लिङ्गं यस्य तन्निषिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गकं ज्ञेयम् । इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात् । यथा— 'वज्रमस्त्री' इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आदिर्यस्य तदथादि, त्वन्तं च अथादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्वनामपदं अव्ययपदं च पूर्वान्वयि न भवति, किं तूत्तरान्वयि । 'नगरी त्वमरावती', 'जबोऽथ शीघ्रं त्वरितम्' इति च नामपदम् । 'पुंति त्वन्तार्थः', 'शस्तं चाथ त्रिपु द्रव्ये' इति लिङ्गपदम् । 'तस्य तु प्रिया' इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुंति' इत्यव्ययपदम् । 'अथ' शब्दः 'अथो' शब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा— 'अनुक्तोऽथो हसः' । न्यायसिद्धमिदम् । तुना पूर्वस्माद्विशेषयतो नानात् । 'अथ' शब्देन चार्थान्तरारम्भात् । भ्रमविषयं चैतत् । 'उदपानं तु पुंति वा' इत्यादौ तु न दोषः । उत्तरस्यानामत्वात् । लिङ्गवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तुतस्तु अत्र पादपूरणाय चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव-त्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्यौ-दिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति पक्षे संज्ञाशब्देषु व्युत्पत्तिर्नावश्यक, तथापि शाकटायनाद्यभिमत-त्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्श्यते ॥ ॥ स्वर्ग्यते स्तूयते इति स्वः । 'स्तृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि इत्यन्ते' (३१२।७५) इति विच् । बाहुलकात्कर्मणि गुणः (७।३।८४) रपरत्वम् (१।१।५१) इत्याहुः । तत्र । निर्वाजबाहुलकाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । 'स्वरति शब्दायते' इति ध्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । उक्तार्थस्य तत्रासंभवात् । स्वरत्य-प्राप्त्या उपतापयति । 'नैनं कृताकृते तपतः' इति श्रुतेः । स्वरदि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे नाविष्णौ निर्व्यये त्रिपु' । 'स्वः' शब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोगः ('स्वः प्रेक्ष्य व्योम्नि नाके च') ॥ (१) ॥ सुष्ठु अर्ज्यते स्वर्गः । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि (३।३।१९) घञ् । ऋज्यतेऽस्मिन्निति वा । 'ऋज गतिस्थानार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादि-त्वात् (७।३।५३) कृत्वम् । यत्तु मुकुटः— 'चजोः'— (७।३।५२) इति कृत्वमाह । तत्र । 'निष्ठायामनिटः कृत्वम्' (७।३।५९) इति वार्तिकात् ॥ (२) ॥ 'कं सुखं तद्विरुद्धम् अकं दुःखम्, नास्त्यकमत्र' इति नाकः । 'नभ्राणपात्'— (६।३।७०) इति नलोपो न । को ब्रह्मा, तदभावो नात्रेति वा । 'नाकस्तु त्रिदि-

वेऽम्बरे' ॥ (३) ॥ तिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः ।— 'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३।३।८) इति कः— इत्याहुः । तत्र । 'स्थालापाव्यधिनियुध्यर्थम्' (उक्तवार्तिकशेषे) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन व्याख्यानस्य निर्मूलत्वात् । यद्यपि— मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कप्रत्ययः— इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्रदर्शनस्यासंगतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्यशेषात् । तस्मात्— 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः— इति व्याख्येयम् । यद्वा,— ब्राह्मवैष्णव-रौद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तु-तिमोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु' । (दि० प० से०) 'इगुपधत्वात्' (३।१।१३५) कः । 'त्रिदिवं तु खे । स्वर्गे च त्रिदिवा नद्याम्' इति मेदिनीदर्शनात् क्लीबेऽपि ॥ (४) ॥ त्रिदशा-नामालयः ॥ (५) स्वर्गसुरादयः शब्दाः स्वरूपपराः । लक्षणया त्वर्थपराः । अतः समानार्थत्वाभावादिकशेषो न ॥ ॥ सुराणां लोकः ॥ (६) सुरसद्यादीनामप्युपलक्षकमेतत् । एवं यौगिकेषु सर्वत्रोच्चैयम् ॥ ॥ द्योतन्तेऽस्यां द्यौः गोवत् । बाहुलकात् (३।३।१) द्युतेः ('द्युत दीप्तौ') (भ्वा० आ० से०) डोः । द्यौति 'द्यु अभिगमने' (आ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) वा । ('द्यौस्तु स्वर्गविहायसोः') ॥ (७) ॥ दीव्यन्त्यस्या-मिति बाहुलकात् (३।३।१) दिवेः ('दिवु क्रीडादियु' । दि० प० से०) दिविः । द्यौः, दिवौ, दिवः, द्युभ्याम् । ('द्यौः स्वर्गनभसोः') ॥ (८) यत्तु— 'दिवेभ्योः' इति ज्योप्रत्ययः— इत्याह मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रस्यादर्शनात् । स्वामी तु— 'द्यौ' शब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६।१।९३) 'गोतो णित्' (७।१।९०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तराप्तानात् इत्याह । तदपि न । स्मृत उर्येन स स्मृतौरित्यत्र वृद्धिविधानेन पाठ-स्योपक्षेपत्वात् । यद्यपि— दिवेः क्तिप् (३।२।७६) इत्यु-क्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादौ 'च्छ्रोः शङ्'— ६।४।१९ इत्यूठः प्रसङ्गात् । सुभूतिस्तु— 'द्यु अभिगमने' द्युयते अभिगम्यते बाहुलकात्कर्मणि डोप्रत्ययः— इत्याह । 'द्यौः स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं क्लीबं तयोः स्मृतम्' । यत्तु— स्वामिना 'दिव-शब्दो वृत्तिविषयः' इत्युक्तम्, तदेतेन परास्तम् । उक्त-भेदिन्यां वृत्तिविषयत्वानभिधानात् । 'मन्दरः सैरिभः शक्र-भव(सद)नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषाच्च ॥ ॥ विश-न्यसिन् सुकृतिन इति विशेषः ('विश प्रवेशने' तु० प० अ०) कप्रत्ययः, तस्य च तुट् । 'ब्रश्च'— (८।२।३६) इति षत्वम् । 'यत्र ब्रश्चस्य विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोगः । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वाच्च

प्रयुज्यते । (रूपमेदेनैव क्लीवत्वे लब्धे रूपमेदलब्धलिङ्गविशेष-
स्यानित्यत्वज्ञापनार्थं क्लीव इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म क्रिया
तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्परः' इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि
पुंलिङ्गत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसक-
योर्मतम्' इति रुद्रकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः) । केचि-
न्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं पठित्वा विशतेरादेः पो निपात्यते-
इत्याहुः । अयं पुंस्यपि । तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपो-
ऽप्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं वृषो गौर्ना
पृश्निश्चापि सुरालयः' इति रत्नमाला । एवं शक्रभवनफलोदया-
वरोहोर्ध्वलोकादयोऽप्यूह्याः । नव 'स्वर्गस्य' ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
आदितेया दिविपदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥
चर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
चृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

अमरा इति ॥ न म्रियन्ते 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अमरस्त्रिदशेऽस्यैस्त्रिंहारे
कुलिशहमे । स्त्री गुह्यमरावलोः स्थूणाद्वर्जरायुषु' ॥ (१)
॥ ॥ ॥ जराया निष्क्रान्ताः । 'निर्जरः स्यात्पुमान्देवे जरात्यक्ते
च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुह्यां च तालपर्णामपि
स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥ ॥ ॥ वीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु (३।१।
१३४) पाठादच् । 'देवः सुरे घने राज्ञि देवमास्यातमि-
न्द्रिये । देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्षयोरपि' ॥ (३) ॥ ॥
तृतीया यौघनाख्या दशा सदा येषाम् । 'त्रि'शब्दस्य तृतीया-
र्थता त्रिभागवत् । त्रिदशै वा । 'संख्ययाऽव्यया-' (२।२।२५)
इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये-' (५।४।७३) इति डच् ।
जन्मसत्ताविनाशाख्यास्त्रिदशो दशा येषामिति वा । 'त्रीन्
तापाञ्च दशान्ति 'दंश दशने' (भ्रा० प० अ०) पचाद्यचि
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) न लोपः' इति राजदेवः । तत्र ।
उक्तविग्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गेनाचोऽप्राप्तेः । मूलवि-
भुजादित्वादित्येके (३।२।५ वा०) वा समाधेयम् ॥ (४) ॥ ॥
विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकालज्ञजीव-शिष्यत्वात् । विशेषेण
बुध्यन्ते वा । 'बुध अवगमने' (भ्रा० प० से०, दि० आ०-
अ०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विबुधो ज्ञे
सुरे' ॥ (५) ॥ ॥ ॥ सुरन्तीति सुराः । 'पुर प्रसवैश्वर्ययोः' (तु०-
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा,—समु-

द्रोत्या सुरास्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा,—शोभनं
राजते । 'राजृ दीप्तौ' (भ्रा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-'
(३।२।१०१ वा०) इति डः । 'सुरा चपकमद्ययोः । पुलिङ्ग-
त्रिदिवेशे स्यात्' ॥ (६) ॥ ॥ ॥ सुष्टु पर्व अमावास्यादिचरितम्,
अहुत्यादिग्रन्थः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना
शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च ॥' (७) ॥ ॥ ॥ शोभनं मनो येषां ते
सुमनसः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः ॥'
(८) ॥ ॥ ॥ त्रिदिवस्येज्ञाः ॥ (९) ॥ ॥ ॥ दिवमोको येषां ते
दिवौकसः । 'दिव'शब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभव(सद)-
नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषात् । द्यौरोको येषामिति
विग्रहे 'दिवौकसः' अपि । 'स्याद्विचौका दिवोकाश्च देवे
चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवोकाश्च दिवौकाश्च
पुंसि देवे च चातके' । शब्दपरविप्रतिषेधात् परस्य यणादेशः ।
स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् 'सकृद्रतौ' (१।४।२ प०) इति
न्यायात् ॥ (१०) ॥ ॥ ॥ 'नवो दावो डितिः' इति शाकटा-
यनः । यद्वा,—यति । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'क्चिच् कौ च-' (३।३।१७४) इति क्चिच् । 'यतिस्यति-'
(७।४।४०) इति इत्त्वम् । दितिभिन्ना अदितिः । अदित्या
अपत्यानि । 'कृदिकारादक्तिनः' (४।१।४५ ग०) इति वीपन्तात्
'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (११) ॥ ॥ ॥ दिवि सीदन्ति
वर्तन्ते 'पट्ट विशरणगल्यवसादनेषु' (भ्रा० प० अ०, तु०-
प० अ०) । 'सत्सुद्विप-' (३।२।६१) इति क्चिप् । 'हृदद्युभ्यां
च' (६।३।९ वा०) इति टेरल्लक् । 'सुषामादिषु च' (८।३।
९८) इति पत्वम् ॥ ॥ ॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४)
इति डेल्लक् । 'बुसदः' अपि । 'मनःसु येन बुसदां न्यधीयत'
इति माघः ॥ (१२) ॥ ॥ ॥ चित्रादौ लिख्यन्ते । 'लिख अक्ष-
रविन्यासे' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति
कर्मणि घञ् । ग्रीवाहस्तपादेषु तिस्रो लेखाः सन्त्येषामिति वा ।
'अर्श आद्यच्' (५।२।१२७) । 'लेखो लेख्ये सुरे लेखा
लिपिराजिकयोर्मता' ॥ (१३) ॥ ॥ ॥ अदितेर्नन्दनाः ॥ (१४) ॥ ॥ ॥
अदितेरपत्यानि । 'दित्वादित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः ।
लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिभाषाया अनित्यत्वान्धयन्ताण्यो न ।
'आदित्यो भास्करे देवे' ॥ (१५) ॥ ॥ ॥ 'ऋ'शब्दवाच्यः
स्वर्गः, अदितिर्वा । स्वरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् ।
तत्र ततो वा भवन्ति । 'मितद्वादित्वात्' (वा० ३।२।१८०)
ङः ॥ ॥ ॥ क्चिपि (३।२।७६) 'ऋभुवः' अपि-इत्यन्ये ॥ (१६)
॥ ॥ ॥ अविद्यमानः स्वप्नो येषाम् ॥ (१७) ॥ ॥ ॥ म्रियन्ते-
ऽस्मिन्निति मर्तो भूलोकः । 'हसिमृग्निण्वामिदमित्पृष्टुर्विभ्य-
स्तच्' (उ० ३।८६) । तत्र भवा अप्युपचारान्तर्ताः । ततश्च
'नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत्' (वा० ५।४।३६) इति स्थायं यत् ।
तद्विज्ञाः ॥ (१८) ॥ ॥ ॥ अमृतमन्धोऽजं येषां ते ॥ (१९) ॥ ॥ ॥

१—इदं च 'दिव उत्त' (६।२।१३२) इति वकारस्योत्पत्ते कृते
बोध्यम् ।

१—अयं पाठो बहुत्र नोपलब्धः । २—अस्त्रिंहारे गङ्गादि-
प्रक्षेप्याणामस्त्रामेकत्र मीलने-इत्यनेकार्थवैराकारकौमुदी । ३—दश
दशद्वर्गाः । 'त्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति वर्षवत्' इति रामा-
श्रणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशवर्षात्मकत्वेन तृतीये दशेत्येव
वर्तमानत्वमिति भावः ।

वर्हिर्मिमुखं येषां ते ॥ (२०) ॥॥ क्रतून् क्रतुषु वा भुजते ।
 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० आ० अ०) कृप् (३।२।७६)
 ॥ (२१) ॥॥ गीरेव निग्रहानुग्रहसमर्था वाणोऽखं येषाम्
 ॥॥ दन्तोष्ठपठे गिरं बन्वते स्तुतिप्रियत्वात् । 'बनु याचने'
 (त० आ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'पूर्वपदात्-' (८।
 ४।३) इति णत्वम् ॥ (२२) ॥॥ दानवानामुरयः ॥ (२३)
 ॥॥ प्रशस्तं वृन्दं येषाम् । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (५।२।
 १२० वा०) । ('वृन्दारकः सुरे पुंस्ति मनोज्ञप्रेष्योविषु') ॥
 (२४) ॥॥ 'देव'शब्दात् स्वार्यं तल् (५।४।२७) । ततः स्वार्यं
 प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । विशेषविधेः पुंस्त्वम् । रूपमेदाङ्गीव-
 त्वम् ॥ (२५) ॥॥ देवताः ॥ (२६) ॥ स्त्रियाम् । रूपमेदा-
 देव स्त्रीत्वे सिद्धे बहुवचनान्तपुलिङ्गशङ्कावारणार्थं 'स्त्रियाम्'
 इति—मुकुटः । तत्र । रूपमेदेनैव वारणाद्विसर्गं विना पुलिङ्गको-
 टेरनुत्थानात् । अन्यथा 'पद्मा गदा' इत्यादौ तस्या अनिवा-
 रणात् । अतो 'देवपर्यायाः पुंसि' इति वक्ष्यति । तद्वाधनार्थ-
 मिदम् । पंक्तिशक्तिः 'देवानाम्' ॥

आदित्य-विश्व-वसवस्तुपिताभास्वरानिलाः ।

महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

आदित्यादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदायचारिण्यो देवताः ।
 एकत्वं तु समुदायवृत्तानामवयववृत्तेरप्यभ्युपगमात् । 'आदित्या
 द्वादश प्रोक्ता विधेदेवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट-
 संख्याताः पट्विंशस्तुपिता मताः । आभास्वराश्चतुःपट्विंशताः
 पद्माशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ।
 साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ॥' ॥१॥॥
 विशन्ति कर्मस्त्रिंशति विश्वे । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) ।
 'अश्रु भुवि-लटि-काणि-कटि-विशिभ्यः कन्' (उ० १।१।५१) ।
 सर्वनामसंज्ञोऽयम् । आधुनिकसंज्ञास्त्रेव सर्वनामत्वपर्युदासात् ।
 मुकुटस्तु—सर्वेषां विश्वे(पां) देवानां नाम इति कृत्वा सर्व-
 नामसंज्ञः—इत्याह । तत्र । 'एक'शब्दस्य बहुषु संकेतितस्य
 संज्ञात्वौचित्यात् । यथा प्राचीनवर्हिषः पुत्रेषु संकेतितस्य
 'प्रचेतः'शब्दस्य । 'यथा पूर्वजवृत्तिः पूर्व-शब्दः' इति तदीय-
 दृष्टान्तोऽपि चिन्त्यः । पूर्वजवृत्तेः 'पूर्व'शब्दस्य व्यवस्थायां
 सत्त्वात्संज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात् ('विश्वा त्वतिविषायां स्त्री
 जगति स्याचपुंसकम् । न ना शुष्क्यां पुंसि देवप्रमेदेष्वखिले
 त्रिषु') ॥ (२) ॥॥ वसन्तीति वसवः । 'वस निवासं'
 'शृ-सृ-लिहि-त्रयसि-वसि-हनि-ङ्गिदि-वन्धि-मनि-भ्यश्च' (उ०
 १।१०) इति उः । 'विश्वस्य वसुराटोः' (६।३।१२८) इति
 दीर्घो न । असंज्ञात्वात् । ('वसुस्त्वशौ देवमेदे नृपे रुचौ ।
 योवत्रे शुक्ले वसु स्वादौ रत्ने वृष्टौषधे धने') ॥ (३) ॥॥
 तुप्यन्ति । 'तुप तुष्टौ' । 'रुचिकुटिरुषिभ्यः कितच्' (उ०

४।१८६) इति बाहुलकात् कितच् । यद्वा,—तोषणं तुट् । संपदादिः
 (वा० ३।३।१०८) । ततः 'तारकादित्वादितच्' (५।२।३६)
 ॥ (४) ॥॥ आ समन्ताद्भासनशीलाः । 'भासु दीप्तौ' (भ्वा०
 आ० से०) । 'स्थेभासासिपसकतो वरच्' (३।२।१७५) ॥ (५)
 ॥॥ अनन्यनेन । 'अन प्राणने' (आ० प० से०) 'सलिक-
 ल्यनिमहिभण्डिमण्डिमण्डिमण्डितुण्डितुण्डिकीभूभ्य इलच्' (उ०
 १।५४) 'अनिलो वसुवातयोः' ॥ (६) ॥॥ महती राजिः
 पङ्क्तिर्येषाम् । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥॥
 'महाराजिक' इति पठे महाराजो देवता येषाम् । 'महा-
 राजप्रोष्ठपदादृक्' (४।२।३५) इति ठक् । यद्यपि—सूक्त-
 हविर्भागिन एव देवतात्वम्, तथापि 'आमेयो वै ब्राह्मणः'
 इतिवदुपचारो बोध्यः ॥ (७) ॥॥ साध्यं सिद्धिः । 'साध
 संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'रुहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)
 इति भावे ण्यत् । साऽस्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।
 'साध्यो योगान्तरे सुरे । गणदेवविशेषे च साधनीये च
 वाच्यवत्' ॥ (८) ॥॥ रोदयन्त्यसुरान् । 'रुदिद् अश्रुविमो-
 चने' (अ० प० से०) ॥ 'रोदेर्णिङ्कुच्' (उ० २।२२)
 इति रक् णेश्च लृक् ॥ (९) ॥ नव 'गणदेवानाम्' ॥

विद्याधरोऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

विद्येति ॥ 'विद्याधरोऽप्सरो-' इति पाठः । भिन्नलिङ्ग-
 त्वादप्येनभिधानादसमासः । विद्यायां शुटिकाज्जनादिविष-
 यिण्या धरो धारकः । यत्तु—'विद्यां धरति' इति मुकुट
 आह । तत्र । पचाद्यचः (३।१।१३४) अपवादत्वादणः
 (३।२।१) प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥॥ अन्नः सरन्ति । 'सरतेर-
 सुन्' (उ० ४।२।३७) ॥ (२) ॥॥ यक्ष्यते पूज्यते 'यक्ष
 पूजयाम्' (चु० आ० से०) । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'
 (३।३।१९) इति कर्मणि घञ् । 'यक्षो गुह्यकमात्रे च गुह्य-
 काधीश्वरेऽपि च' । इः कामः, तस्येवाक्षिणी अत्येति वा, इर-
 क्षिषु यस्येति वा । 'बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः-' (५।४।४३)
 इति षच् ॥ (३) ॥॥ रक्षयन्त्येभ्यो रक्षांसि । 'रक्ष पालने'
 (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१।८९) ॥
 (४) ॥॥ गन्धं सौरभमर्चति गन्धर्वः । 'अर्च गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शकन्वादिः (वा०
 ६।१।५४) ॥ (५) ॥॥ अश्वमुखत्वात्कुत्सिता नराः । 'किं
 क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (५) ॥॥ पिशित-
 मश्नाति । 'अश मोजने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
 (३।२।१) 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मध्यतालव्यः ॥
 (७) ॥॥ गूहति निधिं रक्षति । 'गूह संवरणे' (भ्वा० उ०
 से०) । 'ण्वल्' (३।१।१३३) । पृषोदरादित्वाद्यगागमः ।
 तथा च व्याङ्गिः—'निधिं रक्षन्ति ये यक्षाले स्युर्युह्यकसं-
 ज्ञकाः' इति । यद्वा,—गुह्यं कुत्सितं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा०
 प० अ०) 'आतोऽनुपसर्गो कः' (३।२।३) गुह्यं गोपनीयं

कं सुखं यस्येति वा । अनयोः पक्षयोः 'शंसिदुहिगुह्यभ्यो वा' (वा० ३।१।१०९) इति काशिकाकारवचनाद्बुद्धेः क्यप् । तत्र दुहि-गुह्योर्ग्रहणं निर्मूलमिति भट्टोजिदीक्षिताः । तन्मते ण्यति संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ॥ (८) ॥*॥ असेधीदिति सिद्धः । 'पिधु हिंसासंराध्योः' (दि० प० से०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि कः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । ('सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्प-न्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे') ॥ (९) ॥*॥ भूतिरस्यास्ति । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । भूतः । ('भूतं इमादौ पिशाचादौ जन्तो ह्येवं त्रिपृच्छिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरेषु ना' । भवति इष्टं प्राप्नोति । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कः—इति मुकुटः । तत्र । प्राप्त्यर्थस्यागत्यर्थकर्मकत्वात् वर्तमानविग्रहायोगाच्च ॥ (१०) ॥*॥ अनी विद्याधरादयो दश देवा योनिरेषां ते देवयोनयः । देवांशका इत्यर्थः । यत्तु—'देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारण-मविभाव्यमेषाम्' इति मुकुटो व्याख्यत् । तत्र । व्यधिकरण-बहुव्रीहिप्रसङ्गात् । श्लोकोपक्रमस्थग्रन्थविरोधाच्च । दश 'देवयोनयः' ॥

असुरा दैत्य-दैतेय-दनुजेन्द्रारि-दानवाः ।

शुकशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विपः ॥ १२ ॥

असुरा इति ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'असेरुर्न्' (उ० १।४२) इत्युर्न् । सुरविरुद्धत्वाद्वा । 'नक्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । प्रज्ञावणि (५।४।३८) 'आसुराश्च' । असुषु रमन्ते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । (असुरः सूर्यदैत्ययोः । असुरा रजनीवास्योः) ॥ (१) ॥*॥ दिते-रपत्न्यानि । 'दित्वादित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः । 'दैत्यो-ऽसुरे सुरायां तु दैत्या चण्डौपधावपि' ॥ (२) ॥*॥ टीपन्तात् । 'द्वीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (३) ॥*॥ दनोर्दनौ वा जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्ढः', 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९७, ९८) (४) ॥*॥ इन्द्रस्यारयः ॥ (५) ॥*॥ दनोरपत्न्यानि ॥ (६) ॥*॥ शुकस्य शिष्याः ॥ (७) ॥*॥ दितेः सुताः ॥ (८) ॥*॥ पूर्वे च ते देवाश्च । 'पूर्वापरप्रथम-' (३।१।५८) इत्यादिना समासः । यद्वा,—पूर्वं देवाः । अन्या-याद्धि देवत्वाद्भ्रष्टाः । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । पूर्वं देवा येभ्यो वा । 'अनेकमन्यपदार्थे' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (९) ॥*॥ सुरान् द्विपन्ति । 'द्विप अग्नीतौ' (अ० उ० अ०) 'सत्सुद्विप-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (१०) ॥*॥ यद्यपि पातालवासित्वेन पातालवर्गे वक्तुं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन बुद्ध्यापरोहादिहैवोक्ताः । दश नामानि 'असुराणाम्' ॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान्मारजिलोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

पडभिज्ञो दशवलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीवचनः शास्ता मुनिः

सर्वज्ञ इत्यादि ॥ सर्वं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) यद्वा,—सर्वं ज्ञा यस्य । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षत्वात् । 'यैः साक्षाद-परोक्षात्' इति श्रुतेः । यद्वा,—सर्वं ज्ञा यस्मात् । 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युचरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वं प्राणाः सर्वं लोकाः सर्वं देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युचरन्ति' इति श्रुतेः । यद्वा,—सर्वं ज्ञा येन । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । 'सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्यात्सुगते शंकरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ शोभनं गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥*॥ प्रशस्ता बुद्धि-रस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा,—बुध्यते । 'मति-बुद्धि-' (३।२।१८८) इति कः ॥*॥ 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के 'बुधः' अपि । 'सर्वज्ञः सुगतो बुधः' इति व्याडिः ॥ (३) ॥*॥ धर्मेण राजते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजेति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (४।४।९१) । ('धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिररूपे पुमान्') ॥ (४) ॥*॥ तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥*॥ समन्तं भद्रमस्य सः । समन्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरणत्वादनुचितम् ॥ (६) ॥*॥ भगं माहात्म्यमस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥ मारं कामं जयति । 'सत्सुद्विप-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (८) ॥*॥ लोकं जयति ॥ (९) ॥*॥ जयति जिनेः । 'इणपिज्जिदीदुप्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) 'जिनाति' इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । 'अज्ञस्य' 'हलः' (६।४।१, २) इति दीर्घप्रसङ्गात् । ('जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंस्ति स्याजित्वरे त्रिपु') ॥ (१०) ॥*॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुसृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्भ्रमनम्, कायव्यूह-सिद्धिश्चेति पट् अभितो ज्ञायमानानि यस्य सः । पट्सु दान-शीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति वा ॥ (११) ॥*॥ दश बलान्यस्य । यदाहुः—'दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्ध-बलानि वै' इति ॥ (१२) ॥*॥ अद्वयमद्वैतं वदत्यवश्यम् । आवश्यके (३।३।१७०) णिनिः ॥ (१३) ॥*॥ विनयत्य-नुशास्ति । 'णीच् प्राणो' (भ्या० उ० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) ('विनायकस्तु हेरम्बे तादृशे विघ्ने जिने गुरौ') ॥ (१४) ॥*॥ मुनियु इन्द्रः ॥ (१५) ॥*॥ त्रिया घनः पूर्णः । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१६)

१—बृहदारण्यकोपनिषत्सु 'यत्' इति श्रूयते व्याख्यायते च शंकरभगवत्पादैः—'यत् ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचित्, द्रष्टृपरौ-क्षादगौणम्' इति ।

॥३॥ शास्तीति शास्ता । 'तन्तृचौ संसिद्धादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) इति तृत्वा । पितृ-
वच्छास्तृशब्दः । नञादिग्रहणस्य (६।४।११) नियमार्थ-
त्वात् । चान्दे शासेः क्तिचि शिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति
प्रत्युदाहरणेऽनौणादिकृतृच एव रत्नमतिना दर्शितत्वाद्बुद्ध-
वाचिनोऽपि दीर्घः—इति सुभूतिः । तत्र । तृचस्तस्येदप्रस-
ज्ञात् । अनौणादिकृतृच एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच्च । ('शास्ता
समन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यवत्') ॥ (१७) ॥३॥ मन्यते
मुनिः । 'मनेरुच' (उ० ४।१२३) इतीत् । ('मुनिर्वाचंयमे-
ऽर्हति । प्रियालागस्तिपालाशे') ॥ (१८) ॥३॥ अष्टादश
'बुद्धस्य' ॥

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनश्च सः ।

गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्येत्यादि ॥ (यः) । शकोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डिका-
दिभ्यो ज्यः' (४।३।९२) । यद्वा 'शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वाचं
यस्माच्च चकिरे । तस्मादिक्ष्वाकुर्वदयास्ते शाक्या इति भुवि
स्मृताः' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादिवाच्यत्
(४।३।५४) प्रत्ययः । तद्वंशावतीर्णो मुनिः । शाक्यश्चासौ
मुनिश्चेति ॥ (१) ॥३॥ (सः) । शाक्यः सिंह इव । उप-
मितं व्याघ्रा—' (२।१।५६) इति समासः ॥३॥ भीमवत्
'शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥३॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः ।
'सिद्धशुष्क'—' (२।१।४१) इति समासः । सर्वोऽर्थः सिद्धो-
ऽस्येति वा ॥३॥ 'सिद्धार्थः' अपि । 'सिद्धार्थो बुद्धसंघो'
इति शाश्वतः ॥ (३) ॥३॥ शुद्ध औदनोऽस्येति । शकन्वादिः
(वा० ६।१।९४) । शुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अत इज' (४।
१।९५) ॥ (४) ॥३॥ गौतमस्यायं शिष्यः । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् । 'तद्गोत्रावतारात्' इति खामी ।
('गौतमो गणसृष्टेदे शाक्यसिंहर्षिमेदयोः । गौतम्युमायां
रोचन्याम्') ॥ (५) ॥३॥ अर्कस्य धन्धुः । सूर्यवंशजत्वात् ॥
(६) ॥३॥ माया चासौ देवी च । तस्याः सुतः ॥ (७)
॥३॥ यद्यपि वेदविरोद्धार्थानुष्ठातृत्वाजिनशाक्यौ नरकवर्गे
वक्तुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्ध्यपारोहादत्रैवोक्तौ ।
सप्त 'शाक्यस्य' ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताद्वयोनिर्बुद्धिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

स्रष्टा प्रजापतिर्वैधा विधाता विश्वसृष्टिधिः ॥ १७ ॥

ब्रह्मेत्यादि ॥ बृंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । 'बृहि
वृद्धौ' (भा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'बृहेनोऽञ्च'
(उ० ४।१४६) इति मनिन् । धातोर्नस्यादेशः । बृंहति
वर्धत इति वा । यत्तु—व्योमादित्व (उ० ४।१५१) कल्प-
नस्य मुकुटेन कृतम्, तत्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकम् । ('ब्रह्म
तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगमिदोर्विधे
चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥३॥ आत्मनो विष्णोः
सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुवः संज्ञान्त-
रयोः' (३।२।१७९) इति क्तिप् । ('आत्मभूर्ना विधौ
कामे') ॥ (२) ॥३॥ सुरेषु ज्येष्ठः ॥ (३) ॥३॥ परमे
व्योमनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थः कित'
(उ० ४।१०) इतीति । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४)
इत्यलङ्, 'स्थास्थिनस्थूणाम्' (वा० ८।३।९७) इति षत्वम् ॥
(४) ॥३॥ लोकपितृणां मरीच्यादीनामर्थमादीनां वा पिता
पितामहः । 'पितृव्यमातुल—' (४।२।३६) इति साधुः ।
('पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च') ॥ (५) ॥३॥
हिरण्यं हिरण्यमण्डं तस्य गर्भ इव । 'तदण्डमभवद्गमं सह-
स्रांशुसमप्रभम्' इति मनुक्तेः । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥३॥
लोकानामीशः ॥ (७) ॥३॥ स्वयमेव भवति । 'भुवः—'
(३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥३॥ चत्वार्यननान्यस्य ॥
(९) ॥३॥ दधाति । 'बुधश्च धारणपोषणयोः' (उ० उ०
अ०) । तृच् (३।१।२३३) । ('धाता वेधसि पालके') ॥
(१०) ॥३॥ अञ्जं योनिरस्य ॥ (११) ॥३॥ बुद्ध्यति
बुष्टेभ्यः । 'बुह जिघांसायाम्' (दि० प० से०) ।—'बुहक्षि-
भ्यामिनन्' (उ० २।५०) इतीति—इति मुकुटः । तत्र ।
'बुद्धिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'द्रविणं दक्षिण' इत्युदा-
हरणात् । अतः 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।४९) इतीति ।
बाहुलकाहुणाभावः ॥३॥ 'बुधणाः' अपि । 'ब्रह्मात्मभूः
स्याहुहिणो बुधणश्च पितामहः' इति भागुरेः । 'करणेऽयोवि-
बुधु' (३।३।८२) इति हन्तेः करणेऽप् घनादेशश्च । पूर्वपदा-
त्—' (८।४।३) इति णत्वम् । इः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेने-
त्यर्थः । ('बुधणो मुद्गरेऽपि स्याहुहिणे च परध्वधे') ॥ (१२)
॥३॥ विरचयतीति विरिञ्चिः । 'रच प्रतियले' (उ० उ० से०) ।
स्वार्थण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । प्रुपोदरादित्वात्
(६।३।१०९) अकारस्येत्वं नुमागमश्च । (कैचिदित्वाभावे
'विरिञ्चिः' अपि । 'चिरं विरिञ्चिनं चिरं विरिञ्चिः' इत्यादौ
प्रयोगेदर्शनात्) ॥३॥ पचाद्यचि (३।१।२३४) 'विरिञ्चः'
अपि । ('विरिञ्चो बुद्धिः शिञ्जो विरिञ्चिर्बुधणो मतः') इति
शब्दार्णवात् । यत्तु—'रिच विशेषजनसंयमनयोः' चुरादिः ।
'अच इः' (उ० ४।१३९) । प्रुपोदरादित्वात् (६।३।१०९)
नुम्, कुञ्जरवदुपधाहस्वत्वं च—इति मुकुटः । तत्र । 'रिच

वियोजनसंपर्चनयोः' इति चुरादौ पाठदर्शनाद्भस्वविधानस्या-
नुपयोगात् । कुञ्जरवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र ह्रस्ववि-
धानाभावात् ॥ (१३) ॥*॥ कमलमासनं यस्य ॥ (१४) ॥*॥
सृजति । तुच् (३।१।१३३) । 'सृजिदृशोः'— (६।१।५८)
इत्यम् ॥ (१५) ॥*॥ प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिर्ना द-
क्षादौ महीपाले विधातरि' । ('प्रजापतिर्ब्रह्मरात्रोर्जामातरि
दिवाकरे । बहौ त्वष्टरि दक्षादौ') ॥ (१६) ॥*॥ विदधाति ।
'विधानो वेध च' (उ० ४।२२५) इति वेधादेशोऽसिप्रत्ययश्च ।
मुकुटस्तु—असृन्—इत्याह । तज्ज । (६।१।१९७) आद्युदात्त-
त्वापत्तेः । 'मिथुनेऽसिः' (उ० ४।२२३) इत्युपक्रमाच्च । ('वेधाः
पुंति हृषीकेशे वुधे च परमेष्ठिनि') ॥ (१७) ॥*॥ विशेषेण
दधाति । विरन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः । ('विधाता इहिणे काये')
॥ (१८) ॥*॥ विश्वं सृजति । 'किप्' (३।२।७६) 'किन्प्रत्य-
यस्य'— (८।२।६२) इति कुत्वं तु न । 'रज्जुसृष्टभ्याम्' इति
(७।२।११४) भाष्यप्रयोगात् । यद्वा,—सृजियज्योः पदान्ते
पत्वविधेः कुत्वापवादत्वात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'किन्प्र-
त्यय' इति तद्गुणसंविज्ञानपक्षे क्विन्तस्य कुत्वम्, 'न क्वि-
न्तस्य' इति । तज्ज । प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यात्, इक् स्पृगित्याद्य-
सिद्धिप्रसङ्गाच्च, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात् । यद्यपि—अतद्गुणसं-
विज्ञानपक्षे तु क्विन् उपलक्षणत्वात्तदभावे क्विन्तस्यापि कु-
त्वम् इत्युक्तम् । तदप्यस्मदुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥ (१९)
॥*॥ विधत्ते इति विधिः । 'उपसर्गे चोः किः' (३।३।९२)
बाहुलकात् (३।३।११३) कर्तरि । यद्वा,—'विध विधाने' (तु०
प० से०) । इत् 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इति कित्त्वान्न
गुणः । ('विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिर्वाक्ये च दैवे च
प्रकारे कालकल्पयोः') ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'ब्रह्मणः' ॥

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गो विष्वक्सेनो जनार्दनः १९-
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
पद्मानभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
वनमाली चलिध्वंसी कंसारातिरयोक्षजः ॥ २१ ॥
विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

विष्णुरित्यादि ॥ वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ०
अ०) । 'विषेः किच्च' (उ० ३।३९) इति तुः ॥ (१) ॥*॥
नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् ।
तदयनं यस्य । 'पूर्वपदात्'— (८।४।३) इति णत्वम् ॥*॥
नरा अयनं यस्येति विग्रहे 'नारायणः' अपि । 'पृषोदरादि-
त्वात्' (६।३।१०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । 'अथ नारायणो
अमर० २

विष्णुरूध्वकर्म नारायणः' इति शब्दार्णवः । 'वासुर्न-
रायण-पुनर्वसु-विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषश्च । नर-
स्यापत्यम् 'नडादिभ्यः फक्' (४।१।९९) इति वा । संज्ञापूर्व-
कत्वाद्वृद्धभावो वा । नराज्जाताः नारा अपः तत्त्वानि वा
अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति
वा 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तोऽपि । 'कृत्-
ल्युटः'— (३।३।११३) इति ल्युट् । ('नारायणस्तु केशवे
नारायणी शतावयुमा श्रीः') ॥ (२) ॥*॥ कृष्णो वर्णोऽस्या-
स्तीति 'कृपेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो
मनुषो लृक्' (वा० ५।२।९४) इति लृक् । कर्षलरीनिति वा
बाहुलकाद्वर्णं विनापि कृपेः 'कृप विलेखने' (भ्वा० प०
अ०) नक् । ('कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने ।
कृष्णा स्याद्गौरी नीली पिप्पलीद्राक्षयोरपि । मेचके वाच्य-
लिङ्गः स्यात्कृषीवे मरिचलोहयोः') ॥ (३) ॥*॥ विकुण्ठाया
अपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् । विगता कुण्ठा
नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन
वास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा,—विकु-
ण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा । 'तस्येदम्' (४-
३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति वाण् । विगता कुण्ठा
यस्मात् । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । ('वैकुण्ठो वासवे
विष्णौ') ॥ ४ ॥*॥ विष्टरे श्रूयते । असृन् (उ० ४।१८९) ।
विष्टरो वृक्षः । 'पलाशी विष्टरः स्थिरः' इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तरुश्चात्रान्वृत्योऽभिमतः । 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्'
इत्युक्तेः । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्थेति वा ॥
(५) ॥*॥ दाम उदरे यस्य । सप्तम्यन्तस्य वैयधिक-
रण्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' (२।२।३५)
इति लिङ्गात् । गमकत्वादिति मुकुटोक्तो हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥
(६) ॥*॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७) ॥*॥
प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रौ
स्तोऽस्य । 'केशाद्वः'— (५।२।१०९) इति वः । केशौ वाति
वा । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतः'— (३।२।३)
इति कः । 'शंभोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्राद्यधीश्वरः' इति
पाद्मोक्तेः । (यत्तु)—हन्त्यर्थाद्वधेः केशिनं हंतवान् । 'अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०९) इति डः । पृषोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्येकारस्याकारे नलोपे च

१—'आपो वै नरसूतवः' इति मन्त्रोक्तः, इति मुकुटः ॥ २—
'नराज्जातानि तत्त्वानि' इति मन्त्रवर्णादिति मुकुटः ॥ ३—मुकु-
टस्तु 'कृषिस्तृष्टवचनो नश्च निर्वृतिवाचकः' । तयोरेक्यं परं ब्रह्म
कृष्ण इत्यभिधीयते' इति त्वौपनिषदाः । उत्कृष्टा निर्वृतिरसादिति
व्युत्पत्तिरित्यप्याह ॥ ४—'यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जना-
र्दन । तस्मात्केशवनामा त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि' इति हरि-
वंशोक्तेः इति मुकुटः ॥

केशवः—इति मुकुटः । तत्र । वधधातोरभावात् । वध इत्यादौ वधादेशविधानात् । (‘केशवोऽजे च पुंनगे पुंसि केशवति त्रिपु’) ॥ (८) ॥॥ माया लक्ष्म्या धवः । यद्वा,—मधोरपत्यम् । तद्वदयत्वात् (मधोर्हन्तेति वा ।) ‘शेषे’ (४।२।९२) इत्यण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा । (‘माधवोऽजे मधौ राधे माधवे नास्त्रियां मिसौ । मधु शर्करावासन्तीकुट्टनी-मदिरासु च’) ॥ (९) ॥॥ स्वतो भवति । ‘भुवः—’ (३।२।१७९) इति क्तिप् । (‘स्वभूर्ना ब्रह्मणि हरौ’) ॥ (१०) ॥॥ दैत्यानामरिः (‘दैत्यारिः पुंसि सामान्यदेवे च गृहउध्वजे’) ॥ (११) ॥॥ पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य । ‘बहुव्रीहौ सवध्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पञ्च’ (५।४।७३) । पुण्डरीकेष्वक्षि यस्य वा । एतच्च ‘हरिस्ते साहसं कमलबलिमादाय’ इत्यत्र व्यक्तम् । यद्वा,—पुण्डरीकं लोकात्मकम् अक्षति । ‘अक्ष व्याप्तौ’ (भा० प० वे०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) तत् क्षायति वा । ‘क्षे क्षये’ (भा० प० अ०) ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । ‘अन्येषामपि—’ (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्ग्र-श्लेषो वा । तत्र ‘सुपि’ (३।२।४) इति (योगविभागात्) ‘मूलविभुजादि’ (वा० ३।२।५) इति कः ॥ (१२) ॥॥ गां भुवं धेनुं स्वर्गं वेदं वा अविदत् (विन्दति) । ‘विदद्ध लामे’ (तु० उ० प्र०) । ‘गवादपि विन्देः संज्ञायाम्’ (वा० ३।१।१३८) इति शः । वराहहृपेणोद्धरणात् । काम-धेनौरैश्वर्यप्राप्तिः । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण वेदाहरणाद्वा । (‘गोविन्दो वासुदेवे स्याद्वाध्यक्षे बृहस्पतौ’) ॥ (१३) ॥॥ गृहो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (१४) ॥॥ पीतमन्वरं यस्य । (‘पीताम्वरस्तु शैल्ये पुंसि कैटभसूदने’) ॥ (१५) ॥॥ नास्ति च्युतं स्वलनं खपदाद्यस्य । नाच्योऽ इति वा । ‘च्युद् गतौ’ (भा० आ० अ०) । ‘गत्यर्थो—’ (३।४।७२) इति क्तः । (‘अच्युतस्तु हरौ पुंसि त्रिपु स्थिरे’) ॥ (१६) ॥॥ श्चञ्जस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः । ‘अनुदात्तादेश्च—’ (४।३।१४०) इत्यञ् । तदस्यास्ति । ‘अत इनिठ्नी’ (५।२।११५) इति इनिः ॥ (१७) ॥॥ विपु-शब्दो नानार्थो निपातः । विपु नाना अयति । ‘ऋत्विग्—’ (३।२।५९) इति क्तिप् । ‘उगितश्च’ (४।१।६) इति ङीप् । विपूची सेना यस्य । गैकारपरत्वात् ‘एति संज्ञायामगात्’ (८।३।९९) इति न पत्वम् । विष्वक्सेनः । ‘विष्वग् विश्वक् स्मृतो विज्ञेर्विपुवं विशुवं तथा’ इति द्विरूपकोशात् तालव्य-

मच्योऽपि । ‘तालव्या मूर्धन्याश्चैते शब्दाः शटी च परिवेषः । ‘विष्वक्सेनो श्रेयः प्रतिष्कयः कोशविशदौ च’ इत्युपमाविवे-काच्च । ‘विष्वक्सेना फलिण्यां स्यात् विष्वक्सेनो जना-र्दने’ । मुकुटस्तु—‘पूर्वपदात्संज्ञायामगः’ (८।४।३) इति न णत्वम् । विष्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारान्तत्वं च णत्वे कर्तव्ये परस्य ‘खरि च’ (८।४।५५, भा० ६१) इति चर्त्तव्यसासिद्धत्वात्—इत्याह । तत्र । ‘अट्कुप्वाङ्—’ (८।४।२) इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ (१८) ॥॥ जननं जनः । भावे घञ् (३।३।१८) । ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः । जनो जन्म । तमर्दयति जना-र्दनः । ‘अर्द हिंसायाम्’ (त्रु० उ० से०) नन्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युट् । जनाः समुद्रस्थदैत्यमेदाः, तेषामर्दन इति वा [जनैरर्द्यत इति वा । ‘अर्द गतौ याचने च’ । ‘कृल-ल्युटः—’ (३।३।१३३) इति कर्मणि ल्युट् ॥] ॥ (१९) ॥॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् । उपेन्द्रः । ‘कुगति—’ (२।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपगत इन्द्रोऽस्य—इति । तत्र । ‘कु-गति—’ (२।२।१८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥॥ इन्द्रस्यावरं जातः । ‘अन्येष्वपि—’ (३।२।१०१) इति डः । [इन्द्रः अवरजोऽस्य वा ॥] (२१) ॥॥ चक्रं पाणौ यस्य । ‘प्रहरणार्थेभ्यः—’ (वा० २।२।३६) इति सप्तम्याः परत्वम् ॥ (२२) ॥॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा,—‘भुङ्क्ते भुनक्ति’ इति भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः ॥ (२३) ॥॥ पद्मं नाभौ यस्य । (गङ्गादित्वात् (वा० २।२।३५) सप्तम्याः परनिपातः) । ‘अच् प्रत्यन्वच—’ (५।४।७५) इत्यत्र ‘अच्’ इति योगविभागादच् ॥ (२४) ॥॥ मधोरसुरस्य रिपुः ॥ (२५) ॥॥ वसुदेवस्यापत्यम् । ‘ऋण्यन्धक्—’ (४।१।११४) इत्यण् । यद्वा,—वसतीति वासुः । ‘बाहुल्कादुण्’ । वासुश्चासौ देवश्च । ‘सर्वत्रासौ संमस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते’ इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे शुद्धान्तःकरणे प्रकाशते इति वा । ‘शेषे’ (४।२।९२) इत्यण् ॥॥ वासुरपि । ‘वासुर्नारायणपुनर्वसुविश्वरूपाः’ इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२६) ॥॥ त्रिपु लोकेषु शुणेषु वा, त्रयो वा विक्रमाः पादविन्यासा यस्य ॥ (२७) ॥॥ देवक्या नन्दनः । देवकशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया धृतौ ‘पुंयोगात्—’ (४।१।४८) इति ङीप् । ‘नहि तत्र दांपत्यलक्षण एव पुंयोगः, किं तु जन्यत्वाद्यपि’ इति हरदत्तादयः । अत एव ‘प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्’ इति भट्टिः । एवं रेवती-रमणोऽपि ॥॥ अपि तु दैचकी । ‘दैचकी देवकी च’ इति द्विरूपकोपः ॥॥ देवकानाचष्टे इति णिजन्तात् ‘अच इः’ (उ० ४।१३९) । ‘ततो ङीप्’ (वा० ४।१।४५) इति,

१—अर्दं च—‘वध हिंसायाम् । वधकः’ इति कृदन्त-सिद्धान्तकौमुदीविस्मरणमूलकम् । नहि तत्र वधादेशप्राप्तिरस्ति । किंच वधादेशादन्तत्वेन वृद्धेरप्राप्तौ ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति सूत्रं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्मुकुटोक्तिः सन्त्यगेव । ‘हतवान्’ इत्युक्तिस्तु हरिर्वशस्योक्तिसानुकूला ॥ २—यदोर्ज्येष्ठः पुत्रो मधुः तद्वदयाः सर्वेऽपि माधवाः । अत एव ‘प्रहितः प्रधनाय माधवान्’ इति माघः इति मुकुटः ॥ ३—चर्त्तव्यसासिद्धत्वादिति मुकुटः ॥

१—मुकुटस्तु योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वम् । नतु नामान्यन्तस्य सर्ववैवाच्य समासान्त इति नियमः । तेन ‘प्रजा श्वाङ्गादरविन्दनाभे’ इति भाष्य—इत्यप्याह ॥

देवकस्यापत्यं वा । 'अत इञ्' (४११९५) संज्ञापूर्वकत्वाद्-
 ञ्यभावः । 'इतो मनुष्यजातेः' (४११९५) इति टीप्-
 इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥॥ शूरस्यापत्यम्, तदंशजत्वात् ।
 वृष्णिन्वेऽपि बाह्यादित्वात् (४११९६) इञ् ॥॥ 'सूरो
 यादवे दन्त्यवान्' इति माधवी । 'सौरिः' अपि ॥ (२९)
 ॥॥ श्रियः पतिः ('श्रीपतिर्विष्णुभूषणोः') ॥ (३०)
 ॥॥ पुरुषेष्टतमः, पुरुषाणां पुरुषेभ्यो वीर्यतमः ॥ (३१)
 ॥॥ 'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति
 कलिङ्गः । साऽस्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५१२११६) इति ।
 वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । 'मल धारणे' (भ्वा० आ०
 से०) । 'सुपि-' (३१२१०८) इति णिनिः । ('वनमाली
 तु गोविन्दे वाराह्यां वनमालिनी') (३२) ॥॥ वलि-
 मसुरं ध्वंसितुं शीलमस्य । ताच्छील्ये (३१२१०८) णिनिः ।
 वलिना पूजादिना विद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा (३३)
 ॥॥ कंसस्यारातिः ॥ (३४) ॥॥ अधः कृतम् अक्षज-
 मन्द्रियकं ज्ञानं येन, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्य-
 क्षो भवति वा, अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वा ॥ (३५)
 ॥॥ विश्वं विभर्ति । 'संज्ञायां स्तृवृजि-' (३१२१४६) इति
 खच् । 'अखर्दिपद्-' (६१३१६७) इति सुप् । 'विश्वंभरो-
 ऽच्युते शक्रे पुंसि, विश्वंभरा भुवि' ॥ (३६) ॥॥ कैटभ-
 मजेषीत् । 'सत्स्वद्विप-' (३१२१६९) इति क्तिप् ॥ (३७)
 ॥॥ विध्यत्यसुरान् । 'पृथिव्यधिगृध्रविभ्यः' (उणा०
 ११२३) इति क्तुः ('विधुश्चन्द्रेऽच्युते') ॥ (३८) ॥॥
 वदति महत्त्वम् । 'वृत्-वदि-वचि-वसि-हनि-कमि-कषिभ्यः
 सः' (उ० ३१६२) वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः । श्रीवत्सो मह-
 त्वलक्षणं श्वेतैरोमावर्तविशेषो लाञ्छनं यस्य ॥॥ 'शौरिश्चिव-
 त्सदैत्यारिविष्वक्सेनजनार्दनाः' इति शब्दार्णवात् । 'श्रीवत्सः'
 अपि ॥ (३९) ॥॥ ऊनचत्वारिंशत् 'विष्णोः' ॥

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीव्यति । 'दिशु क्रीडावै'
 (दि० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । यत्तु—'वसु-
 मिर्दीव्यति' इति विगृह्य पचायच् (३१११३४)—इत्याह
 मुकुटः । तत्र । 'कर्मण्यण्' (३१२११) इत्यपवादस्य सत्त्वा-
 त् । 'दिवः कर्म च' (११४४३) इति कर्मकरणसंज्ञयोः
 समावेशस्य सत्त्वात् । वसूनि दीव्यतीति विग्रहस्य वैयर्थ्याच्च
 ॥ (१) ॥॥ आनकैर्दुन्दुभिर्मिश्रोपलक्षितः । वसुदेवजनमति

दैवैरानकदुन्दुभिर्वादानात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति
 स्वामिमुकुटोक्तिस्तु भागवताद्यश्रवणमूलिका । 'आनकदुन्दुभो
 वसुदेवपिता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥॥ विष्णुनामसु,
 कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रेति ग्रन्थकृत् । अव-
 तारान्तराणां तु तदंशत्वात्तन्नामानि नोक्तानि । 'अन्ये
 त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति वदतो व्यास-
 स्याप्ययमाशयो लभ्यते । अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्,
 न तु जमदग्निदशरथादेः । द्वे 'कृष्णपितुः' ॥

वलभद्रः प्रलम्बघ्नो वलदेवोऽच्युताग्रजः ।

रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥

नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।

संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो वलः ॥ २४ ॥

वलभद्र इत्यादि ॥ वलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, वलेन भद्र इति
 वा । 'वलभद्रा त्रायमाणान्कामार्थोः, पुंसि सीरिणि,' ('वल-
 भद्रस्त्वन्तरे बलशालिनि') ॥ (१) ॥॥ प्रलम्बं हतवान् ।
 मूलविभुजादित्वात् (वा० ३१२१५) कः ॥ (२) ॥॥ वलेन
 दीव्यति । ('वलदेवो वले वाते त्रायमाणौपयौ स्त्रियाम्')
 ॥ (३) ॥॥ अच्युतस्याग्रजः ॥ (४) ॥॥ रेवत्या रमणः ।
 नन्दादित्वात् (३१११३४) ल्युः ॥ (५) ॥॥ रमते ।
 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः-' (३१११४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्
 योगिनः, इति वा । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् ।
 यत्तु—रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य—इति मुकुटेनोक्तम् ।
 तत्र । णिज्जतस्य ज्वलादित्वाभावात् । प्रत्ययान्तानां धात्व-
 न्तरत्वात् । ('रामा योषा हिह्वनद्योः क्लीवं वास्तुककुष्ठयोः ।
 ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । ह्ये च पशुभेदे च
 त्रिषु चारौ सितेऽसिते') ॥ (६) ॥॥ कामान् पालयति ।
 'पाल रक्षणे' (जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) यत्तु—
 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । इत्युक्तं मुकुटेन ।
 तच्चिन्त्यम् ॥ (७) ॥॥ हलमायुधं यस्य ॥ (८) ॥॥ नील-
 मम्बरं यस्य । ('नीलाम्बरो रौहिणेये कौण्डिने च शनैश्चरे')
 ॥ (९) ॥॥ रोहिण्या अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४१११२३)
 ढक् । ('रोहिणेयोऽन्यवद्वत्ते ना बुधे च हलायुधे') ॥
 (१०) ॥॥ तालोऽङ्को ध्वजो यस्य । ('तालाङ्कः करपत्रे
 स्याच्छाकभेदेऽच्युताग्रजे । महालक्षणसंपन्नपुरुषे पुस्तके हरे')
 ॥ (११) ॥॥ 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादि-
 त्वात् (उ० १११०६) कलच् । मुसलमस्त्यस्य ॥॥ मूर्धन्य-
 मध्योऽपीत्येके । तत्र 'मुप स्तेये' (त्रया० प० से०) ॥
 (१२) ॥॥ हलमस्त्यस्य । ('हली कृषकसीरिणोः') ॥
 (१३) ॥॥ संकर्षति, सम्यक् कृष्यते वा । आद्ये नन्दादि-
 त्वात् (३१११३४) ल्युः । द्वितीये कर्मणि (३१३११३)
 ल्युट् ॥ (१४) ॥॥ सीरः पाणौ यस्य । 'अजगरसर्पे शीर-
 स्तालव्यादिः कविभिराख्यातः । लाङ्गलवचनो नित्यं दन्त्या-
 दिर्दश्यते शाले' इत्युपनिषदः ॥ (१५) ॥ कालिन्द्या भेदनः ।

१—'शर्वः शिवे केशव एव शौरिः' इति शकारभेदात्ताल्या-
 दिः, इत्यपि मुकुटः ॥ २—मुकुटस्तु—अधो न क्षीयते जातिविति ।
 शपोदरादित्वात् (६१३१०९) अधोक्षजः । तथा चोद्योगपर्वणि—
 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तसादधोक्षजः' इति । इत्यप्याह ॥
 ३—कुक्ष्यस्य दुर्वाससः पद्मापातरूपो रेखाविशेषः श्रीवत्स इति
 पञ्जिका—इति मुकुटः ॥

ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१६) ॥॥ वलमस्यास्ति । अर्शआयन्
(५।२।१२७) । (‘वलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसै-
न्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायतेऽपि च’) ॥ (१७)
॥॥ सप्तदश ‘वलभद्रस्य’ ॥

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥
संवराविर्मनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ।
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥
ब्रह्मसर्विध्वकेतुः स्यात्

मदन इत्यादि ॥ मदयति । ‘मदी हर्षग्लेपनयोः’
(भ्वा० प० से०) घटादिः । ल्युः (३।१।१३४) (‘मदनः
सिक्थके स्मरे । राढे वसन्ते धत्तूरे’) ॥ (१) ॥॥ मननं
मत=चेतना । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । ‘गमा-
दीनां कौ’ (वा० ६।४।४०) इति नलोपः । ‘ह्रस्वस्य’ (६।१।-
७१) इति तुक् । मथतीति मथः । ‘मथे विलोडने’ (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।२।१३४) । मतो मथः=मन्मथः ।
‘मन्मथः कामचिन्तायां कपित्ये कुसुमायुधे’ । यत्तु—
‘अनुदात्तोपदेशः’ (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः, इति
स्वामिसुकुटावृत्तुः । तत्र । क्तिपो झलादित्वाभावात् ॥ (२)
॥॥ प्रियन्तेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९९) । मारयति वा ।
अच् (३।१।१३४) (‘मारोऽनङ्गे मृतौ मित्रे मारी चण्ड्यां
जनक्षये’) ॥ (३) ॥॥ प्रकृष्टं युन्नं वलमस्य ॥ (४) ॥॥
मीनशब्दो जलचरोपलक्षणार्थः । मीनो मकरः क्लेतनं ध्वजो
यस्य ॥ (५) ॥॥ ‘कम्’ इत्यव्यये कुत्सायाम् । कुत्सितो
दर्पोऽस्य कंदर्पः । यद्वा,—कं सुखम् तत्र तेन वा हन्यति ।
‘हृष हर्षमोहनयोः’ (दि० प० अ०) । पचायन् (३।१।१३४)
॥ (६) ॥॥ दर्पयति ॥ षुल् (५।१।१३३) ॥ (७) ॥॥
नास्त्यङ्गमस्य । न अङ्गे ज्ञानमस्यादिति वा । ‘अनङ्गो
मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि’ ॥ (८) ॥॥ काम्यतेऽ-
नेन । ‘पुंसि संज्ञायाम्—’ (३।३।११८) इति घः । (‘कामः
स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्याज्-
पुंसकम्’) ॥ (९) ॥॥ पञ्च शरा अस्य । ‘उन्मादनस्तापनश्च
शोषणः स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च वाणाः
प्रकीर्तिताः’ ॥ (१०) ॥॥ स्मरयत्युत्कण्ठयति ‘स्मृ आ-
ध्याने’ (भ्वा० प० अ०) पचायच् (३।१।१३४) । स्मर्य-
तेऽनेनेति वा । ‘पुंसि संज्ञायाम्—’ (३।३।११८) इति
घः ॥ (११) ॥॥ संवरस्यारिः । ‘क्लीवं तु संवरं नीवौ बौद्ध-
व्रतविशेषयोः । विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च’ इति
दन्त्यादौ रभसः ॥॥ शर्वरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः
इति तालव्यादौ मेदिनीकारात् तालव्यादिरपि ॥ (१२) ॥॥

शङ्कारूपेण मनसि जायते स्म । ‘सप्तम्यां जनेर्दः’ (३।२।-
९७) । ‘तत्पुरुषे कृति’ (६।३।११४) इत्यलुक् ॥॥ लुकि तु
‘मनोजः’ ॥ (१३) ॥॥ कुसुमानीपवो यस्य ॥ (१४)
॥॥ नास्त्यन्यद्यस्मादनन्यो विष्णुः । ततो जातः । मनसो-
ऽन्यस्याज जायते इति वा ॥ (१५) ॥॥ पुष्पं धनुरस्य ।
‘वा संज्ञायाम्’ (५।४।१३३) इत्यलुक् ॥॥ तदभावे सान्तः
(पुष्पधनुः) अपि ॥ (१६) ॥॥ रतेः पतिः ॥ (१७)
॥॥ मकरो ध्वजोऽस्य ॥ (१८) ॥॥ आत्मना भवति ।
‘भुवः’ (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥॥ ब्रह्म तपः,
ब्रह्माणं वा भुवति चालयति । ‘वृ प्रेरणे’ (तु० प० से०) ।
‘अन्येभ्योऽपि—’ (३।२।७६) इति क्तिप् ॥ (२०) ॥॥ विश्व-
स्मिन् केतुरस्य । ‘पताकायां द्युतौ केतुर्ग्रहोत्पातादिलक्ष्मण-
इति रभसः ॥॥ ‘खड्गायुधोऽनिरुद्धः स्यात्तथा चैवद्वयेकेतनः’
इति साम्बपुराणात् ‘ऋद्वयेकेतुः’ अपि । ऋद्वयो मृगविशेषः ।
‘एणः कुरङ्गमो रिद्वयः स्याद्वयश्चाहलोचनः’ इति पुरु-
षोत्तमात् ॥ (२१) ॥॥ ‘आत्मभूर्ब्रह्मसूः कामः’ इत्यमरमाला-
दर्शनादिदं द्वयं कामस्य । ‘अनिरुद्धो विश्वकेतुर्ब्रह्मसरप्युपा-
पतिः’ इति, ‘ब्रह्मसूस्त्वनिरुद्धः स्यात्’ इति च बृहदमर-
शब्दार्णवाभ्याम्, ‘ब्रह्मसूर्विश्वकेतुश्च विश्ववसेनात्मजा-
त्मजः’ इति भाग्युरेश्व ब्रह्मसादिचतुष्टयमनिरुद्धस्येत्यन्ये ॥॥
एकविंशतिः ‘कामस्य’ ॥

अनिरुद्ध उपापतिः ।

अनिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥॥ उपायाः
पतिः ॥॥ ‘उपा वाणस्य पुत्री स्यादनिरुद्धगृहिण्युपा’
इत्यजयात् (उपापतिः) दीर्घादिरपि ॥ (२) ॥॥ द्वे
‘अनिरुद्धस्य’ ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ॥ २७ ॥

लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नीतिज्ञम् । ‘लक्ष
दर्शनाङ्कनयोः’ (चु० प० से०) । ‘लक्षेर्सुद् च’ (उणा० ३।-
१६०) इति ईप्रत्ययः, तस्य च सुद् । ‘लक्ष्मीः संपत्तिशो-
भयोः । ऋज्वौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौपधेऽपि च’ ॥ (१)
॥॥ पद्ममालयोऽस्याः ॥ (२) ॥॥ पद्ममस्त्यस्याः । अर्श-
आयन् (५।२।१२७) । ‘पद्मोऽस्त्री पद्मके व्युहो निधिसंख्या-
न्तरेऽमुजे । ना नागे स्त्री फज्जिकाश्रीचारटीपन्नगीषु च’ ॥
(३) ॥॥ कमलैवम् । ‘कमलं सलिले ताम्रे जलजे क्लो-
(व्यो) नि भूपणे । मृगभेदे तु कमलः, कमला श्रीवरस्त्रियोः’
॥ (४) ॥॥ श्रयति हरिम् । ‘किञ्चचि—’ (वा० ३।२।१७८)
इति किञ्दीर्घो । यत्तु मुकुटेन ‘संप्रसारणनिषेधश्च’ इत्यु-
क्तम् तच्चिन्त्यम् । श्रयतेस्तदविधानात् । यत्तु—श्रियते
सर्वैः—इति विग्रहीतम् । तत्र । क्तिपः कृत्वेन कर्तरि विधा-
नेन कर्मण्यसंभवात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतिवात् ।

१—संवरणं संवरः, इति मुकुटः ॥ २—दैत्यानां शं कल्याणं
वृणोति । ‘शमि धातोः’ (३।२।१४) इत्यादिनाऽच् इत्यपि मुकुटः ॥

१ त्रिकाण्डशेषात् ॥

‘लक्ष्मीसरस्वतीधात्रिवर्गसंपद्धिभूतिशोभासु । उपकरणवेश-
रचनाविधानेषु च श्रीरिति प्रथिता’ इति व्याङ्गिः ॥ (५) ॥*॥
श्री-लक्ष्मीशब्दौ ‘कृदिकारात्-’ (ग० ४।१।४५) इति दीर्घ-
न्ताविति मैत्रेयः । तत्र । कारग्रहणस्य तपरत्वार्थस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । अन्यथा ‘कृदिवर्णात्-’ ‘कृदेः’ इति वा वेदेत् ।
‘कारग्रहणाच्च’ इति मनोरमायां उणादौ वीक्षिताः ॥*॥ हरेः
प्रिया ॥ (६) ॥*॥ पठ् ‘लक्ष्म्याः’ ॥

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः

शङ्ख इति ॥ पञ्चजने दैत्यमेवे भवः । ‘पञ्चजनात्’
(वा० ४।३।५८) इति यच् । यत्तु मुकुटः ‘वहिर्देवपञ्चज-
नेभ्यः’ इत्युपसंख्यानाभ्याम्—इति । तत्र । एतादृशवार्ति-
काभावौत् । पञ्चजने पाताले भव इति स्वामी । (‘पाञ्च-
जन्यः पोदगले विष्णुशङ्खे हुताशने’ ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘विष्णुशङ्खस्य’ ॥

चक्रं सुदर्शनः ।

चक्रमिति ॥ शोभनं दर्शनमस्य । मुखेन दृश्यत इति
वा । ‘भाषायां श्रासियुधिदक्षिमुपिभ्यो युच्’ (वा० ३।३।१३०) ।
‘सुदर्शनो हरेश्चके मेरुजम्बुद्वमे पुमान् । न द्वयोः शकनगरे
आ(श्रा)ज्ञौपधिभिदोः त्रियाम्’ । ‘सुदर्शनोऽस्त्रियां चके’
इति नामनिधानात् ह्येवेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विष्णु-
चक्रस्य’ ॥

कौमोदकी गदा

कौमोदकीति ॥ पालकत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः
कुमोदको विष्णुः । ‘विष्णुः कुमोदकः शौरिः’ इति दुर्गः ।
तस्यैयम् ॥*॥ कूपोदकाज्जातत्वात् कौपोदकी इति तु
स्वामी ॥ (१) ॥*॥ गदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘गदो
भ्रातरि विष्णोश्च आस्ये नायुधे गदा’ । एकम् ‘विष्णु-
गदायाः’ ॥

१—‘तां दृष्ट्वा श्रीमिवायतीम्’ इति प्रयोगः—इति मुकुटः ॥
२—कारग्रहणस्य तपरार्थत्वे ‘तथैकारोकारौ । ऋकारश्चिञ्चतः’
इति सिद्धान्तकौमुद्यामेव लिखितत्वान्न मानम् । अत एव ‘नहि
कारग्रहणे केवलग्रहणम्’ इति मुनित्रयेण परिभाषितमिति रक्षित-
ग्रन्थानुवादो मनोरमोणादावेव कृतः ॥ ३—‘अन्तः पूर्वपदाद्-’
(४।१।६०) इति सङ्गे ‘वाङ्मो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराभ्य-
श्यते’ इति वदता भाष्यकृता ध्वनितस्य ‘गम्भीराभ्य-’ (४।१-
५८) इति सङ्गे ‘वहिर्देवपञ्चजनेभ्यः’ इति वार्तिकस्य काशिकायां
दृश्यमानत्वेन वाङ्मदैव्ययोः ‘वह्निपटिलोपो यञ्ज’ ‘दिवाद्यनजो’ इति
वार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय केवलं ‘पञ्चजनाद्’
इत्यस्यैवावश्यकत्वमिलमिमन्तृदीक्षितेन कौमुद्यामलेखनेनैव वार्तिका-
भावादित्युक्तिक्षिन्पैवेति ज्ञम् ॥ ४—‘अमरावल्यां ल्यन्तः ।
लिङ्गानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुंसि । गौदमतेन तु ह्येव’ इत्यने-
कार्षेयैरवाकर्तव्यौमुदी ॥

खड्गो नन्दकः

खड्ग इति ॥ नन्दयति देवान् ण्युल् । (३।१।१३३) ।
‘नन्दको हरिखड्गे च हर्षके कुलपालके’ ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘विष्णोः खड्गस्य’ ॥

कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥

कौस्तुभ इति ॥ कुं भुवं स्तुभाति व्याप्नोति कुस्तु-
भोऽधिः, तत्र भवः । कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुः । ‘एभ
स्तम्भे’ (भ्वा० आ० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।-
५) कः । तस्यायमिति वा ॥ (१) ॥*॥ ‘लक्ष्मीपतेः’ इति
एतत्पर्यन्तं संवध्यते । एकम् ‘विष्णोर्मणेः’ ॥

गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यौ चैनतेयः खगेश्वरः ।

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पञ्चगाशनः ॥ २९ ॥

गरुत्मानिति ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।-
९४) यवादित्वात् (८।२।९) ‘जयः’ (८।२।१०) इति वत्त्वं
न ॥ (१) ॥*॥ गरुद्विर्भवते । ‘जीह्वं विहायसा गतौ’
(भ्वा० आ० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३।२।१०१) ।
इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तलोपः ॥ (२) ॥*॥
ताक्षर्यस्य कदयपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे
ताक्षर्याः । तृक्षस्यापत्यम् गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यच्वा ।
बहुत्वे तृक्षाः इत्यन्ये । (‘ताक्षर्यस्तु स्यन्दने बाहे गरुडे गरु-
डाग्रजे । अधकर्णाहयतरो रयात्ताक्षर्यं तु रसाजने । अहौ
च’ ॥ (३) ॥*॥ विनताया अपत्यम् । ‘त्रीभ्यो ढक्’
(४।१।१२०) । (‘चैनतेयस्तु गरुडे स्यात्प्रभाकरसारथौ’) ॥
(४) ॥*॥ खगानामीश्वरः ॥ (५) ॥*॥ नागानामन्तकः
॥ (६) ॥*॥ विष्णो रथ इव । यद्वा,—‘रथः पौरुषदेहयोः’
इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णो रथः पौरुषं देहो वा । ‘चैनतेयश्च
पक्षिणाम्’ इति गीता ॥ (७) ॥*॥ कनकमयत्वात्कनकवर्ण-
त्वाद्वा शोभने पणं पक्षावस्य । (‘सुपर्णः खर्गचूडे च गरुडे
कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च चैनतेयस्य मातरि’) ॥
(८) ॥*॥ पञ्चगानाति । ‘अन्न भोजने’ (आ० ५० से०) ।
त्युः (३।१।१३४) । पञ्चगा अशनं यस्येति वा ॥ (९) ॥*॥
नव ‘गरुडस्य’ ॥

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।

मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः क्षितिकण्ठः कपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षखिलोचनः ॥ ३२ ॥

कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्निललोहितः ।

हरः सरहरो भर्गुरयम्बकश्चिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।

व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥

शंभुरित्यादि ॥ शं सुखं भवति । अन्तर्भावित्यर्थान्

मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यत्तु 'शं भवत्यस्माद्' इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । कर्तरि कृतो विधानादपादाने डु-प्रत्ययाभावात् । ('शंभुर्ब्रह्मार्हतो शिवे') ॥ (१) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः । (३।१।१३५) । ('ईशः स्वामिनि रुदे च स्यादीशा हलदण्डके') ॥ (२) ॥*॥ पशूनां जीवानां पतिः । 'तिर्यग्जातौ पशुः प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुर्मृगादौ छगले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रभसात् । ('पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने') (३) ॥*॥ शिवमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।१२) इति ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । (शिवो मोक्षे महादेवे कीलकप्रहयोगयोः । बालके गुग्गुलौ वेदे पुंडरीकद्रुमेऽपि च । सुखे क्षेमे जले क्लीयम्') ॥ (४) ॥*॥ शूलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ महांश्वासावीधरश्च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । ('महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीधरेऽपि च') ॥ (६) ॥*॥ ईशितुं शीलमस्य । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्यथे शंभौ नाथ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्') ॥ (७) ॥*॥ शृणाति 'श हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) । 'कृगृ-शृद्भ्यो वः' (उणा० १।१५५) ॥*॥ 'पर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । इत्यतः 'पर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । इत्यतो वा ववयोरभेदात् पचाद्यचि (३।१।१३४) । 'सर्वः' अपि । 'सर्वस्तु शर्वो भगवाञ्च शंभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात् । ('कालंजरो योगिके मेलके भैरवे गिरौ') ॥ (८) ॥*॥ ईष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । ('ईशानं ज्योतिषि क्लीवं पुंलिङ्गः स्यान्निलोचने') ॥ (९) ॥*॥ शं कैरोति । 'शमि धातोः संशायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । यत्तु 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः-इति स्वामी । तत्र । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥*॥ चन्द्रः शेखरो यस्य ॥ (११) ॥*॥ भूतानामीशः ॥ (१२) ॥*॥ खण्डयतीति खण्डः परचुरस्य ॥*॥ 'खण्डपशुः' अपि । 'खण्डपशुः पशुरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । (खण्डमलकमैषज्ये सिंहाकातनयेऽपि च)' इति विश्वात् ॥ (१३) ॥*॥ गिरीरीशः । ('गिरीशोऽद्रिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पुमान्') ॥ (१४) ॥*॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । स्वामी तु 'गिरि इयति उपमोगेन तनूकरोति,' गिरौ शेते वा । गिरौ डश्छन्दसि (वा० ३।२।१५) । लोके तु 'आशुशुक्षणिवत्' इत्याह ॥ (१५) ॥*॥ मृडति । 'मृडसुखने' (तु० प० से०) इगुपधत्वात्कः (३।१।१३५) मृड्णाति वा । 'मृड च' चात्क्षोदे (क्वा० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ मृत्तुं जयति ॥ 'संज्ञायां मृत्तृजि' (३।२।४६) इति खच् । सुम्

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥*॥ कृत्तिधर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (१९) ॥*॥ प्रमथानामधिपः ॥ (२०) ॥*॥ उच्यति कुधा संवध्यते-उग्रः । 'उच समवाये' (दि० प० से०) कञ्- (उ० २।२८) इत्यादिना रन् गश्चान्तादेशः । ('उग्रः क्षत्रियतः शूद्रां स्तानु-त्कटहृदयोः । उग्रा वचाछिकिकयोः') ॥ (२१) ॥*॥ कप-दोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२२) ॥*॥ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठः कुरुजाह्नवे । शंकरे च') ॥ (२३) ॥*॥ शितिः कालः कण्ठोऽस्य ॥ (२४) ॥*॥ कपालं विभर्ति ॥ (२५) ॥*॥ वामयति दुष्टानां मदमिति वामः । 'दुवम् उद्विगणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । वामश्वासौ देवश्च । लोकविपरीतत्वाद्वा वामः । ('वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे') यत्तु घञि (३।३।१८, १९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इत्यादिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति 'कम्य-मिवमि'-इत्यादिना निषेधः, इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भवादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्या-संभवान् । लोकाचारविपरीतत्वाद्वा मो देवः क्रीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो द्योतो यस्येति वा ॥ (२६) ॥*॥ महांश्वासौ देवश्च । महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥*॥ विविधानि रविचन्द्राग्निरूपाण्यक्षी-ण्यस्य । 'बहुवीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाज्ञात्पच्' (५।४।११३) । विरूपेष्वपि अक्षि कृपादृष्टिर्यस्येति वा । विविधरूपाणि विवि-धरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥*॥ त्रीणि लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानं यस्येति वा । त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा ॥ (२९) ॥*॥ कृशानौ रेतो यस्य कृ-शानुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥*॥ सर्वं जानाति । 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः ॥ (३१) ॥*॥ धूर्मार-भूता जटिर्यस्य । 'जट, झट, संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'स-र्वधातुभ्यः' (उणा० ४।११८) इतीन् । 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोशः । 'धूर्गङ्गा जटस्य' इति स्वामी । तत्र । जटि-ष्वस्यति वक्तुसैचित्तत्वात् ॥ (३२) ॥*॥ नीलंश्वासौ लोहितश्च कण्ठे जटासु च ॥ (३३) ॥*॥ हरति । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । ('हरो नाशकरुदयोः । वैश्वानरेऽपि

१-धृतं कण्ठे विषं घोरं ततः श्रीकण्ठतामगात् इति नीलक-ण्ठस्तवः इत्यपि मुकुटः ॥ २-पूज्यते यत्सुरैः सर्वमैहांश्चैव प्रमा-णतः । धातुमैहेति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः इति शिवपुराणे इति मुकुटः ॥ ३-पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्येकार इति स्वामी आन्तः । उक्तरूपेण जटिसाधनात् इति मुकुटः ॥ ४-स्कान्दे 'नीलं येन ममाङ्गं तु रसाक्तं लोहितं त्विषा । नील-लोहित इत्येव ततोऽहं परिकीर्तितः' इति वा-इत्यपि मुकुटः ॥

च') ॥३॥ हीरः अपि । 'हीरः कपर्दी शमिरः' इति संसारावर्तात् । ('हीरो वज्रे हरे सर्वे हीरा पिपीलिका-धियोः') ॥ (३४) ॥३॥ सरं हरति । 'हरतेरनुयमनेऽयं' (३१२९) ॥ (३५) ॥३॥ भर्जते । 'मृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) न्यट्कादित्वात् (७३५३) कुत्वम् । 'मृज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् ॥३॥ 'भर्ग्यः' इति पाठे ण्यत् (३१११२४) ॥ (३६) ॥ * ॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य । त्रिण्यम्बकमस्येति वा । 'अम्बकं नयनं दृष्टिः' इति हला-युधः । त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदा-नम्यते शब्दायते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१) । 'संज्ञायाम्' (५३१८७) इति कः (न्) । त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका यस्येति वा । तिस्रोऽम्बाः द्यौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् ॥ (३७) ॥३॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । श्यव-यवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समा-ह्वरः । 'पात्रादिः' (वा० २४३३०) इति प्राश्नः । तत्र । तथा सति 'पञ्चपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभाव-प्रसङ्गात् ॥ (३८) ॥३॥ धरतीति धरः । पचाद्यच् (३१११३४) । गङ्गाया धरः ॥ (३९) ॥३॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥ (४०) ॥३॥ क्रतुं ध्वंसयति । 'सुपि-' (३१२७८) इति णिनिः ॥ (४१) ॥३॥ वृषो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (४२) ॥३॥ व्योम्नि केशा यस्य ॥ (४३) ॥३॥ भवति भवते वा सर्वम् । 'भू प्रातौ' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । यत्तु भवत्यस्माद्विधम् । बाहुलकाद् (३१३११३) अप् । निधमस्त्यस्मिन् इति वा । अस्त्यादेशाद्भुवः (२४५२) अप् (३१३५७) । 'श्रिणीमुदः-' (३१३२४) इत्यत्र श्रिणीसाहचर्याद्भुवो भौवादिकादेव घञ्-इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र चोक्तरीत्या गतिसंभवात् । अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात् । 'अजम्ब्यां स्त्रीखलनाः' (३१३१२६) इति वार्तिकोक्तेः साहचर्याभ्युप-गमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' (२४५७) इत्यत्रापि पासाहचर्यादस्त्यादेशस्याग्रहणप्रसङ्गात् । ('भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः') ॥ (४४) ॥३॥ विमेल्यस्मात् । 'मीमादयोऽपादाने' (३१४५४) । 'भियः पुक् वा' (उ० १११४८) इति मक् । 'भीमोऽम्लवेतसे घोरे शंसौ मध्य-मपाण्डवे ॥ (४५) ॥३॥ तिष्ठति । 'स्थाणुः' (उ० ३१३७) ('स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे') ॥ (४६) ॥ * ॥ रोदयति । 'रोदेर्णिङ्क् च' (उ० २१२२) इति रक् ॥ (४७) ॥३॥ उमायाः पतिः ॥ (४८) ॥३॥ अष्टचत्वारिंशत् 'शंभोः' ॥

कपर्दोऽस्य जटाजूटः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३१३१०८) भावे क्तिप् । 'राहोपः' (६४१२१) केन सुखेन जलेन वा परं पूर्णं ददाति । 'सुपि' (३१२४) इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । ('कपर्दः पार्वती-भर्तुर्जटाजूटे वराटके') । अर्शाआद्यजन्तः शिवेऽपि ॥ (१) ॥३॥ जटानां जूटो बन्धः । एकम् 'जटावन्धस्य' ॥

पिनाकोऽजगवं धनुः ।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४११५) इति पातेराक इत्वं नुम् च । ('पिनाकः शिवक्रोदण्डे पांशु-वृष्टिश्चिह्नयोः') ॥ (१) ॥३॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते । इति 'अन्येष्वपि दृश्यते' (वा० ३१२४८) इति डः । अजं छागं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति वा । अजगो विष्णुरस्ति शरत्वे-नास्मिन्निति । 'गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' (५१२११०) इति वः ॥३॥ प्रज्ञादित्वात् (५४३८) अपि 'आजगवम्' अपि । 'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति वोपालितः । 'स्थानो-र्धनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥३॥ अजो विष्णुः, को ब्रह्मा, ताववतीति 'अजकावम्' अपि 'धनुस्त्वजगवं युग्य-मजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥ * ॥ अजकौ विष्णुब्रह्मणौ वातीति 'अजकवम्' अपि । 'सुपि' (३१२४) इति (योगविभागात्) 'आतोऽनुपसर्गे-' (३१२३) इति वा कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिवधनुषः' ॥

प्रमथाः स्युः पारिषदाः

प्रमथा इति ॥ दुष्टान् प्रमथन्ति । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । प्रमथ्यन्ते मन्त्रा-दिना । 'खनो घ च' (३१३१२५) इति घो वा ॥ (१) ॥३॥ परिषदि साधवः । 'परिषदो ण्यः' (४४१०१) इत्यत्र 'परिषदः' इति योगविभागात् 'णः' । 'अण्' इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भक्ताणः' (४४१००) इत्यनुवृत्तेः ॥३॥ ण्ये तु पारिषदाः । 'पर्षदो ण्यः' (४४१०१) इति पाठे पार्षद-पार्षद्या-वपि । 'भूताः शिवस्य पार्षद्या पार्षदाः' इति संसारावर्तात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिवानुचराणाम्' ॥

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३५ ॥

ब्राह्मीति ॥ 'मान पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० से०) । मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वात् इति मातरः । 'नमूनेष्ट-' (उ० २१९५) इति सूत्रेण निपातितः । मान्ति शिवपरिवार-त्वेन समाविशन्तीति वा ॥ (१) ॥ * ॥ ब्रह्मण इयं ब्राह्मी । 'तस्येदम्' (४३१२०) इत्यणि 'ब्राह्मो जातौ' (६४१७७१) इति टिलोपः । ('ब्राह्मी तु भारती । शाकमेदः पङ्कगण्डी

मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) दुः । यत्तु 'शं भवत्यस्माद्' इति स्वामिसुकुटौ । तत्र । कर्तरि कृतो विधानादपादाने दु-प्रत्ययाभावात् । ('शंभुर्ब्रह्मार्हतो शिवे') ॥ (१) ॥*॥ इष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इयुषधत्वात् कः । (३।१।१३५) । ('ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्याद्दीक्षा हलदण्डके') ॥ (२) ॥*॥ पशूनां जीवानां पतिः । 'तिर्यग्जातौ पशुः प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुर्मृगादौ छगले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रभसात् । ('पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने') (३) ॥*॥ शिवमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।१२) इति ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । बालके गुग्गुलौ वेदे पुंडरीकद्रुमेऽपि च । सुखे क्षेमे जले क्लीबम्') ॥ (४) ॥*॥ शूलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ महांश्वासावीध्वरश्च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । ('महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीध्वरेऽपि च') ॥ (६) ॥*॥ ईशितुं शीलमस्य । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाथ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्') ॥ (७) ॥*॥ शृणाति 'श हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'कृगृ-शृदृभ्यो वः' (उणा० १।१।५५) ॥*॥ 'पर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । इत्यतः 'पर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । इत्यतो वा ववयोरभेदात् पचाद्यचि (३।१।१३४) । 'सर्वः' अपि । 'सर्वस्तु शर्वो भगवान् शंभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात् । ('कालंजरो योगिके मेलके भैरवे गिरौ') ॥ (८) ॥*॥ इष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । ('ईशानं ज्योतिषि क्लीवं पुंलिङ्गः स्यान्निलोचने') ॥ (९) ॥*॥ शं करोति । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । यत्तु 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः-इति स्वामी । तत्र । अस्त्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥*॥ चन्द्रः शेखरो यस्य ॥ (११) ॥*॥ भूतानामीशः ॥ (१२) ॥*॥ खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥*॥ 'खण्डपशुः' अपि । 'खण्डपशुः पशुरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । (खण्डामलकभैषज्ये सिंहाकान्तनयेऽपि च) इति विश्वात् ॥ (१३) ॥*॥ गिरिरीशः । ('गिरिशोऽद्रिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पुमान्') ॥ (१४) ॥*॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोसादित्वात् (५।२।१००) शः । स्वामी तु 'गिरि इयति उपभोगेन तनूकरोति,' गिरौ शेते वा । गिरौ डश्छन्दसि (वा० ३।२।१५) । लोके तु 'आशुशुक्षणिवत्' इत्याह ॥ (१५) ॥*॥ मृडति । 'मृड सुखने' (उ० प० से०) इयुषधत्वात्कः (३।१।१३५) मृड्णाति वा । 'मृड च' चात्क्षोदे (क्या० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ मृत्युं जयति ॥ 'संज्ञायां मृत्युजि' (३।२।४६) इति खच् । मुम्

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥*॥ कृत्तिधर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (१९) ॥*॥ प्रमथानामधिपः ॥ (२०) ॥*॥ उच्यति कुधा संवध्यते-उग्रः । 'उच समवाये' (दि० प० से०) कज्र- (उ० २।२८) इत्यादिना रन् गश्चान्तादेशः । ('उग्रः क्षत्रियतः शूद्रां सूनायु-त्कटस्त्रयोः । उग्रा वचाछिक्किकयोः') ॥ (२१) ॥*॥ कप-दोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२२) ॥*॥ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठः कुरुजाह्नवे । शंकरे च') ॥ (२३) ॥*॥ शितिः कालः कण्ठोऽस्य ॥ (२४) ॥*॥ कपालं विभर्ति ॥ (२५) ॥*॥ वामयति दुष्टानां मदमिति वामः । 'द्वम् उद्विगणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । वामश्वासौ देवश्च । लोकविपरीतत्वाद्वा वामः । ('वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे') यत्तु घञि (३।३।१८, १९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इत्यादिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति 'कम्य-मिवमि'-इत्यादिना निषेधः, इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भवादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्या-संभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्वा मो देवः क्रीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो द्योतो यस्येति वा ॥ (२६) ॥*॥ महांश्वासौ देवश्च । महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥*॥ विविधानि रविचन्द्रान्निरूपाण्यक्षी-ण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाज्ञात्पच्' (५।४।११३) । विरूपेष्वपि अक्षि कृपादृष्टिर्येति वा । विविधरूपाणि विवि-धरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥*॥ त्रीणि लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानं यस्येति वा । त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा ॥ (२९) ॥*॥ कृशानौ रेतो यस्य कृ-शानुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥*॥ सर्वं जानाति । 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः ॥ (३१) ॥*॥ धूर्भार-भूता जटिर्यस्य । 'जट, झट, संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'स-र्वधातुभ्यः' (उणा० ४।१।१८) इतीच् । 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोशः । 'धूर्भार्जा जटायस्य' इति स्वामी । तत्र । जटि-प्वस्यति वक्तुमुचितत्वात् ॥ (३२) ॥*॥ नीलंश्वासौ लोहितश्च कण्ठे जटायु च ॥ (३३) ॥*॥ हरति । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । ('हरो नाशकरुद्रयोः । वैश्वानरेऽपि

१—'धृतं कण्ठे विषं घोरं ततः श्रीकण्ठतामगात्' इति नीलक-ण्ठस्तवः इत्यपि मुकुटः ॥ २—'पूज्यते यत्पुरैः सर्वैर्महांश्चैव प्रमा-णतः । धातुर्महेति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति शिवपुराणे इति मुकुटः ॥ ३—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्येकार इति स्वामी आन्तः । उक्तरूपेण जटिसाधनात् इति मुकुटः ॥ ४—स्कान्दे 'नीलं येन ममाङ्गं तु रसाक्तं, लोहितं त्विषा । नील-लोहित इत्येव ततोऽहं परिकीर्तितः' इति वा-इत्यपि मुकुटः ॥

१—तथा च स्कान्दे—'शं करोमि सदा ध्यानात्परमं यन्निराम-यम् । भूतानामसङ्ख्यसात्तेनाहं शंकरः स्मृतः' इत्यपि मुकुटः ॥

च') ॥३॥ हीरः अपि । 'हीरः कपर्दी शमिरः' इति संसारावर्तात् । ('हीरो वज्रे हरे सर्पे हीरा पिपीलिका-श्रियोः') ॥ (३४) ॥३॥ सरं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽन्' (३१२९) ॥ (३५) ॥३॥ भर्जते । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) न्यद्वक्तादित्वात् (७३१५३) कुत्वम् । मृज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा । 'हलश्च' (३३१२२१) इति घञ् ॥३॥ 'भर्ग्यः' इति पाठे प्यत् (३१११२४) ॥ (३६) ॥ * ॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य । त्रिण्यम्बकमस्येति वा । 'अम्बकं नयनं दृष्टिः' इति हला-युधः । त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदा-नम्बते शब्दायते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । 'संज्ञायाम्' (५३३८७) इति कः (ञ्) । त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका यस्येति वा । तिष्ठोऽम्बाः द्यौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् ॥ (३७) ॥३॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । त्र्यव-यवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समा-ह्वरः । 'पात्रादिः' (वा० २१४३०) इति प्राश्नः । तत्र । तथा सति 'पञ्चपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभाव-प्रसङ्गात् ॥ (३८) ॥३॥ धरतीति धरः । पचाद्यच् (३१११३४) । गङ्गाया धरः ॥ (३९) ॥३॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥ (४०) ॥३॥ क्रतुं ध्वंसयति । 'सुपि-' (३१२७८) इति णिनिः ॥ (४१) ॥३॥ वृषो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (४२) ॥३॥ व्योम्नि केशा यस्य ॥ (४३) ॥३॥ भवति भवते वा सर्वम् । 'भू प्रातौ' (जु० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । यत्तु भवत्यस्माद्विधम् । बाहुलकाद् (३३१११३) अप् । विश्वमस्त्यस्मिन् इति वा । अस्त्यादेशाद्बुधः (२१४५२) अप् (३३१५७) । 'श्रिणीभुवः-' (३३१२४) इत्यत्र श्रिणीसाहचर्याद्बुधो भौवादिकादेव घञ्-इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र चोक्तरीत्या गतिसंभवात् । अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात् । 'अजम्ब्यां स्त्रीखलनाः' (३३११२६) इति वार्तिकोक्तेः साहचर्याभ्युप-गमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' (२१४७७) इत्यत्रापि पासाहचर्यादस्त्यादेशस्याग्रहणप्रसङ्गात् । ('भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः') ॥ (४४) ॥३॥ विमेलस्यात् । 'भीमादयोऽपादाने' (३१४७४) । 'भियः शुक् वा' (उ० ११४८) इति मक् । 'भीमोऽन्वेतसे घोरे शंभौ मध्य-मपाण्डवे ॥ (४५) ॥३॥ तिष्ठति । 'स्थाणुः' (उ० ३३७) ('स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे') ॥ (४६) ॥ * ॥ रोदयति । 'रोदेर्णिङ्कु च' (उ० २१२२) इति रक् ॥ (४७) ॥३॥ उमायाः पतिः ॥ (४८) ॥३॥ अष्टचत्वारिंशत् 'शंभोः' ॥

कपर्दोऽस्य जटाजूटः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३३११०८) भावे कप् । 'राहोपः' (६१४२१) केन सुखेन जलेन वा परं पूर्णं ददाति । 'सुपि' (३१२४) इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । ('कपर्दः पार्वती-भर्तुर्जटाजूटे घराटके') । अर्शआद्यजन्तः शिवेऽपि ॥ (१) ॥३॥ जटानां जूटो बन्धः । एकम् 'जटाबन्धस्य' ॥

पिनाकोऽजगवं धनुः ।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४११५) इति पातेराक इत्वं नुम् च । ('पिनाकः शिवकोदण्डे पांशु-वृष्टिनिश्चल्योः') ॥ (१) ॥३॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते । इति 'अन्वेष्वापि दृश्यते' (वा० ३१२४८) इति डः । अजं छागं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति वा । अजगो विष्णुरस्ति शरत्वे-नास्मिन्निति । 'गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' (५१२११०) इति वः ॥३॥ प्रज्ञादित्वात् (५१४३८) अणि 'आजगवम्' अपि । 'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति बोधकितः । 'स्थाणो-र्धनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥३॥ अजो विष्णुः, को ब्रह्मा, ताववतीति 'अजकावम्' अपि 'धनुस्त्वजगवं युग्य-मजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥ * ॥ अजकौ विष्णुब्रह्माणौ वातीति 'अजकवम्' अपि । 'सुपि' (३१२४) इति (योगविभागात्) 'आतोऽनुपसर्गे-' (३१२३) इति वा कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिवधनुषः' ॥

प्रमथाः स्युः पारिषदाः

प्रमथा इति ॥ दुष्टान् प्रमथन्ति । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । प्रमथ्यन्ते मन्त्रा-दिना । 'खनो घ च' (३३१२२५) इति घो वा ॥ (१) ॥३॥ परिषदि साधवः । 'परिषदो ण्यः' (४१४१०१) इत्यत्र 'परिषदः' इति योगविभागात् 'णः' । 'अण्' इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भक्ताण्यः' (४१४१००) इत्यनुवृत्तेः ॥३॥ ण्ये तु पारिषदाः । 'परिषदो ण्यः' (४१४१०१) इति पाठे पारिषद्-पार्षद्या-वपि । 'भूताः शिवस्य पार्षद्या पार्षदाः' इति संसारावर्तात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिवानुचराणाम्' ॥

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३५ ॥

ब्राह्मीति ॥ 'मान पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, जु० उ० से०) । मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वात् इति मातरः । 'नमूनेष्टृ-' (उ० २१५५) इति सूत्रेण निपातितः । मान्ति शिवपरिवार-त्वेन समाविशन्तीति वा ॥ (१) ॥ * ॥ ब्रह्मण इयं ब्राह्मी । 'तस्येदम्' (४३१२२०) इत्यणि 'ब्राह्मो जातौ' (६१४१७१) इति टिलोपः । ('ब्राह्मी तु भारती । शाकमेदः पद्मगण्डी

हजिका सोमवहरी । ब्रह्मशक्तिः') ॥ * ॥ 'ब्राह्मी माहेश्वरी
चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीलपि चामुण्डा
चार्चिकेलष्ट मातरः' । 'ब्राह्मयाया मातरः स्मृताः' इति
भाषिः । 'ब्रह्माण्याद्यास्तु' इति पाठे ब्रह्माणमणति कीर्त-
यति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
'टिच्चा-' (४।१।१५) इति टीप् । 'ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त देवता
मातरो बुधैः' इति हलायुधः । स हि 'कौवेरीत्यपि कौमारी
सप्तैव मातरः स्मृताः' इति पठति ॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेव-
तानाम्' एकैकम् ॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतिरित्यादि ॥ भवनं भूतिः । 'स्त्रियां क्तिञ्'
(३।३।९४) 'भूतिर्भस्मिन् संपत्तौ हस्तिः शृङ्गारयोः स्त्रियाम्' ।
(मांसपाकविशेषोत्पातयोरपि ॥) ॥ (२) ॥ * ॥ विभूतिरिति
कथनमन्यप्राप्तिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥ * ॥ ईश्वरस्य भावः ।
'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति प्यञ् ॥ (३) ॥ * ॥ 'अणि-
मा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशिता
वशिता चैव तथा कामावशायिता' । तत्र, अणोर्भावः
'इमनिच्' (५।१।११२) ॥ * ॥ लघोर्भावः ॥ * ॥ प्राप्तिरङ्कु-
ल्यप्रेण चन्द्रादेः ॥ * ॥ प्रकामस्य भावः इच्छानभिघातः
॥ * ॥ महतो भावः । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥ * ॥ ईशो-
ऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । ईशिनो भावः ।
तल् (५।१।११९) । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाका-
रिणः ॥ * ॥ वशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) वशिनो
भावो वशिता । यया भूसावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥ * ॥ कामा-
नवशेते । शीठः (अ० आ० से०) णिनिः (३।२।७८) ।
कामावशायिनो भावः सत्यसंकल्पता । स्यतेः (दि० प० अ०)
'णिनिना (३।२।७८) दन्त्यमध्यं (कामावसायिता) कश्चि-
न्मन्यते ॥ * ॥ नामत्रयम् (अणुताद्यष्टविधप्रभावस्य) ॥
उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ॥ ३६ ॥
शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकास्त्रिका ॥ ३७ ॥

उमेत्यादि ॥ ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीः । 'उ मा' इति
मात्रा तपसे निषिद्धत्वाद्वा । आकारान्तादपि टाप् । (४।१।४) ।
'टायाम्' (२।४।३२) इति भाष्यप्रयोगात् । अजादित्वात्
(४।१।४) वा । ('उमा गौर्या हरिद्रायां कीर्तिकान्ततसीषु
च') ॥ (१) ॥ * ॥ कतस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् (४।१।-
१०५) यञ् । 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४।१।१८)
इति प्फः । पित्वान्दीप् (४।१।४१) ('कात्यायनो वररुचौ
कात्यायनी तु पार्वती । कप्रायवस्त्रविधवार्धवृद्धमहिलापि
च') ॥ (२) ॥ * ॥ गौरो वर्णोऽस्त्यस्याः । गौरादित्वात् (४।-
१।४१) ङीप् । ('गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः ।
रोचनीरजनीपित्नाप्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि
यादसांप्रतियोषिति') ॥ (३) ॥ * ॥ एवं काली । 'जानपद-

(४।१।४२) इत्यादिना ङीप् । ('काली गौर्या क्षीरकीटे
कालिकामातृमेदयोः । नवमेघौघपरिवादयोः') ॥ * ॥ वर्ण-
स्याविवक्षायां काला । 'उमा कात्यायनी दुर्गा काली हैम-
वतीश्वरी । काला कालंजरी गौरा' इति वाचस्पतिः ॥
(४) ॥ * ॥ हिमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९३)
इत्यण् । 'हैमवत्यभयाखणक्षीर्योः श्वेतवचोमयोः' ॥ (५)
॥ * ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेशभास-'
(३।२।१७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥ * ॥ वनिपि
(३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीत्रौ । अत 'ई-
श्वरी' अपि । यद्वा, -अश्रुते । 'अश्रु व्यसौ' (खा० आ०
से०) 'अश्रोतेराश्रुकर्मणि वरद् ई चोपधायाः' (उ० ५।५७) ।
टित्वात् (४।१।१५) ङीप् । 'ईश्वरः शंकरेऽधीशे तत्पत्न्या-
मीश्वरीश्वरा' इति वोपालितः ॥ (६) ॥ * ॥ शिवयति ।
शिवमस्त्यस्याः । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा ।
'शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया' इति
शाश्वतः ॥ * ॥ पुंयोगे तु शिवी ॥ (७) ॥ * ॥ भवस्य
स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति टीपानुक्तौ ॥ (८)
॥ * ॥ एवं रुद्राण्यादयः ॥ (९) ॥ (१०) ॥ (११) ॥ * ॥
सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः, इति
वा ॥ * ॥ 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलाऽसितदूर्वायामुमार्या
पुंति भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे पुंति सर्वार्थदक्षिणे' ॥
(१२) ॥ * ॥ न पर्णान्यस्याः । तपस्यस्या पर्णानामपि
लागात् ॥ (१३) ॥ * ॥ पर्वतस्येयम् । पार्वती । 'तस्ये-
दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अपत्यार्थे त्वपवादत्वादिन्
(४।१।९५) स्यात् । 'इतो मनुष्य-' (४।१।६५) इति न
टीप् । मनुष्यजातिवाचित्वाभावात् । 'कचिदपवादविषये-
ऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति वा समाधेयम् ॥ (१४) ॥ * ॥
दुःखेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम् । 'सुदुरोरधिकरणे' (वा० ३।२।-
४८) इति डः । दुःखेन दुष्टैर्वा गीयते स्तूयते । 'नै शब्दे'
(भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ।
'दुर्गा कोटे दुर्गमे स्यादुर्गा तु नीलिकोभयोः' इति हैमचन्द्रः ॥
(१५) ॥ * ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ * ॥ पचाद्यच् (वा० ३।१।१३४)
'ब्रह्मादिभ्यश्च' (४।१।४५) इति टीपि 'चण्डी' इत्यपि ।
'चण्डी कात्यायनी देव्यां हिंस्रकोपनयोषितोः' ॥ (१६)
॥ * ॥ अम्बैवाम्बिका । जगन्मातृत्वात् 'अम्बिका पार्वती-
मात्रोर्ध्वतराष्ट्रस्य मातरि' ॥ (१७) ॥ * ॥ सप्तदश 'उमायाः' ॥

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायकेत्यादि ॥ विनयति । ण्वुल् (३।१।१३३) ।
विशिष्टो नायक इति वा । विगतो नायको नियन्ताऽस्य इति
वा । 'विनायकस्तु हेरम्बे तादर्थ्यं विघ्ने जिने गुरौ' ॥ (१)
॥ * ॥ विघ्नानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यश्च' (५।४।९१) ॥

(२) ॥३॥ द्वयोर्मन्त्रोरपत्यम् । 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' (४११११५) इत्यणि उत्त्वं रपरत्वं च । दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतया हस्तिन्या अपत्यत्वात् । गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा । 'द्वैमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुमान्' ॥ (३) ॥३॥ गणानां प्रमथानमधिपः ॥ (४) ॥३॥ एको दन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पाटितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥३॥ हे रम्बते । 'हः शंकरे हरौ हंसे रणरोमाञ्चवाजिषु' इति नानार्थरत्नमाला । 'अवि रवि शब्दे' पचाद्यच् (३१११३४) । 'तत्पुरुषे कृति-' (६३११४) इत्यलुक् । हे उपसि रम्बते इति स्वामी । ('हेरम्बः शौर्यगर्विते । महिषे विघ्नराजे च') ॥ (६) ॥३॥ लम्बमुदरमस्य । ('लम्बोदरः स्यादुद्धमाने प्रमथानां च नायके') ॥ (७) ॥३॥ गज आननमस्य । 'समुदायशब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गज-शब्दः ॥ (८) ॥३॥ (नैन्त्र द्वन्द्वो न प्राप्नोति । 'विरुपाणा-मपि समानार्थानाम्' (वा० ११२१६४) इत्येकशेषविधानात् । नैवम् । स्वरूपपदार्थकानामेषां द्वन्द्वविधानात् । स्वरूपस्य च प्रतिशब्दं भिन्नत्वेन समानार्थताया एवाभावात् । अर्थपरता तु लक्षणया ज्ञेया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रैवं बोध्यम्) ॥ अथौ 'गणेशस्य' ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥

बाहुलेयस्तारकजिह्विशिखः शिखिवाहनः ।

पाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः कौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

कार्तिकेय इत्यादि ॥ कृतिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (१) ॥३॥ महती सेना यस्य । ('महा-सेनो महासैन्ये स्कन्देऽपि') ॥ (२) ॥३॥ शरेषु जन्मास्य ॥ (३) ॥३॥ षड् आननान्यस्य ॥ (४) ॥३॥ पार्वत्या नन्दनः ॥ (५) ॥३॥ स्कन्दति । पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (६) ॥३॥ सेनां नयति । 'सत्सुद्विष-' (३१२१६१) इति क्तिप् । 'सेनानी स्यात्पुमान्कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' ॥ (७) ॥३॥ अग्नेर्भवति । 'भुवः-' (३१२१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥३॥ गूहति रक्षति सेनाम् । 'गूह संवरणे' (भ्वा०उ०से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'गूहः पाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गते च पर्वतादेश्च कंदरे' ॥ (९) ॥३॥ बहु-लानां कृतिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (१०) ॥३॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥३॥ विशाखति । 'शाखु श्लाखु व्याप्तौ' (भ्वा०प०से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । विशाखायां जात इति वा । 'संधिवेलादि-' (४३११६) इत्यणः 'अविघ्नफलुनी-' (४३३३४) इत्यादिना लुकि 'लुक्-क्षितलुकि' (११२१४९) । ('विशाखो याचके स्कन्दे वि-

शाखा मे कठिलके') ॥ (१२) ॥३॥ शिखी मयूरो वाहन-मस्य ॥ (१३) ॥३॥ पण्णां मातृणामपत्यम् । 'मातुरुत्संख्यासं-' (४११११५) । (१४) ॥३॥ शक्तिधरः ॥ (१५) ॥३॥ कुमारयति कीडति । 'कुमार कीडायाम्' (उ०उ०से०) । पचा-द्यच् (३१११३४) कुत्सितो मारोऽस्येति वा । 'कुः पापे-पदर्थयोः' । कौ मारयति दुष्टान् । पचाद्यच् (३१११३४) । यत्तु-ब्रह्मचारित्वात्कुमारः-इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । 'शत-कतो रूपवती देवसेनेति या सुता । सा महेन्द्रेण रत्नार्थं भार्या-त्वेनोपपादिता ॥ उदीर्णसेनापतये महासेनाय सुव्रत' इति वायुपुराणात् । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽध्वारके । बालके वरुणद्वौ ना न द्वयोर्जालकाश्चने' ॥ (१६) ॥३॥ कुञ्चेः (भ्वा०प०से०) क्तिच् (३११५९) । प्रशायण् (५१२१८) । कौञ्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'दृ विदारणे' (भ्वा०प०से०) ण्यन्तात् (३११२६) ल्युः (३१११३४) ॥३॥ 'कैलासे धनदा-वासे कौञ्चः कौञ्चोऽभिधीयते' इति बृहद्भारवली । अतः 'कौञ्चदारणः' अपि ॥ (१७) ॥३॥ सप्तदश 'कार्ति-केयस्य' ॥

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः ।

वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।

सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्वलारातिः शचीपतिः ।

जम्भमेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥

संकन्दनो दुश्चयवनस्तुरापाण्मेघवाहनः ।

आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः

इन्द्र इत्यादि ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २१२८) इत्यादिना रन् । 'रग्' इति मुकुटः । तत्र । अन्तोदात्तत्वापत्तेः । 'इन्द्रः शक्रा-दिलमेदयोगभेदान्तरात्मसु' । 'इन्द्रः फणिजकेऽस्त्री स्यात्' ॥ (१) ॥३॥ मरुतः सन्त्यस्य । मरुप् (५१२१४) । 'क्षयः' (८१२१०) इति वत्वम् । 'तसौ मत्वर्थे' (११४१९९) इति भत्वाज्ज्ञत्वाभावः ॥ (२) ॥३॥ महाते पूज्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०प०से०, उ०उ०से०) । 'श्लुक्षच्-' (उ० ११५५९) इत्यादिना 'मघवन' इति निपातितम् ॥३॥ 'मघवा बहुलम्' (६१४१२८) इति त्रिदेशपक्षे तु 'मघवान्' इत्यपि बोध्यम् । यत्तु 'त्रिदेशे दीर्घाभावात् मघवन' इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६१४१८) । इति दीर्घसंभवात् । नच संयोगान्तलोपस्य (८१२१२३) असिद्धत्वम् । 'मघवा बहुलम्' (६१४१२८) इति बहुलग्रह-णेन तद्भाषणात् । अत एव मरुपा (५१२१३३) त्रन्तादेश-प्रत्याख्यानपरं वार्तिकं तद्भाष्यं च (६१४१२८) संगच्छते । 'हविर्जक्षिति निःशक्नो मलेषु मघवानसौ' इति भट्टिः । एतेन

मघवा मघवन् मघवान् इति त्रैरूप्यं वदन्मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः । भाष्यवार्तिकैकमत्यानुरोधेन सूत्रकारमतेऽपि 'मघवान्' इत्यस्यैवाभ्युपगमात् । मतमेदे हि प्रत्याख्याना-संभवात् । भवतु वा मतमेदः, तथापि 'होत् लृकारः' इत्यत्र सूत्ररीत्या यणादेशः प्राप्तो वार्तिकरीत्या दीर्घेण वाच्यते यथा, एवं सूत्ररीत्या 'मघवन्' इति प्रयोगः प्राप्तो भाष्य-वार्तिककृतप्रत्याख्यानरीत्या 'मघवान्' इति प्रयोगेण वाच्यते ॥ (३) ॥*॥ विडति । 'विड मेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विडं मेदकमोजोऽस्य । सान्तः ॥*॥ विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति विडोजाः इति केचित् ॥ (४) ॥*॥ पाकस्य दैत्यमेदस्य शासनः । शास-यति । 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । निजन्तात् (३।१।२६) नन्वादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥*॥ वृद्धेभ्यः शृणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१६९) वृद्धे श्रवसी यस्येति वा । वृद्धेषु पण्डितेषु श्रवो यशो यस्येति वा ॥ (६) ॥*॥ 'णासृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादीरन् (उ० ४।३०) सुष्ठु नासीरं सेनामुखम्, नासीरा अग्रेसरा वा यस्य द्विदन्यः ॥*॥ शु इत्यव्ययस्य पूजार्थकत्वात् (शुनासीरः) तालव्यादिरपि ॥*॥ 'शुनाशीरशीतशिवशङ्खाः' इति तालव्यादावृष्मविवेकः । शुनो वायुः, शीरः सूर्यः, तावस्य स्तः इति अर्शआवचि (५।२।१२७) 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः इति व्युत्पत्त्या (शुनाशीरः) द्वितालव्योऽपि ॥ (७) ॥*॥ पुरु प्रचुरं हृतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य । पुरुणि हृतानि नामान्यस्येति वा ॥ (८) ॥*॥ पुरोऽरीणां दारयति । 'पूः सर्वयोर्दारिरसहोः' (३।२।४१) इति खच् । 'वारच्यमपुरंदरौ च' (६।३।६९) इति निपातितः ॥ (९) ॥*॥ जयति । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लजिस्थश्च-' (३।२।१३९) इति ग्लुः । 'जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्प्रोक्तो विष्णावर्कं वसुष्मपि' ॥ (१०) ॥*॥ लेखेषु ऋषभः । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः । लेख ऋषभ इवेति वा । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥ (११) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्लु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फाथि-तस्मिन्-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् । 'शक्रः पुमान्देव-राजे कुटजार्जुनभूरुहोः' ॥ (१२) ॥*॥ शतं मन्यवो यागा अस्य । शते दैत्येषु मन्युः क्रोधोऽस्येति वा । शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यैः पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥*॥ दिवः पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यत्र बहुलग्रहणादकृत्-प्यलुग इति मुकुटः । तत्र । 'पातेर्डतिः' (४।५७) इत्युणादि-सूत्रसत्त्वात् । वस्तुतस्तु 'पथ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति

सत्वविधानसामर्थ्याल्लोकवेदसाधारण्येन 'वृद्धकुमारीवर'न्याये-नालुक् ज्ञापितः । कस्कादित्वात् (८।४।४८) सः । यत्तु- 'पथ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वम्-इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् ॥ (१४) ॥*॥ सुष्ठु त्रायते । 'त्रैह् पालने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतो मनिन्-' (३।२।७४) ॥*॥ सु उद् इत्युपसर्गद्वयप्रयोगे तु 'सूत्रामा' दीर्घादिरपि । एतेन 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सूत्रामा' इति वदन् मुकुटः प्रत्युक्तः ॥ (१५) ॥*॥ गोत्रान् गिरीन् भिनत्ति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति भिदेः क्तिप् ॥ (१६) ॥*॥ वज्रोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) ('वज्री तु बुद्धे देवाधिपे पुमान्') ॥ (१७) ॥*॥ वसवो देवाः, वसूनि रत्नान्यस्य वा सन्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । वसोरपत्यमिति वा । दैत्यानां वासं वाति वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१८) ॥*॥ वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु-' (३।२।८७) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥*॥ वषति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'कनिन् युष्टिपि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'वृषा तु वासवे । वृषभे तुरगे पुंसि' ॥ (२०) ॥*॥ वास्तो-र्यहक्षेत्रस्य पतिरधिष्ठाता । 'वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च' (४।२।३२) इति निपातनादलुक् पत्वं चेल्येके । इणः परत्वात् 'कस्कादिषु च' (८।३।४८) इति पत्वम् । यत्तु मुकुटः 'पथ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्त्वे इणः परत्वान्मूर्धन्यः इति । तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस्य' (८।३।५५) इत्यधिकारात् ॥ (२१) ॥*॥ सुराणां पतिः ॥ (२२) ॥*॥ बलस्यासुरस्यारातिः ॥ (२३) ॥*॥ शत्र्याः पतिः ॥ (२४) ॥*॥ जन्ममधुरं मेतुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२५) ॥*॥ हरिर्हयो यस्य । 'त्वक्केशवाल-रोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्चत् पीत-कौशेयसप्रभः' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥*॥ स्वः स्वर्गे राजते । स्वेषु देवेषु, स्वेन धनेन वा, आ राजते वा । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'ढ्रलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । जान्तः ॥ (२७) ॥*॥ न मुञ्चति । 'मुच्छ्र मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । 'इगुपधा-त्किट्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'नभ्राणनपाद्-' (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । नमुचेर्दैत्यस्य सूदनः । 'षूद क्षरणे' (भ्वा० आ० से०, चु० उ० से०) । नन्वादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (२८) ॥*॥ संकन्दयति । 'कदि आह्वाने रोदने च'

१-अयं न्यायश्च 'न मु ने' (८।२।३) इति सूत्रे भाष्यकृता एवमुपन्यस्तः- 'वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता 'वरं वृणीष्व' इति । सा वरमवृणीत 'पुत्रा मे बहुशीरश्चतमोदनं कांस्यपात्रां भुञ्जीरन्' इति । न च तावदस्याः पतिर्भवति, कुतः पुत्राः । कुतो गावः । कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन 'प्रतिः, पुत्राः, गावः, धान्यम्' इति सर्वे संगृहीतं भवति' इति ॥

(भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (२९) ॥*॥
 दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा न्यवनमस्य । दुःसहश्चयवनो मुनिरस्येति
 वा ॥ (३०) ॥*॥ तुतोर्लि=तुरः । 'तुर त्वरणे' (जु० प०
 से०) । 'इयुषध-' (३।१।१३५) इति कः । तुरं वेगवन्तं
 साहयस्यभिभवति । 'अधेः प्रसहने' (१।३।३३) इति सूत्रे
 'प्रसहनमभिभवः' इति वृत्तेः । ण्यन्तात् (३।१।२६) सहेः
 (भ्वा० आ० से०) क्तिप् (३।२।७६) । 'सहेः साडः सः'
 (८।३।५६) इति पत्वम् । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति
 पूर्वपदस्य दीर्घः । आहप्रत्ययेपो वा । नहिद्युतिवृषि-' (६।३।
 ११६) इति वा दीर्घः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । 'दीर्घ-
 विधौ' (१।१।५८) इति, 'क्लिङ्ग-' (वा० १।१।५८) इति
 वा (णिलोपस्य) स्थानिवत्त्वनिषेधात्किप्परत्वात्नपायात् ।
 यत्तु—तुरं सहते इति विगृह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३)
 इति ण्विः—इति स्वामी । तत्र । छान्दसस्य लोके प्रयोगा-
 भावात् । यदपि—'नहिद्युतिवृषि-' (६।३।११६) इति पूर्व-
 पदस्य दीर्घः—' इत्युक्तम् । तदपि न । क्तिबन्तेषु नद्यादिष्वस्य
 प्रवृत्तेर्ष्यन्तेऽस्योपन्यासस्यान्याय्यत्वात् । एतेन—'तुरं' वेगवन्तं
 सहते इति वा, 'तुरस्त्ववरितः सन् परबलानि सहते इति
 वा' इति विगृह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति ण्विः—
 इत्युपन्यस्यन् मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः ॥ (३।१) ॥*॥ मेघा वाहन-
 मस्य । मेघान् वाहयतीति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (३२)
 ॥*॥ आखण्डयति । 'खडि मेदने' (जु० प० से०) । 'वृषा-
 दिभ्यः कलच्' (उ० १।१०६) ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमक्षी-
 ण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सवध्वक्ष्णोः' (५।४।७३) इति पच् ॥
 (३४) ॥*॥ ऋभवः क्षियन्त्यत्र । 'क्षि निवासगल्योः' (तु०
 प० अ०) । डः (वा० ३।२।१०१) 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः'
 इति विश्वः । सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः । इनिः (५।२।११५) ।
 पथिवत् । यद्वा,—ऋच्छति इयतीति वा । अर्तेर्भुक्षिनक् प्रत्ययः ॥
 (३५) ॥*॥ पञ्चविंशत् 'इन्द्रस्य' ॥

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

(तस्येन्द्रस्य प्रिया तु ॥) पुलोमजेत्यादि । पुलोमो मुने-
 र्जाता । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥*॥ अत
 एव 'पौलोमी' अपि । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ।
 गोत्रत्वेन जातित्वान्डीप् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ शचते ।
 'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।
 ११८) । 'कृदिकाराद्-' (ग० सू० ४।१।४५) इति ङीप् ।
 ('शचीन्द्राण्यां शतावर्या तथा स्त्रीकरणान्तरे') । 'अथ
 शची स्यादिन्द्राणी शतावरी । चारुधारा महेन्द्राणी
 शक्राणी जयवादिनी' इति रभसः । शक्रमणति आनयति
 जीवयतीति वा शक्राणी ॥*॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'पच
 समवाये' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । सची
 दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।

४९) इति ङीपानुको । ('इन्द्राणी' शच्यां निर्गुण्ड्यां स्त्री-
 करणेऽपि') ॥ यत्तु—अनुकि कर्तव्ये दीर्घाकारमातुके शास्ति,
 तज्ज्ञापयति 'यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवति' । तेन किर्याणी
 गिर्याणी इत्यादि सिद्धं भवति—इति धातुपारायणम् । अत एव
 'शक्राणी' इति मुकुटश्च । तत्र । अनुकि कृते 'अतो गुणे'
 (६।१।९७) इति पररूपप्रसङ्गात् । नन्वकारोच्चारणसामर्थ्या-
 दीर्घो भविष्यति । अन्यथा हि नुकमेव कुर्यात्—इति चेत् । न ।
 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात्
 'पत्युर्नः' (४।१।३३) इति वदादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गकका-
 रोच्चारणसामर्थ्यादेव अल्लोपो न भविष्यति—इति चेत् । न ।
 शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थात् । न हि तत्र लोपोऽस्ति ।
 'न संयोगात्-' (६।४।१३७) इति निषेधात् । तस्मात्
 ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपवाधनार्थं दीर्घोच्चारणमा-
 वश्यकम् । प्रयोगनिर्वाहस्तूक्त एव ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 'इन्द्रपत्न्याः' ॥

नगरी त्वमरावती ।

(नगरी त्विति ॥) अमराः सन्त्यस्याम् । मत्प (५।२।
 ९४) । 'मतौ बहुचोऽनजिरादीनाम्' (६।३।११९) इति
 दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्रपुरस्य' ॥

हय उच्चैःश्रवाः

(हय इति ॥) उच्चैः श्रवसी यस्य । उच्चैः शृणोतीति
 वा । असुन् (उ० ४।१८९) उच्चैर्महत् श्रवो यशो यस्येति
 वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्राश्वस्य' ॥

सूतो मातलिः

(सूत इति ॥) मतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
 इति कः । मतलस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रसारथेः' ॥

नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

(नन्दनमिति ॥) नन्दयति । 'हुनदि समृद्धौ' (भ्वा०
 प० से०) । ल्युः । (३।१।१३४) । 'अथ नन्दनम् ।
 इन्द्रोद्याने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रवनस्य' ॥

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

स्यादिति ॥ वैजयन्त्यः पताकाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यन्
 (५।२।१२७) । 'वैजयन्तो महेन्द्रस्य ध्वजप्रासादयोः
 पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे त्रियाम्' ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रगृहस्य' ॥

जयन्तः पाकशासनः ।

(जयन्त इति ॥) जयति । 'तृभूवहि-' (उ० ३।१२८)
 इत्यादिना ज्ञच् । 'ज्ञोऽन्तः' (७।१।२) । (जयन्ता-

वैन्द्रिगिरिशौ जयन्त्युमापताकयोः । जीवन्त्यां सिंहपुच्छ्यां च इन्द्रपुत्र्यां च' ॥ (१) ॥३॥ पाकशासनस्यापत्यम् । 'अत इज्' (४११९५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य' ॥

पेरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुचलुभाः ॥ ४६ ॥

(पेरावत इति ॥) इरा उदकानि सन्त्यस्मिन् । मनुष्य (५१२९४) इरावत्यधौ भवः । 'तत्र भवः' (४१३५३) इत्यण् । ('पेरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुचद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युतद्वेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसकं महेन्द्रस्य ऋजु-दीर्घशरासने') ॥ (१) ॥३॥ अत्रं मेघः, तदात्मको मातङ्गः । शाकपार्थिवदिः (२११६९) । अत्र आकाशे मेघे वा विद्यमानो मातङ्ग इति वा ॥ (२) ॥३॥ इरया उदकेन वणति 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३११९३४) । इरावणः । ततः प्रज्ञायण् (५१४३८) । इरा सुरा वनमुदकं यस्मिन् । 'पूर्वपदात्-' (८१४३) इति णत्वम् । इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४१३५३) इत्यण् । स्वामी तु—इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४१३५३) इत्यण् । 'विभाषौपधि-' (८१४६) इति वा णत्वम्—इति । तत्र । 'पेरावन' इत्यस्यापि प्राप्तेः ॥ (३) ॥३॥ अत्रे खे माति, न भ्राम्यति वा, मन्थर-गामिनीत्वात् । बाहुलकादुः । अत्रमोर्वल्लभः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'इन्द्रहस्तिनः' ॥

ह्लादिनी वज्रमखी स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।

शतकोटिः स्वरुः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥

ह्लादिनीत्यादि ॥ ह्लादतेऽवश्यम् । 'ह्लाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३१२७८) । ह्लादोऽस्त्यस्या इति वा । इनिः (५१२११५) 'ह्लादिनी वज्र-विद्युतोः' ॥ (१) ॥३॥ वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २१२८) इति रन् ॥३॥ अखी इति पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । संनिधानविशेषात् । 'अस्त्रियौ वज्रकुलिशौ' इति संसारवार्ताच्च । 'वज्रोऽखी' इति वक्ष्यमाणं तस्यैवानुवादः । ('वज्रं स्याद्वाल्के धात्र्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान् । वज्रा लुह्यां गुह्य्यां च वज्री लुह्यन्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यखी') ॥ (२) ॥३॥ 'कुलिहस्तो भुजादलः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुलौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०१) इति डः । कुलिनः पर्वतान् श्यति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे-' (३१२३) इति कः । कुल्वितमीषद्वा लिशति । 'लिश अल्पीभावे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३११९३५) इति कः । 'कुलिशो न स्त्रियां प्रोक्तो दम्भोलौ, नाज्ञपान्तरे' ॥ (३)

॥३॥ भिनत्ति । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' (३१२१६२) । यस्तु—'कर्मकर्तारि चायामिष्यते, इत्यत्र चकारः कर्तरीत्यनु-कर्षणार्थः' तेनाकर्मकर्तार्यपि भवति, इति वामनः—इति मुकुटे-नोक्तम् । तत्र । भाष्येऽस्यार्थस्यादर्शनात् । निष्कलत्वाच्च । 'भिदिरम्' इति पाठे तु 'इषिमदि-' (उ० ११५१) इत्यादिना किरच् ॥ (४) ॥३॥ पुनाति । 'अच इः' (उ० ४१-१३९) ॥ (५) ॥३॥ शतं कोटयो धारा अस्य ॥ (६) ॥३॥ स्वरति । 'सृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'शृङ्-क्षिहि' (उ० १११०) इति डः । ('स्वरुः पुमान् यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे') ॥३॥ शोभनान्यहंषि धारा अत्येति (स्वरुस्) सान्तोऽपि ॥ (७) ॥३॥ शाम्यत्यरीन् । अन्तर्भावित्पथार्थोच्छमेर्वन् । (उ० ४१९४) । शं शुभमस्यास्त्य-मेदत्वात् इति वा । 'कंशंभ्याम्-' (५१२१३८) इति वः । पक्षद्वयेऽपि दन्त्योष्ठः ॥३॥ 'शम्भ संवन्धने' चुरादिः (प० से०) । 'शम्भवति संबध्नाति शत्रून्' इति विग्रहे तु (शम्भः) पवर्गतृतीयान्तः । 'शम्भः स्यान्सलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिषु' ॥३॥ सम्भवतेः (तु० प० से०) विग्रहे तु (सम्भः) दन्त्यादिरपि । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्भसृक्करपांसवः' इत्युष्माविवेकः ॥ (८) ॥३॥ 'दम्भु रोधने' (खा० प० से०) । अद्युन् (उ० ४१९८९) दम्भति रोधने अलिः समर्थः । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु' (भ्वा० प० से०) । इन् (४१९८८) । दम्भोति खेदयति । 'दम्भु दम्भने' (खा० प० से०) । औणादिक ओलिरिति वा ॥ (९) ॥३॥ अश्नाति, अश्यतेऽनेनेति वा 'अर्तिसृग्धम्य-म्यस्यतिहभ्यो निः' (२११०२) ॥३॥ इह 'वज्राशनिः' इति समुदितमपि बोध्यम् । 'वज्राशनिं विदुषैज्रम्' इति त्रिकाण्डशेषात् । 'अथ वज्राशनिर्द्वयोः' इति नामनिधानाच्च ॥ (१०) ॥३॥ दश 'वज्रस्य' ॥

व्योमयानं विमानोऽखी

व्योमयानमित्यादि ॥ व्योम्नि यान्त्यनेन । करणे ल्युट् (३१३११७) । व्योम याति । 'कृल्ल्युटः-' (३१३११४) इति कर्तारि ल्युट् इति वा ॥ (१) ॥३॥ विशिष्टं मानयन्त्य-नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३१३११८) इति करणे घः । 'घल्' इति मुकुटः । तत्र । परत्वाल्युट्प्रसङ्गात् । घस्तु करणाधि-करणयोर्विहितः । विशेषेण मान्यस्मिन्निति वा । अधिकरणे ल्युट् (६१३११७) । विगतं मानमुपमाऽस्येति वा । 'विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिग्रहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुनपुंसकयोर्मतः' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'देवरथस्य' ॥

नारदाद्याः सुरर्षयः ।

(नारदाद्या इति ॥) नरस्य धर्म्यम् । 'नराच्चेति वक्ष-व्यम्' (वा० ४१४४९) इत्यण् (ञ्) । नारं ददाति । 'आतो-ऽनुप-' (३१२३) इति कः । यद्वा,—'नारं पानीयमित्युक्तं तत्

१—इरावती कश्यपजानपत्या पुलहप्रिया, तथा संभृतत्वाद्वा—
तथा चागमः—'इरावत्या भृतः पुत्रस्यार्थे पेरावतस्ततः' इति । इत्यपि
मुकुटः ॥ २—मितद्वादित्वम् (वा० ३१२१८०) तु युक्तम् ॥

पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति' इत्यागमः । नारं नरसमूहं यति कलहेनेति वा । नुरिदं नारमज्ञानम्, तद्यति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ आद्येन तुम्बुरुभरतपर्वतदेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मादिपुत्रत्वावषयश्च । पृथीसमासो वा ॥ एकम् 'देवर्षेः' ॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा

(स्यादिति ॥) शोभनो धर्मोऽस्याम् । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५।४।१२४) । 'डाबुभाभ्याम्' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति ङीप् (४।१।१५) न ॥ (१) ॥*॥ सह भान्यस्याम् । 'सभा राजामनुष्यपूर्वा' (२।४।२३) इति निपातनादह । देवानां सभा आस्थानगृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवसभायाः' ॥

पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

(पीयूषमिति ॥) पीयते । 'पीय' इति सौत्रो धातुः । 'पीयेरूपन्' (उ० ४।७६) । बहुलवचनात्पक्षे गुणः । 'स्यात्पेयुपं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च' इति हारावली । 'पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथाऽमृते' ॥ (१) ॥*॥ न म्रियन्तेऽनेन । 'तनिमृद्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले षृते । अयान्विते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' ॥ (२) ॥*॥ सुखेन धीयते । 'धिद् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । यत्तु—अद्विधौ (३।३।१०४, ५, ६) कारकाधिकारः (३।३।१९, २३) निवृत्तः—इति मुकुटः । तदाकरविरुद्धम् । द्वितीयभावग्रहणस्य (३।३।१५) कारकाधिकारनिवृत्त्यर्थत्वात्—इति हेतुरपि स्वरूपासिद्धः । 'अभिविधौ भावे'—(३।३।३४) इत्यस्येऽनुवर्तनात् । यदपि—सुष्ठु दधाति पुष्पाति शरीरमिति पचायजन्तात् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) इति—तदपि न । नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशेऽदन्तत्वाभावेन टावयोगात् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्यालोपप्रसङ्गाच्च । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) कप्रत्ययो वक्तुमुचितः । ('सुधा गङ्गेष्टिकासुधोर्मुर्वालेपामृतेषु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अमृतस्य' ॥

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मन्दाकिनीत्यादि ॥ मन्दमकिन्तु शीलमस्याः । 'अक कुटिलयां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि'—(३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ वियति वियतो वा गङ्गा ॥ (२) ॥*॥ स्वः स्वर्गस्य नदी । पूर्वपदात्संज्ञायाम्—(८।४।३) इति णत्वम् ॥ (३) ॥*॥ सुराणां दीर्घिकेव ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'देवगङ्गायाः' ॥

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मेरुरित्यादि ॥ मिनोत्युचत्वाज्योतींषि । 'डुमिच् प्रक्षे-

पणे' (स्वा० उ० अ०) । 'मिपीभ्यां रुः' (उ० ४।१०१) । 'मापो हरिच' इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावस्य सूत्रस्यानुपलब्धेः ॥ (१) ॥*॥ सुमेरुरित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥ (२) ॥*॥ हेन्रोऽग्निः ॥ (३) ॥*॥ रत्नानि सानावस्य ॥ (४) ॥*॥ सुराणामालयः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मेरोः' ॥

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

पञ्चेति ॥ (एते पञ्च देववृक्षाः) मन्दयते मोदयति । 'मदि स्तुतिमोदमदखप्रकान्तिगतिपु' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४) । मन्दा आराधारा अस्य, सरलत्वादिति वा । ('मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपणे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः') ॥ (१) ॥*॥ पारिणोऽब्धेर्जातः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।८७) । यत्तु—पारिजातो जन्यत्वेनास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । पारिजातः समुद्रः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यणि पारिजातः—इति मुकुटः । तत्र । वृक्षाच्छस्य (४।२।११४) अपवादस्य सत्त्वादणोऽप्रसङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्यस्यैव नामनिर्वचनासिद्धेः । ('पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुरद्रुमे') ॥ (१) ॥*॥ सम्यक् तनोति पुष्पाति । 'ज्वलिति'—(३।१।१४०) इति सूत्रे तनोतेरुपसंख्यानात् णः । सम्यक्तन्यन्ते पुष्पाण्यसिञ्जिलधिकरणे 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । ('संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे') ॥ (१) ॥*॥ कल्पः संकल्पितोऽर्थः, तस्य वृक्षः । जन्यजनकभावसंबन्धे पृथी ॥ (१) ॥*॥ चन्दयति । 'चदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) । हरेश्चन्दनः । 'हरिचन्दनमस्त्री स्यान्नदिशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गोस्त्रीर्धे ज्योत्स्नाकुड्मुयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ पञ्चानां 'देववृक्षाणाम्' एकैकम् ॥

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमार इत्यादि ॥ सनत् नित्यं कुमारः ॥*॥ 'सनात्कुमारः' अपि । यद्वा,—'हंसगो गृहिणः सनत्' इति ब्रह्मपर्याये रभसः । तस्य कुमारोऽपत्यम् । दन्त्यादिः ॥ (१) ॥*॥ विधातुरपत्यम् । अण् (४।१।९२) ॥ (२) ॥*॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात् स्ववैद्यपर्यायसंनिधौ कथनम् । द्वे 'ब्रह्मपुत्रस्य' ॥

स्ववैद्यावश्विनीसुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दक्षावाश्विनेयौ च तादुभौ ॥ ५१ ॥

स्ववैद्यावित्यादि ॥ स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ ॥ (१) ॥*॥ अधिन्याः सुतौ ॥ (२) ॥*॥ न सत्यं ययोस्तावस्यौ, न असत्यौ । 'नभ्राणपाद्'—(६।३।७४) इति नञः प्रकृतिभावः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता अश्वाः सन्ति ययोः । इतिः

(५।२।११५) । यद्वा, -अश्विन्यां जातौ । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यणः 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (४।३।३७) इति लुक् 'लुक् तद्धितलुक्' (१।२।४९) इति लीपो लुक् । अद्योऽस्ति जनकत्वेन ययोर्वा । इत् (५।२।११५) ॥ (४) ॥३॥ दस्यतः क्षिपतो रोगान् । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'स्फायित्वि-' (उ० २।१३) इति रक् । ('दस्रः खरेऽश्विनीसुते') ॥ (५) ॥३॥ अश्विन्या अपत्ये । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (६) ॥३॥ 'तावुभाविति द्वित्वादिष्टत्वादेकवचनाभावः-' इति स्वामी । अयं च प्रायोवादः । 'दिव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस एव च' इति मार्कण्डेयात् । 'नासत्यौ' इति 'दसौ' चैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः ॥ पद 'अश्विनोः' ॥

स्त्रियां बहुष्पप्सरसः स्वर्वेत्या उर्वशीमुखाः ।

स्त्रियामिति ॥ अत्र्यः सरन्ति । 'सरतेरुत्' (उ० ४।२३७) ॥ (१) ॥३॥ 'बहुषु' इति प्रायोवादः । 'अनवि च' (८।४।४७) इति सूत्रे 'अप्सरः' इति भाष्यप्रयोगात् । 'स्त्रियां बहुष्पप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि' इति शब्दार्णवाच्च—अस्य शुभंयाशब्दवद्रूपम्—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । अप्सरःशब्दस्य सान्तत्वात् ॥३॥ स्वः स्वर्गस्य वेद्याः ॥ (२) ॥३॥ उरुन्महतोऽश्रुते व्याप्नोति वशीकरोतीति यावत् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्धिः । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) को वा । उरु अश्रातीति वा (३) ॥३॥ मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भाभेनका-धृताची-तिलोत्तमादीनां ग्रहणम् ॥ एकम् 'उर्वेद्यादेः' ॥

हाहा हृहृश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥

(हाहेति ॥) अव्युत्पत्तिपक्षे 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्यस्याप्राप्तेः शसि हाहान्, 'ओः सुपि' (६।४।८३) इत्यस्याप्राप्तेर्हृहृन्, इत्यादि । यत्तु—'आतो धातोः' (६।४।१४०) इति योगविभागादाकारलोपः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । निर्णातरूपस्य योगविभागेन निर्वाहस्यैवित्यात् । अग्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितत्वात् । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दं जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । विच् (३।२।७२) शसि हाहः । हृ इति हयति । हेचः (भ्वा० उ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । 'वचिस्वपि-' (६।१।१५) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । बाहुलकाद्वाप्रत्यये तु (हाहाः) व्युत्पन्नोऽधातुश्च । एवं इप्रत्यये हृहृरपि बोध्यः । हाहाः सान्तोऽपि । 'गन्धर्वो वीतिहासोः' इति संसारावर्तात् । 'गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तः' इति रत्नकोषाच्च । भोजस्तु हाहाहुशब्दयोरव्ययत्वमाह । 'हहाः' इत्यादिहसः । 'हुहुः' इत्युभयहसश्च । 'हंसो हाहाहुह च द्वौ वृषणश्च तुम्बुरुः' इति शब्दार्णवात् । 'गीतमाधुर्यसंप-

नौ विख्यातौ च हाहाहुह' इति व्यासोक्तेश्च ॥३॥ गन्धर्वा सौरभमवर्ति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से० पवर्गान्तः) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'गन्धर्वस्तु नमश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च भृगुमेदे तुरंगमे । अन्तरामवदेहे च' ॥३॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) (गान्धर्वः) दीर्घादिरप्ययम् । अपि गन्धर्वगान्धर्वदिव्यगायनगातवः' इति शब्दार्णवात् ॥ (१) ॥३॥ आयेन तुम्बुरुविधावसुचित्ररथदीनां संग्रहः ॥ 'देवगायकानाम्' एकम् ॥

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ।

रूपीटयोनिर्व्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥

वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपर्वुधः ।

आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५४ ॥

लोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।

हिरण्यरेता हुतभृग् दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।

शुचिरपिप्तम्

अग्निरित्यादि ॥ अग्नति । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अग्नेर्नलोपश्च (उ० ४।५०) इति निर्नलोपश्च । ('अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकारण्यौषधौ पुमान्') ॥ (१) ॥३॥ विधे नरा अस्य । 'नरे संज्ञायाम्' (६।३।१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । यत्तु—विदादित्वात् (४।१।१०४) अन् । व-हुत्वे च 'यजजोश्च' (२।४।६४) इति लुक् । विश्वानराः—इति मुकुटः । तत्र । 'विधे वैश्वानरा उत' इत्यत्र लुकोऽदर्शनात् । 'वैश्वानराय मीढुषे' इत्यादावन्तोदात्तदर्शनाच्च । ऋषिभ्यो गोत्रापत्येऽशो विहितत्वेनानन्तरापत्ये प्रसक्त्यभावाच्च । एतेन विदादित्वात् (४।१।१०४) अन्—इति वदन् स्वाम्यपि प्रत्युक्तः ॥ (२) ॥३॥ वहति हव्यम् । 'वहि-श्रिथुयुद्गुलाहात्वरिभ्यो नित्' (उ० ४।५१) इति निः । निच्च । ('वह्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकारण्यौषधौ पुमान्') ॥ (३) ॥३॥ 'वी गतिप्रजनकान्यसनखादनेषु' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशदिहृत्यतेऽस्मिन् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० से०) । 'हुयामा-' (उ० ४।१।६८) इति वच् । वीतिरश्वो होत्रं हवनमस्येति वा । ('वीतिहोत्रोऽनलेऽर्के च') ॥ (४) ॥ धनं जयति ।

१—'यजजोश्च' (२।४।६४) इत्यनेन गोत्रविहितयजजोर्लुग्विधायेकेन लुको दर्शितत्वेनानन्तरापत्येऽचिकीर्षितत्वेन, गोत्रापत्ये एव चिकीर्षितत्वेन, लौकिके लुगभावस्य 'छन्दोवक्तव्यः कुर्वन्ति न होषा इष्टिरस्ति' (१।४।३) इति भाष्येणासाधुताध्वननात् वैदिके 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति परिभाषया, अन्तोदात्तत्वस्य 'सुप्तिदुपग्रह-' (३।१।८५) इति-भाष्योक्त्या, स्वरव्यत्ययेन सिद्धौ विदादिगणे तत्पाठवैयर्थ्यापत्तेश्चिन्त्यमेतत् ॥

१—उज्ज्वलदत्तादौ तु 'अप्सरा' इत्येव सूत्रं दृश्यते ॥

२—हे उर्वेद्यादेरिति मुकुटः ॥

‘संज्ञायां भूत’- (३।२।४६) इति खच् । (‘धनंजयः सर्प-
मेदे ककुमे देहमारुते । पार्थेऽग्नौ’) ॥ (५) ॥॥ कृपीटस्य
जलस्य योनिः । ‘कृपीटमुदरे जले’ इति रत्नकोषात् । ‘अग्ने-
रापः’ इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । अश्वोऽग्नि-
र्ब्रह्मतः क्षत्रम्’ इति मनुः ॥ (६) ॥॥ ज्वलति । ‘जुचङ्कम्य-’
(३।२।१५०) इति युच् ॥ (७) ॥॥ विद्यते लभ्यते । ‘विट्टु
लाभे’ (तु० उ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) जातं
वेदो धनं यस्मात् । जाते जाते विद्यते इति वा । ‘विद सत्ता-
याम्’ (दि० आ० अ०) । जातं वेत्ति वेदयते वा ।
‘विद चेतनादौ’ (अ० प० से०, रु० आ० अ०, ण्यन्तः,
चु० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (८) ॥॥
तनूं शरीरं न पातयति । ‘नभ्रान्नपात्-’ (६।३।७५)
इति निपातितः । तनूनपात्तौ । ‘तनूनपात्तमुपसस्य निंसाते’
इति मन्त्रः ॥॥ तनूं स्वं स्वरूपं न पाति न रक्षति आशु-
विनाशित्वाद् इति ‘तनूनपात्’ शत्रन्तः । ‘उगिदचाम्-’
(७।१।७०) इति नुमि तनूनपात्, तनूनपात्तौ, तनून-
पातः इति वा ॥॥ तन्वा ऊनं कृशं पाति । तनून-
पादौ, तनूनपादः इति वा ॥ (९) ॥॥ बृंहति । ‘बृहि
वृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘बृहेर्नलोपश्च’ (उ० २।१०९)
इति इस् । पुल्लिङ्गोऽयम् । ‘वर्हिस्तुको बृहद्भानुः’ इत्यमर-
मालापूर्वकाण्डे पाठात् ॥ (१०) ॥॥ ‘शुक्रो वैश्वानरो
वर्हिर्वर्हिः शुष्मा तनूनपात्’ इति शब्दाणंवात् ‘वर्हिः
शुष्मा’ इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित् । तत्र समस्त-
पक्षे वर्हिः कृशः शुष्म बलमस्येति विग्रहः । वर्हिः सान्तः
(‘वर्हिः पुंसि हुताशने । न स्त्री कुशे’) । वर्हिरिदन्तः ।
‘शुष्मा’ इति नान्तः पृथग्-इत्यन्यः ॥॥ शुष्यत्यनेनेति
शुष्मा । ‘शुष शोषणे’ (दि० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि-’
(३।२।७५) इति मनिन् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ॥॥ शुष्यति
जलम् । शुषेरन्तर्भावित्पथ्यात् ‘अविसिविसिशुषिभ्यः कित्’
(उ० १।१४५) इति मनिप्रत्यये ‘शुष्मः’ अदन्तोऽपि ॥
(११) ॥॥ कृष्णो धूमो वर्त्मास्य । नान्तः । (‘कृष्णवर्त्मा
विश्वंतुदे । हुताचारे हुताशे च’) ॥ (१२) ॥॥ शोचीषि
ज्वालाः केशा इवास्य । ‘नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य’ (८।२।
४५) इति पत्वम् ॥ (१३) ॥॥ ‘उषः प्रभाते संख्यायाम्’
इति विश्वः । उषः संख्यायां बुध्यते प्रकाशते । इगुपधत्वात्
(३।१।१३५) कः । ‘अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः-’ (वा०
४।२।७०) । स च व्यवस्थितविभाषयेह नित्यम् ॥ (१४)
॥॥ आश्रयमाधारमश्नाति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । (‘आश्र-
याशः पुमान्बहौ त्रिषु चाश्रयनाशके’) ॥॥ ‘आश-
याशः’ इति पाठान्तरम् । आशेरेतेऽत्रेत्याशयः । ‘एरच्’
(३।३।५६) । तमश्नाति ॥ (१५) ॥॥ बृहन्तो भानवो-

ऽस्येति ॥ (१६) ॥॥ ‘कृश तनूकरणे’ (दि० प० से०) ।
कृश्यति । ‘ऋतन्यञि-’ (उ० ४।२) इत्यानुक् ॥ (१७) ॥॥
पुनाति । ‘पूप् पवने’ (क्या० उ० से०) । ण्वल् (३।१।
१३३) । ‘पावकोऽग्नौ सदाचारे वह्निमग्नौ च चित्रके ।
भल्लतके विडङ्गे च शोधयितृनरेऽपि च’ ॥ (१८) ॥॥
अनिलनेन । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । ‘अनलो
वसुमेदेऽग्नौ’ । (‘अनलोऽनिले । वसुदेवे वसौ बहौ’) ॥
(१९) ॥॥ लोहिता अश्वा यस्य । ‘वरुणस्त्वसितान्धान्कुवेरः
कुमुदोपमान् । हुताशनः किंशुक्रामान्वायुर्वभ्रूस्तथावृणोत्’
इति शालिहोत्रात् । रोहितो मृगोऽध्वो वाहनमस्येति वा ।
(‘रोहिताश्चित्रमभौ हरिश्चन्द्रचपात्मजे’) ॥ (२०) ॥॥
वायोः सखा । ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ (५।४।९१) ॥॥ वायुः
सखाऽस्येति (वायुसखा) वा । अस्मिन्पक्षे टजभावात्
‘अनह् सौ’ (७।१।९३) इत्यनह् ॥ (२१) ॥॥ शिखाः
सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ॥॥ व्रीह्यादित्वात् (५।२।
११६) इनिप्रत्यये ‘शिखी’ अपि । ‘शिखी बहौ बलीवर्दे
शरे केतुग्रहे द्वे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः’ ॥
(२२) ॥॥ (आशोऽग्नौ च्छति) आहपूर्वाच्छुष्यतेः (दि० प०
अ०) सन्नन्तात् ‘अहि शुषेः सनश्छन्दसि’ (उ० २।१०६)
इत्यनिः । छान्दसानामपि कचिद्भाषायां प्रयोगः । ‘अध्वर्यु-
क्तुः-’ (२।४।४) इति ज्ञापकात् । आशु शीघ्रं आशु व्रीहिं
वा शु क्षणोति । ‘क्षण हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । इन् (उ०
४।११८) । शु इति पूजार्थमव्ययम् ॥ (२३) ॥॥ हिरण्यं
रेतोऽस्य । सान्तः । ‘हिरण्यरेताः पुंसि स्याद्विवाकरहविर्भुजोः’ ॥
(२४) ॥॥ हुतं भुङ्के । क्तिप् (३।२।१७८) । जान्तः ॥ (२५)
॥॥ दहति । ल्युः (३।१।१३४) (‘दहनश्चित्रके भल्लतकेऽग्नौ
दुष्टचेष्टिते’) ॥ (२६) ॥॥ हव्यं वाहयति । ण्यन्ताद्बहेः
(भ्वा० उ० अ०) ल्युः (३।१।१३४) यत्तु स्वामी-‘हव्यं
वाहयति’ इति विग्रह ‘हव्यपुरीषपुरीषेषु व्युद्’ (३।२।
६५) —इत्याह । तत्र । उदाहृतपाठस्यानुपलम्भात् । ‘कव्य-
पुरीषपुरीषेषु-’ इति पाठस्योपलम्भात् । ‘बहेश्च’ (३।२।६४)
इत्यनुवृत्तेर्णन्तादसंभवाच्च । मुकुटोऽपि —‘वाहयति’ इति
विग्रह ‘हव्येऽनन्तः पादम्’ (३।२।६६) इति बहेर्भ्युद्-
इत्याह । तदपि न । व्युटश्छान्दसत्वात् । ‘बहेश्च’ (३।२।६४)
इत्यनुवृत्तेर्णन्तादसंभवाच्च ॥ (२७) ॥॥ सैसाचिपो यस्य ।
काली-कराली-मनोजवा-मुलोहिता-सुधूम्रवर्णा-स्फुलिङ्गिनी-विश्व-
दासाख्याः साप्त चक्षेजिह्वाः । (‘सप्ताचिः पावके पुंसि
कूरचक्षुषि च त्रिषु’) ॥ (२८) ॥॥ ‘दसु उपशमे’ (दि०
प० से०) । अन्तर्भावित्पथ्याद् ‘दमेरुनसिः’ (उ० ४।२।३५) ।
दाम्यति । दमुनाः, दमुनसौ ॥॥ दीर्घमध्वोऽपि । ‘दमूना
दमुनाः प्राचीनवर्हिः शुचिवर्हिषौ’ इति नामनिधानात् ॥
(२९) ॥॥ शोचयति । ‘ऋज्रेन्द्र-’ (उ० २।२८) इति निपा-

तितः । शुक्रं रेतोऽस्यास्तीति वा । अर्थाद्यच् (५।२।१२७) । शुक्रवर्णत्वादिति वा । रलयोरेकत्वम् । (‘शुक्रः स्याद्द्वर्गवे ज्येष्ठमासि वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुमिदोः स्त्रीवम्’) ॥ (३०) ॥ चित्रा भानवोऽस्य । छुंभ्रादिः (८।४।३९) । (‘चित्रमानुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च’) ॥ (३१) ॥ विभा प्रभा वसु धनं यस्य । (‘विभावसुस्तु भास्करे । हुताशने हारमेदे चन्द्रे’) ॥ (३२) ॥ शुचिं पवित्रं करोति शुचयति । ‘तत्करोति-’ (वा० ३।१।२६) इति प्र्यन्ताद् ‘अच इः’ (उ० ४।१।३९) । यद्वा, -शोचति । अन्तर्भावितण्य-र्याच्छुचेः (भ्वा० प० से०) ‘इगुपधात्-’ (उ० ४।१।२०) इतीत् । (‘शुचिर्गोष्माश्विश्चरारेष्वापादे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंस्ति धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिपु’) ॥ (३३) ॥ अंशं पित्तमिव । दाहकत्वात् ॥ (३४) ॥ चतुर्विंशत् ‘अग्नेः’ ॥

और्ध्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५६ ॥

(और्ध्व इति ॥) और्ध्वस्य मुनेरपत्यम् । यत्तु विदाद्यञ् (४।१।१०४) बहुत्वे ‘यञञोश्च’ (२।४।६४) इति छकि उर्वाः-इति मुकुटः । तत्र । अनन्तरापत्येऽजोऽसंभवात् । तस्मादप्यण् (४।१।११४) ॥ (१) ॥ वडवायां भवः । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘वाडवं करणे त्रीणां घोटकौघे ननुसकम् । पाताले न त्रियां पुंस्ति ब्राह्मणे वडवानले’ ॥ (२) ॥ वडवाया अनलः । आधाराधेयभाव एव संबन्धत्वेन पठ्यर्थः ॥ (३) ॥ त्रीणि ‘वाडवान्नेः’ ॥

वह्नेर्द्रयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

(वह्नेरिति ॥) ‘वह्नेः’ इति प्रायोवार्दः । ‘हेतिः स्याद-युधज्वालासूर्यतेजःषु योषिति’ इति दर्शनात् । ज्वलति । ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (३।१।१४०) ॥ त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥ ‘कील वन्धे’ (भ्वा० प० से०) । कीलति । ‘इगुपधात्-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ त्रियां टाप् (४।१।४) (‘कीलोऽग्नितेजसि । कूर्परस्तम्भयोः शङ्खौ कीला रतहतावपि’) ॥ (२) ॥ अर्च्यते । ‘अर्च पूजायाम्’ (भ्वा० प० से०, चु० उ० अ०) । ‘अर्चिश्चिहुसपिच्छादि-च्छदिभ्य इतिः’ (उ० २।१०८) अर्चिः सान्तः ॥ इति (उ० ४।१।१८) त्विदन्तोऽपि । ‘अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः’ इति

श्रुतेः ॥ ‘स्त्रियाम्’ इति अर्चिरादिभिः संबध्यते । तत्रा-र्चिषः ‘ज्वालाभासोर्नपुंस्यार्चिः’ इति स्त्रीवत्त्वमपि वक्ष्यते । (‘अर्चिर्मयूखशिखयोः’) ॥ (३) ॥ हिनोति, हन्ति वा । ‘हि गतौ’ (खा० प० अ०) । ‘ऊतियूति-’ (३।३।९७) इत्यादिना किञन्तो निपातितः । (‘हेतिर्ज्वालासूर्यशुषु’) ॥ (४) ॥ शेते । ‘शीढः किङ्गस्वश्च’ (उ० ५।२।४) इति खः । ‘शिखा ज्वालावर्हिचूडालङ्गलव्यग्रमात्रके’ ॥ (५) ॥ पञ्च ‘ज्वालायाः’ ॥

त्रिपु स्फुलिङ्गोऽग्निः कणः

(त्रिप्विति ॥) ‘स्फु’ इत्यनुकरणशब्दः । स्फुना फूत्का-रेण लिङ्गति । ‘लिङि गतौ’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ स्फुलिङ्गा जातावपि । अजादेत्याद्याप् ॥ (१) ॥ अग्नेः कणः ॥ (२) ॥ द्वे ‘अग्निकणस्य’ ॥

संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥

(संताप इत्यादि ॥) संतापयति । ‘तप संतापे’ (भ्वा० प० अ०) ॥ (१) ॥ ‘ज्वर रोगे’ (भ्वा० प० से०) प्यन्तौ । संज्वरयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ यत्तु—संतापनं संतापः । यच् (३।३।१८) । संज्वरयति संज्वरः । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । वैषम्ये प्रमाणाभावात् । भावकर्त्रभिधायिनोः समानार्थकत्वा-भावात् । समौ समानार्थकौ समलिङ्गौ ॥ द्वे ‘संतापस्य’ ॥

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराद् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥ ५८ ॥

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराज इत्यादि ॥ धर्मस्य राजा । ‘राजाहः-’ (५।४।९१) इति टच् ॥ (१) ॥ पितृणां पतिः ॥ (२) ॥ समं वर्तितुं शीलमस्य । ‘मुप्यजातो-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३) ॥ परेतेषु मृतेषु राजते । ‘सत्सुद्विप-’ (३।२।६१) इति क्तिप् । जान्तः ॥ (४) ॥ कृतोऽन्तो विनाशो येन । (‘कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु’) (५) ॥ यमुनाया भ्राता ॥ (६) ॥ शमयति । लुः (३।१।१२४) । (‘शमनं शान्तिवधयोः । शमनः श्राद्धदैवते’) ॥ (७) ॥ यमेन संयमेन राजते । क्तिप् (३।२।६१) जान्तः ॥ (८) ॥ यमयति । अच् (३।१।१३४) । ‘यमो दण्डधरे ध्वाङ्गे संयमे यमजेऽपि च’ इति विध्वः ॥ (९) ॥ कलयत्यायुः । ‘कल संख्यते’ (चु० उ० से०) पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) प्रज्ञायण् (५।४।३८)—इति मुकुटः । तत्र कलेर्मित्वाभावात् । प्रज्ञायणि रूपद्वयप्रसङ्गाच्च । एतेन स्वाम्यपि परास्तः । तस्मात् ‘काल-

१—मित्वाभावेऽपि अदन्तत्वादेव वृद्धेरप्राप्या ‘कलयति’ इति मुकुटोक्तमेव समञ्जसम् ॥

१—बाहुलकात्कचिदनुगमि ‘सोऽग्निप्राप्तैरपां पितृमिन्धानः शर्वरीं नयेत्’ इति प्रयोगात् इत्यपि मुकुटः ॥ २—‘उर्वेण किलयोनिजपुत्रार्थिना ऊरुमथितः, तत्र ज्वालाभयः पुरुषो जातः, तस्य च समुद्र आधार आसीत्’ इति श्रुतिः—इति मुकुटः ॥ ३—विदादिगणे उर्वशब्दपाठवैयर्थ्यापत्त्या वैश्वानर-शब्दव्याख्यानोक्तदिशा चित्तमिति शम् ॥ ४—वयं तु ब्रूमः पञ्चैव वाचकान्वचिषः । वह्नेरिति तु तेजोमात्रवाचिकाप्यर्चि-विशेषणाग्रिद्युतौ वर्तते धातुरिव गैरिके इत्येतत्सुचनार्थम्—इति मुकुटः ॥

यति' इति विग्रह उचितः । कालवर्णत्वाद्वा । ('कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः') ॥ (१०) ॥॥ दण्डस्य धरः । दण्डं धरतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यणि 'दण्डधारः' अपि । ('दण्डधारो यमे राज्ञि') ॥ (११) ॥॥ श्राद्धस्य देवः अंशभाक्त्वात्, पितृपतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥॥ विवस्वतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ (१३) ॥॥ अन्तं करोति=अन्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्ताद् ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१४) ॥॥ 'यमस्य' चतुर्दश ॥

राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्यप आशरः ॥ ५९ ॥
रात्रिचरो रात्रिचरः कर्तुरो निकषात्मजः ।
यातुधानः पुण्यजानो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

(राक्षस इत्यादि ॥) रक्षस्मात् । 'रक्ष पालने' (भा० प० से०) असुन् (उ० ४।१।८९) प्रज्ञायणि (५।४।३८) राक्षसः 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (प० ५।३।६८) इति पुंस्त्वम् । ('राक्षसो यातुधाने स्याच्चण्डायां राक्षसी स्मृता') ॥ (१) ॥॥ कुणपं शवं भक्षयितुं शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इत्यण् । कोणं पति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । कोणपस्य निर्ऋतेरयम्-कौणपः । 'तत्सेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥॥ क्रव्यमाममांसमिति । 'क्रव्ये च' (३।२।६९) इति विट् । 'अदोऽनने' (३।२।६८) इत्येव सिद्धेऽण् (३।२।१) वाधनार्थमिदम् । तेनाममांसभक्षके 'क्रव्यादः' इति न भवत्येव । ('क्रव्यान्मांसाक्षिरक्षसोः') ॥ (३) ॥॥ कृतं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पक्वं च भुङ्क्ते इति क्रव्यादः । 'कृतविकृतपक्षशब्दस्य पृषोदरादित्वात्' (६।३।१०९) क्रव्यादेशः' (३।२।६९) इति काशिका । शब्दार्णवेऽपि कृदध्याये—'सदाचादकणादौ च स्यात्क्रव्यादाममांसभुक् । क्रव्यादः कृतविकृतपक्षमांसभुगुच्यते' इत्युक्तेः । तस्माद्योगार्थस्य व्यवस्थितत्वेऽपि गौण्या उभयोः सामान्येन प्रयोगः ॥ (४) ॥॥ अस्त्रं रक्तं पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । न तु टक् (३।२।८) 'पिबतेः सुराशीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति वचनात् । दन्त्यसिवात् । ('अस्त्रपा तु जलौकायां डाकिन्यां राक्षसे तु ना') ॥॥ न श्रपयति क्रव्यात्त्वात् अश्रपः । पचाद्यच् (३।१।१३४) तालव्यशवान् ॥ (५) ॥॥ आशृणाति । 'अृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥॥ 'आशिरः' इति पाठे 'अशेणिच्च' (उ० १।५२) इति किरच् । 'आशिरो घनुपः शङ्कुः क्रव्यादोऽस्यप आशरः' इति संसारवर्तः । ('आशिरोऽर्कं राक्षसेऽग्नौ') ॥ (६) ॥॥ रात्रौ चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) । 'रात्रेः कृति विभापा-' (६।३।७२) इति पक्षे सुम् ॥ (७) ॥॥ (८) ॥॥ कर्तुरो वर्णेन । यद्वा, 'कर्तेति । 'कर्वे हिंसायाम्' (भा० प० से०) 'महुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति कुरच् । ('कर्तुरं साधिले असुरं ४

हेमि कर्तुरः पापरक्षसोः । कर्तुरा कृष्णवृन्तायां शचले पुनरन्यवत्' ॥॥ 'कर्तुरः' इति पाठान्तरम् । 'नैर्ऋतः कर्तुरः क्रव्यात् कर्तुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'कृ हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) । कृणाति । 'कृगृशृवृजतिभ्यः ण्वल्' (उ० २।१२१) ॥ (९) ॥॥ निकषाया आत्मजः । मूर्धन्यः पः ॥ (१०) ॥॥ यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्पाति खजातिपोपकत्वात् । धाजो 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृत्वल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् वा । यातूनि यातनाः धीयन्तेऽस्मिन्निति वा । ल्युट् (३।३।११७) । अन्तस्थादिः ॥॥ जातु कदाचित् धानं संनिधानमस्येति (जातुधानः) चवर्गादिरपि ॥ (११) ॥॥ विरुद्धलक्षणया पुण्यश्चासौ जनश्च । ('अथ पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सजनेऽपि च') ॥ (१२) ॥॥ निर्ऋतेरपत्यम् ॥ (१३) ॥॥ याति । 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' (उ० १।७२) इति तुः । अर्थ-र्चादिः (ग० २।४।३१) ॥ (१४) ॥॥ रक्षन्त्यस्मात् । असुन् (उ० ४।१।८९) 'मीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१५) ॥॥ पञ्चदश 'राक्षसस्य' ॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।

प्रचेता इत्यादि ॥ प्रचेतयति । प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा । 'चित्ति संज्ञाने' (भा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । 'प्रचेताः पाशिनि मुनौ ना प्रकृष्टहृदि त्रिषु' ॥ (१) ॥॥ त्रियते वृणोति वा । 'वृन् वरणे' (खा० उ० से०) । 'कृवृ-दारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३) । 'वरुणस्तस्मैदेऽप्सु प्रतीची-पतिसूर्ययोः' ॥॥ युचि (उ० २।७४) 'वरुणः' अपि । 'वरं वृणन्ति तं देवा वरदश्च वरार्थिनाम् । धातुवै वरणे प्रोक्तस्मात्स वरणः स्मृतः' इति साम्न्पुराणम् ॥ (२) ॥॥ पाशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'पाशी पात्रधरेऽप्पतौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥ यादसां पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलक् । ('यादसांपतिरम्भोर्धौ पश्चिमाशान्पतावपि') ॥॥ लुकि तु 'यादःपतिः' अपि ॥ (४) ॥॥ अपां पतिः ॥॥ लुकि 'अप्पतिः' अपि ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'वरुणस्य' ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

समीरमास्तमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥

नमस्वद्वातपवनपचमानप्रभञ्जनाः ।

श्वसन इत्यादि ॥ श्वसित्यनेन । 'श्वस प्राणने' (अ०

१—'पाशिनिषु पुंसि कृष्णे च वाच्यवत्' इति पुस्तकान्तरे ॥

२—अलुकि 'अपांपतिः' इत्यणि—मुकुटोक्तमेव युक्तम् । लुकि तु यादःपतिरपीत्यत्रापिना यादसांपतिरित्यस्य मूलकृतसंमतत्वेन अपांपतिरित्यस्य मूले छन्दोऽत्रोपादापाठः ॥

प० से०) ल्युट् (३।३।११७) । ('श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते मदनश्रमे') ॥ (१) ॥॥ स्पृशति । 'स्पृश' 'स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'स्पर्शनो मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनं मतम्' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥ वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'कृपापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आतो युक्' (७।३।३३) इति युक् ॥ (३) ॥॥ 'मातरि' इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति संचरति । 'दुष्योधि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । यद्वा, मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते सप्तसात्करूपत्वात् । 'ध्वन्धुन्-' (उ० १।१५७) इति निपातनात्सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥॥ सदा गतिरस्य ('सदागतिर्नाकवातनिर्वाणेषु सदीश्वरे') ॥ (५) ॥॥ पृषद् मृगमेदोऽध्वो वाहनमस्य । पृषतामम्बुकणानामध्व इवेति वा । यत्तु—पृषन्त्यम्बुकणा अध्वोऽस्य—इति मुकुटः । तत्र । वाहवाहकभावस्य विपरीतत्वात् ॥ (६) ॥॥ बहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ गन्धस्य बहः । यत्तु—गन्धस्य बहः—इति विग्रह्य 'अकारादनुपपदात्सोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' (वा० ३।२।१) इत्यस्य प्रायिकत्वात् पचाद्यच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तत्र । प्रायिकत्वकल्पनाया निर्मूलत्वात् । उपपदाविवक्षायामचः (३।१।१३४) सिद्धत्वाच्च ॥ (७) ॥॥ गन्धं बहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ('गन्धवाहो मृगेऽनिले । गन्धवाहा तु नासायाम्') ॥ (८) ॥॥ अनिलनेन । 'सलिकल्यनि-' (उ० १।५४) इति इलच् । ('अनिलो वसुवातयोः') ॥ (९) ॥॥ आशु गच्छति । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति ङः । ('आशुगोऽकं शरे वायौ') ॥ (१०) ॥॥ सम्यग् ईतं गच्छति, ईरयति प्रेरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥॥ युचि (३।२।१४८) तु समीरणः । ('समीरणः स्यात्पवने पथिके च फणिज्जके') ॥ (१५) ॥॥ म्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वा । मरुत् । 'मृगोरुतिः' (उ० १।९४) । ('मरुदेवे समीरे नाग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्') ॥ (१३) ॥॥ ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥॥ मरुतशब्दोऽपि बोध्यः । 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति विक्रमादित्यकोशात् । 'मारुतः श्वसनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति संसारवार्ताच । ॥ (१२) ॥ अत एव जगत्प्राणौ पृथगपि । 'जगत्' स्याद्विष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु इति रुद्रकोषः । 'जगदाख्या स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । जगती भुवने ख्याता छन्दोमेदे जलेऽपि च' इति विश्वः । तत्र 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्विप् द्वित्वे 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपे लुकि जगत्, जगतौ ॥॥ यदा तु 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतुवच' (उ० २।८४) इति व्युत्पाद्यते, तदा 'उगिदचाम्-' (७।१।७०) इति लुम् । जगत्,

जगन्तौ ॥॥ यत्तु—मुकुटः 'यदा वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतुवच् इत्येतच्चास्ति'—इत्यवोचत् । तत्र । उणादिसूत्रस्यासत्त्वे मानामावात् । उगित्कार्यर्थत्वाच्च ॥॥ एकत्वे तु जगतां प्राणः ॥ (१४) ॥॥ नभोऽस्यैश्वर्यत्वेनास्ति । मनुष्य (५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाद्भत्वाभावः ॥ (१६) ॥॥ वाति । 'हसिमृष्टिण्-' (उ० ३।८६) इति तच् ॥॥ 'किञ्चौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्विप् 'वातिः' अपि । 'वायुर्मरुत्वाञ्चसनः पवनो मरुतोऽनिलः । नमस्वान् क्षिपणुर्वातिः शुपिणो नैघटो बहः' इति साहसङ्कः ॥ (१७) ॥॥ पुनाति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ('पवनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम् । निष्पावमरुतोः पुंसि') ॥ (१८) ॥॥ पवते । 'पूह्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । 'आने मुक्' (७।२।८२) ॥ (१९) ॥॥ प्रकृष्टं मनक्ति । 'भञ्जो आमर्दने' (खा० प० अ०) युच् (उ० २।७८) ॥ (२०) ॥॥ विंशतिः 'वातस्य ॥

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥६३॥ शरीरस्था इमे

(प्राण इति ॥) प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात्, ऊर्ध्वेन व्याप्त्या च अनिलनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः । अन्ये तु—प्राणयति, अपानयति, समन्तादानयति । आनयते । (प्यन्तात् 'अन प्राणने' (अ० प० से०) इत्यस्मात्) ङः (वा० ३।२।१०१) अच् (३।१।१३४) वा—इत्याहुः । इमे प्राणादयः शरीरस्था वायवः । तत्र 'हृदि प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः । अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽङ्गविपाचनम् । भाषणादिनिमेषादि तच्चापाराः क्रमादसी । प्राणः इत्यत्र 'अनितेः' (८।४।१९) इति णत्वम् । 'प्राणो हन्मास्ते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुलिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूम्नि चासुषु' । ('अपानं तु गुदे क्लीबं, पुंसि स्यात्तस्य मारुते' । 'उदानोऽप्युदरावर्ते वायुमेदे भुजंगमे' । 'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते') ॥ प्रत्येकं 'देहस्थपञ्चवायूनाम्' ॥

रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।

जवः

(रंह इत्यादि ॥) रमतेऽनेन । 'रमेर्हुक्च' (उ० ४।२।१४) इत्यसुन् हुगागमश्च । रंहत्यनेन वा । 'रहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) (१) ॥॥ तरन्त्यनेन । 'तृ ण्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) असुन् (उ० ४।१८९)

॥ (२) ॥३॥ रिणात्यनेन । 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । रयः—इति स्वामि—मुकुटौ । तत्र । करणे ल्युटो वाधकस्य सत्त्वात् । तस्मात् 'पुंति—' (३।३।११८) इति घः । रयतेऽनेन वा । 'रय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'पुंति—' (३।३।११८) इति घः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि तु संज्ञापूर्वकत्वाद्बहुभावः ॥ (३) ॥३॥ सन्दतेऽनेन । 'स्यदो जवे' (६।४।२८) इति घन्तो निपातितः ॥ (४) ॥३॥ 'जु' इति सौत्रो (३।२।५०) घातुः । जवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । चवर्गादिः । ('जवो वेगवति त्रिषु । पुल्लिङ्गस्तु भवेद्वेगे चोष्णद्रुष्ये जवा स्मृता') ॥ (५) ॥३॥ इति मुकुटः । वस्तुतस्तु रंहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या ॥ पञ्च 'वेगस्य' ॥

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥
सत्त्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(अथेति ॥) रंहआदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अत एव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोगः, न तु 'जवं पचति' इति—इति वदन्ति । वस्तुतस्तु रंहः प्रभृतयो वेगा-
न्व्यगुणपराः, शीघ्रादयस्तु कालाप्यत्वपराः—इति । शिङ्घ्रति व्याप्नोति । 'विधि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'शीघ्रादयश्च' (?) इति रगन्तो निपातितः । ('शीघ्रं नलदे चक्राङ्गे क्लीवं द्रुतगतौ त्रिषु') ॥ (१) ॥३॥ त्वरते स्म । 'चित्तरा संभ्रमे' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्थाकर्मक—' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'रूप्यमत्वरसंघु-
पाखनाम्' (७।२।२८) इति वेट् । ('त्वरितं वेगतद्वतोः') ॥ (२) ॥३॥ इडभावे तूर्णम् । 'ज्वरत्वर—' (६।४।२०) इत्यूट् । 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'रपाभ्याम्—' (८।४।१) इति णत्वम् ॥ (९) ॥३॥ 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) लङ्घते । 'लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इति कुः, नलोपश्च ।—'लघि शोषणे' (भ्वा० प० से०)—इति तु मुकु-
टस्य प्रमादः । ('लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवल्ली-
वम् । शीघ्रे च कृष्णागुरुणि स्फुक्कानामौपधौ तु ली') ॥३॥
(बालमूललघ्वलमद्रुलीनां वा लो रमापद्यते') (वा० ८।२।१८) इति रत्वपक्षे 'रघु' इत्यपि । 'वरुणस्य रघुस्यदः' इति प्रयोगात् ॥ (३) ॥३॥ क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'स्फायितक्षि—' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (४) ॥३॥ ऋच्छति, इयति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयो-
रपि' इति शाश्वतः । 'अलम्' इत्यव्ययस्य 'बालमूल—' (वा० ८।२।१८) इत्यादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इत्यव्ययमपि ।—
अप् (३।३।५७) बाहुलकात् क्लीवत्वम्—इति मुकुटस्य प्रमादः ।
बाहुलकस्यागतिरगतिवत्त्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् । एतेन स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (५) ॥३॥ द्रवति स्म । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । ('अथ द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे') । यत्तु—

भावे क्तः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । त्वरितमित्यादावपि
तथात्वप्रसङ्गात् । वैषम्ये बीजाभावात् । एतेन 'लङ्घयते'
इति कर्मव्युत्पत्तिरपि परास्ता ॥ (६) ॥३॥ सह त्वरया
वर्तते ॥ (७) ॥३॥ चोपति । 'चुप मन्दार्थां गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१।११) इति कलः
प्रत्ययः । ('चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला
कमला विद्युत्पुंथलीपिप्पलीषु च ॥ नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वा-
च्यवत्तरले चले') ॥ (८) ॥३॥ विलम्ब्यते स्म । 'लवि
अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२)
कर्तरि क्तः । नञ्समासः ।—भावे क्तः—इति मुकुटस्तु पूर्व-
वत् ॥ (१०) ॥३॥ अश्रुते । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) ।
'कृवापाजि—' (उ० १।१) इत्युण् । 'आश्रुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः'
॥ (११) ॥३॥ एकादश 'शीघ्रस्य' ॥

सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥
नित्यानवरताजस्रमपि

(सततेत्यादि ॥) संतन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त०
उ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अनुदातोपदेश—' (६।४।
३७) इति नलोपः । 'समो वा हितततयोः' (वा० ६।१।१४४)
इति वा समो मलोपः ॥ (१) ॥३॥ पक्षे संततम् ॥ (४) ॥३॥
आत्पूर्वो रमिर्विरामे । अविद्यमानमारतं यस्मिन् ॥ (२) ॥३॥
'ध्रमु तपसि खेदे च' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।
११४) 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः । अविद्यमानं
श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥३॥ नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥३॥
निशाव्यापारराहित्यमुपचारात् । नास्ति निशाऽस्मिन् ॥ (६)
॥३॥ नियमेन भवम् । 'त्यक् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) ('नित्यं
स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु') ॥ (७) ॥३॥ नास्त्यवरतं
यत्र ॥ (८) ॥३॥ न जस्यति । 'जसु मोक्षणे' (दि० प० से०) ।
'नमिकम्पि—' (३।२।१५७) इति रः ॥३॥ सततम्, अज-
स्रम्, शब्दावव्ययावपि नित्यपर्यायौ स्तः । 'शश्वद्भीक्ष्णं
नित्यं सदा सततमजस्रमिति सातत्ये' इत्यव्ययप्रकरणे आपि-
शब्दे ॥ (९) ॥३॥ नव 'निरन्तरस्य' ॥

अथातिशयो भरः ।

अतिवेल-भृशाल्यर्थातिमात्रोद्गाढ-निर्भरम् ॥ ६६ ॥
तीव्रैकान्त-नितान्तानि गाढ-वाढ-दृढानि च ।

(अथेति ॥) सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम्, अतिशयस्तु
पौनःपुन्यम्, इति भेदः । अतिशेते । पचाद्यच् (३।१।१३४)
यद्वा, अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे ।—अति-
शेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वाच्छीङः 'एरच्' (३।३।५६)
इति मुकुटः । तत्र । ल्युट्प्रसङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति
स्वव्याख्यानविरोधाच्च ॥ (१) ॥३॥—'भृ भर्त्तने' (क्र्या०

१—भावे क्तः (३।३।१२४) इति मुकुटः ॥ २—निरन्तर-
क्रियाकरणसेति मुकुटः ॥

प० से०) । करणे 'ऋदोरप्' (३।३।५७)-इति स्वामि-
मुकुटौ । तत्र । ल्युटा वाधप्रसङ्गात् । भरति । 'भृ भरणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा, -भर-
णम् । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।५७) वा ॥
(२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं 'निर्भरः' इत्युक्तम् ॥*॥
अतिक्रान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अलादयः क्रान्ताद्यर्थे द्विती-
यया' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ मृशते ।
'भृशु भ्रंशु अधःपतने' (?) अन्तर्भावितप्यर्थात् 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । मृशम् ॥ (४) ॥*॥ अर्थो निवृत्ति-
विषयो वा, तमतिक्रान्तम् अत्यर्थम् ॥ (५) ॥*॥ मात्रा
स्तोकम्, तामतिक्रान्तम् । 'गोत्रियोः-' (१।२।४८) इति
ह्रस्वः ॥ (६) ॥*॥ उद्गाहते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा०
आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (७) ॥*॥ निःशेषेण
भरोऽत्र ॥ (८) ॥*॥ तीवति । 'तीव स्यौत्ये' (भ्वा० प० से० ।
दन्त्योष्णान्तः) । बाहुलकाद् रक् (उ०) ॥ (९) ॥*॥ एको-
ऽन्तो निश्चयोऽनेति ॥ (१०) ॥*॥ निताम्यति स्म । 'तमु
काह्वायाम्' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः
(३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥
(११) ॥*॥ गाढमुद्गाढवत् ॥ (१२) ॥*॥ 'बाहू प्रयत्ने'
(भ्वा० आ० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति
निपातितम् । ('बाढं भृशप्रतिज्ञयोः') ॥ (१३) ॥*॥ 'दृढ
दृढी' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबल्योः' (७।२।
२७) निपातितम् । ('दृढः स्थूले भृशे शक्ते') ॥ (१४)
॥*॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य' ॥

क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेपां सत्त्वगामि यत् ६७

(क्लीब इति ॥) शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणत्वाद्-
द्रव्ये वर्तमानं क्लीबे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं मुञ्जे ।
एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम्
इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि ।
अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव । पुंलिङ्गेन निर्दे-
शात् । 'गाढैकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति
रभसाच्च । 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु क्रियाविशेषण-
त्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया । क्लीबता तु न, नियतलिङ्गत्वात् ।
शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशेषणत्वे क्लीबता, न

तु नियतलिङ्गानाम् । क्वचिद् 'भेद्यगामि' इति पाठः, तस्य
विशेष्यगामीत्यर्थः ॥

कुबेरस्यैव कस्यो यक्षराहुह्यकेश्वरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥

किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

यक्षैकपिङ्गैडविडश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥

कुबेर इत्यादि ॥ कुतितं वेरं शरीरमस्य । कुष्ठित्वात् ।

'कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीर-

त्वात्तस्मात् तेनैव सोऽङ्कितः' इति वायुपुराणम् । यद्वा,—

कुम्बति धनम् । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा० प० से०) ।

'कुम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।५९) इत्येरक् ॥ (१) ॥*॥ व्यम्ब-

कस्य सखा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥

यक्षेपु राजते । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्प् ॥ (३) ॥*॥

गुह्यं कायति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गुह्य-

कानामीश्वरः ॥ (४) ॥*॥ मनुष्यस्यैव धर्म आचारः इमंशु-

लत्वादिर्वाऽस्य । 'धर्मादनित् केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५)

॥*॥ धनं दयते । 'देल् पालने' (भ्वा० आ० अ०) 'आतः'

(३।२।४) इति कः ॥ (६) ॥*॥ राज्ञां यक्षाणां राजा ।

'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च राजा

स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (७) ॥*॥ धनानामधिपः ॥

(८) ॥*॥ किंनराणामीशः (९) ॥*॥ विश्रवसोऽपत्यम् ।

शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवसो विश्रवणरवणावादेशौ निपा-

तितौ अण् च ॥ (१०) ॥*॥ पुलस्तैर्गोत्रापत्यम् । 'गर्गा-

दिभ्यो यच्' (४।१।१०५) ब्रहुत्वे पुलस्तयः ।—अपत्यं गोत्रं

वा—इति मुकुटः । तत्र । अनन्तरापत्ये यत्रोऽसंभवात् ॥

(११) ॥*॥ नरो वाहनमस्य । क्षुब्धादित्वात् (८।४।३९) न

णत्वम् ॥ (१२) ॥*॥ ई लक्ष्मीमक्ष्णोति व्याप्नोति । 'अक्ष

व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्य' (३।२।१) । यक्ष्यते ।

'यक्ष पूजायाम्' (उ० आ० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९)

इति घञ्, 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । यजति शिवम् ।

इज्यते लोकेन वा । बाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥*॥ सासूर्यं

गौरीनिरीक्षणे वामे चक्षुषि रुद्रानुनयात्पिङ्गतामगात् । अत

एकं पिङ्गमस्य ॥ (१४) ॥*॥ इडविडोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्'

(४।१।९२) इत्यण् ॥*॥ डलयोरेकत्वसरणाद् 'एलविलः'

अपि । इलविलैया अपत्यमिति वा विग्रहः । तत्र 'अवृद्धाभ्यो

नदीमानुषी-' (४।१।११३) इत्यण् । इडविलास्ति मातृत्वे-

नास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् इति वा ॥

(१५) ॥*॥ श्रियं दयते, ददाति, वा ॥ (१६) ॥*॥ पुण्य-

जनानामीश्वरः ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'कुबेरस्य' ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

(अत्येति ॥) उद्यान्ति अस्मिन् । 'या प्रापणे' (अ० प०

१—भृश्यतीति युक्तम्, अस्य दिवादिष्वेवोपलभ्यमानत्वात् ॥
२—जवादीनां शीघ्रादीनां चापरं भेदमाह—क्लीब इत्यादि ।
कलिङ्गस्त्वाह—तत्र सत्त्वगामिनः शीघ्रपर्याया आशुशब्दरहिताः
सततपर्याया अनिशशब्दरहिताः, अतिशयपर्याया अतिशयभर-
रहिताः, इति ॥ तत्राशुशब्दवर्जनमसम्बद्धम् । तथा च—कालि-
दासः—भिरुमेत्य मरुदाशुवाहनः' इति । अत आशुशब्दोऽपि
त्रिविधस्त्ये । एवम् अनिशशब्दस्यापि त्रिलिङ्गितां कोऽपि मन्यते इति
सर्वधरः—इत्यपि मुकुटः ॥

१—'इलविला पुलस्तिकार्या'—इति मुकुटः ॥

से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥३॥ चित्ररथेन निर्वृत्तम् 'तेन निर्वृत्तम्-' (४।२।६८) ॥ इत्यण् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कुबेराकीडस्य' ॥

पुत्रस्तु नलकूवरः ।

(पुत्रस्त्विति ॥) नलः कूवरो युगंधरो यस्य । त्रिकाण्ड-शेषे तु-पुत्रौ तु नलकूवरौ इत्युक्तम् । तत्तु 'नासत्यौ' इति-वदोपचारिकं बोध्यम् । नलकूवर-मणिग्रीवयोस्तत्पुत्रयोः पुराण-प्रसिद्धत्वात् । 'नलकूवरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ' इति भागवतम् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कुबेरपुत्रस्य' ॥
कैलासः स्थानम्

(कैलास इति ॥) के जले लासो लसनमस्य । कैलासः स्फटिकः । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यल्लुक् । तस्यायं कैलासः । यद्वा, -केलीनां समूहः कैलम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् तेन आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कुबेरस्थानस्य' ॥

अलका पूः

(अलकेति ॥) अलति भूषयति । 'अल भूषणादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २।-३२) इति कुन् । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) नेत्वम् । 'अलका कुबेरपुर्यामत्रियां चूर्णकुन्तले' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कुबेरपुर्याः' ॥

विमानं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥

(विमानमिति ॥) पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । पुष्पमिव वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री नगरी त्वलका प्रभा' इति शब्दार्णवात् पुंस्त्वमपि । ('पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नकङ्कणे च रसाञ्जने । लोहकांस्ये मृदङ्गारशकट्यां च नपुंसकम्') ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कुबेरविमानस्य' ॥

स्यात्किंनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ।

(स्यादिति ॥) किंचित् कृतिसतो वा नरः 'किं क्षेपे' (२।१।-६४) इति समासः ॥ (१) ॥३॥ एवं किंपुरुषः । कुत्सा च कस्यचिन्नरसुखाश्चकायत्वात्, कस्यचिदश्चमुखनरशरीरत्वात् । 'अथ किंपुरुषो लोकभेदकिंनरयोः पुमान्' ॥ (२) ॥३॥ तुरंगस्येव वदनमस्य ॥ (३) ॥३॥ मिनोति । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (खा० उ० अ०) । 'मृशृशीतृ-' (उ० १।७) इत्युः । 'मीनाति-' (६।१।५०) इत्यात्वं तु बाहुलकात् । ('मयुर्मृगा-श्चमुखयोः') ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'किंनरस्य' ॥

निधिर्ना शेवधिः

(निधिरिति ॥) नितरां धीयते । धावः (जु० उ० अ०)

किः (३।३।९२) । नितरां दधाति पोषयत्यनेन । निधीयते वा । 'धि धारणे' (जु० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।-१०८) । आगमशासनस्यानित्यत्वात् तुक् ॥ (१) ॥३॥ शे कल्याणे मोहे वावधिः । 'तत्पुरुषे-' (६।३।१४) इत्यल्लुक् । यद्वा, -शेतेऽनेन शेवं सुखम् । 'इण्क्षीभ्यां वण्' (उ० १।१।५२) । शेवं धीयतेऽस्मिन् । धावः (जु० उ० अ०) 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सामान्यनिधेः' ॥

मेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ ७१ ॥

(मेदा इति ॥) पद्मा लक्ष्मीरस्मिन्नस्ति । अर्शधावच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥३॥ शाम्यत्यम्बु दुःखं वा ध्मातेना-नेन । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) ('शङ्खः कर्म्यो निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि । वलने दिनभागे च नागमेदे') ॥ (१) ॥३॥ 'पद्मोऽत्रियां महापद्मः शङ्खो मकर-कच्छ-पौ । सुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' इति शब्दार्णवः ॥ 'निधिविशेषस्य' प्रत्येकम् ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

(द्योदिवाविति ॥) न विभर्ति किंचित् । मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा, -'आपो भ्रश्यन्त्यस्मात् । अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा, -अभ्रति स्थैर्यं गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थः' (भ्वा० प० से०) । यद्वा, -न भ्राजते । 'भ्राजृ वीतौ' (भ्वा० प० से०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काञ्चने' ॥ (३) ॥३॥ व्ययति । 'व्येच् संवरणे' । 'नामन्तीमन्-' (उ० ४।१।५१) इत्यादिना मन्तं निपातितम् । यद्वा, -व्यवति । विपूर्वादवते-मनिन् (३।२।७५) । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यृटौ । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) । 'सर्वधातुका-' (७।३।८४) इति गुणः । ('व्योम वारिणि चाकाशे भास्करस्यार्चनाश्रये') ॥ (४) ॥३॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करच् कित्त्वं च । पुष्कं वारि राति-इति स्वामी । 'पुष्करं गगनपद्मवारिषु' । ('पुष्करं द्वीपती-र्याद्विखरागौपधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले कण्डे शृण्डाये') ॥ (५) ॥३॥ 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) अम्बः शब्दः तं राति । अम्बरम् । ('अम्बरं न द्वयोर्व्योत्रि सुगन्ध्यन्तरवलयोः') ॥ (६) ॥३॥ नद्यते

प० से०) । करणे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) इति स्वामि-
मुकुटौ । तत्र । ल्युटा वाधप्रसङ्गात् । भरति । 'भृ भरणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा, -भर-
णम् । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।५७) वा ॥
(२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं 'निर्भरः' इत्युक्तम् ॥*॥
अतिक्रान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अत्यादयः क्रान्तावर्थे द्विती-
यया' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ मृशते ।
'मृशु भ्रंशु अधःपतने' (?) अन्तर्भावितव्यार्थात् 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । मृशाम् ॥ (४) ॥*॥ अर्थो निवृत्ति-
विषयो वा, तमतिक्रान्तम् अल्यर्थम् ॥ (५) ॥*॥ मात्रा
स्तोकम्, तामतिक्रान्तम् । 'गोत्रियोः-' (१।२।४८) इति
ह्रस्वः ॥ (६) ॥*॥ उद्गाहते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा०
आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (७) ॥*॥ निःशेषेण
भरोऽत्र ॥ (८) ॥*॥ तीवति । 'तीव स्यौत्ये' (भ्वा० प० से० ।
दन्त्योष्ठान्तः) । बाहुलकाद् रक् (उ०) ॥ (९) ॥*॥ एको-
ऽन्तो निश्चयोऽत्रेति ॥ (१०) ॥*॥ निताम्यति स्म । 'तमु
काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः
(३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥
(११) ॥*॥ गाढमुद्गाढवत् ॥ (१२) ॥*॥ 'बाहू प्रयत्ने'
(भ्वा० आ० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति
निपातितम् । ('वाढं मृशप्रतिज्ञयोः') ॥ (१३) ॥*॥ 'दृह
दृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।
२७) निपातितम् । ('दृढः स्थूले मृशे शक्ते') ॥ (१४)
॥*॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य' ॥

ह्रीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यान्निष्पत्तेषां सत्त्वगामि यत् ६७

(ह्रीव इति ॥) शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणत्वाद्-
द्रव्ये वर्तमानं ह्रीवे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं भुङ्के ।
एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम्
इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि ।
अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव । पुंलिङ्गेन निर्दे-
शात् । 'गाढैकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति
रभसाच्च । 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु क्रियाविशेषण-
त्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया । ह्रीवता तु न, नियतलिङ्गत्वात् ।
शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशेषणत्वे ह्रीवता, न

तु नियतलिङ्गानाम् । कचिद् 'भेद्यगामि' इति पाठः, तस्य
विशेष्यगामीत्यर्थः ॥

कुबेरख्यस्वकसखो यक्षराजुह्यकेश्वरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥

किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

यक्षैकपिङ्गैडविडश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥

कुबेर इत्यादि ॥ कुत्सितं वेरं शरीरमस्य । कुष्ठित्वात् ।
'कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । कुबेरः कुबारी-
त्वाच्चात्रा तेनैव सोऽङ्कितः' इति वायुपुराणम् । यद्वा,—
कुम्बति धनम् । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा० प० से०) ।
'कुम्बेर्नलोपध' (उ० १।५९) इत्येक ॥ (१) ॥*॥ त्र्यम्ब-
कस्य सखा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥
यक्षेषु राजते । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्प् ॥ (३) ॥*॥
गुह्यं कायति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गुह्य-
कानामीधरः ॥ (४) ॥*॥ मनुष्यस्येव धर्म आचारः इमंशु-
लत्वादिर्वाऽस्य । 'धर्मादनित्यं केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५)
॥*॥ धनं दयते । 'देल् पालने' (भ्वा० आ० अ०) 'आतः'
(३।२।४) इति कः ॥ (६) ॥*॥ राज्ञां यक्षाणां राजा ।
'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च राजा
स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (७) ॥*॥ धनानामधिपः ॥
(८) ॥*॥ किंनराणामीशः (९) ॥*॥ विश्रवसोऽपत्यम् ।
शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवसो विश्रवणरवणावादेशौ निपा-
तितौ अण् च ॥ (१०) ॥*॥ पुलस्त्येर्गोत्रापत्यम् । 'गर्गा-
दिभ्यो यच्' (४।१।१०५) ब्रह्मत्वे पुलस्तयः ।—अपत्यं गोत्रं
वा—इति मुकुटः । तत्र । अनन्तरापत्ये यनोऽसंभवात् ॥
(११) ॥*॥ नरो वाहनमस्य । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न
णत्वम् ॥ (१२) ॥*॥ ई लक्ष्मीमक्षणोति व्याप्नोति । 'अक्ष
व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यक्ष्यते ।
'यक्ष पूजायाम्' (उ० आ० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९)
इति घच्, 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा । यजति शिवम् ।
इज्यते लोकेन वा । बाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥*॥ सासृयं
गौरीनिरीक्षणे वामे चक्षुषि रुद्रानुनयात्पिङ्गतामगात् । अत
एकं पिङ्गमस्य ॥ (१४) ॥*॥ इडविडोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्'
(४।१।९२) इत्यण् ॥*॥ डलयोरेकत्वस्सरणाद् 'एलविलः'
अपि । इलविलौया अपत्यमिति वा विग्रहः । तत्र 'अवृद्धाभ्यो
नदीमानुषी-' (४।१।११३) इत्यण् । इडविलास्ति मातृत्वे-
नास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् इति वा ॥
(१५) ॥*॥ श्रियं दयते, ददाति, वा ॥ (१६) ॥*॥ पुण्य-
जनानामीधरः ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'कुबेरस्य' ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

(अस्येति ॥) उद्यान्ति अस्मिन् । 'या प्रापणे' (अ० प०

१—भृश्यतीति युक्तम्, अस्य दिवादिष्वेवोपलभ्यमानत्वात् ॥
२—जवादीनां शीघ्रादीनां चापरं भेदमाह—ह्रीव इत्यादि ।
कलिङ्गस्वाह—तत्र सत्त्वगामिनः शीघ्रपर्याया आशुशब्दरहिताः
सततपर्याया अनिशशब्दरहिताः, अतिशयपर्याया अतिशयभर-
रहिताः, इति ॥ तत्राशुशब्दवर्जनमसम्बद्धम् । तथा च—कालि-
दासः—'भिरुमेय मरुदाशुवाहनः' इति । अत आशुशब्दोऽपि
त्रिविधवत्ये । एवम् अनिशशब्दस्यापि त्रिविधतां कोऽपि मन्यते इति
सर्वधरः—इत्यपि मुकुटः ॥

२—'इलविला पुलस्त्यभार्या'—इति मुकुटः ॥

से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ चित्ररथेन निर्वृत्तम् 'तेन निर्वृत्तम्' (४।२।६८) ॥ इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेराक्रीडस्य' ॥

पुत्रस्तु नलकूवरः ।

(पुत्रस्त्विति ॥) नलः कूवरो युगंधरो यस्य । त्रिकाण्ड-शेषे तु-‘पुत्रौ तु नलकूवरौ’ इत्युक्तम् । तन्तु ‘नासलौ’ इति-वदोपचारिकं बोध्यम् । नलकूवर-मणिग्रीवयोस्तत्पुत्रयोः पुराण-प्रसिद्धत्वात् । ‘नलकूवरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ’ इति भागवतम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरपुत्रस्य' ॥

कैलासः स्थानम्

(कैलास इति ॥) के जले लासो लसनमस्य । कैलासः स्फटिकः । ‘हलदन्तात्-’ (६।३।९) इत्यल्लुक् । तस्यायं कैलासः । यद्वा,—केलीनां समूहः कैलम् । ‘तस्य समूहः’ (४।२।३७) इत्यण् तेन आस्यतेऽत्र । ‘आस उपवेशने’ (अ० आ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरस्थानस्य' ॥

अलका पूः

(अलकेति ॥) अलति भूषयति । ‘अल भूषणादिषु’ (भ्वा० प० से०) । ‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि’ (उ० २।३२) इति कुन् । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) नेत्वम् । ‘अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले’ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरपुर्याः' ॥

विमानं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥

(विमानमिति ॥) पुष्पयति । ‘पुष्प विकसने’ (दि० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । पुष्पमिव वा । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) इति कन् । ‘विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री नगरी त्वलका प्रभा’ इति शब्दार्णवात् पुंस्त्वमपि । (‘पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नकङ्कणे च रसाजने । लोहकांस्ये मृदङ्गारशकट्यां च नपुंसकम्’) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरविमानस्य' ॥

स्याकिंनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ।

(स्यादिति ॥) किंचित् कुत्सितो वा नरः ‘किं क्षेपे’ (२।१।६४) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एवं किंपुरुषः । कुत्सा च कस्यचिन्नरसुखाश्चकायत्वात्, कस्यचिदश्वमुखनरशरीरत्वात् । ‘अथ किंपुरुषो लोकमेदकिंनरयोः पुमान्’ ॥ (२) ॥*॥ तुरंगस्येव वदनमस्य ॥ (३) ॥*॥ मिनोति । ‘डुमिन् प्रक्षेपणे’ (खा० उ० अ०) । ‘मृमृशीतृ-’ (उ० १।७) इत्युः । ‘मीनाति-’ (६।१।५०) इत्यात्वं तु बाहुलकात् । (‘मयुर्मृगा-धमुखयोः’) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘किंनरस्य’ ॥

निधिर्ना शेवधिः

(निधिरिति ॥) नितरां धीयते । धावः (जु० उ० अ०)

किः (३।३।९२) । नितरां दधाति पोषयत्यनेन । निधीयते वा । ‘धि धारणे’ (तु० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आगमशासनस्यानित्यत्वात् तुक् ॥ (१) ॥*॥ शे कल्याणे मोहे बाधधिः । ‘तत्पुरुषे-’ (६।३।१४) इत्यल्लुक् । यद्वा,—शेतेऽनेन शेवं सुखम् । ‘इण्शीभ्यां वण्’ (उ० १।१।५२) । शेवं धीयतेऽस्मिन् । धावः (जु० उ० अ०) ‘कर्मण्यधिकरणे च’ (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सामान्यनिधेः’ ॥

भेदाः पञ्चशङ्खादयो निधेः ॥ ७१ ॥

(भेदा इति ॥) पद्मा लक्ष्मीरस्मिन्नस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ शाम्यत्यम्बु दुःखं वा ध्मातेना-नेन । ‘शमेः खः’ (उ० १।१०२) (‘शङ्खः कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नस्यामलिकास्थानि । वलने दिनभागे च नागभेदे’) ॥ (१) ॥*॥ ‘पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकर-कच्छ-पौ । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव’ इति शब्दार्णवः ॥ ‘निधिविशेषस्य’ प्रत्येकम् ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥

**द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥**

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

(द्योदिवाविति ॥) न विभर्ति किंचित् । मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा,—‘आपो भ्रश्यन्त्यस्मात् । अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा,—अभ्रति स्त्रैर्यं गच्छति । अच् (३।१।१३४) । ‘अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थः’ (भ्वा० प० से०) । यद्वा,—न भ्राजते । ‘भ्राजृ वीक्षौ’ (भ्वा० प० से०) ‘अन्येभ्योऽपि-’ (३।२।१०१) इति डः । ‘अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काश्चने’ ॥ (३) ॥*॥ व्ययति । ‘व्येच् संवरणे’ । ‘नामन्सीमन्-’ (उ० ४।१।५१) इत्यादिना मन्तं निपातितम् । यद्वा,—व्यवति । विपूर्वादवते-मनिन् (३।२।७५) । ‘ज्वरत्वर-’ (६।४।२०) इत्यृटौ । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) । ‘सार्वधातुका-’ (७।३।८४) इति गुणः । (‘व्योम वारिणि चाकाशे भास्करस्यार्चनाश्रये’) ॥ (४) ॥*॥ पुष्यति । ‘पुष पुष्टौ’ (दि० प० अ०) । ‘पुषः कित्’ (उ० ४।४) इति करच् कित्त्वं च । पुष्कं वारि राति-इति स्वामी । ‘पुष्करं गगनपद्मवारिषु’ । (‘पुष्करं द्वीपती-र्थाहिखगरागौपधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले कण्डे शुण्डाद्ये’) ॥ (५) ॥*॥ ‘अवि शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) अम्बः शब्दः तं राति । अम्बरम् । (‘अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयोः’) ॥ (६) ॥*॥ नद्यते

मेघैः । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहेर्दिंवि भश्च' (उ० ४१२११) इत्यसुन् भश्चान्तादेशः । न वभस्तीति वा-
 किप् (३१२१७८) । नभते । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा० आ०
 से०) । असुन् (उ० ४१२८९) । सान्तम् । 'नभः क्लीवं
 व्योम्नि पुमान् घने । प्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्ब्रहे' ।
 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्ब्रहे । प्राणे सृणाल-
 सूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥३॥ 'अल्यवि-
 चमितमि-' (उ० ३१११७) इत्यसचप्रत्यये तु नभसमदन्त-
 मपि । नभसः पुंसि-इत्युणादिवृत्तौ । ('नभसस्तु नदीपतौ ।
 गगने प्रावृषि') ॥ (७) ॥३॥ द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते ।
 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१९) ।
 वेदे तु छान्दसं ह्रस्वत्वम् । अन्तर ऋक्षाणि नक्षत्राण्यस्य ।
 पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे 'अन्त-
 रिक्षम्' इति ह्रस्वमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता ।
 ल्युटा घञो बाधप्रसङ्गात् ॥ (८) ॥३॥ गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा ।
 'गमेर्गश्च' (उ० २१७७) इति युच् गश्चान्तादेशः ॥ (९) ॥३॥
 नास्त्यन्तो यस्य । ('अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु ।
 अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि ॥ कणा दुरालभा-
 पथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुह्ययोः स्यादनन्तं सुर-
 वर्त्मनि') ॥ (१०) ॥३॥ सुराणां वर्त्म ॥ (११) ॥३॥
 खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३१-
 २१०१) 'खं खः संविदि व्योमनीन्द्रिये । शून्ये विन्दौ मुखे
 खस्तु सूर्ये' इति हैमः । खर्वत्यस्मिन् वा । 'खर्व गतौ'
 (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३१२१०१) ॥ (१२) ॥३॥
 वि विश्वत इति व्याप्नोति । इणः (अ० प० अ०) शतृ (३१२-
 १२४) । विद्यच्छति न विरमति वा । विपूर्वाद्यमेः (भ्वा०
 प० अ०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३१२१७५) इति किप् । 'कौ च
 गमादीनाम्' (वा० ६१४४०) इति मलोपे तुक् (६११७१)
 ॥ (१३) ॥३॥ विष्णोः पदम् आस्पदम् स्वरूपं वा । विष्णोः
 पदं क्रमोऽत्र-इति स्वामी । तत्र । व्यधिकरणवहुव्रीहिप्रस-
 ङ्गात् । ('विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे
 विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिर्द्वारिका चापि') ॥ (१४)
 ॥३॥ आ समन्तात् काशन्ते सूर्योदयोऽत्र । 'काशृ वीप्तौ'
 (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् ॥
 (१५) ॥३॥ विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन् । 'हय
 गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद् असुन् (उ० ४१२८९) ।
 विजहाति भुवं वा 'वहिहाधाब्ज्यश्छन्दसि' (उ० ४१२२१)
 इत्यसुन् । णिदित्यस्यानुवृत्तेर्बुक् (७१३१३३) ।—विपूर्वाजहा-
 तेर्बाहुलकादसुन्-इति मुकुटः । तत्र । असुनो धातुमात्रात्
 (उ० ४१२८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात् । यकार-
 स्याश्रवणप्रसङ्गाच्च ॥ (१६) ॥३॥ 'वा तु पुंसि-' इति तु-
 शब्दादुत्तरान्वयि । तेन आकाशः, विहायाश्च । 'विदुर्विहायसं

व्योम पक्षिणश्च विहायसः' इति शाश्वतः । 'विहायाः शकु-
 नौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' ॥ षोडश 'आकाशस्य' ॥

इति व्योमवर्गविवरणम् ॥

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

दिश इति ॥ दिशत्यवकाशम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
 उ० अ०) किन् 'ऋत्विग्दधृक्-' (३१२१५९) इत्यादिना निपा-
 तनात् । यत्तु—मुकुटः कर्मण्येव किन्, कर्तरि तु किवेव-
 इत्याह । तन्निर्मूलम्, आकरविरुद्धं च ॥३॥ भागुरितेन
 टापि दिशा । 'दिक् तु त्रियां दिशा दान्ती ककुब् देव-
 चधूः पविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥३॥ ककते । 'कक
 लौत्ये' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुभ् प्रत्ययः । यद्वा,—कं
 वातं स्कुभ्राति विस्तारयति । 'स्कुभु' इति सौशाद्धातोः किप्
 (३१२१७८) । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) सलोपः ।
 'ककुप् त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकस्रजि' ।—केनादि-
 लेन जलेन वा कुत्तितानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टावन्तोऽपि
 इति कश्चित् । तत्र । व्यधिकरणवहुव्रीहिप्रसङ्गात् ॥ (२) ॥३॥
 काशते । 'काशृ वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुवि-'
 (उ० २१२) इति कथन् । ('काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमान-
 प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्थानपुंसकम्') ॥
 (३) ॥३॥ आ समन्ताद् अश्रुते व्याप्नोति । 'अशू व्याप्तौ'
 (स्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । ('आशा तृष्णादिशोः
 त्रियाम्') ॥ (४) ॥३॥ हरन्ति नयन्त्यनया । 'हृष्टरहियुषि-
 भ्य इतिः' (उ० ११९७) । 'हरिदिशि त्रियां पुंसि हयवर्णवि-
 शेषयोः । अत्रियां स्यात्पृष्णे' ॥ (५) ॥३॥ ता इत्यनेन स्त्रीत्वं
 व्यनक्ति । दिशां बहुत्वाद्बहुवचनम् ॥ पञ्च 'दिशः' ॥

प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

उत्तरा दिगुदीची स्यात्

प्राच्येति ॥ प्राथम्ये प्रशब्दोऽत्र । प्राच्यति प्राप्नोति
 सूर्यम् । 'अद्य गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-'
 (३१२१५९) इत्यादिना किन् प्रत्ययः । प्राच्यति रविरस्याम् ।
 बाहुलकादधिकरणे किन्-इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्या-
 गतिकगतित्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ (१) ॥३॥ अहो
 मध्येऽध्वत्यस्याम् । अपाची । 'अप' इत्यव्ययं मध्यार्थेऽपदिश-
 मितिवत् । अपाच्यति सूर्यम्-इत्युचितम् । कर्तरि कृद्विधा-
 नात् । 'अवाची'-इत्यपपाठ एव । अवपूर्वस्याच्चतेरधोमुखी
 भावे वृत्तेः । स्वामी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह ॥ (१) ॥३॥
 प्रति पश्चाद् दिनान्तेऽच्यति सूर्यम् । सूर्योऽस्याम्-इति तु
 दुष्टम् ॥ (१) ॥३॥ पूर्वदक्षिणेत्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
 पुंवद्भावः' (वा० ५१३१२८) । उद् ऊर्ध्वं तरन्त्यत्र । 'तृ
 छवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'ऋदोरप्' (३१३१५७) ।
 ('उत्तरा दिग्विशेषे च क्षुपायामर्जुनस्य च') ॥३॥ उद्

उत्तरमद्यत्कम् । उत्क्रान्तं दृष्टिपथमवति सूर्यं वा । अस्यामिति तु न युक्तम् । 'उद ईत्' (६।४।१३९) इत्यश्वतेरत ईकारः ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं द्वे द्वे 'चतसृणाम्' ॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ।

(दिश्यमिति ॥) दिशि भवं दिश्यम् । 'दिगादिभ्यो यत्' (४।३।५४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दिग्भवस्य' ॥ इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥ कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।

(इन्द्र इति ॥) एवं च प्राच्यादीनामैन्द्रीत्यादिनामानि । इन्द्रादीनां प्राचीपतिरित्यादीनि नामानीति भावः ॥

पेरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥ पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

(पेरावत इत्यादि ॥) पुण्डरीकवर्णयोगात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ('पुण्डरीकं सिताम्बुजे । सितच्छत्रे मेयजे च पुण्डरीकोऽग्निदिग्गजे ॥ सहकारे गणधरे राजिलाहौ गजज्वरे । 'कोपकारान्तरे व्याघ्रे') (१) ॥*॥ खर्वत्वाद्वा-मनः । ('वामनोऽप्यतिखर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटवृक्षे') ॥ (१) ॥*॥ कुमुदं रक्तोत्पलं तत्तुल्यवर्ण-त्वात् । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकोपधौ । गम्भार्या पुंसि दिङ्गणे नागे शाखाभृगान्तरे' । कौ मोदते वा । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) ।— 'मूलविभुज-' (वा० ३।२।५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र । अनुपयोगात् ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वात् । अञ्जनः । ('अञ्जनं कजले चाक्षौ सौवीरे च रसाजने । पुंसि ज्येष्ठा-दिग्गजयोरञ्जना वानरीभिदि । अञ्जनी लेप्यनार्या च') ॥ (१) ॥*॥ पुष्पमिव दन्ता यस्य । ('पुष्पदन्तस्तु दिङ्गणभेदे विद्याधरान्तरे') ॥ (१) ॥*॥ सर्वस्यां भूमौ विदितः । 'तत्र विदितः' (५।१।४३) इत्यण् । अनुशतिकादिः (७।३।२०) । ('सार्वभौमस्तु दिग्गजे चक्रवर्तिनि') ॥ (१) ॥*॥ शोभनाः प्रतीका अवयवा यस्य । 'सुप्रतीको दिगीशेमे, शोभनावयवे त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ दिक्षु विख्याता गजाः । दिगीशा गजा इति वा । 'शाकपार्थिवादिः' (२।१।६९) ॥ 'इन्द्रादिगजानाम्' एकैकम् ॥

करिण्योऽभ्रमु-कपिला-पिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥ ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

(करिण्य इति ॥) अभ्र आकाश एव माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । मित्रव्यादित्वात् (उ० १।३७) कुः । न भ्राम्यति । 'मृमृशीतृचरि-' (उ० १।७) इत्युः । मन्थर-

गामिनीत्यर्थ इति वा ॥ (१) ॥*॥ कपिलपिङ्गलवर्णत्वात्क-पिलापिङ्गले । ('कपिला रेणुकायां च शिंशपा गोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् ॥ नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुकुरे') । ('पिङ्गलो नागभिद्रचण्डांशु-पारिपार्थके । निधिभेदे कपावमौ पुंसि स्यात्कपिलेऽन्यवत् ॥ स्त्रियां वेद्याविशेषे च करिण्यां कुमुदस्य च । नाढीभेदे कर्णिकायाम्') ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठत्वात्तास्त्युपमाऽस्याः । ('अनु-पमस्तु भवेदयम् । उपमारहितेऽनुपमेभ्याम्') ॥ (१) ॥*॥ ताम्रौ कर्णौ यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इत्यादिना स्त्रीप् । 'नासिको-' (४।१।५५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ शुभ्रौ दन्तावस्याः । 'नासिकोदरौष्ट-' (४।१।५५) इति स्त्रीप् । ('शुभ्रदन्ती सुदन्त्यां स्यात्पुष्पदन्तेभ्योमिति') । शुभ्र-दन्ती इति वा पाठः । शुभ्रौ दन्तावस्थाः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) । कल्याणान्यङ्गान्यस्याः इति वा । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२।-१००) इति नः ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वादञ्जनमस्त्यस्याः । 'मतौ बहुचः-' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण 'पेरावतादीनां हस्तिनीनां' एकैकम् ॥

ह्रीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥ ५ ॥

(ह्रीवेति ॥) ह्रीवाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीभावत्व-सूचनार्थः । अव्ययीभावश्च-' (१।१।४१, २।४।१८) इति सूत्राभ्यां ह्रीवत्वाव्ययत्वयोर्विधानात् । तेन 'नाव्ययीभावा-दतोऽम्त्वपञ्चम्याः' (२।४।८३) इत्यादिप्रवृत्तिः । 'अप' इति मध्यवाची । शरदादित्वात् (५।४।१०७) टच् । आवन्तेन समासे तु टज् नापेक्षितः ।—दिशोरिदमपदिशम्, विभक्त्यर्थे-ऽव्ययीभावः—इति स्वामी । तत्र । संवन्धमात्रस्य विभक्त्यर्थ-त्वेऽपि मध्यस्य तदर्थत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ दिग्भ्यां विनिर्गता । विदिक् शान्ता ॥*॥ सैव प्रदिक् । 'यान्या-सामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्यादिकोणस्य' ॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

(अभ्यन्तरमिति ॥) अभिगतमन्तरम् ॥ (१) ॥*॥ अन्तरं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । आहप्रश्नेपो वा । मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मध्यमात्रस्य' ॥

चक्रवालं तु मण्डलम् ।

(चक्रेति ॥) चक्राकारेण वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।-१३७) दीर्घः । यद्वा,—भावे घञि वालः । चक्रमिव वालो यस्य । यद्वा,—चक्राकारेण वाडते । 'वाट् आह्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) चक्रवाडम् । डलोरोरेकत्व-स्मरणाच्चक्रवालम् । ('चक्रवालोऽग्निभेदे स्याच्चक्रवालं

१—कपभदेवे ॥ २—इक्षुविशेषे ॥ ३—'अञ्जन' इत्युत्तरं अञ्जनवर्णोऽस्य । यद्वा,—अनक्ति 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' । ल्युः 'युद या' इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ॥

तु मण्डले ॥ (१) ॥॥ मण्डयति । 'मडि भूपायाम्' (जु० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । मण्डं भूपां लाति-इति वा । ('मण्डलं देशविश्वयोः । भुजंगमेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके । संघाते कुष्ठमेदे च') ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य' ॥

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्वलाहकः ॥ ६ ॥
धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ।
घन-जीमूत-मुदिर-जलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥

(अभ्रमित्यादि ॥) अपो विभर्ति । नूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कः । अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न भ्रदयन्त्यापो यस्मात् । 'अंशु अधः-पतने' । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः-इति वा । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुमेदे च काबने' ॥ (१) ॥॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'मेघो मुस्ताजलदयोः पुमान्' ॥ (२) ॥॥ वारि वहति । 'कर्म-प्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥॥ स्तनयति । 'स्तनगदी देव-शब्दे' (जु० उ० से०) चुरादावदन्तः । 'स्तनिहपि-' (उ० ३।२९) इतीह्वच् । 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरच् ॥ (४) ॥॥ वारिवाहकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बला-कामिर्हायते गम्यते । 'ओहाह्व गतौ' (जु० आ० अ०) । कर्मणि कुन् (उ० २।३७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बलेन हीयते आहायते वा । कुन् (उ० २।३७) । ('बला-हको गिरौ मेघे दैत्यनागप्रमेदयोः') ॥ (५) ॥॥ धाराणां जलस्य च धरः । 'धाराधरोऽसिमेघयोः' ॥ (६) ॥॥ (जलधरस्तोयधरादीनामप्युपलक्षणम् । 'तोयधरो मुस्ता-सुनिषण्णौषधीघने') ॥ (७) ॥॥ तडितः सन्त्यस्मिन् । मरुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम् ॥ (८) ॥॥ वारि ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (जलदतोयदादीनामप्युपलक्षणम् । 'जलदो मुस्तके मेघे' । 'तोयदो मुस्तके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्') ॥ (९) ॥॥ अम्बु विभर्ति । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१०) ॥॥ हन्यते वायुना । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् कुत्वं च । ('घनं स्यात्कां स्यातादिवायवमध्यमच्युतयोः । ना मुस्ताब्दौघदाब्देषु विस्तारे लोहमुदरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे') ॥ (११) ॥॥ जीवने जलं मृतं वद्धमनेन । 'मूह्व वन्धने' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२, ३।४।७०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।

ज्यानं जीः । 'ज्या वयोहानौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३।३।१०८) । क्तिप् । ज्या वयोहान्या मृतो वद्ध इति वा । ('जीमूतो वासनेऽम्बुदे । वोपकेऽदौ मृति-करे') ॥ (१२) ॥॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हर्षे' । (भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् । 'मुदिरः कामुके मेघे' ॥ (१३) ॥॥ जलं मुवति । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१४) ॥॥ धूमो योनिरस्य ॥ (१५) ॥॥ यद्यपि शब्दार्णवे 'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र वह्निजा धूमयोनयः । निःश्वासजास्तु जीमूतान्ते ज्ञेया जीवरूपिणः । यज्ञजास्तु घना घोराः पुष्करावर्तकादयः' इति विशेषपरत्वमुक्तम्, तथाप्यन्यत्रापि धृतिर्न विरुद्धा ॥ पञ्चदश 'मेघस्य' ॥

कादम्बिनी मेघमाला

(कादम्बिनीति ॥) कादम्बाः कलहंसा बलाकावन्मेघ-मनुधावन्ति । ते सन्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) यत्तु—ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अणि ङीप् (४।१।१५) इति मुकुटः । तत्र । एवं हि 'कादम्बी' इति प्रयोगप्रसक्तेः । कदम्बस्य विकासः=कादम्बोऽस्त्यस्याः कार्यत्वेनेति वा ॥ (१) ॥॥ मेघानां माला ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मेघपङ्केः' ॥

त्रिषु मेघभवेष्वभ्रियम् ।

(त्रिष्विति ॥) अभ्रे भवम् । 'समुद्राद्ब्राह्मः' (४।४।११८) । छान्दसत्वं प्राथिकम् । त्रियामभ्रिया ॥ (१) ॥॥ एकम् 'मेघभवस्य' ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि च ॥ ८ ॥

(स्तनितमिति ॥) 'स्तनगदी देवशब्दे' (जु० उ० से०) । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा०, जु० प० से०) । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'एभ्यो भावे क्तः' (३।३।११४) ॥॥ मेघस्य निर्घोषः ॥ (३) ॥॥ आदिना ध्वनित-ह्लाद-रासादयः ॥ चत्वारि 'मेघध्वनेः' ॥

शंपा शतहृदाहादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।

तडित्सौदामनी चिद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥

(शंपेति ॥) भयंकरत्वाच्छं मुखं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥॥ शतं हादा अव्यक्ताः शब्दा यस्याः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । शतं हदा अचीषि, अगाधजलाशया वा । सन्त्यस्या इति वा अच् । (५।२।१२७) । ('शतहृदा त्रियां वज्रे सौदामिन्यां च कीर्तिता') ॥ (२) ॥॥ हादते । आवदयके णिनिः (३।२।७८) । हादोऽस्ति यस्या वा । इतिः (५।२।११५) ।

१—के अब्रं वकारवदिति वैयाकरणाः—इति मुकुटः ।
२—इति पौराणिकाः । तदुक्तम् 'न अश्नन्ति यतस्तेभ्यो जलान्वज्राणि तान्यतः' इतीति स्वामि-मुकुटौ । अत एव वकार-रहितत्वेन 'समयावनौषधमदभ्रमराणि' इति षष्ठे माघे यमकितम्—इति मुकुटः ॥

१—'शम्बा' इति प्राच्याः शम्बवति नायनं तेजः—इति व्याख्यन्—इति स्वामी ॥ २—चहुनीहिणैव रूपसिद्धौ मत्वर्थीयप्रत्यय-करणस्य निष्प्रयोजनता ॥

‘ह्लादिनीः वज्रतडितोः’ ॥ (३) ॥*॥ इरा आपः सन्त्य-
स्य=इरावान् मेघः । तस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४३।१२०)
इत्यण् । ऐरावतेनैकदिक् । ‘तेनैकदिक्’ (४३।११२) इत्यण्
इति वा ॥ (४) ॥*॥ क्षणं प्रभाऽस्याः ॥ (५) ॥*॥ ताडयति
‘तड आघाते’ (उ० प० से०) । ‘ताडोर्णिङ्क्च’ (उ० १।-
९८) इतीतिः । उलयोरेकवात् ‘तलित्’ अपि । ‘दूरेवित्सं-
तलिदिवातिरोचसे’ इति मन्त्रः ॥ (६) ॥*॥ ‘श्वेतद्विपः
सुदामा’ इति त्रिकाण्डशेषे ऐरावतपर्यायौ । तेनैक-
दिक्’ (४३।११२) इत्यण् । ‘अन्’ (६।४।१६७)
इति प्रकृतिभावाद्द्विलोपाहोपौ न भवतः । ‘सुदामादिणा-’
इति वा । ‘सुदामा तु पुमान्वादिधरपर्वतमेदयोः’ । सुदामि
मेघे भवा वा । ‘सौदामिनी’ इत्यपठः । सौदामन्यप्स-
रोभेदे तडित्तद्भेदयोः स्त्रियाम् ॥ (७) ॥*॥ विशेषेण द्योतते ।
‘द्युत दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘भ्राजभास-’ (३।-
२।१७७) इति क्तिप् । (‘विद्युत्तडिति संध्यायां स्त्रियां त्रिषु
तु निष्पन्ने’) ॥ (८) ॥*॥ ‘चक्षु गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । चञ् लति । ‘कः’ (३।२।३) । ‘चञ्चला
तु तडिहृदभ्योश्चञ्चलश्चपलेऽनिले’ ॥ (९) ॥*॥ चोपति ।
‘चुप मन्दायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘चुपेरचोपधायाः’
(उ० १।१११) इति कलच् । ‘चपला कमलाविद्युत्पुंश्चली-
पिप्पलीषु च । नपुंसके तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले’ ॥
(१०) ॥*॥ दश ‘विद्युतः’ ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे

(‘स्फूर्जथुरिति ॥) स्फूर्जनं स्फूर्जथुः । ‘टुओस्फूर्ज
वज्रनिर्घोषे’ (भ्वा० प० से०) । ‘द्वितोऽयुच्’ (३।३।८९) ॥
(१) ॥*॥ वज्रनिर्घोषोऽशनिशब्दः । ‘वज्रनिष्पेपे’ इति
पाठे ‘पिप्लु संचूर्णने’ (ह० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ।
‘इदुदुपधस्य-’ (८।३।४१) इति पः । निष्पेपशब्दस्तदुत्थ-
शब्दपरः । संघट्टमात्रपरः-इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वज्रध्वनेः’ ॥

मेघज्योतिरिरंमदः ।

(‘मेघेति ॥) अन्योन्यस्य संघट्टने मेघाग्निः सख्य वृक्षादौ
ज्योतिः पतति स इरंमदः । इरया जलेन मायति दीप्यते ।
अविन्धनत्वात् । ‘उग्रपश्येरंमद-’ (३।२।३७) इति साधुः ।
मेघेत्युपलक्षणम् । तेन वाङ्मोऽपि । अत एव ‘मेघाभ्या-
दिरंमदः’ इति शब्दार्णवः ॥ द्वे ‘वज्राग्नेः’ ॥

इन्द्रायुधं शक्रधनुः

(‘इन्द्रेति ॥) इन्द्रस्यायुधम् ॥ (१) ॥*॥ शक्रस्य धनुः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘इन्द्रधनुषः’ ॥

तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

(‘तदिति ॥) तदिन्द्रधनुरुत्पातादिना ऋजु अवक्रं सद्रो-
हितं स्यात् । ‘रुहे रथ लो वा’ (उ० ३।९४) इतीतन् ।
‘रोहितं रुधरे’ धीरक्रजुशक्रशरासने । रोहितो भीनमृग-
योर्भेदे रोहितकडुमे’ इति विश्वः । यद्वा,—रोहणं रोहः संजा-
तोऽस्येति । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥
एकम् ‘ऋजोरिन्द्रधनुषः’ ॥

वृष्टिर्वर्षम्

(‘वृष्टिरिति ॥) वर्षणम् । ‘वृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘स्त्रियां क्तिन्’ (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘अज्विधौ भया-
दीनामुपसंख्यानम्’ (वा० ३।३।५६) इत्यचि वर्षम् । ल्युटि
(३।३।११५) वर्षणमपि । नचाचा (‘नपुंसके क्तादिनिवृत्त्य-
र्थम्’ इति (३।३।५६) भाष्योक्त्या कस्येव) ल्युटो बाधः ।
‘वृषभो वर्षणात्’ (पस्पशायाम्) इति भाष्यप्रयोगात् । ‘अथ
वृष्टिर्वर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्’ इति शब्दार्णवः ।
‘वर्षस्तु समाद्रीपांश्च वृष्टिषु । वर्षवैरेऽपि वर्षास्तु प्रावृषि’
इति हैमः ॥ २ ॥*॥ द्वे ‘वृष्टेः’ ॥

तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ।

(‘तद्विघात इति ॥) तस्या वृष्टेर्विघाते द्वौ । ‘अवे ग्रहो
वर्षप्रतिबन्धे’ (३।३।५१) इति अवपूर्वाद्भेदेर्वा घञ् ॥ (१)
॥*॥ ‘ग्रहवृहनिश्चिगमश्च’ (३।३।५८) इत्यपि अवग्रहः ।
(‘अवग्रहस्तु ज्ञानभेदे गजालिके । प्रतिबन्धे वृष्टिरोधे’) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘वृष्टिविघातस्य’ ॥

धारासंपात आसारः

(‘धारेति ॥) धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पतेर्भावि
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ‘सु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
आसरणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘आसारः स्यात्प्रसरणे वेग-
वर्षे सुहृद्वले’ विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महावृष्टेः’ ॥

शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

(‘शीकर इति ॥) सता वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्बु-
कणाः शीकराः तालव्यादिः । ‘शम्बुशीकरपांशवः’ इति ताल-
व्यप्रकरणे ऊष्मविवेकात् । ‘शीकृ सेचने’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘ऋच्छेररन्’ (उ० ३।१३१) इति बाहुलकादरन् । (‘शीकरं
सरले वातसुताम्बुकणयोः पुमान्’) ॥ * ॥ (‘शीकरः’)
‘दन्त्यादिरयम्’ इति धनपालादयः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘वात-
प्रक्षिप्तजलकणस्य’ ॥

१—तथा च हरिप्रबोधे—‘खेऽन्नं जगाम काञ्चनसरसमसौदाम
नीलता धामास्तम् । कुवलयमिव हि सरजसं सरसमसौदामनी
लताधामास्तम् । इति यमकितम्’—इति मुकुटः ॥ २—केचित्तु
(स्फूर्जः) इति दीर्घं नेच्छन्ति । तेषां ‘सिपि धातो रुवां’ (८।२।७४)
इत्यतो ‘हलि च’ (८।२।७७) वाग्रहणानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषा-
विशानात्र भवतीति भैष्यः—इति मुकुटः ।
अमर० ५

वर्षोपलस्तु करका

(वर्षोपल इति ॥) कृणोति 'कृन् हिंसायाम्' (खा० उ० अ०) । 'कृणादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । क्षिपकादित्वात् (वा० ५।३।४५) इत्याभावः । पुंस्यपि । 'वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते' । ('करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ') ॥ ११॥*॥ एकं 'वर्षोपलस्य' ॥

मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम् ।

(मेघेति ॥) मेघच्छन्ने मेघान्धकारिते । अतीति रात्रेरप्युपलक्षणम् । रात्रावपि दुर्दिनम् । 'दुर्दिनं जलद्वान्तम्' इति रत्नकोपः । दुर्निन्दितं दिनम् । 'वादलं दुर्दिनमेघे' इति ॥ १ ॥*॥ एकं 'मेघान्धकारितस्य' ॥

अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥
अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ।

(अन्तर्धेति ॥) अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । डुधाजः (जु० उ० अ०) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेपूपसर्गत्वात् (वा० १।४।६५) 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥ 'उपसर्गे घोः-' (३।३।१२) इति किप्रत्ययेऽन्तर्धेः (३) ॥*॥ 'वृज् आच्छादने' (जु० उ० से०) चुरादिष्यन्ताद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ 'वष्टि भायुरिः-' इति बालोपः ॥ (५) ॥ (६) ॥*॥ 'तिरोऽन्तर्धौ' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कुगतिः-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । ष्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अप्यन्ताल्ल्युटि तु छदनम् । यत्तु—छदनमिति 'छादेधे' (६।४।९६) योगविभागाद् ह्रस्वत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या प्रयोगद्वयनिर्वाहे योगविभागस्य निष्प्रयोजनत्वात् ॥ (८) ॥*॥ अथै 'अन्तर्धानस्य' ॥

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ॥ १३ ॥
विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।
अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः १४
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

(हिमांशुरित्यादि ॥) हिमा अंशवो यस्य ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रं कर्पूरं साहस्येन माति तुलयति । 'चन्द्रे सो ङिच्च' (उ० ४।२२८) इत्यमुन् । चन्द्रमाहादं मिमीते निर्मिमीते इति वा । बाहुलकात्केवलादप्यसिः 'मिमीते आनन्दम्' इति माः=चन्द्रः । 'मासश्चब्दः केवलोऽपीह संमतो बहुवृध्वनाम्'—इत्युत्पत्तिनी । ('माश्चन्द्रमासयोः पुमान्') कालं मिमीते । 'माश्वासौ चन्द्रश्च=चन्द्रमाः'—इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । 'चदि आहादने' (भा० प० से०) 'स्फायितवि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रोऽम्बुकाम्ययोः । स्वर्णे

सुधांशौ कर्पूरे काम्पित्ये मेचकेऽपि च' इति हैमः ॥*॥ अचि (३।३।१३४) रेफश्चन्योऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिमद्युतिः' इति शब्दार्णवात् ॥ (३) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (र० प० से०) 'उनेरिच्चादेः' (उ० १।१२) इत्युः । यत्तु स्वामि-मुकुटौ—उन्दते, उन्दति—इत्याहतुः । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुमुदानां बान्धवः ॥ (५) ॥*॥ विशेषेण धनस्येनं सुराः । 'धेद् पाने' । बाहुलकात् कुः (उ० १।२२) । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ सुधायुक्ता अंशवो यस्य ॥ (७) ॥*॥ शुभ्रा अंशवो यस्य ॥ (८) ॥*॥ ओषधीनामीशः ॥ (९) ॥*॥ निशायाः पतिः ॥ (१०) ॥*॥ अब्जो जातः । 'पद्म्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । 'अब्जोऽस्त्री शङ्खे ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । क्लीवं पद्मे' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥ जीवयति । अन्तर्भावितप्यर्थः । 'जीवेः' इत्यनुवृत्तौ 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) इति साधुः । 'जैवातृकः पुमान् सोमे कृपकायुष्मतोऽत्रिपु' ॥ (१२) ॥*॥ अमृतं सूते-सोमः । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१३७) इत्यादिना मच् । 'सोमस्त्वोपधीतद्रस्तेन्दुषु । दिव्यौषध्यां घनसारे समीरे पितृदैवते ॥ वसुप्रमेदे सलिले वानरे किंनरेश्वरे' इति हैमः ॥*॥ सोमा नकारान्तोऽपि । 'नामन्सीमन्सोमन्-' (उ० ४।१५०) इत्यादिना दशपायां निपातनात् । यत्तु—मुकुटेनोक्तम्—सूयते जायते 'नवो नवो भवति जायमानः' इति श्रुतेः, सूयते यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति, सूतेऽमृतं वा सोम इति 'पुञ् अभिववे' । 'पू प्रेरणे' वा—इति । तज्ज । सूयतेः सकर्मकत्वेन जायते इति प्रतिपदासंभवात् । श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंबद्धः । जायमान इति जनेरकर्मकस्य ग्रहणात् । एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्युक्ता । सूयत इत्यस्य यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति—इत्यर्थकथनमप्यसंगतम् । प्राणिगर्भविमोचनार्थकस्य तदसंभवात् । सुनोतेः सुवतेश्चोपन्यासः पूर्वान्वयी स्वतश्चो वा ? नाद्यः,—पूषा विगृह्य तदुपन्यासस्यासंगतत्वात् । द्वितीयेऽपि 'अर्तिस्तु-' इति ह्रस्वस्य ग्रहणे सुवतेरुपन्यासोऽसंगतः । दीर्घग्रहणे सुनोतेरुपन्यासोऽसंगतः ॥ (१३) ॥*॥ ग्लायति । 'ग्लै हर्षक्षये' (भा० प० अ०) । 'ग्लायुदिभ्यां ङौः' (उ० २।६४) ॥ (१४) ॥*॥ मृगोऽङ्कोऽस्य ॥ (१५) ॥*॥ कला निधीयन्तेऽज । डुधाजः 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।१३) इति किः ॥ (१६) ॥*॥ द्विजानां राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'द्विजराजः शशधरे सुपर्णेऽनन्तमोगिनि' इति विश्वः ॥ (१७) ॥*॥ शशस्य धरः ॥ (१८) ॥*॥ नक्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥*॥

१—ओषधीविशेषे ॥ २—मयूरविच्छस्त्रेखान्वये ॥ ३—स्वामि-ग्रन्थे तु तुनतीति पाठ एव दृश्यते ॥ ४—मेदिन्यामेवैतादृशः पाठो दृश्यते । विश्वकोषे तु नोपलभ्यते ॥

क्षपां करोति । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२०) ॥॥॥ विशतिः 'चन्द्रस्य' ॥

कला तु पोडशो भागो

(कलेति ॥) चन्द्रस्य पोडशो भागः । कलयति । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कल्यते वा । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घः । ('कलं त्वजीर्णरेतसोः । अव्यक्तमधुरध्वाने) कला स्यादंशशिल्पयोः । (कलने मूलरै- वृद्धौ पोडशांशे विधोरपि) इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'चन्द्रपोडशांशस्य' ॥

विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५ ॥

(विम्ब इति ॥) वेति शोभते । 'वी गतौ' (अ० प० से०) । 'उत्पाद्यश्च' (उ० ४।९५) इति वनुमागमहसत्वानि । 'विम्बं तु प्रतिविम्बे स्यान्मण्डले विम्बिकाफले' इति (पर्व- मध्ये) हैमः ॥ (१) ॥॥॥ मण्डयति, मण्ड्यते, वा । 'मडि भूपायाम्' (चु० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) टीप् । मण्डली । 'स्यान्म- ण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च । कुष्ठप्रमेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजंगमेदे शुनि मण्डलः स्यात्' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'रविचन्द्रमण्डलस्य' ॥

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धः

(भित्तमिति ॥) भियते स्म । 'भित्तं शकलम्' (८।२। ५९) इति निपातितम् ॥ (१) ॥॥॥ शक्नोति, शक्यते वा । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'शकिशम्योर्निन्' (उ० १। ११२) इति कलच् । 'शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । खण्ड्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।—भावे घञ् (३।३।१८) इति मुकुटोक्तिरसंगता । खण्डनकियाया एव ग्रहणप्रसङ्गात् । खण्ड्यमानस्याग्रहणप्रसङ्गात् । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'जमन्ताङ्' (उ० १।११४) इति वा । 'खण्डोऽर्धे ऐक्षवे । मणिदोषे च' इति हैमः । ('खण्डो- ऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिदोषयोः । खण्डः पानान्तरे भेदे') । वा पुंसि—इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ (३) ॥॥॥ 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । ऋध्नोत्यनेन । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घञ् । विशेप्यनिम्नः ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'खण्डमात्रस्य' ॥

अर्धं समंऽशके ।

(अर्धमिति ॥) समप्रविभागेऽर्धशब्दः क्लीबमेव ॥ (१) ॥॥॥ तुल्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये 'एकखण्डस्य' एकम् ॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

(चन्द्रिकेति ॥) चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठञ् (५।२।११५) ।

—चन्द्रं कायति वा—इति मुकुटः । तत्र । इत्वाभावप्रसङ्गात् । चन्द्रयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्युल् (३।१।१३३) इति वा । 'चन्द्रिका चन्द्रिमा चार्वी' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥॥॥ कुमुदानामियम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ('कौमुदः स्यात्कार्तिकके चन्द्रिकायां तु कौमुदी') ॥ (२) ॥॥॥ ज्योतिरस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्ना- तमिष्ठा-' (५।२।११४) इति निपात्यते । 'ज्योत्स्ना चन्द्रा- तपेऽपि स्याज्ज्योत्स्नायुक्तमिषि स्मृता' ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'ज्योत्स्नायाः' ॥

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥

(प्रसाद इति ॥) 'पट्ट विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्रसादोऽनुग्रहस्याख्य- प्रसत्तिषु । काव्यगुणे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ प्रसीदति स्म । 'गत्वर्थ-' (३।४।७२) इति कः । प्रसन्नस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥॥॥ द्वयं 'नैर्मल्यस्य' ॥

कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

(कलङ्केति ॥) कं ब्रह्माणं लङ्कयति हीनतां गमयति, ज्ञापयति, वा । 'लकि गतौ' (चुरादिः) । 'कर्मण्य' (३।२।१) । ('कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च') ॥ (१) ॥॥॥ अङ्गयतेऽनेन । 'अकि लङ्कणे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । ('अङ्को भूषारूपकलक्ष्मसु । चित्राजौ नाटकाद्यंशे स्थाने कोडेऽन्तिकगसोः') ॥ (२) ॥॥॥ 'लच्छ, लाच्छि, लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । लाञ्छयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'लाञ्छनं लक्ष्मसंज्ञयोः' इति हैमः ॥॥॥ लाञ्छयतेऽनेन इति विग्रहे ल्युटि 'लच्छनम्' अपि ज्ञेयम् ॥ (३) ॥॥॥ चाहयति, चहयतेऽनेन वा । 'चह परिकल्कने' (भ्वा० प० से०) । चाहुलकाञ्कृ । उपधाया इत्वं च । 'चिह्नं लक्ष्मपताकयोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥॥॥ लक्षयति । 'लक्षं दर्शनाङ्कनयोः' (चु० प० से०) मनिन् (३।३।७५) । ('लक्ष्म प्रधानचिह्नयोः') ॥ (५) ॥॥॥ ल्युटि लक्षणम् । 'लक्ष्मेरद् च' (उ० ३।७) इति नः । ('लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्षणा कचित्') ॥॥॥ सुद्धा(?) (उ० ३।७) इति लक्ष्मणमपि । 'ज्योतिष्मत्वां च सारस्यां स्त्री, क्लीबे नामचिह्नयोः । स्याद्यक्षे लक्षणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु' इति रभसात् । लक्ष्मीवति तु पामादित्वात् (५।२।१००) नः । 'लक्ष्म्या अच्' इति गणसूत्रेणात्वं बोध्यम् ॥ (६) ॥॥॥ पट् 'चिह्नस्य' ॥

सुपमा परमा शोभा

(सुपमेति ॥) शोभनं समं सर्वमनया । 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः' (८।३।८८) इति षत्वम् । एतेन सुपामादि- त्वात् (८।३।९८) षत्वम्—इति साम्प्रुक्तिः परास्ता । उक्त- रीत्या निर्वाहे सुपामादित्वकल्पनस्य निर्वाजत्वात् । ('सुपमं

रुचिरे समे । सुपमा तु स्यात्परमशोभायां कालभिरपि) ॥
(१) ॥*॥ 'उत्कृष्टशोभायाः' एकम् ॥

शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥१७॥

(शोभेति ॥) शोभयति 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३६) । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—शोभतेऽनया । 'शुभ शुम्भ शोभायाँ' इति निर्देशात् 'गुरोश्च हलः' (३१३१०३) इत्यकारः—इति । तत्र । अर्थ-निर्देशस्यानापत्त्वात् । यदपि—'गुरोश्च हलः' इति चकाराद-प्रत्ययः इति तु वयम्—इति । तदपि न । आकरे तथातुक्तेः । 'उक्तरीत्या निर्वाहाच्च । ('शोभा कान्तीच्छयोर्मता') ॥*॥ शुम्भयतीति शुम्भापि बोध्या ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । किन् (३१३१९४) । 'अनुनासिकस्य' (६१२१९५) इति दीर्घः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'काम्यते' इति विग्रहीतत्वात्तन्त्रान्तरङ्ग-त्वाणिङ्निमित्तवृद्धेः संभवात् । 'आयादयः' (३११३१) इति णिटभावे वा बोध्यम् । ('कान्तिः शोभेच्छयोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥*॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । द्योततेऽनया ।—'इगुपधात्किः' इति—मुकुटः । तत्र । 'इगु-पधात्कित्' (उ० ४११२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य कित्वाति-देशात् । ('द्युतिस्तु शोभादीधिलोः') ॥*॥ ङीप् (ग० ४११४५) द्युती च द्युयते वा । 'द्यु अभिगमने' किन् ॥*॥ क्तिनि (३१३१९४) द्युत्तिः ॥ (३) ॥*॥ छ्यति । छिनत्त्य-सारमिति वा । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'छिदिर् द्वैधी-करणे' (रु० उ० अ०) । 'कृविष्टृष्णिच्छविः' (उ० ४१५६) इति क्तिन्तो निपातितः । ('छविस्तु रुचिशोभयोः') ॥ (४) ॥*॥ ऐषु भावे वा प्रत्ययाः । शोभेलत्र 'खनो घ च' (३१३१२५) इति घः । द्युतिरित्यत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३१३१०८) इति दिक् ॥ चत्वारि 'शोभायाः' ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुपारस्तुहिमं हिमम् ।

प्रालेयं महिका च

(अवश्याय इति ॥) अवश्यायते शैलमापायते । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याद्यध-' (३१११४१) इति णः । ('अवश्यायो हिमे दपे') ॥ (१) ॥*॥ निहि-यते । 'हृच् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३१३१९९) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६१३१२२) इति दीर्घः । यत्तु—'अध्या-यन्याय-' (३१३१२२) इत्यत्र चकाराद्धच्—इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । 'अकर्तरे च-' (३१३१९९) इति घञः सिद्ध-त्वात् ॥ (२) ॥*॥ तोषयति । तुषेः (दि० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थात् 'कमेः कित्' इत्यनुवृत्तौ 'तुषारादयश्च' (उ० ३१३२९) इत्यारन् किञ्च । ('तुषारो हिमदेशयोः । शीकरे हिममेदे च') ॥ (३) ॥*॥ तोहति । 'तुहिर् तुहिर्

अर्दने' (भ्वा० प० से०) । 'वेपितुहोर्हस्वश्च' (उ० २१५२) इतीनन् ॥ (४) ॥*॥ हन्ति 'हन्तेहि च' (उ० १११४७) इति मक् । हिनोति वर्धते । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । मन् (उ० १११४१ बाहुलकेन) इति वा । संज्ञापूर्व-कत्वाच्च गुणः । 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गं स्यात्' ॥ (५) ॥*॥ प्रलीयन्ते पदार्था अत्रेति हिमाद्रिः प्रलयः । तत् आगतम् । अण् । (४१३१७४) 'कैकय-' (७३१२) इत्यादिना यादेरियः ॥ (६) ॥*॥ मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पि-संज्ञयोः' (उ० २१३२) ॥*॥ 'मिहिका' इति पाठे 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २१३२) ॥ (७) ॥*॥ धूमिका धूममहिपी च बोध्या ॥ सप्त 'हिमस्य' ॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

(अथेति ॥) हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥*॥ महद्धिमम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४११४९) इति दीपानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'हिमसमूहस्य' ॥

शीतं गुणे

(शीतमिति ॥) गुणे स्पर्शविशेषे शीतम् । 'शीतं हिम-गुणे क्लीवं शीतलालसयोस्त्रिषु । वानीरे बहुवारे ना' । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा० प० अ०) भावे क्तः (३१३१९४) । 'द्रव-मूर्तिस्पर्शयोः श्यः' (६११२४) इति संप्रसारणम् । 'श्यो-ऽस्पर्शे' (८१२१४७) इति पर्युदासान् निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शीतगुणस्य' ॥

तद्वदर्थः सुपीमः शिशिरो जडः ।

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥१९॥

(तद्वदिति ॥) सुपीमादयः सप्त तु तद्वाञ्छीतगुणवा-नर्थो येषां ते तद्वदर्थः । ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः । सुष्ठु सीमा मर्यादा यस्य । 'सुषामादिषु च' (८१३१९८) इति पत्वम् । स्वामी तु—'सुष्ठु श्यायते' इति विग्रह्य (सुशीमः तालव्यमध्यमाह । तत्र बाहुलकान्मक् संप्रसारणं च । मुकु-टस्तु—'तदयुक्तम् । 'सुपीमश्च सुषेणश्च सुषन्धिः सर्पयोऽपि च' इति दन्त्यमूर्धन्य ऊष्मविवेकाद्—इत्याह । ('सुपीमः शीतले चारौ त्रिषु, ना पञ्चगान्तरे') ॥ (१) ॥*॥ 'शश झुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० ११५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपात्यते । 'शशच्छशाङ्कशिशि-राण्यपि श्कशिश्विस्तालव्यशद्वययुताः कथिताः कियन्तः' इति शमेदः । ('शिशिरो ना हिमे न ह्यी ऋतुमेदे जडे त्रिषु') ॥ (२) ॥*॥ जलति घनीभवति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । डलयोरेकत्वस्मरणात् 'जडः' । ('जडो मूर्खे हिमाघाते जडः स्याच्छकशिश्विका') ॥ (३) ॥*॥ [तुषारः (४)] शीतं गुणोऽस्मास्ति । सिध्मादित्वाद् (५१२१७) लच् । शीतं ज्यति । कः (३१३१३) वा ('शीतलं

पुष्पकाशीसे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानासनपर्ण्या स्याच्छिशिरे
वाच्यलिङ्गकम् ॥ (५) ॥*॥ अर्शआवचि (५।२।१२७)
शीतः ॥ (६) ॥*॥ [हिमः (७)] सप्त 'शीतलद्रव्यस्य' ॥

ध्रुव औत्तानपादिः स्याद्

(ध्रुव इति ॥) ध्रुवति स्थिरो भवति । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः'
(तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।
२।१) टित्वम् । यत्तु मुकुटेन—(उकारान्तधातुमुपन्यस्य)
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इत्युक्तम् । तद्रभसात् ।
वकारान्तधातौ वा तद्वोध्यम् । 'ध्रुवः शङ्खे हरे विष्णौ वटे
चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः ।
स्त्री भूर्वाव्योः शालपर्ण्या गीतिलुगमेदयोल्लिपु । स्थिरे नित्ये
निश्चिते च ध्रुवं ह्रीवं प्रकीर्तितम् ॥ (१) ॥*॥ उत्तानपाद-
स्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) । मुकुटस्तु—ऋषित्वात्
'ऋष्यन्धक'—(४।१।११४) इत्यणि प्राप्ते बाह्वादित्वात् (४।
१।९६) इच्—इत्याह । तत्र । उत्तानपादस्य ऋषित्वे माना-
भावात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ध्रुवस्य' ॥

अगस्त्यः कुम्भसंभवः ।

मैत्रावरुणिः

(अगस्त्य इति ॥) अगं विन्ध्यं स्त्यायति स्तभ्रोति ।
'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) । 'अगस्त्यः स्यात्कुम्भयोगनौ
वङ्गसेनतरावपि' ॥*॥—अगमस्यतीत्यप्यगस्तिः । 'वसेस्तिः'
(उ० ४।१८०) बाहुलकादस्यतेरपि—इति मुकुटः । वस्तुतस्तु
'किच्चौ च'—(३।२।१७४) इति किञ्चित् । बाहुलका-
श्रयस्यागतिरगतित्वात् । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ।
'अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्तिः कलशीसुतः' इति शब्दा-
र्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भः संभव उत्पत्तिस्थानमस्य ॥
(२) ॥*॥ मित्रावरुणौ देवर्षी । 'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२५)
इत्यानृ ।—ऋषिसमुदायस्यानृषित्वादपत्ये 'अत इच्' (४।
१।९५)—इति मुकुटः । तत्र । एतयोः ऋषित्वे मानाभा-
वात् ॥*॥ वारुणिरपि । 'मित्रावरुणयोः सनुरौर्वशेषश्च
वारुणिः' इति व्याडिः । अणपि दृश्यते । 'और्वशेषागस्त्य-
मैत्रावरुणास्त्वाग्निमारुतः' इति नामनिधानात् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'अगस्त्यस्य' ॥

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

(अस्यैवेति ॥) अस्यैव पत्नी लोपामुद्रा । न सुदं राति ।
'आतोऽनुप'—(३।२।३) इति कः । लोपे धर्मलोपे अमुद्रा=
हर्षं न लभते इत्यर्थः । स्वाम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६।३।
१०९) फलं चिन्त्यम् । यत्तु—लोपयति योषितां रूपाभिमा-
नम् । पचायच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । लोपा ।
सुदयति स्रष्टुः स्रष्टिमिति मुद्रा । ततः कर्मधारयः (२।१।
५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । लोपाशब्दस्यैव
भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावप्रसङ्गात् । आदर्शरूपेण वा तत्समाधे-

यम् ॥ (१) ॥*॥ समानो धर्मोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।
११५) । 'समानस्य'—(६।३।८४) इति सः ॥ एकम् 'अग-
स्त्यपत्न्याः' ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

(नक्षत्रमिति ॥) न क्षदते दिनस्ति । 'क्षद' इति सौत्रो
धातुहिंसार्थ आत्मनेपदी । घृन् (उ० ४।१।५९) । 'नघ्राण-
पाद'—(६।३।७५) इति नवः प्रकृतिभावः । यत्तु क्षदतीति
विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तच्चिन्त्यम् । यद्वा,—'णक्ष गतौ'
(भ्वा० प० से०) । नक्षति । 'अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽनृत्'
(उ० ३।१०५) । न क्षणोति वा । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ०
से०) । घृन् (उ० ४।१।५९) । बाहुलकाणल्लोपः । न क्षत्रं वा ।
देवत्वात्क्षत्रभिन्नत्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) । 'लुत्राधिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६)
इति सः । 'पठोः'—(८।२।४१) इति कः । 'ऋक्षस्तु स्यान्नक्ष-
त्राच्छभल्लयोः । महीवरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ भाति । 'अन्येष्वपि'—(३।१।१०१) इति
डः । 'भं नक्षत्रे गमस्तौ स्त्री पुंसि स्याद्भुगुनन्दने । (भवने
च तथा भः स्यात्) भ्रमरो भः प्रकीर्तितः' इत्येकाक्षरः ॥
(३) ॥*॥ तरन्त्यनया । भिदादित्वात् (३।३।१०४) अच् ।
गुणः (७।४।१६) । निपातनादीर्घः ॥*॥ तारयतेः पचा-
यचि (३।१।१३४) । तारोऽपि 'नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा
स्यात्तार इत्यपि' इति व्याडिः । ('तारो वानरभिन्मुकावि-
शुद्धोः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना,
रूप्ये नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवताभेदे बालिगीर्पतिभार्ययोः ।
त्रिलिङ्गोऽत्युच्चशब्दे च') ॥ (४) ॥*॥ ण्वलि (३।१।१३३)
तारका । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीत्वाभावः ।
अपिशब्दात्तारकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीत्वाभावे ह्रीवत्वमुडु-
साहचर्यात् । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च'
इति शाश्वतः । ('तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दक्षि ।
कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु') ॥ (५) ॥*॥
अवतीति—ऊः । क्तिप् (३।२।१७८) । 'ज्वरत्वर'—(६।४।२०)
इत्यूठौ । 'ह्रस्वो नपुंसके'—(१।२।४७) इति ह्रस्वः । समासोत्तरम्
'इको ह्रस्वोऽडवः'—(६।३।६१) इति वा ह्रस्वः । डयतेर्हुः
बीढो मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'उ च तट्टु च'
इति विग्रहः । स्त्रियां तु 'ऊश्चासौ डुश्च' इति ज्ञेयः । उडुः,
उड्वः, उडवः, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा,—'उ संबुद्धौ ह्योक्तौ
च शिववाची त्वनव्ययम् । उ प्रश्ने च' इति हैमः । उ क्रोधं
उयते, उना शंभुना डीयते वा । 'मितद्वादभ्यः' (३।२।१८०)
इति डुः ॥ (६) ॥*॥ पड् 'नक्षत्रसामान्यस्य' ॥

रुचिरे समे । सुपमा तु स्यात्परमशोभायां कालभिवपि') ॥
(१) ॥*॥ 'उत्कृष्टशोभायाः' एकम् ॥

शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥१७॥

(शोभेति ॥) शोभयति 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३६) । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—शोभतेऽनया । 'शुभ शुम्भ शोभायाँ' इति निर्देशात् 'गुरोश्च हलः' (३१३१०३) इत्यकारः—इति । तत्र । अर्थ-निर्देशस्यानार्पत्वात् । यदपि—'गुरोश्च हलः' इति चकाराद-प्रत्ययः इति तु वयम्—इति । तदपि न । आकरे तथातुक्तेः । 'उक्तरीत्या निर्वाहान् । ('शोभा कान्तीच्छयोर्मता') ॥*॥ शुम्भयतीति शुम्भापि बोध्या ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । किन् (३१३१९४) । 'अनुनासिकस्य' (६१४१५५) इति दीर्घः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'काम्यते' इति विग्रहीतत्वात्तत्रान्तरङ्ग-त्वाणिङ्निमित्तवृद्धेः संभवात् । 'आयादयः' (३११३११) इति णित्भावे वा बोध्यम् । ('कान्तिः शोमेच्छयोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥*॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । द्योततेऽनया ।—'इगुपधात्किः' इति—मुकुटः । तत्र । 'इगु-पधात्कित्' (उ० ४११२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य कित्वाति-देशात् । ('द्युतिस्तु शोभादीधिलोः') ॥*॥ ङीप् (ग० ४११४५) द्युती च द्यूयते वा । 'द्यु अभिगमने' किन् ॥*॥ किनि (३१३१९४) द्युत्तिः ॥ (३) ॥*॥ छयति । छिनत्त्य-सारमिति वा । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'छिदिर् द्वैधी-करणे' (रु० उ० अ०) । 'कृविष्पृच्चिच्छवि' (उ० ४१५६) इति किञ्चन्तो निपातितः । ('छविस्तु रुचिशोभयोः') ॥ (४) ॥*॥ ऐषु भावे वा प्रत्ययाः । शोमेत्यत्र 'खनो घ च' (३१३१२५) इति घः । द्युतिरित्यत्र 'इक् कृप्यादिभ्यः' (वा० ३१३१०८) इति दिक् ॥ चत्वारि 'शोभायाः' ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुपारस्तुहिं हिमम् ।

प्रालेयं महिका च

(अवश्याय इति ॥) अवश्यायते शैत्यमापाद्यते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याद्यध' (३१११४१) इति णः । ('अवश्यायो हिमे दपे') ॥ (१) ॥*॥ निहि-यते । 'हृच् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३१३१९९) । 'उपसर्गस्य घञि' (६१३१२२) इति दीर्घः । यत्तु—'अध्या-यन्याय' (३१३१२२) इत्यत्र चकाराद्धच्—इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । 'अकर्तरे च' (३१३१९९) इति घञः सिद्ध-त्वात् ॥ (२) ॥*॥ तोषयति । तुषेः (दि० प० अ०) अन्तर्भावितप्यर्थात् 'कमेः कित्' इत्यनुवृत्तौ 'तुषारादयश्च' (उ० ३१३१९९) इत्यारन् किञ्च । ('तुषारो हिमदेशयोः । शीकरे हिममेदे च') ॥ (३) ॥*॥ तोहति । 'तुहिर् दुहिर्

अर्दने' (भ्वा० प० से०) । 'विपितुहोर्हस्वश्च' (उ० २१५२) इतीनन् ॥ (४) ॥*॥ हन्ति 'हन्तेर्हि च' (उ० १११४७) इति मक् । हिनोति वर्धते । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । मन् (उ० १११४१ बाहुलकेन) इति वा । संज्ञापूर्व-कत्वात् गुणः । 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यात्पुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गं स्यात्' ॥ (५) ॥*॥ प्रलीयन्ते पदार्था अत्रेति हिमाद्रिः प्रलयः । तत् आगतम् । अण् । (४१३१७४) 'किकय' (७१३१२) इत्यादिना यादेरियः ॥ (६) ॥*॥ मह्यते । 'मह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पि-संज्ञयोः' (उ० २१३२) ॥*॥ 'मिहिका' इति पाठे 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २१३२) ॥ (७) ॥*॥ धूमिका धूममहिपी च बोध्या ॥ सप्त 'हिमस्य' ॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

(अथेति ॥) हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥*॥ महद्धिमम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४११४९९) इति ङीपानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'हिमसमूहस्य' ॥

शीतं गुणे

(शीतमिति ॥) गुणे स्पर्शविशेषे शीतम् । 'शीतं हिम-गुणे क्लीवं शीतलालसयोस्त्रिषु । वानीरे बहुवारे ना' । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० प० अ०) भावे क्तः (३१३११४) । 'द्रव-मूर्तिस्पर्शयोः श्यः' (६११२४) इति संप्रसारणम् । 'श्यो-ऽस्पर्शे' (८१२१४७) इति पर्युदासान् निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शीतगुणस्य' ॥

तद्वदार्थाः सुपीमः शिशिरो जडः ।

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥१९॥

(तद्वदिति ॥) सुपीमादयः सप्त तु तद्वाञ्छीतगुणा-नर्थो येषां ते तद्वदार्थाः । ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः । सुष्ठु सीमा मर्यादा यस्य । 'सुषामादिषु च' (८१३१९८) इति पत्वम् । स्वामी तु—'सुष्ठु श्यायते' इति विग्रह्य (सुशीमः तालव्यमध्यमाह । तत्र बाहुलकान्मक् संप्रसारणं च । मुकु-टस्तु—'तद्युक्तम् । 'सुपीमश्च सुषेणश्च सुषन्धिः सर्षपोऽपि च' इति दन्त्यमूर्धन्य ऊष्मविषेकाद्—इत्याह । ('सुपीमः शीतले चारौ त्रिषु, ना पञ्चगान्तरे') ॥ (१) ॥*॥ 'शश झतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिराशिशिर' (उ० ११५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपात्यते । 'शश्वच्छशाङ्कशिशि-राप्यपि शूकशिम्विस्तालव्यशद्वययुताः कथिताः कियन्तः' इति शमेदः । ('शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुमेदे जडे त्रिषु') ॥ (२) ॥*॥ जलति घनीभवति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । डलयोरेकत्वस्मरणात् 'जडः' । ('जडो मूर्खे हिमाघाते जडा स्याच्छूकशिम्विका') ॥ (३) ॥*॥ [तुषारः (४)] शीतं गुणोऽस्मास्ति । सिध्मादित्वात् (५१२१९७) लच् । शीतं ज्ञाति । कः (३१२१३) वा ('शीतलं

पुष्पकाशीसे शैलजे मलयोद्धवे । पुमानासनपर्यां स्याच्छिरे
वाच्यलिङ्गकम्' ॥ (५) ॥॥ अर्शोवाचचि (५१११२७)
शीतः ॥ (६) ॥॥ [हिमः (७)] सप्त 'शीतलद्रव्यस्य' ॥

ध्रुव औत्तानपादिः स्याद्

(ध्रुव इति ॥) ध्रुवति स्थिरो भवति । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः'
(तु० प० अ०) । अच् (३१११३४) । कृटादित्वात् (११-
२११) टित्वम् । यत्तु मुकुटेन—(उकारान्तधातुमुपन्यस्य)
इगुपधत्वात् (३१११३५) कः—इत्युक्तम् । तद्रभसात् ।
वकारान्तधातौ वा तद्बोधम् । 'ध्रुवः शङ्खे हरे विष्णौ वटे
चोत्तानपादजे । वसुयोगमिदोः पुंति ध्रुवं खेऽजसतर्कयोः ।
स्त्री मूर्वायोः शालपर्यां गीतिस्तुभेदयोश्चिपु । स्थिरे निले
निधिते च ध्रुवं क्लीवं प्रकीर्तितम्' ॥ (१) ॥॥ उत्तानपाद-
स्यापत्यम् । 'अत इच्' (४११९५) । मुकुटस्तु—ऋषित्वात्
'ऋष्यन्धक' (४११११४) इत्यणि प्राप्ते बाह्यादित्वात् (४१-
११९६) इच्—इत्याह । तत्र । उत्तानपादस्य ऋषित्वे माना-
भावात् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'ध्रुवस्य' ॥

अगस्त्यः कुम्भसंभवः ।

मैत्रावरुणिः

(अगस्त्य इति ॥) अगं विन्ध्यं स्त्यायति स्तभ्रोति ।
'आतोऽनुपसर्गे कः' (३१२३) । 'अगस्त्यः स्यात्कुम्भयोर्नौ
वङ्गसेनतरावपि' ॥॥—अगमस्यतीत्यप्यगस्तिः । 'वसेस्तिः'
(उ० ४११८०) बाहुलकादस्यतेरपि—इति मुकुटः । वस्तुतस्तु
'क्चित्तौ च'—(३१३१७४) इति किञ्चित्तः । बाहुलका-
श्रयस्यागतिकगतित्वात् । शकन्धादिः (वा० ६११९४) ।
'अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्तिः कलशीसुतः' इति शब्दा-
र्णवः ॥ (१) ॥॥ कुम्भः संभव उत्पत्तिस्थानमस्य ॥
(२) ॥॥ मित्रावरुणौ देवर्षी । 'देवताद्वन्द्वे च' (६३१२५)
इत्यानङ् ।—ऋषिसमुदायस्यावृषित्वादपत्ये 'अत इच्' (४१-
११९५)—इति मुकुटः । तत्र । एतयोः ऋषित्वे मानाभा-
वात् ॥॥ वारुणिरपि । 'मित्रावरुणयोः सनुर्नौर्वैशेष्यश्च
वारुणिः' इति व्याडिः । अणपि दृश्यते । 'और्वशेष्यागस्त्य-
मैत्रावरुणास्त्वाग्निमारुताः' इति नामनिधानात् ॥ (३)
॥॥ त्रीणि 'अगस्त्यस्य' ॥

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

(अस्यैवेति ॥) अस्यैव पत्नी लोपामुद्रा । न मुदं राति ।
'आतोऽनुप'—(३१२३) इति कः । लोपे धर्मलोपे अमुद्रा=
हर्ष न लभते इत्यर्थः । स्वाम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६३१-
१०९) फलं चिन्त्यम् । यत्तु—लोपयति योषितां रूपाभिमा-
नम् । पचाद्यच् (३१११३४) । टाप् (४१११४) । लोपा ।
मुद्रयति छटुः छष्टिमिति मुद्रा । ततः कर्मधारयः (२१११-
५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । लोपाशब्दस्यैव
भाषितपुंस्त्वधातुपञ्चावप्रसङ्गात् । आह्रस्वेषेण वा 'तत्समाधे-

यम् ॥ (१) ॥॥ समानो धर्मोऽस्त्यस्याः । इनिः (५१२१-
११५) । 'समानस्य'—(६३१८४) इति सः ॥ एकम् 'अग-
स्त्यपत्त्याः' ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

(नक्षत्रमिति ॥) न क्षदते हिनस्ति । 'क्षद' इति सौत्रो
धातुर्हिसार्थ आत्मनेपदी । घृन् (उ० ४११५९) । 'नघ्राण-
पाद्'—(६३१७५) इति नवः प्रकृतिभावः । यत्तु क्षदतीति
विग्रहप्रदर्शनेन मुकुटेन कृतम् । तच्चिन्त्यम् । यद्वा,—'गक्ष गतौ'
(भा० प० से०) । नक्षति । 'अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽन्न'—
(उ० ३११०५) । न क्षणोति वा । 'क्षणुर्हिसायाम्' (त० उ०
से०) । घृन् (उ० ४११५९) । बाहुलकाण्णलोपः । न क्षत्रं वा ।
देवत्वाक्षत्रभिन्नत्वात् ॥ (१) ॥॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) । 'क्षुत्रश्चिह्नपृषिभ्यः कित्' (उ० ३१६६)
इति सः । 'पलोः'—(८१२४१) इति कः । 'ऋक्षस्तु स्यान्क्ष-
त्राच्छभ्रयोः । महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने' इति
हैमः ॥ (२) ॥॥ भाति । 'अन्येष्वपि'—(३१११०१) इति
डः । 'भं नक्षत्रे गभस्तां त्री पुंति स्याद्गुणन्दने । (भवने
च तथा भः स्यात्) भ्रमरो भः प्रकीर्तितः' इत्येकाक्षरः ॥
(३) ॥॥ तरन्त्यनया । मिदादित्वात् (३३११०४) अट् ।
गुणः (७४११६) । निपातनादीर्घः ॥॥ तारयतेः पचा-
द्यचि (३१११३४) । तारोऽपि 'नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा
स्यात्तार इत्यपि' इति व्याडिः । ('तारो वानरभिन्नुकावि-
शुष्योः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना,
रूप्ये नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवतामेदे वालिगीर्पतिभार्ययोः ।
त्रिलिङ्गोऽत्युच्चशब्दे च' ॥ (४) ॥॥ ण्वुलि (३१११३३)
तारका । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७३१४५) इतीत्वाभावः ।
अपिशब्दात्तारकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीत्वाभावे क्लीबत्वमुडु-
साहचर्यात् । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च'
इति शाश्वतः । ('तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दक्षि ।
कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिपु') ॥ (५) ॥॥
अवतीति—ऊः । क्तिप् (३१२१७८) । 'ज्वरत्वर'—(६३१२०)
इत्युटौ । 'हस्रो नपुंसके'—(११२१४७) इति हस्रः । समासोत्तरम्
'इको हस्रोऽट्यः'—(६३१६१) इति वा हस्रः । ड्यतेर्ङुः
ढीटो मित्वादित्वात् (वा० ३१२१८०) डुः । 'उ च तद्वा च'
इति विग्रहः । स्त्रियां तु 'ऊध्वासौ डुश्च' इति ज्ञेयः । उडुः,
उड्ड, उडवः, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा,—'उ संवुद्धौ रूपोक्तौ
च शिववाची त्वनव्ययम् । उ प्रश्ने च' इति हैमः । उ क्रोधं
उच्यते, उना शंभुना डीयते वा । 'मित्वादिभ्यः' (३१२१८०)
इति डुः ॥ (६) ॥॥ पट् 'नक्षत्रसामान्यस्य' ॥

१—एतत्पक्षद्वये तकारैक्यम् । पूर्वच तु तद्वयम् ॥ २—'अ-
न्येभ्योऽपि'—(वा० ३१२१०१) इत्युत्तरम् ॥

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादिताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १।१।७३) इति वृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४।१।१५७) इति फिज् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—'आसुरेरुपसंख्यानम्' (वा० ४।१।१९९) इत्यत्र केचिद्, 'आसुरिदाक्षयोः' इति—इति मुकुट आह । तत्र । भाष्ये दाक्षेरदर्शनात् । यदपि—गोत्रत्वमुपचर्य 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चकच्' (४।१।९८) इति च्फञि 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४।१।६३) इति ङीप्—इत्याह । तदपि न । कुञ्जादिगणेऽस्य पाठाभावात् । उक्तरीत्योपचारं विना निर्वाह्यम् । यत्तु—'अत इच्' (४।१।९५) । अनन्तरापत्येऽपि द्वैपायनवत् 'यजिजोश्च' (४।१।१०१) इति फक्—इति स्वाभ्याह । तदपि न । अनन्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयनमस्य द्वीपायनः । द्वीपायनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४।१।११४) इति द्वैपायनशब्दव्युत्पत्तेर्दृष्टान्तासंभवाच्च । यदपि—'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इत्यत्र 'इजः' उपसंख्यानान्दीप् । 'कौरव्यमाण्डूकान्यां च' (४।१।१९९) इति चकारादासुरायणीवत् फः—इति । तदपि न । त्वदुक्तोपसंख्यानप्रसिद्धेः । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वे मानाभावाच्च । यदपि—दक्षमयते । ल्युः (३।१।१३४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८)—इत्याह मुकुटः । तदपि न । प्रज्ञाप्रज्ञवद्रूपद्वयप्रसङ्गात् । अश्विन्याद्याः सप्तविंशतितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते । ('दाक्षायणी त्वपर्णायामश्विन्याद्युद्धुषु स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्' ॥

अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

अश्वयुगिति ॥ अश्वं युनक्ति रूपेणानुक्रोति । 'सत्स-

१—लिङ्गज्ञानं तेषामन्यतोऽवधार्यम् । तथा च तन्त्रान्तरे—'हस्तस्वातिश्रवणा अङ्गीवे, मृगशिरो न पुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ, मूलं त्वस्त्री, स्त्रियः श्रेयाः' इति वचनज्ञानं कर्मप्रदीपानुसारेण । तथा हि—'आग्नेयाद्येऽथ सर्पांश्च विशाखाद्ये तथैव च । आपादाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च ॥ द्रव्दान्येताति बहुवृक्षाणां जुहुयात्सदा । द्रव्द्वयं द्विवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत् ॥' इति । एवं चाष्टाश्रतलः स्त्रियां बहुत्वे, मृगशिराः स्त्रीवयोरैकत्वे, आर्द्रा स्त्र्यैकत्वे, पुनर्वसुपुष्यौ पुंस्त्र्यैकत्वे, आश्लेषाद्ये स्त्रीवहुत्वे, फल्गुन्यौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा स्त्र्यैकत्वे, स्वातिमिथुनैकत्वे, विशाखाद्ये स्त्रीवहुत्वे, ज्येष्ठा स्त्र्यैकत्वे, मूलमस्त्रियामेकत्वे, आपादाद्ये स्त्रीवहुत्वे, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाद्ये स्त्रीवहुत्वे, भाद्रपदाद्यं स्त्रीद्वित्वे, रेवती स्त्र्यैकत्वे इति निष्कर्षः । मुकुटस्तु अश्विनीभरणीरोहिणीमृगशिराआर्द्रापुष्याश्लेषाहस्तचित्रास्वात्यनुराधाज्येष्ठाभूलापादाश्रवणधनिष्ठाशतमिष्यरेवतीनामेकवचनान्तत्वम्, पुनर्वसुफल्गुनी-विशाखाभाद्रपदानां द्विवचनान्तत्वम्, कृतिकामघयोर्वहुवचनान्तत्वमाह । तत्रोक्तार्थवाक्यविरोधः स्पष्ट एव । अस्य कृत्यायनवाक्यस्य होममात्रविषयत्वं जुहुयात्पदोपादानात् कल्पनीयम् ॥

द्विष—' (३।२।६१) इति क्प् । यत्तु—'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इत्यादिना क्चि—इति मुकुटः । तत्र । युजेः केवलाकि-न्विधानात् ॥ (१) ॥*॥ अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्विन्याः' ॥

राधा विशाखा

(राधेति ॥) राधोति कार्यमनया । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः । राधयति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशालयोः विष्णुकान्तामलकयोश्च गोपीवेध्यविशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विशाखति । 'शाखं व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशाखो याचके स्कन्दे विशाखा मे कठिलके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विशाखायाः' ॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

(पुष्ये त्विति ॥) पुष्णाति कार्याणि । 'पुष्यः कलियुगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोर्भेदे' ॥ (१) ॥*॥ सिध्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ (तुष तुष्टौ) तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्यतिष्य—' (६।४।१४९) इति निपातनात्क्यप् उपधत्वं च । 'तिष्यो नक्षत्रभेदे स्यात्कलौ धान्यां च योषिति' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुष्यस्य' ॥

अविष्टया ।

समा धनिष्ठा

(अविष्टयेति ॥) श्रवणं श्रवः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । प्रसिद्धिः । श्रवोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । अतिशयेन श्रववती । इष्टन् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्लुक्' (५।३।६५) इति मतुपो लुक् ॥ (१) ॥*॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२) ॥*॥ सा श्रविष्टया समेत्यन्वयः ॥ द्वे 'धनिष्ठायाः' ॥

स्युः प्रोष्टपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

(स्युरिति ॥) प्रोष्टो गौः, तस्येव पादा यासाम् । 'सुप्रा-तसुभ्र—' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुव्रीहावच् पद्मावश्च निपातितः । प्रोष्टपदयोर्द्वित्वेऽपि 'फल्गुनीप्रोष्टपदानाम्—' (१।२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिकं बहुत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भद्रं पदं यासां ताः । अत्रारोपाद्बहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात—' (५।४।१२०) इति प्रोष्टपदा भद्रपदाश्च निपातिताः—इति मुकुटः । तत्र । भद्रपदाशब्दस्य तत्राग्रहणात् । एतेन—अयग्रहणा-भद्रपदा—इति स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्व-भद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्' ॥

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

मृगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्षं शिरो यस्य ॥ (१)

१—हस्तादिरेवायम् । 'ग्रहपतिरिव भद्रपदानुगतः' इति शेषात्—इति मुकुटः ॥

॥३॥ मृगः शिरोऽस्य । रूपमेदात्कीवम् । 'सौम्या मृगशिरः
स्युर्मृगशिराः' इति बोधालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥३॥ मृगोऽपि ।
'मृगशीर्षं हस्तिजातौ मृगः पशुकुरङ्गयोः' इति व्याडिः ॥
(२) ॥३॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः ।
प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ।
आग्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगान्नक्षत्रमपि तथा । यत्तु-
'आग्रहायण्यध्वत्याद्वक्' (४।२।२२) इति निर्देशात्कार्येऽण् ।
गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । अणन्तत्वादेव ङीप् सिद्धे
गौरादिषु पाठोऽस्य पुंवद्भावनिषेधार्थः । तेनाग्रहायणीभार्य
इति सिध्यति-इति मुकुटः । तत्र । अपसिद्धान्तात् । नहि
गौरादित्वं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्, किं तु ङीप्विधानार्थम् ।
न च पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरमेदार्थत्वात् । न चोदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण तदभावः । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यैव बाधसंभ-
वात् । अस्य गौरादिकत्वमप्रामाणिकमिति सुवचत्वाच्च ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'मृगशिरसः' ॥

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥२३॥

(इन्वका इति ॥) ईन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्तौ
प्रीणने च' (भ्वा० प० से०) इदित्वात् (७।१।५८) तुम् ।
संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५)
इत्वाभावः ॥३॥ 'इल्बलाः' इति पाठे तु 'इल् स्वप्ने क्षेपणे
च' (तु० प० से०) । 'सानसिर्वर्णसि-' (उ० ४।१००) इति
बलच् गुणाभावश्च निपात्यते । ('इल्बलास्तारकामेदेऽपी-
ल्बलो मत्स्यदैत्ययोः') ॥ (१) ॥३॥ मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां
पद्मानां 'स्वल्पतारकाणां' एकम् ॥

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्षतिर्धिपणो गुरुः ।

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥२४॥

(बृहस्पतिरित्यादि ॥) बृहतां पतिः । 'तद्बृहतोः-'
(वा० ६।१।१५७) इति सुदतलोपौ ॥३॥ अलुकि 'बृहतां
पतिः' इत्यपि ॥ (१) ॥३॥ सुराणामाचार्यः ॥ (२) ॥३॥
गिरां पतिः । 'अहरादीनां-' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफः
॥३॥ (पक्षे विसर्गोपध्मानयी) । कस्कादित्वात् (८।३।४८)
षः-इति केचित् ॥ (३) ॥३॥ प्रज्ञास्ता धिषणाऽस्य । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा, -धृष्णोति । 'निधृषा प्रागल्भ्ये'
(स्वा० प० से०) । 'धृषेधिष् च-' (उ० २।८२) इति क्युः ।
('धिषणास्त्रिदशाचार्यं धिषणा तु धियां मता') ॥ (४)
॥३॥ गृणाति उपदिशति । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) ।
'कृष्रोत्च' (उ० १।२४) इति कृः उश्चान्तादेशः (रपरः) ।

'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके । अलघौ दुर्जरे चापि'
इति हैमः ॥ (५) ॥३॥ जीवयति । अच् (३।१।१३४) ।
भृतसंजीवनमन्त्रज्ञत्वात् । 'जीवः स्यान्निदशाचार्यं द्रुममेदे
शरीरिणि' इति हैमः ॥ (६) ॥३॥ 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प०
से०) 'अङ्गिराः' (उ० ४।२३६) इत्यसुब्रन्तो निपातितः ।
अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'ऋष्यन्धक्' (४।१।११४) इत्यण् ।
बहुत्वे 'अत्रिमृगु-' (२।४।६५) इति लृक् । आङ्गिरसः,
आङ्गिरसौ, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥३॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'पथ्याः
पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वविधानात्पथ्या अलृक् ॥३॥
लृक्पक्षे 'वाक्पतिः' अपि ॥ (८) ॥३॥ 'ऋषयः सप्त
धीमद्भिः स्मृताश्चित्रशिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्ग-
तादङ्गिरसो जातत्वाच्चित्रशिखण्डिनो जातः । 'पद्मम्याम्-'
(३।२।९८) इति डः ॥ (९) ॥३॥ नव 'बृहस्पतेः' ॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।

(शुक्र इति ॥) माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्छुक्रः ।
शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋज्रेन्द-' (उ० २।-
२८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥३॥ दैत्यानां गुरुः ॥ (२)
॥३॥ 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कोतुमवदयमाख्यातु-
र्महत्वात् काव्यः । 'ओरावदयके' (३।१।१२५) इति ण्यत् ।
कवेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४।१।१५१) इति वा ।
('काव्यं ग्रन्थे पुमाब् शुके काव्या स्यात्पुतनाधियोः') ॥ (३)
॥३॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । वष्टि । 'वशेः कनसिः'
(उ० ४।२३९) । अष्टादित्यात्संप्रसारणम् (६।१।१६) ।
'कडुशनस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥३॥ भृगोरपत्यम् ।
ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तु लृक् (२।४।६५) । भृगवः ।
('भार्गवः परशुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्ये भार्गवी
तु कृष्णदूर्वामयोः स्त्रियाम्') ॥ (५) ॥३॥ कवते । 'कुङ्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ।
कौतीति वा । ('कविर्बाल्मीकिशुकयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि
खलीने स्यात्तु योषिति') ॥ (६) ॥३॥ पद 'शुक्रस्य' ॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥२५॥

(अङ्गारक इति ॥) अङ्गानि इयति पीनत्वात् 'ऋ गतौ'
(जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) अङ्गति वा ।
'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अङ्गिमदि-' (उ० ३।१३४)
इत्यारन् । संज्ञायां कन् (५।३।१७) । अङ्गार इव । कन्
(५।३।१६) रत्तवर्णत्वादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि
स्यादुल्मुकांशे कुरुण्डके । भवेदङ्गारिका चेष्टुकाण्डे किंशुक-
कोरके' ॥ (१) ॥३॥ कोः पृथिव्या जातः । 'पद्मम्याम्-'
(३।२।९८) इति डः । ('कुजा भवान्यां दृष्टे तु कुजो
नरकभौमयोः') ॥ (२) ॥३॥ भूमेरपत्यम् । शिवादित्वात्

१-इन्वका नक्षत्रम् इति श्रुतेः-इति स्वामी ॥ २-केचिदि-
त्यनेन स्वामिचन्द्रोक्तेऽस्यैव धिषणा । गीष्पतिरित्यसाधुरिति मुकुटः ।
अत एव भाष्ये गीर्षतिः, गीष्पतिः, गीष्पतिः, इति रूपत्रयमेवोदा-
हृतम् । मतेन कस्कादिषु पाठकल्पनमपि निरस्तम् ॥

१-तथा च रामायणे 'अनात्तान्नदसंज्ञां आहतासृग्दृष्टपतिः ।
दिव्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोपधीभिरजीवयत्' इति मुकुटः ॥

(४११११२) अण् । 'भौमो मङ्गलदैत्योः' इति हैमः ॥
 (३) ॥३॥ लोहितान्यङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥३॥ मल्लाः सुतः ॥
 (५) ॥३॥ पञ्च 'मङ्गलस्य' ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिणेय इति ॥ रोहिण्या अपत्यम् । 'ब्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) । 'रौहिणेयो भवेद्वत्से रेवतीरमणे बुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । कः (३१११३५) ('बुधः सौम्ये कवौ') ॥ (२) ॥३॥ सोम इव । सौम्यः । 'शाखादिभ्यो यः' (५१३१०३) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५१४३८) । ('सौम्यः सोमात्मजेऽनुये मनोज्ञे सोमदैवते । सौम्याः पुनर्मृगशिरः शिरःस्थाः पञ्च तारकाः') ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'बुधस्य' ॥

समौ सौरिशनेश्चरौ ।

(समाविति ॥) सूरस्यार्कस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४११-९५) ॥३॥ 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥३॥ शनैश्चरति पङ्क्त्यात् । अच् (३१११३४) ॥३॥ 'शनिसौरिशनेश्चराः' इति रभसाच्छनिरपि ॥३॥ शनैश्चरे 'मन्दः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शनेः' ॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः संहिकेयो विधुनुदः ॥ २६ ॥

(तम इति ॥) ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । अमुन् (उ० ४११८९) । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) इति मुकुटस्य प्रमादः । ताम्यतीति विगृहीतत्वात् । 'तमांसि गुणतिमिरसंहिकेयाः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥३॥ पचाद्यचि (३१११३४) अदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । 'स्वर्भानुस्तु तमो राहुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥३॥ रहति गृहीत्वा खजति चन्द्रार्कौ । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) भ्वादिः । बाहुलकाहुण् । 'रहश्च' इत्युण्-इति मुकुटस्य प्रमादः । एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥३॥ स्वराकाशे विपरीतलक्षणया भाति । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३१३२) । क्षुभादिः (८१४३९) ॥ (३) ॥३॥ सिंहिकाया अपत्यम् । 'ब्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (४) ॥३॥ विधुं नुदति । 'विध्वस्वोस्तुदः' (३१२३५) इति खश् । 'अरुद-' (६१३-६७) इति मुम् ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'राहोः' ॥

केतुः ॥ ('केतुर्ना स्वपताकाविग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि') ॥ (१) ॥३॥ शिखी । ('शिखी बहौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे चाक्षे, शिखावत्यन्यलिङ्गकः') इति स्वाभी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'केतोः' ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।

सप्तैति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च । 'दिवसंख्ये-' (२११-५०) इति द्विगुः । 'चित्रः शिखण्डश्चूडाविशेषोऽस्थेयाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तापि चित्रशिखण्डिनः । 'मरीचिरज्जिरा

अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः कतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्र-शिखण्डिनः' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'सप्तर्षीणाम्' ॥

राशीनामुदयो लग्नं

(राशीनामिति ॥) अश्रुवते व्याप्नुवन्ति । 'अश्रु व्याप्तौ' (खा० आ० से०) । 'अशिपणाद्यो रुडायलुक्चौ च' (उ० ४११३३) इति रुडगम इण्प्रत्ययश्च ॥ (१) ॥३॥ लगति फले । 'लो सङ्गे' (भ्वा० प० से०) 'क्षुब्धस्त्वान्त-' (७११-१८) इति क्त्येडमावः, तस्य नश्च निपात्यते । यत्तु—लगति साध्ये निजे, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'ओलजी ओलस्जी ब्रीडे' (तु० आ० से०)—इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोर्लगतिरुपाभावात् । प्रकृतेऽर्थसंगतेश्च । अतः 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७२११४) 'ओदितश्च' (८११-४५) इति सूत्रयोरुपन्यासो व्यर्थः । 'लग्नं राशुदये क्लीबं सत्कलजितयोस्त्रिषु' ॥ एकम् 'राशुदयस्य' ॥

ते तु मेघवृषादयः ॥ २७ ॥

(ते त्विति ॥) ते राशयः । मेघवृषौ आदी येषां तेषां प्रत्येकं एकम् ॥

सूरसूर्यार्थमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।

भास्कराहस्करग्रध्रप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्वद्विषवत्सप्तश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्रिषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

(सूरेति ॥) सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'सुसूधाद्यधिभ्यः कर्' (उ० २१२४) । दैन्यादिः ॥३॥ शवति । 'शु गतौ' (सौत्रः) 'शुसिचिनीनां दीर्घश्च' (उ० २१२५) इति कानि शूरश्च । 'शूरश्चाहमटे सूर्ये' इति विश्वः । 'सुभटे शूरः सूर्ये च दन्त्योऽपि' इत्युष्मवि-वेकः । शूरयते वा । 'शूर विक्रान्तौ' (चु० आ० से०) । अच् (३१११३४) यत्तु—सुते प्रेरयत्यन्धकारम्, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोस्तादृशरुपाभावात् ॥ (१) ॥३॥ सरति । 'शु गतौ' (भ्वा० प० अ०) सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकात्, इति वा । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'राजस्यसूर्य-' (३११११४) इति निपातितः । 'सूर्योऽर्कपणे

१—'पुंक्लीबलिङ्गम्' इति हैमने व्याख्यातम् । दृश्यन्ते च प्रयोगा अपि ॥ २—ते राशयः भेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यका । तुलाश्च वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ इति स्वान्युक्ता ज्ञेयाः । ३—'वारुणी वारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम्' इति दण्डियमकारः । 'कुमुदाफरा इवासोदशूरभासः' इति वासवदत्ताक्षेपात्तालव्यादिरपि—इति मुकुटः ॥

तपने स्त्री तद्भार्यापथीमितोः' ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'श्वश्रुक्ष-
न्पृषन्-' (उ० १।१५९) इति निपातितः । ('अर्यमा
पितृदेवते । तरणौ सूर्यभक्तायाम्') ॥ (३) ॥*॥ अदितेर-
पत्यम् । 'दित्यादित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः । ('आदित्य-
द्विदशार्कयोः') ॥ (४) ॥*॥ द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य
॥ (५) ॥*॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१)
इति टः ॥ (६) ॥*॥ एवं भास्करादिषु । (कस्कादित्वात्
(८।३।४८) भास्कराहस्करो-इति स्वामी) । ('भास्करो
वह्निसूर्ययोः') ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ तिमिरं वध्नाति ।
'वन्धेर्ध्रियधुधी च' (उ० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥*॥ (१०)
॥*॥ (११) ॥*॥ भासः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ।
'भास्वान्दीप्ते रवौ' ॥ (१२) ॥*॥ विविधं वस्ते आच्छा-
दयति । 'वस आच्छादने' (अ० आ० अ०) । क्तिप् (३।२।
७६) । विवो रश्मिः । विवोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) ।
'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाद्भत्वाभावः । ('विच-
स्वान्विधुषे सूर्ये तन्नगर्या विचस्वती') ॥ (१३) ॥*॥
सप्ताध्वा यस्य ॥ (१४) ॥*॥ हरितोऽध्वा यस्य ॥ (१५) ॥*॥
उष्णा रश्मयोऽस्य ॥ (१६) ॥*॥ विशेषेण कर्तनं यस्य ।
विश्वकर्मणा यन्त्रोद्धीदत्वात् । विकर्तयति भक्करोगान् इति
वा । 'कृती छेदने' (ह० प० से०) । णिजन्ताद्भ्युद् (३।३।
११३) ॥ (१७) ॥*॥ अर्च्यते । 'अर्चं पूजयाम्' (भ्वा०
प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१८) 'चजोः-' (७।३।५२)
इति कृत्वम् । यद्वा, -'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०) ।
'चोः कृः' (८।२।३०) । ('जरो झरि' (८।४।६५) क-
लोपः) । यद्वा, -'अर्कं स्तवने' (तु० प० से०) चुरादिः ।
अर्च्यते । 'एरच्' (३।३।५६) 'एरजण्यन्तानाम्' इति
मते घञ् । (अर्कोऽहमेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये विडौजति)
(१८) ॥*॥ सृतेऽण्डे भवः । शकन्धादिः (वा० ६।१।
९४) । 'परा मार्ताण्डमास्यत्' । 'पुनर्मार्ताण्डमाभरत्' इत्या-
दिमन्त्रादीष्वेऽपि 'अथ मार्ताण्डमार्ताण्डौ' इति नामनिधाना-
च्छब्दार्णवाच्च । 'मार्तण्डः क्रोडसूर्ययोः' ॥ (१९) ॥*॥
मेहति । 'सिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'इषिमदि-'
(उ० १।५१) इति किरच् । 'सिहिरः सूर्यबुद्धयोः' ॥*॥
महेः किरचि महिरोऽपि । 'महिरमिहिरगीथाः कालकृ-
त्पद्मपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥*॥ ऋच्छति ।
'अतेश्च' (उ० ३।६०) इत्युन् । ('अरुणोऽव्यक्तारणेऽर्के
संध्यारणेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठमेदे ना गुणिनि
त्रिषु ॥ अरुणातिविषाद्यामामजिष्ठात्रिवृतासु च') ॥ (२१)
॥*॥ पुष्पाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टौ' (क्या० प० से०) ।
'पूष दृष्टौ' (भ्वा० प० से०) वा 'श्वश्रुक्षन्-' (उ० १।
१५९) इति निपातितः ॥ (२२) ॥*॥ दिवो मणिरिच ॥

(२३) ॥*॥ तरन्त्यनेन संसारम् । तरणिः । 'अतिसृष्ट-'
(उ० २।१०२) इत्यादिना तरतेरनिः । 'तरणिर्द्युमणौ पुंसि
कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' ॥ (२४) ॥*॥ मेयति । 'यिमिदा
वेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः'
(उ० ४।१६४) इति कत्रः । ('मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये
पुंसि') ॥ (२५) ॥*॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभानुः'
पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च' ॥ (२६) ॥*॥ विरोचते ।
'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।
१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्केऽभि-
चन्द्रयोः' ॥ (२७) ॥*॥ विमैव वसु यस्य । 'विभावसुः'
पुमान्सूर्ये हारमेदे च पावके' ॥ (२८) ॥*॥ प्रह्लादो
पतिः ॥ (२९) ॥*॥ दिवपां पतिः । अलुक् ॥ (३०)
॥*॥ अहः पतिः । अहर्पतिः ॥ (३१) ॥*॥ भाति ।
'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) । ('भानुरंशौ रवौ दिने') ॥
(३२) ॥*॥ हन्ति । 'वृत्तृदिहनि-' (उ० ३।६२) इति
सः । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमा-
त्मनि भूतसरे ॥ योगिमेदे मन्त्रमेदे शरीरमरुदन्तरे । नुरं-
गमप्रमेदे च' ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४)
॥*॥ तपति । ल्युः (३।१।१३४) तपनोऽरुक्करेऽपि स्याद्भा-
स्करे निरयान्तरे' । प्रज्ञायणि (५।४।३८) तापनोऽपि ।
तापयति वा । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनस्तापनो रश्मिः'
इति संसारावर्तात् ॥ (३५) ॥*॥ सुवति । 'गृ प्रेरणे' (तु०
प० से०) । तृच् (३।१।१३३) । यत्तु—सूयते, सूते—इति
स्वामि-मुकुटाभ्यामुक्त्वम् । तन्न । 'स्वरतिस्तिस्सूयति-' (७।२।
४४) इतीद्विकल्पात् पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्त-
धात्वोरर्थसंगतेश्च ॥ (३६) ॥*॥ रूयते, स्तूयते, रवते,
वा । रविः 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'रुङ् गतौ'
(भ्वा० आ० अ०) वा । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥
(३७) ॥*॥ चण्डांशुः, अपि । 'चण्डांशोः पारिपार्थिकाः'
इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥*॥ सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य' ॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्थिकाः ॥३१॥

(माठर इति ॥) मनुते मठरः । स एव माठरः ।
'जनेरष्ट च' (उ० ५।३८) इत्यनुवर्तमाने 'वचिमनिभ्यां
विच' (उ० ५।३९) इत्यरप्रत्ययः ऽथान्तादेशः । ततः
प्रज्ञायण (५।४।३८) । मठति । 'मठ मदनवासयोः'
(भ्वा० प० से०) बाहुलकादरच् । मठरस्यापत्यमिति वा ।
ऋष्यण् (४।१।११४) । मठन्त्यनेन मठः । 'पुंसि-' (३।
३।११८) इति घः । मठं राति । 'रा दाने' (अ० प०
से०) । कः (३।२।३) ('माठरो व्यासविप्रयोः । सूर्या-
नुगे') ॥ (१) ॥*॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच्

(५।२।१२७) । पिङ्गं वर्णं लतीति वा । कः (३।२।३) ॥
 (१) ॥३॥ दण्डोऽस्यास्ति । अच् । (५।२।१२७) दण्डय-
 तीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रमेदेष्व-
 श्वेऽर्कानुचरे मयि ॥ प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायवर्गयोः' ॥
 (१) ॥३॥ पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः
 (२।१।६) । परिपार्श्वं वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुखं च' (४।४।
 २९) इति चक्रराट्टक् । सूर्यपार्श्वस्थानां 'मांढरादित्रयाणां'
 एकैकम् ॥

सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गुरुडाग्रजः ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूतः ॥ (१) ॥३॥ अरुणो वर्णो-
 ऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण-' (वा० ५।२।९४)
 इति मनुषो लुग्व्वा ॥ (२) ॥३॥ अविद्यमानावूरु यस्य ॥
 (३) ॥३॥ कश्यपस्यापत्यम् । बाह्यादित्वात् (४।१।९६)
 इच् ॥ (४) ॥३॥ गुरुडस्याग्रजः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च
 'सूर्यसारथेः' ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन । 'विष्णु व्याप्तौ'
 (जु० उ० अ०) । षच् (३।३।१८) । 'परिवेषः स्यात्प-
 रिधौ परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥३॥ 'विश प्रवेशने'
 (तु० प० अ०) अस्माद्धवि तु तालव्यान्तः । 'वेष्टने परि-
 वेशः स्याद्धानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभसः ॥
 (१) ॥३॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३।३।९२)
 इति किः । ('परिधिर्यज्ञिततरोः शाखायामुपसूर्यके') ॥
 (२) ॥३॥ उपगतं सूर्यसुपसूर्यम् । प्रादिसमासः (२।२।
 १८) । ततः स्वार्ये कच् (५।३।९७) ॥ (३) ॥३॥ 'मडि
 भूपायाम्' (भ्वा० प० से०) मन्दति । वृषादित्वात् (उ०
 १।१०६) कलच् ॥ (४) ॥३॥ 'मण्डलं परिवेशश्च परिधि-
 श्वोपसूर्यकम्' इति भागुरिः ॥ चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोरुत्पा-
 तादिजातमण्डलस्य' ॥

किरणोऽस्त्रमयूखांशुगभस्तिधृणिधृष्णयः ।

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियां ॥ ३३ ॥

(किरण इति ॥) कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
 'कृपृवृजि-' (उ० २।८१) इति क्युः ॥ (१) ॥३॥ वसन्ति
 रसा अस्मिन् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फाप्ति-
 तन्नि-' (उ० २।१३) इति रक् । यजादित्वात् । (६।१।१५)
 संप्रसारणम् । 'न रपर-' (८।३।११०) इति न षत्वम् ।
 ('उत्सो वृषे च किरणेऽप्युत्सार्जुन्युपचित्रयोः') ॥ (२)

॥३॥ मिमीते । 'माह ऊखो मयू च' (उ० ५।२५) इत्यू-
 खप्रत्ययो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमो-
 खति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि-'
 (भ्वा० प० से०) इति दण्डकोक्तो गत्यर्थः । अच् (३।१।
 १२४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः परास्तः ।
 धातुसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । पृषोदरादित्वाध्रयणस्य
 निर्मूलत्वाच्च । ('मयूखः किरणेऽपि च । ज्वालयामपि
 शोभायाम्') ॥ (३) ॥३॥ अञ्जयति । 'अंश विभाजने'
 चुरादिः । मृगयत्वादित्वात् (उ० १।३७) कृः । 'अंशुलेशे
 रवौ रस्मौ' इति विश्वः । 'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे
 चण्डदीधितौ' ॥ (४) ॥३॥ गम्यते । 'अन्यत्रापि' (वा०
 ३।२।४८) इति डः । गो ज्ञेयवर्गः । तं वभस्ति दीपयति ॥
 गभस्तिः । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' (जु० प० से०) । जुहो-
 त्यादिः । 'किच्चौ च-' (३।३।१७४) इति किच् । एवं
 च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' । 'वसेस्तिः'
 (उ० ४।१८०) इति बाहुलकासिप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्
 (६।३।१०९) गनभागलोपः-इति मुकुटकृतं क्लिष्टकल्पन-
 मनुपादेयम् । भसतीति विग्रहोक्तधातोरुपन्यसनं प्रामादिकम् ।
 ('गभस्तिः किरणे सूर्ये ना स्वाहायां तु योषिति') ॥ (५)
 ॥३॥ जिघर्ति । 'वृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) जुहो-
 त्यादिः । छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः-इति प्राबः । वस्तु-
 तस्तु-घरति । 'वृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादिः ।
 'वृणिपृश्नि-' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपा-
 तितः । ('वृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु') ॥ (६) ॥३॥
 वृष्णोति । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'वृषि-
 वृषिभ्यां कित्' इति निः किच्-इति मुकुटः । तत्र । तादृश-
 सूत्राभावात् । अतो बाहुलकाभिः, गुणाभावश्च ॥ * ॥
 'वृष्णिः' इति पाठान्तरम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
 'स्रवृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः पिच् ॥३॥
 'पृश्निः' इत्येके पेहः । 'स्पृश संपर्शने' (तु० प० अ०) ।
 अस्य सलोपो गुणाभावाच्च 'वृणिपृश्नि-' (उ० ४।५२) इति
 निपातितः । पशति । 'पृशु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥
 (७) ॥३॥ भाति । भानुः ॥ (८) ॥३॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे'
 (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('करो वर्षांपले रस्मौ
 पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः') ॥ (९) ॥३॥ म्रियते तमोऽस्मिन् ।
 'मृकणिभ्यामीचिः' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे- 'त्रुटि-
 मसिमरीचयः' इति लिङ्गानुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचिः किरणो
 भानुस्त्रः करः पदम्' इति शब्दार्णवः । 'मरीचिर्दुनि-
 मेदे ना गमस्तावनपुंसकम्' (१०) ॥३॥ दीधीते दीप्यते ।
 'दीधीद् दीप्तिदेवनयोः' (अ० आ० से०) क्तिच् (३।३।१७४) ।
 'तितुन्न-' (अ।२।९) इतीप्तिवेषस्तु न । 'अग्रहादीनाम्'

१-इन्द्रादयो छष्टादश नामान्तरेणार्कपरिचारकाः । यत्सौरम् ।
 'तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डारख्यो दण्डनायकः । वहिस्तु दक्षिणे पार्श्वे
 पिङ्गलो वामनश्च सः । यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया ।
 एवमन्ये गृहहरराहु(किंतु)स्वरादयः । तेषु प्राधान्यात्त्रय एवोक्ताः । इति
 स्वामि-मुकुटौ ॥

१-तालव्यान्तः 'अथोडुवन्धुश्च भयंकरे करे महौषधीनष्टकरांशुमे
 शुभे' इति जानकीहरणे भयंकादिति मुकुटः ॥

इति वार्तिकत् । 'वीवर्णयोः-' (७।४।५३) इतीकार-
लोपः । अयं त्रियामेव । 'दीधितिः त्रियाम्' इति लिङ्गानु-
शासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र त्रिया-
मिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'कि-
रणानाम्' ॥

स्युः प्रभारुचिस्त्वद्भाभाश्चविद्युत्तिदीप्तयः ।
रोचिः शोचिरुमे क्लीवे

स्युरिति ॥ प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । क्तिप् (३।२।१७८) ('रुक् शोभाकिरणेच्छासु') ॥
(२) ॥*॥ 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीच् । 'रुचि-
र्दासी च शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्वेष-
ति । 'त्विप दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) क्तिप् (३।२।१७८) ।
('त्विट् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि') ॥
(४) ॥*॥ 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । दृशिग्रहणात्
(वा० ३।२।१०९) डः । टप् (४।१।४) । 'भा भुव्यलङ्कृतौ
दीप्तौ त्रियां भाः किरणे द्युतौ' इति नानार्थरत्नमाला । यद्वा,—
क्तिप् (३।२।१७८) । आवन्तत्वाभावाच्च सुलोपादिः । भाः ।
विश्वपावत् ॥ (५) ॥*॥ 'भास दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
क्तिप् (३।२।१७७) भाः, भासौ । ('भाः प्रभावे मयूखे
च') ॥ (६) ॥*॥ छ्यति छिनत्ति वा तमः । 'कृविष्टृप्वि-
च्छवि-' (उ० ४।५६) इति क्तिञन्तो निपातितः ॥ (७)
॥*॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगु-
पधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीच् ॥ (८) ॥*॥ दीप्यते-
ऽनया । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । 'किन्नावादिभ्यः ।
(वा० ३।३।९४) ॥ (९) ॥*॥ 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
रोचतेऽनेन । 'अर्चिश्चि-' (उ० २।१०८) इति इतिः ॥
(१०) ॥*॥ 'इश्चिद् पूतीभावे' । (दि० उ० से०) ।
शुच्यति पूतीभवत्यनेन । इतिः ॥ (११) ॥*॥ एकादश
'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाशद्योताविति भावे (३।३।१८)
करणे (३।३।१९) वा घनन्ती । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः ।
उद्योतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ आतपस्तु
पचायजन्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कटुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईषदुष्णं कोष्णम् । 'ईषदर्थे' (६।
३।१०५) इति कादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'कवं चोष्णे' (६।३।
१०७) इति कोः क्वादेशः ॥ (२) ॥*॥ कदादेशश्च ॥ (४)
॥*॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥*॥ एते गुणे क्लीवाः ।

गुणिनि विशेष्यनिघ्नाः ॥ चत्वारि 'ईषदुष्णस्य' ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(तिग्ममिति ॥) तेजयति । 'तिज निशाने' (चु० प०
से०) । 'युजिस्त्वितिजां कुश्च' (उ० १।१४६) इति मक् क-
वर्गश्चान्तादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'तिजेर्दार्घ्यश्च' (उ० ३।१८८)
इति झक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विपलोहा-
जिमुष्कके । क्लीवं यवाग्रके पुंस्ति तिग्मार्थत्यागिनोस्त्रिषु' ॥ (२)
॥*॥ खमिन्द्रियं रालभिभवति । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । कः (३।२।३) । 'खरं स्यात्तीक्ष्णधर्मयोः । गर्दमे-
ऽस्त्री देवताळे' ॥ (३) ॥*॥ तद्वत्-गुणे क्लीवम्, तद्वति त्रिषु,
इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽसिः इत्यादाद्युप-
चारात्प्रयोगः ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति ॥) मृगाणां तृष्णास्त्यस्याम् । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ'
(५।३।९६) इति क्व ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ॥

इति दिग्बर्गविवरणम् ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्यते । 'कल संख्याने शब्दे च' (भ्वा०
आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) कालयति सर्वम्,
इति वा । ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) 'कालो मृत्यौ
महाकाले समये यमकृष्णयोः' ॥ (१) ॥*॥ दिशति । 'दिश
अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'किञ्चौ च संज्ञायाम्' (३।
३।१७४) इति क्तः । 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' ॥ (२) ॥*॥
नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'नय्याहन एह च'
(उ० ४।२२४) इत्यसुन्, एहादेशश्च । सौ 'ऋदुशनस्'-
(७।१।९४) इत्यनङ् । 'तस्मान्मुडचि' (६।३।७४) इति नुङ् ।
सान्तः ॥ (३) ॥*॥ समयगृप्ति । 'इण् गतौ' (अ० प०
अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('समयः शपथे भाषा-
संपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥
क्रियाकारे निदेशे च') ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सामान्य-
कालस्य' ॥

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

(अथेति ॥) पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५)
'सर्वतोऽक्तिजर्थान्-' (वा० ४।१।४५) इति लीपि तु प-
क्षती । 'पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ' ॥ (१)
॥*॥ प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया मासादिः । संपदादित्वात्
(वा० ३।३।१०८) क्तिप् । दान्ता । 'प्रतिपत्तौ तिथौ मतौ'
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिपत्तिथेः' ॥

तदाद्यास्त्ययो द्वयोः ॥ ३६ ॥

(तदाद्या इति ॥) सा प्रतिपद् आद्या यासां ताः ।

१-पचायजन्त इत्युत्तरं 'खनो घ च' इति धो वा श्लषि पाठः ॥

‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा० प० से०) ‘ऋतन्यजि-’ (उ० ४।२) इत्यतेरिथिन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अलोपः ॥ (१) ॥*॥ द्वयोरित्यत्र श्रुतत्वात्तिथिशब्द एव संबध्यते ॥ एकं ‘सामान्यतिथेः’ ॥

घसो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ।

घस् इति ॥ घसत्यन्वकारम् । ‘घस्तु अदने’ (भ्वा० प० अ०) ‘स्फायितश्चि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘घस्तु दिवसे हिले’ ॥ (१) ॥*॥ दीयते क्षीणं भवति । ‘दीह् क्षये’ (दि० आ० अ०) दिवादिः । ‘इण्तिञ्जिदीह्-’ (उ० ३।२) इति नक् । बाहुलकाद्ध्रस्वः । यति तमो, निर्व्यापार-स्थितिं चेति वा । द्यतेः क्तिन् (उ० २।४९) ॥ (२) ॥*॥ न जहाति । ‘नञि जहातेः’ (उ० १।१५८) इति कनिन् । ‘रोऽडुपि’ (८।२।६९) इति रः । यत्तु—‘अहव्’ (८।२।६८) इति रत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । रत्वस्य रत्वापवाद-त्वात् ॥ (३) ॥*॥ दीव्यत्यत्र । ‘दिवादिभ्यः कित्’ (उ० ३।१२१) इत्यसच् ॥ (४) ॥*॥ वासयति । वसतेर्भ्यन्तात् ‘आर्तिकमिभ्रमि-’ (उ० ३।१३२) इत्यरप्रत्ययः । ‘वास-रस्तु पुमान्नागप्रमेददिनयोरपि’ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘दिनस्य’ ॥

प्रत्यूपोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युपसी अपि ॥ २ ॥

प्रभातं च

प्रत्यूप इति ॥ प्रत्यूपति रुजति कासुकान् । ‘ऊप रुजायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘इगुषव-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘प्रत्यूपोऽहर्मुखे वसौ’ ॥ (१) ॥*॥ अहो मुखम् ॥ (२) ॥*॥ कलयति चेष्टाम् । ‘अध्यादयश्च’ (उ० ४।११२) इति कलेर्यक् । ततः प्रज्ञायणि (५।४।३८) काल्यम्, अपि । ‘कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्ज-नीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपायवचनेऽपि स्या-द्विषु मये तु योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ ओषत्यन्वकारम् । ‘उष दाहे’ (भ्वा० प० से०) । ‘उषः किञ्च’ (उ० ४।२३४) इत्यसिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रति । ‘उषः प्रत्युपसि क्लीबं पितृप्रसां च योषिति’ ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ भातुं प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि (३।४।७१) कः ॥ (६) ॥*॥ पदं ‘प्रभातस्य’ ॥

दिनान्ते तु सायः

(दिनेति ॥) दिनस्यान्तः । स्यति समापयति दिनम् । ‘पोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । ‘शाब्धधा-’ (३।१।१४१) इति णः । ‘सायः काण्डे दिनान्ते च’ ॥*॥ मान्त-

मव्ययं त्वव्ययवर्गे वक्ष्यति ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘दिना-न्तस्य’ ॥

संध्या पितृप्रसूः ।

(संध्येति ॥) सम्यग् ध्यायन्त्यस्याम् । ‘ध्वे चिन्तायाम्’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यह् । ‘संध्या पितृप्रसूतवन्तरयोर्युगसंधिषु’ ॥*॥ निर्वर्कारोऽपि । संधीयतेऽनुसंधीयतेऽस्याम् । डुधाचः (जु० उ० अ०) अह् (३।३।१०६) । ‘संध्या पितृप्रसूः संध्या’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ पितृन् प्रसूते । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संध्यायाः’ ॥

प्राह्मपराह्ममध्याह्नाह्निसंध्यम्

प्राहेति ॥ अहःशब्दस्तदवयवे । प्रथमं च तदहश्च प्राहः । ‘राजाहः-’ (५।४।९१) इति टच् । ‘अहोऽहः-’ (५।४।८८) इत्यहदेशः । ‘अहोऽदन्तात्’ (८।३।७) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अहोऽपरम्—अपराहः । ‘पूर्वापर-’ (२।२।१) इत्येकदेशिसमासः ॥ (१) ॥*॥ अहो मध्यम् ‘संध्या-विसाय-’ (६।३।११०) इति ज्ञापकात्समासः । ‘रात्राह्नाहः पुंसि’ (२।४।२९) मध्यं च तदहश्चेति वा ॥*॥ तिष्ठणां संध्यानां समाहारः । ‘आवन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति पाक्षिकी क्लीबता, पक्षे त्रिसंध्या ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘दिना-द्यन्तमध्यानाम्’ ॥

अथ शर्वरी ॥ ३ ॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥

(अथेति ॥) शृणाति चेष्टाः । ‘शृ हिंसायाम्’ (त्र्या० प० से०) । ‘कृशृगृवृत्ततिभ्यः घ्वरच्’ (उ० २।१२१) ‘वि-द्रौरा-’ (४।१।४१) इति ङीष् । ‘शर्वरी यामिनीस्त्रियोः’ ॥*॥ प्रज्ञायणि शार्वर्यपि । ‘शर्वरी शार्वरी शर्या’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ नितरां इयति तदूकरोति व्यापारान् । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० से०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘निशा दारुहरिद्रायां स्यात्रियामाहरिद्रयोः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘निशीथिनी निशा निड् च श्यामा तुङ्गी तमा तमी’ इति नामनिधानात् ‘निट् पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) शान्तापि ॥ (२) ॥*॥ निशीथोऽस्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ राति सुखम् । ‘रा दाने’ (अ० प० से०) । ‘राशदिभ्यां त्रिप्’ (उ० ४।६७) ॥*॥ ‘ऊदिका-राट्-’ (ग० ४।१।४५) इति ङीप् रात्रीलपि । ‘रात्री रात्रिस्तमस्विनी’ इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥*॥ त्रयो यामा यस्याः । आयन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा,—त्रीन्धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधान-

१—दन्त्यमध्यः ‘रविर्मानादशितवासरः सरः’ इति जानकीहरणम् । ‘वद्धो वासरसङ्गः’ इति भट्टिमाषासमावेशः—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घमध्यः ‘प्रत्यूपस्तुटितकमलामोदमैत्रीकषायः’ इति माघः—इति मुकुटः ॥ ३—‘कल्यं प्रभाते’ इति पाठः ॥

१—‘संधोऽव्ययवर्गे’ इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥ २—‘गुण-संधी पुंसि’ इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

त्वात् । अन्तर्भावितव्यार्थात्तेः 'अतिस्तुमु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (५) ॥३॥ क्षणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा वदाति । कः (३।२।३) । 'क्षणदो गणके, रात्रौ क्षणदा, क्षणदं जले' ॥ (६) ॥३॥ क्षणयति चेष्टाम् । 'क्षे क्षये' (स्वा० प० से०) अस्माप्यन्तान्मितः पचायच् ॥ (७) ॥३॥ विभाति नक्षत्रादिभिः । कनिष् (३।२।७४) । 'वनो र च' (४।१।७) इति वीत्रौ । 'विभावरी' निशारात्र्योः कुट्टन्यां चक्रयोपिति । विवदे वल्लकुट्यां च' ॥ (८) ॥३॥ तमोऽस्त्यस्याम् । 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (९) ॥३॥ रजन्यनुरक्ता भवन्ति राणिणोऽस्याम् । 'क्षिपेः किच्च' (उ० २।१०७) इति चकारादनिः । कित्वाचलोपः (६।२।२४) । वीप् (ग० ४।१।४५) । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुक्रासु च' । वीषभावे रजनिरपि ॥ (१०) ॥३॥ मीतिहेतुत्वाच्चिन्दिता यामा यस्याः । निन्दायामिनिः (५।२।११५) ॥ (११) ॥३॥ ताम्यन्यस्याम् । 'तमु ग्लनौ' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'कृदिकाराद्-' (ग० ४।१।४५) इति वीर्प् ॥३॥ पक्षे तमिः ॥३॥ पचायच्चि 'तमा' आपि ॥ (१२) ॥३॥ द्वादश 'रात्रेः' ॥

तमिस्रा तामसी रात्रिश्च

तमिस्तेति ॥ तमो बहुलमस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्नातमिसा-' (५।२।११४) इति निपातिता । 'तमिस्त्रं तिमिरे कोपे पुंसि स्त्री तु तमस्तती । कृष्णपक्षनिशायां च' ॥ (१) ॥३॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानात् (वा० ५।२।१०३) मत्वर्थेऽण् । 'तामसी निशि दुर्गायां तामसो भुजगे खेले' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अत्यन्धकाररात्रेः' ॥

ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।

(ज्यौत्स्नीति ॥) ज्योत्स्नास्त्यस्याम् । प्राग्वदण् (वा० ५।२।१०३) ('ज्यौत्स्नी पटोलिकायां स्याज्योत्स्नायुक्तनिशि स्त्रियाम्') ॥ (१) एकम् 'ज्योत्स्नावद्रात्रेः' ॥

आगामिवर्तमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

(आगामीति ॥) आगामिवर्तमाने च ते अहनी च । इति कर्मधारये टच् (५।३।९१) । सरेफण्ठे तु समासान्तविधेरनित्याश्रयणीया । आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वापरदिने पक्षविव स्तो यस्याम् । 'अत इनि-' (५।२।११५) ॥३॥ निशीत्युपलक्षणम् । तेन पूर्वोत्तररात्रियुक्तदिनमपि पक्षिणीति हरदत्तादयः । 'पक्षिणी पूर्णिमायां स्याद्विहयां शाकिनीभिदि । आगामिवर्तमानाहयुक्तरात्रावपि स्त्रियाम्' (१) ॥३॥ एकं 'दिनद्वयमध्यगतरात्रेः' ॥

गणरात्रं निशा चह्वयः

गणेति ॥ गणानां वहीनां रात्रीणां समाहारः । गणशब्दस्य संख्यात्वात् (१।१।२३) 'तद्धितार्थ-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः पुंसि' (२।४।२९) इति पुंस्त्वं तु न । 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गाश्रयसन्तरेण क्लीबत्वविधानात् । 'भवति नपुंसकयोगः संख्यापूर्वस्य रात्रिशब्दस्य' इति वररुचिवचनाच्च । 'रात्रं प्राक् संख्यायान्वितम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । एतेन स्वामिमुकुटयोर्नपुंसकत्वसमर्थनसंभ्रमः परास्तः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'रात्रिसमूहस्य' ॥

प्रदोषो रजनीमुखम् ।

प्रदोष इति ॥ दुष्यति । 'दुप वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । टौप् (४।१।४) । ('दोषा रात्रौ भुजेऽपि च') । प्रारम्भो दोषायाः । प्रादिसमासः (२।२।१८) । प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति वा । 'गोत्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः ॥३॥ 'दोषा' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'नक्तं दोषा च रजनौ' इति वक्ष्यते । ('प्रदोषः कालदोषयोः') ॥ (१) ॥३॥ रजन्या मुखमिव ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'रात्रिप्रारम्भस्य' ॥ अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ

(अर्धेति ॥) अर्धं रात्रेः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् ॥ (१) ॥३॥ निशेतेऽस्मिन् । 'शीङ् स्त्रे' (अ० आ० से०) । 'निशीथगोपीथावगथाः' (उ० २।९) इति थक् । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' ॥ (२) ॥३॥ द्वाविति । समावित्याकृष्यते ॥ द्वे 'रात्रिमध्यस्य' ॥

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥

(द्वाविति ॥) याति । 'अतिस्तुमु-' (उ० १।१४०) इति मन् । यस्तु—'यातेर्मण्' इति मण्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । उक्तसूत्रस्योत्प्रेक्षितत्वेन निर्मूलत्वात् । 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥३॥ ग्रहियते दृक्कारिस्मिन् । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रहरस्य' ॥

स पर्व-संधिः प्रतिपत्पञ्चदश्यायोर्यदन्तरम् ।

(स इति ॥) प्रतिपत्पञ्चदश्यायोर्यदन्तरम् स संधिः । स एव पर्व अपि । 'प्रतिपत्पञ्चदश्यास्तु संधिः पर्वे प्रदिक् कृत्वा' इति दुर्गाः । 'संधिमभितो यजेत्' इत्यादौ प्रसिद्धः स एव । 'पर्व' क्लीबं मह्ये ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रसृतिष्वपि ॥ (१) ॥३॥ 'पर्वसंधिः' इत्येकं नाम, इति प्राञ्चः ॥ एकम् 'पर्वसंधेः' ॥

१—'स तमीं तमोभिरभिगम्य ताम्' इति मापदर्शनात्—इति मुकुटः ॥

२—'हा राम हा देवर तात मात' इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ३—खगे इति पाठान्तरम् ॥ ४—'स्याद्विपूर्णा' इति पाठः ॥

१—तथा च भट्टिः 'ततः कथाभिः समतीत्य दोषामाख्य सेन्यैः सह पुष्पकं ते' इति—इति मुकुटः ॥ २—अव्ययस्य क्लीबान्नामापेन ह्रस्वाप्राप्त्या न रूपसिद्धिः ॥

पक्षान्तौ पञ्चदशौ द्वे

(पक्षेति ॥) द्वे पञ्चदशौ पूर्णिमामावासे पक्षस्यान्तौ ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पक्षान्तस्य' ॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णेति ॥ पूर्णो मासोऽस्याम् । बहुव्रीहौ कृते स्वायेंऽण् ।
प्रज्ञादेः (५।४।३८) आकृतिगणत्वात् । 'सास्मिन्पौर्णमासी'
(४।२।२१) इति निर्देशाद्वा । यद्वा, -माश्चन्द्रः । पूर्णो माः
पूर्णमाः । तस्येयम् । यद्वा, -महाराजप्रोष्ठपदादृच् (४।२।३५)
इति सूत्रे 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादणः' उपसंख्या-
नादण् । ('पौर्णमासः पुमान्यज्ञमेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ') ॥
(१) ॥*॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । भावे कः
(३।३।११४) पूर्ण चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा ।
भावप्रत्ययान्तात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०)
टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णमायाः' ॥

कलाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने
चन्द्रे । अनुमन्यते-अनुमतिः । किच् (३।३।१७४) । अथा-
नुमतिरुन्नेन्दुपूर्णमानुज्ञयोरपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सानु-
मत्याः' ॥

पूर्णे राका निशाकरे ।

पूर्णे इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु । राति शुभम् । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः ।
बाहुलकाद्भवः । 'राका नद्यन्तरे कच्छां नवजातरजःस्त्रियाम् ।
संपूर्णेन्दुतिथौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राकायाः' ॥

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

(अमेति ॥) अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकौ । 'अमा-
वस्यदन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ण्यत्, पक्षे वृद्धाभावश्च
निपात्यते ॥*॥ नामैकदेशे नामग्रहणात् 'अमा' अपि
॥*॥ वसतेरिन्प्रत्यये (उ० ४।११८) ततो ङीष् (ग० ४।-
१।४५) अमावसी ॥*॥ 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)
इतीणि अमावासी ॥*॥ 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
अमा चन्द्रसूर्यौ साहचर्येण मस्यतः परिच्छिन्तोऽस्यां मासम् ।
अमामासी । इण् (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ अमामसी । इन्
(उ० ४।११८) ॥*॥ 'दर्शोमाऽमावसी च स्यात्' इति
रभसः । 'अप्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसी'
इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दृश्यते शास्त्रेण ।
'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । 'पक्षान्तेऽब्धौ
दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' ॥ (३) ॥*॥ सूर्येन्दू संगच्छ-
तोऽस्मिन् । घः (३।३।११८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दर्शस्य' ॥

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सेति ॥ चतुर्दशीयोगाद्दृष्टचन्द्रा सती सा अमा सिनी-

वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मीः । तद्योगात् ।
सिनी चन्द्रकला । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । सिनीं
वलति धारयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—'स्त्रियाः
पुंवत्-' (६।३।३४) इति न पुंवत्त्वम् । 'संज्ञापूरण्योश्च'
(६।३।३८) इति निषेधात्-इति मुकुटः । तन्न । सिनीवाली-
त्यत्र सामानाधिकरण्याभावात्, असंज्ञात्वात्, अभाषितपुंस्क-
त्वाच्च । यदपि—सिनी चन्द्रकला सा बालाल्पात्र-इति तेन
विगृहीतम् । तदपि न । बालेयस्य विशेषणत्वेन पूर्वेनिपात-
प्रसङ्गात् । स्वामी तु—सिनी सिता बालस्त्यस्याम्-इत्याह ।
तन्न । पुंवद्भावप्रसङ्गात् । ('सिनीवाली तु दृष्टेन्दुकलामा-
दुर्गयोः स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सिनीवाल्याः' ॥

सा नष्टेन्दुकला कुहूः ।

(सेति ॥) उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला सा अमा कुहूः ।
कुहयति । 'कुह विस्फापने' (उ० उ० से०) चुरादिः । 'वृति-
शुध्योः कूः' (उ० १।९१) इति कूप्रत्ययो बाहुलकादिहापि
॥*॥ मृगध्वादिवाङ्मसोऽपीत्यन्ये । 'धेनूररजुकुहुसरयुतनु-
करणवः स्त्रियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥*॥ 'कुहूः स्त्री कोकि-
लालपनष्टेन्दुकलदर्शयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुहूः' ॥

उपरागो ग्रहः

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन । 'रज्ज रागे' (भ्वा०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१३१) इति घञ् । 'घञि च
भावकरणयोः' (६।४।२७) इति नलोपः । भावे वा घञ् ।
(३।३।१८) । 'उपरागस्तु पुंसि स्याद्वाहुग्रसेऽर्कचन्द्रयोः ।
दुर्नये ग्रहकल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥*॥ ग्रहणं
ग्रहः 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'ग्रहो निर्ग्रहनिर्वन्ध-
ग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च संहिकेयोपरागयोः'
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूणि च ॥ ९ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

(राहिति ॥) 'उपप्लवः संहिकेये विह्वलोत्पातयोरपि ।
सहोपप्लवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः ॥
(१) ॥*॥ उपरज्यते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२।४।७०) ।
'उपरक्तो व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ इमौ
द्वौ 'राहुणा ग्रस्ते सूर्ये' च ॥

अश्रुत्पात उपाहितः ।

(अश्रुत्पात इति ॥) अश्रुत्पाततन्म उत्पातो वैकृतम् ॥
(१) ॥*॥ उप आसन्नम् आहितं फलं यस्य । 'उपाहितो-
ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आका-
शादिष्वग्निविकारस्य' ॥

१-हैम-भेदिन्योरपि-अनुग्रह इति पाठो दृश्यते । व्याख्यातं
चानेकार्थैरैवाकर्तकौमुद्याम्-अनुग्रहे प्रसादे ग्रहशब्दः सत्यमामायां
भामाशब्दवत् इति ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

(एकयेति ॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । पुष्पो विकासः प्रकाशश्च । तदन्तौ । मतुप् (५।२।९४) । एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तशब्दः । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'जृवि-शिभ्यां श्च' (उ० ३।१२६) इति बाहुलकादवतेरपि श्च । 'घोऽन्तः' (७।१।३) । पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्यौ' इति नाम-माला । 'पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि । ('पुष्प-दन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ' । 'पुष्पदन्तौ च चन्द्रार्कवेकोक्त्या' इति हैमतः 'पुष्पदन्तौ' अपि बोध्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'समुच्चितसूर्यचन्द्रयोः' ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

अष्टादशेति ॥ 'क्षणद्वयं लघुः प्रोक्तो निमेषस्तु लघु-द्वयम्' इत्यादिशास्त्रसिद्धा निमेषाः । तेऽष्टादश काष्ठा । काशते । 'हनिक्वप्' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्याद्विशि स्थानमात्रे च काष्ठमाख्या-तमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'काष्ठायाः' ॥

त्रिंशत्तु ताः कला ।

(त्रिंशदिति ॥) ताः काष्ठाः त्रिंशत् कला ॥ कलयति । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । ('कला स्यात्कालशिल्पयोः') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क-लायाः' ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कलाः । क्षणोति । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणाः पर्वो-त्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षणस्य' ॥

ते तु मुहूर्तौ द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

ते त्विति ॥, ते तु क्षणाः (द्वादश) 'हुर्छा कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् 'अक्षिपति-' (उ० ३।८९)

१—'देवतादन्दे च' (६।१।२६) इति नानद् । तत्र 'आनदृतो दन्दे' (६।१।२५) इत्यतो दन्दग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनर्दन्दग्रहणेन वेदलोक्तसह-नरितदन्दस्य ग्रहणात् । यस्य तु दन्दस्यातथात्वात् । अत एव 'रवि-चन्द्रावपि नोपलक्षितौ' इति घटस्पर्शः—इति मुकुटः ॥ २—'प्राक्प्रलक्ष-धरणीधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्' इत्याक्षर्यमर्थार्थमदन्तत्वदर्शनात्—इति मुकुटः ॥ ३—अनेकार्थवैरवाकरकौमुद्यां व्याख्यातं च—पुष्पे २५ पुष्पे, दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ । यथा च । 'विश्रवांस विलोचने निरयतो यत्पुष्पदन्तौ तमः' इति ॥

इति चो मुडागमश्च । 'रक्षोपः' (६।४।२१) इति छलोपः । 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिट् चोर्ध्वमौहृत्तिके' (३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुहूर्तस्य' ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः

ते त्विति ॥ ते तु मुहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समा-हारः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः पुंसि' (२।४।२९) । यत्तु—'अहा सहिता रात्रिः' इति वि-ग्रहं प्रदर्श्य 'अहोरात्रः-' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । तथा सत्यजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्वात्रिशब्दाद्विन्द्र एवाज्जिधा-नात् । 'गणरात्रवदज्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारात्सं-ख्याव्ययादेरप्यज्जिधानात् । अत्र तदादित्वाभावात् । यदपि—समाहारे क्लीबमप्यहोरात्रम्—इत्युक्तम् । तदपि न । समा-हारेऽपि 'रात्राहाहाः पुंसि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वाल्यु-स्त्वविधानात् । यदपि—वामनलिङ्गानुशासने 'द्विगुरपि पात्रा-यदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदा-हृतम्—इति संमतिप्रदर्शनेन कृतम् । तदपि न । 'रात्रं प्राक्सं-ख्ययान्वितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य तदयोगात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ॥

पक्षस्ते दश पञ्च च ।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरात्राः । पक्षयते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा०, चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) 'पक्षो मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे वले सखिसहाययोः ॥ चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जर-पार्श्वयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षस्य' ॥

पक्षो पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ

(पक्षाविति ॥) शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः ॥ (१) ॥*॥ कृष्ण-पक्षोऽपरसंज्ञः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेणैकैकम् 'शुक्लकृष्णपक्षयोः' ॥

मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

(मास इति ॥) तौ पक्षौ । मस्यते परिमीयतेऽयम्, अनेन वा । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मासस्य' ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुः

द्वाविति ॥ इयति, ऋच्छति वा । 'अर्तेश्च-' (उ० १।० ७२) इति तुः । चात् कित्त्वम् । ('ऋतुः त्रौकुनुमे मासि वसन्तादीषुवारयोः') ॥*॥ मार्गादीनां युगैर्हेमन्तादीन्तरं वक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति—द्वौ द्वाविति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऋतोः' ॥

१—अत एव भाष्ये 'अहग्रहणं दन्दार्थं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् ॥
२—तेऽहोरात्रा इत्युत्तरं 'दश पञ्च' इत्यपि दृश्यते ॥

तैरयनं त्रिभिः ।

(तैरिति ॥) तैर्द्विभुभिः । अयतेऽर्कोऽनेन । ल्युट् (३।३।-११७) । यत्तु—‘अयतेऽर्कोऽनेन’ इति विश्व ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) इति धातोरुपन्यसनं—मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । इति स्पष्टमेव । ‘अयनं पथि भानोरप्युददक्षिणतो गतौ’ ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अयनस्य’ ॥

अयने द्वे गतिरुददक्षिणार्कस्य

(अयने इति ॥) अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गतिः, दक्षिणा च उत्तरदक्षिणार्ये द्वे अयने तु वत्सरः—इति वक्तव्ये ‘अर्कस्य’ इति ग्रहणं चान्द्रव्यावृत्त्यर्थम् । पक्षादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥*॥ ‘अयनद्वयस्य’ एकैकम् ॥

वत्सरः ॥ १३ ॥

(वत्सर इति ॥) वसन्त्यस्मिन् । ‘वसेश्च’ (उ० ३।७१) इति सरप्रत्ययः । ‘सः स्यार्धधातुके’ (७।४।४९) इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिवे काले विपुवद्विपुवं च तत् ।

समेति ॥ रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । ‘अचतुर—’ (५।४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले तुलामेषावच्छिन्ने । विपु साम्येऽव्ययम् । ततो मनुप् (५।२।-९४) । ‘संज्ञायाम्’ (८।२।११) इति वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ ‘वप्रकरणेऽन्यत्रापि’ (५।२।१०९) इत्युक्तेर्वः । तेन विपुवम् । ‘विपुवान् समरात्रिवासरः’ इति पुंस्काण्डे वोपालितः ॥*॥ विपुणोऽपि । विपु नानारूपं गमनं विष्वक् । तदस्यास्तीति विग्रहे ‘विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंघेः’ (ग० ५।२।१००) इति पामाद्यन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्ययः । णत्वम् (८।४।२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘समरात्रिन्दिवकालस्य’ ॥

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

(मार्गेति ॥) मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ (४।२।३) इत्यण् । ‘अचि शीर्षः’ (६।१।६२) । मार्गशीर्षी पौर्णमास्यस्मिन्मासे । ‘सास्मिन्पौर्णमासी’ (४।२।-२१) इत्यण् । एतेन ‘पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्वमेकादशापरं’ इति क्वचित्पठ्यमानं व्याख्यातम् ॥ (१) ॥*॥ सहते ‘पह मर्षणे’ (भ्वा० उ० अ०) असुन् (उ० ४।१८९) सान्तः । (‘सहो वले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः’) ॥*॥ पचाद्यजन्तोऽपि । ‘मार्गे सहः सहाः’ इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि । ‘मृगशिरा मृगः’ इति रुद्रकोषः । तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गी । सास्मिन्नस्ति । (‘मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेपणे पथि’) (३) ॥*॥ आग्र-

हायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘आग्रहाण्यश्चत्वाट्’ (४।-२।२२) ॥*॥ ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अपि ‘आग्रहायणः’ अपीति पुरुषोत्तमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘मार्गशीर्षस्य’ ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौष इति ॥ पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘नक्षत्रेण—’ (४।२।३) इत्यण् । ‘तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः’ (वा० ६।४।१४९) ङीप् (४।१।१५) ततः ‘सास्मिन्’ (४।२।२१) इत्यण् । ‘पौषो मासप्रमेदे स्यात्पोषं तु मह-शुद्धयोः’ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ सहसि वले साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पौषस्य’ ॥

तपा माघे

(तपा इति ॥) तपन्त्यस्मिन् । असुन् । (उ० ४।१८९) सान्तः । ‘तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमाच् शिशिरमाघयोः’ ॥ (१) ॥*॥ मघया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘माघमासस्य’ ॥

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति ॥) फलति निष्पादयति । ‘फल निष्पत्तौ’ (भ्वा० प० से०) ‘फलेर्गुक्च’ (उ० ३।५६) इत्युनन् गुगागमश्च । ‘फल्गुनस्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे फल्गुनी स्मृता’ इति गोवर्धनानन्दः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) । वृद्धिः (७।२।-११७) ‘फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा’ इति धरणिः ॥*॥ फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । सास्मिन्नस्ति फाल्गुनः फाल्गुनिकश्च । ‘फाल्गुनस्तु शुभाकेशे नदीजर्जुनभूसूहे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी’ । ‘विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः’ (४।२।२३) इति ठक् । पक्षेऽण् ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥*॥ तपति साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । (‘तपस्यः फाल्गुने मासे तपस्या नियमस्थितौ’) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि ‘फाल्गुनमासस्य’ ॥

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

(स्यादिति ॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्-ठक् (४।२।२३) । (‘चैत्रं मृते देवकुले ना भूसृन्मास-मेदयोः’) (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ मन्यते एतं मधुः । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) । ‘फलपाटी—’ (उ० १।१८) इत्यु-धश्चान्तादेशः । ‘मधु पुष्परसे क्षौद्रे मधे ना तु मधुद्रमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु-योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चैत्रस्य’ ॥

वैशाखे माघवो राघः

(वैशाख इति ॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ।

क्षति । ('वैशाखः स्थानके मासे मन्थनेऽपि') ॥ (१) ॥*॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मधुर्व च' (४-४१२९) इति जः (२) ॥*॥ राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैशाखस्य' ॥

ज्येष्ठे शुक्रः

ज्येष्ठ इति ॥ पूर्ववदण्डयेन ज्येष्ठः ॥*॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावे ज्येष्ठोऽपि । 'ज्येष्ठो मासि च वृद्धे च ज्येष्ठा च गृहगोधिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('ज्येष्ठः स्यादग्रजे श्रेष्ठे मासमेदातिवृद्धयोः । ज्येष्ठा भे गृहगोधिकायाम्') ॥ (१) ॥*॥ विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'कृज्जेन्द्र' (उ० २१२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुमिदोः क्लीबम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्येष्ठमासस्य' ॥

शुचिस्त्वयम् ।

आषाढे

('शुचिरिति ॥) अयमिति शुचेः पुंस्त्वाभिव्यक्त्यर्थम् । शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इगुपधात्किन्' (उ० ४१२०) इतीन् किच् ॥ (१) ॥*॥ अषाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' । आषाढाभिराख्यातः, इति विग्रहे तु 'अषाढकः' अपि । आख्यातपण्यन्तात् (वा० ३११२६) 'कुच् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २१३२) । 'स्यादाषाढे त्वषाढकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आषाढस्य' ॥

श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥

('श्रावण इति ॥) 'स्त्रीपुंसयोर्दक्षमेदे श्रवणं श्रुतिकर्णयोः' इति रभसः । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा । 'लुक्विशेषे' (४१२४) इति प्राप्तो लुक् यद्यपि 'पौर्णमास्यां नेष्यते' इत्युत्सर्गः, 'विभाषा फाल्गुनी' (४१२३) इति लिङ्गात्, तथापि श्रवणशब्दादिव्यत एव । तत्रैव (४१२-२३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अवाधकान्यपि निपातनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४१२-२१) इत्याणि श्रावणः । 'श्रावणो मासि पाखण्डे दध्यात्यां श्रावणा मता' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विरहिणो नभ्यति, नभाति, नभते, वा नभाः । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०, दि० प० से०, ऋया० आ० से०) । अघुन् (उ० ४१-१८९) । स्वामी तु—न मासते मेघच्छलत्वात्—इत्याह । तत्र । नभासौ, नभासः, नभाभ्याम्, नभाभिः, नभाःशु, इत्यादिरुपप्रसङ्गात् । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यनुपपत्तेश्च । ह्रस्वदीर्घोपधयोः शब्दमेदात् । 'भासते इत्यर्थकयन-

मात्रम्' इत्यभिप्रेत्य 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) इति जुहो-त्वादेः 'न वभस्ति' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अवसन्तस्य' (६४११४) इति दीर्घो न स्यात् । 'धनुर्वरे त्रिषु नभाः क्लीवं व्योम्नि पुमान्वने । प्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्गृहे' ॥ (२) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी' (४१२३) इति ठकि श्रावणिकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य' ॥

स्युर्नभस्यगौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

स्युरिति ॥ नभा अभ्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१) ॥*॥ गौष्ठपदभिर्गुक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । तामिर्गुक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्' (४१२२१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भाद्रपदमासस्य' ॥

स्यादाश्विन ईषोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥ (१) ॥*॥ 'इप गता' (दि० प० से०) एपणमिद् यात्रा । किप् (३१२१७८) सास्मिन्मासे जिगीषूणामस्ति । अर्श-आद्यच् (५१२१२७) ॥ (२) ॥*॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्डयम् (४१२३, २१) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धभावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्चैषः' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य' ॥

स्यात्तु कार्तिके ॥१७॥

वाहुलोजौ कार्तिकिकः

(स्यादिति ॥) कृत्तिकाभिर्गुक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥*॥ बहुलाः कृत्तिकाः । अण्डयम् (४१२३, २१) ॥ (२) ॥*॥ ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् । 'ऊर्जं बलप्राणनयोः' (जु० प० से०) ण्यन्तात् । (३११२६) पचाद्यच् (३११-१३४) । 'ऊर्जः कार्तिके बले' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी' (४१२३) इति ठकि कार्तिकिकः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्तिकमासस्य' ॥

हेमन्तः

(हेमन्त इति ॥) हन्ति । 'हन्तेर्मुद् हि च' (उ० ३१-१२९) इति शच् हिरादेशो मुदागमः । गुणः (७३८४) ॥*॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण च' (४१२२) इति सूत्रे यद्वाप्यम् हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेमन्तः प्रकृत्यन्यतरस्य सत्त्वात् इति । हिनोति वर्धयति बलम् । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितप्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि' (३१२७५) इति मतिश्च ॥ (१) ॥*॥ 'मार्गपौषाभ्यां निष्पन्नस्य ऋतोः' एकम् ॥

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

(शिशिर इति ॥) 'शश इतगतौ' (भ्वा० प० से०)
'अजिरशिशिर-' (उ० ११५३) इति किरजन्तो निपातितः ।
शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः । 'शिशिरः स्यादतोर्भेदे
तुषारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'माघफाल्गुनाभ्यामृतोः' ॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्यत्र मदनोत्सवाः । 'तृभूषहि-
वसि-' (उ० ३१९२८) इति झच् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाणां
समयः ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु रभन्ते रभसपुष्पा भवन्त्यत्र ।
'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इत् (उ० ४१९१८)
'सुरभिर्हेन्नि चम्पके । जातीफले मातृभेदे रभ्ये चैत्रवस-
न्तयोः ॥ सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यामृतोः' ॥

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

ग्रीष्म इति ॥ प्रसते रसान् । 'प्रमु अदने' (भ्वा०
आ० अ०) आतो मक्, धातोर्ग्रीष्मावः, पुगागमश्च 'ग्रीष्मः'
(उ० ११९४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म ऊष्मर्तु-
भेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ ऊषति रुजति । 'ऊष रुजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्यः-' (३१२१७५) इति
मनिन् । ('ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शषसहा अपि') ।
यावादित्वात् (५१४१२९) कन् ॥*॥ मकि (बाहुलकात्)
अदन्तोऽपि । 'ऊष्मो घर्मेऽश्रुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा त्रियां
त्विति' इति बोपालितः ॥ (२) ॥*॥ नितरां दह्यतेऽत्र ।
'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३१३१२९)
इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७३१५३) क्त्वम् । 'निदाघो
ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥*॥ उष्णमुप-
गममत्र ॥ (४) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प०
से०) । 'इणसिङ्गिदीङ्घ्रिविभ्यो नक्' (उ० ३१२) । 'ऊष्णो
ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' ॥ (५) ॥*॥ 'ऊष
रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३१२१७५) आग-
च्छति । पचाद्यच् (३११९३४) ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥*॥
'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति नान्ते बोपालितः ॥
(६) ॥*॥ तपति । पचाद्यच् (३११९३४) ॥ (७) ॥*॥ सप्त
'ज्येष्ठाषाढाभ्यामृतोः' ॥

स्त्रियां प्रावृद् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

(स्त्रियामिति ॥) वर्षणं वृद् । 'वृष् सेचने' (भ्वा० प०
से०) । संपदादित्वात् (वा० ३१३१०८) क्तिप् । प्रकृष्टा
वृद्ध । 'नहिद्विती-' (६३१११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥
वर्ष वर्षणमत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । टाप् (४१-

११४) । भूम्नि, बहुत्वे । तेन नित्यबहुवचनान्तः ॥ (२) ॥*॥
वर्षेर्तोर्द्धे 'आवणभाद्राभ्यामृतोः' ॥

अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ शीर्यन्तेऽस्यां पाकेनौषधयः । 'शृ हिंसायाम्'
(क्था० प० से०) 'शृदृभसोऽदिः' (उ० ११९३०) । 'शरत्
स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' ॥*॥ भागुरिमते टापि शरदा च । 'शर-
द्भवेच्छरदया प्रावृद् प्रावृषया सह' इति विश्वः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः' ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

षडिति ॥ अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गतौ' 'अर्तेश्च' (उ०
११७२) इति तुः, चात्किट् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—केवादय
इति तुर्-इति । तत्र । गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयत्वाच्च । (१)
॥*॥ 'हेमन्तादीनां षण्णाम्' एकम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः २०

संवत्सर इति ॥ संवसन्त्यृतवोऽत्र । 'वसेश्च' (३१७१)
'संपूर्वाच्चित्' (उ० ३१७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धधा-
तुके' (७४४४९) इति तः ॥ (१) ॥*॥ एवं वत्सरोऽपि ॥
(२) ॥*॥ आप्यते 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
'अब्दादयश्च' (उ० ४१९८) इति दन् ह्रस्वं च । 'अब्दः
संवत्सरे वारिवाहमुत्तक्योः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ भावाङ्ग-
हाति, जिहीते वा । 'हृश्च ग्रीहिकालयोः' । (३११४८) इति
ण्युट् । 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा संवन्धः । 'हायनो
न त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्ग्रीहिभेदयोः' ॥ (४) ॥*॥ शृणाति ।
'शृ हिंसायाम्' (क्था० प० से०) 'शृदृभसोऽदिः' (उ० ११-
१३०) इत्यादिः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५१४३८) शारदोऽपि ।
'समायोषिति, शारदः' इति रत्नकोषः ॥ (५) ॥*॥ 'षम
ष्टम वैकुण्ठे' (भ्वा० प० से०) । समन्ति विकृवं कुर्वन्ति
सर्वम् । पचाद्यचि (३११९३४) टाप् (४११४) । 'बहु-
वचननिर्देशात्प्रायेणायं बहुवचनान्तः' इति ध्वनयति । क्वचि-
द्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते' (५१२१२) इति
सूत्रात् । 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच्च । संमान्ति
सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । 'मा माने' (अ० प०
अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३१३१०६) इत्यङ् । 'समां
समाम्' (५१२१२) इति निर्देशान्मलोपः । 'समाः संवत्सरे

१—'ननु द्वे अयने वत्सरः' इत्युक्तम् । तत्रैव वत्सरपर्याया
वक्ष्यमुचिताः । सत्यम् । पूर्वमयनद्वयपुरस्कारेणोक्तम् । तेन माघादि-
सौरो वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गादिश्चान्द्रः संवत्सरः,
इति न पौनरुक्त्यम् । लोकैस्तु 'द्वादशमासाः संवत्सर' इति मास-
पुरस्कारेणैव प्रयुज्यते—' इति प्रीत्युपन्याख्या ॥

स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत् ॥ (६)
॥३॥ षट् 'संवत्सरस्य' ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रः

मासेनेति ॥ नृणां मासेन । पितृणामयं पैत्रोऽहोरात्रः
तत्र कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रिः ॥

वर्षेण दैवतः ।

(वर्षेणेति ॥) नृणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहो-
रात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

(दैव इति ॥) देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'ब्राह्मो-
ऽजातौ' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । दैवैः पृथगधिकैस्त्रिभि-
रहोरात्रातैर्दिव्यं वर्षम् । तैर्द्वादशभिः सहस्रैर्मानुषं चतुर्थयुगम् ।
तच्च देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थिति-
कालः । तावत्येव रात्रिः प्रलयकालः ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

कल्पाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयतः स्थितिं
प्रलयं च । 'कृपू सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) । ण्यन्तात्
(३।१।१२) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ
न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ब्रह्मणो
दिनस्य' ॥

१—'सर्वधातु' इति पाठः । २—इदं च मनुक्तमपि निशी-
थतो दिनान्तरमवृत्तिमते । अस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यर्थे सूर्यादयः,
अमान्ते मध्याह्नः, शुक्लाष्टम्यर्थे सूर्यास्तः, पूर्णिमान्ते निशीथः
पितृणां भवति ॥ ३—इदमपि तथैव । देवानां सूर्यादयो नेपविपुवे,
मध्याह्नो मिथुनान्ते, सूर्यास्तस्तुलाविपुवे, निशीथो धनुरन्ते भवति ॥
४—'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्थयुगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं
तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति त्रिणुपुराणतो युगानां नामानि ज्ञेया-
नि । तन्मानं च मनुनेत्यमभिहितम्—'चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां
तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती संख्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ इतरेषु
संस्थेषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शताति
च ॥ एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते । दैविकानां युगानां तु
सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्ज्यं तावती रात्रिमेव च ॥' इति ।
अस्य निष्कृष्टोऽर्थस्तु 'कृतयुगमानं दैववर्षैः ४८००, वर्षदिनाः ३६००,
मानुषैः १२९६००० । द्वापरं दिव्यैः २४००, मानुषैः ८६४००० ।
कलिर्दिव्यैः १२००, मानुषैः ४३२००० । चतुर्थं दिव्यैः १२००००,
मानुषैः ४३२०००० । ब्रह्मदिनं दिव्यैः १२००००००, मानुषैः
४३२००००००० इत्यमवसेयः ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

मन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विग्रहः
॥३॥ एकाधिका सप्ततिः । सा च किंचिदधिकेति बोध्यम् ।
एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्त इति ॥ संवर्तते जगदत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'संवर्तः प्रलयेऽक्षद्वौ' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥
प्रलीयतेऽत्र 'लीङ् श्लेषे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।
५६) 'प्रलयो मृतौ । संहारे नष्टवेष्टत्वे' इति हैमः ॥ (२)
॥३॥ 'कृपू सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) कल्प्यन्ते विरुद्ध-
लक्षणया क्षीयन्तेऽत्र । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः ।
'कल्पो विकल्पे कल्पद्वौ संवर्ते ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये
विधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥३॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र ।
'क्षि क्षये' (भा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंस्ति'
(३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पान्तेऽपचये
रुजि' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ कल्पस्यान्तोऽवधिः । 'कल्पः
शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वतः ॥ (५)
॥३॥ पञ्च 'प्रलयस्य' ॥

अस्त्री पङ्क पुमान्पाप्मा पापं किल्विपकल्मषम् ।
कलुषं वृजिनैनोघमहोदुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

(अस्त्रीति ॥) पच्यते दुःखमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे,
विस्तारे वा' (भा० आ० से०) । करणे घञ् (३।३।१९)
कुत्वम् (७।३।५२) । यद्वा,—पचनं पट्टो व्यक्तीकरणम्,
विस्तारो वा । तं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६)
इति णिच् । ततः पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पट्टोऽघे कर्दमे'
इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ आप्रोति व्याप्नोति लोकात् । 'आप्
व्याप्तौ' (खा० प० अ०) 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१।५१)
इति सूत्रेण निपातितः ॥ (२) ॥३॥ पान्त्यस्मादात्मानम् ।
'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पानीविपिभ्यः पः' (उ०
३।२३) । भीमादित्वात् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा,—पिबति

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव । तथा च विष्णुपुराणे—'मनुः
स्वायंभुवो नाम मनुः स्वारोचिपत्न्या । औत्तमिस्तामसिश्चैव रैव-
तश्चाक्षयस्तथा ॥ एते तु मनवोऽतीताः सप्तमस्तु रवेः सुतः । वैवस्व-
तोऽयं यस्यैतत् सप्तमो वर्तते युगम् ॥ सावर्णिर्दक्षसावर्णो ब्रह्मासावर्णो
इत्यपि । धर्मसावर्णिरदस्तु सावर्णो रौच्यभौलवर् ॥' इति मन्वन्तरमा-
नानयनम् । नामनिधाने सर्वज्ञश्रीनारायणचरणाः—'दैविकानां युगानां
तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तरं तथैवेकं तस्य भागाश्चतुर्दश ॥'
इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्तः । तथा चैकस्य मन्वन्तरस्य ३०८५७१४२८
वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२ घटिकाः, साध्याप्येकपञ्चाशद्
पलानि भवन्तीति—युगुदाशयः ॥ २—'क्षुद्रे' इति पाठः ॥

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

(शिशिर इति ॥) 'शश इतगतौ' (भ्वा० प० से०) 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति किरजन्तो निपातितः । शशान्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः । 'शिशिरः स्यादतोभेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माघफाल्गुनाभ्यामृतोः' ॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्यत्र मदनोत्सवाः । 'तृभूहि-वसि-' (उ० ३।१२८) इति झच् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाणां समयः ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु रमन्ते रभसयुक्ता भवन्त्यत्र । 'रभ रभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) 'सुरभिर्हेमि चम्पके । जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवसन्तयोः ॥ सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यामृतोः' ॥

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

ग्रीष्म इति ॥ प्रसते रसान् । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० अ०) आतो मक्, धातोर्ग्रभाजः, पुगागमश्च 'ग्रीष्मः' (उ० १।१४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म ऊष्मर्तु-भेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ ऊषति रुजति । 'ऊष रुजा-याम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्यः-' (३।२।७५) इति मनिन् । ('ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शषसहा अपि') । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥*॥ मकि (बाहुलकात्) अदन्तोऽपि । 'ऊष्मो घर्मेऽश्रुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा स्त्रियां त्विषि' इति बोधालितः ॥ (२) ॥*॥ नितरां दह्यतेऽत्र । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥*॥ उष्णमुप-गममत्र ॥ (४) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'इणसिजिबीडुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'ऊष्णो ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' ॥ (५) ॥*॥ 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३।२।७५) आगच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥*॥ 'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति नान्ते बोधालितः ॥ (६) ॥*॥ तपति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'ज्येष्ठाषाढाभ्यामृतोः' ॥

स्त्रियां प्रावृद्ध स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

(स्त्रियासिति ॥) वर्षणं वृद्ध । 'वृष् सेचने' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रकृष्टा वृद्धत्र । 'नहिष्टति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ वर्षं वर्षणमत्रास्ति । अर्शजाद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।

१।४) । भूम्नि, बहुवे । तेन नित्यबहुवचनान्तः ॥ (२) ॥*॥ वर्षर्तौर्दे 'आवणभाद्राभ्यामृतोः' ॥

अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ शीर्यन्तेऽस्यां पाकेनौषधयः । 'शृ हिंसायाम्' (क्था० प० से०) 'शृद्धभसोऽदिः' (उ० १।१३०) । 'शरत् स्त्री वत्सरोऽप्युत्तौ' ॥*॥ भागुरिमते यपि शरदा च । 'शर-द्भवेच्छरदया प्रावृद्ध प्रावृषया सह' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः' ॥

षडमी क्रतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

षडिति ॥ अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गतौ' 'अर्तेश्च' (उ० १।७२) इति तुः, चात्किट् । यस्तु मुकुटेनोक्तम्—केलादय इति तुन्-इति । तत्र । गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयत्वाच्च । (१) ॥*॥ 'हेमन्तादीनां षण्णाम्' एकम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः २०

संवत्सर इति ॥ संवसन्त्युत्तवोऽत्र । 'वसेश्च' (३।७।१) 'संपूर्वाच्चित्' (उ० ३।७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धधा-तुके' (७।४।४९) इति तः ॥ (१) ॥*॥ एवं वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥*॥ आप्यते 'आप्ठ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दन् ह्रस्वत्वं च । 'अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुत्तकयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ मावाज-हाति, जिहीते वा । 'हृश्च ग्रीहिकालयोः' । (३।१।४८) इति ण्युट् । 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा संवन्धः । 'हायनो न स्त्रियां वर्षं पुंस्यर्चिर्ग्रीहिभेदयोः' ॥ (४) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्था० प० से०) 'शृद्धभसोऽदिः' (उ० १।१३०) इत्यादिः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) शारदोऽपि । 'समायोषिति, शारदः' इति रत्नकोषः ॥ (५) ॥*॥ 'यम षम वैकृत्ये' (भ्वा० प० से०) । समन्ति विक्रवं कुर्वन्ति सर्वम् । पचाद्यचि (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । 'बहु-वचननिर्देशात्प्रायेणार्थं बहुवचनान्तः' इति ध्वनयति । क्वचि-द्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति सूत्रात् । 'समार्यां समायाम्' इति तत्र भाष्याच्च । समान्ति सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'जातश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'समां समाम्' (५।२।१२) इति निर्देशान्मलोपः । 'समाः संवत्सरे

१—'ननु द्वे अवयवे वत्सरे' इत्युक्तम् । तत्रैव वत्सरपर्याया बहुमुचिताः । सत्यम् । पूर्वमयनव्यपुस्तकारेणोक्तम् । तेन माषादिः सौते वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गादिश्चान्द्रः संवत्सरः इति न पौनरुक्त्यम् । लोकेषु 'द्वादशमासाः संवत्सर' इति मास-पुरस्कारेणैव प्रयुज्यते—'इति प्रीयुष्याख्या ॥

लियाम् । सर्वेताधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत् ॥ (६)
॥३॥ पद 'संवत्सरस्य' ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रः

मासेनेति ॥ नृणां मासेन । पितृणामयं पैत्रोऽहोरात्रः
तत्र कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रिः ॥

वर्षेण दैवतः ।

(वर्षेणेति ॥) नृणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहो-
रात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

(दैव इति ॥) देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'ब्राह्मो-
ऽजातौ' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । दैवैः पृथ्विकैस्त्रिभि-
रहोरात्रघटैर्दिव्यं वर्षम् । तैर्द्वादशभिः सहस्रैर्मानुषं चतुर्युगम् ।
तच्च देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थिति-
कालः । तावत्स्येव रात्रिः प्रलयकालः ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

कल्पाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयतः स्थितिं
प्रलयं च । 'कूपू सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) । प्यन्तात्
(३।१।१२) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ
न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ब्रह्मणो
दिनस्य' ॥

१—'सर्वधातु' इति पाठः । २—इदं च मनुक्तमपि निशी-
थतो दिनान्तरप्रवृत्तिमते । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यर्थे सूर्योदयः,
अमान्ते मध्याह्नः, शुक्लाष्टम्यर्थे सूर्यास्तः, पूर्णिमान्ते निशीथः
पितृणां भवति ॥ ३—इदमपि तथैव । देवानां सूर्योदयो मेघविपुले,
मध्याह्नो मिथुनान्ते, सूर्यास्तस्तुलाविपुले, निशीथो धनुरन्ते भवति ॥
४—'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं
तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति विष्णुपुराणतो युगानां नामानि ज्ञेया-
नि । तन्मानं च मनुनेत्थमभिहितम्—'चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां
तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती संख्या संध्यांश्च तथाविधः ॥ इतरेषु
ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि
च ॥ एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते । दैविकानां युगानां तु
सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥' इति ।
अस्य निष्कटोऽर्थस्तु 'कृतयुगमानं दैववर्षैः ४८००, वर्षदिनाः ३६०
शुणितं जातं मानुषवर्षमानम् १७२८०००० त्रेता दिव्यैर्वर्षैः ३६००,
मानुषैः १२२६००० । द्वापरं दिव्यैः २४००, मानुषैः ८६४००० ।
कलिर्दिव्यैः १२००, मानुषैः ४३२००० । चतुर्युगं दिव्यैः १२०००,
मानुषैः ४३२०००० । ब्रह्मदिनं दिव्यैः १२००००००, मानुषैः
४३२०००००० इत्यमरसेयः ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

मन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विग्रहः
॥३॥ एकाधिका सप्ततिः । सा च किंचिदधिकेति बोध्यम् ।
एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्त इति ॥ संवर्तते जगदत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'संवर्तः प्रलयेऽक्षद्वौ' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥
प्रलीयतेऽत्र 'लीट् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।
५६) 'प्रलयो मृती । संहारे नष्टचेष्टत्वे' इति हैमः ॥ (२)
॥३॥ 'कूपू सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) कल्प्यन्ते विरुद-
लक्षणया क्षीयन्तेऽत्र । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ।
'कल्पो विकल्पे कल्पद्वौ संवर्ते ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये
विधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥३॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र ।
'क्षि क्षये' (भा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंसि'
(३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पान्तेऽपचये
रजि' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ कल्पस्यान्तोऽवधिः । 'कल्पः
शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वतः ॥ (५)
॥३॥ पञ्च 'प्रलयस्य' ॥

अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं कित्विपकल्मषम् ।

कलुपं वृजिनैतो धमंहोदुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

(अस्त्रीति ॥) पच्यते दुःखमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे,
विस्तारे वा' (भा० आ० से०) । करणे घञ् (३।३।१९)
कुत्वम् (७।३।५२) । यद्वा, -पञ्चनं पङ्को व्यक्तीकरणम्,
विस्तारो वा । तं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६)
इति णिच् । ततः पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पङ्कोऽघे कर्दमे'
इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ आप्नोति व्याप्नोति लोकान् । 'आप्
व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१।५१)
इति सूत्रेण निपातितः ॥ (२) ॥३॥ पान्त्यस्यादात्मानम् ।
'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पानीविषिभ्यः पः' (उ०
३।२।३) । भीमादित्वात् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा, -पिबति

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव । तथा च विष्णुपुराणे—'मनुः
स्वायम्भुवो नाम मनुः स्वरोचिपस्तथा । औत्तमिस्तामसिश्चैव रैव-
तश्चाक्षुपस्तथा ॥ एते तु मनवोऽतीताः सप्तमस्तु रवेः सुतः । वैवस्व-
तोऽयं यस्यैतत् सप्तमो वर्तते युगम् ॥ सावर्णिर्दक्षसावर्णो ब्रह्मसावर्णो
इत्यपि । धर्मसावर्णेन्द्रस्तु सावर्णो रौच्यमौल्यवत् ॥' इति मन्वन्तरमा-
नानयनम् । नामनिधाने सर्वेश्वरीनारायणचरणाः—'दैविकानां युगानां
तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागाश्चतुर्दश ॥'
इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्तः । तथा चैकस्य मन्वन्तरस्य ३०८५७१४२८
वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२ घटिकाः, सायामेकपञ्चाशत्
पलानि भवन्तीति-मुकुटाक्षयः ॥ २—'क्षुदे' इति पाठः ॥

भक्षयति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥ केलयति क्रीडयति विषयेषु । 'किल श्वैलक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'किलेर्वुक्च' (उ० १।५०) इति टिप्पण्युगागमश्च । ('किल्विपं पापरोगयोः । अपराधेऽपि') ॥ (४) ॥ शुभं कर्म स्याति समाप्तं करोति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) लत्वपत्वे । 'कल्मषं किल्बिषे क्लीवं पुंसि स्यान्नरकान्तरे' ॥ (५) ॥ कल्ययति वशीकरोति । 'कल गतौ, संख्यानं' (चु० उ० से०) । 'पून्-हिकलिभ्य उपच' (उ० ४।७५) । 'कलुपं त्वाविले पापे' ॥ (६) ॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः क्विच्च' (उ० २।४७) इतीनच् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे न्ना कुटिले त्रिपु' ॥ (७) ॥ यन्त्यधोऽनेन । एति गच्छति प्रायश्चित्तेनेति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'इण आगसि' (उ० ४।१९८) इत्यसुन्, जुडागमश्च । ('एनः पापापराधयोः') ॥ (८) ॥ अङ्गते गच्छति दानादिना । 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) आगम-शास्त्रस्यानिलत्वाच्च नम् । 'अघं दुःखे व्यसनैनसोः' इति हैमः ॥ (९) ॥ अमति गच्छति । 'अम गत्यादिपु' (भ्वा० प० से०) । 'अमेर्हुक्च' (उ० ४।२१३) इत्यसुन्, हुगागमश्च । यद्वा, -अंहति । 'अहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) 'अङ्गः' इति केचित्पठन्ति । तत्र 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) धातुर्बोध्यः ॥ (१०) ॥ इणो भावे कः (३।३।१९४) । दुष्टमितं गमनमनेन ॥ (११) ॥ दुष्टं कृतं करणमनेन । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति पः ॥ (१२) ॥ द्वादश 'पापस्य' ॥

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

स्यादिति ॥ वरति विश्वम् । 'वृज् धारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अर्तिस्तुल्य-' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः कतौ । अहिंसो-पनिषद्याये ना धन्यमसोमपे' ॥ (१) ॥ पुनाति । 'पूजो यण् पुणह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) इति यत् शुक् ह्रस्वश्च । यद्वा, -पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इण-पध-' (३।१।१३५) इति कः । पुणमर्हति । तत्र साधुर्वा । यत् (३।३।६६) ('पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे') ॥ (२) ॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयो सुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्' ॥ (३) ॥ सुष्ठु कृतम् । प्रादिसमासः (२।२।१८) ('सुकृतं तु शुभे पुण्ये क्लीवं सुविहिते त्रिपु') ॥ (४) ॥ वर्षति फलम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । इणुपधलक्षणः (३।१।१३५) कः । 'वृषो गव्याखुधर्मयोः । पुंराशिमेदयोः शृङ्गा वासके शुक्लेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च' इति हैमः (५) ॥ पञ्च 'धर्मस्य' ॥

मुत्पीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥

स्यादानन्दथुरानन्दशर्मशातसुखानि च ।

मुदिति ॥ मोदनम् । मुद । 'मुद् हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । संपदादि (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ 'प्रीत् तर्पणे' (ज्ञा० उ० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) । ('प्रीतियोगान्तरे त्रेप्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'प्रमदसंमदौ हर्षे' (३।३।६८) इत्यप् । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति' ॥ (३) ॥ 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । घञ् । (३।३।१८) ॥ (४) ॥ प्रमोदामोदौ घञन्तौ । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (५) ॥ 'दुनदि समुद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) ॥ (८) ॥ आनन्दो घञन्तः ॥ (९) ॥ शृणाल्यशुभम् । 'शृ हिंसा-याम्' (ज्ञा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिच्' (उ० ४।१४५) । भावे वा ॥ (१०) ॥ इति दुःखम् । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्तन् (उ० ३।८५) भावे वा । यत्तु—श्यतेः सौत्रात्—इत्युक्तं मुकुटेन । तस्य गणपठितत्वात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥ 'अनु-पसर्गाल्लिप्प-' (३।१।१३८) इति सूत्रपठितात् 'सातेः' पचायचि (३।१।१३४) 'सातम्' दन्त्यादि । यत्तु—सिनो-ल्यशुभम् । सातम् । 'वि क्षये' (भ्वा० प० अ०)—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । सिनोतीति विग्रहोक्तधातूपन्यासस्य विद्वत्त्वात् । यदपि—स्याति दुःखम् । सातम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)—इति स्वामिनोक्तम् । तदपि न । स्यतेः के 'वतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वप्रसङ्गात् । तनस्तत्वि-धानात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् ॥ (११) ॥ शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दुःख, तत्क्रियायाम्' (चु० उ० से०) । भावेऽच् (३।३।५६) वा । ('सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुण्यां प्रचेतसः') ॥ (१२) ॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥

भातुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।

शस्तं च

(श्वःश्रेयसमिति ॥) च आगामि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेय-सम् । 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' (५।४।८०) इत्यच् समा-सान्तः । 'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मानि शर्मणि' ॥ श्वोवसीयसमपि बोध्यम् ॥ (१) ॥ श्वेतेऽनेन । शिवम् । 'शीह् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'सर्वनीवृष्य-' (उ० १।१५३) इति क्त्, ह्रस्वश्च निपातितः । 'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुगुलौ

१—तथा च देवीशतके अनुलोमप्रतिलोमयमकम् 'सातं वर्मानन-सारहसिहरिहरस्थाननर्मावतंसा' इति—सुकृतः ॥

वालके हरे । पुण्डरीकद्रुमे कीले ॥ (२) ॥॥ भन्दते
'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वज्रेन्द्र' (उ० २१-
२८) इति रनि निपात्यते । 'भद्रः शिवे खड्गरीटे वृषमे च
कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीवं मङ्गलमुत्तयोः ॥ काञ्चने
च स्त्रियां राक्षसकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिमेवे प्रसारिण्यां
कदफलानन्तरयोरपि ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणा-
न्तरे ॥॥ पचाद्यचि (३१११३४) भन्दम् । 'भन्दं भद्रं
शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेषः । ('भन्दं कल्याणे सौख्ये
च') ॥ (३) ॥॥ कल्यं नीरुजत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्'
(३१२११) । कल्ये प्रातःकाले अण्यते । 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'अकर्तरि-' (३१३१९९) इति घञ्वा । 'कल्याणं
हेत्ति मङ्गले' ॥ (४) ॥॥ 'मणि सर्पणे' (भ्वा० प० से०) ।
मङ्गति, मङ्गयते वा 'मङ्गेरलच्' (उ० ५१७०) । 'मङ्गलं
पुनः । कल्याणे, मङ्गलो भौमे मङ्गला खेतद्विका' ॥
(५) ॥॥ शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'इष्टपुष्य-' (३१११३५) इति कः ॥॥ शु पूजितं भाति ।
'आतः-' (३१२१३) इति को वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
३१२१०९) इति ङो वा । 'शुभो योगे शुभं भद्रे' ॥ (६)
॥॥ भवनशीलम् । 'भू प्राप्ता' (चु० आ० से०) । 'लप-
पतपद-' (३१२१५४) इत्युक्त् ॥ (७) ॥॥ 'भवो भद्रा-
सिस्तयोः' इत्यजयः । भवो भद्राप्तिरत्रास्ति । 'अत इति-
ठ्ठौ' (५१२११५) ॥ (८) ॥॥ भवति । 'भव्यगेय-' (३१-
४१६८) इति साधुः । ('भव्यं शुभे च सले च योग्ये भा-
विनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतरो पुंसि स्त्रियां करिकणोमयोः ॥
क्लीवमस्थनि') ॥ (९) ॥॥ कृत्स्नं शलते संवृणोति । 'शल
चलने संवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३११-
१३४) । 'कुशलं क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तो कुशलोऽभिज्ञे' ॥
(१०) ॥॥ क्षयत्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
मन् (उ० १११४०) । अत्रियामिति क्षेममात्रान्वयि ।
यत्तु—क्षिणोत्यशुभमिति विग्रह्य 'क्षि क्षये' इति धातोरुप-
न्यसनं मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गले ।
लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्यपि ॥ (११) ॥॥ 'शंसु
स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) शस्यते स्म । कः (३१२१०२) ।—
शस्यते । भावे कः (३१३११४)—इति मुकुटः । 'शस्तं
क्षेमे प्रशस्ते च' ॥ (१२) ॥॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य' ॥

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥

अथेति ॥ पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्तं शब्द-

जातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । तत्र स्त्रियां कल्याणी ।
अन्ये टावन्ताः ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्रतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मतल्लिकेति ॥ मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः, अव्युत्प-
न्नाश्चेति प्राच्यः । व्युत्पत्तिरपि संभवति । मतं मतमलति ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३१११३३),
कुन् (उ० २१३२) वा । पृषोदरादिवात् (६१३१०९) अस्य
लः ॥ (१) ॥॥ मं शंसुं चर्चति । 'चर्च अध्ययने' (चु०
उ० से०) । ण्वल् (३१११३३) कुन् (उ० २१२८) वा ।
'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ प्रकृष्टं काण्डमव-
सरो, रसो वास्य । प्रगतः काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्र-
काण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ।
(३) ॥॥ उद्ग्रहशब्दस्तु 'संघोद्धौ गणप्रशंसयोः' (३१३१८६)
इति निपातितः । उत्पूर्वात् हन्तेरप्, टिलोपः, घत्वं च निपा-
त्यते । 'उद्धो हस्तपुटे वहौ श्लाघायां देहजागिले' इति हैमः ॥
(४) ॥॥ प्रशस्तः पुरुषः=पुरुषमतल्लिका । ब्राह्मणमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् । मनुष्योद्भूतः ॥॥ लजतीति लजः । 'लज कान्ता'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । तद्वल्लजः तल्लजः ।
कुमारीतल्लजः ॥ (५) ॥॥ प्रकाण्डः पुंस्यपि । 'अन्त्री प्र-
काण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः' । मतल्लिकादीनां रुद्धिशब्द-
त्वात् 'प्रशंसावचनैश्च' (३११६६) इति समासः । कृष्णसर्पवा-
प्यश्वादिबदेते नित्यसमासाः । उद्ग्रस्त्वसमस्तोऽपीति स्वाम्या-
दयः ॥ पञ्च 'प्रशस्तस्य' ॥

अयः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

अय इति ॥ इत्यनेन सुखम् । 'इण् गतौ-' (अ० प०
से०) 'पुंसि संज्ञायाम्' (३१३११८) इति घः ॥ (१) ॥॥
एकम् 'शुभावहविधेः' ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।

दैवमिति ॥ दैवादागतम् । 'तत आगतः' (४३१७४)
इत्यण् ॥ (१) ॥॥ दिश्यते उपदिश्यते स्म । 'दिश अति-
सर्जने' (तु० उ० अ०) । कः (३१२१०२) ॥॥ 'भाग्यै-
कदेशयोर्भागाः' इति रुद्रः । भाग एव । 'भागरूपनामभ्यो
धेयः' (वा० ५१४३५) । ('भागधेयं मतं भाग्ये भाग-
प्रत्यययोः पुमान्' ॥ (३) ॥॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्'
(भ्वा० उ० अ०) । 'व्रह्मलोप्यते' (३१११२४) । 'चजोः-'
(७३१५२) इति कुत्वम् ।—'भागायच' (५११४९) इति
स्वामी । 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' ॥ (४) ॥॥ नियम्यते-
ऽनया । किन् (३१३१९४) । नियच्छति । 'किञ्चौ च-'
(३१३१७४) इति किञ् वा । अत एव 'स्त्री' इति विधानं
सार्थकम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्वः ॥ (५) ॥॥

१—इत्युत्तरं 'नतु विशेष्यनिम्नाः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

१—पचाद्यच् इत्युत्तरं 'यद्वा-कुशयति । कुश संरक्षणे वृथा-
दिवात् किलच्' इत्यपि पाठः ॥ २—कुशलं तालव्यमध्यम् । 'कुशल-
वर्धित' इति विदग्धसुखमण्टनम् । 'कुशलवयो रूपोच्छ्रायः' इति
वासवदत्ताक्षेपः । 'कुष निष्कर्ष' इत्यतो मूर्धन्यमध्योऽपि, इत्यलंका-
रोऽमूलः—इति मुकुटः । पीयूषकृता तु कुपलं मूर्धन्यमध्यमपि—
इत्युक्तम् ॥

विधीयतेऽनेन । डुवाजः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ।
विधिर्गृह्यविधानयोः । विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे काल-
कल्पयोः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः' ॥

हेतुर्ना कारणं बीजम्

हेतुरिति ॥ हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । 'हि गतौ' (स्वा०
प० अ०) । 'कमिमनि-' (उ० १।७२) इति तुन् ॥ (१)
॥*॥ कार्यतेऽनेन । प्यन्ताल्लुट् (३।३।११७) ॥—करोतीति
'ल्युट् च' (३।३।११५) इति चकाराल्लुट्—इति मुकुटस्त्वसं-
गतः । 'कारणं घातने हेतौ करणे, कारणा पुनः । यातना
कर्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ विशेषे
जायतेऽनेन । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति
ङः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा,—
वीयते । 'व्येच् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि क्तिप्
(वा० ३।३।१०८) । विषं संवृतं जायते जनयति । अन्तर्भा-
वित्पण्यर्थः । 'अन्येष्वपि-' (३।१।१०१) इति ङः । विशेषे
एः कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जायते-
ऽस्मादिति वा । व्रजति कार्यं गच्छति । 'व्रज गतौ' ।
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ईत्वम् । वयोरमेदाद्वीजम् । 'बीजं तु रेतसि ।
स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कारणस्य' ॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदानमिति ॥ नितरां वीयतेऽसाधारणतया जन्यते-
ऽनेन । 'डुदाक्' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)
इति ल्युट् । 'निदानं कारणे शुद्धौ तपसः फलयाचने । वत्स-
दाव्यवसाने च' ॥ (१) ॥*॥ आदिर्मुख्यं कारणम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मुख्यकारणस्य' ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्रज्ञ इति ॥ क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्जानाति ।
'ज्ञा अवबोधने' (न्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।-
३) इति कः । यत्तु—क्षेत्रे जानाति—इति मुकुटः । तत्र ।
'एतयो वेत्ति-' इति प्रागुपन्यस्तगीताविरोधात् । 'क्षेत्रज्ञा-
वात्मनिपुणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अतति । 'अत सातत्य-
गमने' (भ्वा० प० से०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ'
(उ० ४।१५३) इति मनिण् । ('आत्मा चित्ते धृतौ यन्ने
धिषणायां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः ॥
स्वभावे' ॥ (२) ॥*॥ पुरति । 'पुर अप्रगमने' (जु० प०
से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । 'अन्येषामपि-' (६।-
३।१३७) इति दीर्घत्वे 'पुरुषः' अपि । पूरयति । 'पूरी
आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुषन् ।

'पुरुषस्त्वात्मानि नरे पुंनागे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'आत्मनः' ॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

प्रधानमिति ॥ प्रधत्तेऽत्र सर्वम् । ल्युट् (३।३।११७),
प्रधत्ते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८)
इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतौ बुद्धा-
नुत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्र-
कृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । क्तिच् (३।३।-
१७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ
लिङ्गे पौरवर्गे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो यौवनादिर्विशेषोऽवस्था ।
कालेन निर्वृतः । निर्वृतेऽक्षधूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति
ठक् । अवपूर्वात्तिष्ठतेरब् (३।३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्' (१।-
१।३४) इति ज्ञापकात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कालावस्थायाः' ॥

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

गुणा इति ॥ सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्त्यस्मिन् गुणा-
दय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४।१०५) 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे
चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु
जन्तुषु' ॥ (१) ॥*॥ रजयति । 'भूरजिभ्यां कित्' (उ० ४।-
२।७) इत्यसुन् । ('रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणमेदे
च') ॥ (१) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प०
से०) । असुन् ॥*॥ कप्रत्यये 'रजतमौ' अदन्तपुलिङ्गावपि ।
'पुष्पे वेशे गुणे चैव रजोऽयं रजसा सह' इत्युत्पलिनी ।
'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥ (१)
॥*॥ 'त्रयाणां गुणानामपि' एकैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिस्तत्तिरुद्भवः ।

जनुरिति ॥ जननम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)
'जनेरसिः' (उ० २।११५) ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३।३।११५)
जननम् । यत्तु—'जन जनने' (जु० प० से०)—इति मुकु-
टेनोक्तम् । तत्र । तस्य छान्दसत्वात् । ('जननी तु दया-
मात्रोर्जननं वंशजन्मनोः') ॥ (२) ॥*॥ मनिनि (उ० ४।-
१४५) जन्म ॥*॥ 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति
मकि जन्मशब्दोऽदन्तः पुलिङ्गः । 'स्त्रीवोऽपि' इत्युज्ज्व-
लदत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'जनिघसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) ।
'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः । उत्पत्तिसाहच-
र्याजनेः स्त्रीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ उत्पदनम् । 'पद गतौ' (दि०

आ० अ०) । किन् (३१३९४) ॥ (५) ॥*॥ उद्भवम् ।
'ऋदोरप्' (३१३१७) ॥ (६) ॥*॥ पट् 'जननस्य' ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्त्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

प्राणीति ॥ प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि-' (५१२११५)
इतीतिः ॥ (१) ॥*॥ चेतयते, चेतति वा । नन्धादिः (३-
११३४) । ('चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु धीः')
॥ (२) ॥*॥ जन्मास्यास्ति । 'अत इनि-' (५१२११५) ।
नान्तात्तु ब्रीह्यादित्वात् (५१२११६) ॥ (३) ॥*॥ जायते ।
'कस्मिणमिजनि-' (उ० ११७३) इति तुच् ॥ (४) ॥*॥ 'यजि-
मनि-' (उ० ३१२०) इति युच् । ('जन्त्युः स्याजन्तुमात्रे
च पावके परमेष्ठिति') ॥ (५) ॥*॥ जन्त्यु शरीरमस्यास्ति ।
इनिः (५१२११५) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्राणिनः' ॥

जातिर्जातं च सामान्यम्

जातिरिति ॥ जायते 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
से०) । किच्कौ च-' (३१३१७४) इति किच् । 'जन-
सन-' (६१४४२) इत्यादिनात्वम् । 'तितुत्र-' (७१२१९) इति
नेद् । 'जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालस्यामामलक्यां च
चुक्ष्यां कम्पिलजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ के (३१३१७४) जातम् । 'जातं व्यक्तौष-
जन्मसु । क्लीवं, त्रिलिङ्गमुत्पत्ते' ॥ (२) ॥*॥ समानानां भावः ।
'गुणवचन-' (५१११२४) इति व्यच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'घटत्वादिजातेः' ॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

(व्यक्तिरिति ॥) व्यज्यतेऽनया । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ'
(रु० प० से०) । 'स्त्रियां किन्' (३१३९४) । व्यनक्ति वा ।
किच् (३१३१७४) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मा यस्य तस्य
भावः । तल् (५११११०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घटादि-
व्यक्तेः' ॥

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

चित्तमिति ॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) ।
भावे कः (३१३११४) । 'क्षीदितः-' (७१२१४) इतीण-
निषेधः ॥ (१) ॥*॥ असुनि (उ० ४१९८९) चेतः ॥ (२)
॥*॥ हियते विषयैः 'वृहोः पुष्टिकौ च' (उ० ४१९००) इति
कयन् रुगागमश्च । हरति आहरति विषयानिति वा । ('हृदयं
वक्षसि स्वान्ते चुक्कायाम्') ॥ (३) ॥*॥ 'स्वन शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । खन्यते स्म । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७१२१८) इति
मनसि निपातितम् । ('स्वान्तं चेतसि गह्वरे') ॥ (४) ॥*॥
हृदयस्य 'पदज्ञस्य-' (६११६३) इति हृदादेशः । प्रमृति-
ग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात्कचित्त्वादावपि । हरतेः किप् (३१२१-

१७८) । तुक् (६११७९) । व्यत्ययेन तस्य द इत्यन्ये ।
('हृत् क्लीवं चुक्चित्तयोः') ॥ (५) ॥*॥ मन्यतेऽनेन ।
असुन् (उ० ४१९८९) । प्रज्ञाद्यणि (५१४३८) मानसम् ।
('मानसं स्वान्तसरसोः') ॥ (६) ॥*॥ तदभावे मनः ।
('मनश्चित्ते मनीषायाम्') । अर्धर्चादिः (२१४३१) अयम्-
इत्येके । तदा 'मनाः' इत्यपि ॥ (७) सप्त 'मनसः' ॥

इति कालवर्गविवरणम् ॥

बुद्धिर्मेनीषा धिपणा धीः प्रज्ञा शेमुपी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञासिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिरिति ॥ बुध्यतेऽनया । बोधनं वा । किन् (३१-
३९४) ॥ (१) ॥*॥ 'इप गतिर्हिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च हलः' (३१३१०३) इत्यप्रत्ययः । मनस ईपा ।
शक्न्वादित्वात् (वा० ६११९४) टेः पररूपम् ॥ (२) ॥*॥
धृण्वन्त्यनया । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'धृषे-
धिष् च संज्ञायाम्' (उ० २१८२) इति युच् ॥ (३) ॥*॥
ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा०
३१२१७८) इति किप् । 'हलः' (६१४१२) इति दीर्घः ।
('धीर्ज्ञाने ज्ञानमेदेऽपि') ॥ (४) ॥*॥ प्रज्ञायतेऽनया ।
प्रज्ञानं वा । 'ज्ञाऽवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतद्योष-
सर्गे' (३१३१०६) इत्यह् । ('प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गे,
बुद्धौ तु योषिति') ॥*॥ श्रद्धापि । 'प्रज्ञा श्रद्धा धरा ज्ञप्तिः
पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥*॥
शेते । शेः विच् (३१२१७५) । मोहः । तं मुष्णाति । शेमुपी ।
'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३१-
२१५) कः गौरादित्वात् (४११४९) ङीप् ॥ (६) ॥*॥
मन्यतेऽनया । मननं वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
किन् (३१३९४) । ('मतिर्वुद्धीच्छयोः') ॥ (७) ॥*॥
प्रकृष्टमीक्षणम् । अनया 'गुरोश्च-' (३१३१०३) इत्यः । टाप्
(४११४) । 'प्रेक्षा धीरीक्षणं दृष्टम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥
उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । 'डुलभप् प्राप्तौ' (भ्वा०
आ० अ०) । पित्त्वात् (३१३१०४) अलि प्राप्ते आवादि-
त्वात् (वा० ३१३९४) बाहुलकाद्वा किन् । ('उपलब्धि-
र्मतौ प्राप्तौ') ॥ (९) ॥*॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०)
संपदादित्वात् (३१३१०८) किप् । चित् तान्ता ॥ (१०) ॥*॥
संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । ('संवित्
संभाषणे ज्ञाने संग्रामे नान्नि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां
संकेताचारयोरपि') (११) ॥*॥ प्रतिपदनम् । 'पद गतौ'
(दि० आ० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३१३१०८) । किप् ।
करणे वा ॥ (१२) ॥*॥ 'ज्ञप् 'मिच्च' (नु० प० से०)
चुरादिः । प्यन्तत्वाद्युचि (३१३१०७) प्राप्ते आवादित्वात्
(वा० ३१३९४) बाहुलकाद्वा किन् । यदा तु चुरादीनां
णिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा किन् न्याय्यम्

१-हैमे तु, 'जात्योष' इति षठितम् । जातिः सामान्यम् । तत्र
यथा 'रत्नं सुजातं कनकावदातम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

एव । 'तितुत्र-' (७११९) इति नेद्र ॥ (१३) ॥*॥ 'चित संचेतने' (जु० आ० से०) चुरादिः । 'प्यासश्चन्यः-' (३१-३१०७) इति युच् । 'चेतना संविदि स्त्रियाम् । वाच्यवत्प्राण-युक्ते' ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'बुद्धेः' ॥

धीर्धारणावती मेधा

धीरिति ॥ धारणाशक्तियुक्ता धीः । 'मेधु संगमे' (भ्वा० उ० से०) मेधते संगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्च-' (३१३-१०३) इत्यकारः । ('मेधा बुद्धौ, कतौ पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धारणावद्बुद्धेः' ॥

संकल्पः कर्म मानसम् ।

संकल्प इति ॥ इदमिदं कुर्यामिति मनसः कर्म व्यापारः । संकल्पनम् । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मनो-व्यापारस्य' ॥

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा 'आभोगो वारुणच्छत्रे पूर्णतायलयोरपि' । 'भुज पाल-नाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । भावे घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ मनसः कारो व्यापारविशेषः । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । भावे घञ् (३१३१९८) । 'अतः कृकामि-' (८-३१४६) इति सत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य' ॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

चर्चन्ति ॥ 'चर्च अध्ययने' (जु० उ० से०) चुरादि-प्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि-' (३१३१०५) इत्यङ् । ('चर्चा स्याच्चर्यमुष्णयां चिन्तास्थासकयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ संख्या-नम् । 'चक्षिष्ठः ख्याय्' । (२१४५४) । 'आतश्च-' (३१३-१०६) इत्यङ् । 'संख्यैकादौ विचारे च' ॥ (२) ॥*॥ 'चर असंशये' (जु० उ० से०) चुरादिः । 'प्यास-' (३१३१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विचारणस्य' ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्याहपूर्वो हञ् । (भ्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम् । 'तर्क भाषार्थः' चुरादौ 'पटपुट-' इति दण्डके पठितः । भावे घञ् (३१३१९८) कृन्तति, कृन्तते वा अच् (३१११३४) घञौ (३१३१९९) । पृषोदरा-दित्वात् (६१३१०९) वर्णविपर्ययः । 'तर्को वितर्के काङ्क्षाया-मुहकर्मविशेषयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ ऊहनम् 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३१३१९८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तर्कस्य' ॥

विचिकित्सा तु संशयः ।

संदेहद्वापरोच

विचिकित्सेति ॥ 'कित संशये' (भ्वा० प० से०) । 'गुत्तिज्किञ्चः सन्' (३११५५) । 'अ प्रत्ययात्' (३१३-१०२) । विचिकित्सा ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३१३१५६) । संशयः ॥ (२) ॥*॥ 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । संदेहनम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (३) ॥*॥ द्वौ परौ प्रकारौ यस्य ॥ । 'सर्वनामसंख्ययोः-' (वा० २१२१३५) इति द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः । पृषोदरादि-त्वात् (६१३१०९) आत्वम् । ('द्वापरो संशये युगे') ॥ ॥*॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धानेककोट्यावगाहि-ज्ञानस्य' ॥

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

अथेति ॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । निर्णय-नम् । 'एरच्' (३१३१५६) । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' (८-४११४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) निश्चयनम् । 'ग्रहवृद्ध-' (३१३१५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चयस्य' ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इत्यपहवे । तद्विषयिणी दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदिष्ट-मतिः' (४१४६०) इति ठक् । तस्य भावो नास्तिकता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादिबुद्धेः' ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापाद इति ॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) व्याहपूर्वः । व्यापादनम् । प्यन्तात् (३११२२६) घञ् (३१३-१८) ॥ (१) ॥*॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'ल्युट् च' (३१३-११५) ॥ बाहुलकाह्युट्-इति मुकुटः । तत्र । स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अढः (३१३१०५) विहितत्वेन नपुंसकत्वविशिष्टे भावे ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य' ॥

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

समाविति ॥ सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् ॥ (१) ॥*॥ राद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिद्धान्तस्य' ॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥

भ्रान्तिरिति ॥ 'भ्रसु चलने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तिञ् (३१३१९४) 'अनुनासिकस्य-' (६१४११५) इति दीर्घः । 'भ्रान्तिरनवस्थितौ । मिथ्यामतौ च भ्रमणे' ॥ (१) ॥*॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारयः ॥ (२) ॥*॥ भावे घञि (३१३१९८) भ्रमः । 'नोदातोपदेश-' (७१३१३४) इति न वृद्धिः । 'भ्रमोऽभ्युत्थनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतस्सिस्तज्ज्ञानस्य' ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रय-संश्रवाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

संविदिति ॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ आगमनम् । आगूः । 'गमेः' इत्यनुवर्तमाने 'अमेध हूः' (उ० २।६८) । डित्वाट्टिलोपः (६।४।१४३) । वधूयान्दवत् । यदा तु क्तिपि (वा० ३।३।१०८) 'गमः कौ' (६।४।४०) इत्यन्तलोपे 'ऊह च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इत्युकारादेशः । तदा 'ओः सुपि' (६।४।८३) इति यणि अमि शसि च 'आन्वम्, आग्वः' इति विशेषः । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । अस्मात् क्तिपि (वा० ३।३।१०८) तु आगूः, आगुरी, आगुरः, इति धूर्वत् ॥ (२) ॥*॥ जानातेर्लुट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'यमः समुपनिविपु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चय-व्रते' ॥ (४) ॥*॥ आहपूर्वाच्छृणोतेः 'ऋदोः' (३।३।५७) इत्यप् । 'आश्रवोऽङ्गीकृतौ क्लेशो नान्यवद्वचनस्थिते' ॥ (५) ॥*॥ एवं संश्रव- (६) प्रतिश्रवौ (९) ॥*॥ 'अङ्गी' इति च्यन्तमव्ययम् । तत्पूर्वात्कुञ्जो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥ 'अभ्युप' इत्युपसर्गादयपूर्वाद्भमेः 'ग्रहवृट्' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्युपगमस्तु पुंसि स्त्रीकारे निकटगमने च' ॥ (८) ॥*॥ समाहपूर्वाद्धाजो भावे किः (३।३।९२) । 'समा-धिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अङ्गीकारस्य' ॥

मोक्षे धीर्ज्ञानम्

मोक्षे इति ॥ मोक्षफलिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मोक्षोपयोगिवुद्धेः' ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

अन्यत्रेति ॥ अन्यफलिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् । 'विज्ञानं कर्मणे ज्ञाने' इति हैमः । मुकुटस्तु—'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धा-ज्ञानमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोर्धाः सा विज्ञानम्' इति व्याख्यत् । (तत्र । शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्) ॥

(१) एकम् 'शिल्पादिविषयकवुद्धेः' ॥

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'मुक्तिर्मोचनमोक्षयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ घन्धविरहात्कैवल्यस्य भावः । 'गुण-मचन-' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ निर्वाणस्य । भावे वा । 'क्तोऽधिकरणे च-' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे

(३।३।११४) इति वा क्तः । 'निर्वाणोऽवते-' (८।२।५०) इति निष्ठानत्वम् । यद्वा,—अधिकरणे भावे वा ल्युट् । घन्धान्नि-र्गमनमित्यर्थः । 'निर्वाणं मोक्षनिर्वृत्त्योर्विधाने करिमज्जने' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ नितरां श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति निपा-तितम् । 'निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान्' ॥ (५) ॥*॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले वृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्व-न्तीदेवयोः' ॥ (६) ॥*॥ 'मोक्ष अवसाने' (तु० उ० से०) अवसानं क्षेपः । चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा । 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतौ' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ अपवर्जनम् । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । घञ् 'अपवर्गस्त्यागमोक्षयोः । क्रियावसाने साकल्ये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'मोक्षस्य' ॥

अथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।

(अथेति ॥) ज्ञानविरुद्धम् । ज्ञाननिर्वर्त्यत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । वेदनम् 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥ (२) ॥*॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहंकारार्थम् । अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अज्ञानस्य' ॥

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रूपं विमोहने' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा,—रूप रूपकरणे' (तु० उ० से०) इति चौरादिकस्यायमप्यर्थः । यद्वा,—रूपते स्तूयते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'खप्पशिल्प-' (उ० ३।२८) इति प्रप्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पश्चात्काशे सौन्दर्ये, नाणके नाटकादिके ॥ ग्रन्थावृत्तौ स्वभावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शप्यते आकुश्यते । 'शप आक्रोशे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) 'शाशपिभ्यां ददनौ' (उ० ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीत्यो-र्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'गन्धः संवन्धलेशयोः । गन्धकमोदवर्गेषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (तु० प० से०) चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तित्तादौ द्रव-रागयोः ॥ देहधातुप्रमेदे च पारदस्वादयोः पुमान्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० से०) ।

‘अकर्तारि च-’ (३।३।१९) इति घञ् । ‘स्पर्शो वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसिन्वन्ति निवध्रन्तीन्द्रियाणि । ‘विज् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । ‘परिनिवि-’ (८।३।७०) इति पत्वम् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । ‘करणाधिकरणयोः’ इत्यधिकारे ‘गोचर-संचर-’ (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रियैरर्थ्यन्ते । ‘अर्थ याच्यायाम्’ (जु० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) ॥ (३) ॥*॥ पञ्चानामपि प्रत्येकं त्रीणि ‘विषयाणाम्’ ॥

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृषीकमिति ॥ हृष्यन्त्यनेन । ‘हृषु अलीके’ (भ्वा० प० से०) । ‘अलिहृषिभ्यां कित्’ (उ० ४।१७) इति करणे ईकन् ॥ (१) ॥*॥ विषयोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) । (‘विषयी विषयासक्ते वाच्यवत्, क्लीबमिन्द्रिये । पुंसि स्यान्नृपतौ कामदेवे वैषयिकेऽपि च’) ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्-’ (५।२।९३) इत्यादिना घञ् निपातितः । ‘इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘इन्द्रियाणाम्’ ॥

कर्मैन्द्रियं तु पायवादि

कर्मैति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मैन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥*॥ पायति शोषयति तैलमिति पायुः । ‘पै शोषणे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘कृवापाजि-’ (उ० १।१) इत्युण् । ‘आतो युक्-’ (७।३।३३) । ‘पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः’ इति कामन्दकीये ॥ एकम् ‘गुह्यादीन्द्रियस्य’ ॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥८॥

मन इति ॥ धीसाधनमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥*॥ ‘मनः कर्णौ तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते’ ॥ एकम् ‘ज्ञानेन्द्रियस्य’ ॥

तुवरस्तु कपायोऽस्त्री

तुवर इति ॥ ‘तुः’ सौत्रो बालुः । तवीति हिनस्ति रोगान् । ‘छित्तरछत्वर-’ (उ० ३।१) इत्यादिना च्वरच् । (‘तुवरस्तु कपाये स्यात्काक्ष्याढक्योस्तुवर्यपि’) ॥*॥ दीर्घादिरपि । ‘नरेऽश्मश्रुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि तूवरः । काले प्राप्ते कपाये च रसे पुंन्यज्जे न्युते’ इत्युत्पलिनी ।

‘नापि कपायस्तुवरः’ इति वोपालितः । ‘पुंसि कपायस्तुवरम्’ इति क्लीवकाण्डे, रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ कषति कण्ठम् । ‘कप हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादायः । ‘कषायः सुरभौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे क्रोधादिषु विलेपने’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अस्त्रीत्युभयान्वयि । उक्तक्रोधाभ्याम् ‘कुवरस्तु कपायोऽस्त्री’ इत्येके पठन्ति ॥ द्वे ‘कपायरसस्य’ ॥

मधुरे

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यास्ति । ‘कपसुवि-’ (५।२।१०७) इति रः । (‘मधुरं विषे’) । मधुरस्तु प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्यपि । मधुरा मधुरापुर्या यथैमेदामधूलिषु । मधुकुटिकायां च मिश्रेयाशतपुष्पयोः’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘मधुरस्य’ ॥

लवणः

(‘लवण इति ॥) लुनाति जाव्यम् । ‘लृन् छेदने’ (न्या० उ० से०) । नन्द्यादित्युः (३।१।१३४) । ‘लवणाङ्गु’ (४।४।२४) इति लिङ्गाणत्वम् । ‘लवणो राक्षसे रसे । अस्मिन्नेदे लवणा त्विद्’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘लवणस्य’ ॥

कटुः ।

(‘कटुरिति ॥) कट्यावृणोति तीक्ष्णतया मुखम् । ‘कटे वर्षावरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । कटिवटिभ्यां च (उ० १।८) इत्युः । ‘कट्टकार्ये मत्सरे च दूषणे च कट्ट रसे । तिक्ते प्रियङ्गुसुरभौ कट्टका राजिकाखपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘कटोः’ ॥

तिक्तः

तिक्त इति ॥ तेजयति स । ‘तिज निशाने’ (जु० प० से०) । सामान्यापेक्षानापकाच्चुरादीनां णिजभावे ‘गत्यर्था-कर्मक-’ (३।४।७२) इति कः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । ‘तिक्तस्तु सुरभौ रसे । तिक्ता तु कटु रोहिण्यां तिक्तं पर्पटकौषधे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘तिक्तस्य’ ॥

अम्लश्च

(‘अम्ल इति ॥) अम्ल्यते शब्द्यते भोक्तुमिः । ‘अत्रि शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘सूत्राक्यविभ्यः क्लृः’ (उ० ४।१०८) । अम्लः ॥*॥ ‘अम रोगे’ (जु० उ० से०) । अमति रुज्यलरुचिम् । बाहुलकाक्ते अम्लोऽपि । ‘अम्लो रसेऽम्ल वेतसे । (अम्ली चाङ्गेर्याम्)’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अम्लस्य’ ॥

रसाः पुंस्ति

रसा इति ॥ 'रस आस्वादे' (चु० उ० से०) अ-
दन्तः । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते । 'एरच्' (३।३।५६) घञ्
(३।३।१९) वा । तुवरादयः षट् रसशब्दवाच्याः । तत्र
तुवरकपायथोरत्वीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिर्णयमाह—'पुंस्ति'
इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः षड् पुंस्ति' इत्यर्थः ॥

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥९॥

तद्वत्स्विति ॥ अमी षट् । पणामपि वाचकास्तुवरादयः
सप्तपि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । कटुशब्दात्स्वियाम् 'चितो
गुण-' (४।१।४४) इति वा ङीप् ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे,
घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनानां मनोहरे, परिमलः ।
'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । मल्यते । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः । 'सोनो घ च'
(३।३।१२५) इति घो वा । धित्करणत्वात् 'अन्येभ्योऽपि—'
इत्यभ्युपगमात् । यद्वा,—मलते धारयति जनमनांति पचाद्यच्
(३।३।१३४) । 'स्यात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्धयो-
श्चापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसङ्गादिसौरभे पुंस्ति' ॥ (१)
॥॥ एकम् 'परिमलस्य' ॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनोहर-
श्चेत् । आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोदः । 'मुद हर्षे' (भ्वा०
आ० से०) ष्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आमोदो
गन्धहर्षयोः' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'सुगन्धस्य' ॥

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥१०॥

वाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे शुक्लादयः पुंस्ति' इत्यतः
प्राक् । अतः परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्याधिक्रियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षीति ॥ समाकर्षणवर्त्य मनः 'आवश्यक—'
(३।३।१७१) इति णिनिः । यद्वा,—समाकर्षणशीलः । 'सुप्य-
जातौ—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥ एवं निर्हारी
॥ (२) ॥॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य' ॥

सुरभिर्गणतर्पणः ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

सुरभिरिति ॥ सुष्ठु रभन्तेऽत्र सुरभिः । इन् (उ०
४।१।१८) ॥ (१) ॥॥ प्राणं तर्पयति । नन्वादित्युः (३।१।-
१३४) ॥ (२) ॥॥ इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्टगन्धः सुगन्धौ
स्यात्रिषु क्लीवं तु बाहुके' ॥ (३) ॥॥ सुष्ठु गन्धोऽस्य ।
'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इति समासान्त इकारः । 'सुगन्धिः
स्यादिष्टगन्धे त्रिषु क्षीरे नपुंसकम्' ॥ (४) ॥॥ चत्वारि
'इष्टगन्धस्य' ॥

आमोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

आमोदीति ॥ आमोदयति । 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥॥ मुखं वासयति । नन्वादित्युः (३।१।-
१३४) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादेः' ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतीति ॥ 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा० आ०
से०) । पूयते । पूतिः । किन् (३।३।९४) । पूतिर्दुष्टो
गन्धोऽस्य 'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इतीकारः ॥ (१)
॥॥ दुर्गन्धे विकारो नेति विशेषः ॥ (२) ॥॥ द्वे
'दुर्गन्धस्य' ॥

विस्त्रं स्यादामगन्धि यत् ।

विस्त्रमिति ॥ विस्त्रयति । 'विस प्रेरणे' (दि० प०
से०) 'स्फायि—' (उ० २।१३) इति बाहुलकाद्रक् । 'विस
उत्सर्गे' इति तु भट्टः । 'विस्त्रसते' इति वा 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । 'वचयोरभेदः ॥ (१) ॥॥
आमोऽपको मलः । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच्च' (५।-
४।१३७) इति समासान्त इत् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अपकमां-
सादिगन्धस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'कस्त्विरकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः ।
वकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा ॥' इति ॥

शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

शुक्लेति ॥ शोकति मनोऽस्मिन् । 'शुक गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'ऊज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'शुक्लो
योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' ॥ (१) ॥॥ शोभते ।
'शुभ वीप्तौ, शोभायां वा' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायि—'
उ० २।१३ इति रक् । 'शुभ्रं वीप्तेऽधके सिते' इति हैमः
॥ (२) ॥॥ 'शुच वीप्तौ' (*) । इक् (वा० ३।३।१०८)
॥ (३) ॥॥ 'विधिता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) भ्वादिः ।
श्चेतम् । घञ् (३।३।१८) 'श्चेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता
वराटिकाकाष्ठपाटलाश्विनीषु च । क्लीवं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले'
॥ (४) ॥॥ विज्ञीयते । 'शट् शातने' (भ्वा०, तु० प०

१—'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इति सूत्रे दुरोऽपाठात् । केचित्तु
मत्वर्थीयत्वन्तं पठित्वा कर्मधारयादिनि व्याचक्षते । तत्र । 'कर्मधारय-
मत्वर्थीयान्यां बहुव्रीहिरेशेषो लाघवात्' इति कात्यायनोक्तेः । अपरे तु
लाघवमनादृत्य मत्वर्थीयमिच्छन्ति । 'विसक्तिसलयच्छेदपाथेयवन्तः'
इतिवत् । प्रयोगश्च 'यद्गुणं वि मदाविलं मलशतैर्यत्पूतिनाडीमयम्' इति
शृङ्गारप्रकाशे । इति सुधमनोहरायाम् ॥ २—विस्त्रं दन्त्योष्ठयादि ।
'विस्त्रजन्वालोपन्' इति दमयन्तीशेषात् ॥ ३—तालव्यस्य 'श्चेतो
धावति' इति महाभाष्यशेषात् ॥

अ०) । अच् (३।१।१३४) । विशदः पाण्डुरे व्यक्ते' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'हृदयाभ्यासितन' (उ० ३।९३) ॥ (६) ॥*॥ पण्डते मनोऽस्मिन् । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरो दीर्घश्च ॥ (७) ॥*॥ अवदायते स्म । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।३।१०२) । 'अवदातं तु विमले मनोऽस्ते सितपीतयोः' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ सिनोति मनः । 'पिक् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'अजि-ष्टसिन्धुः क्तः' (उ० ३।८९) । 'सितस्त्ववसिते वद्धे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ गुरते उद्युक्ते मनोऽस्मिन् । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि । विशदे गौरं तु श्वेतसर्पे पद्मकेसरे' इति हैमः । यत्तु—'गोरेते' इति स्वामी, 'गोराति' इति मुकुटश्च । तत्र । 'गुरी उद्यमने' इति बाहुल्यस्योक्तारूपोपन्यासस्यासंभवात् ॥ (१०) ॥*॥ अवलक्ष्यते । घञ् (३।३।१९९) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यल्लोपः । यद्वा,—वलति 'वल चलने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । वल् । अक्षन्त्यस्मात् । 'अक्षू व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१९९) वल् चासौ अक्षश्च । यद्वा,—वलं क्षायति । 'क्षे क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति कः ॥ (११) ॥*॥ धावति मनोऽत्र । 'धावु गतिशुभोः' (भ्वा० उ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । बाहुलकाद्वस्त्वः । यद्वा,—धवनं धवः । 'धूक् कम्पने' (क्या० उ० से०) । 'ऋदोरप्-' (३।३।५७) धवं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गौः' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जोर्णिङ् क्व' (उ० ३।५१) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्वले पुनरन्यवत् ॥ नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि' ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'शुक्लवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचिः । वलक्षस्तु सितश्यावः कदलीकुसुमोपमः । अर्जुनस्तु सितः कृष्णवेशवान्कुसुमदृच्छविः' इत्युक्तम् ॥

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः—'शुद्धः शुद्धे च पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥

१—तालव्यशः 'विशदाविशदामत्तसारसं शारसं जलं' इति दण्डियमाकात् ॥ २—दन्त्यादिः 'विकसितं सितम्' इति कीचकवधयमाकात् ॥ ३—कपसंयोगवान् 'अथ स वलक्षोभानां पतिरिव' इति वृन्दावनखेपात् इति मुकुटः ॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिण इति ॥ हरति मनः । 'श्यास्याहन्विभ्य इनच्' (उ० २।४६) । 'हरिणौ पाण्डुसारद्वौ हरिणी चारुयोषिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृतमेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतोः । पाण्डुरं तु मरुवके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पञ्च्यते ज्ञायते । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) कुः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । 'पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसंनिभः' इति शब्दार्णवः । 'पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतसंवलितशुक्लस्य' ॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥

ईषदिति ॥ धूनोति चेतः । 'धू विधूनने' (स्वा० आ० से०) । 'कृधमदिभ्यः वसरः' (उ० ३।७३) । बाहुलकादपत्वम् । यद्वा,—धूसनम् । 'धूस कान्तौ' (तु० प० से०) चु-रादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । धूसं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धूसरी किनरीभेदे, ना खरे, त्रिषु पाण्डुरे । 'धूसरस्तु सितः पीतलेशवान्वकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'धूसरवर्णस्य' ॥

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।

कृष्ण इति ॥ कर्षति मनः । 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ व्यासेऽर्जुने कलौ । कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नीलति । 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयोः । नील्योषध्यां लाञ्छने च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सितविरुद्धोऽसितः (३) ॥*॥ श्यायते मनोऽस्मात् । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषिषुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामोऽम्बुदे शितौ । हरिते प्रयागवटे कोकिले वृद्धदारुके । श्यामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोमलतानिशोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कल्पते कालः । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१९९) । 'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकालकृतान्तयोः ॥ मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः । मातृभेदोमयोर्नव्यमेधौषपरिवादयोः ॥ काला कृष्णत्रिवर्णी ल्योर्जुङ्ग्याम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यामः श्यामत्वमस्यास्तीति । सिन्ध्यादित्वात् (५।२।९७) लच् । 'श्यामलः पिप्पले श्यामे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ मचति मिथ्रीभवति

१—व्याकरणान्तरोक्तमपीदमेकदेशानुमत्या 'नगाच्च' (वा० ५।२।१०७) इति वार्तिकेनानुमतमेव प्रथमादिसंज्ञाविधानादिवत् ॥ २—'कालः पादे' इति पाठः ।

वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कल्कने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृत्वादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इतीत्वे लघूपधगुणः (७।३।८६) । 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे वह्निचन्द्रके' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कृष्णस्य' । शब्दानां च तु 'मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः' इत्युक्तम् ॥

पीतो गौरो हरिद्रामः

पीत इति ॥ पीयते पिबति वर्णान्तरम् । औणादिकः क्तः (बाहुलकात् ३।८९) । 'पीतं पाने हरिद्रायां स्त्रियां, गौरेऽभिधेयवत्' । यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्बाहुलकात् 'अजिघृषिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) 'धुमास्थाना-' (६।४।६६) इत्यादिना ईत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंवद्वमिति स्फुटमेव ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हरिद्रेवाभा वीतिरस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य' ॥

पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

पालाश इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पत्रं पलाशं ना रक्षःशठीहरितकिंशुके' इति रुद्राङ्गस्वादिरपि । तत्र संज्ञापूर्वकत्वाद्ब्रह्मभावः । यद्वा,—पलमश्नाति । 'अश भोजने' (त्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पालाशः किंशुके शब्दां' । 'हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने स्मृतम्' इति हैमः ॥—'शेषे' (४।२।९२) इत्यस्य विधित्वाङ्गीकारादण्—इत्याहुः । तत्र । 'तस्येदम्' इति सिद्धे शेषत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'हृश्याभ्यामितन्' (उ० ३।९३) । 'हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' ॥ (२) ॥*॥ 'हृश्रुहियुषिभ्य इतिः' (उ० १।९७) । हरित् । ('हरिद्विशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो लोहितो रक्तः

रोहित इति ॥ रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतन् ॥ (१) ॥*॥ 'लोहितो मङ्गले नदे' । वर्णमेदे लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षं रुधिरं शुद्धे इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ रजति स्म । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा,—रच्यते स्म । 'रच प्रतियत्ने' (चु० उ० से०) । 'अनिलव्यन्ताश्रुरादयः' इति णिजभावे क्तः (३।२।१०२) । 'अतो लोपः' (६।४।४८) । 'चोः कुः' (८।२।३०) । 'रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽसृज्यतुरक्ते

प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्तवर्णस्य' ॥

शोणः कोकनदच्छविः ।

शोण इति ॥ शोणयति । 'शोण वणं' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानौ स्योनाके लोहिताश्चे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥ कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्वस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोणवर्णस्य' ॥

अव्यक्तरागस्त्वरुणः

अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किञ्चिल्लोहितः ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'अर्ते-रुनन्' (उ० ३।६०) । 'अरुणः कृष्णलोहितः' इत्यमरमाला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठमेदे ना, गुणिनि त्रिषु ॥ 'अरुणाऽतिविपाद्यामामजिष्टान्निवृतासु च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अरुणवर्णस्य' ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

श्वेतेति ॥ श्वेतरक्तः ॥ (१) ॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्ताद्वादितात् (उ० १।१०६) कलच् । पाटलकुसुमाभः पाटलः । 'पाटलं तु कुङ्कुमश्वेतरक्तयोः । पाटलः स्यादाशुनीहौ पाटला पाटलिद्रुमे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ॥

श्यावः स्यात्कपिशः

श्याव इति ॥ श्यायते । 'श्याव् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) बाहुलकात् 'कृशृगृहभ्यो वः' (उ० १।१५५) ॥ (१) ॥*॥ कपिर्वर्णविशेषः । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । कपिर्मर्कटः । तद्वर्णत्वादिति वा । 'कपिश-स्त्रिषु श्यामे, स्त्री माधव्यां, सिंहके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ 'कृष्णपीतस्य' द्वे ॥

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

धूमेति ॥ धूमं राति । कः (३।२।३) । ष्टपोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ धूमं लाति । 'रा, ला, आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२) ॥*॥ कृष्णमिश्रो लोहितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णलोहितस्य' ॥

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कटुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

कडार इति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) 'गडेः कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा,—कडनम् ।

१—विश्वकोपस्थोऽयं पाठः ॥ २—हैमे त्वयं नोपलभ्यते ॥ ३—मेदिन्यामयमुपलभ्यते ॥ ४—हैमे तु 'पालाशः किंशुकेऽक्षणे । हरिते पलाशं पत्रे' इत्येव पाठः ॥

१—तालव्यान्तः 'राजन्कपिशताकीर्णै' इति द्विसंधानक्रेपात् 'कपिशतं पिशितं मदनाग्निना' इति माधात् ॥ २—तालव्यमध्यः । तथा च माये 'परिपाकपिशङ्गलतारजसरोधश्चकास्ति कपिशं गलता' इति—इति मुकुटः ॥

कडः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । कडमृच्छति ।
 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।३) ।
 ('कडारः पिङ्गले दासे') ॥ (१) ॥*॥ 'कवृ षणें' (भ्वा०
 आ० से०) 'कवेः पथ्' (उ० १।५५) इति इलच्प्रत्ययः ।
 पकारश्चान्तादेशः । कपिं वर्णं लातीति वा । 'पुण्डरीक-
 करिण्यां तु शिशिपागोविशेषयोः । स्त्री रेणुकायां कपिला षणें
 ना कुकुरे मुनौ ॥ अनले वासुदेवे च कपिलः परिकीर्तितः' ॥
 (२) ॥*॥ पिङ्गयति । 'पिजि षणें' (अ० आ० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'पिङ्गा गोरोजना-
 हिङ्गुनाडिकाचण्डिकासु च । पिङ्गी शम्भ्यां पिशङ्गे ना वालके
 तु नपुंसकम्' ॥ (३) ॥*॥ येशति । 'पिश अवयवे' (तु०
 उ० से०) 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् ॥
 (४) ॥*॥ कन्दति । 'कदि आहाने रोदने च' (भ्वा० प०
 से०) । मृगवादिवात् (उ० १।३७) साधुः । 'कटुत्रिपु
 स्वर्णपिङ्गे नागानां मातरि स्त्रियाम्' ॥ (५) ॥*॥ पिङ्गति ।
 'पिजि षणें' (अ० आ० से०) । वृपादिवात् (उ० १।१०६)
 कलच् । 'न्यङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति कुत्वम् । पिङ्गं
 लातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले वध्रौ रुद्रेऽर्कपारिपाक्षिके ।
 कपौ मुनौ निषेभेदे पिङ्गला कुमुदस्त्रियाम्' ॥ (६) ॥*॥ पद
 'कपिलवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवहिवत् ।
 अयं तूद्रिकपीताङ्गः कपिलो गोविभूपणः ॥ हरितान्शेऽधि-
 केऽसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशङ्गस्त्वसितावेशात्
 पिङ्गो दीपशिखादिषु ॥ पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्ग-
 खण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्मीरकल्माषशवलैताश्च कर्बुरे ।

चित्रमिति ॥ चीयते । 'चिच् चयने' (भ्वा० उ० अ०)
 'अमिचिमिदि-' (उ० ४।१६४) इति कः । चित्तं त्रायते
 वा । 'त्रैड् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।३) ।
 'चित्रकिर्मीर-' इति समासमकृत्वा पृथग्रूपमेददर्शनं 'गुणे
 शुक्लादयः पुंसि' इत्यस्य बाधनार्थम् । 'चित्राखुपर्णागोड-
 भ्वासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीमेदेषु च
 स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्बुराहुतयोरपि । तद्युक्त-
 योस्त्वन्यलिङ्गम्' । नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डेऽयं
 पठितः । तदनुरोधेनेहापि 'चित्रकिर्मीर-' इति समस्तं
 केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
 से०) । 'गम्मीरादयश्च' इति किरतेरीरच्, मुडागमः ।
 'किर्मीरो ना नागरङ्गे (कर्बुरे राक्षसान्तरे)' ॥ (२) ॥*॥
 कलयति क्तिप् (३।२।१७८) । कल् । माषयलभिभवति
 वर्णान् । मापः । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादौ पाठात् णिच् । कल् चासौ
 मापश्च । 'कल्मापः कर्बुरे कृष्णे' इति मूर्धन्यान्ते रमसः ।
 'कल्मापो राक्षसे कृष्णे शवलेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
 शपलाक्रोशति वर्णान् 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) ।
 'शपेर्वश्च' (उ० १।१०५) इति कलः, वत्त्वं च ॥ (४) ॥*॥
 एति वर्णान् । एतेर्वर्णे तच् (उ० ३।८६) । 'एतः कर्बुर
 आगते' ॥ (५) ॥*॥ 'कर्बे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
 'महुरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपातनात्कुरच् । वयशो-
 रमेदात्कर्बुरः । 'कर्बुरं सलिले हेमि कर्बुरः पापरक्षसोः ।
 कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शवले पुनरन्यवत्' ॥ (६) ॥*॥ पद्
 'नानावर्णस्य' ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्लं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनिमित्त-
 वेष्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये नपुंसकम्'
 इत्यस्यापवादोऽयम् । पटस्य शुक्ल इत्यादि बोध्यम् ॥

अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

(गुणीति ॥) विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यद्विद्धं प्रतिपि-
 पादयिषितम्, तल्लिङ्गा इत्यर्थः । यथा शुक्लम्, शुक्लः, शुक्ला,
 इत्यादि ॥

इति धीवर्गविचरणम् ॥

ब्राह्मी तु भारती भापा गीर्वाण्वाणी सरस्वती ।

ब्राह्मीत्यादि ॥ ब्रह्मणः इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।
 १७१) इति टिलोपे 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् ।
 'ब्राह्मी तु भारती । शाकमेदः पङ्कगण्डी हजिका सोम-
 वल्यपि । ब्रह्मशक्तिः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विभर्ति ।
 'मृदुदशि-' (उ० ३।११०) इत्यतच् । ततः प्रज्ञावपि
 (५।४।३८) ङीप् (४।१।१५) । भरतस्येयमिति वा ।
 'अथ भारती । वचने च सरस्वत्यां पक्षिवृत्तिप्रमेदयोः'
 ॥ (२) ॥*॥ भाष्यते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०
 आ० से०) । गुरोश्च हल्ः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥
 (३) ॥*॥ गृणन्त्येताम् । 'गृ शब्दे' (क्वा० प० से०) ।
 संपदादिवात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । ('गीः स्त्री भापा-
 सरस्वत्योः') ॥*॥ भागुरिमते गिरापि । 'ब्रह्माणी वचनं
 वाचा जल्पितं गदितं गिरा' इति शब्दार्णवः (४) ॥*॥
 उच्यते । वाक् 'वच् परिभाषणे' (अ० प० अ०) ।
 'क्विव्वचि-' (वा० ३।३।१७८) इत्यादिना क्तिप्, वीर्घोऽङ्-
 प्रसारणं च । ('वाग्वाचे भारत्यां वचने स्त्रियौ') ॥ (५)
 ॥*॥ वण्यते 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इव् (वा०

१—'एवं चेत्तत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः' इति धर्मेकीर्ति-
 प्रयोगश्चोपलभ्यते इति मुकुट-बुधमनोहरे ॥

१—'ब्राह्मी गौर्भारती' इति कचित्पाठः इति बुधमनोहरा ॥

(३।३।१०८) ('वाणिस्सुदे । व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हैमः । 'वाणिः स्याद्वृत्तिभारलोघाणि मूल्ये बलाहके' इति विश्वः) 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति टीप् । घञि (३।३।१९) गौरादित्वात् (४।१।४९) वा ॥ (६) ॥*॥ सरोऽस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) 'सरस्वती सरिद्धिदि । वाच्यापगवां स्त्रीरले गोवाग्देवतयोरपि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अधिष्ठातृदेवतायाः' ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

व्याहार इति ॥ व्याहरणम् । व्याहपूर्वाद्धञो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । संप्रसारणम् (६।१।१५) ॥ (२) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भाषणं भाषितम् । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥ वचमैवेत्युट् (३।३।११५) ॥ (५) ॥*॥ असुनि (उ० ४।१।९९) वचः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भाषणस्य' ॥

केचित्तु 'ब्राह्म्याद्यास्त्रयोदश (वचनस्य) पर्यायाः' इत्याहुः ॥

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंश इति ॥ संस्कृतादपभ्रश्यति । 'भ्रंशु अवः-पतने' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('अप-भ्रंशस्तु पतने भाषामेदापशब्दयोः') ॥ (१) ॥*॥ अप-भ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्याकरणानिष्प-न्नस्य गावीत्यादेः' ॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शास्त्र इति ॥ शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः, स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवहियते ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाचकस्य' ॥

तिङ्मुखन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

(तिङिति ॥) तिङन्तानां चयः 'पचति पश्य' 'पचति भवति' पाको भवतीत्यर्थः । सुवन्तानां चयः । 'प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यव्याहारस्य

भार्यकारमते आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम् । क्रिये-त्यादि । वाशब्दः समुच्चये । 'कारकान्वितक्रियाबोधकं 'घटमानय' इत्यादि तिङ्मुख्यात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः ।

१—'इदं च 'अनभिहिते' (२।३।१) इति सूत्रव्याख्यावसरं 'नील-मिदं, न तु रक्तम्' इत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितार्थक्येऽस्ति क्रियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमायां भाष्यभ्रान्त्या ॥ भाष्ये तु प्रत्युत 'तिङ्मुख्यानाधिकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'वृक्षः' इत्यादौ तिङोऽप्रयोगे प्रथमासिद्धयर्थम् 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति वृक्षः पुष्पः 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अव्याहारं विना तत्र प्रथमैव न स्यात् ॥ 'शब्दाध्रं प्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः तत्प्र-विभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्' इति विभूतिपादीये योगसूत्रे भाष्यङ्क-च्छीवेदव्यासोऽपि सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । 'वृक्षः' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' इत्युक्तवान् ॥ तस्मात् क्रियाध्याहार आवश्यक एव ॥ 'त्रयः कालाः' इत्यादिपि 'सन्ति' इत्येवाध्याहार्यम् इति 'अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वमेदाद्वर्माणाम्' इति कैवल्यपादीययोगसूत्रभाष्ये व्यक्तम् ॥ अत एव बुधमनोहराख्य-व्याख्यायामपि 'तिङ्मुखन्तचयः' 'चैत्रः पचति' इत्यादिः ॥ 'पाको भवति' इत्याद्यर्थकं 'पचति भवति' इत्यादावव्यासैराह—क्रिया वेति । 'कारकविशिष्टक्रियाबोधकं शब्दजातं वाक्यम्' इत्यर्थः । विस्तरोऽन्यत्र । 'क्रियारहिते तदध्याहार आवश्यकः' इत्युक्तम् ॥ २—'अत्र वाशब्द-श्वेदर्थे । बोध्य' इति शेषः । 'कारकान्वितक्रियाबोधकसुप्तिङन्तचयः' इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च सुप्तिङ् । सुप्तिङि तिङ् सुप्तिङ् । तयोरेक-शेषेऽन्तशब्देन समासः । तेन सुवन्तचय-तिङन्तचय-सुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः । तत्र सुवन्तचयः—'चैत्रेण शयितव्यम्' इति । तिङ-न्तचयः—'पचति भवति' इत्यादिः । अन्यः—'चैत्रः पचति' इत्यादिः । 'क्रिया वा' इत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः । सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य 'पचति' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । तस्यापि 'कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोध-कत्वात्' इति मञ्जूषोक्तदिशा एकमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थे (२।३।१) सूत्रभाष्ये वार्तिककृतापि 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानामप्याख्यातत्वमेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सविशेषणमाख्यातं वाक्यम्' इत्येकमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं व्याख्यातं प्रयु-ज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादिभिर्विशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते । तथा 'धर्मो वो रक्षतु' । अप्रयुज्यमानमाख्यातं यथा 'शीलं ते स्वम्' । अत्र 'अस्ति' इति गम्यते । अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा—'प्रविश' । अत्र 'गृहम्' इति गम्यते । अनयोरर्थान्तरकरणान्ना आख्यातादेरवगमादप्र-योगः । 'आख्यातम्' इत्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदनं पच तत्र भविष्यति' इत्यादौ वाक्यमेदः' इति स्वयमेवाभिधानचिन्तामणौ व्याख्यातम् इति दिक् ॥

१—'भण्टे स्वर्दिदाधिरोगिणि, वशं याते सुवन्धौ विषेः शान्ते' इत्यत्र च भारवौ विषयिते वाणे विषादस्पृशः । वाग्देव्या विरमन्तु मन्तुविधुरा शङ्खदृष्टयश्चेते शिष्टः कश्चन स प्रसादयति तां बद्धाणिस-द्वाणिनी । (२।५३) श्रीकण्ठचरित्तात्पर्यान्तो वाणिशब्दः ॥ २—'वली-वर्दपङ्क्तिरिव समाधुर्या वाणी मनो हरति' इति द्रमयन्तीरेपादीर्वान्तोऽपि वाणीशब्दः ॥

केचित्तु—भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा० २।१।१) इति वार्तिकमिप्रायेणापरा—इत्याहुः । यत्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'क्रिया—' इत्यादि त्वर्थात्मकस्य—इत्याहुः । तत्तु 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) 'इति कुत्वनिपेधकसूत्रस्थाननुगुणम्' । 'उच्यते' इति वाक्यम् । वचः (अ० प० अ०) ण्यत् (३।१।१२४) । 'चजोः—' (७।३।५२) इति कुत्वं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र तु वाक्यम् । ('वाक्यं तु कुत्सिते हीने वचनाहं च वाक्य-वत्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाक्यस्य' ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

श्रुतिरिति ॥ श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा । 'श्रूयजीपिस्तुभ्यः कण्ठे' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्यान्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यनेन धर्मम् 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'वेदः श्रुतौ च वितौ च' ॥ (२) ॥*॥ आम्नायते अभ्यस्यते । 'आ अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) 'आमनस्य-पदिश्याति धर्माधर्मौ' इति वा । 'इयाद्यघा—' (३।१।१४१) इति णः । 'आम्नायः कुल आगमे । उपदेशे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ (यत्तु)—त्रीणि वेदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः । तया त्रय्या विधिर्विधीयमानो यज्ञा-दिस्तद्विधिः । 'विधानमृग्यजुःसाम्रां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः' । एकम् ।—इति मुकुटः । तत्र । 'तानि धर्माणि' 'धर्मेण पाप-मपनुदति', 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलमिदं स्मृतम्', 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः', 'श्रेया-न्त्वधर्मः', 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे', 'धर्मः प्रोज्झितकैतवः', 'धर्म-स्य ह्यापवर्यस्य', 'धनं च धर्मकफलम्', 'धर्मादर्थश्च', 'धर्मो रक्षति रक्षितः', 'धर्माधर्मौ तद्विपाकाः', 'धर्मं जिज्ञासमा-नेन' इत्यादिषु बहुषु ग्रन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्तिवति चेत् । न । वैष-म्यात् । देवदत्तशब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्टः । कचिद्दत्त-शब्दस्यापि प्रयोगो दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एवं त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च

कचित्रयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लब्धे पष्ठोसमासः कल्प्यते । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः पृथग्धर्मः । तात्त्रिकसौ-गतादिधर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । 'ध-र्मस्य च चतुर्दश' इति नियमात् । अतस्त्रय्यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च 'वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यनेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्या द्विजाः, विप्रोऽपि द्विजः' इति यथा । न च 'धर्ममस्त्रियाम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामभिधानात् । इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् । यदपि—समाप्ते गुणीभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविधभावशातच्छब्देन परा-मर्शः—इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्यानुवाद्यत्वासंभवात् । वेद-स्यैव तच्छब्देन परामर्शसंभवाच्च । यदपि—यथा शब्दाहु-शासनम्—इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसंभवात् ॥ त्रीणि 'वेदस्य' ॥

धर्मस्तु तद्विधिः ।

(धर्म इति ॥) तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः । एतेन वेदविहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मं प्रमाणम्—इत्युक्तम् । धरति लोकान् । धियते वा जनैरिति धर्मः, 'अतिस्तुसु—' (उ० १।१।४०) इत्यादिना धृवो मन् ॥ (१) ॥*॥ (एकं 'वेद-विहितकर्मणः') ॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

(स्त्रियामिति ॥) ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । 'ऋच-स्तुतौ' (तु० प० से०) । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ स्यति पापम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) मत्ति (उ० ४।१।५३, ३।२।७४) । 'साम क्लीबमुपायस्य मेदे वेदान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ इज्यतेऽनेन । 'अतिपूवपि—' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥ (१) ॥*॥ 'वेदानां' प्रत्येकमे-कैकम् ॥

इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

(इतीति ॥) इति एते त्रयो वेदास्त्रयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहतिः । त्रिशब्दात् 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) । 'द्वित्रिभ्यां तयस्य—' (५।२।४३) इत्ययन् । 'टिड्ढा—' (५।१।१५) इति ङीप् । 'त्रयी त्रिवेद्यां त्रितवे पुरंध्यां सुमतावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'वेदत्रय-संघातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

(शिक्षेति ॥) श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याद्यङ्गम् । 'शिक्षा कपो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविनितिरित्येतैः पठज्ञे

१—कश्मीरलिखितपुस्तके तु एतदुत्तरम्—धर्मो रक्षतीत्यादौ तु सत्यभाषेतित्वपूर्वपदलोपो द्रष्टव्यः । नव्यास्तु त्रयी, इत्यन्तं चतुष्टयं वेदसामान्यस्य नाम । त्रयीशब्दो वेदसामान्ये त्रिवेद्यां च वर्तते । (यथा) द्विजशब्दो ब्राह्मणे त्रिवर्ण्यां च । त्रयीधर्मः, इत्यादौ त्रय्या धर्मस्त्रयी-धर्मः इति विग्रहो बोध्यः । त्रयीविशेषणं त्वागमादिव्यावृत्त्यर्थम् । आग-मादिप्रोक्तस्य धर्मत्वाभावात्—इत्याहुः । एकम् । 'ऋच स्तुतौ' ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया—इति पाठ उपलब्धः ॥

१—स्मृत्युक्तोऽपि वैदिक एव, वेदमूलकत्वात्स्मृतीनाम् इति—क्षीर-स्वामी ॥ २—आथर्वणस्तु त्रय्यनुवाद एवेति—स्वामी ॥

वेद उच्यते' । शिक्षयते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) 'पुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥३॥ अङ्गयते ज्ञायतेऽनेन । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घः (३।३।११८) घञ् (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥३॥ एकं 'वेदाङ्गस्य' ॥

ओंकारप्रणवौ समौ ।

ओंकारेति ॥ अवति । 'अवतेष्टिलोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्प्रत्ययस्यैव टिलोपः 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्युलौ । गुणः (७।३।८४) । 'वपट्कारः' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समुदायादपि कारप्रत्ययः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥३॥ प्रणयते स्तूयते । 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ओंकारस्य' ॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशेऽव्ययम् । तदास्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ० अ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥३॥ पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तम् । आख्यानपण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ 'पूर्वाचरितप्रतिपादकग्रन्थस्य' द्वे ॥

उदात्ताद्याख्यः स्वराः ॥ ४ ॥

उदात्तेति ॥ 'उदात्तश्चातुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराख्यः । चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः' । स्वरन्ति शब्दायन्ते । 'सृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा,—स्वर्यन्ते अर्था एभिः । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः । यद्वा,—खेन राजन्ते । 'राज दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । स्वरा अचः । तद्धर्मत्वादुदात्तादयोऽपि । 'स्वरो नासासमीरे स्यान्मध्यमादित्रिकखरे । उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ उत् उच्चैरादीयते उच्चार्यते स क्तः (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्-' (७।४।४७) । 'उदात्तो दातृमहतोर्ह्वे च स्वरभिद्यपि' इति हैमः ॥३॥ एकम् 'स्वराणाम्' ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

आन्वीक्षिकीति ॥ अनु श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणम्—आन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्याः 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥३॥ दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'जमन्ताड्-' (उ० १।१।११) दण्डो नीयते बोध्यतेऽनया दण्डनीतिः । क्तिन् (३।३।९४) यद्वा,—दण्डं लयति दण्ड्यान्प्रति प्रापयति । क्तिच् (३।३।१७४) आन्वीक्षिकीसाहचर्यात्प्रीत्यम् ॥ (१) ॥३॥ एतौ द्वौ क्रमात्तर्कविद्यायां न्यायरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तते । अर्थते गम्यते । 'ऋ अमर० ९

गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उपिकुपि-' (उ० २।३) इति थन् । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । एकैकम् 'दण्डनीतेः' ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिष्णुः ख्याञ्' (२।४।५४) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्याः सा । एकं 'ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः' ॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥५॥

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सायचिरम्-' (४।३।२३) इति व्युत्थुलौ । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति सूत्रे निपातनात्तुडभावः । यद्वा,—पुरापि नवं पुराणम् । 'पुराण-प्रोक्तेषु' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । यद्वा,—पुरा अतीतानागतवर्थावपि । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणे । पणे पुंस्ति, त्रिषु प्रले' ॥ (१) ॥३॥ पञ्च लक्षणाव्ययस्य । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्वैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्' । क्वचिदिह 'वंशानुचरितं चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः' ॥

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ (१) ॥३॥ 'कथ वाक्यप्रबन्धे' (चु० उ० से०) । 'चिन्ति-पूजिकथि-' (३।३।११५) इत्यल् । कथा कादम्बर्यादिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कथायाः' ॥

प्रवल्हिका प्रहेलिका ।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । 'वर्ह वल्ह परिभाषण-हिंसाच्छादनेषु' (भ्वा० आ० से०) । दन्त्योष्वादिर्हान्तः 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः-' (उ० २।३२) । वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (१) ॥३॥ प्रहेलयति अभिप्रायं सूचयति । 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'व्यक्ती-कृत्य कमप्यर्थं स्वरूपायस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका' ॥३॥ यद्वा,—प्रवल्हतेरिति (उ० ४।१।११८) प्रवल्हिः, ततः 'ह्रदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति टीप् । उभाभ्यां स्वार्थे कन् । 'प्रहेलिका प्रवल्ही च प्रश्न-द्वृत्ती विपादिका' इत्युत्पत्तिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'दुर्विज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य' ॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिः । 'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥३॥ धर्म-बोधार्थं रचिता संहिता । संपूर्वाद्धातेः कर्मणि के 'द्धावोर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मन्वादिस्मृतेः' ॥

१—हैमकोजे तु पोटशपणस्य पुराणसंज्ञाभिहिता । 'यदाह—मोड शपणः पुराणः पणो भवेत्काकिणीचतुष्पेण—' इत्यनेकार्थकैरवा-करकौमुदी ॥

समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समेति ॥ समाहरणम् । किन् (३१३९४) ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । 'ग्रहवृद्ध-' (३१३५८) इत्यप् । 'विस्तरेणो-
पदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । 'निवन्धो यः समासेन संग्रहं
तं विदुर्वुधाः । संग्रहो बृहदुदङ्गे मुष्टिसंक्षेपयोरपि' इति
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संग्रहस्य' ॥

समस्या तु समासार्था

समेति ॥ समसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
प्यत् (३१११२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्याभावः । यद्वा, -समं
कृतम् । तद्विषयिणीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यत्वाच्छब्दोऽपि
सा । समशब्दात्क्यचि (३११८) 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः'
(वा० ७११५१) इति सुगागमे 'अ प्रत्ययात्' (३१३१०२)
इत्यः, टाप् (४११४) ॥ (१) ॥*॥ समसनं समासः । घञ् ।
(३१३१८) । समासोऽर्थो यस्याः पूरणसाकाङ्क्षा । कविशक्ति-
परीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्रं नभस्तलम्'
इति । तत्र 'दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेन-'
इत्यादिना सा पूर्यते ॥ (२) ॥*॥ 'असमासार्था' इति पाठे
तु अपरिपूरणार्था इत्यर्थः ॥ द्वे 'समस्यायाः' ॥

किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किंपूर्वाद्वेदः 'भूतवहि-
वसि-' (उ० ३१२८) इति ज्ञच् । 'स्रोऽन्तः' (७११३) गौरा-
दित्वात् (४११४१) ङीष् । यद्वा, -किंवदन्ति' इत्याख्या-
यमाना । अनुकरणशब्दादाख्यातप्यन्तात् (वा० ३११२६)
'अव इः' (उ० ४१३९) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४११४५)
इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ जनेभ्यः श्रूयते । किन् (३१३९४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य' ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वार्तेति ॥ वृत्तिलोकवृत्तम् । तदस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च'
(वा० ५१२१०१) इति वार्तिकेन णः । यत्तु—'प्रज्ञाश्रद्धा-'
(५१२१०१) इत्यादिना णः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'तत्र
वृत्तिशब्दस्य पाठोऽग्रामाणिकः' इत्युक्तवार्तिकेनैव ज्ञापितत्वात् ।
'वार्ता तु वर्तने वातिज्ञे कृष्णाद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः
ह्रीवम्' ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तते व्याप्नोति वृत्तेः (भ्वा० आ०
से०) किन् (३१३१७४) । 'प्रवृत्तिर्वृत्तवृत्तान्तप्रवाहेषु
प्रवर्तने' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो गवेषणी-
योऽन्तः समाप्तिर्यस्य । 'वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कात्स्न्ये वार्ता-
प्रकाशयोः' इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ उद्गतोऽन्तो यस्य । 'उदन्तः
साधुवार्तयोः' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वार्तायाः' ॥

अथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

अथेति ॥ आह्वयन्याहाः । 'आतश्चोपसर्गे' (३१११३६)
इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो ङो वक्तव्यः' (वा० ३१२३) इति
ङः । तैर्यायते प्राप्यते । 'वा प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
घञर्थे कः (वा० ३१३५८) । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३१२४८)
इति ङो वा । यद्वा,—आह्वानमाहूः । संपदादिः (वा० ३१३१०८)
तस्या अयः ॥ (१) ॥*॥ आख्यानम् । 'आतश्चोपसर्गे'
(३१३१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ एवमाहा ॥ (३) ॥*॥
अभिधीयते । कर्मणि ल्युट् (३१३११३) ॥ (४) ॥*॥
ज्ञायते । 'ज्ञा अभ्यासे' (भ्वा० प० से०) । यद्वा,—नम्यते-
ऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन । 'णम प्रहृतवे शब्दे च' (भ्वा० प० अ०) ।
'नामन्सीमन्-' (उ० ४११५१) इति निपातितः । 'भागस्य-
नामभ्यो घेयः' (वा० ५१४३५) इति स्वार्थे वा घेयः ॥ (५)
॥*॥ (६) ॥*॥ पद 'नाम्नः' ॥

हृतिराकारणहानम्

हृतिरिति ॥ हानम् । हेजः (भ्वा० उ० अ०) । किन्
(३१३९४) ॥ (१) ॥*॥ आकारणम् । कृनो ण्यन्तात्
(३११२६) युच् (३१३१०७) ॥ (२) ॥*॥ (हेजः) ल्युटि
(३१३११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आह्वानस्य' ॥

संहृतिर्वह्मिः कृता ॥ ८ ॥

संहृतिरिति ॥ बहुकर्तृका (हृतिः) चेत् संहृतिः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'बहुकर्तृकाह्वानस्य' ॥

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवाद इति ॥ विरुद्धो वादः ॥ (१) ॥*॥ 'वि नानार्थेऽव-
संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाव्यवहार इति स्मृतः'
इति कात्यायनः । 'व्यवहारः स्थितौ पणे । हुमेदे' इति
हेमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रणादिन्यायस्य' ॥

उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ वाचो मुखमिव मुखमुपक्रमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य' ॥

उपोद्धात उदाहारः

उपोद्धात इति ॥ उप समीपे उद्धननं ज्ञापनम् । भावे
घञ् (३१३१८) (१) ॥*॥ उदाहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्य' । प्रकृतोप-
पादकस्य दृष्टान्तोदेरित्यन्ये ॥

शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

शपनमिति ॥ 'शप आक्रोशे' (दि० उ० अ०) । ल्युट्

१—हेमे तु 'संग्रहो बृहदुदङ्गरे ग्रहसंक्षेपयोरपि' इत्युपलभ्यते ।
संचयेऽपीति महः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—हेमे तु
'अनन्विर्वाता वार्तायां प्रवाहे' इत्युपलभ्यते ।

१—भाष्ये तु 'अन्येष्वपि' इति वृद्धयते ॥ २—'हुमेदे व्यवहारोऽपि'
इति पाठान्तरम् ॥

(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'शीलशप-' (उ० ३।११३) इत्यर्थः । 'शपथः कार आक्रोशे शपने च सुतादिभिः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य' ॥ प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम् । 'यजयाच-' (३।३।१०) इति नट् । 'प्रश्ने चा-' (३।२।११७) इति लिङ्गाच्च संप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ अनुयोजनम् । युजेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ प्रच्छन्नम् । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यट् । संप्रसारणम् (६।१।१६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य' ॥

प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ उत्तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('उत्तरं प्रवर्णो-
र्ध्वयोः । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराट्जे') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तरस्य' ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावभियोगश्च ॥ (१) ॥*॥ च-
क्षिडः (अ० अ० से०) अभ्याहपूर्वाद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्यावि-
वादस्य' ॥

अथ मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशंसतेः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिशपणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य' ॥

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् घञ् (३।३।१८) । 'प्रणादस्तु
पुमांस्तारशब्दे च श्रवणमये । अनुरागकृते शब्दे प्रणादः
सीकृतं ऋणाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं ग्रीतिवि-
शेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशब्दस्य' ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यश इत्यादि ॥ अश्रुते व्याप्नोति । 'अश्रू व्याप्तौ' (खा०
आ० से०) 'अशेदेवने युट् च' (उ० ४।१९१) इत्युञ् ।
(१) ॥*॥ कीर्त्यते । 'कृत संशब्दने' (चु० प० से०) ।
'ऊतियूति-' (३।३।९७) इति निपातितः । 'कीर्तिः प्रसाद-
यशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ समं सर्वैर्ज्ञायते ।
'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० से०) घञर्थे कः (वा० ३।३।५८)
(अन्यत्रापीति) जे वा ॥*॥ 'समाज्ञा' इति समाहपूर्वाज्ज्ञः
(क्या० प० से०) । 'आतथ्योपसर्गं' (३।३।१०६) इत्यङ्
॥*॥ 'समज्या' इति पाठे (समाहपूर्वात्) 'अज गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति
क्यप् । 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा० २।४।१५६) इति न वीत्वम् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'कीर्तेः' ॥

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नृतिः ॥ ११ ॥

स्तव इत्यादि ॥ स्तव्यतेऽनेन । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥
(१) ॥*॥ 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृणि स्तोत्रम् ॥ (२)
॥*॥ किञि (३।३।९४) स्तुतिः ॥ (३) ॥*॥ 'णु स्तुतौ'
(अ० प० अ०) । नृतिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्तुतेः' ॥

आग्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्

आग्नेडितमिति ॥ आग्नेज्यते आधिक्येनोच्यते स्म ।
'व्रेट् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । यथा
'सर्पः सर्वः' इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्विरुक्तेः' ॥

उच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।

उच्चैर्घुष्टमित्यादि ॥ उच्चैर्घुष्यते स्म । 'घुषिर् शब्दे'
(चु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'घुषिरविशब्दने'
(७।२।२३) इतीप्तिपेधः । विशब्दनं स्वाभिप्रायप्रकाशनम् ।
तच्च प्रकृते नाभिप्रेतम् ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यास-' (३।३।१०७)
इति युच् ॥ (२) ॥*॥ 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकाभीत्यादिभिर्ध्वनेः ।

काकुरिति ॥ आदिना कामक्रोधादेर्ग्रहः । कच्यते ।
'कक लौल्योपतापयोः' ॥ (*) ॥ बाहुलकादुण् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीचादापवादवत् ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥

अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोप-
क्रोशादयोऽपीत्यर्थः । वर्ण्यते । 'वर्णं वर्णने' (चु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) वर्णः प्रशंसा । तद्विरुद्धोऽवर्णः । 'वर्णो
द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथाषु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां मेद-
रूपाक्षरविलेपने' ॥ (१) ॥*॥ 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्या-
लंकृतिषु स्मृतः' ॥ (२) ॥*॥ निरादिपूर्वाद्द्वेः (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । 'निर्वादेः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठित-
वादयोः' ॥ (३) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२)
इति (वा) दीर्घः । 'परिचादोऽपवादे स्याद्वीणावादन-
वस्तुनि' ॥ (४) ॥*॥ 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भ-
योरपि' ॥ (५) ॥*॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (६) ॥*॥ 'गुप गोपनकुत्सनयोः'
(भ्वा० आ० से०) । गुपेर्निन्दायां सन् (३।१।५) । 'अ
प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (७) ॥*॥ 'कुत्स अवक्षेपणे'

१-लोकवादोऽपवादः । तत्र यथा- 'खलनिर्वादकथायां वदिता
यत्खलजनोऽपि स्यात्' ॥ परिनिष्ठितवादस्त्यक्त्वादः । तत्र यथा-
'निर्वादा वादिनः कृता' ॥ २-मेदिनी-हेमयोस्तु 'अववादः' इति
वृद्धयते । व्याख्यातमुदाहृतं च तदेवानेकार्थकैरवापरकौमुद्यान् ॥

(चु० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (८) ॥*॥ 'णिदि कुत्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । 'निन्दा स्यादपवादेऽपि कुत्सायामपि योषिति' ॥ (९) ॥*॥ 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'निन्दायाः' ॥

पारुष्यमतिवादः स्यात्

पारुष्यमित्यादि ॥ पारुष्यो निष्ठुरभाषी । तस्य भावः पारुष्यम् । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) प्यञ् । 'पारुष्यं पारुष्ये च दुर्वाक्ये पुंति गीर्पतौ' ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रम्योक्तिरतिवादः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अप्रियवचसः' ॥

भर्त्सनं स्वपकारणीः ।

भर्त्सनमित्यादि ॥ अपकारार्थं गीः ॥ (१) ॥*॥ 'भर्त्सं तर्जं संतर्जने' (चु० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) (२) ॥*॥ द्वे 'चौरोऽस्ति घातयिष्यामि त्वाम्' इत्यादि 'अपकारार्थवाक्यस्य' ॥

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥

य इति ॥ उपालम्भो द्वेधा—गुणाविष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च । आद्यो यथा—'महाकुलीनस्य तव किमुचितसिद्धम्' । द्वितीयस्तु—'वन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अप्रत्यये (३।३।१०२) 'परिभाषा' अपि । 'परिभाषाश्च ततो भविष्यन्ति' इति 'हेतुमति च' (३।१।२६) इति सूत्रे भाष्यात् । 'परिभाषणं सनिन्दोपालम्भे नियमेऽपि च' (१) ॥*॥ एकम् 'सनिन्दभाषणस्य' ॥

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

तत्रेति ॥ 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) प्रयोजकम्यन्ताद्युच् (३।३।१००) । ल्युटि (३।३।११५) 'आक्षारणम्' अपि । 'क्षरणाक्षारणाक्रोशः साभिशापाभिर्मैथुनाः' (इति दुर्गः ।) क्लीबमपि । 'नीचमाक्षारणं यः स आक्रोशो मैथुनं प्रति' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ परस्त्रीनिमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्च 'आक्रोशनस्य' एकम् ॥

स्यादाभाषणमालापः

स्यादिति ॥ आभाषेः (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'संभाषणस्य' द्वे ॥

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य' एकम् ॥

१—'नीचम्' इति पुंविहीनस्य संज्ञा—इति मुकुटः ॥

अनुलापो सुहृर्भाषा

अनुलाप इत्यादि ॥ सुहृः पुनःपुनर्भाषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वारंवारं भाषणस्य' ॥

विलापः परिदेवनम् ।

विलाप इत्यादि ॥ विलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ परिदेवनम् । 'दिदु परिदेवने' (चु० आ० से०) चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ युचि (३।३।१००) 'परिदेवना' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुशोचनोक्तेः' ॥ **विप्रलापो विरोधोक्तिः**

विप्रलाप इत्यादि ॥ विरुद्धः प्रलापः । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विरोधस्य उक्तिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यविरुद्धवचनस्य' ॥

संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

संलाप इति ॥ संलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ मिथोऽन्योन्यं प्रति भाषणम् । आलापस्त्वैकेनापि क्रियते ॥ एकम् 'मिथोभाषणस्य' ॥

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रेत्यादि ॥ सुष्ठु प्रकृष्टं लपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवचनस्य' ॥

अपलापस्तु निह्वः ।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । घञ् (३।३।१८) 'अपलापः प्रेम्ण्यपहवे' ॥ (१) ॥*॥ निह्वनम् । 'ह्रुद् अपनयने' (अ० आ० अ०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('निह्वः स्यादविश्वासेऽपलापे निह्वतावपि') ॥ (२) ॥*॥ द्वे धार्यमाणे 'न धारयामि' इत्यादि 'निह्वोक्तेः' ॥

संदेशवाग्वाचिकं स्याद्

संदेशेति ॥ संदिश्यते घञ् (३।३।१८) । संदेशोऽर्थः । तस्य वाक् ॥ (१) ॥*॥ संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचिकम् । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' (५।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेशवचनस्य' ॥

वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥

वाग्भेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदा रशत्यादयः सम्यगन्ताः ॥

रशती वागकल्याणी

रशतीति ॥ 'रश हिंसायाम्' (चु० प० अ०) ताल्व्यान्तस्तौदादिकः । शत्रन्तान्दीप् । 'आच्छीनयोः—' (५।१।८०) इति जुमो विकल्पः । रशती हिंसा । रशञ् शब्दः । रशद्वचनम् । मुकुटस्तु ('उपती' इति पाठे) 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य शत्रन्तस्य 'उपती' इति रूपमाह ।

तर्ज । तस्माच्छपि (३११६८) 'पुगन्त-' (७३८६) इति गुणस्य 'शप्श्यनोर्नित्यम्' (७११८१) इति नुमश्च प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकल्याणवाचः' ॥

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

स्यादिति ॥ कलसु साधुः । 'तत्र साधुः' (४१४९८) इति यत् ॥*॥ 'काल्या' अपि-इति खामी । तत्र काले साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुभवचनस्य' ॥

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'पान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) चुरादिः । पचायच् (३१११३४) । 'सान्त्वं सामनि दाक्षिण्ये' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सान्त्ववचनस्य' ॥

संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

संगतमिति ॥ संगच्छते स्म । 'गल्यार्था-' (३१४७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ हृदयं गच्छति । 'गमश्च' (३१२४७) इति खच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युक्त्या मिलितस्य वचनस्य' ॥

निष्ठुरं पुरुषम्

निष्ठुरमिति ॥ नितिष्ठति । 'मदुरादयश्च' (उ० ११४१) इति कुरच् । 'उपसर्गात्तुनोति-' (८१३६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ पिपतिं पूरयति अलंबुद्धिं करोति । 'पृ पालन-पूरणयोः' (जु० प० से०) 'पूनहि-' (उ० ४१७५) इत्युषच् । 'पूरुषं कर्तुरे रुक्षे स्यान्निष्ठुरवचस्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्कशवचनस्य' ॥

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम्यमिति ॥ ग्रामे भवम् । 'ग्रामाद्यञौ' (४१२९४) इति यत् । 'ग्राम्यं स्त्रीकरणे स्त्रीवेऽश्लीलप्राकृतयोर्विपु' ॥ (१) ॥*॥ श्रियं लाति । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । तद्धितम् । कपिलकादित्वात् (वा० ८१२१८) लत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भण्डादिवचनस्य' ॥

संनृतं प्रिये ।

सत्ये

संनृतमिति ॥ प्रीणाति । 'प्रीन् तर्पणे' (ऋ० प० अ०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ॥*॥ सत्यु

१-गुणस्य 'संज्ञापूर्वकत्वेन नुम आगमशासनत्वेन, अनित्यत्वेन तेनैव वारितत्वेनाकिञ्चित्त्वरमेतत् । पीयूषव्याख्यायामपि उपति' इति पाठं प्रदर्श्य, 'रुशती' इत्येके-इत्युक्तम् ॥ २-'दिष्ट्या रमसे सामनि परमे वचसां त्वं सुजनो हि वदति मित्रं परमेव च सान्त्वम्' इति शिव-भद्रे यमकादृत्यादिः ॥ ३-'अपरुषो ढायादा वाग्मिववश्च' इति दमयन्तीशेषात्, 'अपि सपलजनेन च तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता' इति यमकाच्च मूर्धन्यवान् ॥ ४-कर्तुरवर्णे यथा 'विरक्तसंस्थापरुषं पुरस्तादथा राजः पाथिवमुज्जिहीते' इत्यनेकार्थकैरवाक्यवौमुदी । इह तु 'कठिने' इति लिखितमासीत् ॥

साधु । यत् (४१४९८) ॥*॥ श्रियं यत्सत्यम् तस्मिन् । संनृतं नृत्यन्यनेन । घञर्थे कः (वा० ३११५८) यद्वा, -'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । 'अन्ये-यामपि-' (६३११३७) इति दीर्घः । यत्तु-मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३१२१५) कः-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । तस्य कर्तारि विधानात् । 'संनृतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वच-स्यपि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्यस्य' ॥

अथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥

अथेति ॥ संकुलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१११३५) 'संकुलं त्रिषु विस्पष्टवाचि ज्ञाते' ॥ (१) ॥*॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिश् विवाधने' (ऋ० प० से०) । कः- (३१२१०२) 'यस्य विभाषा-' (७२११५) इतीडभावः-इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्लिश्ः कत्वानिष्ठयोः' (७२१५०) इति वेदः ॥ (२) ॥*॥ पराऽघानि । हन्तेः कर्मणि क्तः (३१२१०२) । परस्परेण पराहतम् ॥ (३) ॥*॥ 'माता मे वन्ध्या' इतिवत् ॥ 'विरुद्धार्थस्य वचनस्य' त्रीणि ॥

लुप्तवर्णपदं ग्रस्तम्

लुप्तेति ॥ लुतो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाक्ये वा ॥ (१) ॥*॥ ग्रस्यते स्म । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३१२१०२) । 'ग्रस्तं आसीकृतेऽपि स्याल्लुप्तवर्णपदोदिते' ॥ (२) ॥*॥ 'अशक्यादिनाऽसंपूर्णोच्चारितस्य' द्वे ॥

निरस्तं त्वरितोदितम् ।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥*॥ निर-स्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३१२१०२) । 'निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । निष्कृते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शीघ्रोच्चारितस्य वचसः' ॥

अम्बुकृतं सनिष्ठेवम्

अम्बुकृतमिति ॥ निष्ठेवनम् । 'ष्ठिबु निरसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१८) । लघूपधगुणः (७३१८६) । 'सनिष्ठीवम्' इति पाठे तु पृषोदरादित्वात् (६३११०९) ईकारः । सह निष्ठेवेन श्लेषमकृणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम् ॥ (*) ॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु अकारि । द्विवः (५४१५०) 'चौ च' (६३११३८) इति दीर्घः । क्तः (३१२१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्लेषनिर्गमसहित-वचनस्य' ॥

अवहं स्यादन्तर्यकम् ॥ २० ॥

अवहमिति ॥ न वध्यते स्म । 'वन्ध वन्धने' (ऋ० प० अ०) । क्तः (३१२१०२) ॥ (१) ॥*॥ न अर्थो यस्य ।

१-असृतं दधदपि सृतभाषी' इति वासवदत्ताविरुद्धालंकार-दन्त्यशेषात् दीर्घान्त्यदन्त्यादि-इति मुकुटः ॥

‘अर्थाच्चः’ इत्युरःप्रभृतिषु (५।४।१५१) पाठान्नित्यं कम् समासान्तः । अनर्थकं जरद्ववादिवाक्यम् । ‘अवध्यं स्याद्’ इति पाठः—इति कौमुदी । ‘अवध्यमवधार्यं स्यादनर्थक्यवचसि’ इति (हैम-मेदिन्योः) दर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘समुदायार्थ-शून्यस्य वचनस्य’ ॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्षराणामप्रशस्त्यं चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥*॥ न वचनार्हम् । ण्यत् (३।१।१२४) । ‘वचोऽशब्दसंज्ञायाम्’ (७।३।६७) इति न कृत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘निन्दावचनस्य’ ॥

आहतं तु मृपार्थकम् ।

आहतमिति ॥ आहन्यते स्म । कः (३।२।१०२) । ‘आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृपार्थके । स्यात्पुरातन-वत्त्रेऽपि नववत्त्रे वितानके’ ॥ (१) ॥ मृपाऽर्थो यस्य ॥*॥ ‘एष वन्ध्यासुतो याति’ इत्यादिवचनस्य ‘मृपावचनस्य’ ॥ एकम् ॥

‘सोलुण्ठनं तु सोत्प्रासम्

सोलुण्ठनमिति ॥ ‘छुठि आलस्ये प्रतीघाते च’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । उलुण्ठनेन सहितम् ॥ (१) ॥*॥ उत्प्रासनम् । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सोपहासस्य’ ॥

मणितं रतिकूजितम् ।’ (इति क्वचित्पठ्यते ॥)

मणितमिति ॥ ‘मण कूजने’ (भ्वा० प० से०) । भावे कः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ रतौ कूजितम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘रतिकूजितस्य’ ॥

अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्

अथेति ॥ म्लेच्छयते स्म । ‘म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘क्षुब्धस्वान्त-’ (७।२।१८) इति निपातितम् । ‘म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि म्लाने’ ॥ (१) ॥*॥ न विस्पश्यते स्म । ‘स्पश वाधनस्पर्शनयोः’ (*) कर्मणि कः (३।२।१०२) । ‘अविस्पष्ट-’ (७।२।१८) इति निर्देशादिङ-भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अप्रकटवचनस्य’ ॥

वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

वितथमिति ॥ विगतं तथा सत्यं यस्माद्वितथम् । ‘अच-’ (५।४।७५) इति योगविभागात्समासान्तोऽच् । यद्वा,—

वितन्यते । बाहुलकात्त्वथम् । ‘अनुदात्तो-’ (६।४।३७) इति नलोपः ॥ (१) ॥*॥ न ऋतम् । ‘अचृतं कृपावसत्येऽपि’ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘असत्यवचसः’ ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यमित्यादि ॥ सति साधु सत्यम् । ‘सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति’ ॥ (१) ॥*॥ तथा सत्ये साधु तथ्यम् ॥ (२) ॥*॥ अर्थते स्म । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । (‘ऋतं शिलोच्छे पानीये पूजिते वीत-सत्ययोः’) ॥ (३) ॥*॥ समञ्जति संगच्छते । ‘अनु गतौ’ (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।२।५९) सम्यक् । सम्यक् पुंसि स्त्रियां समीची ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘सत्यवचसः’ ॥

अमूनि त्रिषु तद्वति ।

अमूनीति ॥ अमूनि (सत्यादीनि) उपचारात्तद्वति वर्तमानानि त्रिषु । ‘त्रिपूतरे’ (प्रागुक्तेन) इत्यनेन वाग्विशेष-पराणां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु वक्तृपराणाम्—इति विशेषः ॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥

स्वाननिर्घोषनिर्हार्दनादनिस्वाननिस्वनाः ।

आरवारावसंरावविरावाः

शब्द इति ॥ शब्दनम् । ‘शब्द शब्दकरणे’ (चु० उ० से०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ ‘णद् अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘नौ गद-नद्-’ (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ ‘ध्वन शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘खनिकषि-’ (उ० ४।१४०) इति इः ॥ (४) ॥*॥ ध्वि-ध्वानः (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ रवणम् । ‘र शब्दे’ (अ० प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (६) ॥*॥ ‘स्वन-हसोर्वा’ (३।३।६२) इत्यप्घञौ ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ ‘धुप धुष्टौ’ (भ्वा० उ० से०) । ‘हाद अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ ‘विभाषा णि रुद्रवोः’ (३।३।५०) इति घञ् ॥ (११) ॥*॥ (१२) ॥*॥ (१३) ॥*॥ (१५) ॥*॥ पक्षे अप् (३।३।५७) ॥ (१४) ॥*॥ ‘उपसर्गे स्वः’ (३।३।२२) इति घञ् ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश ‘शब्दस्य’ ॥

अथ मर्मरः ॥ २३ ॥

स्वनिते वल्लपर्णानाम्

अथेति ॥ वल्लपर्णानां च स्वनिते मर्मरः । शब्दा-नुकरणमिति स्वामी । ‘मृब् प्राणत्यागे’ (तु० आ० अ०) । ‘कृद्रादयश्च’ (उ० ५।४।१) इत्यरन् सुगगमो गुणश्च—इत्यन्ये । मर्म राति वा । कः (३।२।३) । ‘मर्मरो वल-

१—‘वाग्मेदास्तु त्रिपूतरे’ इत्यस्यावधिर्दशितः—इति सुकुटः ॥

१—‘जरद्ववः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि । तं माह्वणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लघुनस्य कोऽर्थः—इति सुकुटः ॥ २—म्लाने विच्छाये यथा ‘म्लिष्टं चित्रमभिन्नवासगवने वक्ति त्वदीयं यद्वा’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

भेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी पीतदारुणि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रपर्णध्वनेः' ॥

भूपणानां च शिक्षितम् ।

निकाणो निकणः क्काणः क्कणः क्कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

भूपणानामिति ॥ भूपणानां ध्वनौ । 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । भावे क्तः (३१३-११४) ॥*॥ 'गुरोश्च' (३१३१०३) इत्यप्रत्यये 'शिक्षा' अपि—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ 'नौ' (३१३१६४) इति 'अनुपसर्गे' (३१३१६१) इति चानुवर्तमाने 'क्कणो वीणायां च' (३१३१६५) इत्यप् ॥ (३) ॥*॥ (५) ॥*॥ पक्षे घञ् (३१३१६८) ॥ (२) ॥*॥ (४) ल्युट् (३१३-११५) ॥ (६) ॥*॥ (यत्तु—) पक्ष वीणाया अन्यस्य च किंनरादेः क्कणने—इति मुकुटः । तत्र । अपिशब्देन पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अतः षट्पि 'भूपणध्वनेः' ॥

वीणायाः क्कणिते प्रादेः प्रक्काणप्रक्कणादयः ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां च' (३१३१६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदि-शब्दादुपक्कणादयः ॥*॥ 'वीणाक्कणनस्य' इमे ॥

कोलाहलः कलकलः

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्त्राने' (भ्वा० प० से०) । कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१३१३४) कः । (३१२१३) वा ॥ (१) ॥*॥ 'कल शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३१३-१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बहुवचनभावः । कलादपि कलः । (यत्तु—) कोलान्मूलकरानाहते त्रासयति—इति स्वाम्याह । तत्र । 'आढो यमहनः' (११३१२८) इत्यकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च हन्तेरात्मने-पदविधानात् । यदपि—आभीक्ष्ण्ये, द्विर्भावः (८११४) इति । तदपि न । तस्य तिलव्ययकृन्मात्रविषयत्वात् । 'कलकल उक्तः कोलाहले तथा सर्जनिर्यासे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः कृतस्य महाध्वनेः' ॥

तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥ २५ ॥

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽञ्चन्ति ते तिर्यच्चः । तेषां यद्ब्रु-
तम् तद्वाशितम् । 'वाश् शब्दे' (दि० आ० से०) ताल-
व्यान्तः । भावे क्तः (३१३११४) । 'वाशितौ करिणी-
नायौवाशितं भाविते रुते' । ('वासिता करिणीनायौ-

र्वासितं सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वक्त्र-
वेष्टिते) इति विध्वकोपादिदर्शनेन तु दन्त्यवानपि ॥ (१) ॥*॥

एकम् 'पक्षिशब्दस्य' ॥

स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३१३१०८) क्तिप् । प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्यी-
कृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिध्वनेः' ॥

गीतं गानसिमे समे ।

गीतमिति ॥ गीयते । भावे क्तः (३१३११४)—ल्युटौ
(३१३११५) । 'गीतं शब्दितगानयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गानस्य' ॥

इति शब्दादिवर्गविवरणम् ॥

निपादपभगान्धारपङ्कजमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

निपादेति ॥ निपीदति मनोऽस्मिन् । 'पदल्ल विशरण-
गल्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'हलश्च' (३१३-
१२१) इति घञ् । 'सदिरप्रतेः' (८१३१६६) इति पत्वम् ।
'निपादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' ॥ (१)
॥*॥ ऋपति वलीवर्दस्वरसाद्वयं गच्छति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३१२२३)
इत्यभच् । 'ऋपभस्त्यौपधान्तरे । स्वरभिद्वयोः कर्ण-
रन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयो-
पिति । शृकशिम्ब्यां सिरालयां विधवायां कचिन्मता' ('आ-
दिजिनेऽपि') ॥ (१) ॥*॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४३१-
५३) । 'गान्धारो रागसिन्दूरस्वरपु नीवृदन्तरे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ पङ्भ्यो जातः । 'पङ्भ्याम्' (३१२-
९८) इति डः । 'नासां कण्ठमुस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृ-
शन् । पङ्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्पङ्ज इति स्मृतः' ॥
(१) ॥*॥ मध्ये भवः । 'मध्यान्मः' (४३१८) । 'तद्वदे-
वोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहृतः । नाभिं प्राप्नो महानादो
मध्यस्थस्तेन मध्यमः' । 'मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये
मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाहुलिः । राकारजखला चापि)
इति हैमः । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्य-
देशेऽप्यवल्ले तु न स्त्रियाम् ॥ स्त्रियां दृष्टरजनार्या कर्णिका-
हुलिभेदयोः । व्यक्षरच्छन्दसि तथा' ॥ (१) ॥*॥ धी-
मतामयं धैवतः, पृषोदरादिः (६३१०९) 'संज्ञायाम्'
(८१२११) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'वायुः समुद्रतो
नाभेरुरोहत्कण्ठमूर्धसु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्य-
ते' । तज्जन्यत्वात्स्वरः पञ्चमः । पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे-

१—राका पूर्णिमा । तत्र यथा 'अमृतममृतराशिर्नैध्वमामध्वरात्रे'
इति ॥ २—अयं पाठः कुत्रचिदुपलभ्यते ॥

१—पीयूषविवेकयोरपि 'शिक्षितम्' इत्येकं भूपणध्वनेः । निकाणा-
दयः पञ्च वीणाकिंनरादिस्वनितस्य इत्येव दृश्यते । अग्निपुराणान्तर्गत-
नामलिङ्गानुशासने 'भूपणानां च शिक्षितम् । वीणाया निकणः क्काणः'
इति पाठस्यैव दर्शनेनापि निकाणादीनां भूपणध्वनिवाचकत्वाप्राप्तेः ॥

२—अयं च श्लोकक्रमो भेदिनीस्यः । परंतु तत्रापि दन्त्यमध्य एवो-
पलभ्यते ॥

(५।२।४८) इति ड् । 'नान्तात्-' (५।२।४९) इति भट् ।
 'पञ्चमो रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च पञ्चमी । पाण्डवानां च
 पत्न्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु' । 'पञ्चमो रुचिरे दक्षे' ॥ (१)
 ॥*॥ अमी सप्त स्वरस्तस्मिन् कण्ठाच्चोचरन्ति । 'दारवी
 गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् वंशमुर-
 जादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः । नारदः—
 'पङ्कजं रौति मधूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्पेमम् । अजाविकौ
 च गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले
 कोकिलो रौति पञ्चमम् । अधस्तु धैवतं रौति निपादं रौति
 कुञ्जरः' इति 'स्वराणां पृथक्पृथक्' एकैकम् ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकलीति ॥ ईपत्कलः काकली । 'ईपदर्थे च' (६।-
 ३।१०५) इति कोः कादेशः । गौरादित्वात् (४।१।४१)
 ङीष् । अन्ये तु—कलेः (भ्वा० आ० से०) इन् (उ०
 ४।११८) । कलिः शब्द ईपदत्रेति काकलिः । ततः 'क-
 दिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । अत एव 'साधू-
 दितं काकलिभिः कुलीनैः' इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते—
 इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सूक्ष्मध्वनेः' ॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिसुखः । स चासावस्फुटो-
 ऽव्यक्ताक्षरश्च । तादृशे ध्वनौ कलः । 'कड मदे' (भ्वा० प०
 से०) । कडति माद्यत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
 घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्बहुभावः । उलयोरेकत्वस्मरणम् । यद्वा,—
 कलनम् । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'तनो
 घ च' (३।३।१२५) इति घः । यद्वा,—कलते । पचाद्यच्
 (३।१।१३४) । 'कला स्यान्मूलरैश्चैव शिल्पादावंशमात्रके ।
 षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुक्रे त्रि-
 ष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अव्यक्त-
 मधुरध्वनेः' ॥

मन्द्रस्तु गम्भीरे

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिध्वनौ । मन्दते । 'मदि
 स्तुत्यादौ' (भ्वा० अ० से०) 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति
 रक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गम्भीरशब्दस्य' ॥

तारोऽत्युच्चैः

तार इति ॥ तारयति अतिक्रामत्यन्याशब्दान् । 'बहुल-
 भेत्तजिदर्शनम्' इति तुरादिगणसूत्रात्त्वार्थे णिच् । पचाद्यच्
 (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य' ॥

त्रयस्त्रिषु ॥२॥

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः (त्रिषु विशेष्यनिष्ठाः) ॥

१—मद्रोऽपि इति स्वामी ॥

समन्वितलयस्त्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां
 साम्यं यत्र स एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य' ॥

वीणा तु बलकी ।

विपञ्ची

वीणेति ॥ वेति जायते स्वरोऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु'
 (अ० प० अ०) 'रालासाला-' (उ० ३।१५) इत्यादिना
 नप्रत्ययो णत्वं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युति
 बल्लक्याम्' ॥ (१) ॥*॥ बल्लते । 'बल बल्ल संवरणे' (भ्वा०
 आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । गौरादित्वात् (४।१।४२)
 ङीष् ॥ (२) ॥*॥ विपञ्चयति विस्तारयति शब्दम् । 'पवि
 विस्तारे' (जु० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । गं-
 रादिः (४।१।४१) । 'विपञ्ची केलिवीणयोः' ॥ (३) ॥*॥
 त्रीणि 'वीणायाः' ॥

सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥३॥

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिचदति स्वरान् । 'सुषि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
 'सतार इति ख्यातस्य' ॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततमिति ॥ वीणादि यद्वाद्यं वादनीयम् तत्ततम् ।
 आदिना सैरन्ध्रीरावणहस्तकिनरादि तन्यते 'तनिसृङ्गभ्यां
 किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च
 त्रिलिङ्गकम् । क्लीवं वीणादिवाद्ये स्यात्पुलिङ्गस्तु सदागतौ' ॥
 (१) ॥*॥ एकम् 'वीणादिवाद्यस्य' ॥

आनद्धं मुरजादिकम् ।

आनद्धमिति ॥ आनद्यते स मुखे चर्मणा बध्यते स ।
 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नहो
 धः' (८।२।३४) । आदिपदात्पटहादि । 'आनद्धं मुरजादौ
 च क्लीवं स्यात्संदिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुरजादि-
 वाद्यस्य' ॥

वंशादिकं तु शुषिरम्

वंशेति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । शुषि-
 रिद्धमस्यास्ति । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शु-
 षिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न द्वियां
 गतं, बह्वौ, रन्ध्रान्विते त्रिषु' । 'सूर्यं शुषिरामिव' (पस्पशा-
 हिकभाष्यस्यश्रुतौ) इति प्रयोगात् (शुषिरम्) दन्त्याद्यपि ।

१—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'सूपिके ना स्त्रियां नात्पौषधौ रन्ध्रा-
 न्विते त्रिषु' इति पाठ उपलभ्यते ॥

प्राच्यास्तु 'तालव्याद्येव' इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् वंश-
वाद्यस्य' ॥

कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना
घण्टादि घनं निविडत्वात् । हन्यते । 'हन हिंसागलोः' (अ०
प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च ।
'घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तारे मुद्रेऽम्बुदे । सङ्घे मुखे
घनं मध्यवृत्तवाद्यप्रमेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कांस्यतालादेः' ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।

चतुरिति ॥ इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनामकम् ।
वाद्यते ध्वन्यते । वदेः (भ्वा० प० से०) ण्यन्तात् (३।१।
२६) 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ 'भूवादिगृभ्यो
णित्रन्' (उ० ४।१।७१) ॥ (२) ॥*॥ आसमन्ताद्युद्यते
ताड्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'ततादिचतुष्टयस्य' ॥

मृदङ्गा मुरजाः

मृदङ्गा इति ॥ मृद्यन्ते । 'मृद क्षोदे' (ऋ० प० से०) ।
'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१।२१) इत्यङ्गच् । मृत् अङ्गम-
स्येति वा । 'मृदङ्गो घोषवाद्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
मुराद्वेष्टनाज्जातः । 'मुर संवेष्टने' (तु० प० से०) तुदादिः ।
'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । मुरं वेष्टनं जातमस्येति
वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गस्य' ॥

मेदास्त्वङ्ग्यालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

मेदा इति ॥ तेषां मेदास्तु त्रयः । अङ्गे उत्तङ्गे भवः ।
शरीरावयवाद्यत् (४।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ आलिङ्ग्यते ।
'लिङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥
(१) ॥*॥ ऊर्ध्वः कायति शब्दायते । 'कै शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'सुपि' (३।२।४ योगविभागेन) इति कः । तदु-
क्तम्—'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गो यवमध्यस्तयोर्ध्वकः । आलि-
ङ्ग्यश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामागः' इति ॥*॥ ऊर्ध्वशब्दं
निर्विकारमपि केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

स्याद्यशःपटहो ढक्का

स्यादिति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपार्थिवादिः (३।१।
६९) ॥ (१) ॥*॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा०

प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि-' (३।२।४
योगविभागात्) इति वा कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यशःपट-
हस्य' ॥

मेर्यामानकदुन्दुभी ।

मेर्यामिति ॥ विमेलस्य रवात् । 'विमी भये' (जु० प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् । गौरादित्वात्
(४।१।४१) दीप् ॥*॥ 'वङ्कादयश्च' (उ० ४।६६) इति
रिप्रत्यये 'रिः' अपि ॥ (१) ॥*॥ आनिलनेन वादितेन ।
कुन् (उ० २।३२) । आनयति प्राणयति सोत्साहान् करोति
योधान् । ण्वुल् (३।१।१३३) वा । 'आनकः पटहे मेर्या
मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' ॥ (२) ॥*॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति ।
बाहुलकात्किः । यद्वा,—यामुभाति शब्देन । 'उभ पूरणे' (तु०
प० से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्त्वौणादिक इः—
इति कौमुदी । तत्र । आतो लोपस्याप्रसङ्गात् । ('दुन्दुभिस्तु
मेर्या दितिसुते विषे । अक्षविन्दुत्रिकद्वन्द्वे') ॥ (३) ॥*॥
स्वामी तु 'मेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इति पठति ॥ द्वे
'मेर्याः' ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनक इति ॥ (१) ॥*॥ पटेन हन्यते । डः (वा०
३।२।१०९) 'पट' इति शब्दं जहाति । 'आतोऽनुप-' (३।
२।३) इति कः इति वा । 'पटहो ना समारम्भे आनके
पुनपुंसकम्' । अस्तीति पूर्वान्वयि । 'उपवासं गृहं देहं लोहं
पटहमित्यपि' इति पुनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ द्वे
'पटहस्य' ॥

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स
कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'द्वयोस्तु कोणो वीणादे-
र्वादनं सारिका च सा' इति शब्दार्णवः । 'कोणो वाद्य-
प्रमेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामसौ च
लगुडेऽपि च' इति मेदिनी । 'कोणो वीणादिवादनम् । लगु-
डेऽसौ लोहिताङ्गे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् वीणादि-
वादनस्य' ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ प्रकपेण वल्यते
संत्रियते । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९)
'प्रवालो विद्रुमे वीणादण्डेऽभिनवपद्मे' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ॥

ककुभस्तु प्रसेवकः ।

ककुभ इति ॥ कं वातं स्कुभ्राति । स्कुभेः सौत्रान्मूल-

१—'रवः प्रगल्भाहतमेरिसंभवः प्रकाशयामास समन्ततस्त'—
कुमारदासः—इति मुकुटः । २—त्रीणीत्युचितम् ॥

१—'शुभिरं शिष्यं शीघ्रं तालव्यादयः' इति सभेदकोपदर्शनस्य
मुकुटेन कारितत्वात् । परं तत्रे पातालभोगिवर्गान्तर्गतशुषिपदव्याख्या-
याम् दन्त्यादिरप्ययं शब्दः । 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु
दन्त्यतालव्यौ' इत्युष्मविनेकात् इति तेनैवोक्तेन विरोधादनुपादेयमि-
दम् । न चोक्तसभेदकोपवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वयं वह्निवाचकशुषिर-
शब्दे नियामकत्वादित्यरुचिरादुरित्यनेन सूचिता ॥ २—'कुर्वती-
रुचैस्तुद्वैर्भुवनं नीचमूर्ध्वजैः । तस्या वनालीरन्वेति चित्रा नागचमू-
र्ध्वजैः' इति कीचकवधमकाद्वकारवानूर्ध्वशब्दः ॥

विभुजादित्वात् (३।२।५) कः । पृषोदरादित्वात्सलोपः (६।३।१०९) । यद्वा, -कश्च कुश्च कङ् । ते भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) अन्तर्भावितव्यर्थः । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'ककुभो रागमेदेऽपि वीणाङ्गुलपादपे' ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसेव्यते । 'ष्वृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । अवि (३।१।१३४) प्रसेवः अपि । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दत्तौ' ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वीणादण्डाधःस्थित-शब्दगाभीर्यार्थचर्मोवनद्धदारुमयमाण्डस्य' । वीणा-प्रान्तस्थवक्रकाष्ठविशेषस्येत्यन्ये ॥

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अलावुदण्ड-ककुभसमुदायस्तन्नीरहितः । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादम्बच् । ततः कन् (५।३।९७) । यद्वा, -कुले-र्विच् (३।२।७५) । अम्ब्यते । अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । णुल् (३।२।१३३) । कुन् (उ० ३।३२) वा कोल् चासावम्बकश्च ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'तन्त्री-हीनवीणायाः' ॥

उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

उपनाह इति ॥ उपनह्यतेऽनेनास्मिन् वा । 'गृह वन्धने' (दि० उ० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपनाहो व्रणलेपपिण्डे वीणानिवन्धने' ॥ (१) ॥ * ॥ निबध्यतेऽनेनास्मिन्वा । 'वन्ध वन्धने' (ऋया० प० अ०) । 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यत्र तन्त्रयो निबध्यन्ते तस्योर्ध्वभागस्य' ॥

वाद्यप्रभेदा उमरुमडुडिण्डिमहर्षराः ।

मर्दलः पणवोऽन्ये च

वाद्येति ॥ 'डम्' इति शब्दमियति । मृगयादित्वात् (उ० १।३७) अतः क्तुः । गणपाठादेव गुणः ॥ (१) ॥ * ॥ स एव महान् मडुः । 'डमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मृमृशी-' (उ० १।७) इत्यादिना उः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) जस्य डः ॥ (१) ॥ * ॥ 'डिण्डि' इति शब्दं भिनोति प्रकाशयति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥ * ॥ झर्झशब्दं राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । यद्वा, -झर्झ शब्दे' (भ्वा०, तु० प० से०) । अरन् (*) । 'झर्झरः स्यात्क-लियुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे । झल्लरी झर्झरी च द्वे केश-चक्रे तु वाद्यके' ॥ (१) ॥ * ॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ पणं व्यवहारं वाति गच्छति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥ * ॥ अन्ये गोमुखहुडुकादयः । 'गोमुखं कुटिलागारे वाद्यभाण्डे च लेपने' । 'हुडुकं मर्द-मते स्यादात्युद्दे वाद्यमिदमपि') । 'वाद्यविशेषाणां पृथक् पृथक्' एकैकम् ॥

नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

नर्तकीति ॥ नृत्यति । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०)

'चित्पिनि च्चुन्' (३।१।१४५) । चित्त्वात् (४।१।४१) ङिप् । 'नर्तकः केवलं पोटगलचारणयोर्नटे' । नर्तकी लासिकायां च करेणामपि योषिति ॥ (१) ॥ * ॥ लसति । 'लस श्लेषण-कीडनयोः' (भ्ना० प० से०) । णुल् (३।१।१३३) अनयोः क्रियोपाधिकृतया वाच्यलिङ्गत्वात्पुंस्त्वनिर्देशस्यैतत्सर्गिकत्वात् । 'न-र्तके लासकः समौ' इति वक्तव्ये त्वानिर्देशो षीष्ठापोर्वि-वेकार्थः । 'लासकौ केकिनर्तकौ' इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नर्तक्याः' ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।

विलम्बितमिति ॥ विलम्बन्ते करचरणदयोऽत्र । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (१) ॥ * ॥ द्रवन्ति शीघ्रं गच्छन्त्यत्र । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । उभयत्रापि 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।१७६) इति क्तः । यत्तु—'भावे क्तः' (३।३।११४)—इति मुकुटः । तत्र । अन्यपदार्थस्य नृत्यस्यालाभप्रसङ्गात् । 'द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे' ॥ (२) ॥ * ॥ तयोर्मध्ये भवत्वान्धमम् । 'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इत्यः । 'मध्यं वैलम्बे न स्त्री त्याज्या-व्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु' ॥ (३) ॥ * ॥ एषु यथाक्रमं तत्त्वादि-त्रयम् । तननम् । तत् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । तदस्यास्ति । 'वप्रकरणेऽन्यैत्रापि' (वा० ५।२।१०९) इति वः । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वात् जङ्गम् । 'तत्त्वं परात्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ ओचनम् । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) घः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः' ॥ (२) ॥ * ॥ हननम् । 'हन हिसागल्योः' (अ० प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'संघे मुखे घनं मध्यतत्त्ववाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ 'विल-म्बितद्रुतमध्यानां नृत्यगीतवाद्यानां' तत्त्वादिक्रमेणै-कैकम् ॥

तालः कालक्रियामानम्

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'तालः कर्तलेऽङ्गुष्ठमध्य-माभ्यां च संमिते । गीताकालक्रियामाने करास्फाले दृमा-न्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जदौषधौ । ह्रीवं तु हरिताले स्यात्' इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥

१—हैमे तु 'केलके' इत्युक्तम् । 'कीडके' इति व्याख्यातमनेकार्थं कैरवाकरकौमुद्याम् ॥ २—वलम्बे कायमध्यमाने यथा 'ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभावा नितान्तमाक्रान्त श्वाङ्गनानाम्' इत्यनेकार्थकैरवा-करकौमुदी । अत्र तु 'विलम्बे' इति लिखितमासीत् ॥ ३—भावे तु 'अन्येभ्योऽपि' इति दृश्यते ॥

कालस्य क्रियया आवापनिष्कमादिकया मानं परिच्छेदनम् ॥३॥ एकम् 'तालस्य' ॥

लयः साम्यम्

लय इति ॥ गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लयः । लयनम् । 'लीट् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । यत्तु—'लय गतौ' 'एरच्—' इति मुकुटेनोक्तम् । तद्य । लयधातोरेकारान्तत्वाभावात् । 'लय-सूर्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविलासयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'गानतञ्जीलयस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

अथेति ॥ अस्त्रियां ताण्डवम्, इत्यन्वयः । तण्डुना प्रोक्तं ताण्डवम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् । 'ताण्डवं तृणभिन्नाद्यभेदयोः' इति हैम-भेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ 'नट अवस्कन्दने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥३॥ नटस्य कर्म । प्यञ् (५।१।१२४) । नटेष्यत् (३।१।१२४) वा । 'नाट्यं तौर्यत्रिके लास्ये' ॥ (३) ॥३॥ 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । प्यत् (३।१।१२४) । 'लास्यं तौर्यत्रिके मतम् । नृत्ये च' इति विश्वः ॥ (४) ॥३॥ नृती (दि० प० से०) । 'ऋदुपधात्व-' (३।१।११०) इति क्यप् ॥ (५) ॥ भावे क्ते (३।३।११४) 'नृत्तम्' अपि ॥३॥ ल्युटि (३।३।११५) नर्तनम् ॥ (६) ॥३॥ 'नृत्यं स्यात्सततेऽपि च' । 'शाश्वते त्रिषु' । षट् 'नृत्यस्य' ॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

तौर्येति ॥ नृत्यगीतवाद्यं तौर्यत्रिकम् । 'तुरि त्वरायाम्' (जु० प० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) गुणं वाधित्वा बाहुलकात् 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । तुर्यं सुरजादिः । तत्र भवं तौर्यं शब्दः । त्रयोऽंशा यस्य त्रिकम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५।१।२२) । 'संख्यायाः संज्ञासङ्घ-' (५।१।५८) इति वा । 'तौर्योपलक्षितं त्रिकम्' इति विग्रहः ॥ (१) ॥३॥ इदमेव नृत्यादित्रयं नाट्यमपि । नटस्येदम् । 'छन्दोगौक्थिक-' (४।३।१२९) इति व्यः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नाट्यस्य' ॥

१—विलासे यथा 'किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः' इत्यनेकार्थकैर-वाकरनौमुदी । अत्र तु 'विनाशयोः' इति पाठ उपलभ्यते । २—भेदि-न्यां 'निलम्' इत्येवोपलभ्यते । इत्थं तु नैवोपलभ्यते । नृत्यस्यैतदर्थक-त्वासंभवादिदं प्रकृतोपयोगि न इति । ३—इदं च मुकुटानुरोधेन । दिवादिगणस्यदीर्घोपधाङ्गीकारे तु नागतिरिति कल्पना ॥

भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः ।

स्त्रीवेपधारी पुरुषः

भ्रकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्त्रीवेपधारी नृत्यति तस्मिन् भ्रकुंसादित्रयम् । 'पटपुट-' इति दण्डकोक्त'कुसि'धातो-श्चुरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६) । भ्रुवोर्भ्रुवा वा कुंसो भाषणमस्य । भ्रुवा कुंसयति वा । अच् (३।१।१२४) 'इतो ह्रस्वोऽण्यो गालवस्य' (६।३।६१) इति सूत्रे 'इय-दुवट्भावित्वा न' (वा०) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अभु-कुंसादीनाम्' इति वार्तिकस्य ह्रस्वनिषेधपर्युदासपरतया, अका-रादेशपरतया च व्याख्यानद्वयाद्रूपत्रयम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ऋवर्णवानपि । 'भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्च भ्रुकुंसवत्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'स्त्रीवेप-धारिणो नृत्यस्य' ॥

नाट्योक्तौ

नाट्योक्ताविति ॥ 'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्गहा-रात् ॥

गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

गणिकेति ॥ गणिका अञ्जुका ज्ञेया । 'गणिका यूथि-वैद्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' ॥३॥ 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'समि कसेः (स?)' (उ० २।१८७) इति बाहु-लकादुक्त्, रस्य जः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अञ्जुकायाः' ॥

भगिनीपतिरावुत्तः

भगिनीति ॥ आपनमाप् । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) आपसुत्तनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । इति डः । आवुत्तः ॥ (१) ॥३॥ भगिन्याः पतिः । एकम् 'भगिनी-पतेः' ॥

भावो विद्वान्

भाव इति ॥ भावयति परिभावयति । पचाद्यच् ॥ (३।१।१२४) । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलपदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु । रत्यादौ च' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'विदुषः' ॥

अथाञ्जुकाः ।

जनकः

अथेति ॥ अवति । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्त् । णित्त्वादुपधावृद्धिः (७।२।११६) ॥ (१) ॥३॥ 'जनकः पितृभूषयोः' । एकम् 'जनकस्य' ॥

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

युवराज इति ॥ युवा चासौ राजा च । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥३॥ कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (जु० उ० से०) । अच् (३।१।१२४) । 'कुमारोऽश्वावुच्चा-रके । युवराजे शिशौ स्कन्दे शुक्रे वरुणपादपे । कुमारं जाल्य-कनके कुमारी त्वपराजिता । नदीभिद्रामतरुणी कन्यका

नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥
द्रियते । 'हृद् आदरे' तुदादिः । ण्वल् (३।१।१३३) । भर्तुः
राज्ञो दारकः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'युवराजस्य' ॥

राजा भट्टारको देवः

राजेति ॥ भटति । 'भट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) ।
क्लिप् (३।२।१७८) भट् चासौ तारकश्च । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ण्वनिषेधो न । यद्वा, -टलति । 'टल विष्टवे'
(भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । रलयोरेकत्वस्मर-
णम् । भट् चासौ तारकश्च । भट्टं स्वामित्वमृच्छति वा । 'ऋ
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्ये
कन् (५।३।७७) । 'भट्टारको ऋषे नाट्यवाचा, देवे तपो-
धने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥३॥ दीव्यति । अच् (३।३।
१३४) । 'देवं हृषीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे' इति हैमः ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'राज्ञः' ॥

तत्सुता भर्तृदारिका ।

तत्सुतेति ॥ भर्तुः राज्ञो दारिका ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'राज्ञः सुतायाः' ॥

देवी कृताभिषेकायाम्

देवीति ॥ अच् (३।१।१३४) टित्वात् ङीप् (४।१।१५) ।
'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्षयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥
(१) ॥३॥ 'वद्धपट्टाया राज्याः' एकम् ॥

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

इतरास्विति ॥ भटेः (भ्वा० प० से०) तनि (बाहुल-
कात्) भट्टः । सोऽस्त्यस्याः पतित्वेन । भट्टिनी । इनिः (५।२।
११५) । 'भट्टिनी द्विजभार्यायां, नाट्योक्त्या राजयोषिति' ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'इतरराज्ञ्याः' । अत्र विशेषः शब्दा-
र्णवे- 'गणिकानुचरैरङ्गुकेति । नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु
सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृत्य-
जनेन सः । ब्राह्मणेन तु नास्त्रैव राजन्नित्युषिभिः स च ॥
वयस्य राजन्निति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिविक्ता तु
राज्ञासौ देवीलन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनीलपरैरन्या नीचैर्गौ-
स्वामिनीति सा' इति ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अब्रह्मण्यमिति ॥ वधं नार्हति, इत्युक्तौ । ब्रह्मणि
साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'ब्रह्मण्यं स्याद्ब्रह्म-
साधुब्रह्मदारुशनैश्चरे' । ततो नञ्समासः (२।२।६) ॥ (१)
॥३॥ 'अवध याच्यायाम्' इत्येके । एकम् 'वध्यस्य
ब्राह्मणादेर्दोषोक्तेः' ॥

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राजेति ॥ राष्ट्रैऽधिकृतः । 'राष्ट्रावारपाराद्धखौ' (४।२।
९३) इति घः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'राज्ञः श्यालस्य' ॥
अम्वा माता

अम्वेति ॥ अम्ब्यते शब्दते । 'अवि शब्दे' (भ्वा०

आ० से०) 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥३॥
'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारस्य आधिकत्वादम्वादीनां केषाञ्चि-
दन्यत्रापि प्रयोगः ॥ एकम् 'मातुः' ॥

अथ वाला स्याद्वासूः

अथेति ॥ वाला कुमारी वासूः वास्यते खण्डे । वसेः
(भ्वा० प० अ०) ण्यन्ताद्वाहुलकाद्ः ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'कुमार्याः' ॥

आर्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

आर्य इति ॥ अर्तु योग्यः । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यम-
नाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः'
इति वसिष्ठः । ('आर्यो सैजन्नसौविदौ') ॥३॥ मर्णणात्सह-
नात् मारिषः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । हिंसानिवारक-
त्वाद्वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । प्रतिषेधार्थकमाशब्देन समासः ।
'मारिषः शाकभिद्यार्ये नाट्योक्तौ पुंस्ति भाषितः' इति मूर्ध-
न्यान्ते रभसः । मार्षश्च । 'आर्ये मारिषमार्षकौ' इति
शब्दार्णवात् । 'मारिषः शाकभिद्यार्ये नाट्योक्त्या पुंस्ति,
योषिति । दक्षाम्बायाम्' ॥ (१) ॥३॥ एकं 'मान्यस्य' ॥

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा

अत्तिकेति ॥ अत्ता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५।
३।९७) । 'अत्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोशद-
न्तिकापि । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री सैतलौषधौ ।
तुल्यं ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका' ॥ (१)
॥३॥ एकम् 'ज्येष्ठभगिन्याः' ॥

निष्ठा निर्वहणे समे ।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गो'
(३।३।१०६) इत्यह् । 'उपसर्गास्तुनोति-' (८।३।६५) इति
षः । 'निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । क्लेशे निष्पत्तौ नाशेऽन्ते नि-
र्वहे याचने व्रते' ॥ (१) ॥३॥ निर्वाहो निर्वहणम् । मुख-
प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः पञ्च नाटके संधयः ।

१—'तातेनान्द ! विहीनोऽस्मि', 'बालभावेऽहमम्बया' इत्यादावनां
व्योक्तावप्यम्बाशब्दप्रयोगः । 'तत्र मातः ! किमसदृशं करणं वचनं'
इति वेणीसंहारादौ नाट्योक्तावपि मात्रादीनां प्रयोगः । तस्मादम्बादीनां
नाट्ये प्रायशः प्रयोगाद्विधिरयम् । अञ्जुकादीनां त्वन्यत्राप्ययोगाति-
यमः । एतदेवाह शब्दार्णवकारः—'अथैषां रूपकाराणामुक्तीर्वक्ष्यामि'
जेयतः । कासुचित्रियमस्तत्र विधिरिव च कासुचित्' इति-इति मुकुटः ॥
२—सौविदे यथा 'अन्तःपुरं समर्थोदमार्यैरेव हि कार्यते' इत्यनेकार्थः
कैरवाकरकौमुदी ॥ ३—'दक्षस्य मुनेरम्बा जननी' इत्यनेकार्थकैरवा-
करकौमुदी ॥ ४—'शोभनौषधेः' इति पाठः ॥

तत्र पञ्चमस्य संघेद्वे । प्रस्तुतकथासमापनस्येत्यन्ये । 'निर्वहणं तु निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने' इति शब्दार्णवः । समे इति । समानार्थे, न तु समानलिङ्गे । शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनात् । निष्ठा निर्वहणे वर्तते, इति योजना ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्वहणस्य' ॥

हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

हण्ड इति ॥ नीचां प्रत्याह्वानं हण्डे । चेटीं प्रति हञ्जे । सखीं प्रति हला । त्रीण्यव्ययानि । हिण्डते । 'हिडि गयनादरयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादेप्रत्ययः, इतोऽकारश्च ॥ (१) ॥*॥ हञ्जे इत्यत्र डस्य जोऽपि ॥ (२) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादाप्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ हलाशब्दश्रावन्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचायच् (३१११३४) । 'बाला वासूः सखी हला' इति स्त्रीकाण्डे बोधालितात् ॥ 'प्रत्येकमेकैकम्' ॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अङ्गस्य हरणम् । 'हञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३१११८) अङ्गुल्यादिबिन्यासः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गानां विक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । घञ् (३१११८) । 'अङ्गहारस्त्वङ्गहारिर्द्वित्रादिमाम्बिकांम्बिका' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नृत्यविशेषस्य' ॥

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यञ्जकेति ॥ व्यनक्ति । 'अङ् व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । ण्वुल् (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ अभिनयत्यर्थम् । पचायच् (३१११३४) । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्त्विकमेदाच्चतुर्विधः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनोगतभावाभिव्यञ्जकस्य' ॥

निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥

निर्वृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं भ्रूविक्षेपादि । सत्त्वेन मनोवृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तेऽक्षधृतादिभ्यः' (४१४१९) इति प्राग्वहतीयष्टक् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'स्तम्भः खेदोऽथ रोमाश्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैकर्ष्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः' क्रमेणैकैकम् ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।

वीमत्सरौद्रौ च रसाः

शृङ्गारेति ॥ शृङ्गारादयोऽष्टौ रसाः । चैशब्दाच्छान्तोऽपि

नवमः । वात्सल्यं दशमः । रस्यन्ते । 'रस आखादने' चुरा-यदन्तः । कर्मणि घञ् (३१३१९) । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्यं तिकादौ द्रवरगयोः ॥ देहधातुप्रभेदे च पारदखादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसना पाटा शलकी कहु-भूमिषु' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥*॥ एकैकम् 'शृङ्गारादिरसानाम्' ॥

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

शृङ्गार इति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमिति । 'कर्मण्यण्' (३१-२११) 'शृङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च शृङ्गारं नागसंभवे । (चूर्णे लवङ्गपुष्पे च)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन जुगुप्सारहितत्वान्छुचिः । शोचन्त्यनेन वा । 'इगुपधात्कि' (उ० ४११२०) इतीन् । 'शुचिः शुद्धे सितेऽनले । ग्रीष्मापादानुपहतेषूपधाशुद्धमन्त्रिणि । शृङ्गारे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते । अच् । (३१११३४) । न तु 'ज्वलति' (३१११४०) इति णः । तत्र 'अनुपसर्गात्' इत्यनुवृत्तेः । 'उज्ज्वलस्तु विकासिनी । शृङ्गारे विशदे दीप्तेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शृङ्गारस्य' ॥

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहेति ॥ उत्साहेन वर्धते । 'वृष्टु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । युच् (३१२१४९) । उत्साहं वर्धयतीति वा । ल्युः (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ वीरयति । 'शूर वीर विक्रान्तौ' चुरादिः । पचायच् (३१११३४) । यद्वा, -विशेषेण ईतं ईरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) कः (३१११३५) । अजति वा रक् (उ० २११३) । 'वीरो जिने भटे श्रेष्ठे वीरं शृङ्गारं नतेऽपि च । वीरा गम्भारिकारम्भतामलक्येलवालुपु ॥ मदिराक्षीरकाकोलीकाष्टोदुम्बराकासु च । प्रतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिकासपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीररसस्य' ॥

प्रतीकारकरणदानाद्यनुभावितो हर्षावेशचिन्तादिसंचारितो वीरः (२), शोकस्याभिभावको मृताद्यालम्बनकस्तद्वृणाद्युदीपितो रोदनाद्यनुभावितो दैन्यादिसंचारितः करुणः (३), विसयस्याधिको विसयजनकर्मकर्त्रालम्बनको विसयकर्माद्युदीपितश्चकितताद्यनुभावितो हर्षादिसंचारितोऽद्भुतः (४), हासस्याभिभावको विकृतकृदालम्बनको वैकृताद्युदीपितो गलफुलनाद्यनुभावितः श्रमादिसंचारितो हास्यः (५), भयस्याभिभावको विकटाद्यालम्बनकस्तद्विकटकर्माद्युदीपितः पलायनाद्यनुभावितो जडतादिसंचारितो भयानकः (६), जुगुप्सास्याभिभावको विण्मूत्राद्यालम्बनको दुर्गन्धाद्युदीपितो निघ्नीवनाद्यनुभावितो ग्लान्यादिसंचारितो वीमत्सः (७), क्रोधस्याभिभावको द्विपदालम्बनकस्तदपकाराद्युदीपितो विकथनाद्यनुभावितो गर्वादिसंचारितो रौद्रः (८), इति तत्तल्लक्षणं बोध्यम् ॥

१-ज्ञानत्वालौकिकत्वेन, वत्सलस्य पुत्रादिखेहरूपत्वाद्रत्यात्मकत्वेन, न निर्दिष्टी-इति स्वामि-मुकुटौ । रसा इति । तत्र 'विभावैरनुभावेश्च युक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्साध्यैव तु रसो भवेत्' इत्युक्तेः रत्यादिः स्थायीभाव एव सामान्यैश्वर्यमाणो रसपदव्यपदेश्यो भवति । तत्र रतिस्याभिभावकः कान्ताद्यालम्बनकः सकृच्चन्दनाद्युदीपितः कटाक्षायनुभावितो म्रीचादिसंचारितः शृङ्गारः (२), उत्साहस्याभिभावको द्विपदालम्बनकस्तदपकाराद्युदीपितः

कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि

कारुण्यमिति ॥ करुणः करुणवान् । तस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) घञ् ॥ (१) ॥॥ करणम् । 'कृवृदारिभ्य उन्नत्' (उ० ३।५३) । 'करुणो रसवृक्षयोः । करुणा तु कृपायां स्यात्' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ ध्रिक्-न्तेऽनया । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकाच्च । 'घृणा तु स्याज्जुगुप्तायां करुणायाम्' इति हैमः ॥ (३) ॥॥ कृपणम् । 'कृप कृपायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'कृपेः संप्रसारणं च' (ग० ३।३।१०४) इति भिदादि-पाठाद् । 'कृपो द्रोणस्यालके स्याद्रोणपद्भ्यां कृपी स्मृता । कृपा दययाम्' ॥ (४) ॥॥ दयते रक्षत्यनया । 'दय दान-गतिहिंसारक्षणेपु' । भिदाद्यद् (३।३।१०४) ॥ (५) ॥॥ अनुकम्पनम् । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (६) ॥॥ अनुक्रोशन्त्यनेन । 'कुश आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (७) ॥॥ सप्त 'करुण-रसस्य' ॥

अथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च

अथविति ॥ हसनम् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'स्नहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप् । हसः ॥ (१) ॥॥ घञि (३।३।१८) हासः ॥ (२) ॥॥ ण्यति (३।१।१२४) हास्यम् ॥॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्युलि (वा० ३।३।१०८) हसि-काऽपि । 'तत्र हासो हसो हास्यं घर्घरं हासिका स्त्रियाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'हास्यरसस्य' ॥

वीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

वीभत्समिति ॥ वधेर्निन्दायां सन् (३।१।६) भावे घञ् (३।३।१८) यद्वा, -अ प्रत्ययात् (३।३।१०२) । वीभत्साऽस्त्यत्र । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वीभत्सो नाहुने, क्रूरघृणात्मविकृते त्रिषु' ॥ (१) ॥॥ विकरणम्-विकृतम् । जुगुप्साप्रभवत्वात् । 'विष्ठाकामज उद्वेगी क्षोभणो रुधिरादिजः । वीभत्सो द्विविधः' । वीभत्सादिव्यं तद्वति त्रिलिङ्गम् । प्रज्ञायणि (५।४।३८) वैकृतोऽपि । 'विकृतो वैकृतोऽथाग्रहायण्यामग्रहायणम्' इति शब्दार्णवात् । 'विकृतं त्रिषु वीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वीभत्सस्य' ॥

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विस्मय इति ॥ विस्मयनम् । 'स्मिद् ईषद्वसने' (भ्वा० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'विस्मयोऽद्भुतदर्शयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ अत् आश्चर्यायऽन्ययम् । तस्य भव-नम् । 'अदिभुवो डुतच्' (उ० ५।१) ॥ (२) ॥॥ आ इति चर्यते अभिनीयते । 'आश्चर्यमनिले' (६।१।१४७) इति

साधु ॥ (३) ॥॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकरणे' (जु० उ० से०) ण्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('चित्रं खे तिलकेऽद्भुते । आलेख्ये कर्तुरे') चित्रा त्वाखुपर्णानुभदयोः । गोडु-स्वाप्सरसोर्दन्त्यां नक्षत्रोरगभेदयोः । इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'अद्भुतस्य' ॥

अथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।

भयंकरं प्रतिभयम्

अथेति ॥ भीरोरिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'भैरवः पुंसि शंकरे, भीषणे त्रिषु । (रागभेदे च)' ॥ (१) ॥॥ दारयति चित्तम् । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) । 'कृवृदारिभ्य उन्नत्' (उ० ३।५३) । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥ भीषयते । ल्युः (३।१।१३४) युच् (३।३।१०७) वा । 'भीषणं रसे शलक्यां, ना गाढे दारुणे त्रिषु' ॥ (३) ॥॥ विभेद्यत्वात् । 'भियः पुगवा' (उ० १।१।४८) इति मक् पुगागमश्च । 'भीष्मो रुद्रे च गाढेये राक्षसे च भयंकरे' इति हैमः ॥ (४) ॥॥ 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । मकि पुग-भावे । 'भीमो वृक्रोदरे घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे' इति हैमः ॥ (५) ॥॥ घोरयति । 'घुर भीमार्थशब्दयोः' (जु० प० से०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) अच् (३।१।१३४) । हन्ति वा । हन्तेर्घुरश्च (उ० ५।६४) इत्यच्प्रत्ययो घुरादेशश्च । 'घोरो हरे दारुणे च' इति हैमः ॥ (६) ॥॥ विभेद्यत्वात् । 'जिमी भये' (जु० प० अ०) । 'आनकः शीङ्भियः-' (उ० ३।८२) । 'भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयंकरे' ॥ (७) ॥॥ भयं करोति । 'भेघर्तिभयेषु कृन्ः' (३।२।४३) इति खच् ॥ (८) ॥॥ प्रतिगतं भयेन । प्रादिस्तमात् (वा० २।२।१८) । प्रति गतं भयमस्मिन् । 'प्रादिभ्यो धातु-जस्य-' (वा० २।२।२४) इति वा । 'प्रतिभयं भये भीष्मे' इति हैमः ॥ (९) ॥॥ नव 'भयानकरसस्य' । भेदेन कीर्तनं त्वेषां धर्ममात्रपरत्वात् । भैरवादयस्तु धर्मं धर्मिणि च वर्तन्ते इति भेदः ॥

रौद्रं तूग्रम्

रौद्रमिति ॥ रूद्रस्येदम् । अण् (४।३।१२०) यत्तु-रौदेवताऽस्य-इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । मन्त्रहविःस्वामिन्या एव देवतात्वात् । 'रौद्रो भीष्मे रसे तीव्रे रौद्री गौर्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ 'उच्च समवाये' (दि० प० से०) । 'कञ्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् । 'उग्रः शूरासुते क्षत्राङ्गे-

१-इतः पूर्वं 'दूर्वायाम्' इति लिखितमासीत् । परंतु तत्र आर्गवी शब्दार्थकथनम्-इति न प्रकृतोपयोगि ॥ २-शूरासुते विष्णुदेवः स्यादास्यः प्रथमदैवतः । करुणो यमदैवस्तु स्याद्रौद्रो रुद्रदैवतः इति भरतवान्वात् ॥

पुंसि, त्रिपुंक्ते । स्त्री वचाक्षुदयोः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उग्र-
रसस्य' । महतः क्रोधस्य इति मुकुटः । तत्र । रसप्रकरणात् ।
क्रोधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

अमी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश

अमीति ॥ अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु । त्रिषां
रौद्री भैरवी ॥

द्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

दरेति ॥ दीर्यतेऽस्मात् । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) ।
अप् (३।३।५७) 'दरः स्याद्भयगतयोः । दरी तु कन्दरे'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'त्रासो भये मणेदोषे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
'जिभी भये' (जु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'भीति-
र्भये त्रियाम् । भीतं भये भीतियुते त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ संप-
दादित्वात् क्तिपि (वा० ३।३।१०८) भीः ॥ (४) ॥*॥
(घञ्-) साधूनस्यति । अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटः । तत्र ।
अणः (३।२।१) प्रसङ्गात् । तस्मात् 'साधूनामसनम्' ॥
(५) ॥*॥ 'अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा०
३।३।५६) 'भयं भीतौ भयंकरे । कुञ्जकपुष्पे' इति हैमः
॥*॥ बाहुलकाद्वि भिया । 'स्यादूर्तनमुतीया च गहर्हा,
चाथ भयं भिया । (त्रासोत्रासौ दरो भीतमातङ्को भीश्च
साध्वसम्)' इति शब्दार्णवात् । 'आशङ्का साध्वसं दरः ।
भिया च' इति हैमाच्च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भयस्य' ॥

विकारो मानसो भावः

विकार इति ॥ मनोविकारो रत्यादिर्भावः । भावयति
करोति रसात् इति । 'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'मनोविकारस्य' ॥

अनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥

अन्विति ॥ भावस्य सूचको गुणक्रियादिः । 'अनुभाव-
यति' इत्यनुभावः । अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावस-
त्त्वे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रत्यादिसूचकरोमा-
ञ्चादेः' ॥

गर्वोऽभिमानोऽहंकारः

गर्व इति ॥ 'गर्वं माने' (जु० आ० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभि सर्वतो मानः । 'अभिमानोऽर्था-
दिर्दोषं ज्ञाने प्रणयहिंसयोः' ॥ (२) ॥*॥ 'अहम्' इति करण-
महंकारः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अहंकारस्य' ॥

मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥

मान इति ॥ (मत्समो नास्ति, इति) मननम् । 'मनु अ-
वबोधने' (त० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'मानं प्र-
माणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
चित्तस्य समुन्नतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतियोग्यमपि प्रति-

चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य') । गर्वादयः पत्रापि पर्याया इति
तु युक्तम् ॥

अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥

रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्ष्णम् ।

अनादर इति ॥ न आदरः ॥ (१) ॥*॥ 'परौ भुवः-'
(३।३।५५) इति घनो वैकल्पिकत्वात् 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥*॥ (परापूर्वकादपि भुवोऽपि पराभवः । 'पराभवस्तिर-
स्कारे नाशे' इति हैमः । 'व्रजन्ति ते मृद्वधियः पराभवम्'
इति प्रयोगश्च) ॥ (२) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२)
इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ तिरस्करणम् । 'कृजः श च' (३।
३।१००) इति शः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८।३।४२) इति
सत्त्वम् ॥ (४) ॥*॥ रेहणम् । 'रिह वधे' (तु० प० से०)
औणादिकः क्तः । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ (५) ॥*॥ अवमाननम् ।
मनेर्ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) ॥ (६) ॥*॥ अवज्ञानम् 'आत-
श्चोपसर्गं' (३।३।१०६) इत्यल् ॥ (७) ॥*॥ अवहेलनम् ।
'हेडु अनादरे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
डलयोरेकत्वम् । 'घञन्ताः पुंसि' इत्यस्य बाधनात् स्त्रीत्वम् ॥
(८) ॥*॥ 'सूक्ष्म आदरे' (भ्वा० प० से०) सरेफः । 'नर्तु
सूक्ष्मे' । 'तत्तत्तत्सूक्ष्मम्' इति (तैत्तिरीयब्राह्मणे) दर्शनात् ।
तस्माद्युद (३।३।११५) । नन्तमासः । 'अत्र मुकुटस्य वृथा-
क्लेश उपेक्षणीयः' ॥ (९) ॥*॥ नव 'परिभवस्य' ॥

मन्दाक्षं द्वीलपा व्रीडा लज्जा

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागाद्यत्र ॥ (१) ॥*॥ 'ही
लजायाम्' (जु० प० अ०) । संपदादि क्तिप् ॥ (२) ॥*॥
'त्रपूप् लजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । पित्वात् (३।३।
१०४) अङ् । 'त्रपा लजाकुलदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
'व्रीड लजायाम्' (दि० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३)
इत्यप्रत्यये व्रीडा ॥*॥ घञि (३।३।१८) 'व्रीडः' अपि ।
'गण्डपुर्गर्जभुजजागरहारकीलज्जालजटारभसवर्तकगर्धस्थङ्गाः ।
व्रीडादयश्च वरदश्च वराटकश्च उत्कण्ठवाणकरकाश्च समामयाश्च'
इति स्त्रीपुंलिङ्गकथने रभसः । ('व्रीडोऽस्त्रीवै त्रपा लजा' इति
च तेनोक्तम्) ॥ (४) ॥*॥ लज्जनम् । 'ओलस्त्री व्रीडने' (तु०
प० से०) । अप्रत्ययः (३।३।१०३) । 'झलं जश् झशि' (८।
४।५३) ॥ (५) ॥*॥ षष्ठ 'लजायाः' ॥

सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

सेति ॥ सा लज्जा अन्यतश्चेत् सापत्रपा अयं हीमात्रेऽपि ।
'हीलज्जापत्रपा व्रीडा' इति रत्नकोपात् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'पित्रादेः पुरतो जातलजायाः' ॥

१-असूक्ष्णमिति पाठे अयत्तामुक्षणं तापो यतः इति बोध्यम् ।
न विधत्ते शोभनः क्षणो यस्मात् 'असूक्ष्णम्' हस्त्वमध्यमपीलि
कचित् । 'सूक्ष्म अनादरे' हस्वोकारकः । तस्मात्संपूर्वाह्युदि संयुक्षणम् ।
'संसूक्ष्णमनादरे' इति कोपान्तरेऽपीति धातुप्रदीपः । एवं चाकारा-
दित्वमिह प्रामादिकमित्याहुः इत्यपि मुकुट-बुधमनोदरे ॥

क्षान्तिस्तितिक्षा

क्षान्तिरिति ॥ क्षमणम् । 'क्षमू सहने' दिवादिः । अस्या पित्वात्किन् (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य कि-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ ३॥ भवादेस्तु पित्वात् अङ् (३।३।१०४) । तदुक्तम् 'अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः पितस्तु क्षमतेः क्षमा' इति । ('क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्तौ क्षितौ' इति हैमः) ॥ (१) ॥ तिजेः (भ्वा० आ० से०) क्षमायां सन् (३।१।१५) तदन्तादप्रत्यये (३।३।१०२) टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥ द्वे 'क्षमायाः' ॥

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अभिध्येति ॥ अभिध्यानम् । 'ध्यै आध्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्वविषयस्पृहा' इति पाठे परस्वे विषयेण चौर्यादिना लिप्सा-इति मुकुटः । वस्तु-तस्तु-परस्वविषयविषयिणीच्छेत्यर्थः ॥ (१) ॥ एकम् 'परद्रव्येच्छायाः' ॥

अक्षान्तिरीर्ष्या

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः क्तिनि नञ्-मासः ॥ (१) ॥ ईर्ष्यणम् । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः (२) ॥ द्वे 'परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य' ॥

असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

असूयेति ॥ असूयनम् । 'असून् असूयायाम्' । कण्ठा-दित्वाद्यकि (३।१।२७) 'अ प्रत्यायात्' (३।३।२०२) इत्यः । 'असूया त्वभ्यसूया च' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ 'अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोप-णस्य' एकम् ॥

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । 'वैरमैथुनिकयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशात् । युवादित्वात् (५।१।१३०) वाण् ॥ (१) ॥ विरोधनम् । विद्वेषणम् । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'द्विष अप्रीतो' (अ० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ (३) ॥ त्रीणि 'वैरस्य' ॥

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

मन्थ्वति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनिज-निदसिभ्यो युः' (उ० ३।२०) 'मन्युर्दैन्ये कतौ कुधि' इति हैमः ॥ (१) ॥ 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ संपदादित्वात् क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (३) ॥ त्रीणि 'शोकस्य' ॥

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

पश्चादिति ॥ पश्चात्तपनम् । अनुतपनम् । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ 'विप्रतीसार' इति प्रसरणम् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'विप्रतीसार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुशये रपि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ (पक्षे ह्रस्वतृतीयोऽपि । 'विप्रतीसारस्त्वनुशये रपि । कौकृत्ये' इति हैमः) ॥ (३) ॥ त्रीणि 'किंचित्कृत्वा पश्चात्तापस्य' ॥

कोपक्रोधामर्षरोपप्रतिघा रुद्रकुधौ स्त्रियौ ।

कोपेति ॥ 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुध कोपे' (दि० प० अ०) घञ् (३।३।१८) भावे ॥ (१) ॥ 'रुष तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । नञ्समासः (२।२।६) ॥ (३) ॥ 'रुष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥ (५) प्रतिहननम् । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।३।४८) इति डे न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'प्रतिघौ रुद्रप्रतीघातौ' इति हैमः ॥ (१) ॥ रुद्रकुधौ संपदावी (वा० ३।३।१०८) ॥ टाप् । 'भागुरि-मतेन' 'क्रोधो भामः कुधा रुपा' इति शब्दार्णवः ॥ (६) ॥ (७) ॥ ('भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ') ॥ सप्त 'कोपस्य' ॥

शुचौ तु चरिते शीलम्

शुचाविति ॥ 'शुचौ' इति भाषितपुंस्कृत्वात्पुंवद्भाषः (७।१।७४) ॥ 'शील समाधाने' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तात् (३।१।२६) ॥ घञ् (३।३।१८) । यद्वा, 'शीलो धुक्लुक्ल्व-ज्वालनः' (उ० ८।३८) इति लक् । अर्थचार्दिः (२।४।३१) । 'शीलं स्वभावे सद्गते' इति विश्वः । चरित्रमात्रेऽपि शीलम् । 'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा' इति रत्न-कोषात् ॥ (१) ॥ एकम् 'सुखभावस्य' ॥

उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ चित्तस्य विभ्रमोऽनवस्थानम् ॥ (२) ॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य' ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः

प्रेमेति ॥ प्रीणाति प्रियः । 'प्रीन् तर्पणे' (क्त्वा० उ० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तस्य भावः । 'इ-

१-प्रापि चेतसि सविप्रतिसारे' इति माघः ॥ २-अमर्षे हस्तादिः । 'किमप्यमर्षोऽनुनये चृशायते' इति भारविः । 'वधूरमर्षा' इति माघः । 'अन्येषामपि' (६।३।१२७) इति दीर्घत्वे 'दीर्घादिरपि' इति हट्टचन्द्रः । 'निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिनन्दनम्' इति मिश्रः इति मुकुट-बुधमनोहरे ॥

१-दैन्ये यथा-तीव्रमिषद्वयप्रमत्तेन मन्युना । क्रोधे यथा-मन्युना तेन मन्येऽहं वने वसति केसरी इत्यनेकार्थकैरवाक्यकौमुदी ॥

श्वादिभ्य इमनिच्- (५।१।१२२) । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५६) इति प्रादेशः । 'प्रेमाऽस्त्री स्नेहर्नर्मणोः' ॥ (१) ॥*॥ तत् (५।१।११९) प्रियता ॥ (२) ॥*॥ हृदयस्य कर्म । युवादि-त्वात् (५।१।१३०) अण् । 'हृदयस्य हृल्लेख-' (६।३।५०) इति हृदादेशः ॥ (३) ॥*॥ प्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (ऋ० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) । प्रेमै नान्तं क्लीबम् ॥ (४) ॥*॥ स्नेहनम् । 'पिणह प्रीतौ' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्नेहः प्रेमिण घृतादिके' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्नेहस्य' ॥

अथ दोहदम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृष्णाच्छा लिप्सा मनोरथः २७
कामोऽभिलाषस्तर्पश्च

अथेति ॥ दोहमार्क्यं ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणी-च्छायां प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एषणम् । इच्छा । 'इच्छा' (३।३।१०१) इति सूत्रेण इषेः शप्रत्यये निपातितः ॥ (२) ॥*॥ 'काक्षि वाच्छि इच्छायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'स्पृह ईप्सायाम्' (चु० उ० से०) । मिदादेराकृतिगणत्वादह् (३।३।१०६) ॥ (४) ॥*॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । ('ईहोद्यमवाच्छयोः') ॥ (५) ॥*॥ तर्पणम् । 'जितृप पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । ('तृट् लिप्सायासुदन्यायां स्मरपुत्र्यामपि स्त्रियाम्') ॥*॥ (टावन्तापि भागुरिमते) । ('तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्') इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ घञि (३।३।१८) । 'तर्पो लिप्सोदन्ययोः' ॥ (१२) ॥*॥ लभेः सन्नन्तादः (३।३।१०२) ॥ (८) ॥*॥ मन एव रथो-ऽत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥*॥ कामनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्न-पुंसकम्' ॥ (१०) ॥*॥ अभिलषणम् । 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (११) ॥*॥ द्वादश 'इच्छायाः' ॥

सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ।

स इति ॥ स तर्पो महाश्चेत् 'लल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०) । औणादिकोऽसण् । यद्वा, 'लस कान्तौ' (चु० उ० से०) ।

१-नर्मणि यथा- 'विधत्ते मत्तयं निधुवनविधौ प्रेमकलहम्' इत्य-नेकार्थकैरवाकरकौमुदी । मेदिन्यां तु 'हर्षयोः' इत्युपलभ्यते । अत्र तु 'नर्मणोः' इति लिखितमासीत् ॥ २- 'प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि' इति भारविः इति मुकुट-उपमनोहरे ॥ ३- 'हमे तु नोपलभ्यते ॥ ४- 'तृषा न कृशा मम' इति प्रयोग इति मुकुट-उपमनोहरे ॥

अमरः ११

शृशं लसनम्, इत्यर्थे यत्नतादः (३।३।१०२) टाप् (४।१।१०२) घञि तु लालसः । स्त्रीनिर्देश आवन्ततासूचनार्थः । 'लालसो-त्सुक्यतृष्णातिरेक्याच्यासु च द्वयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अतिप्रीतेः' ॥

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उपाधिरिति ॥ समीप आधेः । उपपन्न आधिर्वा । 'उपाधिस्तु धर्मध्याने विशेषणे । कुटुम्बव्यापृते छद्मनि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्मविचारस्य' ॥

पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥२८॥

पुंसीति ॥ आधीयते दुःखमनेन । 'हुधाञ्' (जु० उ० अ०) 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ('आधिर्मनोर्तौ व्यसनेऽधिष्ठाने बन्धकाशयोः') ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मनः-पीडायाः' ॥

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

स्यादिति ॥ चिन्तनम् । 'चिति स्मृत्याम्' (चु० प० से०) । 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यट् । यत्तु-अप्र-त्यये कार्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यट् विधानं गुणभावाधर्मम्, तत्तामर्थ्याणि लोपाभावोऽपि, इति 'चिन्तया' इत्यपि-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'मिदा' इत्यादौ ब्रित्यस्य चरितार्थ-त्वेन 'व्यवधा' इत्यत्रातो लोपार्थत्वेनोत्तरार्थत्वेन सौमर्थ्य-विरहात् ॥ (१) ॥*॥ स्मरणम् । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) 'स्मृतिः स्मरणधीच्छासु शास्त्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपधीयते 'ध्वै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्मरणस्य' ॥

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

उत्कण्ठेति ॥ 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । उत्क-ण्ठनम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ उत्कलेः

१-धर्मध्याने यथा- 'विनोपाधिं शास्त्रं तृणतुपुत्रप्रत्ययमधुना' ॥ विशेषेण यथा- 'न लुपाधेरुपाधिर्भवति' । कुटुम्बव्यापृते यथा- 'उपाधिं वाधन्ते विविधविधिशिवांन्धवज्जनाः' । छद्मनि यथा- 'चिद्रूपानन्दमयो निःशेषोपाधिर्वर्जितः शुद्धः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २-बन्धको यदधमर्णेनोत्तमर्णस्य भूम्याधावत्तं क्रियते । तत्र यथा- 'न मोक्तव्यो बलादाधिः' । आशयां यथा- 'धनाधिना धावति जीवलोकः' इत्यने-कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३-स्वसिद्धचरित्रं च चारितार्थ्येऽपि मध्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यत्र द्वितोऽनुवृत्तिचारितार्थ्याभावात् 'इह किञ्चित्तपो' इति वदन्नापि णिलोपाभावसाधकत्वकल्पने बाधकाभावमभिप्रेत्यैव पीयूष-बुधमनोहरयोरपि 'चिन्तिया च' इत्युक्तम् । अत एव 'स्याच्चिन्ता चिन्तिया' इति त्रिकाण्डशेषे उक्तम् ॥

कृत्वादिभ्यो तुन् (उ० ५।३५) । कुन् (उ० २।३२) वा । (‘उत्कलिका तु हेलायां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि’) ॥ (२) ॥*॥ स्त्रीत्वेनापि साम्यम् । द्वे ‘कामादिजस्मृतेः’ । ‘चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्, अभिध्या तूभयोरपि’ इति शब्दार्णवः ॥

उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्

उत्साह इति ॥ उत्सहनम् । ‘षह मर्षणे’ (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) ‘उत्साहस्तृष्णमे सूत्रे’ ॥ (१) ॥*॥ अध्यवसानम् । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ‘आतो युक्’ (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उत्साहस्य’ ॥

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥२९॥

स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक् । वीरे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । (‘वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुक्रे शक्तौ च’) ‘अतिशयशक्तिर्वीर्या’ इति त्वमरमालयां स्त्रीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अतिशयिताध्यवसायस्य’ ॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयद्वल्लभकैतवे ।

कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यम्

कपट इति ॥ के मूर्ध्नि पट इवाच्छादकः । यद्वा, -पट-तीति पटः । ‘पट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । कस्य प्रहणोऽपि पटो व्यापकः ॥ (१) ॥*॥ व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेन । ‘अज गतिकेपणयोः’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठार्यां सेट्त्वात् कुत्वम् । ‘व्याजः शाब्देऽपदेशे च’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ दम्भ्यतेऽनेन । ‘दम्भु दम्भने’ (खा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘दम्भः कल्के कैतवे च’ इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ उपधीयत आरोप्यतेऽनेन । ‘उपसर्गे घोः किः’ (३।३।१२२) । ‘उपधिव्याजचक्रयोः’ ॥ (४) ॥*॥ छाद्यतेऽनेन । ‘छद अपवारणे’ (जु० उ० से०) मनिन् (३।२।७५) । ‘इस्मन्त्रचक्रिषु च’ (६।४।९७) इति ह्रस्वः । (‘छद्वा शाब्देऽपदेशे घातिकर्मणि’) ॥ (५) ॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । ‘कैतवं द्यूतदम्भयोः’ इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ कुत्सिता सृतिः । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । ‘कुगति-’ (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ निकृष्टा कृतिः क्रिया परप्रतारणरूपा । यद्वा, -पराभीष्टस्य निकर्तनम् । ‘कृती छेदने’ (तु० प०

से०) ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) इतीक् । ‘निकृतिर्भर्त्सने क्षेपे शठे शाब्देऽपि च स्त्रियाम्’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ शठति । ‘शठ कैतवे’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शठस्य कर्म । ब्राह्मणदित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ् । यद्वा, -शठनम् । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥ (९) ॥*॥ नव ‘कपटस्य’ ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥३०॥

प्रमाद इति ॥ ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । ‘प्रमादः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मद्योपितिम्’ ॥ (१) ॥*॥ न अवधानमस्य । तस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अविमृष्टकृत्यस्य’ ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।

कौतूहलमिति ॥ कुतू चर्मनिर्मितलेहपात्रं हलति । ‘हल विलेखने’ (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा, -हलति । पचाद्यच् (३।३।१३४) । कृत्वा हलम् । प्रज्ञायणि (५।४।३८) कौतूहलम् ॥ (१) ॥*॥ (अणभावे) ‘कुतूहलं कौतुके स्यात्प्रश्लेष्टेऽपि च दृश्यते’ ॥ (४) ॥*॥ कुतू कायति । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । उपपद-समासः (२।२।१९) । ‘इको ह्रस्वोऽङ्गयः-’ (६।३।६१) इति ह्रस्वः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । यद्वा, -कुत्वा भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । ‘इसुष्टुक्-’ (७।३।५१) इति कः । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । संज्ञापूर्वकत्वात्पक्षे वृद्धभावः । यत्तु-‘तुज हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । कुं तुजति । ‘मूलविभुज-’ (वा० ३।२।५) इति कः । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कुत्वे आन्तरतम्याजस्य गत्वप्रसङ्गात् । (‘कौतुकं नर्मणीच्छायासुक्त्वे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागतख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च’) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि ‘कौतुकस्य’ ॥

स्त्रीणां विलासविद्योक्विभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

स्त्रीणामिति ॥ शृङ्गाराद्रत्यादेः भावान्मनोविकाराश्च जाताः (स्त्रीणाम्) क्रियाश्चेष्टा अलंकाराख्या विलासादिव हावशब्दवाच्याः । हवनम् । ‘हु दानादनयोः’ (जु० प० अ०) । ‘क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते’ इत्यन्विषये घञ् (३।३।१८) । यत्तु-मुकुट आह-शृङ्गारभावो रतिः । तज्जा-इति । तत्र । ‘शृङ्गारभावः’ इति समुदायस्य रतिवाचकत्वाभावात् । यदपि-हू हवने-

१-एतदत्रे ‘कैतवः कितवे शत्रौ’ इत्यपि लिखितमासीत् । परंतु हैम-मेदिन्योः कैतवशब्दस्यैव दर्शनात् अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यामपि ‘त्वमि भांसत्युदिते सर्वतेजोभिभाविनि । उन्मीलति धरानाथ । किं, कैरवकुलं कन्नित्’ इत्येवोदाहृतम् । इति न प्रकृतोपयुक्तम् ॥

१-प्रमदशब्दव्याख्यायामस्य कोशस्योपन्यस्तत्वेन, प्रमदशब्दव्याख्यायामुपन्यसिष्यमाणत्वेन च तत्र मेदिन्यां च प्रमदशब्दस्यैव पादानेन नेदं प्रकृतोपयोगि ॥

इत्युक्तम् । तदपि न । एतादृशस्य धातोरभावात् । यदपि-
उक्तार्थे भरतस्य संमतिरुपन्यस्ता । 'अलंकारश्च नाट्यज्ञैर्ज्ञेया
भावरसाश्रयाः । यौवनेऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा वक्रगात्रजाः'
इति । तत्रापि 'भावरसाश्रयाः' इत्यनेनास्मदुक्त एवार्थो लभ्यते,
न भवदुक्तः । यत्तु—हयन्यनेनेति हावः—इति स्वामिनोक्तम् ।
तत्र । हेनो घञि संप्रसारणाविधानात् ॥ (१) ॥*॥ विलस-
नम् । 'लस श्लेषणे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) ।
'विलासोऽङ्गे विशेषे यः प्रियातावासनादिपु' । 'विलासो
हावभेदे स्याल्लीलायामपि पुंस्यर्थम्' ॥ (१) ॥*॥ विवानम् ।
'वा गतौ' (अ० प० अ०) विवुर्गतिविशेषः । (यत्तु—) 'अपद्मादयः'
इति कृः—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'मृगश्र-
व्यश्च' (उ० १।३७) इति तृप्तिरिति । उच्यते समवैत्यत्र । 'उच्च
समवाये' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञर्थे ।
यद्वा,—'कः' (वा० ३।३।५८) । 'ओक उचः के' (७।३।६४)
इति निपातितः । विवोरोकः स्थानम् । विवोकोऽभिमतप्राप्ता-
वपि गर्वादनादरः ॥ (१) ॥*॥ विभ्रमणम् 'भ्रमु अनवस्थाने'
(दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशः—' (७।३।
३४) इति न वृद्धिः । 'चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो
मतः' । 'अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे' इति हैमः ।
'विभ्रमो भ्रान्तिर्हावयोः' ॥ (१) ॥*॥ 'लल ईप्सायाम्' ॥
(चु० आ० से०) । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोर-
भेदः, भावे कः (३।३।११४) 'अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रति-

चेष्टितम्' । ('ललितमीप्सिते । ललिते हावभेदे स्यात्') ॥ (१)
॥*॥ 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) । 'हेडु अनादरे'
(भ्वा० आ० से०) भावे घञ् (३।३।१८) । 'स्याद्भावसूचको
हावो हेलाऽस्यैवानुभावनम्' । 'प्रौढेच्छा सुरते हेला' इति वा ।
('हेला स्त्रियामवज्ञायां विलासे वारयोषिताम्') ॥ (१) ॥*॥
ल्यनम् । लीः । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । लियं लाति । 'ला आदाने'
(अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ।
'प्रियस्यानुकृतिर्लीला श्लिष्टा वाग्वेपचेष्टितैः' । 'लीला केलि-
र्विलासश्च शृङ्गारभावजा क्रिया' ॥ (१) ॥*॥ इति शब्दार्णवा-
त्प्रकारार्थादन्येऽपि हेत्याः । 'लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः
किलकिञ्चितम् । मोट्टयितं कुट्टमितं विवोको ललितं तथा ॥
विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः' इति नाटकरत्न-
कोशः । विच्छेदनम् । 'च्छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०)
क्तिन् (३।३।१४) । 'मण्डनानादरन्यासो विच्छिन्नी रूपदर्पितः' ।
('विच्छित्तिः स्यादङ्गरागे हावविच्छेदयोरपि') ॥ (१) ॥*॥
किलकिञ्चितमत्र । हर्षाद्विदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिञ्चि-
तम्' । स्वामी तु—किलकिञ्चित्तम्—इति पाठं मन्यते । यदाह
'किलीति कण्ठकूजितम् वा' । 'यथा—किलिकिलारावः' इति ॥
(१) ॥*॥ मोट्टनम् । 'मुट्ट प्रमर्दने' (तु० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । बाहुलकाद्वलस्तुट् । 'मृशादि' (३।१।१२) क्यङ-
न्ताद्भावे कः (३।३।११४) । 'मोट्टयितं प्रियं स्मृत्वा
साङ्गभङ्गविजृम्भणम्' । यत्तु—मोट्टनम् । मोट्टः—इति मुकुटः ।
तत्र । मोट्टधातोरदर्शनात् । यदपि—लोहितादि (३।१।१३)
क्यपन्ताद्भावे कः—इति ॥ तदपि न । 'लोहितादिजाड्यः
क्यपन्त्वचनम्', 'मृशादिष्वितराणि' इति वार्तिकविरोधात् ॥ (१)
॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदनादौ' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८)
कुट्टेन निर्धृतम् । भावप्रत्ययान्तादिमप् (वा० ४।४।२०) ।
ततो ण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) । भावे कः (३।३।११४) ॥
तारकादित्वात् (५।२।३६) इत्यन् वा । 'दुःखोपचारः सौख्येऽपि
हर्षार्तुकुट्टमितं मतम्' ॥ (१) ॥*॥ विहरणम् । भावे कः

१—तत्र प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारो-
ऽस्माच्च क्रोपसितचमत्कारमुखविक्रान्तं स विलासः ॥ २—एतदग्रे
वीर्यसौ बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च विश्वासहेतौ
प्रावरणेऽपि च' इत्यपि लिखितमस्ति । तत्तु वीर्यसशब्दार्थबोधकतया
प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३—अभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः, सापराधस्य
सकृच्चन्दनादिना संयमनं ताटनं च विवोकोः ॥ ४—मदरागहर्षज-
नितो विपर्यासो विभ्रमः । यथा—अभिहितमासनादुत्थायान्यत्र गमनम्,
प्रियारब्धकथामाक्षिप्य सख्या सहलापनम्, सुधैव रूपितक्रोधौ,
पुष्पादीनां वाञ्छा सहसैव तत्परित्यागः, वक्राभरणमाल्यानामकारणतः
खण्डनम्, मदनं च इति । योषितां यौवनजो विकारो विभ्रमः इत्ये-
के ॥ ५—एतदग्रे 'विभ्रमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालैः पुमानयम्' इति
लिखितमस्ति । परंतु मेदिन्यादिपु 'विद्रुमः' इत्यस्यैवोपलम्भेन न प्रकृ-
तोपयोगि ॥ ६—सुकुमारविधानेन भ्रूनेत्रादिक्रियासचिवकरचरणा-
श्चान्यासो ललितम् । यथा—चरणनिपातक्षणक्षणनूपुरमसृणसंचरणे
रेखाविशेषस्थितत्रिवलिभङ्गसंस्थानसमुलसितभुजम्, उरःस्थलप्रसार-
णाद्विपुणपृथुकृतं स्तनस्तवकम्, स्कन्धासकैककुण्डलम्, उलसितभ्रू-
साचीकृतविलोलितम् इति ॥ प्रियं प्रति भावाविष्कृतं ललितमित्यन्ये ॥

१—सुरते प्रौढेच्छा हेला ॥ २—अलब्धप्रियसमागमया स्वचित्त-
विनोदार्थं प्रियस्य या वेपगतिदृष्टिहसितभणितैरनुकृतिः क्रियते सा
लीला ॥ ३—आभरणविलेपनादीनां कुतश्चिप्रियापराधादीर्थयानाद-
रेण त्यक्तानां सखीनां प्रयत्नाद्वारणं विच्छित्तिः ॥ प्रियेण दत्तं प्रीति-
निवन्धनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छित्तिरित्यन्ये ॥ ४—इष्टजनदर्शन-
वशात् शुष्करुदितहसितवसितक्रोपश्रमाभिलाषानां संकरीकरणं किलि-
किञ्चितम् ॥ ५—प्रियकथासु साङ्गभङ्गचूर्णणं कर्णकण्डूयनं मोट्टा-
यितम् ॥ ६—सुरतेषु गाढपरिपीडेन केशस्तनादिग्रहणे च हर्षात्सुखेऽपि
दुःखाविक्रिया, दुःखेऽपि सुखाविक्रिया कुट्टमितम् ॥

(३१३११४) । 'वचन्यभाषणं व्याजाद्विहतं वक्षितेजितम्' ॥
(१) ॥*॥ इति ॥

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ॥ ३२ ॥

द्रवेति ॥ द्रवणम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृ-
दोरप्' (३१३१५७) । 'द्रवो विद्रवणमणोः । प्राद्रवे रसगल्योश्च'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ केलनम् । 'किल क्रीडायाम्' (तु०
प० से०) । 'केल चलने' (भ्वा० प० से०) वा । इन् (उ०
४१११८) । 'केली इति स्त्रियामपि । 'केलीषु तद्वानगुणाजि-
पीय' इति नैषधात्—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ परिहसनम्
'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३११८) । 'उपसर्गस्य
घञि—' (६१३११२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ क्रीडनम् ।
'क्रीड विहारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३१३१०३)
इत्यः । 'क्रीडा केलिप्रकारे स्यात्खेलवैज्ञानयोरपि' (इति विश्व-
मेदिन्यौ) ॥ (४) ॥*॥ खेलनम् । 'खेल चलने' (भ्वा० प०
से०) । 'गुरोश्च—' (३१३१०३) इत्यः । मुकुटस्तु 'खेला'
इत्यस्य स्थाने 'लीला' इति पठति ॥ (५) ॥*॥ नरणम् । 'नृ
नये' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३१३१७५) ॥ (६) ॥*॥
षट् 'क्रीडायाः' ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्याज इति ॥ (१) ॥*॥ अपदेशनम् । 'दिश अतिसर्जने'
(तु० उ० अ०) । घञ् (३१३११८) । ('अपदेशः पुमौलक्ष्ये
निमित्तव्याजयोरपि') ॥ (२) ॥*॥ लक्षणम् । 'लक्ष आलोचने'
(तु० आ० से०) । ण्यत् (३१३१२४) । 'लक्ष्यं स्यादपदेशे-
ऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥*॥ घञन्तोऽपि ।
'संख्यायां च न ना लक्षं क्लीबं व्याजशरव्ययोः' इति मूर्धन्या-
न्ते रभसात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वरूपाच्छादनस्य' ॥

क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

क्रीडेति ॥ (१) ॥*॥ खेलनम् । 'गुरोश्च—' (३१३१०३)
इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'कूर्द क्रीडायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३१३११५) । 'वोरुपधायाः—' (८१२१७६) इति दीर्घः ।

१—'अवसरागतं वचनं व्याजादिना हतं विहतम्'—इति मुकुटः ॥
२—विद्रवे पलायने यथा—'द्रवन् विद्रवणोऽपि शिथिले त्वरया
द्रुतम्' । प्राद्रवे प्रसवणे यथा—'जात्येन चन्द्रमणिनैव महीधरस्य
संचार्यते द्रवमयो मनसो विकारः' इत्यनेकार्थकैरवाकारकौमुदी ॥
३—'आसर्गे' इति पाठः पुस्तकान्तरे ॥ ४—अवज्ञाने अनादरे यथा—
'तस्य द्वयमपि क्रीडा क्रीडादलितदन्तिन' इत्यनेकार्थकैरवाकारकौमुदी ॥
५—परीहासस्य—इति वृषमनोहरा ॥ ६—व्याजोऽत्र स्वरूपाच्छाद-
नम् । यथा—'ध्यानव्याजमुपेल चिन्तयसि काम्' इति । पूर्वोक्तो व्याजः
परद्रोहफलः । तथा च पञ्चिकायाम्—'कषटाथो व्याजः परद्रोहफलः,
अपदेशार्थस्त्वन्यदुद्दिष्टान्यार्थमनुष्ठानम् । यथा जलक्रीडामपदिश्या-
न्यार्थं याति' इति—इति मुकुटः ॥

यत्तु—'स्फूर्ज' इति लिङ्गात् कुर्यादीनां न दीर्घः (इति धर्म-
दासः) । 'वोः' इति विधेरनित्यत्वम्—इति कश्चित् (पूर्णचन्द्रः)
आह । तत्र । 'स्फूर्ज' इति स्वरूपनिर्देशार्थं दीर्घानुच्चारणात् ।
दीर्घविधेः सत्त्वाच्च । यदि 'विधिप्राप्तं कृत्वैव निर्दिष्टव्यम्' इति
नियमः स्वीक्रियते तदा 'एशिरेचोरेत्वाभावस्याज्ञापकत्वं स्यात्'
एत्वस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । अत एव 'दीर्घाभावस्तु चिन्त्यः' इति
स्वामिसन्धोऽपि संगच्छते ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कन्दुकादि-
क्रीडनस्य' ॥

धर्मो निदाघः खेदः स्यात्

धर्म इति ॥ जिघर्षाङ्गमनेन । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु०
प० अ०) । 'धर्म—' (उ० १११४९) इति निपातितः । यत्तु—
'घरति' इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्तु 'घृ क्षरणे'
इति धातूपन्यसनेन विरुध्यते । घरत्यङ्गमनेन वा 'घृ सेके'
(भ्वा० प० अ०) । ('धर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्बु-
नोरपि') ॥ (१) ॥*॥ निदघतेऽनेन । 'हलश्च' (३१३१२९)
इति घञ् । न्यट्कादिः (७३१५३) ॥ (२) ॥*॥ खिद्यतेऽने-
नाङ्गम् । घञ् (३१३१२९) । 'स्वेदो धर्मो खेदो न च' इति
हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रखेदहेतोस्तापस्य' ।—अङ्ग-
जलस्य—इति मुकुटः । तत्र । स्वकृतकरणविग्रहविरोधात् । न हि
जलेन प्रखिद्यते । वस्तुतस्तु—भावकर्मव्युत्पत्त्या सोऽप्यर्थः ॥

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

प्रलय इति ॥ प्रलयनम् । लीङ् (दि० आ० अ०) ।
'एरच्' (३१३१५६) । 'प्रलयो मृत्युकल्पान्तमूर्च्छापायेषु पुं-
स्ययम्' ॥ (१) ॥*॥ नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः । तल्ल
(५११११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सात्त्विकभावस्य' मूर्च्छा-
परपर्यायस्य । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशस्येत्यर्थः ॥

अवहित्थाकारगुतिः

अवेति ॥ अवहिः स्थितिरवहित्था । 'सुपि स्थः' (३१-
२१४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । पृषोदरादिः (६१-
३१०९) ॥ (१) ॥*॥ आकारस्य शोकादिजनितमुखम्लान्यादे-
र्गोपनम् । क्तिन् (३१३१९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आकार-
गोपनस्य' ॥

समौ संवेगसंभ्रमौ ।

समाविति ॥ संवेजनं संचलनम् । 'ओविजी भयचल-
नयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३१३११८) ॥ (१) ॥*॥
संभ्रमणम् । घञ् (३१३११८) । 'संभ्रमः साध्वसेऽपि
स्यात्संवेगादरयोरपि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्षादिना कर्मसु
त्वरणस्य' ॥

१—'अवहित्थमयोग्रता' इति भरतोक्तेः क्लीबमपि—इति मुकुट-
पीयूषवृषमनोहराः ॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः

स्यादिति ॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'अस गतिवीत्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । वा घञ् (३१-३१९८) । उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः । आच्छुरणं परच्छेदनं । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । भावे क्तः (३१३११४) । स्वार्थे कञ् (५१३१७७) भावे 'स्यादा-च्छुरितकं हासनखराघातमेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पर-स्यामर्पजनकहासस्य' ॥

स मनाक् स्तितम् ॥ ३४ ॥

स इति ॥ स हासो मनागल्पः । 'स्मिद् ईपद्धसने' (भ्वा० आ० अ०) । भावे क्तः (३१३११४) 'ईपद्धकसि-तैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्तितं भवेत्' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ईपद्धासस्य' ॥

मध्यमः स्याद्विहसितम्

मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्त्वाल्पत्वहीनः । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३१३११४) 'आकुञ्चितकपोलाक्षं सखनं निःखनं तथा । प्रस्तावोत्थं सातु-रागमाहुर्विहसितं बुधाः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मध्यम-हासस्य' ॥

रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।

रोमाञ्च इति ॥ रोम्णामञ्चनं पूजनम् । घञ् (३१३१९८) 'चजोः-' (७४१५२) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरि-तत्वादस्मात् 'अञ्चेः पूजायाम्' (७१२१५३) इति क्त्वानि-ष्ठयोरिङ्विधानाच्च कृत्वम् । यत्तु—'न कादेः' (७३१५९) इति योगविभागाच्च कृत्वम्—इति भाषावृत्त्युपन्यसनं मुकु-टस्य । तच्च । तस्य वार्तिककृता ('निष्ठायामनिटः' इति वार्तिकेन) प्रत्याख्यानात् । यथोत्तरं 'मुनीनां ग्रामाण्यात्' ॥ (१) ॥*॥ रोम्णां हर्षणम् ॥ (२) ॥*॥ पुलक-कण्टक-रोम-विक्रिया-रोमोद्गमाश्चात्रैव । ('पुलको गजाक्षपिण्डे रोमाञ्चे प्रस्तरान्तरे । असुराज्यां मणिदोषे चषके तालके कृमौ') । ('कण्टकः क्षुद्रवैरिणि । वैणौ क्रुमाङ्के रोमाञ्चे' । 'पुलकः पुनः । रोमाञ्चकण्टकौ रोमविक्रिया रोमहर्षणम् । रोमोद्गम उद्धर्षणमुल्लासनकमित्यपि' । इति हैमात्) । द्वे 'रोमाञ्चस्य' ॥

क्रन्दितं रुदितं कुष्टम्

क्रन्दितमिति ॥ 'कदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१३११४) 'अथ क्रन्दितमाहाने रुदिते च नपुंस-कम्' ॥ (१) ॥*॥ 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । भावे क्तः (३१३११४) ॥ (२) ॥*॥ 'कुश रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१३११४) । ('कुष्टं रोदनरावयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रोदनस्य' ॥

जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

जृम्भ इति ॥ 'जृभि गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३१३१९८) 'गुरोश्च-' (३१३१९०३) इत्यः । 'जृम्भा विकासजृम्भणयोस्त्रिषु' । घनन्तस्यैव क्लीबत्वमपि । लिङ्ग-शेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यवाधितः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । यत्तु—जृम्भं तु, अज्विधौ भयादिपाठात्—इति मुकुटेनो-क्तम् । तच्च । 'अज्विधौ' इत्युक्तत्वेन क्लीबत्वस्याविधानात् ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३१३११५) जृम्भणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुखादिविकासस्य' ॥

विप्रलम्भो विसंवादः

विप्रेति ॥ विशेषेण प्रलम्भनम् । 'डुलभप् प्रातौ' (भ्वा० आ० अ०) विरुद्धं सम्यक् वदनम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गीकृतासंपादनस्य' ॥

रिङ्गणं स्वलनं समे ।

रिङ्गणमिति ॥ 'रिगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्वल संचलने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट् (३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'रिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) इत्येके (तन्मते रिङ्गणम्) । द्वे 'धर्मादेश्वलनस्य'—इति स्वामी, बालानां हस्तपादगमनस्य—इत्यन्ये, पिच्छिलादौ पत-नस्य इत्यपरे ॥

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

स्यादिति ॥ निद्राणम् । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (आ० प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३१३१९०६) इत्यल् । निन्दनम्, निन्द्यतेऽनया, इति वा । 'निन्देर्नलोपश्च' (उ० २१७७) इति रग्, इति वा ॥ (१) ॥*॥ 'शील् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । भावे ल्युट् (३१३११५) । 'शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ 'जिष्णप् शये' (अ० प० अ०) । घञ् (३१३१९८) । 'स्वापः शयननिद्रयोः । स्पर्शाज्ञताया-मज्ञाने' ॥ (३) ॥*॥ 'स्वपो नन्' (३१३१९९) । 'स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' ॥ (४) ॥*॥ संवेशनम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । घञ् (३१३१९८) । 'संवेशः स्वापक्षीरतवन्धयोः' ॥ (५) ॥*॥ 'सुप्तिः' अन्यत्र । ('सुप्तिः स्पर्शाज्ञतानिद्राविश्रम्भे शयने स्त्रियाम्' इति मेदिनीतः) ॥*॥ पञ्च 'निद्रायाः' ॥

तन्द्री प्रमीला

तन्द्रीति ॥ तत्पूर्वाद्वातेः 'स्पृहियहि-' (३१३१९५८) इत्यादिना 'तन्द्रा' इति निपात्यते । तन्द्रायाः करणम् । 'तकरोति-' (ग० ३११२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४११३९) । तन्द्रीः । 'हृदिक्कारात्-' (ग० ४१११-४५) इति टोप् वा । 'तन्द्री निद्राप्रमीलयोः' । गिजभावे 'तन्द्रा' इत्यपि । मुकुटस्तु—इन्द्रियाणां तननं द्राव्यस्याम् । तन्द्रधातोः सौत्रान्मूर्च्छार्थात् 'तन्द्रेरिरीतौ' इति ह्रस्वेकार-

प्रत्यये तन्निः । ङीषि तन्नी । दीर्घकारप्रत्यये लक्ष्मीशब्द-
वच-इत्याह । तत्र । द्रातिना विगृह्य सौत्रधातोरुपन्यासस्य
विरुद्धत्वात् । 'तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमविरोधात्' ।
'तन्नेरिदीतौ' इति सूत्रस्यादर्शनाच्च । ईप्रत्ययविधायकभावाच्च ।
(यदपि-) 'तन्निस्तन्नी तन्नीस्तन्नी'-इति रूपचतुष्टयम् ।
इत्युक्तम् । तदपि न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात् ॥
(१) ॥*॥ प्रमीलनम् । 'मील निमेषणे' (भ्वा० प० से०)
'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अत्यन्त-
श्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य' ॥

भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम् ।

भ्रुकुटिरिति ॥ 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीत् । 'भ्रुवोः कुटिः'
भ्रुकुसवत्रैरुप्यम् । पृषोदरादित्वाङ्कारे 'भ्रुकुटी' इत्यपि ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रोधादिना ललाटसंकोचनस्य' ॥

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

अदृष्टिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ असौम्ये-
ऽसुन्दरे ॥ एकं 'क्रूराया दृष्टेः' ॥

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

संसिद्धीति ॥ संसेधनम् । 'विध संराद्धौ' (दि० प०
अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । ('संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ
मदोग्रायामपि स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ प्रकरणम् । 'डुकृञ्'
(त० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ इमे
इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । स्वं रूपम् ॥ (३) ॥*॥
स्वो भावः ॥ (४) ॥*॥ विसर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (तु० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च' इति
हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वभावस्य' ॥

अथ वेपथुः ।

कम्पः

अथेति ॥ वेपनम् । 'हुवेष्ट कम्पने' (भ्वा० आ० से०) ।
'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ 'कपि किञ्चिच्चलने'
(भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कम्पस्य' ॥

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ क्षणोति दुःखम् । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ०
से०) । पचावच् (३।१।१३४) । ('क्षणः कालविशेषे स्यात्
पर्वण्यवसरे मह । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमव्ययोः')

इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उद्धर्षयति । 'हृषु अलीके' (भ्वा०
प० से०) णिजन्तः । अच् (३।१।१३४) । उद्धतो हर्षो-
ऽत्रेति वा ॥ (२) ॥*॥ महनम् 'मह प्रजायाम्' (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वादुद्धर्षभावः । घः
(३।३।११८) वा । यद्वा, -महति । अच् (३।१।१३४) ।
'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्ध(त्स)वतेजसोः' । (यत्तु-)
मद्यतेऽनेन 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः-इति मुकुटः ।
तत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ (३)
॥*॥ उद्धनोति । दुःखम् । 'धृञ् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'उद्धवो यादवभिदि मह च क्रतु-
पावके' ॥ (४) ॥*॥ उत्सुवति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'उत्सवो मह उत्सेके इच्छाप्रसर-
कोपयोः' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'उत्सवस्य' ॥

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्गः । एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगतार्थ-
निरूपणात् ॥

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥

अधोभुवनपातालवलिसन्नरसातलम् ।

नागलोकः

अथ इति ॥ अधश्च तद्भुवनं च ॥*॥ 'अधः अपि' ।
'अधोऽव्ययं स्यात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥
पतन्त्यत्र पापात् । 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।१।१७) ।
'पातालं वडवानले । 'रसातले च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
वलेः सन्न ॥ (३) ॥*॥ रसायास्तलमधः ॥ (४) ॥*॥
नागानां लोकः ॥ (५) ॥*॥ अधोलोक-फणिभुवनादयः
अप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'पातालस्य' ॥

अथ कुहरं शुषिरं विवरं विलम् ॥ ३९ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ।

अथेति ॥ कुं हरति । 'हरतेरुद्धमनेऽच्' (३।२।९) ।
यद्वा, -'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । इगुपधात्वात् (३।
१।१३५) कः । कुहं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुहरं गह्वरे छिद्रे
क्लीवं नागान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ शोषणम् । 'शुष
शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) ।
शुषिरस्यास्ति । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शुषिरं
वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गते
वहौ रन्ध्रान्विते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ विवृणोति । 'वृञ् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । पचावच् (३।१।१३४) । यद्वा, -वित्रि-

१-तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमपाठो मुकुटपुस्तकत्रये तु नोप-
लभ्यते ॥ २-एतत्स्थाने-'तन्निस्तन्नीस्तन्नी' इति द्विरूपकोशाच्च-
इति लिखितमासीत् । परंतु मुकुटपुस्तकत्रयदृष्टं मया लिखितम् ॥

१-'भूपिके ना स्त्रियां नाल्पौषधौ, भूपिके ना स्त्रियां वर्गे' इत्येवं
पाठो मूलमेदिन्यां दृश्यते ॥

यते । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमथ' (३।३।५८) इत्यप् । विगतो वरोऽस्माद्वा । वीनां पक्षिणां वरं वा । 'विवरं दूषणे गते' ॥ (३) ॥*॥ विलति भिनत्ति । 'विल मेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विल्यते वा । 'कृत्युटो बहुलम्' (३।३।११३) सूत्रे 'कृत्युटः' इति (वार्तिकेन ?) इति 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः । धवर्थे कः (वा० ३।३।५८) वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घे संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावो वा । 'विलं छिद्रे गुहायां च पुमानुचैः श्रवो हये' ॥ (४) ॥*॥ छिद्यते । 'छिद्रं मेदने' (तु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) यद्वा, छिद्यते 'छिद्रं द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'छिद्रं विवररन्ध्रवत् । गते कोपे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ 'व्यथ भयचलनयोः' (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्र । यत्तु—अधिकरणे ल्युट् (३।३।११६)—इति मुकुट आह । तत्र । व्यथनमिति भावप्रत्यये बहुव्रीहिणा गतार्थत्वात् ॥ (६) ॥*॥ रोचतेऽत्र । 'रुच दीप्ती' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायां सेट्त्वान्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कृत्वम् । यत्तु मुकुटः—रोचते प्रकाशते । घः (३।३।११८)—इत्याह । तत्र । कर्तरि घस्याविधानात् । 'रोकं क्रयणमेदे ना वि(वरेऽथा)विले चले । रोकौऽशौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ रमणम् । संपदादि (३।३।१०८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च दीर्घः । रमं क्रीडां धरति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । रन्धयति । 'रध हिंसासंराध्योः' (दि० प० से०) । बाहुलकाद्रक् वा । 'रन्ध्रं तु दूषणे छिद्रे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ ध्वनयति । 'ध्वन्न गतौ' (तु० प० से०) व्यन्तात्पाचयच् । शु शोभनमध्रं व्योमात्र वा । तालं व्यादि ॥ (९) ॥*॥ उण्यतेऽत्र । 'हुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । भिदादिः (३।३।१०४) । ('वपा विवरमेदसोः') ॥ (१०) ॥*॥ शुष्यत्यत्र । 'शुप शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) । 'शुपिः शोपे विलेऽस्त्री स्यात्' इति मेदिनी ॥*॥ सुषु स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् किः । ('सुपिः) । 'विवराभिधायिनि शुपिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यातालव्यौ' इत्युष्मविवेकः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'विलस्य' ॥

गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे

गर्तेति ॥ गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'हसि-मृग-' (उ० ३।८६) इति तन् । स्त्रियां टाप् (४।१।५) । 'शरट्-कसर-गर्त-शृङ्गाः' इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रभसात् ।

'गर्तोऽवटे कुकुन्दरे । त्रिगर्ताशे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अव-न्यस्मात् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । इदन्तोऽपि । 'दमेऽपि पवित्रमवटिरव-टेऽपि' इति हल्युधः । 'अवटः कृपाविलोर्गते कुहकजीविनि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रन्ध्रमात्रस्य' ॥

सरन्ध्रे शुपिरं त्रिपुं ॥ २ ॥

सरन्ध्र इति ॥ शुपिरस्यास्ति 'ऊपशुपि-' (५।२।१०७) इति रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भूरन्ध्रस्य' ॥

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।

अन्धेति ॥ 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (तु० उ० से०) तुरादिः । अन्धनम् घञ् (३।३।१८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० वे०) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् ॥ (२) ॥*॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः । 'ज्यो-त्स्नातमिस्रा-' (५।२।११४) इति साधु ॥*॥ तमिस्राऽस्त्या-श्रयत्वेनास्येति वा (अर्शआद्यच्) (५।२।१२७) । 'तमिस्रं तिमिरं कोपे, तमिस्रा तु तमस्तौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रा-भावे' (दि० प० से०) । किरच् (बाहुलकात्) । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' ॥ (४) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । अङुन् (४।१८९) । ('तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं, वा ना विधुंतुदे') इति मेदिनी ॥*॥ (उ० ३।११७ असचि) तमसमपि । 'तमसं तु निशा-चमं' इति त्रिकाण्डशेषात् । (स्त्रियां तु तमसा नदीविशेषे) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अन्धकारस्य' ॥

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च तत्तमश्च । 'अव-समन्वेभ्यस्तमसः' (५।४।७९) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'घनान्धकारस्य' ॥

क्षीणेऽवतमसम्

क्षीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव हीनं तमः अर्च (५।४।७९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षीणतमसः' ॥

तमः ॥ ३ ॥

विष्वक्संतमसम्

तम इति ॥ विष्वक् सर्वतः तमः समन्तात्तमः । अर्च (५।४।७९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'व्यापकतमसः' ॥

नागाः काद्रवेयाः

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा,—न गच्छन्ति । अगाः । न अगाः । सुसुपा

(२।१।४) इति समासः । अनज्वात्र नलोपः । ('नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनाने नागकेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते सुस्तके वारिदेऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रक्षे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे कारणान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कद्वा अपत्यानि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) 'ढे लो-पोऽकद्वाः' (६।४।१४७) इति टिलोपाभावे 'ओरुणः' (६।४।१४६) । यत्तु-स्वामी-शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । न तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कद्वाकम्पण्डल्वोद्वन्दस्वद्विषेधः-इत्याह । तत्र । 'संज्ञायाम्' (४।१।७२) इति लोकेऽप्युद्धिधानात् ॥ (२) ॥*॥ सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी ॥ द्वे 'फणालाङ्गल-वतो नराकारसर्पस्य' ॥

तदीश्वरः ।

शेषोऽनन्तः

तदिति ॥ तेषामीश्वरः । शिष्यते । 'शिष्य विशेषणे' (६० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'शेषोऽनन्ते वधे सी-रिण्युपयुक्तैरेऽपि च । शेषा निर्माल्यदाने स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न अन्तोऽस्य । अनन्तः केशवे शेषे पुमान्, निरवधौ त्रिषु ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागानां स्वामिनः' ॥

वासुकिस्तु सर्पराजः

वासुकिरिति ॥ वसु रजं के मूर्ध्नि यस्य । वसु वयति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) । वसुकः तस्यापत्यम् । 'अत इल्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥*॥ सर्पाणां राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागराजस्य' ॥

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यात्

अथेति ॥ गोरिव नासिका यस्य । 'अन्नासिकायाः' (५।४।११८) इत्यच्, नसादेशः ॥*॥ गोनासोऽप्यत्र । 'गोनासगोनसौ' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥ तेलति 'तिल गतौ' (प० से०) भ्वादिः । तिलति । 'तिल स्नेहने' (प० से०) तुदादिः । 'तिल इदुक् च' इति स इदुगागमश्च-इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्राभावात् । तेलनम् । तिल् । संपदादिक्लिप् (वा० ३।३।१०८) तिलमेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) क्लिप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) । तिलित् । तिलितं स्यति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) यद्वा, -तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा०

३।३।१०८) इक् । तिलिं गतिं त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) । इति टः ॥ (२) ॥*॥ 'गोनसी मण्डली वोडः' इति तु विक्रमादित्यः ॥ द्वे 'सर्पविशेषस्य' ॥

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

अजेति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अजस्य गरः । अजो निलो गरो विपं यत्येति वा । यत्तु-अजं छागमपि गिरति । पचाद्यच्-इति मुकुटः । तत्र । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'अजगरः स्मृतः सर्पमेदेऽपि कवचे वृधैः' ॥ (१) ॥*॥ शेते । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) 'भृमृदृशि-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (२) ॥*॥ वहति । 'वहियुभ्यां णित्' (उ० ३।१।१९) इत्यसच् । णित्वाद्बुद्धिः । बाहं गतिं स्यति-इति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'वाहसोऽजगरे वारिनिर्माणसुनि-पणयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अजगरस्य' ॥

अलगर्दो जलव्यालः

अलेति ॥ लगति 'लो सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । क्लिप् (३।२।१७८) । अर्दयति । अच् (३।१।१३४) । लक् चासावर्दश्च । लग्नः सन् पीडक इत्यर्थः । निर्विपत्वात्तद्विशो-ऽलगर्दः । यद्वा, -अलति । 'अल गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । अलश्चासौ गर्दश्च ॥*॥ 'अलगर्धः' इति तु मुकुटः । अलं गृध्यति । 'गुधु अभिकाह्यायाम्' (दि० प० से०) । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जलस्थो व्यालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलव्यालस्य' ॥

समौ राजिलङ्गुडुभौ ॥ ५ ॥

समाविति ॥ राजी रेखाऽस्यास्ति । सिध्मादित्वाच्च (५।२।९७) । यद्वा, -राजि लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ 'ङुण्डु' इत्यनुकरणशब्दः । तं भणति, तेन भाति, इति वा ॥ 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति टः । लण्यते । 'ओ लङि उत्क्षेपणे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । उल्लयोरैकत्वम् । उभति 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । 'इयुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । ङुण्डुश्चासानुभन्ध । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु- 'ङुडि तुडि निमज्जने' । घञ् (३।३।१८) । ङुण्डेन भाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कर्तृकरणे कृता-' (२।१।३२) इति समासः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । तवर्गवृत्तीयादिरपि । अत एव 'दो डो दो लश्च' इति नरसिंहः-इति मुकुटः । 'दण्ड भा-षणे' । 'दण्डुभः' इत्येके-इति स्वामी । तत्र । 'उक्तधातूना-मदर्शनात् । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपदे

१-इह यद्यपि शेषवासुकीर्भेदः । तथापि गतानुगतिकतया कवयो-ऽमेदेन प्रयुज्यते, यथा- 'स्वमिव भुजंगविशेषं व्युपधाय स्वपिति यो भुजंगविशेषम्' इति वृन्दावने । 'वल्यायितशेषशायिनः सखितामादित पीतवाससः' इति नैषधे । इति मुकुटः ॥ २- 'गोनासाय नियोजिता गदरजाः' इति राजशेखरः-इति मुकुटः ॥

विधानात् । परत्वादुपपदसमासस्य (२१२१९) न्याय्यत्वाच्च ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निर्विपस्य द्विमुखस्य सर्पस्य' ॥

मालुधानो मातुलाहिः

माल्विति ॥ मालुरोपधी । तत्र धानमस्य । 'मालु-
धानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृश्यते' इत्युत्पलिनी । 'मालु-
धानो मातुलाहौ मालुधानी लतान्तरे' इति विश्वः ॥ (१)
॥*॥ मां तुल्यति । कः । मूलविभुजादिः (वा० ३१२।५) ।
मातुलश्चासावहिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य' ॥

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

निर्मुक्त इति ॥ असोचि । मुक्तः—कञ्चुकः । नास्ति
मुक्तोऽस्य । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' । 'निर्मुक्तस्त्यक्तसङ्गे स्यान्मुक्त-
कञ्चुकभोगिनि' ॥ (१) ॥*॥ मुक्तः कञ्चुको येन ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मुक्तत्वचः सर्पस्य' ॥

सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

आशीविपो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।

कुण्डली गूढपाञ्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥

दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।

उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ॥ ८ ॥

सर्प इति ॥ सर्पति । 'सृष्टु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३११।१३४) 'इगुपध-' (३११।१३५) इति को वा ।
'नोक्तमनिलम्' इति गुणः । यद्वा,—सर्पणम् । सावे घञ् । सर्पः ।
सोऽस्यास्ति । अर्शलायच् । (५।२।१२७) त्रियां जातित्वा-
न्दीप् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ पर्दते । 'पर्द कुत्सिते शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । 'पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च' (उ० ३।८०)
इति काकुः प्रत्ययः । पिपतिं खम् । 'पिपतेर्दीर्घस्वश्च'
(*) इति वा । 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्' ॥
(२) ॥*॥ 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) इगुपधत्वात्
(३११।१३५) कः । भुजः सन् गच्छति । 'अैन्यत्रापि-' (वा०
३।१।४८) इति ङः ॥ (३) ॥*॥ 'भुजेन कौटिल्येन गच्छति'
न्ना । 'गमेः सुपि' 'खच्च छिद्वा' (वा० ३।२।३८) इति खचि
डित्वे टिलोपे भुजंगः । भुजंगः सर्पचित्रयोः इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ आहन्ति । 'आडि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।-
१३८) इतीन् ङित् । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे पुंसि' ॥ (५) ॥*॥
खच्चडित्वे भुजंगमः ॥ (६) ॥*॥ 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा
तेया विद्धो न जीवति' । तत्र विषमस्य । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) दीर्घसलोपौ । केचित्त्वीकारान्तमाशीशब्दमाहुः ।
'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः ॥ (७) ॥*॥
विषस्य धरः ॥ (८) ॥*॥ चक्रमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।-
११५) । 'चक्री कोके कुललेऽहौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति
हैमः ॥ (९) ॥*॥ व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०)

व्याट्पूर्वः । अच् (३११।१३४) । ('व्याडो हिंस्रपशौ सर्पे')
॥*॥ डलयोरेकत्वस्मरणात् व्यालोऽपि । 'व्यालो दुष्टगजे-
सर्पे खले श्वापदसिंहयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥
कुटिलं सर्पति । 'निलं कौटिल्ये गतौ' (३।१।२३) इति यच् ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'यटोऽचि च' (२।४।७४) ।
'संसार-सारस-सरीसृप-सस्य-साल्माः' इति द्विदन्त्ये जप्-
विवेकः ॥ (११) ॥*॥ कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति । इनिः
(५।२।११५) । यत्तु मुकुटः—वयं तु कुण्डलमनुकरोतीति
कुण्डलशब्दात् प्रातिपदिकाद्वात्त्वर्थणिजन्तात् घवर्थे के (वा०
३।३।५८) ह्युटलं कुण्डलनं कुण्डलानुकरणम् । तद्यो-
गाद् इनिः (५।२।११५) 'कुण्डली' इति ब्रूमहे-इत्याह ।
तच्च । परिगणनात् काभावात् । प्राचामेव फलितार्थस्य
लाभात् । 'कुण्डली वक्षणे सर्पे मयूरे कुण्डलान्विते' ॥ (१२)
॥*॥ गूढाः पादा अस्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'पादा-
नामपि विज्ञेये द्वे श्वे द्वे च विंशती' इत्यागमः । यद्वा,—गूढं
पादयति । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । प्यन्तात् (३।१।-
२६) क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥*॥ चक्षुः श्रवः कर्णो-
ऽस्य । सान्तः ॥*॥ अत एव 'गोकर्णः' अपि । ('गोकर्णः
प्रमथान्तरे । अद्भुष्टानामिकोन्माने मृगेऽश्वतरसर्पयोः') ॥
(१४) ॥*॥ काकस्येवोदरमस्य । यद्वा,—ईषदकति । 'अक
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ईषदर्थे' (६।३।-
१०५) कोः कादेशः, काकम्-ईषत्कुटिलगतिमद्-उदरमस्य ॥
(१५) ॥*॥ फणास्यास्ति । व्रीह्यादिः (५।२।११६) फणो-
ऽस्यास्ति वा । अत इनिः (५।२।११५) ॥ (१६) ॥*॥
दर्व्याकारः फण एव करो यस्य, प्रहारसाधनत्वात् । दर्वी फणं
करोति, इति वा । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति ङः ॥
(१७) ॥*॥ दीर्घं पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥*॥ गर्हितं दशति ।
'लुपसद-' (३।१।२४) इति यच् । 'जपजभ-' (७।४।८६)
इति लुकि अनुस्वारः । 'यजजप-' (३।२।१६६) ।
इत्यूकः । 'दन्दशूकस्तु पुंलिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे' ॥
(१९) ॥*॥ विले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५)
इत्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यलुक् । 'विलेशयो
मृषिकेऽहौ' इति हैमः ॥ (२०) ॥*॥ उरसा गच्छति ।
'उरसो लोपश्च' (वा० ३।२।४८) इति ङः ॥ (२१) ॥*॥ पन्नं
पतितं यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा० ३।२।-
४८) इति ङः । 'पन्नगश्चापधीमेदे तथैव पवनाशन' ॥
(२२) ॥*॥ भोगः फणो वक्रगतिर्वास्यास्ति । इनिः (५।२।-
११५) । 'भोगी भुजंगमेऽपि स्याद्गममात्रे च्ये पुमान्' ।
विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी ॥ (२३) ॥*॥
जिह्मं कुटिलं गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति

१—लक्ष्यं च । 'किं महोरगविसर्पविक्रमो राजिलेपु गरुडः प्रवर्तते'
—इति स्वामी ॥ २—भाष्ये तु 'अन्येभ्यः' इति दृश्यते ॥

१—अत्र तु 'कुण्डलं कर्णभूपायां पाशेऽपि वलयेऽपि च ।
काञ्चनद्रुगुडयोः स्त्री केवलः कुडनेऽपि च' इत्युपलभ्यते ॥ तदु-
न सर्पपर्यायबोधकम् ॥

डः । 'जिह्मगोऽहौ च मन्दगे' इति विश्वः ॥ (२४) ॥*॥
पवनोऽशनं यस्य ॥ (२५) ॥*॥ पञ्चविंशतिः 'सर्पमात्रस्य' ॥
त्रिज्वाहेयं विपास्थ्यादि

त्रिज्विति ॥ अहौ भवम् । 'दतिकुक्षि-' (४१३५६)
इति ङ् लृट् लिट् 'टिड्ढा-' (४१११५) इति ङीप् ॥ (१)
॥*॥ आदिना कञ्कुकादि ॥ एकम् 'सर्पविपास्थ्यादेः' ॥

स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

स्फटायामिति ॥ स्फटति । 'स्फट विकसने' (चु० प०
से०) चौरादिकः । गिजभावे पचाद्यच् (३१११३४) ॥*॥
'फट' इति कचित्पाठः । पृषोदरादिः (६३११०९) ('फटा
तु कितवे फणे') ॥ (१) ॥*॥ फणति । 'फण गतौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वयोः' इत्य-
नेन 'स्फटा' अपि संबध्यते—इति स्वामी ॥ द्वे 'फणायाः' ॥
समौ कञ्चुकनिर्मोकौ

समाविति ॥ कञ्चते । 'कचि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकादुक्त्वात् । कञ्चुको चारवाणे स्यान्नि-
र्मोके क्वचोऽपि च । वर्षापकगृहीताऽस्थितवत्त्वे च चोलके ।
कञ्चुक्यौपधिभेदे च' इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ निश्च-
येन मुच्यते ॥ कर्मणि घञ् (३१३१९९) । 'निर्मोकौ मोचने
व्योत्रि संनाहे सर्पकञ्चके' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पत्वचः' ॥

क्ष्वेडस्तु गरलं विपम् ॥९॥

क्ष्वेड इति ॥ क्ष्वेडते मोहयति । अच् (३१११३४) ।
क्ष्विद्यन्त्यनेन वा । 'जिद्विदा लेहनमोचनयोः' । 'मोहनयोः'
इत्येके (भ्वा० प० से०, दि० प० से०) । 'हलश्च' (३१३१२९)
इति घञ् । पृषोदरादिः (६३११०९) । 'क्ष्वेडो ध्वनौ
कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति ।
लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले
वाल्म्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ गिरति जीवम् 'गृ निग-
रणे' (तु० प० से०) । अच् (३१११३४) । गरं लाति ।
'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः (३१३१३) । भावपरत्वं,
गरशब्दस्य । गिरतेर्बाहुलकादल्च् वा । 'गरलं पञ्चगविये
तृणपूलकमानयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वेवेष्टि कायम् ।
'विष्ट व्याप्तौ' (जु० ङ० अ०) 'विष विप्रयोगे' (क्र्या० प०
से०) वा । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'गरले
विषमम्भसि च, क्रियामतिविषायाम्' इत्यूष्मविवेकान्मूर्धन्या-
न्तम् । 'पुंसि क्लीबे च' इति विषेणापि संबध्यते—इति केचित् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'विषमात्रस्य' ॥

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

दारदो वत्सनाभश्च विपभेदा अमी नच ।

पुंसीति ॥ ईषत् कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प०

से०) अच् (३१११३४) । 'ईषदर्थे' (६३११०५)
इति कोः कादेशः । 'काकोलो नरकान्तरे, नाकुलले द्रोण-
काके, विषभेदे च न स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ कालमपि कूट-
यति । 'कूट परिदाहे' (ङ० से०) चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३१-
२११) । कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो राशिरिव—इति वा ॥
(१) ॥*॥ हलति जठरम् 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
न हलति आहलति वा अच् (३१११३४) । अहलम्—
आहलम्, वा । ततः कर्मधारयः । हाला इव, हलतीति
वा । हलमिच हलति । अच् (३१११३४) प्रशायण् (५३१-
३८) । 'हालाहलं हालाहलं वदन्यपि हलाहलम्'
इति द्विरूपकोपः । 'गोनासगोनसौ, हालाहलं हालहलं विषम्'
इति त्रिकाण्डशेषः । 'हलाहलस्तु हयलालोरगे विषे ।
ज्येष्ठं च' इति हैमः ॥ (१) ॥ एते त्रयः क्लीबपुंसोः ॥*॥
सौराष्ट्रे देशभेदे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४३१६०)
ठक् । 'सारोष्ट्रिकः' इति पाठः—इति मुकुटः । सुराष्ट्रे भव
इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ शुक्लिके देशे भवः । 'दतिकुक्षि-'
(४१३५६) इति योगविभागादल्च् ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मणैः पुत्रः ।
(ब्रह्मपुत्रः क्ष्वेडभेदे नदभेदे च पुंस्ययम्) ॥ (१) ॥*॥
प्रदीपयति णिच् (३११२६) नन्यादित्युः (३१११३४) ॥
(१) ॥*॥ दरदि देशे भवः । 'दारदो विपभेदे स्यात्पारदे
हिहले पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ वत्सना नन्नाति । 'णम हिंसा-
याम्' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) वत्सस्य
नाभिरिव नाभिरस्येति वा । 'अच् प्रत्यन्वपूर्वात्' (५३१७५)
इति योगविभागादल्च् ॥ (१) ॥*॥ 'स्थावरविपभेदानां'
प्रत्येकम् ॥

विपवैद्यो जाडुलिकः

विपेति ॥ विद्यामधीते वेत्ति वा । 'तदधीते तद्वेद' (४१-
२१५९) इत्यण् । विषय वैद्यः ॥ (१) ॥*॥ जाडुलीं विप-
विद्यामधीते वेद वा । वसन्तादित्वात् (४३१६३) ठक् ।
'परीक्षितं समश्रीयाज्जाडुलीसिर्भिरवृत्तः' ॥ जाडुल्या दीव्यतीति
वा । 'तेन दीव्यति-' (४३१२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गारुडिकस्य' ॥

व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥११॥

व्यालेति ॥ व्यालं गृह्णाति । नन्दिग्रहि-' (३१११३४)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अहेस्तुण्डं मुखम् । 'तेन दिव्यति-'

१—यथा—'क्षिग्नं भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विषमिवा-
गुणं तदेव', यथा—'काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि दुष्कृतहाल-
हलौषः' । यथा वा 'मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालाहलं महाविषम्'
इति स्वामी । 'कस्य सख्यो हलाहलः' इत्यनेकार्थकैरवाक्यकौमुदी ॥
२—गोनासगोनसौ श्लोकार्थपतितत्वेनोक्तौ न प्रकृतोपयुक्तौ ॥
३—'त्वं विष! ब्रह्मणः पुत्रः सत्ये धर्मे व्यवसितः' इति याज्ञवल्क्योक्तः
—इति स्वामि-मुकुट-शुधमनोहराः ॥

१—'द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः' इति केचित् । नैषा
अन्यद्वितीति—इति पीयूषम् ॥

(४१४२) ठक् । संज्ञापूर्वकत्वाद्ब्रह्मभावे 'अहितुण्डिकः' अपि । 'व्यालप्राहोऽहितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पप्राहिणः' ॥

इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम् ॥

स्यान्नारकस्तु नरकौ निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ नरति, नृणाति वा । 'नृ नये' (भ्वा०, क्त्वा० प० से०) । 'कृजादिभ्यः संज्ञायां वुत्' (उ० ५।३।५) । 'नरकः पुंस्ति निरयदेवारातिप्रमेदयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) नारकः । यत्तु—'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति वीर्यत्वम्—इति स्वामि-मुकुटौ । तन्न । अणि वृद्धिसंभवात् । उत्तरपदपरत्वाभावाच्च । यदपि—नराः कायन्त्यत्र । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) के नरकः—इति तु स्वामी—इति मुकुटः । तन्न । अधिकरणे उत्कृष्टार्थिकाप्रवृत्तेः । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति बाधात् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽयात् ॥ (३) ॥*॥ दुष्टा गतिः । 'दुर्गतिः । नरके निःस्वतायां च' इति हैमः (४) ॥*॥ चत्वारि 'नरकस्य' ॥

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तदिति ॥ तस्य नरकस्य भेदाः । तपति । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनोऽरुक्तेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे' ॥ (१) ॥*॥ 'वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि च' इति विश्वः । नास्ति वीचिः सुखमत्र । 'अवीचिस्त्वन्तरङ्गे नरकान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुर्नाम प्राणि(मृग)-विशेषः । तस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । महतो रुरोरयम् ॥ (१) ॥*॥ 'रौरवो नरके घोरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हरणं हारः । घञ् (३।३।१८) । सम्यग् हारोऽत्र ॥*॥ सम्यग् घातोऽत्र ('संघातः पुंस्ति घाते च संहतौ नरकान्तरे' इति मेदिनी) । इत्येके ॥ (१) ॥*॥ कालान्ययमयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१) ॥*॥ आद्यशब्देन तामि-घान्धतामिस्रासिपत्रवनादयः । 'नरकभेदानां' पृथक् पृथक् ॥

१—अत्र तु 'दारिद्रे नरके चापि' इति लिखितमासीत् । परंतु हैमे नोपलभ्यते ॥ २—अतरङ्गे कडोलरहिते यथा—'अवीचिर्निर्वति सरस-सरसीवेगमवला' इत्यादौ वाच्यलिङ्गः । इत्यनेकार्थकैरवाक्यकौमुदी ॥ नरके तु तपनसाहचर्यात्पुलिङ्गः, 'अवीचि गाहन्ते हुतवहशिखापूरित-मपि' इति शिल्पलेखः इति—सर्वपरः स्वामी पञ्चिका च—इति मुकुटः ॥ ३—हैमे तु 'भीषणे नरकान्तरे' इत्युपलभ्यते ॥

सत्त्वास्तु नारकाः ।

प्रेताः

सत्त्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वा जन्तवः । नरके भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्रागुः 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंस्ति मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'नरक-स्थप्राणिनाम्' ॥

वैतरणी सिन्धुः

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । अण् (४।३।५३) । विगता तरणिर्नौर्यत्र वा । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । वितरणेन दानेन लक्ष्यत इति वा । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैतरणी नद्यां प्रेतानां, यातुमातरि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैतरण्याः' ॥

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्कृतिः ॥ २ ॥

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१) ॥*॥ नियता ऋति-वृष्ट्या यस्याः । 'ऋतिर्गतौ वृष्ट्यायां च स्पर्धायां च शुभेऽपि च' इति रभसः । निर्गता ऋतेः शुभात्—इति वा । 'निर्कृतिः स्यादलक्ष्म्यां स्त्री, दिशां पालान्तरे युमान्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः' ॥

विष्टिराजः

विष्टिरिति ॥ विशति क्लेशम् । 'विश प्रवेशाने' (तु० प० अ०) । किच् (३।३।१७४) । यद्वा,—विष्णाति । 'विष विप्र-योगे' (क्त्वा० प० से०) । 'किच्चकौ च—' (३।३।१७४) इति किच् । यद्वा,—विष्यते । कर्मणि किच् (३।३।१७४) । यत्तु—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विप्लव विप्रयोगे' करणे किच्—इति मुकुटो व्याख्यत । तन्न । विप्रहादिप्रदर्शनस्य पर-स्परविरुद्धत्वात् । ल्युटा किनो बाधप्रसङ्गाच्च । 'विष्टिः कर्मकरे मूल्ये भद्राजुप्रेषणेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आजवते । 'जू गतौ' (?) (भ्वा० आ० अ०) । 'किच्चचि-प्रच्छि—' (वा० ३।२।१७८) इति किच्दीर्घां । आ अज्यते वा । 'आजूवेतनयोर्विष्टिः कर्मकृत्यकर्मणोरपि' इति शाश्वतः—इति स्वामी । यत्तु—आजू रेफान्तापि, इति पञ्चिका स्वामी च—इति मुकुटः । तन्न । पूर्वप्रदर्शितस्वाम्युक्तविप्रहृदयेनापि रेफान्तताया अलभात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे त्रिंशौ । द्वे निर्मूल्य-

१—मुकुटोक्तम् 'एकम्' इत्येवोचितम् ॥ २—निरुपद्रवे च वाच्य-लिङ्गो यथा—'निर्कृतिर्धर्मकर्मठः' इति हैमानेकार्थकैरवाक्यकौमुदी ॥ ३—विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिङ्गो यथा—'विशन्तु विष्टयः सर्वे रुद्रा इव महौजसः' इत्यनेकार्थकैरवाक्यकौमुदी ॥ ४—'हठादमृतिकः क्लेशो विष्टिराजः कीर्त्यते' इति कोषान्तरादिति मुकुट-बुधमनोहरे ॥

डः । 'जिह्मगोऽहौ च मन्दगे' इति विश्वः ॥ (२४) ॥*॥
पवनोऽशनं यस्य ॥ (२५) ॥*॥ पञ्चविंशतिः 'सर्पमात्रस्य' ॥
त्रिष्वहेयं विषास्थ्यादि

त्रिष्विति ॥ अहौ भवम् । 'दतिकुक्षि-' (४१३५६)
इति ठच् त्रियां 'टिड्ढा-' (४१११५) इति ङीप् ॥ (१)
॥*॥ आदिना कञ्चुकादि ॥ एकम् 'सर्पविषास्थ्यादेः' ॥

स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

स्फटायामिति ॥ स्फटति । 'स्फट विकसने' (चु० प०
से०) चौरादिकः । णिजभावे पचाद्यच् (३१११३४) ॥*॥
'फटा' इति कचित्पाठः । पृषोदरादिः (६१३१०९) ('फटा
तु कितवे फणे') ॥ (१) ॥*॥ फणति । 'फण गतौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वयोः' इत्य-
नेन 'स्फटा' अपि संबध्यते—इति स्वामी ॥ द्वे 'फणायाः' ॥
समौ कञ्चुकनिर्मोकौ

समाविति ॥ कबते । 'कचि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकादुक्त् । कञ्चुको वारवाणे स्यान्नि-
र्मोकं कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवत्त्वे च चोलके ।
कञ्चुक्यौषधिभेदे च' इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ निध-
येन मुच्यते ॥ कर्मणि घञ् (३१३१९९) । 'निर्मोकौ मोचने
व्योत्रि संनाहे सर्पकञ्चके' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पत्वचः' ॥

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥९॥

क्ष्वेड इति ॥ क्ष्वेडते मोहयति । अच् (३१११३४) ।
क्ष्विद्यन्त्यनेन वा । 'जिद्विदा लेहनमोचनयोः' । 'मोहनयोः'
इत्येके (भ्वा० प० से०, दि० प० से०) । 'हलश्च' (३१३१२९)
इति घञ् । पृषोदरादिः (६१३१०९) । 'क्ष्वेडो ध्वनौ
कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति ।
लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले
वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ गिरति जीवम् 'गृ निग-
रणे' (तु० प० से०) । अच् (३१११३४) । गरं लाति ।
'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः (३१२१३) । भावपरत्वं,
गरशब्दस्य । गिरतेर्बाहुलादलच् वा । 'गरलं पञ्चगविषे
तृणपूलकमानयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वेवेष्टि कायम् ।
'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) 'विष विप्रयोगे' (त्र्या० प०
से०) वा । 'इगुपघ-' (३१११३५) इति कः । 'गरले
विषमम्भसि च, त्रियामतिविषायाम्' इत्यूष्मविवेकान्मूर्धन्या-
न्तम् । 'पुंसि क्लीबे च' इति विषेणापि संबध्यते—इति केचित् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'विषमात्रस्य' ॥

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

दारदो वत्सनाभश्च विषमेदा अमी नव ।

पुंसीति ॥ ईषत् कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प०

से०) अच् (३१११३४) । 'ईषदर्थे' (६१३१०५)
इति कोः कादेशः । 'काकोलो नरकान्तरे, नाकुलले द्रोण-
काके, विषभेदे च न त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ कालमपि कूट-
यति । 'कूट परिदाहे' (उ० से०) चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३१-
२१९) । कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो राशिरेव—इति वा ॥
(१) ॥*॥ हलति जठरम् 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
न हलति आहलति वा अच् (३१११३४) । अहलम्—
आहलम्, वा । ततः कर्मधारयः । हाला इव, हलतीति
वा । हलमिव हलति । अच् (३१११३४) प्रज्ञायण् (५१३१-
३०) । 'हालाहलं हालहलं वदन्यपि हलाहलम्'
इति द्विरूपकोषः । 'गोनैसगोनसौ, हालाहलं हालहलं विषम्'
इति त्रिकाण्डशेषः । 'हलाहलस्तु हयलालोरगे विषे ।
ज्येष्ठां च' इति हैमः ॥ (१) ॥ एते त्रयः क्लीवपुंसोः ॥*॥
सौराष्ट्रे देशभेदे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४१३१६०)
ठच् । 'सारोष्ट्रिकः' इति पाठः—इति मुकुटः । सुराष्ट्रे भव
इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ शुक्लिके देशे भवः । 'दतिकुक्षि-'
(४१३५६) इति योगविभागादुक्त् ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मणः पुत्रः ।
(ब्रह्मपुत्रः क्ष्वेडभेदे नदभेदे च पुंस्ययम्) ॥ (१) ॥*॥
प्रदीपयति णिच् (३११२६) नन्यादित्युः (३१११३४) ॥
(१) ॥*॥ दरदि देशे भवः । 'दारदो विषभेदे स्यात्पारदे
हिङ्गुले पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ वत्सन् नञ्नाति । 'णभ हिंसा-
याम्' (त्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) वत्सस्य
नाभिरिव नाभिरस्येति वा । 'अच् प्रत्यन्वपूर्वात्' (५१४७५)
इति योगविभागादच् ॥ (१) ॥*॥ 'स्थावरविषमेदानां'
प्रत्येकम् ॥

विषवैद्यो जाडुलिकः

विषेति ॥ विद्यामधीते वेत्ति वा । 'तदधीते तद्वेद' (४१-
२१५९) इत्यण् । विषस्य वैद्यः ॥ (१) ॥*॥ जाडुर्लं विष-
विद्यामधीते वेद वा । वसन्तादित्वात् (४१२१६३) ठक् ।
'परीक्षितं समश्रीयाज्जाडुलीमिर्भिषग्वृतः ॥' जाडुल्या दीव्यतीति
वा । 'तेन दीव्यति'—(४१४१२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गारुडिकस्य' ॥

व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥११॥

व्यालेति ॥ व्यालं गृह्णाति । नन्दिग्रहि—(३१११३४)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अहेस्तुण्डं मुखम् । 'तेन दिव्यति—'

१—यथा—'क्षिग्वं भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विषमिवाप्र-
गुणं तदेव', यथा—'काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि दुष्कृतहाल-
हलौघः' । यथा वा 'मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालाहलं महाविषम्'
इति स्वामी । 'कस्य सख्यो हलाहलः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
२—गोनासगोनसौ श्लोकार्थपतितत्वेनोक्तौ न प्रकृतोपपत्तौ ॥
३—'त्वं विष ! ब्रह्मणः पुत्रः सत्ये धर्मे व्यवस्थितः' इति याज्ञवल्क्योक्तेः
—इति स्वामि-मुकुट-बुधमनोहराः ॥

१—'द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः' इति केचित् । नैषा
अन्धकृतीति—इति पीयूषम् ॥

(४।४।२) ठक् । संज्ञापूर्वकत्वाद्द्वयभावे 'अहितुण्डिकः' अपि । 'व्यालग्राहोऽहितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥॥ द्वे 'सर्पग्राहिणः' ॥

इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम् ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ नरति, नृणां वा । 'नृ नये' (भा०, क्था० प० से०) । 'कृत्वादिभ्यः संज्ञायां वुत्' (उ० ५।३५) । 'नरकः पुंसि निरयदेवारातिप्रमेदयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) नारकः । यत्तु—'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वम्—इति स्वामि-मुकुटौ । तन्न । अणि वृद्धिसंभवात् । उत्तरपदपरत्वाभावाच्च । यदपि—नराः कायन्यत्र । मूलविमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) के नरकः,—इति तु स्वामी—इति मुकुटः । तन्न । अधिकरणे उक्तवार्तिकप्रवृत्तेः । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति बाधात् ॥ (१) ॥॥ निर्गतोऽयात् ॥ (३) ॥॥ दुष्टा गतिः । 'दुर्गतिः । नरके निःस्वतायां च' इति हैमः (४) ॥॥ चत्वारि 'नरकस्य' ॥

तद्देवास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तदिति ॥ तस्य नरकस्य भेदाः । तपति । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनोऽरुक्तेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे' ॥ (१) ॥॥ 'वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि च' इति विश्वः । नास्ति वीचिः सुखमत्र । 'अवीचिस्त्वन्तरङ्गे नरकान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ रुक्तां प्राणि(मृग)-विशेषः । तस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । महतो हरोरयम् ॥ (१) ॥॥ 'रौरवो नरके घोरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ हरणं हारः । घञ् (३।३।१८) । सम्यग् हारोऽत्र ॥॥ सम्यग् घातोऽत्र ('संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' इति मेदिनी ।) इत्येके ॥ (१) ॥॥ कालान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१) ॥॥ आद्यशब्देन तामि-सान्ध्यातामिसासिपत्रवनादयः । 'नरकसेदानां' पृथक् पृथक् ॥

१—अत्र तु 'दारिद्र्ये नरके चापि' इति लिखितमासीत् । परंतु हैमे नोपलभ्यते ॥ २—अतरङ्गे कलोलरहिते यथा—'अवीचिर्निर्वाते सरस-सरसीवेद्यमवला' इत्यादी वाच्यलिङ्गः । इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ नरके तु तपनाहचर्यात्पुलिङ्गः, 'अवीचिं गाहन्ते हुतवहशिखापूरित-मपि' इति शिल्पलेखः इति—सर्वधरः स्वामी पञ्चिका च—इति मुकुटः ॥ ३—हैमे तु 'भीषणे नरकान्तरे' इत्युपलभ्यते ॥

सत्त्वास्तु नारकाः ।

प्रेताः

सत्त्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वा जन्तवः । नरके भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्रागुः 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि भूते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' ॥ (१) ॥॥ द्वे 'नरक-स्थप्राणिनाम्' ॥

वैतरणी सिन्धुः

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । अण् (४।३।५३) । विगता तरणिर्नैर्यत्र वा । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । वितरणेन दानेन लक्ष्यत इति वा । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैतरणी नद्यां प्रेतानां, यातुमातरि' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'वैतरण्याः' ॥

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्कृतिः ॥ २ ॥

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१) ॥॥ नियता ऋति-वृष्ट्या यस्याः । 'ऋतिर्गतौ घृणायां च स्पर्धायां च शुभेऽपि च' इति रभसः । निर्गता ऋतेः शुभात्—इति वा । 'निर्कृतिः स्यादलक्ष्म्यां स्त्री, दिशां पालान्तरे पुमान्' ॥ (२) ॥॥ द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः' ॥

विष्टिराजः

विष्टिरिति ॥ विशति क्लेशम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । यद्वा,—विष्णाति । 'विष विप्र-योगे' (क्था० प० से०) । 'क्तिच्लौ च—' (३।३।१७४) इति क्तिच् । यद्वा,—विष्यते । कर्मणि क्तिच् (३।३।१७४) । यत्तु—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विप्लव विप्रयोगे' करणे क्तिच्—इति मुकुटो व्याख्यत । तन्न । विप्रहादिप्रदर्शनस्य पर-स्परविरुद्धत्वात् । ल्युटा क्तिनो बाधप्रसङ्गाच्च । 'विष्टिः कर्मकरे मूल्ये भद्राजुप्रेषणेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ आजवते । 'जू गतौ' (?) (भा० आ० अ०) । 'क्तिच्वचि-प्रच्छि—' (वा० ३।२।१७८) इति क्तिचदीर्घा । आ अज्यते वा । 'आज्वेतनयोर्विष्टिः कर्मकृत्कर्मणोरपि' इति शाश्वतः—इति स्वामी । यत्तु—आजू रेफान्तापि, इति पञ्चिका स्वामी च—इति मुकुटः । तन्न । पूर्वप्रदर्शितस्वाम्युक्तविप्रहृदयेनापि रेफा-न्तताया अलभात् ॥ (२) ॥॥ द्वे त्रिंशौ । द्वे निर्मूल्य-

२—मुकुटोक्तम् 'एकम्' इत्येवोचितम् ॥ २—निरुपद्रवे च वाच्य-लिङ्गो यथा—'निर्कृतिर्धर्मकर्मठः' इति हैमानेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिङ्गो यथा—'विशन्तु विष्टयः सर्वे रुद्रा इव महौजसः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'हृतादमृतिकः क्लेशो विष्टिराजश्च कीर्त्यते' इति कोषान्तरादिति मुकुट-बुधमनोहरे ॥

कर्मकरणे-इति मुकुटः । नरके हठात्प्रक्षेपस्य-इति स्वामी ।
'भद्राख्यकरणस्य' इत्यन्ये ॥

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

कारणेति ॥ 'कृत् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । 'यत्
निकारोपस्कारयोः' (उ० उ० से०) । आभ्यां णिच् (३११-
२६) । 'ष्यासश्च' (३१३१०७) इति युच् । 'कारणं
करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च' ॥ (१)
॥३॥ (२) ॥३॥ 'विद वेदनाख्यानविवासेषु' (उ० आ०
से०) । णिच् (३११२६) । युच् (३१३१०७) । तीव्रा
चासौ वेदना च ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'तीव्रदुःखस्य' ॥
नरकरुज-इति स्वामी ॥

पीडाबाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्

पीडेति ॥ 'पीड अवगाहने' (प० से०) चौरादिकः ।
भिदाद्यङ् (३१३१०४) । 'पीडातिमर्दनोत्तंसकृपासु सरल-
ह्ने' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ 'बाध विलोडने' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च' (३१३१०३) इत्यः । 'बाधा दुःखे निषेधे
च' इति मेदिनी ॥३॥ 'आवाधा' इति वा छेदः । 'आवाधा
वेदना दुःखम्' इति हलायुधः ॥ (२) ॥३॥ 'व्यथ भय-
संचलनयोः' (भ्वा० आ० से०) 'घटादयः पितः' इति पित्वा-
तिदेशाद् (३१३१०४) ॥ (३) ॥३॥ दुष्टानि खान्य-
स्मिन् । यद्वा, -दुर्निन्दितं खनति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३-
२१०१) इति डः । यद्वा, -दुःखयति । 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्'
(उ० से०) चुरादिः । पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (४) ॥३॥
मानसे साधु । 'तत्र साधुः' (४४४९८) इति यत् । मानस्या-
द्विजम् । 'प्रसूतिजमामनस्यं कृच्छ्रं कष्टं कलाकलम्'
इति वाचस्पतिः ॥३॥ अमनसो भावः आमनस्यम् । ब्राह्म-
णादित्वात् (५१११२४) ष्यञ्-इति स्वामी (५) ॥३॥ प्रसूते-
र्जातम् । 'पञ्चम्याम्' (३१२९८) इति डः ॥ (६) ॥३॥ द्वे
वैमनस्यस्य-इति स्वामी । षडपि मनःपीडार्थाः-इति सभ्याः ।
'दुःखप्रसूतिर्जे ह्रीवे पीडा बाधा च वेदना' इति माला ।
कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१३-
१७४) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७१२१२) इतीडभावः ।
'कष्टं तु गहने कृच्छ्रे' ॥ (७) ॥३॥ कृन्तति । 'कृती छेदने'
(उ० प० से०) । 'कृतेरुः कृ च' (उ० २१२१) इति रक्
छश्च । 'कृच्छ्रमहति । कष्टे सान्तपने' इति हैमः ॥ (८)
॥३॥ आ समन्ताद् भिर्यं लाति । कः (३१३३३) । 'आभीलं
भीषणे कृच्छ्रेऽपि' इति हैमः ॥ (९) ॥३॥ त्रीणि 'शरीर-
पीडायाः' ॥ नवापि 'दुःखस्य' इत्येके ॥

त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥

त्रिष्विति ॥ एषां मध्ये यद्भेद्यगामि द्रव्यगामि तत्रिषु ।
दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः । सर्व दुःखं विवेकिनः ॥

इति नरकवर्गविवरणम् ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥
रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपां पतिः ।

समुद्र इति ॥ समुनक्ति । 'उन्दी छेदने' (र० प० से०) ।
'रूपायि' (उ० २११३) इति रक् । समीचीना उन्दा 'जलचर-
विशेषा यस्मिन्निति वा । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति
वा ॥ (१) ॥३॥ आपो धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च'
(३१३१९३) इति धातुः किः । ('अब्धिर्ना सरति वारिधौ')
॥ (२) ॥३॥ कुं पृथ्वीं पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (उ०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । 'अन्येषामपि' (६३१-
१३७) इति दीर्घः । नञ्समासः (२१२१९८) । यद्वा, -न कूप-
मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अगाधत्वात् खनितु-
मशक्यः कुश्च उश्च कौ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः'
(उ० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) तद्धितः । ('अकू-
पारः कूर्मराजसमुद्रयोः') ॥ (३) ॥३॥ पारमावृणोति ।
'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ।
पारावारावस्य स्त इति वा । अर्शआद्यच् (५१२१२७)
'पारावारः पयोराशौ पारावारं तद्वये' ॥३॥ पारमापर-
मत्येति (पारापारः) पवर्गादिमध्यः-इति कश्चित् ॥ (४)
॥३॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥३॥ उदकानि सन्त्यत्र 'उदन्वा-
नुदधौ च' (८१२११३) इति मत्वन्तो निपातितः ॥ (६)
॥३॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३१३१-
९३) इति किः । 'पेयं वासवाहनधिषु च' (६३१५८) इत्युदः ।
'उदकस्य' (६३१५७) इति वा ॥ (७) ॥३॥ स्यन्दन्ते
आपोऽत्र । 'स्यन्दू प्रक्षिप्ते' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं धश्च' (उ० ११११) इत्युः । 'सिन्धुर्वमधुदेशा-
ब्धिर्नदे ना, सरिति स्त्रियाम्' इति विश्व-नेदिन्यौ ॥ (८) ॥३॥
'सरो नीरे तडगे च' इति रुद्रः । सरो नीरं गतिर्वास्त्य-
स्मिन् । मनुप् (५१२१५५) । 'तसौ मत्वर्थे' (१४११९) इति
मत्वम् । 'सरस्वास्तु नदे वाधौ ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् ।
वाणीलीरलवाग्देवीगोनदीषु नदीभिदि । मनुपत्यामपि' ॥
(९) ॥३॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । 'तस्येदम्' (४३११२०)
इत्यण् । न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥ (१०)

१-एषां दुःखादीनाम्-इति स्वामी ॥ २-तथा च हरिप्रबोधे
संदृष्टयमकम्-सतमाः सतमालतया पारापारास्तः सदारोदारः ।
लोकालोकानुकृतिः सद्यः स ह्ययमनभ्रकूटैः कूटैः इति मुकुट-
बुधमनोहरे ॥

१-अहसि पांसे यथा-कृतानि कृच्छ्रानि रविर्लनात् इत्यने-
कापैर्देवाकारकौमुदी ॥ इह त्वमभीति लिखितमासीत् ॥

॥३॥ अर्णस्यत्र सन्ति । 'अर्णसो लोपश्च' (वा) इति वः सलोपश्च ॥ (११) ॥३॥ रत्नानामाकरः ॥ (१२) ॥३॥ जलानि निधीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । जलानां निधिरिति वा ॥ (१३) ॥३॥ यादस्यां जल-जन्तूनां पतिः ॥ (१४) ॥३॥ अर्णो पतिः ॥ (१५) ॥३॥ पञ्चदश 'समुद्रस्य' ॥

तस्य प्रमेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥३॥ एवं लवणोदः, इक्षुरसोदः, सुरोदः, दधिमण्डोदः, खादूदः, घृतोदः ॥ 'समुद्रविशेषाणां' पृथक्पृथगेकैकम् ॥

आपः स्त्री भूम्नि वार्षारि सलिलं कमलं जलम् ।

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कवन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्भोऽणैस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसः

आप इति ॥ आमुवन्ति, आप्यन्ते वा । 'आपू व्याप्तौ' (खा० प० अ०) । 'आप्तोतेर्ह्रस्वश्च' (उ० २।५८) इति किव् ह्रस्वं च ॥३॥ असुनि (उ० ४।२०८) आपः सान्तं स्त्रीवं च । 'कवन्धमुदकमापोनीरवार्षारिनारम् । स्त्रीवमपि' इति संसारावर्तात् ॥ (१) ॥३॥ वारयति । वृजो प्यन्तात् (३।१।२६) क्विप् (३।२।१७८) । वार् स्त्रीवमुक्तसंसारावर्तात् ॥ (२) ॥३॥ 'वसिवपि-' (उ० ४।१२५) इतीजि वारि च । ('वारि हीवेरनीरयोः । वारिर्ध्यां सरस्वत्यां गजवन्धन-भुव्यपि') ॥ (३) ॥३॥ सलति । 'षल गर्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'सलिकलि-' (उ० १।५४) इतीलच् । रलयोरेकत्वम् । 'सरिलं सलिरं सलिलम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥३॥ कन्यते । 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । वृपादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'कमला श्रीजलं पद्मं कमलं कमलो मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'कमलम्' इत्येकं नाम । 'कमलं क्लोत्रि भेपजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥३॥ जलति । 'जल अपवारणे' (जु० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) । 'जलं गोकले नीरे हीवेरेऽप्यन्यवजडे' इति मेदिनी ॥ (६) ॥३॥ पयते पीयते, वा । 'पय गर्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।

'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) वा असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (७) ॥३॥ कीलं ज्वालामलति वारयति 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । और्वात्रेः कीलं लति वा । 'कीलालं रुधिरं तोये' इति हैमः ॥ (८) ॥३॥ न मृतं मरण-मस्त्यस्मिन् । प्राणस्यापोमयत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते । अयाच्यते च मोक्षे च ना धन्वन्तरि-देवयोः । अमृता मागधीपथ्यागुह्यचामलकीपु च' ॥ (९) ॥३॥ जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११६) । 'जीवनं वर्तते नीरप्राणधारण-योरपि । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' ॥ (१०) ॥३॥ भूयते । 'भू प्राप्ता' (जु० आ० से०) । 'भूसूधूप्रस्त्रिभ्यश्चलन्दसि' (उ० २।८०) इति क्युच् । यद्वा,— भवन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११६) संज्ञापूर्वकः त्वाहुणाभावः । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले' ॥ (११) ॥३॥ वन्यते संभज्यते सेव्यते वा । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वन्तु याचने' (जु० आ० से०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।११९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावः । यत्तु— भुवनवद्वाहुलकात् । क्युनि 'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इत्यादिना नलोपे वनम्,—इत्युज्ज्वलदन्तः—इति मुकुटः । तत्र । 'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस्य छिति जालि विधानात् क्युनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा वन्यत इत्यादावपि प्रसङ्गात् । 'वनं प्रखवणे गेहे प्रैवासेऽम्भसि कानने' इति हैमः ॥ (१२) ॥३॥ कं सुखं वप्राप्ति । 'वन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कवन्धं सलिले रुडे' इति शाश्वतादिदमेकं नाम । 'कवन्धो-ऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरे । स्त्रीवं जले, पुंस्युदरे राहुरक्षोविशेषयोः' ॥३॥ केचित्तु—'कमन्धम्' इति पठित्वा द्वे नामनी-इत्याहुः ॥ (१३) ॥३॥ उन्नति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उदकं' (उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रेण सौधु । यत्तु—उन्दति—इति विगृहीतवन्तौ स्वाभि-मुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१४) ॥३॥ पाति । 'परक्षणे' (अ० प० से०) 'उदके शुद् च' (उ० ४।२०४) इत्यसुन् शुद् । यत्तु—पीयते—इति विग्रहप्रदर्शनं स्वाभि-मुकुटाभ्यां कृतम् । तत्र । 'पातेर्वले-शुद्' इत्यनुवृत्तिविरोधात् ।

२—अत्र तु 'प्रसूरश्च जनन्यपि' इत्यपि लिखितमासीत् ॥ तन्नु नं प्रकृतोपयुक्तम् ॥ २—प्रवासे यथा—'आहूतस्याभिषेकाय-विस्मृष्टस्य वनाय च' इत्यनेकाथैकैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'प्रवाहे' इति लिखित-मासीत् ॥ ३—'समरसरसि नृलज्जबन्धे' इति वांसवदत्तायाश्च 'चलितोद्धतकवन्धसंपदा' इति माघे च प्रयोगाद्—इति मुकुटः ॥ ४—'उदकशब्दसमानार्थं उदशब्दो विद्यते' । तथा च 'प्रसन्नोदम्, दल्यंश-मागधुदशब्दः प्रयुज्यते' इति (६।३।५७ सूत्रे) कैपट—इति मुकुटः ॥

१—वाहुलकात्पठ्या अलुक् ॥ वाक्येनैव नामेति सर्वपरः—इति मुकुटः ॥ 'सुगममेव हि मध्यमपांषतेः' इति दर्शनाद्—इति स्वामी ॥ २—'आपोभिर्मारजनं कृत्वा' इति स्मृतेः—इति मुकुट-उपमनोदरे ॥ ३—प्रयोगश्च 'वारि पतन्ति नदन्ति मयूराः' इति पूर्ववत्कर्परः ॥—पूर्वसाहचर्यात्स्त्रीत्वं वारः इति तु कलिङ्गः ॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यात् स्त्रीस्त्रीवयोर्वार इति तु पञ्चिका—इति मुकुटः ॥

कर्मकरणे-इति सुकुटः । नरके हठात्पक्षेपस्य-इति स्वामी ।
‘भद्राख्यकरणस्य’ इत्यन्ये ॥

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

कारणेति ॥ ‘कृत् हिंसायाम्’ (न्या० उ० से०) । ‘यत्
निकारोपस्कारयोः’ (जु० उ० से०) । आभ्यां णिच् (३।१।
२६) । ‘ण्यामश्रन्य-’ (३।३।१०७) इति युच् । ‘कारणं
करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च’ ॥ (१)
॥३॥ (२) ॥३॥ ‘विद वेदनाख्यानविवासेषु’ (जु० आ०
से०) । णिच् (३।१।२६) । युच् (३।३।१०७) । तीव्रा
चासौ वेदना च ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि ‘तीव्रदुःखस्य’ ॥
नरकरुज-इति स्वामी ॥

पीडावाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्

पीडेति ॥ ‘पीड अवगाहने’ (प० से०) चौरादिकः ।
भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । ‘पीडार्तिमर्दनोत्तंसकृपासु सरल-
हमे’ इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ ‘बाधु विलोडने’ (भ्वा० आ०
से०) । ‘गुरोश्च-’ (३।३।१०३) इत्यः । ‘वाधा दुःखे निषेधे
च’ इति मेदिनी ॥३॥ ‘आवाधा’ इति वा छेदः । ‘आवाधा
वेदना दुःखम्’ इति हलायुधः ॥ (२) ॥३॥ ‘व्यथ भय-
संचलनयोः’ (भ्वा० आ० से०) ‘घटादयः पितः’ इति पित्वा-
तिदेशाद् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥३॥ दुष्टानि खान्य-
स्मिन् । यद्वा, -दुर्निन्दितं खनति । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।
२।१०१) इति डः । यद्वा, -दुःखयति । ‘सुख दुःख तत्क्रियायाम्’
(उ० से०) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥३॥
मानसे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । मानस्या-
द्विजम् । ‘प्रसूतिजममानस्यं कृच्छ्रं कष्टं कलाकलम्’
इति वाचस्पतिः ॥३॥ अमनसो भावः आमनस्यम् । ब्राह्म-
णादित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ्-इति स्वामी (५) ॥३॥ प्रसूते-
र्जातम् । ‘पद्यम्याम्-’ (३।३।९८) इति डः ॥ (६) ॥३॥ द्वे
वैमनस्यस्य-इति स्वामी । षडपि मनःपीडार्याः-इति सभ्याः ।
‘दुःखप्रसूतिर्जे क्लीवे पीडा वाधा च वेदना’ इति माला ।
कषति । ‘कष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।
१७४) । ‘कृच्छ्रगहनयोः कषः’ (७।२।२२) इतीडभावः ।
‘कष्टं तु गहने कृच्छ्रे’ ॥ (७) ॥३॥ कृन्तति । ‘कृती छेदने’
(तु० प० से०) । ‘कृतेदछः कृ च’ (उ० २।२१) इति रक्
छश्च । ‘कृच्छ्रमहंसि । कष्टे सान्तपने’ इति हैमः ॥ (८)
॥३॥ आ समन्ताद् भियं लाति । कः (३।२।३) । ‘आभीलं
भीषणे कृच्छ्रेऽपि’ इति हैमः ॥ (९) ॥३॥ त्रीणि ‘शरीर-
पीडायाः’ ॥ नवापि ‘दुःखस्य’ इत्येके ॥

त्रिष्वेषां मेद्यगामि यत् ॥

त्रिष्विति ॥ एषां मध्ये यद्मेद्यगामि द्रव्यगामि तन्निष्ठु ।
दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः । सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥

इति नरकवर्गविवरणम् ॥

समुद्रोऽब्धिः कूपारः पारावारः सरित्पतिः ।
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥
रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपां पतिः ।

समुद्र इति ॥ समुनति । ‘उन्ही छेदने’ (रु० प० से०) ।
‘स्फायि-’ (उ० २।१३) इति रक् । समीचीना उद्गा-जलचर-
विशेषा यस्मिन्निति वा । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति
वा ॥ (१) ॥३॥ आपो धीयन्तेऽत्र । ‘कर्मण्यधिकरणे च’
(३।३।९३) इति धावः किः । (‘अब्धिर्ना सरति वारिधौ’)
॥ (२) ॥३॥ कुं पृथ्वीं पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु०
प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘अन्येषामपि-’ (६।३।
१३७) इति वीर्यः । न्यसमासः (२।२।१८) । यद्वा, -न कूप-
मृच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । अगाधत्वात् खनितु-
मशक्यः कुश्च उश्च कौ पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’
(जु० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) तद्धिजः । (‘अकू-
पारः कूर्मेराजसमुद्रयोः’) ॥ (३) ॥३॥ पारमावृणोति ।
‘वृन् वरणे’ (स्वा० उ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ।
पारावारावस्य स्त इति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)
‘पारावारः पयोराशौ पारावारं तद्वये’ ॥३॥ पारमपार-
मस्येति (पारपारः) पवर्गादिमध्यः-इति कश्चित् ॥ (४)
॥३॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥३॥ उदकानि सन्त्यत्र ‘उदन्वा-
नुदधौ च’ (८।२।१३) इति मत्वन्तो निपातितः ॥ (६)
॥३॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । ‘कर्मण्यधिकरणे च’ (३।३।
९३) इति किः । ‘पिषवासवाहनधिषु च’ (६।३।५८) इत्युदः ।
‘उदकस्य-’ (६।३।५७) इति वा ॥ (७) ॥३॥ स्यन्दन्ते
आपोऽत्र । ‘स्यन्द् प्रववणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘स्यन्देः
संप्रसारणं धश्च’ (उ० १।११) इत्युः । ‘सिन्धुर्वैमयुदेशा-
ब्धिनदे ना, सरिति स्त्रियाम्’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (८) ॥३॥
‘सरो नीरे तडगे च’ इति रुद्रः । सरो नीरं गतिर्वास्त्य-
स्मिन् । मनुष्य (५।२।९५) । ‘तसौ मत्वर्थे’ (१।४।१९) इति
भत्वम् । ‘सरस्वास्तु नदे वार्धौ ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् ।
वाणीस्त्रीरत्नवाग्देवीगोनदीषु नदीभिदि । मनुष्यस्यापि’ ॥
(९) ॥३॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०)
इत्यण् । न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥ (१०)

१-एषां दुःखादीनाम्-इति स्वामी ॥ २-तथा च हरिप्रबोधे
संदर्भयमकम्-‘सतमाः सतमालतया पारापारास्तः सदारोदारः ।
लोकालोकानुकुतिः सखः स ह्यमनभ्रकूटैः कूटैः’ इति सुकुट-
दुषमनोहरे ॥

१-अहति पापे यथा-‘कृत्स्नानि कृच्छ्राणि रविर्दन्तु’ इत्यने-
काथैकैवावरकौमुदी ॥ इह त्वम्भसीति लिखितमासीत् ॥

॥३॥ अर्णस्यत्र सन्ति । 'अर्णसो' लोपश्च' (वा) इति वः सलोपश्च ॥ (११) ॥३॥ रत्ननामाकरः ॥ (१२) ॥३॥ जलानि निधीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।१३) इति किः । जलानां निधिरिति वा ॥ (१३) ॥३॥ यादसां जल-जन्तूनां पतिः ॥ (१४) ॥३॥ अर्णो पतिः ॥ (१५) ॥३॥ पञ्चदश 'समुद्रस्य' ॥

तस्य प्रमेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥३॥ एवं लवणोदः, इक्षुरसोदः, सुरोदः, दधिमण्डोदः, खादूदः, घृतोदः ॥ 'समुद्रविशेषाणां' पृथक्पृथगेकैकम् ॥

आपः स्त्री भूम्नि वार्यारि सलिलं कमलं जलम् ।

पथः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कवन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसः

आप इति ॥ आमुवन्ति, आप्यन्ते वा । 'आपृ व्याप्तौ' (खा० प० अ०) । 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' (उ० २।५८) इति किव् ह्रस्वं च ॥३॥ अमुनि (उ० ४।२०८) आपः सान्तं क्लीवं च । 'कवन्धमुदकमापोनीरवार्वारिनारम् । क्लीवमपि' इति संसारावर्तात् ॥ (१) ॥३॥ वारयति । वृणो ण्यन्तात् (३।१।२६) किव् (३।२।१७८) । वार क्लीवमुक्तसंसारावर्तात् ॥ (२) ॥३॥ 'वसिषि-' (उ० ४।१२५) इतीति वारि च । ('वारि हीवेरनीरयोः । वारिर्घट्यां सरस्वत्यां गजवन्धन-भुव्यपि') ॥ (३) ॥३॥ सलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सलिकलि-' (उ० १।५४) इतीति । रलयोरेकत्वम् । 'सरिलं सलिरं सलिलम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥३॥ कन्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'कमला श्रीर्जलं पत्रं कमलं कमलो मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'कमलम्' इत्येकं नाम । 'कमलं' क्लोत्रि भेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे । 'कमला श्रीवरनार्योः' इति हैमचन्द्रः ॥ (५) ॥३॥ जलति । 'जल अपवारणे' (उ० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) । 'जलं' गोकलले नीरे हीवेरेऽप्यन्यवज्जडे' इति मेदिनी ॥ (६) ॥३॥ पयते पीयते, वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।

'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) वा अमुन् (उ० २।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (७) ॥३॥ क्लीवं ज्वालामलति वारयति 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । और्वान्नेः क्लीवं लाति वा । 'कीलालं रुधिरं तोये' इति हैमः ॥ (८) ॥३॥ न मृतं मरण-मस्त्यसिन् । प्राणस्यापोमयत्वात् । 'अमृतं यज्ञोपे स्यात् पीयूषं सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरि-देवयोः । अमृता मागधीपय्यागुह्यामलकीषु च' ॥ (९) ॥३॥ जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'करणे ल्युट्' (३।३।११६) । 'जीवनं वर्तते नीरप्राणधारण-योरपि । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः कमात्' ॥ (१०) ॥३॥ भूयते । 'भू प्राप्नोति' (उ० आ० से०) । 'भूषध्वस्त्रिभ्यश्छन्दसि' (उ० २।८०) इति क्युन् । यद्वा, भवन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन । 'करणे ल्युट्' (३।३।११६) संज्ञापूर्वकं त्वाङ्गुणाभावः । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले' ॥ (११) ॥३॥ वन्यते संभज्यते सेव्यते वा । 'वन संभजौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु याचने' (तु० आ० से०) वा । 'कर्मणि घञ्' (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः । यत्तु—भुवनवद्वाहुलकात् क्युनि 'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इत्यादिना नलोपे वनम्,—इत्युज्ज्वलदत्तः—इति मुकुटः । तत्र । 'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस्य छिति झलि विधानात् क्युनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा—वन्यत इत्यादावपि प्रसङ्गात् । 'वनं प्रसवणे गेहे प्रवासेऽम्मसि कानने' इति हैमः ॥ (१२) ॥३॥ कं सुखं वध्नाति । 'वन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कवन्धं सलिले रुधे' इति शाश्वतादिदमेकं नाम । 'कवन्धो-ऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरे । क्लीवं जले, पुंस्युदरे राहुरक्षोविज्ञेययोः' ॥३॥ केचित्तु—'कमन्धम्' इति पठित्वा द्वे नामनी-इत्याहुः ॥ (१३) ॥३॥ उनति । 'उन्दी क्लेदने' (उ० प० से०) । 'उदकं'—(उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रेण साधु । यत्तु—उन्दति—इति विग्रहीतवन्तौ स्वामि-मुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१४) ॥३॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० से०) । 'उदके' शुद् च' (उ० ४।२०४) इत्यमुन् शुद् । यत्तु—पीयते—इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामि-मुकुटाभ्यां कृतम् । तत्र । 'पातेर्वले' शुद् इत्युज्ज्वलविरोधात् ।

२—अत्र तु 'प्रसूरश्च जनस्यपि' इत्यपि लिखितमासीत् ॥ तत्तु न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ २—प्रवासे यथा—गाहृतस्याभिषेकाय विस्तृष्ट्ये वनाय च' इत्यनेकार्थकैरवावरकौमुदी । अत्र तु 'प्रवाहे' इति लिखित-मासीत् ॥ ३—'समरसरसि' नृत्तल्लङ्घने' इति—वासवदत्तायाम् 'चलितोद्धतकवन्धतंपदा' इति माये च अथोगात्—इति मुकुटः ॥ ४—'उदकशब्दसन्नानाथं उदकशब्दो विधत्ते' । तथा च 'प्रसन्नोदम्, इत्यसंज्ञा-यामप्युदकशब्दः प्रयुज्यते' इति (६।३।५७ सूत्रे) कैयट—इति मुकुटः ॥

१—वाहुलकात्पष्ठया अमुक् ॥ वाक्येनैव नामेति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥ 'सुगममेव हि मध्यमपापतेः' इति दर्शनात्—इति स्वामी ॥ २—'आपोभिर्नार्जनं कृत्वा' इति रम्यते—इति मुकुट-उपभनोदरे ॥ ३—प्रयोगश्च 'वारि पतन्ति नदन्ति मयूराः' इति पूर्वपदकारः ॥—पूर्वसाहचर्यात्सीत्वं वारः इति तु कलिङ्गः ॥ पूर्वसारमाहचर्यात् सीक्षीवयोर्वार इति तु पञ्चिका—इति मुकुटः ॥

तत्र पातेर्ग्रहणम्, न पिबतेः ॥ (१५) ॥*॥ पुष्पाति ।
 'पुष पुष्टौ' (त्र्या० प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४१४)
 इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिराप्रयोः ।
 ओषधीर्दीपविहगतीर्थराजोरगान्तरे । पुष्करं तृयवके च
 काण्डे खङ्गफलेऽपि च' ॥ (१६) ॥*॥ सर्वतो मुखान्यस्य ।
 सर्वदिग्गमनात् । 'सर्वतोमुख उभे च क्षेत्रज्ञप्रज्ञाणोः
 पुमान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवर्त्मन्यपि स्मृतम्' ॥ (१७)
 ॥*॥ आप्नोति, आप्यते वा । 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)
 'उदके लुम्भौ च' (उ० ४१२१०) इत्यसुन् ह्रस्वो भान्तादेशो
 लुमागमश्च । अम्भते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
 'असुन्' (उ० ४१२८९) । यत्तु—अमति—इति विग्रहप्रदर्शनं
 स्वामि-मुकुटाभ्यां कृतम् । यच्च—अभेर्भुक् च—इति सूत्रोपन्य-
 सनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । तदुक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादावनु-
 पलम्भात् । अस्मदुपन्यस्तस्योपलम्भाच्च ॥ (१८) ॥*॥
 ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके नुद् च'
 (उ० ४१९७) इत्यसुन् नुडागमश्च । यत्तु—ऋणोति—इति
 विग्रहीतं स्वामिना । तत्र । 'अतैरुच्च' इत्यतः 'अतैः' इत्यनु-
 वृत्तेः स्वादेशत्राग्रहणात् ॥ (१९) ॥*॥ तौति । तुः सौत्र
 धावरणार्थः । औणादिको यः (४११२२) ॥ (२०) ॥*॥
 पीयते । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । अनियर् (३११९६) ।
 पायते वा । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'पानीयं पेय-
 जलयोः' इति हैमः ॥ (२१) ॥*॥ नीयते 'णीञ् प्राप्णे'
 (भ्वा० उ० से०) । 'स्फायि-' (उ० २११३) इति रक् ।
 निर्गतं रादमेर्वा । 'निरादयः-' (वा० २१२१८) इति
 समासः । 'अग्रेरापः' इति (तैत्तिरीय)श्रुतेः । निष्कान्तो
 रोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० २१२१४) इति
 बहुव्रीहिः । 'अभ्योऽभिः' इति स्मृतेः । यत्तु—'ढ्रलोपे-' (६-
 ३११११) इति दीर्घेण 'नीरम्' इति स्वामी—इति मुकुटः ।
 तत्र । नयति 'नीरम्' इति स्वामिग्रन्थादुक्तार्थानवगमात् ।
 निश्चयेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आत-
 थोपसर्गे' (३१११३६) इति को वा ॥*॥ 'नीरवार्वातेनारम्'
 इति संसारावर्तसंमते 'नार' इति पाठे—नरस्येदम् । 'तस्येदम्'
 (४३११२०) इत्यण् । 'आपो वै नरसूनवः' इति स्मृतेः ।
 ('नारस्तर्गकनीरयोः' इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ क्षियति ।
 'क्षि निवासगलोः' (तु० प० अ०) । 'शुसिचि(क्षि)मीनां
 दीर्घश्च' (उ० २१२५) इति कन् दीर्घत्वं च । यद्वा,—यस्यते ।
 'घसेः क्चि' (उ० ४३४) इतीरन् । 'गमहनजन-' (६४-
 ९८) इत्युपधालोपः । यत्तु—क्षयति—इति विग्रहप्रदर्शनं
 मुकुटेन कृतम् । तत्र । उपन्यस्तधातोस्त्वाद्दशरूपाभावात् । 'क्षीरं
 प्राणीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२३) ॥*॥ अम्बते । 'अवि
 शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । यत्तु—अम्बति
 इति स्वामिना विग्रहीतम् । तच्चिन्त्यम् । अस्यात्मनेपदित्वात् ॥
 (२४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।

पचाद्यच् (३१११३४) । शवं संवरणं राति—इति वा । संव-
 यति । 'षंव संवन्धने' । 'शंव च' (तु० प० से०) । बाहु-
 लकादरन्, इति वा । दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च । 'शंवरं
 सलिले, पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः । शंवरी चाखुषर्थां स्यात्'
 इति विश्वः ॥ (२५) ॥*॥ मेघस्य पुष्पमिव । 'मेघपुष्पं
 पिण्डाभ्राम्बुनादेये ना हरेर्हये' ॥ (२६) ॥*॥ घनस्य रसः ।
 'पुलिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः' इति रभसः ।
 'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दार्णवः । 'अप्सपि शंव-
 (शम्ब) रपिप्पलकुशकमलकाण्डविषवनपयांसि । घन-
 रसमम्बु क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्' इति रत्नकोषात्
 क्लीबमपि ॥ (२७) ॥*॥ दकशब्दोऽप्यत्र । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवन-
 ममृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधात् ॥*॥ सप्त-
 विंशतिः 'जलस्य' ॥

त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

त्रिविविति ॥ अपां विकारः । 'तस्य विकारः' (४३१-
 १३४) इत्यणन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५१११२४) स्वार्थे
 ष्यञ् । त्रियाम् आप्या ॥ (१) ॥*॥ 'एकाचो नित्यम्'
 (वा०) इति मयद् । त्रियामम्मयी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जल-
 विकारस्य' ॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा त्रियां वीचिः

भङ्ग इति ॥ भज्यते 'भजो आमर्दने' (रु० प० अ०) ।
 कर्मणि घञ् (३३११९) । 'भङ्गस्तरङ्गे मेदे च श्विवशेषे परा-
 जये । कौटिल्ये भयविच्छित्तयोः । (भङ्गा शाणे)' इति हैमः
 ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ लवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० ११२०) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥
 ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अतैरुच्च' (उ० ४१-
 ४४) इति सिः । अतैरुद्देशः (रपरः) । 'वा त्रियाम्' इति
 काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्मिर्वीचिभ्यां संवध्यते । 'पुलिङ्गवी-
 लिङ्गयोर्वाचिमणियष्टिमुष्टयः', 'अशनिवृष्टिशमिपाटलिशात्मलि-
 तरणिश्रेष्ठमयः' । 'वस्तिश्च' इति वामनः । 'ऊर्मिः पीडा-
 जयोत्कृष्टाभङ्गप्राकाश्यवीचिषु । वल्लसंकोचलेखायाम्' इति
 हैमः ॥ (३) ॥*॥ वयति, ऊयते वा । 'विञ् तन्तुसंताने'
 (भ्वा० उ० अ०) 'वेजो डिच्च' (उ० ४१७२) इतीचिः ।
 यत्तु—वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
 'वातेः कित्'—इति मुकुटः । तत्र । तथा सति 'विः' इति
 रूपप्रसङ्गात् । 'वातेर्डिच्च' (उ० ४११३४) इति सूत्रे 'जति-

१—एतदुत्तरम् 'आप्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च त्रियां स्थितौ ।
 इज्यादानेऽध्वरेऽर्चायां संगमेऽस्त्री गुरौ त्रिषु' इति लिखितमस्ति ।
 परंतु पूर्वार्थे आप्यस्य स्थाने आस्यशब्दस्यैव हैम-विश्व-मेदिनीपूपल-
 म्भात् स्वयमपि आस्यशब्दव्याख्यायामस्यैव कोशस्यास्यशब्दघटि-
 तस्येवोपन्यस्तत्वाच्च आस्यशब्दस्यैव तदर्थकत्वात्तानुभवसिद्धत्वाच्च न
 प्रकृतोपयुक्तम् ॥ उत्तरार्धस्य इज्याशब्दार्थबोधकत्वाच्च प्रकृतोपयोगि ॥
 २—भङ्गो विच्छित्तिः इत्यनेकार्थकैरवाक्यवौमुदी ॥

घसिभ्यामिण् (उ० ४।१३०) इति सूत्रात् 'इण्' इत्यनुवृत्तेः 'वीचिर्नित्यं स्त्री' इति स्वामी । 'वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तरङ्गस्य' ॥

अथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सुलोलकलोलौ

अथेति ॥ उत्त लोडयति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) णिच् (३।१।२६) । पचायच् (३।१।१३४) डलो-रेकत्वम् । यत्तु—लोलयतीति लोलः । पचायच् (३।१।१३४) उद्गतश्चासौ लोलश्चेति उल्लोलः, इति स्वामी—इति मुकुटः । तत्र । कर्त्तुं लोलयति इति स्वामिना विग्रहीतत्वात् । स्वकृतनिर्वचनाविशेषाच्च ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तस्य लोल उन्मादः । 'वा पदान्तस्य' (८।४।५९) इत्यनुस्वारस्य लकारः । कलन्तेऽनेन नयः । 'कल अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोलच्—इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महातरङ्गस्य' ॥

स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ।

स्यादिति ॥ आवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'आवर्तश्चिन्तने वारिभ्रमे चावर्तने पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ 'जलानां भ्रमणस्य' एकम् ॥

पृषन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः ॥ ६ ॥

पृषन्तीति ॥ पृषति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पृषद्बृहन्महत्' (उ० २।८४) इति साधु । बहुवचनमत-भ्रम् । 'पृषन्त्ये पुमान्, विन्दौ न द्वयोः, पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतविन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' ॥ (१) ॥*॥ वि-न्दति । 'विदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् । 'विन्दुर्वन्तक्षतान्तरे । भ्रुवोर्मध्ये रूपकान्यकृतौ न पृषते पुमान् । वेदितर्यन्यलिङ्गः स्यात्' ॥ (२) ॥*॥ पृषन्ति । 'पृषि-रक्षिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् । 'पृषतस्तु स्त्र्ये विन्दौ खरोहिते । श्वेतविन्दुयुक्तेऽपि स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'मुषु ह्यु दाहे' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । विगता रुद्धा वा मुट् दाहो-ऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलकणस्य' ॥

चक्राणि पुटभेदाः स्युः

चक्राणीति ॥ वदन्ति । 'वच्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितश्चि' (उ० २।१३) इति रक् । 'न्यङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति क्त्वम् । 'चक्रं पुटभेदे चक्रः कुटिले क्र-भौमयोः' इति हैमः । 'चक्रः शनैश्चरे पुंसि, पुटभेदे नपुं-सकम् । त्रिषु क्रूरे च कुटिले' । स्वामी तु—चक्राकारेण या-

न्यधः—इति विग्रहन् चवर्गादित्वं मन्यते । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-रोपकरणाङ्गयोः । जलवर्तेऽपि' इति चादौ मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पुटं संश्लिष्टं भिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'पुटभेदस्तु न्मारातोद्ययो-स्तटिनी मुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्राकारेण जलानामधोयानस्य' ॥

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

भ्रमा इति ॥ भ्रमन्ति जलान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'भ्रमोऽर्धुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ निर्गमनानि । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'प्रहृष्टनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । करणे वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) । इति घः । जलानां निर्गमाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलनिःसरणजालकस्य' ॥ नद्यादौ अधःस्थजल-स्योर्ध्वनिःसरणस्येत्यन्ये । स्वामी तु—चत्वार्येकार्थानि—इत्याह ॥ कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

कूलमिति ॥ कूलयति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।३।१३४) । 'कूलं तटे सैन्यपृष्ठे तडागस्तूभ-योरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि । 'रुधिर् आ-वरणे' (रु० उ० से०) । अघुन् (उ० ४।१८९) ॥*॥ अदन्तोऽपि । 'रोधः प्रोक्तश्च रोधसि' इति संतारा-वर्तात् । तत्राच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ तीरयति । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (जु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु मुकुटः—तीर्यते तरणकर्म समाप्यतेऽने-नात्र वा । चुरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)—इत्याह । तत्र । 'अजन्भ्यां स्त्रीखलनाः' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घ-प्रसङ्गाच्च । 'तीरो वज्रे तीरं पुनस्तटे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ +एवं पारम् प्रतीरमित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ (४) ॥*॥ तटति । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) स्त्रियां तटी । 'जातेः' (४।१।६३) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'तीरस्य' ॥

पारावारे परार्वाची तीरे

पारेति ॥ परं तीरं पारम् । 'पारं भ्रान्ते परतटे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अर्वाक् तीरम्—अवारम् । अघ अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) । न वार अस्त्यत्र—इति वा । अर्शाद्यच् (५।२।१२०) ॥ (१) ॥*॥ 'परतीरावरतीरयोः' एकैकम् ॥

१—'पृषन्तिविन्दुपृषताः' इति त्रिभिर्द्वन्द्व इत्यन्ये । तथा च 'पयः पृषन्तिभिः स्पृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः' इति जाम्बवती-विजयनाथम्—इति मुकुट-पीयूष-उपमनोहराः ॥

१—जलनिःसरणजालके यथा माधे—'भ्रमांगतैरम्बुभिरम्बुराशिः' इति—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घकारादि 'समुद्रतीराभितसर्वलोका-सेनापणां व्याप्तवती बलेन' इति द्विसंधानशेषात् ॥ ३—द्वंद्व-वक्ष्यमाणोपयोगि ॥

पात्रं तदन्तरम् ।

पात्रमिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिबन्त्यत्र प्राण्येस्माद्वा । पिबतेः प्रातेर्वा घृन् (उ० ४११५९) । 'पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पणं नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्गृहभाण्डे नाद्यानुकर्तरि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तटमध्य-वर्तिप्रवाहस्य' ॥

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

द्वीप इति ॥ द्विगता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'कम्पूर- (५४१७४) इत्यः समासान्तः 'अन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६३१९७) काकाक्षिचत् 'अस्त्रियाम्' इत्युभाभ्यां संबध्यते ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलमध्यस्थानस्य' ॥

तोयोत्थितं तत्पुलिनम्

तोय इति ॥ पुलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'तलिपुलिभ्यां च' (उ० २१५३) इतीनन् । त्रिकाण्डशेषे ह 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जलादुच्चिरनिर्गततटस्य' ॥

सैकतं सिकतामयम् ।

सैकतमिति ॥ सिकताः सन्यस्मिन् । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५४१९०४) इति मत्वर्थेऽण् ॥ (१) ॥*॥ सिकतानां विकारः । 'मयवैतयोः' (४३१९४३) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वालुकामयतटस्य' ॥

निषहरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्मौ ॥ ९ ॥

निषेति ॥ निषादन्त्यत्र । 'पट्टल विशरणगल्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । नौ सदेः' (उ० २१९२२) इति प्वरच् । 'सदिरप्रतोः' (८१३३६) इति पत्वम् । यद्वा, -निष-दनम् । संप्रदादि क्तिप् (वा० ३३१९०८) । निषद आसनस्य वर आवारकः । 'वृन् आवरणे' (चु० उ० से०) आश्रयीयः । पञ्चाद्यच् (३१११३४) । 'निषहरः सरे पङ्के निशायां तु निषहरी' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वाल् । यद्वा, -जम्ब अदने' () इति घातुः । भावे घञ् (३३१९८) । जम्बम् आलाति । 'ला दाते' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३२१३) इति कः । 'जम्बालः शैवले पङ्के' ॥ (२) ॥*॥ पच्यते । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३३१९९) । 'हलश्च' (३३१-५२१) इति करणे वा । 'पङ्कोऽस्त्री कर्मणे पापे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ शीयन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'पट्ट शातने' (भ्वा०, तु० प० अ०) । घञ् (३३१९२१) । यद्वा, -शीयते नश्यति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३११९४०) । यद्वा, -इयति । 'शो दनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शाशपिभ्यां ददनों' (उ० ४१९७) इति दः । 'शादः कर्ममार्गयोः' इति हैमः ॥ (४)

१-एतदग्रे 'जगलो मदनद्वये । मेदके पिष्टमद्ये च पुंसि धूर्तैर्मधियवय' इति लिखितमासीत् । तत्तु जगलशब्दार्थबोधकतया न प्रकृतोपयुक्तम् ॥

॥*॥ कर्दति । 'कर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कलि-कथोरमः' (उ० ४१८४) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कर्दमस्य' ॥ जलोच्छ्वासाः परीवाहाः

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्येभिः । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । 'वह प्राणणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३३१९२१) । इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि-' (६३१९२२) इति वा दीर्घः । यद्वा, -जलानामुच्छ्व-सनम् । परिवहनं । भावे घञ् (३३१९८) ॥ (१) ॥*॥ 'परीवाहो जलोच्छ्वासे महीमुखयोग्यवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य' । समधिकजलस्य सर्वतो वहनस्य वा ॥

कूपकास्तु विदारकाः ।

कूपका इति ॥ कुत्सिताः कूपाः । 'कुत्सिते' (५४१-७४) इति कः । कूपस्य प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५४३१९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे सातैलपात्रे कुकुन्दरे । उदपाने चित्तौ च (कृषिकाम्भोगतोपले)' ॥ (१) ॥*॥ विदार्यन्ते । 'वृ विदारणे' (क्त्वा० प० से०) णिच् (३११२६) बाहुलकात्कर्मणि ण्वल् । यद्वा, -विदार्यन्ते । कर्मणि घञ् (३३१९९) । कुत्सिता विदाराः । कुत्सायां कः (५४३१७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुष्कनद्यादौ कृतगतस्य' ॥ नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्यं

नाव्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधम-' (४४१-९१) इति यट् । 'वान्तो यि-' (६११८९) इत्यवादेशः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य' ॥

स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः ॥ १० ॥

स्त्रियामिति ॥ नुद्यते । 'शुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'श्लाघुदिभ्यां डौः' (उ० २१६४) । यद्वा, -नयति । 'णीन् प्राणणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३३१-१०१) इति डः । नम् अवति । क्तिप् (३३१७६) 'ज्वर-त्वर-' (६१४२०) इत्युठौ । वृद्धिः (६११८९) ॥ (१) ॥*॥ तरन्त्यनया । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अति-सृष्टधर्म्यस्यवितृभ्योऽतिः' (उ० २१९०२) । 'तरणिस्तरणे-ऽकैऽशौ कुमार्यापिधिनौकयोः । यष्टावधौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'अश इ' (उ० ४१३९) । 'हृदिकाराव-' (ग० ४१-१४५) इति ङीष् वा । तरणी । तरी । 'तरिर्दशायां वेडा-यां वखादीनां च पेटके' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नौकायाः' ॥

१-उपाजितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । तद्वार्योः दकसंस्थानां परीवाह इवाभ्यसाय' इति दीर्घलक्ष्यम्-इति स्वाभिः मुकुट-नुपमनोहराः । पक्षे दीर्घाभावे 'परिवाहो जगतः करोति किम्' इति भावः-इति मुकुट-नुपमनोहरेः ॥ २-'च्युतायाम्' इति विश्वमेदिनी ॥

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुपमिति ॥ उडुनो जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'सुपि' इति योग-विभागात् कः । उडुनीव पाति, इति वा । 'उडुपश्चन्द्रभेलयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ प्लवते । 'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्लवः स्रसे श्रुतौ कर्पो । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । कमनिग्रमही-भागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे सुस्तक-भियपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'पोत-प्लवकयोः कोलः कोलं तु बदरीफलम्' इति शाश्वतः । 'कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं तु बदरे कोला पिप्पल्यां चव्यभेषजे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तृणा-दिनिर्मिततरणसाधनस्य' ॥

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।

स्रोत इति ॥ त्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सुरिभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् तुडागमः । स्रोतो दन्त्यादिः । 'स्रोतः सद्यःसकलसलिलम्' इति दन्त्यादिपू-ष्मविवेकात् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकृत्रिमजलवहनस्य' ॥

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतर इति ॥ आतरन्त्यनेन । 'पुंति संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । यत्तु—'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटः । तत्र । परत्वात्पुटः प्रसङ्गात् । 'आतरस्तरपण्यं स्यादनुत्तरम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । तरस्य पण्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नद्यादि-तरणे देयमूल्यस्य' ॥

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥११॥

द्रोणीति ॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिधि-' (उ० ४।५१) इति निः । 'हृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । 'द्रोणिः काष्ठाम्बुसेचनी, द्रुणिश्च' इति रूपरत्नाकरात् द्रुणिरपि । 'द्रुण हिंसागल्योः' (तु० प० से०) । 'द्रुणधात् कित्' (उ० ४।१२०) । (ङीप् द्रुणी । 'द्रुण्य-म्बुद्रोणिकच्छप्योः' इति मेदिनी) । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीप्यते' ॥ (१) ॥*॥ पुनःपुनरम्बु वहति । 'बहुल-मापीक्ष्ये' (३।२।८१) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठ-पापाणकृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः' ॥

सांयात्रिकः पोतवणिक्

सांयेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा संयात्रा । सा प्रयोजनमस्य । तदस्य 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठञ् ॥ (१) ॥*॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्र-गामिनो वणिजः' ॥

कर्णधारस्तु नाविकः ।

कर्णेति ॥ 'कर्णः श्रोत्रमरित्रं च' इति दुर्गः । तं धरति । 'धृन् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कर्मण्यप्' (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ नावा तरति । 'नौद्व्यचष्टन्' (४।४।७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नाविकस्य' ॥ नौपृष्ठदण्डधारकस्य-इत्यन्ये ॥

नियामकाः पोतवाहाः

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा० प० अ०) ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नियामकः पोतवाहे कर्म- (णं) धारे नियन्तरि' ॥ (१) ॥*॥ पोतं वहन्ति । 'कर्मण्यप्' (३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रवाहकस्य' ॥

कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

कूपेति ॥ कूपे कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गुणानां रज्जनां वृक्षः । 'संज्ञायां कर्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौ-मध्यस्थरज्जुबन्धनकाष्ठस्य' । नौबन्धनकीलकस्येत्यन्ये ॥

नौकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ क्षिप्यतेऽनया । 'क्षिपेः क्तिञ्' (उ० २।१०७) इत्यनिः ॥*॥ बाहुलकाद्गुणे क्षेपणिरपि । 'क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजालभिदोः क्षियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकापार्श्वद्वयवद्धचालनकाष्ठस्य' ॥

अरित्रं केनिपातकः ।

अरित्रमिति ॥ ऋच्छत्यनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिल्लधू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥*॥ कै जले निपातोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । 'शेषात्-' (५।४।१५४) इति कप् । 'संज्ञायां कर्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौपृष्ठस्थचालनकाष्ठस्य' ॥

अभिः स्त्री काष्ठकुडालः

अभिरिति ॥ अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ कुम् उहालयति । 'दल विश-रणे' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यप्' (३।२।११) शक्न्वादिः (वा० ६।१।९४) । काष्ठस्य कुडालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पोतादेर्मला-पनयनार्थं काष्ठादिरचितकुडालस्य' ॥

१—'पुर्वो च' इति पाठः ॥ २—मुकुट-उभयमनोहरयोस्तु 'भातारानुचरावप्यत्र' इत्युक्त्वा धीर्धर्मध्यमेवेदमुदाहृतम् ॥ ३—'मरकतमणिद्रोणिसरला' इति पूर्वकविप्रयोगः—इति मुकुट-उभ-यमनोहरे ॥ ४—'द्रोणीभिरम्मसि चरन्ति महार्णवस्य'—इत्यनेकार्थ-कैश्चाकरौमुदी ॥

अभर० १३

१—'संपूर्वस्य यावेर्द्वीपान्तरगमने वृत्तिः' इति चाणक्यटीकेति कलिङ्गः—इति मुकुटः ॥ २—'आतिदैशिककार्यस्यानित्यत्वाद्गुण-भावामाये क्षेपणिः । 'हृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् क्षेपणी च' इति माधवी—इति मुकुटः ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥॥ सिच्यतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।११५) इति ल्युट् । 'सेचनं रक्षणे सेके नौकायाः सेकभाजने' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥ द्वे 'नौस्थजलनिःसारणपात्रस्य' ॥

क्लीबेऽर्धनाचं नावोऽर्धं

क्लीब इति ॥ नावोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति तत्पुरुषः । 'नावो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्धाच्च' (५।४।१००) इति टच् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अर्धनौकायाः' ॥

अतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ।

अतीतेति ॥ अतीता नौर्येन । 'उरःप्रभृतिभ्यः-' (५।४।१५१) इति कप् ॥ (१) ॥॥ नावमतिक्रान्तम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।३।१८) इति तत्पुरुषः । अतिनौः पुमान् स्त्री वा ॥ (२) ॥॥ द्वे 'नौकामतिक्रान्तजलादेः' ॥

त्रिष्वगाधात्

त्रिष्विति ॥ अगाधमभिव्याप्य त्रिषु ॥

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) 'गत्यर्थे-' (३।३।१७२) इति कः । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोस्त्रिषु' ॥ (१) ॥॥ 'छो छेदने' (दि० प० अ०) न च्छयति दृष्टिम् । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । न च्छायते वा । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'अच्छो भङ्गे स्फटिकेऽमलेऽच्छाऽभिमुखोऽव्ययम्' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'निर्मलस्य' ॥

कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥

कलुष इति ॥ लुपति । 'लुष हिंसायाम्' () 'इयु-पथ-' (३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य लुपो घातकः । 'कलुषं त्वाविले पापे' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ भिन्नोऽच्छात् । नञ्तत्पुरुषः । 'नलोपो नञः' (६।३।७३) । 'तस्मा-नुद्धवि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥॥ आविलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इयुपथ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'मलिनजलस्य' ॥

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नमिति ॥ निमनति 'न्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥॥ गाते जल-जन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाह् गतौ' (अ० आ० अ०) 'गम्ह गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गभीरादयश्च' इति 'गभीर-गम्भीरौ' (उ० ४।३५) 'इति वा निपातितौ' ॥ (२) ॥॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'गम्भीरस्य' ॥

१-येनातिवेगवज्जलादिनातिक्रान्ता नौस्थजलस्य नामैकम् इति पाठः ॥

उत्तानं तद्विपर्यये ।

उत्तानमिति ॥ उद्गतस्तानो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१) ॥॥ तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगम्भीरे स्यादूर्ध्वस्यस्थिते त्रिषु' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'उत्तानस्य' ॥

अगाधमतलस्पर्शं

अगाधमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'नगोऽस्त्व-र्थानाम्-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (१) ॥॥ तलस्याधोभागस्य स्पर्शः न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शं त्रिषु, श्वत्रे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अतिनिम्नस्य' ॥

कैवर्तं दाशधीवरौ ॥ १५ ॥

कैवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) कैवर्तानां मत्स्यानामर्थं घातकः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥॥ दशति मत्स्यान् । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'दंशेश्च' (उ० ५।११) इति टटनौ न आ च । यद्वा, -दाश्यते मूल्य-मस्मै । 'दाश दाने' (भ्वा० उ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'शालो झपे, धीवर एव दाशः' इति शमेदात्तालन्यान्तः । 'कैवर्तमृत्ययोर्दासो दासो घाणा च चेष्टिका' इति रुद्रा-ह्न्यान्तः । 'दासो मृत्ये च शूरे च ज्ञानेऽर्थिनि च धीवरे' ॥ (२) ॥॥ दधाति मत्स्यान् । 'छित्त्वरच्छत्वर-' (उ० ३।१) इति निपातितः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'धीवरस्य' ॥

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । आसमन्ता-न्नायोऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमानायः' (३।३।१२४) इति घञन्तो निपातितौ वा ॥ (१) ॥॥ जले क्षियते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । जलति घनीभवति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानायदम्भेषु, नीपे ना, स्त्री तु घोषके' इति रभसः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'शणसूत्र-चालस्य' ॥

शणसूत्रं पवित्रकम् ।

शणेति ॥ शणति । 'शण गतौ' (वा० प० से०) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥॥ पवित्र-मुपवीतम् । तद्वदिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । पवित्राद्विपरीतलक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७५) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ॥

मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'डुधाञ् धारण-पोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'करणाधिकरणयोः-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥॥ कुत्सितं वेणन्तेऽस्यां मत्स्याः ।

‘विणु गतौ’ (भ्वा० उ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिघीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्य-
स्थापनपात्रस्य’ ॥

वलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

वलिशमिति ॥ वलिनो मत्स्याब् इयति । ‘शो तनू-
करणे’ (दि० प० अ०) ‘आतोऽनुप-’ (३।१।२३) इति कः ॥*॥
उल्लयोरैक्याद् ‘वडिशम्’ अपि । स्त्रियां वडिशपचये तु
वडिशी ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनेन । ‘विध विधाने’ (तु० प०
से०) ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् । मत्स्यानां वेध-
नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यवेधनस्य’ ॥

पृथुरोमा झपो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।

विसारः शकली च

पृथ्विति ॥ पृथूनि रोमाण्यस्य । रोम पक्षोऽत्र-इति
स्वामी । वल्कलम्-इति सर्वधरः ॥ (१) ॥*॥ झपति ‘झप हिं-
सार्थः’ (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) यद्वा-
झप्यते । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घः । मुकुटस्तु-
‘पुंति’ (३।३।११८) इति घः-इत्याह । तत्र । ‘हलश्च’ (३।
३।१२१) इति घञस्तदपवादत्वात् । ‘करणाधिकरणयोः-’
(३।३।११७) इत्यनुवर्तनाच्च । ‘झपा नागवल्यां स्त्री, ताप-
मत्स्याटवीषु ना’ ॥ (२) ॥*॥ माद्यति । ‘मदी हपे’ (दि०
प० से०) । ‘ऋतन्वजि-’ (उ० ४।२) इति स्यन् । ‘मत्स्यो
मीनेऽथ पुंभूभि देवो’ ॥ (३) ॥*॥ मीनाति, मीयते वा ।
‘मीन् हिंसायाम्’ (ऋ० उ० से०) । ‘फेनमीनी’ (उ० ३।३)
इति निपातितः । ‘(मीनो राक्षन्तरे झपे)’ ॥ (४) ॥*॥
विविधं सरति । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । प्रह्लादित्वा-
णिनिः । विसारी । ‘विसारिणो मत्स्ये’ (५।४।१६) इति
स्वाधेष् ॥ (५) ॥*॥ अण्डजायते स्म । ‘जनी प्रादुर्भावे’
(दि० आ० से०) । ‘पञ्चम्यामजातौ’ (३।२।९८) इति उः ।
‘अण्डजो मृगनाभौ, ना सरटेऽहौ खगे झपे’ इति मेदिनी
॥ (६) ॥*॥ विशेषेण सरति । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘व्याधिमत्स्यवलेषु’ (वा० ३।३।७) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥
शकलमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । ‘शकलं
धल्कलेऽर्थे च’ इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ
‘मत्स्यसामान्यस्य’ ॥

अथ गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥

अथेति ॥ गडति । ‘गट सेचने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘कुत् शिल्पिसंज्ञयोः’ (उ० २।३२) । (पचायच् ३।१।१३४)
(गलेऽपि) । ‘गडो मीनान्तराययोः’ ॥ (१) ॥*॥ शकुलो-

ऽत्र मत्स्यमात्रे,-इति स्वामी । तस्यार्भकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहेति ॥ सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ॥ (१) ॥*॥ पाठीं पृष्ठं नय-
यति । ‘णम प्रहृत्वे’ (भ्वा० प० अ०) । णिन् (३।१।२६) ।
‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति उः । ‘अन्येपा-
मपि-’ (३।३।१३७) इति दीर्घः । अवश्यं पठति । ‘पठ व्य-
क्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) । आवदयके णिनिः (३।३।
१७०) । पाठी द्विजः । तस्येन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः
प्रशस्तत्वाद्वा । ‘पाठीनो गुग्गुलुद्वये । पाठके मीनभेदे च’
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य’ ॥

उलूपी शिशुकः समौ ।

उलूपीति ॥ उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्ति । अत इनिः
(५।२।११५) । रलयोरैक्यम् । ओः शंभो रूपं-उरूपमस्या-
स्ति, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिशुः शिशुमारः । तस्य प्रति-
कृतिरिव । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) इति कन् । ‘शिशुकः
शिशुमारे स्याद्वालकोऽपि नोरपि’ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शौशु
इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य’ ॥

नलमीनश्चिलिचिमः

नलेति ॥ नलवनस्यो मीनः । नलभो मीन इति वा
॥*॥ ‘तलमीनः’ इति केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ ‘चिल
विलसने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपचात्किन्’ (उ० ४।१२०) ।
वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।४) । चिलिं चिलिं विलासं मिमीते ।
‘माट् माने’ (जु० आ० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३)
इति कः । (पृपोदरादिः) (६।३।१०९) । त्रीकारोऽदन्तः ।
‘नलमीनश्चिलीचिमो वृहन्मीनोऽविधजस्तमिः’ इति रत्न-
माला । ‘लक्ष्मणा सारसी क्रौञ्ची नलमीनचिलीचिमिः’
इति वोपालिताच्चतुरिकारवान्मध्यदीर्घ इदन्तोऽपि ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘नलवनचारिणो मत्स्यविशेषस्य’ ॥

प्रोष्टी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रोष्टीति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्याः । ‘ओत्वोष्ठयोः’ (वा०
६।१।९४) इति पररूपम् । ‘नासिकोदरोष्ठ-’ (४।१।५५)
इति ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति वा, वीप् । ‘द्वयोः’ इत्यनेन
संवन्धात् ‘प्रोष्ठः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ शर्फं राति । ‘रा दाने’
(अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ।
‘जातेः-’ (४।१।६३) इति वीप् । पुंति शफरः ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

१-‘पाणिनिप्रत्याहार इव महाप्राणसमाश्लिष्टो झपालिदित्तश्च
समुद्रः’ इत्याश्चर्यमञ्जरी ॥ अतो मूर्धन्यान्तः-इति मुकुट-उधमनो-
हरे ॥ २-विश्वकोशे तु ‘अण्डजः कृकलासे स्वात्सवे मीने भुजं-
गमे । कस्तूर्यामण्डजा प्रोक्ता’ इत्युपलभ्यते ॥

१-हैमे तु ‘सहस्रदंष्ट्रे वादालः, पाठीने चित्रवद्विकः, शकुले
स्यालकलकः’ इति विशेषमत्स्यत्वेनोक्तः ॥ २-पक्षिकाष्टवः ‘द्वयोः’
इति प्रोष्ठवापि संवन्तः । नैषा अन्यरीतिः, भिन्नपदत्वाद्-इति
पीयूषव्याख्या ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥*॥ सिच्यतेऽनेन ।
'करणा-' (३।३।११५) इति ल्युट् । 'सेचनं रक्षणे सेके
नौकायाः सेकभाजने' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'नौस्थजलनिःसारणपात्रस्य' ॥

क्रीवेऽर्धनावं नावोऽर्धं

क्रीव इति ॥ नावोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति तत्पुरुषः । 'नावो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्धाच्च' (५।४।१००) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अर्धनौकायाः' ॥

अतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ।

अतीतेति ॥ अतीता नौर्येन । 'उरःप्रभृतिभ्यः-' (५।४।१५१) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ नावमतिक्रान्तम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।३।१८) इति तत्पुरुषः । अतिनौः पुमान् स्त्री वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकामतिक्रान्तजलादेः' ॥

त्रिष्वगाधात्

त्रिष्विति ॥ अगाधमभिव्याप्य त्रिषु ॥

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) 'गत्यर्थ-' (३।३।१७२) इति कः । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोस्त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ 'छो छेदने' (दि० प० अ०) न च्छयति दृष्टिम् । 'सुप्ति-' (३।२।४) इति कः । न च्छाद्यते वा । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'अच्छो भट्टके स्फटिकेऽमलेऽच्छाऽभिमुखोऽव्ययम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्मलस्य' ॥

कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥

कलुष इति ॥ लुपति । 'लुष हिंसायाम्' () 'इयु-पथ-' (३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य लुपो घातकः । 'कलुषं त्वाविले पापे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भिक्षोऽच्छात् । नञ्त्तत्पुरुषः । 'नलोपो नजः' (६।३।७३) । 'तस्मा-दुडन्वि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ आविलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इयुपथ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मलिनजलस्य' ॥

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नमिति ॥ निमनति 'न्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गाते जल-जन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाद् गतौ' (अ० आ० अ०) 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गभीरादयश्च' इति 'गभीर-गम्भीरौ' (उ० ४।३५) 'इति वा निपातितौ' ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गम्भीरस्य' ॥

उत्तानं तद्विपर्यये ।

उत्तानमिति ॥ उद्गतस्तानो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगम्भीरे स्यादूर्ध्वास्यशथिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्तानस्य' ॥

अगाधमतलस्पर्शे

अगाधमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'नजोऽस्त्य-र्यानाम्-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (१) ॥*॥ तलस्याधोभागस्य स्पर्शः न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे त्रिषु, श्वप्रे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिम्नस्य' ॥

केवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥

केवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) केवर्तानां मत्स्यानामर्थं घातकः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ दशति मत्स्यान् । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'दंशेश्च' (उ० ५।११) इति टटनौ न आ च । यद्वा, -दाश्यते मूल्य-मस्मै । 'दाश दाने' (भ्वा० उ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'शालो ज्ञप्ते, धीवर एव दाशः' इति शमेदात्तालन्यान्तः । 'केवर्तमूल्ययोर्दासो दासो वाणा च चेदिका' इति रुद्र-ह्न्यान्तः । 'दासो भृत्ये च शूद्रे च ज्ञानेऽर्थिनि च धीवरे' ॥ (२) ॥*॥ दधाति मत्स्यान् । 'छित्त्वरच्छत्वर-' (उ० ३।१) इति निपातितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धीवरस्य' ॥

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । आसमन्ता-ज्ञायोऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमानायः' (३।३।१२४) इति घञन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥*॥ जले क्षियते । 'ज्ञेपे' (४।२।९२) इत्यण् । जलति घनीभवति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानायदम्भेषु, नीपे ना, स्त्री तु घोषके' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्र-चालस्य' ॥

शणसूत्रं पवित्रकम् ।

शणेति ॥ शणति । 'शण गतौ' (वा० प० से०) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥*॥ पवित्र-मुपवीतम् । तद्वदिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । पवित्राद्विपरीतलक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ॥

मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'डुधाञ् धारण-पोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'करणाधिकरणयोः-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वेणन्तेऽस्यां मत्स्याः ।

‘विणु गतौ’ (भ्वा० उ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिङीप् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्य-
स्थापनपात्रस्य’ ॥

वलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

वलिशमिति ॥ वलिनो मत्स्याच् इयति । ‘शो तनू-
करणे’ (दि० प० अ०) ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥*॥
डलयोरैक्याद् ‘वडिशम्’ अपि । स्त्रियां वडिशापचये तु
वडिशी ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनेन । ‘विध विधाने’ (तु० प०
से०) ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् । मत्स्यानां वेध-
नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यवेधनस्य’ ॥

पृथुरोमा झपो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।

विसारः शकली च

पृथ्विति ॥ पृथूनि रोमाण्यस्य । रोम पक्षोऽत्र-इति
स्वामी । वल्कलम्-इति सर्वधरः ॥ (१) ॥*॥ झपति ‘झप हिं-
सार्थः’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा-
झप्यते । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घः । मुकुटस्तु-
‘पुंसि’ (३।३।११८) इति घः-इत्याह । तत्र । ‘हलश्च’ (३।
३।१२१) इति घञस्तदपवादत्वात् । ‘करणाधिकरणयोः-’
(३।३।११७) इत्यनुवर्तनाच्च । ‘झपा नागचलयां स्त्री, ताप-
मत्स्याद्वीधु ना’ ॥ (२) ॥*॥ माद्यति । ‘मदी हर्षे’ (दि०
प० से०) । ‘ऋतन्यञि-’ (उ० ४।२) इति स्यञ् । ‘मत्स्यो
मीनेऽथ पुंभूञि देशे’ ॥ (३) ॥*॥ मीनाति, मीयते वा ।
‘मीच् हिंसायाम्’ (क्वा० उ० से०) । ‘फेनमीनौ’ (उ० ३।३)
इति निपातितः । ‘(मीनो राश्यन्तरे झपे)’ ॥ (४) ॥*॥
विविधं सरति । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ग्रह्यादित्वा-
ण्णिनिः । विसारी । ‘विसारिणो मत्स्ये’ (५।४।१६) इति
स्वाथेऽण् ॥ (५) ॥*॥ अण्डजायते स्म । ‘जनी प्रादुर्भावे’
(दि० आ० से०) । ‘पचम्यामजातौ’ (३।२।९८) इति उः ।
‘अण्डजो मृगनाभौ, ना सरटेऽहौ खगे झपे’ इति ‘मेदिनी
॥ (६) ॥*॥ विशेषेण सरति । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘व्याधिमत्स्यवलेपु’ (वा० ३।३।७) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥
शकलमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । ‘शकलं
वल्कलेऽर्धे च’ इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ
‘मत्स्यसामान्यस्य’ ॥

अथ गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥

अथेति ॥ गडति । ‘गड सेचने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोः’ (उ० २।३२) । (पचाद्यच् ३।१।१३४)
(गडोऽपि) । ‘गडो मीनान्तराययोः’ ॥ (१) ॥*॥ शकुलो-

ऽत्र मत्स्यमात्रे-इति स्वामी । तस्यार्भकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहेति ॥ सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ॥ (१) ॥*॥ पाठीं पृष्ठं नस-
यति । ‘णम प्रहृत्वे’ (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) ।
‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति उः । ‘अन्येपा-
मपि-’ (६।३।१३७) इति दीर्घः । अवश्यं पठति । ‘पठ व्य-
क्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) । आवदयके णिनिः (३।३।
१७०) । पाठी द्विजः । तस्येन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः
प्रशस्तत्वाद्वा । ‘पाठीनो गुग्गुलुद्रुमे । पाठके मीनभेदे च’
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘यद्दुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य’ ॥

उलूपी शिशुकः समौ ।

उलूपीति ॥ उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्ति । अत इनिः
(५।२।११५) । रलयोरैक्यम् । ओः शंभो रूपं-उरूपमस्या-
स्ति, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिशुः शिशुमारः । तस्य प्रति-
कृतिरिव । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) इति कन् । ‘शिशुकः
शिशुमारं स्याद्वलकोलपिनोरपि’ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शौशु
इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य’ ॥

नलमीनश्चिलिचिमः

नलेति ॥ नलवनस्थो मीनः । नडाभो मीन इति वा
॥*॥ ‘तलमीनः’ इति केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ ‘चिल
विलसने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपधात्किन्’ (उ० ४।१२०) ।
वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।४) । चिलि चिलि विलासं मीमते ।
‘माल् माने’ (जु० आ० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३)
इति कः । (पृपोदरादिः) (६।३।१०९) । त्रीकारोऽदन्तः ।
‘नलमीनश्चिलीचिमो बृहन्मीनोऽविधजस्तमिः’ इति रत्न-
माला । ‘लक्ष्मणा सारसी श्रौद्धी नलमीनचिलीचिमिः’
इति ‘वोपालिताचतुरिश्कारवान्मध्यदीर्घ इदन्तोऽपि ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘नलवनचारिणो मत्स्यविशेषस्य’ ॥

प्रोष्टी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रोष्टीति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्याः । ‘ओत्वोष्ठयोः’ (वा०
६।१।९४) इति पररूपम् । ‘नासिकोदरौष्ठ-’ (४।१।५५)
इति ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति वा, टीप् । ‘द्वयोः’ इत्यनेन
संवन्धात् ‘प्रोष्ठः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ शफं राति । ‘रा दाने’
(अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ।
‘जातेः-’ (४।१।६३) इति टीप् । पुंसि शफरः ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

१-‘पाणिनिप्रत्याहार इव महाप्राणसमाश्लिष्टो जपालक्षितश्च
समुद्रः’ इत्याश्रयमशरी ॥ अतो मूर्धन्यान्तः-इति मुकुट-वृषमनो-
हरे ॥ २-विथकोशे तु ‘अण्डजः कुक्कलासे स्यात्खगे मीने भुजं-
गमे । कर्तव्यामण्डजा प्रोक्ता’ इत्युपलभ्यते ॥

१-हैमे तु ‘सहस्रदंष्ट्रे वादालः, पाठीने चित्रवटिकः, शकुले
स्यात्कलकः’ इति विशेषमत्स्यत्वेनोक्तः ॥ २-पञ्चिकावृतः ‘द्वयोः’
इति प्रोष्ठवापि संवदन्ति । नैपा ग्रन्थरीतिः, मित्रपदत्वाद्-इति
पीयूषव्याख्या ॥

धुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

धुद्रेति ॥ धुद्रादण्डाजाता मत्स्याः-धुद्राण्डमत्स्याः ।
तेषां संघातः ॥ (१) ॥*॥ पोते वहिन्ने आधीयते । धानः
(जु० उ० अ०) कर्मणि ल्युट् (३१३११३) यद्वा, -पोतोऽर्भक
आधीयतेऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३१३११७) ॥ (२) ॥*॥
हे 'अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यसङ्घस्य' ॥

अथो झपाः ॥

रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥१९॥
तिर्मिगिलादयश्च

अथविति ॥ अथो झपविशेषा उच्यन्ते । रोहति । 'रुह
धीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) 'रुहे रश्च लो
वा' (उ० ३१९४) इतीतच् । रोहणम् । घल् (३१३१९८) ।
रोहो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (पा० २१३६) इतज्वा ।
'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयो-
भेदे लोहितकुङ्कुमे' ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'डुमस्जो शुद्धौ'
(तु० प० अ०) । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १४४१) इति निपा-
तितः ॥ (१) ॥*॥ शाज्यते । 'शाड् श्लाघायाम्' (भ्वा०
आ० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१९९) । डलयोरैक्यम् ।
'शालो झपे, धीवर एव दादाः' इत्यूपमभेदात्तालव्यादिः ।
('कैवर्त इव चन्द्रराजीवोत्पलसालो वसन्तकालः' इति वासव-
दत्ताष्टषाड्वन्यादिश्च । कैवर्तपक्षे, -सालो मत्स्यभेदः । वसन्त-
पक्षे, -सालं पुष्पम्) । सालं पुष्पे क्लीवं वृक्षे तु पुमान् । 'पुंसि
भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति रभसे तु दन्त्यादिः ।
'शालो हले मत्स्यभेदे शालौकस्तप्रदेशयोः' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ राजी रेखास्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (पा० २१-
१०९) इति वः । 'अथ राजीवो मीनसारङ्गभेदयोः । राजीव-
मञ्जे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति गन्तुं वेगेन ।
'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । बाहुलकादुल्च् ॥ (१)
॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लनौ' (दि० प० से०) । 'कमित-
मिश्रतिस्त्रिभामत इच्' (उ० ४१९२२) इतीन् ॥ (१) ॥*॥
तिर्मि गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'मूलविभु-
जा-' (वा० ३१२५) इति कः । 'अचि विभाषा' (८१२१-
२१) इति लः । 'गिलेऽगिलस्य' (वा० ६१३७०) इति
उम् ॥ (१) ॥*॥ आदिशब्दात् तिर्मिगिलगिलनन्दीवर्तादयः
॥*॥ 'मत्स्यविशेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

अथेति ॥ यान्ति वेगेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
असुत् (उ० ४१९८९) । बाहुलकादुक् । यद्वा, -याति । क्तिप्
(३१२१७८) यामति । 'अद भक्षण' (अ० प० अ०) ।

असुत् (उ० ४१९८९) यां दस्यति वा । 'दसु उपक्षये' (दि०
प० से०) । क्तिप् (३१२१७८) । साहचर्यस्य सर्वत्रानिया-
मकत्वात् 'सान्त-' (६१४१०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥
जलानां जन्तवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलचरमात्रस्य' ॥

तद्भेदाः शिशुमारोद्गच्छवो मकरादयः ॥ २० ॥

तद्भेदा इति ॥ तेषां जलजन्तूनां भेदा उच्यन्ते ॥
शिशुर् मारयति । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । णिच्
(३१२१२६) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । 'शिशुमारोऽम्बुसंभूत-
जन्तौ तारात्मकाच्युते' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ १ ॥*॥
उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'स्फायि-' (उ० २१-
१३) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्का-
याम्' (क्वा० आ० से०) । 'खल्शङ्कुपीयु-' (उ० १३६६)
इति निपातितः । 'शङ्कुः पत्रशि राजाले संख्याकीलकशंभुषु ।
यादोऽस्त्रभेदयोर्भेदे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कृणाति । 'कृ
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) ।
मनुष्याणां करः । पृषोदरादिः (६१३१०९) । यद्वा, -मङ्कते ।
'मकि भूपायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) ।
आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् लुम् । मर्कं राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । कः (३१२१३) । 'मकरो निधौ । नके राशि-
विशेषे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आदिना ग्राहकुम्भीरादयः
॥*॥ 'जलजन्तुविशेषाणां' पृथक्पृथक् ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकः

स्यादिति ॥ कुलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'गम्भीरादयश्च' इतीरन् । कौ लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि०
आ० अ०) । बाहुलकाद् रक् । यद्वा, -कुलमस्यास्ति । अत
इतिः (पा० २११५) । तमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ।
जनकभक्षकत्वात् । लयनम्-लीः । संपदादिः (वा० ३१३१-
१०८) । कुत्सिता लीः । तां राति वा ॥ (१) ॥*॥ कृणाति ।
'कृ हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३१२१-
७५) इति विच् । कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३१११३४) । कर् चासौ कटश्च । 'अहरादीनां
पत्यादिषु वा रेफः' (वा० ८१२१७०) ततः स्वार्ये कच् (पा०
३१७४) । 'कर्क' इति सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटच्' (उ०
४१८१) वा० । कर्कं श्वेतवर्णं टलति । 'टल गतौ' (भ्वा०
प० से०) । डः (वा० ३१२१०९) वा० । कर्कटः । 'कुलीरे
करणे स्त्रीणां राशौ खगे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कुलीरस्य' ॥

कूर्मं कमठकच्छपौ ।

कूर्म इति ॥ कुत्सितः कौ वा ऊर्मिर्वेगोऽस्य । 'अच्-
प्रत्यन्वव-' (पा० ४१७५) इत्यत्र 'अच्' इति 'योगविभागा-
दच् समासान्तः । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेग-
भङ्गयोः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ कम्प्यते । 'कमु कान्तौ'

१-वस्तुतस्तु 'गडकः शकुलार्भकः' । धुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोता-
धानमथो झपाः । सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः' इति श्लोकः 'रोहितो मद्गुरः'
इति पाठः-इति पीयूषम् ॥

(भ्वा० आ० से०) । 'कमेरठः' (उ० १।१००) । के जले मठति, इति वा । 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कमठः कच्छपे पुंस्ति भाण्डभेदे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ कच्छेन पिवति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । 'कच्छपी वल्लीमेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे । पुंस्ति विध्यन्तरे कूर्मे मलयन्धान्तरेऽपि च' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कूर्मस्य' ॥

ग्राहोऽवहारः

ग्राह इति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्त्वा० उ० से०) 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः । 'ग्राहो ग्रहे जलचरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवहरति । अवपूर्वो हव् । 'व्यावधा-' (३।१।१४१) इति णः । 'अवहारस्तु बुद्धादिविश्रान्तौ ग्राहचौरयोः । निर्मन्त्रणोपनेतव्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्राहस्य' ॥

नक्रस्तु कुम्भीरः

नक्र इति ॥ कामति दूरस्थलम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति उः । 'नक्राङ्-' (६।३।७५) इति नलोपो न, 'नक्रं नासाग्रदारणोः । नक्रो यादसि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भिनं हस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नक्रस्य' ॥

अथ महीलता ॥२१॥

गण्डूपदः किंचुलुकः

अथेति ॥ मल्ला लतेव । कृशत्वदीर्घत्वाभ्याम् ॥ (१) ॥*॥ गण्डो ग्रन्थयः पदान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ किंचिचुलुम्पति । 'कासनेकाज्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' (वा० ३।१।३५) इति वार्तिक-निर्दिष्टचुलुम्पधातुः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'टिः' (६।४।१४३) इति उकारमकारपकाराणां लोपः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'किंचुवा' इति ख्यातस्य ॥

निहाका गोधिका समे ।

निहाक्रेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नौ हृथ' (उ० ३।४४) इति हाकः कन् । बाहुलकाच्च ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ गुध्यति । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । (पचाद्यचि) (३।१।१३४) गोधापि । 'गोधा

तलनिहाकयोः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोह' 'जलगोधिका' इति ख्यातायाः ॥

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ॥२२॥

रक्तपेति ॥ रक्तं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'रक्तपा स्याजलौकायां डाकिन्यां, ना तु राक्षसे' ॥ (१) ॥*॥ जलमोकोऽस्याः । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितोऽदन्त ओकशब्दः ॥ (२) ॥*॥ सान्तोऽपि । 'जलोर्गी जलोका तु जलौका च जलौकसि' इति संसारावर्ताद्बहुवचनं प्रायिकम् । 'जलौकापि जलोका स्याजलूका जलजन्तुका' इति तारपालः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलूकायाः' ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः

मुक्तेति ॥ मुक्ताः स्फुटन्त्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घच् ॥ (१) ॥*॥ शुच्यति, शोचति, शोकति, वा । 'शुच्य अभिषवे' (भ्वा० प० से०) । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । शुक्तिः गतौ (भ्वा० प०) वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'शुक्तिः कपालशकले शङ्खे शङ्खनकेऽपि च । नख्यश्चावर्तदुर्नाममुक्तास्फोटेषु च स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्तिकायाः' ॥

शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियां ।

शङ्ख इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति उः । शं खम् अस्य-इति वा । शाम्यललक्ष्मीं वा । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) 'शङ्खः कम्बौ न योषित्, ना भालास्थितिभिन्नखे' ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'जन्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'कम्बुर्वलयशङ्खयोः । गजे शम्बूके कर्चूरे ग्रीवायामलिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ एतौ पुंनपुंसके ॥ द्वे 'शङ्खस्य' ॥

क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनकाः

क्षुद्रेति ॥ क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च ॥ (१) ॥*॥ शङ्खन्ते । 'शक्ति शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्तरि 'अनुदात्त-तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ।—शङ्खस्य नखा इव (शङ्खनखाः)—इति तु मुकुटः । शं खनन्ति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । ल्युट् () वा स्वार्थे कन् (५।३।७५) । (शङ्खनकाः)—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सूक्ष्मशङ्खानाम्' ॥

१—'जलौकसेनेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन वैद्यजननेन' इति वासव-दत्तायाम् 'जलं च तदोकश्चेति जलौकः । ततोऽर्शभाद्यचि (५।२।१२७) एकवचनमदन्तत्वं चोपपाद्यम्—इति मुकुट-बुधमनोहरे ॥

१—निमन्त्रणोपनेतव्यम्—शर्करादिस्वादकृतं भक्ष्यम् ॥ तत्र यथा—'एतसिन्विषयावहारविषये संसारवारांनिधौ' इत्यनेकार्थकैरवाकर-कौमुदी ॥ २—अस्याये 'नक्रः कुम्भीरके पुंस्ति नक्रं तर्णकनीरयो' इति लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिन्यां द्वितीयचरणे नारशब्दस्यार्थबोधक-ताया बोधनेन प्रक्षिप्तप्रायम् ॥

शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

शम्बूका इति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । 'उल्लादयश्च' (उ० ४१४१) इति निपातितः । 'शम्बूकपिण्याकमधूकफेनः' इत्यमरमालायां पुल्लिङ्गः । ('शम्बूको गजकुम्भान्ते घोह्ये च श्रद्धतापसे । जलजन्तुविशेषे च) शम्बूका न नपुंसके' इति मेदिनेद्विलिङ्गता । 'शम्बूकः शम्बुकश्चैव पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारेण विना शेषो (शम्बुः) दृश्यते ग्रन्थविस्तरे' इत्युत्पलनी ॥ (१) ॥*॥ जलजाः शुक्तयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वजलशुक्ति-कानाम्' ॥

मेके मण्डूकवर्षाभूशालूरल्लवदुर्दुराः ।

मेके इति ॥ विमेति । 'जिमी भये' (जु० प० अ०) । 'इण्मीका-' (उ० ३१४३) इति कन् । 'मेकौ मण्डूक-मेघयोः' ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति जलाशयम् । मण्डते वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शलमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४१४२) । 'मण्डूकी मण्डूकपर्ण्या मण्डूको मेक-शोणयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वर्षासु भवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३१२१७९) इति क्तिप् । 'वर्षाभूः स्त्री च शोयण्यां भूलातल्लवयोः पुमान्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ शाडते । 'शाडृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'स्त्रिजिप्तादिभ्य ऊरोल्लवौ' (उ० ४१९०) इत्यूरः । 'ल्लवोरैक्यम् । शाळते वा । 'शाल कथने' (भ्वा० आ० से०) । 'परिसरकृकलसखेदसालूर-' इत्यूपमविवेकाद्व्या-दिरपि ॥ (४) ॥*॥ ल्लवते । 'ल्लवृ गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३१११३४) 'ल्लवः ल्लवे हतौ कणौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेल्लकमेकयोः । कमनिम्रमहीभागे कुलके जल-वापसे' । 'कैवर्तौमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम्' ॥ (५) ॥*॥ हणाति शब्दैः कणौ 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'मुकुरदुर्दुरी' (उ० ११४०) इति निपातितः । 'दुर्दुरीस्तोयदे मेके वायभाण्डादिभेदयोः । दुर्दुरी चण्डिकायां स्याद्भामजाले नपुंसकम्' ॥ (६) षट् 'मण्डूकस्य' ॥

शिली गण्डूपदी

शिलीति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) ।

१—द्वैलविशेषेऽपि यथा—'ब्रूत ब्रूत भटाः क स क स नरः शम्बूकजीवाहरः' इत्यनेकार्थकैरवाककौमुदी ॥ २—सीतौ च यथा—'मेकाः केकारवैः पान्याः' इत्यनेकार्थकैरवाककौमुदी । ३—'मण्डूको मेकशोणको' इति पाठः ॥ ४—'भेलकतैलयोः' इति पाठः ॥ ५—इतःपूर्वम्—'दुर्दुरः पर्वते पुंसि त्रिष्वीप-द्वित्रिजभाजने' इत्यपि लिखितमस्ति । परंतु मेदिनी-हैमयोरकारमध्यस्यैव पाठेन समानानुपूर्वीकत्वे पर्वतार्थकतापौनरुक्त्यस्यापि संभवेन न प्रकृतोपयोगि ॥

'इगुपध-' । (३१११३५) इति कः । 'जातेरस्त्री-' (४१११-६३) इति टीप् । ('शिलमुञ्छे स्याद्, गण्डूपधां शिली मता । स्तम्भशीर्षे शिलाशिल्यौ, शिला तु प्रस्तरे मता । तथा मनःशिलायां च द्वाराधःस्थितदारुणि') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे किंचुलकभार्यायाः—इति स्वामी । 'श्रुद्-किंचुलकजातेः' ॥

मेकी वर्षाभ्वी

मेकीति ॥ 'वर्षाभ्वी' इत्यसाधु । ङीव्विधायकाभावात् स्त्रियामपि 'वर्षाभूः' इत्येव । 'भेव्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षा-भूर्दुर्दुरे पुमान्' इति यादवः । अन्ये तु—गौरादित्वात् (४१-११४१) ङीपमिच्छन्ति । अत एव भागुर्यमरमालयोः 'वर्षाभ्वी' इति दृश्यते ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डूक्याः । क्षुद्रमण्डूकस्येत्यन्ये ॥

कमठी दुलिः ॥ २४ ॥

कमठीति ॥ 'जातेः-' (४१११६३) इति 'पुंयोगात्-' (४१११४८) इति वा ङीप् । कमठी ॥ (१) ॥*॥ दोलति 'दुल उल्लेपे' (जु० प० से०) । आधृवीयः । 'इगुपधात्-' (उ० ४११२०) इति किः । 'दुलिः स्त्रियाम् । कमठ्यां, नौ मुनौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कच्छप्याः' ॥

महुरस्य प्रिया शृङ्गी

महुरस्येति ॥ महुरो मत्स्यभेदः । योग्यतया सादृश्याद्वा तस्य प्रिया स्त्री शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० ११२६) इति गन् ह्रस्वं कित्त्वं नुङा-गमश्च । 'पुंयोगात्-' (४१११४८) इति 'जातेः-' (४१११६३) इति वा ङीप् । 'महुरी' इत्यपि । 'भार्या मेकस्य वर्षाभ्वी, शृङ्गी स्यान्महुरस्य तु । शिली गण्डूपदस्यापि, दुलिः स्यात्कमठस्य तु' इत्यमरमाला । ('शृङ्गी स्वर्णमीनविशेषयोः । विषायाभृषभौष-ध्याम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महुरस्त्रियाः' ॥

दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

दुर्नामेति ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः । 'अनो बहुव्रीहेः' (४१११२) इति ङीप् न । ('दुर्नाम क्लीबमर्शसि । स्यादीर्घ-कोशिकायां स्त्री') ॥*॥ 'डाबुभाभ्याम्-' (४१११३) ॥*॥ 'अन उपधा-' (४१११२८) इति वा ङीप् । दुर्नामी । क्षुभ्रा-दित्वात् (८१४३९) न णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ दीर्घः कोशो यस्याः । 'जातेः-' (४१११६३) इति ङीप् । 'संज्ञायां कर्' (५१३१७५) । 'केऽणः' (७४११३) इति ह्रस्वः । (मूर्धन्य-षान्ता च) । 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते शटी च परिवेशः । विश्व-वसेनो भ्रेशः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च' इत्यूपमविवेकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'झिनाजी' इति ख्यातस्य 'जल्लूकाकारस्य जलचरस्य' ॥

१—'क्रीडनेति' लिखितमस्ति । परंतु तदनुपूर्वीषडितमेदिन्यां निधे च 'मुनौ' इत्येवोपलब्धम् ॥

जलाशया जलाधाराः

जलेति ॥ जलम् आशयो हृदयम् अस्य । जलम् आ-
शेते तिष्ठति अत्र, इति वा । 'पुंति' (३।३।११८) इति घः ।
'जलाशयो जलाधारे स्यादुत्तीरे नपुंसकम्' ॥ (१) ॥*॥
आध्रियतेऽत्र । 'धृद् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'अध्या-
यन्याय-' (३।३।१२२) इति घञ् । जलस्याधाराः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'तडागादीनाम्' ॥

तत्रागाधजलो हृदः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तेपु मध्ये । अगाधं जलं यत्र स जल-
शयः । हादते । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अगाधजलकूपस्य' ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।

आहाव इति ॥ आह्वयन्तेऽत्र । 'हिन् स्पर्धायां शब्दे
च' (भ्वा० उ० अ०) । 'निपानमाहावः' (३।३।७४) ॥
(१) ॥*॥ नियतं पिवन्त्यस्मिन् । 'करणा-' (३।३।११७) इति
ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूपसमीपपरचितजलाधारस्य' ॥

पुंस्वेवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥

पुंसीति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'अजिह्विकन्त्यमि-' (उ० १।२७) इति कृः भुक् च । यद्वा,-
अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । मृगध्वा-
दित्वात् (उ० १।३७) कृः ॥ (१) ॥*॥ प्रहियते । 'प्रे हरतेः
कूपे' (उ० ४।१३५) इति इः डिच्च ॥ (२) ॥*॥ कौति ।
'कु शब्दे' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७)
इति पो दीर्घश्च । कुतिसत्ता ईषद्वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर-'
(५।४।७४) इत्यः । 'उदनोः-' (६।३।९८) इत्यत्र दीर्घनि-
दंशादन्यत्राप्युत्, इति वा । 'कूपः कूपक-मृन्माने गर्तान्धु-
गुगवृक्षके' ॥ (३) ॥*॥ उदकं पिवन्त्यस्मिन् । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११७) । 'उदकस्योदः-' (६।३।५७) ॥ (४)
॥*॥ तु-स्थाने च उचितः ॥*॥ चत्वारि 'कूपस्य' ॥

नेमिस्त्रिकास्य

नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्त्यनया 'नियो मिः'
(उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे, कूपत्रिकाचकान्तयोः स्त्रि-
याम्' ॥ (१) ॥*॥ तिलोऽघ्नयोऽस्याः । 'संख्यायाः संज्ञास-
द्वस्राध्ययनेषु' (५।१।५८) इति कत् । 'त्रिका कूपस्य
नेमौ स्याद्विक्रं पृष्ठाधरे त्रैत्रे' इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥

१-अत्र तु 'अन्यलिङ्गकम्' इति लिखितमासीत् । परं तु मूलभेदि-
नीदृष्टं हैमविश्वानुगुणं गृहीतम् ॥ २-मृन्माने काचमाण्डे यथा-
'कूपेपु रूपे क्षिप गन्धतैलम्' इत्यनेकार्थकैरवाककौमुदी ॥ ३-उद-
पानस्य त्वन्तत्वात् 'पुंति वा' इत्यनेन संबन्धः । पूर्वेषां तु 'पुंस्वेव'
इत्यनेन-इति मुकुट-उधमनोहरे ॥ ४-त्रये यथा-तत्रापि त्रिक-
दर्शनम्' इत्यनेकार्थकैरवाककौमुदी ॥

द्वे 'कूपस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणार्थदाख्यन्त्रस्य' ॥

वीनाहो मुखवन्धनमस्य यत् ।

वीनाह इति ॥ विनह्यतेऽनेन । 'णह वन्धने' (दि०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'उपसर्गस्य
घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ 'कूपमुखे
इष्टकादिभिर्वद्धस्य' एकम् ॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्केति ॥ पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे'
(५।२।१३५) इतीतिः । 'पुष्करिणी नद्यां सरोजिन्यां जला-
शये' ॥ (१) ॥*॥ अखानि । 'खनु अवधारणे' (भ्वा० उ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'जनसनखनाम्-' (६।४।४२)
इत्यात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समचतुरस्रखातस्य' ॥

अखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

अखातमिति ॥ खाताद्विन्नम् ॥ (१) ॥*॥ देवेन खा-
तम् ॥ (२) ॥*॥ 'अखातो देवखातकः' इति पुंस्काण्डेऽमर-
दत्तात् पुंस्वपि ॥*॥ द्वे 'अकृत्रिमजलाशयस्य' ॥ देवद्वार-
स्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥*॥ तड्यते । 'तड
आघाते' (चु० प० से०) । 'तडागादयश्च' इति निपातितः ।
'तडागस्तु जलाधारविशेषे यन्त्रकूपके' इति मेदिनी । पिना-
कादित्वात् (उ० ४।१५) 'तडाकः' इति कश्चित् ॥*॥
तटम् अकति, अगति वा । 'अक अग कुटिलायां गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (तटाकः,
तटागः) इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सपद्मागाध-
जलाशयस्य' ॥

कासारः सरसी सरः ।

कासार इति ॥ कासते । 'कास् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
'तुपारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारन् । यद्वा,-ईपत्
सारोऽस्य । 'ईपदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ।
कासोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् । कासमृच्छति 'ऋ गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति वा ॥ (१)
॥*॥ स्त्रियते 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यसुन् (उ०
४।१८९) । ('सरो नीरतडागयोः') ॥ (३) ॥*॥ तत् एव
महत्त्वे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । ('सरसी विश्वका-
सारे') ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'कृत्रिमपद्माकरस्य' । पद्मापि
सरोमात्रस्येत्यन्ये ॥

वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः

वेशन्त इति ॥ विशन्त्यत्र भेकादयः । 'विश प्रवेशने'

१-विशे तु 'कटकेऽपि च' इति दृश्यते । मेदिनीमूलपुस्तके तु
'यञ्चकटके' इत्युपलभ्यते ॥

(तु० प० अ०) । 'जृविशिभ्यां झञ्' (उ० ३।१२६) ॥ (१) ॥*॥ पलति पल्यते वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सानसिपर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति वल्च् । 'विशन्तः पल्वलोऽस्त्री' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं च तत्सर-
श्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वल्पसरोवरस्य' ॥

वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥

वापीति ॥ उप्यते पञ्चायस्याम् । 'डुवप् बीजतन्तु-
संताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वसिवपियजिराजि-' (उ० ४।
१२५) इतीच् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा
ढीप् । 'वाप्यां वापिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥*॥ षीर्घेव । 'संज्ञायां क्व' (पा३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वाप्याः' ॥

खेयं तु परिखा

खेयमिति ॥ खन्यते । 'खनु अधदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'ई च खनः' (३।१।१११) इति यत् ॥ (१) ॥*॥
परितः खन्यते, इति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे दुर्गादिपरितः खातस्य' ॥

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।

आधार इति ॥ आध्रियते जलमस्मिन् । 'अध्याय-
न्याय-' (३।३।१२२) इति घञ् । 'आधारश्चाधिकरणेऽ-
प्यालवालेऽम्बुधारणे' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वांध' इति
ख्यातस्य ॥

स्यादालवालमावालमावापः

स्यादिति ॥ आ समन्ताजलस्य लवम् आलाति । 'ला
आदाने' (अ० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।
२।५) कः ॥*॥ लवमालाति । तद्धिञ्जम् । नञ्समासे (अ-
लवालः) ह्रस्वादिः-इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ आलतेऽम्भोऽ-
नेन । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) 'अलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । आ ईषत् वाला वृक्षा अत्र वा ॥ (२) ॥*॥ आ
वपन्ति जलमत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आवापो भाण्डपंचने
परिक्षेपालवालयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृक्षमूलकृत-
जलाधारस्य' ॥

१- 'इहैव जम्बूतरमालवालवत्परीयुषोचैर्मरतेऽब्धिना धृते' इति
प्रयोगादीर्घादिः ॥ २- 'अलवालरोधिषु पयःसु विभ्रतः सपलाशिरा-
शिरिव मूलसंततिः' इति माघाद्वस्वादिः-इति मुकुट-बुधमनोहरे ॥
३- भाण्डपचनमापाकस्थानम् । तत्र यथा- 'आवापधूमपरिधूसरम-
न्तरिक्षम्' ॥ अरिचिन्तायामपि यथा- 'परं प्रत्यावापः फलति कृत-
सेकस्तरिव' ॥ वल्येऽपि यथा- 'प्रकोष्ठः शुशुभे' तस्या गतोऽप्या-
वापश्चान्यताम्-इत्यनेकायं कैरवाककौमुदी ॥ ४- 'भाण्डवपने'
इति पाठः ॥

अथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी हविनी धुनी ।

स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥

अथेति ॥ नदति । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । पचादिषु (३।१।१३४) 'नदद् इति टित्वनिपातनात्
'टिद्धा-' (४।१।१५) इति ङीष् । ('नदी सरिति, शोणादौ
ना') ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
सरतेरिनिः (उ० १।९७) ॥ (२) ॥*॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम् ।
अत इनिः (पा२।११५) ॥ (३) ॥*॥ शैवलमस्त्यस्याम् ॥
(४) ॥*॥ तटमस्त्यस्याः- ॥ (५) ॥*॥ हदाः सन्त्यस्याम् ।
'ह्लादिनी' इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ धुनोति वेतसादीन् । क्तिप्
(३।२।१७८) पृषोदरादित्वात् । (६।३।१०९) जुक् । नान्त-
त्वान्ङीप् (४।१।५) ॥ (७) ॥*॥ स्रोतांसि सन्त्यस्याम् ।
मनुप् (पा२।९४) ॥*॥ 'अस्माया-' (पा२।१२१) इति
विनौ तु 'स्रोतस्विनी' इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ द्वीपमस्त्य-
स्याम् । मनुप् (पा२।९४) ॥ (९) ॥*॥ स्रवति । 'लटः शतृ-'
(३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'शप्-
श्यनोः-' (७।१।८१) इति जुम् ॥ (१०) ॥*॥ निम्नं गच्छति ।
'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
३।२।१०१) इति डः ॥ (११) ॥*॥ अपां समूह आपम् । तेन
गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥- ॥ अप गच्छति । डः
(वा० ३।२।१०१) । ह्रस्वादिपरि । 'विद्यादगारमागार-
मपगामापगामपि' इति द्विरूपकोषः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश
'नद्याः' ॥

गङ्गा विष्णुपदी जहुतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

गङ्गेति ॥ गच्छति । 'गत् गम्यद्योः' (उ० १।१२३)
(१) ॥*॥ विष्णुः पदं स्थानं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।
'विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णु-
पदी सुरापगा । (संक्रान्तिर्द्वारिका चापि)' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ जहो राजपेंस्तनया ॥ (३) ॥*॥ सुराणां निम्नगा ।
शुभादिः (८।४।३९) ॥ (४) ॥*॥ भागीरथस्येयम् । 'तस्ये-
दम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ त्रीर्न पथो गच्छति ।
डः (वा० ३।२।४८) यद्वा, -त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम् ।
तेन गच्छति । डः (३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ त्रीणि स्रोतांसि
यस्याः, ('त्रिस्रोता जहृकन्यायां स्रोतस्वत्यन्तरे त्रियाम्')
(७) ॥*॥ भीष्मं सूते । 'पुह् प्राणिप्रसवे' (अ० आ० अ०) ।
क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'भागीरथ्याः' ॥

१- 'तुहिनाचल इव पुण्यभागीरथीसहितो नलः' इति 'दमय-
न्तीशेषः' ॥ २- तथा च भारते- 'क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्ता-
रयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता' इति-
इति मुकुटः ॥

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनखसा ।

कालिन्दीति ॥ कलिन्दस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । 'अजियमिशीङ्-भ्यश्च' (उ० ३।६१) इत्युनच् ॥ (३) ॥*॥ शमनस्य खसा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यमुनायाः' ॥

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

रेवेति ॥ रेवते । 'रेवृ लृवगतौ' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ नर्म ददाति यति वा । 'हुदाञ् दाने' (जु० उ० अ०) । 'दो अवखण्डने' (दि० प० से०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'नर्मदः केलिसचिवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ सोमात्सोमवंशजात् पुरुवरस उद्भवति । तेनावतारितत्वात् । यद्वा, -सोमोऽमृतमुद्भवत्यस्याः । स्वर्गप्रदत्वात् । अप् (३।३।५७) । सोमाद्वाद्भवति । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ मेकलस्य ऋषेरदेर्वा कन्यका ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नर्मदायाः' ॥

करतोया सदानीरा

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदत्रास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) । गौरीविवाहे शंकरहस्तच्युतम् ॥ (१) ॥*॥ सदानीरं यस्याः । 'प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजखला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी' इति स्मृतेः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातनद्याः' ॥

वाहुदा सैतवाहिनी ।

वाहुदेति ॥ वाहुं छिन्नं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः । 'हुदाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा, -वहुदस्य कार्तवीर्यस्येयम् । तेनावतारितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अजादित्वात् (४।१।४) टप् ॥ (१) ॥*॥ सितानि बाहुनानि यस्यार्जुनस्य । तस्येयम् । यद्वा, -सितस्यार्जुनस्येयम् । सैती चासौ वाहिनी नदी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कार्तवीर्यावतारितनद्याः' ॥

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्

शतेति ॥ शतधा द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'हरेमितयोर्द्रुवः' (उ० १।३।४) 'शते च' (उ० १।३।५) इत्यु-र्द्धि ॥ (१) ॥*॥ शु पूजितं तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१।२०) इतीन् । बाहुलकाद्भुक् ।

२-खमध्योऽपि । तथा च महाकविप्रयोगः—'यन्मेखला भवति मेखलशैलपुत्री'—इति पञ्चिका-सर्वधरादयः—इति मुकुटः ॥ २-फलि-तापेक्षयनमेतत् । विग्रहस्तु सितश्च ते बाहाश्च, ते सन्यस्यासौ सित-वाही अर्जुनः । तस्येयम्—इति बोध्यः ॥ यथाच्युतस्यैव व्याख्यानत्वे उपोत्तमे शकाराश्रयणानापत्तिः ॥

अमर० १४

'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि' इति हिं शुतिः । यत्तु मुकुटः—शतद्रुवेव पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आदिवर्ण-विकारे 'शतद्रुः' इति स्वामी, शितं तीक्ष्णं हुता शितद्रुः इति कौमुदी—इत्याह । तत्र । 'एतद्वुध्यमानाः शितद्रुः सितद्रुव-त्याहुः' इत्यनेन (खामिग्रन्थेन) तेनास्यार्थस्य दूषितत्वात् । व्युत्पत्त्यन्तरस्य कृतत्वाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शतद्रुः' ॥

विपाशा तु विपाद् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

विपाशेति ॥ पाशं विमोचयति । 'सत्यापपाश-' (३।१।२५) इत्यादिना 'पाशान्मोचने' इति णिच् । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ तस्मादेव 'किप् च' (३।२।७६) इति क्तिपि विपाद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पापमोचिन्याः' ॥

शोणो हिरण्यवाहुः स्यात्

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणु वर्णगल्योः' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानौ स्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥ हिरण्यं बाहवस्य ॥*॥ हिरण्यं वहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) अदन्तः (हिरण्यवाहुः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नरविशेषस्य' ॥

कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुटुम्बे दांपत्ये वा साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कुल्या नदी कुल्य-मस्थि कुल्या वारिप्रणालिका' इति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । ('कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्ट्रोणीशृर्षामिषेषु, च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौपथौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कृत्रिम-स्वल्पनद्याः' ॥

शरावती वैत्रवती चान्द्रभागी सरस्वती ॥ ३४ ॥

कावेरी

शरावतीति ॥ शराः सन्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ वैत्रम-स्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रभागयोः पवत-योरियम् । तत्प्रभवत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिड्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् प्राप्तः 'चन्द्रभागाज्याम्' (ग० ४।१।४५) इति बाह्यादिगणसूत्राच्च भवति । स्वरूपयोरविशे-षात् । 'तापी तु तपती सैत्या, चान्द्रभागी तु चन्द्रिका । चान्द्रभागा, शारदा तु कश्मीरेषु सरस्वती' इति शब्दा-र्णवः । संज्ञापूर्वकत्वादृष्ट्यभावः । 'चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च सा मता । चन्द्रभागी च सैवोक्ता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥*॥ सरांसि सन्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) । 'सरसांस्तु नदे बाधौ नाऽन्यवद्रसिके, स्त्रियाम् ।

१-पशुपतिजटावन्ध इव चन्द्रभागालंकृतो देशः' इति दमयन्ती-रूपः ॥ २-पक्षे टप्—इति मुकुटः ॥

वाणी-स्त्रीरत्नवाग्देवी-गो-नदीषु नदीभिदि । मनुपत्न्यामपि' ॥
(१) ॥*॥ कस्य जलस्य वेरं शरीरम् । तस्येयम् । ईषद्वैरमस्या
वा । 'कावेरी स्यात्सरिङ्गेदे पण्यनारीहरिद्रयोः' ॥ (१) ॥*॥
(नदीविशेषाणां पृथक्पृथक्) ॥

सरितोऽन्याश्च

सरित इति ॥ अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-
गोदावर्यादयः ॥

संभेदः सिन्धुसंगमः ।

समिति ॥ संभिद्यन्ते मिलन्त्यत्र । 'भिदिर् विदारणे'
(६० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'संभेदः
स्फुटने सङ्गे' ॥ (१) ॥*॥ सिन्धोः संगमः ॥*॥ एकं
'नद्यादिसंगमस्य' ॥

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्

द्वयोरिति ॥ नत्यते । 'णल वन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति
णत्वम् । गौरादिटीप् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ 'कृत्रिम-
जलनिःसारणमार्गस्य' एकम् ॥

त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरय्यां च भवे दाविकसारिवौ ।

त्रिष्विति ॥ वीव्यति । 'दिषु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
ष्वल् (३।१।१३३) । देविकायां नद्याम् । सरति । 'सर्तेरयुः'
(उ० ३।२२) । 'अयुः' इत्येके । सरय्यां च भवे । 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिक्षपा-' (७।३।१)
इत्यचामादेरात्त्वम् । 'दाण्डिनयन-' (६।४।१७४) इति लोपः ।
त्रियां 'टिङ्गा-' (४।१।१५५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ 'देवि-
कासरय्यूङ्गवयोः' कर्मणैकैकम् ॥

सौगन्धिकं तु कह्लारम्

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्धेव । स्वार्थे 'विनयादिभ्य-
ष्ठक्' (५।४।३४) । शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्'
(५।१।१०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं तु कह्लारे
पद्मरागे च कर्तृणे । (पुलिङ्गो गन्धपाषाणे सुगन्धव्यवहा-
रिणि') ॥ (१) ॥*॥ कस्य जलस्य हार इव । के ह्लादते वा ।
अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शुक्लकह्लारस्य' । 'मुष्ठी' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥

हल्लकमिति ॥ हल्लति । 'हल्ल विकसने' () । ष्वल्
(३।१।१३३) । यद्वा, -हल्लनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
हलं लाति 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।
२।३) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
रक्तं संध्येव । इवार्थे कन् (५।३।९६) 'केऽणः' (७।४।१३) ।
रक्तान् संधीन् अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प०

से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) इति वा ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'रक्तकह्लारस्य', द्वे रक्तवर्णत्रिकालविकासितपुष्पस्य वा ॥
स्यादुत्पलं कुवलयम्

स्यादिति ॥ उपलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कोर्वलयमिव । शोभा-
करत्वात् । 'कुवलं तूत्पलं कुवम्' इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र कौ
वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३३) ।
('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले') ॥*॥ 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डे कुवम् । यद्वा, -कुवते ।
'कृड् शब्दे' (तु० आ० से०) कुटादिः । पचाद्यचि (३।१।१३४)
उवङ् (६।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कमलकुमुदादीनां'
सौमान्येन । अत एव 'इन्दीवरे मांसशून्ये उत्पलं कुड्भूकृहे'
इति रमस्तः, 'इयामं शितिकण्ठनीलं कुवलयमिन्दीवरं च
नीलाब्जम्' इति नाममाला च ॥

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजन्म च ॥ (१) ॥*॥ इन्दति ।
'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । इन्दी लक्ष्मीः ।
तस्या वरमिष्टम् । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्या च योषिति'
॥*॥ 'कुवलयं स्यादिन्दीवारमित्यपि' इति व्याडेरिन्दीवार-
मपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य' ॥

सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

सिते इति ॥ कौ मोदते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) ।
मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'इगुपध-' (३।१।१३६)
इति को वा । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे, स्त्री कुम्भिकोषधौ ।
गम्भार्या, पुंसि दिङ्नागे नागशाखाभृगान्तरे' ॥*॥ (क्विति
(३।२।१७८) कुमुद् ।) 'कुमुद् त्रिषु स्यात्कृपणे कैरवे तु
नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ के जले रौति । 'ह
शब्दे' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'तत्पुरुषे
कृति-' (६।३।१४) इत्यल्लक् । कैरवस्य हंससेदं प्रियम् ।
'कैरवं चन्द्रकान्तं गर्दभं कुसुदं कुसुदे' इति माधवः ।
('कैरवं कितवे रिपौ । नपुंसकं च कुसुदे, चन्द्रिकायां तु
कैरवी') । 'चन्द्रकान्तं तु कैरवे । चन्द्रकान्तो रत्नभेदे ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'शुक्लोत्पलस्य' ॥

१—कुवलयं चन्द्रविकासि, पद्मं तु सूर्यविकासि, इत्यनयोर्भेदः ।
'इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारि ध्रुवम्' इति लक्ष्यसंवादोऽपि
—इति बुधमनोहरा । २—नन्वेवं कथमुत्पलमित्युक्ते नीलोत्पलादि-
ष्वेव बुद्धिर्जायते, न पद्मादौ इति चेत् । उच्यते, —यथा सामान्येऽपि
धान्यार्थे 'धान्यम्' इत्युक्ते कलमादिष्वेव बुद्धिर्भवति, न मुद्गादौ, एव-
मिहाप्यदोष इति सर्वविरादयः—इति मुकुदः ॥ ३—'गन्धकान्तम्'—
इति लिखितम् ॥

शालूकमेपां कन्दः स्याद्

शालूकमिति ॥ एपां सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलम् । शल्यते, शलति वा 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'शलिमण्डिभ्यामुक्त्वा' (उ० ४।४२) वृद्धिः (७।२।११६) च ॥ (१) ॥॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य' ॥

वारिपर्णी तु कुम्भिका ।

वारीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्णो' (४।१।६४) इति ङीप् । यद्वा, -वारि पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (उ० ५० से०) । 'धाप्रवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । 'जातेः' (४।१।६३) इति । ङीप् । अत एव 'कुम्भीको वारिपर्णः स्यात्' इत्येके पठन्ति ॥ (१) ॥॥ कुम्भोऽस्त्यस्याः । ठक् (५।२।११५) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'जलकुम्भिकायाः' ॥

जलनीली तु शेवालं शैवलः

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'नील वर्णे' (भ्वा० ५० से०) णिच् (३।१।२५) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (१) ॥॥ जले शेते तिष्ठति । 'शीङो धुकलकृलञ्चालनः' (उ० ४।३८) 'शैवलश्चैव शेवालः शैवलो जलनीलिका' (इति वाचस्पतिः) ॥ (२) ॥॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'शैवालस्य' ॥

अथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥

कुमुदिन्याम्

अथेति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ङुत्' (४।२।८७) 'झयः' (८।२।१०) इति क्तवम् । ('कुमुद्वती कैरविण्यां दयितायां कुशस्य च') ॥ (१) ॥॥ 'पुष्करादिभ्यः' (५।२।१३५) इतीनी कुमुदिनी ॥ (२) ॥॥ द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य । कुमुदलताया इत्यन्ये ॥

नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः ।

नलिन्यामिति ॥ नडाः सन्त्यत्र । 'पुष्करादिभ्यः' (५।२।१३५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा, -नलमत्रास्ति । 'खलादिभ्यः' (वा० ४।२।५१) इतीनिः । ('नलः पोतगले राशि पितृदेवे कपीश्वरे ।') 'नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि नलं मतम्' इति विश्वः । नलिनी पुनः । पद्माकरे गङ्गा-

विजिन्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ विसमस्त्यस्याः । पूर्ववदितिः (वा० ४।२।५१) ॥ (२) ॥॥ एवं पद्मिनी । मुख-शब्दादाद्यर्थात् । मृणालिनी कमलिनी पुटकिनीत्यादयः । 'पद्मिनी पद्मसंघाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बुजे' इति मेदिनी । 'पद्मिनी योषिदन्तरे । अज्जेऽविजिन्यां सरस्यां च' इति हैमः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'पद्मसंघातस्य' । कमलिन्यां इत्यन्ये ॥

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

वेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अर्ति-स्तुप्' (उ० १।१४०) इति मन् । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह-निधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचार्वाटी-पञ्चगीपु च' ॥ (१) ॥॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० ५० से०) इनच् (उ० २।४९) 'नलिनं नलिकातोयाम्बुजेपु' ॥ (२) ॥॥ अरं शीघ्रं लिप्तां विन्दति । 'गवादिपु विन्देः' (वा० ३।१।३८) इति शः । 'शे मुचादीनाम्' (७।१।५९) इति जुम् । अराकाराणि पत्राणि विन्दति वा ॥ (३) ॥॥ महच्च तदुत्पलं च । 'उत्पलं कुटभूरुहे । इन्दीवरे मांसशून्ये' इति हैमः ॥ (४) ॥॥ सहस्रं पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥॥ कं जलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० ५० से०) । मूलविभुजा-दित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा, -काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वृषादिभ्यः' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'कमलं क्लोत्रि भेषजे । पङ्के जलिले ताम्रे कम-लस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हैमः ॥ (६) ॥॥ शतं पत्राण्यस्य । 'शतपत्रः शिखण्डिनि । दार्वाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (७) ॥॥ कुशे जले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यलक् ॥ (८) ॥॥ पङ्के रोहति । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० ५० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यलक् ॥ (९) ॥॥ 'तामरं घृतमणेश्च' इति रुद्रः । तत्र सस्ति । 'यस स्त्रे' (अ० ५० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१७१) इति डः । यद्वा, -तम्यते । 'तसु काह्वा-याम्' (दि० ५० से०) । घञ् (३।३।१९१) । 'नोदातोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति निषेधस्यानित्यत्वाच्च वृद्धिनिषेधः । रस्यते । 'रस आस्वादने' चुरादावदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । तामं

१-तथा च 'सुरगज इव विभ्रत् पद्मिनीं दन्तलशाम्' इत्यादयश्च प्रयोगाः-इति मुकुटः ॥ २-छोम हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे उदर्यो जलाधारः-इत्यनेकार्थकैरवाक्यकौमुदी । 'व्योम्नि' इति लिखित-मासीत् ॥

१-'सकलशेकलशैवलमालिका' इति कथिताभ्युदयात्-इति मुकुटः ॥ २-इतः प्रभृति सूर्यविकासिनामानि । 'निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यथा न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम्', 'तीव्रतपनतापप्रियाम्भोजिनी न सहते स्तोकमप्यमृतमुचो रुचश्चन्द्रस्य', 'चन्द्रं गता पद्मगुणात्र मुक्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिरुष्याम्' इत्यादि महाकविवर्णनात् ॥ ३-इतः पूर्वं 'नलिकातोयाम्बुजेपु' इति लिखितमासीत् । परंतु तस्य नलि-नशब्दार्थताया हेमादिपुलम्भने नलिनशब्दार्थ एव निवेशितम् ॥

च तद्वसं च । तामरसं पद्मे ताम्रकाञ्चनयोरपि ॥ (१०) ॥ सरसि भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसं सरसीत्हे । सारसः पुष्कराख्येन्द्रोः' इति हैमः ॥ (११) ॥ सरस्यां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१२) ॥ विसस्य प्रसूनम् ॥ (१३) ॥ केसरस्य राज्य-स्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि हृदयते' (वा० ५।२।१०९) इति डः । 'राजीवं नलिने, ना तु भेदे हरिणमीनयोः' ॥ (१४) ॥ पुष्पाति । 'पुप पुष्टौ' (दि० प० अ०) 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करच् । 'पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौपधान्तरे । तूर्याख्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे' इति हैमः ॥ (१५) ॥ अम्भसि रोहति ॥ (१६) ॥ पोटश्च 'पद्मसामान्यस्य' ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्डेति ॥ पुण्डयति । 'भङ्गि भूषायाम्' । 'पुङ्गि च' (भ्वा० प० से०) । 'कर्क(फर्फ)रीकादयश्च' (उ० ४।२०) इत्यरीकन् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिग्बर्गे कोषकारान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥ सितं शुक्लं च तदम्भोजं च ॥ (२) ॥ द्वे 'शुभ्रकमलस्य' ॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कोकनदम्

अथेति ॥ रक्तं च तत्सरोरुहं च ॥ (१) ॥ रक्तं च तदुत्पलं च ॥ (२) ॥ कोकंश्चक्रवाकान् नदति । 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावित-प्यर्थः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अथ कोकनदं रक्तकुमुदे रक्तपद्मे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि 'रक्तकमलस्य' ॥

नाला नालम्

नालेति ॥ नलति । 'णल वन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । 'नालं न ना पद्म-दण्डे नाली शकिकलम्बके' ॥ (१) ॥ (२) ॥ द्वे 'उत्पलादिदण्डस्य' ॥

अथाखियाम् ।

मृणालं विसम्

अथेति ॥ मृण्यते । 'मृण हिंसायाम्' (तु० प० से०)

१—'दुर्जन इव सतामरसः' इति वासवदत्तायां वसन्तवर्णनम्—इति मुकुटः ॥ २—इन्द्रो चन्द्रे यथा—'सिध्वतीव सुधासारैः सारसः सारसैः करैः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—सरसि रोहति । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यलुकि हस्वेकारोऽपि । तथा च भारविः—'अयमच्युतस्य वचनैः सरसीरुहजन्मनः' इति—इति मुकुटः ॥ ४—'काश्चिद्राक्षसप्रभदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिव्यसन्निभः' इति दम-यन्तीश्लेषः ॥ ५—नाला इत्यपि दृश्यते ॥

'तमिविशिविडिमृणि-' (उ० १।१।१८) इति काल् । अपचयविवक्षायां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् 'मृणाली' इत्यपि । 'मृणालं नलदे क्लीवं, पुनपुसैकयोर्विसे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ विसृति । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः । 'मृणाले तु विसं विशम्' इति द्विरुपकोशः ॥ (४) ॥ द्वे 'अञ्जादीनां मूलस्य' ॥

अञ्जादिकदस्ये पण्डमखियाम् ॥ ४२ ॥

अञ्जेति ॥ सनोति । 'पणु दाने' (तु० उ० से०) । 'अम-न्ताङ्गः (उ० १।१।१४) बाहुलकात्सत्वाभावः । 'पण्डः स्मृतो वैलीवदे पण्डं तु कानने भवेत्' इति मूर्धन्यादावजयः । 'पण्डं पद्मादिसंघाते न ली स्याद् गोपतौ पुमान्' 'शङ्खि रुजायां संघाते च' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) 'तालव्यो मूर्धन्योऽञ्जादिकदस्ये शण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषभे पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टः' इत्युपमविवेकः । 'मङ्कुरमुकुरौ दर्पणे, पण्डः समूहे, दारदोऽम्बुधौ' इति सारसतकोशः ॥ (१) ॥ एकम् 'अञ्जादीनां समूहस्य' ॥

करहाटः शिफाकन्दः

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट वीप्तौ' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (यत्तु)—कं जलं रहति त्यजति । करहं पद्मम् । ततो हटति वहिर्गच्छति—इति मुकुटः । तत्र । 'करहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अटतीति विग्रहेऽपि) वैद्विप्रस-ङ्गाच्च । 'करहाटः पद्मकन्दे देशैष्टमविशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ शिफा मूलतरुप्ररोहः तत्सहितः कन्दो मूलम् ॥ (२) 'शिफौ' इति 'कन्दम्' इति च पृथक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२) ॥ द्वे 'पद्मकन्दस्य' ॥

किंजल्कः केसरोऽखियाम् ।

किंजल्क इति ॥ किञ्चिज्जलति । 'जल अपवारणे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥ के जले सरति । 'स गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाच्च (३।१।१३४) । 'हलदन्तात्' (६।३।१) इत्यलुक् । दन्त्यसः । ('सवितृ-

१—तथा च 'सान्द्रं चन्दनमङ्गले वलयिता पाणौ मृणालीलता' इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥ २—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'लीन-पुंसकयोः' इत्युपलभ्यते । एवं चोकराजशेखरोक्तिरप्यनुकूलैव ॥ ३—विसं दन्त्यान्तम् । तथा च 'हंसपङ्क्तिव विसंवादिनी' इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥ ४—मुनव इव विसाधारा जलपक्षिणः' इति दमयन्ती ॥ ५—वलीवर्द उत्पृष्टपृष्ठः । तत्र यथा—'चौरैरपहृते षण्डे प्रुष्टः कोऽनु-धावति' । कानने यथा—'कुमुदकमलपण्डे तुल्यरूपामवसायम्' इत्यने-कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ५—वृक्षप्रसङ्गात् ॥ चौरादिकसादन्तस्य रहधातोर्वृक्षप्रसङ्गे ततोऽटतीति विग्रहे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ६—'पुण्यं' इति पाठः ॥ ७—अत एव 'करहाटः शिफा च स्याद् कन्दे सलिलजन्मनाम्' इति हैमनाममालायामुक्तम् ॥

किसलयकसरसभाः' इति सभेदात् ॥३॥ के शीर्यते । 'शृ
हिंसायाम्' (भ्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
तालव्यशः । 'केसरं हिह्वनि क्लीवं, किंजल्के न त्रियां, पुमान् ।
सिंहच्छदायां पुंनाने वकुले नागकेसरे' ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'पद्मकेसरस्य' ॥

संवर्तिका नवदलम्

समिति ॥ संवर्तते । 'वृत् वर्तने' (भ्या० आ० से०) ।
'हृपिपिरुहिह्वतिविदिच्छदिक्तीतिभ्यश्च' (उ० ४।१।१९) इतीन् ।
'संवर्तिर्नवपत्रिका' इति बोधालितः । ततः स्वार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ (१) ॥३॥ नवं च तद्वलं च ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'पद्मादीनां नवपत्रस्य' ॥

बीजकोपो वराटकः ॥ ४३ ॥

बीजेति ॥ बीजस्य कोपः पात्रमाधारः । तालव्यान्तोऽपि ॥
(१) ॥३॥ त्रियते दलैः । 'वृज् आवरणे' () ।
'अन्येभ्योऽपि-' () इत्याटच् । ततः स्वार्थे कन् (५।
३।७५) । यद्वा,—वरं दलवरणम् अटति । 'अट गतौ'
(भ्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे कन्

१—'आन्दोलकुसुमकेशरशरेणमुखी' इति वासवदत्तायां तालव्य-
मध्यदर्शनात् ॥—इति मुकुटः ॥

(५।३।७५) । 'वराटकः पद्मबीजकोशे रजौ कपर्दके' ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'पद्मबीजस्य' ॥

इति वारिवर्गविवरणम् ॥

उक्तान्वर्गान् संगृह्णाति—

उक्तं स्वर्व्योमदिकालधीशब्दादिसनात्यकम् ।

पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

उक्तमिति ॥ अत्रैकादश वर्गाः ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिर्सिंह-
देवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षितविर-
चितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः संपूर्ण-
तामगात् ।

१—आदिशब्देन पातालस्य ग्रहणम् इति मुकुटः ॥ अत्रायं भावः—
असिन्काण्डे द्वावेव मुख्यवर्गौ—स्वर्गः पातालश्च । तत्र नाट्यवर्गपर्यन्तं
स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणात्स्वर्गवर्गत्वम् । तदुत्तरं पातालसंग-
ताथेनिरूपणात्पातालवर्गत्वम् ॥ अत एवाग्निपुराणे प्रथमकाण्डे यतानेव
पदार्थानुक्त्वा उपसंहृतम् 'स्वर्गपातालवर्गाद्या उक्ताः' इति ॥ तत्राय-
शब्देनावान्तरवर्गग्रहणम्—इत्यपि मुकुटे व्यक्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधारयया व्याख्यया समेतः ।

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।

नृग्रहक्षत्रविद्वृक्षैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे । वर्गा उक्ता वदितुमा-
रब्धाः । आदिकर्मणि क्तः (३।४।७१) । कीदृशाः,—साङ्गो-
पाङ्गैः, पृथिव्यादिभिरुपलक्षिताः । तत्राङ्गानि मृदादीनि । उपा-
ङ्गानि खिलादीनि । आपणादीनि विषण्यादीनि । शिलादीनि
मनःखिलादीनि । वृक्षादीनि पुष्पादीनि । मृगशब्द आरण्य-
पशुमात्रपरः । 'आरण्याः पशवो मृगाः' इति स्मृतेः । आदि-
शब्देन पक्षिकीटादीनां ग्रहणम् । तस्य चाङ्गोपाङ्गानि पक्षिपक्षा-
दीनि । यद्वा,—मृगान्तुं शीलं यस्य स मृगादी सिंहः ॥

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः २

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमावनिर्मेदिनी मही ॥३॥

भूरिति ॥ भवति । कर्तरि क्तिप् (३।२।१७८) । 'भूः
स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति' । यत्तु—'भवत्यस्यां
सर्वम्' इति भूः । बहुलवचनात् (३।३।११३)—अधिकरणे
क्तिप् (३।३।१७८)—इत्याह मुकुटः । तत्र । उच्चरीत्या
निर्वाहान् । 'अन्नः पृथिवी' इति श्रुतिविरोधाच्च ॥ (१) ॥*॥
भवति । 'भुवः कित्' (उ० ४।४५) इति मिः ।—'भुवः
विमन्'—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'कृदि-
कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । 'भूमिः क्षितौ
स्थानमात्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ न चलति । 'चल कम्पने'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अचलः सन्त्यस्याम्,
इति वा । अच् (५।२।१२७) । 'अचलस्तु गिरिकील्योः ।
अचला भुवि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ नास्त्यन्तोऽस्याः ।
यद्वा,—अनन्तोऽस्ति धारको यस्याः । 'अनन्तः केशवे शेषे

पुमान्, अनवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवा-
द्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापावल्यामलकीषु च । विश्वंभरा-
गुह्ययोः स्यादन्तं सुरवर्त्मनि' ॥ (४) ॥*॥ रसोऽस्या-
मस्ति । अर्शवाद्यच् (५।२।१२७) । रस्यते वा । 'रस
आस्वादने' चुरादावदन्तः । घञ् (३।३।११३) । अच् (३।३।
५६) वा । यत्तु—घञर्थे को (३।३।५८) वा—इति मुकुटः ।
तत्र । परिगणनात् । अचः सत्त्वाच्च । ('रसा तु रसनापाठा-
सलकीक्षितिकङ्कषु-') ॥ (५) ॥*॥ विश्वं विभर्ति । 'डुमृच्'
'संज्ञायां मृतृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'विश्वंभरो-
ऽच्युते शक्ते पुंसि, विश्वंभरा भुवि' ॥ (६) ॥*॥ तिष्ठति ।
अजिरादित्वात् (उ० १।५३) किरच् । 'स्थिरा भूशाल-
पण्योर् न शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ धरति
विश्वम् । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । यद्वा,—ध्रियते ।
'धृङ् अवस्थाने' । (तु० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । धराः सन्त्यस्यां वा । 'धरः कूर्माधिपे गिरौ ।
कर्पासतलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥
'अभिजादिभ्य इजोत्रौ' (उ० ४।१७३) । गौरादिङीष् (४।
१।४१) ॥ (९) ॥*॥ 'अर्तिसृष्टि-' (उ० २।१०२) इत्यनिः ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ।—गौरादित्वा-
न्ङीष् (४।१।४१)—इति मुकुटस्य प्रमादः । ('धरणोऽहि-
पतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे) । धरणं धारणे मान-
विशेषे धरणी भुवि' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ क्षौति । 'दुह्य
शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकाच्चिः । ('कृदिकारात्-'
(ग० ४।१।४५) इति ङीष्) ॥ (११) ॥*॥ जिनाति ।
'ज्या वयोहानौ' (त्रया० प० अ०) । अम्यादित्वाद्यदन्तो
(उ० ४।१।१२) निपातितः । 'ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरा'

१—'निरवधौ' इति पाठः ॥ २—अत एव हस्तेकारान्तोऽपि
यथा—'विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्भगिरुहाधिरुहैर्वधूलतायाः' इत्य-
नेकायैरवाकरकौमुदी ॥

इति शाश्वतः । ('ज्या तु मातरि' इति हैमः) ॥ (१२) ॥॥। कश्यपस्येयम् । 'काश्यप उक्तो मुनिमृगयोर्भेदे च काश्यपी क्षमायाम्' इति मेदिनी ॥ (१३) ॥॥। क्षियति । 'क्षि निवासगलोः' (तु० प० अ०) । 'क्षिचत्तौ च-' इति (३-३।१७४) क्तिच् । यत्तु—क्षियन्त्यत्र—इति मुकुटः । तत्र । 'अजबन्ध्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्वा बाधात् । 'क्षितिर्गहे भुवि क्षये' इति हैमः ॥ (१४) ॥॥। सर्वं सहते 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'पूःसर्वयोः-' (३।२।४१) इति खच् । ('सर्वसहः सहिष्णौ स्यात्सर्वसहा पुनः क्षितौ' ॥ (१५) ॥॥। वक्षु धनमस्तस्याम् । मत्तुप् (५।२।९४) ॥ (१६) ॥॥। वक्षु दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१७) ॥॥। ऊर्णोति, ऊर्णयते वा । 'ऊर्णञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) । 'महति ह्रस्वश्च' (उ० १।३१) इत्युः, तुलोपः, ह्रस्वः च । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति ङीप् ॥ (१८) ॥॥। वक्षु धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) ॥ (१९) ॥॥। गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् । अर्धाआद्यच् (५।२।१२७) । गां जलं त्रायते वा । 'त्रैल् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२०) ॥॥। कुवते । 'कुल् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्वदित्वाद् (वा० ३।२।१८०) डः ॥ (२१) ॥॥। प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेः पिवच् संप्रसारणं च' (उ० १।१४९) । पित्त्वात् (४।१।४१) ङीप् ॥॥। 'पवन्' इत्येकै । पृथ्वी । 'पृथिवी पृथिवी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः ॥ (२२) ॥॥। ('प्रथिमदि-') (उ० १।२८) इति उप्रत्यये संप्रसारणे 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति ङीप् पृथ्वी । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके' ॥ (२३) ॥॥। क्षमते । 'क्षमूप् सहने' (भ्वा० आ० से०) । 'क्षमेरुपधालोपश्च' (उ० ५।६५) इत्यच् । यत्तु—पुषोदरादित्वात् (६।३।१०९) । अलोपः । बाहुलकान्मन् टिलोपश्च—इति मुकुटः । तत्र । उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥॥। पचाद्यचि (३।१।१३४) क्षमा च ॥ (२४) ॥॥। अवति अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिसृष्ट-' (उ० २।१०२) इत्यनिः ॥ (२५) ॥॥। मेदमस्तस्याम् । अत इनिः (५।२।११५) । 'मलग्नो मेदकुष्ठहा' इति शालिहोत्रः । मेद्यति वा । 'जिमिदा-' (दि० प० से०) । प्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) इनिः ॥ (२६) ॥॥। मद्यते । 'मह पूजायाम्' चुरादावदन्तः । ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । महिः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । यत्तु—मद्यन्ते भूतान्यस्याम्, मद्यते, वा । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः । गौरादिङीप् (४।१।४१)—इति मुकुटः । तत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्प्रसङ्गात् । कर्मणि घस्याप्रसङ्गाच्च । 'करणाधिकरणयोः'

अनुवर्तनात् । 'वीचिः पङ्क्तिर्महिः केलिरित्याद्या ह्रस्वदीर्घयोः' इति वाचस्पतिः । यद्वा,—महीयते । 'महीङ् पूजायाम्' कण्वादियगन्तः । 'क्विप् च' (३।२।७५) इति क्विप्-ह्रोपयलोपौ । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । तदभावे विसर्गः—इति कश्चित् । तत्र । 'कारग्रहणाच्च' इत्युक्तत्वात् । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्भवतेजसोः' इति हैमः ॥ २७ ॥॥। सप्तविंशतिः 'भूमेः' ॥

मृन्मृत्तिका

मृदिति ॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (क्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥॥। स्वायें 'मृदस्ति-क्त्' (५।४।३९) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'मृदः' ॥

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्ता च मृत्तिका ।

प्रशस्तेति ॥ मृच्छन्दात् 'सलौ प्रशंसायाम्' (५।४।४०) ॥ (१) ॥॥। (२) ॥॥। द्वे 'प्रशस्तमृदः' ॥

उर्वरा सर्वसस्याख्या

उर्वरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा,—ईर्यते । 'ऋ गतौ' (क्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । उरुणामरा । यद्वा,—उर्व्यते । 'उर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घस्तु संज्ञापूर्वकत्वाच्च । उर्वं राति । कः (३।२।३) । यद्वा,—संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । 'राल्लोपः' (६।४।२१) । उर् चासौ वरा च । उर्षु वरा वा । 'ऊर्वरा तु भूमात्रे सर्वसस्याख्यामुच्यते' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। सर्वाणि च तानि सस्यानि च । तैराख्या मृत् । एकम् 'सस्याख्यभूमेः' ॥

स्यादूपः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

स्यादिति ॥ ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ('ऊषः क्षारमृदि प्रोक्तः प्रभातेऽपि पुमानयम् । तत्संध्यायां च रन्ध्रे च चन्दनाद्रौ श्रवो विले' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। क्षारयति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्षारा चासौ मृत्तिका च ॥ (२) ॥॥। द्वे 'क्षारमृत्तिकायाः' ॥

ऊपचानूपरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ

ऊपेति ॥ ऊपोऽस्त्यस्मिन् । मत्तुप् (५।३।९४) ॥ (१) ॥॥। 'ऊपसुधि-' (५।२।१०७) इति रः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'क्षारमृद्धिशेषस्य' ॥

स्थलं स्थली ।

स्थलमिति ॥ स्थलति । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—स्थल्यतेऽत्र । 'घञर्थे कः'

१—विश्वकोषे तु, 'काश्यपः स्यान्मुनौ गीनभेदेः भूमौ तु काश्यपी' इति पाठ उपलभ्यते ॥

(वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् ॥ (१) ॥*॥ स्थली अकृत्रिमा । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् । कृत्रिमा स्थला । स्थलं तूभयसाधारणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थलस्य' ॥

समानौ मरुधन्वानौ

समानाविति ॥ प्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि । 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वोः' ॥ (१) ॥*॥ धन्व्यतेऽस्मात् ।—धविर्ल्यर्थः सौत्रः इति मुकुटः । तत्र । (घातुपाठे (भ्वा० प० से०) दर्शनात् ।) 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्जलदेशस्य' ॥

द्वे खिलाग्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिषु

द्वे इति ॥ खिलति । 'खिल उच्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । खिल्यते वासिन् । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । ('खिलमग्रहते क्लीवं सारसंक्षिप्तवेधसोः') ॥ (१) ॥*॥ न ग्रहन्त्यते स्म । 'हन हिंसाग्लोः' (अ० प० अ०) । कर्मणि कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समे समानार्थे । द्वे 'हलाद्यच्छस्य' । (त्रिषु लिङ्नये । त्रियां खिला अप्रहता) ॥

अथो जगती लोको विष्टं भुवनं जगत् ।

अथविति ॥ गच्छति । 'गमृत् गतौ' (भ्वा० प० उ०) । 'पृषद्बृहन्महज्जगत्-' (उ० २।८४) इति निपातितः । शतृ-वद्भावात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ लोकव्यते । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१४) । 'लोको विश्वे जने' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'विष्टपविष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) ॥*॥ पादिपाठे तु—पिष्यते पिश्यते, वात्र । 'पिश गतौ' (१) । 'पिष्ट संचूर्णने' (रु० प० अ०) वा । ('भुवनं') पिष्टपः पुमान् इति बोधालितः ॥ (३) ॥ भवन्त्यस्मिन् । 'रहोः क्युन्' (उ० २।७९) 'भूसूधूत्रस्त्रिभ्यः-' (उ० २।८०) इति क्युन् । ('भुवनं पिष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले') ॥ (४) ॥*॥ यस्तु—जङ्गम्यते—इति त्रामिना विष्ट-हीतम् । यच्च—पुनः पुनर्दृष्टिर्धौ गच्छति—इति मुकुटेन । तत्र । 'वर्तमाने बृहत्-' (उ० २।८४) इति सूत्रे यदर्थस्य

वृत्तिरुद्भिरनुकेः । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यद्विधानाच्च । 'जगत् स्याद्विष्टपे क्लीवं, वायौ ना, जङ्गमे त्रिषु' ॥ (५) ॥*॥ 'एकं महाभूतं पृथ्वी, पञ्चमहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं तु जगत्' इति पृथ्वीजगतोर्भेदः ॥ पञ्च 'भूतलस्य' ॥

लोकोऽयं भारतं वर्षम्

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः । भरतस्य राज्ञ इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'महर्षिव्यासरचिते जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृध्यते 'वृष्टु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यच् । 'पुनर्पुनस्तयोर्वर्षे जम्बूद्वीपान्द्विष्टपु' इति रुद्रः । 'वर्ष स्थानं विदुः प्राज्ञा इमं लोकं च भारतम्' इति भारविः । 'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः' । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपान्द्विष्टपु' ॥ एकम् 'भारतवर्षस्य' ॥

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

शरेति ॥ शरावत्या नद्या मर्यादायाः । प्राचा सहितो दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'द्युप्रागपाग्न-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्राच्यदेशस्य' ॥

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

उदीच्य इति ॥ तत् एवावधेः । पश्चिमेन सहित उत्तरो देशः उदीच्यां भवः । 'द्युप्राग्न-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य' ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्

प्रत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'अत्यादयः क्रान्ता-वर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छानां देशः ॥ (२) ॥*॥ 'चातुर्वैष्वान्व्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्' ॥ द्वे 'शिष्टाचार-रहितखशादिदेशस्य' ॥

मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

मध्येति ॥ मध्यश्चासौ देशश्च ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भवः

१—मुकुटे तु एतदग्रे—अत एव सामान्यविशेषभावाज्जम्बूद्वीपे तदेकदेशे च भारतप्रयोगः । प्रकरणादिमिस्तु तदवगमः । यथा 'एष दूरगुरुभारतं वर्षमथ मम वर्तते वशे' इति माघः । तथा 'एतेन भारतमिलावृत्तवदिभाति' इति च । अन्यान्यपि वर्षाणि । यथा 'स्याद्भारतं किंपुरुषं हरिवर्षं च दक्षिणाः । रम्यं हिरण्यकुलं सुमेरोरुत्तराख्यः । भद्राश्वकेतुमालौ तु द्वौ वर्षौ पूर्वपश्चिमौ । इलावृत्तं तु मध्यस्य सुमेरुर्यत्र तिष्ठति' इति वाचस्पतिः—इत्युक्तम् ॥ २—यदाह 'प्रागुद्भौ विभजते इंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषां शब्दसिद्ध्यै सा नः पातु शरावती'—इति क्षीरसामी ॥

१—अत्र 'वज्यपि संज्ञापूर्वकत्वाद्व्यवभावाच्च' इत्यधिकः पाठः ॥ २—वेधसि विष्णौ यथा हरिवंशस्य—खिलस्य विष्णोरिषवो गुणा यत्र इति व्युत्पत्त्यां 'खिलेषु' इति संज्ञा ॥ ३—इतः पूर्वम् जगत्स्यादिति लिखितमासीत् । तदत्रैव जगच्छब्दव्याख्याने लिखितम् ॥

‘मध्यान्मः’ (४।३।८) ॥ (२) ॥*॥ ‘हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनान्नापि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः’ (२।२१) इति मनुः । विनशनं कुरुक्षेत्रम् । द्वे ‘मध्य-देशस्य’ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।

आर्येति ॥ आर्या आ समन्ताद् वर्तन्तेऽत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुण्यस्य भूमिः । पुण्या चासौ भूमिश्च, इति वा ॥ (२) ॥*॥ ‘आ समुद्रान्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदु-र्बुधाः’ इति (२।२२) मनुः । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । ‘हिमालयोः’ इति पाठे तु हिमेन अत्यते । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१५) । द्वे ‘विन्ध्य-हिमागमध्यदेशस्य’ ॥

नीवृज्जनपदः

नीवृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्वविव-क्षाऽत्र । ‘वृत्तु वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । ‘नहिवृति-’ (६।३।११६) इति दीर्घः । यत्तु—‘नियमेना-वश्यतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र’ इति पुंसि बाहुलकात्, संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८), ‘अन्येभ्यो-ऽपि दृश्यते’ (३।२।१७८) इति वा अधिकरणे क्तिप्—इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्यागतिरुक्तित्वात् ॥ (१) ॥*॥ जनः पदं वस्तु यत्र । ‘भवेज् जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जन-निवासस्थानस्य’ ॥

देशविषयौ त्ववर्तनम् ॥ ८ ॥

देशेति ॥ दिशति । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । दिश्यते वा । घञ् (३।३।१४) ॥ (१) ॥*॥ विसिनोति ‘विञ् वन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । ‘परिनिविभ्यः-’ (८।३।७०) इति षत्वम् ।—‘विसीयन्तेऽत्रेति, ‘एरच्’ (३।३।५६)—इति विग्रहे तु मूर्धन्योऽनुपपन्नः । ‘-सितसय-’ (८।३।७०) इति काज-न्तयोः सृजेऽनुवादात् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचर-देशयोः । शब्दादौ जनपदे च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपवर्तन्तेऽत्र ।—‘ल्युट्’ (३।३।११४) इति मुकुटः । तत्र । घञो ल्युट्पवादात् । अतः—‘अन्यत्रापि-’ (उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘ग्रामसमुदायलक्षणस्य स्थानमात्रस्य’ ॥

त्रिष्वागोष्ठात्

त्रिष्विति ॥ (आगोष्ठात्) गोष्ठशब्दमभिव्याप्य ॥

नडप्राये नडान्नडल इत्यपि ।

नडेति ॥ नडाः प्राया यत्र । ‘कुमुदनडवेतसेभ्यो ऋतुप’ (४।२।८७) । ‘स्यः’ (८।२।१०) इति ‘मादुपधायाः’

अमर० १५

(८।२।९) इति वा क्त्वम् ॥ (१) ॥*॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । ‘नडशादाङ् इलच्’ (४।२।८८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नडा-धिकदेशस्य’ ॥

कुमुद्रान्कुमुदप्राये

कुमुद्रानिति ॥ कुमुद्रानि सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ कुमु-द्रानि प्रायाण्यत्र ॥ एकम् ‘कुमुदवहुलदेशे’ ॥

वेतस्वान्वहुवेतसे ॥ ९ ॥

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ वहवो वेतसा यत्र ॥ एकम् ‘वहुवेतसदेशे’ ॥

शाद्वलः शादहरिते

शाद्वल इति ॥ शीयते । ‘गृह् शातने’ (भ्वा०, तु० प० अ०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । शीयतेऽस्मि-न्निति वा । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । शादो बाल-तृणमस्मिन् । इलच् (४।२।८८) ॥ (१) ॥*॥ शादैर्बाल-तृणैर्हरितः ॥ एकं ‘नवतृणप्रचुरस्य’ ॥

सजम्बाले तु पङ्किलः ।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्केन सह । ‘पङ्कोऽस्मिन्निति । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘स-कर्दमस्य’ ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥*॥ अनुगता आपो-ऽत्र । ‘ऋक्पूर्-’ (५।४।७४) इत्यः । ‘ऊदनोर्देशे’ (६।३।९८) । (‘अनूपो महिषे नाम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत्’ इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तथाविधो जलप्रायः । कं जलं छयति परिच्छिनत्ति । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘कच्छमनूपम्’ इति बोधालितः । (‘कच्छो द्रुमेदे नौकाङ्गोऽनूपप्राये तदेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्परिधानापरावले । ‘चीर्या वारौह्याम्’ इति हैमः) । ‘त्रिषु’ इत्यस्य बाधनार्थं ‘पुंसि’ इति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘जलाधिकदेशस्य’ ॥

श्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ।

श्रीति ॥ (‘शर्करा खण्डविकृता कर्परांशे खण्डन्ते । उपलयायाम्’ इति हैमः) । शर्करा (अश्मप्राया मृत्) अस्त्वत्र । ‘देशे लुविलच्’ (५।२।१०५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ‘सिकताशर्कराभ्यां च’ (५।२।१०४) इत्यण् । (‘शर्करः स्यादुग्धफेने शर्करान्वितदेशयोः’ इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥

१—परिधानापरावले यथा—‘प्रलम्बकच्छाः किल दाक्षिणात्याः’ ॥

२—चीरी पक्षिविशेषः ॥ ३—वाराही—वराहक्रान्ता ओपधी । इत्यनेकार्धकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—कर्परांशो मृत्कपालखण्डम्, उपला अश्मरूपा मृत्, तयोर्व्या—‘नगतलक्षितरामद्रीं सशर्करां मारुतश्चण्डः’ इत्यनेकार्धकैरवाकरकौमुदी ॥

‘अन्यतरस्याम्’ (५।२।९६) ग्रहणान्मतुप् (५।२।९४) च ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि ‘अश्मप्रायमृदधिकस्य वालुका-
युक्तदेशस्य’ ॥

देश एवादिभौ

देशे इति ॥ (तत्र) आदौ भवौ । +‘मध्योन्मः’ (४-
३।८) इत्यत्र ‘अदिश्व’ इति वचनान्मः+ ॥ आदिभौ शर्करा-
शर्करालौ देश एव नान्यत्र । ‘शर्करः, शर्करावान्’ इतीमौ
तु ‘देशादेशयोः’ ॥

एवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

एवमिति ॥ एवं ‘सिकता’, ‘सिकतिलः’ इतीमौ देश
एव । ‘सैकतः’, ‘सिकतावान्’ इति तु देशादेशयोः ।
केचित्तु सिकताशर्कराशब्दौ बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि ‘वालुकाबहुलदेशस्य’ ॥

देशो नद्यम्बुवृष्यम्बुसंपन्नद्वीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

देश इति ॥ नद्यम्बुभिर्वृष्यम्बुभिश्च संपन्नैर्धान्यैः पालितः ।
नदी माताऽस्य । ‘नद्यृतश्च’ (५।४।१५३) इति कप् ॥ (१)
॥*॥ देवो माताऽस्य । ‘देवो मेघे सुरे राशि’ ॥ (१) ॥*॥
क्रमेण एकैकम् ‘नद्यम्बुभिर्वृष्यम्बुभिः संपन्नदेशस्य’ ॥
सुराक्षि देशे राजन्वान् स्यात्

सुराक्षीति ॥ शोभनो राजा यत्र ।—‘न पूजनात्’ (५।-
४।६९) इति टचोऽभावः—इति मुकुटः । तत्र । बहुव्रीहौ टचो-
ऽप्रसङ्गात् । मतुप् (५।२।९४) प्रशंसायाम् (वा० ५।२।९४)
‘राजन्वान्सौराज्ये’ (८।२।१४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं
‘स्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य’ ॥

ततोऽन्यत्र राजवान् ।

तत इति ॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘सामान्यराजयुक्तदेशस्य’ ॥

गोष्ठं गोस्थानकम्

गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र । ‘घञर्थे—’ (वा० ३।-
३।५८) इति कः । ‘अम्बाम्ब—’ (८।३।९७) इति घत्वम् ।
‘गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी सभासंलग्नयोः स्त्रियाम्’ ॥ (१)
॥*॥ गवां स्थानम् । स्वार्ये कः (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘गवां स्थानस्य’ ॥

तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

तत्त्विति ॥ पूर्वं भूतं गोष्ठम् । ‘गोष्ठात्त्वञ् भूतपूर्वं’ (५।-

२।१८) इति खञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘भूतपूर्वगोष्ठस्य’ ॥
पर्यन्तभूः परिसरः

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भूः ॥ (१) ॥*॥ परितः सरन्त्यत्र ।
‘पुंसि’ (३।३।१८) इति घः । (‘परिसरः प्रान्तभू-दैवयो-
मृतौ’) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नद्यादिसमीपभूमेः’ ॥

सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।

सेतुरिति ॥ स्त्रियां वर्तमानायाम् आलौ सेतुः (पुमान्)
तिनोति, सीयते वा । ‘विन् वन्धने’ (खा० उ० अ०) ।
‘सितनि—’ (उ० १।६।९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ आ अल-
लम्भः । ‘अल वारणे’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।-
१।१८) । यद्वा,—अल्यतेऽनया । ‘इणजादिभ्यः’ (वा० ३।३।-
१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सेतोः’ ‘पुल’ इति ख्यातस्य ॥

चामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम् ॥ १४ ॥

चामेति ॥ चामैर्चामं वा ल्यते । ‘लृञ् छेदने’ (क्या०
उ० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (१) ॥*॥ न अकति । ‘अक
कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्दुः । यद्वा,—
नम्यते भूनेन । ‘णम प्रहृत्वे शब्दे च’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘फलपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनकिधतश्च’ (उ० १।१८)
इत्युः, नाकिश्च । इकार उच्चारणार्थः । (‘नाकुर्मुन्यन्तरे पृथ्वी-
धर-वल्मीकयोः पुमान्’) ॥ (२) ॥*॥ वलन्ते प्राणि-
नोऽत्र । ‘अलीकादयश्च’ (उ० ४।२५) इति निपातितः ।
(‘व(व)ल्मीको नाकुर्बाल्मीकयो रोगभेदे’) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य’ ॥

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी स्रुतिः ।

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्त्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अयनमिति ॥ अयन्ते ईयते वाऽनेन । ‘करणा—’
(३।३।११७) इति मुकुटः । तत्र । घञो ल्युडपवादत्वात् ।
आतो युच् (उ० २।७८) कर्मणि वा ल्युट् (३।३।११३) ।
‘अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदक्षिणतो गतौ’ इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ वृत्तं तत् । वर्ततेऽत्र वर्तन्तेऽनेन वा । मनिन् (उ०
४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते वितृणीक्रियते पादैः । ‘मृज्
शुद्धौ’ (अ० प० से०) । मार्यते । ‘मार्ग अन्वेषणे’ (उ०
उ० से०) वा । यत्तु—मृग्यतेऽनेन—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । अल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्धक्षणाभावोपधावृद्धिः स्यात् ।
‘मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि’ इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ अत्ति वलम् (पथिकानाम्) ‘अद भक्षणे’ (अ०
प० अ०) । ‘अदेर्ध च’ (उ० ४।१।१६) इति कनिप्, धश्चा-
न्तादेशः । यत्तु—अल्यते सततं गम्यते अनेन—इति मुकुटे-
नोक्तम् । तत्र । उक्तसूत्रविरोधात् । अतर्तेर्धक्निपोरविधा-

१—‘चात् मतुप्’ इति तु वक्तुं युक्तम् । अत एव ‘देशे लुप्’
इति सूत्रे ‘नादणमतुप् च’ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् ॥ २—
‘मध्योन्मः’ इति सूत्रे भाष्ये तु ‘आदेश्व’ इति वचनं नोपलभ्यते ।
तस्मात् ‘अग्रादिपश्चाद्विमच’ (४।३।२३ सूत्रे) इति वचनादादे-
र्विमच वक्तव्यः ॥

१—बाल्मीकी प्राचेतसे यथा—‘पीयूषमेव नालीकं वल्मीकस्य
कनैर्गिरि’ इत्यनेकायं कैरवाकरकौमुदी ॥

नात् । (‘अध्वा ना पथि संस्थाने सास्रवस्कन्धकालयोः’) ॥
 (४) ॥॥ पथन्तेऽनेन । ‘पथे गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
 ‘पथिमथिभ्यामिनिः’ () पतन्त्यनेन इति वा ।
 ‘पतेस्थश्च’ इतीनिः, योऽन्तादेशश्च ॥॥ ‘पथः’ इत्यदन्तोऽपि ।
 ‘वाटः पथश्च मार्गश्च’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥॥
 पथतेऽनया । ‘पथटिभ्यामविः’ () । ‘कृदिकारात्-’
 (ग० ४।१।४५) इति वीप् ॥ (६) ॥॥ सरन्त्यनया । ‘सृ
 गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।—किन् (३।३।९४)—इति मुकुटः ।
 तच्च । ‘अजन्भ्याम्-’ (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् ।
 (अतः) करणस्यापि कर्तृत्वविवक्षायां ‘क्त्विच्चाँ च’ (३।३।
 १७४) इति क्त्विच् । ‘सृतिर्गतौ पथि’ इति हैमः ॥ (७) ॥॥
 ‘अति-’ (उ० २।१०२) इत्यनिः । ‘सरणिः श्रेणिवर्मनोः’
 इति दन्त्यादौ रभसः । ‘शुभं शुभे प्रदीप्ते च, सरणिः पथि
 चावलौ’ इति तालव्यादावजयात्तालव्यादिरपि । तत्र ‘शृ हिंसा-
 याम्’ (क्त्वा० प० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥॥
 पादाभ्यां हन्यते । ‘हन हिंसागल्योः’ (अ० प० अ०) ।
 किन् (३।३।९४) । ‘हिमकापिहितिषु च’ (६।३।५४) इति
 पद्मावः । ‘पद्धतिः पथि पङ्क्तौ च’ इति हैमः ॥ (९)
 ॥॥ पादाय हिता । ‘शरीरावयवाद्यत्’ (५।१।६) ।
 ‘पद्यत्यतदर्थे’ (६।३।५३) इति पद्मावः । ‘पदमस्मिन्दश्यम्’
 (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥॥ वर्तन्तेऽनया ।
 ‘वृतेश्च’ (उ० २।१०६) इत्यनिः । ‘वर्तनी पथि । वर्तने
 तर्कुपिण्डे च’ इति हैमः ॥॥ ‘चात् (२।१०६ उणादि-
 सूत्रेण) मुद्’ इत्येके । तत्र वर्तमनि ॥ (११) ॥॥ एकः
 पादोऽस्याम् । ‘कुम्भपदीषु च’ (५।४।१३९) इति निपा-
 तितः । यद्वा,—‘संख्यासुपूर्वस्य’ (५।४।१४०) इति पादस्या-
 न्तलोपः । ‘पादोऽन्यतरस्याम्’ (४।१।८) इति वा वीप् ।
 ‘पादः पत्’ (६।४।१४०) ॥॥ अत्र पक्षे ‘एकपाद्’ इत्यपि
 रूपान्तरम् । ‘एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्मनि स्त्री
 स्यात्’ ॥ (१२) ॥॥ द्वादश ‘मार्गस्य’ ॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

अतीति ॥ ‘खती पूजायाम्’ । ‘कुगति-’ (२।२।१८) इति
 समासः । ‘न पूजनात्’ (५।४।६९) ॥ (१) ॥॥ (२) ॥॥
 संश्वासौ पन्थाश्च । ‘सन्महत्-’ (उ० २।१६१) इति तत्पु-
 रुषः ‘ऋक्पूर-’ (५।४।७४) इत्यः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि
 ‘शोभनमार्गस्य’ ॥

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥१६॥

व्यध्व इति ॥ विरुद्धोऽध्वा । ‘प्रादयो गताद्यर्थे’ (वा०
 २।२।१८) इति समासः । ‘उपसर्गादध्वनः’ (५।४।८५)

इत्यच् ॥ (१) ॥॥ दुष्टोऽध्वा ॥ (२) ॥॥ विरुद्धः
 पन्थाः ‘ऋक्पूर-’ (५।४।७४) इत्यः—इति मुकुटः । तच्च ।
 (‘पथः संख्याव्ययादेः’) (वा० २।४।३०) इति क्लीवताप्रस-
 ङ्गात् । अतः ‘विरुद्धः पथः’ इति विग्रहीतव्यम् ॥ (३)
 ॥॥ कुत्सितोऽध्वा । ‘कुगति-’ (३।२।१८) इति समासः ।
 ‘कोः कत्तत्पुरुषेऽचि’ (६।३।१०१) ॥ (४) ॥॥ ‘इप-
 दर्थे च’ (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमार्गोऽपीप-
 न्मार्गो भवति । कुत्सितः पथः । ‘वाटः पथश्च मार्गश्च’
 इति त्रिकाण्डशेषाददन्तः पथशब्दः । पथशब्देन समासेन
 पुंस्त्वं निर्वाह्यम् । पथिनशब्देन समासे ‘का पथ्यक्षयोः’
 (६।३।२०४) इति कादेशे ‘पथः संख्याव्ययादेः’ (वा०
 २।४।३०) इति क्लीवत्वं भवति । ‘सत्पथस्तु सुपन्थाः स्याद्
 व्यध्वो विपथकापथौ’ इति रभसोऽप्येवम् । (‘कापथः,
 कुत्सितपथे उशीरे क्लीवमिष्यते’) ॥॥ कुत्सितार्थकुशब्दस्य
 पथशब्देन समासे कुपथः, अपि ॥ (५) ॥॥ पञ्च
 ‘दुर्मार्गस्य’ ॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये

अपन्था इति ॥ पथोऽभावः । ‘नञ्’ (१।२।६) इति
 तत्पुरुषः ॥ (१) ॥॥ ‘पथो विभापा’ (५।४।७२) इत्यः ।
 ‘अपथं नपुंसकम्’ (२।४।३०) ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘मार्गा-
 भावस्य’ ॥

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्गेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमदति । ‘अट गतौ’ (भ्वा०
 प० से०) ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘संज्ञायां कत्’ (५।३।
 ७५) । (‘शृङ्गाटकं भवेद्द्वारिकण्टके च चतुष्पथे’) ॥ (१)
 ॥॥ चतुर्णां पथां समाहारः । ‘तद्वितार्थो-’ (२।१।५१)
 इति समासः ‘ऋक्पूर-’ (५।४।७४) इति समासान्तः ।
 ‘इदुदुपथस्य-’ (८।३।४१) इति पत्वम् । ‘पथः संख्या-’
 (वा० २।४।३०) इति क्लीवत्वम् । (‘चतुष्पथं चतुर्मार्गसं-
 गमे, प्राक्षणे तु ना’) ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘चतुष्पथस्य’ ॥

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमत्र । ‘प्रादिभ्यः-’ (वा० २।
 २।२४) इति बहुव्रीहिः । (‘प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरशून्य-
 पथेऽपि च’) ॥ (१) ॥॥ दूरश्वासौ इक्ष्यश्च ॥ एकम्
 ‘दूरशून्यच्छायाजलादिवर्जितमार्गस्य’ ॥

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥

कान्तारमिति ॥ कस्य जलस्य मुखस्य वान्तः । कान्त-
 मृच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।
 २।१) ॥ (१) ॥॥ एकम् ‘चोराद्युपद्रवैर्दुर्गममार्गस्य’ ॥

गन्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्

गन्यूतिरिति ॥ ‘गोर्भूतौ छन्दस्तुपसंख्यानम्’, ‘अध्व-
 परिमाणे च’ (वा० ६।१।७९) इत्यवादेशः । ‘धन्वन्तरसहस्रं

१—आसवः कर्मवन्धहेतुक्रिया हिसादिः तेन सह वर्तते यः
 स्कन्धः शरीरभावापन्नो रूपरसादिसमूहः सः सास्रवस्कन्धः । इत्य-
 नेकार्थकैरवाक्यकौमुदी ॥

तु कोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं त्रीं तु गव्यूतिर्गौरुतं
गोमतं च तत् इति वाचस्पतिः । 'धनुर्हस्तचतुष्टयम्'
'द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितः' इति
शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ क्रोशयोर्गुणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'क्रोशद्वयपरिमितस्य' ॥

नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।

नल्व इति ॥ किष्कूणां हस्तानां चतुःशती । 'चतुः-
शतम्' इति तु पात्रादित्वात् (वा० २।४।३०) । चतुर्गुणं
शतम्, इति वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ।
नल्यते । 'णल वन्धने' (भ्वा० प० से०) । उल्वादित्वात्
(उ० ४।९५) वः । काल्यस्तु 'नल्वं हस्तशतम्' इत्याह ॥
एकम् 'चतुःशतहस्तपरिमितस्य' ॥

घण्टापथः संसरणम्

घण्टेति ॥ घण्टोपलक्षितः पन्थाः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) । यद्वा,—घण्टानां पन्थाः । घण्टाग्रहणं
वादित्राणां तद्वतां हस्त्यादीनां चोपलक्षणम् । 'कृक्पूर्-'
(५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ संभूय सरन्त्यत्र, अनेन,
वा । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।—'करणा-' (३।३।-
११७) इति ल्युट्-इति मुकुटः । तत्र । घस्य ल्युट्पवाद-
त्वात् । बाहुलकाद्वा ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २।७८)
तु युक्तः ॥ (२) ॥*॥ 'दश धन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः
स्मृतः' इति चाणक्यः ॥ द्वे 'राजमार्गस्य' ॥

तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चेद्भवति तदा ।
उपनिष्करन्ति निस्सरन्ति सैन्यान्यत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु०
प० से०) ।—'ऋदोरप्' (३।३।५७) इति मुकुटः । तत्र । अपो
वाधकस्य ल्युटोऽपि 'पुंसि' (३।३।११८) इति घस्यापवादत्वात् ।
यद्वा,—उपनिःकीर्यते सैन्यैर्हन्यते । 'कृन् हिंसायाम्' (त्रया०
उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।३।५७) । 'इदुदुपधस्य-' (८।-
३।४१) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरमार्गस्य' ॥

इति भूमिवर्गविचरणम् ॥

पूः स्त्री पुरीनगयौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।

स्थानीयं निगमः

पूरिति ॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (तु० प० से०)
'भ्राजभास-' (३।३।१७७) इति क्प् । 'उदोष्ण-' (७।-
१।१०२) इत्युत्वम् ।—'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः—
इति मुकुटः । तत्र । 'वौः-' (८।२।७६) इत्यस्य विषयात् ।
पूर्यते । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । संपदादिक्प् ।

(वा० ३।३।१०८) वा । यत्तु—पिपति, पूरयति, वा इति
विग्रह्य 'पृ पालने' इति धातुसुपन्यस्य 'भ्राजभास-' इति क्प्-
इति मुकुटः । तत्र । उक्तधातोः 'पूरयति' इति रुपासंभवात् ।
'पूरी आप्यायने' (तु० उ० से०) इत्यस्मादुक्तसूत्रेण क्प्पो-
ऽविधानात् । सर्वत्र दीर्घोच्चारणश्रवणप्रसङ्गाच्च । ('पूः शरीरे
पत्तने च') ॥ (१) ॥*॥ यदपि—'पृ पालने' इत्यस्माद्
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादुत्वम्—
इत्युक्तम् । तदपि न । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् ।
'पिपति' इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । पुरति । 'इगुपध-' (३।१।-
१३५) इति कः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात् । गौरादित्वात्
(४।१।४१) 'जातेः-' (४।१।६३) इति वा ङीप् ॥ (२)
॥*॥ नगाः सन्त्यत्र । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' (वा० ५।२।-
१०७) ॥ (३) ॥*॥ पक्षे स्त्रीवत्त्वं पत्तनसाहचर्यात् ॥*॥
पतन्ति जना यत्र । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।१५०)
॥*॥ 'पट्टनं पुटभेदनम्' इति वाचस्पतिः । बाहुलकात् पटेर-
तनन् ॥ (४) ॥*॥ पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र । 'मिदिद्
विदारणे' (रु० उ० अ०) ।—अधिकरणे ल्युट् (३।३।-
११७)—इति मुकुटः । तत्र । 'हलश्च' (३।३।१२९)
इति घञो ल्युट्पवादत्वात् । युच् (उ० २।७८) तृचिः
॥ (५) ॥*॥ स्थानाय हितम् । 'तस्मै हितम्' (५।१।५)
इति छः ॥ (६) ॥*॥ नितरां गच्छन्त्यत्र । 'गोचर-' (३।३।-
११९) इति निपातितः । 'निगमाः पूर्वणिस्वेदनिश्चयाध्व-
वणिकपथाः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नगरस्य' ॥

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरम्

अन्यदिति ॥ मूलनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् यत्तु
पुरम् । शाखेव नगरम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखानगरस्य' ॥

वेशो वेद्याजनसमाश्रयः ।

वेश इति ॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) घञ् । 'नेपथ्ये गृहमात्रे च
वेशो वेद्यागृहेऽपि च' इति तालव्यान्ते रभसः । 'गृह-
मात्रे गणिकायाः सञ्जानि वेशो भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो
मूर्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्यैः' इत्युपमविवेकः ॥ (१)
॥*॥ वेद्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वेद्यानिवासस्य' ॥

आपणस्तु निषद्यायाम्

आपण इति ॥ आ समन्तात् पणायन्तेऽत्र, पणन्तेऽत्र
वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'गोचरसंचर-'
(३।३।११९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ निषीदन्यस्यां जनाः
'षट् विशारणगल्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) 'सं-
ज्ञायां समज-' (३।३।१९९) इति क्यप् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।-
६६) इति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हृदस्य' 'क्रय्यवस्तुशालायाः' ॥

१—भाष्ये तु 'नगाच्च' इत्येव दृश्यते ॥

१—भट्टक्षीरस्वामी तु 'नल्वं विशदस्तशतम्' इति दर्शितवान् ।
मुकुटस्तु 'नल्वो विशं हस्तशतम्' इति दर्शितवान् ॥

विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) 'कृदिका-रात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पण्यानां वीथी स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे हृदयन्यविक्रय-स्थानस्य । हृदयमार्गस्य—इति स्वामी । 'आपणः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम्' इति शाश्वतः । 'आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रभसः ॥ 'द्वयं क्रयवस्तु-शालापङ्केः' ॥

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथ्येति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुग-' (४।४।७६) इति यत् । 'रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चत्वरं' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतोलयति 'तुल उन्माने' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिङीप् (४।१।४१) यत्तु—'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'प्रतोलयति' इति विग्रहप्रदर्शनात् । अकर्तरि कारके भावे च एरचो विधानात् ॥ (२) ॥*॥ विशेते 'शीलः किद्रुखश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'विशिखाः खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्राममध्य-मार्गस्य' ॥

स्याध्वयो वप्रमस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ चीयते । 'चिच् चयने' (खा० उ० अ०) । कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वपिष्टुधिभ्यां रन्' (उ० २।२७) । 'वप्रश्चावरणे वृन्दे प्राकारे मूलवन्धने' इति धरणिः । 'वप्रस्ताते पुमान्, अस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राकाराधारस्य', 'परिखोद्धृतमृत्तिका-कूटस्य' ॥

प्राकारो वरणः सालः

प्राकार इति ॥ प्र क्रियते । 'डुकृल् करणे' (त० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२३) इति दीर्घः । आट् वा—'सादकारयोः कृत्रिमे'

इति दीर्घः—इति स्वामि-मुकुटौ । तत्र । अस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृल् वरणे' (खा० उ० से०) कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा । 'वरणो वरणद्वये । प्राकारे, वरणं वृत्ताम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सत्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'सालो वरणसर्जयोः' इति रभसः ॥*॥ 'तालव्यो नृपप्रयोः शालो, वृक्षे वृत्तौ वृभेदे च । तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्' इत्युष्मविधेकः । तत्र 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुबोधः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यष्टिकाकण्ट-कादिरचितवेष्टनस्य' ॥

प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्राचीनमिति ॥ प्रागेव । 'विभाषावैरदिक् स्त्रियाम्' (५।४।८) इति खः ॥*॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे तु प्राची-यते । प्राङ्पूर्वः । 'चिन् चयने' (खा० उ० अ०) । 'शुसिचिनीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन्दीर्घौ ॥ (१) ॥*॥ प्रान्ततः, सप्तम्यास्ततिः () । वरणं वृत्तिः । 'वृल् वरणे' (खा० उ० अ०) । क्त्वि (३।३।१४) ।—व्रियतेऽनया, इति 'वृत्तिः' इत्यपि नाम, इति स्वामी—इति मुकुटः । तत्र । करणे ल्युट्प्रसङ्गात् ॥*॥ एकं 'ग्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य' ॥

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

भित्तिरिति ॥ भिद्यते । 'भिदिर् विदारणे' (ह० उ० अ०) । क्त्वि (३।३।१४) । 'भित्तिः कुड्ये प्रभेदे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुड्यां साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । वृषोदरादिः (६।३।१०९) । कुड्यते वा । 'कुडि कार्कश्ये' () । ण्यत् (३।१।१२४) । ('कुड्यं भित्तौ विलेपने' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भित्तेः' ॥

पट्टकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

पट्टकमिति ॥ यत् कुड्यं मध्यन्यस्तांस्थि तत् ईक्ष्यते । 'ईड् स्तुतौ' (अ० आ० से०) 'उल्लादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधु । 'भवेदेडोकेमेडुकमेडुकं च' इति द्विरुपकोशः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य' ॥

गृहं गेहोदचसितं वेष्टन सञ्च निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्यसदनं भवनानगरमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूभ्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

गृहमिति ॥ गृहाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०)

१—मुकुटस्तु—'चत्वार्येव हृदय' इत्यन्ये । 'पर्यापतत्क्रयिक-लोकमगण्यपण्यपूर्णापणं विपणिनो विपणिं विभेजुः' इति माघे । 'विपणिर्हृदः' इति वल्लभेन व्याख्यातम् । अत एव प्रयोगादविपणः पुंस्त्वमपि—इति सर्वधरः—इत्यप्याह ॥ अत एव हैम-मेदिन्योः 'विपणिः पण्यवीथ्यां च भवेदापणपण्ययोः' इत्युपलभ्यते ॥ २—केचिन्नु विपण्यादीन्पञ्चैकार्थानाहुः । तथा च कौटिल्यः—'विशि-खायां सौवर्णप्रचारः' इति तु भट्टक्षीरस्वामी—इति मुकुटः ॥ ३—मुकुटपुस्तकयोस्तु 'चयः' इत्युपलभ्यते ॥

१—अस्य वार्तिकस्य, उदाहरणप्रत्युदाहरणयोश्च (६।३।१२२) सूत्रे भाष्ये उपलब्धैरर्थैश्चिकारमेतत् ॥ २—कौ चोतते इति उपकरणे 'अन्यत्रापि' इति टः इति सोमनन्दी । एतेन दकारोऽत्र, न टकारः इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

‘गेहे कः’ (३।१।१४४) । (‘गृहं गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रे-
ऽपि च सध्वनि’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ गेन गणेशेन
ईहते काम्यते । ‘ईह चेष्टायाम्’ (भ्वा० आ० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह
ईप्सितो यस्मिन्वा । ‘गेहमन्त्री, शालासभे त्रियाम्’ इति
वाचस्पतिः ॥ (२) ॥३॥ उत् ऊर्ध्वम् अवसीयते स्म ।
‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) ‘विञ् वन्धने’ (स्वा० उ०
अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । ‘यतिस्थिति-’ (ज४।४०)
इतीत्वम् । ‘अवसितमृदे ज्ञातेऽप्यवसानगते च वाच्यलिङ्गं
स्यात्’ ॥ (३) ॥३॥ विशन्त्यत्र । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प०
अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (४) ॥३॥ सीदन्त्यत्र ।
‘पदल्ल विशरणादौ’ (भ्वा०, तु० प० अ०) । मनिन् (उ०
४।१।४५) (‘सद्म स्यान्मन्दिरे नीरे’ इति मेदिनी) ॥ (५)
॥३॥ नि कैल्यतेऽस्मिन् ‘कित निवासे’ (भ्वा० प० से०) ।
अधिकरणे युच् (उ० २।७८) ॥ (६) ॥३॥ निशायामन्यते
स्म । ‘अम गत्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । ‘रूप्यमत्वर-’ (ज२।२८) इति नेट् । ‘निशान्तं
सदनं वस्त्यमगारं मन्दिरं पुरम्’ इति वाचस्पतिः । (‘निशान्तं
त्रिषु शान्ते स्यात्क्रीवं तु भवनोपसोः’ इति मेदिनी) ॥
(७) ॥३॥ वसनम् । ‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘वसेत्तिः’ (उ० ४।१८०) । तत्र साधुः । यत् (ज४।४९८) ।
अप स्थायति संहतं भवति । ‘स्त्यै ध्वै शब्दसंघातयोः’
(भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति
कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—‘वष्टि भागुरिः’ इत्य-
ल्लोपः—इति खामि-मुकुटौ । तत्र । तत्रापस्याग्रहणात् ।
‘कुलोदवसितं पस्त्यम्’ इति वाचस्पतिः ॥ (८) ॥३॥
सीदन्त्यत्र । ‘षदल्ल’ (भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे युच्
(उ० २।७८) । ‘सदनं मन्दिरे तोये’ ॥३॥ स्वार्थप्य-
न्ताद्युचि सादनमपि । ‘सदनं सादनम्’ इति द्विरूपकोशः ॥
(९) ॥३॥ (‘सदनं मन्दिरे तोये’) । भवन्त्यत्र । ‘भू’
(भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।६८) । भवनमस्त्यत्र वा
अर्शआद्यन् (५।२।१२७) । ‘भवनं सदने भावे’ इति
हैमः ॥ (१०) ॥३॥ अगान् ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा०
प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥३॥ आ अग्यते । ‘अग
कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
‘विद्यादगारमगारैरुपगमापगममपि’ इति द्विरूपकोशः ॥
(११) ॥३॥ मन्थते सुप्यतेऽत्र । ‘मदि स्तुत्यादौ’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘इषिमदि-’ (उ० १।५१) इति किरच् ।

१—‘अन्यत्रापि-’ इत्यधिकरणे युच् इति पाठः ॥ २—अत
एव । हैमनाममालायाम् ‘समोदवसितं कुलम्’ इत्यत्र कुलशब्द
उपलभ्यते । ‘दिन्यदेवकुलालंकृताः स्वर्गा इव मार्गाः’ इति दमयन्ती-
श्लेषश्च । कुत्रचित् ‘नल’-इति लिखितमासीत् ॥ ३—इदं तु न
प्रकृतोपयोगि ॥

‘मन्दिरो मकरावासे मन्दिरं नगरे गृहे’ इति हैमः ॥
(१२) ॥३॥ गृहशब्दो भूमेव पुंसि । चात् ङीवे ॥ (१३)
॥३॥ निचीयते धान्यादिकमत्र । ‘विञ् चयने’ (स्वा० उ०
अ०) । ‘पाय्यसांनान्य-’ (३।१।१२९) इति साधुः ।
(‘निवासचिति-’) (३।३।४१) इति घञि निकायोऽपि ।
‘निकायः सद्यसंघयोः । परमात्मनि लक्षे च’ इति हैमः ॥
(१४) ॥३॥ निलीयतेऽत्र । ‘लीङ् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) ।
‘पुंसि’ (३।३।११९) इति घः । ‘एरच्’ (३।३।५६) वा ।
‘निलयोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य प्रदेशोऽपि’ इति हैमः ॥
(१५) ॥३॥ एवम् आलयः ॥ (१६) ॥३॥ पौडश ‘गृहस्य’ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वसन्त्यत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘वासो
वेदमन्यवस्थाने वासा स्यादाटलरूपके’ इति हैमः ॥ (१७)
॥३॥ कुटति कुटिलीभवति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘इगुपधात्
कित्’ (उ० ४।१२०) इति, हैनि ‘कृदिकारात्-’ (ग०
४।१।४५) इति ङीप् वा । ‘कुटः कोट्टे शिलाकुटे घटे
गेहे कुटी सुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी’ इति हैमः ।
(‘कूटः कोटे पुमान्त्री घटे, त्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कुम्भ-
दास्यां तु सुरायां चित्रगुच्छके-’ इति मेदिनी) ॥ (१८)
॥३॥ शलन्त्यत्र । ‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’
(३।३।१२१) इति घञ् । ‘शालो हाले मत्स्यभेदे शालौ-
कस्तत्प्रदेशयोः । स्कन्धशाखायाम्’ इति हैमः ॥ (१९) ॥३॥
सह भान्यत्र । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।३।१०१) इति डः ।
‘सभा द्यूतसमूहयोः । गोष्ठां सभ्येषु शालायाम्’ इति हैमः ॥
(२०) ॥३॥ चत्वारि ‘सभागृहस्य’ ॥

संजवनं त्विदम् ।

चतुःशालम्

संजति ॥ संजवन्त्यत्र । ‘जु गतौ’ सौत्रः । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११८) ॥ (१) ॥३॥ चतस्रः शालाः समाहृताः
‘आवन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति वा ङीवत्वम् ॥३॥
एकम् ‘अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टयगृहस्य’ ॥

मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शाला । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥३॥ ‘उट्स्तृणपर्णादिः’ इति देशीकोशः ।

१—एकयकारवान् । अत एवानेकार्यकैरवाककौमुद्यां घञन्तत्वे-
नैव व्याख्यातः । युक्तं चैतत् । प्यदन्तस्य निवासार्थं एव निपाति-
तत्वात् । घञन्तसेव तु संघाथर्थकता संभवति । निकायः ॥
२—हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥ ३—‘इनि प्रत्यये’ इति
वा पाठः ॥ ४—अन्यत्रापि पाठः ॥ ५—द्वे इति मुकुटः ॥
६—हस्वोकारादिः । तथा च रघुः—‘सौधजालमुटजेषु विस्तृतम्’
इति—इति मुकुटः ॥

उदाज्जायते । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२)

॥*॥ द्वे 'मुनीनां गृहस्य' ॥

चैत्यमायतनं तुल्ये

चैत्यमिति ॥ चीयते । 'चित्तादिचित्ये च' (३।१।१३२)

इति साधुः । चित्ताया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)

इत्यण् ।—तस्येदम्—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य प्रमादः ।

चित्तायाः स्त्रील्लिङ्गात् । 'चैत्यमायतने बुद्धविम्बेऽप्युद्देश्य-

पादपे' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ आयतन्तेऽत्र । 'यती प्रयत्ने'

(भ्वा० आ० से०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (२)

॥*॥ द्वे 'यज्ञस्थानस्य' । उद्देश्यवृक्षस्येत्यन्ये ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥*॥ मन्दन्तेऽत्र ।

'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'मन्दिवाशि-' (उ०

१।३८) । इत्युरच् 'मन्दुरा वाजिशालायां शयनीयार्थ-

वस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्वशालायाः' ॥

आवेशनं शिल्पिशाला

आवेशनमिति ॥ आविशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु०

प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११८) इति ल्युट् । युच् (उ०

२।७८) वा । 'आवेशनं शिल्पिशाले भूतावेशप्रवेशयोः'

इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शिल्पिनां शाला ॥*॥

शिल्पस्य शाला—इति तु स्वामी (२) ॥*॥ द्वे 'स्वर्णकारा-

दीनां शालायाः' ॥

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

प्रपेति ॥ प्रपिबन्त्यस्याम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ।

'आतथोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ पानीयस्य

शाला । स्वार्थे कन् (५।३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जल-

शालायाः' ॥

मठमठानादिनिलयः

मठ इति ॥ मठन्त्यत्र 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प०

से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च

वृद्धिः । यद्वा,—मठति निवासयति । पञ्चायच् (३।१।१३४) ॥

(१) ॥*॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परिव्राजक-क्षपणका-

दीनां तेषां निलयः । बौद्धानां तु विहारोऽस्त्री ॥*॥ एकम्

'शिष्याणां गृहस्य=मठस्य' ॥

गञ्जा तु मदिरागृहम् ।

गञ्जेति ॥ गञ्जन्त्यस्याम् । 'गञ्जि शब्दार्थः' (भ्वा० प०

से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यङ् । 'गञ्जा खनौ

सुरागृहे । गञ्जः स्यात्सुप्ति रीढायां भाण्डागारे तु न स्त्रियाम्'

इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मदिराया गृहम् ॥ (२)

॥*॥ द्वे 'मद्यसंधानगृहस्य' ॥

गर्भागारं वासगृहम्

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥*॥ वासस्य गृहम् ॥

(२) ॥*॥ द्वे 'गृहमध्यभागस्य' ॥

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स हिंस्रैः

इति वा । 'रिप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।

१०२) । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः ।

अरिष्टमश्वे तत्रे सूतिकागार आसवे । श्वमे मरणचिह्ने च'

इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ सूतैव सूतिका । 'सूतकादीनां

वा' (वा० ७।३।४५) सूतिकाया गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे

'प्रसवस्थानस्य', चत्वारः पर्यायाः, इत्यन्ये ॥

वातायनं गवाक्षः

वातेति ॥ ईयतेऽनेन । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) करणे

ल्युट् (३।३।११८) । युच् (उ० २।७८) वा । वातस्याय-

नम् ॥ (१) ॥*॥ गवामक्षीव । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।

७६) इत्यच् । गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्यामुवन्ति

एनमनेन वा । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अकर्तर्यर्थे

घञ् (३।३।१९) । यत्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवङ्—

इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । एतद्वचनस्यादर्शनात् । 'गवाक्षी

शकवारण्यां गवाक्षो जालके कपो' ॥ (२) ॥*॥ द्वे

'जालकस्य' ॥

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।

अथेति ॥ मण्डनं मण्डः । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प०

से०) । घञ् (३।३।१८) मण्डं पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प०

अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मण्डं पिबति

वा ॥ (१) ॥*॥ जनानामाश्रयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्त्री-

वासोचितमण्डपस्य' ॥

हर्म्यादि धनिनां वासः

हर्म्येति ॥ हरति मनः । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।

अध्यादित्वात् (उ० ४।११२) यत् सुद् च ॥ (१) ॥*॥

आदिना स्वस्तिकादि ॥ एकम् 'धनवतां वासगृहस्य' ॥

प्रासादो देवभूभुजा ॥ ९ ॥

प्रासेति ॥ देवानां भूभुजां च गृहम् । प्रसीदति मनो-

ऽत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि'

(६।३।१२२) इति दीर्घः । आह् वा ॥ (१) ॥*॥ एकम्

'देवानां राज्ञां च गृहस्य' ॥

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सौध इति ॥ 'सुधा स्त्री लेपने मूर्त्यां सुहि गङ्गेष्टिका-

मृते' । सुधा लेपोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।

१०३) अण् ॥ (१) ॥*॥ राज्ञः सदनं योग्यत्वात् । यद्वा,—

सदनानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'राजगृहस्य' ॥

उपकार्योपकारिका ।

उपेति ॥ उपक्रियते । कर्मणि 'कृहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । ('उपकार्या राजसद्व्युपकारोचितेऽन्यवत्') ॥ (१) ॥*॥ उपकरोति ण्वल् (३।३।१३३) । ('उपकारिकोपकर्त्या पिष्टभेदे नृपालये') ॥*॥ 'उपकार्युपकारिका' इति द्विरूपकोशदर्शनादुपकार्यपि । तत्र उपकारयति पचाद्यच्चि (३।१।१३४) गौरादि (४।१।४१) टीप् । यत्तु—उप अधिकं करोतीति विगृह्य 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । निपातानामसत्त्वार्थकत्वेन कारकत्वायोगात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राजगृहसामान्यस्य' ॥

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तदियोऽपि च ॥ १० ॥
विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ।

स्वस्तिक इत्यादि ॥ स्वस्ति क्षेमं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ('स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्क-गृहभेदयोः') ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रमत्र ॥ (१) ॥*॥ नन्दयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र । ('नन्द्यावर्तः पुमान्वेश्मप्रभेदे भगवद्भुमे') ॥ (१) ॥*॥ ॥१०॥ विशिष्टच्छन्दोऽत्र । यद्वा, -विशिष्टच्छन्दयति साभिलाषान्करोति । ण्वल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।३२) वा ॥*॥ 'विच्छन्दकः' इति पाठः—इति स्वामी । तत्र 'उच्छृदिद् बीतौ' (रु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ आदिना रुचक-वर्धमानादिपरिग्रहः ॥ 'ईश्वरगृह-विशेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

रुच्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
शुद्धान्तश्चावरोधश्च

रुपेति ॥ स्त्रीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥ (१) ॥*॥ अवरोधयन्तेऽत्र ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ षञि (३।३।१४) त्ववरोधः । ('अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे') ॥ (४) ॥*॥ शुद्धा उपधाशुद्धा रक्षका अन्ते समीपेऽस्य ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'राज्ञां स्त्रीगृहस्य' ॥

स्यादहः क्षोममस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ अट्यते । 'अट्ट अतिक्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१४) । अट्यति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (१) ॥*॥ क्षुवन्त्यत्र । 'उक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'अर्तिस्तु' (उ० १।१।३७) इति मः ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) 'क्षौमः' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्म्याद्युपरि-गृहस्य' ॥

प्रघाणप्रघणालिन्दा वहिर्द्वाप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

प्रघाणेति ॥ प्रहृष्यते । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' (३।३।७९) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रघणोऽलिन्दके ताम्रकलशे लोहमुद्गरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अत्यते भूष्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात्किन्द्च् ॥*॥ प्रज्ञायणि 'आलिन्दः' अपि । 'गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा' इत्यमरमाला । 'अलिन्दस्त्वल्पपिण्डका' इति युभूतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वात्रा-वर्तिचतुष्कस्य' ॥

गृहावग्रहणी देहली

गृहेति ॥ गृहमवग्रह्यतेऽनया । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ देहनम् 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१३) देहं गोमयाद्युपलेपं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) (२) ॥*॥ द्वे 'उदुम्बरस्य' ॥

अङ्गनं चत्वरजिरे ।

अङ्गनमिति ॥ अङ्गलत्र । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता' इति नान्तर्वर्गे विश्वः । 'अङ्गणम्' इति पाठे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ चल्यते । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'कृगृशृभृच्चतिभ्यः घ्वरच्' (उ० २।१२१) । 'चत्वरं स्यात्पथां श्लेषे स्थण्डिलाङ्गनयो-

१—अलिन्दो हस्तादिः 'यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव' इति माघः—इत्यपि मुकुटः ॥ २—एतदग्रे 'युञ्चि तु गौरादित्वम्', इति पाठः ॥ ३—यत्तु मालतीमाधवव्याख्यायां जगद्धरः 'अङ्गणशब्दे विधायकाभावाण्णत्वश्रुतिरयुक्ता । पृषोदरादित्वाण्णत्वमित्यपि वचोऽमूलकमेव' इति । यदपि मुरारिव्याख्यायां रुचिपतिः अङ्गनशब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति । तदप्रामाणिकम् । न च पृषोदरादिपाठेन णत्वमिति वाच्यम् । पृषोदरादिपाठे प्रमाणाभावात् । तथाविधानुप्रासयमकादेरदर्शनाच्च' इति तदुभयमपि मन्दम् । 'कानि पृषोदरादीनि, पृषोदरप्रकाराणि । कानि पृषोदरप्रकाराणि, येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते' इति भाष्यतः 'कानीति । किमादिशब्दः प्रकारे, अथ व्यवसायाम्, इति संदेहात्पश्चः । पृषोदरप्रकाराणीति ॥ प्रकार आदिशब्दः, व्यवसायैर्ह्यादिशब्दे ययोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात्' इति कैयटतश्च श्रवमाणप्रासलोपागमवर्णविकारस्यैव पृषोदरादित्वस्य लाभात् । गणपाठस्याप्रामाणिकत्वात्, प्रामाणिकत्वेऽपि तस्याकृतिगणत्वेनाङ्गणशब्दस्य पृषोदरादित्वे बाधकाभावात् ॥ न च शिष्टाश्रुतत्वेनाप्रामाणिकतेति वाच्यम् । 'अध्यास्य सौरमेयं मौक्तिकरुचिरङ्गणेषु विहितमति' इति शुद्धारवैराग्यार्थद्वयप्रतिपादकरसिकरञ्जन—काव्ये श्लेषस्य णान्तत्वमन्तरार्सभवेन तस्यावश्यकत्वात् ॥

१—असत्त्वार्थकानामपि कारकत्वं 'पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्मा भवन्ति' इति 'भूवादि-' (१।३।१) सूत्रस्थभाष्यतो लभ्यते ॥ २—एतदग्रे युज्येति पाठः ।

रपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अजन्यत्र । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिविर-' (उ० १।५३) इति किरच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राङ्गनस्य' ॥

अधस्तादारुणि शिला

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शिल उञ्छे त्रियां प्रावद्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालव्यादौ रमसः ॥*॥ 'तल-दारु शिली' योषित्+नासा दारुध्वमस्य यत्+ इति वोपा-लितात् 'शिली' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्वारस्तम्भाधः-स्थितकाष्ठस्य' ॥

नासा दारुपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

नासेति ॥ नास्यते । 'णाञ् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'विज्ञेया नासिका नासा नासा द्वारोर्ध्वदारु च' इति दन्त्यान्ते रुद्रः । नासा दारुपरि द्वारस्य । 'अयोदारु शिला त्रियाम्-' इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ 'स्तम्भद्वारस्थकाष्ठस्य' । 'उपरिभित्तिधारकस्य काष्ठस्य' वा एकम् ॥

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्

प्रच्छन्नमिति ॥ प्रकर्षेण छन्नं द्वारम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ अन्तःस्थितं द्वारम् । शाक-पार्थिवदिः (२।१।६९) एकं (द्वे) 'सौधादौ गुप्तद्वारस्य' (खिडकी) इति ख्यातस्य ॥

पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

पक्षेति ॥ पक्षे पार्श्वे द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ पक्ष इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) कन् । संज्ञायां (५।३।९७) वा । ('पक्षकस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पार्श्वद्वारस्य' । 'प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते' इति काल्यात् पूर्वान्वयी-इत्यन्ये ॥

वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते

वलीकेति ॥ वल्ल्यावृणोति भित्त्यादि 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः । 'वलीकः पटलप्रान्ते' इति 'पुष्काण्डे' वोपालितात् पुंस्त्वमपि ॥ (१) ॥*॥ नितरां ध्रियते । 'धृज् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'निश्चयेन धरति जलम्' इति वा । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । मूल-विभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । निश्चयेन इच्छे । 'जि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'स्फाप्ति-' (उ० २।१३) इति रक् । मुकुटोक्ता करणव्युत्पत्तिस्तु नादत्तेव्या, 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्यशेषात् । 'नीध्रं(त्रं) नेमौ वलीकेन्द्रो रेवतीभेऽपि

कानने' ॥ (२) ॥*॥ पटलस्य छदिपः प्रान्ते ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य' ॥

अथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

अथेति ॥ पटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पटति उदकं वा । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । वृषादिः (उ० १।१०६) । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिपि संचये । पिटके परिवारे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छादयति 'छद अप-वारणे' चुरादिः । 'अर्विशुचि-' (उ० २।१०८) इतीतिः । 'इस्मन्-' (६।४।९७) इति ह्रस्वः । —'साहचर्यात् सान्तं क्लीबम्'—इति मुकुटः । तत्र । 'छदिः त्रियाम्' इति लिङ्गानु-शासनसूत्रात् ॥ (२) ॥*॥ 'पटम्' 'चालम्' अथ्यत्र ॥ द्वे 'छादनस्य' ॥

गोपानसी तु वलभीच्छादने वक्रदारुणि ।

गोपेति ॥ गोपयति । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाजसद् प्रत्ययः । अङ्गोप(६।४।४८) यलोपा (६।१।६६) । यद्वा, -गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां किरणैर्वा शोषणम् । तत् स्यति निवर्तयति । 'पो अन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादभच् । गौरादिः । 'शृङ्गान्ते वलभीचन्द्र-शाले सौधोर्ध्ववेदमनि' इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ वक्राणि दारुणि यस्मिन् । 'द्वे' 'कुड्येषु छादनार्थं दत्तस्य वक्र-

१—अत एव 'पटलछदिपी समे' इति हैमे उक्तम् । व्याख्यातं च तद्व्याख्याया 'छदिः क्लीबलिङ्गः' इति । अत एव भट्टशीरस्वामिनापि 'छदिरिस्तन्तः क्लीबे' इत्येवोक्तम् । किंच छदिपः क्लीबत्वाभावे 'रूपभेदेसाहचर्यविशेषविध्यन्यतरेण लिङ्गग्रहः' इति परिभा-षायां न्यूनतापत्तिः स्यात् । तस्माद्वैमकोशतः स्वपरिभाषया च छदिपः क्लीबत्वमेव मन्तव्यम् ॥ लिङ्गानुशासनसूत्रे तु 'लिङ्गगतिव्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इति भाष्येणानादरणीयतैव बोधितेति तु प्रतिभाति । फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति दिक् ॥

२—मुकुटस्तु—वलभ्याश्चन्द्रशालायाः सौधोर्ध्ववेदमन्तर्छादने गोपानसीशब्दो वर्तते इति दर्शयन् 'एकम्' इत्येवोक्तवान् ॥ अत एव 'गोपानसीपु क्षणमाश्रितानाम्' इति माधव्याख्यायां वलभ-देवोऽपि 'वलभीच्छादनं दारुवक्रं गोपानसीं विदुः' इति कोपान्तर-मुपन्यस्तवान् ॥ अत एव मुकुटेन 'छलेन वलभ्यप्युक्ता' इति श्लोक्तम् ॥ समासषट्कतयोक्त्या छलत्वनिर्वाहः । यदि च वलभ्यपि नामस्वेवोक्ता भवेत्तदा छलपदोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ तस्मादुक्त-रमसकोपप्रामाण्येन वलभी चन्द्रशालापर्यायाऽङ्गीकार्यौ । अत एव 'रम्या इति प्राप्नवतीः पताका' इति माधव्याख्यायां वलभदेवो 'वलभीरपरिवसती' इति व्याख्यत । हस्तान्तापि ब्रह्मिः । अत एव

१—'नासा दारुध्वमस्य यत्' इति लिखितमपि न प्रकृतोप-योगि ॥ २—'अयो दारु शिला त्रियाम्' इति तु न प्रकृतो-पयोगि ॥

काष्ठस्य' (छ(स)जा) इति ख्यातस्य ॥ पटलाधारवंश-
पञ्जरस्य इत्यन्ये ॥

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकम् ॥ १५ ॥

कपोतेति ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) ।
ण्वुल् (३।१।१३३) । कपोतानां पालिका । कपोतान्पालयति
'कर्मण्यण्' (३।२।११) । दीप् (४।१।१५) । 'संज्ञायां कन्'
(५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥३॥ विशेषेण टङ्कन्तेऽत्र ।
'टकि बन्धने' (चु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
घञ् ।—कर्मण्यच् (३।३।५६) वा—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'गृहप्रान्ते रचितपक्षिस्थानस्य' ॥

स्त्री द्वारारं प्रतीहारः

स्त्रीति ॥ द्वारयति 'द्व वरणे' () णिजन्तः । विच्
(३।२।७५) । यद्वा,—द्वार्यते । संप्रदादिः (३।३।१०८) ॥ (१)
॥३॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) द्वारम् । 'द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये'
इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ प्रतिहियते आव्रियते । कर्मणि घञ्
(३।३।१४) 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः ।
'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'द्वारस्य' ॥

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।

स्यादिति ॥ विगता तर्दिहिंसाऽस्याः । 'तर्द हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) इतीन्
॥ (१) ॥३॥ विदन्त्यस्याम् । इन्नन्तात् 'कृदिकारात्—' (ग०
४।१।४५) इति वा ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२)
॥३॥ 'प्राङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्य' द्वे ॥

तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्

तोरेति ॥ तुरन्त्यत्र । 'तुर त्वरणहिसनयोः' (चु० प० से०) ।
अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'तोलयन्त्यत्र', इति वा ।
'तुल उन्माने' (चु० प० से०) । रलयोरैकत्वम् । तुतुरत्य-
नेन 'तुर त्वरणे' जौहोत्यादिकः ॥ (१) ॥३॥ बहिर्द्वारात् ।
'(अपपरि—' (२।१।१२) इति समासः) । 'बहिश्च तद्वारं च'
इति वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'द्वारवाह्यभागस्य' ॥

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥३॥ गोपायति । 'गुप्
रक्षणे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुरच् । यद्वा,—पोलति ।

'तां कस्यांचिद्वनवलमौ', 'चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलमावैकैकमा-
भायते' इति मेघदूतः । 'दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलमीतुङ्गतातायनस्या' इत्यादि-
प्रयोगानुरोधादीर्घान्तापि । न ह्येतैर्लक्ष्यैर्वलम्या गोपानसीपर्यायत्वं
संभवति । गोपानस्यां वासस्य सुखपूर्वकत्वानुपपत्तेः । प्राचीनतत्त्वका-
व्याविरोधाच्च । तस्माद्वलमिशब्दे बाहुलकादमिच् प्रलयः । 'कृदि-
कारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् दीर्घान्तेति दिक् ॥

२—इत उत्तरं 'युच्' (उ० २।७८) वा' इति वा, पाठः ।

'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् कः (३।१।
१३५) रलयोरभेदः । गोभिः पुरम् । गाः पुरति । 'पुर अग्र-
गमने' (तु० प० से०) ण्यर्थः । मूलविमुजादित्वात् (वा०
३।२।५) कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नगरद्वारस्य' ॥

कूटं पृथ्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

कूटमिति ॥ हस्तिनो नख इव । हस्तिना न खन्यते ।
इति वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'पुरद्वारे-
ऽवतारणार्थं कृतस्य क्रमनिष्ठस्य मृत्कूटस्य' ॥

अथ त्रिषु ।

कपाटमररं तुल्ये

अथेति ॥ कं वातं शिरो वा पाटयति । 'पट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥३॥ 'कवाटम्'
इत्यन्ये । तत्र कं वातं वटति । 'वट वेदने' (भ्वा० प० से०) ।
त्रियाम् 'टिङ्हा—' (४।१।१५) इति ङीप् । 'कुब् शब्दे' (तु०
आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । कवं शब्दमटतीति
वा ॥ (१) ॥३॥ इयति । 'अर्तिकमि—' (उ० ३।१।३२)
इत्यरच् । त्रियाम् गौरादिङीप् (४।१।४१)—इति पञ्जिका ।
'कपाटश्च कवाटश्च त्रिषु स्यादररं न ना' इति वाचस्पतिः ।
'अररं छदकपाटयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥३॥ ऋच्छति विच्
(३।२।७५) । अरम् ऋच्छति । 'सर्वधातुभ्यः—' (उ० ४।
१।१८) इतीनि 'अररिः' इदन्तोऽपि । ('अररं पुनः । कपाटो-
ऽररिः कवाटः' इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कपाटस्य' ॥

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कम्भाति । 'स्कम्भुः' सौत्रो
रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ।—मुकुटस्तु—आवश्यकं
णिनिः (३।३।१७०) इति वदन् 'तद्विष्कम्भार्गलम्' इति मूलं
पाठं मन्यते । 'वेः स्कम्भातेर्निष्कम्भ' (८।३।७७) इति पत्वम्
॥३॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) ण्प्रदात्वात्
(उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् ।
('स्यादर्गलं तु कल्लोले परिघेऽपि') । त्रियां टाप् (४।१।४)
लघुत्वविचक्षायां ङीप् (४।१।५५)—इति पञ्जिका ॥ (१)
॥३॥ एकं 'कपाटरोधनकाष्ठस्य' ॥

आरोहणं स्यात्सोपानम्

आरोहेति ॥ आरुहतेऽनेन । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा०
प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'आरोहणं स्यात्सो-
पाने समारोहे प्ररोहणे' ॥ (१) ॥३॥ सह विद्यमानं उप
उपरि आनो गमनमनेन ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पापाणादिकृत-
सौधाद्यारोहणमार्गस्य' ॥

१—तथा च कथिताभ्युदये—'प्रेयन्तेऽमी परमरुरो हर्न्यवाताय-
नानाम्'—इति मुकुटः । २—सोपानं दन्त्यादि 'सोपानपथमुत्तुज्य
वायुवेगसमुद्भूतः' इत्यत्रास्त्रीलसमलेपाच्च—इति मुकुटः ॥

निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

निश्रेणिरिति ॥ नियता श्रेणिः पङ्क्तिरत्र ॥३॥ सविसर्ग-
पाठे निश्चिता श्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्प्रीत्यम् । 'निश्रेणिर-
धिरोहण्यां खर्जूरीपादपेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ द्वे
अधिरुह्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य' ॥

संमार्जनी शोधनी स्यात्

संमेति ॥ संमृज्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) 'मृजे-
वृद्धिः' (७।२।११४) ॥ (१) ॥३॥ शोध्यतेऽनया । 'शुध
शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२)
॥३॥ एषु कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । 'वर्धनी' अप्यत्र ।
('संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी' इति हैमात्) ॥
द्वे 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाडू' इति ख्यातायाः ॥

संकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

क्षिते

समिति ॥ संकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
हिंसायाम् (न्या० उ० से०) वा । 'कृदोरप्' (३।३।५७)
॥३॥ 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घञ् (३।३।१४) । ['अथ
संस्कारोऽवकारेऽभिचटल्लुतौ । संकारी मुक्तकन्यायाम्'
इति हैमः ॥ मेदिनीकोशे तु हस्वमध्यः] ॥ (१) ॥३॥ अव-
कीर्यते ॥ (२) ॥३॥ (तथा शोधन्या) क्षिते धूल्यादौ ॥
'कचरा' इति ख्यातस्य ॥

मुखं निःसरणम्

मुखमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'डित्त्वनेर्मुट् स चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच् आदे-
र्मुडागमः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणाख्ययोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥३॥ निःसरन्त्यनेन । 'यु गतौ' (भ्वा० प०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'निःसरणे मृतौ । उपाये गेहादि-
मुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'निर्गमनप्रवेशमार्गस्य' ॥

संनिवेशो निकर्षणः ।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥३॥ कर्ष-
णाच्चिर्गतः । 'निरादयः' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्य' ॥

समौ संवसथग्रामौ

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा० प०
अ०) 'उपसर्गे वसेः' (उ० ३।११६) इत्यथच् ॥ (१) ॥३॥
ग्रसते । 'प्रभु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'असेरा च' (उ०
१।१४०) इति मन् आत्वम् । 'ग्रामः खरे संवसथेऽग्नीर्ध्र
ऊर्मतुभेदयोः' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ग्रामस्य' ॥

वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

वेश्मेति ॥ वेश्मनो भूः ॥ (१) ॥३॥ वसन्त्यत्र । 'वसे-
स्तुन्नगारे णिच्' (उ० १।७५) इति तुन् । ('वास्तु स्याद्दृह-
भूपुर्योगृहे सीमसुरङ्गयोः' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'गृहरचनाव-
च्छिन्नभूमेः' ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्

ग्रामेति ॥ ग्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥३॥ शल्यमुप-
गतः प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ॥ (२) ॥३॥ ग्राम-
ग्रहणं चोपलक्षणम् । अत एव 'उपकण्ठोपशल्ये द्वे' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥३॥ द्वे 'ग्रामादिसमीपदेशस्य' ॥

सीमसीमे स्त्रियामुभौ ।

सीमेति ॥ सीयते । 'पिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'नामन्सीमन्' (उ० ४।१५१) इत्यादिना निपातितः,
'मनः' (४।१।११) इति न ङीप् ॥ (१) ॥३॥ 'डानुभा-
भ्याम्' (४।१।१३) इति पक्षे ङाप् । ('सीमा घाटस्थिति-
क्षेत्रेष्वण्डकोपेऽपि च स्त्रियाम् ॥ (२) ॥३॥ 'औघाटशब्दोऽ-
प्यत्र' ॥३॥ द्वे 'सीमायाः' ॥ चत्वार्येकार्धानि—इत्यन्ये ॥

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोष इति ॥ घोषन्ति गावोऽत्र । 'बुधिरविशब्दने'
(भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'घोष
आभीरपल्यां स्याद्गोपालध्वनिघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना
घोषा मधुरिकौपयो' ॥ (१) ॥३॥ आभीराणां पल्लिः ।
'कुटिग्रामकयोः पल्लिः' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'गोपग्रामस्य' ॥

पक्कणः शवरालयः ॥ २० ॥

पक्कण इति ॥ पचन्ति । क्तिप् (३।२।१७८) । कणन्ति ।
'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।३।१३४) । पचः
कणा यत्र । पाककलहाद्येव प्रधानं तत्र नान्यत् ॥ (१) ॥३॥
शवं रान्ति शवराः । तेषामालयः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मिल-
ग्रामस्य' ॥

इति गुरवर्गविचरणम् ॥

महीध्रे शिखरिक्षमाभृदहार्यधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

महीध्र इत्यादि । महीं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा०
उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (१)
॥३॥ शिखरमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।१४५) । 'शिखरी
स्यादप्रामार्गे शैलपादप्रयोः पुमान्' ॥ (२) ॥३॥ क्ष्मां विभर्ति ।
'डुमृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'क्तिप् च' (३।२।

१—तथा च माघः—'शैलोपशल्यनिपतद्रधनेमिधारा' इति—इति
मुकुटः ॥ २—तथा च प्रयोगः 'द्रिमातङ्गधदाविभक्तचुराधादा मही
साध्यते' इति—इति मुकुटः ॥

७६) इति क्रिप् ॥ (३) ॥ ॥ हियते । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हृहलोर्ण्यत्' (३१११२४) । न हार्यः । 'अहार्यो हर्तु-
मशक्ये शैलेऽपि' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ धरति । 'धृन् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचायच् (३१११३५) । 'धरः कूर्माधिपे
गिरौ । कार्पासतुलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥
(५) ॥ ॥ पर्वणि सन्त्यत्र । 'तप् पर्वमरुद्भ्यां' (वा० ५१२१२२)
यद्वा, -पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । 'भृष्टदक्षि-'
(उ० ३१११०) इत्यतच् । ('पर्वतः पादपे पुंसि शाक-
मत्स्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले' ॥ (६) ॥ ॥ अत्ति,
अद्यते, वा 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) 'अदिशदिभूभूमि-
भ्यः क्लिन्' (उ० ४१६५) । 'अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि
च' इति हैमः ॥ (७) ॥ ॥ गां त्रायते । 'त्रैद् पालने'
(भ्वा० आ० अ०) । 'आतः-' (३१२१३) इति कः । 'गोत्रं
क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये बोधवर्त्मनोः । वने नान्नि च,
गोत्रोऽत्रौ, गोत्रा भुवि गवां गणे' इति हैमः ॥ (८) ॥ ॥
गिरति 'गु निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्किः । 'कृत
इद्धातोः' (७१११००) । 'गिरिः पूज्येऽक्षिरजि कन्दुके ।
शैले गैरेयके गीर्णावपि' इति हैमः ॥ (९) ॥ ॥ प्रसते ।
'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३१२१-
७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६१३१०९) ॥ (१०) ॥ ॥
न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३१११३५) । 'अचलस्तु गिरिकील्योः । अचला भुवि'
इति हैमः ॥ (११) ॥ ॥ प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र । ज्योत्स्ना-
दित्वाद्घ् (वा० ५१२१०३) ॥ 'शैलो भूयति शैलं तु
शैले ताक्ष्यशैलके' इति हैमः ॥ (१२) ॥ ॥ शिलाभि-
रुचीयते । 'चिन् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३१-
३१५६) ॥ (१३) ॥ ॥ त्रयोदश 'पर्वतसामान्यस्य' ॥
लोकालोकश्चक्रवालः

लोकेति ॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । भावे
घञ् (३१३१३) । न लोकः । लोकालोकौ प्रकाशान्धकारा-
वत्र स्तः । अन्तर्वहिः सूर्यकिरणानां स्पर्शास्पर्शाभ्याम् ॥ (१)
॥ ॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३१२११) । उलंघोरेकत्वस्मरणात् 'चक्रवालः'
अपि । यद्वा, -चक्राकारेण वाडते । 'वाट् आप्लाव्ये' (भ्वा०
आ० से०) पचायच् (३१११३५) । 'चक्रवालमस्यास्ति'
इति वा । अर्शआयच् (५१२१२७) । 'चक्रवालोऽद्रिमेदे
स्याच्चक्रवालं तु मण्डले' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सप्त-
द्वीपवत्या भूमेः' ॥

त्रिकूटखिककुत्समौ ।

त्रिकूट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । 'त्रिकूटं सिन्धुलवणे
त्रिकूटः पर्वतान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ त्रीणि ककुट-

१-हैमे तु 'त्रिकूटस्तु सुवेलके' इति पाठो दृश्यते । उक्तपाठस्तु
मेदिन्यां दृश्यते ॥

सदृशानि शृङ्गाण्यस्य । 'त्रिककुत् पर्वते' (५१४१४७) ॥
(२) ॥ ॥ द्वे 'लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य' ॥

अस्तस्तु चरमक्षमाभूत्

अस्त इति ॥ असति स्म । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ०
से०) 'गत्यर्था-' (३१४१७२) इति कः । यद्वा, -असति स्म ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३१४१७२) । 'अस्तं
क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु, ना पश्चिमाचले' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
(१) ॥ ॥ चरन्त्यत्र । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) 'चरे-
रमः' (उ० ५१६९) ॥ (२) ॥ ॥ 'पश्चिमपर्वतस्य' द्वे ॥

उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उदय इति ॥ उद्यन्ति ग्रहा अस्मात् । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) 'एरच्' (३१३१५६) 'उदयः पर्वतोन्नत्योः'
इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ पूर्वेः पर्वतः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'उद-
याचलस्य' ॥

हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

हिमेति ॥ हिममस्मिन्नस्ति । मनुप् (५१२१९५) ॥ (१)
॥ ॥ निषीदति । पचायच् (३१११३४) । पृषोदरादिः (६१-
३१०९) । 'निषधः कठिने देशे तद्राजे पर्वतान्तरे' इति
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ विरुद्धं ध्यायति । 'ध्वे चिन्ता-
याम्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३१११३६)
इति कः । पृषोदरादिः (६१३१०९) यद्वा, -वि इध्यते ।
'जि इन्वी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । ण्यत् (३१११२४)
अन्तर्भावितण्यर्थः । शकन्वादिः (६११९४) । वीन्धे वा ।
अभ्यादिः (उ० ४११२२) । 'विन्ध्या त्रियां लवल्यां स्या-
त्सुप्ति व्याघाद्रिभेदयोः' ॥ (१) ॥ ॥ माल्याकारताऽस्यास्ति ।
मनुप् (५१२१९५) ॥ (१) ॥ ॥ परितो यात्रया दृश्यते ।
'शेषे' (४१२१२) इत्यण् । स्वार्थे कच् (५१३१७५) ॥ (१)
॥ ॥ गन्धेन मादयति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
णिजन्तः । नन्वादिः (३१११३४) । 'स्याद्गन्धमादनो
मृद्धे गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्री-भचिर-
जीवि द्विकाजयोः' ॥ (१) ॥ ॥ हेमः कूटो राशिः ॥ (१)
॥ ॥ आदिशब्दाच्च मलय-दर्दुर-चित्रकूट-मैनाक-सहा-
दि-संग्रहः ॥

पाषाणप्रस्तरावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।

पाषाणेति ॥ पिनष्टि । 'पिबू संचूर्णने' (रु० प० अ०) ।

१-पारियात्रकोऽन्तस्मरणीयः । तथा च 'मुक्ते महीमत्र विधाय
यात्रां ससहविन्ध्याचलपारियात्राम्' इत्यन्त्यमके वरहः-इति मुकुटः ॥

२-इदं तु न प्रकृतोपयोगि । चिरजीविकाकयोः इति पाठः ॥

बाहुलकादानच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'भूर्धन्यपः । पषत्यनेन । 'पष वाधे ग्रन्थे च' () । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) पापश्चासावणश्च । यत्तु—'पषेणित्' इत्यानच्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रादर्शमात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्तृणाति । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्वा० उ० अ०) पचायच् (३।१।१३४) । 'प्रस्तरो ग्रावणि मणौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ गिरति, ण्णाति, वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'शब्दे' (क्वा० प० से०) वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा,—गरति । 'गृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिः । प्रश्नासाववा च । 'ग्रावा तु प्रस्तरे पृथ्वी-धरे पुंस्ति' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोप—' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा,—पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ओः शंभोः पलो बोधकः । 'उपलो ग्राव-रंजयोः । उपला तु शर्करायाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ संचाते च' (स्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७५) इति मनिच् ॥ (५) ॥*॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) तालव्यादिः । 'इगु-पध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ दणाति । 'दृ विदारणे' (क्वा० प० से०) । 'दणातेः पुगप्रस्रश्च' (उ० १।१३१) इत्यादिः । 'हैषत्पाषाणमात्रके । निषेपणार्थपट्टेऽपि' । ('कपायः कृष्माण्डो महिष'वृषभव्योषटपदः' इत्युष्मभेदा-न्मूर्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाषाणस्य' ॥

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्

कूट इति ॥ कूटयति । 'कूट दाहे' (तु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र । कूटेश्वरादित्वेन गिजन्तत्वादि-गुपधत्वासंभवात् । गिजभावे वा । कूट्यते वा घञ् (३।३।१४) 'कूटं पूर्वार्ययन्त्रयोः । मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेऽनृत-तुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया ह्रस्वश्च' (५।२) इति रः । शिखां राति, इति वा । 'व्यापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ।

१—'संदर्पपाषाणपुरीषदूषिकानिषेधदुःशेषमृषानुपक्षिणः' इत्युष्मवि-वेकात्—इति मुकुटः ॥ २—मेदिनीसोऽयं पाठः । हैमे तु 'प्रस्तारे' इत्यधिकः पाठः ॥ ३—इपदः शिलासाहचर्यात्स्त्रीत्वम्—इति मुकुटः ॥ ४—यत्रे मृगादिबन्धनार्थे । छले यथा—'छित्वा पाशमपास्य कूटरचनां भक्षत्वा बलाद्वायुराम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

'शिखरं पुलकाग्रयोः । पकदाडिमवीजाभमाणिक्यशकलेऽपि, च । गिरिवृक्षाग्रकैक्षासु' इति हैमः । 'अस्त्री' इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ (२) ॥*॥ ण्णाति । 'गृ हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) 'ण्णातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गनुद्ब्रह्माः । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने कीदृशमयुज्यके । विषाणोत्कर्षयो-श्चाथ शृङ्गः कूर्चकशीपके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयो-र्नृपभौषजौ' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्व-ताग्रस्य' ॥

प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥

प्रपात इति ॥ प्रपतन्त्यस्मात् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि—' (३।३।१४) इति घञ् । 'प्रपातो निश्चरे भृगौ । अवटे पतने कच्छे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न तटमत्र ॥ (२) ॥*॥ मृजति मृज्यते वा । 'अस्ज पाके' (तु० उ० अ०) । 'प्रथिम्रदिभ्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ० १।२८) । न्यट्कादित्वात् कुत्वं (७।३।५३) । 'भृगुः सानौ जमदग्निप्रपातयोः । शुक्रे रुद्रे च' इति हैमः । 'प्रपात-स्तु तटो भृगुः' इति पाठे प्रपत्यते यतस्तदात् स भृगुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्वतात्पतनस्थानस्य' ॥

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः

कटक इति ॥ कटति, कट्यते, वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिलिपसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'कटकस्त्वदिनितम्बे बाहुभूषणे । (सेनायां राजधान्यां च)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पर्वतमध्यभागस्य मेखला-ख्यस्य' ॥

जुः प्रस्थः सानुरखियौ ।

सुरिति ॥ स्रौति जलम्, ज्ञाति वा । 'ष्ण प्रक्षयणे'

१—रोमाश्चाग्रमात्रयोर्वथा—'रुचिरैः शिखरैः काम्या गृहस्त्री च मृगेक्षणा' । पकदाडिमवीजाभमाणिक्यखण्डे यथा—'तन्वी इयामा शिखरदशना' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—हैमे तु 'वृक्षाग्रे पर्व-ताग्रे च' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—शृङ्गशब्दः पुंस्वीपीति स्वासी पक्षिका च । तथा च 'जिगाय जम्बूनितथियः श्रियं हुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम्' इति माघः—इति मुकुटः ॥ ४—हैमे तु 'प्रपातः सौप्तिके भृगौ' इत्येतावदेव पाठ उपलभ्यते । व्याख्यातं च 'सौप्तिको रात्रिधानी' इति । तत्र यथा—'यस्य प्रपातभयतो निशि न प्रभुताः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ ५—अनयोः स्तुनितम्बयोः साह-चर्यादिलीत्वम् । 'पुमानेव स्तुः' इति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥ हैमाभिधाननाममालाख्यायां यामपि 'स्तुः पुल्लिङ्ग' इत्युक्तम् ॥ अत्रेदं प्रतिभाति—सानुशब्दस्यास्त्रीस्तुशब्दस्याप्यस्त्रीत्वमेव । 'पद्मो—' (६।१।६३) इति यत्रे स्तुमादेशं विधाय तस्य स्थानितायाः सानुशब्दस्यैव भाव्यकृता दर्शितत्वात् । स्थान्यादेशयोर्भिन्नलिङ्गत्वे 'स्थान्यर्थाभि-धानसमर्थस्यैवादेशता' इति सिद्धान्तभङ्गापत्तेः । यत्रकपक्षे लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वादिति ॥

(अ० प० अ०) । 'ष्णा शौचे' (अ० प० से०) वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठन्तेऽत्र । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'प्रस्थो-
ऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मिर्बस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ स्नोति । 'पणु दाने' (त० उ० से०) । 'हसनिजनि-' (उ० १।३) इति युण् । 'सानुरस्त्री वने प्रस्थे वात्यामार्गप्रके विदे' ॥ (३) ॥*॥ द्वित्वात्प्रस्थोऽप्यस्त्री । त्रीणि 'पर्वतसमभू-
भागस्य' ॥

उत्सः प्रस्त्रवणम्

उत्स इति ॥ उनति जलेन 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुविभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः । 'किन्' इत्यनुवृत्तेर्नलोपः । 'उन्दति' इति मुकुटेन कृतं विग्रहप्रदर्शनं प्रामादिकम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्त्रवणपो-
ऽस्मात् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'भीमादयः-' (३।४।७४) इति 'ह्रस्व्युटः-' (३।३।११३) इति वाऽपादाने ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यतो जलं स्रवति तस्य स्थानस्य' ॥

वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

वारीति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥*॥ निर्झरणम् । 'झृप् वयोहानौ' (दि० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु-
निर्झरन्त्यनेन—इति । विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । करणेऽपो दुर्लभत्वात् । ल्युटा बाधात् । शवपि दुर्लभः । झृषो दैवादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एवं झरः ॥ भित्त्वात् (३।३।१०४) अङि 'झरा' ॥*॥ 'अच इः' (उ० ४।२३९) 'झरिः' ॥*॥ ततो ङीष् (ग० ४।१।४५) 'झरी' च ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थो निङ् ॥*॥ द्वे 'उत्सान्नि-
र्गतजलप्रवाहस्य' । पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

दरी तु कंदरो वा स्त्री

दरीति ॥ दृणाति । 'दृ निदारणे' (क्या० प० से०) । प्रचादौ (३।१।१३४) 'दरद्' इति पाठात् 'टिष्ठा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'दरोऽस्त्री साध्वते गतौ कंदरे तु दरी स्मृता । दराऽव्ययं मनागर्थे' ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तेन धीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('कंदरोऽङ्कुशे । विवरे च गुहायां च') ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमस्य गृहाकारस्य गिरिविवरस्य' ॥

देवखातविले गुहा ।

गह्वरम्

देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य बिले । बिलति । 'बिल

१—'अलुचवस्तुनि' इति पाठान्तरम् ॥ २—अग्रके पठ्ये । अत एव विश्वकोषे—'सानुः शृङ्गे सुपे मार्गे वात्यायां पठ्ये वने' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—तथा च 'चन्द्ररासु तरुणीरिह नयति रविः' इति माघः—इति मुकुटः ॥

भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गृहति । 'गृह संवरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—गृहतेऽनया । भिदाद्यट् (३।३।१०४)—इति मुकुटः । तत्र । 'अजब्भ्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । गृहः पाप्मा-
तरे गृहा । सिंहपुच्छायां च गतं च पर्वतादेश्च गह्वरे ॥ (२) ॥*॥ गाद्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्तरच्छत्वर-' (उ० ३।१) इति च्चरजन्तं निपात्यते । ('अथ गह्वरम् । गुहागहनदम्भेषु निकुञ्जे तु पुमानयम्') ॥ (३) ॥*॥ केचित्तु—'देवखाते विलं गुहा' इति काल्यात् 'गह्वरं विलदम्भयोः' इति शाश्वताच्च । ('विलं रन्ध्रे गुहायां च' इति हैमतश्च) चत्वारि नामानि—इत्याहुः ॥ त्रीणि 'अकृत्रिमस्य गिरिविलस्य' ॥

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपैला गिरेः ॥ ६ ॥

गण्डेति ॥ 'गण्डः कपोले पिटके' इति विश्वः । गण्ड इव शैलाः । शैलशब्दस्तदवयवे वर्तते । 'विशेषणं विशेष्येण-' (२।१।५७) इति समासः । शैलानां गण्डा इव, इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'गण्डशैलो ललाटे स्याद्युत-
स्थूलोपले गिरेः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् । गिरेः पतितस्थूल-
पापणस्य' ॥

खनिः ख्रियामाकरः स्यात्

खनिरिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'खनिकवि-' (उ० ४।१४०) इति इः ॥*॥ 'कृदि-
कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् ॥*॥ 'इज्जा-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीच् । 'खनिरिव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ आकुर्वन्त्यत्र । 'ङकुर्' (त० उ० अ०) । आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'पुंस्ति संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति कः । 'आकरो निकरे खनौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रत्नाद्युत्पत्ति-
स्थानस्य' ॥

पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

पादा इति ॥ पद्यते एभिः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पादो मूलो-
ऽस्त्वयुर्वाङ्निपु प्रत्यन्तपर्वते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रत्यन्ते महाक्षीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वताः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वत-
समीपस्थाल्पपर्वतानाम्' ॥

१—गह्वरं क्रीबमेव । गह्वरा गह्वरी तूपचारात्, इति तु पञ्चिका—
इति मुकुटः । हैमाभिधानचिन्तामणिनाममालाव्याख्यायां तु 'गह्वरः
पुंस्त्रीबलिङ्' इत्युक्तम् ॥ २—'स्थूलोपलाः' इत्युपलक्षणम् । तेन
'लीलां दधौ राजतगण्डशैलः' इति माघप्रयोग उपपद्यते—इति
मुकुटः ॥ ३—अत एव 'श्रुतगम्भीरखनीखनीलीमा' इति नैषधः—
इति मुकुटः ॥

उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यकां ॥ ७ ॥

उपेति ॥ उप आसन्ना । अधि आरुढा । 'उपाधिभ्यां ल्यकन्नासन्नारुढयोः' (५।२।३४) इति ल्यकन् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अद्रेरधरुर्ध्वासन्नभूमेः' ॥

धातुर्मनःशिलाघद्रेः

धातुरिति ॥ दधाति शोभाम् । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ 'सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिहुलाः । गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः' ॥*॥ एकम् 'मनःशिलादिधातोः' ॥

गैरिकं तु विशेषतः ।

गैरिति ॥ गिरौ भवम् इति विग्रहे गिरिकशब्दादण् (४।३।५३) । अव्यविकन्यायात् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् वा । गैरिकं तु विशेषेण धातुः । धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वात् । 'गैरिकं धातुरुक्मयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धातुविशेषस्य' ॥

निकुञ्जकुञ्जौ वा ह्रीवे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

निकुञ्जेति ॥ कावजनि । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्हः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—कुञ्जन्त्यत्र । 'कुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ्—इति मुकुटः । तत्र । कुञ्जिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् । यत्तु 'न्युद्कादेः' इति कुत्वाभावः—इति तदपि न । 'न्युद्कादेः' इत्यस्य कुत्वविधायकत्वात् । निरत्रोपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । कुञ्जिरावरणार्थो लोकात्—इति क्षीरस्वामी । 'कुञ्जोऽस्त्रियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लतादिभिः पिहितस्य स्थानस्य' ॥

इति शैलवर्गविवरणम् ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

अटवीति ॥ अटन्त्यत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पद्यटिभ्यामविः' () । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५)

१—'अद्रेरित्यस्य संवन्धिमात्रोपलक्षकत्वादित्यत्रापि । 'समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी' इति भट्टिरिति स्वान्यादयः—इति मुकुटः ॥ २—'अथ शुचादयो व्रजन्ता दिसप्ततिः परसैभापाः' इति प्रतिज्ञायां दिसप्ततिसंख्याकथनानुरोधेन जयुः, 'गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' इत्यत्र 'कुञ्जिपि पूर्वमासीदिति प्रतिभाति । कुञ्जि विना दिसप्ततिसंख्यानुपपत्तिरस्त्येव ॥ ३—'कुत्वाभावः' इत्युक्त्वा 'न कादेः' (७।३।५९) इति हि 'सुत्रं तेनोपन्यस्तम् । पश्चाद्वेदिकादिप्रमादात्तथा पाठो जातः—इति सम्यक् । 'न्युद्कादीनां च' इत्येवं सूत्रसत्वेन 'न्युद्कादेः' इत्येवं सूत्रस्यानुपलम्भेन 'कुत्वविधायकत्वात्' इत्युक्तिर्यादृशी । तच्च धीमद्विराकलीयम् ॥

इति वीप् । यत्तु मुकुटः—अटा वयः पक्षिणोऽत्र । पूर्ववन्दीप् । संज्ञाशब्दत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति स्त्रीप्रत्ययस्य न निषेधः—इत्याह । तत्र । अटविशब्दस्य कृदन्तत्वाभावात् । 'संज्ञाशब्दत्वात्' इति हेतोरप्रयोजकत्वात् समुदायस्यानुपसर्जनत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ अर्थेति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेर्नित्' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (२) ॥*॥ वेपन्तेऽत्र । 'ड्वेष कम्पने' (भ्वा० आ० से०) 'विपितुहोर्हस्वश्च' (उ० २।५२) इतीनम् । विशेषेण पियन्त्यत्र वा । 'पि गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकाच्च ॥ (३) ॥*॥ गाह्यते । 'गाह् विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'बाहुल्यमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृच्छ्रगहनयोः' (७।२।२२) इति निर्देशाद्व्यसः । 'गहनं वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कानयति वीपयति स्मरादि 'कनी वीप्तिकान्तिगतिषु' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) । ल्युः (३।१।१३४) वा । कं जलम् अननं जीवनमस्य इति वा । 'काननं तु ब्रह्मास्ते विपिने गृहे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यत्तु—वन्यते । अच्—इति मुकुटः । तत्र । कर्मणि पचाद्यचोऽसंभवात् । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' ॥ (६) ॥*॥ पद 'अरण्यस्य' ॥

महारण्यमरण्यानी

महेति ॥ महच्च तदरण्यं च । 'सन्महत-' (२।१।६३) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ महदरण्यम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति वीपातुको ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महतो वनस्य' ॥

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

गृहेति ॥ गृहस्यारामाः ॥ (१) ॥*॥ कुट्टाद्गृहाजिह्वान्ताः 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्यात्केदारकवाटयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहसमीपोपवनस्य' ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरेति ॥ आरमन्त्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उपगतं वनम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ एवकारादकृत्रिमवसव्युदासः ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमूहस्य' ॥

अमात्यगणिकारोहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

अमेति ॥ वक्ष्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् । 'वृ' इति मुकुटस्य प्रमादः । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्यात्-' (७।३।४४) इती-

१—गौरादिदीपि (४।१।४२) वनी च । 'स्ववनी, संप्रवदपिकापि का' इति नैपधकाव्यात्—इति, मुकुटः ॥

त्वम् । वृक्षाणां सा ॥ (१) ॥*॥ एकं मन्त्रिणो वेद्या-
याश्च गृहस्योपवनस्य ॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राक्षः साधारणं वनम् ।

पुमानिति ॥ आक्रीडन्त्यत्र । 'क्रीड विहारे' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'ज्ञेयमाक्रीड-
मुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु क्लीबमुक्तम् ॥ (१) ॥*॥ उद्या-
न्यत्र । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट्
(३।३।११७) । 'उद्यानं स्याजिःसरणे वनभेदे प्रयोजने'
(२) ॥*॥ द्वे 'राक्षः सर्वोपभोग्यवनस्य' ॥

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'व्यापोः' (६।३।६३)
इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ 'यत्र सखीको राजा क्रीडति
तस्य' एकम् ॥

वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी

वीति ॥ विध्यते । 'विथ् याचने' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपधात्कृत्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकादीर्घः ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'वीथी
वर्त्मनि पङ्क्तौ च गृहाङ्गे नाट्यरूपके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
आलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । आङि ।
इन् (उ० ४।११८) । 'आलिः सख्यावैलीसेत्वनर्थेषु विश-
दाशये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ आ चलति । 'वल संव-
रणे' (भ्वा० प० से०) । आङि । इन् (उ० ४।११८)
॥ (३) ॥*॥ पद्यते । 'पचि विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) ।
क्तिच् (३।३।१७४) । 'पङ्क्तिश्छन्दःश्रेण्योः' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ श्रीयते । 'श्रिच् सेवयाम्' (भ्वा० उ० से०)
'वहिश्चि-' (उ० ४।५३) इति निः । 'श्रेण्याल्यां कारु-
संहतौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सान्तर्पङ्क्तेः' ॥

लेखास्तु राजयः ।

लेखा इति ॥ लिख्यते । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु०
प० से०) । भिदादौ (३।३।१०४) पाठादङ्गुणौ । 'लेखो
लेख्ये दैवते च' लेखा राज्यां लिपावपि' इति हैमः ॥*॥ रल्-
ओरेकत्वस्मरणात् 'रेखा' अपि ॥ (१) ॥*॥ राजति 'राज-
दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'वपि-
वसि-' (उ० ४।१२५) इतीन् वा । 'राजी रेखायां पङ्क्तौ च'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निरन्तरपङ्क्त्यपङ्क्तिसाधार-
णायाः' ॥

वन्या वनसमूहे स्याद्

वन्येति ॥ वनानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।

१—हस्ताभावोऽपि । 'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति भट्टिः—इति
मुकुटः ॥ २—ङीष्भावे हस्तान्तापि 'घनवीथिवीथिम्' इति माघः—
इति मुकुटः ॥ ३—सेतुजन्ये इति पाठः ॥

४९) । ('वन्यं त्रिषु वनोद्भूते लो वनाम्बुसमूहयोः') ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'वनसमूहस्य' ॥

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

अङ्कुर इति ॥ अङ्कुरे । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'मन्दिवाशिमथि-' (उ० १।३८) इत्युल् । 'अ-
ङ्कुरो रोमिणि सलिले रुधिरैऽभिनवोद्भवे' इति हैमः ॥*॥
खर्जूरसदित्वात् ऊरः 'अङ्कुरश्चाङ्कुरः प्रोक्तः' इति हलायुधः ॥
(१) ॥*॥ उद्भिदनति भुवम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ०
अ०) । 'सत्सृष्टिष्व-' (३।२।६१) इति क्तिप् । अभिनवश्चा-
सालुद्भिच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नूतनाङ्कुरस्य' ॥

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तुरः ।

अनोकहः कुटः सालः पलाशी हुहुमागमाः ॥ ५ ॥

वृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्ष वरणे' () । पचाद्यच्
(३।१।१३४) वृक्ष्यते वा । 'ओत्रश्च छेदने' (तु० प० से०) ।
सक् (उ० ३।६६) ॥ (१) ॥*॥ महां रोहति 'रुह बीज-
जन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।—मूलविमुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तत्र । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ शाखाऽस्यास्ति ।
ग्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इति । यद्वा,—अवश्यं शाखति ।
'शाख् व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।
१७०) । 'शाखी स्यात्पादपे वेदे तुल्यत्वाद्यजने पुमान्'
॥ (३) ॥*॥ विटपः शाखाविस्तारोऽस्यास्ति । 'अत इतिः—'
(५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ पादैः पिवति । 'पा पाने'
(भ्वा० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति कैः । 'पादपः
पादपीठेऽथै पादुकायां तु पादपा' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥
तरति । तरन्त्यनेन इति वा । 'तृ ल्वनसंतरणयोः' (भ्वा०
प० से०) । 'मृमृशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (६) ॥*॥
अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति । 'अन्येष्वपि-' (३।२।
१०१) इति हन्तेर्ङः ॥ (७) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये'
(तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति को वा । मुकुटस्तु—'कौति शब्दायते पक्ष्यत्र'
इति । 'कणेषु' बाहुलकात् अन्येभ्योऽपि ङः कुटादित्वात्
(१।२।१) द्वित्वे गुणाभावः । बाहुलकान्तेकादेशः—इति
वदन् टवर्गद्वितीयं मन्यते । तत्र 'कौति' इति विश्वः कुटादि-
त्वोक्तिः प्रामादिकी । आदादिकस्य 'कौति' इति रूपसंभवात् ।
तौदादिकस्य 'कुवते' इति रूपस्य संभवात् ॥ (८) ॥*॥
सत्यते । 'फल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।
१४) इति घञ् । मुकुटस्तु—सलति । वायुना चलति ।
'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इत्याह । तत्र ।
दन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् । तालव्योष्मादेस्तत्र पाठात् ।
'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ

१—'पादपो वृक्षपीठयोः' इति हैमः—इति वा पाठः ॥

रभसः । 'सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि' ॥ (९) ॥*॥
पलाशानि सन्त्यस्य । अत इनिः (५।२।११५) । 'पलाशी
वृक्षरक्षसोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ द्रव्यध्वम्
'हु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।
२।१८०) हुः ॥ (११) ॥*॥ 'समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवे-
ष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात् हुः शाखाऽस्यास्ति । 'द्युद्धभ्यां
मः' (५।२।१०८) । 'हमस्तु पादपे पारिजाते किंपुरुषेश्वरे'
इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ न गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश
'वृक्षस्य' ॥

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

वानेति ॥ वनस्य पतिः । 'पारस्करप्रभृतीनि' (६।१।
१५७) इति सुट् । वनस्पतौ भवः 'दित्वादित्वा' (४।१।
८५) इति ण्यः ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाज्जातैः फलैर्हेतुभिः ॥*॥
एकम् 'पुष्पाज्जातफलोपलक्षितवृक्षस्य' ॥

तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिर्ना इमात्रे विना पुष्पं फलिद्वये'
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आम्रादिवृक्षस्य' ॥

ओषधिः फलपाकान्ता

ओषेति ॥ ओषः श्लोषो दीप्तिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधाच्
धारणोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।
९३) इति किः ॥*॥ ('कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति
दीप्तिः 'ओषधी' अपि) ॥ (१) ॥*॥ फलपाक एवान्तो
यस्याः । रूपभेदात्स्वीत्वम् । एकं 'त्रीहियवादेः' ॥

स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

स्यादिति ॥ फलानि गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्वा०
उ० से०) 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'फलसमये फलग्राहकस्य' ॥

वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

वन्ध्य इति ॥ 'वन्धस्त्वाधी च वन्धने' । वन्धे साधुः
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यत्तु मुकुटः—दिगादि-
त्वात् (४।३।५४) यत्—इत्याह । तत्र । अस्य सूत्रस्य 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात् । 'तत्र साधुः' इत्यस्य
'प्राग्विधतायत्' (४।४।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥ (१) ॥*॥
न फलान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ अवसन्नाः केशा यस्य सोऽवकेशो
निष्केशः । सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य । अत इनिः (५।२।११५) ।
स यथा निष्केशः । एवमयं निष्फलः । अवकं शून्यमीष्टे

१—'यन्त्रीषधयो रजन्याम्' इति कुमारः—इति मुकुटः । 'यत्रान्या
ओषधयो न्यायन्ते' इति धृतिः ॥ २—ग्रहधारणार्थः विकारार्थश्च ।
तत्र धारणार्थं वृक्ष एव रुटिः । स्वीकारार्थं तु 'फलेग्रहीर्हन्ति वनस्पती-
नाम्' इति भट्टिः—इति मुकुटः ॥

अमर० १७

तच्छीलः । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति 'गिनिः' इति वा
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रतावपि फलरहितस्य' ॥

फलवान्फलिनः फली ।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१)
॥*॥ 'फलवर्हाभ्यामिनच्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥
अत इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'फलसहित-
वृक्षस्य' ॥

प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चेते विकसिते

प्रफुल्लविति ॥ फलति । 'विकला विचारणे' (भ्वा० प०
से०) । 'जीतः कः' (३।२।१८७) । 'आदितश्च' (७।२।१६)
इतीडभावः । 'अनुपसर्गात्फुल्लधीव' (८।२।५५) इति
तस्य लः ॥ (७) ॥*॥ प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) । प्रफुल्लति
वा । 'फुल्ल विकसने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)
॥ (१) ॥*॥ 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' (वा० ८।२।५५) ।
'उत्फुल्लं कणे लीनामुत्ताने च विकस्यते' ॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो
धातुजस्य' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥*॥ मूर्धन्यान्तो
वा ॥ (४) ॥*॥ कचति । 'कच वन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । विगतः कचोऽस्मात् । 'विकचः
क्षेपणे केतौ ना केशे स्फुटितेऽन्यवत्' ॥ (५) ॥*॥
स्फुटति 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध' (३।
१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते'
इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ व्यकासीत् । 'कस गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'गल्यर्थ' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ
'प्रफुल्लितवृक्षस्य' ॥

स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।

स्युरिति ॥ अवन्ध्यादयो विकसितान्तात्रिलिङ्ग्यां स्युः ॥

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः

स्थेति ॥ तिष्ठतीति स्थाणुः । यत्तु सुभूतिः—धेन्वादि-
त्वाणुः, णत्वं च—इत्याह । तत्र । 'स्थो णुः' (उ० ३।
३७) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । धेन्वादिसूत्राभावाच्च । 'वा
ना' इति पुंस्त्वम् । रूपभेदात् स्वीत्वम् । 'स्थाणुरस्त्री' इति
वा पाठः । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव गतिस्थैर्ययोः' (तु०
प० से०) । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो घटे ।
वसुयोगमिदोः शंभौ शङ्खावुत्तानपादजे । स्थिरे निले निश्चिते
च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्त्ताशालिपय्योः सुगमेदे
गीतभिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि
शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरशङ्कु' (उ० १।३६)

१—'विकसितं सितम्' इति कीचकवधयमकादित्यमध्यः—इति
मुकुटः ॥

इति साधुः । 'शङ्खः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु ।
यादोऽल्लभेदयोर्मैत्रे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शाखा-
पत्ररहिततरोः' ॥

ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

ह्रस्वेति ॥ शाखा च शिफा=मूलं च ते । ह्रस्वे शाखा-
शिफे यस्य ॥*॥ क्षौति । 'ह्र क्षु शब्दे' (अ० प० से०) ।
बाहुलकात्पोऽगुणश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सूक्ष्मशाखामूलस्य
शाखोटकादेः' ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥*॥ तिष्ठति । 'प्रा
गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्थः स्तोऽम्बजवर्क' (उ०
४।९६) । 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डदुग्मगुच्छयोः' ॥
(१) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (उ० प० से०) । बाहुल-
कान्मत् । उलयोरैक्यम् । 'गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षण-
रुग्भिदोः । स्तम्बे, क्षियामामलैक्येलावनीवृत्तवेदमसु' ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'स्कन्धरहितस्य' ॥

वल्ली तु व्रततिर्लता ।

वल्लीति ॥ वहते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । ('कृदिकारात्'-
(ग० ४।१।४५) इति वा ङीप्) ।—पचायच् (३।१।१३४)
गौरादित्वात् (४।१।४१) । ङीप्—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ।
'वल्ली स्यादजमोदायां लतायां कुसुमान्तरे' इति हैमः ॥*॥
(वेङ्ग (भ्वा० प० से०) धातोरिति 'वेङ्गिः' इत्यपि ।
अत एव) । 'वल्ली तु वेङ्गिः सरणौ' इति वाचस्पतिः ॥
(१) ॥*॥ प्रतनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
'किञ्चिच्च न संज्ञायाम्' (३।३।१७४) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) पस्य वो वा । 'प्रततिर्गततिस्तथा' इति
हलानुधः ॥*॥ यद्वा,—व्रतमिव करोति । व्रतशब्दात् 'तत्क-
रोति-' (ग० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद्बाहुलकादिति । 'व्रत-
तिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुवैष्टनार्थः । पचायच् (३-
१।१।३४) । 'लता ज्योतिष्मती दूर्वा शाखावल्लीप्रियङ्गुषु ।
स्पृक्षामाध्वन्योः कस्तूर्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'लतामात्रस्य' ॥

लता प्रतानिनी वीरुह्विमिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

लतेति ॥ शाखापत्रसंचयः प्रतानः । सोऽस्त्यस्याः ।

१—आमलकी एला च वृक्षौ । वनी ह्रस्वं वनम्—इत्यनेकार्थ-
कैरवाकरकौमुदी ॥ अत्र तु 'वल्ली' इति पाठ आसीत् ॥ २—वल्ली
ह्रस्वान्ता च 'हिरण्ययोर्वीरुहवृत्तितन्तुभिः' इति भावः—इति मुकुटः ॥
'वल्लीवल्कपिनद्धपुसरशिराः' इति दमवन्त्यां दीर्घान्ता । ३—'कृदि-
कारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् दीर्घान्ताभिः 'धराधरेन्द्रं व्रत-
वीतवीरिव' इति भावः—इति मुकुटः ॥

सा प्रतानिनी । ईदृशी लतावीरुदादिशब्दत्रयवाच्या ॥*॥
विष्णुदि । 'संधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । क्तिप्
(३।२।१७८) । 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः ।
—'नहिदृति—' (६।३।११६) इति दीर्घः । न्यट्कादि-
त्वात् (७।३।५३) । कुत्वम्—इति । स्वाम्युक्तिश्चिन्त्या ।
रुधेस्तत्रादर्शनात् कुत्वाददर्शनाच्च । 'वीरुहलताविटपयोः
क्षियाम्' ॥ (१) ॥*॥ गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः । 'अत
इनि—' (५।१।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ वलति । 'वल संव-
रणे' (भ्वा० आ० से०) । 'विटपविटपविशिपोलपाः'
(उ० ३।१।४५) इति 'वलेः संप्रसारणं कपश्च' ॥—उल्यते ।
उलः सौत्र आवरणार्थो दाहार्थो वा । 'कपश्चाक्रमवर्णस्य'
इति कपो वा । 'विटपादयः' इत्यपः—इति स्वामि-मुकुटौ ।
तत्र । तादृशस्त्राभावात् । 'उलपस्तु गुल्मिनीतृण-
भेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ इति त्रीणि 'शाखादिभि-
र्विस्तृतचट्टयाः' ॥

नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

नगेति ॥ नगस्य तरोः ॥*॥ आरोहणम् । भावे घञ्
(३।३।१८) दैर्घ्यम् । 'आरोहो दैर्घ्यं उच्छ्रये । आरोहणे
गजारोहे स्त्रीकृत्यां मानमिदमपि' इति हैमः ॥ आदिना
गिरिदेवालयदिग्रहः ॥*॥ उच्छ्रयणम् । 'श्रिञ् सेवयाम्'
(भ्वा० उ० से०) 'उदि श्रयति—' (३।३।४९) इति
घञ् ॥ (१) ॥*॥ उत्सेधनम् 'विध गत्याम्' (भ्वा० प०
से०) । 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'उत्सेधस्तच्छ्रये
न स्त्री क्लीबं संनहनेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ श्रियो बाहु-
लकात् 'एरच्' (३।३।५६) अपि ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'वृक्षादिदैर्घ्यस्य' ॥

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधि-

स्तरोः ॥ १० ॥

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्ड्यते । 'कड भेदने' 'जुरादिः 'एरच्'
(३।३।५६) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) काम्यते । 'कसु
कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ् (३।१।३०) 'वरण्डाद-
यश्च' () इति ङो वा । 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते
नूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
स्कन्ध्यते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) पृषोदरादिः (६।३।१०९) यत्तु
मुकुटेन—उणादौ स्कन्दिर् धातौ 'कन्देरच् खाद्वे' (उ०
४।२०७) इत्यच् प्रत्ययो घञ्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तत्र ।

१—'विरोचते वीरुत्' इति पाठस्य स्वामिग्रन्थे उपलम्भादीर्घोप-
पत्तेः ॥ न्यट्कादिगणे 'वीरुत्' इति पाठस्योपलम्भेन स्वामिग्रन्थे =
'न्यट्कादित्वाद्धत्वम्' इति पाठस्यैवोपलम्भेन 'चकारस्य धत्वं निपा-
त्यते' इत्यर्थस्य, स्फुटं प्रतीयमानत्वेऽपि खण्डनोक्तिः प्रतारणपरैव
२—'आरोहणे गजारोहे' इति हैमः ॥

तत्रासुनो विधानात् । अत्रोऽविधानात् । 'स्कन्धः स्यादुपता-
वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भ्रात्रादां छन्दसो
मिदि' इति धान्तेषु मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूलमारभ्य
शाखावधिभागस्य' ॥

समे शाखालते

समे इति ॥ शाखति । 'शाखु व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०)
पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—शाख्यते वृक्षोऽनया ।
'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः—इति मुकुटः । तत्र । 'अज-
न्भ्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् ।
'शाखा इमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः ।
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाखायाः' ॥

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥*॥ शलति ।
'शल चलने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति' (३।१।१४०)
इति णः । 'शाला तरुस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते'
इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्कन्धात्प्रथमोत्पन्न-
शाखायाः' ॥

शिफाजटे ।

शिफेति ॥ शेते । 'शील् खप्ते' (अ० आ० से०) ।
वाहुलकात् फक् ह्रस्वश्च । 'शिफा जटायां सरिति मांलि-
कायां च मातरि' ॥ (१) ॥*॥ जटति । 'जट संधाते'
(भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'तरुमूलस्य जटान्नस्य' ॥

शाखाशिफावरोहः स्यात्

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलम्बिनी शिफा ॥*॥
अवरोहति लम्बते । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा०
प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) 'अवरोहोऽवतरणेऽप्या-
रोहे च लतोद्गमे' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखामूलस्य' ॥

मूलाच्चाग्रं गता लता ॥११॥

मूलादिति ॥ मूलदूर्ध्वं गता शिफा लता । यत् मुकु-
टस्तु 'प्रसङ्गादवरोहस्यार्थान्तरमाह । तरुमूलात्प्रभृति वृक्षाग्र-
पर्यन्तं गता गुड्यादिलताप्यवरोहः' इत्याह ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वृक्षाग्रगामिन्या लतायाः' ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

शिर इति ॥ श्रियते । 'श्रीञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्' (उ० ४।१९४) इत्यसुन् धातोः
'शिरादेशश्च । यत्तु—शेते स्वाङ्गोपरि तिष्ठति । 'शील्ः किञ्'
इत्यसुन् शिरादेशश्च—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादि-
पूकासूत्रादर्शनात् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि
च' ॥ (१) ॥*॥ अगति । 'अग्र कुटिलायां गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्र' (उ० २।२८) इति साधु ।
'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे

च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे
चाभिधेयवत्' ॥ (२) ॥*॥ शिखां राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । कः (३।२।३) । 'शिखरोऽस्त्री इमाग्रे चाद्रिश्च-
पुलकाग्रयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिखरस्य' ॥

मूलं बुध्नोऽद्विनामकः ।

मूलमिति ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः । 'मूलं शिफा-
ग्रयोः । मे निकुलेऽन्तिके वा ना' ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति
वध्यते वा । 'वन्ध वन्धने' (क्वा० प० अ०) । 'वन्धेर्बन्धि-
बुधी च' (उ० ३।५) इति नक् । 'बुध्नो ना मूलद्वयोः' ॥
(२) ॥*॥ अद्वेर्नाम नाम यस्य । 'अद्विर्ना पादमूलयोः' ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मूलमात्रस्य' ॥

सारो मज्जा नरि

सारविति ॥ सरति कालान्तरम् । 'स्र गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'स्र स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो चले
मज्जति च स्थिरांशे, न्याय्ये च नीरे च धने च सारम्, ।
वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति' ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'ह्रम-
स्त्रो गुदौ' (तु० प० अ०) । 'ध्वक्षन्' (उ० १।५५९)
इति साधु ॥*॥ समौ समानलिङ्गौ । 'नरि' इति वा पाठः ।
पुंसि ल्यर्थः ॥*॥ 'लज्जावद्राजवन्मज्जा मांससारास्थिसारयोः'
इति भागुरेरावन्तोऽपि । 'मज्जोक्ता मज्जया सह' इति द्विरूप-
कोपाच ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादेः स्थिरांशस्य' ॥

त्वक् खी चलकं चलकलमस्त्रियाम् ॥१२॥

त्वगिति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०) ।
क्विप् (३।२।१८०) यद्वा,—तनोति, तन्यते वा । 'तनु
विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३)
चाच्चिक् । ('त्वक् खी चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः')
॥ (१) ॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति कर् । यद्वा,—'वल्क परि-
भाषणे' (चु० प० से०) । वल्कयति । पचायच् (३।१।
१३४) । ('चलकं चलकलशल्कयोः') ॥ (२) ॥*॥ वलते ।
वाहुलकात्कलः । वल्कं लाति, इति तु स्वामी । यत्तु—
वलतेः कलच्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'त्वचः' ॥

काष्ठं दारु

काष्ठमिति ॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)
'हृनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः क्यच्' (उ० २।२) । 'तिवृत्र'-
(७।२।९) इति नेट् । 'काष्ठं दारुणि काष्ठा च प्रकर्षे स्थान-
मात्रके । दिशि दारुहरिद्रायां कालमानप्रमिद्यपि' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्वा० प० से०) । 'दृस-
निजनि' (उ० १।३) इति जुप् । 'पुनपुंसकयोर्दार्दः' इति

त्रिकाण्डशेषः । 'दारु स्यात्पित्तले काष्ठे देवदारौ नपुंसकम्' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठमात्रस्य' ॥

इन्धनं त्वेध इधममेधः समित् स्त्रियाम् ।

इन्धेति ॥ इन्धेऽग्निरनेन । 'जि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एधतेऽनेन । असुन्- (उ० ४।१।८९) ॥ यत्तु—बाहुलकात्रलोपो गुणश्च—इति मुकुटः । तत्र । एधतेरुभयासंभवात् ॥ (२) ॥*॥ इध्यतेऽनेन । 'जि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१।४२) इति मक् । 'अनिदिताम्-' (६।४।२४) इति नलोपः ॥ (३) ॥*॥ एधेः 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे घञ् । 'जि इन्धी' (रु० आ० से०) । 'अवोदैधौद्घ-' (६।४।२९) इति निपातो वा । एधः पुंस्य-यम् ॥ (४) ॥*॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (५) ॥*॥ त्रीणि 'अग्निसंदीपनतृण-काष्ठादेः' ॥ द्वे 'यागादौ ह्ययमानस्य काष्ठस्य' ॥ पञ्चापि पर्याया इति स्वामी ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना

नीति ॥ निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (जु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)—निश्चयेन कुहयति । 'कुह विस्मापने' । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र । कुहेश्वरादावदन्तादात्मनेपदित्वात् ॥ (१) ॥*॥ कुटनं कोटः । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । कोटं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आ-तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादि-रन्ध्रस्य' ॥

वल्लिरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

वलेति ॥ वल्लते । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१८०) । ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । वल् चासावरिश्च । यद्वा,—वल्लेः संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । वल्लमृच्छति । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) ॥ (१) ॥*॥ मृजुत्वमृच्छति 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि' ॥

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।

पत्रमिति ॥ पतति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

१—'इन्धेर्बाहुलकात्रलोपः, गुणः' इत्येवंपाठस्य मुकुटपुस्तकेषु दर्श-नेन सर्वसंगत्या प्रतारणपरमेवैतत् ॥ २—'एधान् हुताशनवतः' इति कालिदासः—इति मुकुटः ॥ ३—'दीपि दीर्घान्ते अपि । 'व्यवृणुत वेष्टितबाहुवल्लीका' इति माघः । 'नववज्जुलमञ्जरीसनाथकरम्' इति काव्यप्रकाशे—इति मुकुटः ॥

घ्नन् (उ० ४।१।५९) । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शर-पक्षिणोः' ॥ (१) ॥*॥ 'पल्लमुन्मानमांसयोः' । पलं मांस-मश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । मुकुटस्तु—'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'घञर्थे कः' । (३।३।५८) । पलति रक्षति जलदेः । 'पाल रक्षणे' पचादिः (३।१।१२४) । पलं चलनमश्नुते व्याप्नोति—इत्याह । तत्र । 'घञर्थे कः' इति न । 'स्थालापान्यधिहनिषुध्यर्थम्' इति परिगणनात् । 'पाल रक्षणे' इति धातोरसत्त्वात् । पचाद्यजन्तस्य 'पलं चलनम्' इति वाक्यासंभवात् । 'पलाशं छदने मतम् । शती किंशुकक्षःसु पुंस्ति स्यादरिते त्रिषु' इति मेदिनी । 'पलाशः किंशुकेऽक्षपे । हरिते, पलाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । 'छद अप-चारणे' (जु० उ० से०) । 'आधृपाद्वा' (ग० ३।१।२५) इति गिजभावे पक्षे करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'छदनं च दले पक्षे पिधाने' ॥ (३) ॥*॥ दलति । 'दल विदारणे' (जु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'दलमुत्सेधखण्डयोः । शस्त्रीछदेऽप्यद्रव्ये पत्रे' ॥ (४) ॥*॥ पिपति । 'पृ पालन-पूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कृपृविषिधाभ्यो नः' । यद्वा,—पृणति । 'पृण प्रीणने' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा,—पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (जु० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) यत्तु मुकुटः—पिपतिं प्रीणयति । 'पृ प्रीणने' । पचाद्यचि (३।१।१३४) वा पर्णम्—इत्याह । तत्र । असंभ-वात् । 'पर्णस्त्रिपर्णे पर्णं तु पत्रे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ छद्यते-ऽनेन । गिजभावे 'पुंस्ति संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति घः । गिजन्तस्यापि छद्यतेऽनेन । 'छादेथे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'छदः पलाशे गह्वति ग्रन्थिपर्णतमालयोः' । 'पुमान्' इति विशेषणं सान्तल्लीवभ्रमनिरासार्थम् ॥ (६) ॥*॥ 'पट् पत्र-मात्रस्य' ॥

पल्लवोऽस्त्री किसलयम्

पल्लव इति ॥ पल्यते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ल्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पल् चासौ लवश्च । पद्भ्यां ल्यते वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पादवानचकः पच्छ-व्दोऽस्ति 'तोलि' (८।४।६०) । 'पल्लवः किसले बले । विटपे विस्तरेऽलकरागे शृङ्गारविद्भयोः' । व्याडिस्तु—'पुंस्ति क्लीबे च पल्लवः' ॥ (१) ॥*॥ किञ्चित्सलैति । 'पल गतौ' (भ्वा०

१—पत्रं तकारद्वयवत् । 'विपत्राः साधवो न तरवः' इति दमयन्ती-श्लेषात् ॥ २—पलाशं तालव्यान्तम् 'नवपलाशपलाशवनं पुरः' इति माघयमकाव—इति मुकुटः ॥ ३—एतादृशस्त्रं तु नोपलभ्यते । किं तु 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) इत्येवं सप्तसुज्वलदत्तादि-पूपलभ्यते ॥ ४—लकारद्वयवान् । 'दृश्यन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लावः' इति दमयन्तीयमकाव ॥ ५—दन्त्यसकारवान् 'किस-ल्यैः सल्यैरिव' इति रघुयमकाव—इति मुकुटः ॥

प० से०) । बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवपत्रस्य' ॥

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

विस्तेति ॥ विस्तरणम् । 'स्तृन् आच्छादने' (खा० उ० अ०) । 'प्रथमे वावशब्दे' (३।३।३३) इति भावे घञ् । 'विस्तारस्ततौ विटपे' ॥ (१) ॥*॥ विटान् पाति । 'पारक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा, -विटानां पानम् । 'पा पाने' (भा० प० अ०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । यद्वा, -विटति, विद्यते वा । 'विट आक्रोशे' (भा० प० से०) । 'विटपविष्टप-' (उ० ३।१।४५) इति कण् । यत्तु—व्यत्ये वेद्यतेऽनेन 'वट वेष्टने' (भा० प० से०) । 'विटपादयश्च' इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन । तच्च । एतादृशसूत्रादर्शनात् । 'विटपो न त्रियां स्तम्बशाखा-विस्तारपल्लवे । विटपादये ना' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाखादिविस्तारस्य' । केचित्तु—उत्तमेदिनीकोपादेव पल्लवादित्तु-द्यमेकार्थमाहुः । 'शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्' इति रभसाच्च । 'स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः' इति कात्याच ॥

वृक्षादीनां फलं संस्यम्

वृक्षादीति ॥ आदिना लतागुल्मादिग्रहः । केचित्तु 'वृक्षादीनाम्' इति पूर्वेणापि संवध्नन्ति । फलति । 'फलं निष्पत्तौ' (भा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । फलं निष्पन्नं सत्यशब्दवाच्यम् । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक-संशयोः । (त्रिफलायां च कङ्कोले शलाघ्रे व्युष्टिलाभयोः)' ॥ ॥*॥ सस्ति । 'पस पस्ति स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'माछास-सिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) ॥*॥ तालव्यादिपाठे तु 'शसु हिंसायाम्' (भा० प० से०) । शस्यते । 'तकिशसिचति-' (वा० ३।१।९७) इति यत् ।—'क्यपि' इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'अचो यत्' (३।१।९७) इत्यत्र हरीतक्यादीनामुपसंख्यानान् । पसोर्दिदन्त्यस्य 'तकि-' (वा० ३।१।९७) इत्यत्राग्रहणाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलस्य' ॥

वृन्तं प्रसववन्धनम् ।

वृन्तमिति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । बाहुलकात् 'अङ्गिष्टसि-' (उ० ३।८९) इति क्तः, उमु च । मुकुटस्तु 'वृणोतेर्बुक्च' इति सूत्रं कलिपतवान् ।—बाहुल्याज्जणत्वम् इति चिन्त्यम् । अनुस्वारं प्रति णत्वस्य (णत्वं प्रति परसवर्णस्य) असिद्धत्वात् । 'वृन्तं प्रसववन्धे च घटीधारा-कुचाग्रयोः' ॥ (१) ॥*॥ प्रस्यते । 'पु प्रसवे' (भा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) बध्पतेऽनेन । 'वन्ध वन्धने' (क्या० प० से०) करणे ल्युट् (३।३।११७) । प्रसवस्य

पुष्पफलपत्रस्य वन्धनम् ॥ (५) ॥*॥ द्वे 'पुष्पादिमूला-धारवृन्तस्य' ॥

आमे फले शलाटुः स्यात्

आम इति ॥ शलति 'शल चलनसंचरणयोः' (भा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) अटति । 'अट गतौ' (भा० प० से०) मृगयादित्वात् (उ० १।३७) क्तः । शलश्चासावटुश्च । तालव्यादिः । 'शटीशटितं शलाटुः' इत्यूप-भेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपक्वफलस्य' ॥

शुष्के वानम्

शुष्क इति ॥ 'फले' इत्येव ॥ वायति स्म । 'पै ओवे शोषणे' (भा० प० अ०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । वन्यते । 'वनु याचने' (त० आ० से०) घञ् (३।३।१८) वा 'वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे । जलसंशुत-वातोर्मिसुरज्जासौरभेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कफलस्य' ॥

उभे त्रिषु ॥ १५ ॥

उभे इति ॥ उभे शलाटुवाने त्रिषु ॥ त्रियां 'वा ना' ॥*॥

क्षारको जालकं क्लीबे

क्षारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३) । 'क्षारको रसे । कोरके पक्ष्यादि-पाशे' इति हैमः । 'क्षारकः पक्षिमत्स्यादिपिटके जालके-ऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ जालमिव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्भे कुलायानाययोरपि । न पुंसि मोचनफले त्रियां तु वसनान्तरे । गिरिसारजलौकायामपि स्याद्विधवात्रियाम् । भटानामश्मरचिताङ्गरक्षिण्यां च जालिका' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवकलिकावृन्दस्य' ॥

कलिका कोरकः पुमान् ।

कलिकेति ॥ कलयति 'कल गतौ संख्याने च' (चुरादिः) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कुर्यते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'कृञादिभ्यः संज्ञायाम्' (उ० ५।३५) इति वुन् । 'कोरकोऽस्त्री कुञ्जाले स्यात्कङ्कोलकमृणालयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविकसित-कलिकायाः' ॥

स्यादुरसकस्तु स्तवकः

स्यादिति ॥ शुध्यते 'शुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिशुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । 'स्तवके

हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्तितः' इति दन्त्यान्तेषु
रुद्रः ॥३॥ श्रीभोजस्तु 'शस्यादिभ्यश्छक्' इत्याह । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । 'पुष्पादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकला-
पयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥३॥ स्तूयते ।
'हुञ् स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'कृजादिभ्यः' (उ० ५।३।५)
इति वुन् । यद्वा, -तिष्ठति । 'स्थः स्तोऽम्बजवकौ' (उ० ४।९।६)
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'विकासोन्मुखकलिकायाः' इति
मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्बस्येत्यन्ये ॥

कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

कुड्मल इति ॥ कुड्यते, कुडति, वा । 'कुट छेदने'
() 'कौटिल्ये' (तु० प० से०) वा । 'कुटिवृषिभ्यां
कमलच्' (उ० १।१०९) इति कमलचि ॥३॥ बाहुलकात्
'कुडेः' (तु० प० से०) अपि (क्मानि 'कुङ्कलः') ।
('कुङ्कलो मुकुले पुंति न द्वयोर्नरकान्तरे') ॥ (१) ॥३॥
मुञ्चति कलिकात्वम् । 'मुञ्च मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । बाहु-
लकाद्बुलक् ॥—'मुञ्चरेलक् क्वमुत्वं चातः' इति स्वाभि-
मुकुटौ । तन्न । तादृशसूत्राभावात् ॥ (२) ॥३॥ 'ईषद्वि-
कासोन्मुखकलिकायाः' द्वे ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।

'स्त्रिय इति ॥ सुष्ठु मन्यन्ते आभिः । 'मन ज्ञाने' (दि०
प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । मुकुटस्तु—'सुप्रति
मनो आभिः' इति विग्रह 'प्रादिसमासः' इत्याह । तन्न ।
अन्यपदार्थत्वाभावात् । 'भूम्नि स्त्रियां सुमनसः' इति रत्न-
कोषः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां ना धीरदेवयोः'
इति मेदिन्यादेरेकैकत्वमपि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम्' इति
नाममाला ॥ (१) ॥३॥ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि०
प० से०) पचाद्यच् । (३।१।१३४) । 'पुष्पं विकास आर्तवे ।
धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यपि' इति हैमः ॥ (२)
॥३॥ प्रसूयते स्म । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
'स्वादय ओदितः' (ग० ३।३।१) । 'ओदितश्च' (८।२।४५)
इति निष्ठानत्वम् । 'प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः' इति हैमः ॥
(३) ॥३॥ कुस्यति । 'कुस संलेषणे' (दि० प० से०) ।
'कुसेरुभोमेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युमः । संज्ञापूर्वकत्वात्
गुणः । 'कुसुमं क्षीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' ॥ (४) ॥३॥
'सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥३॥
चत्वारि 'पुष्पसामान्यस्य' ॥

मकरन्दः पुष्परसः

मकरन्द इति ॥ मकरमपि दति । कामजनकत्वात् ।

१—कचित्पुस्तके 'सुमन्' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—'प्रादि-
समासः' इत्यनेन 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः'
इति वार्तिकसरणे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३—'वेदया इमंज्ञानसुमना
इव वर्जनीया' इति शङ्कप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप'—(३।२।३)
इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा, -मकरमप्यन्दति ।
'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ।
शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । यत्तु—'गतिकारकोपपदानाम्—'
(प० २।२।१९) इत्युक्तेः सुवृत्ततेः प्राक् समासे प्रच्ययनवत्
पररूपत्वम्—इति मुकुटः । तन्न । उत्तरदले विभक्त्यनुपपत्ता-
वपि पूर्वदले विभक्तिसत्त्वात् । अन्यथा 'राजदर्शो' 'कर्म-
कारः' इत्यादौ नलोपो न स्यात् । दृष्टान्तोऽप्यसंगतः । 'प्राच्य-
यनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१) ॥३॥ पुष्पस्य रसः ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'पुष्पमधोः' ॥

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गच्छ गतौ' (भ्वा०
प० अ०) 'अन्येष्वपि'—(वा० ३।२।४८) इति डः ।
'परागः सुमनोरेणौ धूलौलानीययोरपि । निरिप्रभेदे विख्याता-
वुपराने च चन्दने' ॥ (१) ॥३॥ सुमनसां रजः ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'पुष्परेणोः' ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वम्

द्विीति ॥ द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं फले पुष्पे पत्रे च ।
वक्ष्यमाणमध्वत्थादि फलपुष्पादिषु वर्तमानं नपुंसकं लिङ्गं
ज्ञेयमित्यर्थः । विकारावयवयोस्तृपन्नस्य प्रत्ययस्य 'फले छक्'
(४।३।१६३) । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६६)
इति छक् ॥

हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः । 'स्त्रियां' इति हरीतक्याः
फलम् । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४।३।१६७) इति छप् । 'छपि
युक्तवद्वक्तिवचने' (१।२।५१) 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः'
(वा० १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । न संख्या ।
आदिना 'कोशातकी (द्राक्षा) बदरी कण्टकारिका' इत्यादयः ॥

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैर्बुधुदं फले ॥ १८ ॥

वार्हतं च

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम् । आश्वत्थम् । 'स्रक्ष-
दिभ्योऽण्' (४।३।१६४) ॥ (१) ॥३॥ वैणोः । 'विल्वादिभ्यो-
ऽण्' (४।२।१३६) । (मयटि (४।३।१४३) प्रकृते अणः)
विधेर्नाणो छक् ॥ (१) ॥३॥ 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' (७-
३।५) इत्यैच् ॥ (१) ॥३॥ इडुद्या इदम् ॥ (१) ॥३॥
बृहत्याः फलम् ॥ (१) ॥३॥ 'अश्वत्थादिफलानाम्'
पृथक्पृथगेकैकम् ॥

फले जम्बूवा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

फले इति ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'अन्दूहम्भूजम्बू'—(उ० १।९३) इत्यनेन कूपलयो गुणाः

१—'कौलुमे रेणौ' इति पाठः ॥

गमश्च निपातितः । 'जम्बूः स्यात्पादपान्तरे । तथा सुमेरुस-
रिति द्वीपभेदेऽपि च त्रियाम्' । जम्बूवाः फलम् । 'जम्बू-
वा' (४।३।१६५) इत्यण् । तस्य विधानसामर्थ्यान्न लुक् ।
पक्षे 'ओरज्' (४।१।१३९) तस्य 'लुप् च' (४।३।१६६) इति
वा लुप् । 'लुपि युक्तवत्' (१।२।५१) । पक्षे 'फले लुक्'
(४।३।१६३) । लुपि जम्बूः ॥ (१) ॥*॥ लुकि 'ह्रस्वो नपुंस-
के' (१।२।४८) इति ह्रस्वे जम्बु ॥ (२) ॥*॥ अणि जाम्ब-
वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जम्बूफलस्य' ॥

पुष्पे जातिप्रभृतयः खलिङ्गाः

पुष्प इति ॥ जालाः पुष्पम् । जातिः । 'पुष्पमूलेषु बहु-
लम्' (वा० ४।३।१६६) इति 'अनुदात्तादेरच्' (४।३।
१४०) अणः (४।३।१३५) च लुप् । 'यूथिकाशेफालिका-
मल्लिकाद्याः' ॥

त्रीहयः फले ॥ १९ ॥

त्रीति ॥ यवानां फलानि । यवाः । 'अवयवे च प्राण्यो-
प-' (४।३।१३५) इत्यण् । 'फलपाकशुपाम्-' (वा० ४।३।
१६६) इति लृप् । मापाः । मुद्गाः ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

वीति ॥ विदार्या भूकृष्णाम्ब्या मूलं पुष्पं फलमपि ।
विदारी । गम्भारी । शालपर्णी ॥

पुष्पे क्लीवेऽपि पाटला ।

पुष्प इति ॥ पाटलायाः पुष्पम् । लुकि (वा० ४।२।
१६६) पाटलम् । 'पाटलः कुष्ठमे वर्णेऽप्याशुत्रीहिश्च पाटलः'
इति शाश्वतात् पुंलिङ्गोऽपि ॥

वोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्ये

वोधीति ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) ।
'सर्वेधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'नोक्तमनिलम्' इति न
गुणनिषेधः । 'वोधिः पुंस्ति समाधेश्व भेदे पिप्पलपादपे' ।
रत्नश्लोकेऽपि 'पिप्पलो वोधिरश्वत्यः' इति । वोधिश्चासौ द्रुम-
श्च ॥ (१) ॥*॥ चलं दलमस्य ॥ (२) ॥*॥ पिप्पलं जलम-
स्यास्ति । मूले सिक्तत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पि-
प्पलं सलिले वल्लच्छेदभेदे च ना तरौ' ॥ (३) ॥*॥ कुञ्जरे-

णाश्रयते । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) कर्मणि ल्युट्
(३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ शालमलिवटाद्यपेक्षया न श्वथिर्
तिष्ठति । 'सुप् स्थः' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । यद्वा, -अश्वत्यं जलमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) । 'आपः प्रजाहितं शीतमश्वत्यं पवनं विष-
म्' इति केशरमाला । 'अश्वत्यः पिप्पलश्री स्यादश्वत्था
पूर्णिमा मता' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पिप्पलवृक्षस्य' ॥

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।

तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

अथेति ॥ कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥*॥ अमरमालायां पवर्गतृतीयमध्यः (कवित्थः) अपि
पृषोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ दधिवर्णां द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् ॥
(२) ॥*॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या० प० से०) ।
'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) । 'गमः कौ' 'गमादीनाम्' (६।४।४०) इति
नलोपः । तुक् (६।१।७१) मथति । 'मथे विलोडने' (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मतो मथः । 'मन्मथः
कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' ॥ (४) ॥*॥ दधि
फलेऽस्य ॥ (५) ॥*॥ पुष्पशुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥*॥ दन्ता-
नां शठ इव । अपकारित्वात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कपित्थस्य'
'कैथ' इति ख्यातस्य ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उद्धिति ॥ उलङ्घितमम्बरमनेन । उदतिशयेनाम्वते वा ।
'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । 'उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च
पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्तान्नेऽपि स्यान्नपुंसकम्' इति
भेदिनी । मुकुटस्तु भेदिनीसंमत्या त्वर्गतृतीयमध्यमप्याह ।
तत्र । तत्र मध्यवर्णनियमाभावात् । आद्यन्तयोरेव निय-
मात् ॥ (१) ॥*॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ यज्ञम-
ङ्गति । अगिर्गत्यर्थः (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।
१) ॥ (३) ॥*॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'उदुम्बरस्य' ॥

कोविदारो चमरिकः कुदालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

कोवीति ॥ कुं भूमिं विदणाति 'वृ विदारणे' (क्या० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)
॥*॥ चमरमस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२)
॥*॥ कुमुदालयति । 'दल विदारणे' (चु० उ० से०) । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) । शक्रन्वादिः (वा० ६।१।१४) ।
'कुदालः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपत्रके' ॥ (३) ॥*॥
युगं युगं पत्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कोविदारस्य',
'कचनार' इति ख्यातस्य ॥

१-परिणतजम्बुफलोपभोगद्वष्टा इति किराते हस्वान्तप्रयोगः ।
तत्र 'फल उत्तरपदे 'इको ह्रस्वोऽड्यो गालवस्य' (६।३।६१) इति
ह्रस्वत्वम्' इति वामनः । अत एव 'जलजम्बूलविलासवन्त्यः'
इति वृक्षेऽपि 'इको ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'जम्बु' इति प्रकृत्य-
न्तरमस्ति । 'तंसाज्जम्बोः फलरसो नदी भूत्वा प्रवर्तते' इति संसा-
रावर्तः-इति मुकुटः ॥ २-शाश्वतेऽपि स्वामिपुस्तकयोः 'पाटलम्'
इति क्रीवपाटलेवोपलम्भेन 'पाटला' पाटलौ स्त्री स्यादस्य पुष्पे
पुनर्न ना' इति भेदिन्यां पुंस्त्वस्य निषेधान्न पुंलिङ्गः ॥

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

सप्तेति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥*॥
विशाला त्वगस्य ॥ (२) ॥*॥ शरदि पुष्प्यति । 'कालत्वा-
धुपुष्प्यत्-' (४३१४३) इत्यण् ॥*॥ शारदी ल्यन्ताऽपि ।
'शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्यान्तेषु
रुदः । ('शारदोऽन्दे, स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । सस्ये
क्रीचं, शरजातनूतनाप्रतिभे त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥
विषमाच्छदा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य',
'छतचती' इति ख्यातस्य ॥

आरग्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेचतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

आरगिति ॥ आ रगणम् । 'रगे शङ्कायाम्' (भ्वा० प०
से०) । संपदादिः (वा० ३३१०८) । आरगं रोगशङ्कामपि
हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । 'बहुलं तणि' (वा० २१४५४)
इति हन्तेर्वधोऽदन्तः । 'प्यल्लोपौ' (वा० ६१४४८) इत्यल्लोपः ।
'रज्ज रगे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३३-
३१०८) आरजं रोगरागमपि हन्ति । यत्तु मुकुटः—आ
समन्तात् रुजं वधति छिनत्ति । 'वध छेदनसेवन-
पूरणेपु' । पृषोदरादिः (६३१०९)—इत्याह । तत्र । उच्चा-
धातोः पाणिनीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्तु—वधिः प्रकृत्य-
न्तरम्—इति 'जनिवध्योश्च' (७३३३५) इति सूत्रेऽपि वृत्तिः ।
तत्र । मुनित्रयविरोधात्, इति प्रपञ्चितं मनोरमामण्डने ।
यदपि स्वामिनोक्तम्—आ समन्ताद् रुजं वधोऽत्र—इति ।
तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहित्व-पृषोदरादि (६३१०९)-
त्वकल्पनप्रसङ्गात् ॥*॥ त्र्यचक्रोऽपि हस्तादिरपि । 'आरग्वधो-
ऽय संपाकः कृतमालस्तथावर्धधः' इति रत्नकोषात् ॥ (१)
॥*॥ राजा चासौ वृक्षश्च । वृक्षाणां राजा । राजदन्तादिः
(२१२३१) इति वा । रोगाणां राजानं वृश्चति, इति वा ।
'ओष्रश्च छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् सक् ॥ (२) ॥*॥
सम्यक् पाकोऽस्य । दन्त्यादिः । 'संपाकस्तर्कके, धृष्टे त्रिषु
ना चतुरङ्गुले' ॥*॥ शं कल्याणं पाकोऽस्य, इति (शंपाकः)
तालव्यादिरपि ॥*॥ स्वामी तु—शमी शिविम् अकति, इति
विग्रहन् 'शम्याकः' इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥*॥ चतस्रो-
ऽङ्गुल्यः प्रमाणमस्य पर्वणः । तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥ (४) ॥*॥
आरेक्यति निःसारयति मलं सारकत्वात् । 'रेव, छव, गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । गिच् (३१२२६) । विच् (३१२७५) ।
अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३१११३४) आरेव चासावतश्च ॥ (५) ॥*॥
व्याधीन् हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) 'हनस्तोऽविष्णलोः'
(७३३३२) ॥ (६) ॥*॥ कृता मालाऽस्य पुष्पैः ॥ (७) ॥*॥
शोभनो वर्णोऽस्य ॥*॥ सुष्ठु पर्णान्यस्य, इति वा पाठः ।
'सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा

'कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि' ॥ (८) ॥*॥ अथौ
'सोनालु धनवहेद' इति ख्यातस्य ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

स्युरिति ॥ जम्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'गम्भीरादयश्च' (उ० ४३३५) इति साधुः । 'जम्बीरः
प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे' ॥ (१) ॥*॥ दन्तानां
शठ इव । ('स्यादन्तशठो जम्बीरे कपित्थे कर्मरङ्गके ।
नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याच्चात्रेयां तु योषिति') ॥ (२) ॥*॥
जम्भयत्यमलत्वात् । 'जभी गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३१११३४) । 'रधिजमो-' (७११६१) इति तुम् ।
'जम्भः स्याद्गानवान्तरे । दन्तभोजनयोरंसे हनौ जम्बीर-
तूनयोः' ॥ (३) ॥*॥ गम्भीरादित्वात् (उ० ४३३५) इरच् ॥
(४) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० ११०६) कलच् । ('जम्भलः
पुंति जम्बीरे बुद्धदेवान्तरेऽपि च') ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'जम्बीरस्य', 'जम्भेरी' इति ख्यातस्य ॥

वरणे वरुणः सेतुस्तिकशाकः कुमारकः ।

वरेति ॥ वृणोति । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । कर्तरि
ल्युट् (३३३११३) । कर्तरि ल्युट् (३३३११३) (३३३११७)
वा ॥ (१) ॥*॥ 'कृवृदारिभ्य उन्नन्' (उ० ३१५३) । 'वरुण-
स्तरुमेदेऽप्सु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ सिनोति,
सीयते, वा । 'विन् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'सितमि-'
(उ० ११६९) इति तुन् । 'सेतुर्नालो कुमारके' ॥ (३)
॥*॥ तिकः शाकोऽस्य । शाकत्वं चास्य पत्राणां शाकमप्ये
पाठात् । 'तिक्तशाकस्तु खादिरे वरणे पत्रसुन्दरे' ॥ (४)
॥*॥ कुमारश्चिरतरुणत्वात् । कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्'
(तु० उ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । कुमार इव
'इवे प्रतिकृतौ' (५३१९६) इति कर्त् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'वरणस्य' ॥

पुंतागे पुरुषस्तुङ्ग केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

पुंनेति ॥ पुमान् नाग इव । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२१-
१५६) इति समासः । पुंतागो नृश्रेष्ठः । प्राधान्यात् इव ।
'पुंतागस्तु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे द्रुमा-
न्तरे ॥' (२) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) ।
'पुरः कुषन्' (उ० ४१७४) । यत्तु—'पिपति' इति विग्रह
'पुरः कुषन्' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तद्रभसात् । 'पुरुष-
स्त्वात्मनि नरे पुंतागे च' ॥ (२) ॥*॥ तुज्यते । 'तुजि
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से, तु० उ०) । यच् (३३११८) ।
न्यङ्कादिः (७३३५३) । उच्चत्वाद्वा । 'तुङ्गः पुंतागनगयो-
र्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपी-
प्यते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ताः केसरा अस्य । अर्श-
वाद्यच् (५३११२७) । 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः

स्कन्धकेशेषु वकुलद्रुमे । पुंनागवृक्षे किंजल्के स्यात्केसरं तु
हिह्वनि' इति हैमः ॥ (४) ॥॥ देवानां वल्गुः ॥ (५) ॥॥
पञ्च 'पुंनागस्य', गुर्जरदेशे 'संदेशरा' इति ख्यातस्य ॥

पारिभद्रे निम्बतस्मिन्दारः पारिजातकः ।

पारीति ॥ पारमस्यास्ति । अत इतिः (५।२।११५)
पारि पारं गतं भद्रमस्य, परितो भद्रमस्य, इति वा । प्रज्ञा-
द्यण् (५।४।३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देव-
दारणि' ॥ (१) ॥॥ नियमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प०
से०) । 'पृषोदरादिः (६।३।१०९) । निवति । 'णिवि सेचने'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वयोरैक्यम् ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९९) वा । निम्बसंज्ञकस्तरुः । शाकपाथि-
वादिः (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥॥ मन्दा अरा यस्य ।
मन्दमृच्छति वा । 'अद् गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) यद्वा, -मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'अक्षिभदिमन्दिभ्य आरच्' (उ० ३।१३४) ॥ (३) ॥॥
पारि पारं गतं जातं जन्मास्य । पारिणः समुद्राजातो वा ।
स्त्रायें कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'निम्बतरोः'
'वकायिनी' इति ख्यातस्य ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्वुरतिसुक्तकः ॥ २६ ॥

वञ्जुलश्चित्रकृच्च

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'णिश समाधौ' (भ्वा०
प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा, -अति-
क्रान्तो निशाः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति
'समासः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥॥ स्यन्दते ।
'स्यन्द प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वहुलमन्यत्रापि' (उ०
२।७८) इति युच् । 'स्यन्दनं तु स्मृतं ह्रीवे रथाङ्गे तिनिशे
नरि' इति रभसः । 'स्यन्दनं तु लुतौ नीरे, तिनिशे ना,
रथेऽस्त्रियाम्' ॥ (२) ॥॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा०
प० से०) । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'पुलिङ्गस्तिनिशे
नेमिश्चक्रप्रान्ते स्त्रियामपि' इति रुद्रः । 'द्वलोपे-' (६।३।
१११) इति दीर्घः ॥ (३) ॥॥ रथस्य द्वः । तत्रोपयुक्त-
त्वात् ॥ (४) ॥॥ अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप्
(५।४।१५४) ॥ (५) ॥॥ वच्यते । 'वञ्जु गतौ' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादुलो जत्वं च । 'वञ्जुलः पुंसि तिनिशे
वेतसाशोकयोरपि' ॥ (६) ॥॥ चित्रं करोति । अतिदाढ्येऽपि
लघुत्वात् । क्तिप् (३।२।७६) ॥॥ सप्त 'तिनिशस्य' ॥

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आम्रातके

अथेति ॥ पीतं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।
२६) इति णिच् । 'वहुलमन्यत्रापि-' (उ० २।७८) इति
युच् ॥ (१) ॥॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (तं० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । 'अन्ये-
अमर० १८

पामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा, -याः लक्ष्म्यास्तन
ईतनः, कपीनां कपेर्वा ईतनः ॥ (२) ॥॥ आम्रमतति
'अत सातल्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'कृवादिभ्यो जुप्'
(उ० ५।३।५) ॥॥ ह्रस्वादिपरि । अम्लत्वमतति । रलयोरै-
क्यम् । 'कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले पशुहरीतकी' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'आम्रातकस्य' 'अंवाडा'
इति ख्यातस्य ॥

मधूके तु गुडपुष्पमधुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुष्टीलौ

मध्विति ॥ मध्वते मन्यते वा । 'मह पूजयाम्' (भ्वा०
प० से०) 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) वा । 'उल्लादयश्च'
(उ० ४।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ गुड इव पुष्पमस्य ॥
(२) ॥॥ मधुनामा द्वयः ॥ (३) ॥॥ वनप्रस्थे वनैकदेशे
भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'वानप्रस्थो मधू-
केऽपि स्यात्तृतीयाश्रमे पुमान्' ॥ (४) ॥॥ मधु षीवति ।
'ष्ठिव निरसने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मधु षीले गर्भेऽस्य,
इति वा ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'मधूकस्य' 'महुआ' इति
ख्यातस्य ॥

जलजेऽत्र मधूलकः ।

जलेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अ०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येपा-
मपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । स्त्रायें कन् (५।३।७५) ॥
(१) ॥॥ 'गिरिजेऽत्र' इति मूलपाठः-इति सुभूलादयः ।
'गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः' इति माधवः ।
'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः' इति स्वामी ॥
एकम् 'जलजमधूकस्य' ॥

पीलौ गुडफलः स्तंसी

पीलाविति ॥ पीलति । 'पील प्रतिष्ठम्भे' (भ्वा० प०
से०) । मृगध्वादित्वात् (उ० १।३।७) उः । ('पीलुः पुमान्
प्रसूने स्यात् परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्ड-
पादपभेदयोः') ॥ (१) ॥॥ गुड इव फलमस्य ॥ (२) ॥॥
संसयति मलम् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) ।
आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि गुर्जर-
देशे 'पीलु' इति ख्यातस्य ॥

तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकर्परालौ द्वौ

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् पीलौ गिरिजे । अक्षोति ।
'अक्षू व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादोटः ।
'अक्षसेवोटाः पर्णान्यस्य' इति वा ॥ (१) ॥॥ कर्पर-
मालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । यद्वा, -कर्परास्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७)

लच् ॥३॥ 'कन्दरालः' इति वा पाठः । पूर्ववत् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पर्वतपीलोः' 'अखरोट' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कोटे तु निकोचकः ।

अङ्कोट इति ॥ अङ्क्यते 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोटः ॥ (१) ॥३॥ निकुच्यते । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) 'कृणादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) ॥ (२) ॥३॥ 'अङ्कोलः' अपि ॥३॥ द्वे 'अङ्कोलस्य' 'ढेरा' इति ख्यातस्य ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो चातपोथः

पलेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा, -पलं मांसमश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पलाशः किंशुकेऽक्षये । हरिते पलाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ किञ्चित् शुक्ल इव । शुक्लपुण्डाभपुष्पत्वात् ॥ (२) ॥३॥ पृणति । 'पृण प्रीणने' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । यद्वा, -प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा, -पिपति । 'पृ धालनपूरणयोः' (तु० प० से०) 'कृपृवृषिभ्यान्भ्यो नः' () । 'पर्णं पत्रे किंशुके ना' ॥ (३) ॥३॥ वातं पोथयति 'पुथ हिंसायाम्' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'पलाशस्य' ॥

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवधुलाः ।

अथेति ॥ अयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'नपुंसके' (३।३।११४) इति क्तः । वा विकल्पस्येतं ज्ञानं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क्तः । यद्वा, -क्यते । 'वेच् तन्तुसन्ताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वेजस्तुद् च' (उ० ३।१।१८) इत्यसच् । बाहुलकादात्वं न । यस्तु—'वेतसवाहसपनसाः' इत्यसनि निपातनादेव तुद्-इत्याह मुकुटः । तत्र । उणादिपु तत्सूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥३॥ रम्यतेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'हनिक्वधिणिञ् रमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।२) । 'रथौ स्यन्दनवानीरौ' इत्यजयः । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' ॥ (२) ॥३॥ अग्रमिव अग्रसमये वा पुष्पमस्य ॥ (३) ॥३॥ वेत्ति, विद्यते, वा । बाहुलकादुलच् गुणाभावश्च । 'विदुलस्तु पुमानम्बुवेतसे वेतसेऽपि च' ॥ (४) ॥३॥ शीतमस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतं हिमे त्रिषु' इति रभसः । स्त्रीचलिहसपि । 'शीतं तुषारवानीरवहुवारद्वयेषु च'

इत्यजयात् ॥ (५) ॥३॥ वायति । 'ओवै शोपणे' (भ्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । वां शुक्लम् वा समन्तानीरमस्य ॥ (६) ॥३॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलच्, तुम् च 'वधुलः पुंस्ति तिनिशे वेतसाशोकयोरपि' ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'वेत' इति ख्यातस्य ॥

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

द्वाविति ॥ परिविध्यते । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'परिव्याधस्तु पुंस्ति स्याद्वेतसे च द्वमोत्पले' ॥ (१) ॥३॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याजयायां जलवेतसे । भूमिजम्बवां च जम्बवां च काङ्गुष्टेऽपि च योषिति' (?) ॥ (३) ॥३॥ अम्बुनि जातो वेतसः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'जलजातवेतसस्य' ॥

शोभाजने शिश्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

शोमेति ॥ शोभामनक्ति । 'अञ् व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिषु' (रु० प० से०) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युञ्वा ॥३॥ प्रज्ञायणि (५।३।४८) 'शौभाजने' ॥३॥ सुष्ठु भा तामनक्ति । ल्युट् (३।३।११३) । प्रज्ञायणि (५।४।३८) ('सौभाजने') दन्त्यादिरपि ॥ (१) ॥३॥ शिनोति । 'शिञ् निशाने' (खा० उ० अ०) । 'जञ्वाद्यश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'शिश्रुर्ना शाकमात्रे च शोभाजनमहीरुहे' ॥ (२) ॥३॥ तीक्ष्णे गन्धोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१२४) इति कप् ॥ (३) ॥३॥ आक्षीवते, आक्षीवयति वा । 'क्षीष्ट मदे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१२४) ॥३॥ हस्तादिरपि । 'अक्षीवं वशिरे, शिप्रौ ना, -ऽमत्ते पुनरन्यवत्' ॥ (४) ॥३॥ मोचयति । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाजने पुंस्ति मोचा शाल्मलिरम्भयोः' । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'शिग्रोः' 'सहेजन्' इति ख्यातस्य ॥

रक्तोऽसौ मधुशिश्रुः स्यात्

रक्त इति ॥ असौ शोभाजनः । रक्तपुष्पः । मधुप्रधानः शिश्रुः-इति मुकुटः । रक्तो मधुकरः । 'रक्तकण्ठानाम्' इति दर्शनात् । मधुर्मधुरः । शिश्रुः-इत्येके ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'मधुशिश्रुः' 'मगुना' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो लक्षणे निम्बे

१-लयनम् लीः संक्षेपः । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । तथा कोचको व्यथाजनकः । 'लिकोचकः' इति तु श्रीकरः-इति मुकुटः ॥
२-'पलाशः किंशुकः शटी । हरिद्रणौ राक्षसश्च पलाशं छेदने स्मृतम्' इति पाठः ॥

१-'काक्षीर' इति रान्तमिदम्, -इत्यन्ये-इति मुकुटः ॥
२-'तरुणीजन इवाभिगतशोभाजनो वसन्तसमयः प्रादुरासीत्' इत्याश्वर्मजरीतस्तालव्यादि-इति मुकुटः ॥

फेनिले काककट्टयोः' ॥३॥ रिष्टोऽपि । रिष्टं क्षेमाद्युभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिले' ॥ (१) ॥३॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेना-दिलक्ष' (५।२।९९) । ('फेनिलोऽरिष्टपादपे । फेनिलं मदनफले वदरे फेनवत्यपि') ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अरिष्टस्य' 'रीठा' इति ख्यातस्य ॥

विल्वे शाण्डिल्यशैलूपौ मालूरश्रीफलावपि ।

वीति ॥ विलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) ('विल्वं फले श्रीफले ना') ॥ (१) ॥३॥ शण्डते । 'शडि रुजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सलि-' (उ० १।५४) इत्यादिनेलच् । शाण्डिल्य गोत्राप-त्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) शाण्डिल्य इव, इति । शण्डयति रुजं करोति वा । इलचि (उ० १।५४) स्वायं व्यञ् (वा० ५।१।१२४) । 'शाण्डिल्यः पावकान्तरे । बिरिवे मुनौ च' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ शिल्पस्या-पत्यम् । शैलूप इव इति वा । 'नटे विल्वे च शैलूपः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (३) ॥३॥ मां लक्ष्मीं परेषां जुनाति । 'लूञ् छेदने' (क्या० उ० से०) । बाहु-लकाद्रक् ॥ (४) ॥३॥ श्रीपदं श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाक-पार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । 'श्रीफलः पुंसि मालूरे-धात्रीनीलिकयोः त्रियाम्' ॥ (५) ॥३॥ पद 'विल्व-वृक्षस्य' ॥

पृक्षो जटी पर्कटी स्यात्

प्रेति ॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कपिलि-कादिः (वा० ८।२।१८) । यद्वा, -पृक्ष्यते । 'पृक्ष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । पृक्षति अथो गच्छति वा । अच् (३।१।१३४) । 'पृक्षो जटीगर्दभाण्ड-द्वीपभिल्लुञ्जराशने' ॥ (१) ॥३॥ जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) टीप् (ग० ४।१।४५) वा । 'जटा लग्नकचे मूले मांसां पृक्षे पुनर्जटी' । रुद्रे तु—'गर्दभाण्डे जटीपृक्षौ' ॥ (२) ॥३॥ पृच्यते । 'पृची संपर्के' (रु० प० से०) । बाहुलकात् कटः । गौरादिटीप् (४।१।४५) । 'पर्कटी नूतनफले पूगादेः पृक्षपादपे' । शावतेऽपि—'विज्ञेया पर्कटी पृक्षः पृक्षः पिण्ड-पादपः' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'पृक्षस्य' 'पाकर' इति ख्यातस्य ॥

न्यग्रोधो बहुपादटः ॥३२॥

न्यगिति ॥ न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान् व्याम-

वटयोश्च शमीतरौ । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्' ॥ (१) ॥३॥ बहवः पादा अस्य । 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) ॥ (२) ॥३॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वटी-त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्न्यग्रोधकपर्दयोः' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'वटस्य' ॥

गालवः शावरो लोघ्रस्तिरीटस्तिवमार्जनौ ।

गालेति ॥ गालवस्यापत्यम् । 'कृष्यन्वक्-' (४।१।११४) इत्यण् । गालं नेत्रखवं वायति । 'ओवे शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा । 'गालवो मुनिभेदे स्याल्लोघ्रश्च च कीर्तितः' ॥ (१) ॥३॥ शवराणा-मयम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'शावरी शूक-शिन्ध्यां स्यात् पुंसि पापापराधयोः । लोघ्रे च' इति ताल-व्यादिः ॥३॥ दन्त्यादिरपि । 'सावराख्यापराधे च लोघ्रे पापे च पठ्यते' इति दन्त्यादावजयः ॥ (२) ॥३॥ रुणद्धि 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) बाहुलकाद्रक् । 'शृङ्गादयः' इति रन्—इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्राभा-वात् । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । (रोध्रोऽपि ल्त्वा-भावे । 'रोध्रो ना गालवे क्लीवमपराधे च किल्विषे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ तीर्यते मलमनेन । 'कृतकृपिभ्यः कीटच्' (उ० ४।१।८५) । इत्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम् (१।१।५१) ॥ (४) ॥३॥ तिलत्वेनेनाङ्गम् । 'तिल क्लेहने' (तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) ॥ (५) ॥३॥ मार्ध्यनेन । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७)—नन्वादित्युः (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तन्न । तस्य कर्तरि विधानात् । 'मार्जनं न द्वयोर्मोर्द्यौं पुंसि स्याल्लोघ्र-शाखिनि' ॥ (६) ॥३॥ पद 'श्वेतलोघ्रस्य' । आद्यौ श्वेतलोघ्रे, शोपा रक्त्वलोघ्रे—इति स्वामी ॥

आम्रश्रूतो रसालः

आम्र इति ॥ अम्यते । 'अम गलादी' (भ्वा० प० से०) 'अमितम्योर्दार्धश्च' (उ० २।१६) इति रक् दीर्घश्च ॥ (१) ॥३॥ चूष्यते स । 'चूप पाने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । च्योतति रसम् इति वा । 'च्युतिर्क्षरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ रसमलति । 'अल भूषणादी' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'आम्रवृक्षस्य' ॥

असौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ अतिशयितं सौरभमस्य ॥३॥ एकम् 'अतिसुगन्धास्य' ॥

कुम्भोलूखलकं क्लीवे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

किति ॥ 'कुम्भोलूखलकम्' इति संधातविगृहीतम् । 'कार्मुके वारनार्या च कुम्भः क्लीवं तु गुग्गुलौ' इति रभसः । 'उद्वंखले गुग्गुलौ च क्लीवमुक्तमुलूखलम्' इति रुद्रः । 'कुम्भोलूखलकं कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्' इति वाचस्पतिः ॥३॥ कमुम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥३॥ ऊर्ध्वं खम् उलूखम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । उलूखं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ततः स्तार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥३॥ कुम्भोलूखलकाकाराद् वृक्षकोशाच्चिर्यातम् ॥३॥ कोशे भवः । अध्यात्मादिठञ् (वा० ४।३।६०) 'कौशिको नकुले व्यालग्राहे गुग्गुलुशकयोः । कोशजोलूकयोश्च स्याद्विश्वामित्र-मुनात्रपि । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च योषिति' ॥ (३) ॥३॥ गोजति । 'गुज स्तेये' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) गुजो व्याधेरुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः । डलयोरैकत्वम् ॥ (४) ॥३॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पुरं पाटलिपुत्रेऽङ्गे गुग्गुलौ तु पुमानयम्' इति रभसः । यत्तु—पिपति । पुरः । 'इगुपध-' इति कः । 'उदो-ध्रुपूर्वस्य' (७।१।१०२) इत्युत्—इति खाम्याह । तत्र । 'प्रीच् तर्पणे कान्तौ च' (त्र्या० उ० से०) इत्यस्य तत्र ग्रह-णात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इति वृत्तिकृता विगृहीतत्वात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इत्युक्त्वा 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति भाधवोक्तेश्च ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'गुग्गुलुवृक्षस्य' ॥

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

शेलुरिति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः ॥ (१) ॥३॥ श्लेष्माणमतति । 'अत सातस्य-गमने' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २।३२) ॥ (२) ॥३॥ श्यायते स्म । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कः । 'व्रवमूर्ति-' (६।१।२४) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥३॥ उद्दालयति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥३॥ बहुन् वारयति । 'वृज् वरणे' (खा० उ० से०) । णिजन्तः (३।१।२६) 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'उद्दालकस्य' 'बहुवार' इति 'लसोडा' इति ख्यातस्य ॥

राजादनं पियालः स्यात्सन्नकद्वर्धनुषपटः ।

राजेति ॥ राजभिरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।

कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंशुकेऽपि च' ॥३॥ 'राजातनम्' इति पाठे राजानमतति, इति वा ल्युः (३।१।१३४) । 'राजादनं प्रसरको राजातनः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥३॥ पीयते । 'पीयुः' सौत्रो धातुः । 'पीयुक्णिभ्यां कालन् ह्रस्वः' (उ० ३।७६) ॥३॥ बाहुलकात् प्रीणातेः कालनि प्रियालश्च । 'प्रियालश्च पियालकः' इति माधवः ॥ (२) ॥३॥ सैनो लीनः कद्वर्धणोऽस्य ॥ (३) ॥३॥ दधन्ति धारयन्ति । 'धन धान्ये' (जु० प० से०) । 'धृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'धनुः पियालद्रुमः' इति रूपः रत्नाकरः । 'धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी ॥३॥ उचिः (३।१।१७) वा । 'धनुः पियाले ना, न स्त्री राशिभेदे शरासने' इति सान्तेषु च मेदिनी ॥३॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पटः प्रियालवृक्षे ना सुचले पुनपुंसकम्' इति रभसः ॥३॥ 'धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, समस्तं नाम' इति स्वामी ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'प्रियालस्य' 'चार' इति ख्यातस्य ॥

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

गमिति ॥ कं जलं निर्भाति । 'डुमृन् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादित्वात् गत्वम् ॥३॥ 'गंभारी' इत्यपि ॥ (१) ॥३॥ सर्वतो भद्रं यस्याः । 'सर्वतोभद्र इत्युक्ताः काव्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गंभारी नटयोषितोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥३॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्ये-भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति मनिच् । 'वनो र च' (४।१।७) इति वीप् ॥ (३) ॥३॥ मध्विष पर्णान्यस्याः । 'पापकर्ण-' (४।१।६४) इति वीप् । स्तार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥३॥ श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः । 'श्रीपर्णस्त्वग्निमन्थेऽञ्जे श्रीपर्णी शाल्मली हठे' इति हैमः । 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भयोः क्लीबे पद्माग्निमन्थयोः' ॥ (५) ॥३॥ भद्राणि पर्णान्यस्याः ॥ (६) ॥३॥ काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि हृदयते' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'काश्मर्याः' 'खंभारी' इति ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ।

कर्कधूर्वदरी कोली

अथेति ॥ कर्क कण्टकं दधाति । 'डुधान्-' (जु० उ० अ०) । 'अन्दूहन्मू-' (उ० १।९३) इति निपातितः कूपत्य-यान्तः ॥—शकन्धादित्वात् (वा० ६।१।९४) पररूपम्—

१—कर्मण्यणि (३।२।१) स्तार्थे कन् (५।३।७५) इति मुकुटोक्तं तु युक्तम् । 'वानीरे बहुवारे' इत्यादि रुद्रादिकोपलिखितबहुवारे इति प्रयोगात् ॥

२—'प्रियालपनसारणि वौवनानीव वनानि' इति दमघन्ती-शेषात् ॥ २—सन्नः कद्वश्च, इति नामनी इति सोमनन्दी-इति मुकुटः ॥

इति स्वामी चिन्त्यः ॥ (१) ॥॥ वदति । 'वद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'दिवि भ्रमि-' (उ० ३।१।१७) इत्यमरः । गौरादिङीप् (४।१।४१) । यत्तु—'द्वयोः' इत्युक्तेः कर्कध्व-
वदरश्च—इति मुकुटः । तत्र । 'वदरी कोले, झीवं तु तत्फले' इति मेदिनीविरोधात् ॥ (२) ॥॥ कोलति घनीभवति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिङीप् (४।१।४१) । मुकुटस्तु—इच् (उ० ४।१।१८) प्रत्यये वा टीप् (ग० ४।१।४५)—इत्याह । तत्र । कोल्याः फले अण् (४।३।१३४) लुकोः (४।३।१६४) ङीपो लुकि (१।२।४९) च 'कोलि' इति रूपपत्तेः । ('कोलम्' इति रूपानुपपत्तेः) ॥॥ इनि (उ० ४।१।१८) (कोलिः) ह्रस्वान्तोऽपि ॥ (३) ॥॥ कौ वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुवलीशब्दोऽप्यत्र ॥॥ त्रीणि 'वदर्याः' ॥

कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं वदरं घोण्टापि

कोलमिति ॥ कोलीकुवलीवदरीणां फलेऽण् (४।३।१३४) लुको (४।३।१६४) । 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति ङीपो लुक् । 'कोलं कोलिफले झीवं पिप्पलीचन्ययोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥॥ ('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि वदरी-फले') ॥ (२) ॥॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलच' (५।२।९९) ॥ (३) ॥॥ सुवीरदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्रोतोऽजने तु सौवीरं वदरे काशिकेऽपि च' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (४) ॥॥ (५) ॥॥ घोण्टे । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकाद् । 'घोण्टा तु वदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' (इति मेदिनी) । 'वदरीसहशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघण्टेति चोच्यते' ॥ (६) ॥॥ पद् 'कर्कध्व-फलस्य' । स्वामी तु—आद्याद्यो वृक्षार्याः । अन्ये फलार्थाः । घोण्टा तुभ्यार्था—इत्याह । स्वामी तु घोण्टाकोले व्यत्यासेन पठति ॥

अथ स्यात्स्वादुकण्टकः ।

विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

अथेति ॥ कण्टकोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) स्वादुश्चासौ कण्टकश्च ॥ (१) ॥॥ विकङ्कते । 'ककिर्गल्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । अतच् प्रत्ययः ॥ (२) ॥॥ सुवाया वृक्षः । 'सुवा द्वयोर्होमपाते सलकीमूर्त्योः स्त्रियाम्' ॥ (३) ॥॥ ग्रन्थिरस्यास्ति सिध्मादित्वाल्हच् (५।२।९७) ॥ (४) ॥॥ व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूलान्यस्य । 'पादस्य लोपः' (५।४।१३८) इत्यकारलोपः ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'विकङ्क-तस्य' 'कठेर' इति ख्यातस्य ॥

ऐरावतो नागरङ्गः

ऐरेति ॥ इरावत्या विद्युत इवायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुटद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युतद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसके महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने' ॥ (१) ॥॥ नागा रजन्यत्र । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्य, इति वा ॥॥ 'नागरङ्गे तु नारङ्गो नार्यङ्गस्तक्रवासनः' इति वाचस्पतिः । 'नारङ्गः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नागरङ्गद्रुमेऽपि च' ॥ (२) ॥॥ द्वे 'नारङ्गी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नेति ॥ गयां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याजयायां जलघेतसे । भूमिजम्बवां जपायां च कानुष्ठे च समीक्ष्यते' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ भूमेर्जम्बूः ह्रस्वत्वात्त्वार्थे कन् (५।३।८६) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इत्यन्ये ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ३८.

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रत्वे' (दि० प० से०) । मृगयादिः (उ० १।३७) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥॥ स्फूर्जति । 'दृओ स्फूर्जो वज्रनिघोषे' (भ्वा० प० से०) । णुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥॥ कालः स्कन्धो यस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्रुमे' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥ शिति कालः सारो मज्जा यस्य ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'तिन्दुकस्य' 'तेदु' इति ख्यातस्य ॥

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

केति ॥ काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः ॥ (४) ॥॥ पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥॥ कुलस्य गृहस्य प्रति-
कृतिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुल-
श्रेष्ठेषु कथ्यते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥ काकैः पील्यते । 'पील प्रतिष्मने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् । 'काकानां पीलुरिव' इति वा ॥ (३) ॥॥ चत्वारि 'कटुतिन्दुकस्य', 'कुचिला' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

१—नृणाति । बाहुलकादङ्गच् । गकारान्तोऽयम् । 'भवद्वैरि-
वधुवदने वने च 'नारङ्गरूपशोभे भान्ति गण्डशैलस्यलङ्कार-
धारिण्यो लोभ्रलताः' इति दमयन्तीष्टेपाद् ॥ २—उक्तं च समन्वय-
प्रदीपे—'यत्र वाक्यार्थमिश्रान्तिः श्लोकेनैकेन जायते । तन्मुक्तकं
युगं द्वाभ्यां त्रिभिः स्यात्तिलकं पुनः । चतुर्भिः स्याच्चकलकं पञ्चभिः
कुलकं ततः । महाकुलकमित्यार्याः कथयन्ति ततः परम् ॥' इति ।
तिलकपर्यायान्तरं वैज्ञेयिकम् ॥

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्कौ ॥ ३९ ॥

गोलीति ॥ गोभिलिहते स्म । 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) । कः (३१२१०२) ॥ (१) ॥ झाटं संघातं लाति 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (२) ॥ अहानि । घण्टा । बाहुलकादन्तेष्टो घत्वं च । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१८) । पाटं लाति । बाहुलकादिः । घण्टा चासौ पाटलिश्च ॥ ३॥ स्वामी तु (घण्टा, पाटलिः इति) नामद्वयमाह ॥ (३) ॥ मोक्षयति रोगम् । मुचेः (तु० प० अ०) सञ्जन्तादकर्मकाणिजन्तादच् (३११-१३४) 'मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने' । यत्तु—'मोक्ष अवसाने' चुरादिः—इति मुकुटः । तन्निर्मूलम् ॥ (४) ॥ मुष्णाति रोगम् । 'मुष स्तेये' (त्र्या० प० से०) । 'चृश्मृष्टु-विमुषिभ्यः कक्' (उ० ३४११) । स्वार्थे कन् (५१३७५) । यत्तु—'मुष्णाति' इति विश्वः 'मुष खण्डने'—इत्युपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । तस्य (दि० प० से०) दन्त्यान्तत्वात् । त्रयादिषु पाठाभावाच्च । 'मुष्को मोक्षकृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' ॥ (५) ॥ पञ्च 'लोघ्रविशेषस्य' ॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्

तिलेति ॥ तिलति । 'तिल लेहने' (तु० प० से०) । 'कुञ् निल्पिसंज्ञयोः' (उ० २१३२) तिल इव, इति वा । कन् (५१३९६) । 'तिलको द्रुमभेदेऽश्वभेदे च तिलकालके । क्लीवं सौवर्चल्लोत्रोर्न त्रियां तु विशेषके' ॥ (१) ॥ क्षुरति । 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । कुञ् (उ० २१३२) । 'क्षुरकः कोकिलक्षे स्याद्रोक्षुरे तिलकद्रुमे' ॥ (२) ॥ श्रीरत्नस्य । मनुप् (५१२९४) । 'श्रीमांस्तिलककृक्षे नामनोहे धतिके त्रिषु' ॥ (३) ॥ त्रीणि तिलकस्य ॥

समौ पिचुलझावुकौ ।

सेति ॥ 'पिचुः स्यात्तूलकषयोः' इति धरणिः । पिचुं तूलं लाति । 'पिचुलो झावुकेऽपि स्यान्निचुले जलवायसे' ॥ (१) ॥ 'ज्ञा' इति शब्दं वेति गच्छति । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) मितद्वादित्वात् (वा० ३१२१८०) डुः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५१३७५) ॥ (२) ॥ द्वे 'झावुकस्य' 'झातु' इति ख्यातस्य ॥

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटर्षकट्फलौ ॥ ४० ॥

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्याः । 'पाककर्णपर्ण-' (४११-६४) इति वीप् । स्वार्थे कन् (५१३७५) 'श्रीपर्णी कादमरीकुम्भयोः क्लीवे पद्मानिमन्थयोः' ॥ (१) ॥ कौ मोदते । 'मुदी हर्षे' (भ्वा० आ० से०) 'इगुपध-' (३११-१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५१३७५) । 'कुमुदं कैरवे रक्तपत्रे स्त्री कुम्भिकौषधौ । गंमार्या पुंसि दिङ्गारे नागशास्त्रानुगान्तरे' ॥ (२) ॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारत्वात् । 'पृथिकायां च कुम्भी स्यात्पाटलौ कट्फलेऽपि च' इति

रन्तिदेवः ॥ (३) ॥ केटनम् । 'किट त्रासे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३१३१८) । केटं राति अतितित्वात् चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५१११२४) घ्यञ् ॥ (४) ॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३१२१७८) कट् फलस्य ॥ (५) ॥ पञ्च 'कुम्भ्याः', 'कायफल' इति ख्यातस्य ॥

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

केति ॥ कामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'क्रमुकः पट्टिकालोघ्रे गुवाके भद्रमुत्तके' । यत्तु—'शिल्पिसंज्ञयोः-' (उ० २१३२) इति कुनि वा—इत्याह मुकुटः । तत्र । 'क्रमक' इति रूपाप्तेः ॥ (१) ॥ पट्टिका आख्या यस्य ॥ (२) ॥ पट्टोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५१-२११५) । 'पट्टः पेपणपाषाणे व्रणादीनां च वन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' ॥ यद्वा,—पट्टिशच्वात् किजन्तान्डीष् (ग० ४११४५) । ('पट्टिः स्त्री पट्टभेदे स्याल्लाटे कंसुकद्रुमे' । 'पट्टी ललाटभूषायां पट्टी लाक्षाप्रसादने' इति टवर्गान्ते विश्वः) ॥ (३) ॥ लाक्षा प्रसीदयनेन । युच् (उ० २१७८) करणे । लाक्षां प्रसादयति वा । 'कृत्यल्युटः-' (३१३११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥ चत्वारि 'लोहितलोघ्रभेदस्य' ॥

नूदस्तु यूषः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥
तूलं च

नूद इति ॥ नूदति पापम् । 'शुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । प्रयोदरादिः (६१३-१०९) । 'अन्येषामपि' (६१३१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । तत्र 'उत्तरपदे' इत्यधिकारात् ।—'घनर्थे कः'—इत्यपि न । 'यद्वा,—नूदति । 'वद व्यक्त्यां वाचि' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३१२५) । कर्मणः कर्तृत्वम् । यद्वा,—नूयते । 'नू स्तुतौ' (तु० प० से०) कुडादिः । बाहुलकादुः ॥ 'तूदः' इति स्वामी । तत्र 'तूद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । प्रयोदरादिः (६१३१०९) ॥ (१) ॥ युवन्त्यनेन । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'क्युभ्यां च' (उ० ३१२७) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु—'पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् (३१११३५) कः । पवते वा । 'यूष्वोर्लोपध' इति पवतेरूपन् धावन्तलोपः—इति वदन् 'पूषः' इति पाठं मन्यते । किंतु 'यूष्वोर्लोपध' इति सूत्रमुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्यते ॥ (२) ॥ कामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक् । 'क्रमुको भद्रमुत्तके । गुवाके पट्टिकालोघ्रे' इति हैमः ॥ (३) ॥ ब्रह्मणि वैदिके साधुः 'तत्र साधुः' । (४१४१८) इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः' ।

(६।४।१६८) इत्यन् प्रकृत्या । ('ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाधौ स्याद्ब्रह्मदा(से) शनैश्चरे') ॥ (४) ॥*॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दाह ॥ (५) ॥*॥ तूलयति, तूल्यते वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'पुंलिङ्गस्तु पिचौ तूलः क्लीबं स्याद्ब्रह्मदारुणि' इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अश्वत्थाकारस्य' 'पार्श्वपिप्पल' इति ख्यातस्य । 'तूल' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

नीपेति ॥ नयति, नीयते वा 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'पानीविप्रियः पः' (उ० ३।२३) बाहुलकाद्गुणाभावः । 'नीपः कदम्बवन्धूकनीलाशोकद्रुमेषु च' ॥ (१) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीच् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ कदति । 'कद' सौत्रो हिंसार्थः । 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ।—'कदेर्णिङ्वा' इत्यम्बच्—इति मुकुटः । तच् । तादृशसूत्राभावात् । 'कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्वपयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासनात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कदम्ब' इति ख्यातस्य ॥

वीरवृक्षोऽरुणकरोऽग्निमुखो भल्लातकी त्रिपु ॥ ४२ ॥

वीरेति ॥ वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । 'वीरवृक्षस्तु भल्लातकार्जुनद्रुमयोः पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ अरुर्ध्वं करोति 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (८।३।४५) इति षः । 'अरुणकरो व्रणकृति त्रिपु, भल्लातके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ अग्निरिव सुखमस्याः, गौरादिः (४।१।४१) । 'भवेदग्निमुखो देवे विप्रे भल्लातके क्षियाम्' ॥ (३) ॥*॥ भल्ल इवातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'जातेः-' (४।१।५३) इति ङीष् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भल्लातक्याः' 'भेलावा' इति ख्यातस्य ॥

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।

प्लक्षश्च

गर्देति ॥ 'गर्दभौ गन्धभिद्यपि' । गर्दभमिति (?) । 'अम गलादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'जमन्ताट्टः' (उ० १।११४) ॥ (१) ॥*॥ कंदरां लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'कंदरालः पुमान् गर्दभाण्डे प्लक्षतरावपि' ॥ (२) ॥*॥ या लक्ष्म्यास्तन ईतनः । कपीनां कर्पवर्णस्य वा ईतनः । 'कपीतनो गर्दभाण्डशिरीषाम्रातकेषु च । अश्वत्ये च' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ शोभनं पार्श्वमस्य ॥ (४) ॥*॥ प्रक्षरति 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'प्लक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्ये जटिनि पक्षके' इति

हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'प्लक्षस्य' 'गेढी' इति ख्यातस्य ॥

तिन्तिडी चिञ्चाम्बिका

तिन्तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः । 'तिन्तिडी त्वम्बिका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः । ('तिन्तिडी चुके चिञ्चाम्' ॥ (१) ॥*॥ 'विम्' इत्यव्यक्तं शब्दं चिनोति । 'विच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ अम्बलो रसोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् । 'अम्बलीका चाम्बिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिला' इति चन्द्रः । ('अम्बिका तिन्तिडीकाम्लोद्गारचाङ्गेरिकासु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिञ्चायाः' ॥

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

अथविति ॥ पीतः सारोऽस्य रलयोरेकत्वम् ॥ (१) ॥*॥ सृजति 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) ण्वुल् (३।१।१३३) । यद्वा,—सर्ज्यते । 'पर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ अस्याति रुजम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युः (३।१।१३३) । 'प्रियको जीवकोऽसनः' इति रत्नकोशः । 'असनं क्षेपणे क्लीबं पुंलिङ्गं स्याज्जीवकद्रुमे' । प्रज्ञायण (५।४।३८) । 'पीठेभस्कन्धयोः क्लीवमासनं ना तु जीवके' इति रुद्र-रभसौ ॥ (३) ॥*॥ वन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीन् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ जीवयति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकूपणयो-रपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यात्' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवकस्य' 'विजयसार' इति ख्यातस्य ॥

साले तु सर्जकार्प्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

सेति ॥ सत्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । सारो दार्ढ्यमतिशयितमस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा । 'पुंसि भूहृत्मात्रेऽपि सालो वरणः सर्जयोः' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ सज्यते । 'पर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कृपति । 'कृप विलेखने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-'

१—ह्रस्वादि दन्त्यमध्यम् । 'निरसत्तैरसनैः' इति साधयमकात् ॥ ह्रस्वादितालव्यमध्यमपि । 'विकसितकंदलदृशैर्नैर्वा वमति दरी मुखैश्च कं दलदृशैः' इति वृन्दावनयमकात्—इति मुकुटः ॥ २—सालो दन्त्यादिः—'सालकाननशोभिनी' इति दण्डि-शेषात् ॥ 'सालसदृशं मुजवनं भवानी च' इति दमयन्तीशेषाच्च ॥

(३१११३५) इति कः । चातुर्वर्ण्यादित्वात् (वा० ५११-१२४) ष्यञ् ॥ (३) ॥*॥ अथकर्ण इव पत्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ सस्यैः संव्रियते । 'वृन् वरणे' (खा० उ० से०) । 'ग्रहवृद्धे' (३१३५८) इत्यप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालस्य' 'शालवृक्षस्य' ॥

नदीसर्जो वीरतरुर्निद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।

नेति ॥ नद्याः सर्जः ॥ (१) ॥*॥ वीरश्चासौ तरुश्च । दृढकाष्ठत्वात् ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य, इन्द्र इव वा द्रुः ॥ (३) "ककुभू त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकवर्जि" । ककुभो दिशः सन्त्यस्य । बहुविस्तारत्वात् । अर्शआद्यच् (५१२१-१२७) । 'ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्गेऽर्जुनपादपे' ॥ (४) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेणि-छक् च' (उ० ३१५८) इत्युनच् ॥*॥ 'पार्थस्तु ककुमे जिष्णौ' इति विश्वात् पार्थोऽपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अर्जुनवृक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजेति ॥ राजमिरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) कर्मणि ल्युट् (३११११४) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंशुकेऽपि च' । 'राजादनः पियालद्वौ क्षीरिकायां त्रिपत्रके' इति हैमात् पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ फलानामध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ क्षीरमस्त्यस्याः । 'अतः' (५१२११५) इति थन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षीरिकायाः' 'खिरणी' इति ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इङ्गुदी तापसतरुः

अथेति ॥ इङ्गनम् । 'इनि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) । इङ्गं यति 'दो अवखण्डने' (वी० प० अ०) । 'आतोऽनुप' (३१२३) इति कः । पृषोदरादिः (६१३१-१०९) । 'जातेः' (४११५३) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ तपस्विन उपयुक्ततरुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इङ्गुद्याः' 'इङ्गुआ' इति ख्यातस्य । 'जियापूता' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।

भिवति ॥ ऊर्जनमूर्जः । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (तु० प० से०) घञ् (३१३१९८) । भूर्जोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रशस्तं चर्मस्यास्ति । ग्रीह्यादित्वात् (५१२११६) इनिः । 'चर्मो फलकपाणौ स्याद्भूर्जे मृद्विरिद्यवपि' ॥ (२) ॥*॥ मृदुस्त्वगस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भोजपत्रवृक्षस्य' ॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ४६

पीति ॥ पिच्छा शाल्मलिर्निर्यासोऽस्या अस्ति । पिच्छादित्वात् (५१२११००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूरी आप्यायने' (तु० उ० से०) । ल्युट् (३१३११४) ।

'टिष्ठा' (४१११५) इति लीप् । यत्तु मुकुटः—'बोः' (८१२७६) इत्यादिना दीर्घः—इत्याह । तत्र । हल्पदान्तयोरभावात् । धातोर्दार्ढ्यपधत्वाच्च । 'पूरणः पूरके त्रिषु । क्लीबं पिष्टग्रमेदे च पूरणी शाल्मलिर्द्वये । (पटारम्भकस्त्रेषु) ॥ (२) ॥*॥ मुञ्चति रसम् । 'मुञ्च मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'मोचः शोभाजने पुंस्ति मोचा शाल्मलिर्मभयोः' ॥ (३) ॥*॥ स्थिरमायुर्यस्याः । 'षष्टिं वर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः' इति वचनात् ॥ (४) ॥*॥ शालयति । 'शल संचलने' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तः । क्तिप् (३१२१७८) । मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४११९८) । शाल् चासौ मलिश्च ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शाल्मल्याः' 'सेंवर' इति ख्यातस्य ॥

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे

पीति ॥ पतितुमिच्छति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) सन्नन्तः । पचाद्यच् (३१११३४) । पृषोदरादिः (६१३१-१०९) । यद्वा,—पिच्छ(य)ति, पिच्छयते, वा । 'पिच्छ वाधे' (तु० प० से०) । अच् (३१११३४) । घञ् (३१३१९८) वा ॥ (१) ॥*॥ शाल्मल्या वेष्टः । 'काथः कपायो निर्यूपो निर्यासो वेष्टकस्तथा' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाल्मलिकाथस्य' 'सेंवरिगोद' इति ख्यातस्य ॥

रोचनः कूटशाल्मलिः ।

रोचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च' (३१२१४९) इति युच् । रोचना रक्तकहारे गोपितवरयोषितोः । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंस्ति स्याद्रोचके त्रिषु ॥ (१) ॥*॥ कूटश्चासौ शाल्मलिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृष्णशाल्मलेः' । 'कुत्सितशाल्मलेः' इत्येके ॥

चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिरेति ॥ चिरं विलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) बाहुलकाद् ॥*॥ 'चिरिविल्वः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ नक्तं मालो धारणमस्य । नक्तमा अलति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) ॥*॥ 'रक्तमालः' इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ करेण जन्यते । 'अन्यत्रापि' (३१२१०१) इति डः । कं/सुखं जलं वा रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३१२१९)—'स्यजरज' (३१२१४२) इति निर्देशादहिल्यपि नलोपः । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । —णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्चोपधावृद्धिः—इति मुकुटः । तत्र । एवमपि णिनिमित्तवृद्धेर्दुर्वारत्वात् । 'करजं स्याद्याग्रनखे करञ्जनखयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ कं रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) । ('ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तेर्नलोपोभावः) । स्वार्थे कन् (५१३१७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'करञ्जवृक्षस्य' ॥

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतीकः कलिमारकः ।

प्रकीर्ति ॥ प्रकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
अध्यादित्वात् (उ० ४।११२) यक् ।—प्यति पूर्वविप्रति-
षेधादीर्घपरत्वे च—इति मुकुटः । तत्र । पूर्वविप्रतिषेधस्य
निर्मूलत्वात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन' (वा०
७।१।१००) इति वचनाच्च । 'प्रकीर्यः पूतिकरजे विप्रकीर्णे
तु वाच्यवत्' ॥ (१) ॥*॥ पूतिश्चासौ करजश्च ॥ (२) ॥*॥
पुनाति । 'पूच् पवने' (क्या० उ० से०) । 'तिन्तिर्वीकाद-
यश्च' (उ० ४।२०) इतीकन् तुक्च ॥*॥ ('पूतिकः' इति
पाठे पूतिं कायति । 'पूतीकः पूतिकः' इति माधवः) ॥
(३) ॥*॥ कलिं मारयति । यदाहेन्दुः—'पूतीकरजः
सुमनास्तथा कलहनाशनः ।' मुकुटस्तु—कलिं करोति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वायें कन् (५।३।७५) । कलिका-
रकः—इत्याह ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कण्टकचत्कर-
जस्य' ॥

करजमेदाः पञ्चग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

केति ॥ पङ्ग्रन्थो यस्य । 'अच्' 'प्रत्यन्वचपूर्वात्'—
(५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । पङ्ग्रन्था
यस्य वा । 'पङ्ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करजान्तरे
पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ मर्कटि 'मर्क' सौत्रो धातुः । 'शकादि-
भ्योऽट्' (उ० ४।८१) । गौरादिः (४।१।४१) । 'अथ
मर्कटी । करजभिच्छृङ्गकिम्बन्धोः पुंसि वानरलूतयोः' ॥ (१)
॥*॥ अङ्गारवर्णपर्णा वल्लरी ॥ (१) ॥*॥ 'करजमेदानाम्'
एकैकम् ॥

रोही रोहितकः श्लिहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।

रोहीति ॥ अवश्यं रोहति 'आवश्यक'—(३।३।१७०)
इति णिनिः । 'रोही रोहितकेऽश्वत्थवटपादपयोः पुमान्'
(१) ॥*॥ रोहितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।
स्वायें कन् (५।३।७५) । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक-
बारासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे ना रोहितङ्गमे' ॥ (२)
॥*॥ 'श्लिहशत्रुर्वैनतिकश्च रोहितः' इति माधवः । श्लिहः
शत्रुः ॥ (३) ॥*॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'रोहितकस्य' 'रोहिड' इति ख्यातस्य ॥

गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

गायेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'त्रैट् पालने' (भ्वा० आ०
अ०) । 'आतोऽनुप'—(३।२।३) इति कः । 'गायत्री
खदिरे स्त्री स्यात्' इति रभसः । 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दो-
मित्खदिरेषु च' ॥*॥ 'वह्निगायत्रिणां तथा' इति वैद्यकाज्ञा-
न्तोऽपि । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥*॥

बालस्तनयाः पद्माप्यस्य ॥*॥ 'बालपद्मश्च' इति मूलपाठः—
इत्यन्ये । 'बालपद्मो यवासः खदिरश्च' इति प्राञ्चः । आह
च—'खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी
बालपद्मश्च जिह्वाश्लयः क्षितिक्षमः' ॥ (२) ॥*॥ खदति ।
'खद स्थैर्ये हिंसायां च' (भ्वा० प० से०) । 'इपिमिदि-
मुदि'—(उ० १।५१) इति किरच् । 'खदिरी शाकभेदे
स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' ॥ (३) ॥*॥ दन्तान् धावति ।
'धावु गतिगुह्योः' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४)
॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरस्य' ॥

अरिमेदो विद्वखदिरे

अरीति ॥ अरिरेव मेदः स्नेहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ विद्वन्धिः
खदिरे ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गन्धिखदिरस्य' ॥

कदरः खदिरे सिते ।

सोमवल्कोऽपि

कदेति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०)
पचाद्यच् (३।१।१३४) । कस्य जलस्य दरः । 'कदरः श्वेत-
खदिरे ककचव्याधिभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ सोम इव वल्कोऽस्य ।
'सोमवल्कस्तु धवलखदिरे कदफलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'श्वेतखदिरस्य' ॥

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरण्ड उरुवृक्षश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।

चक्षुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

अथेति ॥ व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥ (१) ॥*॥
गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव (हस्तः) पत्रमस्य ॥ (२)
॥*॥ आ ईरयति वायुम् । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ०
आ० से०) । अस्माणिजन्ताद्वाहुलकादण्डच् (३) ॥*॥
उरुं महान्तं वायुं वायति । 'ओवै शोपणे' (भ्वा० प० अ०)
'उल्कादयश्च' (उ० ४।४१) इत्यृकः । 'खपुरः कमुको,
निचुलो हिज्जल, एरण्ड उरुवृक्ष' इति वोपालितः । 'उरुवृक्षो-
रुवृक्षव्याघ्रदलाश्च' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ रोचते ।
'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ०
२।३२) इति कुन् ॥ (५) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र अद्भु-
तादौ' (चु० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) 'चित्रकं
तिलके ना तु व्याघ्रभिच्छृङ्गपाठिषु' ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति ।
'चक्षु गत्यर्थः' (भ्वा० प० से०) । यत्तु—'चकि, मकि,
गतौ' इति धातूपन्यसनं मुकुटस्य । तच्चिन्त्यम् । बाहुलकाद्दुः ।
'चक्षुषोऽप्यां स्त्रियां पुंसि गोनाडीके व्यडम्बके' ॥ (७) ॥*॥
पञ्चाङ्गुलोऽस्य । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' (५।४।८६) इत्यच् ।
यत्तु—'द्वित्रिभ्याम्'—(५।४।१०२) इत्ययच्—इति मुकुटे-
नोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ॥ (८) ॥*॥ मण्डयति । 'मडि भूपा-

१—'दीर्घप्रयोजकरपरकारत्वे' इत्यर्थः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु
तु 'फर्फरीकादयश्च' इति सूत्रमुपलभ्यते ॥
अमर० १९

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु खिदेरञ्च सूत्रे पाठः । खदिरसिद्धिस्तु
(उ० १।५३ सूत्रेण) भवति ॥

याम्' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचायच् (३।१।१३४) । 'आमलक्यां स्त्रियां मण्ड एरण्डे मोच-
पिच्छयोः' इति रभसः । 'मण्डः पचाहुले शाके पुंति क्लीवं
तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डायास्त्रियां सार-
पिच्छयोः' ॥३॥ अकारप्रश्नेऽपि । 'अमण्डपचाहुलवर्ध-
मानगन्धर्वहस्ताः' इति हारावली ॥३॥ आकारादिरपि ।
'गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः' इति
तारपालः ॥३॥ 'आदण्डः' इत्येके । (दीर्घदण्डत्वात्)
—इति स्वामी ॥ (९) ॥३॥ वर्धते । 'वर्ध छेदनपूरणयोः'
(चु० प० से०) । चानश् (३।२।१२९) । 'वर्धमानः
प्रश्नभेदे शरावैरण्डविष्णुषु' ॥ (१०) ॥३॥ व्यङ्गं मलमव्ययति ।
'अवि संसने' (भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । ण्यल्
(३।१।३३) ॥३॥ 'व्यङ्गम्वनः' इति स्वामी । तत्र ल्युट्
(३।३।११४) । 'युच्' (उ० २।७८) वा ॥ (११) ॥३॥
एकादश 'एरण्डस्य' ॥

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

अल्पेति ॥ अल्पा शमी । 'कुटीशमीशृण्डाभ्यो रुः' (५।-
३।८८) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अल्पशम्याः' ॥

शमी सक्तुफला शिवा ।

शमीति ॥ शमयति रोगान् । पचायच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सक्तुफलयां च शिम्बिकायां
च वैलुलौ' ॥ (१) ॥३॥ सक्तुवत् फलमस्याः । अजादिः
(४।१।४) ॥ (२) ॥३॥ शिवं करोति । 'तत्करोति—' (वा०
३।१।२६) इति णिच् । पचायच् (३।१।१३४) । 'शिवा
झाटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरुसक्तुफलासु च' ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'शम्याः' ॥

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५१ ॥

शल्यश्च मदनं

पिण्डीति ॥ पिण्डीं तनोति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा०
३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'पिण्डी-
तकः स्यात्तगरे मदनारुख्यमहीरुहे' ॥ (१) ॥३॥ मरुं
धाति कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥३॥ निर्जलेऽपि श्वसिति ।
नन्यादिः (३।१।१३४) । 'श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते
मदनद्रुमे' ॥ (३) ॥३॥ करं हाटयति । 'हाट दीप्तौ' (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्य्' (३।२।१) ।
स्वाधे कन् (५।३।७५) । 'करहाटः शिफाकन्दे पत्रस्य
मदनद्रुमे' ॥ (४) ॥३॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अघ्रादित्वात् (उ० ४।१।१२) यक् । 'द्वेजाशङ्कुशरे
शल्यं ना श्वाविन्मदनद्रुमे' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (५)
॥३॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) ।

ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः सारवसन्तद्रुमिद्वत्तूरसिहके' ॥
(६) ॥३॥ पट् 'मदनस्य' 'मयनफलाख्यवृक्षस्य' ॥

शक्रपादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५२ ॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

शक्रेति ॥ शकस्य पादपः ॥ (१) ॥३॥ पारि निष्ठां प्राप्तं
भद्रमस्य । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि' ॥
(२) ॥३॥ भद्रं दारु । 'भद्रदारुणि च क्लीवम्' इत्यमरमाला ।
'पुनपुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषात् पुंस्यपि ॥ (३)
॥३॥ किलति । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) ।
वाहुलकात् किमच् । दृश्यासौ किलिमं च ॥ (४) ॥३॥ पीतं
च तदारु च ॥ (५) ॥३॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (त्रया०
प० से०) । 'दृसनजनि—' (उ० १।३) इति झुण् । 'पुन-
पुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (६) ॥३॥ पूति च
तत्काष्ठं च ॥ (७) ॥३॥ देवस्य दारु ॥ (८) ॥३॥ अष्ट
'देवदारुवृक्षस्य' ॥

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलाऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी

अथेति ॥ पाति । क्तिप् (३।२।१७८) । टलति । 'टल
वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वेधातुभ्य इन्' (उ० ४।-
१।८) । पाश्चात् टलिश्च ॥ (१) ॥३॥ पाटं लाति ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'पाटला पाटलौ स्त्री
स्यादस्याः पुष्पे पुनर्न ना' ॥ (२) ॥३॥ न मोघा ।
'अलिप्रिया विशालाग्राप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः' इति
वाचस्पतिः ॥३॥ 'मोघा स्त्री पाटलावृक्षे मोघं त्रिषु निरर्थके'
इति रुद्रात् 'मोघा' अपि । मोहयति । पचायच् (३।१।-
१३४) न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (३) ॥३॥ काचस्य
काष्ठस्य स्थाली पात्रम् ॥३॥ स्वामी तु 'काल' 'स्थाली' इति
पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७)
अजादिः (४।१।४) । 'काला तु कृष्णवृन्ताख्यामजिघ्रानी-
लिकासु च' ॥३॥ तिष्ठति । 'घा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्थाचतिमृजेरालज्वालजालीयचः' (उ० १।१।१६) ।
'स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' ॥ (४) ॥३॥ फले रोहति । 'इगु-
पघ—' (३।१।१३५) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४)
इत्यलृक् ॥ (५) ॥३॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । 'कृष्णवृन्ता पाट-
लायां माषपर्ण्या च योषिति' ॥ (६) ॥३॥ कुबेरस्येवासि
यस्याः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । गौरादिः (४।-
१।४१) । मुकुटस्तु—'बहुव्रीहौ सक्थि—' (५।४।११३)
इत्यादिना षच्—इत्याह । तच्च । अस्वाङ्गत्वात् वृक्षस्याप्राणि
त्वात् ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'पाटलायाः' 'पाटली' इति
ख्यातस्य ॥

श्यामा तु महिलाहया ।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियंगुः फलिनी फली ॥५५॥
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

श्यामेति ॥ श्यामो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआदिः (५।२।१२७) । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीवं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियंगवपि वल्गुलौ । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृत्तिकौषधौ । (नीलि-
कायाम्) ॥ (१) ॥*॥ महिलाया आह्वय आह्वयो यस्याः । 'सप्तम्युपमान-' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रियंगुनखयोर्लता । स्पृक्काज्योतिष्मदीवह्नौलताकस्तूरिकासु च' ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमौ वन्द्यते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ गुन्द्रयति । 'गुद्रि क्षोदे' () अच् (३।१।१३४) । 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' ॥ (५) ॥*॥ प्रियं गच्छति । मृगय्वाद्यौ (उ० १।३।७) निपातः । 'प्रियंगुः स्त्री राजिकाकणयोरपि । फलिन्यां कङ्कसले च' ॥ (६) ॥*॥ फलमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'फलि-
न्यप्रिशिखायां स्त्री फलिन्यां फलिने त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'फली फलिन्याम्' ॥ (८) ॥*॥ विष्वक् सिनोति । 'षिच् वन्धने' (खा० उ० अ०) । 'कृञ्जृसि-' (उ० ३।१०) इति नः ।—अच् (३।१।१३४)—
इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'विष्वक्सेना फलिन्यां स्याद् विष्व-
क्सेनो जनार्दने' ॥ (९) ॥*॥ गन्धवत् फलमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । 'गन्धफलयपि गुन्द्रायां चम्पकस्य च कोरके' ॥ (१०) ॥*॥ ईपद् रम्भा । 'ईप-
दर्थे' (६।३।१०५) इति कोः का ॥ (११) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीन् तर्पणे' (त्र्या० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'प्रियङ्गुवृक्षस्य' ॥

मण्डूकर्णपत्रोर्णनटकङ्कटुण्डकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकश्चारलौ

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव पर्णमस्य ॥ (१) ॥*॥ पत्रे ऊर्णोऽस्य । 'पत्रोर्णं धौतकौशेये क्लीवं स्याच्छोणके पुमाद्' ॥ (२) ॥*॥ नटति । 'णट नृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ कट्टन्यद्वान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ 'डण्ड' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतो-

ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'टुण्डुकः शोणकाल्पयोः' ॥ (५) ॥*॥ सीव्यति । 'षिबु तन्नुसंताने' (दि० प० से०) । बाहुलकाच्च । अन्तरङ्गत्वाद्यण् (६।१।७७) । 'स्योनः किरण-
सूर्ययोः' तेनाकति, अवयते, वा । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घच् (३।३।१९) वा ॥*॥ श्यायते । 'श्यैवृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पिना-
काद्यौ (उ० ४।१५) निपातितः । 'श्योनाकः' तालव्यादि-
रपि ॥ (६) ॥*॥ शुकनासा इव पुष्पमस्यास्ति । अर्शआद्यन् (५।२।१२७) ॥ (७) ॥*॥ ऋषति । 'ऋपी गतौ' (तु० प० से०) । 'स्तुत्रधिकृत्युषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सेः । 'ऋक्षः पर्वतराजे स्याद्भल्लूके शोणके पुमान् ॥ (८) ॥*॥ दीर्घं वृन्तमस्य ॥ (९) ॥*॥ कुटन् वकीभवन् नटति । 'नट स्पन्दने' () पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१०) ॥*॥ शोणति । 'शोण् वर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शोणः कृशानौ श्योनाके लोहितस्थे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ स्वामी तु—शवति । शोनकः—इत्याह ॥ (११) ॥*॥ इयति । 'अर्तरुः' (उ० ४।७९) । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'शोणकस्य' ॥

तिप्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्था च

तिप्येति ॥ 'नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये । नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शङ्खे च वासति' इति श्रवणात् तिप्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । तिप्ये कलियुगे फलमस्याः सेवया, इति वा ॥ (१) ॥*॥ आमलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'जातेः-' (४।१।५३) इति ङीप् । गौरादित्वकल्पनं तु चिन्त्यम् ॥ (२) ॥*॥ न म्रियन्तेऽनया । 'तनिमृङ्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृता मागधीपलागुह-
च्यामलकीषु च' ॥ (३) ॥*॥ वयो यौवनं तिष्ठत्यनया । 'वचर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु त्रियां ब्राह्मीगुह्या-
मलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' ॥*॥ कायस्याऽपि । 'कायस्था तु हरीतक्यामलकयोश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'आम-
लक्याः' ॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।

नाऽक्षस्तुपः कर्पफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

त्रीति ॥ विगतं भीतं रोगमयमस्मात् । 'जातेः-' (४।१।५३) इति ङीप् । गौरादित्वकल्पनं त्वयुक्तम् । विशिष्टं भीतम-
स्माद्वा, भूतकल्पोराश्रयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अक्षो

ज्ञानार्त्तशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्पे विभी-
तकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीवं तुल्ये सौवर्चलेन्द्रिये ॥
(२) ॥*॥ तुप्यति । 'तुप तुष्टौ' (दि० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—
इत्युक्तिश्चिन्त्या । परिगणनात् 'धान्यत्वचि तुपः पुंस्ति विभी-
तकतरावपि' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ कर्षः फल-
मस्य ॥ (४) ॥*॥ भूतानामावासः ॥ (५) ॥*॥ कलेर्दुमः ॥
(६) ॥*॥ पद 'विभीतकस्य' 'वहेडा' इति ख्यातस्य ॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।

हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

अमेति ॥ न भयमस्याः । 'अभया स्त्री हरीतक्यामु-
शीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ न व्यथा यस्याः । 'अव्यथो निर्व्यथे सर्पे चार-
दीपथ्ययोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ पथोऽनपेता ।
'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (४।४।९२) इति यत् । 'पथ्या
स्त्री हरीतक्यां हिते त्रिपु' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ काय-
स्तिष्ठत्यनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'कायस्था तु हरी-
तक्यामलक्योश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः । 'कायस्थः परमा-
त्मनि । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥
(४) ॥*॥ पूतं करोति 'तत्करोति-' (वा० ३।३।२६) इति
णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि-' (उ० २।७८) इति युच् । 'पूतना
तु हरीतक्यां दानवीरोगभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥
(अमृता व्याख्याता) ॥ (६) ॥*॥ हरिवर्ण इतो यस्याम् ।
'संज्ञायां कल्' (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७)
॥*॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् ।
'हैमवत्यभयाखण्डीयोः श्वेतवचोभयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
(८) ॥*॥ चेतयति । 'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (९) ॥*॥
अतिप्रशस्ता । ईयसुन् (५।३।५७) 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।
६०) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'श्रेयसी करिपि-
प्लत्यामभयापाठयोरपि' इति मेदिनी ॥ (१०) ॥*॥ शिवं
करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः ।
वाङ्मेके गुग्गुली वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् । सुखे क्षेमे जले क्लीवं
शिवा श्यामलौपथौ । अभयामलकीगौरीफेरुसक्तुफलासु
च' इति मेदिनी ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'हरीतक्याः' ॥

पीतदुः सरलः पूतिकाष्ठं च

पीति ॥ पीतश्चासौ द्रव्य ।—पीयते चक्षुषाऽयम् ।
'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । 'पः किञ्' इति तः ।
'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्—इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् ।
उक्तसूत्रादर्शनात् । कप्रत्ययेन गतार्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥
सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादल्च् ।
'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोस्त्रिपु' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ पूतेः पावनस्य काष्ठम् । 'पूतिकाष्ठं च सरल-
देवदारुमहीरुहोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सरला'
इति ख्यातस्य ॥

अथ द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकारः परिव्याधे

अथेति ॥ द्रुमे उत्पलं तदकारं पुष्पमस्य ।—'सप्तमी-'
(२।१।४०) इति योगविभागात् समासः—इति मुकुटोक्ति-
श्चिन्त्या । बहुव्रीहिविग्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ कर्णि-
कामियति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ।
'कर्णिकारः पुमानारवधश्चै च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'श्याब्धवा-' (२।१।१४१) इति णः । 'परिव्याधस्तु पुंस्ति
स्याद्वेतसे च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'कर्णिकारस्य' 'कठचम्पा' इति ख्यातस्य ॥

लकुचो लिकुचो उडुः ॥ ६० ॥

लेति ॥ लक्यते । 'लक आस्त्रादने' () । बाहु-
लकादुचः ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वे
लिकुचोऽपि ॥ (२) ॥*॥ दहति, तोहति, वा । 'दह भस्मी-
करणे' (भ्वा० प० अ०) । 'तुहिर् अर्दने' (भ्वा० प०
से०) । मृगच्चादित्वात् (उ० १।३७) निपातितः ॥*॥
'अडहुः' इत्यपि—इति खामी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लिकु-
चस्य' 'वडहर' इति ख्यातस्य ॥

पनसः कण्टकिकलः

पनेति ॥ पनाद्ययते स्तूयते 'वैतसैवाहस-' इत्यसजन्तो
निपातितः । 'पनसः कण्टकिकले कण्टके वानरान्तरे । स्त्रियां
रोगप्रभेदे स्यात्' इति मेदिनी । 'पणसः' इत्यपि पाठः ॥ (१)
॥*॥ कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीतिः ।
कण्टकिकलमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पनसस्य' 'कटहर'
इति ख्यातस्य ॥

१—शकटे यथा—'हस्तिभिस्तुरगैरक्षैः संवाधेऽस्मिन् रणाङ्गणे' ।
'समुदाये प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति रथावयवेष्वपि वर्तते ।
विशेषेऽपि 'शकटव्यवहारयोः' इत्युपलभ्यते ॥ २—व्यवहार आय-
व्ययादिन्यायः, तत्र यथा—'राजाध्वक्षः' इत्यनेकार्थकैरवाकर-
कौमुदी ॥

१—उज्ज्वलदत्तादौ तु अदः स्रजं नोपलभ्यते । किंतु 'अल्य'
विचमि—' (उ० ३।२।७) इति सूत्रेणासृच् ॥ २—पनसो दन्त्या-
न्यः । 'त्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्ती-
शेषात् ॥

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

नीति ॥ निचोलति । 'चुल समुच्छ्राये' (चु० प० से०)
चुरादीनां णिच्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
यत्तु—'निचोल्यते' इति विग्रह 'ध्वयै कः' (वा० ३।३।
५८) इत्युक्तं मुकुटेन । तच्च । परिगणनविरोधात् । अन्तरङ्ग-
त्वेन (णिजाश्रय) गुणप्रसङ्गाच्च । 'निचुलस्तु निचोले स्यादि-
जलाख्यमहीरहे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । 'हि
गतौ वृद्धौ च' (खा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) हित्
जलमस्य ॥*॥ 'इज्जलः' इत्यपि पाठः । एति । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) तुक् (६।१।७१) इत्
जलमस्य । 'निचुलेजलहिज्जलाः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥
अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) 'सप्तम्यां
जनेर्भः' (३।३।१७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्थलवेतसस्य',
'वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवात् ।
'समुद्रफलस्य' इत्यन्ये ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

केति ॥ काकप्रिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कर्' (५।३।
७५) ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प०
से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः । 'फल्ग-
सारेऽभिधेयक्त्' । नदीभेदे मलप्तां स्त्री' इति मेदिनी ॥ (२)
॥*॥ 'मलं पापे च किट्टे च चर्चस्के कृपणे मलः' इति
धरणिः । मलात् पापात् पुनाति । 'पूज् पवने' (त्र्या० प०
से०) । क्तिप् (३।२।१७८) मलं यवते । 'यु जुगुप्सायाम्'
(चु० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) बाहुलकादीर्घः । यद्वा,—
मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादयूः ।
'मलयूः' इति वा पाठः ॥ (३) ॥*॥ जघने फलं यस्याः ।
'अमूर्धम-' (६।३।१२) इति सप्तम्या अलक् ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'मलखाः' 'कदुम्बरी' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।

पिचुमर्दश्च निम्बे

अरीति ॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे
फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तत्के सत्तिकागार आसवे ।
शुभे मरणचिह्ने च' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रं
यस्मात् । 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे ।
निम्बे ना सर्वतोभद्रा गम्भारीनटयोपितोः' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ हिङ्गुवाकरो हिङ्गुगन्धो वा निर्यातोऽस्य । 'हिङ्गु-
निर्यास इत्येव निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (३)
॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ण्वल् (३।
१।१३३) । परस्मैपदं लुप्तप्रत्ययविधानं च चिन्त्यम् ॥ (४)
॥*॥ पिचुं कुष्ठभेदं मर्दयति । 'मृद क्षोदे' (त्र्या० प० से०) ।
णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ पिचुं मन्दयति,
इति 'पिचुमन्दः' इति खामी ॥ (५) ॥*॥ निर्व्वति

खास्थ्यम् । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच्
(३।१।१३४) वययोरैकत्वम् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नीम्ब' इति
ख्यातस्य ॥

अथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ पिच्छाऽस्त्यस्याः । पिच्छादित्वात् (५।२।१००)
इलच् । 'पिच्छिलं विजिलेऽन्यवत् । स्त्री पोतिकाशिशपयोः
शाल्मलीतिन्धुसेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ न गुरुरस्मात् । 'अगुरु
क्षीवे शिशपायां जोङ्गके, लघुनि त्रिपु' इति रुद्रः ॥ (२)
॥*॥ शीघ्रं शीर्षं वा पाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) यद्वा,—'शिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं
शब्देन वा शपति । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । शिम्वाभिः शपति, इति वा । 'देविका-
शिशपा-' (७।३।१) इति निर्देशाद्वाशब्दलोपः । द्वितालव्या
शिशपा । 'ध्वश्रूस्तथा ध्वसुरशाश्वतशिशपाश्च' इति शभेदात्
॥*॥ अगुरुसारा शिशपा 'अगुरुशिशपा' इत्येकं नाम—इति
खामी । तच्च । उक्तस्वरविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सिस्व' इति ख्यातस्य ॥

कपिला भस्मगर्भा सा

केति ॥ सा कपिलवर्णपुष्पा सती भस्मगर्भोच्यते । भस्म
गर्भं यस्याः शुक्लसारत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कपिल-
वर्णायाः' ॥

शिरीषस्तु कपीतनः ।

भण्डिलोऽपि

शीति ॥ शृणाति शीर्यते वा । 'शू हिंसायाम्' (त्र्या०
प० से०) । 'शृपृभ्यां कित्' (उ० ४।२७) इतीप् ॥ (१)
॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । यास्तनः ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः
॥ (२) ॥*॥ भण्डति । 'भडि कल्याणे' (चु० प० से०) ।
'सलिकल्यानि-' (उ० १।५४) इतीलच् ।—बाहुलकात्—इति
मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥*॥ रलयोरैकत्वात् भण्डिलोऽपि ।
'भण्डिलो भण्डिलो ना' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'शिरीषस्य' 'सिरीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ।
'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ चम्पयति, चम्प्यते वा । 'चपि गत्याम्' (चु०
प० से०), कुच् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ हेमवर्णं पुष्प-

१—वस्तुतस्तु कपिलादिकमपि शिशपासामान्यपर्यायमेव । अत
एव 'कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः' इति मेदिनी ।
'कपिलो वह्निपिङ्गयोः । जुकुरे मुनिभेदे च कपिला शिशपाततौ ।
पुण्डरीककरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः' इति हेमश्च संगच्छते, तस्मात्
'पञ्च नामानि' इति शुक्लम् ॥

मस्य । ('हेमपुष्पं तु चम्पके । अशोकद्रौ जपापुष्पे') । कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चम्पकस्य' ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

एतेति ॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति वीप् । 'प्रियंगौ स्त्री गन्धफली चम्पकस्य च कोरके' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चम्पककलिकायाः' ॥

अथ केसरे ।

वकुलः

अथेति ॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । के जले सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'केसरं हिंदुनि क्लीवं किंजल्के न त्रियां पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनाने वकुले नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ वङ्कते 'वकिर्गत्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुलच् । 'आगमशासनमनित्यम्' इति न जुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वकुलस्य' 'मौसरी' इति ख्यातस्य ॥

वज्रुलोऽशोके

वञ्जिवति ॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बाहुलकादुलच्' जुम् ॥ (१) ॥*॥ न बोकोऽस्मात् । 'अशोकत्रिपु निःशोके पुंति कङ्कलिपादपे । त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यात्पुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अशोकस्य' ॥

समौ करकदाडिमौ ॥६४॥

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'कृजादिभ्यो जुन्' (उ० ५।३।५) । 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले, न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ दलनं दालः । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । घव् (३।३।१८) दालेन निर्वृतः । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) डलयोरैकत्वम् । 'दाडिमस्तु त्रिलिङ्गः स्यादेलायां करके त्रिषु' इति मेदिनी ॥*॥ दाडिम्बोऽपि । 'दाडिम्बसारपिण्डीरखाद्भल्लशुकवल्लभाः' इति रमसात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दाडिमस्य' ॥

१—'वकुलोऽन्तस्यादिः । अत एव मुकुटेन 'उच्यते वर्ण्यते कविभिः' इति विग्रहो दर्शितः । नापि व्याख्यात्रा निम्बवत् 'ववयोरभेदः' इत्युक्तम् । तथा च 'भवद्वैरिनगरमिवानेकविधवकुलसंकुलम्' इति दमयन्ती ॥ न च ववयोरैक्येन निर्वाहः । 'व्यालम्बना' इत्यादौ यत्र ववयोर्यकारणेन निर्णयस्तत्रैव तदङ्गीकारात् । न हि वकुलशब्दे व्याकरणेन स्पर्शादित्वं संभवति । अत एव दमयन्तीव्याख्यात्राणि 'महाज्रतिकान्तःपातिभिः' इत्यत्रैव 'ववयोरैक्यम्' इत्युक्तम् । नत्वत्रापि इति दिक् ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

चेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ नागाख्यः केसरः । 'स्वर्णभसर्पाख्यो नागकेसरः पट्टपदप्रिया' इति रमसः ॥ (३) ॥*॥ काञ्चनस्याह्वय आह्वा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चाम्पेयस्य' ॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्स-स्त्रीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ 'तृभूवहि-' (उ० ३।१२८) इति झच् । 'मित्र' इत्यनुवृत्तेर्लृष् (४।१।४१) । 'जयन्ती वृक्ष-भिर्द्रव्यैरिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानैन्द्रौ हरे भीमे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तर्कमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ नद्यां भंवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) 'टिङ्हा-' । (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ विजयन्तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा, 'वैजयन्ती पताकेव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैजयन्तिकायाः' 'अरणी' इति ख्यातायाः । 'जाही' इति ख्याताया इत्यन्ये ॥

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ।

जया

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्य । 'श्रीपर्णमग्निमन्थेऽञ्जे श्रीपर्णीं शात्मलौ हठे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अग्निं मग्नाति । 'मन्थ विलोडने' (न्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । गणाः सन्त्यस्या वा । 'अतः-' (५।२।१५) इति ठन् । 'कणिका सूक्ष्मवस्तुनि । अग्निमन्थे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ गणनम् । 'गण संख्याने' (जु० उ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । गणि करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा, 'गणयति । ऋच्छति । ण्वल् (३।१।१३३) गणिका चासावारिका च ॥ (४) ॥*॥ जयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सस्त्रीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जयपर्णस्य' । 'अरणी' इति ख्याताया इत्येके । 'दशाप्यरणिपर्यायाः' इति स्वामी ॥

अथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

अथेति ॥ कूटे श्चक्रे जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ प्रज्ञायणि

(५।४।३८) कौटजश्च । 'कौटजः कुटजः कोटी' इति चन्द्रः । ('कुटजो वृक्षभेदे स्यादगस्त्यद्रोणयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फायितश्चि' (उ० २।१३) इति रक् । 'शक्नः पुमान् देवराजे कुटजारुणभूरुहोः' ॥ (२) ॥*॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वृत्तुवदिवचिह्निकमिकमिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ गिरिमल्लीव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुटजस्य' 'कुरैया' इति ख्यातस्य ॥

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ।

एतेति ॥ कलिं गच्छति । अन्तर्भावितव्यार्थाद्भेदः 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'खच्च द्विडा-' (३।२।३८) -इति मुकुटः । -कलिं गायति-इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ यवाकारवीजत्वाद्यवम् । इन्द्रसंज्ञस्य वृक्षस्य यवम् ॥ (२) ॥*॥ भद्रं च तद्यवं च ॥ (३) ॥*॥ 'कलिङ्गेन्द्रयवः पुमान्' इत्यमरमालादर्शनादिन्द्रयवः पुमानपि । तत्रैव स्त्रीकाण्डपाठात् कलिङ्गा च ॥*॥ त्रीणि 'इन्द्रयवस्य' कुटजवीजस्य ॥

कृष्णपाकफलाविश्रुतेषां करमर्दके ॥ ६७ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णः पाकोऽस्य । कृष्णपाकं फलमस्य ॥ (१) ॥*॥ आ विजते स्म । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० प० से०) आत्पूर्वः । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'क्षीदितः-' (७।२।१४) इतीप्तिषेधः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥*॥ केचित्तु 'नन्पूर्वः' इत्याहुः ॥ (२) ॥*॥ शोभना सेना यस्य । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति पत्वम् । 'रपाभ्याम्-' (८।४।१) इति णत्वम् । मुकुटस्तु—सुष्ठु सिनोति । 'भिन् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृत्तृस्वपिसिद्धभ्यो नः'-इत्याह । उज्ज्वलदत्तादौ तूणादिसूत्रस्य 'कृत्तृस्वपिसिद्धपन्यनिस्वपिभ्यो नित्' (३।१०) इति पाठो दृश्यते । ('सुषेणः करमर्दं स्याद्विष्णुसुग्रीववैद्ययोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ करं मृदाति । 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'मकरन्दः करमर्दः शिरीषो मूर्धपुष्पकः' इति शुभाङ्गः । -करो मर्दकोऽस्य-इति मुकुटः । तत्र । उक्तकोशविरोधात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'करमर्दकस्य' 'करौदा' इति ख्यातस्य ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि

कालेति ॥ कालः स्कन्धोऽस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुकं जीवकद्रुमे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तसु ग्लनौ' (दि० प० से०) 'तमिविधि-' (उ० १।११८) इति काल् । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति

मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तापिनं छादयति । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) यत्तु—'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यमोऽलुकि 'तापिच्छः'-इति मुकुटः । तत्र । अलौकिकविग्रहेऽमः प्रवेशाभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तमालस्य' ॥

अथ सिन्दुकः ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसा निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

अथेति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) 'स्यन्देः संप्रसारणं धृथ' (उ० १।११) इत्युः । बाहुलकादत्र धो न ॥*॥ मुकुटस्तु धमिच्छति । स्वार्थे 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) तदुक्तम्—'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्धुवारितः । नीलपुष्पः सीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्धुकः' इति ॥ (१) ॥*॥ सिन्दुं वृणोति, वारयति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृञ् आवरणे' (चु० उ० से०) वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो रसोऽस्य । इन्द्रस्य सुरसः ॥*॥ 'इन्द्रसुरिसः' इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ निर्गुण्डी । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गुडाद्वेष्टनाच्चिर्गता, इति स्वामी । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'गुडिः' अपठितोऽपि भूवादेराकृतिगणत्वाद्दृष्टव्यः—इत्याह । 'निर्गुण्डी नीलशेफाल्यां सिन्दुवारद्रुमेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्य जन्या 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति वीपातुको, जन्यजनकभावलक्षणोऽपि च पुंयोगस्तत्र गृह्यते । -इन्द्रमानयति । अनेर्ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । वीप् (४।१।१५) । कन् (५।३।७५) ह्रस्वत्वम् (७।४।१३) च—इति मुकुटः । 'इन्द्राणी करणे स्त्रीणां पौलोमीसिन्दुवारयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सिन्दुवारस्य' 'स्यौडी' इति ख्यातस्य ॥

वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

वेणीति ॥ वेणीव । 'देवताडेऽपि वेणी स्यात्प्रवेण्यामपि योषिति' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ तीक्ष्णत्वात् खरा । 'देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्भेदे पुमान्' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । पचाद्यच् । (गौरादिः) (४।१।४१) । 'गरी खरायां करणे क्लीवं नागविषे विषे' ॥*॥ खरं विषमागिरति । मूषकविषमत्वात् । 'खरागरी' इत्येकमाहुः ॥*॥—गरामागिरति । 'गरागरी' इति तु स्वामी ॥ तदुक्तम्—'जीमूतको देवताडो वृन्तकोशो गरागरी' इति ॥ (३) ॥*॥ 'देवो मेघे सुरे राज्ञि स्यान्नपुंसकमिन्द्रिये' इति मेदिनी ॥ देवमिन्द्रियं ताडयति । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'देवताडः सैहिकेये जीमूते च हुताशने' इति मेदिनी ॥ (४)

१—काव्यकल्पलतायाम् 'रविमिव तापिच्छविराजितं वनम्' इति श्लेषान्तरानुसारः-इति मुकुटः ॥

॥३॥ जीमूत इव 'जीमूतोऽश्वौ भृतिकरे देवताडे पयोधरे'
इति मेदिनी ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'देवतालस्य' ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

श्रीति ॥ श्रिया हस्तः । श्रीहस्तो विद्यतेऽस्याः । 'अतः—'
(५।२।११५) इतीति । हस्तं गृह्णाति, हस्तयति, अवश्यं श्रियं
हस्तयति । 'आवश्यक—' (३।३।१७०) इति णिनिः, इति
वा ॥ (१) ॥३॥ भुवं रुण्डयति आच्छादयति । 'रुटि छुटि
स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) इत्यत्र माधवीयायां वृत्तौ 'रुडि,
छुडि, इत्यपरे' इति पाठान्तरमुपन्यस्तम् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
॥ (२) ॥३॥ हस्तिकर्णपत्रा शाकविशेष इति स्वामी । द्वे
(मापादिक्षेत्रभावाया वकुलपुष्पाभलोहितपुष्पायाः 'हस्तिकर्णा-
मपत्रस्य' 'शिरीहथिनी' इति ख्यातायाः) ॥

तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

भूपदी शीतभीरुश्च

तृणपेति ॥ 'इतो धत्तूरान्तानि पुष्पाणि' इति स्वामी । तृण-
शून्ये स्थाने साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ।
हलो यमाम् (८।४।६४) यलोपः । 'तृणशून्यं मल्लिकायां तथा
स्यात्केतकीफले' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥३॥—'तृणशूले गुल्मे साधु
तृणशून्यम्'—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥३॥ मल्लते गन्धम् ।
मल्यते वा । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य
इत्' (उ० ४।१।९८) । वा ङीप् (ग० ४।१।४५) । स्वार्थे कन्
(५।३।७५) । 'मल्लिको हंसमिथपि । मल्लिका तृणशून्ये-
ऽपि शीनमृत्पात्रभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥३॥ भुवि
पदमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥३॥ शीताङ्गीरः
॥२॥ 'शतभीरुः' इति वा पाठः । शतं वियोगिनो भीरवो-
ऽस्याः । 'मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीत-
भीरुर्मदायन्ती भूपदी तृणशून्यकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४)
॥३॥ चत्वारि 'मल्लिकायाः' 'बेलि' इति ख्यातायाः ॥

सैवासफोता वनोद्भवा ।

सैवेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (१।३।१३४) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) टस्य
तो वा । 'आस्फोता विष्णुकान्तायां वनमल्यकर्मणयोः' इति
रभसः । 'आस्फोटस्तु पुमानकर्मणं स्यात्कोविदारके ।
आस्फोता गिरिकर्ण्यं च वनमल्यं च योषिति' इति मेदिनी ॥
(१) ॥३॥ एकं 'वनमल्यः' ॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ ७० ॥

शेफेति ॥ शेरते शेफा अल्योऽस्याम् । वा ङीष् () ।
स्वार्थे रक्त् (५।३।७५) ॥ (१) ॥३॥ सुष्ठु वहल्यामोदम् ।
'वह आपणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)

'सुवहा सल्लव्येलापर्णागोधापदीषु वीणायाम् । रात्राशेफा-
लिकयोः स्त्री, सुखवाद्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥३॥ नीलवर्णा । 'नीलादौषधौ' 'प्राणिनि च' (वा०
४।१।४२) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नीलिका
नीलिनीक्षुरोगशेफालिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥
चत्वारि 'कृष्णपुष्पाया निर्गुण्ड्याः' 'न्यवारी' इति
ख्यातायाः ॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

सितेति ॥ शोभनो रसोऽस्याः । श्वेता चासौ सुरसा च ॥
(१) ॥३॥ भूतानि विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'श्वेतनिर्गुण्ड्याः' ॥

अथ मागधी ।

गणिका यूथिकाम्वष्टा

अथेति ॥ मगधे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
'मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे
मागधी स्यात्तु पिप्पली ॥ यूथी भाषाविशेषश्च' इति हैमः
॥ (१) ॥३॥ चित्ताकर्षकत्वाद्गणिकेव । 'गणिका यूथीवैश्ये-
भीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥३॥ यूथम-
स्यस्याः । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) 'यूथिकाम्रातके
पुष्पविशेषेऽपि च योषिति' इति मेदिनी ॥ (३) ॥३॥ अम्बेव
मातेव तिष्ठति । 'उपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-'
(८।३।७) इति पत्वम् । 'व्यापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ।
—अम्बे तिष्ठति—इति स्वामी । 'अम्बष्टो देशभेदेऽपि विप्रा-
द्वैश्यासुतेऽपि च' । 'अम्बष्टाप्यमल्लोण्यां स्यात्पाठायूथिकयो-
रपि' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'यूथि-
कायाः' 'जूही' इति ख्यातायाः ॥

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

सेति ॥ हेमवर्णं पुष्पमस्याः । 'पाककर्म—' (४।१।५४) इति
ङीष् । 'स्याद्धेमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्कः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'तस्या एव पीतपुष्पायाः' ॥

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।

अतीति ॥ अतिक्रान्तो मुक्तां शौक्यात् । 'अत्याद्यः'
(वा० २।२।१८) । इति तत्पुरुषः । 'गोक्षियोः—' (१।२।४८)
इति ह्रस्वः । यद्वा, मुक्तां विरक्तान् । 'अतिमुक्तस्तु निः-
सङ्गे वासन्त्यां तिनिशेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
पुण्डति पुण्ड्यते वा 'मुडि खण्डने' 'पुडि च' (भ्वा० प०
से०) । 'स्फाथि—' (उ० २।१३) इति रक् । स्वार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ (२) ॥३॥ वसन्ते पुण्यति । 'कालात्साधुपुण्य-
त्—' (४।३।४३) इत्यण् । 'वासन्ती माधवीयूथ्योरुष्टे नाव-
हिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ मधौ पुण्यति ।

१—(कनभावे) शेफालीत्वपि—'कथमितरथा शेफालीषु स्खलल्लु-
भात्वपि' इति प्रयोगदर्शनात्—इति मुकुटः ॥

२—'अतिरक्तत्वात्' इति भट्टश्रीरस्वामी ॥

‘माधवोऽजे मधौ राधे वसन्ते न स्त्रियां मिसौ । वासन्ती कुट्टनीमद्यमधुशर्करासु स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । रन्तिदेवोऽपि ‘वैशाखे माधवः कृष्णे माधवी चातिमुक्तके’ ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘कुन्दभेदस्य’ ॥

सुमना मालती जातिः

स्विति ॥ सुपु मन्यते । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) असुप् (उ० ४।१८९) । यद्वा, -शोभनं मनोऽस्याम् । ‘स्त्रियां सुमनसो भूम्नि पुप्पे, जातौ तु भेदतः । विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते’ इति व्याडिः ॥*॥ ‘सुमनायाश्च पत्रेण’ इति सुश्रुतदर्शनात् टाद्यन्तापि ॥ (१) ॥*॥ मां लक्ष्मी लतति । ‘लत’ सौत्रो चेष्टनार्थः । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । गौरादिः (४।१।४१) । मालं तनोति वा । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१००) इति ङः । ‘मालती शुवतौ काकमाचर्यां जातिविशाल्ययोः । ज्योत्स्नायां निशि नयां च’ (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ जायते । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । ‘जनसन-’ (६।४।४२) इत्यात्वम् । वा ङीप् (ग० ४।१।४१) यत्तु—जायते प्रीतिरनयेति बाहुलकाजनेः कर्तरि क्तिच्-इत्याह । तत्र । ‘अनया’ इति करणविग्रहं प्रदर्श्य ‘कर्तरि’ इति कथनं व्याहृतम् । ‘बाहुलकात्’ इति च । ‘क्तिच्चौ च’ (३।३।१७४) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । ‘जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामल-कयोश्च सामान्यच्छन्दसोरपि । जातीफलं च मालत्याम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘जातेः’ ‘चंबेली’ इति ख्यातायाः ॥

सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

सप्तेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति । ‘ला दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘अथ सप्तला । नवमालाचर्मकपाशुजासु पाटलौ स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नवा स्तुत्या मालाऽस्याः । कप् (५।४।१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नवमालिकायाः’ ॥

माध्यं कुन्दम्

मेति ॥ माधे साधु, ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ।—माधे भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्-इति प्राञ्जः ॥ (१) ॥*॥ कुं भुवं दायति, यति वा । ‘दैप् शोधने’ (भ्वा० प० अ०) ‘दो अवखण्डने’ (दि० प० अ०) वा । ‘आतः-’ (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) कुणति । ‘कुण शब्दे’ (तु० प० से०) । ‘अच्चादयश्च’ (उ० ४।९८) इति दो

वा । यत्तु—‘तत्पुरुषे’ (६।३।१४) इति द्वितीयाया अलुक्-इति मुकुटः । तत्र । अलौकिकविग्रहे द्वितीयाया अप्रवेशात् । पञ्चाः प्रवेशाच्च । ‘माध्यः कुन्दः कुरुण्टकः’ इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् पुंस्त्वमपि । ‘कुन्दो मान्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘कुन्दस्य’ ॥

रक्तकस्तु वन्धूको वन्धुजीवकः ।

रक्तेति ॥ रक्तपुष्पत्वाद्रक्तः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । (‘रक्तकोऽम्लानवन्धूकरक्तवत्प्रागुरागिषु’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति चित्तम् । ‘वन्ध वन्धने’ (क्या० प० अ०) । ‘उल्लाकादयश्च’ (उ० ४।४१) इत्यूकः । ‘वन्धूकं वन्धुजीवे स्याद्वन्धूकः पीतसारके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वन्धुरिव जीवं जलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वन्धूकस्य’ ‘दोपहरिया’ इति ख्यातस्य ॥

सहा कुमारी तरणिः

सहेति ॥ आतपं सहते । ‘पह मर्षणे’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । ‘सहो बले न स्त्रियां स्यात्स्त्रियां तु नखभेषजे । दण्डोत्पलासुद्रपर्णाकुमारी-पृथिवीषु च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुमारीच । यद्वा,—कुमारयति । ‘कुमार क्रीडायाम्’ (तु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा,—कामयते । ‘कसु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कमेः किदुबोपधायाः’ (उ० ३।१३८) इत्यारच् । ‘वयसि प्रथमे’ (४।१।२०) इति ङीप् । ‘कुमारी रामतरण्यां नवमाल्ये नदीभिदि । कन्याऽपरजिता-गौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता’ (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ तरत्य-नया । ‘तृ हवनतरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । ‘अर्तिस्त्रुध्रम्य-म्यश्यवितृभ्योऽन्तिः’ (उ० २।१०२) ‘तरणिर्धुमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘कुमार्याः’ ‘घीउकुमारी’ इति ख्यातायाः ॥

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

अम्लेति ॥ न म्लायति स्म । ‘गत्यर्थाकर्मक-’ (३।४।७२) इति कः । ‘संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः’ (८।२।४३) इति नत्वम् । ‘अम्लानस्त्वमले क्षिटीभेदे’ इति हैमः । ‘अम्लानो महासहायां ना वाच्यलिङ्गस्तु निर्मले’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ महती चासौ सहा च । ‘सन्महत्-’ (२।१।६१) इति तत्पुरुषः । ‘आन्महतः-’ (६।३।४३) इत्यात्वम् ।—महतो विमर्दस्य सहा वा—इति मुकुटः । तत्र । असामानाधिकरण्येनात्वाप्रसङ्गात् । ‘महासहा माषपर्ण्यामम्लानेऽपि च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महासहायाः’ ‘कटसरया’—सामान्यस्य ॥

तत्र शोणे कुरवकः

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते । कुत्सित ईषद्वालीनां

१—पूर्वार्धे तु मेदिनीपठितम् । उत्तरार्धानुपूर्वी तु मेदिन्यां नोपलभ्यते किंतु ‘मधुशर्करावासन्ती—कुट्टिनीमदिरासु च’ इत्युपलभ्यते ॥

अल्पमकरन्दत्वाद् रवोऽत्र । बहुग्रीहित्वाच्च कादेशः । 'कुर-
वकः शोणाम्लानक्षिटीप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥३॥ कु
ईषद्वौति । संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । उवङ् (६।४।७७)
उकारद्वयवान् (कुरुवकः) इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ (एकम्)
'रक्तवर्णायाः' ॥

तत्र पीते कुरुण्टकः ।

तत्रेति ॥ रुण्टति । 'रुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
पुल्ल (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२) वा । कुत्सितः
कोवौ रुण्टकः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कुरु-
ण्टकः पीतपुष्पाभानक्षिटीकयोः पुमान्' (इति मेदिनी)
॥३॥-कुर्यते । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादण्टः ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ('कुरुण्टी दारुपुण्यां ना क्षिब्ध-
म्लानप्रभेदयोः' इति मेदिनी) । इत्येकोकारवान्-इति कश्चित् ।
तत्र 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) इति पठितुं युक्तम् ॥ (१)
॥३॥ रक्तपीतपुष्पयुक्त-'कुरुण्टकः' 'कुटसरया'-इति
ख्याताया एकैकम् ॥

नीलैः क्षिटी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नीलेति ॥ वण्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । 'वाणा तु वाणमूले स्त्री नील-
क्षिब्ध्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ दस्यते । 'दसु
उपक्ष्वे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'दासी वाणामुजिष्ययोः' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ आर्तः क्षीणो गलति । 'गल अदने'
(भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'नीलक्षिटीकायाः' ॥

सैरीयकस्तु क्षिटी स्यात्

सैरीयेति ॥ सीरे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
कषेः । तत्र भवः । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'संज्ञायां कच्'
(५।३।७५) । 'सैरीयकः' इति पाठे 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।
९७) । 'सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः । पीतो
रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् । पीतः कुरुण्टको ज्ञेयो
रक्तः कुरुवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासीवाणा ओदनपा-
क्यपि' ॥ (१) ॥३॥ 'क्षिम्' इति रटति अच् (३।१।१३४) ।
घृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'क्षिटीसामान्यस्य' ॥

तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सैरेयके ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'रक्तकुरुण्टकस्य' ॥

पीता कुरुण्टको क्षिटी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥७५॥

पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरद्' इति टिट्वनिपा-
तनात् ङीप् (४।१।१५) । यत्तु—'भिक्षासेना-' (३।२।१७)
इति चकारस्यागुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'चरेष्टः'—इत्याह मुकुटः ।
तत्र । तत्र प्रमाणाभावात् । ('भवेत्सहचरो क्षिब्ध्यां द्वयोरनु-
चरे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ 'अन्येषामपि-' (६।
३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सहाचरः' इत्यपि, इति स्वामी—इति
मुकुटः । तदपि न । आदैव सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'पीतकुरुण्टकस्य' ॥

ओड्गुपुष्पं जवा

ओड्गुति ॥ आ ईषदुनति । 'उन्दी छेदने' (तु० प० से०)
'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक्, बाहुलकादस्य डत्वम् ।
ओड्गं पुष्पमस्य । यत्तु—'उड श्लेषणे' । बाहुलकादन्—इति
मुकुटः । तत्र । धातुपाठे उडेरदर्शनात् । ('ओड्गाः पुंभूति
नीवृति । ओड्गः ख्यातो जवापुष्पे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
जवति 'जु' सौत्रो धातुर्यौतौ वेगे च । अच् (३।१।१३४) ॥
(१) ॥३॥ जपति । अच् (३।१।१३४) । 'जवायां तु जपा
स्मृता' इति धर्मदासः । 'ओड्गुपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः
प्रकीर्तितः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जपायाः'
'ओडर' इति ख्यातायाः ॥

पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

पुष्पमिति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥३॥ तिलस्य
(यत्) पुष्पम् ॥३॥ एकम् 'तिलपुष्पस्य' ॥

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरं

प्रतीति ॥ प्रतीपो हासो विक्रान्तोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ शतं
प्रासाः कुन्ता इव पत्राण्यस्य । शतं पुष्पाणि प्रास्यति वा ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२)
॥३॥ चण्डमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥३॥ हयानां मारकः ॥ (४)
॥३॥ करं वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (तु० उ० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करवीरः कृपाणे स्यादैत्यभेदाश्चमा-
रयोः । करवीर्यद्वितीश्रेष्ठगवीपुत्रवतीषु च' (इति मेदिनी)
॥ (५) पञ्च 'करवीरस्य' 'कणेर' इति ख्यातस्य ॥

करिरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ।

करीति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)
'कृषृष्टकटिशौटिभ्य ईरच्' (उ० ४।३०) । यत्तु—'कृगृशौ-
टिभ्य ईरच्'—इति मुकुटः । तत्र । उणादिवृत्तिपु तत्पाठ-
स्यादर्शनात् । करिणीरयति वा । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽर्वा

१—अत्र रेफो निरुकारः 'कुरवकारवकारणताम्' इति रुन्-
इति मुकुटः । 'कुरवकैः कुजन्मभिः सह संवससि' इति दमयन्ती-
श्लेषश्च ॥ २—'किरातिके कुरु कुरुवकाक्षितां चिताम्' इति बाणः-
इति मुकुटः ॥ ३—अस्यार्थश्लोकस्य 'सैरेयकस्तु क्षिटी स्यात्तस्मि-
न्कुरवकोऽरुणे' इत्यर्थस्याख्योत्तरं व्याख्या युक्ता ॥

वृक्षभिद्धटयोः पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति करोति । अच् (३१११३४) । टः (३१२१२०) वा । 'क्रकरः करीर-
वृक्षे दीने क्रकचे च पक्षिमेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५१२१९७) लच् । ग्रन्थि लाति वा । 'ग्रन्थिलस्तु करीरश्च विकटततरो पुमान् । सप्रन्थौ त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'करी-
रस्य' 'करील' इति ख्यातस्य ॥

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥

मातुलो मदनश्च

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३१-
११२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३१११३४) 'उन्मत्त
उन्मादवति धूस्तूरसुतुकुन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
कितवाः सन्त्यस्य ग्राहकाः । अर्शआद्यच् (५१२१२७) ।
कितान् निवसतो वञ्चति 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३१२१०१) इति डः । 'कितवो धूर्तव-
न्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ धूर्च्यते
स्म । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) कर्मणि कः (३१-
२१०२) ।—धूर्वति—इति तु प्राञ्चः । तत्र कर्तरि क्तो
दुर्लभः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३१२१८८) इति चकाराद्वा
बोध्यः । यद्वा,—धूर्वणं धूर्तम् । भावे कः (३१३११३) । तद-
स्यास्ति । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । 'धूर्तं तु खण्डलवने
धूस्तूरे ना विटे त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ धयति
धातुम् । 'धेद् पाने' (भ्वा० प० अ०) बाहुलकादूर्ध्वम् ।
पृषोदरादिः (६१२१०९) । 'धत्तूरस्तु स्मृतो धूर्तो देविता
कितवः शठः' इति स्वामी ॥*॥ धूसयति । 'धूस कान्ति-
करणे' (जु० प० से०) । किप् (३१२१७८) तूर्यते । 'तूरी
त्वरणहिसयोः' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः (३११-
१३५) । धूश्चासौ तूरश्च । 'धूस्तूरस्तु पुण्डरीको धूस्तूरः
कनकाह्वयः' इति शब्दार्णवः—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥
कनकमाह्वयो यस्य । 'कनकं हेन्नि पुंसि स्यात्किञ्चुके नाग-
केसरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मास्ति नास्ति तुल्य यस्य ।
मा श्रीस्तुलाऽस्य, इति वा । कनकनामत्वात् । 'मातुलो
व्रीहिभिन्मातृभ्रात्रोश्च मदनद्रुमे । धत्तूरे' (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ मदयति । 'मदी हृषोत्प्रेषणयोः' (भ्वा० प०
से०) । ल्युः (३१११३४) । 'मदनः स्मरवसन्तद्रुमि-
द्धत्तूरसिद्धके' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'धत्तूरस्य' ॥

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

अस्येति ॥ मातुलस्य पुत्र इव । कन् (५१३१६६)

'मातुलपुत्रक इत्यपि मामकतनये फले च धूर्तस्य' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धत्तूरफलस्य' ॥

फलपूरो वीजपूरः

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ०
से०) 'इगुपध-' (३१११३४) इति कः । कर्मणि घञ्
(३१३१९९) वा । मुकुटस्तु—फलं वीजं च पूरयति ।
कः—इत्याह । तत्राणुचितः । इगुपधत्वाभावाणिजन्तस्य ॥
(१) ॥*॥ एवं वीजपूरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य'
'विजौरा' इति ख्यातस्य ॥

रुचको मातुलङ्गके ॥ ७८ ॥

रुचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा०
आ० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । क्नुच् (उ० २१३२) ।
'रुचको वीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः
सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्य-
द्रव्ये चाप्युत्कटेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मीना-
त्यरुचिम् 'मीन् हिंसायाम्' (क्या० उ० अ०) । बाहु-
लकात्तुच् । लुञ्जयते । 'लुञ्जि भासार्थः' (जु० प० से०) ।
घञ् (३१३१९९) न्यङ्कादिः (७३१५३) मातुश्चासौ लुङ्गश्च ।
स्वार्थे कन् (५१३१७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' ।
स्वामी तु चतुर्णां पर्यायतामाह । तदुक्तम्—'फलपूरो वीज-
पूरः केसरी वीजपूरकः । वीजकः केसराम्लश्च
मातुलङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थे—'सौवर्चलं मातुलङ्गं शिला-
चन्दनपेपणी । ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम्'—इति ॥
समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।

जम्बीरोऽपि

समीति ॥ समीरयति 'इर गतौ' (अ० आ० से०) ।
ल्युः । 'समीरणस्तु पवने पथिके च फणिज्जके' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मरौ वाति । क्नुच् । (उ० २१३२) ।
'भवेन्मरुवकः पुष्पभिच्छल्यद्रुफणिज्जके' ॥ (२) ॥*॥ प्रस्थे
सानौ पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच्
(३१११३४) ॥ (३) ॥*॥ फणी जातोऽस्मात् । फणाभ-
पत्रपुष्पत्वात् । फणी उज्जको वर्जकोऽस्य—इति केचित् ।
उभौ पृषोदरादी (६१३१०९) ॥ (४) ॥*॥ जम्यते । 'जमु
अदने' (भ्वा० प० से०) विच् (३१२१७५) । वीरयति ।
अच् (३१११३४) । जम् चासौ वीरश्च । 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे
स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पत्र
'जम्बीरस्य' 'मरुआ' इति ख्यातस्य ॥

अथ पर्णासे कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

अथेति ॥ पर्णान्यस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३१२११) । यद्वा,—पर्णैरसति । 'अस दीप्तौ' (भ्वा०
उ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ कठिनं

जरयति । 'जृप्' (दि० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३१-२११) । पृषोदरादिः (६१३१०९) ॥ (२) ॥*॥ कुण्ठति । 'कुण्ठ प्रतीयाते' 'कुठि च' (भ्वा० प० से०) । 'पति-कठि-कुठि' (उ० ११५८) इत्येत् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् ॥—'कुठ गुठ प्रतीयाते' 'कुठी च' इत्यतो 'दर्जुरादयश्च' (उ० ११४०) इति ढक् । पृषोदरादित्वात् (उ० ६१३१०९) अनुपज्ञलोपः—इति मुकुटः । तत्र । कुठ-पातोः सत्वे पृषोदरादित्वकल्पनावैयर्थ्यात् । दृक्कल्पनाऽपि व्यर्थ्या । एरकासिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्णासस्य' ॥

सितेऽर्जकोऽत्र

सीति ॥ अत्र पर्णासे । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) वा ण्यन्तः । ण्वुल् (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्वेतपर्णासस्य' ॥

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।

पेति ॥ पाठोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५१२११५) इतीतिः ॥ (१) ॥*॥ चितं बुद्धिं त्रायते । 'त्रैष् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३१२१३) इति कः । स्वार्थे कन् (५१-३१७५) । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रमिच्छुपाठिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वह्निः संज्ञा यस्य । वह्निपर्यायनामक इत्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चित्रकस्य' 'चीता' इति ख्यातस्य ॥

अर्काह्वसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चार्कपर्णे

अर्कैति ॥ अर्क आह्ला यस्य । 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ तात्रे दिवस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वसति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'शृष्टृजिहि—' (उ० ११-१०) इत्युः । स्वार्थे कन् (५१३१७५) । 'वसुकं रोमके पुंसि शिवमल्लयर्कपर्णयोः' (इति मेदिनी) ।—वाहुलकात् 'सृष्टृ—' इत्युः—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रे वसतेर्ग्रहणात् ॥ (२) ॥*॥ आ स्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' । (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । पृषोदरादिः (६१११०९) 'आस्फोटस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात् कोविदारके । आस्फोता गिरिकर्ण्य च वनमल्ल्या च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नानात्वाद्गणा बहूनि रूपाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृपृ—' (उ० २१८१) इति क्युन् । इत्वम् (७१११००) स्पर्तवम् (११११५१) वाहुलकादीर्घः ॥*॥ विविधः किरणोऽस्य—इत्यन्ये ॥ (५) ॥*॥ मन्दान् इयति । अण् (३१२११) मन्दैरयते वा । षच् (३१-३११९) । 'मन्दारः स्यात्खुरद्वमे । पारिमर्द्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अर्का-

मानि तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अर्कस्य' 'आक' इति ख्यातस्य ॥

अत्र शुक्लेऽलकप्रतापसौ ।

अत्रेति ॥ असिन् शुक्ले । अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३१२१७६) । अल् चासावर्कश्च । 'अलकौ धवलकं स्याद्योगोन्मादितकुकुरे' (इति मेदिनी) ।—अलयति—इति मुकुटः । तत्र । णानुपधावृद्धिप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३१२१३) । प्रकृतास्तापसा येन वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतार्कस्य' ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥

शिवेति ॥ शिवप्रिया मल्ली ॥ (१) ॥*॥ पशुपतेरयम् । तन्मित्रत्वात् । 'पाशुपतो वक्रपुष्पे स्यात्पाशुपत्यधिदैवते च तद्वक्त्रे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ एकमस्थि लाति । 'सुषामादित्वात्' (८१३१९८) षत्वं वीर्धत्वं च । 'एकाष्टीला वनतिककौषधौ पुंसि वक्रपुष्पे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वाति । बाहुलकात् कुकः । कुनोऽकारस्योत्वं वा ॥*॥ 'वक्रः' इति पाठे कुन् (उ० २१३२) । 'वक्रस्तु वक्रपुष्पे स्यात्कङ्के श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वस्ते, वसति वा । 'शृष्टृलिहिन्नप्यसि वसि—' (उ० १११०) इत्युः । 'व(व)-सुर्ना देवभेदाग्निमायोऽन्नवकराण्यु । (क्लीवं वृद्धौ षधेऽध्वे च रैरत्नमधुरे त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गुल्मा' इति ख्यातस्य 'वक्रपुष्पस्य' ॥

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

वन्देति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३१३१०३) इत्यः । ('वन्दा लतान्तरे स्मृता । भिक्षुक्यामपि वन्दां च') (इति स्पर्शादौ मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वृक्षमस्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ल्युट् (३१३११३) । 'वृक्षादनी तु वन्दायां विदारीकन्दकेऽपि च' इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वृक्षं रोहति । मूलविभुजादित्वात् (३१२१५) कः । वृक्षे रोहति इति वा । 'इयुषध—' (३१११३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ जीवति । 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः विदाशिधि' (उ० ३११२७) इति झच् । षित्त्वात् (४१११४१) ङीप् । कन् (५१३१७५) । 'जीवन्तिका गुह्यत्वां च जीवाख्यशाकचन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य' ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुह्यची तन्त्रिकाऽस्मृता ॥ ८२ ॥ जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपण्यपि ।

वत्सेति ॥ वत्सैरव्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्युट् (३१३११३) ॥ (१) ॥*॥ छिन्ना रोहति । 'इयुषध—' (३१११३५) इति कः । 'व्यापोः—' (६१३१६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ गुह्यति । 'गुह्य रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुल-

कादृचद ॥ (३) ॥*॥ तन्नयति । 'तत्रि कुटुम्बधारणे' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३१११३३) ॥ (४) ॥*॥ न मृतमस्याः । 'अमृता मागधीपथ्यागुह्य्यामलकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवति । झच् (उ० ३११२७) । 'जीवन्तिका गुह्य्यां च जीवाख्यशाकवन्दयोः' इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ सोमस्य वल्ली ॥ (७) ॥*॥ विगतं शल्यमस्याः । 'विशल्या-ऽग्निशिखादन्तीगुह्यचीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मधुमयानि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४११५४) इति ङीप् ॥ (९) ॥*॥ नव 'गुह्य्याः' ॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी खवा ॥ ८३ ॥
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

मूर्वेति ॥ मूर्वेति । 'मूर्वां वन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति । पचादौ (ग० ३१११३४) 'देवद्' इति निपातनात् (४११४५) ङीप् । मुकुटोक्तं गौरादित्वं चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मधु रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्राक्षाधूमिकादुधिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽटच्' (उ० ४१८१) । ('मोरटं तु भवेद्विलुमूलाद्भोटप्रसूनयोः ।) सप्त-रात्रात्परक्षीरे, मूर्विकायां तु मोरटा' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तेजति । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३१११३३) ॥ (५) ॥*॥ खति । 'खु गतौ' (भ्वा० प० अ०) अच् (३१११३४) ॥*॥ संश्रापूर्वकत्वाद्गुणाभावे खवाऽपि । 'खुवा द्वयोर्होमपात्रे सल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मधु लाति । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'अन्येपामपि-' (६१३१३७) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ मधुनः श्रेणिरत्र ॥ (८) ॥*॥ गोः कर्ण इव, गौः कर्णो यस्याः, इति वा । 'पाककर्ण-' (४११५४) इति ङीप् । 'गोकर्णोऽधतरेऽपि स्यान्मृगसर्पगणान्तरे । अहुष्ठानामि-कोन्माने गोकर्णी मूर्विकौपधौ' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ पीलोरेव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४११५४) इति ङीप् । 'पीलुपर्णी चिचिकायां मूर्वायामौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूर्वायाः' 'मुहार' इति ख्यातायाः ॥

पाठाऽस्वष्टा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ।

पाठेति ॥ पठ्यते । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१९) । 'पाठस्तु पठने ख्यातो विद्धकर्ण्यो तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अस्वष्टा-

ऽप्यम्ललोण्यां स्यात् पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विद्धौ कर्णौ यथा ॥*॥—अविद्धोऽच्छिद्रः पर्ण-रूपः कर्णोऽस्याः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ स्थापयति । ल्युट् (३१३१९३) । 'स्थापनं रोपणे, पुंसि वने, पाठौ-पथौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अतिवायेन प्रशस्ता । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५१३१६०) । 'श्रेयसी करि-पिप्पल्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रस्यते 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१९९) अलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'रसो गन्धरसे जले । शङ्करादौ विषे वीथे तित्कादौ द्रवरागयोः । देहधातु-प्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसनापाठा-सल्लकीकहभूमिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ पापे चलति । 'चल विलसने' (तु० प० से०) । पचादौ 'चेलद्' इति निपातनात् ङीप् (४१११५५) । गौरादित्वकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचयेत्कन्तादन्वि 'पापक्ति' इति पापचो वायुः । तमीरयति वा । अण् (३१२१९) ॥ (८) ॥*॥ प्राचि भवा । 'विभाषाधेः' (५१४१८) इति खः ॥ (९) ॥*॥ वने तित्का । स्वार्ये कन् (५१३१७५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पाठा' इति ख्यातायाः ॥

कटुः कटंभराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥
मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'शृत्स्त्रिहि-' (उ० १११०) इत्यत्र चकाराडुः ।—'वटि-कटिभ्यां च' इत्युः—इति मुकुटः । तत्र । उन्म्वलदत्तादिषु तत्सूत्रस्यादर्शनात् । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिक-योरपि । (नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंलिङ्गे रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च') (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । अच् (३१११३४) । कटं (रोगम्) शृणोति । 'वृज् वरणे' (खा० उ० से०) । 'संज्ञायां भृतृ-' (३१२४६) इति खच् । 'अरुर्द्विषत्-' (६१३१६७) इति सुम् ॥*॥—'कटंभरा' इति पाठः—इत्यन्ये । 'कटंभरा प्रसारण्यां रोहिण्यां गजयोषिति । कलम्बिकायां गोलायां वर्षाभूमूर्वयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अशोक इव रोहति । 'कर्तव्युपमाने' (३१२१७९) इति णिनिः । 'अशोक-रोहिणी शक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी' इति निघण्टुः ॥*॥ व्यस्त-मपीदं नाम । 'अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वज्रलङ्घमे' इति रभसः । 'अशोकविषु निःशोके पुंसि कट्टेलि-पादपे । स्त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'रोहिणी' कटुरोहिण्याम् इति रुद्रः । 'रोहिणी कण्ठरुभिदि । भभित्कटंभरासोमवक्त्रेषु लोहितागवोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कटुश्चासौ रोहिणी च । 'कटुरोहिण्यरिषा च प्रोक्ता तित्त्तकरोहिणी'

१.—विश्वे तु 'गोकर्णोऽधतरे' सर्पे सारङ्गे प्रथमान्तरे' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ॥

इति निघण्टुः ॥ (४) ॥॥ मत्स्यानां पित्तमिव । तद्वत्स्वा-
दुत्वात् ॥ (५) ॥॥ कृष्णो वर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः । कृष्णं
मलं भिनत्ति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) टीप् (४।१।१५) ।
'कृष्णभेदा चण्डरुहा' इति निघण्टुः ॥ (६) ॥॥ चक्राकार-
मङ्गमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'अङ्गाग्र' इति
निर्गुलम् । 'चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्'
इति मेदिनी ॥ (७) ॥॥ शकुलैर्मत्स्यभेदैरयते । अत्तेः
कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'शकुलादनी त्रियां कृष्ण-
भेदे कटुकशाक्योः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥॥ अथौ
'कटुरोहिण्याः' 'कुटकी' इति ख्यातायाः ॥

आत्मगुप्ता जडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥८६॥
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्तृक-
रण' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥॥ जडयति ।
'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादच् (३।१।-
१३४) । 'जडा त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूकाप्रज्ञेषु
तु त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—कण्डादिना दौःस्थ-
जननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जल अपवारणे'
(चु० प० से०)—इत्यवोचत् । तत्र । णौ वृद्धिप्रसङ्गात् ।
जडति वा । डलयोरैक्यात् ॥॥—न जहाति शूकान् ।
अजहा । 'ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी'
इतीन्दुः—इति स्वामी ॥ (२) ॥॥ न विगतमण्डमस्याः ।
'अव्यण्डा वृषयी गुप्ता' इतीन्दुः । मुकुटस्तु—अधिक-
मण्डं वीजमस्याः, अधिकममति । 'अम रोगे' (भ्वा०
प० से०) 'जमन्ताडः' (उ० १।१।१४) वा । अव्यण्डा—
इत्याह । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ (३) ॥॥ कण्डं राति । 'रा
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः
॥॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वत्वमपि । 'कपि-
कच्छुश्च कण्डूरा कण्डूरा शूकशिम्बिका' इतीन्दुः । मुकुट-
स्तु—कण्डूरस्तस्याः । 'कण्डूकच्छुभ्यां ह्रस्वश्च' इति रो
ह्रस्वत्वं च—इत्याह । तत्र । उक्तवार्तिकस्यादर्शनात् ॥
(४) ॥॥ 'प्रावृषा तु जलार्णवे' इति त्रिकाण्डशेषः ।
प्रावृषामेति अयते, वा । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'कृत्वाच'
(८।४।२९) इति णत्वम् ॥ (५) ॥॥ ऋष्यैर्मृगैः प्रोक्ता ।
ऋषिभिरप्रोक्ता, इति वा । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिबला-
शूकशिम्बिषु' इति मेदिनी ॥ (६) ॥॥ 'शूकयुका
शिम्बिः' । 'शश्वच्छशाङ्कशिंशिराणि च शूकशिम्बिः' इत्युष्म-
विवेकात् द्वितालव्या । 'शूकशिम्बिस्तु मर्कटी । शूक-
शिम्बा च' इति वाचस्पतिः ॥ (७) ॥॥ कपीनां कच्छः ।
कण्डूहेतुत्वात् ॥ (८) ॥॥ मर्कटी च । विविधचेष्टाहेतु-
त्वात् । 'अथ मर्कटी । करजभिच्छूकशिम्ब्योः पुंति वानर-
लतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥॥ नव 'मर्कट्याः'
'कैवाच' इति ख्यातायाः ॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंवरी वृषा ॥८७॥
प्रत्यकृश्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपण्यपि ।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्राखुपणो गोडुम्व-
सुभद्रादन्तिशसु च । मायायां मर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च
त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ उपगता चित्रम् ॥
(२) ॥॥—न्यग् रुणद्धि । बहुमूलत्वात् । अच् (३।१।-
१३४) । गौरादिः (४।१।४१)—इति प्राश्नः । न्यग्रं रुणद्धि,
इति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान्व्योम-
चटयोश्च शमीतरौ' । न्यग्रोधी तृपचित्रायाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
लटः शतृ (३।२।१२४) ॥ (४) ॥॥ शं वृणोति । 'वृन्
वरणे' (खा० उ० से०) । 'शमि धातोः' (३।२।१४) इत्यच् ।
गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—खच् (३।२।४६)—
इत्याह । ('शंवरं सलिले पुंति मृगदैलविशेषयोः ।) शंवरी
चाखुपण्यां स्यात्' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥ (५) ॥॥
वर्पति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध' (३।-
१।१३५) इति कः । ('वृषो धर्मे बलीवदे शृङ्गायां पुराशि-
भेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च व्यासमूषिकशुक्ले । तथा वास्तु-
स्थानभेदे पुमानेप प्रकीर्तितः । वृषा मूषिकपण्यां च, यती-
नामासने वृषी') ॥ (६) ॥॥ प्रतीची श्रेणी यस्याः ॥
(७) ॥॥ सुतानां श्रेणी यस्याः ॥ (८) ॥॥ रमन्तेऽत्र ।
'रमु श्रीढायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'जमन्ताडः' (उ०
१।१।१४) । 'रण्डा मूषिकपण्यां च विधवायां च योषिति' (इति
मेदिनी) ॥॥ स्वामी तु—चण्ड्यते । 'चण्डा' । 'प्रत्यकृश्रेणी
वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका' इति निघण्टुः—इत्याह ॥
(९) ॥॥ मूषिकः पर्णमस्याः । मूषिककर्णाकारपत्रत्वात् ।
'पाककर्ण' (४।१।५४) इति ङीप् ॥ (१०) ॥॥ दश 'मूषिक-
पण्याः' 'मूसाकर्णी' इति ख्यातायाः ॥

अपामार्गः शैखरिको धामार्गचमयूरकौ ॥८८॥
प्रत्यकपर्णी कीशपर्णी किणिहीखरमञ्जरिः ।

अपेति ॥ अपमार्जन्यनेन । 'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ् ।
निष्ठायामनिट्त्वात् कुत्वम् (७।३।५२) । 'उपसर्गस्य घञि-'
(६।३।१२२) इति दीर्घः । अपकृष्ट आसमन्तात् मार्गोऽस्य,
इति वा ॥ (१) ॥॥ शिखरे प्रायेण भवति । अध्यात्मादि-
त्वात् (वा० ४।३।६०) ठक् ॥ (२) ॥॥ धाम्नोऽर्गः । धामार्ग
वाति । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः । 'धामार्गवस्तु
पुंति स्यादपामार्गे च बोधके' (इति मेदिनी) ॥॥—'अधा-
मार्गवः' । अधामार्गचोऽपामार्गः कोशातकी च इति
द्वयं—इति स्वामी ॥ (३) ॥॥ मयूरप्रतिकृतिः । 'इवे प्रति-
कृतौ' (५।३।९६) इति कर् । 'मयूरकोऽप्यपामार्गे क्लीवं

१—आधुनिकासदुपलब्धप्राचीनस्वामिपुस्तकद्वये तु अकारादित्वं
नोपलभ्यते ॥

तुल्याजने पुनः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रत्यञ्चि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण' (४११५४) इति ङीप् ॥ (५) ॥*॥ कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः ॥*॥ 'केशपर्णी' इति खानी ॥ (६) ॥*॥ किण्विणो व्रणान् जिहीते । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप' (३१२३) इति कः । गौरादिः (४११४१) । किण्विणो व्रणान् हन्ति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०१) इति ङः ॥ (७) ॥*॥ खरा मज्जरिरस्याः ॥*॥ गौरादिः (४११४१) वा ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अपामार्गस्य' ॥

हस्त्रिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥८९॥
अङ्गारवल्ली चालेयशाकवर्धेरवर्धकाः ।

हस्त्रीति ॥ हन्ति रोगान् । पचाद्यच् (३१११३४) । पृषोदरादिः (६३११०९) । 'अङ्गारवल्ली हस्त्री च वर्धे वर्धेरक्तया' (इति निघण्टुः) ॥*॥ भनक्ति रोगान् । 'भजो आमर्दने' (रु० प० अ०) । प्लुल् (३१११३३) वा । पृषोदरादिः (६३११०९) (फञ्जिका, इति वा—इति मुकुटः) ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् । भूमिदेवे तु पुंलिङ्गः फञ्जिकापृक्कयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पद्माभं पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचार्वाटीपन्नगीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ भर्जनम् । 'अस्त्र पाके' (तु० उ० से०) । घञ् (३३११८) 'अस्त्रो रोपधयो रमन्यतरस्याम्' (६४४४७) इति रमागमः । 'चजोः—' (७३१५२) इति कुवम् । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) वा । घञ् (३३११८) भर्गोऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५१२१०३) ॥ (४) ॥*॥ ब्राह्मणयष्टिरिव । तादृशप्रकाण्डत्वात् 'इवे प्रतिष्ठतौ' (५१३१९६) इति क्त् ॥ (५) ॥*॥ अङ्गारवल्लीयस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च कप् ॥ (६) ॥*॥ चालेयस्य शाकः । गर्दभभक्ष्यशाकत्वात् ॥ (७) ॥*॥ वर्धति । 'वृक्ष वरणे' (स्वा० उ० से०) यङ्लुगन्तः । पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (८) ॥*॥ वर्धते । 'वृधु छेदने' (भ्वा० आ० से०) । प्लुल् (३१११३३) ॥ (९) ॥*॥ नव 'भार्ग्याः' ॥

मज्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समझा कालमेशिका ॥९०॥
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि ।

मज्जीति ॥ मज्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३१२१४) इति कः । 'अम्बाम्ब' (८१३१९७) इति पत्वम् । पृषोदरादिः (६३११०९) यद्वा,— अतिशयेन मज्जुः । 'अतिशयने तमविष्टनौ' (५१३१५५) ॥ (१) ॥*॥ विकसति । 'कष गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥*॥—विकषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । (विकपा)— इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ जिङ्गति । 'जिगि गतौ' इति केचिपठन्ति । गौरादिः (४११४१) ॥ (३) ॥*॥ समन्ततोऽङ्गति ।

'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३१११३४) ॥ (४) ॥*॥ काले मिश्रयते 'मिश्र शब्दे' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३३११९) । गौरादिः (४११४१) स्वार्थे क्त् (५३१७५) ॥*॥ कालं वर्णं मिषति । 'मिष स्वर्धायाम्' (तु० प० से०) । पूर्ववत् । मूर्धन्यपा इति वा । 'मज्जिष्ठा कालमेषी च' इति निघण्टुः ॥ (५) ॥*॥ मण्डूकवत् पर्णमस्याः । 'पाककर्ण' (४११५३) इति ङीप् । 'मण्डूकपर्णी मज्जिष्ठब्राह्मण्योर्ना तु शोणके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ भण्डति । 'भण्ड आभण्डने' ।—'भङ्गि गतौ'—इति खानी । बाहुलकादीरन् । गौरादिः (४११४१) भण्डीरी ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५४४३८) । 'हेमपुष्पी च भाण्डीरी' इति रभसः ॥ (७) ॥*॥ पचाद्यच् (३१११३४) । गौरादिः (४११४१) 'भण्डी योजनवल्लयपि । रक्ता भण्डीरिका च' इतीन्द्रः ॥ (८) ॥*॥ योजनगामिनी वल्ली ॥ (९) ॥*॥ नव 'मज्जिष्ठायाः' 'मज्जीठ' इति ख्यातायाः ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥९१॥
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

येति ॥ यसनम् 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३३११८) यासोऽस्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । याति । बाहुलकादसच् वा ॥ (१) ॥*॥ याति 'तु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'ऋतन्यजि'— (उ० ४१२) इत्यासः (२) ॥*॥ दुःखेन स्पृश्यते । 'स्पृश स्पृशने' (तु० प० अ०) घञ् । (३३११९) । खल् (३३११२६) वा । 'दुःस्पर्शो धन्वयासे ना कण्टकार्या स्त्रियां त्रिषु । खरस्पर्शे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ धन्वनो यासः मरुभवत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुं नाशयति 'णश अदर्शने' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३१११३४) । स्वार्थे क्त् ॥ (५) ॥*॥ रोदयति । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३३१११३) । 'रोदनं क्रन्दनेऽस्त्रेऽपि दुरालम्बौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'चोदनी' (इति खानी) ॥ (६) ॥*॥ कच्छ्रे राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतः—' (३१२३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६३११०९) हस्त्रः । 'कच्छुरा शूकशिम्व्यां च शटीदुःस्पर्शयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ नान्तोऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवातूवयोरपि । कृणादुरालभापथ्यापावल्यामलकीषु च । (विश्वभरागुह्योः स्यात्)' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ समुद्रान्तोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । समुद्रोऽन्तोऽस्याः । 'समुद्रान्ता तु कार्पासीपृक्कादुरालभासु च' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दुःखेनालभ्यते । 'दुलभप् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इष-दुःसुपु' (३३११२६) इति खल् । आगमशासनस्यानित्यत्वाच्च लुम् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'धन्वयासस्य' 'यवासा' इति ख्यातस्य ॥

पृथ्विपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ॥ ९२ ॥
कोष्ठविज्ञा सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ।

पृथ्वीति ॥ पृथ्विरूपं पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ पृथ्वसक्तं पर्णमस्याः । ङीप् (४।१।५४) ॥ (२) ॥*॥ चित्रं पर्णमस्याः (३) ॥*॥ अङ्घ्रि-
रभ्य पर्णान्यस्याः । ङीप् (४।१।५४) स्वार्थे कन् (५।१।७५) ॥*॥—अङ्घ्रि मूलमारभ्य वल्लिरस्याः । 'अङ्घ्रिचल्लिका'—
इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कोष्ठभिर्विज्ञा विचारितेव । दत्तेव,
इति वा ॥ (५) ॥*॥ सिंहपुच्छमस्याः, सिंहपुच्छाकारपुष्प-
त्वात् । 'उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा० ४।१।५) इति
ङीप् ॥ (६) ॥*॥ 'कलं शुके त्रिष्वजीर्णे' (इति मेदिनी) ।
कलं इयति । 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०) । इत् (उ० ४।-
११८) । बाहुलकादाकारलोपः ॥ (७) ॥*॥ धावति । 'धातु
गतिशुद्धोः' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥
गूहति । 'गूहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।-
१३५) इति कः ॥ (९) ॥*॥ नव 'सिंहपुच्छ्याः' 'पिट-
वनी' इति ख्यातायाः ॥

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ९३
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

निदीति ॥ निदिद्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । टाप् (४।१।४) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः ।—'स्पृश वाधनस्पर्शनयोः'—
इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥
व्याजिघ्रति 'व्याघ्रादिभिः-' (२।१।५६) इति लिङ्गात् 'आल-
क्ष्योपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । न तु 'पाघ्रा-' (३।१।-
१३७) इति शः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ बृहति ।
'बृह बृद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वर्तमाने प्रषट्ठहत्-' (उ०
२।८४) इति निपातः । शतृवत्त्वात् ङीप् (४।१।६) । 'क्षुद्रायां
क्षुद्रवार्ताक्यां बृहती छन्दसि क्वचित्' इति शाश्वतः ॥
(४) ॥*॥ कण्टकानियति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्म-
व्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (५) ॥*॥ प्रचो-
दयति । 'बुद संचोदने' (जु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥
(६) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—णिजन्तेन
विश्रुत 'कः'—इत्यभिधानं मुकुटस्य चिन्त्यम् । णिजन्तस्ये-
पधत्वाभावात् अनुपयोगाच्च ॥ (७) ॥*॥ क्षुण्ति । 'क्षुदि
संपेपणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति
रक् । यस्तु—'क्षुद संप्रेरणे'—इति धातुरूपन्यस्तो मुकुटेन ।
स धातुपाठे न लभ्यते । 'क्षुद्रा व्यञ्जानटीकण्टकारिकासर-
घासु च । चाङ्गेरीवेश्ययोर्हिष्ठामक्षिकामात्रयोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ दुस्पृश्यते । 'इपहुद्-' (३।३।१२६)

इति खल् ॥ (९) ॥*॥ 'राष्ट्रं स्यात्तृपवर्तने । उपद्रवे क्लीव-
पुंसोः' (इति मेदिनी) । राष्ट्रमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।-
११५) इति ठन् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कण्टकारिकायाः'
'भटकटा' इति ख्यातायाः ॥

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥
रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।

नीलीति ॥ 'नीलदोषधौ' (वा० ४।१।४२) इति ङीप् ।
'नीली रुग्मेदनीलिन्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कल्यते ।
'कल क्षेपे' (जु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
यस्तु—कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । कलधातोरिवर्णान्तत्वाभावात् । वृद्धभावप्रसङ्गाच्च ।
ण्यन्तत्वे 'कल्यते' इति विग्रहप्रदर्शनस्यासंभवाच्च । वर्णत्वा-
भावाच्च ङीप् । 'काला तु कृष्णत्रिवृतामञ्जिष्ठानीलिकासु च'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्लीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः । कपिलि-
कादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'अतः-' (५।२।११५)
इति ठन् । 'क्रीतकं विनिमयः' इति स्वामि-मुकुटौ ॥ (३) ॥*॥
ग्रामे भवा । 'ग्रामाद्यस्त्रौ' (४।२।९४) । 'ग्रामीणा नीलि-
कायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ मधुराणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति
ङीप् । 'मधुपर्णी तु गंभार्या नीलीसंज्ञौपधावपि' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रञ्जयति । ल्युट् (३।३।११३) । 'णि-
लोपस्य स्थानिवद्भावात् 'असनयोश्च' इति नलोपो न । रञ्जयते-
ऽनया, इति विग्रहे तु 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युटि
भवत्येव । 'रञ्जे क्युञ्' (उ० २।७९) इति वा । 'गुडारोचनि-
कानीलीमञ्जिष्ठसु च रञ्जनी । रञ्जनी नीलिनीरात्रिहरिद्रा-
जतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्रीमत् फलम-
स्याः । 'श्रीफलः पुंसि मालुरे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तुद्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ०
अ०) । 'पातुतुदि-' (उ० २।७) इति थक् । तुत्ययति वा ।
'तुत्य आवरणे' । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तुत्थमञ्जनभेदे
स्यानीलीसूक्ष्मैल्योः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥
द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिश्चि-' (उ०
४।५१) इति निः ॥*॥ 'तूणी'—इति स्वामी । 'तूण पूरणे'
(जु० आ० से०) । तूण्यतेऽनया । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । गौरादिः (४।१।४१) । 'तूणी नील्यां निषङ्गे ना'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दोलयति । 'दुल उत्क्षेपे' (जु०
प० से०) । पचाद्यच् । 'दोला नील्यां यानान्तरेऽपि च' (इति

१—'अनिदिताम्'— (३।४।२४) इति सूत्रे भाष्ये 'रजकर-
जनरजःसूपसंख्यानाम्' इति वार्तिकेन 'रजकरजनरजःसु कित्वा-
त्सिद्धम् । कित एवैत औणादिका' इति भाष्येण तत्रत्यवैयतेन
'असनयोश्च' इति वाक्यस्थाभावध्वननेन ल्युटि नलोपाप्राप्त्या
णिलोपस्येत्यादिभवत्येवत्यन्तग्रन्थोऽसंगत एवेति बोध्यम् ॥

मेदिनी) ॥३॥ 'मैला' इति खामी । 'तुत्था श्रीफलिका मैला सारवाही च रजनी' इति निघण्टुः ॥ (१०) ॥३॥ नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः (११) ॥३॥ एकादश 'नील्याः' 'नील' इति ख्यातस्य ॥

अवल्लुजः सोमराजी सुवलिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥
कालमेपी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अवेति ॥ अवल्लोरशोभनाज्जातः ॥ (१) ॥३॥ सोम इव सोमेन वा राजति । 'राजृ वीसौ' (भ्वा० उ० से०) । 'उपमाने' (३।२।७९) इति 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति वा णितिः ॥ (२) ॥३॥ शोभना वल्लिरस्याः ॥ (३) ॥३॥ सोमस्य वलिः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥३॥ कालं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (उ० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (५) ॥३॥ कृष्णं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (६) ॥३॥ वातं कोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥३॥ मुकुटस्तु—वाचं गुञ्जति । 'वागुजी' इत्याह । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७) ॥३॥ पूतिः फलेष्वस्याः 'पाककर्णे—' (४।१।६४) इति ङीप् ॥ (८) ॥३॥ अद्यौ 'वाकुची' इति ख्यातायाः ॥

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
उपणा पिप्पली शौण्डी कोला

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शभायच् (५।२।१२७) । 'कृष्णा स्याद्वैपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ उपकोलति । 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) अद्यदिः (उ० ४।१।१२) ॥३॥ उपगता कुल्याम्, इति वा ॥ (२) ॥३॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनासीतावणिकलीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ मगधेषु भवा । 'मागधी स्त्री कणायुथ्योर्वाच्यवन्मगधोद्भवे । पुंसि वैद्यात्क्षत्रियाजे शुक्रजीरकवन्दिनोः' ॥ (४) ॥३॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) वृषादित्वात् (उ० १।१।०६) कल्च् । 'चपला कमलाविद्युत्पुंश्चली-पिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । पचायच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ ओषति । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युन् (उ० २।७८) ॥३॥ वीर्घादिरपि । ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) 'ऊषणं मरिचे क्लीवं कणायामूपणा स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥३॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । बाहुलकादल्च् । पृषोदरादिः । गौरादिः (४।१।४१) । 'पिप्पलं सलिले वल्लच्छेदभेदे च ना तरौ । निर्गले पक्षिभेदे कणायां

पिप्पली स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ गुण्डायां मद्यपानगृहे भवा । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां तु भवेत्स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'कोलं कोलफले क्लीवं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥३॥ दश 'पिप्पल्याः' ॥

अथ करिपिप्पली ।

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ करीव पिप्पली । वृहत्त्वात् ॥ (१) ॥३॥ कपिरिव वल्ली ॥३॥ कोल इव वल्ली । तयोस्तुल्यरोमत्वात् ॥ (२) ॥३॥ (३) ॥३॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'श्रेयसी करिपिप्पलामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ वस्ते । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । बाहुलकात्कि-रच् ॥३॥ तालव्यपाठे तु—वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । संज्ञापूर्वकत्वात् संप्रसारणम् । 'वशिरः पुमान् । किण्णीहस्तिपिप्पल्योः', 'क्लीवैऽविधलवणे स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'गजपिप्पली' इति ख्यातायाः ॥

चव्यं तु चविकम्

चेति ॥ चर्वते । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । प्यत् (३।१।१२५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'चव्यं तु चविके क्लीवं वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कुन् (उ० २।३२) । चविकम् ॥ (२) ॥३॥ स्त्रियामपि । 'चव्या कोला च चविका चव्यं कुञ्जरपिप्पली' इति हृङ्चन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'चव्य' इति ख्यातस्य । केचित्तु पूर्वान्वयमाहुः । यदाह चन्द्रनन्दनः—'चव्या कोलाथ चविका श्रेयसी गजपिप्पली । च्यवना कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जर-पिप्पली' । अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः ॥

काकचिंचागुञ्जे तु कृष्णला ।

काकेति ॥ काकवर्णा चिंचा ॥३॥ गौरादिः (४।१।४१)—इति खामी ॥ (१) ॥३॥ गुञ्जति । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'गुञ्जा तु काकचिंचायां पटहे च कलध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ कृष्णं वर्णं लाति ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'गुञ्जायाः' 'घोंगची' इति ख्यातायाः ॥

पलंकपा त्विश्रुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥
गोकण्टको गोशुरको चनशृङ्गा इत्यपि ।

पलमिति ॥ पलं मांसं कपति । 'कष हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोद-रादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे—' (६।३।१४) इति द्विती-याया अलुक्—इति मुकुटः । तच्च । अलौकिकविग्रहेऽमोऽप्र-वेशात् । 'पलंकपा गोशुरके स्त्रियां राज्ञापलाशयोः' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः । यत्तु—'कर्पति' इति विग्रह 'पृषोदरादिः'

(६१३।१०९)—इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । कषितिनैव सिद्ध-
त्वात् । अचप्रत्ययविधानमपि चिन्त्यम् । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् ।
'पलंकपा गोक्षुरके रात्रागुगुलकिंशुके । तु (सु) ण्डीरीला-
क्षयोश्च स्त्री राक्षसे तु पलंकपः' (इति विश्व-मेदिनी) ॥ (१)
॥ * ॥ इक्षुगन्ध इव गन्धोऽस्याः । समासान्तो विधिरनित्यः ।
'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोद्ध्यां काशे च गोक्षुरे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ शुनो दंष्ट्रेव । संज्ञापूर्वकत्वाच्च दीर्घः ॥
(३) ॥ * ॥ स्वादुः कण्टकोऽस्य ॥ (४) ॥ * ॥ गोर्धेनोः
पृथिव्या वा कण्टकः । 'गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे च गवां
खुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ क्षुरति 'क्षुर विलेखने'
(तु० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः, स्वार्ये कन्
(५।३।७५) गौर्गौर्वा क्षुरकः ॥ (६) ॥ * ॥ वनस्य शृङ्गाद इव ।
'श्वदंष्ट्रो गोक्षुरत्तिकण्टकपुटः श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः' इति रभसः
॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'गोक्षुरस्य' 'गोखुरू' इति ख्यातस्य ॥

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥
शृङ्गी महौषधं च

वीति ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) ।
'अश्रुमुषि-' (उ० १।१५५) इति कुन् । 'विश्वं समस्ते
जगति, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यात्'
(इति विश्वः) ॥ (१) ॥ * ॥ वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ०
से०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । 'विषं जलेऽति-
विषायां स्त्रियां, श्वेडे तु न स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥ * ॥ प्रतीपं
विषमस्याः ॥ (३) ॥ * ॥ विषमतिक्रान्ता ॥ (४) ॥ * ॥ विषमुप-
गता ॥ (५) ॥ * ॥ अरुणो वर्णोऽस्याः । 'अरुणातिविषाद्यामा-
मजिष्ठानिवृताद्यु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ शृणाति ।
'शृ हिंसायाम्' (त्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।-
१२६) इति गन् कित् जुच् च । गौरादिः (४।१।४१) ।
'शृङ्गी विषायासृषमे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः ॥ (७)
॥ * ॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां
लघुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'अति-
विषायाः' 'अतीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ क्षीरावी दुग्धिका समे ।

अथेति ॥ क्षीरमवति । 'अव रक्षणार्थे' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ दुग्धमस्त्यस्याः ।
ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दुग्धिकायाः' 'दुधी'
इति ख्यातायाः ॥

शतमूली बहुसुताऽभीरुर्इन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

ऋण्यप्रोक्ताभीरुपञ्जीनारायण्यः शतावरी ।

अहेरुः

शतेति ॥ शतं मूलान्यस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ बहवः सुता
यस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ न भीरुः । स्थिरपत्रत्वात् ॥ (३) ॥ * ॥

नीलोत्पलाकारपुष्पत्वाद् इन्दीवरमस्त्यस्याः । अर्शथाद्यच्
(५।२।१२७) । 'इन्दीवरं कुवलये शतावरी तु योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ णोति (गन्धेन्द्रियम्) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (५) ॥ * ॥
ऋण्यैः प्रोक्ता । 'ऋण्यप्रोक्ता शतावर्यतिवलाशकशिम्बिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ अभीरुणि पञ्चाण्यस्याः । 'पाक-
'कर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् ॥ (७) ॥ * ॥ नारायणाज्जाता ।
'नारायणोऽच्युतेऽभीरुगौर्योर्नारायणी मता' (इति मेदिनी)
॥ (८) ॥ * ॥ शतेनाणोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'शतावरी तु शच्यां स्यादिन्दीवर्या-
मपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ * ॥ न हिनोति । 'हि
गतौ' (स्वा० प० अ०) बाहुलकाद्गुः ॥ (१०) ॥ * ॥ दश
'सहस्रमूल्याः' 'शतावरी' इति ख्यातायाः ॥

अथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'दृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
मितद्वदित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यत्तु—मुकुटेनेक्तम्—
'अपघ्नादयः' इति कुः—इति । तन्न । टिलोपस्यालाभात् ।
एतादृशसूत्राभावाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ कलेरयम् । 'सर्वत्राभि-
कलिभ्यां ढक्' (वा० ४।२।८) स्वार्ये कन् (५।३।७५) ॥ * ॥
'कालीयकः' इति वा पाठः । कालस्य वर्णस्यायम् । 'वृद्धाच्छः'
(४।२।११४) । 'निर्दिष्टा वै कटकिकी स च काले-
यकः स्मृतः । कालीयको दारुनिशा' इति रुद्रः ॥ (२)
॥ * ॥ हरिः पिङ्गः पीतो वा द्रवस्य । 'हरिद्रुः पीतचन्दनम्'
इति निघण्टुः ॥ (३) ॥ * ॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (त्र्या०
प० से०) 'दृसति-' (उ० १।३) इति जुण् । 'वोतः-' (४।-
१।४४) इति '-गौरादिभ्यः-' (४।१।४१) इति वा ङीप् ।
'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥ * ॥ पचति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रोषोदरादिः
(६।३।१०९) । 'पीतदारु पचंपचा' इति निघण्टुः ॥ (५)
॥ * ॥ दारुक्षासौ हरिद्रा च ॥ (६) ॥ * ॥ पिपति । 'पृ पालन-
पूरणयोः' (जु० प० से०) । विच् (३।२।७५) । पद्
चासौ जनी च । परं पालकं स्वास्थ्यं जनयति वा । 'जनी
प्रादुर्भाव' (दि० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
(७) ॥ * ॥ सप्त 'पर्जन्याः' 'दारुहलदी' इति ख्यातायाः ॥

वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥

वेति ॥ वक्ति वरेरन्तर्भावितप्यर्थत्वात् पचाद्यच् (३।१।-
१३४) । 'वचः कीरे वचौषधौ । शारिकायां च' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । 'उग्रगन्धाऽजमो-
वायां वचायां छिक्रिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥
षड् ग्रन्था ग्रन्थयो यस्याः । 'षड्ग्रन्था तु वचायां त्री
स्यात्करज्जान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ गोलो-

मास्याः । गोशब्दो गोलोमसदृशे लक्षणिकः । अच् (५।४।७५) योगविभागात् समासान्तः । गौरादिलिप् (४।१।४१) । 'गोलोमी' श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शतं पर्वाण्यस्याः सन्ति । ग्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । ङवन्तात्स्वार्थे कन् (५।३।७५) वा । 'शत-पर्विका' तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वचायाः' 'वच' इति ख्यातायाः ॥

शुक्ला हैमवती

शुक्लेति ॥ हैमवति भवा । 'हैमवत्यभयास्वर्णक्षीयोः श्वेतवचोभयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वेत-मूलवचायाः' ॥

वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ।

वृषोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥

वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (६० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वृषो-दरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सिंही' तु कण्टकार्या स्यात् (वार्ताकौ वासकेऽपि च' इति मेदिनी) । 'सिंही' स्वर्माजुमातरि । वासावृहल्योः ध्रुवायाम्' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ वाश्यते । 'वाश्च शब्दे' (दि० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । स्वार्थे कन् । यद्वा, -उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् ॥*॥ दन्त्यान्तोऽपि । वासयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वासो' गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरूपके' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ वर्पति मधु । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषः' स्याद्वासके धर्मे सौरभेये च शुक्ले' इति मूर्धन्यान्ते विश्वः । यत्तु—वृष्यते पीयते । 'वृष पाने' । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । धातुपाठेऽदर्शनात् । परिगणनाच्च ॥ (४) ॥*॥ अटान् गच्छतो रोपति । 'रुप हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । अटै रूपति । 'रूप मिश्रणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के दीर्घोकारवानपि । 'वैद्यमाताटरूपकः । सिंहास्यो वाजिदन्तकः' इति रभसः । 'वृषो वासाटरूपकः' इति माधवः ॥ (५) ॥*॥ सिंह आस्यमस्य । सिंहास्यसदृश-पुष्पत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वासयति ण्वुल् (३।१।१३३) । वस्ते आच्छादयति वा ॥ (७) ॥*॥ वाजी दन्तोऽस्य । वाजि-दन्ताभकेसरत्वात् । तादृशपुष्पत्वाद्वा ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अट-रूपस्य' 'अरङ्गसा' इति ख्यातस्य ॥

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्ताऽपराजिता ।

आस्फोटोति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिद् विकसने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । वृषोदरादिः

(६।३।१०९) । 'आस्फोटा गिरिकर्णी च वनमल्लयां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गिरिर्वालमृषिका कर्णो-ऽस्याः, तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात् ॥ (२) ॥*॥ विष्णुना कान्ता ॥ (३) ॥*॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशजेष्वन्तरे' (३) नाऽजिते त्रिषु । गिरिकर्णीजयादुर्गाशालपण्णु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'विष्णुकान्तायाः' । स्वामी तु—वासकपर्यायानिमान् मन्यते ॥

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेशुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

ईति ॥ इक्षुः गन्धोऽस्य । इक्षुशब्द इक्षुगन्धसदृशे लक्ष-णिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्यां काशे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ काण्डेनेक्षुरिव ॥ (२) ॥*॥ कोकिलोऽक्षि यस्य । कोकिलशब्दः कोकिलाक्षिसदृशे लक्ष-णिकः । 'अक्षणेऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् ॥ (३) ॥*॥ इक्षुमिक्षुगन्धं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (४) ॥*॥ क्षुर इव । 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कोकिलाक्षस्य' 'तालमखाना' इति ख्यातस्य ॥

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ।

मिश्रेयोऽपि

शेति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम् । तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसौ पुमान् । त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शीतम-स्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शिवमस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शीतश्चासौ शिवश्च । 'अथ शीतशिवं क्लीवं शैलेय-मणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलावृक्षे तथा मधुरिकौपधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ छत्रमस्यास्ति । छत्राकारस्तवक्तत्वात् । 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्द्रयोः । नपुंसकं चात-पत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मधुरो रसोऽस्त्यस्याः । अच् (५।२।११५) । 'मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरी-भिदोः । मधुकुटिकाभेदामधूलीयष्टिकासु च । क्लीवं विसे पुंसि रसे तद्वत्खादुप्रियेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मस्यते । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । बाहुलकादत इः । 'स्यान्मास्यां शतपुष्पायां मधु-रायां मिसिः स्त्रियाम्' इति दन्त्यान्ते रभसः । 'मिसिः स्त्री मधुरामास्योः शतपुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ सोमनन्दी तु 'मिशी' 'मिशिः' इति तालव्यान्ते आह । मि(मे)शति । 'मिश्र शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२०) इति इन् । ङीप् (ग० ४।१।४५) वा ॥ (५) ॥*॥ मिश्रयति । अच् (३।१।१३४) । ईर्यते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । मिश्रा चासावेया च । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (६)

॥३॥ पद 'मधुरिकायाः' 'वनसौंफ' इति ख्यातायाः ॥

अथ सीहुण्डो वज्रद्रुः सुकुसुही गुडा ॥१०५॥

समन्तदुग्धा

अथेति ॥ 'सी' इति हुण्डते । 'हुडी वरणे' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ।-सिंहतण्डल्यापञ्चशोऽयम्—इति स्वामी । पृषोदरादिः । 'वज्रद्रुमः सिंहण्डोऽथ' इति रभसाद्वादादिरपि ॥ (१) ॥३॥ 'वज्रद्रुः सुकु सुही' इति पाठः ।-वज्रनामा द्रुः—इति मुकुटः । स्वामी तु—'वज्रः सुकु ली सुही गुडा'—इति पठति । 'वज्रा लुह्यां गुह्य्यां च वज्री लुह्यन्तरे स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ (लुह्यति) । 'ष्णह उदिरणे' (दि० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'वा डुह-' (८।२।३३) इति कुन्वम् ॥३॥ भागुरिमते टाप् । 'लुही च सुहा लुग्भा लुह्' इत्यमरदत्तः ॥ (३) ॥३॥ 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) । वा डीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (४) ॥३॥ गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'गुडौ गोलेक्षुविकृती लुहीगुडिक्योर्गुडा' इति रुद्रः । 'गुडश्च लुहीगुडयोर्गुड ऐक्षवगोलयोः' इत्यजयः ॥ (५) ॥३॥ समन्ताद् दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥३॥ पद 'सिंहण्ड' इति ख्यातस्य ॥

अथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

अथविति ॥ वेल्ति । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३५) 'अथ वेल्लं कृमिघ्नतण्डुलौ' इति रभसः ॥ (१) ॥३॥ न मोघा । 'अमोघं सफले वाच्यवत् स्त्री पथ्या-विडङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥३॥ मोघापि । 'कृमिघ्नं तण्डुलं मोघा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥३॥ चित्रास्तण्डुला अस्याः ॥ (३) ॥३॥ तज्यते । 'तज आघाते' (तु० प० से०) । 'सानसिर्वर्णसि-' (उ० १।१०७) निपातः । 'तण्डुलः स्याद्वि-डङ्गेऽपि धान्यादिनिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥३॥ तन्तुं कृमिसूत्रं लाति । कः (३।२।३) ।-तण्डूलः—इति मुकुटः ॥ (४) ॥३॥ कृमीन् हन्ति 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५३) इति ठक् ॥ (५) ॥३॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२९) इत्यङ्गच् । 'विडङ्गश्चिन्विभे स्यात्कृमिघ्ने पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ पद 'विडङ्गस्य' ॥

वला वाट्यालकः

वेति ॥ वलति 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वलमस्त्यस्याः इति वा । अर्श-आद्यच् (५।२।११५) । 'वलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वला वाट्या-लके त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ वाटीमलति ।

'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कच् (५।३।७५) । वाट्या आलकः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वलायाः' 'वलिभार' इति ख्यातस्य ॥

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टेति ॥ घण्टेवारौति । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्तत्पुष्पसदृशे लक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कच् (५।३।७५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति ख्यातायाः ॥

मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च १०७

मृद्रीति ॥ मृद्नाति । मृद्यते वा । 'मृद् क्षोदे' (क्वा० प० से०) 'किङ्किणीकादयश्च' इति निपातः ॥ (१) ॥३॥ गौः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसदृशे गोशब्दो गौणः । 'स्नाह्नाचो-पसर्जनात्-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'गोस्तनो हारभेदे ना द्राक्षायां गोस्तनी त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्राक्ष्यते । 'द्राक्षि काह्यायाम्' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घच् (३।३।१९) । आगमशासनमनित्यम् ॥ (३) ॥३॥ सद्यते । 'स्यद् आसादने' (भ्वा० आ० से०) 'कृवा-पा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति ङीष् ॥ (४) ॥३॥ मधू रसोऽस्याः । भवेन्मधुरसा- द्राक्षा-मूर्वीकादुन्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ पद 'द्राक्षायाः' 'दाख' इति ख्यातायाः ॥

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रोचनी

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वैरनुभूयते । कर्मणि कित् (३।३।९४) इति वा ॥ (१) ॥३॥ सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादल् ॥३॥ 'सरणा' इति पाठे युच् (३।२।१५०) । 'सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा रेचनी सरा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥३॥ त्रयः पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा मल्लिकायां च सुक्ष्मैलात्रिवृतोः त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रिपुटी महती स्वाशा' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥३॥ त्रिभिरवयवैर्वृता ॥ (४) ॥३॥ त्रीनवयवान् वृणोति । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । किप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७९) ॥ (५) ॥३॥ त्रीन् दोषान् भण्डते । 'भडि परिभाषणे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (६) ॥३॥ रोचते । 'रुच दीप्तावमिश्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।११३) ॥३॥ 'रेचनी' इति पाठे 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) । 'रेचनी त्रिवृतादन्धोः । 'रोचनी कर्कशे

१—उज्ज्वलदत्तादिष्वेवं सूत्रं नोपलभ्यते । तस्मात् 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः ।

स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'शुक्रत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

श्यामापालिन्धौ तु सुपेणिका ॥ १०८ ॥

काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेपिका ।

इयेति ॥ श्यायते । 'श्यैल् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) 'इयियुधि-' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (१) ॥*॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । बाहुलकात् किन्दच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु सेनया याति । सेनाशब्दात् 'सत्यापपाश-' (३।१।२५) इति णिच् । पचायच् । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । स्वायं कर् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ कालयति । 'कल विल क्षेपे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ मसूरवद् विदलमस्याः ॥ (५) ॥*॥ अर्धश्चन्द्रो यस्याः । एतद्विदलस्यार्धचन्द्राकारत्वात् ॥ (६) ॥*॥ कालं मिपति । 'मिष स्पर्शायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'श्यामत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मेति ॥ मध्विव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कर् । 'मधुकं क्लीतके खगे । वन्यन्तरे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्लीवनम् । 'क्लीव् अघाट्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । आगमशासनमित्यम् । क्लीतमघाट्यं कलति । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । 'चुरादिभ्यो णिज्वा' इति णिजभावः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यत्तु—'क्लीव् मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्लीव् मदे' इत्यस्य भ्रमात् । यद्वा,—संपदादिक्लिप् (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकाद्वलोपः । क्लीं क्लीबत्वं तकति । वृण्यत्वात् । 'तक हसने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ॥ (२) ॥*॥ यष्टी मध्विवास्याः । कप् (५।४।१५४) (३) ॥*॥ मधुयष्टीव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कर् । 'मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधुकमेव च' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यष्टिमधुकस्य' 'जेठीमधु' इति ख्यातस्य ॥

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री च यासिता ।

वीति ॥ विदारयति । 'दृ विदारणे' (क्वा० प० से०) । ण्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) 'विदारी शालपर्ण्या च रोगभेदेक्षुगन्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरमिव शुक्ला ॥ (२) ॥*॥ इक्षुर्गन्धोऽस्याः । इक्षुशब्दस्तद्वन्धसदृशे गौणः । समासान्तविधेरनित्यत्वात्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुक् । 'त्रियां च' (७।१।९६) इति वृज्वात् । 'ऋभ्यो वीप्' (४।१।५) । मुकुटस्तु—

प्रति पित्तवान् वीप्—इत्याह । 'क्रोष्ट्री शृगालिकाकृष्णविदारी-लाङ्गलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृष्णभूकृष्माण्डस्य' । मुकुटस्तु—शुक्लस्य—इत्याह । तत्र । 'कृष्णविदारी' इति मेदिनीविरोधात् । एतेन—या सिता शुक्ला—इत्यपास्तम् । 'या असिता' इति छेत्तुमुचितत्वात् । स्वामी तु—विदार्यादित्रयं पठित्वा 'कृष्णे भूकृष्माण्डोऽयं प्राशु देशेषु' इत्युक्त्वा 'क्रोष्ट्री तु या सिता' इति पठित्वा 'शुक्ले भूकृष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या क्षीरविदारी-' इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुचितम् । उक्तमेदिनीविरोधात् ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥ ११० ॥

अन्येति ॥ क्षीरवती विदारी ॥ (१) ॥*॥ महती चासौ श्वेता च ॥ (२) ॥*॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । कर् (५।३।७५) यद्वा,—ऋक्षो गन्धोऽस्याः । ऋक्षशब्दस्तद्वन्धसदृशे गौणः ॥ (३) ॥*॥ अन्या असितायाः शुक्ला—कृष्णा—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । त्रीणि 'शुक्लभूकृष्माण्डस्य' ॥

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लेति ॥ लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) गौरादिः (३।१।४१) । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीवं तु कुष्ठमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शरदि भवा । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यण् । 'शारदो वत्सरे नवे । शरद्वे पीतमुद्रे शालीनेऽप्यथ शारदी । सप्तपर्णाम्बुपिप्पल्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तोयस्य पिप्पलीव ॥ (३) ॥*॥ शकुलैरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिड्वा-' (४।१।१५) इति वीप् । युचि (उ० २।७८) तु गौरादित्वम् (४।१।४१) । 'शकुलादनी त्रियां कृष्णभेदीकचटः-

१—विदार्यादीनां कृष्णभूकृष्माण्डवाचकत्वे स्वोक्तस्य 'क्षीरमिव शुक्ला' इति विग्रहस्यैव विरोधः स्पष्ट एव । क्षीरविदार्यादीनां शुक्लभूकृष्माण्डवाचकत्वे 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारिका' इति हैमस्य क्रोष्ट्री शृगालिकाक्षीरविदारीलाङ्गलीषु च' इति विश्वस्य च विरोधः स्पष्ट एव । क्रोष्ट्रीशब्दस्य कृष्णवाचकत्वाद्भीकारात् । तस्मात् विदार्यादीनां त्रयाणां शुक्लभूकृष्माण्डवाचकत्वं मुकुटोक्तं सम्यक् । ततः 'क्रोष्ट्री तु' इति पाठः स्वाम्युक्तः साधुः । 'असिता' इति व्याख्यासुधोक्तदृष्टेः समीचीनः । तथा च अन्या या असिता कृष्णा सा तु 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारी महाश्वेता ऋक्षगन्धिका' इति शब्दचतुष्टयवाच्या । अतो न 'मेदिनीविरोधः' । नापि हैमविश्वयोर्विरोधः । एवं च विदार्यादित्रयं शुक्लवाचकम् । क्रोष्ट्रयादिचतुष्टयं कृष्णवाचकम् इति मन्तव्यम् । न च 'महाश्वेता' इति नाम्नो योगिकत्वानुपपत्तिः । महती परिमाणेन । अत एव अश्वेता अश्वेतेता । महती चासावश्वेता च, इति शुना श्वाकरेणेता श्वेता, इति वा योगसंभवात् । अत एव मुकुटेन 'महाप्रमाणा' इत्युक्तम् ॥

शाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलपिप्पली'
इति ख्यातस्य शाकभेदस्य ॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥

खरेति ॥ खरमश्नुते । खरैरदयते वा । 'अश्वं व्यासौ
संघाते च' (खा० आ० से०) । 'अश्व भोजने' वा । 'उल्वाद-
यश्च' (उ० ४१९५) इति वः । 'अभिपुषि-' (उ० ११५१)
इति कन् वा ॥ (१) ॥*॥ केन जलेन रौति । 'रु शब्दे'
(अ० प० अ०) । पचायच् (३१११३४) । कचस्य मयूर-
स्येयम् । 'तस्येदम्' (४३११२०) इत्यण् । यत्तु—'कारोरियम्'
कारवस्येयं वा—इति व्याख्यातं मुकुटेन । तत्र । वृद्धत्वाच्च-
प्रसङ्गत्वात् । 'कारवी मधुरादीप्यत्ववप्रीकृष्णजीरके' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दीपनम् । घञ् (३३११८) दीपे
साधुः । 'तत्र साधुः' (४४१९८) इति यत् ॥*॥ 'दीपकः'
अपि । 'अलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तके' इति
रभसः ॥ (३) ॥*॥ मीनाति रोगम् । 'मीच् हिंसायाम्'
(क्र्या० उ० अ०) । 'मीनातेरुरन्' (उ० ११६७) । मुकुटस्तु—
मिनोति प्रक्षिपत्यग्निमान्द्यमिति खर्जूरदित्वात् ऊरच्—इत्याह ।
तन्मन्दम् । 'मीनातेरुरन्' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'मयूरो
नीलकण्ठेऽपि स्यान्मयूरशिखौषधौ' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥
लोच्यते । 'लोच् दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३३११९)
यद्वा, लोचयति । 'लोच् भासने' (चु० उ० से०) । पचायच्
(३१११३४) । लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्य ।
मुकुटस्तु—लुच्यते—इति विग्रहीतवान् । तत्र । 'लुब्ध अप-
नयने' (भ्वा० प० से०) अस्मात् घञि नलोपविधायका-
भावात् । 'लोचमर्कटः' इत्यपि—इति खानी ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'मयूरशिखायाः' ॥

गोपी श्यामा शारिवा स्यादन्तोत्पलशारिवा ।

गोपीति ॥ गोपायति । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०)
आयाभावे पचायच् (३१११३४) । गौरादिष्विप् (४११४१)
॥*॥ केचित्तु अजादित्वात् (४११४) टापमाहुः । 'गोपी
श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा' इति वाचस्पतिः ॥
(१) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषि-
शुधि-' (उ० ११४५) इति मक् ॥ (२) ॥*॥ शरणम् । 'शृ
हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'कृगृशृपृकुटि-' (उ० ४११४२)
इतीप् । शारिरस्त्यस्याः । 'अयेभ्योऽपि-' (वा० ५१११०९)
इति वः ॥ (३) ॥*॥ न अन्तोऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां
शारिवाद्द्वेयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ उत्पलमस्त्यस्याः ।
उत्पलकारपुष्पत्वात् । अश्वआयच् (५११२२७) । यद्वा,—
उद्यतं पलमनया । उत्पल चासौ शारिवा च ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'उत्पलशारिवायाः' 'गुलीसर' इति ख्यातस्य ॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्यौ

योग्यमिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (स० उ० अ०) ।
'ऋहलोर्ण्यत्' (३१११२४) । यद्वा,—योगाय प्रभवति । 'योगा-
यच्' (५१११०२) । 'योग्यः प्रवीणयोगार्होपायिश्चेत्तु
वाच्यवत् । क्लीबमृद्धौषधौ, पुष्पे नाल्पभ्यासार्कयोषितोः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋधोति । 'ऋधु वृद्धौ' (खा० प०
से०) । क्चि (३३११७४) । 'ऋद्धिः स्यादौषधीभेदे सम-
द्वावपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तिथ्यति ।
'पिधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) । क्चि (३३११७४) ।
'सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तियोगयोः' इति हैमः । ('सिद्धिः
स्त्री योगनिष्पत्तिपादुकान्तर्दिद्विवृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ लक्ष (य) ति । लक्ष्यते वा । 'लक्ष दर्शने' (चु० प०
से०) । 'लक्षैर्मुद च' (उ० ३११६०) इतीः । 'लक्ष्मीः
संपत्तिशोभयोः । ऋद्धौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौपधेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋद्ध्याख्यौषधेः' ॥

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥११२॥

वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्चत्वारो वृद्ध्याख्यौषधेरप्याह्वया
नामानि ॥ (४) ॥*॥ वर्धतेऽनया । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा०
आ० से०) । क्चि (३३११७४) । 'वृद्धिस्तु वर्धने योगे-
ऽप्यष्टवर्गौषधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये समृद्धावपि योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ (पञ्च 'वृद्ध्याख्यौषधेः') ॥
कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।

काष्ठिला

कदेति ॥ कन्दते । कन्द्यते वा । 'कदि आह्वाने रोदने
च' (भ्वा० आ० से०) । वृपादित्वात् (उ० १११०६) साधुः
(आगमशासनमनित्यम्) । केन वायुना दत्यते वा । 'दल
विशरणे' (भ्वा० प० से०) 'खनो घ च' (३३११२५) इति
घः । गौरादिः (४११४१) । यत्तु—'घयर्थे कः' (वा० ३३१-
५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । मुकुटस्तु—कदेः
सौत्रात् 'कदल्यादयः' इत्यलच्—इत्याह । तत्र । कदेः
सौत्रस्य धातोर्भावात् । उज्ज्वलदत्ताद्युणादिश्रुतिषूक्तसूत्रस्या-
दर्शनात् । 'कदला कदलौ पृश्न्यां कदली-कदलौ पुनः ।
रम्भाश्वक्षेऽथ कदली पताकासृग्भेदयोः । कदला डिम्बि-
कायां च शाल्मलीभूहेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ अजा-
दित्वात् (४११४) टापि कदला । 'कदलश्च कदल्यसौ'
इति व्याडिः ॥ (१) ॥*॥ वारणानां वुसा । वुस्यति वुस्यते
वा । 'वुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । 'इगुपघ-' (३११-
१३५) इति कः । मिदायङ् (३३११०४) वा । 'घयर्थे कः'
इति परिगणनाच्चेह प्रवर्तते ॥*॥ 'वुपा' इति मूर्धन्यान्तः
इति केचित् ॥ (२) ॥*॥ रभति । 'रभ राभसे' (भ्वा०
आ० अ०) । पचायच् (३१११३४) । 'रभेरशब्दिलोः' (७१-
११६३) इति जुप् । रभ्यते वा । घञ् (३३११९) । मुकुट-

१—उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'श्रः शकुनौ' (उ० ४१२८) इत्येव
सूत्रमुपलभ्यते ॥

स्तु—रभन्तेऽनया । 'घयर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इत्याह । तत्र । परिगणनान् कस्याप्राप्तेः । सति तु के 'अनिदिताम्-' (६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गाच्च । 'रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणां चारणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सुवति । 'मुच्छ्र मोक्षणे' (तु० प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । ('मोचः शोभाधने पुंसि मोच्चा शाल्मलिरम्भयोः' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अंशुमन्ति सुहमावयववन्ति फलान्यस्याः । यद्वा,—अंशुमानिव फलान्यस्याः । अजादिः (४।१।४) । 'कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता' इति धन्वन्तरिः ॥ (५) ॥*॥ काष्ठिना इत्यते । 'इल स्वप्नेषणयोः' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (६) ॥*॥ पठ 'कदल्याः' ॥

मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥११३॥

मुद्रेति ॥ मुद्रः पर्णमस्याः । मुद्रशब्देन मुद्रपर्णसदृशं पर्णं लक्ष्यते । 'पाककर्म-' (४।१।६४) इति टीप् ॥ (१) ॥*॥ ईपत् कम् । 'ईपदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । काके-नेपजलेन मुद्रं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति टः । यद्वा,—काका मुद्रा हृपेप्राप्ता यस्याम् ॥ (२) ॥*॥ सहते । 'पह मर्पणे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'सहो बले न स्त्रियां स्यात् स्त्रियां तु नखभेपजे । दण्डोत्पला-मुद्रपर्णाकुमारीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'काकमुद्रायाः' 'सुगौनी' इति ख्यातायाः ॥

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्पणी ।

वार्तेति ॥ वार्तमारोह्यमाकथति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा,—वार्तं फलम् अकं यस्याः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति टीप् । 'वातिङ्गणस्तु वार्ताक्षौ वार्ताकः शाकविल्वकः' इति रभसात् पुंस्यपि ॥*॥ 'वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ' इति विश्व । 'वार्ता' अपि ॥*॥ 'वार्ताकरेण गुणसप्तयुक्ता' इति वैद्यकात् ('वातिङ्गणश्च वार्ताकुः' इति त्रिकाण्डशेषोपाध) । 'वार्ताकुः' अपि ॥ (१) ॥*॥ हिङ्गु लाति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादि टीप् (४।१।४१) । 'हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिति हिंसायाम्' (रु० प० से०) । पचायच् । प्रणेदरादिः (६।३।१०९) । 'सिंहस्तु रात्रिभेदे रगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च सिंहो स्वर्भातुनातरि । वासा-सहस्रोः द्वात्रयाम्' इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ भवत्ये । भण्यते वा । 'भट भृतौ' (भ्वा० प० से०) । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१।५) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ दुःखेन प्रवृण्यते । 'निषृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ आभीक्ष्ये

गिनी (३।२।८१) तु 'दुष्प्रधर्पिणी' ॥ (५) ॥*॥ पठ 'भण्टाक्याः' ॥

नाकुली सुरसा राक्षा सुगन्धा गन्धनाकुली ॥११४॥
नकुलेषा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।

नेति ॥ नकुलानामिवम् । प्रियत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । न आकुलत्वं यया वा । 'नाकुली इकु-टीकन्दे राक्षायां चव्यके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शोभनो रसोऽस्याः । 'सुरसं तु त्रिषु स्वादां, पर्णासे तु नपुंसकम् । स्त्री राक्षानागमात्रोश्च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ राति । रायते वा । रस्यते वा । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'रस आस्तादने' (तु० उ० से०) । 'राक्षासक्ता' (उ० ३।१।५) इति साधुः ।—'राक्षादयः' इत्यानुपूर्वी सुकुटो-कोज्ज्वलदत्तादिषु नास्ति । 'राक्षा तु स्याद्भुजंगाक्ष्यामेल-पर्ण्यामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शोभनो गन्धः सुगन्धः । 'कुगति-' (२) ॥*॥ (२।१।८) इति समासः । सुगन्धोऽस्त्यस्याः । सुकुटस्तु—शोभनो गन्धोऽस्याम् । अक्ष-आयच् (५।२।१२७)—इत्याह । तत्र । 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीत्यसङ्गात् । बहुव्रीहिणोक्तायत्वादचोऽप्रसङ्गात् । मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानात् ॥*॥ स्वामी तु—राक्षसुगन्धयोः स्थाने 'नागसुगन्धा' इति पठित्वा 'सर्पसुगन्धा' इति व्या-ख्यत् ॥ (४) ॥*॥ गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥*॥ नकुल्या-नामिष्टा ॥ (६) ॥*॥ भुजंगानक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा,—भुजंगोऽक्षि यस्याः । 'अक्षोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । 'जातेः-' (४।१।६३) इति—'गौरादिः-' (४।१।४१) इति वा टीप् । भुजंगशब्दस्य भुजंगाक्षिसदृशे लक्षणा ॥ (७) ॥*॥ छत्रमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (८) ॥*॥ सुषु वहति । पचायच् (३।१।१३४) । 'सुवहा सङ्कथ्येलापर्णगोधापरीषु वीणायाम् । राक्षसोफालिकयोः स्त्री सुवहाद्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'राक्षसा' इति ख्यातायाः ॥

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥११५॥

विदेति ॥ विदार्या गन्धः । विदारिगन्धः । 'एषापोः-' (६।३।६३) इति हत्वः । सोऽस्त्यस्याः । सुकुटस्तु—विदारि-गन्ध इव गन्धोऽस्याः—इति विववार । तथिन्यम् । 'उपना-नाच्च' (५।४।१३७) इतीकारप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ अंशुवः सन्त्यस्याः । दीर्घमूलत्वात् । 'अंशुमान् भास्करे सालपर्ण्या-मंशुमती स्यूता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सालः पर्ण-मस्याः । सालशब्दस्य सालपर्णसदृशे लक्षणा ॥*॥ सालव्यक्षा-ऽपि (शालपर्णी) इत्येके ॥ (३) ॥*॥ तिष्ठति, 'अक्षिरशि-थिर-' (उ० १।५।३) इति साधुः । अन्तर्भावित्वमर्थो वा

१—'गमश्च' इति नलोपस्य रात्रौ विधानादसंगतमिति ॥ नन्वाय 'गम्येभ्यश्च' (३।२।४८) इति वार्तिकेन लो विधेयः ॥

२—तत्र 'छत्राकारमप्ययत्' इत्यपि पाठः ॥

तिष्ठतिः । 'स्थिरा भूशालपर्ण्योर्ना शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुवं स्थैर्ये' (तु० प० अ०) । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्खावुत्तानपादजे । स्थिरे निले निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वा-शालपर्ण्योः सुग्भेदे गीतभिद्यपि' (इति हैमः) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालपर्ण्याः' ॥

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी वदरेति च ।

तुण्डीति ॥ तुण्डिकाशरीराणि ईरयति । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ समुद्रोऽन्तो यस्याः । यद्वा—सुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः समीपं यस्याः । आच्छादकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ करोति क्रियते वा । 'कृजः पासः' (उ० ५।४५) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीप् । पृषोदरादिः (५।३।१०९)—इति मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । कर्पासीशब्दस्य ह्रस्वादित्वात् । दीर्घादित्वे प्रामाणिके तु प्रज्ञाद्यणा (५।४।३८) सिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ वदति । 'वद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्पास्याः' 'कपास' इति ख्यातस्य ॥

भारद्वाजी तु सा घन्या

भारेति ॥ भरद्वाजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सा कर्पासी घन्या चेत्तदा भारद्वाजी । 'वनकर्पासिकायां तु सहा चन्दन-वीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुष्ठला कुष्ठनाशिनी' इति वाचस्पतिः । एकं 'वनकर्पास्याः' 'नर्मा' इति ख्यातायाः ॥

शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥११६॥

शृङ्गीति ॥ शृणाति गदम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् लुम् च । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'ऋषभेऽतिविषायां च शृङ्गी मदुरवल्गमा' इति रत्नाजयौ ॥ (१) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् । 'ऋषभस्त्यौपधान्तरे । स्वरभिद्रुषयोः कर्णरन्ध्र-कुम्भीरपुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इयुषध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋषभाख्यौपधेः' 'काकडासिङ्गी' इति ख्यातायाः ॥

गाङ्गेरुकी नागवला श्वा ह्रस्वगवेधुका ।

गेति ॥ गाङ्गं जलमीरयति । 'ईर गतौ क्षेपणे च' (अ० आ० से०) । 'मृगव्यादयश्च' (उ० १।३७) इति साधुः । कन् (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ नागानां हस्तिनां वला ॥ (२) ॥*॥ श्लपति वातम् । 'श्लप

'हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'श्लपा नागवलायां स्त्री तापमत्स्याटवीषु नः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमिवेधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । ह्रस्वा चासौ गवे-धुका च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वलायाः' 'कंकही' 'गंगेरण' इति ख्यातायाः ॥

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामेति ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् । धामाद् चासौ गौश्च । 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी) ॥*॥ घोषति । 'धुषिद् विशदने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'घोष आमीरपल्लयां स्याद्गोपालध्वान-घोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घोषवह्न्याः' 'श्वेतपुष्पतोरयी' इति ख्यातायाः ॥

महाजाली स पीतकः ॥११७॥

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' चुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । महती चासौ जाली च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पीतघोषवह्न्याः' 'घीया' इति ख्यातायाः ॥

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली

ज्यौत्स्नीति ॥ ज्योत्स्नाऽस्त्यस्याः 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्या-नम्' (वा० ५।२।१०१) इत्यण् । 'ज्यौत्स्नी पटोली ज्योत्स्ना-वनिशोः' इति हैमः ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धभावे 'ज्यौत्स्नी' अपि ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योलच् । गौरादिः (४।१।४१) स्वार्थे कन् (१।३।७५) । 'पटोलं वल्ग्वभेदे नौपयौ ज्योत्स्नां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जलति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति 'गौरा-' (४।१।४१) इति वा ङीप् । 'जालं गवाक्ष आनावे क्षारके दम्भवृन्दयोः । जालो नीपद्रुमे जाली पटोलिकौषधौ खियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पटोलिकायाः' 'छिछिडा' 'तोरयी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नादेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याजयायां जलवेत्तसे । भूमिजम्बवां च जम्बवां च अङ्गुष्ठेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूमिलम्ना जम्बुका । शाकभार्थिवादिः (२।१।६९) । भूमिलम्न-पत्रत्वात् ॥ (२) ॥*॥—प्रागुक्तापि भ्रमात्पुनरिहोका—इति खामी । द्वे 'भूमिजम्बुकायाः' ॥

स्याह्लाङ्गलिङ्ग्यशिशिखा

स्यादिति ॥ लाङ्गलं पुष्पविशेषोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।-११५) 'जातेः-' (४।१।६३) इति 'गौरादि-' (४।१।४१) इति वा ङीप् । लाङ्गलवत् खनति भूमिम् । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ अत्रेति शिखाऽस्याः । 'अशिशिखाला लाङ्गलिकी' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लाङ्गल्याः' 'करिहारी' इति ख्यातायाः ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥११८॥

काकेति ॥ काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ काकस्येव नासिका यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकजङ्घयाः' 'कौवाठोठी' इति ख्यातायाः ॥

गोधापदी तु सुवहा

गोधेति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्याः । 'कुम्भपदीपु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचा-यच् (३।१।१३४) । 'गोधापदी तु सुवहा त्रिफला हंस-पक्षपि' इति कोपान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हंसपद्याः' ॥

मुसली तालमूलिका ।

मुसेति ॥ मुस्यति । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादिः (उ० १।१०६) । 'मुसलं स्यादयोमे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामासुपर्णागृहगोधिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तालो मूलमस्याः । तालशब्दस्तालमूलसदृशो लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसली' इति ख्यातायाः ॥

अजशृङ्गो विपाणी स्यात्

अजेति ॥ अजः शृङ्गमस्याः । अजशब्दोऽजशृङ्गसदृशो लाक्षणिकः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ फलस्याज-शृङ्गसदृशत्वात् विपाणमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।११५) । गौरादिङीप् (४।१।४१) । 'विपाणी क्षीरकाकोल्यामजशृङ्गायां च योपिति । कुष्ठनामौपधे स्त्रीषु शृङ्गेभदन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजशृङ्गायाः' 'मेडासीगी' इति ख्यातायाः ॥

गोजिहादर्विके समे ॥११९॥

गोजीति ॥ गोजिहेव ॥ (१) ॥*॥ दर्वीव । 'इवे प्रति-कृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥*॥ 'दार्विका' इति पाठे दार-यति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । उत्वादित्वात् (उ० ४।५५) साधुः । 'दार्वी दारुद्विधायां तथा गोजिह्विकौपधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोजिहायाः' 'गोभी' इति ख्यातायाः ॥

ताम्बूलयली ताम्बूली नागवल्ह्यपि

तेति ॥ ताम्ब्यति । 'तसु रत्नानौ' (दि० प० से०) ।

किप् (३।२।१०८) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । बोलति । 'बुद् मज्जने' (उ० प० से०) चुरादीनां णिज्या । 'इगुपच-' (३।१।१३५) इति कः । ताम् चार्शौ वुली च । वृषोदरादिः (६।३।१०९) । ताम्बूलख्या बह्वी शाकपार्थिवदिः (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ गौरादिः (४।१।४१) । 'ताम्बूली नागवल्ह्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नागलोकस्य वल्ली ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नागवेली' इति ख्यातायाः ॥

अथ द्विजा ।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥१२०॥

अथेति ॥ द्विजाता । 'जनी-' (दि० आ० से०) । 'अन्वे-ष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजो विप्रक्षत्रिययोर्विद्वे दन्ते विहंगमे । द्विजा भार्यारेणुकयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।१) । 'दूलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । 'कपायेऽपि हरेणूर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ रेणुरस्या अस्ति । प्रीत्या-दित्वात् (५।२।११६) ठन् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३।५१) । रेणुरेव । 'संज्ञायाम्-' (५।३।७५) इति कन् वा । मुकुटस्तु—रेणुं करोति । टः (वा० ३।२।१०१) । टाप् (४।१।४) रेणुका । वृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र 'वृषो-दरादिः' इत्युक्तिश्चिन्त्या । 'रेणुकापि हरेणां च जामदग्न्यस्य मातरि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कुन्तिपु देशेषु भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ कपिलो वर्णो-ऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्ग-कम् । नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुकुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ भस्मनो गन्धः । भस्मगन्धोऽस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ पठ 'हरेणुकायाः' ॥

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।

वालुकं च

एलेति ॥ एलयति 'इल प्रेरणे' (उ० प० से०) । पचा-यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । एला इव बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ 'एलवालुकम्' इति खानी । तत्र 'एलायोः-' (६।३।६३) इति हल्ः ॥ (१) ॥*॥ इलाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीत्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ हरिवर्णं वालुकम् (४) ॥*॥ ('वालुका मिक्ताणु स्याद्वालुकं त्वेत-वालुके' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पठ 'वालुकाख्य-गन्धद्रव्यस्य' ॥

अथ पालक्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥१२१॥

अथेति ॥ पालनम् । 'पाल रक्षणे' ('उ० प० से०') । संपदादिः (वा० ३।१।१०८) । पाला अङ्गते । 'अङ्ग पदे लक्षणे च' ('उ० उ० से०') अदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ मुक्तिं ददाति । 'दाव्-' ('उ० उ० अ०') । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'मुकुन्दः पारदे विष्णौ रत्नभेदे च कुन्दुरौ' ॥ (२) ॥*॥ कुं भूमिमुनति । 'उन्दी क्लेदने' ('उ० प० से०') । 'कर्मण्यप्' (३।२।११) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्दो माथ्ये-ऽस्त्री मुकुन्दधर्मितिध्वन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कुमुनति । उन्दयति वा । 'जन्वादयश्च' ('उ० ४।१०२') इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुन्दस्य' 'पालक' इति ख्यातशक्य । 'कुन्दुरु' इति ख्यातस्य वा ॥

वालं हीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

वेति ॥ चालयति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वालौ ना कुन्तलेऽश्वस्य करिणश्चापि चालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुनपुंस-कम् । अलंकारान्तरे मेध्ये वाली बाला वृत्तौ स्त्रियाम्' (इति स्पर्शादौ मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हीयुर्चं वेरमस्य । 'वेरं क्ले-वरे क्लीवं वार्ताकौ कुङ्कुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्हिषि कुशे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अभ्वाभ्व-' (८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (३) ॥*॥ उदीचि जातम् । 'द्युप्रागपा-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (४) ॥*॥ केशाम्बुनोर्नाम नाम यस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हीवेरस्य' 'नेत्रवाला' इति ख्यातस्य ॥

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
शैलेयम्

केति ॥ कालेनानुस्रियते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे हे त्रिषु क्लीवं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्मनः पुष्पमिव । अश्मप्रभवत्वात् ॥ (३) ॥*॥ शीतं च तच्छिवं च ॥ (४) ॥*॥ शिलायां भवम् 'नयादिभ्यः-' (४।२।९७) इति ङक् । 'शैलेयं तालपण्यां च सैन्धवे । शैलजे ना तु मधुपे शिलातुल्येऽन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शैलेयस्य' 'शिलाजित' इति ख्यातस्य ॥

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

तालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालशब्दस्तालपर्णसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्म-' (४।१।६४) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ दिवेरियम् । 'दिव्यदिव्या-' (४।१।८५) इति ण्यः ॥ (२)

॥*॥ गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' ('उ० प० से०') । इयुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । 'मुरा गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तो गन्धोऽस्याः । 'अत इतिठनौ' (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य' ॥

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥१२३॥

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी हादिनीति च ।

गजेति ॥ गजैर्भक्ष्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥*॥ घञि (३।३।१९) 'गजभक्ष्या' वा ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचा-द्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु रभते । 'सर्वधातुभ्य इन्' ('उ० ४।११८') । आगमानिल्यत्वाच्च उम् (७।१।६३) । 'सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरागेषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' ('उ० उ० से०') अदन्तः । घञ् (३।३।१९) । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । चोले रागे गृहे धातौ तिच्चादौ पारदेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ महदीरणमस्याः । महमुत्सवमीरयति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ कुन्दुरिच प्रतिष्ठतिः । 'इवे प्रति-कृतौ' (५।३।९६) इति कच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (६) ॥*॥ सलति । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् ('उ० २।३२') । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । सल्लस्य लव्यते वा । 'लक आस्वादने' । कुन् ('उ० २।३२') ॥*॥ 'सल्लकी सल्लकी हादा' इति रुद्रः ॥*॥ 'श्वविद्रु-मेदौ शल्लक्यौ' इति तालव्यादौ रभसः । तत्र 'शल चल्ने' (भ्वा० प० से०) धातुः ॥ (७) ॥*॥ शादयत्यवश्यम् । 'हादी सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) णिनिः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'कुन्दुरुक्याः' 'साला' इति ख्यातायाः ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥१२४॥

अग्नीति ॥ अग्नेर्ज्वालेव । रक्तपुष्पत्वात् ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु भिष्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ धातुं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ धातु पुष्प-मस्याः । शैषिकः कप् (५।४।१५४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धातक्याः' 'धवा' इति ख्यातायाः ॥

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निःकुटिर्वहुला

पृथ्वीति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'फर्मेरीकादयश्च' ('उ० ४।२०') इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । कर्पूरगन्धित्वात् ॥ (२) ॥*॥ एल-यति । 'इल प्रेरणे' ('उ० प० से०') पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ निश्चिता कुटिः कौटिल्यमस्याः । निष्कान्ता कुटिर्वा ॥*॥ 'कुटिकरात्-' ('ग० ४।१।४५') इति वा ङीप् ।

(निष्कुटी) ॥ (४) ॥*॥ बहूनि बीजानि लाति । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादे-
लायां गवि योमिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुं-
सकम् । पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'एलायाः' 'एलायची' इति
ख्यातायाः ॥

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः १२५

अथेति ॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'
(भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥
तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पातृ-
तुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तुत्थमजनभेदे स्याजीली-
सूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुरति । 'कुर
शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकादङ्गच् । गौरादिः (४।१।
४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रयः पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा मल्लिकायां
च सूक्ष्मैलात्रिभूतोः स्त्रियाम् । सतीनके च तीरे च त्रिपुटः
समुदाहृतः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ त्रुटति । 'त्रुट
छेदे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीच् ।
'त्रुटिः स्त्रीसंशये स्वल्पे सूक्ष्मैलकालमानयोः' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सूक्ष्मैलायाः' ॥

व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।

व्येति ॥ विगत आधिरनेन । 'कौवेरं भास्वरं कुष्ठं
पारिभाष्यं गदाह्वयम्' इति रभसः । 'व्याधिः कुष्ठे च रोगे
ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुष्णाति रोगम् । 'कुप
निष्कर्षे' (ऋया० प० से०) । 'हनिक्विप्-' (उ० २।२) इति
क्थन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
परिभावे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।१।९८) इति यत् । स्त्रायें-
ऽण् (५।१।३८) ॥ (३) ॥*॥ व्याप्यते । 'आपृ व्याप्तौ'
(स्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्प्यत्' (३।१।१२४) ॥*॥ वाप्यां
भवम् । 'वाप्यम्' इति कचिष्पाठः । उच्यते । 'डुवप् बीज-
संताने' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) वा ॥*॥
'आप्यम्' इति च ॥ (४) ॥*॥ पाकं लाति । 'पाकलं
कुष्ठमैपज्ये पुंसि स्यात्कुञ्जरज्वरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
उत्पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४)
'उत्पला तुषपर्व्यां स्त्रीचं कुष्ठप्रसूनयोः' (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ पद 'कुष्ठस्य' 'कुठ' इति ख्यातस्य ॥

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शङ्खीति ॥ शङ्खाः सन्त्यस्याः । शङ्खाकारपुष्पत्वात् ।
'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'शङ्खिनी श्वेतचुकायां चोर-
पुष्पां बधूमिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चोर इव
पुष्पं यस्याः । रात्रिविकासित्वात् । 'पाककण्-' (४।१।६४)
इति णीप् ॥ (२) ॥*॥ केशाः सन्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।-

११५) इतीनिः । 'केशी केशवति त्रिपु । दैत्ये ना चोर-
पुष्पां स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चोरवह्याः'
'शांखाहुली' इति ख्यातायाः ॥

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटाऽमलाऽञ्जटा ताली शिवा तामलकीति च ।

अथेति ॥ वितुच्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । स्त्रायें कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
झट्यते । 'अट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८)
संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । झटति वा । अच् (३।१।१३४) ॥
(२) ॥*॥ न मलो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ अदव्ययमाश्चर्ये ।
अत आश्चर्यस्य झटः संघातोऽस्याम् । अन्ति । किप् (३।२।
१७८) झटति । अच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।१४) ।
अच्चासौ झटा च ॥ (४) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्'
(तु० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'तालः
करतलेऽद्भुष्टमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालकियामाने कर-
स्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली
झटौपधौ । स्त्रीचं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ शिवमस्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'शिवा
झटामलौपधौ । अभयामलकीगौरीफेरसकुफलासु च' (इति
मेदिनी) (६) ॥*॥ तनुश्चासावामलकी च । पृषोदरादिः ॥
(७) ॥*॥ पद (सप्त) 'भूम्यामलक्याः' ॥

प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सदृशम् । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ।
प्रकृष्टं पौण्डरीकम् । यद्वा, -स्त्रायेंऽण् (५।१।३८) । 'साधु-
पुष्पं स्थलपद्मं दृष्टिकृतं पुण्डरीककम्' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ पुण्डयति । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) पुण्डस्य अर्थं प्रधानम् । शकण्वादिः (वा०
६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पौण्डर्यस्य' 'पुण्डरीया'
इति ख्यातस्य ॥

अथ तुन्नः कुवेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षः

अथेति ॥ तुच्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वेरमस्य । 'कुवे-
रकः कुवेरे स्यात्पुंसि नन्याख्यपादपे' । ('कुवेरः स्यात्पुंसि
नन्दिवृक्षे पुण्यजनेश्वरे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
कुणति । 'कुण संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्'
(उ० ४।१२०) इतीच् । 'कुणिस्तुजवृक्षे ना कुकरे त्वभिधेय-
वत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'तुणिः' इति कचित् पाठः ।
तूणयति । 'तूण संकोचे' (तु० आ० से०) । 'अच इः'
(उ० ४।१३९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥
कचति । 'कची दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाच्छः ।
यद्वा, -केन कृणाति । 'दृदिर् दीप्त्यादौ' (रु० उ० से०) ।

‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘अथ कच्छः स्यादन्त्ये तुल्यकद्रुमे । नौकाङ्गे पुंस्ति वाराणां चीरिकायां च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ काम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘मतिवुद्धिपूजायैभ्यश्च’ (३।२।१८८) इति क्तः । लकति । ‘लक आस्वादने’ । अच् (३।१।१३४) । कान्तश्वासौ लक्ष्य ॥ (५) ॥*॥ नन्दनम् । ‘उ- नन्दि सम्पृदौ’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । ङीप् (ग० ४।१।४५) वा । नन्धा वृक्षः ॥ (६) ॥*॥ पद ‘नन्दिवृक्षस्य’ ‘तुणी’ इति ख्यातस्य ॥

अथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पन्नगणहासकाः ॥ १२८ ॥

अथेति ॥ राक्षस इयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् (१) ॥*॥ चण्डते । ‘चडि कोपे’ (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘चण्डा धनहरीराक्षसपुण्योत्पिष्वति कोपने । तीव्रेऽपि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ धनं हरति । ‘हरते- रनुधमनेऽच्’ (३।२।१९) गौरादिः (४।१।४१) । ‘दुष्कुलीना धनहरी विरोकः क्रोधमूर्च्छितः’ इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ क्षिणोति । ‘क्षिणु हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । ‘अर्ति- स्तु-’ (उ० १।१।४०) इति मन् । ‘क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे । चण्डायां ना शुभे न स्त्री कालात्यन्तां च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ दुष्टानि पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ गणं हासयति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ ‘गणः’ इत्यण्यस्य नाम । ‘गणः प्रमथ- संख्यौघे चण्डासैन्यप्रभेदयोः’ इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ पद ‘चोरा’ इत्याख्यगन्धद्रव्यस्य ॥

व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

व्याडेति ॥ व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधमिव ॥ (१) ॥*॥ व्याघ्रस्य नखमिव । क्षुभ्रादिः (८।४।३९) । ‘भवेद्याघ्रनखं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे क्लीवम्’ (इति मेदिनी) (२) ॥*॥ करजं नखम् । तदिव ॥ (३) ॥*॥ चक्रस्य कार- कम् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘व्याघ्रनखा’ ख्यगन्धद्रव्यस्य ॥

शुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नदी नली ॥ १२९ ॥

शुषीति ॥ शुषिरस्त्वस्याः । ‘ऊषशुषि-’ (५।२।१०७) इति रः । शुषिरमस्त्यस्यां वा । ‘अर्शआदिभ्योऽच्’ (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ विद्रुमस्येव लता ॥ (२) ॥*॥ कपोत- स्याङ्घ्रिरिव ॥ (३) ॥*॥ नटति । ‘नट स्पन्दने’ (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ नलति । ‘णल गन्धे’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) । (‘नलः पोटगले रात्रि पितृदेवे कपीश्वरे । क्मलेऽपि च नद्यां च क्रमेण क्लीवयोषितोः’ (इति

मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मालकाङ्गणी’ इति ख्यातायाः ॥ धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृद्विलसिनी ।

धमेति ॥ धम्यते । ‘धमिः सौत्रः’ । ‘अर्तिस्तु-’ (उ० २।१०२) इत्यनिः । ङीप् (ग० ४।१।४५) वा । ‘धमनो नाऽनले भस्माभ्यापककूरयोविषु । धमनी तु शिराहृद्विला- सिन्योश्च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनमिव केशा अस्याः ॥ (२) ॥*॥ केचित्तु—इदं द्वयं पूर्वान्वयि— इत्याहुः ॥*॥ हन्ति ‘शृस्वृलिहि-’ (उ० १।१०) इत्युः । ‘हनुर्हृद्विलसिन्यां मृत्वावले गदे त्रियाम् । द्वयोः कपोला- वयवे’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हृद्वे विलसति तच्छीला । ‘लस क्रीडायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘अञ्जनकेश्याः’ ॥

शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखम्

शुक्तिरिति ॥ शोचति । ‘शुच शोके’ (भ्वा० प० से०) क्तिच् (३।३।७४) । ‘शुक्तिः शङ्खनखे शङ्खे कपालखण्ड- दृग्युजोः । नख्यश्चावर्तयोर्मुक्तास्फोटदुर्नामयोरपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शाम्यति । ‘शमेः खः’ (उ० १।१०२) । ‘शङ्खः कम्बौ निधेमंदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ खुरति । ‘खुर छेदने’ (तु० प० से०) । ‘इयुपघ-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘खुरः शफे कोलदले’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ कोलस्य वदर्या इव दलम् ॥ (४) ॥*॥ न खन- ति । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘नखं पुनर्गन्धद्रव्ये नखः करजषण्डयोः’ इति हैमः ॥ (‘नखी क्लीवयोः शुक्तौ नखरे पुनपुंसकम्’ इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘नखाख्यगन्धद्रव्यस्य’ ॥

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रे ।

अथेति ॥ आढकमस्त्यस्याः परिच्छेदकत्वेन । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । आढौकते वा । ‘ढौकृ गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । ‘आढकी तु तुवर्या स्त्री परिमाणा- न्तरे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कक्षे भवा । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘काक्षी तुवरिकायां च सौराष्ट्र- मृदपि त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृत्स्नाऽस्त्यस्याः क्षेत्रत्वेन । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ‘मृत्स्ना मृत्ता- तुवर्योः स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ तुवरोऽस्त्यस्याः ठञ् (५।२।११५) टप् (४।१।४) ॥*॥ ‘वार्षिका मलिका तूव- र्याढकी कच्छुरा छटी’ इति चोपालितात् ‘तूवरी’ च ॥ (४) ॥*॥ मृत्मालयति । ‘अल मृषणादौ’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अण् (३।२।१) । ‘संज्ञायां कल्’ (५।३।७५) ॥*॥

‘अजिता तुवरा स्तुत्या मृत्ता मृत्तालकम्’ इति कोशाद् द्वित्कारं च । यदि तालः प्रतिष्ठाऽस्य ॥ (५) ॥*॥ सुराष्ट्रे जातम् । ‘जनी-’ (दि० आ० से०) । ‘सप्तम्यां जनेर्दः’ (३।२।९७) ॥ (६) ॥*॥ यद् ‘तुवरिकायाः’ ‘तुवर्’ इति ख्यातायाः ॥

कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥
प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तामुस्तकानि च ।

किति ॥ कुटन्न वकीभवन् नटति । ‘नट स्पन्दने’ (जु० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ दाशान् कैवर्तान् पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥*॥ ‘दशपूरम्’ इति, ‘दशपुरं’ इति च क्वचित् पाठः । दश पूरयति । ‘पूर पूर्तौ’ । ‘कर्मण्यण’ (३।२।१) । यत्तु—दश पूरयति—इति विग्रह्य इगुपधत्वात् (३।१।१३५) ‘कः’—इत्याह मुकुटः । तन्न । ‘णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अकारान्निरुपधात्सोपपदो विप्रतिषेधेन’ (३।२।१) इति वार्तिकाद् अणप्रसङ्गाच्च ॥*॥ दश पुरोऽस्याः ‘ऋक्पूरवधू-’ (५।४।७४) इति समासान्तः । ‘दशपूरं दशपुरं प्लवं जीविताह्वयम्’ इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ वने पानीये जायते । ‘नन्द्यादित्वात्-’ (४।३।९७) ढक् ॥*॥ वन्यं च । ‘परिपेलवं प्लवं वन्यं तत् कुटन्नटसंज्ञकम् । जायते मण्डकाकारं शैवालदलसंचये । कैवर्तामुस्तके क्लीवं शोणके वा कुटन्नटः’ इत्यजयः ॥ (३) ॥*॥ परितः पेलवं मृदु ॥ (४) ॥*॥ प्लवते । ‘प्लृ गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । ‘प्लवः कारणवे भेके कुलके भेलके कपौ । शब्दे भुतिगतौ प्लवे चण्डालजलकाकयोः । प्लवं गन्ध-तृणे प्रोक्तं कैवर्तामुस्तकेऽपि च’ (इति विश्वः) । ‘प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ गां जलं पिपति । ‘पृ पालने’ (जु० प० से०) मूलविभुजादिः (३।२।५) गौर्जलं पुरमस्य, इति वा ॥ (६) ॥*॥ गां जलं नर्दयति । ‘नर्द शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण’ (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ कैवर्तानां जातिः कैवर्ता । कैवर्त्या मुस्तकम् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘कैवर्तामुस्तकस्य’ ‘मोथा’ इति ख्यातस्य ॥

ग्रन्थिपर्णं शुक्रं वह्निपुष्पं स्यौण्यकुङ्कुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थीति ॥ ग्रन्थौ पर्णान्यस्य । ग्रन्थय इव पर्णान्यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शोचति । ‘शुच शोके’ (भ्वा० प० से०) । ‘शु गतौ’ () वा । ‘शुक्रवल्कोल्काः’ (उ० ३।४२) इति निपातः । ‘ग्रन्थिपर्णे शिरीषे च शुक्रः स्यात्’ इति विश्वः । ‘शुक्रो व्यासुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीष-

पादपे पुंसि, ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥*॥—शुक्रं खेव वर्हाणि पर्णान्यस्य (‘शुक्रवर्हम्’) इत्येकं नाम—इत्येके ॥ (२) ॥*॥ वह्निं पञ्चं प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ पुप्पयति । ‘पुष्प विकसने’ (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘वह्निपुष्पम्’ इत्येकं नाम—इत्येके ॥*॥ ‘वर्ह-पुष्पम्’ इत्यन्ये ॥*॥ ‘वर्हम्’ इति पृथग् नाम, इति कश्चित् ॥ (३) ॥*॥ स्थूणाया अपत्यम् । ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ (४।१।१२०) ॥*॥*॥ कुङ्कुरोऽस्यास्ति । कुङ्कुरशब्दस्तद्गन्धे लाक्षणिकः । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ ‘मरुत्’ इत्यत्राप्यन्वेति । ‘मरुदेवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥*॥ पञ्च ‘ग्रन्थिपर्णस्य’ ‘कुङ्कुरवद्रा’ इति ख्यातस्य ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृका देवी लता लघुः ।

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मरुदिति ॥ मरुर्द्धर्मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । व्यस्तं समस्तं च नामेदम् । ‘स्पृका तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः । समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती माला मोहना कुटिला लता’ इति वाचस्पतिः । त्रियते । ‘मृद् प्राणलागे’ (तु० आ० से०) । ‘मृप्रोक्तिः’ (उ० १।९४) ॥*॥ मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ पिशति । ‘पिश अवयवे’ (तु० प० से०) । ‘शुधिपिशिमिथिभ्यः कित्’ (उ० ३।५५) इत्यनन् । ‘पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृष्कायां पिशुना स्त्री स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्पृश्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० अ०) । बाहुलकात्कक् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपे ‘पृष्का’ अपि ॥ (३) ॥*॥ वीन्यति ‘देवी कृताभिपेकायां तेजनीपृष्कयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ लतति । ‘लत आधाते’ सौत्रः । अच् (३।१।१३४) । ‘लता प्रियंगुशाखयोः । पृष्काज्योतिष्म-तीवल्लीलताकस्तूरीकासु च । माधवीदूर्वयोः-’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ लङ्घते । ‘लघि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘लङ्घि-वङ्घोर्नलोपध्’ (उ० १।२९) इत्युः । ‘लघुरगुरौ च मनोहे निःसारं वाच्यवत् क्लीवम् । शीघ्रे कृष्णागरुणि पृष्कानामौषधौ तु स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ समुद्रोऽन्तोऽस्याः ॥ (७) ॥*॥ वहति । उद्यते वा । ‘वहो ध्व’ (उ० १।८३) इत्युः । ‘वधूः स्त्री शारिवौषधौ । सुपाशदीनवोडासु भार्यापृष्काङ्गनासु च’ (इति मेदिनी) । ‘पृष्का च महिला वधूः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (८) ॥*॥ कोटिभिर्प्रैर्वर्षेति मधु । ‘वृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ लङ्घयामुप्यते ‘डवप्’ (भ्वा० उ० अ०) कुन् (उ० २।३२) ‘वचिस्वपि-’ (६।१।-

‘१५) इति वस्य उः ॥ (१०) ॥*॥ दश ‘स्पृकायाः’
‘अस्यर’ इति ख्यातस्य ॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।

तपेति ॥ तपोऽस्त्यस्याः । जटिल्वात् । ‘अस्माया-’
(५।२।१२१) इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ जटाऽस्त्यस्याः । अर्वा-
धाद्यच् (५।२।१२७) यद्वा,—जटति ‘जट संघाते’ (भ्रा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । ‘मनेर्दीर्घश्च’
(उ० ३।६४) इति सः । गौरादिः (४।१।४१) । ‘मांसं स्यादामिषे
ह्यीवं कङ्कोलीजटयोः स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जटा-
ऽस्त्यस्याः । पिच्छावीलच् (५।२।१००) । ‘जटिला पिप्पली-
मांस्योर्जटायुके तु वाच्यवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
लोमानि सन्त्यस्याः । लोमादिशः (५।२।१००) ‘लोमशो
मुनिमेषयोः । (लोमान्विते स्त्रियां काकजङ्घामांसीवचासु च ।
झृक्शिम्बिमहामेदाकासीसे डाकिनीभिदि’) (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥—मांसीत्वादामिषी—इति खाम्युक्तो विग्रहोऽयुक्तः ।
तथा पाठस्य क्वचिददर्शनात् । मस्यति । ‘मसी परिणामे’ (दि०
प० से०) । ‘सर्वधातुभ्य इन्’ (उ० ४।१।१८) । ‘कृदिकारात्-’
(ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
(६) ॥*॥ पट् ‘जटामांसी’ इति ख्यातायाः ॥

त्वक्पत्रमुक्तं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

त्वगिति ॥ त्वगिन् पत्रमस्य ॥*॥ ‘त्वग्’ अपि नामास्य ।
‘त्वक् स्त्री चर्मणि बल्के च शुद्धत्वचि विशेषतः’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्यत उत्कटगन्धित्वात् ‘संप्रोदश्च
कटच्’ (५।२।२९) ॥ (२) ॥*॥ विभर्ति । ‘भृङ्गः किमुद् च’
(उ० १।१।२५) इति गन् ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता त्वगस्यास्ति ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तं चोचमस्यास्ति ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ‘त्वक्त्वचोचशब्दाः स्तुर्बल्के
चर्मणि पत्रके’ इति धरणिः ॥ (५) ॥*॥ वरमङ्गमस्य ।
‘शेषादिभाषा’ (५।४।१५४) इति कप् ॥ (६) ॥*॥ पट्
‘त्वक्पत्रस्य’ ‘तज्ज’ इति ख्यातस्य ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ।

केति ॥ कर्जति । ‘कर्ज व्यथने’ (भ्रा० प० से०) ।
खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्रविडे देशे जातः । ‘तत्र
जातः’ (४।३।२५) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२)
॥*॥ कल्पे विधौ भवः । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । कन्
(५।३।७५) ॥*॥ पाठान्तरे काले साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।
९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ वेधे
मुख्यः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
‘कर्चूर’ इति ख्यातस्य ॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युः

ओषेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् ‘ओषधी’ शब्दप्रयोगः ॥

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

अजेति ॥ द्रव्यमात्रविवक्षायाम् तु ‘ओषध’ शब्दप्रयोगः ।
‘ओषधेरजातौ’ (५।४।३७) इत्यण् ‘सर्वम्’ इत्यनेन—‘घृत-
तैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यम्’—इत्युक्तम् ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

शाकेति ॥ शक्यते भोक्तुम् । ‘शक् शक्’ (स्वा० प०
अ०) । घञ् (३।३।१९) यद्वा,—दयति । ‘शो तनूकरणे’ (दि०
प० से०) । बाहुलकात् कः ॥ (१) ॥*॥ आदिना फलनाज्यग्र-
मूलादिपरिग्रहः । ‘मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक्
पुष्पं कवचं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्’ । अधिरूढकं=ताल-
बीजाङ्कुरास्थिमज्जादि ॥

तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ।

तेति ॥ तण्डुलाय हितः । ‘तसै हितम्’ (५।१।५) इति
छः । ‘तण्डुलीयः शाकभेदे विडङ्गतस्तत्प्राप्तयोः’ (इति हैम-
मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ ‘मारिषः शाकभिद्यार्थे नाव्योक्त्या
पुंसि, योषिति । (दक्षाम्बायाम्)’ (इति मेदिनी) । अल्पश्चासौ
मारिषश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तण्डुलीयस्य’ ‘चउरार्इ’ इति
ख्यातस्य ॥

विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि
॥ १३६ ॥

विशेति ॥ विगतं शल्यमनया । ‘विशल्या लाङ्गली-
दन्तीगुडचीत्रिपटासु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्म-
णस्य च’ इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अग्रेरिव शिखा संतापो
यस्याः । ‘अथाग्निशिखसुदृष्टं कुसुमे कुङ्कुमेऽपि च । लाङ्ग-
लिष्याख्यौषधौ च विशल्यायां च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ न अन्तो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ फलानि सन्त्यस्याः ।
इनिः (५।२।११५) । ‘फलिन्यग्निशिखायां स्त्री फलिन्यां
फलने त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शक्रोऽर्जुनतरुः
पुष्पमस्याः । शक्रशब्दः पुष्पे लाक्षणिकः । ‘पाककर्णे-’
(४।१।६४) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘अग्निशिखायाः’
‘इन्द्रपुष्पी’ इति ख्यातायाः ॥

स्यादक्षगन्धा छगलाख्यावेगी वृद्धदारकः ।

बुद्धः

स्यादिति ॥ ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः । समासान्तस्या-

१—मूलं मूलकादेः, पत्रं वास्तुकादेः, करीरं वंशाङ्कुरम्, अग्रं
वेत्रादेः, फलं कृष्णाम्बादेः, काण्डमुत्पलादेर्नालम्, त्वक् मातुलङ्गादेः,
पुष्पं तिलिङ्गीकोविदारादेः, कवचं छत्राकं—इति मुकुटः ॥

नित्यत्वात् 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीति ॥ १ ॥ *क्रुष्यगन्धा' इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥ *छगलस्येवाश्रमस्याः ॥ *छगला' इति पृथग् नाम—इत्यन्ये । 'छगे तु छगलश्छागी-वृद्धदारकयोः स्त्रियाम्' इत्यनेकार्थकोशः ॥ (२) ॥ आवेगो-ऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ वृद्धो दारकोऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥ जुहति । 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) जुह्यते वा । घञ् (३।३।१९९) ॥ (५) ॥ पञ्च 'वृद्धदारकस्य' ॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) इत्यणि टिलोपः ॥ (१) ॥ मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः । मत्स्य-शब्दः स्वावयवे गौणः । 'बहुव्रीहौ' (५।४।११३) इति पञ् । ङीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥ वयसि तिष्ठत्यनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगृह्या-मलकीषु च । सक्षमैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ सोमस्य वल्लरी ॥ (४) ॥ चत्वारि 'ब्राह्म्याः' ॥

पट्टपर्णी हैमवती खर्णक्षीरी हिमावती ।

पट्टिति ॥ पट्टनि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्णे' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥ खर्णमिव क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ हिममस्त्यस्याः । मनुप् (५।३।१४) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (४) ॥ 'हैमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसंभवा । सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं वणिजौषधम्' ॥ चत्वारि 'खर्णक्षीर्याः' 'मको' इति ख्यातायाः ॥

हयपुच्छी तु कम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

हयेति ॥ हयपुच्छमिव पर्णान्यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ कम्बोजे देशे भवा । 'तत्र भवः' (१।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥ माषस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाक-कर्णे' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (३) ॥ महती सहा 'आन्महतः' (६।३।१४६) इत्यात्वम् । 'महासहा माषपर्ण्यामि-म्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ चत्वारि 'माषपर्ण्याः' ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चक्षुरस्ति येषाम् । 'अतः' (५।२।११५) इति ठञ् । तुण्डिकानीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (तुण्डिकेरी) इति पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम् । 'प्रशंसायां कर्' () । तुण्ड-कमीत । अण् (३।२।१९) ॥ (१) ॥ रक्तं फलमस्याः । अजादि-

ताप् (४।१।४) ॥ (२) ॥ विम्बीं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'व्यापोः' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (३) ॥ पीलोरेव पर्णमस्याः । पीलुशब्दः स्वावयवे गौणः । 'पाककर्णे' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (४) ॥ चत्वारि 'तुण्डिकेर्याः' 'कुण्डूरी' इति ख्यातायाः ॥

वर्चरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

वर्चेति ॥ वृणोति । 'वृन् वरणे' (खा० उ० से०) । 'कृन्-' (उ० २।१२१) इति ष्वरच् । अनिलः पितां ङीप् । 'वर्चरः पामरे केशे चकले नीवृदन्तरे । फञ्जिकायां पुमान् शाकमेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ वृणोति । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । कस्य शिरसो वरी । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यास-शाकयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ तुङ्गति । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् । (३।१।१३५) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'तुङ्गः पुनागनगयोर्वुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्चरायामपीष्यते' (इति हैमः) ॥ (३) ॥ खरं पुष्पमस्याः ॥ (४) ॥ अजस्येव गन्धोऽस्याः । अज-शब्दः खगन्धे लाक्षणिकः ॥ (५) ॥ पञ्च 'खर-पुष्पायाः' ॥

एलापर्णी तु सुवहा राक्षा युक्तरसा च सा ।

एलेति ॥ एलाया इव पर्णान्यस्याः । 'पाक-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥ सुवहति । अच् (३।१।१३४) । 'सुवहा शल्लक्येलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम् । राक्षाशेफा-लिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ रासते । 'राष्ट्र शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । रास्यते वा । 'राक्षासाला-' (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (३) ॥ युक्तो रसो यस्याः ॥ (४) ॥ चत्वारि 'एलापर्ण्याः' ॥

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बुष्ठाऽम्ललोणिका १४०

चेति ॥ 'चाङ्गस्तु शोभने दक्षे' (इति मेदिनी) । चाङ्ग-मीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (१) ॥ चुक्रयति । 'चुक्र व्यथने' (चु० प० से०) । 'क्रुञ्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधु । स्वार्थे कञ् (५।३।७५) । चुक्रमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कञ् वा ॥ (२) ॥ शठति । 'शठ हिंसाङ्गेशकैतवे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) दन्तानां शठा । 'स्यादन्त-शठो जम्बीरे कपित्थे करमर्दके । नागरहेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेर्या च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ अम्बे

तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्वम् । 'अम्बघ्नो देशभेदेऽपि विप्राद्विषया-सुतेऽपि च । अम्बघ्नप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अम्ललेभ्य ऊना । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१९) णः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अम्ललोणिकायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः ॥

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।

सहेति ॥ सहस्रं शतं वा वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ चुक्रयत्नेन । 'क्रज्ज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ अम्लश्वासौ वेतसश्च । नम्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'अम्लवेतसस्य' 'अम्लवेद' इति ख्यातस्य ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरैत्यपि ॥ १४१ ॥

नमेति ॥ नमस्करणशीला । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गण्डेषु ग्रन्थिषु काली ॥ (२) ॥*॥ समङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ खदति । 'खद स्यैर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिबिर-' (उ० १।५३) इति साधुः । 'खदिरा शाक-भेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताजोडी' इति ख्यातायाः ।—नव 'लजालू' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा ।

जीवेति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जीवन्ती जीवनीशम्योर्गुह्यजीवन्दयोरपि' (इति मेदिनी) (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । युच् (उ० २।३७) वा । 'जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जीवयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जीवा जीवन्ति-कामौर्वीवचाशिञ्जितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जीवनाय हिता । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (४) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः धश्च । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मधे ना तु मधुदमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'मधुस्रवा' इत्येकं नाम—इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवन्तिकायाः' 'गुर्जरदेशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

कूर्चेति ॥ कूर्च इमंशु । तद्वच्छीर्षमस्य ॥ (१) ॥*॥ मधुर एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'स्याद्वस्वाङ्गो मधुरको मुकुर-

श्चिरजीवकः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुट् च । 'शृङ्गं प्रभुवे शिखरे विहे क्रीडा-म्लुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्कृषभौपधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ह्रस्वान्यङ्गान्यस्याः ॥ (४) ॥*॥ जीवयति । प्लुल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्च-शीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिपु सेविनि वृद्धा-शीर्जाविनोराहिगुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ षट् 'अष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ॥

किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तः

किरेति ॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । किरातश्वासौ तिक्तश्च ॥ (१) ॥*॥ भुवो निम्ब इव ॥ (२) ॥*॥ अनार्यप्रियश्वासौ तिक्तश्च । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥*॥ 'चिरात्तिक्तः' अपि । 'किरातश्चिरात्तिक्तश्च भूनिम्बहिमकावपि' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायता' इति ख्यातस्य ॥

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिकेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥

अथेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ सप्तला । वनमालाचर्मकषागुञ्जासु पाटलौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विगता मला यया । 'स्याद्विमला स्त्रियाम् । सातलायां भुवो भेदे निर्मले त्वमि-धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सातं सुखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ भूरयः केना यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चर्मणः कषा ॥ (५) ॥*॥ षट् 'सप्त-लायाः' 'सीहुण्ड'भेदस्य चर्मकासस्य इत्यन्ये ॥

वायसोली स्वादुरसा वयस्था

वायेति ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओलडि उत्क्षेपणे' (तु० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ स्वादुरसोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ वयसि स्थीयतेऽनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुह्यच्यमलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वयस्थायाः' 'काकोडी' इति ख्यातायाः ॥

अथ मकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्षेण्युदुम्बरपर्यपि ॥ १४४ ॥

अथेति ॥ मकुते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । पिञ्जाद्यूलच् (उ० ४।९०) । स्वार्थे कन् । आगमशासनस्या-नित्यत्वाच्च नुम् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) उत्वे

‘मुकूलकः’ अपि-इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं विभर्ति । ‘संज्ञायां भृत्-’ (३।२।४६) इति खच् । ‘खच्च डिद्वा’ (३।२।२८) नियतः कुम्भः । ‘प्रादयो गता-’ (२।२।१८) इति समासः । ‘निकुम्भः कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकौपधौ’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । दम्यते वा । ‘दसु उप-शमे’ (दि० प० से०) । ‘हसिमृगिण्-’ (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ‘दन्तोऽद्रिकटके कुञ्जे दश-नेऽधौपधौ स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यखी श्रेण्यस्याः । समासान्तानित्यत्वात् कप् ॥ (४) ॥*॥ उदुम्ब-रस्येव पर्णान्यस्याः । ‘पाककर्ण-’ (४।१।६४) इति टीप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘वज्रदन्त्याः’ ॥

अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

अजेति ॥ अजं मोदयति । ‘मुद हर्षे’ (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अजेन मोदते मोद्यते, वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । ‘उग्र-गन्धा वचाक्षेत्रयवान्योश्चिकिकौपधौ’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ ब्रह्मणा दम्यते । ‘हमी ग्रन्थे’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । ‘कर्तृकरणे कृता-’ (२।१।३२) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ दुष्टो यवः । ‘इन्द्रवरुण-’ (४।१।४९) इति लीषा-नुक्तौ । इवार्थे (५।३।९६) स्वार्थे (५।३।७५) वा कन् ॥*॥ (‘यमानिका’ इति) समकारपाठे यमेनानिति । ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ ‘यवानी-द्वयस्य’ द्वे द्वे नामनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

मूल इति ॥ पौष्करे मूले, इत्यन्वयः । पुष्पाति, पुष्यति वा । ‘पुष पुष्टौ’ (दि० प० अ०, क्र्या० प० से०) । ‘पुषः कित्’ (उ० ४।४) इति करन् । ‘पुष्करं पद्मजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः । ओपधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च’ (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ काश्मीरेषु भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ पद्मस्येव पत्रमस्य ॥*॥ ‘पद्मवर्णम्’ इति क्वचित् पाठः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पुष्करमूलस्य’ ॥

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अव्येति ॥ न व्यथते । ‘व्यथ दुःखसंचलनयोः’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘अव्यथो निर्व्यथे

सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ अति चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ पद्यते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘अतिस्तु-’ (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (३) ॥*॥ चारयति । ‘शकादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८१) ॥ (४) ॥*॥ पद्मे चरितं शीलमस्याः । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘पद्माकस्य’ ॥

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि १४६

केति ॥ काम्पिलाया अदूरभवः । संकाशादित्वात् (४।२।८०) ण्यः ॥*॥ कम्पते । ‘कपि किञ्चिच्चलने’ (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादिल्लः । ‘प्रज्ञायण्’ (५।४।३८) । कं जलं पीलयति श्लेष्मघ्नत्वात् । ‘पील प्रतिष्टम्भे’ (भ्वा० प० से०) । कपूर्वात् ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अण्यन्तादप्यणः प्रसङ्गाच्च ।—इत्थं निर्यकारम् (‘काम्पिल्लः’ इति) मन्यते—इत्येके ॥ (१) ॥*॥ करे कक्षति । ‘कक्ष शब्दे’ () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । ‘चदि आह्लादने’ (भ्वा० प० से०) ‘स्फायितस्त्रि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘चन्द्रः कर्पूर-काम्पिल्लसुधांशुखर्णवारिपु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रक्तमङ्गमस्य । ‘रक्ताङ्गस्तु महीधुते । कम्पिल्ले स्त्री तु जीवन्त्यां क्लीबं विद्वमधीरयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचते । ‘रुच दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कृत्त्यल्युटः-’ (३।३।११३) इति ल्युट् । ‘रोचनी कर्कशे स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥*॥ ‘रोचनी’ इति क्वचित् पाठः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘रोचन्याः’ ‘कपीला’ इति ख्यातायाः ॥

प्रपुत्राडस्त्वेडगजो ददृघ्नश्चक्रमर्दकः ।

पद्माट उरणाख्यश्च

प्रपुत्रेति ॥ पुमांसं नाडयति । ‘नड भ्रंशे’ चुरादिः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) मयानुसारे (८।२।१२३) परसवर्णः (८।४।५८) । प्रकृष्टः प्रगतो वा पुत्राडः ॥ (१) ॥*॥ एडो मेघ एव गजो यस्य । भञ्जकत्वात् । यद्वा,—एलनम् । ‘इल प्रक्षेपे स्वप्ने च’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । डलयोरेकत्वम् । एडे स्वप्ने गजति । ‘गज मदे शब्दे च’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ ददृं हन्ति । ‘अम-उण्यकर्तृके च’ (३।२।५३) इति टक् । ‘अत्पूर्वस्य’ (८।४।२२) इति नियमाच्च णत्वम् ।—शुभ्रादित्वात् (८।४।३९)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (३) ॥*॥ चक्रं ददृं मृदाति । ‘मृद क्षोदे’ (क्र्या० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ पद्ममिव पद्मा वा पद्मसमूहं वाऽटति । ‘अट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (५) ॥*॥ उरणस्य मेपस्याख्याऽस्य ॥*॥ उरणस्याक्षीवाक्षि

१—अस्य वार्तिकस्य ‘गमेः सुपि’ इति प्रकरणपठितत्वेन ‘विहंगः’ इत्युदाहरणस्यैव भाष्यकृता दत्तत्वेन च गोमेरेव विहितस्य खचो डित्वेन सचसामान्यस्य डित्वाग्रहणे मानाभावः । तस्मात्—नि शृशं स्कुभाति विस्तारयति मूलम् । ‘स्कुभिः सौत्रो धातुः’ । ततोऽचि ष्टपो-दरादिः—इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥

यस्य । तत्तुल्यपुष्पत्वात् । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच्-
इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ पद 'पञ्चाटस्य' 'पुआड' इति
ख्यातस्य ॥

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्वा० प० से०)
चाहुलकाद् आण्डुप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ शोभनमतीव वा कन्द-
यति । भक्षकजातिभ्रंशकत्वात् । 'कदि रोदने' (भ्वा० प०
से०) अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ण्वल्
(३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलाण्डोः' 'प्याज'
इति ख्यातस्य ॥

लतार्कदुर्दुमौ तत्र हरिते

लतेति ॥ लतासु अर्क्यते, अर्क्यते विरुद्धलक्षणया निन्यते
वा । 'अर्क स्तवने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्च पूजयाम्'
(भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥
दुष्टो द्रुमः ॥ (२) ॥*॥ तत्र पलाण्डौ । हरिते पालाशे ॥*॥
द्वे 'हरिद्वर्णपलाण्डोः' ॥

अथ महौषधम् ।

लशुनं गृजनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

अथेति ॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठां
स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
अश्नाति । अश्रुते वा । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) ।
'अशब्द व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशोर्लश च' (उ० ३।-
५।७) इत्युनन् ॥ (२) ॥*॥ गृजते=भक्ष्यत्वेन कथ्यते रोगेषु ।
'गृजि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् । 'गृजनम्' ।
विषदिग्धपशोर्मसि क्लीबं, पुंसि रसोनके' (इति मेदिनी) ।
'लशुनं गृजनं चैव पलाण्डुकवकानि च । वृत्ताकारालिकालासु-
जातीया जातिदूषितम्' इति । श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृज-
नम् । 'लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च
पलाण्डुश्च लतार्कश्चापराजिता । गृजनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश
जातयः' इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । 'गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृज-
नस्तु पलाण्डुना । दीर्घनालाग्रपत्रत्वात् मिथ्यतेऽसौ पलाण्डुतः'
॥ (३) ॥*॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे
फेनिले काककट्फयोः । अरिष्टमशुभे तके सतिक्कागार आसवे ।
शुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ महत्
कन्दमस्य ॥ (५) ॥*॥ रसे आखादने ऊन्यते पातकहेतु-
त्वात् । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।-
५६) । घञ् (३।३।१९) वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) कुच्
(उ० २।३२) वा ॥ (६) ॥*॥ पद 'लशुन' इति ख्यातस्य ॥

पुनर्नवा तु शोथघ्नी

पुनरिति ॥ पुनरभीक्ष्णं नवा । नूयते वा । 'ऋदोरप'
(३।३।५७) । छुन्नादिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ शोथं हन्ति ।

'अमनुष्य' (३।२।५३) इति टक् । 'टिष्ठा' (४।१।१५)
इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुनर्नवायाः' 'गदहपूर्णा'
इति ख्यातायाः ॥

वितुन्नं सुनिषण्णकम् ।

वीति ॥ विगतं तुन्नं व्यथनमस्मात् । 'वितुन्नं सुनि-
षण्णे च शैवाले च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सुष्ठु निषण्णमस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितुन्नस्य' 'विष-
खपरिआ' इति ख्यातस्य ॥

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि ॥ १४९ ॥

स्यादिति ॥ वातं करोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।-
१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ शीतं लाति । 'आतोऽनुप'-
(३।२।३) इति कः ॥*॥ 'शीतलवातकः' इत्यपि नाम ।
'शणपर्णी शीतलवातकः' इति धन्वन्तरिः ॥ (२) ॥*॥ न
पराजिता । 'अपराजित ईशजेध्वन्तरे नाऽजिते त्रिषु ।
गिरिकर्णा जयादुर्गाऽशनपर्णाषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ शणः पर्णान्यस्याः । शणश्चः शणपर्णसदृशे लाक्षणिकः ।
'पाककर्ण' (४।१।६४) इति ङीप् ॥*॥—अशन इव पर्ण-
मस्याः । (अशनपर्णी)—इति कश्चित् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'शतपर्ण्याः' 'पटशण' इति ख्यातस्य ॥

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

पारेति ॥ पारावत इवाङ्घ्रिरस्याः ॥ (१) ॥*॥ कटव-
द्भाति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे'
(भ्वा० आ० से०) । 'अवद्यपण्य' (३।१।१०१) इति
साधुः ॥ (३) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । मतप् (५।२।९४) ॥
(४) ॥*॥ लतति । 'लतिः सौत्रः' । अच् (३।१।१३४) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'ज्योतिष्मत्याः' 'मालकाङ्गणी' इति
ख्यातायाः ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती चलभद्रिका ॥ १५० ॥

वेति ॥ वर्षासु भवं जातं वा । 'वर्षाभ्यष्टक्' (४।३।-
१८) । 'वार्षिकं त्रायमाणायां क्लीबं वर्षाभवे त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्रायते । 'त्रैह् पालने' (भ्वा० आ०
अ०) । शानच् (३।२।१२४) चानश् (३।२।१२९) वा ।
('त्रायमाणा वार्षिके स्त्री रक्ष्यमाणेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ त्राणम् । त्राः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)
त्रा अयति । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।-
१२४) । (ङीप् ४।१।६) । 'शप्यनोः' (उ।१।८१) (इति
नुम्) ॥ (३) ॥*॥ चलेन भद्रा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'त्रायमाण' इति ख्यातस्य ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाही वदरेति च ।

वीति ॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥*॥ गृह्णाति ।

क्तिच् (३।३।१७४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—
‘गर्पति हिनस्ति रोगम्’ ‘गृपु हिंसायाम्’ क्तिच् (३।३।९४)—
इति व्याख्यातं मुकुटेन । तत्र । उक्तधातोर्दर्शनात् । कर्तरि
क्तिनोऽसंभवाच्च । ‘अथ गृष्टिः सकृत्सूतगवीचदरयोः स्त्रियाम्’
(इति मेदिनी) ॥३॥ ‘घृष्टिः’ इति पाठान्तरम् । घर्षति । ‘घृपु
संघर्षे’ (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । ‘घृष्टिः स्त्री
घर्षणस्पर्धाविघ्नक्रान्तासु ना किरौ’ (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥३॥ वराहस्येयम् । प्रियत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०)
इत्यण् । ‘वाराही मातृभेदे स्याद्विष्वक्सेनप्रियापधौ’ (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ वदति । ‘वद स्थैर्ये’ (भ्वा० प०
से०) । बाहुलकादरन् । व(व)दरा गृष्टिकर्पास्योरेलापण्यां
स्त्रियां, पुमान् । कर्पासस्यास्त्रि, चदरी कोले क्लीवं तु तत्फले’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि ‘वाराहीकन्द’ इति
ख्यातायाः ॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्केति ॥ मारयति । किप् (३।२।१७८) । ‘मारि केश-
शौक्ल्यनाशने’ । कृत्यते । ‘कुल् शब्दे’ (भ्वा० आ० अ०) ।
‘बृहदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (१) ॥३॥ भृङ्ग इव राजते । ‘राज
दीप्तौ’ (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘अथ
भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे’ (इति मेदिनी) ।
‘भृङ्गरजः’ इति पाठे भृङ्ग इव रजोऽस्य । सान्तोऽदन्तोऽपि ।
रजशब्दस्य द्वैविध्यात् । ‘स्यान्मार्कवो भृङ्गरजः भृङ्गराजः
जुजागरः’ इति रभसात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘भृङ्गराज’ इति
ख्यातस्य ॥

काकमाची तु वायंसी ॥ १५१ ॥

काकेति ॥ काकान् मन्त्रते । ‘मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु’
(भ्वा० आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । आगमशास्त्रसा-
नित्यत्वाच्च तुम् ॥ (१) ॥३॥ वायसानामियम् । ‘तस्येदम्’
(४।३।१२०) इत्यण् । ‘काकोदुम्ब्रिकायां च काकमाच्यां च
वायंसी’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘काकमाच्याः’
‘कवप्रिया’ इति ख्यातायाः ॥

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

अवाक्पुष्पी कारवी च

शतेति ॥ शतं पुष्पाण्यस्याः । ‘सदच्काण्ड-’ (ग० ४।-
१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥३॥ सितं वद्धं शुभ्रं वा छत्रमस्याः ॥
(२) ॥३॥ छत्रमतिक्रान्ता । ‘अत्यादयः-’ (वा० २।२।१८)
इति समासः ॥ (३) ॥३॥ मधुरस्त्वस्याः । ‘ऊपगुपि-’ (५।-
२।१०७) इति रः । ‘मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ मस्यति । ‘मसी परिणामे’ (दि०
प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
‘मिसिः स्त्री मधुरामांशोः शतपुष्पाजमोदयोः’ (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥३॥ अवाक्पुष्पाण्यस्याः । गौरादित्वात् (४।-

१।४।१) ङीप् । यत्तु—‘पाककर्ण-’ (४।१।६४) इति ङीप्—
इत्याह मुकुटः । तत्र । ‘सदच्काण्ड-’ (ग० ४।१।४) (वा०
६४) इत्यस्य तदपवादत्वात् ॥ (६) ॥३॥ के आरोति । पचा-
यच् । (यत्तु मुकुट आह—कारोरियम्)—कारवी इति । तत्र ।
‘वृद्धाच्छः’ (४।२।११४) इत्यस्यापवादत्वात् । ‘कारवी
मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके’ इति मेदिनी ॥ (७) ॥३॥ सप्त
‘मधुरायाः’ ‘सौंफ’ इति ख्यातायाः । अन्यद्वयम् ‘उंधा-
वली’ इति ख्यातायाः—इत्येके ॥

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजवला भद्रवलेति च ।

सरेति ॥ सरति । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘बहुल-
मन्त्रत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् ॥३॥ ल्युटि (३।३।११३)
‘सरणी’ इत्यपि । ‘सरणा सरणी चार्वा कटंभरा महावला’
इति रुद्रः ॥ (१) ॥३॥ प्रसारयतेऽङ्गमनया । ‘करणा-’ (३।३।-
११३) इति ल्युट् ॥३॥ ‘सारणी’ इत्यपि । (‘सारणो
राक्षसान्तरे’) । रुभेदे ना, प्रसारण्यां खलपनयां च सारिणी’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ कटं विभर्ति । ‘संज्ञायां स्तृ-’
(३।२।४६) इति खच् ॥ (३) ॥३॥ वलानां वलप्रदानां
राजेव । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (४) ॥३॥ भद्रं
वलमस्याः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च ‘कुडप्रसारिणी’ इति
ख्यातायाः ॥

जनी जत्का रजनी जतुकचक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्शा

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । ‘जनिघसिभ्यामिण्’
(उ० ४।१३०) । ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ।
‘हृदि-’ (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । ‘जनी सीम-
न्तिनीवध्वोरुत्पत्तावोपधीभिदि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
जायते । ‘जनी-’ (दि० आ० से०) । ‘उल्लकादयश्च’ (उ०
४।४१) इति साधुः ॥३॥ जतुशब्दात् ‘संज्ञायां-’ (५।३।७५)
इति कनि ‘जतुको’ च ॥ (२) ॥३॥ रज्यतेऽनया । ‘रज
रागे’ (भ्वा० उ० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति
ल्युट् । ‘त्यजरज-’ (३।२।१४२) इति निपातनात् क्वचिद-

१—इदं च ‘घिनुणि च’ । घिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । रागी ।
घिनुणि निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । ‘त्यजरज-’ (३।२।१४२)
इति । अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनत्वमाश्रयितुम् । इह हि दोषः
स्यात् । ‘दशनहः करणे’ (३।२।१८२) । दंष्ट्रा । नैतद्धानुनिपातनम् ।
किं तर्हि प्रत्ययान्तस्यैतद्वयम् । तस्मिंश्च प्रत्यये लोपो भवति’ इति
भाष्येण प्रत्ययान्तस्येति । शवन्तस्येत्यर्थः । यद्बहुवचनव्यर्थश्च तत्र
शब्दिदेशः । यद्बहुवचनान्नर्धेन भवति’ इति कैयटेन च विरुद्धम् ।
तस्मात् ‘रजेः क्युन्’ (उ० २।७९) इति क्युनि क्त्वाच्च लोपः ।
गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् इति बोध्यम् ॥

हिलपि नलोपः । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ जतु करोति । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (४) ॥॥ चक्रं चक्रमिव वा वर्तितुं शीलमस्याः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥॥ सम्भृक् स्पृशति स्पृश्यते वा । 'स्पृश स्पृशने' (तु० प० से०) । 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ् । पचायच् (३।१।१३४) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा ॥ (६) ॥॥ पट् 'चक्र-घर्तिन्याः' 'चक्रवत्' इति इति ख्यातस्य ॥

अथ शटी गन्धमूली शङ्खग्रन्थिकेत्यपि ।

कर्चूरौऽपि पलाशः

अथेति ॥ शटि । 'शट रुजादौ' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३३) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥॥ गन्धं मूलमस्याः ॥ (२) ॥॥ पट् वह्नो ग्रन्थयोऽस्याः ॥ (३) ॥॥ कर्चति 'कर्च गतौ' () । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'कर्चूरः स्यात् पुमान्शब्दां सुवर्णे तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥॥ 'कर्चूरः' अपि ॥ (४) ॥॥ पल-मश्नाति । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पले मांसे आशा यस्य वा । 'पलाशः किंशुकः शटी । हरिद्राणो राक्षसश्च पलाशं छदने मतम्' इति हैमः ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'शम्याः' 'कर्चूर' इति ख्यातस्य ॥

अथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुपवी च

अथेति ॥ 'कारो वधे निश्चये च वलौ यत्ने यतावपि । (तुषारशैलेऽपि पुमान् स्त्रियां दूल्यां प्रसेवके । सुकर्णकारि-कार्या च बन्धनागारबन्धयोः)' (इति मेदिनी) । कारं वेळति । 'वेळ चलने' (भा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भा० प० से०) । बाहुलकादिल्लः ॥॥ कठति । 'कठ शोके' (भा० प० से०) । अस्मादिल्लः—इत्यन्ये । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कटिल्लकस्तु पर्णांसे वर्षाभृकारवेलयोः' इति विश्व-मेदिन्या ॥ (२) ॥॥ सु सुवति । 'पृ प्रेरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति पः । गौरादिः (४।१।४१) 'सुपवी कृष्णजीरके । कारवेले च जीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'कारवेल्लस्य' 'करेला' इति ख्यातस्य ॥

अथ कुलकं पटोलस्तिककः पटुः ।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भा० प० से०) । 'इशुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् । कुन् (उ० २।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संवद्धश्लोकसंहतौ ।

पुंसि बल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ पटति । 'पट गतौ' (भा० प० से०) । अन्तर्भावित-प्यर्थो वा । 'कपिपाडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योलच् । 'पटोलं वल्लभेदे, नौपथौ ज्यौत्स्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ तिक एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भा० प० से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटिरादेशश्च । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् स्त्रीवे छत्रा-लवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'पटो-लस्य' 'परवर' इति ख्यातस्य ॥

कूष्माण्डकस्तु कर्कारः

किति ॥ कु ईपद् ऊष्मा अप्ठेषु वीजेषु यस्य । पित्त-लत्वात् । 'कूष्माण्ड्युमायां स्त्री, पुंसि कर्कारौ च गणान्तरे । भूणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ कर्कं शुक्लवर्णमृच्छति । 'कृ गतौ' (भा० प० से०) । बाहुलकादुण् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कूष्माण्डस्य' ॥

ईर्चारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

ईर्वेति ॥ ईरणं 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । संप-दादिः (वा० ३।३।१०८) । ईरं वृणोति, वारयति वा । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादुण् । 'तुर्यस्वरादिर् ईर्चारुः कर्कट्यां पठ्यते बुधैः' ॥॥ हत्वादिरपि । 'उन्मत्तो (?) धुस्तुर ईर्चारुः कर्कटिः स्यात्' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥॥ 'ईर्चारुः' इति पाठे आत् बोध्यः ॥॥ ('उर्वारक-मिव बन्धनात्' इति श्रुतेः प्रषोदरादिचेनादेरुवे 'उर्वारुः' इति च) ॥ (१) ॥॥ करं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ङीप् (वा० ४।१।४१) वा ॥ (२) ॥॥ द्वे 'काकडी' इति ख्यातायाः ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

ईति ॥ इक्षुमाकरोति । सितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) ङुः । यद्वा,—छिकायां जातम् 'इक्षु' इति शब्दमकति । 'अक गतौ' (भा० प० से०) । बाहुलकादुण् । 'इक्ष्वाकुः कटुतुम्ब्यां स्त्री सूर्यवंशरूपे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ कटुश्चासौ तुम्बी च ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कटु-तुम्ब्याः' ॥

तुम्ब्यलावूरुमे समे ।

त्विति ॥ तुम्वति रुचिम् । 'तुवि अर्दने' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । इन् (उ० ४।१।१८) वा । 'कृत्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् ॥ (१) ॥॥ न लभ्यते । 'लवि अवलंसने' (भा० आ० से०) । 'नवि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।८७) इत्यूर्णित् ।

१—प्रथमोपात्तचरणस्तु विश्वे संभवति । चरमोपात्तचरणस्तु मेदिन्यामुपलभ्यते । हेमे तु मध्यस्योऽपि नोपलभ्यते ॥

‘अलावुस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला ।
तुम्बा तु वर्तुलाऽलावूनि(निं)म्बचूर्णा तु लावुका’ इति वाच-
स्पतिः । ‘अलावूस्तुम्बकः प्रोक्तः’ इति चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘तुम्बा’ इति ख्यातायाः ॥

चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा

चित्रेति ॥ चीयते । ‘चिच् चयने’ (खा० उ० अ०) ।
‘अमिचि-’ (उ० ४११६४) इति कः । ‘चित्राखुपर्णा गोडु-
म्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च
त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां भूमिमण्णोति ।
‘अक्ष व्याप्तौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३१२११) ।
‘गवाक्षी त्विन्द्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ’ इति हैमः
॥ (२) ॥*॥ गां भुवं तुम्बति । ‘तुवि अर्दने’ (भ्वा० प०
से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३१२१५) । टाप् (४११४) ।
पृषोदरादिः (६१३१०९) । मुकुटस्तु—गां डुम्बयति । ‘डुवि
अर्दने’ । अण् (३१२११)—इत्याह । तत्र । धातुपाठेषु डुवि-
धातोरदर्शनात् । अणि ङीप्प्रसङ्गाच्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘कर्कटीविशेषस्य’ ॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

विशेति ॥ वि शलति । ‘शल चलने’ (भ्वा० प०
से०) । ‘ज्वलिति-’ (३१११४०) इति णः । टाप् (४११४)
विशति वा, अत्र वा । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० से०) ।
‘तमिविशिविडि-’ (उ० ११११८) इति कालच् । ‘विशाला
त्विन्द्रवारुण्यामुजयिन्यां तु योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंति
पृथुलेऽप्यभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रं वार-
यति । ‘वृच् वरणे’ चुरादिः । ‘कृवृदारि-’ (उ० ३१५३)
इति बाहुलकाद् प्यन्तादप्युनच् । यत्तु मुकुटः—इन्द्रवरुणौ देवते
अस्याः । अण् (४१२२४) । ‘उत्तरपदस्य च’ (७३११०)
इत्युत्तरपदवृद्धिः—इत्याह । तत्र । मन्त्रहविषोरेव स्वामिनि
देवतात्वव्यवहारात् । ‘उत्तरपदस्य च’ (७३११०) इत्यस्याधि-
कारत्वेन वृद्धिविधायकत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘इन्द्र-
वारुणी’ इति ख्यातायाः ॥

अर्शोऽग्नः शूरणः कन्दः

अर्शविति ॥ अर्शांसि हन्ति । ‘अमनुष्य-’ (३१२१५३)
इति टक् ॥ (१) ॥*॥ शूर्यते । ‘शूरी हिंसायाम्’ (दि०
आ० से०) । ‘वहुलमन्यत्रापि’ (उ० २१०८) इति युच् ।
कर्तरि ल्युट् (३१३११३) वा । यत्तु—शूरति—इति विग्रहीतं
मुकुटेन । तत्र । शूरीधातोर्दिवाद्यात्मनेपदित्वात् ॥*॥ सूर्यते ।
‘सूरी हिंसायाम्’ । युच् (उ० २१०८) । ल्युट् (३११११३)
वा । इति (सूरणः) दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥ कन्दति ।
कन्दयति । कन्दते वा । अच् (३१११३४) । घञ् (३१३१-
१९) वा । ‘कन्दोऽस्त्री सूरणे सत्यमूले जलधरे पुमान्’ (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘सूरण’ इति ख्यातस्य ॥

गण्डीरस्तु समष्टिला ।

गण्डीति ॥ गण्डति, गण्ड्यते, वा । ‘गडि वदनैकदेशे’
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीरन् । यद्वा,—गण्डीन् ग्रन्थी-
नीरयति । ‘ईर प्रेरणे’ (अ० आ० से०) ‘कर्मण्यण्’ (३१२११)
॥ (१) ॥*॥ समे तिष्ठति । ‘मिथिलादयश्च’ (उ० ११५७)
इति साधुः । यद्वा,—सम्यगष्टिला वीजं यस्याः । ‘गण्डीरो ना
समष्टिला’ इति माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गण्डीरद्वी’ इति
ख्यातस्यानूपजशाकभेदस्य । ‘गडिनी’ इति भाषा ॥

कलम्बी

केति ॥ कडति । ‘कड मदे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कुक-
दिकडिकटिभ्योऽम्बव्’ (उ० ४१८२) । डलयोरेकत्वम् । के
जले लम्बते । ‘लवि अवधंसने’ (भ्वा० आ० से०) । पचा-
यच् (३१११३४) । गौरादिः (४११४१) । ‘कलम्बी तु
शतपर्व कलम्बूर्वासु वीरुधः’ इति वाचस्पतिः । ‘कलम्बी
शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकं ‘करेम्बु’ इति ख्यातस्य ॥

उपोदका

उपेति ॥ उपाधिकमुदकमस्याम् । ‘—उत्तरपदस्य च’
(वा० ६१३१५७) इत्युदः । कप् (५१४१५४) । टाप् (४११४)
॥*॥—अपगतोदका । जाडलत्वात् । ‘अपोदका’—इति
खामी ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘पोई’ इति ख्यातस्य ॥

अस्त्री तु मूलकं

(अस्त्रीति ।) मूलति । ‘मूल प्रतिष्ठायाम्’ (भ्वा० प०
से०) । कुच् (उ० २१३२) । यद्वा,—मूलयति । ‘मूल रोहणे’
चुरादिः । अच् (३१११३४) । ‘संज्ञायां कन्’ (५१३१७५) ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘मूली’ इति ख्यातस्य ॥

हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

हिलेति ॥ हिलति । ‘हिल भावकरणे’ (तु० प० से०) ।
‘इयुपध-’ (३१११३५) इति कः । मोचयति । ण्वुल् (३११-
१३३) । हिला चासौ मोचिका च । ‘व्यापोः-’ (६१३१६३)
इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘हिलसाल’ इति ख्यातस्य ॥

वास्तुकम्

वेति ॥ वसति देहे । चिरं शुणा वाऽस्मिन् वसन्ति ।
‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘उल्लकादयश्च’ (उ०
४१४१) इति साधु ॥*॥ वास्तौ भवम् । अध्यात्मादिठच्
(वा० ४१३१६०) । ‘इसुसुक्-’ (७३१५१) इति कः । एवं
(वास्तुकम्) हर्षमध्यमपि ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वथुवा’
इति ख्यातस्य ॥

शाकमेदाः स्युः

शाकेति ॥ कलम्व्याद्याः पक्ष शाकमेदाः स्युः । 'शाकाख्यं पत्रपुष्पादि' इत्यत आरभ्य च । 'मण्डूकपर्णा पालङ्क्या चिल्लिका चाप्युपेदिका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाकजातयः' इति माला ॥

दूर्वा तु शतपर्विका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रहानन्ता

दूर्वेति ॥ दूर्वेति, दूर्व्यते वा । 'दूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) वा । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शतं पर्वण्यस्याः । 'शेषात्' (५।४।१५४) इति कप् । शतं पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'शत-पर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सहस्रं वीर्यण्यस्याः ॥ (३) ॥*॥ शृगोरियम् । 'भार्गवी पार्वतीश्रियोः । दूर्वायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ छिन्नापि रोहति । 'इणुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (५) ॥*॥ न अन्तो यस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवा-दूर्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वल्यामलकीषु च । विश्वं-भराण्डुह्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि । अनन्तः केशवे शेषे पुमाभिरवधौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'दूर्वायाः' ॥

अथ सा सिता ॥१५८॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

अथेति ॥ सा दूर्वा । सिता शुक्ला । गोलोमसु जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शतं वीर्यण्यस्याः ॥ (२) ॥*॥ गण्डति । 'गण्डि ब्रह्मैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादालच् । गण्डम-लति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (३) ॥*॥ शकुलस्य मत्स्य-स्येवाक्षि यस्य । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । स्वार्थे कृन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शुकुदूर्वायाः' । स्वामी तु—परे द्वे दूर्वाभेदस्य—इत्याह ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥१५९॥

कुर्विति ॥ कुरुन् विन्दति । 'विट् लभे' (तु० उ० अ०) । 'अनुपसर्गोल्लिम्प-' (३।१।१३८) इति शः । 'कुरु-विन्दं रत्नभेदे मुस्ताकुल्माषयोः पुमाश्च' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ मुस्तयति । 'मुस्त संघाते' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुस्तायाः' 'मोधा' इति ख्यातायाः ॥

स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा

स्यादिति ॥ भन्दते । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) 'कृज्जन्द्-' (उ० २।१८) इति साधुः । भद्रं करोति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद्च् (३।१।१३४) । भद्रश्चासौ मुस्तकश्च ॥*॥ 'भद्रम्' अपि नाम । 'भद्रं स्यान्मङ्गले हेमि मुस्तके करणान्तरे' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ गां जलं द्राति । 'द्रा गतौ' (अ० प० अ०) 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्र-स्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागरमोधा' इति ख्यातस्य ॥

चूडाला चकलोच्चटा ।

चूडेति ॥ चूडाऽस्त्यस्याः । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतर-स्याम्' (५।२।९६) । 'चूडाला त्वचदायां स्त्री चूडावति च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चक्रं लाति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ उच्चटति । 'चट गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुस्ताविशेषस्य' ॥

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वंशे इति ॥—वमति । 'वृवम् उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) 'वृम्वमिक्कुम्भ्यः शक्'—इति मुकुटः । तत्र । उक्त-सूत्रस्योच्चलदत्तादिवृत्तिष्वदर्शनात् । अनुनासिकलोपस्य (६।४।३७) उपधादीर्घस्य (६।४।१५) च प्रसङ्गाच्च । कुशामृशयो-र्धात्वन्तरेण सिद्धत्वाच्च । वनति, वन्यते, वा । 'वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच् शः । उदयते, वष्टि, वा । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । संज्ञापूर्वक-त्वाच्च वृद्धिः । अच् (३।१।१३४) । 'संख्या वंश्येन' (२।१।१९) इति निर्देशानुम् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाचयवे-ऽपि च' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ त्वक् त्वचि वा सारोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कर्म क्रियामृच्छति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इति वा लृक् ॥ (४) ॥*॥ तृणेषु ध्वज इव ॥ (५) ॥*॥ शतं पर्वण्यस्य ॥ (६) ॥*॥ यव इव फलान्यस्य । 'यवफलो मांसिकायां कुटजत्वचिसारयोः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ वेणति । 'वेणु निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्ताषु' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकाद्दुः । यद्वा,—अजति 'अजिह्वीभ्यो निच्' (उ० ३।३८) इति णुः । 'अजेर्वा-' (२।४।५६) ।—वयन्ति शोभन्ते खनेन । 'वी'धातोः 'धेन्वादयश्च' इति तुः, णत्वं च—इति सुभूतिः । तत्र । उक्तसूत्राभावात् । 'वी'धातोरादादिकत्वेन 'वयन्ति' इति रूपाभावाच्च । 'वेणुर्दृष्टान्तरे । त्वक्सारेऽपि च पुंलि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मस्करते, अनेन वा । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा,—

मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) अरः । आगम-
शास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् । 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरित्राजकयोः'
(६।१।१५४) इति सुट् ॥ (९) ॥*॥ तेजयति शस्त्रमग्निं वा ।
नन्वादित्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (१०)
॥*॥ दश 'वेणोः' ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्यनिलोद्धताः ॥१६१॥

वेणेति ॥ ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्ताडिताश्चालिता वा
शब्दायन्ते । चीकति । चीकयते वा । शब्दायते । 'चीक मर्षणे'
(जु० उ० से०) । 'चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च' (उ० ५।३६)
इति नुन् ।—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आद्यन्तविपर्ययश्च
—इति मुकुटः । तद् उक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । यद्वा,—'की'
इत्यन्यक्तम् । चकते । 'चक तुष्ट्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् (उ० २।३२)
वा । 'कीच' इत्यन्यक्तं कायति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५)
'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति ङो वा । 'कीचको
दैत्यभिद्राताहतसखनवंशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वाताहतवेणूनाम्' ॥

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी

ग्रन्थिरिति ॥ ग्रन्थते । 'ग्रन्थि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०)
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिर्पणं ना वन्धे
रुभेदपर्वणोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पर्वति । 'पर्व पूरणे'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिच् । 'पर्व क्लीबं महे ग्रन्थौ
प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संघौ विपुवत्प्रभृतिष्वपि'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु०
प० से०) । 'अतिपृवपि—' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥*॥ बाहु-
लकादुग्रलये उदन्तोऽपि । 'मज्जा सारो, ग्रन्थिः परुः, परागः
कुसुमरेणुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोपात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'वंशादिग्रन्थेः' ॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

गिविति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकाद्वक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्रस्तेजनके
स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुखके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तेज-
यति । 'तिज निशाने' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३२) । कुन्
(उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥*॥ शृणति । 'शृ हृत्सायाम्'
(व्या० प० से०) । अच् । (३।१।१३४) । 'शरस्तेजनके वाणे
दध्यग्रे ना शरं जले' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'सुरस्तु मुखो
वाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति वाचस्पतेर्दन्त्यादिश्च ।
सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)

१—'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् । (उ० २।३२) वा इति लिखित-
मस्ति । तत्तु ककारत्रयश्रवणापत्त्या प्रक्षिप्तमिव भाति । चकधातोर्दे-
प्रलये कनः संगतावपि कुनः सर्वथाऽसंगतेः ॥

॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति ख्यातस्य ॥

नडस्तु धमनः पोटगलः

नड इति ॥ नडति । 'नड गहने' () । अच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः ।
धम्यते वा । 'बहुलम्—' (उ० २।७८) इति युच् । यत्तु—'धो
धमश्च' इति नप्रत्ययो धमादेशश्च—इत्याह मुकुटः । तन्न ।
उच्चलदत्तादिष्वेतत्सूत्रस्यादर्शनात् । कुनप्रकरणे दर्शनात् ।
सौत्रधातुना गतार्थत्वाच्च । 'धमनो नले । कूरे भस्त्राध्मापके च
धमनी कंधरा शिरा । हरिद्रा च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
पोटेन संश्लेषेण । गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) ।
स्रवणे (जु० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'अथ पोटगलः
पुंसि नले च काशमत्स्ययोः' (इति मेदिनी) (३) ॥*॥ त्रीणि
'धमनस्य' 'नलः' इति ख्यातस्य ॥

अथो काशमस्त्रियाम् ॥१६२॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

अथविति ॥ काशते । 'काश्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) 'काशस्तृणे रोगभेदे' (इति हैमः) ।
'काशी वाराणसीपुरी' (इति मेदिनी) । 'काशी काश्च तृण-
वाचकः' इति शभेदः । गौरादिटीप् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥
इक्षुवद्गन्धोऽस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वाच्चेत्त्वम् (५।४।-
१३५) । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे कोष्ण्यां काशे च गोक्षुरे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (पोटगलो व्याख्यातः) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'काशस्य' ॥

पुंभूमनि तु वल्वजाः ।

पुमिति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)
क्विप् (३।२।१७८) वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) वल् चासौ वजश्च । 'एको वल्वजः' इति
(१।२।४५ सूत्रे) भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'वगइ' इति ख्यातस्य ॥

रसाल इक्षुः

रसेति ॥ रसेनालति, अल्यते, वा=पूरयति, पूर्यते, वा ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घञ्
(३।३।१९) वा । 'रसालं सिंहके बोले रसालश्चेक्षुचूतयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इष्यते । 'इष इच्छायाम्' (तु०
प० से०) 'इषेः क्कुः' (उ० ३।१।५७) । 'पठोः कः सि'
(८।२।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इक्षोः' ॥

तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तरकादयः ॥ १६३ ॥

तदिति ॥ कोपकाराद्या आदिना गृह्यन्ते । 'इक्षुः कर्क-
टको वंशः कान्तारो वेणुनिःसृतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः
सुकुमारकः' । पुण्ड्र्यन्ते । 'पुडि सण्डने' (भ्वा० प० से०) ।

‘स्फायि-’ (उ० २।१३) इत्यादिना रक् ॥३॥ प्रज्ञायणि (पा० ४।३८) । पौण्ड्रः । ‘पुण्ड्रेक्षौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रकोऽतिरसो मधुः’ इति वाचस्पतिः । ‘पुण्ड्रो दैत्यविशेषेषु भेदयोरिति मुक्तके । (चित्रे कूर्मो पुण्डरीके पुंभूमि नीवृदन्तरे ॥)’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कान्तं रसमुच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । स्वार्थे कन् (पा३।७५) ण्वल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘इक्षुभेदस्य’ ॥

स्याद्वीरणं वीरतरम्

स्यादिति ॥ विं पक्षिणमीरयति । ल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ।—विशिष्टजनमीरयति । ‘शूर वीर विकान्तौ’ (चु० आ० से०)—इति मुकुटः । तत्र । ‘विग्रह-प्रदर्शनधातूपन्यसनयोर्विबद्धत्वात् ॥ (१) ॥३॥ अच् (३।१।१३४) । अतिशयितं वीरम् । ‘द्विवचन-’ (पा३।५७) इति तरप् । ‘स्याद्वीरणे वीरतरं वीरश्रेष्ठे शवे च ना’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘तृणभेदस्य’ ‘गांडर’ इति ख्यातस्य ॥

मूलेऽस्योशीरमल्लियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

मूल इति ॥ वीरणस्य मूले । उच्यते । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) ‘वशोः कित्’ (उ० ४।३९) इतीरच् ॥ (१) ॥३॥ न भयमस्मात् । ‘अभया स्त्री हरीतक्यामुशीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ नलं गन्धं ददाति, दयते वा । ‘डुदाञ् दाने’ (जु० प० अ०), ‘देह् पालने’ (भ्वा० आ० अ०) वा । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘नलदं स्यात्पुष्परसोशीरमांसीपु न द्वयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ सेवितुमर्हम् । ‘षेव् सेवने’ (भ्वा० आ० से०) । अर्हं ण्यत् (३।३।१६९) । ‘सेव्यं क्लीवमुशीरे स्यात्सेवाहं पुनरन्यवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ मृणालमिव । सादृश्येऽत्र नञ् ॥३॥ ‘मृणालम्’ अप्यत्र । ‘मृणालं नलदे क्लीवं पुंनपुंसकयोर्विसे’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ जले आशेते । अच् (३।१।१३४) यद्वा, जलो जड आशयो यस्य । ‘जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ लाति दोषान् । अच् (३।१।१३४) क्तिप् (३।२।१७८) वा ।—लामज्जा सारोऽस्य । कप् (पा३।१५४)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (७) ॥३॥ लङ्घते रोगान् । लङ्घते वा भूस्थत्वात् । ‘लघि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘लङ्घिवांस्तोर्लोपश्च’ (उ० १।२९) लघु लीयते । ‘लील् लेषणे’ (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) समस्तं नाम ॥३॥ व्यस्तमपि । ‘लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं लघु’ इति सुश्रुतः । ‘लामज्जकं सुनालः स्यादमृणालं लयं लघु’ ॥ (८) ॥३॥ अवलीयते दाहोऽस्मात् ।—अवदीयते दाहोऽनेन, इति—‘अवदानम्’ इति तु, स्वामी—इति मुकुटः ।

तत्र । स्वामिग्रन्थेऽदर्शनात् । ‘अवदीयते दाहोऽनेन’ इति स्वामिना व्याख्यातत्वाच्च ॥३॥ केचित्तु—‘अवदाहेष्टम्’ ‘कापथम्’ इति नामद्वयमाहुः । ‘लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे । अवदानमिन्द्रगुप्तमवदाहेष्टकापथे’ इति वाचस्पतिः ॥ (९) ॥३॥ इष्टं कापथमस्य । अधोवायुकरत्वात् । यद्वा,—इष्ट-केव दृढः पन्था यस्य, इष्टकायामपि पन्था यस्य, इति वा ॥ (१०) ॥३॥ दश ‘वीरणमूलस्य’ ‘खश’ इति ख्यातस्य ॥

नलादयस्तृणं गर्मुच्छयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

नलेति ॥ तृणजातयः । तृण्यते । ‘तृण अदने’ (त० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणे न । घनर्थे कस्तु परिगणनाच्च ॥ (१) ॥३॥ गिरति, गीर्यते वा । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । ‘ग्रो मुद् च’ (उ० १।९५) इत्युतिः () ॥ (१) ॥३॥ श्यायते । ‘शैह् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः । यद्वा,—श्यामं वर्णमकति । ‘अक गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥३॥ ‘श्यामाकः श्यामकोऽपि च’ इति हल्युधः । तत्र मूलविभुजादिके (वा० ३।२।५) शकन्ध्वादित्वम् (वा० ६।१।९४) बोध्यम् । यत्तु—‘श्यालधूभ्यो मकन्’—इत्याह मुकुटः । तत्र । तस्योणादिद्वृत्तावदर्शनात् (‘साँवा’ इति ख्यातः) ॥ (१) ॥३॥ प्रमुखशब्दाद्वीवाराद्याः । मुकुटस्तु—अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च कङ्ककोद्रवादयो गृहीताः—इत्याह । कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यत्वापातात् ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

अस्तीति ॥ कौ शेते । ‘अन्धेभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा,—कुशयति । ‘कुशिर श्लेषे’ () । ‘इयुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘कुशो रामसुते द्वीपे पापिष्ठे योक्तमत्तयोः । कुशी फाले कुशो दर्भे कुशा वल्गा कुशं जले’ इति हैमः) ॥ (१) ॥३॥ कुशयति । ‘कुथ पूतीभावे’ (भ्वा० प० से०) ‘इयुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । —‘कुथति’—इति स्वाम्युक्तविग्रहश्चिन्त्यः । ‘कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णे कम्बले पुंति बर्हिषि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ दभ्यते । ‘दमी ग्रन्थे’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥३॥ पूयतेऽनेन । ‘पुवः संज्ञायाम्’ (३।२।१८५) इतीत्रः । ‘पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे प्रयति च क्लीवं मेघे स्यादभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि ‘दर्भविशेषस्य’ ॥

अथ कत्तृणम् ।

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिपम् ॥ १६६ ॥

अथेति ॥ कुत्सितं तृणम् । ‘तृणे च जातौ’ (६।३।१०३) इति कोः कदादेशः । (‘कत्तृणं तृणमितृश्योः’ इति मेदिनी)

॥ (१) ॥*॥ पुरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
 'पौरं त्रिषु पुरोद्भूते कतृणे पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
 ॥*॥ शोभनो गन्धः । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्'
 (५।१।१०९) इति ठक् । 'सौगन्धिको गन्धवणिकः सौग-
 न्धिकं तु कतृणे । गन्धोत्पले पद्मरागे कहारे' इति हैमः ॥
 (३) ॥*॥ ध्यायन्ते पशुभिः । 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प०
 अ०) । बाहुलकान्मक् । ('ध्यामं दमनके गन्धतृणे श्यामे-
 ऽभिधेयवत्' इति विश्वः) ॥ (४) ॥*॥ देवैरद्यते स्म । क्तः
 (३।२।१०२) 'अदो जगिधर्त्यसि किति' (२।४।३६) ॥ (५) ॥*॥
 रोहति । 'रुह्यद्विश्च' (उ० १।४७) इति टिषच् । 'कतृणे
 रौहिषं क्लीवं पुंलिङ्गो हरिणान्तरे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥
 (६) ॥*॥ पद् 'रोहिस्' इति ख्याततृणविशेषस्य ॥

छत्रातिच्छत्रपालमौ

छत्रेति ॥ छदति, छदयति, वा । 'छद अपवारणे' । त्रन्
 (उ० ४।१।५९) 'इस्त्रन्निक्पु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ।
 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुसिलीन्प्रयोः । नपुंसकं चात-
 पत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रान्तच्छत्रम् ॥ (२)
 ॥*॥ पालं क्षेत्रं हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२।५२) इति ठक् ॥
 (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलजतृणविशेषस्य' ॥

मालातृणकभूस्तृणौ ।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥*॥ भुव-
 स्तृणम् । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'भूर' अव्ययं
 वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणविशेषस्य' । खामी तु—छत्रादि-
 पञ्चपर्यायानाह ॥

शष्पं बालतृणम्

शष्पमिति ॥ शस्यते । शृष्यति, वा 'शसु हिंसायाम्'
 (भ्वा० प० से०) । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) वा । 'खप-
 शिल्पशष्प-' (उ० ३।२८) इति साधुः ।—'नीपादयः' इति
 पः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलत्तादिवृत्तिषु 'नीपादयः'
 इति सूत्राभावात् । 'शष्पं बालतृणे स्मृतम् । पुंसि स्यात्
 प्रतिमाहानौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बालं तृणम् ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे 'नवतृणस्य' ॥

वासो यवसम्

वेति ॥ अद्यते । घञ् (३।३।१९) 'घवपोश्च' (२।४।३८)
 इत्यदर्धस्तु ।—'घस्यते'—इति विगृह्यन्तौ खामि-मुकुटौ
 चिन्त्यौ । घसेः सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा 'घवपोश्च'
 (२।४।३८) इति सूत्रवैयर्थ्यापातात् ॥ (१) ॥*॥ यौति,
 य्यते, वा । 'यु मिश्रणेऽभिप्रेते च' (अ० प० से०) । 'वहि-
 युभ्यां णित्' (उ० ३।१।१९) इत्यसच् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'गवाद्यदनीयतृणविशेषस्य' ॥

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

तृणमिति ॥ तृण्यते । 'तृणु अदने' (त० उ० से०) ।

अमर० २४

घञ् (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ॥ (१) ॥*॥ अर्ज्यते ।
 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'तृणाख्यायां चित्' (उ०
 ३।५९) इत्युनच् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्त्तवीर्यमयूरयोः ।
 मातुरेकसुतेऽपि स्याद् धवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्र-
 रोगे स्याद् अर्जुनीगवि । उपायां बाहुदानयां कुट्टन्यामपि च
 क्वचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणमात्रस्य' ॥

तृणानां संहतिस्तृण्या

तृणेति ॥ तृणानां संहतिः समूहः । 'पाशादिभ्यो यः'
 (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तृणसमूहस्य' ॥

नड्या तु नडसंहतिः ।

नेति ॥ नडानां संहतिः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९)
 ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नडसमूहस्य' ॥

तृणराजाह्वयस्तालः

तृणेति ॥ तृणानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।
 ९१) तृणराज इत्याह्वयो यस्य ॥ (१) ॥*॥ तालयति । 'तल
 प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तालः
 करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने कर-
 स्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली
 जटायपौ । क्लीवं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥*॥
 तलति । अच् (३।१।१३४) 'तलश्चपेटे तालश्चै तलं
 ज्याघातवारणे । त्सरौ खभावधरयोस्तस्त्रीघाते च संमतम्' ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'तालस्य' ॥

नारिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालीति ॥ नलति, नल्यते, वा । 'णल गन्धे' (भ्वा०
 प० से०) । बाहुलकादिण् । केन वायुना ईर्यते । 'ईर प्रेरणे'
 (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) नालिश्चासौ केरश्च ॥*॥
 कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) (नारिकेलः) ॥ (१) ॥*॥
 लङ्गति, 'लङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् अलच्
 दीर्घश्च । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारि-
 कैलस्य' ॥

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरः

घोण्टेति ॥ घोण्टे । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) ।
 बाहुलकात् टः । 'घोण्टा तु वदरीपूगवृक्षयोरपि योपिति'
 (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । 'पूज्
 पवने' (भ्वा० आ० से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।-
 १२४) इति गच् । मुकुटस्तु—पूज्यते मान्यते सेचनादिना
 फलद्वारेण, अनेन, वा । घञि कृत्वे पूगः—इत्याह । तत्र ।
 पूजेश्वरादिष्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन कृत्वाप्रसङ्गात् ।

१—लङ्गति यरेफचतुर्थः 'नालिकेरचित्तिलकः' इति दमयन्ती-
 छेपात् । २—रङ्गति यलचतुर्थः 'नारिकेलीमहावीरिण नारिकेली-
 वने' इति वासवदत्ताश्लेषात् ॥

‘निष्ठायामनिटः’ (७।३।५३) इति वार्तिकश्च । ‘पूगः क्रमुक-
संघयोः’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ क्रमाति । ‘क्रमु पाद-
विक्षेपे’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । ‘संज्ञायां कर्’ (५।-
३।७५) । ‘क्रमुकस्तु पुमान् भद्रमुत्तके ब्रह्मदारुणि । फले
कार्पासिकायाश्च पट्टिकालोध्रूगयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ सुवन्त्यनेन । संसकृत्वात् । ‘शु पुरीपोत्सर्गे’ (तु० प०
अ०) । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः । यत्तु
मुकुटः—बाहुलकादुणाभाव इति । तत्र । अस्य कुटादित्वात्
॥*॥ ‘गुवाकोऽपि च गूवाकः’ इति तारपालः । तत्र बाहु-
लकादीर्घः ॥ (४) ॥*॥ खमिन्द्रियमाकाशं वा पिपति । ‘पृ
पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूलविमुजादिकः (वा०
३।२।५) । ‘उदोष्ठपूर्वस्य’ (७।१।१०२) । यत्तु—अचि
(३।१।१३४) उत्त्वम् (७।१।१०२) आह मुकुटः । तत्र ।
‘इत्थोत्वाभ्यां गुणवृद्धी—’ (७।१।१०२) इति वार्तिकविरोधात् ।
यदपि—‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०) ।—इत्ययं धातु-
रुपन्यस्तः । तदपि न । ‘खपूरः’ इति रूपप्रसङ्गात् । (‘खपूरः
क्रमुके भद्रमुत्तकेऽलसकेऽपि च’ इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
पञ्च ‘पूगवृक्षस्य’ ‘सोपारी’ इति ख्यातस्य ॥

अस्य तु ।

फलमुद्वेगम्

अस्येति ॥ अस्य पूगस्य । उद्गतो वेगोऽस्मात् । संसक-
त्वात् । उद्विजन्तेऽनेन । ‘ओविजी—’ (तु० आ० से०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘क्रमुक-
फलस्य’ ॥

एते च हिंतालसहिताख्ययः ॥ १६९ ॥

खजूरः केतकी ताली खजूरी च तृणद्रुमाः ।

एत इति ॥ एते नालिकेराद्यास्तयो हिंतालेन चतुर्थेन
सहिताः खजूराद्याश्च चत्वारः । तृणजातीया द्रुमाः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) हीनोऽल्पतालः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ खर्जति । ‘खर्ज व्यथने’ (भ्वा०
प० से०) । ‘खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ’ (उ० ४।९०)
इत्यूरः । ‘खजूरं रूप्यफलयोः खजूरः कीटवृक्षयोः’ (इति
हैमः) ॥ (१) ॥*॥ ‘जातेरत्नी—’ (४।१।६३) इति ङीप् ।
गौरादिः (४।१।४९) वा । ‘वनखजूरी’ इति ख्याता ॥
(१) ॥*॥ केतयति । ‘कित निवासे’ (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ण्वुल् (३।१।१३४) वा गौरादिः (४।१।४९) ॥
(१) ॥*॥ तालयति । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।-
४९) वा ङीप् ॥ (१) ॥*॥ ‘तृणद्रुमभेदानां पृथक्’
एकैकम् ॥

इति वनौषधिवर्गविवरणम् ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

सिंह इति ॥ सिञ्चति । ‘पिच क्षरणे’ (तु० उ० अ०) ।
‘सिञ्चेः संज्ञार्या हनुर्मौ कथ’ (उ० ५।६२) । यद्वा,—हिनस्ति ।
‘हिसि हिंसायाम्’ (क० प० से०) अच् (३।१।१३४) । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । ‘सिंहः कठीरवे राशौ सत्तमे चोत्तर-
स्थितः । सिंही तु कण्टकार्या स्यात्’ (इति मेदिनी) ।
‘सिंही स्वर्मानुमातरि । वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्’ (इति हैमः)
॥ (१) ॥*॥ मृगणामिन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ पवते । ‘पवि
विस्तारे’ (भ्वा० आ० से०) पञ्च विस्तृतमास्यमस्य । यद्वा,—मुखं
पादाश्च पञ्च आस्यानीव यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३) ॥*॥
हारीणि पिङ्गले अक्षिणी यस्य । ‘बहुव्रीहौ—’ (५।४।११३) इति
पच् ॥ (४) ॥*॥ केसराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्य । ‘अतः—’
(५।२।११५) इतीति । ‘केसरी तुरगे सिंहे पुंनाने नागकेसरे’
(इति मेदिनी) ॥*॥ केचित् (केसरी) इति तालव्योष्म-
मध्यमाहुः । के वारि शिरसि वा शीर्यते । ‘शू हिंसायाम्’
(क्वा० प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । ‘हलदन्तात्—’
(६।३।९) इत्यलृक् । सोऽस्त्यस्य । इन् (५।२।११५) ॥
(५) ॥*॥ हरति । ‘अच इः’ (उ० ४।१३९) ।
‘हरिश्चन्द्रार्कवाताव्युक्तभेकयमाहिषु । कपौ सिंहे हरेऽजंऽशौ
शके लोकान्तरे पुमान् । वान्यवत् पिङ्गहरितोः’ (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ षट् ‘सिंहस्य’ ॥

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे

शार्द्धिति ॥ शारयति । ‘शू हिंसायाम्’ (क्वा० प० से०) ।
स्वार्थणिचः क्तिप् । द्यते । ‘दृट् परितापे’ (दि० आ०
से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकादृक् । यद्वा,—शृणाति ।
पिञ्जादृलच् (उ० ४।९०) बाहुलकादुक्तवृद्धी । ‘शार्दूलो
राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थितः’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वौ वर्णौ इयते । ‘इङ् गतौ’
(दि० आ० अ०) । बाहुलकात् पो गुणाभावश्च । द्वीपाकार-
रेखावत्त्वाद् द्वीपं चर्मास्त्यस्य । ‘अतः—’ (५।२।११५)
इतीति ॥ (२) ॥*॥ व्याजिग्रति । ‘प्रा गन्धोपादाने’
(भ्वा० प० अ०) ‘व्याङि प्रातेश्च जातौ’ (उ० ५।६३)
इति कः । यद्वा,—‘आतथ्योपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः ।
‘पात्रा—’ (३।१।१३७) इति शो न । ‘जिघ्रः संज्ञायाम्—’
(वा० ३।१।१३७) इति निषेधात् । ‘व्याघ्रः ख्यातुं
शार्दूले रक्तरण्डकरजयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्टकार्या
तु योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वाघ’ इति
ख्यातस्य ॥

तरश्वस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

तरेति ॥ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति । ‘क्षिणु हिंसा-
याम्’ (त० उ० से०) । मितद्वदिदुः (वा० ३।२।१८०)
॥ (१) ॥*॥ शृगमति । ‘क्षद् भक्षण्ये’ (अ० प० अ०)

ल्युः (३१११३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तेंदुआवाघ' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये । 'हुण्डातर' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किरिः ।
दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा कोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

वरेति ॥ वरं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३१२१०९) इति डः । 'वराहो नाणके किरां । मेघे सुखे गिरौ विष्णौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सवनम् । 'पूङ् प्राणि-गर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३१२१०८) । सुवं प्रसवं करोति । 'कृञो हेतु—' (३१२१२०) इति डः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्भूशूकरपांशवः' इति शमेदः । शूकोऽस्त्यस्य । खरोमत्वात् । रः । यद्वा,—शृङ्गं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३१२१३) इति कः । यद्वा,—'शृ' इति ध्वनिं करोति । अच् (३१११३४) । डः (३१२१२०) वा ॥ (२) ॥*॥ घर्षति । 'घृषु संघर्षे' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'घृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ कोलति पीनत्वात् । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । यद्वा,—कोलन्त्यज्ञान्यत्र । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् । 'कोलो मेलक उत्तरेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं च वदरे कोला पिप्पल्यां चव्यभेषजे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ पोत्रं मुखाग्रमस्त्यस्य । 'अतः—' (पा३१११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३१११३५) । इति कः ॥*॥ 'किरिः' इति पाठे बाहुल-कात् किः । ('अप किरः किरिः । भूदारः शूकरः' इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ केटति । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् किट्' (उ० ४१२०) ।—किटति—इति मुकुट-श्चिन्त्यः । किटेस्तौदादिकत्वाभावात् ॥ (७) ॥*॥ दंष्ट्राऽस्त्यस्य । ब्रीह्यादीनिः (पा३१११६) ॥ (८) ॥*॥ घोणा नासाऽस्य । ब्रीह्यादिः (पा३१११६) ॥ (९) ॥*॥ स्तब्धानि रोमाणि यस्य ॥ (१०) ॥*॥—कुडति । 'कुड घनत्वे' (तु० प० से०) । अच् (३१११३४)—इति मुकुटः । तत्र । कुटादि-त्वाङ्गुणाग्रसङ्गात् । कुटनम् । घञ् (३१३११५) । कोडोऽ-स्यास्ति । अर्वावाद्यच् (पा३११२७) ॥ (११) ॥*॥ भुवं दारयति । 'वर्मेण्यण्' (३१२११) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'सूकरस्य' ॥

कपिप्लुवंगप्लवगशाखाभृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो चलौकाः

केति ॥ कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कुण्ठकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४११४४) इतीन् । 'कपिर्ना सिङ्गे शाखाभृगे च मधुसूदने' इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ लवनम् । 'प्लु गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३१-

३१५७) लुवेन गच्छति । 'गमश्च' (३१२१४७) इति खच् । 'खच डिद्वा' (वा० ३१२१३८) ॥*॥ लित्वाभावे 'प्लुवंगमः' च । 'प्लुवंगमश्च मण्डूके तथा शाखाभृगेऽपि च' (इति भेदिनी) (२) ॥*॥ 'अन्येष्वपि—' (वा० ३१३१४८) इति डः । 'प्लुवगः कपिभेकयोः । अर्कसूते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ शाखाचारी मृगः पशुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २१-११७८) ॥ (४) ॥*॥ वलीयुक्तं मुखमस्य । वली मुखेऽस्य—इति वा ॥ (५) ॥*॥ मर्कति । 'मर्क' धातुर्ग्रहणे । 'शकादि-भ्योऽटच्' (उ० ४१८९) मुकुटस्तु—मर्कः सौत्राद्वयार्थान्तु-रादित्वाद्धिकल्पितणिचः 'शकादिभ्योऽटच्'—इत्याह । तच्चि-न्त्यम् । मर्केश्वरादित्वाभावात् । यदपि—म्रियते । 'जट-मर्कटौ' इति मृढोऽटन्ककारश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तदपि निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ (६) ॥*॥ वने भवं फलादि । अण् (४१३१५३) वानं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३१२१३) इति कः । वानम् । 'वा गत्यादौ' (अ० प० से०) । संपदादिक्रिप् (वा० ३१३१०८) । विग-मनेऽपि रुणाति वालकम् । 'नृ नये' (त्रया० प० से०) अच् (३१११३४) । वा किञ्चित् नरो वा ॥ (७) ॥*॥ 'की' इति शब्दमीष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'मूलविभुजा—' (वा० ३१२११५) इति कः । यद्वा,—कस्य वायो-रपत्यम् । 'अत इन्' (४१११५५) । किर्हनुमात् ईशो यस्य ॥ (८) ॥*॥ वनमोकोऽस्य ॥ (९) ॥*॥ नव 'वानरस्य' ॥

अथ भल्लुके ॥ ३ ॥

नक्षत्राच्छभल्लुभाल्लुकाः

अथेति ॥ भल्लते । 'भल्ल हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कर्' (पा३१७५) । यत्तु मुकुटेन—'यूकादयश्च' इति सूत्रमुक्तम् । तदुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्य-ते ।—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामि-मुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ उल्ल-कादित्वात् (उ० ४१४९) दीर्घमध्योऽपि । 'भल्लुको भल्लुको भल्ल इत्युल्लकादयश्च सः' इति पुरयोक्तमः ॥*॥ प्रज्ञायणि (पा३१३८) 'भल्लुक्' 'भाल्लुकः' च ॥ (१) ॥*॥ ऋक्षो-ति । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) । अच् (३१११-१३४) । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लुके शोणके पुमान् । कृत-वेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्' (इति भेदिनी) ।—ऋक्षति—इति स्वामी चिन्त्यः । ऋक्षेः सौवादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ अच्छ आभिमुख्येन भल्लते । अच् (३१११३४)—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामि-मुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ संवैतविरहीत-मिदं नाम । 'अच्छः स्फटिकभल्लूकनिर्मलेष्वच्छमव्ययम् । आभिमुख्ये' (इति भेदिनी) । ('भल्लुः स्यात् पुंसि भल्लूके

१—'दधति कुहरमार्जं यत्र भल्लूकयुनाम्' इति प्रयोगात्—इति स्वामि-मुकुटौ । २—'अच्छभल्लपरिपङ्क्तिहरन्ती' इत्यभिन्नन्दः—इति मुकुटः ।

शङ्खभेदे तु न द्वयोः । भङ्गातक्यां स्त्रियां भङ्गी' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ भालयते । 'भल आमण्डने' चुरादिराकु-
स्सीयः ।—भालयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'भालु' इति ख्यातस्य ॥

गण्डके खङ्गखङ्गिनौ ।

गण्डेति ॥ गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'जमन्ताङ्' (उ० १।१।१४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा,—
गण्डति संहतो भवति । 'गण्डि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)
प्वुल् (३।१।१३३) 'गण्डकः पुंसि खङ्गे स्यात् संख्याविद्या-
प्रभेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डकी सरिदन्तरे' इति
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ खडति । 'खड भेदने' (चु० प०
से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ।
'खङ्गो गण्डकशङ्गातिबुद्धभेदेपु गण्डके' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ।
(२) ॥*॥ खङ्गः शृङ्गमस्यस्य । इतिः (५।२।११५) ।
'खङ्गी ना गण्डके मञ्जुघोषे खङ्गधरे त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'गंडा' इति ख्यातस्य ॥

लुलापो महिषो बाहद्विपत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

लुलेति ॥ लुडति पङ्के । 'लुड संश्लेषे' (तु० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । डल्योरेकत्वम् ।
आप्नोति । 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । अच् (३।१।-
१३४) । लुलश्चासावपथ । यद्वा,—लुड्यन्ते । 'लुड विलोडने'
() भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । लुला विलोडिता आपो
येन । 'लुल विमर्दने' इति सौत्रो घातुर्वा ॥*॥ 'लुलार्थः'
इति अन्तस्थयकारान्तपाठे बाहुलकादायत्प्रत्ययः ।—'लुलि-
कुलिकषिभ्य आयः'—इति मुकुटलिखितसूत्रमुज्ज्वलदत्ता-
दिषु न पश्यामः । यद्वा,—अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । लुलश्चासावयश्च ॥ (१) ॥*॥
महति, मह्यते, वा । 'मह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) ।
अविमह्योष्टिपन् (उ० १।४५) । यद्वा,—मंहते । 'महिङ्
बुद्धौ' (भ्वा० आ० से०) आगमशासनस्यानित्यत्वाच्च तुम् ।
'टिद्धा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ बाहानां
द्विपन् । बाहेषु द्विपन् वा । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति
योगविभागात् समासः ॥ (३) ॥*॥ के जले आसरति ।
'रु गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,—
इषत् सरति । स्थूलकायत्वात् । 'इषदर्थे' (६।३।१०५)
इति कोः कादेशः ॥ (४) ॥*॥ सीरोऽस्त्वेषाम् । इनिः (५।२।-
११५) । सीरिणां कर्मकाणामिभ इव । शकन्वादिः (वा०
६।१।१४) । प्रज्ञायन् (५।४।३८) । यद्वा,—'सीरोऽर्कहल्योः
पुंसि' (इति मेदिनी) । सीरस्य सूर्यस्य इभ इव । पुत्रवाहन-

त्वात् । पूर्ववत् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'महिपस्य' ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।

सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

स्त्रियामिति ॥ शिवः शिवा वा देवताऽस्त्यस्याः । अर्श-
आयच् (५।२।१२७) । शकुनावेदकत्वात् । 'शिवः किलः
शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वताच्छृगालेऽपि
स्त्रीलिङ्गः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते । तदपवादोऽयम् ॥
(१) ॥*॥ भूरयो माया यस्य ॥ (२) ॥*॥ गां विकृतां वाचं
मिनोति । 'डुमिच् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृवापा-'
(उ० १।१) इत्युण् ॥ (३) ॥*॥ मृगेषु धूर्त इव 'संशयां
कन्' (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ सृजति मायाम् । 'सृज
विसर्गे' (तु० प० अ०) । बाहुलकात् कालन् । न्यल्कादिः
(७।३।५३) । अष्टगु आलाति वा । कः (३।२।३) । वृषोद-
रादिः (६।३।१०९) ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्भशम्बर-
शङ्कराः । रशनापि च जिह्वायां शृगालः कलशोऽपि च'
इति शभेदः । शृङ्गं न लीति । पूर्ववत् । 'शृगालो वक्त्रके
दैले शृगालं डमरे विदुः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ वक्ष्यते
'वञ्च प्रलम्भने' (चु० आ० से०) । प्लुल् (३।१।१३३) ।—
वक्षयति—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । आकुस्सीयस्य वक्षैरात्मने-
पदित्वात् । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवधौ च जम्बुके' (इति
मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प०
से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'तृज्जत् क्रोष्टु'
(७।१।९५) ॥ (७) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तं रौति । मितद्वादि-
त्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (८) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तौ
रवोऽस्य । 'गुहारूपं वृषमेरुः फेरवस्तारवः शिवा । सूकरो-
ऽतिरुजः फेरुः श्वसीरुमण्डलाहितः' इति साहसङ्कः ॥ (९)
॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । मृग्यादिः
(उ० १।३७) ।—मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः,
बुक् च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । टिलोपप्रसङ्गात् । बुकोऽप्रसङ्गाच्च
॥*॥ उल्लकादित्वात् (उ० ४।४१) जम्बूकश्च । 'खरोष्ट्रकपि-
जम्बूकवायसाजम्बरो यमः' इति वाचस्पतिः ॥ (१०) ॥*॥
दश 'जम्बुकस्य' ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।

ओतुरिति ॥ अवति विष्टाम्, आखुभ्यो गृहम्, वा ।
'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) 'सितनि-' (उ० १।६९)
इति तुन् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्युङ् । रीष्यः (६।१।-
१०१) गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ वेडति, विड्यते,
वा । 'विड आक्रोशे' (भ्वा०) । 'तमिविशिविडि-' (उ० १।-
११८) इति कालन् । 'विडालो नेत्रपिण्डे स्याद्वृषदंशकके
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मार्ति मुखम् । 'मृज्
शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'कञ्जिन्मृजिभ्यां चित्' (उ० ३।-

१३७) इत्यारम् । 'मृजेवृद्धिः' (७।२।११४) । 'मार्जार
भोतौ खट्वांशे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वृषान् मूपकान्
दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।-
१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ आखून् भुङ्क्ते ।
आखूभ्यो भुनक्ति वा । 'भुज् पालनाभ्यवहारयोः' (६० प०
अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मार्जारस्य' ॥
त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकतात्मजे ॥ ६ ॥

त्रेति ॥ गोधाया अपत्यम् । 'गोधाया ढक्' (४।१।१२९)
॥ (१) ॥*॥ 'आरगुदीचाम्' (४।१।१३०) ॥ (२) ॥*॥
शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि सर्पा-
द्गोधायां जातस्य 'चन्दनगोहा' इति ख्यातस्य ॥

श्वाविचु शल्यः

श्वेति ॥ श्वानं विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
क्तिप् (३।२।१७८) । 'नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥
(१) ॥*॥ शलति । 'शल चल्ने' (भ्वा० प० से०) । अट्ट्या-
दित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'शल्यं तु न त्रिषां शङ्को क्लीवं
क्ष्वेडेपुतोमरे । मदनद्वश्वाविधोर्ना' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ॥

तल्लोत्रि शलली शललं शलम् ।

तदिति ॥ तस्य श्वाविधो लोमनि । शलति । वृषादित्वात्
(उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात्
(४।१।६४) वा ङीप् क्षियाम् ॥ (१) ॥*॥ स्त्रीत्वाविवक्षायां
शलम् । 'तच्छलाकायां शललं शलमित्यपि' इति हैमनाम-
माला) । 'शललस्तु नृशण्डयोः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥
पञ्चाद्यपि । 'शलं तु शलकीलोत्रि शलो मृगे गणे विधौ'
(इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शल्यरोम्णाम्' ॥

वातप्रमीर्वातमृगः

वातेति ॥ वातं प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनात् । 'वात-
प्रमीः' (४।१) इत्युणादिसूत्रेण माळ ईप्रत्ययः क्तिप् । 'वात-
प्रमीर्वातमृगः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'योषिति वातप्रमीः
समीरमृगः' इति बोधालितात् स्त्रीत्वमप्यस्य—'कृदि-
कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप्—इत्येके । अन्ये तु-
कारग्रहणस्य तपरार्थत्वाद्दीर्घान् ङीप् न—इत्याहुः ॥ (१)
॥*॥ वात इव वातस्य वा मृगः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृग-
मेदस्य' ॥

कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

कोक इति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ईहा मृगेष्वस्य । ईहां मृग-
यते वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मृगयति—इति मुकुट-
श्चिन्त्यः । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्यात्मनेपदित्वात् । ईहा-
प्रधानो मृगो वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'ईहा-
मृगस्तु पुंसि स्यात् कोकरूपकमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । यद्वा,—वृणोति । 'वृज् वरणे' (स्वा०
उ० से०) । 'स्रष्टृषुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४।१) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'वृकस्य' 'विग' इति ख्यातस्य ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

मृग इति ॥ मृगयते व्याधैः । 'मृग अन्वेषणे' (चु०
आ० से०) घञ् (३।२।१९) ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।-
५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । घञापि रूपसिद्धेः ।
अदन्तत्वाद्गुणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्र-
मेदयोः । अन्वेषणायां यात्रायां मृगी तु वनितान्तरे' इति
विश्व-मेदिन्या ॥ (१) ॥*॥ कौ रङ्गति । 'रणि गतौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (५।२।१२७) । कौ रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (२)
॥*॥ वातमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वाहु-
लकादुण् ॥*॥ 'वानायुः' इत्येके । वनभवमयते ॥ (३)
॥*॥ हरति मनः, ह्रियते गीतेन वा । 'श्यास्त्याहृन्विभ्य
इनच्' (उ० १।४६) । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधेय-
वत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्वत्तमेदयोः । सुवर्ण-
प्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अजिनस्य योनिः
(५) ॥*॥ 'विश्वाची चारलोचनः' इति रभसः । पञ्च
'हरिणस्य' ॥

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यम्

ऐणयिति ॥ मृग्याश्चर्मास्थिमांसादि । एण्या विकारो-
ऽवयवो वा । 'एण्या ढक्' (४।३।१५९) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्)
'हरिणाजिनस्य' ॥

एणस्यैणम्

एणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा । 'प्राणिरज-
तादिभ्योऽन्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) ॥

उमे त्रिषु ॥ ८ ॥

उमे इति ॥ उमे ऐणैयेणे ॥

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

केति ॥ पठेते हरिणमेदा अजिनयोनयः स्युः । के दलति ।
'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (४।१।१३४) ।—
'कन्दर्नलोपश्च' इत्यारम्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वल-
दत्तादिपूक्तसूत्रदर्शनात् । ङीप् (४।१।६३) । 'कदली हरि-
णान्तरे । 'रम्भायां वैजयन्त्यां च' इति (लान्तेपु) हैमः ।
'रम्भावृक्षे च कदली पताकामृगमेदयोः' (इति लान्तेपु
मेदिनी) । 'कदलं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ कन्दे
सस्यमूले लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।१।१०१) इति डः । यद्वा,—कन्दति । 'कदि
आदाने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६)

कलच् । गौरादिः (४११४१) । ('कन्दलं त्रिषु कर्षलेऽप्युप-
रागे नवाङ्कुरे') । 'कल्वानौ कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयोः'
(इति लान्तेषु मेदिनी) । अत एव—इयन्तावेतौ—इति स्वामी
चिन्त्यः ॥ (१) ॥३॥ चिनोति । 'चिच् चयने' (स्वा०
उ० अ०) । बाहुलकाद् नक् दीर्घश्च । 'चीनो देशांशुक-
ग्रोहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
चमति । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) खर्जादि-
त्वात् (उ० ४१९०) ऊरः । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९)
अत उट् । यद्वा,—चम् चम्वां वा ऊर्यस्य ॥ (१) ॥३॥
प्रीणाति, प्रीयते वा । 'प्रीच् तर्पणे' (क्वा० उ० अ०) ।
'प्रीट् प्रीणने' (दि० आ० अ०) वा । 'ङगुपध-' (३११-
१३५) इति कः । स्थायै कच् (५१३७५) ॥ (१) ॥३॥
शोभनावूरु यस्य ॥ (१) ॥३॥ 'अजिनजातीयमृगाणाम्'
पृथक् ॥

कृष्णसाररुक्न्यङ्कुरङ्कुशंवररौहिषाः ।

गोकर्णपृषतैर्गन्धर्वरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णेन सारः शबलः । 'तृतीया-' (२११-
३०) इति समासः । 'कृष्णसारः शिवापायां मृगभेदे लुही-
तरौ' इति हैमः ॥३॥ ('कृष्णशारः' इति) तालव्यपाठे ।
कृष्णश्चासौ शारश्च । 'वर्णो वर्णेन' (२११७८) इति समासः ।
'शारः शबलजातयोः' इति तालव्यादौ रमसः ॥ (१) ॥३॥
रौति । 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'जन्वादचश्च' (उ०
४१९०२) इति साधुः । 'रुहद्वैले मृगेऽपि च' इति हैमः ॥
(२) ॥३॥ नितरामवति । 'नावधेः' (उ० ११९७) इति कुः ।
न्यद्वत्वादित्वात् (७३१५३) कुत्वम् । 'न्यङ्कर्मणे मुनौ' इति
हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥३॥ रमते रज्यते वा । मृग्यादित्वात्
(उ० ११३७) साधुः । मुकुटस्तु—रङ्गति गच्छति—इति
व्याख्यत् । तत्र । रङ्गिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् ॥ (४) ॥३॥
शं वृणोति । 'वृच् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि धातोः
संज्ञायाम्' (३१२१४) इत्यच् । 'शंवरो दानवान्तरे ।
मत्स्यैर्गणिरभेदेषु शंवरी पुनरोषधौ' इति हैमः ॥ (५) ॥३॥
रौहिषं तृणभेदमस्ति । 'शेषे' (४१२१२) इत्यण् । 'रौहिषं
कतृणे छीवं पुंसि स्याद्वरिणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६)
॥३॥ गोरिव कर्णवस्य । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे च
गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णौ मूर्विकौषधौ' इति
मेदिनी ॥ (७) ॥३॥ पृषताः सन्त्यस्य । अशोबाद्यन् (५१-
२१२७) यद्वा,—पषति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३११११) इत्यतच् । 'मृगो विन्दुः

पृषथैव पृषतश्च प्रकीर्तितः' इति व्याडिः । ('पृषतवत् पृष-
न्मृगे । विन्दौ' इति हैमः) । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहिते ।
श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (८) ॥३॥ एति ।
बाहुलकाणः ॥ (९) ॥३॥ ऋच्छति । इयति वा बाहुलकात्
इयन् ॥३॥ (कृष्यः) मूर्धन्यान्तोऽपि—ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) अत्र्यादित्वात् (उ० ४१११२) साधुः ॥३॥
'रिष्यः' अपि । रिष्यते । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) ।
अत्र्यादिः (उ० ४१११२) । 'एणः कुरङ्गे मारिष्यः स्यादश्व-
श्चारुलोचनः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१०) ॥३॥ रोहति ।
'रुह वीजजनमनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे
रस्य लो वा' (उ० ३१९४) इतीतच् ॥ (११) ॥३॥ चमति,
चम्यते, वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्ति-
कमिभ्रमिचमि-' (उ० ३११३२) इत्यमरः । 'चमरं चामरे
ली तु मज्जरीमृगभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥३॥ एते
द्वादश 'मृगभेदाः' ॥

गन्धर्वः शरभो रामः सुमरो गवयः शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गद्याद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते, वा । 'गन्ध अर्दने'
चुरादिः । अच् (३१११३४) । घञ् (३१३१९९) वा ।
अर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ।
गन्धश्चासावर्वश्च । शकन्धादिः (वा० ६११९४) । यद्वा,—गन्धे
अर्वो बोधोऽस्य । 'गन्धर्वः पशुभेदे पुंस्कोकिलतुरंगयोः ।
अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' इति (स्पर्शान्ते)
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ शृणोति । 'शृ हिंसायाम्' (क्वा०
प० से०) । 'कृशृश्लिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३११२२) ।
'अष्टापदे च करभे शरभः स्यान्मृगान्तरे' इति तालव्यादौ
रमसः । 'शरभस्तु पशोर्भिदि । करभे वानरभिदि' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ रमते अन्तर्भावितण्यर्थो वा ।
'ज्वलिति-' (३१११४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्ननेन वा ।
'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । 'रामा योषाहिङ्गुलिन्योः
ह्रीवं वास्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरुणे रैणुकेय हलसुधे ।
हये च पशुभेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ सरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'सृष्यदः कमरच्' (३१२१६०) ॥ (१) ॥३॥ गवते । 'गुह्य
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादयः । यद्वा,—गवचनम् ।
'ऋदोरप्' (३१३१५७) गवं गवेन वा याति । मूलविमुजा-
दिकः (वा० ३१२१५) ॥ (१) ॥३॥ शशति । 'शश ह्रतगतौ'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (१) ॥३॥ इत्यादयो
येऽजोक्ताः, ये च पूर्वोक्ताः सिंहादयः, वक्ष्यमाणान्ध ये गोमेघ-
हस्तश्चादयः, सर्वे ते पशुजातयः पशुशब्दवाच्याः ।
पश्यति सर्वमविशेषेण । 'दृशिद् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ।

१—हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥

१—हैमे तु 'कलापे' इति लिखितम् । 'समूहे' इति व्याख्यात-
मनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यान् । २—रौहिट् हलन्तोऽपि 'स एव
रौहिषां मध्ये चरति' इति भवभूतिः । 'रूणद्धि कश्चित् हृमे
पराहिषी' इत्यभिनन्दः—इति मुकुटः ॥

‘अर्जिहृशि-’ (उ० १।२७) इत्युः पशिरादेशश्च । यत्तु मुकुटः—
पशोः सौत्रधातोः ‘अपट्ठादयः इति कुः’ इति मुभूतिः—
इत्याह । तदुक्तसूत्रास्परणमूलकम् ।—पाश्यन्ते पाशैः—
इति खान्यप्येवम् । ‘मृगभेदानाम्’ पृथक् ॥

उन्दुरुर्मृषिकोऽप्याखुः

उन्दिहति ॥ उन्ति । ‘उन्दी हृदने’ (रु० प० से०) ।
वाहुलकादुहः । ‘कन्दुरुन्दुरुन्दुरः’ इति शब्दार्णवः ॥
(१) ॥३॥ मुष्णति । ‘मुष स्तेये’ (भ्वा० प० से०) । ‘मुष्णा-
तेर्दीर्घश्च’ (उ० २।४२) इति किकन् ॥३॥ ‘मूष स्तेये’
(भ्वा० प० से०) दीर्घोपधोऽस्ति । मूषति । ष्टुल् (३।१।-
१३३) । ‘भद्रमृषिक आसन्दी कुन्दुरुन्दुरुन्दुरः । मू-
षको वज्रदशनः क्रमः काण्डो विलेशयः’ इति वाच-
स्पतिः ॥ (२) ॥३॥ आ खनति । ‘खनु अवदारणे’ (भ्वा०
उ० से०) । ‘आहपरयोः खनिश्रभ्यां ङिच्’ (उ० १।३३)
इत्युः । मुकुटस्तु—‘आदि खनिर्वह्योर्नलोपश्च’ इति कुर्नलो-
पश्च । वाहुलकादलोपः—इति सूत्रमुपन्यास्यत् । तच्चिन्त्यम् ।
उज्ज्वलदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि ‘मृषिकस्य’ ॥

गिरिका चालमृषिका ।

गिरीति ॥ गिरति । ‘कृगृपृकुटि-’ (उ० ४।१४३) इति
इः किकच् । ‘अत इत्-’ (७।१।१००) संज्ञायां कन् (५।३।७५)
॥ (१) ॥३॥ ध्रुत्वात् चाला चासौ मृषिका च । ‘खर्वा-
खुर्वालमृषिका’ इति दुर्गः ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘स्वदप-
मूपकजातेः’ ॥

सरटः कृकलासः स्यात्

सरेति ॥ सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘शका-
दिभ्योऽट्’ (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥३॥ कृकं शिरो ग्रीवां
कण्ठं च लासयति चालयति । ‘लस शिल्पयोगे’ चुरादिः ।
‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘सरटस्य’ ‘किर्काट’
इति ख्यातस्य ॥

मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

मुसेति ॥ मुसति संशयम् । ‘मुस लण्डने’ (दि० प०
से०) घृपादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वान्दीप् ।—
जाती टीप् (४।१।६३)—इति मुकुटः । तज्ज । स्त्रीविषयत्वात् ।
‘मुसलं स्यादयोऽप्ये च पुनपुसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्या-
मातुपर्णागृहगोधिकयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥३॥ तालव्यैमध्या
(मुसली) इति स्वामी ॥ (१) ॥३॥ अल्पा गोधा ‘अन्ये’ (५।-
३।८५) इति कन् । गृहस्य गोधिका । ‘ज्येष्ठा स्त्री कुल्यमत्स्या

च गृहगोधा गृहालिका’ इति साहसङ्कः ।—‘गृहगो-
लिका’ इति पाठः सभ्यः—इति स्वामी ॥ (२) ॥३॥ द्वे
‘गृहगोधायाः’ ‘विहृत्तिया’ इति ख्यातायाः ॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ।

लूतेति ॥ लुनाति । ‘लुन् हृदने’ (भ्वा० उ० से०) ।
‘हसिमृन्-’ (उ० ३।८६) इति तन् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ।—
वाहुलकात्तन्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रज्ञानमूलकः । ‘लूता
लूतका’ इत्यमरदत्तः । ‘लूता तु रोगे पिपीलिकोर्णनाभयोः’
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ तन्तून् वयति । ‘वेच् तन्तुसंताने’
(भ्वा० उ० अ०) । ‘हावामश्च’ (३।२।२) इत्यण् ॥३॥ तन्त्रं
तन्तून् वयति ‘तन्त्रवायः’ इति स्वामी ॥ (२) ॥३॥ ऊर्णव
तन्तुर्नाभावस्य । अच् (५।४।७५) इति योगविभागादच् ।
‘व्यापोः-’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥३॥ मर्कति । मर्क सौत्रो
धातुर्ग्रहणार्थः । शकादित्वात् (उ० ४।८१) अट् । ‘संज्ञायां
कन्’ (५।३।७५) ‘अथ मर्कटकः सख्यभेदे वानरलूतयोः’
इति मेदिनी ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि ‘ऊर्णनाभस्य’ ‘मर्कटी’
इति ख्यातस्य ॥

नीलङ्गुस्तु किमिः

नीति ॥ नितरां लङ्गति । ‘लङि गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
नीलति वा । ‘नील वर्णे’ (भ्वा० प० से०) ‘खदशङ्कु-’ (उ०
१।३।६) साधुः । ‘नीलङ्गरपि नीलाङ्गुः’ इति द्विरूपकोशः ।
‘नीलङ्गुः स्यात् कृमौ पुंति भम्भराल्यां तु योषिति’ इति
मेदिनी ॥ (१) ॥३॥ क्रामति । ‘क्रमु पादविक्षेपे’ (भ्वा० प०
से०) । ‘कमितमिशस्तम्भामत इत्’ (उ० ४।१२२) इति किः
॥३॥ वाहुलकात् संप्रसारणमपि । ‘द्वमामये भवेत्पुंसि कीटे च
किमिद्वत् कृमिः’ इति रभसः । ‘किमिर्ना कृमिद्वत्
कीटे लाक्षायां कृमिले खरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
‘सुनकीडा’ इति ख्यातस्य ॥

कर्णजलौका शतपद्युमे ॥ १३ ॥

कर्णंति ॥ कर्णस्य जलौकेव ॥३॥ (कर्णजलौकाः)
सान्ता वा ॥ (१) ॥३॥ शतं पादा यस्याः । ‘कुम्भपदीषु
च’ (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (२) ॥३॥ सान्तत्वेऽपि
स्त्रीत्वबोधनाय—‘उभे’ इति । द्वे ‘कर्णजलौकायाः’
‘गोजर’ इति ख्यातस्य ॥

वृश्चीकः शककीटः स्यात्

वृश्चीति ॥ वृश्चति । ‘ओ व्रथू हृदने’ (तु० प० से०)
‘व्रथिहृयोः किकन्’ (उ० २।४०) । ‘ग्रहिज्या-’ (६।१।-
१६) इति संप्रसारणम् । ‘वृश्चिकस्तु हृणे राक्षो शककीटो-
पवीभिदोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ शकयुक्तः कीटः ।

२—अनेकार्थकैरवाकर्तुमुष्णं तु ‘कन्दने गन्दे’ इति व्याख्यातं
सामानाधिकरण्यात् ॥

१—अन्ति (३।२।१३४) । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात्
(४।१।६३) वा जीभि ‘सूरी’ अपि ॥ ‘इन्ति कौटुम्भिकं राक्ष
तथा सूरीमिदं च यत्’ इति शालिहोत्र—इति मुकुटः ॥
२—‘मुषली’ सूत्र्ययस्या च इति वर्णदेशना—इति मुकुटः ॥

शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्णा-
दिभक्षककृमिविशेषस्य' ॥

अलिङ्गणौ तु वृश्चिके ।

अलीति ॥ अलति-दंशे समर्थो भवति । 'अल भूष-
णादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।-
११८) । 'भङ्गवृश्चिकयोरलिः' इति रभसः ॥*॥ बाहुल-
कादिणप्रत्यये दीर्घादिरपि । 'वृश्चिको ङुण आलिः स्यात्'
इति वोपालितः ॥*॥ नान्तोऽप्यस्ति अलमर्थोऽस्यास्ति ।
'व्रीह्यादित्वात्' (५।२।११६) इतिः । 'अव्ययानां भमात्रे
टिलोपः' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'अथाली स्याद्-
वृश्चिके भ्रमरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ङुणति ।
'ङुण हिंसागतिकौटिल्येषु' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'ङुणं चापेऽलिनि ङुणः' (इति
मेदिनी) ॥*॥ अचि (३।१।१३४) 'द्रोणः' इत्येके—इति
खामी ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृश्चिकश्च' 'वीली'
इति ख्यातस्य ॥

पारावतः कलरवः कपोतः

पारेति ॥ परं जीवमवति । पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानो-
पदेशेन । 'अव रक्षणार्थं' (भ्वा० प० से०) । शतप्रत्ययः
(३।२।१२४) 'द्वितीया-' (२।१।२४) 'पञ्चमी-' (२।१।३७)
इति योगविभागात् समासः । परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः ।
'तत्सेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पारापतः' इति पाठे
पारादप्यापतति प्रेम्णा । 'पल्लु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तलो-
चनः । पारापतः कलरवः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ कलो
रवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कस्य वायोः पोत इव, को वायुः पोतो
नौरिवाय वा । 'पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगान्-
तरे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पारावतस्य'
'परेवा' इति ख्यातस्य ॥

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पञ्ची इयेनः

अयेति ॥ शशमति । 'अद भक्षणं' (अ० प० अ०) ।
ल्युः (३।१।१३३) । ल्युट् (३।३।११३) वा । युच् (उ०
२।७८) । 'इयेने पञ्चिशशादनौ' (इत्यमरमाला) ॥ (१) ॥*॥
'अतिशयितं प्रशस्तं वा पञ्चमस्य । 'अतः-' (५।२।११५)
इतीनिः । 'इयेनाख्यो विहगः पञ्ची पञ्चिणौ शरपक्षिणौ' इति
शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ इयायते । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । 'इयास्त्र्याहजविभ्य इनच्' (उ० २।४६) । ('इयेनः
पक्षिणि पाण्डुरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'इयेनस्य'
'वाज' इति ख्यातस्य ॥

उलूके तु वायसारातिपेचकौ ।

उल्विति ॥ उचति । 'उच समवाये' (तु० प० से०) ।
'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः । 'उलूकः पुंति
काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
वायसस्य काकस्यारातिः ॥ (२) ॥*॥ पचति-संतपति,
पच्यते वा दुःखेन । 'हुपचप् पाके' (भ्वा० उ० अ०) ।
'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन् । अत
इत्वम् । 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणः । यत्तु मुकुटः—
कृजादित्वात् (उ० ५।३५) वुन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।-
१०९) अत एत्वम्—इत्याह । तत्र । 'पचिमच्योः' इति
सूत्रस्य सत्त्वात् । पृषोदरादित्वकल्पनाया अन्यायत्वात् ।
'अथ शक्राख्यो दिवान्धो वक्रनासिकः । हरिनेत्रो दिवाभीतो
नखाशी पीयूषधरौ । काकसीरूर्ध्वक्षचारी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'वृकस्य' ॥

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्रेति ॥ व्याघ्रमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'कम्पेण्यण्' (३।२।११) । व्याघ्र इवाटति वा । अच् (३।१।-
१३४) (१) ॥*॥ भरन् धारको वाजोऽस्य । यद्वा,—भर-
द्वाजस्यापलम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्व्य-
भावः । 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटख्यविहंगमे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भरद्वाजपक्षिणः' 'मर्दुल' इति
ख्यातस्य ॥

खजरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

खजेति ॥ खज इव ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । बाहुलकात् कीटन् ॥ (१) ॥*॥ खजति । 'खजि
गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । नन्धादित्वात् (३।१।१३४)
ल्युः । 'खञ्जनः खजरीटे, स्त्री सर्प्यां, खञ्जनं गतौ' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खञ्जन' इति ख्यातस्य ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

लोहेति ॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते ।
'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
कङ्कच्छद्भ्रद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य' 'कंक-
हड' इति ख्यातस्य ॥

अथ चापः किक्कीदिविः ।

अयेति ॥ चापयति । 'चप हिंसायाम्' (जु० प० से०)
स्वार्धेण्यन्तः । 'चप भक्षणं' (भ्वा० उ० से०) हेतुम-
ण्यन्तो वा । अच् (३।१।१३४) । 'चासः' अपि । 'इलुपक्षि-
मिदोश्चासः' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'किक्की'
इति दीव्यति वाशते । 'दिक् क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।

‘कृविष्ट्वि-’ (उ० ४१५६) इति साधुः । ‘किकीदिविध चापः स्यात्’ इति रत्नकोषः । ‘चापो दिविः किकिः स्मृतः’ इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चापस्य’ ‘चास’ इति ख्यातस्य ॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

केति ॥ के मूर्ध्नि लिङ्गं चूडाऽस्य । कलिं कलहं गच्छति वा । ‘गमथ’ (३१२४०) इति खच् । ‘खच् डिद्वचन्यः’ (वा० ३१२३८) । ‘कलिङ्गः पूतिकरजे धूम्याटे भृङ्गि नीवृति । न द्वयोः कौटजफले महिलायां तु योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भृङ्ग इव । कृष्णत्वात् । यद्वा, विभर्ति कुलम् । ‘भृजः किमुद च’ (उ० ११२५) इति गन् । ‘भृङ्गो धूम्याट-विज्ञयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ धूम्या धूमसमूह इवाटति । अच् (३१११३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘भृङ्गस्य’ ॥

अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्वाघाटः

अथेति ॥ शतं पत्राप्यस्य ॥ (१) ॥*॥ दारु आहन्ति । ‘दारावाहोऽण्यस्य च टः-’ (वा० ३१२४९) । वासार्थं दारु आघाटयति । ‘घट संघाते’ चुरादिः । अण् (३१२११) ॥ सुभूतिस्तु चिन्त्यः । घटिना विगृहीतत्वात् । ‘काष्ठकुट्टः शत-च्छदः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठकुट्टस्य’ ‘काठकोरा’ इति ख्यातस्य ॥

अथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ।

अथेति ॥ शारयति, शार्यते, वातपादिना । ‘शू हिंसा-याम्’ (क्र्या० प० से०) ण्यन्तः । ‘तरत्यादिभ्यश्च’ (उ० १११२०) इत्यङ्गच् ।—‘शारेरङ्गच्’—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिदृष्टिप्वेतत्सूत्रादर्शनात् । ‘शारङ्गश्चातके ख्यातः शवले हरिणेऽपि च’ इति तालव्यादावजयः ॥*॥ सरति । ‘सुवृजोर्द्विश्च’ (उ० ११११२) इत्यङ्गच् ।—‘सु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३११२६) पूर्ववत् । अण् (३१२११) वृद्धिश्च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अणोऽप्रसङ्गात् । ‘सुवृजोः’ इति सिद्धत्वाच्च । णिचः प्रयोजनाभावाच्च । ‘चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शवले त्रिपु’ इति दन्त्यादौ रभसात् । यद्वा,—सारमङ्गमस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६११५४) । ‘सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शवले त्रिपु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्तोकं कं जलमस्य । स्तोकं कायति वा । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३१२३३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ चतति । ‘चते याचने’ (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३१११३३) (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चातक-पक्षिणः’ ‘पपिहा’ इति ख्यातस्य ॥

कुकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

कृकेति ॥ कृकेन गलेन वक्ति । ‘वच परिभाषणे’ (अ० प० अ०) । ‘कृके वचः कुश्च’ (उ० ११६) इत्युण् । ‘कुकवाकुर्मयूरेऽपि सरटे चरणायुधे’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ताम्रा चूडाऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कोकनम् । ‘कुक आदाने’ (भ्वा० आ० से०) । संपदादिभ्यः क्तिप् (वा० ३१३१०८) । कुटति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३११३५) इति कः । कुका कुटः । ‘कर्तृकरणे-’ (२११३२) इति समासः । कुत्तितः कुटो वा । कोः पृथिव्याः कुटो वा । पृषोदरादिः (६१३१०९) वा ।—कुं पृथ्वीं कुटति । इगुपध-त्वात् (३१११३५) कः—इति मुकुटः । तत्र । अणस्तदपवाद-त्वात् । ‘अकारात्रिरुपपात्तोपपदो विप्रतिपेधेन’ (३१२११) इति वार्तिकद्वय । मूलविभुजादित्वम् (वा० ३१२१५) युक्तम् । ‘कुक्कुट्यवृतचर्यायां पुंसि स्याच्चरणायुधे । निपादशब्दयोः पुत्रे तृणोल्कायां च कुकुभे’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ चरण आयुधमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘कुक्कुटस्य’ ॥

चटकः कलविङ्कः स्यात्

चटेति ॥ चटति । ‘चट भेदने’ (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २१३२) ॥ (१) ॥*॥ कलं वङ्कते । ‘वकि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । अण् (३१२११) पृषोदरादिः (६१३१०९) । ‘कलविङ्कः पुमान् ग्रामचटकेऽपि कलिङ्गके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चटकस्य’ ॥

तस्य स्त्री चटका

तस्येति ॥ चटकस्य स्त्रीति स्त्रीत्वविवक्षायां ‘पुंयोगात्-’ (४११४८) इति प्राप्तो ङीप् जातिलक्षणङीप् (४११६३) च अजादि (४११४) पाठाद्वाध्यते । क्षिपकादित्वात् (७१३४५) नेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकस्त्रियाः’ ॥

तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः

तयोरिति ॥ चटकायाश्चटकस्य वा पुमपत्यम् । ‘चटकाया ऐरक्’ (४१११२८) ‘चटकादपीति वक्तव्यम्’ फलितम् । तयोश्चटकाचटकयोः—इति मुकुटः । तत्र । ‘पुमान् स्त्रिया’ (११२१६६) इत्यन्तरङ्गैकशेषप्रवृत्त्या द्वन्द्वासंभवात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकपुमपत्यस्य’ ॥

रूपपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

रूपेति ॥ स्त्री च तदपत्यं चेति, तस्मिन् । ‘स्त्रियामपत्ये लुग्वचन्यः’ (वा० ४१११२८) इत्येकं लुक् । ‘लुक्तद्धित-लुकि’ (११२४९) । पुनश्चाप् (४११४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकरूपपत्यस्य’ ॥

कर्करेटुः करेटुः स्यात्

कर्केति ॥ ‘कर्क’ इति रेटति । ‘रेट् भाषणे’ (भ्वा० उ०

ते०) । मृगप्यादिः (उ० १३७) ।—‘अपट्टादयश्च’—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ के वायौ जले वा रेत्यति । पूर्ववत् । ‘कर्करेदुः करेदुः स्यात् करदुः कर्करादुक्’ इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अशुभवादिपक्षिभेदस्य’ ॥

कृकणकृकरौ समौ ।

कृकेति ॥ ‘कृ’ इति कणति । ‘कण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । कृकेण कण्ठेन अणति वा । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । शकन्वादिः (वा० ६११९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘क’ इति शब्दकरणशीलः । ‘कृजो हेतुताच्छील्य’ (३१२२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अशुभपक्षिभेदस्य’ ॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

वनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥*॥ परेण काकेन भृतः ॥ (२) ॥*॥ कोकते । ‘कुक् आदाने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सलिकल्पनि’ (उ० ११५४) इति लच् ।—‘अजिरादयश्च’ इति किरः—इति मुकुटः । तज्ज । किरन्वि गुणाभावप्रसङ्गात् । कोकतेरजिरादनन्तर्भावात् उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनाच्च ॥ (३) ॥*॥ अपि कायति । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३१११३६) इति कः । ‘वट्टि भाशुरि’ इत्यलोपः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘कोकिलस्य’ ॥

काके तु करटारिष्वलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्गात्मघोषपरभृद्वलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

काके इति ॥ कायति । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘इण्मीका’ (उ० ३४३) इति कन् । ‘काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः ॥ काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्गयोः । रक्तिकायां मलय्यां च काकमाच्यां च योषिति ॥ काकं सुरतवन्धे स्यात् काकानामपि संहतौ’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ करोति शकुनम् । ‘शकादिभ्योऽटन्’ (उ० ४१८१) । के रटति । ‘रट परिभाषणे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) वा । ‘करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्रादेर्दुर्दुर्द्वेऽपि वायसे । (करटो वायभेदे)’ (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ न रिष्टमस्य । ‘अरिष्टो लशुने निन्द्वे फेनिले काककङ्गयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ बलिना पुष्टः ॥ (४) ॥*॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥*॥ ध्वाङ्गति । ‘ध्वाक्षि घोरवासिते च’ (भ्वा० प० से०) अच् (३१११३४) । ‘ध्वाङ्गः काके वकेऽर्थिनि । गृहे,

ध्वाङ्गी तु काकोल्याम्’ (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ ‘कौ, कौ’, इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति । ‘धुधिर विशब्दने’ (उ० उ० से०) । अण् (३१२११) ॥ (७) ॥*॥ परं विभक्ति । ‘डुम्व’ (उ० उ० से०) । किप् (३१२१५५) ॥ (८) ॥*॥ वलिं भुङ्क्ते । ‘भुज पालनादौ’ (रु० प० अ०) । किप् (३१२१५५) ॥ (९) ॥*॥ वयते । ‘वय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वयश्च’ (उ० ३११२०) इत्यसच् ।—वयति—इति मुकुट-चिन्त्यः । वयतेरात्मनेपदित्वात् । ‘वायसोऽगुरुवृक्षेऽपि श्रीवासच्चाङ्गयोः पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश ‘काकस्य’ ॥

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणेति ॥ द्रुणति । ‘द्रुण हिंसागतिर्कौटिल्येषु’ (उ० प० से०) अच् (३१११३४) । द्रोणाख्यः काकः । ‘द्रोणो ना दग्धकाके स्यादध्वत्थान्नो गुरावपि’ इति रुद्रः । ‘द्रोणोऽन्निया-माढके स्यादाढकानां चतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके, स्त्री नीचदन्तरे ॥ तथा काष्ठांस्त्वुवाहिन्यां गवादन्त्यामपी-प्यते’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ काकयति । ‘कक लौत्ये’ (भ्वा० आ० से०) स्वार्यथ्यन्तः । बाहुलकादोलच् । ‘काकोलं नरकान्तरे, । ना कुलले द्रोणकाके, विपमेदे तु न त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः’ इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे ‘डोडकाक’ इति ख्यातस्य ॥

‘दात्यूहः कालकण्ठकः ।

देति ॥ ‘दाप् लवने’ (अ० प० अ०) । चिन् (३१३-९४) । दाति मारणमूहते । ‘ऊह वितर्के’ (भ्वा० आ० से०) अण् (३१२११) । यद्वा,—दिल्योहोऽयम् । ‘तस्येदम्’ (४१३-१२०) इत्यण् । ‘देविकाशिशापा’ (७१३११) इत्यात्वम् । ‘बाह ऊर्ध्व’ (६१४१३२) । शकन्वादिः (वा० ६११९४) । ‘दात्यूहः कालकण्ठके । चातकेऽपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काले वर्षाकाले कण्ठो ध्वनिरस्य । ‘कण्ठः खरेऽन्तिके गले’ इति रुद्रः । कालः कण्ठोऽस्य । कप् (५१४१५४) ‘काल-कण्ठनीलकण्ठौ पीतसारं महेश्वरे । दात्यूहे ग्रामचटके खञ्जरीटे शिखावले’ इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दात्यू-हस्य’ ॥

आतायिचिह्नौ

आतेति ॥ आतायते तच्छीलः । ‘तायु संतानपाल-नयोः’ (भ्वा० आ० से०) । ‘मुष्यजातौ’ (३१२१७८) इति णितिः । यद्यप्यत्र वृत्तिकारादिभिः—‘अनुपसर्गे’—इत्युक्तम् । तथा भाष्ये उपसर्गेऽपि णितिः स्वीकृतः ॥*॥ स्वामी तु—आतपति—इति विशङ्कन् ‘आतापी’ इति पाठं मन्यते ॥ (१) ॥*॥ चिह्नति । ‘चिह्न शैथिल्ये हावकृतौ च’ (भ्वा० प० से०) अच् (३१११३४) । ‘चिह्नः खगे स चतुश्च पिह-

१—गृहं गृहविशेषः । यथाहुः—‘ध्वजो धूमश्च सिंहश्च आ वृषश्च खरो गजः । ध्वाङ्गोऽष्टमस्तु प्राच्याया ईशानान्ताः क्रमादमी ॥’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।—‘ध्वाङ्गी काकोलिकायां स्यात्’ इति पाठस्तु मेदिनीस्यः ॥

वत् क्षिप्रलोचने । क्षिप्राक्षिण' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'चील' इति ख्यातस्य ॥

दाक्षाय्यगृध्रौ

दाक्षेति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रायें च' (भ्वा०
आ० से०) । 'शुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आभ्यः' (उ० ३।९६)
दक्षाय्यस्यायम् । अण् (४।३।१२०) ॥ (१) ॥*॥ गृच्यति ।
'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'सुसूधान्गृधिभ्यः
कन्' (उ० २।२४) । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु
लुब्धके' (इति मेदिनी) ।—गर्धते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
गृधेर्देवादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृध्रस्य' 'गीध' इति
ख्यातस्य ॥

कीरशुकौ

कीरेति ॥ 'कि' इति ईरयति । अच् (३।१।१३४)—
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तन्न । णिज-
न्तविग्रहप्रदर्शनादिगुपधत्वाभावात् । 'कीरः शुक्रे पुंभूम्नि
नीवृत्ति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शोकाति । 'शुक गतौ'
() । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा,—
शोभते । शवति वा । 'शुभ' दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'शु गतौ' () वा । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।
४२) इति साधुः । 'शुको व्याससुते कीरे रावणस्य तु
मन्त्रिणि । विरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपणं नपुंसकम्' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कीरस्य' ॥

समौ ॥ २१ ॥

सेति ॥ 'समौ' इति त्रिषु योज्यम् ॥

कुङ् कुञ्जः

कुङ्गिति ॥ कुञ्जति 'कुञ्ज कौटिल्याल्पीभावयोः' (भ्वा०
प० से०) । 'ऋत्विग्धृक्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) 'कुञ्जो द्वीपप्रभेदे स्यात् पक्षि-
पर्वतभेदयोः' (इति मेदिनी) । खियामजादित्वाद्वाप् ॥*॥
'कुञ्जः' इति पाठे पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कुञ्जस्य' 'करांगुल' इति ख्यातस्य ॥

अथ वकः कङ्कः

अथेति ॥ वङ्कते । 'वकि कौटिल्ये गतौ च' (भ्वा०
आ० से०) अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च
नुम् । ववयोरैक्यम् । यद्वा,—वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ'
(अ० प० से०) 'ओ वै शोक्णे' (भ्वा० प० से०) वा कुञ्
(उ० २।३२) । 'आतो लोपः-' (६।४।६४) 'व' इति कायति
वा । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । वक्ति वा । अच् (३।१।
१४) न्यदक्कादिः (७।३।५३) । 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात् कहे
श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति
शब्दम्, के जले वा ह्वयति । 'हेन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा०

उ० अ०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२)
॥*॥ 'दीर्घजहो निशैडः(तः) स्याद्वकोटः शुक्लवायसः । कङ्क-
र्दाखलिमुक् शिखीचन्द्रविहंगमः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥
द्वे 'वकस्य' ॥

पुष्करादस्तु सारसः ।

पुष्केति ॥ पुष्करं पत्रं तस्याह्वा आह्वा यस्य ॥ (१) ॥*॥
सारसि भवः । 'तत्र भवः' (४।२।५३) इत्यण् । 'सारसः
पक्षिभेदेन्द्रोः क्लीवं तु सरसीरुहे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'सारसस्य' ॥

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कोकेति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्चके वृके ज्येष्ठां खर्जूरीद्वमभे-
कयोः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ क्रियते निशया वियोगी ।—
घञर्थे कः—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । वस्तुतस्तु
'ढकि लोपः' (४।१।१३३) इति वत् 'के कृत्वादीनाम्' (वा०
६।१।१२) इत्यनेनैव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक तृप्तौ'
(भ्वा० आ० से०) । रक् (उ० २।१३) वा । 'चक्रः कोके
पुमान्, क्लीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-
रोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तंऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चक्र-
शब्देनोच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९)
॥ (३) ॥*॥ रथाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नाम यस्य ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'चक्रवाकस्य' 'चक्रवा' इति ख्यातस्य ॥

कादम्बः कलहंसः स्यात्

कादेति ॥ कदम्बे समूहे भवः 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । 'कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कलो मधुरवाक् हंसः । 'कल-
हंसस्तु कादम्बे राजहंसे वृषोत्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वतक' इति ख्यातस्य ॥

उत्क्रोशकुररौ समौ ।

उदिति ॥ उत्क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कवते । 'कुङ् शब्दे'
(भ्वा० आ० अ०) 'कुवः करन्' (उ० ३।१३३) ।—कुरति ।
'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) ।
वाहुलकात् अरक्—इति खामि-मुकुटौ 'कुवः करन्' इति सूत्रा-
स्मरणमूलकौ हेयौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुररस्य' ॥

२—वस्तुतस्तु भाष्ये परिगणनताया अनुक्तेरुदाहरणतासंभवेना-
किञ्चित्करमिदम् । अत एव कैयटेनापि (६।२।१२) उक्तवार्तिक-
व्याख्यायां 'चक्रः' इत्यत्र 'घञर्थे कः' इत्येवोक्तम् सैन्यपर्यायच-
क्रशब्दव्याख्यायां स्वयमपि 'घञर्थे कः' इत्युक्तत्वात्पूर्वापर-
विरुद्धं च ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृत्तवदिहनि— (उ० ३।६२) इति सः । यद्वा,—अचि (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णागमा-
द्वंसः' इति सक् । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निलोभचप-
वर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे ।
तुरंगमप्रभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ श्वेता गरुतो-
ऽस्य ॥ (२) ॥*॥ चक्राण्यज्ञान्यस्य । 'चक्राङ्गो मानसौकसि ।
चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मानसं
सर ओकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हंसस्य' ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुरणैर्लोहितैः सिताः ।

राजेति ॥ चञ्चुसहितैश्चरणैः । शाकपार्थिवादिः (वा०
२।१।७८) । यद्वा,—चञ्चुभिश्चरणैश्चेति द्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-'
(२।४।२) इत्येकत्वं तु न भवति । 'मुखनासिका—' (१।१।८)
इति 'ह्रस्वदीर्घभुतः' (१।२।२७) इति च निर्देशेन तस्यानित्य-
त्वज्ञापनात् । तैर्लोहितैरुपलक्षिताः । हंसानां राजा । राज-
दन्तादिः (२।२।३१) । 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे
द्युपोत्तमे' (इति हैम-मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राज-
हंसस्य' ॥

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते

मलीति ॥ किञ्चिद्भ्रूवर्णैश्चञ्चुरणैरुपलक्षिताः । 'मल्लिक'
इति आख्या येषां ते । मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । स्वार्थे कन् (५।-
३।७५) ।—'अच इः' (उ० ४।१।३९)—इति मुकुटः ।
तत्र । मल्लैर्लान्तत्वात् । 'मल्लिको हंसभेदे स्यात् तृणशून्ये-
ऽपि मल्लिका' इति रुद्रः । 'मल्लिको हंसमिद्यपि । मल्लिका
तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥—मल्लि-
काकारमक्षि यस्य । शुक्लापाङ्गत्वात् (इति 'मल्लिकाक्षः')—
इति स्वामी । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।११३) इति पच् ॥
(१) ॥*॥ एकं 'हंसभेदस्य' ॥

धार्तराष्ट्राः सितेतैः ॥ २४ ॥

धार्तेति ॥ कृष्णैश्चञ्चुरणैरुपलक्षिताः । धृतराष्ट्रे भवाः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'धृतराष्ट्रः सुराणि स्यात्
पक्षिष्वन्नियमभेदयोः' इति रभसः । ('धृतराष्ट्रः खगे सर्पे
सुराणि क्षत्रियान्तरे । धृतराष्ट्री हंसपद्याम्' इति हैमः) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'कृष्णचञ्चुरणहंसस्य' ॥

शरारिराटिराडिश्च

शरेति ॥ शरं नीरमुच्छति । शरं हिंसां वा । 'ऋ गतो'
(भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'गुन्द्रे-
घोर्ना शरं नीरे' इति तालव्यादौ रभसः ॥*॥ कपिलिकादि-
त्वात् (वा० ८।२।१८) लृत्वे 'शरालिः' अपि ॥*॥

'शरातिः' इति पाठान्तरम् । शरमतति । 'अत सातत्यगमने'
(भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१।३९)
इतीण् ॥ (१) ॥*॥ आ अटति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥
(२) ॥*॥ आ अडति 'अट्ट उद्यमने' (भ्वा० प० से०) ।
इन् (उ० ४।१।१८) ॥—'अक्ष्यदिभ्यामिण्'—इति मुकुटः ।
तत्र । उज्ज्वलदत्तादावेतत्सूत्रादर्शनात् ॥ (३) ॥*॥ त्रयो-
ऽपि व्रीहिलिङ्गाः । 'आडिः शरालिर्वरदी गन्धोली, वानरी कपी'
इति व्रीहिलिङ्गकाण्डे रत्नकोपात् ॥*॥ त्रीणि 'शरार्याः' 'आडी'
इति ख्यातायाः ॥

बलाका विसकण्ठिका ।

बलेति ॥ बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'बलाकादयश्च' (उ० ४।१।४) इति साधुः । बलेनाकति वा ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विसवत् कण्ठोऽस्याः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वकभेदस्य' ॥

हंसस्य योषिद्वरदा

हंसेति ॥ वृणीते सेवते सरः । 'वृद् संभचौ' (क्या०
आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) । 'वरदा,
द्वयोर्वरव्यां, व्री हंस्यां तु, तत्पठौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'हंसस्त्रियाः' ॥

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

सारेति ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्याः । 'लक्ष्म्या अच्' (ग० ५।-
२।१००) इति सः । 'सारस्यां लक्ष्मणा ना तु सौमित्रौ
श्रीमति त्रिषु' इति रुद्रः । 'लक्ष्मणा त्र्योषधीभेदे सार-
स्यामपि योषिति । रामभ्रातरी पुंस्ति स्यात् सश्रीके चाभिधेय-
वत्' इति मेदिनी ॥*॥ निर्मकौरोऽपि । 'लक्षणश्चैव सारसे'
इत्यमरमाला । 'लक्षणं नान्नि चिह्नेऽथ सारस्यां लक्षणा
क्वचित्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सारस-
स्त्रियाः' ॥

जतुकौऽजिनपत्रा स्यात्

जत्विति ॥ जत्विव । 'इवे प्रतिष्ठतौ' (५।३।९६) इति
कन् । 'रामठे जतुकं चर्मपत्राजतुकतोः स्त्रियाम्' इति चवर्ग-
तृतीयादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ अजिनमिव पत्रमस्याः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'जतुकायाः' 'चामचिरयि' इति
ख्यातायाः ॥

परोष्णी तैलपायिका ।

पेति ॥ परं शत्रुं उष्णं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।—
'जातेः—' (४।१।६३) इति वीप्—इति मुकुटः । तत्र ।

१—'महापुरुषमिव प्रकटमीनशतलक्षणं सरः' इति कादम्बरी-
श्लेष—इति मुकुटः ॥ २—'दीर्घमध्या च जतुका निशा-
शब्दवापिस्थितधनजतुकापटलकम्' इति पूर्वकविप्रयोगदर्शनात्—
इति मुकुटः ॥

‘स्त्रीत्वाविष्टा जातिरियम्’ इति स्वयमेव व्याख्यातत्वेन—‘अस्त्री-
विषयात्—’ (४।१।६३) इति ङीपो निषेधात् ॥ (१) ॥*॥
तैलं पिबति । ‘पा पाने’ (भ्वा० प० अ०) ण्वुल् (३।१।-
१३३) ॥ (२) ॥*॥ ‘तनुकुमस्तिवन्द्योपः, परोष्णी तैल-
पायिका । तैलाभ्यक्ता खलाधारा हीरा पिप्पलिका स्त्रियाम्’ इति
रभसः ॥*॥ द्वे मुखविष्टा ‘वागुलिकादिनामिकायाः’ ॥

चर्वणा मक्षिका नीला

चर्वति ॥ ‘वर’ इति वणति । ‘वण शब्दे’ (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,—चर्वति । ‘चर्व गतौ’
(भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) ॥ (१) ॥*॥ मशति
‘मश शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘हनिमशिभ्यां सिकन्’
(उ० ४।१।५४) । मक्षति वा । ‘मक्ष रोषे संचाते च’ (भ्वा०
प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२)
॥*॥ नीलति । ‘नील वर्णे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।-
१३४) । ‘नीला’ इति क्रियाशब्दोऽयं विचक्षितो न तु गुण-
शब्दः । अतो न ङीप् । गुणविचक्षायां ‘नीली’ इति भवत्येव ॥
(३) ॥*॥ ‘नीलवर्णमक्षिकायाः’ एकम् । केचित्तु नाम-
त्रयमिदमाहुः । तदा तु ‘वा संज्ञायाम्’ (वा० ४।१।४२) इति
युक्त एव ङीपभावः ॥

सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरेति ॥ सरं गतिमन्तं घातयति । ‘अन्येभ्योऽपि—’
(वा० ३।२।१०१) इति डः । णिलोपे (६।४।५१) टिलोपः
(६।४।१४३) । यद्वा,—रहणं रघः । ‘रघि गतौ’ (भ्वा० आ०
से०) । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घित्करणत्वात् ‘अन्ये-
भ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०१) इति घः । आगमशास्त्रस्यानित्य-
त्वात् नुम् । सह रघेण गत्या वर्तते ॥ (१) ॥*॥ मधुकर्त्री
मक्षिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मधुमक्षिकायाः’ ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पेति ॥ पतति । ‘पतेरङ्गच् पक्षिणि’ (उ० १।१।१९) इत्य-
ङ्गच् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) संज्ञायां वा ॥ (१) ॥*॥ पुत्त-
कुत्तिसंतं तापते । ‘तापु संतानपालनयोः’ (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकात् कः, यलोपः (६।१।६६) । ‘केऽणः’ (७।४।१३)
इति ह्रस्वः । ‘प्रत्ययस्थात्—’ (७।३।४४) इतीत्वम् । पुत्त-
कुत्तिसंतं शब्दं तनोति वा । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०१)
इति डः, स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मधुमक्षि-
काविशेषस्य’ ॥

दंशस्तु वनमक्षिका ।

दंश इति ॥ दशति ‘दंश दशने’ (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । ‘दंशः कीटविशेषे च वमदंशनयोः पुमान्’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वनस्य मक्षिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘वनमक्षिकायाः’ ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्

दंशीति ॥ अल्पा दंशजातिः । अपचयविवक्षायां गौरा-
दित्वात् (४।१।४१) ङीप् ।—‘जातेः—’ (४।१।६३) इति ङीप्
—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘मक्षिकाल्पजातेः’ ॥

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धविति ॥ गन्धयते । ‘गन्ध अर्दने’ (जु० आ० से०) ।
बाहुलकादोलच् । गौरादिः (४।१।५१) (‘गन्धोली वरटा-
शुण्ड्योर्भद्रायाम्’ इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । ‘वृञ्
वरणे’ (खा० उ० से०) । ‘शकादिभ्योऽट्’ (उ० ४।८।१)
॥*॥ ङीषि (४।१।४१) ‘वरटी’ अपि । ‘वरटा वरटीहंस्यो-
स्तत्पतौ वरटः स्मृतः’ इति तारपालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वर-
टायाः’ ‘वरटे’ इति ख्यातायाः ॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ।

भृङ्गेति ॥ भृङ्गं भृङ्गरूपम् आ राति । ‘रा दाने’ (अ० प०
अ०) । मूलविमुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१)
यद्वा,—विभर्ति । ‘भृङ्गारभृङ्गारौ’ (उ० ३।१।३६) इति साधुः ।
यद्वा,—रूपेण भृङ्गमृच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) अण्
(३।१।२) । ‘भृङ्गारी झिल्लिकायां च कनकालौ पुनः पुमान्’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘ची’ इति रौति । ‘ह शब्दे’
(अ० प० अ०) । बाहुलकात् कक् ॥*॥ ‘ह्रीरुका’ इति
मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ चिनोति । ‘चिञ् चयने’ (खा० उ०
अ०) ‘श्रुतिचिमीनां दीर्घश्च’ (उ० २।२।५) इति कन् । ‘चीरी
झिल्ल्यां, नपुंसकम् । गोस्तने वज्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः’
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ चिल्लति । ‘चिल्ल शैथिल्ये’ (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) ण्वुलोपरादित्वाच्च स्य झः ।
गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ‘झिल्ली चीर्या-
तपरुचोर्वर्त्यामुद्धतनांशके’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
‘झिल्लिकायाः’ झिगुरी’ इति ख्यातायाः ॥

समौ पतङ्गशालभौ

समाविति ॥ पतति । ‘पतेरङ्गच् पक्षिणि’ (उ० १।१।१९)
इत्यङ्गच् । ‘पतङ्गः शालभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । ह्रीर्वं
सुते’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शालति ‘शाल चलने’
(भ्वा० प० से०) । ‘कृशुशालिकलिगर्दिभ्योऽभञ्’ (उ० ३।-
१२२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पतंगस्य’ ‘फणिग’ इति
ख्यातस्य ॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

खेति ॥ खे द्योतते । ‘द्युत वीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । खं द्योतयति । अण् (३।२।१) वा ॥
(१) ॥*॥ ज्योतिर्निक्षत्रम् । तद्वदिङ्गति । ‘इग्नि गतौ’ (भ्वा०
प० से०) । ‘चलनशब्दार्थात्—’ (३।२।१४८) इति युच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘खद्योतस्य’ ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिप्पमधुपालिनः ।
द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गपद्ममरालयः ॥ २९ ॥

मध्विति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ मधु करोति तच्छीलः । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ मधु लेडि 'लिह आस्वादाने' (अ० उ० अ०) । किप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ एवं पुष्पलिङ्ग ॥ (७) ॥*॥ मधु पिवति 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।२३) इति कः । 'पिवतेः सुराशीध्वोः-' (वा० ३।२।८) इति नियमात् टक् (३।२।८) ॥ (४) ॥*॥ अलो वृश्चिकलाङ्गूलम् । तदिवाय । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ द्वौ रेफौ नान्नि यस्य ॥ (६) ॥*॥ निभति । 'मृजः किनुद् च' (उ० १।१२५) इति कच् ।—'शृङ्गाङ्गमृङ्गाः' इति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उणादिषु तादृशसंज्ञाभावात् ॥ (८) ॥*॥ षट् पदान्यस्य ॥ (९) ॥*॥ भ्रमति । 'भ्रसु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । 'अतिं कमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इति करच् । 'भ्रमरः कासुके भृङ्गे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इत्' (उ० ४।११८) । 'अलिः सुरापुष्पलिहोः' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'भ्रमरस्य' ॥

मयूरो वह्निषो वह्नी नीलकण्ठो भुजङ्गभृक् ।
शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

मेति ॥ मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । खर्जा-दित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । मय्यां रौति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ वह्मस्यस्य । 'फलवर्हाभ्यामिनन्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥ इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ नीलः कण्ठोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ भुजङ्गं भुङ्क्ते । 'भुज पालनादौ' (रु० प० अ०) । किप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥*॥ शिखाऽस्त्यस्य । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।२१३) इति वल्च् ॥ (६) ॥*॥ पक्षे व्रीह्यादित्वात् । (५।२।११६) इनिः । 'शिखी वह्नौ वलीवर्दे धारे केतुग्रहे हुमे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावलान्य-लिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ केकाऽस्त्यस्य । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (८) ॥*॥ मेघनादेनानुलसति तच्छीलः 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (९) ॥*॥ नव 'मयूरस्य' ॥
केका वाणी मयूरस्य

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हल-दन्तात्-' (६।१।९) इत्यलृक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मयूर-वाण्याः' ॥

समौ चन्द्रकमेचकौ ।

समाविति ॥ चन्द्र इव । 'इवे प्रसिद्धौ' (५।६।९६) इति

कन् ॥ (१) ॥*॥ मेचको-वर्णोऽस्त्यस्य । अच् (५।२।१२७) । 'वर्हिण्कण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते वृधाः' इति कालः । 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे वर्हिचन्द्रके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिच्छस्थचन्द्राकृतेः' ॥

शिखा चूडा

शीति ॥ शैते । 'शीलो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२।४) इति खः । 'शिखा शाखावर्हिचूडालङ्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छ्रये' (तु० प० से०) भिदादिपाठाद् (३।३।१०४) अङ् दीर्घः । 'चूडा वडभौ शिखायां बाहुभूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मयूरशिखायाः' ॥

शिखण्डश्च पिच्छवर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

शिखेति ॥ शिखिनाऽम्यते । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'जमन्ताङ्' (उ० १।११४) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डो वर्हचूडयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'पिच्छयति । पिच्छयते वा । 'पिच्छ कुट्टने' (तु० प० से०) । अच् । (३।३।१३४) चल् (३।३।१९) वा । 'पिच्छा पूगच्छटाकोपमोचाशालमलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्क-वधपदामये । 'स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्वर्हचूडयोः' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वर्ह पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मयूरपिच्छस्य' ॥

खगो विहंगमविहंगमविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविकिरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायसि गच्छन्ति । 'नमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह-' (वा० ३।२।३८) । 'खच लिङ्गा' (वा० ३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ (४) ॥*॥ डे (वा० ३।२।४८) तु । 'विहगस्तु त्रिलिङ्गः स्यादाशुने ना विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विजहाति भुवम् । 'ओहाक् त्यागे' (तु० प० अ०) 'वहिहाधाज्भ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२।२१) इत्यसुन् णिच् । कचिच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेऽपि । यद्वा,—विहाययति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) वा स्थायण्यन्तः । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१।८९) 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' (इति

मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (खा० प० अ०) । 'शके स्नोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इति प्रत्यय-चतुष्टयम् ॥ (६) ॥*॥ पक्षावस्य स्तः । इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥*॥ 'शकुनिः पुंसि विहगे सौवले करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षि-विहंगयोः' इति मेदिनी ॥ (९) ॥*॥ 'शकुन्तस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्तं च शकुनं स्याच्च-पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ द्विर्जायते । 'अन्ये-ष्वपि-' (३।२।१०९) इति डः । 'द्विजः स्याद्वाह्यपक्षत्रयैव-दन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ पतत्रमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एवं पत्नी । 'पत्नी इयेने पत्नरथे काण्डद्वुरथिकाद्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ पतेन पक्षेण गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (१४) ॥*॥ पतति । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥*॥ पत्रं पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥*॥ अण्डाज्जायते स्म । 'पक्षम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो मृगनाभौ स्यात्सरटेऽहौ खगे ज्ञपे' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥ नगो वृक्षः, नगे वा ओको यस्य । 'नगौकाः पुंसि शरभे पक्षिपक्षास्योरपि' इति मेदिनी—जलौकावद् 'आदन्तः' अपि—इति मुकुटः ॥ (१८) ॥*॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'वाजो वाणाश्वपक्षपु' इति मेदिनी ॥ (१९) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२०) ॥*॥ वाति । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) 'वातेर्लिङ्' (उ० ४।१३४) इतीप् ॥—'वेजो ङित्' (उ० ४।७२)—इति स्वामि-मुकुटौ चिन्त्यौ । इच्चिप्रत्ययप्रकरणेऽस्य पाठाद् 'वीचिः' इति रूपापत्तेः ॥ (२१) ॥*॥ 'विष्किरः शकुनिर्वा' (६।१।१५०) इति पक्षे सुट् । 'परिविविभ्यः-' (८।३।७०) इति प्रत्वम् ॥ (२२) ॥*॥ पतति । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९) ।—'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरत्रिः—इति मुकुट एतत्सूत्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥*॥ नीडे उद्धवो येषाम् ॥ (२४) ॥*॥ गस्तः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) 'भ्यः' (८।२।१०) इति वत्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२५) ॥*॥ पतितुमिच्छवः । लटः शता (३।२।१२४) । 'सनि मीमा-' (७।४।५४) इतीप् ॥ (२६) ॥*॥ 'नभसं खं मेघवर्त्म विहायसम्' इति निगमाददन्तम् । नभसं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२७) ॥*॥ सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य' ॥

तेषां विशेषा हारीतो महुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥

तित्तिरिः कुकुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः ।

कोयष्टिकष्टिष्टिमको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥

तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः । 'हारिः पथिकसंतान-

यूतादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । हारिमित ईतो वा हारोऽस्त्यस्मिन् । इनिः (५।२।११५) । हारि मनोहरम् इतं गमनमस्य । यद्वा,—हारयति 'किप्-' (३।२।१७८) । एति स्म । 'ई गतौ' (अ० प० अ०) 'गत्यर्थो-' (३।४।७२) इति क्तः । हा चासावीतश्च । 'हरीतो विहगान्तरे । मुनौ छन्ननि' इति हेमचन्द्रः । ('हरीयाल' इति ख्यातः) ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'टमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) 'मृमृदी-' (उ० १।७) इत्युः । न्यवक्तादिः (७।३।५३) । सस्य जश्त्वेन (८।४।५३) दः । 'महुः पानीयकाकिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ रमणम् । 'रमन्ताट्टः' (उ० १।१।१४) इति रमेर्ऌः । ईपद्रण्डः । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्लवते । 'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ 'प्लवः प्लवे प्लवौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेल-कभेकयोः । क्रमनिम्रमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिवपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'तित्तिरि' शब्दं राति । बाहुलकात्किः । 'तित्तिरिः पक्षिणि मुनौ' इति हैमः ॥*॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कपोतलावतित्तिरिः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ 'कुक्' इति शब्दं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) बाहुलकाद्वाक् । 'कुक्' शब्दं भाषते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । वनकुकुटोऽयम् ॥ (१) ॥*॥ लावयति । 'ल्व छेदने' (त्रया० उ० से०) स्वार्यण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जीवं जीवयति । तद्दर्शनेन विप-नाशकत्वात् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति बाहुलकात्त्वच् । 'जीवजीवः खगान्तरे । इमभेदे चकोरे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ चकति । 'चक तृसौ' (भ्वा० प० से०) । 'कठिचकिभ्यामोरच्' (उ० १।६४) स्वार्ये कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कं जलं यष्टिरिवास्य । पृपो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ 'टिट्ठि' शब्दं भाषते । 'टिट्ठि' शब्देन भाति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वर्तते । 'वृत्तु वर्तने' । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥—उदीचां तु स्त्रियामित्त्वम् । प्राचां न (वा० ७।३।४५) । इति स्त्रियां रूपद्वयप्रदर्शनाय 'वर्तिका' ग्रहणम्,—इति प्राश्नः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्' (उ० ३।१।४६) इति तिकन्तस्य मृषिकत्वात् पुंस्यपि 'वर्तिका' इति रूपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु खरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना शारिकादयो ज्ञेयाः । 'पक्षिजातिविशेषाः' ॥

१—'अन्यक्तशब्द' इत्यपि पाठः ॥ २—'कोयष्टिष्टिष्टिभः कोकः क्रकरो वर्तिकादयः' इति क्षीरस्वामिन्याख्यातपाठे तु न रूपद्वयप्रदर्शनम्—इति नोध्यम् ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिप्मधुपालिनः ।
द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गपद्मभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मध्विति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ मधु करोति तच्छीलः । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ मधु लेडि 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । किप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ एवं पुष्पलिङ्ग ॥ (७) ॥*॥ मधु पिबति 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पिवतेः सुराशीधोः-' (वा० ३।२।८) इति नियमाच्च टक् (३।२।८) ॥ (४) ॥*॥ अलो वृश्चिकलाङ्गुलम् । तदिवाय । 'अतः-' (५।२।११५) इतीतिः ॥ (५) ॥*॥ द्वौ रेफौ नान्नि यस्य ॥ (६) ॥*॥ विभक्तिं । 'मृजः किञ्चुद च' (उ० १।१२५) इति कच् ।—'भृङ्गाङ्गभृङ्गाः' इति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उणादिषु तादृशसूत्राभावात् ॥ (८) ॥*॥ षट् पदान्यस्य ॥ (९) ॥*॥ भ्रमति । 'भ्रमु अवस्थाने' (दि० प० से०) । 'आर्तिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इति कच् । 'भ्रमरः कामुके मृजे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इत्' (उ० ४।११८) । 'अलिः सुरापुष्पलिहोः' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'भ्रमरस्य' ॥

मयूरो वह्निणो वह्नी नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।
शिखावलः शिखी कैकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

मेति ॥ मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । खर्जा-दित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । मह्यं रौति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ वर्हमस्त्यस्य । 'फलवर्हभ्यामिनन्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥ इतिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ नीलः कण्ठोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ भुजङ्गं भुङ्क्ते । 'भुज पालनादौ' (ह० प० अ०) । किप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥*॥ शिखाऽस्त्यस्य । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।२१३) इति वल्च् ॥ (६) ॥*॥ पक्षे व्रीह्यादित्वात् । (५।२।११६) इतिः । 'शिखी वह्नी वलीवर्दे शरे केतुग्रहे हुमे । मयूरे कुकुटे पुंस्ति शिखावलन्य-लिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ कैकाऽस्त्यस्य । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (८) ॥*॥ मेघनादेनानुलसति तच्छीलः 'लस ल्पेणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'सुयुजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (९) ॥*॥ नव 'मयूरस्य' ॥ कैका वाणी मयूरस्य

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हल-दन्तात्-' (६।१।९) इत्यलक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मयूर-वाण्याः' ॥

समौ चन्द्रकमेचकौ ।

सप्तत्रिंशति ॥ चन्द्र इव । 'इवे प्रतिष्ठितौ' (५।६।९६) इति

कच् ॥ (१) ॥*॥ मेचको-वर्णोऽस्त्यस्य । अच् (५।२।१२७) । 'वर्हिक्कण्ठसमं वर्णं मेचकं ध्रुवते ध्रुधाः' इति कात्यः । 'मेचकः इयामले कृष्णे तिमिरे वर्हिचन्द्रके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिच्छस्थचन्द्राकृतेः' ॥

शिखा चूडा

शीति ॥ शेते । 'शीलो हसश्च' (उ० ५।२।४) इति खः । 'शिखा शाखावर्हिचूडालालिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुञ्चते । 'चुड समुच्छ्रये' (तु० प० से०) भिदादिपाठाद् (३।३।१०४) अच् दीर्घः । 'चूडा वडभौ शिखायां बाहुभूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मयूरशिखायाः' ॥

शिखण्डश्च पिच्छवर्हं नपुंसके ॥ ३१ ॥

शिखेति ॥ शिखिनाऽभ्यते । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'जमन्ताङ्गः' (उ० १।११४) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डो वर्हचूडयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'पिच्छयति । पिच्छयते वा । 'पिच्छ कुट्टने' (उ० प० से०) । अच् । (३।३।१३४) घच् (३।३।१९) वा । 'पिच्छा पूगच्छटाकोपमोचाशाल्मलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्कान्-वधपदामये । 'स्त्रियां, पुंस्ति तु लाङ्गूले न द्वयोर्वर्हचूडयोः' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मयूरपिच्छस्य' ॥

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविधिकिरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पितसन्तो नभसंगमाः ।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायसि गच्छन्ति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह-' (वा० ३।२।३८) । 'खच डिद्धा' (वा० ३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ (४) ॥*॥ डे (वा० ३।२।४८) तु । 'विहगस्तु त्रिलिङ्गः स्यादाशुने ना विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विजहाति भुवम् । 'ओहाक् त्यागे' (उ० प० अ०) । 'विहहाधावभ्यदहन्तसि' (उ० ४।२।२१) इत्यसुन् णिच् । कचिच्छान्दसा अपि आपायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेऽपि । यद्वा,—विहाययति । 'हव गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हि गतौ' (खा० प० अ०) वा सार्थप्यन्तः । 'सर्वधातुभ्योऽनुप्' (उ० ४।१।८९) 'विहायाः शकुनौ पुंस्ति गगने पुंनपुंसकम्' (इति

मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्नौ' (खा० प० अ०) । 'शक्ते रुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इति प्रत्यय-चतुष्टयम् ॥ (६) ॥*॥ पक्षावस्य स्तः । इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥*॥ 'शकुनिः पुंसि विहगे सौवले करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षि-विहंगयोः' इति मेदिनी ॥ (९) ॥*॥ 'शकुन्तस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्न-पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ द्विर्जायते । 'अन्ये-ष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजः स्याद्ब्राह्मणक्षत्रवैद्य-दन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ पतत्रमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एवं पत्री । 'पत्री श्येने पत्ररथे काण्डद्वरथिकाद्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ पतेन पक्षेण गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (१४) ॥*॥ पतति । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥*॥ पत्रं पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥*॥ अण्डाजायते स्म । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो मृगनाभौ स्यात्सरटेऽदौ खगे ज्ञपे' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥ नगो वृक्षः, नगो वा ओको यस्य । 'नगौकाः पुंसि शरमे पक्षिपक्षास्ययोरपि' इति मेदिनी—जलौकावद् 'आदन्तः' अपि—इति मुकुटः ॥ (१८) ॥*॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'वाजी वाणाश्चपक्षिणु' इति मेदिनी ॥ (१९) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (उ० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२०) ॥*॥ वाति । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) 'वातेर्डिक्' (उ० ४।१३४) इतीण् ॥—'वेनो डित्' (उ० ४।७२)—इति खामि-मुकुटौ चिन्त्यौ । ईचिप्रत्ययप्रकरणेऽस्य पाठाद् 'वीचिः' इति रूपपत्तेः ॥ (२१) ॥*॥ 'विष्किरः शकुनिर्वा' (६।१।१५०) इति पक्षे सुट् । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (२२) ॥*॥ पतति । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९) । —'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरत्रिः—इति मुकुट एतत्सूत्रज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥*॥ नीडे उद्भवो येषाम् ॥ (२४) ॥*॥ गतः पक्षाः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) 'ज्ञयः' (८।२।१०) इति षत्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२५) ॥*॥ पतितुमिच्छवः । लट् शता (३।२।१२४) । 'सवि सीमा-' (७।४।५४) इतीस् ॥ (२६) ॥*॥ 'नभसं खं मेघवर्त्म विहायसम्' इति निगमाददन्तम् । नभसं गच्छति । 'गमथ' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२७) ॥*॥ सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य' ॥

तेषां विशेषा हारीतो महुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥
तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवञ्जीवश्चक्रोरकः ।
कोयष्टिकष्टिष्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥
तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः । 'हारिः पथिकसंतान-

द्युतादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । हारिमित ईतो वा हारोऽस्त्यस्मिन् । इनिः (५।२।११५) । हारि मनोहरम् इतं गमनमस्य । यद्वा,—हारयति 'क्विप्-' (३।२।१७८) । एति स्म । 'ई गतौ' (अ० प० अ०) 'गल्यर्थो-' (३।४।७२) इति क्तः । हा चासावीतश्च । 'हरीतो विहगान्तरे । मुनौ छन्ननि' इति हेमचन्द्रः । ('हरीयाल' इति ख्यातः) ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'हुमस्जो शुद्धौ' (उ० प० अ०) 'मृष्टशी-' (उ० १।७) इत्युः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । सस्य जज्ञत्वेन (८।४।५३) दः । 'महुः पानीयकाकिका' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ रमणम् । 'वमन्ताडः' (उ० १।११४) इति रमेडः । ईपद्रण्डः । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्लवते । 'हुल् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ 'प्लवः प्लक्षे शतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेल-कभेकयोः । क्रमनिन्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'तित्तिरि' शब्दं राति । बाहुलकात्किः । 'तित्तिरिः पक्षिणि मुनौ' इति हैमः ॥*॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कपोतलावतित्तिराः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ 'कुक्' इति शब्दं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) बाहुलकाद्वाक् । 'कुक्कु' शब्दं भापते । 'भाप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । वनकुकुटोऽयम् ॥ (१) ॥*॥ लावयति । 'ल्ल्व छेदने' (त्रया० उ० से०) स्वार्यण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जीवं जीवयति । तद्दर्शनेन विप-नाशकत्वात् । 'कृष्यल्युटो बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति बाहुलकात्त्वच् । 'जीवञ्जीवः खगान्तरे । हुमभेदे चक्रोरे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ चकति । 'चक तृप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कठिचकिभ्यामोरच्' (उ० १।६४) स्वार्ये क्त् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कं जलं यष्टिरिवाय । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ 'टिट्ठि' शब्दं भापते । 'टिट्ठि' शब्देन भाति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । क्त् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वर्तते । 'वृत्तु वर्तने' । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥—उदीचां तु स्त्रियामित्त्वम् । प्राचां न (वा० ७।३।४५) । इति स्त्रियां रूपद्वयप्रदर्शनाय 'वर्तिका'ग्रहणम्,—इति प्राश्नः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्' (उ० ३।१।४६) इति तिकन्नन्तस्य मृषिकवत् पुंस्यपि 'वर्तिका' इति रूपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना शारिकादयो ज्ञेयाः । 'पक्षिजातिविशेषाः' ॥

१—'अन्यक्ताशब्द' इत्यपि पाठः ॥ २—'कोयष्टिष्टिष्टिभः कोकः क्रकरो वर्तिकादयः' इति क्षीरस्वामिन्याख्यातपाठे तु न रूपद्वयप्रदर्शनम्—इति बोध्यम् ॥

गरुपक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ।

गरुदिति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) यद्वा, -गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्त्वा० प० से०) । 'मृगोहतिः' (उ० १।९४) ॥ (१) ॥*॥ पक्षयति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पक्षस्तु मासार्धे गृहसाध्ययोः । चुल्ली-रन्ध्रे बले पार्श्वे वगे केशात्परश्वये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुञ्जरे' इति (मूर्धन्यपान्तेषु) हैमः ॥*॥ सान्तो-ऽपि । 'पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ' इति शुभाङ्कः ॥ (२) ॥*॥ छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छद संवरणे' (तु० उ० से०) । ण्यन्तः । 'पुंसि-' (३।३।१२१) इति घः । 'छादेर्घे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'गरुपक्षौ नरौ छदम्' इति वोपालितात्क्षीवमपि ॥ (३) ॥*॥ पतत्यनेन । 'दाप्त्री-' (३।२।१८२) इति घ्रन् । 'पत्रं तु बाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ पतन्तं त्रायते । 'त्रैह्य रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पतेर्बाहुलकादत्रच् वा ॥ (५) ॥*॥ तन्वां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ पद् 'पक्षस्य' ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षमूलस्य' ॥

चञ्चुखोटिरुभे स्त्रियौ ॥३६॥

चञ्चुरिति ॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'चञ्चुश्चञ्चुस्तथा त्रोटिः' इति हलायुधः । मित्र-ध्वादौ (१) निपातितः । अपट्टादित्वादित्यन्ये—इति मुकुटः । तत्र । गणद्वयस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'चञ्चुः पचाहुले त्रोट्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ त्रोट्यते । 'वृद्ध छेदने' (तु० आ० से०) चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'त्रोटिश्चञ्चुं खगान्तरे । मीनकटफल्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षितुण्डस्य' 'चौंच' इति ख्यातस्य ॥

प्रङ्गीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

प्रेति ॥ प्रथमम्, ऊर्ध्वम्, संगतम्, वा ड्यनम्, 'डीह्य विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । 'स्वादय ओदितः' (दि० गणसूत्रम्) इत्योदि-त्वात् (८।२।४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रङ्गीनं तिर्यग्गमनम्—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'एताः' इत्यनेन हि ङीनाद्या वोच्याः ॥*॥ 'पक्षिणां गतिविशेषाणां पृथक्पृथगेकैकम्' ॥

पेशी कोपो द्विहीनेऽण्डम्

पेशीति ॥ पिशाति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।

'हृपिशिरुहि-' (उ० ४।११९) इतीच् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'पेशी सुपक्वकणिके मांस्यां खङ्ग-पिधानके । मांसपिण्ड्यामण्डमेदे' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुण्यति निष्कामत्यस्मात्खयमेव । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'कोपोऽल्ली कुञ्जाले पात्रे पेश्यां शब्दादिसंग्रहे । जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये खङ्गपिधानके' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥ तालव्यान्तोऽप्ययम् ॥ 'कोशोऽल्ली-' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) यथा पठितम् ॥ (२) ॥*॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां मांस-खण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्याचक्षाणो नामैकमिद-मिच्छति ॥*॥ द्वाभ्यां हीने क्लीब इत्यर्थः । अमत्यस्मात् । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) 'अमन्ताङ्गः' (उ० १।११४) ॥ 'अण्डं मुखे च पेश्यां स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अण्डस्य' 'अण्डा' इति ख्यातस्य ॥

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥३७॥

कुलेति ॥ कुलं पक्षिसंतानोऽयतेऽत्र । 'अय गतौ' (भ्वा० अ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । यद्वा, -कौ लायो गतिरस्मात् ।—कुलान्ययन्ते निःसरन्त्यतः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः । तत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इत्यत्र 'करणाधिकरणयोः-' (३।३।११७) इत्यनु-वृत्तेरपादानेऽप्राप्तेः । 'कुलायस्तु पुमान्स्थानमात्रे स्यात् पक्षिवासके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नितराम् ईज्यते । घञ् (३।३।१९) । यद्वा, -निश्चिता इलन्त्यत्र । 'इल, स्त्रो' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञा-पूर्वकत्वाच्च गुणः । डलयोरेकत्वम् । 'नीडं स्थानकुलाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षिवासस्य' ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

पोत इति ॥ पुनाति, पवते वा । 'पूज् पवने' (क्त्वा० उ० से०) 'पूज् पवने' (भ्वा० आ० से०) वा । 'हसिमृ-घिण्-' (उ० ३।८६) इति तच् । स्त्रियाम् 'पोती' । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप् । 'पोतः शिशौ वहित्रे च गृह-स्थाने च वाससि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पायते । पिवति वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । स्त्रियाम् अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । मुकुटस्तु—'इण्मीका-' (उ० ३।४३) इति कच् । पच्यते परिणम्यते-ऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि वा इत्याह । तत्र । अवयसि चरितार्थयोरनयोर्वयसि 'अर्भक-' (उ० ५।५३) इत्यनेन वाधनात् । 'पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च' (इति मेदिनी) । इत्येतेष्व-र्थेषु शिशुभिन्नेषु मुकुटव्याख्या युक्ता । शिशौ त्वसदीया—इति ध्येयम् ॥ (२) ॥*॥ अर्यते वृद्धिं प्राप्यते 'ऋ गतौ

प्रापणेऽपि च' (भ्वा० प० से०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । मुकुटस्तु—सदैव इयति चलति, वृद्धिं गच्छति वा । 'अतिगृभ्यां भः' (उ० ३।१५२) ततः स्वार्यं कन् (५।३।७५)—इति व्याख्यत् । तच्च । 'अर्भकः कथितो बाले मुखेऽपि च कृशेऽपि च' (इति मेदिनी) इत्यत्र बालभिन्नेऽर्थे सावकाशस्यास्य 'अर्भकपृथुकः' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् ॥ (३) ॥*॥ डिम्भयति । 'डिम्भडिभि संघे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति मेदिनी) डीङ् आत्मनेपदित्वात्—'डयति'—इति स्वामी,—डयन् डीः । डिया भाति—इत्यादि मुकुटश्रो-पेक्ष्यौ ॥ (४) ॥*॥ पर्थयति । पर्थ्यते वा । 'पृथु प्रक्षेपे' चुरादिः । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः ।—पृथु कायति—इति स्वामि-मुकुटौ चिन्त्यौ । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिषेयवत्' (इति मेदिनी) इत्यत्र पूर्व-दवयसि चरितार्थत्वेनास्य वयसि बाधनात् ॥ (५) ॥*॥ शव्यते । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) स्वार्यं कन् (५।३।७५) ॥ (६) ॥*॥ शयति, शायते, वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शः कित् सन्वच्च' (उ० १।२०) इत्युः सन्वद्धावाद्धित्वेत्वे ।—शशति भुतेन गच्छति । 'शश भुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'शशिरपोरत इः' इति (कुः)—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषु 'शशिरपोरतः' इति सूत्रादर्शनात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'शिथुमात्रस्य' ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्रीति ॥ स्त्री च पुमांश्च 'अचतुरः' (५।४।७७) इति अच् ॥ (१) ॥*॥ मेथति । 'मिथु मेथ संगमे' (भ्वा० उ० से०) । 'क्षुधिपिषिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनञ् ।—बाहुलकाद्गुणाभावः—इति मुकुटस्तु एतत्सूत्राज्ञानमूलकः । 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्यः' (८।१।१५) इति साधुः ॥ 'द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य' । मुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वयित्वमेव स्त्रीकुर्वन्नुक्तमेदिनीविरोधादुपेक्ष्यः ॥

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

युग्ममिति ॥ युज्यते । 'युजिर योगे' (रु० उ० अ०) । 'युजिरचितिजां कुथ' (उ० १।१४६) इति मक् । 'युग्मं यमलयामले' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । युगं लाति वा । युगमस्त्यस्य वा । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लञ् ॥ (२) ॥*॥ युज्यते । घञ् (३।३।१९) । कुत्वम् (७-

३।६२) संज्ञापूर्वकत्वात्—'रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति लिङ्गाद्वा गुणाभावः । 'युगो रथहलाद्यज्ञे न द्वयोस्तु कृता-दिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यमलय' ॥

समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ।

स्तोमौघनिकरत्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ।

स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

समूहेति ॥ समूह्यते । 'ऊह वितर्क' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।—'हलश्च' (३।३।१२९)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'करणाधिकरणयोः'—इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥*॥ नितरासुह्यते । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि'—(३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । वहति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (२) ॥*॥ व्यूह्यते । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ संदुह्यते । 'दुह प्रपूर्णे' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ विसरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'विसरः प्रसरे व्रजे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'व्रजो गोष्ठाव्वृन्देषु' (इति मेदिनी) । करणाधिकरणव्युत्पत्तौ तु 'गोचरसंचर'—(३।३।११९) इति निपातितः ॥ (६) ॥*॥ स्तूयते । 'दृञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुतु'—(उ० १।१४०) इति मन् ॥ (७) ॥*॥ आ उह्यतेऽनेन 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुत-तृत्योपदेशयोः' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ निकीर्यते 'कृ विक्रमे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निकरो निवहे सारे न्यायदेययने निधौ' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ त्रयत्ये नियम्यते । 'मुण्डमिश्र'—(३।१।२९) इति ण्यन्ताद्भूत-शब्दाद् घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'व्रात्-चफोः'—(५।३।११३) इति लिङ्गाद्बुद्धिः ॥ (१०) ॥*॥ वार्यते आच्छाद्यतेऽनेन 'वृ वरणे' चुरादिः । 'पुंसि'—(३।३।११८) इति घः । 'वारः सूर्यादिवासरे । द्वारे हरे कुञ्ज-वृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ संहन्यते । घञ् (३।३।१९) 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) । 'हो हन्तेः'—(७।३।५४) इति घः । 'संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ संचि-यते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१३) ॥*॥ समुदायते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । आङ् । अच् (३।१।१३४) 'समुदायः समूहे स्याद्युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ समुदीयते । 'इण् गतौ'

१—मेदिनीतस्तु द्वन्द्वस्य युग्मपर्यायताया अपि प्रतीत्या तद्वि-
रोधः । किं तु 'त्वन्ताथादि न पूर्वभाक्' इति प्रतिज्ञाविरोधादुपेक्ष्यः ॥
अमर० २६

(अ० प० अ०) 'इं गतौ' (अ० प० अ०) वा ।
 'एरच्' (३१३।५६) । 'भवेत्समुदयः संघे चंयुगे च
 समुद्रमे' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥*॥ समवा-
 य्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३१३।१९) ।
 —समवयन्त्यनेनास्मिन् वा । घञ् (३१३।१९)—इति मुकुटः ।
 तत्र । 'अजन्म्याम्' (वा० ३१३।१२६) इति वार्तिकविरो-
 धात् । बाहुलकस्यागतिकगतिवत्त्वात् ॥ (१६) ॥*॥ चीयते ।
 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३१३।५६) । 'चयः
 समूहे प्राकारमूलवन्धे समाहृतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥
 गण्यते । 'गण संघाते' (चु० उ० से०) । घञ् (३१३।१९) ।
 'एरच्' (३१३।५६) वा । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिः ।
 'गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
 (१८) ॥*॥ संहन्यते । क्तिन् (३१३।९४) ॥ (१९) ॥*॥
 वृण्यते । 'वृणु भक्षणे' (तु० प० से०) । वृणोति वा ।
 'अच्चादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥*॥ निक्कु-
 रति । निक्कुर्यते वा । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहु-
 लकादम्बच् अत उत्त्वं च ॥ (२१) ॥*॥ कुत्सितमम्बते,
 अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच्
 (३११।१३४) 'क्रोः कत्' (६।३।१०९) घञ् (३१३।१९)
 वा, कदति, कद्यते वा । 'कदिः' सौत्रः । बाहुलकादम्बच् ॥
 'कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्पयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥
 (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः 'समूहस्य' ॥

वृन्दमेदाः

वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते ॥

समैर्वर्गः

सेति ॥ समैरुपलक्षितम् । वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ०
 आ० से०) । घञ् (३१३।१९) । कुत्वम् (अ३।५२) ॥
 (१) ॥*॥

संघसार्थौ तु जन्तुभिः ।

संघेति ॥ संहन्यते । घञ् (३१३।१९) । 'संघोद्धौ गण-
 प्रशंसयोः' (३१३।८६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सरति,
 स्त्रियते, वा । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तर्णितः'
 (उ० २।५) इति थन् । 'सार्थौ वर्णिकसमूहे स्यादपि संघात-
 मात्रके' (इति मेदिनी) ।—'यूथादयश्च'—इति मुकुट-
 धिन्यः ॥ (२) ॥*॥ भागुरिस्तु पर्यायतामाह—'संघसंघात-
 पुञ्जौ घसार्ययूथकदम्बकाः' इति ॥

सजातीयैः कुलम्

सजेति ॥ सजातीयैरेव जन्मभिरुपलक्षितम् । कोलति ।
 'कुल संस्थाने वन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपच'-
 (३।१।१३५) इति कः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीय-
 गणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीवम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

यूथं तिरश्चां पुनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

यूथमिति ॥ यौति । यूयते, वा । 'यु मिश्रणे' (अ०
 प० से०) । 'तिथपृष्ठगूथप्रोथाः' (उ० २।१२) इति साधुः ।
 'यूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्री पुष्पभेदे च योषिति' (इति मेदिनी)
 ॥ (१) ॥*॥

पशूनां समजः

पेति ॥ संवीयतेऽत्र । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प०
 से०) । 'समुदोरजः पशुषु' (३१३।६९) इत्यप् । 'समजः
 पशुवृन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 एकं 'पशुसंघस्य' ॥

अन्येषां समाजः

अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः । संवीयतेऽत्र । घञ्
 (३१३।१९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पशुभिन्नसंघस्य' ॥

अथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः

अथेति ॥ निचीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
 'संघे चानौत्तराधये' (३१३।४२) इति घञ् आदेः कश्च ॥
 'निकायस्तु पुमाँलक्ष्ये सधर्मिप्राणिसंहतौ' । ('समुच्चये
 संहतानां निलये परमात्मनि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 'वृन्दमेदानां' पृथक् पृथक् ॥

पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

पुञ्जेति ॥ पिञ्जयति, पिङ्ग्यते वा । 'पिञ्जि हिंसाबलादान-
 निकेतनेषु' (चु० प० से०) । अच् (३११।१३४) । घञ्
 (३१३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा,—उच्चत्या
 पुमांसं जयति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति
 डः ।—पुङ्ग्यते । पुञ्जः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ अश्नुते ।
 'अश्नु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अक्षिपणाप्यो रुडाय-
 लुको च' (उ० ४।१३३) इतीण् धातोर्लुङागमः । यद्वा,—रक्ष्यते ।
 रक्ष सौत्रः शब्दार्थः ।—दीप्त्यर्थः—इति स्वामी । बाहुलका-
 दिण् । ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा । 'राशि-
 र्मेधादिपुञ्जयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कीर्यते । 'कृ
 विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृदोरप्' (३१३।५७) ॥ (३) ॥*॥
 कूटयति । कुट्यते वा । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०)
 'कूट दाहे मन्त्रणे' (चु० उ० से०) वा । अच् (३११।१३४)
 घञ् (३१३।१९) वा । 'कूटं पृथ्वायन्त्रयोः । मायादम्भादि-
 शङ्केषु सीराङ्केऽद्वयतुच्छयोः । निश्चलेऽद्योघने राशौ' इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धान्यादेरुच्छ्रितवृन्दस्य' ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्वणे ।

केति ॥ तेषां कपोतशुक्रमयूरतित्तिरीणां गणे । कपोता-
 नाम्, शुक्रानाम्, मयूराणाम्, तित्तिरीणां च गणः ।

‘अनुदात्तादेरन्’ (४।२।४४) शुक्रान्तु ‘तस्य समूहः’ (४।२।३७) इत्यण् । आदिना काकवर्तकोल्लाकादीनां ग्रहः । ‘कापोतो रुचके, क्लीवं कपोतौघेऽञ्जनान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘शौकं शुक्राणे स्त्रीणां करणे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘कपोतादीनां गणस्य’ पृथक् पृथक् ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥४३॥

गृहेति ॥ छयति, छीयते, वा । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) बाहुलकादीकन् । ‘छेको गृहाश्रितमृगपक्षिणोर्गारे त्रिपु’ (इति मेदिनी) । ‘छेकस्त्रिपु विदग्धेषु गृहासक्तमृगाण्डजे’ इति चवर्गादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ गृह्यते । ‘ग्रह उपादाने’ (क्र्या० उ० से०) । ‘पदास्त्रैरिच्छायापक्ष्येषु च’ (३।१।११९) इति क्यप् । ‘गृह्यं गुदे ग्रन्थभेदे क्लीवं, शाखापुरे स्त्रियाम् । गृहासक्तमृगादौ ना, त्रिपु चास्त्रैरिपक्ष्ययोः’ (इति मेदिनी) । ततोऽनुकम्पायां कन् (५।३।७६) । ‘गृह्यको निम्नके छेके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गृहासक्तपक्षिणाम्’ ॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

मनुष्या मानुषा मर्या मनुजा मानवा नराः ।

मनुष्या इति ॥ मनोरपलम् । ‘मनोर्जातावज्यतौ पुक् च’ (४।१।१६१) । स्त्रियाम् ‘-हयगवय-’ (वा० ४।१।६३) इति प्रतिप्रसवेन ङीप् (४।१।६३) । ‘हलस्तद्धितस्य’ (६।४।१५०) इति यलोपः । मनुषी । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीप् । जातिविवक्षायां ङीष्ः (४।१।६३) परत्वादचन्तत्वात् (४।१।७३) टीन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ प्रियते । ‘मृट् प्राणत्यागे’ (तु० आ० अ०) । ‘हसिमृगिण-’ (उ० ३।८६) इति तन् । स्त्रायै यत् (वा० ५।४।३६) ॥ (३) ॥*॥ मनोर्जातः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि० आ० से०) । ‘पञ्चम्याम्-’ (३।२।९८) इति ङः ॥ (४) ॥*॥ मनोरयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । यद्वा, ‘मनोरपलम् । ब्राह्मणमाणव-’ (४।२।४२) इति ज्ञापकादण् । अणि पुगभावो वा ।—जौप-संख्यानिकोऽण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उपसंख्यानभावात् ॥ (५) ॥*॥ नरति, नृणाति वा । ‘नृ नये’ (भ्वा०, क्र्या० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘नरोऽजे मनुजेऽर्जुने । क्लीवं तु रामकर्पूरे’ (इति मेदिनी) ।—नयन्ति पूर्वपुरुषानुत्तमां गतिम् । ‘नयतेर्ङिच’ (उ० २।१००) इति ऋन् । ङिर्वाटिलोपः—इति मुकुटः । तत्र । एवं सत्यदन्तरूपानुपपत्तेः । ऋदन्तरूपपत्तेश्च । ऋदन्तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘मनुष्यमात्रस्य’ ॥

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पुरुषा नराः ॥ १ ॥

स्युरिति ॥ पाति । ‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘पातेर्ङ्मुखन्’ (उ० ४।१।७८) क्वचित् ‘पूजो ङ्मुखन्’ इति पाठः । पुनाति । ‘पूज् पवने’ (क्र्या० उ० से०) ॥ (१) ॥*॥ पञ्चभिर्भूतैर्जन्यते । घञ् (३।३।१९) । ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः । यद्वा,—पञ्च जना उत्पादका यस्य ॥ (२) ॥*॥ पुरति । ‘पुर अग्रगमने’ (तु० प० से०) । ‘पुरः कुपन्’ (उ० ४।७४) ॥ (३) ॥*॥ प्रपुदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । यद्वा,—‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुपन् ॥ (४) ॥*॥ नयति । ‘नयतेर्ङिच’ (उ० २।१००) इत्यृन् ॥ (५) ॥*॥ षट् ‘मनुष्यजातौ पुरुषस्य’ ॥

स्त्री योषिदवला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।

प्रतीपदर्शिनी चामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रायति गर्भोऽस्याम् । ‘स्त्रायतेर्ङ्ङट्’ (उ० ४।१।१६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१।६६) । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ योषति । गुप्यते वा । ‘युप’ सौत्रः सेवायाम् । ‘हृष्टरुहियुषिभ्य इतिः’ (उ० १।९७) ॥*॥ योष्यते स्म । णिजन्तात्कर्मणि कः (३।२।१०२) । ‘स्त्री वधूर्योषिता रामा’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं बलमस्याः । अल्पार्थे नञ् ॥ (३) ॥*॥ योषति, योषयति वा । अच् (३।१।१३४) । गुप्यते । योष्यते वा । घञ् (३।३।१९) ॥*॥ (‘जोषा’ इति) चवर्गादिपाठे जुपते, जुप्यते वा । ‘जुपी प्रीतिसेवनयोः’ (तु० आ० से०) अच् । (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।—जुपति—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥*॥ ‘नृनरयोर्वृद्धिश्च’ इति शार्ङ्गरवादि- (४।१।७३) गणे पाठान्धीन् । जातिलक्षणस्य (४।१।६३) ङीपोऽपवादः, टीन्संनियोगेन वृद्धिश्च । मुकुटस्तु—नृनरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः । ‘नृनराभ्यां च’ (वा० ४।४।४९) इत्यञ् । वृद्धिः (७।२।११७) । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीप् । नारी । नृनरस्य वैयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि वृद्धौ (७।२।११७) नारी, इति वा—इत्याह । तत्र । ‘नृनराभ्याम्’ इत्यस्या-प्रसिद्धत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि ‘नृनरयोः’ इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ङीप्तीनोः स्वरभेदाच्च ॥ (५) ॥*॥ सीम्नोऽन्तः । ‘शकन्धादिः’ (वा० ६।१।९४) । सीमन्तोऽस्त्यस्याः, इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ वहति, उहयते वा । ‘वहो घश्च’ (उ० १।८३) इत्युः । मुकुटस्तु—वध्नालविधया । ‘चमितनि-वन्विभ्यः’ इत्युः—इत्याह । तत्र । ‘कृषिचमितनिधनिसर्जि-खर्जिभ्य ऊः’ (उ० १।८०) इति सूत्रे वन्धेरग्रहणात् नलोप-विधेरदर्शनाच्च ॥ (७) ॥*॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः । अपाङ्ग-निरीक्षणात् । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णितिः ॥ (८) ॥*॥ वमति स्नेहम् । ‘दुवम उद्विरेणे’ (भ्वा० प० से०)

ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । यद्वा, -वामः कामोऽस्त्यस्याः ।
 अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वामं धने पुंसि हरे, कामदेवे
 पयोधरे । दलुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्या स्त्रियाम्', (इति
 मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
 बाहुलकादित् । यद्वा, -वन्यते स् । क्तः (३।२।१०२)
 'वनिता जातरागस्त्रीस्त्रियोस्त्री त्रिषु याचिते । सेविते' (इति
 मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ महति, मह्यते वा । 'मह पूजायाम्'
 (भ्वा० प० से०) । 'सलिकल्यनिमहि-' (उ० १।५४) इती-
 लच् । 'महिलां फलिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी ॥*॥ मह-
 स्योत्सवस्य इला भूमिः, इति विग्रहे 'महेला' अपि ॥ (११)
 ॥*॥ एकादश 'स्त्रीमात्रस्य' ॥

विशेषास्तु

वीति ॥ लोपां विशेषा भेदाः ॥

अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गनेत्यादि ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः । 'अङ्गात्कल्याणे'
 (ग० ५।२।१००) इति नः । 'अङ्गनं प्राङ्गणे यानेऽप्यङ्गना
 तु नितम्बिनी' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भयशीला । 'विभी
 भये' (डु० प० अ०) । 'भियः कुक्कुकनौ' (३।२।१७४) इति
 कुः । 'भीरुः स्यात्कातरे नार्याम्' इत्यजयः । 'भीरुराते जने
 स्त्रियाम्' इति रभसः । 'भीरुराते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति
 योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ भूयान् कामोऽस्याः ।
 इनिः (५।२।११५) । 'कामिनी भीरुवन्दयोः' (इति मेदिनी)
 ॥ (३) ॥*॥ वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे वाऽस्याः ।
 यद्वा, -वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः ॥ (४) ॥*॥ प्रमदो
 हर्षोऽस्त्यस्याः । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति'
 (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'मानश्चित्तोन्नतौ गृहे । क्लीवं
 प्रमाणे प्रस्थादौ' (इति मेदिनी) । मानोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।
 ११५) । 'मानिनी तु स्त्रियां फल्यां मानी मानवति त्रिषु'
 (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ कम्यते स् । 'कसु कान्तौ'
 (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे क्तः (३।२।१०२) । 'कान्ता
 नार्या प्रियंगौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे । लोहे च चन्द्रसूर्या-
 यः पर्यायान्तःशिलासु च' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ ललते
 'लल ईप्सायाम्' । 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षे ल्युः (३।१।
 १३४) युच् (उ० २।७८) वा । यद्वा, -लडति । 'लड विलासे'
 (भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि-' (उ० २।७८) इति

युच् । डलयोरेकत्वम् । 'ललना कामिनीनारीभेदजिह्वायु
 योषिति' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ अतिशयितो नितम्बो
 यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥*॥ अतीवोन्नति ।
 'उन्वी क्लेदने' (र० प० से०) सुपूर्वः । बाहुलकादरः । शक-
 न्वादिः (वा० ६।१।४४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सुन्दरी
 तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१०)
 ॥*॥ रमयति । रम्यते वा । अस्यां वा रम्यते । ल्युट् (३।३।
 ११३, ११७) ॥ (११) ॥*॥ रमते । ज्वलादित्वात् (३।१।
 १४०) णः । -रमयति-इति तु मुकुटस्य प्रमादः । ण्यन्तस्य
 ज्वलादित्वाभावात् । सिवाणिगतिमित्तवृद्धभावाच्च । 'रामः
 श्यामे हलायुधे । पशुभेदे सिते चारौ राघवे रेणुकामुते ।
 रामं तु वास्तुके कुष्ठे रामा हिह्वलिनी स्त्रियोः' इति हैमः ॥
 (१२) ॥*॥ उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणां पृथक् पृथक् । एते द्वादश
 भेदाः 'स्त्रीणाम्' ॥

कोपना सैव भामिनी ।

कोपेति ॥ कुप्यति तच्छीला । 'कुप क्रोधे' (दि० प०
 से०) 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥
 अवश्यं भामते । 'भाम क्रोधे' (भ्वा० आ० से०) । 'आव-
 श्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः । ग्रहादिणिनिः (३।१।
 १३४) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोपनस्त्रियाः' ॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः ॥ (१) ॥*॥ मत्ता
 क्षीवेव काशते भाति । 'कर्तयुपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः
 ॥*॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिशासनयोः' (अ० आ० से०) ॥
 (२) ॥*॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्' शब्दात्तमप् (५।३।५५) । द्रव्य-
 प्रकर्षाच्चासुः (५।४।११) ॥ (३) ॥*॥ वरवर्णोऽस्त्यस्याः ।
 इनिः (५।२।११५) । 'शीते सुखोणसर्वाङ्गी श्रीष्मे या सुख-
 शीतला । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्भरवर्णिनी' इति
 रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अत्यन्तोत्कृष्टस्त्रियाः' ॥

कृताभिपेका महिषी

कृतेति ॥ कृतोऽभिपेकोऽस्याः । मह्यते । 'मह पूजायाम्'
 (भ्वा० प० से०) 'अविमह्योष्टिषच्' (उ० १।४५) । 'महिषी
 नृपयोषिति । सैरिभ्यासौषधीभेदे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥
 एकम् 'पट्टाभिपेकनृपस्त्रियाः' ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

भोगीति ॥ अतिशयितो भोगोऽस्याः । इनिः (५।२।
 ११५) । 'विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' (इति
 मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्यराजस्त्रियाम्' ॥

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायार्थं पुंभूञ्चि दाराः

१-अथशब्दात् पुंभूञ्चो न पूर्वभाक्त्वम्-इति स्वामी ॥

१-तथा च रत्तिकरञ्जनश्लेषः 'चीरमीक्षे महिलास्यन्' इति शृङ्गार-
 वैरान्वायर्थद्वयपरः । २-तथा च दमयन्तीश्लेषः 'परमहेलारतोऽप्य-
 पारदारिकः' इति । ३-भावः शृङ्गारचैष्टविशेषः । तथुक्ता
 'भाविनी'-इति तु मुकुटः ॥

पत्नीति ॥ पत्युर्यज्ञे संयोगो यया । दंपत्योः सहाधिकारात् 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४।१।३३) ॥ (१) ॥*॥ पाणि-
र्गृहीतोऽस्याः । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा० ४।१।५२.)
इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वयोः पूरणी । 'द्वेस्त्रीयः' (५।२।-
५४) । 'द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः' इति
हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ सह धर्मोऽस्त्यस्याः । पत्या सह
कर्मस्वाधिकारात् । 'धर्मशीलवर्णान्ताच्च' (५।२।१३२) इती-
तिः । 'बोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य वा सः ॥ (४)
॥*॥ त्रियते । भूर्यते वा । 'डुमृज् धारणपोषणयोः' (जु०
प० अ०) । 'भृ भरणादौ' (क्या० प० से०) वा ण्यत् (३।-
१।१२४) । यत्तु—संज्ञायां भृवः (भ्वा० उ० अ०) 'कृहलो-
प्यत्' (३।१।१२४)—इति स्वामी व्याख्यत् । तत्र । 'संज्ञा-
यां समजनिषद्' (३।३।९९) इति क्यपा भाव्यं, परत्वात् ।
संज्ञापर्युदासः (३।१।११२) तु पुंलिङ्गे सावकाशः । 'तदनु-
बन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' (प० ४।२।९) इति न्याया-
द्भूव एव क्यप् । न डुमृजः ॥ (५) ॥*॥ जायतेऽस्याम् ।
'जनैर्यक्' (उ० ४।१।११) । 'जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां
जायते पुनः' (९।८) इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ दारयन्ति
भ्रातृन् 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । गिजन्तः । दार-
जारौ कर्तरि णिङ्क् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यद्यपि
दारयतेः पचाद्यच्चा (३।१।१३४) सिद्धम् । खरश्च समः ।
'कर्षात्तवतः' (६।१।१५९) इति घञ्यन्तोदात्तत्वात् ।
तथापि 'अच्कावशक्तौ' (६।२।१५७) इति खरवाधनार्थ-
मिदम् ॥*॥ टावन्तोऽपि । 'क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते
यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः'
इति व्याडि-शुभाङ्गौ ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'परिणीतायाः
स्त्रियाः' ॥

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरंध्री

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) ।
'कुटुम्बं पोष्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ 'पुरं
नपुंसकं गेहे' (इति मेदिनी) । पुरं धारयति । 'धृज् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । स्वार्यण्यन्तः । 'संज्ञायां भृवृज्' (३।२।-
४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) । गौरादिः
(४।१।४९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । हलन्तात् 'इगुप-
धात् किः'—इति मुकुटः । तत्र । धरतेर्हलन्तत्वेगुपधत्वयो-
रभावात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुत्रादिमत्याः सधवायाः' ॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

सुचेति ॥ शोभनं चरित्रमस्याः ॥ (१) ॥*॥ अस्ति एक-
स्मिन् पत्नौ । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । शत् (३।२।-
१२४) । 'श्रसोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'उगितश्च' (४।१।-
६) इति ङीप् । 'सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये
वियमाने त्रिषु साध्व्युमयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ साध्नोति परकार्यं परलोकं वा । 'साध संसिद्धौ' (खा०
प० अ०) 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण-' (४।-
१।४४) इति वा ङीप् ॥ (३) ॥*॥ पत्न्यां व्रतं नियमोऽस्याः ॥
पतिव्रतमस्याः । पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'पतिसेवातत्परायाः' ॥

कृतसपत्निकाध्यूढाधिविज्ञा

कृतेति ॥ सपत्न्येव स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृता सप-
त्निका यस्याः ॥*॥ 'कृतसापत्निका' इति कचित् पाठः ।
सपत्न्या भावः । प्यञ् (५।१।१२४) । ङीप् (४।१।४९)
यलोपः (६।४।१५०) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ह्रस्वत्वम् (७।-
४।१३) च । कृता सापत्निका यस्याः ॥*॥ कचित् 'कृतसा-
पत्निका' इति पाठः । सपत्न्या आगतम् । 'तत् आगतः'
(४।३।७४) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृतं सपत्नक-
मस्याः । 'असुपः' (७।३।४४) इति पर्युदासान्तेत्वम् ॥ (१)
॥*॥ अधि उपरि ऊढमुद्रहनमस्याः । 'अध्यूढा कृतसाप-
त्न्यनार्यामध्यूढ ईधरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
अधि उपरि विज्ञं लाभोऽस्याः । यद्वा,—अधिका विज्ञा लब्धा
यस्याः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि अनेकभार्यस्य 'प्रथममूढायाः' ॥

अथ स्वयंवरा ।

पतिंवरा च वर्या च

अथेति ॥ स्वयं वृणीते । 'वृज् संभक्तौ' (क्या० आ०
से०) । 'संज्ञायां भृवृज्' (३।२।४६) इति खच् ॥ (१)
॥*॥ एवं पतिं वृणोति ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनया । 'अवद्य-
प्य-' (३।१।१०१) इत्यतिरोधे यत् । ('वर्या पतिंवरायां
स्त्री, वरेण्ये त्रिषु, ना स्मरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'स्वेच्छाकृतपतिंवराणायाः' ॥

कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कुलेति ॥ कुलपालिका स्त्री । शाकपार्थिवादिः । (वा०
३।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कुलं पालयति । 'पाल रक्षणे' (जु०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यभिचारवारणेन कृतकुलरक्षायाः' ॥

कन्या कुमारी

केति ॥ कनति । कन्यते वा । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प०
से०) । अङ्वादिः (उ० ४।१।१२) । 'कन्या नार्या कुमारी
च राश्यौपधिविशेषयोः' इति हैमः । 'कन्या कुमारिकानार्या-

१—'हृष्टचन्द्रः' इति वा पाठः ॥ २—पुरं धरति । 'अच
इ' (उ० ४।१।३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) धात्वकारलोप-
मुमागमौ । पुरंध्रिर्हस्तान्तापि । तथा च 'तौ खातकौर्वन्धुमता च
राज्ञा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम्' इति रघुः—इति मुकुटः ॥

रौपधिराशिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥ कथ्यते । 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुचोपधायाः' (उ० ३११३८) इत्यारम् । 'वयसि प्रथमे' (४११२०) इति ङीप् । पूर्वत्र तु न । 'कन्यायाः कनीन च' (४११११६) इति लिङ्गात् । यद्वा,—कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (उ० उ० से०) । अन् (३१११३४) । कुत्सितो मारोऽस्या वा । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुण-
द्रौ ना न द्वयोर्जात्यकाश्चने' (इति मेदिनी) । 'कुमारी रामतरुणीनवमाल्योर्नदीभिदि' । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' इति विश्वः । ('जम्बूद्वीपविभागे च' इति हैमः) ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'प्रथमवयस्ककन्यायाः' ॥

गौरी तु नञिकानागतार्त्वा ।

गौरौति ॥ गूयते । 'गुह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) 'ऋज्रेन्द्रा—' (उ० २१२८) इत्यादिना रजन्तो निपातितः । गौरादित्वात् (४११४१) ङीप् । 'गौरी त्वसंजातरजः-
कन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियंयुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥ नैजते स्म । 'ओणजी व्रीडे' (तु० आ० से०) ॥ 'गल्थार्थ—' (३१४७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८१२४५) इति नत्वम् । स्थायै कन् (५१३१७५) । 'नञिका तु कुमार्या स्यात् पुमान् क्षपणवन्दिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ *॥ अनागत-
मार्त्वं रजोऽस्याः ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'अदृष्टरजस्कायाः' ॥

स्यान्मध्यमा दृष्टरजाः

स्यादिति ॥ बाल्ययौवनयोर्मध्ये भवा । 'मध्यान्मः' (४१-
३१८) तयोर्मध्ये मा शोभा यस्याम्, वा । 'मध्यमो मध्य-
जेऽन्यवत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽप्यबल्रे तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्या कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥ दृष्टं रजो यस्याः, यया, वा ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः' ॥

तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥

तेति ॥ तरति । 'तृ ह्रवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रो रश्च लो वा' (उ० ३१५४) इत्युनन् । 'वयसि—' (४११२०) इति ङीप् । 'नञ्जलीकम्—' (वा० ४१११५) इति वा । 'तरुणी तलुनीति च' इति शब्दभेदः । ('तलुनः पवने युनि युवत्यां तलुनी स्मृता' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० ङ०) । 'कनिन्युवधि—' (उ० १११५६) इति कनिन् । 'यूनस्तिः' (४११७७) । यत्तु—
'यौतेः कतिः' इति कतिप्रत्ययान्तात् पाक्षिके ङीप् (ग० ४१-
११४५) 'युवती'—इति मुकुटो व्याचख्यौ । तत्र । यौतेः

१—मुकुटस्तु—छजते । 'ओलजी व्रीडे' (तु० उ० से०) । प्रपोदरादित्वादादेर्नत्वम् । केचित्तु 'नोलजी' इति तवर्गपञ्चमादि पठन्ति—इत्याह ॥

शत्रन्तात्—' ङीप् (४१११५) युवतिशब्दाद्वा 'सर्वतोऽस्मिन्-
र्यात्' (ग० ४१११५) इति ङीष् गतार्थत्वात् । उज्ज्वल-
दत्तादिषूक्तसूत्राभावाच्च । त्रीसामान्येऽप्ययम् । 'प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिस्तु तथा स्मृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'मध्यमवयसि वर्तमानायाः' ॥

समाः सुपाजनीवध्वः

समा इति ॥ कौति । 'लु प्रसवणे' (अ० प० से०) । 'लुवृथिकृत्यृषिभ्यः किव' (उ० ३१६६) इति सः ॥ (१) ॥ *॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनिघसिभ्यामिण्' (उ० ४१-
१३०) । 'जनिवध्योश्च' (७३१३५) इति न वृद्धिः । 'कृदि—' (ग० ४११४५) इति वा ङीप् । 'जनी लोके जगद्धेदे पृथ-
ग्जने । जनी सुपावनितयोः' इति हैमः । 'जनी सीमन्तिनी वध्वोरुपत्तावौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ *॥ वहति । 'वहो घश्च' (उ० ११८३) इत्युः । 'वधूः पत्न्यां सुपावनायोः स्मृत्कासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां च' इति हैमः ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'पुत्रभार्यायाः' ॥

चिरण्डी तु सुवासिनी ।

चिरेति ॥ चिरेणाटति पितृगेहाद्भर्तृगेहम् । अन् (३१-
११४) प्रपोदरादिः (६३१७०९) । 'वयस्यचरमे' (वा० ४११२०) इति ङीप् ॥ *॥ चरति । बाहुलकादण्टप्रत्यये 'चरण्डी' इत्येके ॥ *॥—चिरिणोति । चिरण्डी ।—इति स्वामी । तत्र 'चिरि हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) इति धातुः; प्रपोदरादिः । चिरिण्डी तु सुवासिन्यां स्याद्वितीयवयःस्त्रि-
याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥ सु अतीव वसति पितृ-
गृहे तच्छ्रीला । 'सुप्यजातौ—' (३१२७८) इति णिनिः ॥ २ ॥ 'स्ववासिनी' इत्यपि पाठः । स्त्रेषु पित्रादिषु वस्तुं शील-
मस्याः । 'स्ववासिन्यां चिरिण्डी स्याद्वितीयवयसि स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'प्राप्तयौवनायाः पितृगेह-
स्थायाः' ॥

इच्छावती कामुका स्यात्

इच्छेति ॥ इच्छाऽस्त्यस्याः । मतुप् (५१२९४) ॥ (१) ॥ *॥ कामयते । 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लपपतपद—' (३१२१५४) इत्युक्त्वा । 'कामुकाः क्लमे-

१—पितृकुललोहाचिरिणोति गच्छति । 'चिरन्' इत्युपपदे 'इट गतौ' इत्यत 'इयुष—' इति के प्रपोदरादित्वाचिराकारनाशे श्वा-
रस्य विपर्यये मकारस्य परसवर्णत्वे 'वयसि प्रथमे ङीप् चिरिण्डी'—इति मुकुटः । हैमस्तु स्त्रोपज्ञानममालाव्याख्यायाम्—चिरिः
सौत्रः स्वादिः । चिरिणोति चिरिण्डी । 'डिण्टश्च च वा' इति साधुः ।
'चरिण्डी' इत्यपि । 'चिरण्डी' इत्यमरः । 'चरण्डी' इत्यन्ये—
इति प्रोक्तवान् ॥

ऽशोकपादपे चातिमुक्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'धनादीच्छायुक्तायाः' 'यभनादीच्छावत्याः' वा ॥

वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

वृषेति ॥ 'वृषो नरो वृषः कालः' इत्यनेकार्थमञ्जरी ।
वृषं नरं शुक्लं वेच्छत्यात्मनः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३-
११८) । 'अधक्षीर-' (७११५१) इत्यत्र 'अध्ववृषयोर्मैथुने-
च्छायाम्' इति वचनादसुक् । लटः शता (३१२१२४) ।
'उन्नितश्च' (४१११६) इति ङीप् । 'आच्छीनद्योर्नुम्' (७११८०) ॥
(१) ॥*॥ 'जानपद-' (४११४२) इति ङीप् । कामुकी ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मैथुनेच्छावत्याः' ॥

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।

कान्तेति ॥ अभिसरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०)
ण्वल् (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्त्रिच्छया रति-
स्थानं गच्छन्त्याः' ॥

पुंश्चली चर्पणी बन्धक्यसती कुलदेत्वरी ॥ १० ॥
स्वैरिणी पांशुला च स्यात्

पुंश्चलीति ॥ पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं
गच्छति । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११-
१३४) । गौरादिः (४११४१) ।—पुमांसं वृत्ताच्चालयति
च्यावयति । कर्मण्यणन्ताङ्गीप् (४१११५)—इति मुकुटः ।
तत्र । 'चल कम्पने' इत्यनेन कम्पनादन्यत्र सित्वाविधानाद्बुद्धि-
प्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धेः ॥ (१) ॥*॥—कर्षति
मनः । 'कृप विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृपेरादेश्च चः'
(२११०४) इत्यनिः—इति स्वामी ॥*॥ 'धर्पणी' इति
वा पाठः । धर्षयति । 'बिभृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३१३११३) । 'धर्षणं स्यात्परिभवे रतेऽसत्यां
तु धर्पणी' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'धर्पिणी' इति कचित्
पाठः । 'आवश्यक-' (३१३१७०) इति णिनिः ॥ (२)
॥*॥ वभ्राति मनोऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (क्वा० प० अ०) ।
ण्वल् (३१११३३) । गौरादिः (४११४१) । ('बन्धकः
स्याद्विनिमये पुंश्चल्यां स्याच्च बन्धकी' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ सत्याः भिन्ना ॥ (४) ॥*॥ अटति । 'अट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'कुलं जनपदे
गेहे' इति विश्वः । कुलस्य अटा । शकन्वादिः (वा० ६११-
९४) । 'कुलटा मनःशिलायां नेपाल्यामपि योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ एति तच्छीला 'इण्णञ्जि-' (३१२-
१६३) इति करप् । 'टिड्ढा-' (४१११५) इति ङीप् ।
'इत्वर्यसत्यां पथिके कूरकर्मणि च त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (६)
॥*॥ खया, इच्छया स्वेन स्वातन्त्र्येण, वा ईरितुं शीलमस्याः ।
'ईरं गतौ' (अ० आ० से०) । 'मुपि-' (३१२१७८) इति
णिनिः । 'खादीरेरिणोः' (वा० ६११८९) इति वृद्धिः ॥

(७) ॥*॥ पांशु पापमस्त्यस्याः । 'खर्मुख-' (वा० ५१२-
१०७) इति रः । कपिलकादिः (वा० ८१२११८) सिध्मादि-
त्वात् (५१२१९७) । लज् वा । पांशु लाति वा । 'आतोऽनुप-'
(३१२३३) इति कः ॥ (८) ॥*॥ अद्यै 'असत्याः'
'स्वैरिण्याः' ॥

अशिथ्वी शिशुना विना ।

अशीति ॥ न शिशुर्यस्याः । 'सख्यशिथ्वी-' (४१११६२)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः' ॥

अवीरा निष्पतिसुता

अवीति ॥ वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) ।
अच् (३१११३४) 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममाला ।
वीराया भिन्ना ॥ (१) ॥*॥ 'पतिपुत्ररहितायाः' ॥

विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

विश्वेति ॥ विफलं श्रुतिरिति स्म । 'गल्यर्था-' (३१४-
७२) इति कः । आगमशासनस्यानिलत्वाच्चेद । 'विश्वस्तो
जातिविश्वासे विश्वस्ता विधवास्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१)
॥*॥ विगतो धवोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ 'विश्वस्ताविधवे
तुल्ये विशस्तापतिनी च सा' इति वाचस्पतिः ॥*॥ द्वे
'रण्डायाः' ॥

आलिः सखी वयस्या च

आलिरिति ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३११२६) । 'अच् इः' (उ० ४१३९) ।
बाहुलकादिण्—इति मुकुटो व्यर्थः । 'आलिः सखी सेतु-
रालिरालिरावलिरिष्यते' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ समानं
ख्यायते जनैः । 'समाने ख्यः स चोदात्तः' (उ० ४१३७)
इतीण् ङित् समानस्य स च । 'सख्यशिथ्वी-' (४१११६२) इति
ङीप् । 'सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वयसा तुल्या । 'नौवयोधर्म-' (४१-
४१९१) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सख्याः' ॥

पतिवल्ली सभर्तुका ।

पतीति ॥ पतिरस्त्यस्याः । मनुप् (५१२१९४) । 'अन्त-
र्वत्पतिवतोर्नुक्' (४११३२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सह
भर्त्राऽस्ति । 'नद्युतश्च' (५१४१५३) इति कप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जीवद्भर्तृकायाः' ॥

वृद्धा पल्लिनी

वृद्धेति ॥ वर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गल्यर्था-' (३१४७२) इति कः । 'वृद्धो जीर्णं प्रवृद्धे शे
त्रिपु क्लीवं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पल्लि-
मस्त्यस्याः । अच् (५१२१२७) । 'असितपल्लितयोः प्रतिषेधः'

‘छन्दसि क्रमेके’ (वा० ४।१।३९) । नान्तत्वात् (४।१।५) ङीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पङ्क्तकेभ्यः’ ॥

प्रज्ञा तु प्राज्ञी

प्रज्ञेति ॥ प्रजानाति । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति’ ॥ (१) ॥*॥ प्रज्ञाचण् (५।४।३८) चा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं-ज्ञाभ्याः’ ॥

प्राज्ञा तु धीमती ॥१२॥

प्राज्ञेति ॥ प्रज्ञाऽस्त्यस्याः । ‘प्रज्ञाश्चदा-’ (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ धीरस्त्यस्याः । मत्तुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रशस्तबुद्धेः’ ॥

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्रीति ॥ शूद्रस्य स्त्री । ‘पुंयोगा-’ (४।१।४८) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ एकं भिन्नजातीयाया अपि ‘शूद्र-भार्यायाः’ ॥

शूद्रा तज्जातिरेव च ।

शूद्रेति ॥ ‘शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः’ (वा० ४।१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥*॥ एकमन्यभार्याया अपि ‘शूद्रजाती-यायाः’ ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥१३॥

आभीति ॥ आभीरस्य स्त्री, तज्जातीया वा । ‘पुंयो-गात्-’ (४।१।४८) इति ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति च ङीप् ॥ (१) ॥*॥ एवं महाशूद्री ॥*॥ या तु महती शूद्रा । तत्र ‘महाशूद्रा’ इत्येव ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आभीर्याः’ ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

अर्येति ॥ स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । ‘अर्यक्षत्रियाभ्यां वा’ (वा० ४।१।४९) इति स्त्री ङीपानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वैश्यजातीयायाः’ ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

क्षत्रियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्षत्रिय-जातीयायाः’ ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपेलाधीयतेऽस्याः । ‘इच्छ’ (३।३।२१) इत्यत्र ‘अपादाने त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीप्’ इति (वार्तिकेन) घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं विद्यो-पदेशिन्याः’ ॥

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥१४॥

स्यादिति ॥ अः चर्यते । ‘चर गतौ’ (भा० प० से०) । ‘ऋह्लोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘स्वयंमन्त्र-व्याख्याभ्याः’ ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचेति ॥ आचार्यस्य स्त्री । ‘इन्द्रवरुण-’ (४।१।४९) इति ङीपानुक्तौ । ‘आचार्यादणत्वं च’ (वा० ४।१।४९) इति णत्वाभावः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘आचार्यभार्यायाः’ ॥

स्यादर्यौ

स्यादिति ॥ अर्यस्य स्त्री । ‘पुंयोगात्-’ (४।१।४८) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वैश्यपत्न्या अन्यजातीयाया अपि’ ॥

क्षत्रियी तथा ।

क्षेति ॥ एवम् । क्षत्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अन्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्याः’ ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपाध्यायस्य स्त्री । ‘मातुलोपाध्याय-’ (वा० ४।१।४९) ङीपानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘विद्योप-देष्टृभार्यायाः’ ॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥१५॥

पोटेति ॥ पोटयति । ‘पुट भासने’ चुरादिः । अच् (३।१।१३४)—पुटति । ‘पुट संश्लेषणे’ (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४)—इति स्वामि-सुकुटौ । तत्र । पुटेः कुटादि-त्वाद्धणाभावप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘स्त्रीपुंसयोः स्तन-श्मश्र्वादितिहयुक्तायाः’ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीति ॥ वीरः पतिरस्याः । ‘नित्यं सपत्न्यादिषु’ (४।१।३५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वीरस्य भार्या ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वीरस्य भार्यायाः’ ॥

वीरमाता तु वीरसूः ।

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥*॥ वीरं सूते । ‘घृष्ट् प्राणिगर्भविमोचने’ (अ० आ० से०) ‘सत्सृष्टिप-’ (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वीरस्य मातरि’ ॥

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥१६॥

जातेति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रजायते स्म । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र जनिः । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥*॥ प्रासविष्ट । पृहृक्तः । प्राग्वत् ॥ (३) ॥*॥ स्वार्थे कन् (५।३।७५) ‘सूतिकापुत्रिका-’ (वा० ७।३।४५) इतीत्वं वा । ‘प्रसूतं कुसुमे क्लीबं त्रिषु संजातसूनयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘प्रसूतायाः’ ॥

स्त्री नञिका कोटयी स्यात्

स्त्रीति ॥ नजते स्म । ‘ओलजी व्रीडे’ (तु० आ० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ ‘नञो वन्दिक्षपणयोः

पुंति, त्रिषु विवाससि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कोट-
नम् । 'कुट्ट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । घञ् (३३११८) ।
कोटं वाति । 'आतोऽनुप-' (३२१३) इति कः । गौरादिः
(४११४१) ॥*॥ 'कोट्टवी' इति पाठे 'कुट्ट छेदने' (तु०
प० से०) । बाहुलकाहुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नञ्चायाः' ॥

द्वुतीसंचारिके समे ।

द्वुतीति ॥ दवति । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । दुनोति ।
'दुदु उपतापे' (खा० प० अ०) वा । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च'
(उ० ३१९०) इति कः । गौरादिः (४११४१) । यद्वा, -दूयते ।
'दूह् परितापे' (दि० आ० से०) । क्तिच् (३३११७४) ।
दूयन्तेऽनया वा । बाहुलकात् क्तिन् । 'कृत्-' (ग० ४११-
४५) इति वा ङीष् । गौरादिः (४११४१) वा ॥ (१) ॥*॥
संचरति । संचारयति, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ण्वल् (३१११३३) 'संचारिका तु युगले कृद्वनीघ्राणयोरपि'
इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूत्याः' ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कषायवसनाधवा ॥ १७ ॥

केति ॥ कतस्यापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४१११०५) ।
'सर्वत्र लोहितादि-' (४१११८) इति ष्फः । ऋषिपत्नीसदृश-
त्वात् । 'कात्यायनो वररुचौ विशेषे च मुनेः पुमान् ।
कषायवस्त्रविधवार्षपरत्युभयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

सैरंध्री परवेशमस्था खवशा शिल्पकारिका ।

सायिति ॥ सीरं धरति । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
भूलविभुजादिकः (वा० ३२१५) बाहुलकान्मुक् । सीरंध्रस्ये-
यम् । 'तस्येदम्' (४३११२१) इत्यण् । शिल्पकरणात् कर्षक-
त्वात् । यद्वा, -सैरं स्वाच्छन्द्यं धरति । प्राग्वत् कः । पृषोद-
रादिः (६३११०९) । गौरादिः (४११४१) । 'सैरंध्री
परवेशमस्थशिल्पकृत्खवशास्त्रियाम्' इति दन्त्यादौ रभसः ।
'चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा
'सैरंध्री परिकीर्तिता' इति कात्यः । ('सैरंध्री' इति)
इकारमध्यपाठे पृषोदरादित्वं (६३११०९) बोध्यम् ॥ (१)
॥*॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

असिक्ती स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

असीति ॥ सिनोति । 'सिञ् वन्धने' (खा० उ० अ०) ।
'अञ्जिघृसिभ्यः कः' (उ० ३१८९) । यद्वा, -सीयते स्म । कः
(३२११०२) 'यतिंस्यतिमास्यामिति किति' (७४१४०) इती-
त्वम् । सिता शुरुकेशा । तद्विज्ञा । 'छन्दसि क्रमेके' (वा०
४११३९) इति तस्य कः । नान्तत्वान्छीप् (४११५) ।—द्वे
वाक्ये ('असिन्त्यन्तःपुरप्रेष्या' इति हैमात्)—इत्येके ॥
'असिक्ती स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरोषिता' इति कात्यः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'रूष्णकेशादित्रिविशेषणायाः' ॥

अमर० २५

वारस्त्री गणिका वेद्या रूपाजीवा

वाररेति ॥ वारस्य वृन्दस्य स्त्री, साधारणत्वात् ॥ (१)
॥*॥ गणः समूहोऽस्त्यस्याः । भर्तृत्वेन । ठन् (५२१११५) ॥
गणयति । 'गण संख्याने' (तु० उ० से०) । ण्वल् (३११-
१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ 'वेशो वेद्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च'
(इति मेदिनी) । वेशेन नेपथ्येन शोभते । 'कर्मवेशाद्यत्'
(५१११००) । वेशे वेद्यावाटे भवा वा । 'दिगादिभ्यो यत्'
(४३१५४) वेशः प्रवेशोऽस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
५१४१२०) इति यच् वा । 'वेद्यं वेद्यागृहे स्त्रीवं गणि-
कायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'वेद्या' इति मूर्धन्य-
मध्यपाठोऽपि । वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (तु० उ० अ०) ।
अभ्यादिः (उ० ४१११२) ॥ (३) ॥*॥ रूपमाजीवोऽस्याः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'वेद्यायाः' ॥

अथ सा जनैः ।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

अथेति ॥ वारे वेद्यावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'जनैः सत्कृतवेद्यायाः' ॥

कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥

कुट्टेति ॥ कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (तु० प० से०) ।
ल्युट् (३३१११३) ॥ (१) ॥*॥ शं सुखं भलते । 'भल परि-
भाषणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । गौरादिः
(४११४१) । 'शालुकं शंभलीशललुष्क-' इति शमेदात्ताल-
व्यादिः ॥*॥ सं भलते । इति (शंभली) दन्त्यादिरपि ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'परनारीं पुंसा संयोजयिष्याः' ॥

विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

विप्रेति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५२१११५) ॥
(१) ॥*॥ शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्याः । ठन् (५२१११५) ॥
(२) ॥*॥ दैवं शुभाशुभं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३२१३)
इति कः । 'दैवज्ञो गणके पुमान् । दैवज्ञेक्षणिकायां स्त्री'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लक्षणादिना शुभा-
शुभे जानत्याः' ॥

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यापि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि

अथेति ॥ रजोऽस्त्यस्याः । 'रजःकृप्या-' (५२१११२)
इति वल्च् । 'तसौ मत्वर्थे' (११४१९) इति भत्वाच्च स्त्वम् ॥
(१) ॥*॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः । इनिः (५२१११५) ॥
(२) ॥*॥ अवति लज्जया । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'अवितृप्तृत्वत्रिभ्य ईः' (उ० ३११५८) ॥*॥ 'अवि
स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्' इति कात्यात् (अविः) ह्रस्वान्तापि ।
'सर्वघालुभ्य इन्' (उ० ४१११८) ॥ (३) ॥*॥ अत्रैरपत्यम् ।

‘इतश्चानिजः’ (४।१।१२२) इति ढक् । आत्रेयीवागम्यत्वात् ।
 ‘आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवत्यां सरिद्धिदि’ इति हैमः ॥
 (४) ॥*॥ मलमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । ‘मलिनं
 कृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम्’ इति हैमः ॥ (५)
 ॥*॥ पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।१५४) ॥ (६) ॥*॥
 ऋतुरस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।१५४) ॥ (७) ॥*॥ उदकमर्हति ।
 ‘संज्ञायाम्’ () इति यत् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘रज-
 स्वलायाः’ ॥

स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । ‘भूरग्निभ्यां कित्’ (उ० ४।-
 २।१६) इत्यसुत् । ‘रजः क्लीवं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे
 च रेणुमात्रे च दृश्यते’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुष्यते ।
 ‘पुष्प विकसने’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।११९) । ‘पुष्पं
 विकासिकुसुमस्त्रीरजःसु नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
 ऋतुरेव । प्रज्ञाघण् । (५।४।३८) । ‘आर्तवं स्त्रीरजे पुष्ये
 क्लीवं स्यादुज्जे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ (त्रीणि
 ‘स्त्रीपुष्पस्य’) ॥

अश्रद्धालुर्दोहदवती

श्रेति ॥ श्रद्धते तच्छीला । ‘सृष्टिगृहि-’ (३।२।१५८)
 इत्यालृच् । ‘अश्रद्धालुर्दोहदिन्यां स्त्री अश्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्’
 (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः ।
 मनुप् (५।२।१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे (गर्भवशात्) ‘अभि-
 लाषविशेषवत्याः’ ॥

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

नीति ॥ ‘कलं शुके त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ’
 (इति मेदिनी) । कलाजिष्कान्ता । ‘निरादयः क्रान्ताद्यर्थे’
 (वा० २।२।१८) इति समासः । निर्गतं कलं शुक्रमस्या वा ।
 ‘निष्कलं तु कलाशून्ये नष्टवीर्ये तु वाच्यवत्’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ विगतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 ‘रजोहीनायाः’ ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद्दुर्विण्यन्तर्वल्ली च गर्भिणी ।

आपेति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा ॥ (१)
 ॥*॥ ‘गुरुत्रिलिङ्ग्यां महति दुर्ज्जालघुनोरपि’ (इति मेदिनी) ।
 गुरुर्दुर्ज्जालोऽस्त्यस्याः । गौरीवादीनिः (५।२।११६) ।
 संज्ञापूर्वकत्वान् गुणः (६।४।१४६) । यद्वा,—गर्वति । ‘गर्वैरत
 उच्च’ (उ० २।५४) इतीनन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२)
 ॥*॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्मः । ‘अन्तर्वत्पतिवतोर्दुक्’ (४।१।-
 ३२) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ गर्भोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।-
 ११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘गर्भिण्याः’ ॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गर्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

गेति ॥ गणिकानां समूहः । ‘गणिकायाश्च यन् वाच्यः’

(वा० ४।२।४०) ॥ (१) ॥*॥ गर्भिणीनां समूहः । ‘भिक्षा-
 दिभ्योऽण्’ (४।२।३८) ‘भस्यादे तद्धिते’ (वा० ६।३।३५)
 इति पुंवद्भावः । ‘नस्तद्धिते’ (६।४।१४४) इति टेलोपे प्राप्ति
 ‘इन्यनपत्ये’ (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः ॥ (१) ॥*॥
 युवतीनां समूहः । ‘भिक्षादिभ्योऽण्’ (४।२।३८) । ‘भस्यादे-
 तद्धिते’ (वा० ६।३।३५) इति पुंवद्भावः । यौतेः शत्रन्तात्
 ‘उगितश्च’ (४।१।६) इति वयन्तो युवतीशब्दोऽयम् । ‘यूनस्तिः’
 (४।१।७७) इति ल्यन्तस्य तु अणि (४।२।३७) विव-
 क्षिते पुंवद्भावे (वा० ६।३।३५) ‘अन’ (६।४।१६७) इति
 प्रकृतिभावे च ‘यौवनम्’ इत्येव रूपम् । न च—भिक्षादिषु
 (४।२।३८) ‘युवति’शब्दपाठसामर्थ्यात् पुंवत्वम् । अन्यथा
 पुंवद्भावेन तैर्निवृत्तावनुदात्तादित्वाभावात् ‘अनः’ (४।२।४४)
 अप्राप्तौ ‘तस्य समूहः’ (४।२।३७) इत्यणि सिद्धे भिक्षादिपाठ-
 वैयर्थ्यात्—इति वाच्यम् । भिक्षादिषु ‘युवति’शब्दपाठस्य
 (‘भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्यय-
 विधौ’ इत्यादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्रत्याख्यानान् ।
 एतेन—‘युवत्या अपुंवत्’ इति गणपाठात्—इति स्वामी—
 युवतीशब्दस्य भिक्षादिषु पाठाङ्गीकारकृतो मतभेदः—इति
 मुकुटश्च प्रत्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘समूहस्य’ ॥

पुनर्भूदिधिषूखडा द्विः

पुनरिति ॥ पुनर्भवति संस्कृता । किप् (३।२।७६) ॥
 (१) ॥*॥ दधाति पापम् । ‘डुधान् धारणपोषणयोः’ (जु०
 उ० अ०) । धिष्यते । ‘धिष शब्दे’ (जु० प० से०) ।
 ‘अन्दूङ्म्भू-’ (उ० १।९३) इति साधुः । यद्वा,—दिधि धैर्यं
 सति । ‘षोऽन्तर्कर्मणि’ (दि० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥
 द्वौ वारौ ऊढा । ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः डुच्’ (५।४।१८) ‘अक्षता च
 क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः’ (याज्ञवल्क्यः १।६७) ॥*॥
 द्वे ‘द्विवारं वृतायाः’ ॥

तस्या दिधिषूः पतिः ।

तेति ॥ तस्या दिधिष्वाः । दिधिषूमात्मन इच्छति ।
 ‘युप आत्मनः कथन्’ (३।१।८) । किप् (३।२।१७८) । ‘पुन-
 र्भूपतिरुक्तश्च पुनर्भूदिधिषूस्तथा’ इत्येषोऽप्युदन्त—इति स्वामी
 ॥*॥ मुकुटस्तु (दिधिषुम्) ह्रस्वमाह बाहुलकात् ॥ (१) ॥*॥
 एकम् ‘अद्वापत्युः’ ॥

मनुस्तु—‘ज्येष्ठार्थां यद्यन्दायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा । सा
 चाग्नेदिधिषूर्ज्या पूर्वा तु दिधिषूर्मता’ () इत्याह ॥

स तु द्विजोऽग्नेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

स इति ॥ अग्ने प्रधानं दिधिषूर्यस्य । ‘अग्ने’ इति विभक्ति-
 प्रतिरूपको निपातः । समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च कप् (५।४।-
 १५३) ॥ (१) ॥*॥ द्विजः क्षत्रियादिरपि । ‘दिधिषूः पर-
 पूर्वोऽग्नेदिधिषूस्तत्पुंरधिकः’ इति नाममाला ॥*॥ एकं ‘पुनर्भू-
 प्रधानभार्यस्य’ ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम् । 'कन्यायाः कनीन च' (४११११६) इत्यण् । 'कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनूढापत्यस्य' ॥

अथ सुभगासुतः ।

सौभागिनेयः

अथेति ॥ सुभगायाः सुतः ॥ (१) ॥*॥ सुभगाया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४१११२६) इति ढक् । 'हङ्ग-ग-' (७३११९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुभगापुत्रस्य' ॥

स्यात्पारस्त्र्येयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

स्यादिति ॥ परस्त्रिया अपत्यम् । प्राप्तवत् । 'अनुशति-कादीनां च' (७३१२०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परभार्यापुत्रस्य' ॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।

सुतः

पैत्रिति ॥ पितृष्वसुरपत्यम् । 'ढकि लोपः' (४१११३३) ॥ (१) ॥*॥ 'पितृष्वसुश्छण्' (४१११३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य' ॥

मातृष्वसुश्चैवम्

मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम् । 'मातृष्वसुश्च' (४१११३४) इति प्राप्तवत् । (मातृष्वसेयः । मातृष्वस्त्रीयः) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातृष्वसुः सुतस्य' ॥

वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

वैमेति ॥ विरुद्धा माता । 'प्रादयो गता-' (वा० २१११-१८) इति समासः । विमातुरपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४१११-१२३) ढक् ॥ (१) ॥*॥ विमातुर्जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३१२१८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य' ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ।

कौलटेयः कौलटेरः

अथेति ॥ बन्धक्या अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४१११२६) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ बन्धून् लाति ॥ (२) ॥*॥ असत्याः सुतः ॥ (३) ॥*॥ कुटलाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (४) ॥*॥ 'सुद्राम्यो वा' (४१११३१) इति ढक् ॥ (५) ॥*॥ यत्तु—'कुलटाया वा' (४१११२०) इति ढक्—इति मुकुटः । तत्र । अनेनेनञो विकल्पनात् ॥*॥ पञ्च 'कुटलायाः पुत्रस्य' ॥

भिभुक्ती तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।

भीति ॥ कुटलाया अपत्यम् । 'कुलटाया वा' (४१११२०) 'इतीनङ् वा । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) । सुद्रात्वाभावात्

ढक् । अङ्गहीना शीलहीना 'हि सुद्रा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सत्या भिक्षार्थं गेहं गेहमटन्त्याः पुत्रस्य' ॥

आत्मजस्तनयः सुनुः सुतः पुत्रः

आत्मेति ॥ आत्मनो देहाजातः । 'पञ्चम्याम्-' (३१२१-९८) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ तनोति कुलम् । तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४१९९) ॥ (२) ॥*॥ सूयते । 'घुह् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'सुवः कित्' (उ० ३१३५) इति नुः । 'सूनुः पुत्रेऽनुजेऽर्के ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सूयते स्म । 'घु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३१२१०२) ।—सुवति—इति स्वामी । तत्र । दीर्घश्रवणप्रसङ्गात् । कस्याप्राप्तेश्च । सुतस्तु पार्थिवे पुत्रे, ऋषये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ पुनाति, पूयते, वा । 'पूल् पवने' (क्या० उ० से०) । 'पुवो ह्रस्वश्च' (उ० ४१९६५) इति कः । यद्वा,—पुनरकाश्रयते । 'सुपि-' (३१२१४) इति कः । 'पुनान्नो नरका-द्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् 'पुत्र' इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा' (मनुः ९।१३८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुत्रस्य' ॥

स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

स्त्रियामिति ॥ अमी आत्मजायाः स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति शार्ङ्गैरवादित्वात् (४११७३) ङीनि 'पुत्री' ।—गौरादौ (४११४१) 'पुत्री'—इति स्वामिनः प्रमादः । 'सुता तु दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥ दोषि । 'दुह प्रपूर्णे' (अ० उ० अ०) । दहति । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'नमूनेष्ट-' (उ० २१९५) इति साधु । स्वसादित्वात् (४१११०) न ङीप् (४१११५) ॥ (६) ॥*॥

अपत्यं तोकं तयोः समे ।

अपेति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकायः । अत्र्यादिः (उ० ४१११२) वा ॥ (१) ॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्तिषु । बाहुलकाद कः । 'तोकं संतानसुतयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तयोस्तनयदुहित्रोः । समे—समानलिङ्गे ॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

स्वेति । 'उरो वक्षसि च श्रेष्ठे' (इति मेदिनी) । उरसा निर्मितः । 'उरसोऽण् च' (४१४१४) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ चाद्यत् ॥ (२) ॥*॥ स्वस्माजातः, इति कुण्डगोलकादिवारणम् ॥*॥ द्वे 'स्वस्माजातस्य पुत्रस्य' ॥

१—स्वसात्स्वपाणिगृहीत्यां जातः । तथा च मनुः—'स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्राथमकल्पिकम्' (९।११६) इति । नातः परमार्यायां स्वजन्येऽति-न्यासिः । अत एवाभिप्रेत्य मूलकृतापि 'स्त्रीयायाम्' इति 'स्वकीयः' इति च परित्यज्य 'स्वाभ्यां जाते' इत्यर्थकमेवोक्तम् ॥

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

तातेति ॥ तनोति । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति कः । 'अनुदात्त-' (६।४।३७) इति नलोपः ।—'तात-पलितजर्तुसूराः' इति तनोतेः कः, नलोपदीर्घौ च—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । 'तातोऽनुकम्प्ये पितरि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जनयति । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'जनकः पितृभूपयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ।—'पित्रादयः' इति तृच् इत्वं च—इति सुभूतिः । तञ् । तादृशसूत्राभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पितुः' ॥

जनयित्री प्रसूमाता जननी

जनेति ॥ जनयति । तृच् (३।१।१३३) । 'ऋज्ञेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ॥*॥ अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् 'जनित्री' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'माता गौर्दुर्गा जननी मही । 'मातरश्च ब्रह्माण्याद्याः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जनयति । 'कृत्वल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जनन्याः' ॥

भगिनी स्वसा ।

मेति ॥ भगं कल्याणं यज्ञो वा इच्छा वाऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु अस्यति, अस्यते वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'सावसेः' (उ० २।९६) ऋन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वसुः' ॥

ननन्दा तु स्वसा पत्युः

ननेति ॥ न नन्दति—न लुभ्यति । 'न नन्दयति भ्रातृजायाम्' इति वा । 'ननि च नन्देः' (उ० २।९८) इति ऋन् ॥*॥ केचित् पूर्वसूत्रात् (उ० २।९७) वृद्धिग्रहणमनुवर्तयन्ति । 'ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति रभसः ।—'ननि च नन्देर्दीर्घश्च'—इति मुकुटः । तञ् । उज्ज्वलदत्तादावभावात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्तृभगिन्याः' ॥

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

नप्त्रीति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'ऋज्ञेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । 'नप्ता, नप्त्री च पौत्रिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ पुत्रस्य पुत्र्या-ध्यापत्यम् । 'अचृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽङ्' (४।१।१०४) ॥ (२) ॥*॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

मेति ॥ यतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'यतेर्द्विष्य' (उ० ३।९७) इत्यृन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पर-स्परं भ्रातृभार्याणाम्' ॥

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रेति ॥ प्रजाऽस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) । यत्तु—जायायां प्रविश्य पुनः पुनर्जायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः । प्रजः पतिस्तद्योगात् मनुप् (५।२।९४) 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तञ् । 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रसिद्धत्वात् । असमुक्तरीत्या निर्वाहेनोक्तकल्पनाया व्यर्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ भ्रातृजाया । (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृपत्न्याः' ॥

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

मेति ॥ मातुलस्य स्त्री । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति ङीष् । 'मातुलोपाध्याय-' इत्यानुग् वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलभार्यायाः' ॥

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः

पेति ॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः । पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः । श्वशुरस्य स्त्री । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' इत्यृह् । पुंयोगलक्षणङीषोऽपवादः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वश्रवाः' ॥

श्वशुरस्तु पिता तयोः ।

श्वेति ॥ तयोः पतिपत्न्योः पिता परस्परं श्वशुरः । 'शु' इति आश्वर्ये पूजायां वा । शु आशु अश्रुते, अश्रयते वा । 'अश्रु व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'शावशेरासौ' (उ० १।४४) इत्युर्न् । द्वितालव्यः 'श्वश्रूः शिशुश्वशुरः' इति शभेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वशुरस्य' ॥

पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यात्

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निषा-तितः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृव्यस्य' ॥

मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

मेति ॥ ('पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निषातितः ।) 'मातुलो मदनद्वये । धत्तुरेऽहिनीहिभिदोः पितुः शालेऽपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलस्य' ॥

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः

श्येति ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । वाहुलकात्कालम् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या' शब्दः । श्यां लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः—इति मुकुटः

१—एतच्च वचनं 'श्वशुरः श्वश्रवा' (१।२।७१) इति निर्देशति-
द्वार्थकथनपरम्—इति मनोरमा ॥ २—मुकुटादिभित्तु—एकम्
इत्युक्तम् ॥

॥*॥—स्यामयति । 'स्यम वितर्क' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) षृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मस्य लः—इति स्वामी । 'स्यालसालसमसूरसूरयः' इति सभेदाहन्त्यादिः ।—'स्याल वितर्क'—इति मुकुटस्य प्रमादः । स्याल धातोरभावात् ॥ (१) ॥*॥ पत्युः श्यालः स्युः ॥*॥ एकम् 'पत्नीभ्रातुः' ॥

स्वामिनो देवदेवरौ ।

स्वेति ॥ पत्युर्भ्राता पत्न्याः । दीव्यति । 'दिवेर्द्धः' (उ० २।९९) ॥ (१) ॥*॥ देवते । 'देव देवने' (भ्वा० आ० से०) 'अर्तिकमिभ्रमि' (उ० ३।१३२) इत्यमरः ॥ (२) ॥*॥ 'देवदेवरदेवानः' इति शब्दार्णवः ॥*॥ द्वे 'पत्युः कनिष्ठभ्रातुः' इति स्वामी । ज्येष्ठस्तु श्वशुर एवेति शुभ्रत्यादयः ॥

स्वस्त्रीयो भगिनेयः स्यात्

स्वेति ॥ स्वसुरपत्यम् । 'स्वसुरः' (४।१।१४३) ॥ (१) ॥*॥ भगिन्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भगिनीसुतस्य' ॥

जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

जेति ॥ जायां मिमीते । मिनोति, वा । 'माह् माने' (जु० आ० अ०) 'डुमिच् प्रक्षेपणे' (खा० उ० अ०) वा । 'नमृतेष्ट' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषा सप्तपत्न्योः' (६।३।२४) इति बाह्वृक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जामातुः' ॥

पितामहः पितृपिता

पितेति ॥ पितुः पिता ॥ (२) ॥*॥ 'मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच्' 'मातरि षिच्' (वा० ४।२।३६) । 'पितामहः पद्मयोनी जनके जनकस्य च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पितामहस्य' ॥

तत्पिता प्रपितामहः ।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः । 'प्रादयो गता' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रपितामहस्य' ॥

मातुर्मातामहाद्येवम्

मेति ॥ मातुः पितरि ङामहच् (वा० ४।२।३६) । प्रकृत्यो मातामहः (प्रमातामहः) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'मातामहस्य' ॥

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वाऽस्य । 'वान्यसिन्सपिण्डे' (४।१।१६५) इत्यादिनिर्देशात् समानस्य सः । यद्वा,—सह पिण्डेन वर्तते । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (मनुः ५।६०) ॥ (१) ॥*॥ समानो नाभिर्मूल-

पुरुषोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद'—(६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु' ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

समेति ॥ समान उदरे शयितः । 'समानोदरे शयितः' (४।४।१०८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ 'विभावोदरे' (६।३।८८) इति समानस्य वा सः । 'सोदराद्यः' (४।४।१०९) ॥ (२) ॥*॥ समाने गर्भे भवः । 'सगर्भसयूथ' (४।४।११४) इति यत् । 'सगर्भ' इति निर्देशात्सः । यद्वा,—सह तुल्ये गर्भे कुशौ भवः । 'सह साकल्यसादृश्यौगपद्यसमृद्धिषु' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ सह तुल्य उदरे जातः । 'अन्येष्वपि'—(३।३।१०१) इति डः ॥ (४) ॥*॥ सह उदरेण वर्तते । 'नोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सः । 'सोदरः' 'सहोदरः' चात्र । ('भ्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्यसोदर्य-सगर्भ्यसहजा अपि । सोदरश्च' इति नाममाला) ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पाक्षिके सभावे—इति मुकुटधिन्यः, तादृशसूत्राभावात् ॥*॥ चत्वारि 'एकोदरोत्पन्नभ्रातुः' ॥

सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । 'ज्योतिर्जनपद'—(६।३।८५) इति सः ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति । 'वन्ध वन्धने' (त्र्या० प० अ०) । 'शस्त्रवृद्धि'—(उ० १।१०) इत्युः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । 'वान्धवो वन्धुमित्रयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'वन्धुमार्तृवान्धवयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ जानाति । क्तिच् (३।३।१७४) । ज्ञायते वा । क्तिच् (३।३।९४) । ('ज्ञातिस्तातसगोत्रयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ खनति । 'खन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि'—(वा० ३।३।१०१) इति डः ॥ (५) ॥*॥ स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सगोत्रस्य' ॥

ज्ञातेयं वन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।

ज्ञेति ॥ ज्ञातेर्भावः । 'कपिज्ञालोर्डक्' (५।१।१२७) ॥ (१) ॥*॥ वन्धूनां समूहः । 'ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल्' (४।२।४३) ॥ (२) ॥*॥ एकैकम् 'ज्ञातिसमूहस्य' ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

धेति ॥ धवति, धूयते, वा । 'धूल् कम्पने' (जु० उ० से०) । 'आष्टपाद्वा' (जु० गण०) इति वा णिच् । अच् (३।१।१३४) । घच् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'धवः, पुसाचरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ग्रीणाति । 'ग्रीच् तर्पणे' (त्र्या० उ० से०) । 'इगुपध'—(३।१।१३५)

१—किनः स्त्रियां विधानेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्या 'स्वस्वपर्यायेवन्तु-क्तानां द्वन्द्वो न कृतः' इति प्रतिज्ञानुरोधात् 'ज्ञाति'शब्दस्य द्वन्द्वानुप-पत्तिः । अतोऽत्र किञ्च संगतः ॥

इति कः । 'प्रियो वृद्धोपधौ ह्ये धवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्ङितिः' (उ० ४।५७) ॥ (३) ॥*॥ विभर्ति । 'डुमृज् धारणपोषणयोः' (उ० उ० से०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पत्युः' ॥

जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

जेति ॥ जारयति । 'जृष् वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) 'दारजारौ कर्तरि णिङ्क् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यत्तु—जीर्यतेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९) इति—मुकुटः । तच्च । 'अजब्भ्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'जारस्तूपपतौ जार्यौषधीभिदि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपमितः पत्या । 'अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपसृष्टा पतिरनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुख्यादन्यस्य भर्तुः' ॥

अमृते जारजः कुण्डः

अत्रिति ॥ जाराजातः । कुण्ड्यते कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'कुण्डमश्यालये मानमेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ, जारा(पतिवलीसुते) पुमान् । पिठरे तु न ना' इति मेदिनी । सुते पुमान् । सुतायां तु जातिलक्षणः (४।१।६३) ङीष् भवत्येव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जीवति पत्यौ जारजातस्य' ॥

सूते भर्तरि गोलकः ।

अत्रिति ॥ 'जारजः' इत्येव । गुड्यते । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) घञ् (३।३।१९) । स्त्रायै क् (५।४।५) । 'गोलको विधवापुत्रे जारात्, स्यान्मणिके गुडे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य' ॥

आत्रीयो आतृजः

आत्रीति ॥ आतृरपत्यम् । 'आतृर्व्यञ्च' (४।१।१४४) इति चकाराच्छः ॥ (१) ॥*॥ आतृर्जातः । ङः (३।२।९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आतृपुत्रस्य' ॥

आतृभगिन्यौ आतराबुभौ ॥ ३६ ॥

आत्रिति ॥ आता च भगिनी च ॥ (१) ॥*॥ आजते । 'आतृ वीतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नष्टनेष्ट' (उ० २।९।५) इति साधुः । यत्तु—विभर्ति । 'पित्रादयः' इति तृच् । आदे-शश्च—इति—आजते । 'खलादयः' इति ऋन् । जस्य तत्त्वे—इति च मुकुटेनोक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । अपाणिनीयत्वात् । खसा च आता च 'आतृपुत्रौ खसदुहितृभ्याम्' (१।२।६८) इत्येक-शेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आतृभगिन्योः' ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

मेति ॥ माता च पिता च । 'आनङ्ढौ द्वन्द्वे' (६।३।२५) ।

'अभ्यर्हितं च' (वा० २।२।३४) इति मातुः पूर्वनिपातः ॥ (१) ॥*॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ 'मातरपितराबुदीनाम्' (६।३।३२) इति मातुरहन्तादेशो वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मातापित्रोः' ॥

श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ

श्वेति ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च ॥ (१) ॥*॥ 'श्वशुरः श्वश्वा' (१।२।७१) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहोक्तयोः श्वश्रूश्चशुरयोः' ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

पुत्राविति ॥ पुत्रश्च दुहिता च । 'आतृपुत्रौ' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (१) ॥*॥ 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ॥

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

दंपेति ॥ जाया च पतिश्च । राजदन्तादि(२।२।३१)—गणे पाठाज्जायाशब्दस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निपात्यते ॥ 'दाराः पुंति बहुत्वे च दं कलत्रे नपुंसकम्' इत्यमरमाला ॥ 'पत्यां जं दमलिङ्गत्वे' इति नामप्रपञ्चः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ भार्या च पतिश्च ॥ (४) ॥*॥ 'तौ इत्यनेन पुंस्त्वमुक्तम्' । 'शाल्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सा' इति वाचस्पती लीत्वमप्युक्तम् ॥*॥ चत्वारि 'जायापत्योः' ॥

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भेति ॥ गर्भ आशेते अत्र । 'पुंस्ति' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ जरामेति । 'किंजरयोः त्रिणः' (उ० १।४) इति चुण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गर्भवेष्टनचर्मणः' ॥

उल्वं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

उल्वमिति ॥ उल्लीयते 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९।५) इति साधुः । यद्वा,—ओलति, उल्यते, वा । 'उल' सौत्रो दाहे । बल्यते वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ कल्यते । 'कल संख्याने' (उ० उ० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०।६) इति कलः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुकशोणितसंपातस्य' । चत्वारि गर्भवेष्टनस्य—इत्यन्ये ॥

सूतिमासो वैजननः

स्विति ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः ॥ (१) ॥*॥ विजायते-ऽस्मिन् । 'करणा' (३।३।११७) इति ल्युट् । विजनन एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) यद्वा,—विजननस्य गर्भमोचनस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'नवमे दशमे वापि प्रवलेः सूतिमासतैः । निःसार्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सत्वरः' () ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसवमासस्य' ॥

गर्भो भूण इमौ समौ ।

गर्भ इति ॥ गीर्यते उद्गीर्यते शब्दयोः । वा । 'गृ निगर्णे'

वयस्थस्तरुणो युवा ।

वयेति ॥ 'वयः' पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके' इति विश्वः । वयसि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति योग-विभागात् कः ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ' घृवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रो रस्य लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'तरुणं' कुञ्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिषु' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कनिन्युष्टवि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यूनः' ॥ प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥ प्रेति ॥ प्रगतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठति । 'अजिर-शिशिर-' (उ० १।५३) इति निपातः ।—'स्थिरादयः' इति किरन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वृद्धः' प्राज्ञे च स्थविरे वृद्धं शैलेयल्लयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जिनाति स्म । प्राग्वत् कः (३।४।७२) । 'ग्रहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । 'ल्लादिभ्यश्च' (८।२।४४) इति नट्यम् ॥ (४) ॥*॥ जीर्यति स्म । 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । ('जीर्णं' परिपक्वपुराणयोः' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'जीर्यतेरतृन्' (३।२।१०४) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वृद्धस्य' ॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्

वेति ॥ अतिशयेन वृद्धः । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती-यसुन् । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति वर्षादेशः ॥ (१) ॥*॥ दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति । 'वयसि पूरणत्' (५।२।१३०) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन वृद्धः । 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिवृद्धस्य' ॥

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।

पूर्वेति ॥ पूर्वस्मिन्काले जातः । 'सप्तम्यां जनेर्दः' (३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अग्रे जातः । 'अग्रायत्' (४।४।११६) 'घञ्छौ च' (४।४।११७) इति घः ॥*॥ अग्र्याग्रीयौ च ॥*॥ क्वचित् 'अग्रिमः' इति पाठः । 'अग्रादिपश्चाद्भिम्' (वा० ४।३।२३) ॥ (२) ॥*॥ अग्रे जातः । ङः (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशमजातस्य' ॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥

जघेति ॥ जघन्येऽवरकाले जातः । ङः (३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन युवा । 'अतिशायने तमविष्टनौ' (५।३।५५) । 'युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) ॥*॥ 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुनि 'कनीयान्' अपि ॥ (२) ॥*॥ पक्षे 'स्थूलदूर-' (६।४।१५६) इति यणादिलोप-शुभौ ॥ (३) ॥*॥ अवरस्मिन् काले जातः । ङः (३।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ अतु पश्चात्जातः । 'उपसर्गे च' (३।२।

९९) इति ङः ॥ (५) ॥*॥ षड् 'कनिष्ठभ्रातुः' ॥

अमांसो दुर्वलश्छातः

अमेति ॥ न अल्पं मांसमस्य अल्पार्थे नन् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं बलमस्य ॥ (२) ॥*॥ छयति स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । छायते स्म वा । कः (३।२।१०२) । 'शान्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इत्वम् ॥*॥ 'शातः' इति वा पाठः । तत्र 'शैर्' गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'दुर्वले' निक्षिप्ते स्यातां शितशाताविमौ त्रिषु' इति तालन्यादौ रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्वलस्य' ॥

बलवान्मांसलोऽसलः ।

बलेति ॥ बलमस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ मांसमस्त्यस्य । तिष्मादिलच् (५।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ अंसोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५।२।९८) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलवतः' ॥

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी वृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ४४

त्विति ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । 'तुन्दादिलच्' (५।२।११७) । चादिनिठनौ । 'तुन्दिभः' इति पाठे तु 'तुन्दिबलिबदेभः' (४।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ वृहत् कुक्षिरस्य ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितं पिचि-ण्डमुदरमस्य । पिच्छादित्वात् (५।२।१०८) इलच् ॥ (५) ॥*॥ षड् 'स्थूलोदरस्य' ॥

अवदीटोऽवनाटश्चावभ्रटो मतनासिके ।

अवेति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नते नासिकायाः संशयां टीटञ्नाटञ्चभ्रटञ्च' (५।२।३१) । अवदीटम्, अव-नाटम्, अवभ्रटम्, च=नासिकाया नतमस्त्यस्याः । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । अवदीटा, अवनाटा, अवभ्रटा, च नासिकाऽस्त्यस्य पुरुषस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिपिटनासस्य' ॥

केशवः केशिकः केशी

केशेति ॥ प्रशस्ताः केशा यस्य । 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (५।२।१०९) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे इतिठनौ (५।२।११५) (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशस्तकेशस्य' स्थूल-केशस्य वा ॥

वलिनो वलिभः समौ ॥ ४५ ॥

वलीति ॥ वलिस्त्वक्संकोचोऽस्यास्ति । पामादित्वाञ्

१—शो इति धातोस्तूचितम् । अत एव शितशातयोः स्वर-सत एव पर्यायत्वं संभवति । इयैद्वातुस्तु नोपलभ्यते । 'इयैद्' धातो यकाररहितत्वकल्पनं वा गुरुभूतमप्यङ्गीकार्यम् ॥

(५।२।१००) ॥ (१) ॥*॥ 'तुन्दिवलि-' (५।२।१३९) इति मः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वथचर्मवतः' ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

वीति ॥ विकल्मङ्गमस्य ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । विच् (३।२।७५) । पौर्गण्ड एकदेशोऽस्य । अपकृष्टं गच्छति वा । 'अमन्ताहः' (उ० १।११४) इति गमेर्दः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पोगण्डो विकलाङ्गकः' इति रत्नकोषः । 'पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्' (इति हलायुधः) ॥*॥ 'अपो-गण्डः' इति पाठे नञ्समासः । 'अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च मीरुके' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभाव-न्यूनाधिकाङ्गस्य' ॥

खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

खेति ॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'खर्वं संख्यान्तरे क्लीवं नीचि वामनके त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हसति । हसते वा । 'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) 'ह्रस्वो न्यक्खर्वयोस्त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वामयति । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । नन्वादित्युः (३।१।१३४) ल्युट् (३।३।११४) वा । 'मितां ह्रस्वः' (६।४।९२) इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' (६।४।९१) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्तते—इति श्रुतिवृत् । 'वामनो नीचि खर्वे च त्रिपु पुंसि तु दिग्गजे । हरावद्भोटवृक्षे' (इति मेदिनी) ।—वामोऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः—इति खामी ।—स्त्रियां वामनी—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि खर्वपुंसः । 'ह्रस्वस्य' ॥

खरणाः स्यात्खरणसः

खरेति ॥ खरा तीक्ष्णा नासिकाऽस्य । 'खुरखरायां वा नस्' (वा० ५।४।११८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'अन् नासिकायाः-' (५।४।११८) इत्यच् नसादेशश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णनासिकस्य' ॥

विग्रस्तु गतनासिके ॥ ४६ ॥

विग्रेति ॥ विगता नासिका यस्य । 'प्रादिभ्यो धातु-जस्य-' (२।२।२४) इति समासः । 'विग्रो वक्तव्यः' (वा० ५।१।११८) ॥ (१) ॥*॥ 'खुलौ च' इति शाकटायनः । 'ख्यश्च' (वा० ५।४।११८) 'विखुः' 'विखः' 'विख्यः' । 'विग्रो विखुर्विनासिकः' इति रभसः । 'विनसा हतवान्धवा' इति तु टे 'पह्नस्य-' (६।१।६३) इति नस् । विगतया नासिक-योपलक्षिता इत्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गतनासिकस्य' ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः

खुरेति ॥ खुर इव नासिकाऽस्य । प्राग्वत् ॥*॥ द्वे 'पशु-खुरसदृशनासिकस्य' ॥

अमर० २८

प्रज्ञुः प्रगतजानुकः ।

प्रेति ॥ प्रगते विरले जानुनी यस्य । 'प्रसंभ्यां जानु-नोर्ज्ञुः' (५।४।१२९) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'वातादिना विरल-जानुकस्य' ॥

ऊर्ध्वञ्जुरुर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वे जानुनी यस्य । 'ऊर्ध्वाद्धिभाषा' (५।४।१३०) इति ज्ञुः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वजानुकस्य' ॥

संज्ञुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

समिति ॥ संहते जानुनी यस्य । प्राग्वत् ज्ञुः (५।४।१२९) (१) ॥*॥ द्वे संलग्नजानुकस्य । 'प्रज्ञुः प्रगतजानुः स्यात् प्रज्ञोऽप्यत्रैव दृश्यते । संज्ञुः संहतजानौ च भवेत् संज्ञोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वञ्जुरुर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वज्ञोऽप्यूर्ध्वजानुके' इति साहसाङ्कः । द्वे 'संलग्नजानुकस्य' ॥

स्यादेडे वधिरः

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इल खप्ते' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरैक्यम् । 'यद्वा,—आ सर्वत ईड्यते, ईडे, वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । घच् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति कर्णम्, वध्यते वा । 'बन्ध वन्धने' (ज्या० प० अ०) 'इधिमदि-' (उ० १।५१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्रवणशक्तिहीनस्य' ॥

कुक्षे गडुलः

किति ॥ कौ उच्चति । 'उच्च आर्जवे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,—कु ईपदुञ्जमार्जवमस्य । शक-न्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुक्षो वृक्षप्रभेदे ना न्युञ्जे स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गडति, गड्यते, वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । गडु-रस्यास्ति । सिष्मादित्वात् (५।२।१७७) लच् । 'गडुः पृष्ठग्रुडे कुञ्जे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षस्य' ॥

कुकरे कुणिः ।

कुकेति ॥ कुत्सितः करोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुणति, कुण्यते, वा । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'इयु-पधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणितुञ्जकटुक्षे ना कुकरे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'निसर्गतः कृणिपद्मपौगण्डः' इति नाममालायामार्यापाठादीर्षोकार-वानपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिना वक्रकरस्य' ॥

पृश्निरल्पतनौ

प्रिति ॥ स्पृशति, स्पृश्यते, वा । 'स्पृश संस्पृशे' (तु० प० अ०) । 'पृश्निपृश्निपाणि-' (उ० ४।५२) इति साधुः । पृच्छति, पृच्छ्यते, वा 'प्रच्छ शीप्सायाम्' (तु० प० अ०) ।

पर्वति । पृष्यते, वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (१) ॥*॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अल्पशरीरस्य' ॥

श्रोणः पङ्क्तौ

श्रविति ॥ श्रोणति । 'श्रोणु संचाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यत्तु—शृणोति । 'सालादयः' इति नक् प्रत्ययादिः—इति मुकुटः । तत्र । 'सालादयः' इति सूत्राभावात् । नगादेर्विधायकाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् गुः । छियाम् 'पज्ञोश्च' (४।१।६८) इत्यूह् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घाहीनस्य' ॥

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः । राहौ दैत्यान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते स्म । क्तः (३।२।१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खण्डितकेशस्य' ॥

वलिरः केकरे

वेति ॥ वलते । 'वल संवरणे, संचलने वा' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥*॥ के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्य । 'कृजो हेतुः' (३।२।२०) इति टः । 'हलदन्ताद्-' (६।३।९) इत्यलृक् ॥ (२) ॥*॥ 'टिरे वलिरकेकरौ' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नेत्रवियुक्तस्य' ॥

खोडे खञ्जः

खविति ॥ खोडति । 'खोड गतिप्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ खञति । 'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'अथ खञ्जके खोडखोरौ' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'गतिविकलस्य' ॥

त्रिषु जरावराः ।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दादवरा अर्वाचीना उत्तानशयाद्यात्रिलिङ्गाः ॥

जडुलः कालकः पिपुः

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् लृच् ॥*॥ 'जडुलः' इति मुकुटः । 'जट संचाते' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । णुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ अपि लृषते । 'इह गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मितद्वादित्वाद् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'वटि भागुरिः' इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णवर्णदेहगतचिह्नस्य' 'लसुन' इति ख्यातस्य ॥

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

तीति ॥ तिल इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति

कच् ॥ (१) ॥*॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देहस्थितिलस्य' ॥

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (१) ॥*॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगाभावस्य' ॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

चिकीति ॥ 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन् । चिकित्सनम् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रुजः प्रतिक्रिया निरसनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगनिवारणस्य' ॥

मेघजौपधमैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

मेयेति ॥ मेषयति । 'मेघ भूये' (भ्वा० उ० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । मेघं रोगं जयति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । मेघं जयति वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।—भिषज इदम् । 'तस्मेदम्' (४।३।१३०) इत्यण् । 'अनन्तावसथेतिहमेषजाद' (५।४।२३) इति निर्देशादेत्वम्—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ ओषधेरिदम् । 'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ मेघजमेव । 'अनन्ता-' (५।४।२३) इति व्यः ॥ (३) ॥*॥ गदविरुद्धम् । न गदोऽस्मात्, इति वा ॥ (४) ॥*॥ जयति रोगान् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'औषधस्य' ॥

स्त्री रुमुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

स्त्रीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) रोजनं वा । संपदादिक्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । टाप् (४।१।४) । भिदाद्यह् (३।३।१०४) वा, 'रुजा त्वामयमग्नयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपतापयति । 'तप दाहे' चुरादिः । अच् (३।१।१३५) । उपतपनं वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपतापो गदे तापे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ रुजति । 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ् । रोजनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ विविधा आधयोऽस्मात् । व्याधानं वा । 'उपसर्गे घोः क्रिः' (३।३।९२) ॥ (५) ॥*॥ गदति । अच् (३।१।१३४) । 'गदः कृष्णानुजे रोगे गदा ग्रहरणान्तरे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । आमं यान्त्यनेन । 'या प्रापये' (अ० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा,—आमयनम् अनेन । 'मीह् हिंसायाम्' (दि० आ०

अ०) 'एरच्' (३१३५६) । घः (३१३१९८) वा ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'रोगस्य' ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षय इति ॥ क्षयति देहम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प०
अ०) अन्तर्भावितप्यर्थः । अच् (३१११३४) । 'क्षयो गेहे
कल्पान्तेऽपचये रुजि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शोषयति ।
'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (३१११३४) ।
'शोषः शोषणयक्ष्मणोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ यक्षयते,
यक्ष्यते, वा । 'यक्ष पूजयाम्' चुरादिः । मनिच् (उ० ४१-
१४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'राजयक्ष्मणः' ॥

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रेति ॥ प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । 'श्याब्धधा-' (३१११४१) इति णः ॥*॥ प्रति-
श्यायतेऽनया । 'आतथोपसर्गे' (३१३१०६) इत्यङि
'प्रतिश्या' अपि ॥ (१) ॥*॥ पीनं स्पति, सायति, वा । 'पोऽ-
न्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०)
वा । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'आपी-
नसः प्रतिश्या स्यात्' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नासा-
रोगस्य' ॥

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

स्त्रीति ॥ क्षवणम् । 'दृक्षु शब्दे' (अ० प० से०) ।
संपदादिः (वा० ३१३१०८) ॥ (१) ॥*॥ भावे क्तः (३१-
३१११४) ॥ (२) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३१३५७) ॥ (३) ॥*॥
'त्रियां क्षुत् क्षुतं हंडिका' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि
'छिकायाः' ॥

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

केति ॥ काससेऽनेन । 'कास् शब्दकुत्सायाम्' (भ्वा०
आ० से०) । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । ('काश-
स्तुणे रोगभेदे' इति हैमः । 'वाराणस्यां भवेत्काशी क्षवथौ
ना तृणेऽद्वियाम्' इति तालव्यान्ते रभसाच्च तालव्दान्तोऽपि) ॥
(१) ॥*॥ स्त्रीत्यनेन । 'दृक्षु शब्दे' (अ० प० से०)
'द्वितोऽधुच्' (३१३१८९) । 'क्षवथुः कासे छिकायाम्' इति
हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कासरोगस्य' ॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

शविति ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
वाहुलकात् फः । यक्ष । 'च्छ्वोः-' (६१३१९९) इत्यूट् । 'आ-
हुणः' (६११८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येध-' (६११८९)
इति न वृद्धिः । यद्वा, -शवति । 'शु गतौ' () । 'शोफ

ओपधिभेदे स्यादुत्कृते त्वग्विवर्धने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
श्वयति अनेन । 'दृओधि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) ।
'द्वितोऽधुच्' (३१३१८९) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु—'शु गतौ' ।
'युयादयश्च'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्निर्मूलम् ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'शोथस्य' ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पेति ॥ स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) ।
घञ् (३१३१९८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयति वा ।
'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ विपद्यतेऽनया । 'पद्
गतौ' (दि० आ० अ०) । 'रोगाख्यायां प्लुल् बहुलम्' (३१-
३११०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादस्फोटनरोगस्य' ॥

किलाससिध्मे

कीति ॥ किलति । 'किल शैत्यक्रीडनयोः' (तु० प०
से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । अस्यति । 'असु
क्षेपणे' (दि० प० से०) । अच् (३१११३४) । किलं च
तदसं च । यद्वा, -केलनम् । भिदाद्यङ् (३१३१०४) । किल-
मस्यति । अण् (३१२११) । किलेन शैत्येन असति वा ।
'अस वीसौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (१)
॥*॥ सिध्यति । 'विधु गल्याम्' ('संराद्धौ') (दि० प० अ०) ।
वाहुलकान्मक् । यत्तु—पामादित्वान्मनिच्—इति मुकुटः ।
तत्र । पामादेर्मनिचविधानाभावात् । धातोः पामादिप्रत्य-
याभावात् ॥ (२) ॥*॥ 'पादस्फोटोऽथ त्वक्पुष्पी किलासं
सिध्मलीति च' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'सैद्धान्ति' इति ख्यातस्या ॥

कच्छ्रां तु पाम पामा विचर्चिका ।

केति ॥ कपति । 'कप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'कपेद्ल च' (उ० १८४) इत्यूः ॥ (१) ॥*॥ पायत्यङ्गम् ।
'पे शोषणे' (भ्वा० प० से०) । मनिच् (उ० ४११४५) ।
पायते देहोऽस्माद्वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । पिचति
देहं वा ॥ (२) ॥*॥ त्रियां तु 'मनः' (४११११) इति न
डीप् । 'डावुभाभ्याम्-' (४१११३) इति डाव् वा ॥ (३) ॥*॥
विचर्च्यते । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । 'रोगाख्यायां
प्लुल्-' (३१३१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खसु-
रोगस्य' ॥

कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया

केति ॥ कण्डूयनम् । 'कण्डून् गात्रविषर्पणे' (क-
ण्डादिः) । 'कण्डादिभ्यो यक्' (३११२७) संपदादिकिप्

१—सटीकहैमपुस्तके तु नोपलभ्यते । २—'सिध्मं किलासं
त्वक्पुष्पं सिध्मं' इति हैमनाममालोक्तनान्तसिध्माशब्दस्य मनिच्-
मन्तरा साधनाभावेन तत्र मनिचर्थम् 'पामादिवन्मनिच्' इत्युत्तम-
पाठस्य संभवे लेखकप्रमादजातपाठेन खण्डनकरणं स्वीयमेधाति-
शयबोधनाय ॥

(वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ खर्जनम् । 'खर्ज मार्जने च । चाद्य-
धने (भ्वा० प० से०) । 'कृषिचमि-' (उ० १।८०) इत्युः ।
'खर्जूः खर्जूरीकीटकण्डुषु' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि
'गात्रविघर्षणस्य' ॥

विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

वीति ॥ विस्फोटति । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । करणे घञ् (३।३।१९९) वा ॥
(१) ॥*॥ पेटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) कुञ्
(उ० २।३२) । 'पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते'
इति हेमचन्द्रः । स्त्रियां पिटका । क्षिपकादिः (वा० ७।३।४५)
॥*॥ 'विस्फोटा विटिका स्त्रियाम्' इत्यमरमालायां वका-
रादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फोडा' इति ख्यातस्य ॥

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे

वेति ॥ व्रणति । 'व्रण चन्दे' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । यद्वा, -व्रणयति । 'व्रण गात्रविचूर्णने' (जु०
उ० से०) । अदन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ईर-
यति सुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । बाहु-
लकान्मन् ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'ऋ गतौ' (जु० प०
अ०) । 'अतिपूर्वपि-' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'व्रणस्य' ॥

नाडीव्रणः पुमान् ।

नेति ॥ नाड्यां व्रणः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सदा गलतो
व्रणस्य' ॥

कोठो मण्डलकम्

कविति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नुम् ॥ (१)
॥*॥ मण्डलमिव । 'इवे प्रतिवृत्तौ' (पा३।९३) इति कन् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारकुष्ठस्य' ॥

कुष्ठश्वित्रे

किति ॥ कुष्णालङ्गम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्वा० प० से०) ।
'निकुषि-' (उ० २।२) इति क्यन् । कुत्सितं तिष्ठति वा ।
'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति
षः । 'कुष्ठं मेपजरोगयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतते ।
'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।-
१३) इति रक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतकुष्ठस्य' ॥

दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगत्वात् । क्षुभ्रादिः (८।-
४।३९) ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'अर्तेर्व्याधौ श्रुट् च' (उ० ४।१९६) इक्षुण् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'गुदरोगस्य अर्शाख्यस्य' ॥

आनाहस्तु विबन्धः स्यात्

आनेति ॥ आनहनम् । 'गृह बन्धने' (दि० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने'
(क्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आभ्यां
करणे वा घञ् (३।३।१९) ॥*॥ द्वे आघ्मानस्य 'मलमूत्र-
निरोधस्य' ॥

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका ।

प्रेति ॥ गृह्णाति जठराग्निम् । 'ग्रह उपादाने' (क्वा० उ०
से०) । 'कृल्ल्युटः-' (३।३।१९३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥
प्रवहति । ण्वल् (३।१।१३३) । प्रवहणम् । 'रोगाख्यायां
ण्वल्-' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ रुक् रोगः । प्रवाहिका
रोगो ग्रहणी स्यात् ॥*॥ द्वे 'संग्रहणीरोगस्य' ॥

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

प्रेति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वमने' (जु० प० से०) ।
'रोगाख्या-' (३।३।१०८) इति ण्वल् ॥ (१) ॥*॥ वम-
नम् । 'वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इक् कृष्या-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वितोऽधुच्' (३।-
३।८९) । 'वमथुः पुंति वमने गजस्य करशीकरे' इति
(मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वमनस्य' ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।

व्येति ॥ वेदनम् । छिद्रम् । 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञा-
छन्दसोः' इति रक् । यद्वा, -विद्राति । 'द्रा स्वप्ने पलायने' (अ०
प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । विद्रं
धीयतेऽस्याम् । 'डुधान्' । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३)
इति किः । यद्वा, -विद्रस्य धानम् । 'इक्षुप्यादिभ्यः' (वा०
३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ ज्वरति । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । ज्वरणं वा । ण्यन्तात् घञ् (३।-
३।१८) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'एरच्' (३।३।-
५६) वा ॥ (१) ॥*॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) । मेहनं वा । घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥*॥ भगं दारयति । 'भगे च दारेः' (काशिका०) इति
खच् ॥ (१) ॥*॥

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

अश्मेति ॥ अश्मानं राति । 'आतोऽनुप-' (३।१।३)
इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ मूत्रे कृच्छ्र-
मत्र ॥ (१) ॥*॥ 'विद्रध्यादीनां व्याधिप्रमेदानां'
प्रलेकमेकैकम् ।—अश्मर्यास्तु द्वे नात्री—इत्येके ॥

पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

प्विति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् प्राक्पठिता वाच्यलिङ्गा
इत्यर्थः ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

रोमेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'युपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति 'कर्म-प्यण्' (३।२।१) 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०) इति मुम् ॥ (२) ॥*॥ भिषज्यति । 'भिषज रुजये' । 'कण्ठादिभ्यो यक्' (३।१।२७) । क्लिप् (३।१।१७८) ॥ (३) ॥*॥ विद्या-मधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ चिकित्सति । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सञ्ज्ञात् ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैद्यस्य' ॥

वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥५७॥

वेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) णः । 'वार्तो तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसार-रोगययोः क्लीवं वृत्तिमन्त्रीरुजोत्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रान्त आमयात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निरामयस्तु पुंति स्यादिडिके विगता-मये' इति हैमः । 'निरामयस्तु पुंति स्यादिडिके त्रिषु नीरुजे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कलाधु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कल्यं प्रभाते मधुनि सज्ये दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उल्लाघते स्म । 'लाघ सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'उल्लाघ्यते स्म' इति वा । 'अनुपसर्गात्फुल्ल-' (८।२।५५) इति साधुः । 'उल्लाघो निपुणे हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रोगनिर्मुक्तस्य' ॥

ग्लानग्लान्

ग्लेति ॥ ग्लायति स्म । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'संयोगादेः-' (८।२।४३) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ ग्लानशीलः । 'ग्लानिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगेण क्षीणस्य' ॥

आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमेति ॥ आमयोऽस्यास्ति । 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा० ५।२।१२२) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ विक्रियते स्म । कः (३।२।१०२) । 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः' । 'वीभत्सश्च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ व्याधिः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इत्च्' (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ 'पटुर्दक्षे च नीरोगे' (इति मेदिनी) । पटोरन्यः ॥ (४) ॥*॥ आतो-तोर्ति । 'तुर त्वरणे' हादिः । 'छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां प्रयुज्यन्ते' । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । मुकु-टस्तु—आतुरयति=असुस्थत्वादतिवारेते । 'तुण त्वरणे' (जु०

प० से०) । अत इगुपधकः—इति व्याचख्यौ । तत्र प्यन्त उपधागुणाभावश्चिन्त्यः । प्यन्तस्येगुपधत्वाभावात्कप्रत्ययोऽपि । —आतोरति । आतुरः । आतरति रोगं वा—इति स्वाम्यपि चिन्त्यः । तुरेरुक्तरूपाभावात् । तरतेरिष्टरूपासंभवाच्च ॥ (५) ॥*॥ अभ्यम्यते स्म । 'अम रोगे' (जु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्याणिजभाव इदम् । अभ्यमति स्म वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'रुप्यमत्वर-' (७।२।२८) इति वेद ॥ (६) ॥*॥ इडभावे 'अनुनासिकस्य' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगिणः' ॥

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

सेति ॥ पामाऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥ (१) ॥*॥ कच्छुरस्यास्ति । 'कच्छुरा ह्रस्वश्च' () इति रः । 'कच्छुरा शूकशिम्ब्यां च शटीदुःस्पर्शयोरपि । कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विचर्चिकायुक्तस्य' ॥

दर्दुरो दर्दुरोगी स्यात्

देति ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०) । 'दरिद्रातेर्यालोपश्च' (उ० १।९०) इति साधुः । 'दर्दुरस्यास्ति । 'शाकीपलाशीदर्दूणां ह्रस्वश्च' इति पामादिषु (५।२।१००) पाठञ्च ॥ (१) ॥*॥ दर्दुरासौ रोगश्च । 'इको ह्रस्वोऽव्ययः' (६।३।६१) इति ह्रस्वः । दर्दुरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दर्दु-युक्तस्य' ॥

अशोरोरोगयुतोऽर्शसः ।

अर्शविति ॥ अशोरोरोगेण युतः ॥ (१) ॥*॥ अर्शाति सन्त्यस्य । 'अर्शादिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूलव्याधिमतः' ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

वातेति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । 'वातातीसाराभ्यां कुक् च' (५।२।१२९) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ वातरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वात-रोगिणः' ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

सेति ॥ सहातिसारेण वर्तते ॥ (१) ॥*॥ अतिसारो-ऽस्यास्ति । प्राप्वत् (५।२।१२९) इति कुक् च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिसारवतः' ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लिचल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ।
स्युरिति ॥ (वा० ५।२।३३) क्लिन्नस्य लप्रत्ययः । चुल्

१—अक्षिण तु नपुंसकानि । अमी इति पुंस्त्वं तु शब्दा-पेक्षया—इति मुकुटः ॥

चिल्, पिल्, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यर्थे । चक्षुर्गतः
क्लेदरोगक्षुब्धलादिवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुब्धलादिवाच्यम् । तच्चक्षु-
र्योगात्पुरुषोऽपि । 'चिल्लः खगे सचुल्लश्च पिल्लवत् क्लि-
लोचने । क्लिन्नादिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लिन्ननेत्रतद्वतोः' ॥

उन्मत्त उन्मादवति

उन्मेति ॥ उन्मादवति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'न ध्याख्या-'
(८।२।५७) इति नत्वं न । 'उन्मत्तो मुचुकन्दे स्याद्वत्तूरो-
न्मादयुक्तयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनम् । घञ्
(३।३।१८) । उन्मादोऽस्यास्ति । महुप् (५।२।९४) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वातकृतचित्तविधमस्य' ॥

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

श्लेष्मेति ॥ श्लेष्माऽस्यास्ति । 'सिष्मादिभ्यश्च' (५।२।९७)
इति लृच् ॥ (१) ॥*॥ पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥
(२) ॥*॥ कफोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।२।१२८) इतीनिः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कफवतः' ॥

न्युजो भुजे रुजा

न्युजिति ॥ न्युज्जनम् 'उज्ज आर्जवे' (तु० प०
से०) । घञ् (३।५।१८) । 'भुजन्त्युजौ पाण्युपतापयोः'
(७।३।३१) इति साधुः । न्युज्जः पृष्ठवक्तव्यकारी यस्यास्ति ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । रुजा रोगेण भुजे पुरुषे न्युज्जो
वर्तते । 'न्युज्जः कुब्जे कुक्षसुचि । अधोमुखेऽपि च न्युज्जं
कर्म्मरक्ततरोः फले' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कुक्षस्य' ॥

वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ ।

वृद्धेति ॥ वृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥*॥
तुण्ड्यते । 'तुडि तोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वभातुभ्य
इन्' (उ० ४।१।१८) । 'तुण्डिवलिवटैर्भः' (५।२।१३९) ॥
(२) ॥*॥ सिष्मादित्वात् (५।२।९६) लृच् ॥*॥ 'तुन्दिल'
इति पाठे 'तुन्दादिभ्य इलच्' (३।२।११७) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य' ॥

किलासी सिध्मलः

कीति ॥ किलासमस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।२।१२८)
इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्यास्ति । 'सिष्मादिभ्यश्च'
(५।२।९७) इति लृच् । 'सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्य-
वत्तु किलासिनि' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिध्म-
युक्तस्य' ॥

अन्धोऽहक्

अन्ध इति ॥ अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु०
उ० से०) अच् (३।१।१३४) । ('अन्धं स्यात्तिमिरे श्लीवं

चक्षुर्हानेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न दृगस्य ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अचक्षुषः' ॥

मूर्च्छाले मूर्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥

म्विति ॥ मूर्च्छाऽस्यास्ति । सिष्मादिषु (ग० ५।२।९६)
'छुद्रजन्तूपतापाच्च' इति पठितत्वाद्वाच् । 'प्राणिस्थादातः—'
(५।२।९५) इति न भवति । 'प्राण्यङ्गादेव' इति (वार्तिक-
रूपव्याख्यानात् ॥ (१) ॥*॥ मूर्च्छति स्म । 'मूर्च्छा मोह-
समुच्छ्रययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।४।७२) ।
'राल्लोपः' (३।४।२१) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न
नत्वम् । 'मूर्तं स्यात्त्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ मूर्च्छा जाताऽस्य । तारकादित्वात्
(५।२।३६) इतच् । 'मूर्च्छितं सोच्छ्रये मूढे' इति हैमः ॥*॥
त्रीणि 'मूर्च्छावतः' ॥

शुकं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

श्विति ॥ शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०)
शोचयति वा । 'कञ्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः ।
'शुकं तु रेतोऽक्षिरुजोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तेजयति ।
'तिज निज्ञाने' (भ्वा० आ० से०) । अनुच् (उ० ४।-
१८९) ॥ (२) ॥*॥ रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (त्रया०
प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुद्र च' (उ० ४।२०२) इत्यनुच् ॥
(३) ॥*॥ विशेषेण ईजते । 'ईज गतिभ्रुत्सनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) वयोरभेदः । बीज्यते
वा । घञ् (३।३।१९) । कुत्वं तु न भवति । 'वजोः—'
(७।३।५२) इत्यत्र 'निष्ठायामनिटः' इति वार्तिककृता प्रेरित-
त्वात् । अस्य च निष्ठायां सेदत्वात् । यद्वा,—बीजयति, बीज्यते
वा । अनेन वा । 'बीज व्यजने' () । अच् (३।१।१३४) ।
घञ् (३।३।१८, १९) वा । 'बीजं तु रेतसि । स्यादाधाने
च तत्त्वे च हेतावङ्कारकारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ वीरे-
ऽह्नीवे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा,—
वीरयति । वीर्यते वा । अनेन वा । 'वीर विक्रान्तौ' (चु०
उ० से०) । अट्यादिः (उ० ५।१।१२) । 'अचो यत्' (३।-
१।९७) वा । 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुकं शक्तौ च' इति
हैमः ॥ (५) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्ग-' (५।२।९३) इति साधुः । 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु
रेतसि' इति हैमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ पद 'रेतसः' ॥

मायुः पित्तम्

मेति ॥ मिनोति देह ऊष्माणम् । 'डुमिन् प्रक्षेपणे'
(खा० उ० अ०) । 'कुवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् ॥
(१) ॥*॥ अपि दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'देह् पालने' (भ्वा० आ० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) ।
'अच उपसर्गातः' (७।४।४७) । 'वटि भागुरिः—' इत्यल्लोपः ।

संज्ञापूर्वकत्वात् 'दस्ति' (६।३।१२४) इति दीर्घो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पित्तस्य' ॥

कफः श्लेष्मा

केति ॥ केन जलेन फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति टः । यद्वा, -के शिरसि फणति, फणति, वा । प्राग्वत् उः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ श्लिष्यति । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कफस्य' ॥

स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

स्त्रीति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) यद्वा, -तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) इति चिक् च । 'त्वक् स्त्री चर्मणि बल्के च गुढ-त्वचि विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पुंति-' (३।३।११८) इति घे 'त्वच' इत्यदन्तोऽपि । त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्तुर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ असृजो रक्तस्य धरा ॥*॥ 'असृग्धरा' इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मणः' ॥

पिशितं तरुसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।

पिशति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'पिशोः क्च' (उ० ३।९५) इतीत् । पिश्यते स्म वा कः (३।२।१०२) । 'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'तरो जवे बले' इति हैमः । तरो बलमस्त्यस्मिन् । अर्शभाद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेर्वाचश्च' (उ० ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥*॥ पलति, पल्यते वा । अनेन वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः । 'पललं तिलमिश्रे स्थात् पललं पिशितेऽपि च' इति शाश्वतः । 'पललं पङ्कमांसयोः । तिलपूर्णं पलल-स्तु राक्षसे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कृवते । कृव्यतेऽस्माद्वा । 'कृव भये' () । न्यन्तो मित् । 'अचो यत्' (३।१।९७) रलयोरेकत्वम् ।—कृयते । 'कुल् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) —इति स्वागी ॥ (५) ॥*॥ आमिपति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । मेपति वा । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इयुपय-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ पद 'मांसस्य' ॥

उत्तसं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तेति ॥ उत्तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'उत्तसं चवले शुष्कमांससंतप्तयोरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शुष्कं च तन्मांसं च ॥ (२) ॥*॥

वल्लते, वल्लयते वा 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । खर्जा-दित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'वल्लूरं स्याद्वनक्षेत्रे, वाह-नोपरयोरपि । वल्लूरा त्रिषु संशुष्कमांसशृङ्गरमांसयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुष्कमांसस्य' ॥

रुधिरंऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

रुधीति ॥ रुणद्धि । रुध्यते वा । 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'इयिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिराऽङ्गारके पुंसि ह्रीवं तु कुङ्कुमासृजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अस्यते । 'असृ क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहु-लकाद्वजः । न सृजति वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । क्तिप् । 'किन्प्रत्ययस्य-' (८।२।६२) इति कुः । 'किन् प्रत्ययो यस्मात्' इति बहुव्रीहिः । 'रुधिरादध्वक्त्वक्-' (३।२।५९) इति हि सृजेः किन् विहितः ॥ (२) ॥*॥ रोहति । रुह्यते वा । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीत् । 'लोहितं रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमान्नादान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'बहु-लमन्यत्रापि-' इति रक् । 'अस्रः कोणे कचे पुंसि ह्रीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रज्यते स्म । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'रक्तोऽनु-रक्ते नील्यादिरजिते लोहिते त्रिषु । ह्रीवं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राची-नामलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षताजातम् । उः (३।२।९८) ॥ (६) ॥*॥ शोणति स्म । 'शोणं वर्णगल्पोः' (भ्वा० प० से०) । 'गल्पर्या-' (३।४।७२) इति कः ।—शोणते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रक्तस्य' ॥

बुक्काऽग्रमांसम् ।

ब्रूयति ॥ बुक्यते स्वादुत्वान्मृग्यते । 'बुङ् नमो' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'ब्रूयति च ब्रूयते च बुक्का बुक्कं सुरसमद्वयोः' इति रमः । 'उरुमि च बुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः । (५) ॥*॥ अग्रं मुख्यं मांसम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हृदयस्थे' विशेषस्य' ॥

मेदेस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

मयिति ॥ भवति । 'निमिदा जेहने' (दि० प० से०) ।
अनुत् (उ० ४१९८९) ॥*॥—घञ् (३१३१९)—इत्यन्ये ॥
(१) ॥*॥ वपति । उप्यते वा । 'डुवप् बीजतनुस्ताने'
(भ्वा० उ० अ०) । अच् (३१११३४) । भिदाद्यङ् (३१३-
१०४) वा । 'वपा विवरमेदसोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३१११३४)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुद्धमांसस्नेहस्य' ॥

पश्चाद्ग्रीवासिरा मन्या

पेति ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया ।
'संज्ञायां समज-' (३१३१९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ एकं
'ग्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितसिरायाः' ॥

नाडी तु धमनिः सिरा ।

नेति ॥ नाडयति, नाड्यते, वा । 'नड अंशे' (चुरादिः ।
'अच इः') (उ० ४१३९९) । 'नाडी' नाले व्रणान्तरे ।
शिरायां गण्डद्वयां चर्यायां कुहनस्य च । तथा पटक्षणाकाले-
ऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ धमति । ध्वाने धमिः
सौत्रः । 'अतिच्छद्-' (उ० २१००२) इत्यनिः । ङीप् (ग०
४११४५) । 'धमनी तु शिराहृष्टविलासिन्योश्च योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'पिन् वन्धने' (स्वा०
उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि-' इति रक् ॥*॥ तालव्यादिरपि ।
'शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति ताल-
व्यादौ रभसात् । सिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) ।
'बहुलमन्यत्रापि-' इति रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धमन्याः' ॥

तिलकं क्लोम

तीति ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
तिलति वा । 'तिल जेहने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१-
११३३५) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४५) कुन्
(उ० २१३२) वा । 'तिलको ह्रमरोगाश्वमेदेषु तिलकालके ।
क्लीवं सौवर्चलक्लोन्नोर्ने त्रियां तु विशेषके' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
(१) ॥*॥ क्लवते । 'श्ल् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन्
(उ० ४११४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदर्यजलाशयस्य' ॥

मस्तिष्कं गोर्दम्

मेति ॥ मस्यते, मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प०
से०) । क्तिन् (३१३१९४) । मस्ति मस्कते । 'मस्क गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । पृषोदरादिः (६१-
३१०९) ॥ (१) ॥*॥ गृयते । गुरते वा । 'गुरी उयमने'
(तु० आ० से०) । 'अन्दादयः' (उ० ४१९८) इति साधुः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मस्तकभवस्नेहस्य' ॥

किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

कीति ॥ केटति लम् । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

'गल्यर्था-' (३१४७२) इति कः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वा-
न्नेद (१) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३१११३४) । 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) । 'वसा शुक्रमसृग्मज्जा कर्णविड्मूत्र-
विड्मूत्राः । श्लेष्माश्रुदूषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मलस्य' ॥

अन्नं पुरीतम्

अन्नमिति ॥ अमति, अनेन, वा । 'अम गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यः घृन्' (उ० ४११५९) ।
'अभिमिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४११६४) । संज्ञापूर्व-
कत्वाच्च दीर्घः । अन्तति । 'अति वन्धने' (भ्वा० प०
से०) घृन् (उ० ४११५९) वा ।—'अभिमिमिदि-
शक्'—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं त्वपाणिनीयम् ॥ (१)
॥*॥ पुरीं शरीरं तनोति । क्तिप् (३१२१७६) । 'गमादीनां-'
(वा० ६१४४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६११-
७१) । 'पुरीं तनोति' इति पक्षे 'नहिट्ति-' (६१३११६)
इति दीर्घः । 'अनुदात्तोपदेश-' (६१४३७) इति नलोपः—
इति मुकुटस्य प्रमादः । वस्य झल्लवाभावात् । 'पुरीतद-
स्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आंत' इति
ख्यातस्य ॥

गुल्मस्तु ग्रीहा पुंसि

ग्विति ॥ गुब्जतेऽस्मात् 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०)
मक् । 'सीमादयोऽपादाने' (३१४७४) ॥ (१) ॥*॥ ग्रेहते ।
'ग्रीह गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'धनुक्षन्पृण्हीहन्-' (उ०
१११५७) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षियामपार्श्वे
मांसखण्डस्य' ॥

अथ वस्त्रसा ।

स्त्रायुः स्त्रियाम्

अथेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ०
से०) । 'धातृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३१६) । वस्त्रं चर्म
स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ स्त्राति । 'ष्णा शौचे'
(अ० प० अ०) । बाहुलकादुप् । 'आतो युक् चिप्लुतोः'
(७३३३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिवन्धन-
रूपायाः स्त्रायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ यमनम् ।
संपदादिः (वा० ३१३१०८) । 'गमादीनाम्-' (वा० ६१-
४४०) इति नलोपः । आगमानित्यत्वाच्च तुक् । यं संयमं

१—ग्रीहा दावन्ता च । 'वह्लुहीहे च संवदे' इति पालकाप्याद्—
इति मुकुटः ॥

करोति क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (२) ॥*॥
‘करण्डां तु महास्त्रायुः, कालेयं कालखण्डके’ इति रमसः
॥*॥ द्वे ‘कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डस्य’ ‘कलेजा’
इति ख्यातस्य ॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला

स्त्रिति ॥ सरति ‘सृष्टृभिभ्यां कित्’ (उ० ४।४९) इति
निः । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥*॥ ‘सर्तेर्नुम च’ (उ०
४।२३) ईकन् कित्त्वं नुम् च । इति (**सृणीका**) दीर्घ-
मध्यापि ॥ (१) ॥*॥ अवश्यं स्यन्दते । ‘आवश्यक-’ (३-
३।१७०) इति णिनिः । ङीप् (४।१।५) ॥ (२) ॥*॥ लालयते ।
‘लल ईप्सायाम्’ चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि ‘लाल्’ इति ख्यातायाः ॥

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

द्विति ॥ दूषयति । ‘दुप वैकृले’ (दि० प० अ०)
प्यन्तः । ‘दोषो णौ’ (६।४।९०) इत्युत्वम् । ण्वल् (३।१।-
१३३) । ‘अच इः’ (उ० ४।१३९) । ‘कृत्-’ (ग० ४।१।४५)
इति ङीप् वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । पिच्चो-
ण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूषिकापि च’ इति वाचस्पतिः ॥*॥
‘कपिदूषिभ्यामीकम्’ (उ० ४।१६) इति ‘दूषीका’ अपि ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘नेत्रमलस्य’ ॥

मूत्रं प्रस्रावः

म्विति ॥ मूत्रयते । ‘मूत्र प्रस्रवणे’ (जु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । ‘सु प्रस्रवणे’
(भ्वा० प० अ०) । ‘त्रि वृत्तुलुवः’ (३।३।२७) इति घञ् ।
करणे तु परत्वाल्युद्प्रसङ्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूत्रस्य’ ॥

उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविषौ स्त्रियौ ।

उच्चेति ॥ उच्चार्यते लज्यते । ‘चर गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । प्यन्तः । घञ् (३।३।१९) अच् (३।३।५६) वा ॥
(१) ॥*॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । ‘कृ विक्षेपे’ (तु०
प० से०) । ‘श्रद्धोरप्’ (३।३।५७) । ‘वर्चस्केऽवस्करः’ (६।-
१।१४८) इति सुट् ॥ (२) ॥*॥ शाम्यति, शम्यते वा ।
‘शकिशम्योर्नित्’ (उ० १।११२) इति कलः ।—‘शकि-
शमिवहिभ्योऽलः’—इति मुकुटोपन्यस्तमपाणिनीयम् ॥ (३)
॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारयितुं वा ।
‘शकेर्कृतिन्’ (उ० ४।५८) ॥ (४) ॥*॥ गूयते । ‘गुह्
शब्दे’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘गु पुरीषोत्तमै’ (तु० प० अ०)
वा । ‘तिघृष्टगूथ-’ (उ० २।१२) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥
पिपति शरीरम् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । ‘कृत्-
भ्यामीकम्’ (उ० ४।२६) । ‘शृपृभ्यां कित्’ (उ० ४।२७)

इतीपन् किञ्च । ‘उदोऽष्टपूर्वस्य’ (७।१।१०२) ॥ (६) ॥*॥
वर्चते, वर्च्यते वा । ‘वर्च दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
असुन् (उ० ४।१८९) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (७)
॥*॥ वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः । ‘आतश्चोपसर्गे’
(३।१।१३६) इति कः । अङ् (३।३।१०६) वा । ‘उप-
सर्गात्-’ (८।३।६५) इति पत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वेवेष्टि ।
‘विष्ट व्याप्तौ’ (जु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥*॥
(‘विश्’ इति) तालव्यान्तपाठे विशति । ‘विश प्रवेशने’
(तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (९) ॥*॥ नव
‘विष्टायाः’ ॥

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री

स्यादिति ॥ कल्पते । ‘कृपू सामर्थ्ये’ (भ्वा० आ० से०)
वाहुलकादरः, लत्वाभावश्च । (‘कर्परस्तु कटाहे स्याच्छल-
मेदकपालयोः’ इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कं पालयति ।
‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । कम्पते । ‘कपि चलने’ (भ्वा० आ०
से०) । ‘तमिविधि-’ (उ० १।११८) इति कालन् । ‘कपि’
इति निर्देशान्नलोपः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा । ‘कपालो-
ऽस्त्री शिरोऽस्त्रि स्यात् घटादेः शकले ब्रजे’ (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘शिरोस्थिखण्डस्य’ ॥

कीकसं कुल्यमस्य च ॥ ६८ ॥

कीति ॥ ‘कि’ इति कसति । ‘कस गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । कीकसः कृमिजातौ स्यात्पुंसि
कुल्ये नपुंसकम् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘सजातीय-
गणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्’ इति विश्वः । कुले
भवम् । साधु वा । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । ‘तत्र
साधुः’ (४।४।९८) इति वा । कोलति, कुल्यते वा ‘कुल
संस्थाने’ (भ्वा० प० से०) । अघ्यादिः (उ० ४।११२) ।
‘कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च । कुल्यं
स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्वीणीशर्मासिपेपु च । पयःप्रणालीसारितोः
कुल्या जीवन्तिकौषधौ’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अस्यते ।
‘असिसजिभ्यां कियन्’ (उ० ३।१५४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘अस्थिमात्रस्य’ ॥

स्याच्छरीरास्त्रि कङ्कालः

स्यादिति ॥ ‘कम्’ इत्यन्ययं सुखे शिरसि च । कं काल-
यति । ‘कल क्षेपे’ चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,—
कङ्कते । ‘ककि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । वाहुलकात्काल् ॥
(१) ॥*॥ एकं ‘त्वद्धांसरहितशरीरास्त्रिः’ ॥

पृष्टास्त्रि तु कशेरुका ।

पृष्टेति ॥ कं वायुं शृणाति । केन शीर्यते वा । ‘के श्र
एरु चास्य’ (उ० १।८८) इत्युः । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।-
७५) । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा,—कशति ।
कश्यते वा । ‘कश शब्दे’ (. . .) । वाहुलकादेः ।

मेदेस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

मयिति ॥ मेयति । 'त्रिमिदा मेहने' (दि० प० से०) । अद्युन् (उ० ४१९८९) ॥*॥—घञ् (३१३१९)—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ वपति । उप्यते वा । 'डुवप् बीजतनुस्ताने' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३१११३४) । भिदाद्यद् (३१३-१०४) वा । 'वपा विवरमेदसोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३१११३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुद्धमांसस्नेहस्य' ॥

पश्चाद्ग्रीवासिरा मन्या

पेति ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया । 'संज्ञायां समज-' (३१३१९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ग्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितसिरायाः' ॥

नाडी तु धमनिः सिरा ।

नेति ॥ नाडयति, नाड्यते, वा । 'नड अंशे' (चुरादिः । 'अच इः') (उ० ४१३२९) । 'नाडी' नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डद्वार्यां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ धमति । ध्वाने धमिः सौत्रः । 'अर्तिचष्ट-' (उ० २१९०२) इत्यनिः । ङीष् (ग० ४११४५) । 'धमनी तु शिराहृद्विलासिन्योश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'बिन् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि-' इति रक् ॥*॥ तालव्यादिरपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति तालव्यादौ रभसात् । सिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि-' इति रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धमन्याः' ॥

तिलकं क्लोम

तीति ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । तिलति वा । 'तिल लेहने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१-१११३५) इति कः । स्वार्थे कञ् (ज्ञापि० ५१४१५) कुन् (उ० २१३२) वा । 'तिलको दुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । क्लीवं सौवर्चलक्लोन्नोर्न खियां तु विशेषके' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ क्लवते । 'भृङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४११४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदर्यजलाशयस्य' ॥

मस्तिष्कं गोर्दम्

मेति ॥ मस्यते, मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । क्तिन् (३१३१९४) । मस्ति मस्कते । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । पृषोदरादिः (६१-३१९०९) ॥ (१) ॥*॥ गूर्यते । गुरते वा । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'अन्दादयः' (उ० ४१९८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मस्तकभचस्नेहस्य' ॥

किट्टं मलोऽखियाम् ॥ ६५ ॥

कीति ॥ केटति स्म । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

'गत्यर्था-' (३१४१७२) इति कः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वा-
न्नेद (१) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३१११३४) । 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) । 'वसा शुक्रमसृग्मज्जा कर्णविड्मूत्र-
विड्मूत्राः । श्लेष्माश्रुद्वयिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मलस्य' ॥

अन्त्रं पुरीतत्

अन्त्रमिति ॥ अमति, अनेन, वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यः घृन्' (उ० ४१९५९) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४१९६४) । संज्ञापूर्व-
कत्वाच्च दीर्घः । अन्ताति । 'अति वन्धने' (भ्वा० प० से०) घृन् (उ० ४१९५९) वा ।—'अमियमिमिदे-
ल्लक्'—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं त्वपाणिनीयम् ॥ (१)
॥*॥ पुरीं शरीरं तनोति । क्तिप् (३१२१७६) । 'गमादीनां-'
(वा० ६१४४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६११-
७१) । 'पुरीं तनोति' इति पक्षे 'नहिच्युति-' (६१३११६)
इति दीर्घः । 'अनुदात्तोपदेश-' (६१४३७) इति नलोपः—
इति मुकुटस्य प्रमादः । वस्य झल्वाभावात् । 'पुरीतद-
खियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आंत' इति
ख्यातस्य ॥

गुल्मस्तु ग्रीहा पुंसि

ग्विति ॥ गुज्जतेऽस्मात् 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०)
मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३१४१७४) ॥ (१) ॥*॥ लेहते ।
'ग्रीह गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'श्वशुक्ष्णपूषन्नीहन्-' (उ०
१११५७) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षिवामपार्श्वे
मांसखण्डस्य' ॥

अथ वस्त्रसा ।

स्नायुः खियाम्

अथेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३१६) । वस्त्रं चर्म
स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ स्नाति । 'ष्णा शौचे'
(अ० प० अ०) । बाहुलकादुण् । 'आतो युक् चिष्कृतोः'
(७३३३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिवन्धन-
रूपायाः स्नायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ यमनम् ।
संपदादिः (वा० ३१३१९०८) । 'गमादीनाम्-' (वा० ६१-
४४०) इति मलोपः । आगमानित्यत्वाच्च तुक् । यं संयमं

१—ग्रीहा दावन्ता च । 'यकृलग्रीहे च संवदे' इति पालकाप्याय-
इति मुकुटः ॥

करोति किप् (३१२७६) । तुक् (६११७१) ॥ (२) ॥*॥
‘करणं तु महास्नायुः, कालेयं कालखण्डके’ इति रमसः
॥*॥ द्वे ‘कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डस्य’ ‘कलेजा’
इति ख्यातस्य ॥

सृणीका स्यन्दिनी लाला

स्त्रिति ॥ सरति ‘सृष्टिभ्यां कित्’ (उ० ४१४९) इति
निः । ‘संज्ञायां कन्’ (५१३७५) ॥*॥ ‘सर्तुम् च’ (उ०
४१२३) ईकन् कित्वं नुम् च । इति (सृणीका) दीर्घ-
मध्यापि ॥ (१) ॥*॥ अवश्यं स्यन्दते । ‘आवश्यक-’ (३-
३१७०) इति णिनिः । ङीप् (४११५) ॥ (२) ॥*॥ लालयते ।
‘लल ईप्सायाम्’ चुरादिः । अच् (३१११३४) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि ‘लाल’ इति ख्यातायाः ॥

दूपिका नेत्रयोर्मलम् ।

द्विति ॥ दूषयति । ‘दुष् वैकृले’ (दि० प० अ०)
प्यन्तः । ‘दोषो णौ’ (६१४९०) इत्यूलम् । ण्वल् (३११-
१३३) । ‘अच् इः’ (उ० ४१३९९) । ‘कृत्-’ (ग० ४११४५)
इति ङीप् वा । स्त्रायै कन् (ज्ञापि० ५१४१५) अपि । पिच्चो-
ण्डकं नेत्रमलं दूपी च दूपिकापि च’ इति वाचस्पतिः ॥*॥
‘कविद्विभ्यामीकम्’ (उ० ४१९६) इति ‘दूपीका’ अपि ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘नेत्रमलस्य’ ॥

मूत्रं प्रस्त्रावः

म्विति ॥ मूत्रयते । ‘मूत्र प्रस्त्रवणे’ (उ० उ० से०) ।
घञ् (३१३१९) ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । ‘सु प्रस्त्रवणे’
(भ्वा० प० अ०) । ‘मि इस्तुलुवः’ (३१३२७) इति घञ् ।
करणे तु परत्वाद्बुद्धप्रसङ्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूत्रस्य’ ॥

उच्चारवस्करो शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूयं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविषौ स्त्रियौ ।

उच्चेति ॥ उच्चार्यते लज्जयते । ‘नर गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । प्यन्तः । घञ् (३१३१९) अच् (३१३५६) वा ॥
(१) ॥*॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । ‘कृ विक्षेपे’ (तु०
प० से०) । ‘कृदोरप्’ (३१३५७) । ‘वर्चस्केऽवस्कारः’ (६-
११४४८) इति सुट् ॥ (२) ॥*॥ शाम्यति, शम्यते वा ।
‘शक्तिशम्योर्नित्’ (उ० १११२२) इति कलः ।—‘शक्ति-
शमिवहिभ्योऽलः’-इति मुकुटोपन्यस्तमपाणिनीयम् ॥ (३)
॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारयितुं वा ।
‘शक्केर्नित्’ (उ० ४१५८) ॥ (४) ॥*॥ गूयते । ‘गुह्य-
शब्दे’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘गु पुरीषोत्सर्गे’ (तु० प० अ०)
वा । ‘तिष्ठपृष्ठगूय-’ (उ० २११२) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥
पिपाति शरीरम् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (तु० प० से०) । ‘कृत्-
भ्यामीपन्’ (उ० ४१२६) । ‘शृपूभ्यां किञ्च’ (उ० ४१२७)

इतीषन् किञ्च । ‘उदोष्णपूर्वस्य’ (७१११०२) ॥ (६) ॥*॥
वर्चते, वर्च्यते वा । ‘वर्चं दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
असुन् (उ० ४१९८९) । कुत्सायां कन् (५१३७४) ॥ (७)
॥*॥ वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः । ‘आतश्चोपसर्तौ’
(३१११३६) इति कः । अङ् (३१३१०६) वा । ‘उप-
सर्गात्-’ (८१३६५) इति पत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वेवेष्टि ।
‘विष्टल न्यासौ’ (तु० प० अ०) । किप् (३१२१७८) ॥*॥
(‘विश्’ इति) तालव्यान्तपाठे विशति । ‘विश प्रवेशने’
(तु० प० अ०) । किप् (३१२१७८) ॥ (९) ॥*॥ नच
‘विष्टायाः’ ॥

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री

स्यादिति ॥ कल्पते । ‘कृप् सामर्थ्ये’ (भ्वा० आ० से०)
बाहुलकादरः, लत्वाभावश्च । (‘कर्परस्तु कटाहे स्याच्छल-
भेदकपालयोः’ इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कं पालयति ।
‘कर्मण्यण्’ (३१२११) । कम्पते । ‘कपि चलने’ (भ्वा० आ०
से०) । ‘तमिविधि-’ (उ० ११११८) इति कालम् । ‘कपि’
इति निर्देशाजलोपः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा । ‘कपालो-
ऽस्त्री शिरोऽस्त्रि स्यात् घटादेः शकले व्रजे’ (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘शिरोस्थिखण्डस्य’ ॥

कीकसं कुल्यमस्य च ॥ ६८ ॥

कीति ॥ ‘कि’ इति कसति । ‘कस गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । अच् (३१११३४) । कीकसः कृमिजातौ स्यात्सुसि
कुल्ये नपुंसकम् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘सजातीय-
गणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्’ इति विश्वः । कुले
भवम् । साधु वा । दिगादिवात् (४१३५४) यत् । ‘तत्र
साधुः’ (४१३५८) इति वा । कोलति, कुल्यते वा ‘कुल
संस्थाने’ (भ्वा० प० से०) । अष्टादिः (उ० ४१११२) ।
‘कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्याविहितेऽपि च । कुल्यं
स्यात्कीकसेऽप्यष्टदोषीशर्पासिषेपु च । पयःप्रणालीसरितोः
कुल्या जीवन्तिकौषधौ’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अस्यते ।
‘असिसञ्जिभ्यां विधन्’ (उ० ३११५४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘अस्थिमात्रस्य’ ॥

स्याच्छरीरास्त्रि कङ्कालः

स्यादिति ॥ ‘कम्’ इत्यव्ययं सुष्ठे शिरसि च । कं काल-
यति । ‘कल क्षेपे’ चुरादिः । अच् (३१११३४) । यद्वा,—
कङ्कते । ‘ककि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्कालम् ॥
(१) ॥*॥ एकं ‘त्वङ्मांसरहितशरीरास्त्रिः’ ॥

पृष्ठास्थि तु कशेरुका ।

पृष्ठेति ॥ कं वायुं श्मणाति । केन शीर्यते वा । ‘कि श्च
एरु चास्य’ (उ० ११८८) इत्युः । ‘संज्ञायां कन्’ (५१३-
७५) । ‘केऽणः’ (७१४१३) इति ह्रस्वः । यद्वा,—कशति ।
कश्यते वा । ‘कश शब्दे’ () । बाहुलकादरः ।

स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पृष्ठ-
वंशस्य' ॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

शीति ॥ कं वायुं रोदते । 'रुद दीप्तौ प्रतिघाते च'
(भ्वा० आ० से०) । केन रुदयते वा । इन् (उ० ४।११८)
वा, लीप् (ग० ४।१।४५) । कं रोदयति वा । 'रुद दीप्तौ'
चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मस्तकास्थः' ॥

पार्श्वस्थनि तु पशुका ॥ ६९ ॥

पेति ॥ स्पृशति, पृश्यते, वा । 'स्पृश संस्पर्शने' (जु०
प० अ०) । 'स्पृशैः क्षण्युनौ पृ च' (उ० ५।२७) । स्वार्थे
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा, -परं शृणाति । 'आह्परयोः'
स्निग्धभ्यां ङिच्' (उ० १।३३) इति कुः । बाहुलकात्पर-
स्याकारलोपः । पशुरिव । 'इवे प्रतिष्ठतौ' (५।३।९६) इति
कन् ॥*॥ 'अप्राणिजातेष्व-' (वा० ४।१।६६) इत्यूङि
'पशूः' अपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पार्श्वस्थः' ॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि
नीवृति । क्लीवैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येति । प्रतीयते वा । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति
साधुः । 'प्रतीकोऽवयवोऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अव गौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ अपहन्यते । 'अप-
घनोऽङ्गम्' (३।३।८१) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'देहावयवस्य' ॥

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

कायो देहः क्लीवपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

अथेति ॥ कले शुक्रे मधुराव्यक्तध्वनौ वा वरं श्रेष्ठम् ।
'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यल्लक् । यत्तु—कले रेतसि
म्रियते उपयुज्यते । 'कर्मण्यण्' (३।२।११)—इति मुकुटः ।
तत्र । कर्मोपपदत्वाभावात् । कर्मणि कारके विधायकाभा-
वात् । वृद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ (१) ॥*॥ गाते 'गाह् गतौ' (अ०
आ० अ०) । इन् (उ० ४।१।५९) इति वा । 'बहुलं तणि'
(वा० २।४।५४) इति ङणो गा । 'गात्रं गजाग्रजङ्गादिभागो-
ऽप्यङ्गेकलेवरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वपति, उच्यते,
त्रा । 'वपप्' । 'अतिपृथगपि-' (उ० २।१।१७) इत्युत्तिः ।
'वपुः क्लीवं तनौ शस्त्राकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
संहन्ति । संहन्यते वा । 'कृल्ल्युट्-' (३।३।११३) इति
स्युट् । यद्वा, -संहन्यन्तेऽस्मिन् भूतानि । 'करणा-' (३।३।

१।७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ शृणाति, शीर्यते वा । 'शृ-
हिसायाम्' (क्या० प० से०) । 'कृशृपृकटि-' (उ० ४।३०)
इतीरन् ॥ (५) ॥*॥ वर्षति, वृष्यते, वा । 'वृषु तेजने'
(भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (६) ॥*॥
विविधं सुखादि गृह्णाति । अच् (३।१।१३४) । विविधै-
र्व्याधिभिर्गृह्यते वा । 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहः
कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७)
॥*॥ चीयतेऽन्नादिभिः । 'चिन् चयने' (खा० उ० अ०) ।
'निवासवृत्ति-' (३।३।४१) इति घञ् । चस्य कः । 'कायः
कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्'
(इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ दिह्यते । 'दिह उपचये' (अ०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (९) ॥*॥ मूर्च्छति । 'मुर्छा
मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
'राल्लोपः' (६।४।२१) । 'मूर्तिः पुनः प्रतिमायां कायकाठि-
न्ययोरपि' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ तनोति, तन्वते, त्र ।
'भृशुशि-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुवंपुस्तनवोः । विरलेऽन्ये
कृशे' (इति हैमः) । 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यान्निष्चले
विरले कृशे' इति (नान्तेषु) विश्व-मेदिन्यौ ॥*॥ 'अतिपृथगपि-'
(उ० २।१।१७) इत्यादिना उत्ति 'तनु' सान्तापि ॥*॥
'प्राणिजातेः-' () इत्यूङ् ॥ (११) ॥*॥ एकादश
'देहस्य' ॥

पादाग्रं प्रपदम्

प्रेति ॥ पादस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं
वा पदम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादाग्रस्य' ॥

पादः पदं त्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

पाद इति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'पदरूज-' (३।३।१६) इति घञ् । 'पादौ बुध्रे तुरीयांशे
शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ पद्यते । क्तिप् (३।२।१७८) । स्वामी तु—'पदो-
ऽङ्गिः'—इति पठन् दान्तं न मन्यते । 'पदञ्-' (६।१।६३)
इत्यादेशविधानाज्ज्ञापकात् । अन्ये तु—पादादेश एवायं
पठितः—इत्याहुः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन शसाद्यन-
न्तर्भूतेऽपि तत्प्रवृत्तेः संभवात् । अत एव औडः श्याम् ककु-
होषणी इति (प्रकृतसूत्रे) भाष्योदाहरणमपि संगच्छते ।
पद्यतेऽनेन । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो चित्कर-
णात् 'अन्यतोऽपि-' इति पदशब्दोऽन्तः स्वायुक्तः ॥ (२)

१—'तनुपे तनुपे कम्' इति वासवदत्तायमकात्—इति मुकुटः ॥
२—'वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटाः' इति मारविः—इति मुकुटः ॥
क्षेमेन्द्रेण तु औखिलविचारचर्चायां 'यथा कुमारदासस्य'—अपि
विजहीहि कुडोपगृह्णन् त्वज नवसंगमसीर वल्लभम् । अरुणकरोद्गम
पशु वसेते वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटाः—इत्युक्तम् ॥

॥*॥ अहते, अनेन वा । 'अहि गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'वङ्ग्यादयश्च' (उ० ४।६६) इति साधुः ॥*॥ 'अंहो रंहो
इहिणः संहर्षाही च घश्रुतयः' ॥ (३) ॥*॥ चरन्त्यनेन ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'चरणोऽस्त्री बहुचादौ
मूले गोत्रे पदेऽपि च । भ्रमणे भक्षणे चापि नपुंसक उदाहृतः'
इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चरणस्य' ॥

तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ

तदिति ॥ तस्य पादस्य ग्रन्थी । घोटतेऽनया । 'घुट
परिवर्तने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१)
॥*॥ गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'कलिलगलिभ्यां फगस्योच्च' (उ० ५।५६) इति फक् । अत
उत्वं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादग्रन्थयोः' ॥

पुमान्पाणिस्तयोरधः ।

पुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरधः । पृष्यते अनेन वा । 'पृषु
सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'घृणिघृणिपाणिं-' (उ० ४।
५२) इति साधुः ।—'पाण्योदयश्च' इति त्वपाणिनीयम् ।
'पाणिः' बीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकटौ इति रन्ति-
देवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पादपश्चाद्भागस्य' ॥

जङ्घा तु प्रसृता

जेति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ।
'अच् तस्य जहुच्' (उ० ५।३१) । यद्वा, -जह्वन्त्यते कुटिलं
गच्छति । हन्तेर्यङ्लुगन्तात् 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।१०१)
इति डः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म, प्रस्रियते स्म, वा ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । कर्मणि कः (३।२।१०२)
वा । प्रकृष्टं स्रुतं गमनमनया वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जङ्घायाः' ॥

जानूरुपर्वोष्ठीवदस्त्रियाम् ॥७२॥

जान्विति ॥ जायते । 'हसनिजनिचरि-' (उ० १।३)
इति युष् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न प्रवर्तते । अनु-
बन्धद्वयसामर्थ्यात् । जानुरर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'अस्त्रि-
याम्' इति त्रिभिः संवध्यते । (समस्तत्वात्) ॥ (१) ॥*॥
ऊर्णयते । 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इति कुः । ऊरोः
पर्व ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितमस्त्रि यस्मिन् । मनुप् (५।२।
९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'जानूरुसंधेः' ॥

सक्थि क्लीबे पुमानूरुः

सेति ॥ सजति, सज्यते, वा । 'पञ्च सज्जे' (भ्वा० प०
अ०) 'असिसज्जिभ्यां क्यिच्' (उ० ३।१५४) ॥ (१) ॥*॥
अर्थतेऽनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेरुच् च'
इति कुः, ऊरादेशश्च । ऊरुः—इति मुकुटः । तदपाणिनी-
यम् ।—ऊर्वति । 'ऊर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।—

इति स्वामी । तदपि न । उपत्ययवलोपयोर्विधायकाभावाच्च ।
'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इत्यस्य सत्त्वाच्च ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'जानूरुपरिभागस्य' ॥

तत्संधिः पुंसि वङ्गणः ।

तदिति ॥ तस्य ऊरोः । वाङ्गति, वाङ्गयते, वा । 'वाक्षि
काङ्गायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । वाहुल-
काद्वातोर्हसः । वङ्गते । वङ्गणः—इति स्वामी । यद्वा, -वक्षति ।
'वक्ष रोषसंहत्योः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३)
'आच्छीनद्योर्नुम्' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभा-
गानुम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊरुसंधेः' ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।—गुयति—इति मुकुटस्य
प्रमादः । यद्वा, -गूयतेऽनेन 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) ।
गवते । 'गुल् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) वा, 'अव्दादयश्च'
(उ० ४।९८) इति साधुः ।—'गुदादयः'—इति मुकुटस्त्व-
पाणिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ अपानिखनेन । 'अन
प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥
॥ (२) ॥*॥ पाति मलनिःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ० प०
अ०) 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युष् । यद्वा, -पिबति वस्त्यौ-
पधम् । 'पा पाने-' (भ्वा० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'विष्टानिर्गममार्गस्य' ॥

वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥७३॥

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र । यद्वा, -वस्ते, वस्यते, वा । 'वस
निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' वा । (अ०
आ० से०) 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) ।—'हवसिभ्यां
किन्-' इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'मूत्राशयपुटे
वस्तिः' इति रत्नमाला ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नाभ्यधो-
भागस्य' ॥

कटो नाश्रोणिफलकं

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'शवे श्रोणौ किञ्जि-च
गजगण्डे मृशे कटः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ श्रोणेः
फलकमिव । चर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटीफल-
कस्य' ॥

कटिः श्रोणिः ककुद्गती ।

केति ॥ कट्यते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)
इत् (उ० ४।१।११८) वा । डीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (१)

१—आशयश्च पुटं च । मूत्राशयपुटे । मूत्राशयः मूत्रपुटम्,
इत्यर्थः । अत एव हैमीयनाममालायां 'नाभेरधो मूत्रपुटं वक्षिमूत्राश-
ययोऽपि च' इत्युक्तम् ॥

॥*॥ श्रोणति । 'श्रोणृ संघाते' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४१११८) वा । ङीप् (ग० ४११४५) ॥ (२) ॥*॥ ककुद् वृषांस इव मांसपिण्डः ककुद् । सोऽतिशयितोऽस्याम् मनुप् (५१२१५४) । यवादित्वात् (८१२१९) न वत्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कटेः' ॥ 'पश्चापि पर्यायाः' इत्यन्ये ॥

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

पेति ॥ नितम्बति । नितम्ब्यते, वा । 'तम्ब गतौ' () । अच् (३१११३४) घञ् । (३१३१९९) वा । यद्वा,—नितम्बं तन्म्यते कामुकैः । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । तन्म्यति सुरतसंमर्दाद्वा । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४१९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागस्य' ॥

क्लीवे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

क्लीति ॥ हन्यते । 'हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५१-३२) इत्यच् ।—'हनो जघ-' इति क्युर्जघादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा,—वक्रं हन्ति । यङ्छुगन्तात् 'अच—' (३१११३४) । 'अनित्यभागमशात्रम्' इत्यभ्यासस्य लुक् न । मुकुटस्तु—मृशं हन्यते । हनो यङ्छन्तात् पचाद्यचि नैरुक्ते नलोपे वा—इत्याह । तज । हिंसार्थस्य घ्रीभावप्रसङ्गात् । गत्यर्थस्य 'मृशं हन्यते' इति विग्रहासंभवात् । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्विधानात् । 'हन्यते' इति कर्म-विग्रहे पचाद्यचोऽसंभवाच्च । 'जघनं' स्यात् स्त्रियाः श्रोणि-पुरोभागे कटावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्रीकट्या अग्रभागस्य' ॥

कूपको तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपेति ॥ कृपाविव । 'इवे-' (५१३१९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे' इति हैमः ॥*॥ नितम्बे तिष्ठते । 'सुपि-' (३१२१४) इति कः ॥*॥ कुं भूमिं क्षारयति । 'दृ भये' (ऋया० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पृषोदरादिः (६१-३११०९) । कुत्सितं कुन्दरम् । ईषत् कुन्दरमत्र, इति वा । यद्वा,—स्कन्धते कामिना । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) 'मद्भुरादयश्च' (उ० ११४१) इति साधुः (१) ॥*॥ द्वयेन हीने ॥*॥ एकं 'पृष्ठवंशादधोगर्तयोः' ॥

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

स्त्रीति ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् ङिच् प्रत्ययः ।—स्फेयति । 'स्फिट हिंसायाम्' (चु० प० से०) । किप् (३१२१७८) । 'स्फिगपूत-' (६१-२११८७) इति निपातनादस्य च—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ श्रोयति । 'श्रोथृ पर्याप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'पुंसि-' (३१-३१११८) इति घः । कट्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ ॥*॥ कटी, प्रोथौ, इति नामद्वयं वा । 'स्त्रियां स्फिचौ -कटिप्रोथौ कटी-

प्रोथौ च पुलकौ' इति रमसः । 'प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः कट्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटिस्थमांसपिण्डयोः' ॥

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपेति ॥ भगविश्रयोः । उपतिष्ठते । 'सुपि-' (३१२१४) इति कः । अर्धर्चादिः (२१४१३१) । 'उपस्थः शेषसि क्रोडे तथा मदनमन्दिरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'भग-विश्रयोः' एकम् ॥

भगं योनिर्द्वयोः

भेति ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) 'खनो घ च' (३१३१२५) इति घित्वात् 'भजेः' अपि घः । 'भगं श्रीयोनिवीर्यच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययन्त्रेषु धर्मे मोक्षे च ना रवौ' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'वहिश्रि-' (उ० ४१५१) इति निः । 'द्वयोः' इति 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्मरमन्दिरे' इति मेदिनी । 'योनिः कारणे भग-तोययोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्त्रीणामुपस्थस्य' ॥

शिशो मेढूं मेहनशेषसौ ।

शीति ॥ शशति । 'शश इतगतौ' (भ्वा० प० से०) । शिनोति । 'शिञ् निश्चाने' (स्वा० उ० अ०) । बाहुलका-जक् । पृषोदरादिः (६१३१०९) ।—रात्रादिनिपाताजक्—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ मेहन्यनेन । 'सिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'दात्री-' (३१२१८२) इति ह्रन् ॥ (२) ॥*॥ करणे ल्युट् (३१३११७) । 'मेहनं मूत्र-विश्रयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शेते रेतःपाते । 'वृशी-ङ्भ्यां फुट् च' (उ० ४१२०९) इत्यसुन् ॥*॥ 'पुट् च' इति वा पाठः । 'शेषः' ॥*॥ बाहुलकात् प-फ-प्रत्ययाभ्यामदन्तावप्येतौ (शेष-शेषौ) । अत एव 'शेषपुच्छ-' (६१-३१२१) इति वार्तिकं संगच्छते ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शिशस्य' ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

म्विति ॥ मुष्णाति रेतः । 'मुष स्तेये' (ऋया० प० से०) । 'सृष्टृभूशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३१४१) ।—'भूशु-विमुषिभ्यः कः कित्' इति कः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अण्डयोः कोशः ॥ (२) ॥*॥ वर्षति । 'वृष सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युः । 'बहुलमन्य-त्रापि-' (उ० २१७८) इति युचि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अण्डकोशस्य' ॥

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठेति ॥ पृष्ठवंशस्याधोभागे ॥ त्रयाणां संथः । 'संख्यायाः संज्ञासंघ-' (५१११५८) । इति कन् । 'त्रिका

कूपस्य नेमौ स्यान्निकं पृष्ठाधरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पृष्ठवंशाधोभागस्य' ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

पीति ॥ अपि चमलक्षम् । वमन्ताङ्गः (उ० १।११४) । 'वष्टि भागुरि-' इत्यल्लोपः । अपि चण्ड्यतेऽनेन हेतुना । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) । इति घो वा । 'पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ (पिचिण्डः इति) इकारद्वयवत्त्वे तु प्रपोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुण्ड्यते निष्कास्यते मलोऽस्मात् । 'कुप निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'इषिकुषिगुषिभ्यः क्विः' (उ० ३।१५५) ।—'कुपः सिः'—इति मुकुटवाक्यमपाणिनीयम् ॥ (२) ॥*॥ जायतेऽत्र जन्तुर्मलो वा । 'जनेररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरप्रत्यये ठोऽन्त्यादेशः । 'जठरो न त्रियां कुक्षौ, वद्धकन्धखट्योल्लिपु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—जनयत्यन्नादिना खभरणम् । बाहुलकादरत् । 'प्रपोदरादित्वात्' (६।३।१०९) अन्यस्य ठः—इति । स उक्तस्य आस्वरणप्रयुक्तः ।—जमत्याहारम् । जठरम्—इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (३) ॥*॥ उदणाति । 'ऋ गतौ' (क्या० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,—उदच्छति, उदियति, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,—उद् दणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'उदि दणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च' (उ० ५।१९) । 'उदरं तुन्दरणयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'आच्छीनवोः-' (उ० १।८०) इत्यत्र 'तुम्' इति योगविभागाधुम् । यद्वा,—तर्णोल्लिखम् 'तृण अदने' (त० उ० से०) । 'अन्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥ पत्र 'जठरस्य' ॥

स्तनौ कुक्षौ ।

स्तेति ॥ स्तनति कथयति यौवनोदयम् । स्तन्यते शब्दयते वा कामुकैः । 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ॥ (१) ॥*॥ कुचति । 'कुच संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्षोजस्य' ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

च्विति ॥ चूच्यते । 'चूप पाते' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तः । प्रपोदरादिः (६।३।१०९) । 'चूचु' इत्यव्यक्तं कायति पीयमानम् । 'अन्येभ्योऽपि'—(वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ कुचस्याग्रम् ॥ (२) ॥*॥ 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोपः ॥*॥ द्वे 'स्तनाग्रस्य' ॥

१—पिचण्डः 'पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति हैमः इति वा पाठः । परंतु सटीकहैमपुस्तके नोपलभ्यते ॥

न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

नेति ॥ कुच्यते । 'कुड वाल्पेऽदने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुकुटस्तु—क्रोडति घनीभवति । 'कुड घनत्वे' । अच् (३।१।१३४) ।—इत्याह । तत्र । घनत्वार्थस्य ऋदुपधत्वात् । उदुपधत्वेऽपि कुटादित्वेनाचि गुणासंभवाच्च । 'क्रोडः कोले शनौ क्रोडमङ्गे' इति हैमः । 'क्रोडः शनौ सूकरे ना, न पुमानङ्करक्षसोः' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ भुजयोरन्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गस्य' ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च

उरविति ॥ इयति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अर्तेरुच' (उ० ४।१९५) इत्यसुन्, उरादेशः किञ्च । 'उरो वक्षसि मुख्ये स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वदति सामर्थ्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वद स्यैवे' (भ्वा० प० से०) वा । 'वृत्तुवदिहनि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्राहिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्' इति मेदिनी । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ वक्षति । 'वक्ष संघाते' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'उरसः' ॥—'पञ्चापि वत्सस्य'—इत्यन्ये ॥

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

प्रिति ॥ पृष्ठ्यते 'पृष्ठु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'तिथपृष्ठगूय-' (उ० २।१२) इति साधु । 'पृष्ठं चरममात्रे स्यादेहस्यावयवान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'देहपश्चाद्भागस्य' ॥

स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री

स्केति ॥ स्कथते । 'स्कन्दिद् गतिशोपणयोः' (भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१९) । 'स्कन्धे स्वान्नि' (उ० ४।२०७) इति बाहुलकादनसुन्यपि धः । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कार्योऽसि विज्ञानादिषु पद्यसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भुजस्य शिरः ॥ (२) ॥*॥ अस्यते समाहन्यते भारादिना । 'अंस समाघाते' (जु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) यद्वा,—अमति, अम्यते, वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अमेः सत्' (उ० ५।२९) । 'अंसः स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भुजशिरसः' ॥

संधी तस्यैव जघुणी ॥ ७८ ॥

समिति ॥ जायते बाहुरस्मात् । 'जन्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अंसकक्षयोः संधेः' ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ

वेति ॥ कण्वते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)

‘वृत्तुवदिहनिर्कमिकविभ्यः सः’ (उ० ३।६२) । ‘कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्पर्शापदे, ना दोर्मूलकच्छ-वीरुत्तुपे च’ (इति मेदिनी) ॥३॥ बाहोर्मूलम् ॥ (१) ॥३॥ द्वे ‘कक्षस्य’ ॥

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

प्रेति ॥ स्पृश्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० अ०) ‘स्पृशेः श्वण्शुनौ ष्ट च’ (उ० ५।२७) । गित्वाद्बुद्धिः (७।२।११५) । यद्वा,—पश्चात्तां समूहः । ‘पश्चात् णस् वक्तव्यः’ (वा० ४।२।४३) सिरवात् (१।४।१६) पदत्वेन भत्वाभावाद् ‘ओर्गुणः’ (६।४।१४६) इति न । ‘पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रो-पांन्ते पञ्चगणेऽपि च’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥३॥ एकं ‘कक्षयोर्धोभागस्य’ ॥

मध्यमे चावलग्नं च मध्योऽस्त्री

मेति ॥ मध्ये भवम् । ‘मध्यान्मः’ (४।३।८) । ‘मध्यमो मध्येऽन्यवत् । पुमान्त्वरे मध्यदेशेऽप्यवलग्नं तु न विद्याम् । विद्यां दृष्टरजोनार्या कर्णिकाङ्गुलिमेदयोः । व्यक्षर-च्छन्दसि तथा’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ लग्यते स्म । ‘लोके सङ्गे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘क्षुब्धस्वान्त-’ (७।२।१८) इति साधुः । यद्वा,—लज्जते स्म । ‘ओलस्त्री व्रीडे’ (तु० आ० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘स्कोः-’ (८।२।२९) इति सलोपः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति नत्वम् । ‘क्षीदितः’ (७।२।१४) इति नेट् । अवकृष्टम्, अव-सन्नम्, वा लभम् । ‘प्रादयो गता-’ (वा० २।२।१८) इति समासः । ‘अवलग्नोऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्याल्लग्नमात्रके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । ‘असांप्रतिके’ (४।३।९) इत्यः । यद्वा,—मां शोभां धत्ते । ‘अभ्या-दयंश्च’ (उ० ४।१।१२) इति साधुः । ‘मध्यं विलग्नं न स्त्री स्यान्त्याप्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ (‘मध्योऽवलग्नं विलग्नं मध्यमः’ इति नाममाला) ॥३॥ त्रीणि ‘देहमध्यस्य’ ॥

द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजवाह प्रवेष्टो दोः स्यात्

द्वाविति ॥ परौ भुजवाह । भुज्यतेऽनेन । ‘भुज पाल-नाभ्यवहारयोः’ (रु० प० अ०) । ‘भुज्युब्जौ-’ (७।३।६१) इति साधुः । यद्वा,—भुजति । ‘भुजो कौटिल्ये’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३४) इति कः । ‘अघो भुजौ । द्वयोर्वाही करे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ बाधते । ‘बाध् विलोढने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘अर्जिदृशिकम्यमि-’ (उ० १।२।७) इत्युः, हृथान्त्यस्य । मुकुटस्तु—वहन्त्यनेन । ‘वहि-

रहितलिपशिभ्यश्च’ इत्युण्—इत्याह । तदपाणिनीयत्वोदये-क्ष्यम् ॥३॥ वहेः ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । वाहते । ‘वाह प्रयत्ने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) वा । ‘वाहोऽश्वभुजयोः पुमान्’ इति दामोदरः । ‘वाहो वाहु-रिति स्मृतः’ इति देशीकोपः । (‘वाहोऽश्वमानयोः । वृषे, वाहौ तु वाहौ स्यात्’ इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ प्रवेष्टते । ‘वेष्ट वेष्टने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । (३) ॥३॥ दाम्यत्यनेन । ‘दमु उपशमे’ (दि० प० से०) । ‘दमेर्जस्’ (उ० २।६९) ॥३॥ भागुरिमते टाप् ॥ (४) ॥३॥ ‘दोर्दोपा च भुजो वाहुः, पौर्णिहस्तः करस्तथा’ इति धनंजयः ॥३॥ चत्वारि ‘भुजस्य’ ॥

कफोणिस्तु कूर्परः ।

केति ॥ कं सुखं स्फोरयति । ‘स्फुर स्फुरणे संचलने च’ (तु० प० से०) । ण्यन्तः । ‘अच इः’ (उ० ४।१।३९) । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) । यद्वा,—केन सुखेन फणति, स्फुरति, वा । ‘फण गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्फुर संचलने’ (तु० प० से०) वा । इच् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘कफोणिः कफाणिर्द्वयोः’ इति शब्दाण्वः ॥ (१) ॥३॥ कुरति । ‘कुर शब्दे’ (तु० प० से०) क्तिप् (३।२।१७८) । कोरणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) वा । पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कूर चासौ परश्च । यद्वा,—कुरां शब्देन परः । यद्वा,—कुप्यत्यनेन वा । ‘कूप क्रोधे’ (दि० प० से०) । बाहुलका-दरन् वीर्यश्च ॥ (२) ॥३॥ ‘कफोणिः कूर्परोऽरजः पृष्ठम्’ इति नाममाला । द्वे ‘कूणी’ इति ख्यातस्य ‘भुजमध्यग्रन्थेः’ ॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्

अस्येति ॥ कूर्परस्योर्ध्वं प्रत्यासन्नो गण्डः । कपोतोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ एकम् ‘कूर्परोपरिभागस्य’ ॥

प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥

प्रेति ॥ प्रकुप्यतेऽनेन कुसूलादन्नम् । ‘कुष निष्कर्षे’ (त्र्या० प० से०) । ‘उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्’ (उ० ३।४) प्रविष्टः कोष्ठं कुसूलम् । ‘अलादयः क्रान्ता-’ (वा० २।२।१८) इति समासो वा । ‘प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरलमणि-वन्धयोः’ इति कालः । ‘प्रकोष्ठो मणिवन्धस्य कूर्परस्यान्त-

१—‘सुवाहा’ इति सुवन्धुः । स्वभा, सुमुजा च—इति मुकुटः ॥

२—‘शाम्यन्ति भोगेन न जातु कामा न वाहंया वा सुतः ससुद्रः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—‘बहुदोषो गुरुध्वंसी गोहन्ता जनपीडकः’ इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥

४—प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वत्रासोपयोगः ॥ किंतु पाणिपर्यायकथनम् ॥

५—दीर्घमात्रकरणे रेफश्रवणानुपपत्तिः । तस्मात्प्रोदरादित्वमस्ती-कार्यम् ॥

१—बाहौ यथा—‘उद्देहद्वजवह्निकर्णकण्ठलकारस्तदा दुःसहः’ । करे यथा । ‘चन्द्रद्वजप्रमितचण्डदाभिषातसंचूर्णितोरुगुलस्य सुयो-धनस्य’—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

रेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कफोणेरधो मणिवन्धपर्यन्तस्य' ॥
मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।

मणीति ॥ मणिवन्धतेऽत्र । 'वन्ध वन्धने' (ऋ० प० अ०) । 'हलश्च' (३।४।१२१) इति घञ् । 'मणिवन्धः पाणिमूलम्' इति हलायुधः । 'करोऽस्यादौ मणिवन्धो मणिश्च सः' इति हैमनाममाला ॥*॥ कनिष्ठया आ । 'आब् मर्यादाभिधयोः' (२।१।१३) इत्यव्ययीभावः ॥*॥ कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (ऋ० प० से०) । किरत्यनेन । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृशृश्रुलिकलिगार्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ।—'कृशृश्रुदिंराशिबलिभ्योऽभच्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । करे भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति क्वा । 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोऽप्रतत्तुते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'शापकसिद्धं न सर्वत्र' इति बहियंगे पञ्चमी (ज्ञापि० २।१।१२) न ॥*॥ एकम् 'करबहिर्भागस्य' ॥

पञ्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चेति ॥ पञ्च शाखा इवाहुल्योऽस्य ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽस्मिन् सर्वम् । 'पुंति-' (३।३।१२१) इति घञ् । 'शवः शय्याहिपाणिषु' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शमः' इति पाठान्तरम् । शाम्यति कण्डूर्मलो वाऽनेन । 'शसु उपशमे' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेशः' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पाणिः शमः शयो हस्तः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ पणायन्यनेन । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अक्षिपणाय्योऽङ्गायुक्तौ च' (उ० ४।१३३) इतीष्ण अयप्रत्ययस्य लुक् च ।—पण्यतेऽनेन । बाहुलकात् इच्—इति मुकुटस्तृप्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हस्तस्य' ॥

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥ ८१ ॥

तेति ॥ तर्ज्यतेऽनया । 'तर्ज भर्त्सने' (भ्वा० प० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्यतेऽनया । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ 'प्रदेशिनी' इति पाठान्तरम् । प्रदिशति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । प्रदेशोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः' ॥

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः

अङ्गुविति ॥ अङ्गति । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋतयन्त्रि-' (उ० ४।२) इत्युलिः । अङ्गं पाणिपादमवयवं लाति । बाहुलकाद्विर्वा । 'अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति हैम-विश्वप्रकाशौ ॥*॥ 'बालमूललवङ्गुलीनां वा लो रः' (वा० ८।२।१८) । (अङ्गुरिः) ॥*॥ 'अङ्गुलस्तु

यवो मतः' इत्यमरदत्तः । 'अङ्गुलो ना यवमानम्' इति वाचस्पतिः । तत्राङ्गुर्बाहुलकाहुलः ॥ (१) ॥*॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुलीमात्रस्य' ॥

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ८२ पुंसीति ॥ अङ्गुशब्दोऽङ्गवाची । अङ्गौ पाणौ तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।१७७) इति पत्वम् ॥ (१) ॥*॥ तर्जन्युक्तापि यथासंख्याय पुनरुक्ता ॥ (१) ॥*॥ मध्यमवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'मध्यमो मध्यजे खरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः । राका रजखला चापि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न नाम ग्रहणयोग्यमस्याः ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्रियते ॥ (१) ॥*॥ अत्यस्या । 'अतिशायने-' (५।३।५५) इतीष्टम् । 'युवाल्पयोः कन्-' (५।३।६४) 'कनिष्ठोऽप्येऽनुजे यूनि कनिष्ठा त्वन्तिमाहुलौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण एकैकम् 'अङ्गुलीनाम्' ॥

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

प्विति ॥ पुनर्भवति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पुनर्भवः' इति वा पाठः ॥ (१) ॥*॥ करे रोहति । 'इशुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न खमस्य । 'न भ्राद्-' (६।३।७५) इति साधुः । 'नखी स्त्रीपुंसयोः शुचौ नखरौ पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न खनति, खन्यते वा । 'खड्गरेकवकाः' (वा० ३।३।१२५) । नखं राति वा । 'नखरं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नखस्य' ॥

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तस्ते ॥ ८३ ॥

प्रेति ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'प्रदेशो देशमात्रे स्यात्तर्जन्यङ्गुष्ठसंमिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तलत्यत्र । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्वमान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गौः कर्ण इव । 'गोकर्णोऽध्वतरे सर्पे सारङ्गे प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्ध्निकौपधौ' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ 'तर्जन्यादिसहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे' क्रमेणैकैकम् ॥

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।

एति ॥ कनिष्ठया सह विततेऽङ्गुष्ठे । वितस्यति । वितस्यते वा । 'तसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'वौ तसेः' (उ० ४।१८२) इति तिः ॥—बाहुलकातिः—इति मुकुट एतत्सूत्रा-

स्मरणमूलकः ॥ (१) ॥*॥ द्वादश अङ्गुल्यः प्रमाणमस्य ।
'तद्वितार्थोत्तर-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'द्विगोर्नित्यम्'
(वा० ५।२।३७) इति मात्रचो लृक् । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः'
(५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितस्तेः' ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

पेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । एटति । 'इट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । चपश्चासाविटश्च ॥*॥
'चर्पटः' अप्यत्र । 'चर्पटः स्फारविपुले चपेटे पर्पटेऽपि च'
(इति विश्व-मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रतलति-तल प्रतिष्ठायाम्
(चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रतलं पातालभेदे
तताङ्गुलिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'तलम्' अप्यत्र ।
'तलं स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोः' इति विश्वः । ('तल-
श्चपेटे तालव्रौ' इति हैमन्तः । '-पुंति तालमहीरुहे । चपेटे
च' इति मेदिनीतश्च पुंस्यस्यम्) ॥ (२) ॥*॥ प्रस्तो हस्तः ।
'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'विस्तृताङ्गुलौ पाणौ' ॥

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

द्वाविति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥*॥ 'संहतलः' इति
पाठान्तरम् । संहतं संघट्टं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रतते प्रच्छिद्ये वा तले अत्र ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृता-
ङ्गुल्योः' ॥

पाणिर्निङ्कुलः प्रसृतिः

पेति ॥ नितरां कुञ्जा प्रकृतिरस्य । प्रसरत्यनेन । किञ्
(३।३।९४) ॥*॥ 'प्रसृतः' इति वा पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृत्-
मस्य । 'प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्धाङ्गुलौ
तु पुंलिङ्गो जङ्घायां प्रसृता मता' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'प्रसृतेः' ॥

तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

ताविति ॥ तौ प्रसृतौ मिलितौ । अज्यतेऽनेन । 'अङ्गु-
ल्यक्त्यादौ' (ह० प० से०) । 'ऋतन्यङि-' (उ० ४।२)
इत्यलिः । 'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अञ्जलेः' ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

प्रेति ॥ बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः । हसति, हस्यतेऽनेन
वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमुष्ट-' (उ० ३।-
८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च

ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्तृतः
करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य' ॥

मुख्या तु वक्ष्या ।

स रत्निः स्यात्

श्रिविति ॥ स हस्तः मुख्यतेऽनया 'मुष स्तेवे' (क्या०
प० से०) । 'श्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । यद्वा, -मुष्णाति ।
क्तिच् (३।३।९७४) । ('संपीडिताङ्गुलिर्मुष्टिः' इति हलानुधः)
('मुष्टिर्द्वयोः फले । वक्षपाणौ त्सरौ' इति मेदिनी) । वक्ष्या
मुख्योपलक्षितः ॥*॥ ऋच्छति । अर्थतेऽनेन वा । 'ऋ
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋतनि-' (उ० ४।२) इति
क्तिच् । 'रत्न्यरत्नी श्रियौ वक्षमुष्टितताङ्गुली' इत्यमरमाला ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'वक्षमुष्टिहस्तस्य' ॥

अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

अरेति ॥ रत्निभिन्नः । नन्वसमासः । 'नारत्निः कफोणौ
हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलौ' इति रुद्रः । 'अरत्निर्ना सप्रकोष्ठ-
तताङ्गुलिकरेऽपि च । कफोणावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥*॥ एकम्
'अरत्निहस्तस्य' ॥

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

व्येति ॥ विशेषेण अन्यतेऽनेन । 'अम गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । मुकुटस्तु—
व्यामीयतेऽनेन । बाह्वो मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)
कः—इति व्याख्ययत् । तत्र । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इत्यस्य
प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात् ।—व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन—
इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (१) ॥*॥ स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयो-
र्बाह्वोर्मध्यम् ॥*॥ एकम् 'व्यामस्य' ॥

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिन्पुमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ दोषौ च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृतं
दोःपाणि येन सः । तादृशो ना । तस्य यन्मानं परिमाणम् ।
तेन पुंसा वा यन्मीयते, तत्र ॥*॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पुरुष-
हस्तिभ्यामण् च' (५।२।३८) । पौरुषो नदः, पौरुषी नदी,
पौरुषं सरः । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि ।
ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिन्पुमाने त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य' ॥

कण्ठो गलः

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'कणेष्टः' (उ० १।१०३) । कण्ठते । 'कठि शोके' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं
विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ

१—मुकुटस्तु—'संहतलः प्रतलौ' इति सविसर्गपाठमाश्रित्य द्वौ
वामदक्षिणौ प्रतलौ मिलितौ संहतल उच्यते । प्रतलद्वयं मिलितं संह-
तलः स्यादित्यर्थः—इत्युक्त्वा 'एकम्' इत्येवोक्तवान् ॥

१—बाहुशब्दस्य प्रकोष्ठवाचकत्वाभावात् । 'चतुर्विंशत्यङ्गुले हस्तः'
इति सकलसिद्धान्तभङ्गश्च ॥

मदनपादपे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ गिलति । 'गृ निग-
रणे' (तु० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'अचि विभापा'
(८१२१२१) इति वा लः । गीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३१३-
११८) इति घः । यद्वा, -गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३१११३४) । 'गलः कण्ठे सर्जरसे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाग्रभागस्य' ॥

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यापि ।

अथेति ॥ गीर्यतेऽनया । 'शेवयहजिह्वाग्रीवा-' (उ० ११-
१५४) इति साधुः । 'ग्रीवे शिरोधितच्छिरे' (इति हैमः) ॥
(१) ॥*॥ शिरो धीयतेऽस्याम् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३१-
३१९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ कं शिरो धारयति । 'संज्ञा-
यां भृत्वृजि-' (३१२४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६१-
४१५४) । यद्वा, -धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
अच् । कं शिरसो धरा कंधरा । (३१११३४) 'कंधरो
धारिवाहे स्याद्वीवायां कंधरा मता' (इति विश्वः) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कंधरायाः' ॥

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा ला

केति ॥ कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा ॥ (१) ॥*॥ तिस्रो रेखा
यस्याम् ॥*॥ एकम् 'शङ्खाकारग्रीवायाः' ॥

अवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

अथेति ॥ अवटलति । 'टल वैकृष्ये' (भ्वा० प० से०) ।
अवटीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मित्तद्वादि-
त्वात् (वा० ३१२१८०) छुः । यद्वा, -न वटति । 'वट वेष्टने'
(भ्वा० प० से०) 'वट भाषणे' (तु० उ० से०) बाहुल-
काद्दुः । 'अवटुः पुरुषे कृकाटिका घाटा' इति वोपालितः ॥
(१) ॥*॥ घाटयति घाट्यते, वा । 'घट संघाते' सुरादिः ।
अच् (३१११३४) घञ् (३१३१९९) वा ॥ (२) ॥*॥ कृकं
कण्ठमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ०
४१११८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५४४५) । ण्वल् तु परत्वा-
द्गणा बाधान्ना प्राप्नोति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रीवायामुन्नत-
भागस्य' 'घाटी' इति ख्यातस्य ।—ग्रीवापश्चाद्भागस्य—इति
स्वामि-मुकुटौ ॥

चक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

वेति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) ।
ब्रूवो वचिः (२१४५३) वा । 'गुधृवीपचिवचि-' (उ०
४१६७) इति वः । 'चक्रमास्ये छन्दसि च' इति हेम-
चन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आस्यन्दते अम्लादिना प्रस्रवति । आस्य-
न्यते वाचादिना द्रवीक्रियते । 'स्यन्द प्रस्रवणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०१) । इति डः ।
यद्वा, -अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते वाऽस्मिन् प्रासः । 'असु
क्षेपणे' (दि० प० से०) 'कृत्वात्युटः-' (३१३११३) इति
प्यत् । 'मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्' इति
अमरः ३०

शाश्वतः । 'आस्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२)-॥*॥ 'वदन्यनेन' 'वद व्यक्तायां वाचि'
(भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३१३११७) ॥ (३) ॥*॥
तुण्डति । 'तुडि तोडने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४)
॥ (४) ॥*॥ आनन्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) ।
ल्युट् (३१३११७) ॥ (५) ॥*॥ लप्यतेऽनेन । 'लप व्यक्ता-
यां वाचि' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३१३११७) ॥ (६) ॥*॥
खन्यते, अनेन वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) ।
'डित् खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५१२०) इत्यच्, स च डित्
धातोर्मुडागमः । 'प्राक् खनो मुहुदात्तश्च ततोऽच प्रत्ययो
भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः' इति
निरुक्तम् । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठ निःसरणास्ययोः' इति
हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मुखविलस्य' । तदुपलक्षिते
समुदाये तूपचारात् ॥

क्रीवे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ८९

क्रीव इति ॥ घ्रायतेऽनेन । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प०
अ०) । ल्युट् (३१३११७) 'घ्राणं क्रीवं नासिकायां घ्राते
स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वहति । 'वह
प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३१११३४) । गन्धस्य
वहा । 'स्याद्गन्धवहा नासायां पुंलिङ्गे मातरिश्वनि' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ घोणति, अनया वा । 'घृण भ्रमणे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'हलश्च' (३१३१२९)
इति घञ् वा ॥ (३) ॥*॥ नासते । अनया वा । 'णाष्ट
शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । प्राग्वत् । 'नासा तु नासिकायां
च द्वारोर्ध्वदारुणि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
नासेर्बुल् (३१११३३) । 'घ्राणं गन्धवहा नासा नसा
नस्या च नासिका' इति साहसङ्कः । 'कुल्या गन्धवहा
घोणा घ्राणं नासा च नासिका' इति कात्यः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'नासिकायाः' ॥

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

ओष्ठेति ॥ उच्यते उष्णाहारेण । 'उप दाहे' (भ्वा० प०
से०) । 'उपिकुपि-' (उ० २४) इति यच् ॥ (१) ॥*॥
न ध्रियते । 'धृङ् अनवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'पुंसि-'
(३१३११८) इति घः । नञ्समासः (२१३१६) । 'अधरस्तु
पुमानोष्ठे, हीनेऽनूर्ध्वे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ 'द्वन्द्वश्च प्राणि-' इत्येकत्वं तु न भवति । अनित्यत्वात् ।
ओष्ठाभ्यां युतावधरौ' इति शाकपार्थिवादिः (वा० २११७८)
वा ॥*॥ रदनाः छाद्यन्तेऽनेन 'छद् संवरणं' सुरादिः ।
'पुंसि-' (३१३११८) इति घः । 'छादेयं-' (६१४१६६) इति
ह्रस्वः ॥ (३) ॥*॥ दशनानां वाससी इव । आवरकत्वात् ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'उत्तराधरोष्ठमात्रस्य' ॥

अधस्ताच्चिवुकम्

अधेति ॥ जीवति, जीव्यते, वा । 'जीव आदानसंवर-
णयोः' (भ्वा० उ० से०) । मृगयादिः (उ० १।३७) ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । चिनोति शोभां वा । प्रावत्
॥ (१) ॥*॥ 'अधस्तादधरोष्ठस्य चिवुः स्याच्चिवुकं तथा'
इति निगमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ओष्ठाधोभागस्य' ॥

गण्डौ कपोलौ

गेति ॥ गण्डति । 'गण्डि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) । 'गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिणि । ग्रहयोग-
प्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषण-
युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्पते । 'कपि चलने'
(भ्वा० आ० से०) । 'कपिगण्डिगण्डि' (उ० १।६६) इत्यो-
लच् । 'कपि' इति निर्देशाच्चलोपः । कं सुखं पोलति । 'पुल
महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कपोलस्य' ॥

तत्परो हनुः ॥ ९० ॥

तदिति ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परः । हन्ति । 'शस्त्र-
हि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'हनुर्हृद्विलासिन्वां मृत्वावधे
गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकं 'कपोलाधोभागस्य' ॥

रदना दशना दन्ता रदाः

रेति ॥ रद्यतेऽनेन । 'रद विलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ दश्यतेऽ-
नेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'दहदश-' (३।१।२४)
इति निर्देशात्कचिद्विलेख्यपि लोपः । यद्वा, -कर्तरि ल्युट् (३।३।
११३) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । 'दसु उपशमे' (दि० प०
से०) । अन्तर्भावितण्यर्थाद्वाहुलकात्तन् । 'दन्तोऽदिकटके
कुञ्जे दशनेऽथौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
रदति अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दन्तस्य' ॥

तालु तु काकुदम् ।

तेति ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
'त्रो रश्च लः' (उ० १।५) इति युष् । तालयति । 'तल प्रति-
ष्ठायाम्' चुरादिः । मृगयादिः (उ० १।३७) वा ॥ (१)
॥*॥ काकुर्जिह्वा उच्यतेऽनुच्यतेऽस्मिन् । अनेकार्थत्वाद्दिरुक्षेपणे
वर्तते । घञर्थे कः (वा० ३।३।३८) । प्रषोदरादिः (६।३।
१०९) । ईषत् कवते । 'कुब् शब्दे' । (भ्वा० आ० अ०)
अन्दादित्वात् (उ० ४।९८) साधुर्वा । यद्वा, -निश्चेष्टं ककुदं
शिरः । ककुदे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'तालुनः' ॥

रसज्ञा रसना जिह्वा

रेति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्त्वा० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ रस-
यति । 'रस आस्वादने' (जु० उ० से०) । नन्वादित्वात्
(३।१।१३४) ल्युः । यद्वा, -रसयन्त्यनया । 'ण्यासश्चन्यो युच्'
(३।३।१०७) । रसति । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् वा । 'रसनं
खजने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ।
'तालव्या अपि दन्त्याश्च' इत्यादौ 'जिह्वायां रशना तथा'
इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमध्योऽयम् । 'रसनं तु ध्वनौ स्वादे रसज्ञा-
रात्रयोः स्त्रियाम्' इति रभसः ।—रसेः सौत्रात् 'रसिरुचि-
वृजो युच्'—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ लेढि ।
लिहन्त्यनया वा । 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) ।
'शेवयहजिह्वा-' (उ० १।१।५४) इति साधुः ।—'लिहेः पूर्व-
जिह्वया' इति वन्प्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'जिह्वायाः' ॥

प्रान्तावोष्ठस्य सूक्ष्मणी ॥ ९१ ॥

प्रेति ॥ सृजति लालादि । 'सृज विसर्गे' (तु० प० से०),
बाहुलकात्कनिच् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सूक्ष्मणी' इति क्लीबकाण्डे-
ऽमरदत्तः ॥*॥ 'कव्युक्तम्' (सूक्ष्मणी) इत्यन्ये ॥*॥ (सूक्ष्मणी)
व्यन्ता—इत्येके ॥*॥—अदन्तं सूक्ष्म—इत्यपरे ॥*॥
'सृक्'शब्द इकारान्तः क्लीबम् । तत्र बाहुलकात्किः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'ओष्ठप्रान्तयोः' ॥

ललाटमलिकं गोधिः

लेति ॥ ललनम् । 'लल ईप्सायाम्' (जु० आ० से०) ।
'लल विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोरेकत्वम् । ललं
विलासमीप्सां वा अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ललति । उक्तधातुभ्यां बाहुलकादाटच् ॥ (१) ॥*॥ अलति ।
अत्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलिह-
षिभ्यां किञ्च' इतीकच् । (उ० ४।२७) । 'अलीकमहितेऽपि'
इति कात्यः ॥*॥ बाहुलकादिकञपि । 'अलिकं हस्वदीर्घ-

१—'महासूक्तयशोभितो मृत्सिंहखाग्रवत्' इति लतालेपाद्
कद्वयम् ॥ 'सितस्य संभावय सूक्ष्मणा कणान्' इति श्रीहर्षप्रयोगाद्
वकारयुक्तं च । 'न संयोगादमन्तात्' (५।४।१३७) इत्यहोपो
न ॥ 'स सूक्ष्मणीप्रान्तमसृक्प्रदिग्धं प्रलेहिहानो हरिणारिरुचैः'
इति पाणिनेर्डीवन्ता च ॥ 'सृक् द्वे चैव विधेये चत्वारिंशच्च वक्र-
जाः' इति वचनाददन्तं सूक्ष्ममपि ॥ 'सूक्ष्मणि' इतीदन्तमपि, 'क्षीने
वारिशब्दवत्' इत्युक्तेः ॥ 'सृक्'शब्दो हस्वेकारान्तोऽपि क्लीबः—
इत्यपरे । 'सवध्यक्षिदधिसृक् तथा वारि स्यात्' इत्यरुणः—इति
मुकुटः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'अनि' इति पाठ उपलभ्यते ॥
३—अत एव हैमनाममालायाम् 'भाले गोध्यलिकालीकललाटानि'
इत्युपलभ्यते ॥

मध्यम्' इति राजदेवः ॥ (२) ॥*॥ गुध्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४११८) । गावौ नेत्रे धीयते यस्मिन् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३१३९३) इति किर्वा । पुंस्त्वयम् । 'गोधिभालौ महाशङ्खः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भालस्य' ॥

ऊर्ध्वे दग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।

ऊर्ध्वे इति ॥ भ्रमति । 'भ्रसु चलने' (भ्वा० प० से०) । 'भ्रमेर्द्धः' (उ० २१६८) । यद्वा, -भ्राम्यति । 'भ्रसु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । क्तिप् (३१२१७८) । 'ऊर्ध्वं च गमादीनाम्' इति 'गमः कौ' (६४४०) इत्यत्र वार्तिकेन मलोप ऊर्ध्वं चादेशः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नेत्रोपरिभागस्थ-रोमराजेः' ॥

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं

किति ॥ कुरति । कूर्यते, वा । बाहुलकाच्च । 'कूर्च-मस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कथनमश्रुकैतवे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नासोपरिभ्रूद्वयमध्यस्य' ॥

तारकाक्षः कनीनिका ॥ ९२ ॥

तेति ॥ तारयति । 'तृ प्लवनादौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्लुल्' (३१११३३) । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७३१४५) इतीत्याभावः । 'तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीनः । स्त्रार्थे कन् (ज्ञापि० ५४५५) । टाप् (४११४) । इत्वम् (७३१४४) । 'कनीनिका तारकेऽक्षः स्यात्कनिष्ठा-ङ्गुलावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'अक्षः' इति खेचरी-व्यावृत्त्यर्थम् ॥*॥ द्वे 'नेत्रकनीनिकायाः' ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।

दृग्दृष्टी च

लुविति ॥ लोच्यतेऽनेन । 'लोच्छ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३१३११७) ॥ (१) ॥*॥ नीयतेऽनेन । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३१३११७) ॥ (२) ॥*॥ 'दात्री' (३१२१८२) इति पक्षे द्रृच् । 'नेत्रं मथिषुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतारि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ईक्ष्यतेऽनेन । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३१३११७) । 'ईक्षणं दर्शने दृशि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चोटे । चक्षतेऽनेन, वा । 'चक्षि' (अ० आ० अ०) । 'चक्षेः शिच्' (उ० ३११९९) इत्युसिः । शित्वादनार्धधा-तुक्त्वात् ख्याच् न ॥—बाहुलकात् ख्याच् न—इति मुकुट-स्त्वपाणिनीयः ॥ (५) ॥*॥ अश्रुते, अनेन वा । 'अश्रू व्याप्तौ' (खा० आ० से०) । 'अश्रोर्नित्' (उ० ३११५६) इति क्तिप् ।—'अशोः शिच्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः ।

यद्वा, -अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४११८) ॥ (६) ॥*॥ पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३१२१७८) । यद्वा, -दृश्यतेऽनया । संप-दादिस्वात् (वा० ३१३१०८) क्तिप् । 'किन्प्रत्ययस्य' (८१२१-६२) इति बहुव्रीह्याश्रयणात् किन्पि क्तवम् ॥ (७) ॥*॥ क्तिन् (३१३१५४) । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अट् 'नेत्रस्य' ॥

असु नेत्रासु रोदनं चाक्षमश्रु च ॥ ९३ ॥

अश्रुवति ॥ अस्यति, अश्रुते वा कण्ठम् । अश्रुवादि-त्वात् (उ० ५१२९) इति रुक्पक्षे । 'अक्षः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'जगरे चाश्रम-श्रुणि' इत्युपभेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च तालव्यशमपि ॥ (१) ॥*॥ नेत्रयोरसु ॥ (२) ॥*॥ रयते । 'रुदिर अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३१३११३) बाहुलकात् । 'रोदनं क्रन्दनेऽस्येऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नेत्रोदकस्य' ॥

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपेति ॥ अपाङ्गति 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) अपकृष्टोऽङ्गाद्वा । अपकृष्टान्यङ्गान्यस्माद्वा । 'अपाङ्गस्त्वङ्गीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'बाह्यौ' इति शेषः ॥*॥ एकम् 'नेत्र-प्रान्तयोः' ॥

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

केति ॥ कटावतिशयितावक्षिणी यत्र । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५४४११३) इति घच् । कटं गण्डमक्षति वा । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) । 'कटाक्षकाक्षौ' इति रभसात् काक्षोऽपि ॥ (१) ॥*॥ अपाङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटाक्षस्य' ॥

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

केति ॥ कीर्यते शब्दग्रहणाय क्षिप्यते । यद्वा, -कीर्यते शब्दोऽस्मिन् । किरति शरीरे मुखं वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृञ्जृसि-' (उ० ३११०) इति नः । यद्वा, -कर्णयति । 'कर्णं भेदने' (चु० उ० से०) अदन्तः । अच् (३१३१३४) । 'कर्णः पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ श्रुतावपि' (इति मेदिनी) । यत्तु—करोति शब्दज्ञानम्—इति मुकुटः । तत्र । ह्रस्वाच्च-प्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥*॥ शब्दो गृह्यतेऽनेन । 'ग्रह-वृट्-' (३१३५८) इत्यप् । संज्ञायां 'हलश्च' (३१३१२९) इति घच् विधीयते घापवादत्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥ (२) ॥*॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।

१—'प्रावर्तयन्नदीमसौहिषां तद्योषितां च सः' इति माघे 'रक्तायै न सह शेषादसं दन्त्यसम्'—इति मुकुटः ॥

एन् (उ० ४१५९) ॥ (३) ॥*॥ श्रूयतेऽनया । किन् (३१३९४) । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्यान्नायवार्तयोः त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ल्युट् वा करणे (३१३-११७) । 'श्रवणं श्रुतौ च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४१५९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्णस्य' ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तेति ॥ उत्तमं च तदङ्गं च 'सन्महत्' (२११६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ श्रीयते उष्णीषादिना । 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च' (उ० ४१९९४) इत्यसुन् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शिरो-वाची शिरोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा' ॥ (२) ॥*॥ 'कुमारशीर्षयोः' (३१२५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शीर्षादेशः ॥ (३) ॥*॥ सुहृत्स्मिन्नाहते । 'सुह वैचित्ये' (दि० प० से०) । 'श्वन्नुक्षन्' (उ० ११५९९) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ मस्यते स्म । 'मसी परिणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०) । क्तः (३१२१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५४४५) ॥ (५) ॥*॥ षष् 'शिरसः' ॥

चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥९५॥

चीति ॥ 'चि' इति अव्ययं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ॥*॥ 'कुन्तला मूर्धजास्त्वस्त्राश्चिकुराश्चिकुराः कचाः' इति दुर्गाः ॥ (१) ॥*॥ कुन्तं कुन्ताग्राकारं लति । 'आतोऽनुप-' (३१-२१३) इति कः । 'कुन्तलश्चषके वाले यवे ना भूजि नीवृति' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । जलादित्वात् (३१११४०) णः । बल्यते-ऽवरुध्यते वा । षच् (३१३१९) । 'वालो ना कुन्तले-ऽधस्य गजस्यापि च वालधौ । नालिकेरे हरिद्रायां मल्लिकाभिद्यपि त्रियाम् । वान्यलिङ्गोऽर्धके मूर्ध्वे हीवेरे पुनपुंसकम् । अलं-कारान्तरे मेच्ये वाली वाला वृटिस्त्रियोः' इति (पवर्गा-यादौ) मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३१३११८) इति घः । कचल्यात्मानं वा । अच् (३१११३४) । 'कचः शुष्कव्रणे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्षते । कचा करेण्वाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ क्लिश्यते 'क्लिश वधे' () । 'क्लिश उपतापे' (दि० आ० से०) वा । क्लिश्नाति । 'क्लिश विवाधायाम्' (त्र्या० प० से०) 'क्लिशेरन् लो लोपश्च' (उ० ५१३३) । के शेते वा । 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा० ३१२१०१) इति डः । 'हलदन्तात्-' (६१३९) इत्यलृक् । कस्य शिरस ईशो वा । 'केशः स्यात्पुंसि वरुणे हीवेरे कुन्तलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शिरसि रोहति । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'केशस्य' ॥

तद्वन्दे कैशिकं कैश्यम्

तदिति ॥ केशानां समूहः । 'अचित्तहस्ति-' (४१२४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'केशाश्चाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' (४१२४८) (२) ॥*॥ द्वे 'केशावृन्दस्य' ॥

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलेति ॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५१३५) । 'अलका कुवेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'चूर्णस्य कर्चुरादिशोदस्य कुन्तलाः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुटिलकेशानाम्' ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

त इति ॥ भ्रमर इव । 'इवे प्रतिष्ठतौ' (५१३९६) इति कन् । 'अथ भ्रमरको मृङ्गे गैरिके चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटगतकेशानाम्' ॥

काकपक्षः शिखण्डकः ॥९६॥

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥*॥ शिखाया अण्ड इव । 'इवे-' (५१३९६) इति, स्वार्थे (ज्ञापि० ५४४५) वा कन् । शकन्धादिः (वा० ६११९४) । 'शिखण्डौ तु शिखावर्हौ' इति तालव्यादौ रभसः । 'शिखण्डो वर्ह-चूडयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ शकन्धादित्वं केचिन्नेच्छन्ति । 'शिखण्डकशिखण्डकौ' इति वाचस्पति-सुभूती ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्येन शिखायाः' । बालानां शिखाया वा । 'बालानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा' ॥

कवरी केशवेशः

केति ॥ कूयते । 'कुह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कोररन्' (उ० ४११५५) । 'जानपद-' (४११४२) इति ङीप् ।—कं शिरो वृणोत्याच्छादयति । 'कवर-' (४११४२) इति निर्देशादणं वाधित्वाच् (३१११३४)—इति मुकुटः ।—कृष्णवर्णं कं वृणोति वा—इति स्वामी चोक्तसूत्रादर्शनमूलकौ । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यासशाकयोः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ केशानां वेशो मार्जनाबन्धविशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशाबन्धरचनायाः' ॥

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

अथेति ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । विच् (३१२-७५) । मिलति । 'मिल संगमे' (तु० प० से०) । बाहुलका-लृक् । धम् चासौ मिलश्च । 'मो नो धातोः' (८१२६४) इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चूडा' इति ख्यातस्य ॥

शिखा चूडा केशपाशी

शीति ॥ शेते । 'शीढो ह्रस्वश्च' (उ० ५१२४) इति खः । 'शिखा शाखावर्हिचूडालाल्लिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे

शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छ्रये' (चु० प० से०) । 'चुरादीनां णिज्वा' इति पक्षे भिदादिपाठात् (३।३।१०४) अङ् दीर्घत्वे । 'चूडा शिखाग्रयोः । बाहुभूपावलम्ब्योश्च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ केशानां पाशः । अल्पः केशपाशः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरोमध्यस्थचूडायाः' 'चोटी' इति ख्यातायाः ॥

व्रतितस्तु जटा सटा ॥ ९७ ॥

व्रति ॥ व्रतिनः शिखा । जायते, जन्यते वा । 'जनेष्टनलोपश्च' (उ० ३।३०) । यद्वा, -जटति । 'जट संचाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां षष्ठे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सटति । 'षट अवयवे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'सटा जटाकेशरयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'व्रतिनः शिखायाम्' ॥

वेणिप्रवेणी

वेणीति ॥ वेणति । 'वेणु निशामनवादिनादानगमनज्ञानचिन्ताद्यु' (भ्वा० उ० से०) । इच् (उ० ४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रग्रह उपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ 'करणिशोणि-वेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥*॥ 'वेणी सेतुप्रवाहयोः । देवताङ्गे केशवन्धे' इति हैमः ॥*॥ द्वे 'प्रोषितभर्तृकादि-धार्यकेशरचनाविशेषस्य' ॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शीति ॥ शिरसि भवः । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इत्यत्र 'वा केशेषु' इति वचनाद्वा शीर्षत् । 'शीर्षण्यं तु शीर्षके । सुकेशे पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्या-संपृक्ते स्नानादिनिर्मले वा केशे' ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

पेति ॥ पाश्यते । 'पश वन्धे' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) । घः (३।१।११८) वा । 'पाशस्तु मृगपक्षादिवन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छात्रायन्ते च निन्दार्थः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पश्यते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'पक्षो मासार्धके गेहपार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो घृन्दे वले सखिसहाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हसति, हस्यते, वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ।

१-केपुचिन्मूलपुस्तकेषु तु 'व्रतिनः स्ना' इति पाठ उपलभ्यते । 'स्ना जटायां च राक्षसां पतने दुर्भगसियाम्' इति कचिलुस्तके हैमः ॥ 'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः' इति कादम्बरीशेपश्च ॥

'हसिमृष्टिण्-' (उ० ३।८६) इति तत् । 'हस्तः करे करि-करे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कलापोऽर्थो वेपाम् ॥*॥ त्रीणि 'कलापार्थस्य' ॥

तनूरुहं रोम लोम

तेति ॥ तन्वां रोहति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । 'तनूरुहं तु लोमि स्यात्पतत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'तनूरुहस्तु पुत्रे गरति लोमि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रोहति । 'नामन्-सीमन्-व्योमन्-रोमन्-लोमन्-' (उ० ४।१।५१) इति साधुः । यद्वा, -रुह्यते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । मनिच् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ कपिलकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । ल्यते वा । मनिच् (३।२।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रोम्णाः' ॥

तद्वृद्धौ इमश्च पुंसुखे ।

तदिति ॥ तस्य वृद्धिस्तस्याम् । इमं सुखं श्रयति । 'श्रिञ् सेवयाम्' (भ्वा० उ० से०) । इमनि सुखे श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) मितद्वन्द्वित्वात् (वा० ३।२।१८०) ङुः । संपदादिक्किप् (वा० ३।३।१०८) वा । आगमशास्त्रस्या-नित्यत्वाच्च तुक् ॥ (१) ॥*॥ पुंसो सुखे ॥*॥ एकं 'दाढि-कायाः' ॥

आकल्पवेपौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आक्रेति ॥ आकल्पनम् । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'कृपो रो लः' (८।२।१८) । अकल्प्यते वा । आकल्पयति वा । स्वार्षण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आकल्पः कल्पने वेशे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वेपणम्, विप्यते, वा । 'विण्ट व्याप्तौ' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । वेवेष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ तालव्यशान्तोऽपि । वेशनम् । विद्यते वा । विशति वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे घञ् (३।३।१९) वा । 'वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नयति । णिच् (३।२।७५) । गुणः (७।३।८४) । निनो नेत्रस्य, नेर्नेतुर्वा पथ्यम् । संज्ञा-पूर्वकत्वाच्च ह्रस्वः । 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेपभेदे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म । शाक-पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ प्रसाध्यतेऽनेना-ङ्गम् । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अलं-काररचनादिकृतशोभायाः' ॥

दशैते त्रिषु

देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः ॥

१-'रु शब्दे' इत्युत्तरम् । 'रुह गतौ भाषणे वा' इत्यपि पाठः ॥

अलंकर्ताऽलंकरिण्यश्च

अलमिति ॥ अलं करोति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीप्पुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

मेति ॥ मण्ड्यते स्म । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रसाध्यते स्म । 'साध संसिद्धौ' (खा० प० अ०) स्वार्थेण्यन्तः । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अलं क्रियते स्म ॥ (३) ॥*॥ भूष्यते स्म । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ परिष्कियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुट् । परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषितस्य' ॥

विभ्राह् आजिण्णुरोचिष्णू

वीति ॥ भ्राजते तच्छीलः । 'भ्राजभास-' (३।२।१७७) इति क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इति चाद् भ्राजेरपि इष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ रोचते तच्छीलः । 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीप्पुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अलंकारादिना शोभमानस्य' ॥

भूषा तु स्यादलंकिया ।

भ्रित्ति ॥ भूषणम् । 'गुरोध्-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ अलंकरणम् । 'कृन्ः श च' (३।३।१००) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूषणक्रियायाः' ॥

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
मण्डनं च

अलमिति ॥ अलंकियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) । 'अलंकारः कंकणादिषु । उपमादौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥*॥ आ अत्रियतेऽनेन । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥*॥ मण्ड्यतेऽनेन । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिण्यौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषाणाम्' ॥

अथ मकुटं किरीटं पुंनपुंसकम् ।

अथेति ॥ मकुटेऽनेन वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादुट् । आगमनाखस्यानिलत्वाच्च नुम्, एकोकारम् ॥*॥ (मुकुटम्, इति) झुकारपाठे बाहुलकाद् धातोर्त उः ॥ (१) ॥*॥ किरति, अनेन वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृतृकृपिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१८५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किरीटस्य' ॥

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडेति ॥ चूडया मणिः । 'चूडामणिः काकचिंचा-फले मूर्धमणावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिरसो रत्नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोमणेः' ॥

तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

तेति ॥ 'तरस्तु तरणे पुंसि' (इति मेदिनी) । तरं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'तरलं चञ्चले धिक्ने भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागू-सुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥*॥ एकम् 'हारमध्यमणेः' ॥

वालपाश्या पारितथ्या

वेति ॥ वालपाशे केशसमूहे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यट् । वालेषु पाश्या पाशसमूहो वा ॥ (१) ॥*॥ परितस्तथाभूताः परितथा एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वायं ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सीमन्तस्थितायाः स्वर्णादिपट्टिकायाः' । स्वामी तु—प्रथमं वालवन्धनमुका-वलीनाम्—इत्याह ॥

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रेति ॥ पाशसमूहः पाश्या, पत्रमिव पाश्या ॥ (१) ॥*॥ ललाटस्यालंकारः । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' (४।३।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ललाटाभरणस्य' ॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वत् । 'कर्णिका कर्ण-भूषणे । वीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गुलावपि । कुट्टिन्यां हस्ति-हस्ताग्रौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तालस्य पत्रम् । 'ताल-पत्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपत्री रण्डायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'ताटङ्कः' अप्यत्र । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥*॥ द्वे 'कर्णाभरणस्य' ॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डेति ॥ कुण्डते, कुण्ड्यते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । 'कुडि रक्षायाम्' (तु० प० से०) वा । वृपा-दित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । कुण्डं कुण्डलाकारं लाति वा । 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि नलयेऽपि च । काञ्चनद्रु-गुह्ययोः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्णस्य वेष्टनम् । वेष्ट्यतेऽनेन । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुण्डलस्य' ॥

त्रैवेयकं कण्ठभूषा

त्रैवेयेति ॥ त्रीणां भवम् । 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास-लंकारेषु' (४।२।९६) इति ढकच् ॥*॥—'त्रीवाया अण्

च' (४।३।५७) इति ढञि 'त्रैवेयम्' अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ भूष्यतेऽनया । 'भूप अलंकारे' (भ्वा० प० से०) । 'शुरोश्च'—(३।३।१०३) इत्यः । कण्ठस्य भूषा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवामरणस्य' 'कण्ठा' इति ख्यातस्य ॥

लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।

लेति ॥ लम्बते । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'लटः शतृ'—(३।२।१२४) 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'शप्यनोर्नित्यम्' (७।१।८९) इति जुम् । डलयोरेकत्वम् । ललन्त्येव । स्थायै कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किञ्चिल्लम्बमानकण्ठभूषणस्य' ॥

स्वर्णैः प्रालम्बिका

स्वेति ॥ सैव ललन्तिका सुवर्णैः कृता प्रालम्बते । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'लम्बकण्ठिकायाः' ॥

अथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥

अथेति ॥ सैव ललन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥*॥ उरसः सूत्रसिव । 'इवे'—(५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मौक्तिकमालायाः' ॥

हारो मुक्तावली

हेति ॥ ह्रियते मनोऽनेन । ह्रियते वा । घञ् (३।३।१९) यद्वा,—हारयति मनः । स्वार्षण्यन्तादच् (३।१।१३४) ॥ 'हारो मुक्तासरे युधि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुक्ता-नामावली वीर्या पङ्क्तिः ॥ (२) ॥*॥ भिदादिपाठात् (३।३।१०६) अङि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'मुक्ताहारस्य' ॥

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् । देवैश्छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ 'यष्टिर्हारलताशस्त्रभेदयोः' इति विश्वः । 'यष्टिर्लता सरः सरिः' इत्यनेकार्थमाधवी ॥*॥ एकं 'शतलतिक-हारस्य' ॥

हारभेदा यष्टिभेदाहुत्सगुत्सार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

हारेति ॥ यैष्टीनां भेदात् हारभेदाः स्युः । गुच्यते । 'गुच

परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुपिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । बाहुलकाद्भूभावो न । 'गुत्सः स्यात्स्त्वके स्तम्बे हारभिद्विन्यपणयोः' इति दन्त्वान्तेषु मेदिनी ॥*॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छः स्त्वके स्तम्बे हार-भेदकलापयोः' (इति मेदिनी) । गूयते । 'गुच् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाच्छक् । 'द्वात्रिंशत्तित्तिको गुच्छः' ॥ (१) ॥*॥ 'गुच्छार्धस्तत्त्वसंख्यकः' । गुत्सः गुत्सार्धः । समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् । चतुर्विंशतियष्टिको हारो गुत्सार्धः ॥ (१) ॥*॥ 'चतुर्विंशत्तो हारश्चतुःसरिच गोस्तनः' । गोः स्तन इव ॥ (१) ॥*॥ 'विंशतियष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः' । 'अर्धेनैकदेशेन कृतो हारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७२) ॥ (१) ॥*॥ माणवो वालः । स इव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् । 'माणवको हारभेदे वाले कुपुरुषे वटौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥*॥ एकावृत्तेव सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता । नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।

आवेति ॥ आ उप्यते । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्थायै (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञार्या (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥*॥ परिह्रियते 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । पारिहार्य एव । प्रज्ञाघण् (५।४।३८) । यद्वा,—घञन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२०) स्थायै ण्यल् । (२) ॥*॥ कटति कट्यते वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) क्नु (उ० २।३२) । 'कटकोऽस्त्री नितम्बेऽदे-र्दन्तिनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानीवल्लययोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वल्लिमलितविभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ 'वल्लयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकोष्ठाभरणस्य' ॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये

कथयति ॥ के बाहुशिरसि यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । बाहुलकाद्विलोपः । 'हलदन्तात्'—(६।२।९) इति सप्तम्या अल्लक् ॥ (१) ॥*॥ अङ्गं दयते, दायति, यति वा । 'देह् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'दो अव-खण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप'—(३।३।३) इति कः । 'अङ्गदः कपिभेदे ना केयूरे तु नपुंसकम् । अङ्गदा याम्यदिदन्तिहस्तिन्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) (२) ॥*॥ द्वे 'प्रगण्डभूषणस्य' ॥

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुलीति ॥ अङ्गुलौ भवम् । 'जिहामूलाङ्गुलेदृशः'

१—'सत्रैवेयस्त्वमसि फणिना' इति राजशेखरः इति मुकुटः ॥

२—हैमे तु 'अर्धहारश्चतुःपष्टिर्गुच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तन-गोपुच्छावधर्मधे यथोत्तरम्' इत्युक्तम् । अन्ये तु 'चतुःपष्टिलो हारोऽष्टाष्टीना यथोत्तरम् । रश्मिकलापौ माणवकोऽर्धहारोऽर्ध-गुच्छकः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः' इत्याहुः ॥

(४१३६२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥—कपिलक्रादि-
त्वात् (वा० ८।२।१८) 'अङ्गुलीयकम्'—इति मुकुटः ॥
तत्र । तत्र रेफानुवादेन लविधानात् । लानुवादेन रेफवि-
धानाभावात् । 'वालमूल-' (वा० ८।२।१८) इति वक्तुं शक्य-
त्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऊर्मिरिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कन् । ऊर्मिं प्रकाशं कायति वा ॥ 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयो-
र्वीच्यां प्रकाशे वेगमङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अङ्गुलीभूषणस्य' ॥

साक्षराऽङ्गुलिमुद्रा सा

सेति ॥ सा ऊर्मिका । अक्षरैः सहिता चेत् । अङ्गुल्यां
मुद्रं राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । मोदते वा । 'मुद
हयें' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३)
इति रक् । अङ्गुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

कङ्कणं करभूषणम् ।

कङ्कतेति ॥ कं शुभं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । कङ्कते वा । 'कक लौल्ये' (भ्वा०
आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति 'अनुदा-
त्तेश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति वा युच् । पृषोदरादि-
त्वात् (६।३।१०९) णत्वम् । 'कङ्कणं करभूषणं सूत्रमण्ड-
नयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ करं भूषयति । करो
भूषयतेऽनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'ह्रीं वं मण्डने
सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्' इति रभसः । 'हस्तमण्डनसूत्रे
स्यात् कङ्कणो ना प्रतीसरः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'मणिबन्धभूषणस्य' ॥

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा ॥१०८
ह्रीवे सारसनं च

स्त्रीति ॥ मखं गतिं लाति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ।—मीयते । 'डुमिज् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ०
अ०) । 'कलम्बादयश्च' इति साधुः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
तत्सूत्रस्योच्चलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'मेखलाऽद्रिनिताम्बे स्याद्र-
शनाखङ्गवन्धयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काञ्चते ।
'काचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।-
११८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ।—'अन्येभ्योऽपि'—इति
दीर्घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । घातोरेव दीर्घवत्त्वात् । 'अन्ये-
भ्योऽपि'—इत्येतादृशस्य दीर्घविधायकस्याभावात् 'अन्येषामपि-'
(६।३।१३७) इति वक्तुं युक्तत्वाच्च । 'काञ्ची स्यान्मे-
खलादाग्नि प्रभेदे नगरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥

सपति । 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन्
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । सप्तभिरनेकाभिः किङ्किणीभिः,
सप्त स्वरान् वा कायति । 'आतः-' (३।१।१३६, २।३) इति
कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—कायन्ति अस्याम् । मूलविभु-
जादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अधि-
करणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥*॥ अश्रुते । 'अश्रू-
व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । अश्नाति । 'अश
भोजने' (क्त्वा० प० से०) । 'अशे रश् च' (उ० २।७५) इति
यू रश्नादेशः । यद्वा,—रशति । 'रश शब्दे' सौत्रः । 'बहुलम-
न्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । तालव्यमध्या ॥*॥ दन्त्य-
मध्यापि । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'रस आखा-
दने' (चु० उ० से०) । 'बहुलम्' (उ० २।७८) इति युच् ।
'ण्यासश्चिन्त्य' (३।३।१०७) इति वा युच् । 'तालव्या अपि
दन्त्याश्च शम्भशम्भलशूकराः । रशनापि च जिह्वायाम्' ।
'रसनं निखने खादे रसना काञ्चिजिह्वयोः' इत्यजयधरणी ।
'रसनं खदने ध्वाने रसना काञ्चिजिह्वयोः । रसनं चापि
रात्रायाम्' इति विश्वप्रकाशः । एवमुभयमुभयत्र साधु ॥
(४) ॥*॥ सारमुकुटं सनमस्य । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प०
से०) । घः (३।३।११८) । सहारसनेनाल्पशब्देन वा । 'मेख-
लायां सारसनमुरत्ने च तनुत्रिणाम्' इति दन्त्यादौ
रभसः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्त्रीकटिभूषणस्य' ॥ 'स्त्री' इत्य-
विवक्षितम् । पुंस्कटिभूषणेऽपि ।—स्त्रीकट्यां वस्त्रग्रन्थने—
इति स्वामी । 'एका यष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टि-
काः । रसना षोडश ज्ञेयाः कलापः पञ्चविंशकः'—इति
भेदस्त्वह न विवक्षितः ॥

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

अथेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची । शृङ्गैः खलति ।
'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१२४) । पृषो-
दरादिः । (६।३।१०९) । 'शृङ्खलं पुंस्कटीकाञ्चयां लोहरज्जौ
च बन्धने' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषकटी-
स्थकाञ्चयाः' ॥

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥१०९॥

पेति ॥ पादस्याङ्गदमिव । यद्वा,—पाद एवाङ्गम् । पादाङ्गं
दाति, दायति, दयते, वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'दैर् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । 'देह् पालने' (भ्वा० आ०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
तुलां तुल्या वा कोटयति । 'कुट प्रतापने' चुरादिः । 'अच
इः' (उ० ४।१३९) । तुलाकारं कोटिरग्रमस्य । 'तुला-
कोटिर्मानभेदेऽम्बुदे स्यान्नूपुरेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥

१—पुंलिङ्गोऽप्ययम् 'अयं मैथिल्यमिहानं काकुत्स्थस्याङ्गुरी-
यकः' इति भट्टप्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ २—'काञ्चीगुणस्थानम-
निन्दितायाः' इति कुमारः । 'काञ्चिदामपिहितैकतरोरुः' इति माघः—
इति मुकुटः ॥

१—'क्षुभितसिन्धुमनीरशनैः शनैः' इति भारवियमकात्—इति
मुकुटः ॥ २—'रसनावन्धो रतिकलहेषु न दानानुमतिपु' इति
वासवदत्ताष्टेपात्—इति मुकुटः ॥

मज्जति । 'मजि ध्वनौ' सौत्रः । बाहुलकादीन् ।—'गम्भी-
रादयश्च' इतीरन्—इति मुकुटोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगण-
भावात् ॥ (३) ॥*॥ 'नूवनम्' नूयते, वा । 'णू स्तुता'
(तु० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । नुवि
पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इयुपघ-' (३।१।-
१३५) इति कः । 'मञ्जीरोऽस्त्री स नूपुरः' इति रभसः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'नूपुरस्य' ॥

हंसकः पादकटकः

हंसेति ॥ हंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
३।२।१०१) इति डः । हंस इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कन् वा ॥ (१) ॥*॥ पादस्य कटको वलयः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'नूपुरस्य' ॥—षडपि पर्यायाः—इत्येके ॥

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किमिति ॥ किञ्चित् किणं करोति । किणशब्दात् 'तत्क-
रोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥—कङ्कणी—इति स्वामी ॥ कङ्क-
नम् । 'ककि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
कङ्के गतावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच्
३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) शकन्धादिः (वा० ६।-
१।९४) । यद्वा,—कं सुखं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः
कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ घण्टेव ।
'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । यद्वा,—घण्टति, घण्टयति, वा
'घटि दीप्तौ' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । क्षुद्रा
चासौ घण्टिका च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षुद्रघण्टिकायाः'
'क्षुद्राख्यस्य' ॥

त्वक्फलकमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वेति ॥ त्वगादि । वस्त्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वस्त्रयोनिः' ॥

दश त्रिषु ॥११०॥

देति ॥ वक्ष्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ॥

चालकं क्षौमादि

वेति ॥ वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ क्षुमाया विकारः । प्राग्वत् ॥ क्षौमादि
वाल्कम् । 'क्षौमं वल्कलजांशुके । शणजेऽतसीजे' (इति मेदिनी) ।
'क्षौमवस्त्रस्य' एकम् ॥

१—वाल्कक्षौमफालकार्पासवादरकौशेयराङ्गवानाहतनिष्प्रवाणितन्त्र-
काणि—इति स्वामी ॥—वक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्जवाल्कफालादीनि
निष्प्रवाण्यन्तानि दश त्रिषु त्रिलिङ्गानि । चकारादेकादशं तन्त्रकम्,
इति सुभूतिः—इति मुकुटः ॥

असर० ३१

फालं तु कार्पासं वादरं च तत् ।

फेति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् । 'फालं तु वसने फाल उन्मुता' (इति हैमः) । 'क्षीवं
सीरोपकरणे' (इति मेदिनी) । 'पुंसि शंकरसीरिणोः' ॥ (१)
॥*॥ कर्पास्या वदरायाश्च विकारः फलम् । 'अवयवे च-'
(४।३।१३५) इत्यण् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ।
कार्पासस्य वदरस्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कार्पासवस्त्रस्य' ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थम्

काविति ॥ कोशे संभूतः । 'कोशाद्भुज्' (४।३।४२) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पीताम्बरादेः' ॥

राङ्गवं मृगरोमजम् ॥१११॥

रेति ॥ रङ्गौ भवम् । 'रङ्गोरमनुष्येऽण् च' (४।२।१००)
इत्यण् । 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यम् । तेन
कम्बलाद्यपि राङ्गवम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊर्णादेः' ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥*॥ प्रोयतेऽनया । 'वेज्
तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)
इति ल्युट् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकाऽस्मात् । 'निष्प्र-
वाणिश्च' (५।२।१६०) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ तन्त्रादचि-
रापहतम् । 'तन्त्रादचिरापहते' (५।२।१७०) इति साधु ॥ (३)
॥*॥ नवं च तदम्बरं च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'छेदभोग-
क्षालनरहितवस्त्रस्य' ॥

तस्यादुद्रमनीयं यद्घौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥११२॥

तदिति ॥ घौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगम् । उद्रम्यते-
ऽभिलष्यते । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अनीयद्
(३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'युगम्' इत्यविवक्षितम् ॥*॥
एकम् 'घौतवस्त्रयुगस्य' ॥

पत्रोर्णं घौतकौशेयम्

पेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोर्णाऽस्त्यत्र । अर्शआद्यन् (५।-
२।१२७) । 'पत्रोर्णं घौतकौशेये पत्रोर्णः शोणकद्रुमे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ धाव्यते स्म । 'धावु गतिशुभ्योः' (भ्वा०
उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) घौतं च तत्कौशेयं च ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'घौतकौशेयस्य' ।—प्रक्षालितकौशेयमेव पत्रोर्णा-
ख्यम्—इत्यन्ये ॥

बहुमूल्यं महाधनम् ।

वेति ॥ बहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥*॥ महद् धनं मूल्य-
मस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुमूल्यवस्तुनः' ॥

क्षौमं दुकूलं स्यात्

क्षाविति ॥ क्षौति, क्षयते, वा । 'दृष्टु शब्दे' (अ०

प० से०) । 'अतिस्तुसु-' (उ० १११४०) इति मन् ।
 'क्षौमपट्ट दुकूलेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥१॥—क्षुमाया विकारः ।
 क्षौमम्—इति स्वामी । पर्यायान्तराभिधानाय पुनरभिहितम् ॥
 (१) ॥१॥ दुष्टं कूलति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०)
 'इयुपध-' (३१११३५) इति कः । षृषोदरादिः (६१३१०९) ॥
 (२) ॥१॥ द्वे 'पट्टवस्त्रस्य' ॥

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥११३॥

द्वे इति ॥ नि वीयते स्म । 'व्येच् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३१२१०२) । संप्रसारणादि (६१११५) ।
 (६१११०८) (६१४१२) ॥१॥—निवृत्तम्—इति स्वामी ॥
 (१) ॥१॥ प्राविष्यते स्म 'वृष् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
 कः (३१२१०२) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'प्रावृतवस्त्रस्य' ॥
 स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ।

स्त्रीति ॥ दश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०)
 भिदाद्यद् (३१३१०६) । 'दशा वर्त्तामवस्थायां वस्त्रान्ते
 भूम्नि पुंस्त्रियोः' इति रभसः ॥ (१) ॥१॥ वस्यते । 'वस
 आच्छादने' (अ० आ० से०) । 'वस लेहनादौ' चुरादिः ।
 चुरादीनां णिच्वा । 'वसेस्तिः' (उ० ४१९८०) । 'वस्तिर्द्वयो-
 निरूहे नाभ्यधो भूम्नि दशासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥१॥
 द्वे 'वस्त्रान्तावयवानाम्' ॥

दैर्घ्यमायाम आनाहः

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । 'गुण-' (५१११२४) इति
 ष्यञ् ॥ (१) ॥१॥ आयम्यतेऽनेन । घञ् (३१३१९९) । आय-
 मन् वा । आयाति वा । 'या प्रापणे' (अ० प० से०) ।
 'अतिस्तुसु-' (उ० १११४०) इति मन् ॥ (२) ॥१॥ आन-
 ह्यतेऽनेन । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) घञ् (३१३१९९)
 ॥१॥ 'आरोहः' इति क्वचित्पाठः । आरुह्यतेऽनेन । घञ्
 (३१३१९९) । 'आरोहस्त्ववरोहे च वरयोषित्कटावपि ।
 आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) ॥ (३)
 ॥१॥ त्रीणि 'वस्त्रादैर्दैर्घ्यस्य' ॥

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पेति ॥ परिणह्यतेऽनेन । घञ् (३१३१९९) ॥ (१) ॥१॥
 विशालस्य भावः । तल् (५११११९) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'विस्तार-
 स्य' 'पनहा' इति ख्यातस्य ॥

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

पेति ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
 कादत् । भूतपूर्वं पटत् । 'भूतपूर्वं चरट्' (५१३१५३) यद्वा,—
 'पटत्' इत्यव्यक्तं शब्दं चरति करोति । अच् (३१११३४) ।
 यद्वा,—पट इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिच्वा' (वा०
 ३१११११) । शत्रन्ताचरट् (५१३१५३) ॥ (१) ॥१॥ जीर्णं च
 तद्वन्न च ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'जीर्णवस्त्रस्य' ॥

स्मौ नक्तककर्पटौ ।

सेति ॥ नजते । 'ओनजी व्रीडे' (तु० आ० से०)
 बाहुलकात्तन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५) । नक्तं कं
 सुखमस्माद्वा । षृषोदरादित्वात् (६१३१०९) मलोपः ॥१॥
 कचित् 'लक्तकः' इति पाठः । लक्यते स्म । 'लक आखा-
 दने' () । कः (३१२१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१-
 ४१५) ॥ (१) ॥१॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
 कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (भ्या० प० से०) वा । करोति ।
 'डुकृञ्' (तु० उ० अ०) वा । विच् (३१२१०५) कद् चासौ
 पटश्च । यद्वा,—करस्य पटः । शकन्वादिः (वा० ६१११५४) ॥ (२)
 ॥१॥ द्वे 'प्रखेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवस्त्रखण्डस्य' ।
 स्वामी तु—द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रूढोऽयम्—इत्याह ।
 मुकुटस्तु—मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डस्य ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वेति ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ० आ०
 से०) । घृञ् (उ० ४१९५९) ॥ (१) ॥१॥ आच्छाद्यतेऽनेन ।
 ल्युट् (३१३११७) ॥ (२) ॥१॥ वस्यतेऽनेन । 'वसेर्णिट्'
 (उ० ४१९९८) इत्यसुन् ॥ (३) ॥१॥ विल्यतेऽनेन । 'विल
 वसने' (तु० प० से०) । घञ् (३१३१९९) । गौरादिः (४१-
 १४१) । 'कल्पचेलट्-' (६१३१४३) इति टित्वनिपात-
 नाद्वा वीप् । 'चेलो नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसने' ।
 इति मेदिनी ॥ (४) ॥१॥ वस्यतेऽनेन । ल्युट् (३१३११७)
 'वसनं छादने वस्त्रे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥१॥
 'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डवीधितेः' (इति हैमः) ।
 अंशश्च कायति । कः (३१२१३) । यद्वा,—अंशुभिः काशते ।
 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
 ३१२१०१) इति डः । 'अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रो-
 त्तीययोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥१॥ 'पटोऽस्त्री कर्पटः
 शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः' इति रभसः ॥१॥ षट्
 'वस्त्रस्य' ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री

स्विति ॥ शोभनं चेलमेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१-
 ४१५) । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि,
 (५१) ॥ (१) ॥१॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । 'पट विस्तारे' (चु० उ० से०) वा । अच्
 (३१११३४) । यद्वा,—पट्यतेऽनेन । 'पट भासने' (चु० उ०
 से०) । 'खनो घ च' (३१३१२९) इति घो घित्वा-
 दन्यस्मादपि । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञि संज्ञापूर्व-
 कत्वाद्वृद्धभावः । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते'
 () इति घञ्विषये 'पुंस्ति' (३१३११८) इति घो
 वा—घञर्थे कः (वा० ३१३१५८)—इति मुकुटः । तत्र ।
 परिगणनात् । 'पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री, त्रियालद्रुमे पुमान्'

(इति मेदिनी) ।—‘अली’ इति चिन्त्यम् । द्वयोरदर्शनात्—
इति स्वाम्येव चिन्त्यः । उत्तरभस-मेदिन्योः ‘अली’ इति
दर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शोभनचस्त्रस्य’ ॥

ना वराशिः स्थूलशाटकः ।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अधृते । इन् (उ० ४१११८) ।
‘वराशिर्ना’ इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥*॥ ‘वराशिः
स्यात्खड्गवरे वराशिः स्थूलशाटके’ इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥
(१) ॥*॥ शटति । ‘शट रुजादौ’ (भ्वा० प० से०) । ण्वुल्
(३१११३३) । स्थूलधासौ शाटकश्च ॥ (२) ॥*॥ ‘वरा-
शिर्ना’ इत्यन्वयः ॥*॥ द्वे ‘स्थूलपटस्य’ ।—चत्वार एका-
र्याः—इत्येके ॥

निचोलः प्रच्छदपटः

नीति ॥ निचोत्यते । ‘चुल समुच्छ्राये’ चुरादिः । घञ्
(३१११९) । यद्वा,—चोष्यते । ‘चुड कृतौ’ चुरादिः । घञ्
(३१११९) डलयोरेकत्वम् । ‘निचोलं तु नपुंसकम्’ इति
रभसः ।—स्त्रियां ‘निचोली’ इत्यपि—रति राजदेवः ॥*॥
निचुलोऽपि । ‘निचुलस्तु निचोले स्यादिज्जलाख्यमहीरुहे’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रच्छदति । प्रच्छद्यते वा । ‘छद
संवरणे’ (जु० उ० से०) । अच् (३१११३४) । घः (३११-
११८) वा प्रच्छद्यतेऽनेन वा । चुरादिष्यन्तात् घः (३१३-
१८) । ‘छदधे-’ (६१४९६) इति ह्रस्वः । प्रच्छदधासौ
पटश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘डोलिकाधावरणपटस्य’ ।—
स्त्रीपिधानपटस्य ‘बुरका’ इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥—येन
तूलशय्यादि प्रच्छद्यते तस्य—इति स्वामी ॥

समौ रल्लुककम्बलौ ॥ ११६ ॥

सेति ॥ रमते । क्तिप् । (३१२१७८) । ‘गमादीनां-’
(वा० ६१४४०) इति मलोपः । तुक् (६११७१) ॥ लाति ।
क्तिप् (३१२१७८) । रत् चासौ लक्ष् । स्वार्थे कञ् (ज्ञापि०
५१४५) । ‘केऽणः’ (७१४१३) इति ह्रस्वः । यद्वा,—रमणम् ।
संपदादिः (वा० ३१३१०८) । रत् क्रीडा लक्ष्यतेऽनेन ।
‘लक आखादने’ () घः (३१३११८) । रत् लाति ।
कुन् (उ० २१३२) वा । ‘रल्लुकः कम्बले स्मृतः । तथैव
कम्बलमृगे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कम्बति, कम्ब्यते वा ।
‘कम्ब गतौ’ () । वृषादित्वात् (उ० १११०६) कलच् ।
संज्ञापूर्वकत्वाच्चलोपो न । ‘कम्बलः क्रिमिसालयोः । नाग-
प्रभेदे प्रावारे वैकक्ष्ये कम्बलं जले’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘कम्बलस्य’ ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोशुके ।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादित्वात् (४१२१३८)
छः ॥ (१) ॥*॥ उपसंवीयतेऽनेन । ‘व्येञ् संवरणे’ (भ्वा०
उ० से०) । ल्युट् (३१३११७) ॥ (२) ॥*॥ परिधीयते ।
‘डुधाञ् धारणे’ (जु० उ० अ०) । ‘कृत्यल्युटः-’ (३१३११३)

इति ल्युट् ॥ (३) ॥*॥ अधोदेहभागस्यांशुकम् ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि ‘परिधानचस्त्रस्य’ ॥

द्वौ प्राचारोत्तरासङ्गौ समौ बृहत्तिका तथा ॥ ११७ ॥
संव्यानमुत्तरीयं च

द्वाविति ॥ प्र व्रियतेऽनेन । ‘वृञ् वरणे’ (स्वा० उ०
से०) । ‘वृणोतेराच्छादने’ (३१३१५४) इति घञ् । ‘उप-
सर्गस्य घञि’ (६१३१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ उत्तरे
ऊर्ध्वभागे आसज्यते । ‘पञ्च सङ्गे’ (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३१३१९) ॥ (२) ॥*॥ ‘बृहती वसनान्तरे’ (इति मेदि-
नी) ॥ बृहत्त्वेव । ‘बृहत् आच्छादने’ (५१४१६) इति कञ् ॥
(३) ॥*॥ संवीयतेऽनेन । ल्युट् (३१३११७) । ‘संव्यानं
छदन्ऽशुके’ इति विश्व-मेदिन्यां ॥ (४) ॥*॥ उत्तरस्मिन्देहभागे
भवम् । गहादित्वात् (४१२१३८) छः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
‘उपरिचस्त्रस्य’ ॥

चोलकूर्पासकौ स्त्रियाः ।

चोलेति ॥ चोत्यतेऽनेन । ‘चुल समुच्छ्राये’ (जु०
प० से०) अच् (३१३१५६) । घः (३१३११८) वा ।
अल्पश्लोः । गौरादिः (४११४१) । चोली ॥ (१) ॥*॥
‘कूर्परः स्यात्कफोणौ च जानुन्यपि च पुंस्यम्’ (इति
मेदिनी) । कूर्परेऽस्यते कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा । ‘असु क्षेपणे’ (दि०
प० से०) । कूर्परे आस्ते वा । ‘आस उपवेशने’ (अ०
आ० से०) । घञ् (३१३१९) । अच् (३१११३४) वा ।
पृषोदरादिः (६१३१०९) । स्वार्थे कञ् (ज्ञापि० ५१४५) ।
‘कूर्पासस्तवर्धचोलकः’ इति हारावली ॥ (१) ॥*॥—
आप्रपदीनकञ्चुकस्य, ‘स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यस्य’ द्वे—इति
स्वामी ॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नीति ॥ नितरां शीयते हिमानिलवत्र, अनेन वा । ‘शृ-
हिंसायाम्’ (क्वा० प० से०) । ‘शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु’ (वा०
३१३१२१) इति घञ् । ‘उपसर्गस्य घञि’ (६१३१२२) इति
दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रावरणस्य’ ॥

अधोर्लुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्थेति ॥ ‘ऊरोरधम्’ । ‘अर्थं नपुंसकम्’ (२१२१२) इति
समासः । अधोरौ कायते । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३१२१-
१०१) इति छः ॥*॥ चण्डां कोपनां वरस्त्रियमतति । कुन्
(उ० २१३२) । ‘अधोर्लुकं वरस्त्रीणां वासश्चण्डातकः स्मृतः’
इति पुंस्काण्डे वोपालितापुलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकं
‘लहंगा’ इति ख्यातस्य ॥

१—‘स्त्रियाः’ इति विशेषेणोक्तम् । पुंसोऽप्येतादुपम-
मुभूतिः । ‘द्वे स्त्रीपुंसकञ्चुलिकायाः’—इति मुकुटः ॥

स्यात्रिष्वप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥

स्यादिति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । 'आप्रपदं प्राप्नोति' (५।२।८) ॥ (१) ॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥ एकं 'पादाप्रपर्यन्तलस्वमानवस्त्वस्य' ॥

अस्त्री वितानमुलोचः

अस्त्रीति ॥ वितन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । क्लीबं वृत्तविशेषे स्यात्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ऊर्ध्वं लोचति । 'लोचृ भासने' (उ० उ० से०) । ऊर्ध्वं लोच्यते । 'लोचृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ कृत्वं तु 'निष्ठायामनिटः' (वा० ७-३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र सेट्वात् ॥ (२) ॥ द्वे 'वितानस्य' 'चंदवा' इति ख्यातस्य ॥

दूष्याद्यं वस्त्रवेदमनि ।

द्विति ॥ दूष्यते । 'दुष वैकुले' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्युः । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ आद्येन कुट्टरपटकुटीपटवासादिग्रहः । एकं 'वस्त्रमेहस्य' ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

प्रतीति ॥ प्रति सिनोति । प्रतिसीयते । वा । 'विज्वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२६) इति रक् ॥ (१) ॥ जवल्स्याम् । 'जुः' सौत्रो गतौ वेगे च । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे क् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ 'यसनिका' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । क् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ तिरस्करोति । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः । निपातनाद्ब्रह्मभावः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वा ॥ तिरस्क्रियतेऽनया । ल्युट् (३।१।११७) । 'तिरस्करिणी' ॥ (३) ॥ त्रीणि 'व्यवधानपट्याः' 'कनात' इति ख्यातायाः ॥

क्वचित् 'पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका । अञ्चलं त्वंशुकान्ते स्यान्नीवी सारसनश्च यः' ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

पेति ॥ परि मलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि ॥ 'प्रतिकर्म' इति क्वचित्पाठः ॥ (१) ॥ अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ द्वे 'शरीर-शोभाधायककर्मणः' ॥

स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृजू शौचालंकरणयोः' चुरादिः । आवादित्वात् (वा० ३।३।९४) क्तिन् । 'तितुत्र-' (७।२।९)

इति नेट् । णिलोपः (६।४।५१) ।—वाहुलकातिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥ 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । 'मार्जनो लोभशशिनि । मार्जनं शुद्धिकरणे मार्जना मुरजध्वनौ' इति हैमः ॥ (२) ॥ भिदाद्यद् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥ त्रीणि 'प्रोञ्छनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्वेति ॥ उद्वर्त्यतेऽनेन । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ उत्साद्यतेऽनेन । 'षदल विशरणादौ' (उ० प० अ०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) । 'उत्सादनं समुल्लेखोद्वर्तनोद्वाहनेषु च' इति हैम-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥ द्वे 'उद्वर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

स्नानम्

आप्लेति ॥ आप्लवनम् । 'हृद् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'विभाषाणि रूढयोः' (३।३।५०) इति वा घञ् ॥ (१) ॥ पक्षे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ त्रीणि 'स्नानस्य' ॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्चं अध्ययने' (उ० उ० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चा स्याच्चर्म-मुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' (इति हैमः) ॥ (१) ॥ 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० ३।३।१०८) । 'चार्चिका' । ततः स्वार्थे ण्यञ् (वा० ५।१।२४) ॥ (२) ॥ तिष्ठति । 'छा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकात्सः । स्वार्थे क् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्थासकः पुंसि चार्चिक्ये जलादेरपि बुद्धे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि 'चन्दनादिना देहविलेपनस्य' ॥

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः

अथेति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ अनुपूर्वाद्भावे घञ् ॥ (२) ॥ द्वे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बोधनस्य' । यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना ॥

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

पेति ॥ पत्राकारा लेखा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ पत्रार्थोऽङ्गुलिरङ्गुलिव्यापारः ॥ (२) ॥ समे स्त्रियाम् ॥ द्वे 'स्तनकपोलादौ रचितस्य, केसरादिना तिलकविशेषस्य' ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न खियाम्

तेति ॥ तमालपत्रमिव । तदाकृतित्वात् । 'तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके' इति विश्वः ॥*॥ 'तमालस्तिलके खङ्गे' इति विश्वात् तमालोऽपि ॥ (१) ॥*॥ तिलति । 'तिल केहने' (तु० प० से०) कुच (उ० २।३२) । 'तिलकोऽध्व-द्रुमभिदोः पुण्डके तिलकालके । तिलकं रुचके लोम्नि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । कुच (उ० २।३२) । चित्रं करोति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिचक्षुपाटिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विशि-नष्टि । 'शिष्टल विशेषणे' (रु० उ० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'विशेषकोऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ द्वितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकं, च त्रिषां न भवतः । किं तु पुनपुंसकयोः ॥*॥ चत्वारि 'ललाट-कृतस्य तिलकस्य' ॥

अथ कुङ्कुमम् ॥१२३॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं वाह्लीकपीतनम् ।

रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

अथेति ॥ 'कुङ्कुम्' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य । अर्शवायच् (५।२।१२७) । यद्वा,—कुच्यते । 'कुच आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुभयम् । 'आच्छी-' (७।१।८०) इत्यत्र 'उम्' इति योगविभागानुम् ॥ (१) ॥*॥ कशति, कश्यते वा । 'कश शब्दे' () । 'कशेरुद च' (उ० ४।३२) इतीरन् ।—'गम्भीरादयश्च'—इति मुकुट एत-त्सूत्रादर्शनमूलकः । काश्मीरे जन्मास्य । 'काश्मीरं कुङ्कुमे-ऽपि स्याद्वृद्धपुष्करमूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अग्नि-रिव शिखा केसरोऽस्य । 'अथाग्निशिखसुदृष्टं कुसुम्मे कुङ्कुमे-ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रियते । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृद्ध' (३।३।५८) इत्यप् । 'वरो वृत्तौ । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते । वरं तु युसुप्ते किंविदिष्टे' इति हैमः । 'काश्मीरजं वह्निशिखं वाह्लीकं पीतनं वरम्' (इति वाचस्पतिः) ॥ (४) ॥*॥ वहते । 'वह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीकम् । वह्नीकदेशे भवम् । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।१३३) इत्यण् । 'वाह्लीकं वाह्लिकं धीरहिङ्गनोर्नास्मदेशयोः' (इति त्रिकाण्डशेषः) ॥*॥ 'काश्मीरं चारु वाह्लीकं संकोचं पिशुनं वरम्' इति हलायुधाचार्येण ॥ (५) ॥*॥ पीतं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताल्लयुः (३।१।१३३) । यद्वा,—पीयते । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलकात्तनम्, गुणाभावश्च । 'पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च पुमानाम्रातके मतः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥

रज्यते स्म । 'गल्यार्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ 'रक्तं नील्यादिरक्षिते । कुङ्कुमेऽस्यज्यतुरक्ते प्राचीनमलकेऽरुणे ॥' (इति हैमः) ॥ (७) ॥*॥ संकोचति, संकुच्यते, वा । यद्वा,—संकोचयति, संकोच्यते, वा । 'कुच संपर्चनकौटिल्यप्रति-ष्टम्भविलेखनेषु' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।—संकुचति—इति मुकुटो न सम्यक् ॥ 'कुच संकोचने' इत्यस्य कुटादित्वेनाचि गुणाभावप्रसङ्गात् । 'संकोचो मीनभेदे च बन्धं क्लीवं तु कुङ्कुमे' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधि-पिशिमिधिम्यः कित्' (उ० ३।५।५) इत्युनन् । 'पिशुनं कुङ्कु-मेऽपि च । कपिवके च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्षायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दधाति । धीयते वा । 'डुधान् धारणादौ' (जु० उ० से०) । 'डुसूधाच्-गृधिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । 'धुमास्था-' (६।४।६६) इती-त्वम् । 'धीरो धैर्यान्विते खैरे वुधे क्लीवं तु कुङ्कुमे' ॥ (१०) ॥*॥ लोहितं च ॥*॥ लोहितमपि । 'लोहितं रक्तगोशीर्षे कुङ्कुमे रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'कुङ्कुमस्य' 'केसर' इति ख्यातस्य ॥

राक्षा लाक्षा जतु क्लीवे यावोऽलको द्रुमामयः ।

रेति ॥ रक्ष्यते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । प्रज्ञावण् (५।४।३८) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अत एव 'लाक्षायां रक्षणे रक्षा' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्यते । अनया वा । 'लक्ष दर्शने' (चु० प० से०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥ जायते । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः, तोऽन्तादेशः । यत्तु—बाहुलकात्तुगात्वाभावश्च—इति मुकुटः स उक्तसूत्रास्मरण-मूलकः ॥ (३) ॥*॥ यौति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा यव एव । प्रज्ञावण् (५।४।३८) । 'यावोऽलके पाकभेदे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ न लज्यते स्म । 'ओलस्त्री व्रीडे' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् । यद्वा,—न लज्यते स्म । अभक्ष्यत्वात् । क्तः (३।२।१०२) यद्वा,—न रक्तोऽस्मात् । 'कपिलकादित्वात्' (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (५) ॥*॥ द्रुमाणामामयः ॥ (६) ॥*॥ पद् 'लाक्षाः' 'महावर्' इति ख्यातस्य ॥

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लेति ॥ लुनाति, लयते, वा । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।१२०) इत्यङ्गच् ॥ (१) ॥*॥ देवानां कुसुमम् । कुसुमेषु देव इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) । देवयोग्यं कुसुमं वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥*॥ त्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लवङ्गस्य' ॥

अथ जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

अथेति ॥ जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिमवे' (भ्वा०

प० से०) प्लु (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ कालस्य वर्णस्त्रे-
दम् । 'वृद्धाच्छः' (४१२११४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१-
४१५) ॥*॥ क्वचित् 'कालेयकम्' इति पाठः । कलेरिदम् ।
'सर्वत्राग्निकलिभ्याम्' (वा० ४१२१२) इति ढक् । 'कालीयकं'
च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥
अनुस्त्रियते । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । प्यत् (३११-
१२४) । कालेन वस्तुनाऽनुसार्यम् । 'कालानुसार्यं' शैलेये
कालीये शिशपादुमे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सुगन्धद्रव्यमेदस्य' ॥

अथ समार्थकम् ।

वंशकागुरराजार्हलोहं कृमिजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

अथेति ॥ वंश इव । 'इवे प्रति-' (५१३१९६) इति कन्
॥*॥ क्वचित् 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्यत्र । ठन् (५१२१-
११५) । 'राजार्हं वंशिकं नतम् । वनद्रुमः परमदो
वंशकं लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ न गुरु,
यस्माद्वा । 'कुस्तुम्बुरुकधान्याकमगुरु वा पुंसि लघुनाम च' (?)
इति वोपालितः । 'अगुरुस्त्वगरौ लघौ । शिशिपायाम्' इति
हैमः । ('अगुरुर्गरु राजार्हम्' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥
राजानमर्हति । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (३१२१३३) इत्यच् ।
'राजार्हं जोङ्गके क्लीवं राजयोग्येऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥
(३) ॥*॥ लुह्यते । 'लुह गाज्ज्ये' () । घञ् (४३११९) ।
रोहति । अच् (३१११३४) । रलयोरैक्यम् । वा ।—'लुजो
हः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं
जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कृमिभिर्जन्यते ।
'अन्येष्वपि-' (३१२१०१) इति छः ॥ (५) ॥*॥ जुहति ।
जुह्यते, वा 'जुणि वर्जने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २१-
३२) । पृषोदरादिः (६३११०९) । बाहुलकाद्गुणो वा ॥ (६)
॥*॥ ('अगुरु प्रवरं लोहं क्रिमिजग्धमनार्यजम्' इति
शाश्वतः ॥*॥ षट् 'अगुरुणः' ॥

कालागुरुर्वगुरु

केति ॥ कालं च तदगुरु च ॥ (१) ॥*॥—'कालागुरुर्वप्य-
गुरुच्यते'—इति सुभूतिः । द्वे 'कालागुरुणः' ॥

स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।

स्यादिति ॥ मल्लिकापुष्पस्त्रेव गन्धो यस्य । 'उपमानाच्च'
(५१४१३७) इतीत् । यदगुरु मल्लिगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात्
मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४३१९८) इति यत् । 'मङ्गल्यः
स्यात्रायमाणाश्चत्थविल्वमसूरके । त्रिषां शम्यामधःपुष्पीमिधि-
शुक्लवचासु च । रोचनायामधो दक्षि क्लीवं शिवकरं त्रिषु' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मङ्गल्यायाः' ॥

१—'नागरत्रितस्तिलकः' इति दमयन्तीशेषः ॥

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

चदुरूपोऽपि

यक्षेति ॥ यक्षान् धूपायति । 'धूप संतापे' (भ्वा० प०
से०) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३११३१) 'कर्मण्यण्'
(३१२११) ॥ (१) ॥*॥ सर्जस्य सालस्य रसः ॥ (२) ॥*॥
न राति दुःखम् । बाहुलकाल्क् ॥*॥—रालः—इति स्वामी ।
'अरालः सर्जवक्रयोः' इति, 'रालः सर्वरसोऽरालो धूपको
वह्निवल्गुमः' इति च रमसः ॥ (३) ॥*॥ सर्वे रस्यते ।
'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) अदन्तः । प्यन्तः । घञ्
(३१३११९) । अच् (३१३१५६) वा । सर्वे रसा यस्मिन् वा ।
नानाकृतिगन्धत्वात् ॥ (४) ॥*॥ बहूनि रूपाण्यस्य । 'चदु-
रूपः स्मरे विष्णौ सरटे धूपके शिवे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'रालस्य' ॥

अथ वृक्षधूपकृत्रिमधूपकौ ।

अथेति ॥ वृक्ष इव धूपः । वृक्षधूपस्तु सरलद्रवकृत्रिम-
धूपयोः (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कृत्रिमश्चासौ धूपश्च ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानासुगन्धि-
कृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य' ॥

तुरुष्कः पिण्डकः सिहो यावनोऽपि

त्विति ॥ तुतोर्ति । 'तुर त्वरणे' (चु० प० से०) ।
बाहुलकादुस्, गुणामावश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५) ।
'तुरुष्कः सिंहके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च' इति
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३१११३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५१४१५) ।—पिण्डति । 'पिडि गतौ'—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
'पिडि गतौ' इत्यस्यात्मनेपदिषु पाठात् । 'पिण्डो बोले बले
सान्ने देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिंह-
क्योरपि । ओड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवनायसोः ।
पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ स्त्रियति 'स्त्रिह प्रीतौ' (दि० प० से०) । अन्तर्भावित-
प्यर्थः । बाहुलकाल्क् । पृषोदरादिः (६३११०९) ॥ (२) ॥*॥
यवनदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४३१५२) इत्यण् । याव्यते वा ।
यौतेर्प्यन्ताह्युट् (३१३११३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सिहा-
ल्यगन्धद्रव्यस्य' 'लोहवान' इति ख्यातस्य ॥

अथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृक्षधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

अथेति ॥ पय एव । प्रज्ञाघण् (५१४३८) । पयसो
विकारो वा । 'तस्य विकारः' (४३११३३) इत्यण् ।
'सरलद्रवः श्रीपिष्टो दधिक्षीरघृताह्वयः' इति रमसः
'पायसस्तु क्लीवपुंसोः श्रीवासपरमात्रयोः' (इति मेदिनी)
(१) ॥*॥ श्रियो वासः । 'श्रीवासो वृक्षधूपे स्यात् पङ्के
मधुसूदने' (इति मेदिनी) ॥*॥ श्रीश्चासौ वासश्च, इति वा

‘श्रीवैपरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥
 ‘वृकः स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेऽपि सरलद्रवे’ इति रमसः ।
 धूपतेऽनेन । ‘धूप संतापे’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।
 १८) । वृकनामा धूपः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥
 (३) ॥*॥ श्रियः सरलद्रवस्य पिष्टः । तच्चूर्णेन जनितत्वात्—
 इति मुकुटः ॥*॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेष्टो
 निर्यासः—इत्याहुः ॥ (४) ॥*॥ सरलस्य देवदारोर्द्रवः ॥
 (५) ॥*॥ पञ्च ‘सरलद्रवस्य’ ॥

मृगनाभिर्मुगमदः कस्तूरी च

मृगेति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥*॥ मृगस्य मदः ॥
 (२) ॥*॥ कसति गन्धोऽस्याः । ‘कस गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
 खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
 (३) ॥*॥ ‘मृगनाभिर्मुगमदो मृगः कस्तूरिकापि च’ इति
 माधवात् ‘मृगः’ अपि ॥*॥ ‘मदः’ अपि । ‘मदो रेतसि
 कस्तूर्याम्’ इति मेदिनी ॥*॥ ‘मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि,
 प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे’
 इति रमसात् ‘नाभिः’ अपि ॥*॥ त्रीणि ‘कस्तूर्याः’ ॥

अथ कोलकम् ॥१२९॥

कक्कोलकं कोशफलम्

अथेति ॥ कोलति । ‘कुल संस्थाने’ (भ्वा० प० से०) ।
 ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ रलयोरेकत्वात् ‘कोरकम्’ अपि ।
 ‘कोरकोऽस्त्री कुब्जले स्यात्कक्कोलकमृगालयोः’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ ककन्तेऽत्र । ‘कक लौल्ये’ (भ्वा० आ० से०) ।
 संपदादिः (वा० ३।३।१०८) कोलति । ज्वलादित्वात् (३।१।
 १४०) णः । कक् च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
 ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ कोशे फलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 ‘फलकर्पूरस्य’ ‘गहुला’ इति ख्यातस्य ॥

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥

अथेति ॥ किरति । ‘कृ विक्रमे’ (तु० प० से०) । कृणाति ।
 ‘कृष् हिंसायाम्’ (क्वा० उ० से०) वा । करोति । ‘डुकृ
 करणे’ (त० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७) । पूर्यते । ‘पूरी
 आप्यायने’ (दि० आ० से०) । ‘इगुपध्—’ (३।१।१३५)
 इति कः । कद् चासौ पूरश्च ।—कल्पते । ‘कृष् सामर्थ्ये’
 (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः—इति
 स्वामि-मुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । ‘कृपो रो लः’ (८।२।१८) इति
 लत्वस्य दुर्वारत्वात् । बाहुलकात्तद्भावो वा बोध्यः ॥ (१)
 ॥*॥ घनो दृढः सारोऽस्य । ‘घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये’ इति
 विश्वः । घनस्य सार इव वा । शीतत्वात् शिताश्राकारत्वाच्च ।
 ‘घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणवर्तपारदे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
 चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥*॥ सितं श्वैलं वन्धनं वा
 चन्द्रं वा अभ्रति । ‘अभ्र गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्य’

(३।२।१) । सितं शौक्ल्यमभ्रयति स्वसंबद्धम्, इति वा ।
 शुक्लत्वात् सिताभ्रमिव वा ॥*॥ ‘सिताभ्रः’ इति वा पाठः ।
 सिता आमा यस्य ॥ (४) ॥*॥ हिमा चासौ वालुका च ॥
 (४) ॥*॥ ‘वैणसारस्तु (रेणुकावर्णं) कर्पूरो चन्द्रभस्म
 हिमाह्वयम् । वेधकः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ पञ्च
 ‘कर्पूरस्य’ ॥

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य । गन्ध एव
 सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥*॥ मलये जातः । ‘सप्तम्यां जनेर्दः’
 (३।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ भद्रा श्रीरस्य । ‘हस्तिजालन्तरे
 भद्रो वाच्यवच्छेषसाधुनोः’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ चन्द-
 यति । ‘चदि आह्लादे’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट्
 (३।४।११३) ॥ (४) ॥*॥ ‘मालयस्तु स्याच्छ्रीखण्डो
 रौहिणश्च सः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ चत्वारि ‘चन्द-
 नस्य’ ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षं हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तैलेति ॥ तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता । ‘तत्र जातः’ (४।
 ३।२५) इत्यण् । ङीप् (४।१।५) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
 ४।५) । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । ‘तैलपर्णी मल-
 यजे श्रीवासे सिंहकेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोः
 शीर्षमिव—तैलपर्णगोशीर्षं गिरी आकरावस्य—इति स्वामी
 ॥ (१) ॥*॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । हरिः कपिलवर्णं चन्द-
 नम् । ‘हरिचन्दनमस्त्री स्याद्विदशानां महीरुहे । नपुंसकं
 तु गोशीर्षं ज्योत्स्नाकुन्दमथोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 ‘चन्दनविशेषाणां’ पृथक् पृथक् ॥

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलेति ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्याः । ‘पाककर्ण—’ (४।१।
 ६४) इति ङीप् । यद्वा—तिलपर्णी नदी आकरोऽस्याः ॥ (१)
 ॥*॥ पत्रमेवाङ्गमस्य । पत्रेष्वङ्गति । ‘अनि गतौ’ (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘पत्राङ्गं न द्वयोर्भुजै पद्मके
 रक्तचन्दने’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रञ्जयति । ‘रञ्ज
 रागे’ (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । युच् (उ० २।७८) । ल्युट्
 (३।३।११३) वा । ‘रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तचन्दने’
 (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रक्तं च तच्चन्दनं च ॥ (४)
 ॥*॥ निर्गन्धत्वात् कुतिसितं चन्दनम् । कौ चन्दनम् । इव
 वा । कुतिसितान्यन्यचन्दनान्यस्माद्वा । ‘कुचन्दनं च पत्राङ्गे
 वृक्षभेदे रक्तचन्दने’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
 ‘रक्तचन्दनस्य’ ॥

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥१३२॥

अथेति ॥ जात्याः कोशः ॥*॥ जातिरपि । ‘जातिर्जाती-

फलस्य च' इति रभसः ॥३॥ 'क्रोपोऽप्रकृते पेश्यां पात्रे जातिकोषे' इति रभसः ॥ (१) ॥३॥ जात्याः फलम् ॥३॥ 'फलम्' अपि । 'फलं लाभे जातिकोषे वाणाग्रे फलकेऽपि च' इति रुद्रः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जातीफलस्य' 'जाईफल' इति ख्यातस्य ॥

कर्पूरागुरुकस्तूरीककोलेर्यक्षकर्मः ।

केति ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः । यक्षप्रियः कर्मः ॥ (१) ॥३॥ 'कर्पूरागुरुकस्तूरीककोलेषु सृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यते' इति व्याडिः । 'कुङ्कुमागुरुकस्तूरी कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मः' इति धन्वन्तरिः ॥३॥ एकम् 'लेपविशेषस्य' ॥

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

गेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यथा । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥३॥ वर्त्यते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । प्यतः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाङ्गनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वर्णं करोति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥३॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'गात्रानुलेपयोगस्य पिष्टघृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य' । द्वौ भिन्नार्थौ—इत्येके । 'गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छिन्तिः स्त्रीकषायोऽङ्गरागके' इति रभसात् । आद्यं द्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्रव्यं घृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

च्चिविति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं प्रेरणे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । 'चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ वासे सुगन्धिकरणे योगा उपायाः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पटवासादिक्षोदस्य' ॥

भावितं वासितं त्रिषु ।

भेति ॥ भाव्यते स्म । 'भुवोऽवकल्ने' (तु० उ० से०) इति प्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ वास्यते स्म । 'वस सेहनादौ' (तु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वासितं भाविते स्ते' इति मेदिनी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'द्रव्यान्तरभावितस्य' ॥

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् १३४

संस्केति ॥ माङ्गल्यधूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलदीनां च यः संस्कारः तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'गन्धपुष्पोपचारस्य' ॥

१—विच्छिन्त्यादित्रोणि अङ्गरागस्य नामानि ॥

माल्यं मालाञ्जौ मूर्ध्नि

मेति ॥ मूर्ध्नि शिरसि । इदमतन्त्रम् । अन्यत्रापि माला भवत्येव । मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । प्यत् (३।१।१२४) । मालैव वा । चतुर्वर्णादिष्वञ् (वा० ५।१।१२४) । 'माल्यं कुसुमतत्सजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ घञ् (३।३।१९९) । मां लाति वा । कः (३।२।३) । 'माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' (इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ सृज्यते । सृजति सुखं वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति क्तिन् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'मूर्ध्निधृतायाः कुसुमावलेः' ॥

केशमध्ये तु गर्भकः ।

केशेति ॥ गर्भे इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'केशमध्यगर्भस्य' ॥

प्रभ्रष्टकं शिखात्मिव

प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् । प्रभ्रंशितुं प्रवृत्तम् । 'भ्रंश अधःपतने' (दि० प० से०) । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३।४।७१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'शिखायां लम्बमानपुष्पस्य' ॥

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

प्विति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् । ललाममिव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ललाटधृतपुष्पस्य' ॥

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रेति ॥ माल्यमेव कण्ठादूर्ध्वं लम्बमानम् । प्रालम्बते । 'लवि अवलंसने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ ऋजु लम्बितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥३॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्बमानपुष्पस्य' ॥

वैकक्षकं तु तत् ।

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥३॥ यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक् क्षिप्तम् । तत् ॥३॥ एकम् 'यज्ञोपवीतवत्तिर्यग्धृतपुष्पस्य' ॥

शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

शीति ॥ शिखाक्षिप्तं माल्यम् । आपीडयति । 'पीड अवगाहने' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ शिञ्जति । 'शिञ्जि गतौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च तुम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिखास्थमाल्यस्य' ॥

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रेति ॥ 'रच प्रतियत्ने' अदन्तश्रुतादिः । 'ण्यासश्चन्थो युच्' (३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ परिस्पन्दनम् । 'स्पदि किञ्चि-चलने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । अधि-करणे (३।३।१९) च ॥*॥ 'परिस्पन्दः' इति वा पाठः । 'स्पन्दू प्रखणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिल्पादिरचनायाः' ॥

आभोगः परिपूर्णता ।

आभोग इति ॥ आभोजनम् । प्राग्वत् घञ् (३।३।१८) । 'आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायन्नयोरपि' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ परितः पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । 'गल्यार्थ-' (३।४।७२) इति कः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति निष्ठानत्वम् । परिपूर्णस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः' ॥

उपधानं तूपवर्हः

उपेति ॥ उपधीयते शिरोऽत्र । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ उपवृह्यतेऽत्र, अनेन वा । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृह् उद्यमने' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोनिधानस्य' ॥

शय्यायां शयनीयवत् ॥१३७॥

शयनम्

शेति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।१९९) इति क्यप् । 'अयङ् यि-' (७।४।२२) इत्ययङ् । 'शय्या स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'कृल्ल्युटः-' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयङ् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११७) अपि । 'शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तूलिकादेः' । मुकुटस्तु—शय्यामात्रस्य—इति व्याख्येयत् ॥

मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः ।

मेति ॥ मञ्चते । 'मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ परितोऽङ्गुल्यते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'परेश्च घाङ्गयोः' (८।२।२२) इति वा लत्वम् । 'पल्यङ्को मञ्च-पर्यङ्कवृषीपर्यस्तिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ खट्वते निद्रालुभिः । 'खट् काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अचूमुपि-' (उ० १।१।५१) इति कुच् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पर्यङ्कस्य' ॥

गेन्दुकः कन्दुकः

गद्यति ॥ गाते । 'गाद् गतौ' (अ० आ० अ०) । विच् अमर० ३२

(३।२।७५) । गा गच्छन्निन्दुरिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । गे गगने इन्दुरिव, इति वा ॥ (१) ॥*॥ कन्द्यते । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । कं सुखं ददाति, दयते, द्यति, यच्छति, वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) ङुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । कं शिरो दुनोति, दवति, वा । 'ढुडु उपतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'हु गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥ 'वीटा' इत्यपि भारते ॥*॥ द्वे 'कन्दुकस्य' 'गेन्द' इति ख्यातस्य ।—'गालमसूरिया' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

दीपः प्रदीपः

दीति ॥ दीप्यते, अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । इयुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । घञ् (३।३।१९) वा अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ अन्योपसर्गानि वृत्त्यर्थः प्रः ॥ (२) ॥*॥ 'दीपस्तु स्नेहाशः कज्जलध्वजः । दशेन्धनो गृहमणिर्दोषातिलक इत्य-पि । शिखातरुर्दीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽथ लोचकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे 'दीपस्य' ॥

पीठमासनम् ॥१३८॥

पीति ॥ पठन्त्यत्र । 'पिठ हिंसासंज्ञानयोः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । बाहुलकादीर्घः । पीयतेऽत्र वा । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलका-द्वक् । विष्टरः पीठमस्त्रियाम् इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आस-नस्य' ॥

समुद्रकः संपुटकः

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति ङः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ संपु-द्यते । 'पुट संछेपणे' (तु० प० से०) । कुच् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपुटस्य' ॥

प्रतिग्रहः पतङ्ग्रहः ।

प्रेति ॥ प्रति गृह्णाति । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः ॥*॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतङ्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पततो ग्रहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पीकदानी' इति ख्यातायाः ॥

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रसाधनी तु कङ्कलां सिद्धौ,

१—कञ्जलस्येदं नाम ॥ २—अनिवारककारा 'कङ्कतिकोपान्ते नाकेशम्' इति दमयन्तीलेपात् ॥

वेशे प्रसाधनम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादतच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कच् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'केऽणः' (७-४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा,—कस्य शिरसोऽङ्काः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । कङ्कष्वतति । कुच् (उ० २।३२) ।—कङ्कति । 'ककि लौत्ये'—इति मुकुटः । तत्र । तस्यानिदि-त्वात् । आत्मनेपदित्वाच्च । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति स्त्रीकाण्डेऽमरमाला । 'कङ्कतं तु प्रसाधनम्' इति स्त्रीकाण्डे च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशमार्जन्याः' 'कङ्कही' इति ख्यातायाः ॥

पिप्रातः पटवासकः ॥१३९॥

पीति ॥ पिष्टमतति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ पटो वास्यतेऽनेन । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । घः (३।३।११८) । स्वार्थे कच् (ज्ञापि० ५।४।५) । पटं वासयति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) वा । स्वार्थे कच् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिप्रातस्य' 'बुका' इति ख्यातस्य ॥

दर्पणे मकुरादर्शौ

देति ॥ दर्पयति । 'दृप हर्षमोचनयोः' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । नन्वादिः (३।१।१३४) । 'दृप संदीपने' चुरा-दिर्वा । 'आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) 'मकुरदर्दुरौ' (उ० १।४०) इति साधुः ॥*॥ मुञ्चति ज्योतिः । 'मुच्छ मोचने' । अत्र पक्षे मुकुरो ब्युकारः । 'मकुरः स्यान्मुकुर-वर्द्धणे वकुलद्रुमे । कुलालदण्डे' (इति मेदिनी) ॥*॥—'मङ्कुरः'—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ आदृश्यते रूपमत्र । 'दृशिद प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आदर्शो दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ त्रीणि 'दर्पणस्य' ॥

व्यजनं तालवृन्तकम् ।

व्येति ॥ व्यजन्त्यनेन । 'अज गतिक्लेषणयोः' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'वा यौ' (२।४।५७) इति पक्षे वी न । 'वहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ तालस्येव वृन्तमस्य । ताले करतले वृन्तमिव बन्धनमस्य । 'वृन्तं प्रसवकन्धे स्याद्वटधाराकुचाग्रयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यजनस्य' ॥

इति मनुष्यवर्गविवरणम् ॥

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

वंशोऽन्ववायः संतानः

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) ।

क्तिन् (३।३।९४) 'संततिः स्यात्पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गूयते । 'गुह् शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घृन् (उ० ४।१।४५) । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयवोधे च काननक्षेत्रवर्मसु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जन्यते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'जन जनने' वा (तु० प० से०) । ण्यन्तः । 'कर्मणि ल्युट्' (३।३।११३) । 'जननं वंशजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कूयते । 'कूह् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् । कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा । कुं भूमिं लाति । कः (३।२।३) वा । कौ लीयते । 'लीह् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ स्त्रीवं कण्टकार्योषधौ कुली' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अभिजन्यते । कर्मणि घञ् (३।३।११९) । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'जनिवच्योश्च' (७।३।३५) इति निषेधाद्वा वृद्धिर्न । यद्वा,—अभितोऽभिमुखो वा जनो जन्मात्र । 'भवे-दभिजनः ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे । कुलेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अन्वीयते । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (६) ॥*॥ उद्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।११९) । 'आच्छीनयोः-' (७।१।८०) इत्यत्र 'लुम्' इति योगविभागागनुम् । यद्वा,—बन्ध्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच्छः—वमति । 'भुवमिकुम्भ्यः' इति शक्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रस्योच्चलदत्तादि-ष्वदर्शनात् । 'वंशो वैणो कुले वंशे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ अन्ववाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।११९) ॥ (८) ॥*॥ संत-न्यते । घञ् (३।३।११९) । 'संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये चुरद्वमे' (इति मेदिनी) । कर्तृकरणाधिकरणेष्वपि विग्रहः संभ-वति । आद्ये 'तनोतेः-' (वा० ३।१।१४०) इति णः । अन्यत्र 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (९) ॥*॥ नव 'वंशस्य' ॥

वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

वेति ॥ वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (तु० प० से०) घञ् (३।३।११९) । वर्णयति । अच् (३।१।१३४) वा । 'वर्णो द्विजा-दिशुक्लादियङ्गे गुणकथासु च । स्तुतौ ना न खियां भेदरूपाक्षर-विलेपने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मणादि-वर्णचतुष्टयवाचकस्य' वर्णा इत्येकम् ॥

विप्रश्नत्रियविद्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

वीति ॥ विप्रश्न क्षत्रियश्च विट् च शूद्रश्च । चत्वार एव वर्णाः 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५।१।१२४) इति स्वायें ष्यञ् ॥

१—'कि तदर्पणमस्ति यत्र सकलम्' इति धर्मसैनः । अतः स्त्री-मपि—इति मुकुटः ॥

राजवीजी राजवंश्यः

रेति ॥ राज्ञो वीजयितुं शीलमस्य । 'वीज व्यजने' अदन्तः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा, -राज्ञो वीजम् । राजवीजमस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वंशे भवः । दिगादियत् (४।३।५४) । राज्ञो वंश्यः । राजवंशे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राजवंशोत्पन्नस्य' ॥

वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

वीति ॥ वीज्यते । 'अचो यत्' (३।१।९७) यद्वा, -वीज- मस्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति यप् । 'वीजे भवः' । साधुः, वा ॥ (१) ॥*॥ कुले संभवति । अच् (३।१।१३४) । कुले संभवोऽस्य वा । यद्वा, -संभवल्- स्यात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) कुलस्य संभवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलमात्रोत्पन्नस्य' ॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

मेति ॥ महच्च तत् कुलं च । महाकुलस्यापत्यम् । 'महा- कुलादन्त्यौ' (४।१।१४१) ॥*॥ महत् कुलमस्य, इति विग्रहे तु (महाकुलः) ह्रस्वादिरपि ॥ (१) ॥*॥ कुलस्या- पत्यम् । 'कुलात्खः' (४।१।१३९) ॥*॥ 'अपूर्वपदान्यतरस्यां यङ्कुलौ' (४।१।१४०) ॥ 'कौलेयकः सारमेये कुलीने' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्ट्रोणीसूर्यामिषेषु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिः कौषधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अर्थते । 'ऋ गतौ' (भा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ सभायां साधुः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (४) ॥*॥ संस्थासौ जनश्च । 'सज्जनं तु भवेत्स्त्रीचमुपरक्षणघट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात् कल्प- नायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ साधोति धर्मम् । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्वाधुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (६) पद 'कुलीनस्य' ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्त्री

त्रेति ॥ ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म । ब्रह्म चरितुं शीलमस्य । 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।२।७८) इति वा णिनिः । यद्वा, -ब्रह्म तपो-ज्ञानं वा चरत्य- जेत्यवश्यम् । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गृहा दाराः सन्त्यस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वनमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः प्रवेशः । वनप्रस्थे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणशीलः । 'भिक्ष याचनायाम्' (भा० आ० से०) । 'सनाशंसभिक्ष उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥*॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥ चतुर्वयवसमुदाये

॥*॥ आश्राम्यन्त्यत्र, अनेन वा । 'श्रमु तपति' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'नोदातोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न । यद्वा, -आसमन्ताच्छ्रमोऽत्र । स्वधर्मसाधनहेतुना । 'आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे वने मठे । अश्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'ब्रह्मचार्यादीनाम्' ॥

द्विजात्यग्रजन्मभूदेवचाडवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य । 'मातुरग्रेऽधि(वि)ज- ननं द्वितीयं मौजिवन्धनात्' (मनुः २।१६९) । 'द्विजाति- विप्राण्डजयोश्च पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अग्र आदौ जन्मास्य । अग्रान्मुखाद्वा जन्मास्य । 'अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे प्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ भुवो भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥*॥ 'वडवा कुम्भदास्यश्चा स्त्रीविशेषो द्विजजन्मनाम्' इति रभसः ॥ ('वडवाऽधाकुम्भ- दास्योः स्त्रीविशेषे द्विजस्त्रियाम्' इति विश्वः) । वडवायां जातः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । वाडव इव वा । वाडनम् । 'वाड् आह्लाच्ये' (भा० आ० से०) घञ् (३।३। १८) । वालनम् । 'वल निरूपणे' चुरादिर्वा । घञ् (३।३। १८) डलयोरैकत्वम् । वाडोऽस्यास्ति । 'अन्यत्रापि (न्येभ्यो- ऽपि) दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वः । वाडं वाति । कः (३।२।३) वा । 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोडिकौघे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ विप्राति । 'प्रा पूर्ती' (अ० प० अ०) । 'आत- श्वोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उप्यतेऽत्र वा । 'ऋज्जे- न्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । विपाति । विपति । 'विप क्षेपे' () वा ॥ (५) ॥*॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।१२२) इत्यण् 'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न । ब्रह्माधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् वा । ब्रह्म जानाति । 'क्षेपे' (४।२।९२) इत्यण् वा ॥ (६) ॥*॥ 'वक्र- जस्त्वनमो विप्रो वर्णज्येष्ठः कचो(ऽ)द्विजः । मैत्रः पुनरुक्तजन्मा स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः । 'सूत्रकण्ठः पुमान् विप्रे खड्गरीटकपोतयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ पद 'ब्राह्मणस्य' ॥

असौ पट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥

असाविति ॥ असौ विप्रः । पट् कर्माण्यस्य । 'इज्याध्य- यनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः पट्कर्मा विप्र उच्यते' () ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पट्कर्माणो विप्रस्य' ॥

विद्वान्विपश्चिह्नोपज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।

धीरो मनीषी ह्यः प्रज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ५

धीमान्सूरिः कृती कृष्टिलेख्यवर्णो विचक्षणः ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वीति ॥ वेति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'लटः

शतृ-’ (३।२।१२४) । ‘विदेः शतुर्वंसुः’ (७।१।३६) वा ।
 ‘विद्वान् ज्ञानिनि धीरे च विद्वानध्यात्मवेदके’ इति धरणिः ।
 ‘विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्’ इति
 विध्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति,
 वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ दोषं जानाति ।
 ‘आतोऽनुप-’ (३।२।१) इति कः ॥ (३) ॥*॥ अस्ति ।
 शता (३।२।१२४) । ‘असोरल्लोपः’ (६।४।१११) । ‘सन्साधौ
 धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः
 स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सु सुष्ठु ध्यायति । ‘ध्यै
 चिन्तायाम्’ (भ्वा० प० अ०) । ‘ध्यायतेः संप्रसारणं च’
 (वा० ३।२।१८०) इति क्तिप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥*॥
 कौति धर्मादि । ‘कु शब्दे’ (अ० प० से०) । कवते वा ।
 ‘कुह् शब्दे’ (भ्वा० आ० अ०) । क्विच् (३।२।७५) । गुणः
 (७।३।८४) । कोर्वेदस्य विदः । वेत्ति । ‘इगुपध-’ (३।१।
 १३५) इति कः । यद्वा, -कवि वेदे विदा यस्य । ‘विदा ज्ञाने
 च निर्दिष्टा मनीषायां च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (६)
 ॥*॥ बुध्यते । ‘बुध ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) । ‘इगुपध-’
 (३।१।१३५) इति कः । ‘बुधः सौम्ये च पण्डिते’ (इति
 मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ धियं राति । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) ।
 ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । धियमीरयति । ‘इर गतौ’
 (अ० आ० से०) । अण् (३।२।१) वा ‘धीरो धैर्यान्विते
 स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्’ ॥ (८)
 ॥*॥ मनीषाऽस्यास्ति । ग्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (९)
 ॥*॥ जानाति । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति, कः ।
 ‘ज्ञौ ब्रह्मबुधविद्वत्सु’ (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ एवं
 प्रज्ञः । ‘प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति’ (इति
 मेदिनी) ॥*॥ ‘प्राज्ञः’ इति पाठे तु प्रज्ञाऽस्यास्ति । ‘प्रज्ञा-
 श्रद्धा-’ (५।२।१०१) इति णः ॥ (११) ॥*॥ संख्या
 विचारणाऽस्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१२) ॥*॥ पण्ड्यते-
 ऽनया । ‘पण्डि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘गुरोश्च-’ (३।३।
 १०३) इत्यः । ‘पण्डः पण्डे धियि स्त्री स्यात्’ (इति
 मेदिनी) । पण्डा जाताऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६)
 इतच् । यद्वा, -पण्डते स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७४) इति कः ।
 इट् (७।२।३५) ॥ (१३) ॥*॥ कवते, कौति, वा । ‘कुह् शब्दे’
 (भ्वा० आ० अ०) । ‘कु शब्दे’ (अ० प० अ०) वा । ‘अच
 इः’ (उ० ४।१३९) । -‘कव् वर्णं’—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तस्यौ-
 ष्यन्तत्वात् । कविशब्दस्य दन्तोष्पान्तेषु पाठात् । ‘कविर्वाल्मीकि-
 काव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंस्ति स्यात्खलीने तु योषिति’
 (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ धीरस्यास्ति । मनुप् (५।२।
 ११५) । ‘धीमान् पण्डिते च बृहस्पतौ’ (इति मेदिनी) ॥
 (१५) ॥*॥ सूते, सूयते, वा । ‘पृह् प्रसवे’ (अ० आ०
 से०) । ‘पृह् प्राणिगर्भविमोचने’ (दि० आ० से०) वा ।
 ‘सूः किः’ (उ० ४।६४) । एतेन—सुवति—इति विशृल्ल

खामी प्रत्युक्तः । उक्तनिर्देशासंभवात् ।—सुनोति । ‘सुजो
 दीर्घश्च’ इति रिदीर्घो—इति वदन्मुकुटोऽपि । उज्ज्वलदत्ता-
 दिष्वस्यादर्शनात् ॥*॥ केचित्तु ‘सूरोऽर्कहलयोः पुंस्ति’ ।
 सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयाऽस्य । अत इनौ (सूरी) नान्तम्—
 इत्याहुः । ‘दूरहृक् कोविदः सूरी’ इति रभसः ॥ (१६)
 ॥*॥ प्रशस्तं कृतं कर्मास्य । इनिः (५।२।११५) । कृत-
 मनेन । ‘इष्टादिभ्यश्च’ (५।२।८८) इतीर्निर्वा । ‘कृती स्यात्
 पण्डिते योग्ये’ इति हैमः ॥ (१७) ॥*॥ कर्षति । ‘कृप
 विलेखने’ (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलका-
 त्तिर्वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । ‘कृष्टिः स्यादाकर्षे स्त्री बुधे
 पुमान्’ (इति मेदिनी) । रन्तिदेवोऽपि—‘आकर्षणे स्त्रियां
 कृष्टिर्भवेत्वा तु विपश्चिती’ इति ॥ (१८) ॥*॥ लब्धो वर्णः
 स्तुतिर्येन ॥ (१९) ॥*॥ विचष्टे । ‘चक्षिह् व्यक्तायां वाचि’
 (अ० आ० से०) । ‘अनुदात्तेतश्च हलदेः’ (३।२।१४९)
 इति युच् । ‘असनयोः-’ (वा० २।४।५४) ‘बहुलं तणि’
 (वा० २।४।५४) इति वा ख्यान् न ॥ (२०) ॥*॥
 दूरान् दूराद्वा पश्यति ‘दृशिद् प्रेक्षणे’ (भ्वा० प० अ०) ।
 ग्रीह्यादिणिनिः (३।१।१३४) । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति
 वा ॥ (२१) ॥*॥ एवं दीर्घदर्शी ॥ (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः
 ‘पण्डितस्य’ ॥

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽधीते । ‘श्रोत्रियं छन्दोऽधीते’ (५।
 २।८४) इति वा श्रोत्रियन्निपास्यते ॥ (१) ॥*॥ पक्षे ‘तद-
 धीते तद्वेद’ (४।२।५९) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संपूर्ण-
 शाखाध्यायिनः’ ॥

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्मात् । ‘इडश्च’ (३।३।२१)
 इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्यापयति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥
 (२) ॥*॥ ‘एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
 योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते’ (मनुः २।१४१)
 ॥*॥ द्वे ‘उपाध्यायस्य’ ॥

अथ स निपेकादिकुरुः ।

अथेति ॥ सोऽध्यापकः । निपेको गर्भाधानमादिर्यस्य
 सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता । गृणाति धर्मादि । गिरल्यज्ञानं
 वा । ‘गृ शब्दे’ (क्त्या० प० से०) । ‘गृ निगरणे’ (तु०
 प० से०) वा । ‘कृग्रोश्च’ (उ० १।२४) इत्युः । ‘गुरुस्ति-
 लिङ्गां महति दुर्जलधुनोरपि । पुमान्निपेकादिकरे मित्रादौ
 सुरमन्त्रिणि’ (इति मेदिनी) । मनुश्च (२।१४२) ‘निपेका-
 दीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चाज्ञेन
 स विप्रो गुरुश्च्यते’ ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘संस्कारादि-
 कर्तुर्गुरोः’ ॥

१—मेदिन्यां ‘सीर’शब्दवदितत्वेनास्य प्रमादकृतत्वम् ॥ तस्मात्
 ‘सूरश्चारुमते सूर्ये’ इति विश्वस्योपन्यासः कर्तुं योग्यः ॥

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः

मेति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति क्तिप् । (३।२।७६) तुक् । (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ आचर्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मनुः (२।१४०) — 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । सार्द्धं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्त्र-व्याख्याकर्तुः' ॥

आदेष्टा त्वध्वरे त्रती ॥ ७ ॥

यथा च यजमानश्च

येति ॥ आदिशत्यृत्विजो यागे खेष्टसंपादनाय प्रेरयति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥*॥ 'आदिष्टी' इति पाठे आदिष्टमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्त्येन्विषयस्य कर्मणि' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ व्रतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । 'व्रतः' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वा, — व्रतयति । 'व्रता-द्भोजनतन्निवृत्त्योः' () इति णिच् । 'व्रते' (३।२।८०) इति णितिः ॥ (१) ॥*॥ यजते तृच् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ 'पूज्यजोः शानच्' (३।२।१२८) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यजमानस्य' ॥

स सोमवति दीक्षितः ।

स इति ॥ स त्रती सोमपानवति यागे आदेष्टा सन् ॥*॥ दीक्षते स्म । 'दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयनादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा, — दीक्षा जाताऽस्य । तारकादीतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सोमयाजिनः' ॥

इज्याशीलो यायजूकः

ईति ॥ इज्या शीलमस्य । इज्यां शीलति । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । 'शीलिकामि' (वा० ३।२।१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ पुनः पुनः शृशं वा यजते । '—किया-समभिहारे' (३।१।२२) इति यट् । 'यजजपदशां यट्' (३।२।१६६) इत्यूकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यजनशीलस्य' ॥

यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

येति ॥ यजते स्म । 'सुयजोर्वृत्तिप्' (३।२।१०३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विधिबद्धोतुः' ॥

स गीर्षतीष्टा स्थपतिः

स इति ॥ स यज्वा बृहस्पतिसवनामकयागेनेष्टवान् सन् । स्थानम् स्थः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । घञर्थे (वा० ३।३।५८) वा । स्थः पतिः 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे निषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बृहस्पति-यागकर्तुः' ॥

सोमपीती तु सोमपः ।

सविति ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५।२।१७५) । — 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः — इति सुकुटः ॥*॥ स्वामी तु — पानं पीयम् । 'पातृतुदिवचि' (उ० २।७) इति यक् । 'सुमास्था' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'सोमपीयः' — इत्याह ॥ (१) ॥*॥ सोमं पिबति । 'आतो-ऽनुप' (३।२।३) इति कः ॥*॥ ('सोमपाः' इति) दीर्घ-पाठे तु क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ सर्वदायम् । दीक्षितस्तु तत्कालम् ॥*॥ द्वे 'सोमयाजिनः' ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

सेति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः । सर्वं वेदयति । 'विट् लभे' (तु० उ० अ०) । ण्यन्तः । सर्वं विन्दति वा । असुन् (उ० ४।१९८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विश्वजिदादियज्ञस्य' ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती

अन्विति ॥ अन्ववोचत् । 'उपेयिवान्' (३।२।१०९) इति साधुः । 'अनूचानो विनीते स्यात्सङ्गवेदविचक्षणो' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ शिक्षाद्यज्ञपदकोपेते । प्रोच्यते । ल्युट् (३।३।११३) । प्रवचनो वेदस्तत्र । अधीतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्त्येन्विषयस्य' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ एकम् 'साङ्गवेदाध्येतुः' ॥

गुरोस्तु यः ।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः

ग्विति ॥ गुरोः सकाशाद्गुप्ता प्राप्तानुज्ञा आज्ञा येन । समावर्तते स्म । 'गल्यर्था' (३।४।७४) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ 'गुरुकुलवासान्निवृत्तस्य' एकम् ॥

सुत्वा त्वमिपवे कृते ॥ १० ॥

स्विति ॥ सुतवार 'पूर्व अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'सुयजोर्वृत्तिप्' (३।२।१०३) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ अभिषवे = अवभृथक्षाने ॥*॥ एकम् 'स्नातकस्य' ॥

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छेति ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छीलमस्य । 'छत्रा-दिभ्यो णः' (४।४।६२) ॥ (१) ॥*॥ अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शय्यास-वासि' (६।३।१८) इत्यल्लक् । 'अन्तेवासी भवेच्छिष्ये चण्डाले प्रान्तगोऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ शिष्यते । 'ज्ञासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । 'एतिस्तुशास्' (३।१।१०९) इति क्यप् । 'ज्ञास इदद्वह्लोः' (६।४।३४) 'ज्ञानि-वसि' (८।३।६०) इति पः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिष्यस्य' ॥

शिक्षाः प्राथमकलिपकाः ।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । 'तदधीते' (४।२।५९)

इत्यण् । शिक्षाया इमे । तत्र भवा वा । यद्वा,—शिक्षां लभन्ते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ प्रथम-कल्पः आचारम्भः प्रयोजनं येषां ते । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् । यद्वा,—प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्यालक्षण-कल्पान्ताच्च' (वा० ४।२।६०) इति ठक् । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमा-रब्धवेदानाम्' ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सव्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥

एकेति ॥ ब्रह्म वेदस्तदध्ययनव्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म । 'एक-स्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरणं येषां ते । मिथः परस्परम् ॥*॥ समानं ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः । 'चरणे ब्रह्मचारिणि' (६।३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'समानशाखाध्येतृणाम्' ॥

सतीर्थ्यास्त्वैकगुरवः

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । 'समानतीर्थे वासी' (४।४।१०७) इति यत् । 'तीर्थे जे' (६।३।८७) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥*॥ एको गुरुर्येषां ते ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहा-ध्यायिनाम्' ॥

चितवानग्निमग्निचित् ।

चीति ॥ अग्निमचैषीत् । 'चिच् चयने' (खा० उ० अ०) 'अग्नौ चेः' (३।२।९१) इति क्तिप् । लुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्न्युपासकस्य' ॥

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

पेति ॥ परम्परया आगतः । 'तत् आगतः' (४।३।७४) इत्यण् । चतुर्वर्णादित्वात् (५।१।१२४) ण्यच् । पारम्पर्यश्वा-सावुपदेशश्च । तस्मिन् ॥*॥ 'अनन्तावसथेतिह'—(५।४।२३) इति व्यः ॥ (१) ॥*॥ इत्येवं ह किल ॥ (५) ॥*॥ यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'पूर्वं च पूर्वतराश्च' इति द्वन्द्वे 'परोर-परम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्देशात् पर-म्परादेशे टापि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रत्ययं परम्परा-शब्दो दृश्यते' (वा० ५।३) तच्चिन्त्यम् । संनियोगशिष्ट-न्यायेन स्वप्रत्ययसंनियोग एव परम्परादेशविधानात् । परम्परा-शब्दस्य त्वव्युत्पन्नत्वात् । तदुक्तम्—'अस्ति हि परम्पराशब्दो-ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति । यद्वा,—परं पिपति । पना-द्यच् (३।१।१३४) । स्वप्नाजारभरावत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ द्वे 'परंपरोपदेशस्य' ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्य् ॥ (१) ॥*॥ यथोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मीके-र्ज्ञानम् ॥*॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य' ॥

ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।

ज्ञेति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेश'—(७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'उपक्रमस्तूपधायं ज्ञात्वारम्भे च विक्रमे । चिकित्सायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः । एकं 'ज्ञात्वा प्रथमारम्भस्य' ॥

यज्ञः सचोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज देव-पूजादौ' (भ्वा० उ० अ०) । 'यज्याच'—(३।३।९०) इति नङ् । 'यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सूयते सोमोऽत्र । 'यूच् अभिव्यवे' (खा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा,—सूयतेऽत्र, अनेन वा । 'यू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अप् (३।३।५७) । घः (३।३।१८) वा । 'सचो यज्ञे च संधाने' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ न ध्वरति । 'ध्व कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । अध्वानं राति वा । 'आतोऽनुप'—(३।२।३) इति को वा । 'अध्वरः सावधाने स्याद्वसुभेदे कर्तौ पुमात्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ इज्यते, अनेन वा । अत्र वा । यजेर्घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ सप्तभि-श्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते । यद्वा,—तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र 'सितनिगामि'—(उ० १।६९) इति तुच् ॥ (५) ॥*॥ मखन्ति देवा अत्र, अनेन वा । 'मख गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा,—'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनविशते' () इति घञ्विषयेऽपि 'पुंसि'—(३।३।११८) इति घः ॥ (६) ॥*॥ करोति । क्रियते वा । 'कृञः क्रतुः' (उ० १।८०) । 'क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'यज्ञस्य' ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं वलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घञ् (३।३।१८) । 'पाठश्च पठने ख्यातो विद्वदपण्यं तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'अतिस्तुसुहु'—(उ० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥*॥ अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानाम् । सपर्यणम् । 'सपर पूजायाम्' । 'कृद्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०३) । सपर्या पूजा ॥ (१) ॥*॥ तृप्यति । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ वलनम् । 'वल दाने' (संवरणे) (भ्वा० आ० से०) ।

इन् (उ० ४।११८) । 'वलिदैत्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च गृहदाकशरांशयोः । त्वक्संकोचे गन्धके च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ महान्तश्च ते यज्ञश्च । ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥*॥ मनुः (३।७०)—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो वलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' इति 'पाठादीनाम्' एकैकम् ॥

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।

आस्थानी क्लीवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥१५॥

सेति ॥ समजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि च' (वा० २।४।५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ परितः सीदन्यस्याम् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ॥*॥ 'बाहुलकात्परिरेन्यलोपे पर्यङ्' च ॥ (२) ॥*॥ गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यस्याम् । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'अष्टान्व-' (८।३।९७) इति षत्वम् । गौरादिङीप् (४।१।४१) । 'गोष्ठी सभासंलग्नयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सह भान्यस्याम् । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०६) । समाना भान्यस्याम् इति वा । 'समानस्य-' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'सभा-' (२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः । 'सभा सामाजिके गोष्ठां द्यूतमन्दिरयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ समयन्यस्याम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमाऽस्याम्, इति वा । 'समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ संसीदन्यस्याम् । किप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (६) ॥*॥ आतिष्ठन्त्यस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ सीदन्यस्याम् । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (९) ॥*॥ नव 'सभायाः' ॥

प्राग्वंशः प्राग्वर्गिणंहात्

प्रेति ॥ प्राधति । 'अधु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।३।५९) इति किन् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वाऽत्र ॥ (१) ॥*॥ हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥*॥ एकम् 'प्राग्वंशस्य' ॥

सदस्या विधिदर्शनः ।

सेति ॥ सदसि साधवः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विधिं द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुपि-' (३।२।७८) इति ह्रस्वोऽपि । न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः ॥*॥ एकम् 'सदस्यस्य' ॥

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च तेऽङ्

सेति ॥ सभायां सीदन्ति । 'सत्सृष्टिप-' (३।२।६१) इति

किप् ॥ (१) ॥*॥ सभां स्तृणन्ति । 'स्तृन् आच्छादने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ सभायां साधवः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (३) ॥*॥ समाजं समवयन्ति । 'समवायानसमवैति' (४।४।४३) इति ठक् । समाजं रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सभ्येषु' ॥

अध्वर्युद्वातृहोतारो यजुःसामग्विदः क्रमात् ।

अध्वेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'कव्यध्वरपूतनस्य-' (७।४।३९) इति लोपः । 'क्याच्छन्दसि' (३।२।१७०) इत्युः । यद्वा, -न ध्वरति । 'धृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) अध्वरं याति, श्रौति, वा । मितद्वदित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ।—अप-द्रादि—इति मुकुटश्चिन्त्यः । गणाभावात् ॥ (१) ॥*॥ उद् गायति साम । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'लृन्तृचौ शंसिक्ष-द्रादिभ्यः संज्ञायां चानिडौ' (उ० २।९४) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'नपुन्तेष्टृत्वपृहोतृपोत्-' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यजुश्च सामानि च ऋचश्च । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।२९) । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'ऋक्पृद्-' (५।४।७४) इत्यकारो न । यजुः सामचो विदन्ति । 'सत्सृष्टिप-' (३।२।६१) इति किप् । यजुर्विद अध्वर्युः । सामविद् उद्गाता । ऋग्विद् होता । 'ऋत्विग्विशेषाणां' क्रमादेकैकम् ॥

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥१७॥

आग्नीति ॥ अग्नीनिध्वे । 'चिद्वन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । किप् (३।२।७६) । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीहः त्विक् । अग्नीधः स्थानम् । 'अग्नीधः शरणे रण् भं च' (वा० ४।३।१२०) । आग्नीध्रं स्थानम् । तात्स्थ्यात्तोऽपि । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीध्रः—इति मुकुटः । तत्र । स्फायादिविन्धेरपाठात् । अस्मदुक्त-प्रक्रियायाः सत्त्वाच्च । आग्नीध्र आयो येषां ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्यु-ब्राह्मणाच्छंसिअच्छावाकनेद्रादीनां षोडशानाम् ॥ (१) ॥*॥ धनैर्होतुभिः वरणे करणैर्वा व्रियन्ते । 'वृङ् संभक्तौ' (क्या० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । क्यप् (३।१।१०९) तु वृच एव ॥*॥ ऋतौ यजति । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ यजन्ति । ण्युल् (३।१।१३३) । 'याजक-स्तु गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ।—'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते' इति कात्यः—इति मते द्वे 'ऋत्विजाम्' ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिरिति ॥ विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वा । 'तु पिपिरुर्हृति-' (उ० ४।११९) इतीत् । यद्वा, -वेद-यति, वेद्यते वा । 'विद निवासादौ' चुरादिः । 'अच ङः' (उ० ४।१३९) । 'वेदिः स्यात्पण्डिते पुमान् । त्रिधा

मुद्रायां स्यात् परिष्कृतभूतले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
परितः कृता संस्कृता । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति
सुद । 'परिनिवि-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥*॥ एकम्
'यज्ञवेद्याः' ॥

समे स्थण्डिलचत्वरे ।

सेति ॥ स्थलन्यस्मिन् । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चत-
न्यस्मिन् । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) 'कृगृशृशृ-
तिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) 'चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गणे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यागार्थं संस्कृतभूमेः' ॥—
यज्ञार्थं परिष्कृताया अनिमोक्षताया यज्ञभूमेः—इति मुकुटः ॥

चषालो यूपकटकः

चेति ॥ चषति । चष्यते वा । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'सानसिर्वर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ यूपस्याग्रे कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपकट-
कस्य' ॥

कुम्वा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

किति ॥ कुम्ब्यते अनया, वा । 'कुवि आच्छादने'
(भ्वा०, चु० प० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०५)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ सुगहना निविडा वृतिर्वेष्टनम् । एकम्
'निविडवेष्टनस्य' ॥

यूपाग्रं तर्मे

रिवति ॥ यूपस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ तरति, मनिन् (३।
२।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपाग्रे' ॥

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।

नीति ॥ निर्मन्थ्यते । 'मन्थ विलोढने' (भ्वा० प० से०) ।
प्यत् (३।१।१२४) निर्मन्थ्यं च तद्दारु च ॥*॥ ऋच्छति ।
'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्त्तिस्सृष्टमि-'
(उ० २।१०२) इत्यनिः । 'अरणिवर्द्धिमन्थे ना द्वयोर्निर्म-
न्थ्यदारुणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अरणेः' ॥

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

देति ॥ दक्षिणोऽग्निः । 'दिकसंख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०)
इति समासः । मुकुटस्तु—दक्षिणाया दिशोऽग्निः । 'सर्व-
नाम्नो वृत्तिमात्रे पुंस्त्वान्वे' (वा० ५।३।२८) । दक्षिणाग्निः—
इत्याह । तत्र । संज्ञात्वेन 'दिकसंख्ये-' इत्येतत्स्रोदाहरण-
त्वात् । तत्र च 'समानाधिकरणेन' इत्यधिकारात् ॥ (१)
॥*॥ गृहपतिना संयुक्तः । 'गृहपतिना संयुक्ते व्यः' (४।४।
९०) ॥ (१) ॥*॥ आह्वयते प्रीणयते प्रक्षिप्यते वा हविरञ्ज ।
'कृष्यल्युटः-' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् । यद्वा,—आह-
वनमर्हति । 'तदर्हति' (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥*॥
क्वचित्तु त्रयाणां द्वन्द्वः पठ्यते ॥ एकैकं 'अग्निनिशेषस्य' ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता

अशीति ॥ त्राणम् । त्राः सदा संशुक्षणम् । तामिता ।
यद्वा,—त्रायन्ते त्रा आहुतयः । तामिरिता । त्रित्वमिता, इति
वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'त्रेता युगेऽग्नित्रये च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य' ॥

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।

प्रेति ॥ प्रकर्षं नीतः । 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिते
प्रवेशिते । 'संस्कृतामौ च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'संस्कृताग्नेः' ॥

समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

सेति ॥ समुह्यते, समूह्यते, वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥*॥
परिचीयते ॥ (२) ॥*॥ उपचीयते ॥ (३) ॥*॥ 'अग्नौ परि-
चाय्योपचाय्यसमूह्याः' (३।१।१३१) इति साधवः ॥*॥
प्रयोगोऽस्ति येषां ते । अग्नौ प्रयोक्तव्या अधिनामानीत्यर्थः ।
'त्रीण्यग्नौ प्रयोगिणाम्' ॥

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

तस्मिन्नानाद्यः

य इति ॥ दक्षिणामित्वेन संस्क्रियते ॥*॥ आनीयते
'आनाभ्योऽनित्ये' (३।१।१२७) इति साधुः ॥*॥ यस्तु
प्राग्वैदिकुलयोगिनिः स 'आनेयः' ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'दक्षिणाग्निः संस्कृताग्नेः' ॥

अथाज्ञायी स्वाहा च हुतभुक्तिप्रिया ॥ २१ ॥

अथेति ॥ अग्नेः स्त्री । 'वृषाकप्यमि-' (४।१।३७) इत्यै-
र्वाप् च ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु आह्वयन्ते देवा अनया । 'अन्ये-
भ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः । स्वाहाऽस्त्यस्या वा ।
अर्वाद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ हुतभुजः प्रिया ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अग्नेः प्रियायाम्' ॥

ऋक्सामिधेनी धारया च या स्यादग्निःसमिन्धने ।

ऋगिति ॥ समिधामाधानी । 'समिधामाधाने षेण्यन्'
(वा० ४।३।१२०) । पित्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'हूलः'
(६।४।४९) इति यलोपः ॥ (१) ॥*॥ धीयते पुष्यतेऽग्नि-
रनया । 'पाथ्यसांनद्यनिकाय्यधारया-' (३।१।१२९) इति
साधुः ॥ (२) ॥*॥ अग्नेः समिन्धने समुद्दीपने या ऋक्
तत्र ॥*॥ द्वे 'समिन्धप्रक्षेपेण वह्निप्रज्वलने या ऋक्
प्रयुज्यते तस्याः' ॥

गायत्रीप्रमुखं छन्दः

गेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति

१—सकलपुस्तकोपलब्धः 'यस्य हूलः' (६।४।४९) इत्यस्योपन्यासः
प्रामादिकः । तत्सूत्रस्यार्थधातुकाधिकाशीत्युक्त्वात् । तस्मात् 'हूलस्तद्धि'
तस्य' (६।४।४९) इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥

कः । गौरादिः (४११४१) । यद्वा, -गानम् । गायः । घञ् (३१३१८) । युक् (७३३३३) गायन गानेन त्रायते । 'त्रैङ्गपालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'सुपि-' (३१२४) इति योगविभागात् कः । मूलविभुजादित्वकल्पनमपार्थक्यम् । तस्यानाकारान्तर्यत्वात् 'गायत्री' त्रिपदादेवीछन्दोभित्तवद्विरेषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ षडक्षरपदा गायत्री । प्रमुखपदेन उष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वीत्यादि एकाक्षरवृद्धा बोध्यम् ॥ * ॥ चन्दते । 'चदि आह्वाने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४१२१९) इत्यमुन् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रथमप्रमुखे चोभे प्रधाने च प्रकीर्तिते' इत्यजयः ॥ * ॥ एकम् 'छन्दसाम्' ॥

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

हेति ॥ पच्यते । कर्मणि घञ् (३१३१९) । हव्यं च तत् पाकश्च । यद्वा, -भावे घञ् (३१३१८) । पचनं पाकः । हव्यस्य पाकः । 'अनवस्त्रावितान्तरूपपाक ओदनश्चरुः' इति याज्ञिकाः ॥ * ॥ चर्यते भक्ष्यते । 'चर गतौ भक्षणे च' (भ्वा० प० से०) । 'सृमृशीतृचारि-' (उ० ११७) इत्युः । गीमांसकैरपि त्रिवृच्चवैधिकरणे () अन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगमम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५११२) इति सूत्रे कैयटस्तु (दार्थ्यस्तु) 'स्थालीवाची चरुशब्दः तात्पर्यादोदने भाक्तः' इत्याह । विश्वप्रकाशे तु 'चरुर्भाण्डे च हव्यजि' इत्यनेकार्थतोका । 'अथ चरुः पुमान्हव्यजभाण्डयोः' इति मेदिनी च । स्वामी तु—पाकं होतव्यं चरुः । चर्यते रच्यते इति । स्थाल्यपि चरुः हव्यस्य पाकोऽत्र—इत्याह । एतेन—केचित्तु पच्यतेऽत्रेति । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । 'पाकं व्युत्पाद्य हव्यपाकस्थाल्यादिरुच्यते । अन्यत्रौपचारिकः' इत्याहुः । तदसत् ।—इति सुकुटः प्रत्युक्तः । प्रयोगदर्शनमपि सपपादमनेकार्थकतायाम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'चरोः' ॥

आमिक्षा सा श्रुतोणे या क्षीरे स्यादधियोगतः ।

आमीति ॥ आमिष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् सक् । यद्वा, -आ मक्षति । 'मक्ष रोषे संचाते च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । षुषोदरादिः ॥ (१) ॥ * ॥ श्रुते कथिते तस्मै च पयसि दध्ने योजनात् या स्यात् । यत्तु—'आत्पूर्वाग्निहोर्ध्वश्च' इति स उपधावीर्धत्वं च इति दीर्घमध्यं सुकुट आचख्यौ, तच्चिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात् । एकम् 'आमिक्षायाः' ॥

धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

धेति ॥ धृत्यतेऽनेन । 'धून् कम्पने' (क्वा० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) वा । 'अर्तिलधूस-' (३१२४)

१८४) इतीत्रः ॥ * ॥ ध्रुवतेः कुदादित्वेन (११२११) क्त्वाङ्गुणाभावादुक्त्वा 'ध्रुवित्रम्' इत्येके ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचा रचितस्य व्यजनस्य' ॥

पृषदाज्यं सदध्याज्ये

प्रिति ॥ पपति, पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २१८४) इति साधुः । पृषच्च तदाज्यं च । यद्वा, -पृषद्भिः सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ दक्ष सहिते घृते । 'पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते' ॥ * ॥ एकं 'दधिमिश्रितघृतस्य' ॥

परमान्नं तु पायसम् ।

पेति ॥ परत्वं च तदन्नं च । 'सन्महत्-' (२११६१) इति समासः । यद्वा, -परमाणुसुत्तमानामन्नम् ॥ (१) ॥ * ॥ पयसि-संस्कृतम् । 'संस्कृतं भक्षाः' (४१२१६) इत्यण् । पयसा इति तु सुकुटस्य प्रमादः । 'तत्रोद्धृतम्-' (४१२१४) इत्यतः 'तत्र' इत्यनुवृत्तेः । 'पायसः श्रीवासे च पायसं परमान्नके' इति हैमः । 'पायसस्तु ह्रीवपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्षीरान्नस्य' ॥

हव्यकव्ये देवपैत्रे अग्ने

हेति ॥ ह्वयन्ते प्रीण्यन्ते देवा येन । ह्वयते, प्रक्षिप्यते वा । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'अचो यत्' (३११९७) ॥ (१) ॥ * ॥ कूयते पितृभ्यः । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३११९७) ।—'कवृ वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'पोरदुपधात्' (३११९८) इति यत्—इति सुकुटस्य प्रमादः । तस्य चित्ररूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात् । 'धिता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) 'नील वर्णे' (भ्वा० प० से०) इत्यादाविव वर्णस्य रूपार्थकत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ देवानामिदम् । पितृणामिदम् 'तस्येदम्' (४११९२०) इत्यण् । 'पित्र्ये' इति पाठे पितरो देवता यस्य । 'वाय्वृतु-' (४१२११) इति यत् । देवानं हव्यम् । पित्रजं कव्यम् । द्वे 'हव्य-कव्ययोः' ॥

पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

पेति ॥ पाति, पिबत्यनेन वा । धृत् (उ० ४११५९) ।—'दादिभ्यः धृत्'—इति सुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'पात्रं तु भाजने योने सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ स्रवति घृतादिकम् । 'स्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुवः कः' (उ० २१६१) ।—'घवर्थे कः'—इति सुकुटश्चिन्त्यः । 'स्रुवः कः' इति पदोक्तस्य सत्त्वात् । आदिना चमसोऽखलमुसलरूपयादि ॥

१—हव्याग्ने यथा—हिमपात्रे कृतं दोर्भ्यामाददानः पयश्चरुम् । भाण्डे यथा—उत्पल (लः) काञ्चनचरुः कान्तिकचरुः स्वात्मनः पार्थदाहयः—इत्यनेकार्थकैरवाक्त्रकौमुदी ॥ अमर० ३३

१—'पात्रामन्त्रे त्रिषु क्षीरे सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योने' इति पाठः ॥

१२) इत्यच् ॥*॥ यज्ञमर्हति । 'यज्ञस्विभ्याम्-' (५।१।७१) इत्यत्र 'तत्कर्मार्हति' इत्युपसंख्यानाद् घः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'क्रतुक्रियासंपादनयोग्यद्विजद्रव्यादेः' 'त्रिषु' इति यज्ञियान्वितम् ॥

अथ क्रतुकर्मैष्टम्

अथेति ॥ क्रतुश्च यज्ञः, कर्म च दानादि तदिष्टशब्द-वाच्यम् । यजनम् । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । 'इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते' इत्यजयः । 'एकाग्रिकर्म हवनं त्रेतायां यच्च ह्वयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते' () इति मनुः । 'इष्ट-माशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्रतुकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इष्टकर्मणः' ॥

पूर्तं खातादिकर्मणि ।

प्विति ॥ खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयारामा-दिनिर्माणस्य । खातादि च तत्कर्म च क्रिया तस्मिन् । पूरणम् । पूर्यन्ते स्म वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं न । 'पुष्करिण्यः सभा-वापीदेवतायतनानि च । आरामाश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दि-शेत्' इति स्मृतिः । 'पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्क्लीबं खातादिक-र्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पूर्तकर्मणः' ॥

अमृतं विधसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

अम्रिति ॥ अमृतमिव । अमृतसाधनत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले धृते । अयाचिते च भोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टैरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गेऽदः' (३।३।५९) इत्यप् । 'घनपोथ' (२।४।३८) इति घट्ट ॥ (१) ॥*॥ यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः । देवपित्रतिथिगुर्वा-दिभुक्तस्य शेषः । तयोः । 'यज्ञियशेषस्य' क्रमेणैकैकम् ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥

प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।

त्येति ॥ लजनम् । 'लज हानौ' (भ्वा० प० अ०) । घृत् (३।३।१८) । 'त्यागो दाने च वर्जने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायनम् । हाको (जु० प० अ०) ण्यन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ दत्तम् । दानः (जु० प० अ०) भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'दानं गजमदे त्यागे पाल-नच्छेदशुद्धिषु' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ सृजेः (जु० प० अ०) च ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ 'विसर्जनं परित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥

विपूर्वात् 'श्रणु दाने' इति चुरादेशश्च ॥ (६) ॥*॥ वितरतेश्च ॥ ॥*॥ (७) ॥ 'स्पृश संस्पर्शे' (जु० प० अ०) । 'स्पर्शनो मास्ते पुंसि दाने स्पर्शे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तः । 'प्रतिपादनं तु दाने च प्रतिपत्तौ प्रबोधने' इति मेदिनी ॥ (९) ॥*॥ 'दिश अति-सर्जने' (जु० उ० अ०) ॥ (१०) ॥*॥ 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) ॥ (११) ॥*॥ 'वृजी वर्जने' (अ० आ०, रु० प०, जु० उ० से०) ॥ (१२) ॥*॥ हन्ति दुरितमनया । 'हन्ते-रंह च' (उ० ४।६२) इत्यतिः । 'अंहतिस्त्यागरोगयोः' इति हैमः ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'दानस्य' ॥

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥

म्रिति ॥ मृतायेदम् । 'अथैन नित्यसमासः' (२।१।३६) । तच्च तदहश्च । 'तस्याहः' इति वा । 'राजाहः-' (५।४।९१) इति टच् । तदहे=प्रेतदिने । देहादूर्ध्वम् ऊर्ध्वदेहः । राज-दन्तादिः (२।२।३१) ऊर्ध्वदेहे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठच् । अनुश्रुतिकादित्वात् (७।३।२०) उभयपद-वृद्धिः ॥*॥ केचिदुत्तरपदवृद्धिं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥*॥ प्रेतसु-द्दिश्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं दीयमा-नस्य जलपिण्डादेरेकम् । 'तदहर्दानम्' इति पाठे तु समासा-न्तविधेरनित्यत्वाच्च टच् । 'और्ध्वदैहिकदानस्य' एकम् ॥

पितृदानं निवापः स्यात्

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥*॥ न्युप्यते, निवपनं वा । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि (३।३।१९) भावे (३।३।१८) वा घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सपिण्डनादूर्ध्वं पितृ-देशेन दानस्य' ॥

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

श्रेति ॥ श्रद्धाऽत्रास्ति । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥*॥ एकम् 'श्राद्धकर्मणः' ॥

अन्वाहार्थं मासिकः

अन्वेति ॥ अनु आ हियते । 'हृच् हरेणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ मासे भवम् । 'कालहृत्' (४।३।११) ॥ (२) ॥*॥ 'पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्' (३।१।२२) इति मनुः ॥ द्वे 'मासिकस्य' ॥

अंशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

अंश इति ॥ षष्ठदशमुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमो भागः । कुतिसतं तपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'संज्ञायाम्-' (३।२।४६) इति खच्, 'अनव्ययस्य' (६।३।६६) इत्यनु-वृत्तेन सुम् (६।३।६७) । यद्वा, -कुं भुवं तपति । आगमश्राद्ध-स्यानित्यत्वाच्च सुम् । 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम्' इति शास्त्रातपः ।

‘कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छागजकम्बले । कुशे दिनस्याष्ट-
मांशे ना सूर्ये कुतपी पुनः । विटसारिकायाम्’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अहोऽष्टमभागस्य’ ॥

पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

पेति ॥ ‘इषेरनिच्छार्थस्य’ (वा० ३।३।१०७) युच् ‘परे-
र्षा’ (वा० ३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे क्तिन् (३।३।१५४) ।
‘परीष्टिः परिचर्यायां प्राक्काम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ ‘गवेष मार्गणे’ । चुरादिष्यन्ताद्युच् (३।
३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘धर्माद्यन्वेषणस्य’ ॥

सनिस्त्वध्येषणा

सेति ॥ सनम् । ‘षण् दाने’ (तु० उ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ अध्येषणम् । इषेः प्राग्वद्युच्
(वा० ३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गुर्वाधाराधनस्य’ ।—
गुर्वादेः प्रार्थनया क्वचिदर्थे नियोजनस्य—इति स्वामी ॥

याच्जामिशस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

येति ॥ याचनम् । ‘द्वयाच् याच्ज्यायाम्’ (भ्वा० उ० से०) ।
‘यजयाच-’ (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ अभिशंसनम् ।
‘क्षुप् स्तुतौ याचने च’ (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।
९४) । ‘अभिशास्तिः पुनर्लोकापवादे प्रार्थितेऽपि च’ इति
हैमः ॥*॥ स्वामी तु—अभिषसनम् । ‘षस स्वप्ने’ (अ० प०
से०) । क्तिन् (३।३।९४) । सुषामादित्वात् (८।३।९८) ‘पूर्व-
पदात्’ (८।३।१०६) इति वा षत्वम् । (अभिषस्तिः) ।—
इत्यबोचत् ॥ (२) ॥*॥ याचेः चुरादि(स्वार्थिक)ष्यन्तात्
‘ष्यास-’ (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ एवम् ‘अर्थ
याच्ज्यायाम्’ (तु० उ० से०) । युच् (३।३।१०७) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि ‘याचनस्य’ ॥

षट् तु त्रिषु

पेति ॥ आगन्तुपर्यन्ताः षट् ॥

अर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।

अर्घ्येति ॥ अर्घायेदम् । ‘पादार्घाभ्यां च’ (५।४।२५)
इति यट् । अर्घार्थे जले ॥ (१) ॥*॥ पादायेदम् ॥ (१)
॥*॥ एकैकम् ‘अर्घ्यपाद्ययोः’ ॥

क्रमादातिथ्यातिथ्ये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

क्रेति ॥ अतिथय इवम् । ‘अतिथ्यर्थः’ (५।४।२६) ॥
(१) ॥*॥ अतिथौ साधु । ‘पथ्यतिथि-’ (४।४।१०४) इति
ङल् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘आतिथ्यस्य’ ॥

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

स्युरिति ॥ ‘वेशो वेश्यागृहे गृहे’ (इति मेदिनी) ।

अवेशोऽगृहे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ।
‘नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा’ (मनु० ३।१०३) ॥
(१) ॥*॥ आगच्छति । ‘वित्तिनिगमि-’ (उ० १।६९) इति
तुन् ॥ (२) ॥*॥ अतति । ‘ऋतन्यञि-’ (उ० ४।२) इति
इथिन् । ‘अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः’ इति स्मृतिः । ‘अतिथिः
कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुकेऽपि च’ इति विश्व-मेदिन्यौ । ‘प्राप्-
णस्त्वतिथिर्द्वयोः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘गृहागतस्य’ ॥

पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चाहंणाः समाः ॥ ३४ ॥

प्विति ॥ पूजनम् । ‘पूज पूज्यायाम्’ (तु० प० से०)
‘चिन्तिपूजि-’ (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ नमस्कर-
णम् । ‘नमोवरिवस्-’ (३।१।१९) इति क्यच् । ‘अ प्रत्य-
यात्’ (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥*॥ चायम् ‘चायु
पूजानिशासनयोः’ (भ्वा० उ० से०) । ‘वायतेः किति
चिभावो वाच्यः’ () ॥ (३) ॥*॥ कण्ठादौ ‘सपर पूजा-
याम्’ इति पठ्यते । यक् (३।१।२७) । ‘अ प्रत्ययात्’ (३।
३।२०२) ॥ (४) ॥*॥ ‘अर्ह पूज्यायाम्’ (भ्वा० प० से०) ।
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (५) ॥*॥ ‘अर्ह पूजा-
याम्’ चुरादिः । ‘ष्यासश्चन्थ-’ (३।३।१०७) इति युच् ॥
(६) ॥*॥ षट् ‘पूजनस्य’ ॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।

वेति ॥ वरिवसः करणम् । ‘वरिवस्’ शब्दः पूजार्थः ।
‘नमोवरिवस्-’ (३।१।१९) इति क्यच् । ‘अ प्रत्ययात्’
(३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शुश्रूषणम् । ‘श्रु श्रवणे’
(भ्वा० प० अ०) । सञ्जतः । ‘अ प्रत्ययात्’ (३।३।
१०२) ॥ (२) ॥*॥ परिचरणम् । ‘-परिचर्यापरिसर्या-’ (वा०
३।३।१०१) इति परिचर्या निपात्यते । ‘परिचर्या तु पर्येष्टिः’
इति भागुरिः ॥ (३) ॥*॥ उपासनम् । ‘आस उपवेशने’
(अ० आ० से०) । ‘ष्यास-’ (३।३।१०७) इति युच् ॥*॥
‘उपासनम्’ इति पाठे—ल्युट् (३।३।११५) । ‘उपासनं
शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि च’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि ‘सेवायाः’ ॥

ब्रज्याटाट्वा पर्यटनम्

ब्रेति ॥ ‘ब्रज गतौ’ (भ्वा० प० से०) ‘ब्रजयजोः-’
(३।३।९८) इति भावे क्यप् ॥ (१) ॥*॥ अटनम् । ‘परि-
चर्यापरिसर्यामृगयाटाट्वानामुपसंख्यानम्’ (वा० ३।३।१०१)
इत्यटाट्वा निपातिता ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥
(३) ‘अटा पर्यटनं भ्रमः’ इति रत्नकोषादटापि ॥*॥
त्रीणि ‘अटनस्य’ ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥

चेति ॥ चरणम् । ‘गदमदचरयमश्च-’ (३।१।१००)

इति यत् । यद्वा,—‘परिचर्या’ इत्यत्र ‘परि’ इत्यस्या विवक्षणात्
‘चर्या’ इति साधुः ॥ (१) ईर्यते ज्ञायते । ‘ईर गतौ’
(अ० आ० से०) । प्यत् (३१११२४) ईर्यायाः पन्थाः ।
‘ऋक्पूर्-’ (५४१७४) इत्यः । ‘ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये
परिवाजकादीनां स्थितेः’ एकम् ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनम्

उपेति ॥ उपस्पर्शनम् । ‘स्पृश संस्पर्शे’ (तु० प० अ०) ।
घञ् (३१३१९८) । यद्वा,—उपस्पृश्यन्ते नारीण्यत्र । ‘हलश्च’
(३१३१२९) इति घञ् । ‘उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमन-
योरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘वसु अदने’ (भ्वा० प०
से०) ल्युट् (३१३१९५) । आचम्यतेऽम्भोऽत्र । अधिकरणे
ल्युट् (३१३१९७) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आचमनस्य’ ॥

अथ मौनमभाषणम् ।

अथेति ॥ मुनेः कर्म, भावो वा । ‘इगन्ताच-’ (५११-
१३१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ न भाषणम् । ‘भाष व्यक्तायां
वाचि’ (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘मौनस्य’ ॥

आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥

पर्यायश्च

आन्विति ॥ पूर्वं पूर्वम्, पूर्वानुक्रमेण वा । वीप्सायां
योग्यतायां वाऽव्ययीभावः (२११६) । अनुपूर्वं भावः । ‘वर्ण-
दृढादिभ्यः-’ (५१११२३) इति प्यञ् । पित्वात् (४११४१) ।
वीप् । ‘हलस्तद्धितस्य’ (६४१५०) इति यलोपः । ‘स्त्रियां वा’
इति पक्षे स्त्रीवता । (आनुपूर्व्यम्) ॥ (१) ॥*॥ आवर्त-
नम् । अत्र वा । ‘वृत्तु वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) । संपदादि-
क्तिप् (वा० ३१३१०८) ॥ (२) ॥*॥ पैरिपाटनम् । ‘पट
गतौ’ (भ्वा० प० से०) स्वार्यण्यन्तः । ‘अच इः’ (उ० ४-
१३९) । द्विवचनत्वाच्च यण् ॥ (३) ॥*॥ अनुक्रमणम् । ‘कसु
पादविक्षेपे’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) । ‘नोदातोप-
देशस्य-’ (७३३३४) इति न वृद्धिः ॥ (४) ॥*॥ पर्यायणम् ।
‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘परावनुपालय इणः’ (३१३३८)
इति घञ् । ‘पर्यायः प्रकारेऽवसरे क्रमे’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
(५) ॥*॥ पञ्च ‘क्रमस्य’ ॥

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । ‘पतु गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ पर्यायणम् । ‘इण् गतौ’

(अ० प० से०) । ‘एरच्’ (३१३१५६) ॥ (२) ॥*॥ उपगत-
स्यातिक्रम्यायनम् । ‘एरच्’ (३१३१५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘क्रमोल्लङ्घनस्य’ ॥

नियमो व्रतमस्त्री

नीति ॥ नियमनम् । ‘यमः समुपनिविषु च’ (३१३६३)
इत्यप् । ‘नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नियते । ‘वृल्’ (खा० उ० से०) ‘वृह्’
(क्या० आ० से०) वा । ‘पृथिविभ्यां कित्’ (उ० ३११११)
इत्यतच् वाहुलकोद्बलवृद्धभ्यामपि । कित्वाच्च गुणः । यद्वा,—
व्रजन्त्यनेन स्वर्गम् । ‘गोचरसंचर-’ (३१३१९९) इति घः ।
पृषोदरादिः (६३११०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘व्रतमावस्य’ ॥

तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यनक्त-
भोजनादेः, तदुपवासादि व्रतम् । पुण्यमेव । ‘संज्ञायां क्व’
(५३१७५) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘उपवासादेर्विहित-
व्रतस्य’ ॥

औपवस्तं तूपवासः

औपेति ॥ उपवसनम् । ‘वसु स्तम्भे’ (दि० प० से०) ।
भावे क्तः (३१३१९४) । अनेकार्थत्वादभोजने वृत्तिः । प्रज्ञा-
यणि (५४१३८) ‘औपवस्तम्’ ॥*॥ क्वचित् ‘औप-
वस्त्रम्’ इति पाठः । उपवसति । वृच् (३१११३३) उपवस्तु-
रिदं कर्म । ‘तस्येदम्’ (४३११२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥
उपवसनम् । ‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३१३-
१८) ॥*॥ भावे क्ते (३१३१९४) ‘उपोषितम्’ ॥*॥
उपोषणं तु ‘उप दाहे’ (भ्वा० प० से०) इत्यस्य ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘भोजनविरहस्य’ ॥

विवेकः पृथगात्मता ।

वीति ॥ विवेचनम् । ‘विचिद्र पृथग्भावे’ (रु० उ० अ०) ।
घञ् (३१३१९८) । ‘विवेकः स्याज्जलद्रोण्यां पृथग्भावविचा-
रयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मा यस्य सः ।
तस्य भावः । तल् (५११११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रकृति-
पुरुषादिभेदज्ञानस्य’ ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनार्द्धिः

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः । ‘ब्रह्म-
हस्तिभ्यां वर्चसः’ (५४१७८) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ वृत्तं
चाचारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्देवाक्षरग्रहणम्, तयोर्बुद्धिः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘ब्रह्मवर्चसस्य’ ॥

अथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

अथेति ॥ ब्रह्मणोऽञ्जलिः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वेदपाठ-
काले कृतस्याञ्जलेः’ ॥

१—‘उपस्पृश्यते स्नान्यश्च’ इत्यपि पाठः ॥ २—‘कृदिकारात्-’
(ग० ४११४५) इति ङीप् परिपाटी च । ‘कृता लङ्कामर्तुर्वदनपरि-
पाटीषु षटना’ इति पूर्वप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

पाठे विप्रुपो ब्रह्मविन्दवः ।

येति ॥ वेदपाठे मुखानिर्गतविन्दवः । ब्रह्मणो विन्दवः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुखनिर्गतविन्दुनाम्' ॥

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्यायेति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधश्च, तयोरासनम् । यद्वा, - ध्यानस्य योग उपायः । ध्यानमेव योगो वा । तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि । ब्रह्मणः संबन्धि आसनम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मासनस्य' ॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

केति ॥ कल्पते, अनेन वा । 'कृपू सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । घञ् (३१३१९८) वा । 'कल्पः शाले विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'इयुपधाक्ति' (उ० ४११२०) इतीन् । यद्वा, - विधानम् । अनेन वा । धाञ् (जु० प० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३१३१९२) । 'विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३१३१९८, १९९) । 'नोदात्तोप-' (७१३१३४) इति न वृद्धिः । 'क्रमश्चातु-क्रमे शचौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि विधानस्य' ॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो

म्विति ॥ मुखमेव । 'शाखादिभ्यो यः' (५१३११०३) । 'म्रीहिभिर्यजेत' इति यथा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आद्य-विधेः' ॥

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अन्विति ॥ अनु हीनः कल्पः । प्रादिसमासः (वा० २१-२१९८) ॥ (१) ॥*॥ त्रीण्यभावे 'नीवारैः' इति यथा ॥*॥ एकं 'गौणविधेः' ॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

समिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् । श्रुतेर्ग्रहणम् । उपाक्रियतेऽनेन । ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदपाठारम्भविधिविशेषस्य' ॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

सेति ॥ पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः ॥ (१) ॥*॥ अभिसुखी-करणार्थं वादनम् । 'वद संदेशवचने' चुरादिः । ल्युट् (३१३१-११५५) । आभिसुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेन इति वा । प्यन्ताद्द्वेः करणे ल्युट् (३१३१११०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नामो-च्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य' ॥

मिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

भीति ॥ भिक्षणशीलः । 'भिक्ष यात्रायाम्' (भा० आ०

से०) । 'सनाशंसभिक्ष उः' (३१२१९६८) ॥ (१) ॥*॥ पति-ल्यज्य सर्वं व्रजति । 'व्रज गतौ' (भा० प० से०) । 'परौ व्रजेः षः पदान्ते' (उ० २१५९) इति क्तिप् दीर्घश्च पदान्त-विषये षत्वं च । -विण्-इति तु स्वामिनः प्रमादः । उणादौ विणोऽप्रकृतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते । 'कर्मन्दकृशाधादिनिः' (४१३११११) ॥ (३) ॥*॥ पराशरस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४११११०५) । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते । 'पाराशर्यविलालिभ्याम्-' (४१३१११०) इति णिनिः ॥ (४) ॥*॥ मस्कनम् । 'मस्क गतौ' (भा० आ० से०) । बाहुलकादरः । मस्करो ज्ञानं गतिर्वाऽस्यास्ति । 'मस्करमस्करिणौ-' (६११११५४) इति इनिः । यद्वा, - मस्करो वेणुरस्यास्ति । इनिः (५१२१११५) । यद्वा, - मा कर्तुं कर्म तिषेष्टं शीलमस्य । 'मस्करमस्करिणौ-' (६११११५४) इति साधुः । यद्वा, - मुकुर इव शुद्धमन्तःकरणमस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः । यद्वा, - मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भा० आ० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् शुम् । मकरो निधिभेदोऽस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'संन्यासिनः' ॥

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी

तेति ॥ तपोऽस्यास्ति । 'तपःसहस्राभ्याम्-' (५१२११०३) इति विनिः । 'तपस्वी तापसे चानुकल्पे त्रिष्वथ योषिति । मांसिकाकदुरोहिण्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अण् च' (५१२११०३) ॥ (२) ॥*॥ परिकाङ्क्षितं शीलमस्य । 'काक्षि परिवर्जने' (भा० प० से०) । 'सुपि-' (३१२१०८) इति णिनिः । पृथोदरादिः । यद्वा, - पारमत्रास्ति इनिः (५१२१११५) । पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तपस्विनः' ॥

वाचंयमो मुनिः ।

वेति ॥ वाचं यच्छति । 'यम उपरमे' (भा० प० अ०) । 'वाचि यमो व्रते' (३१२१४०) इति खच् । 'वाचंयमपुरंदरौ च' (६१३१६९) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मनु ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुच्च' (उ० ४११२३) इतीन् । मुनिः पुंस्ति वसिष्ठादौ वज्रसेनतरो जिने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौनव्रतिनः' ॥

तपःक्लेशसहो दान्तः

तेति ॥ तपसः क्लेशः । तं सहते । 'वह मर्षणे' (भा०

१-इदं तु 'मस्कारिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं 'मस्करी परिव्राजकः' इति इतिनैतन्मत्वर्थेन सिद्धम्, मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी । न वै मस्करो यस्यास्तीति मस्करी परिव्राजकः' इति माध्यवितोपादुरेक्ष्यम् ॥ २-इदमेव 'किं तर्हि । मा कृत कर्माणि शान्तिर्बः श्रेयसी, इत्याह । अतो मस्करी परिव्राजकः' इति भाष्यसंमतम् ॥

आ० अ०) अच् (३।२।१३४) । तपःक्लेशस्य सहः ॥ (१) ॥*॥ दाम्यति स्म । 'दसु उपशमे' (दि० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । —'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः—इति स्वामिनः प्रमादः । तस्य णिजन्तात्कर्मकान्तविषयत्वात् । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तपःक्लेशसहस्य' ॥

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

वेति ॥ वर्णः स्तुतिरस्यास्ति । 'वर्णाब्रह्मचारिणि' (५।२।१३४) इतीति । 'वर्णी' स्याल्लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्म वेदाध्ययनव्रतं चरति । तच्छीलौ वा । 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मचारिणः' ॥

ऋषयः सत्यवचसः

ऋषेति ॥ ऋषन्ति जानन्ति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'इयुपधात्किच्' (उ० ४।१२०) इतीच् । 'ऋषिवेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्' (इति मेदिनी) । स्त्रियां वा ङीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ सत्यं वचो येषाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋषिसामान्यस्य' ॥

ज्ञातकस्तत्प्राप्तव्रती ।

ज्ञेति ॥ ज्ञाति स्म । 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ।—'ज्ञाताद्वेदसमाप्तौ' (ग० ५।४।२९) इति कन्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तवचनादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ आप्लवते । 'हृङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । आप्लवश्चासौ व्रती च ॥*॥ 'आप्लवव्रती' इति पाठे 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । मुकुटस्तु—आप्लव आप्लतं वा ज्ञानम् । तत्र व्रती नित्यज्ज्ञात्री—इत्याह ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तरमगतस्य' ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

ये इति ॥ इन्द्रियाणां ग्रामः । निर्जित इन्द्रियग्रामो यैस्ते ॥ (१) ॥*॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । भावे कः (३।३।११४) । मलोपः (६।४।३७) । यतमुपरमणमस्ति नित्यं वा येषाम् । 'अतः-' (५।२।११५) इतीतिः ॥ (२) ॥*॥ यतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ०

से०) । इन् (उ० ४।१०८) ।—'यमेस्तिक्' इति त्वपाणिनीयम् । 'यतिः स्त्रीपाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' (इति मेदिनी) । अत्र पक्षे यमः किञ्च (३।३।१७४) अपि सुवचः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्जितसर्वेन्द्रियस्य' ॥

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।

स्थण्डिलश्च

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' (४।२।१५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनास्तृतभूमिशयनव्रतिनः' ॥

अथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

अथेति ॥ रजस्तमोभ्यां विगताः । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । विगते रजस्तमसौ येभ्यः इति वा ॥ (१) ॥*॥ द्वयमस्तिगच्छन्ति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निवृत्तरजस्तमोगुणानाम्' ॥

पवित्रः प्रयतः पूतः

पेति ॥ पवते । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) । पुनाति । 'पूङ् पवने' (क्त्वा० उ० से०) वा । 'अग्निश्रादिभ्य इत्रौत्रौ' (उ० ४।१७३) । 'पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च क्लीवं मेघे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रयच्छति स्म । यमेरकर्मकत्वात्कर्तरि कः (३।४।७२) । यद्वा,—प्रयतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ पवते स्म 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'पूतं त्रिष्टु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

पापण्डाः सर्वलङ्घिनः ।

पेति ॥ पापं सनोति । 'पणु दाने' (त० उ० से०) । सनति । 'पण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'अमन्ताङ्' (उ० १।११४) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । सूर्यन्यमभ्यः ॥*॥ कवर्गद्वितीयमध्य(पाखण्ड इति)पाठे तु पाखण्डयति । 'खड्गि मेदने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना ॥ (१) ॥*॥ सर्वाणि च तानि लिङ्गानि, सर्वेषां लिङ्गानि वा, सर्वलिङ्गानि सन्ति येषाम् । 'अतः-' (५।२।११५) इतीतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुःशास्त्रवर्तिषु' ॥

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

पेति ॥ आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढा-दण्ड मन्थदण्डयोः' (५।१।११०) इत्यण् । 'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' (इति मेदिनी) ॥

१—रिषिर्व्यजनादिश्च । 'विद्याभिदग्धमतयो रिषयः प्रवृद्धाः' इति बालपण्डितजातकात् । ते च सप्तविधाः—'महर्षिदेव-पित्रादपिपरमर्षयः । काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च.....क्रमावराः' इति रत्नकोशः—इति मुकुटः ॥ २—इदं तु यावादिगणे (ग० ५।४।२९) असोपहन्मादकिञ्चित्करम् ॥

१—स्त्रियाम् ॥ २—किञ्च (३।३।१४) इति—पाठान्तरम् ॥

(१) ॥*॥ पलाशस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वा' (४।३।-१४१) इत्यल् ॥*॥ व्रते-ब्रह्मचर्ये ॥*॥ एकम् 'पालाश-दण्डस्य' ॥

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

रेति ॥ 'रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे' इति मेदिनी । रम्भस्य वेणोर्विकारः । प्राग्वदञ् (४।३।१४१) ॥ (१) ॥*॥ व्रत इत्येव । अन्यत्र वैणव एव ॥*॥ एकम् 'वैणवदण्डस्य' ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी

अस्त्रीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारः । तं लाति, लभते वा । सितवृद्धिः (वा० ३।२।१८०) मण्डनम् । 'मडि भूपायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ घञ् । कुण्ति । 'कुण् शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'अमन्ताट्टः' (उ० १।१।१४) । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् । 'कुण्ड-मन्त्रालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ, जारात्प-तिवन्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सुतायां तु जातिलक्षणो ङीप् ॥*॥ द्वे 'व्रतिनां जलपात्रस्य' ॥

व्रतिनामासनं वृषी ।

वेति ॥ ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्याम् । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । वृषोदरादिः (६।३।१०९) । वर्षति सुखं वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति दन्त्यान्ते कः । गौरादिः (४।१।४१) । मूर्धन्यान्तः ॥*॥ 'अतसी वृसी मांसी' इत्यन्ते चन्द्रगोमि-दर्शनादन्त्यान्तापि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ब्रह्मचर्याद्या-सनस्य' ॥

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री

अजीति ॥ अजति, अज्यते वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजेरज च' (उ० २।४८) इतीनञ् ॥ (१) ॥*॥ चरति, चर्यते वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'चर्म कृत्तौ च फलके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'कृत्तिश्चर्मत्वचोर्भूर्जे कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मृगादे-श्चर्मणि' ॥

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

भायिति ॥ भिक्ष्यते । 'भिक्ष याच्नायाम्' (भ्वा० आ०

से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०२) इत्यः । भिक्षाणां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भिक्षा-द्रव्यस्य' ॥

स्वाध्यायः स्याज्जपः

स्वेति ॥ सु अतीव आवृत्त्या अध्ययनम् । 'इलश्च' (३।-३।२१) इति घञ् । स्वार्थमध्ययनं वा ॥ (१) ॥*॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'व्यधजपोः-' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेदाध्ययनस्य' ॥

सुत्याभिषवः सवनं च सा ।

स्विति ॥ सवनम् । 'पूज् अभिषवे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'कृदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति पत्वम् । 'भवेदभिषवः ज्ञाने मद्यसंधानयज्ञयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) । 'सवनं त्वध्वरे ज्ञाने सोमनिर्दलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'सा' इति सुत्या ॥*॥ त्रीणि 'सोमलताकण्डनस्य' ॥ सवैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्पणम् ॥ ४७ ॥

सेति ॥ सर्वाणि एनांसि मानसादिपापानि अपध्वंसयितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । जप्यते । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥*॥ अघं मर्पति । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) सहनमभिभवः । यद्वा, -मृष्यति । ल्युट् (३।३।११३) । स्त्रियां टित्वात् (४।१।१५) ङीप् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अधमर्प-णस्य' ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यातौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

देति ॥ दर्श अमावास्यायां क्रियमाणत्वादुपचाराद्दर्शशब्देन याग उच्यते । 'पक्षान्तेष्टौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' । ('दर्शस्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पौर्णमास्यां भवः । 'संधिवेलाद्युतु-' (४।३।१६) इत्यण् । 'पौर्णमासः पुमान् यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमास्योः । पृथग् भिक्षौ, न तु पर्यायः । 'दर्शपौर्णमासयोः' क्रमेणैकैकम् ॥

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

शेति ॥ यच्छति, अनेन वा । यमनं वा । पचाद्यच् (३।

१-इदं च प्रागपि 'अमृते जारजः कुण्डः' इत्येतद्व्याख्या-यामभिहितम् ॥ २-गण्डूपा मञ्जूषा वृषी इति मूर्धन्यान्तेषु लिङ्कारिका-इति मुकुटः ॥

१-बाहुलकाद् घञ् । 'जापः' इति रक्षितः ॥ तेन 'शुद्धस्य मन्त्रजापं प्रत्यनधिकारात्' () इत्यादिसिद्धिः-इति मुकुटः ॥ 'प्रजापो ब्राह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते पापैः' इति दमयन्तीशेषाच्च ॥ तद्व्याख्यायां चण्डपालश्च 'जपनं जापः' इत्यभिहितवान् ॥

१।१३४) 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्य् वा ।
'यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना कके शमने शनौ । शरीरसाध-
नापेक्षानित्यकर्मणि संयमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शरीर-
मात्रेण साध्यं यावज्जीवं कार्यं संत्याखेयाहिंसादि यत् तस्यैकम्
'नैत्यिककर्मणः' ॥

नियमस्तु स यत्कर्माऽनित्यमागन्तुसाधनम् ।

नीति ॥ यत् कर्म अनित्यं न तु यावज्जीवं कर्तव्यम्,
आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः साधनैः
साध्यसुपवासेलानजपादि, तत् । नियमः । प्राग्वत् ।
'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'नियमस्य' ॥

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

उपेति ॥ प्रोद्धते बहिष्कृते सति वैमस्कन्धार्पितम् ।
यज्ञस्य सूत्रम्, यज्ञार्थं धृतं सूत्रं वा । शाकपार्थिवादिः (वा०
३।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ उपवीयते स्म । 'अज गतिक्षेपणयोः'
(भा० प० से०) । 'अजेर्व्यघ्रपयोः' (२।४।५६) । 'वी
गत्यादिषु' (अ० प० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा,
उपाजति स्म । उपवेति स्म वा । 'गल्यर्था' (३।४।७२) इति
क्तः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यज्ञोपवीतस्य' ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्म । प्राग्वत् ॥
(१) ॥*॥ अन्यस्मिन् वैमकरे प्रोद्धते सति ॥*॥ एकम्
'विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य' ॥

निर्वीतं कण्ठलम्बितम् ।

नीति ॥ नि वीयते स्म । प्राग्वत् । नि अधोभागे वीतं
गमनमस्य वा । 'नि' इति प्रकृते 'राश्यधोभावविन्यासे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्ठाळम्बितम् ॥*॥ एकं
'करद्वये ब्रहिष्कृते सति ऋजुभावेन स्थापितयज्ञ-
सूत्रस्य' ॥

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवम्

अङ्गुगिवति ॥ अङ्गुलीनामग्रे । देवानामिदम् । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् । देवो देवताऽस्य 'साऽस्य देवता' (४।१।
२४) इत्यण् । 'देवाद्य' (वस्य) नञौ (वा० ४।१।८५)
इत्यञ् वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवतीर्थस्य' ॥

१-तथा च पातञ्जलसूत्रम् 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा-
यमोः' (२।३०) इति ॥ २-तथा च पातञ्जलसूत्रम् 'शौचसंतोष-
तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' (२।३२) इति ॥ ३-तथा
च गोमिलसूत्रम् 'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठाप-
यति दक्षिणं कक्षमन्ववलयं सवतीत्येवं यज्ञोपवीती भवति' (१।२।२)
इति ॥ ४-तथा च गोमिलसूत्रम् 'सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय
दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमन्ववलयं भवत्येवं प्राचीनावीती
भवति' (१।३।१) इति ॥

अमर० ३४

खल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ॥ ५० ॥

खेति ॥ खल्पाङ्गुल्योः कनिष्ठिकयोरधोभागे । कः प्रजा-
पतिर्देवताऽस्य । 'कस्येत्' (४।२।२५) इत्यण् इदन्तादेशश्च ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'कायः
कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कार्यं स्यात्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कायतीर्थस्य' ॥

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यम्

मेति ॥ अङ्गुष्ठतर्जन्योः । पितरो देवताऽस्य । 'वाय्वृतु-
पितृषो यत्' (४।२।३१) ।—पितृणामिदम् । पितृम् । 'तस्ये-
दम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'पितृतीर्थस्य' ॥

मूले ह्यङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।

स्विति ॥ 'हिः' अवधारणे । ब्रह्मा देवताऽस्य । 'साऽस्य
देवता' (४।२।२४) इत्यण्, 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।७१) इति
साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मतीर्थस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भावः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७)
इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।११९) ॥
(२) ॥*॥ युनक्ति । 'युजिर् योने' (६० उ० अ०) । 'इयु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । युजेन सह । 'तेन सह-'
(२।२।२८) इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति
सहस्य सः । यद्वा, योजनम् । युक् संपदादिकिप् (वा०
३।३।१०८) । सह युजां । सयुज्यस्य सयुजो वा भावः । ब्राह्म-
णादित्वात् (५।१।१२४) प्यञ् । ब्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'ब्रह्मभावस्य' ॥

देवभूयादिकं तद्वत्

देवेति ॥ देवस्य भावः । देवभूयमादिर्यस्य । 'देवत्वम्',
'देवसायुज्यम्' । तद्वत्=ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपी ॥

कृच्छ्रं सांतपनादिकम् ।

क्रिति ॥ कृन्तति, अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु० प०
से०) । 'कृतेरछः कृ च' (उ० २।२१) इति रक् छेदन्ता-
देशश्च । 'कृच्छ्रमाख्यातमासीले पापसांतपनादिनोः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सम्यक् तपनमत्र । प्रशाद्यण् (५।४।३८) ।
यद्वा, संतपति । ल्युट् (३।३।११३) । तस्येदं कर्म । अण्
(४।३।१२०) । 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम्' (मनुः १।१।१२२)
आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः । एकम् 'प्राय-
श्चित्तस्य' ॥

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः

समिति ॥ सम्यक् न्यासः आत्यन्तिकस्त्यागः । तद्युक्ते-
ऽनशनेऽभोजने । प्रकृष्टमयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।

‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘अय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रायोपवेशस्य’ ॥

अथ वीरहा ॥ ५२ ॥

नष्टाग्निः

अयेति ॥ वीरोऽग्निः । तं हन्ति । ‘क्लिप् च’ (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य’ ॥

कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ।

किति ॥ कुहनम् । ‘कुह विस्मापने’ चुराद्यदन्तः । ‘प्यास-धन्यो युच्’ (३।३।१०७) । ‘कुहना ग्रामजालं स्यात्’ इति रत्नकोपः । ‘कुहना दम्भचर्याग्रामीर्ष्यालौ कुहनस्त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मिथ्यातत्त्वे ईर्यापथस्याचारभेदस्य कल्पना संपादना ॥*॥ एकं ‘दम्भेन कृतध्यानमौनादेः’ । ‘अथैलिप्तया मिथ्याधर्माश्रयणस्य वा’ ॥

ब्राह्म्यः संस्कारहीनः स्यात्

ब्रेति ॥ शरीरायासजीवी व्याधादिर्वातः स इव । ‘शाखादिभ्यो यः’ (५।३।१०३) । यद्वा, —प्रातमर्हति । ‘दण्डादिभ्यो यः’ (५।१।६६) ॥ (१) ॥*॥ संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपनयनादिभिर्वा हीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संस्कारहीनस्य’ ॥

अस्वाध्यायो निराकृतिः ॥ ५३ ॥

अस्वेति ॥ न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य ॥ (१) ॥*॥ आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वेदाध्ययनरहितस्य’ । —चत्वार्येकार्यानि—इत्येके ॥

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः

धेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् । धर्मो ध्वज इव वा । धर्मध्वजोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ लिङ्गमाश्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जाविकाहेतुर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मिक्षाद्यर्थं जटादिधारिणः’ ॥

अवकीर्णी क्षतव्रतः ।

अवेति ॥ अवकरणम् । ‘कृ विक्षेपे’ (तु० प० से०) । ‘कृञ् हिंसायाम्’ (त्रया० उ० से०) वा । भावे कः (३।३।११४) । अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन । ‘इष्टादिभ्यश्च’ (५।२।८८) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ क्षतं खण्डितं व्रतमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘खण्डितव्रतचर्यादेः’ ॥

सुप्ते यसिन्नस्तमेति सुप्ते यसिन्नद्वेति च ॥ ५४ ॥

अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।

स्विति ॥ अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन सुक्तः, अभि सर्व सायंतनं कर्म निश्चयेन सुक्तं येन वा ॥ (१) ॥*॥ अभि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘अभिनिर्मुक्ताभ्युदितयोः’ ॥

परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥ ५५ ॥

पेति ॥ परिबिन्दति-ज्येष्ठं परिवर्ज्य भार्या लभते ।

‘विट् लभे’ (तु० उ० अ०) । ‘तृन्तृचौ शंतिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ’ (उ० २।१४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य’ ॥

परिवेत्तिस्तु तज्यायान्

पेति ॥ परि वर्जनं बिन्दति लभते । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥*॥ तस्य परिवेत्तुः । ज्यायान् ज्येष्ठः ॥*॥ एकं ‘परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्रातुः’ ॥

विवाहोपयमौ समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

वीति ॥ विशिष्टं वहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपयमनम् । ‘यमः समुपनिविषु च’ (३।३।६३) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ चाद् घञ् ॥ (३) ॥*॥ परिणयनम् । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ (उद्वाहस्तु विवाहवत्) ॥ (५) ॥*॥ पाणेः पीडनं ग्रहणम् । ‘कृद्योगा च-’ (वा० २।२।८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘विवाहस्य’ ॥

व्यचायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।

व्येति ॥ व्यवायनम् । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ‘अय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) वा । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ ग्रामे भवः ‘ग्रामाद्यख्यौ’ (४।२।९४) । ग्राम्याणां जनानां धर्मः ॥ (२) ॥*॥ मिथुनस्य कर्म । ‘प्राणभृजाति-’ (५।१।१२९) इत्यण् । युवादित्वात् (५।१।१३०) वाऽण् ॥ (३) ॥*॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र ॥ (४) ॥*॥ रमणम् । ‘नपुंसके भावे कः’ (३।३।११४) । ‘अनुदातोपदेश-’ (६।४।३७) इति मलोपः ॥ (५) ॥*॥ षड् ‘मैथुनस्य’ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थः

त्रीति ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः ॥ (१) ॥*॥ धर्मश्च कामश्च अर्थश्च तैः कृत्वा ॥*॥ एकम् ‘त्रिवर्गस्य’ ॥

चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ ५७ ॥

चेति ॥ चतुर्णां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ मोक्षेण सहितैर्धर्मकामार्थैः कृत्वा । उपलक्षितो वा ॥*॥ एकम् ‘चतुर्वर्गस्य’ ॥

सवलैस्तैश्चतुर्भद्रम्

सेति ॥ वलेन सहितैर्धर्मादिभिः । चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठा-न्यत्र वृन्दे । यद्वा, —चत्वारि भद्राणि । ‘दिकसंख्ये संज्ञायाम्’ (२।१।५०) इति समासः । ‘भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चतुर्भद्रस्य’ ॥

जन्त्याः स्निग्धा वरस्य ये ।

जेति ॥ जनीं बधूं वहन्ति । ‘संज्ञायां जन्त्या’ (४।४।८२) इति यदन्तो निपातितः ॥ (१) ॥*॥ वरस्य जामातुर्यं स्निग्धास्तत्पक्षा वयस्यादयः । ‘जन्त्यो वरवधूजातिप्रियमूल-हितेषु च’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ‘वरपक्षीयाणाम्’ ॥

इति ब्रह्मवर्गः ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।

म्विति ॥ मूर्धन्यभिषिक्तः । राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते । तत्प्रभवत्वात्सर्वोऽपि मूर्धाभिषिक्तः ॥ (१) ॥*॥ राज्ञोऽपत्यम् । 'राजक्षशुराद्यत्' (४१११३७) । 'ये चाभावकर्मणोः' (६१४१६८) इति प्रकृत्या । यद्वा, -राजति । 'राज् दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'राजेरन्यः' (उ० ३११००) ॥ (२) ॥*॥ बाहुभ्यां जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३१२१८) इति डः । बाह्वोर्जातो वा । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३१२१७) । 'बाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वयंजाततिलेऽपि च' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । प्रुत् (उ० ४११५९) । क्षताज्जायते वा । प्रुपोदरादिः (६१३१०९) । क्षत्रस्यापत्यम् । 'क्षत्राद्धः' (४१११३८) ॥ (४) ॥*॥ विशेषेण राजति । 'सत्सुद्विष-' (३१२१६९) इति क्तिप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षत्रियस्य' ॥

राज्ञि राट्पार्थिवक्षमाभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

रेति ॥ राजति । 'कनिन् युद्धि-' (उ० १११५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'सत्सुद्विष-' (३१२१६९) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ 'पृथिव्या ईश्वरः' । 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ' इत्यनुवर्तमाने 'तस्येश्वरः' (५११४३) इत्यञ् । 'पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्यवत्' (इति विश्वः) । 'पार्थिवो नृपे । पार्थिवी स्यात् सीतायां पृथिव्या विद्वतौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ क्ष्मां विभर्ति । क्तिप् (३१२१७६) । लुक् (६११७१) ॥*॥ 'क्ष्माभुक्' इति पाठे क्ष्मा भुनक्ति पालयति । क्तिप् (३१२१७६) ॥ (४) ॥*॥ नृत् । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ भुवं पाति ॥ (६) ॥*॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगल्योः' (तु० प० अ०) महीं क्षियति वा । 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३१२१७६) । लुक् (६११७१) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'राज्ञः' ॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्याद्धीश्वरः ।

रेति ॥ संलमोऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिभ्यो बाहुजस्य-' (वा० २१२१२४) इति समासः । समन्तायाः स्वदेशान्यवहितभूमेरिमे राजानः । 'तस्येदम्' (४१११२०) इत्यण् । प्रणता अशेषाः सामन्ताः स्वदेशानन्तरा राजा यस्य ॥*॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वसंनिहितनृपवशकारिणः' ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमः

चेति ॥ चक्रे भूषण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः । 'चक्रं गणे चक्रवाके' इति विश्वः । यद्वा, -चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं

शीलमस्य । अवश्यं वा चक्रं वर्तयति । 'आवश्यक-' (३१११७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ सर्वभूमेरीश्वरः । 'तस्येश्वरः' (५११४२) इत्यण् । अनुशतिकादिः (७३१२०) । 'सार्वभौमस्तु दिङ्गणे सर्वपृथ्वीपतावपि' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य' ॥

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

त्रिति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः । 'स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विभ्वे च कदम्बके च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माण्डलिकस्य' ॥

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्

येनेति ॥ सम्यग् राजति । 'सत्सु-' (३१२१६९) इति क्तिप् । 'मो राजि समः कौ' (८१२१५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सार्वभौमविशेषस्य' ॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट् । द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि सम्राट् । सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् ॥

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

अथेति ॥ राज्ञां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्टोरभ्र-' (४१२१३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥*॥ राजन्यानां समूहः । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'राजसमूहस्य' ॥

मन्त्री धीसन्निवोऽमात्यः

मेति ॥ मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । 'अतः-' (५१२११५) इतीनिः । यद्वाऽवश्यं मन्त्रयते । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३१११७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ धिया धियां वा सन्निवः सहायः । धीप्रधानः सन्निवो वा ॥ (२) ॥*॥ अमा सह समीपे वा भवः । 'अव्ययान्यप' (४१२१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मन्त्रिणः' ॥

अन्ये कर्मसन्निवास्ततः ॥ ४ ॥

अन्य इति ॥ ततो धीसन्निवादन्ये । 'कर्मसु सन्निवाः सहायाः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सहायकारिणाम्' ॥

महामात्राः प्रधानानि

मेति ॥ 'मात्रा कर्मविभूपायां वित्तं माने परिच्छदे । (अक्षरावयवे स्तूपे क्लीवं कात्स्न्येऽवधारणे)' (इति मेदिनी) । महती मात्रा येषां ते । 'महामात्रः सयुद्धे चामाले हस्तिपक्षाधिपे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रकषेण धीयन्ते । 'द्विधा च धारणपोषणयोः' (जु० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः-' (३११११३) इति कर्मणि ल्युट् । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीवमेकत्वे नृत्तमे सदा' (इति मेदिनी) इति क्लीबत्वम् । पुल्लिङ्गोऽपि । 'महामात्रः

प्रधानः स्यात्' इति पुंस्काण्डे बोपालितात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रधानस्य' । त्रीणि कर्मसहायानाम्—इत्येके ॥

पुरोधास्तु पुरोहितः ।

प्विति ॥ पुरोऽप्रे धीयते । 'पुरसि च' (उ० ४।२३१)
इति धातोऽसिः ॥ (१) ॥*॥ पुरो धीयते स्म । क्तः (३।२।-
१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्मा-
ध्यक्षस्य' ॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

द्वेति ॥ ऋणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यव-
हाराः । तेषां द्रष्टरि निर्णेतारि । प्रच्छनम् । 'क्विच्च-
प्रच्छिन्' (उ० २।२७) इत्युणादिसूत्रेण क्विच्चीर्षौ संप्रसार-
णभावश्च । विवचनम् घञ् (३।३।१८) । प्राट् च विवा-
कश्च । प्राङ्निवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः । अर्शआद्यच् (५।२।-
१२७) प्रश्नविचारयोः कुशल इत्यर्थः । 'विवादादुगतं पृष्ट्वा
पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाकस्ततः
स्मृतः' () ॥ (१) ॥*॥ 'अर्क्षः कर्षे लुपे
चक्रे शकटव्यवहारयोः' इति विश्वः । पश्यति । ण्वल् (३।१।-
१३३) । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'व्यवहाराणां द्रष्टरि' ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।

प्रेति ॥ प्रतिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-'
(६।२।१२२) इति वा वीर्घः । प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्य ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । मुकुटस्तु—प्रतिरामिमुख्ये । राज्ञो-
ऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति बहिः प्रापयति । 'ज्वलितिकसन्ते-
भ्यो णः' (३।१।१४०)—इति व्याख्ययत् । तन्म । ह्यो
ज्वलादावपाठात् । ज्वलादेराकृतिगणत्वाभावाच्च । 'प्रतीहारो
द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
(१) ॥*॥ द्वारं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
(२) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥
(३) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति स्म । 'गल्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२)
इति क्तः । 'द्वाःस्थितः, दर्शकः' इति व्यस्तं नाम । ('द्वाः-
स्थितो वेत्रधारकः' इति त्रिकाण्डशेषः) । 'स्याद्-
र्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः' इति रुद्रः । (द्वाः-
स्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इत्यन्ये) । 'द्वारपो
द्वाःस्थितादर्शी' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'द्वारपालस्य' ॥

रक्षिवर्गस्त्वंनीकस्यः

रेति ॥ अवश्यं रक्षन्ति । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) ।
'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः । रक्षिणां वर्गः ॥
(१) ॥*॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । 'सुपि-' (३।-
२।४) इति कः । अनीकस्यो रणगते हस्तिविक्षाविच-

क्षणे । राजरक्षिणि चिह्ने च वीरमर्दनकेऽपि च ॥' इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षकगणस्य' ॥

अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् । 'अत्यादयः-'
(वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा,—अध्यक्षति । 'अक्ष
व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अध्य-
क्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अधिकस्मपरि वा क्रियते स्म । क्तः (३।२।-
१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यापारितस्य' ॥

स्यायुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थेति ॥ स्यातुं शीलमस्य । 'लषपतपदस्था-' (३।२।-
१५४) इत्युक्त् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकग्रामाधि-
कृतस्य' ॥

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

गविति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०)
'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१।-
१३४) । 'गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौ-
घाधिकृते पुंसि शारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकं 'ग्रामाधिकृतस्य' ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः'
(४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कनकस्याध्यक्षः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'सुवर्णाधिकृतस्य' ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किः ॥ ७ ॥

रूप्येति ॥ 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते
रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) । रूप्यस्याध्यक्षः ॥ (१)
॥*॥ निष्के हेत्रि नियुक्तः प्राप्तवत् । 'टङ्कपतिनैष्कि-
रजताध्यक्षः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'टङ्कादि-
शालायां नियुक्तस्य' ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।

अन्तेति ॥ अन्तर् अभ्यन्तरो वंशो गृहम् । अन्तर्वेशे
नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञा-
पूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा, अन्तर्वंशोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ'
(५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्तःपुराधिकृतस्य
जनस्य' ॥

सौविदल्लाः कञ्जुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

साविति ॥ सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्तिनं
कुर्वन्ति । सुविदल्लाः—स्त्रियः । तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ कञ्जुक्षोल्कोऽस्त्येषाम् ।
इनिः (५।२।११५) । 'कञ्जुकी जोङ्गकतरौ महल्ले पन्नगे
विटे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः । 'घनयं

कः' (वा० ३।३।५८) । स्थानां दाराणां पतयः पालकाः
स्थपतय एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वाथे
ष्यन् । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*
सुविदन्ति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । सुविदा
एव । प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) स्वाथेऽण् । यद्वा, -सुवेदनम् ।
संपदादिक्प् (वा० ३।३।१०८) । सुविद् सुज्ञानमस्त्येषाम् ।
ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा, -सुविदश्चतुराः
स्त्रियस्तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'राज्ञां रुयगारे वही रक्षाधि-
कृतस्य' ॥

शण्डो वर्षवरस्तुल्यौ

शेति ॥ शाम्यति शिक्षाभावात् । 'शमु उपशमे' (दि०
प० से०) । 'शमेर्दः' (उ० १।९९) । 'शण्डः क्लीबस्तु
कञ्चुकी' इति (तालव्यादौ) रभसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि
गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ।
'शण्डषण्डौ तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसिद्वरे क्लीबे' इति हैमः
॥ (१) ॥*॥ षृणोति । 'वृच् वरणे' (खा० उ० से०) ।
वरति । 'वर आवरणे' () वा । अच् (३।१।१३४) ।
वर्षस्य रेतःपातस्य वरः । 'ये त्वत्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च
क्लीबभाविनः । जाला न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अत्यन्तान्तर्महल्लकानाम्' ॥

सेवकार्यनुजीविनः ।

सेवेति ॥ सेवते । 'सेवृ सेवने' (भा० आ० से०) ।
प्लुल् (३।१।३३) । 'सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनु-
जीविनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्ति ।
'अर्थान्वासंनिहिते' (वा० ५।२।१३५) इतीति । 'अर्थी पुमान्
यानके स्यात्सेवके च विचादिनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
अनुजीवितुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'सेवकस्य' ॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुः

वीति ॥ शतयति । 'शटु शतने' (भा० प० अ०) ।
प्यन्तः । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) । 'बहुलमन्य-
त्रापि' (उ० १।७२) इति णिलुक् । -शदेः 'जन्वादयश्च'
(उ० ४।१०२) इति रुः ह्रस्वश्च—इति मुकुटः । तज्ज ।
उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्वदेशान्यवहित-
देशस्य राज्ञः' ॥

मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

मीति ॥ मेयति । 'जिमिदा खेहने' (दि० प० से०) ।
'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' (उ० ४।१६४) । -ग्रन् (उ०
४।१५९)—इति मुकुटः । तज्ज । गुणप्रसङ्गात् । सूत्रस्य
सत्त्वाच्च । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि स्त्रियां गन्धद्रव्ये
दैत्यान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतः शत्रोः
॥*॥ एकम् 'मित्रस्य' ॥

उदासीनः परतरः

विति ॥ अतिशयितः परः परतरः । उदात्ते । 'आस-
उपवेशने' (अ० आ० से०) । लटः शानच् (३।२।१२४) ।
'ईदासः' (७।२।८३) इति ईत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शत्रु-
मित्राभ्यां परस्य राज्ञः' ॥

पाणिग्राहस्तु पृष्ठतः ।

पेति ॥ पाणि पश्चात्पदं गृह्णाति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
'सैन्यपृष्ठे पुमान् पाणिः पश्चात्पदजिगीषयोः' इति विश्वः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'जिगीषोः पृष्ठभागस्थितस्य राज्ञः' ॥

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विपद्वेषणदुर्हृदः ॥ १० ॥

द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युश्चात्रवशत्रवः ।

अभिधातिपरारातिप्रत्यर्थपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

रीति ॥ रपति दोषम् । 'रप व्यक्तायां वाचि' (भा० प०
से०) । 'रपेरिचोपधायाः' (उ० १।२६) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥
वीरस्य कर्म भावो वा । युवादित्वात् (५।१।१३०) । 'वैरमैधुनि-
कयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशाद्वाऽण् । वैरमस्यास्ति । इतिः
(५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ सपत्नीव । 'व्यन् सपत्ने' (४।१।
१४५) इति निर्देशादक्कारः ॥ (३) ॥*॥ इयति विरोधम् ।
'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अच् इः' (उ० ४।१।१९।) ॥
(४) ॥*॥ द्वेष्टि । 'द्विप अग्रीतौ' (अ० उ० अ०) । 'द्विपोऽमित्रे'
(३।२।१३१) इति शतृ ॥ (५) ॥*॥ द्वेषशीलः । 'कुधमण्ड-
र्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति जुच् ॥ (६) ॥*॥ दुष्टं हृदय-
मस्य । 'सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' (५।४।१५०) इति साधुः ॥
(७) ॥*॥ द्वेष्टि । क्प् (३।२।६१) ॥ (८) ॥*॥ विरुद्धः
पक्षोऽस्य । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः' (इति
विश्व-मेदिन्यौ) । विविधः पक्षोऽस्य वा ॥ (९) ॥*॥ न हित-
मस्मात् ॥ (१०) ॥*॥ अमति गच्छति । 'अम गतौ' (भा०
प० से०) । 'अम रोगे' (जु० उ० से०) । 'अमेर्द्विपति त्रित्'
(उ० ४।१७४) । इतीत्रन् ॥ (११) ॥*॥ दस्यति । 'दसु
उपक्षये' (दि० प० से०) । 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो
युच्' (उ० ३।२०) । 'बहुलकादनादेशस्य' (७।१।१) अभावः ॥
(१२) ॥*॥ शतयति । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) ॥
(१३) ॥*॥ शत्रुरेव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (१४) ॥*॥
अभिहन्तुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥
'द्वेष्योऽभियातिरमित्रः' इति रत्नकोशः । तत्राभियातेः
क्त्विच् (३।३।१७४) । 'बाहुलकात्तिर्वा' ॥ (१५) ॥*॥ पिपति
रोषम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) ॥ (१६) ॥*॥ न राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । क्त्विच् (३।३।१७४) तिर्वा ॥ (१७) ॥*॥ प्रति-
कूलमर्थयितुं शीलः । 'अर्थं याच्न्यायाम्' (जु० उ० से०) ।
'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१८) ॥*॥ परि दोषा-

ख्याने पन्थमितुं शीलः । 'पथि गतौ' चुरादिः । णिनिः (३।२।७८) 'परि' शब्दश्च प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजा-
न्याप्त्योश्च भूपणे' (इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥*॥ ऊनविंशतिः
'शत्रोः' ॥

वयस्यः स्निग्धः सवयाः

वेति ॥ वयसा तुल्यः । 'नौवयोधर्म' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ लिखति । 'निह प्रीतौ' (दि० प० से०) ।
'भतिवृद्धिपूजाभ्यंश्च' (३।२।१८८) इति चाद्वर्तमाने कः ॥
(२) ॥*॥ समानं वयोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद' (६।३।८५)
इति समानस्य सः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तुल्यवयसः' ॥

अथ मित्रं सखा सुहृत् ।

अथेति ॥ मेघति । 'मिमिदा लेहने' (दि० प० अ०)
'अमिमिमिदिशसिभ्यः कत्रः' (उ० ४।१६४) ।—भून् (उ०
४।१५९)—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ समानः ख्यायते
लोकैः । 'समाने ख्यः स चोदात्तः' (उ० ४।१३७) इतीप्, स
च ङित् । टिलोपः (६।४।१४३) । 'नौ व्यो यलोपः' इत्य-
तोऽनुवर्तनाद्यलोपः समानस्य समावः ॥ (२) ॥*॥ शोभनं
हृदयमस्य । 'सुहृद्सुहृदौ' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'मित्रस्य' ॥

सख्यं सातपदीनं स्यात्

सेति ॥ सख्युर्भावः कर्म वा । 'सख्युर्ध' (५।१।१२६) ॥
(१) ॥*॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते । 'सातपदीनं सख्यम्' (५।२।
३२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सख्युर्धर्मकर्मणोः' ॥

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥१२॥

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम् । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ०
से०) । घच् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुगम्य वर्तनं चित्ता-
राधनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आराध्यादेरिष्टसंपादनस्य' ॥
यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।

चारश्च गूढपुरुषश्च

येति ॥ अर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । यो योऽर्हः । यथार्हं वर्णो रूपमस्य ।
'वर्णः स्याद्देवरूपयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षण
निधीयते ज्ञेयमत्र । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) 'प्रणिधि-
र्याचने चरे' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ अपसर्पति । 'सृष्ट
गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'चरोऽक्षचूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) 'चारः' अपि ॥*॥ 'चारः
पियाल्लक्ष्णे स्याद्गतौ चन्धापसर्पयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ स्पशति । 'स्पश वाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधायि पुंसयम्'

(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ गूढधासौ पुरुषश्च ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'चारपुरुषस्य' ॥

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥१३॥

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्ठ व्याप्तौ' (स्वा० प०
अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्ययो विश्वासः
संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्' (५।२।३६) इतीतच् ।
'प्रत्ययः शपथे रुन्धे विश्वासाचारहेतुषु' इति विश्वः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'विश्वासाधारस्य' ॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।

स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥१४॥

सावेति ॥ संवत्सरं वेति । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ ज्योतिर्निक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।
'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (४।३।८७) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वात्
वृद्धिः । ज्योतिषमधीते वेद वा । 'क्रतूक्त्यादि' (४।२।६०)
इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ दैवं प्राकृतं शुभाशुभं कर्म जानाति ।
'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गणयति ।
'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४)
॥*॥ मुहूर्तम् (अधिकृत्य कृतं ग्रन्थम्) अधीते । प्राग्वदण्-
ठकौ ॥ (५) ॥*॥ ज्ञानमस्यास्ति । इनिः ॥ (६) ॥*॥
(५।२।११५) ॥ (७) ॥*॥ कृतान्तं वेति । उक्त्यादिठक्
(४।२।६०) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'ज्यौतिषिकस्य' ॥

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः

तेति ॥ तन्त्रं सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वद्वक् (४।२।
६०) ॥ (१) ॥*॥ ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तत्त्वार्थज्ञातुः' ॥

सत्री गृहपतिः समौ ।

सेति ॥ सत्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'सत्र-
माच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
गृहस्य पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदानादिदानकर्तृगृह-
स्थस्य' ॥

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥१५॥

लीति ॥ लिपिं करोति । 'दिवाविभा' (३।२।२१) इति
टः ॥*॥ एवं 'लिपिकरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ अक्षरैर्वित्तः ।
'तेन वित्तः' (५।२।५६) इति चणप् ॥ (२) ॥*॥ एवम्
'अक्षरचुञ्चुः' अपि ॥ (३) ॥*॥ लिखति । 'लिख अक्षर-
विन्यासे' (तु० प० से०) । 'शिल्पिनि च्युत्' (३।१।१४५)
ण्वल् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लेखकस्य' ॥
लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखितमे खियौ ।

लिखीति ॥ लिख्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥*॥
अक्षराणां विन्यासः ॥*॥ लिखितं चाक्षरविन्यासश्च । अनयोः

समाहारः । तस्मिन् । कर्मधारयो वा ॥३॥ लिप्यते । 'लिप उपदेहे' (उ० उ० अ०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् वा ॥ (१) ॥३॥ '—किलिपिलिवि—' (३।२।२१) इति लिङ्गात् पत्य वो वा ॥ (२) ॥३॥—'लिविः' सौत्रो घातुः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥३॥ द्वे । चत्वार्येव नामानि—इति केचित् ।—'लिखिताक्षरसंस्थाने' इत्येकमेकपदम्—इत्यन्ये । द्वे 'लेखनस्य' ॥

स्यात्संदेशहरो दूतः

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।१९) ॥ (१) ॥३॥ दवति । 'दु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति कः । यद्वा,—दूयते स्म । 'दूङ् परितोपे' (दि० आ० से०) । 'गलर्या—' (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'संदेशहरस्य' ॥

दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

द्विति ॥ दूतस्य भावः, कर्म वा । 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥३॥ ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) व्यञ्जि 'दौत्यम्' अपि । केचित्तु—'दूत्यं तद्भावकर्मणी'—इति पाठं मन्यते । तत्र 'दूतस्य भागकर्मणी' (४।४।१२०) इति यत् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'दूतकर्मणः' ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति । 'अध्वनो यत्कौ' (५।२।१६) । 'आत्माध्वानौ खे' (६।४।१६९) ॥ (१) ॥३॥ 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति टिलोपो न ॥ (३) ॥३॥ अध्वानं गच्छति । 'अन्तात्यन्ताध्व—' (३।२।४८) इति उः ॥ (२) ॥३॥ पन्थानं नित्यं गच्छति । 'पन्थो ण नित्यम्' (५।१।७६) त्रियां पान्था ॥ (४) ॥३॥ 'पथः प्क्' (५।१।७५) । भित्त्वात् ङीप् (४।१।४१) पथिकी ॥ (५) ॥३॥ पथ 'पान्थस्य' ॥

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गवलानि च ॥ १७ ॥

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

स्वेति ॥ स्वामी राजा ।—पुरोहितः—इति श्रीधरः । धमाख्यो मन्त्री । सुहृद् मित्रम् । कोशो भण्डारः । राष्ट्रं देशः । पर्वतादि दुर्गाणि । वलं सैन्यम् ॥३॥ राज्यस्य राजकर्मणोऽङ्गानि ॥ (१) ॥३॥ प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यम् । कित् (३।३।१७४) ॥ (२) ॥३॥ पौराणां नागराणाम् । श्रयन्ति, श्रीयन्ते, वा । 'वहिश्चि—' (उ० ४।५१) इति निः । एकेमुख्याः सजातीयसमूहाः ॥३॥ कामन्दकीये—'स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो वलं सुहृद् । परस्परपेकारिदं सप्ताङ्गं राज्य-

मुच्यते' । 'पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमपि राज्यम्' इति दर्शितम् । द्वे 'राज्याङ्गानाम्' ॥

'संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥'

पट्ट गुणाः

समिति ॥ संधानम् । 'उपसर्गे घोः क्तिः' (३।३।६२) ॥ (१) ॥३॥ विरुद्धं विविधं वा ग्रहणम् । 'ग्रहवृद्ध—' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥३॥ यात्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥३॥ आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥३॥ द्विपकारम् । 'संख्याया विधायं धा' (५।३।४२) । 'द्वित्र्योश्च धमुज्' (५।३।४५) ॥ (१) ॥३॥ आश्रयणम् । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥३॥ एतानि षट् 'गुणशब्दवाच्यानि' ॥

१—स्वर्णादिदानेन (पर)वन्धुभिः प्रीत्युत्पादना मित्रीकरणं संधिः । अयं च बहुविधो ग्रन्थविस्तरभिया न लिखितः ॥३॥ परमण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादि विग्रहः ॥ तं च प्रकाशकृत्तूष्णीभेदेन त्रिविधमाह ॥३॥ उपचित्तशक्तेः कृतमूलराक्षरक्षकस्य शत्रोरवस्कन्दनाय यात्रा यानम् ॥ तच्च विगृह्ययानम्, संधाययानम्, संभूययानम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्षयानम्, च इति पञ्चविधम् । पञ्चास्यायिनः शत्रोर्वलद्रव्यजनपदवासादिकं हत्वा पुरोवर्तिनि शत्रौ वा यात्रा तद्विगृह्ययानम् । शून्यराज्यग्रहणसमर्थेन शत्रुणा संधि विधायारैः संमुखगमनं संधाययानम् । बलवदरिणा संधाय संमील्य तैः सह कान्तं रेडौ यथानं तत् संभूययानम् । एकप्रकृतयानस्यान्तरोपस्थितेऽनुद्धे-इत्येवमपि यथानं तत्प्रसङ्गयानम् । शत्रोर्वलधानाय पथि प्राप्तेषु शत्रुभिरेषु अवरेषु वा बलिषु शत्रुमुपेक्ष्य यथानं तदुपेक्षयानम् ॥३॥ 'नाहमिदानीं योद्धुं समर्थः' इति कालादिप्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्धयतः स्थितिरासनम् । तदपि विगृह्ययानम्, संधाययानमित्यादि पूर्ववत् पञ्चविधम् । विग्रहेण शत्रोरवस्कन्देऽशक्तस्य तद्देशादिकं विनाश्य दुर्गं प्रविश्यावस्थानं विगृह्ययानम् । तुल्यबलत्वाशुद्धे क्षीयमाणयोः संधि कृत्वावस्थानं संधाययानम् । बलिनः शत्रोर्जयेऽशक्तस्य दुर्गाश्रयेणापि स्थातुमशक्यत्वाद्बलिना मित्रेण शत्रुणा वा मिलित्वावस्थानं संभूययानम् । शत्रुमभिगच्छतो मित्रागमनादेरुत्सवस्य च प्रसङ्गेनान्तरा स्थितिः प्रसङ्गासनम् । बलिनमपि शत्रुं दुर्नेयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपचयापेक्षया स्थितिरुपेक्षयानम् ॥३॥ बलिनोर्वैरिणोर्मध्ये काकाक्षिबलक्षितस्योभयत्र वाचा समर्पणम् (इत्येकम्) द्वैधम् ॥ बलिना सह संधिः अवलेन सह विग्रहः—इत्यपरम् । शत्रोर्वा मूलप्रकृतिभिः सह संधाय शत्रुणा सह विग्रहः इति तृतीयम् । शत्रुणैव वा संधिविग्रहसमुदायहेतोर्दुर्गाश्रयस्य व्यापारः, इति चतुर्थम्—इति चतुर्विधं द्वैधम् ॥३॥ बलवताऽरिणोच्छिद्यमानस्य हीनशक्त्यैव बलवदसंविजयिसमाश्रयणं तदाश्रयः ॥ तस्यैव वा बलिनः शत्रोः सेवया कोपादिदानेन वाश्रयणमाश्रयः—इति द्विविध आश्रयः । उक्तं च—'उच्छिद्यमानोऽरिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः । शक्तिहीनः संश्रयदे बलिनं धार्मिकं चतुर्थम्' इति ॥—इति मुकुटे विशेषः ॥

१—काशिकास्यमिदम् । भाष्ये तु नास्त्येव—इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शक्त्यस्तिस्वः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।

शेति ॥ शक्यते जेतुमनया । 'त्रियां क्तिन्' (३।३।५४) । शक्तिशब्दवाच्याः ॥*॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः । उक्तं हि—'कोश-
दण्डवलं प्रभुशक्तिः' इति ॥ (१) ॥*॥ उत्सहतेऽनेन । 'षह
मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
घञ् । उक्तं हि 'विक्रमचलमुत्साहशक्तिः' इति ॥*॥ संध्यादी-
नां सामादीनां च यथावस्थापनम्, न तु ज्ञानवलं मन्त्र-
शक्तिः ।—'पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः' इत्यन्ये ॥ 'तिसृणां
शक्तीनाम्' ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥१९॥

क्षेति ॥ क्षयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । अष्टवर्गस्याप-
चयः क्षयः ॥ (१) ॥*॥ उपचयो वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उप-
चयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥*॥ 'कृषिर्वणिक्-
पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरवन्धनम् । खन्याकरचलादानं शून्यानां
च विवेचनम्' इत्यष्टवर्गः ॥*॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥
इति 'नीतिवेदिनां त्रिवर्गः' ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

स इति ॥ प्रतापयत्यनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०)
प्यन्तः । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः । प्रतपनं वा ।
भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभु-
वः-' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः । प्रभवन् वा ।
भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'अधिक्षेपावमानादेः
प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणालये प्र(ऽप्य)सहनं तत्तेजः समु-
दाहृतम्' इति भरतः । कोशो धनम् । दण्डो दमः, सैन्यं च ।
ताभ्यां जातम् । 'पञ्चम्याम्-' (६।२।९८) इति ङः ॥*॥ द्वे
'कोशदण्डजतेजसः' ॥

भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

भयिति ॥ भेदनम् । 'भिदिद् विदारणे' (रु० ङ० अ०) ।
घञ् (३।३।२८) । शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विच्छि-

१—भेदस्त्रिविधः । तदुक्तम्—'जेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं
तप्ता । संतर्जनं च भेदश्चैवेदस्तु त्रिविधः स्मृतः' इति । राज्ञो
द्रोहाय शपथपूर्वकम् 'अमीपामैकमत्यं जातम्' इत्यस्यार्थस्य कपट-
लेखादीनां राजसदसि प्रक्षेपाद्राशोऽनुयायिषु ज्ञेयस्य परिजनानां
'च प्रभौ भक्तेरपनयनमित्येकः । अनुयायिनामेव परस्परभिमवसं-
जननं संहर्षोत्पादनम्—इति द्वितीयः ॥*॥ दण्डोऽपि त्रिविधः ।
तदुक्तम्—'वधोऽयं ग्रहणं चैव परिक्रेशस्तथैव च । इति दण्डविधान-
शेर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः' इति ॥ परिक्रेशो बन्धनताडनादिः ॥*॥
'प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च
स्वयंग्राहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्—
इति मुकुटे विशेषः ॥

प्यात्मसात्करणं भेदः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दमु-उपशमे'
(दि० प० से०) । 'अमन्ताडः' (उ० १।११४) । दण्डः
शास्तिः ॥ (१) ॥*॥ सामनम् । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (जु०
उ० से०) । बाहुलकात्कनिन् । यद्वा,—स्यति रोपमनेन । 'पो-
ऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ०
४।१५३) इति मनिन् । मुकुटस्तु—'सामन्दामन्हेमन्—' इत्या-
दिना निपात्यते—इत्याह । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषु तादृश-
सूत्रादर्शनात् । त्रियवचनादिना कोषोपशमनं साम । 'परस्पर-
काराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संबन्धस्य समाख्यानमायत्ताः
संप्रकाशनम् । वाचां पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् ।
इति सामविधानशैः साम पञ्चविधं स्मृतम्' ॥ (१) ॥*॥
स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥*॥ उपा-
यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपायः
सामभेदादौ तथैवोपगतौ पुमान्' (इति मेदिनी) । उपायानां
चतुष्टयम् । अन्यत्र सप्तोपाया उक्ताः । 'साम दानं च भेदश्च
दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकी-
र्तिताः' ॥ इति 'उपायचतुष्टयम्' ॥

साहसं तु दमो दण्डः

सेति ॥ सहसि बले भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । 'साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविच्युद्यकृतौ
घाट्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि०
प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेशः' (७।३।३४)
इति न वृद्धिः । 'दमः स्यात्कर्तुं दण्डे दमने दमथेऽपि च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'अमन्ताडः' (उ० १।११४) ।
'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहग्रहमेदेवध्वेऽर्थानुचरे
मथि । प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'दण्डस्य' ॥

साम सान्त्वम्

सामेति ॥ साम व्याख्यातम् ॥ (१) ॥*॥ सान्त्वनम् ।
'सान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) अदन्तः । 'एरच्' (३।
३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'साहसः' ॥
अथो समौ ।

भेदोपजापौ

अथविति ॥ 'भेदो द्वैधे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे'
(इति विश्व-भेदिन्या) ॥ (१) ॥*॥ उपांशु जपनम् । 'जप
व्यक्त्यां वाचि' 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥*॥ द्वे 'संहतयोर्द्वैधीकरणस्य' ॥

उपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥२१॥

उपेति ॥ उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । 'डुधाञ्' (जु० उ०
अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥
आद्येन कामार्थभयग्रहः ॥*॥ एकं 'राज्ञा धर्मार्थकाम-
भयैरमात्यादेः परीक्षणस्य' ॥

१—अदन्तप्रतिशामध्येऽस्य पाठाभावाददमसंगतम् ॥

पञ्च त्रिषु

पेति ॥ निःशलाकान्ताः पञ्च ॥

अपडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।

अपेति ॥ अविद्यमानानि षड् अक्षीण्यत्र । 'अपडक्षाशि-
तंग्वलं कर्मा' (५।४।७) इति स्वः स्वार्थे ॥ (१) ॥*॥ एकं
'द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य' ॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥
रहश्चोपांशु चालिङ्गे

वीति ॥ विविचन्ति जना अत्र । 'विचिद् पृथग्भावे' (रु०
उ० अ०) प्रौढ्यार्थत्वाद्वल्यत्वाद्वा 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।
७६) इति क्तः । 'विविक्तं त्रिष्वसंप्रुक्ते रहःपूतविवेकिषु ।
(वसुनन्दे ना)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ विगतो जनोऽस्मात् ॥
(२) ॥*॥ छद्यते स्म । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । क्तः
(३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्चेद् । 'छिन्नं तु रहसि
क्षीवं छादिते वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—'वा
दान्तशान्त' (७।२।२७) इति निपातनात्—इत्याह । तत्र ।
गिजन्तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥*॥ 'शलाका शारिका मदन-
शारिका' इति पर्यायः । 'शल्यं श्वाविच्छलाका स्याच्छवो मदन-
शारिका' इति तालव्यादौ रभसः । निर्गता शलाकाऽप्यस्मात् ।
शलाकाया निर्गता वा ॥ (४) ॥*॥ 'तथा'शब्दः समुच्चये
॥*॥ रह्यते । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ०
४।१८९) यद्वा,—रमन्तेऽत्र । 'देशेऽह च' (उ० ४।२।१५)
इत्यसुन् । होऽन्तादेशश्च । 'रहस्तत्वे रते गुह्ये' (इति मेदिनी) ।
रभसोऽपि—'रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंसकम्'
इति ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ उपगता अंशवः किरणा अत्र ।
'उपांशुर्जपभेदे स्यादुपांशु विजनेऽव्ययम्' (इति विश्व-
हैम-मेदिन्यः) ॥ (७) ॥*॥ अलिङ्गे=द्वे अव्यये ॥*॥ सप्त
'एकान्तस्य' ॥

रहस्यं तद्गवे त्रिषु ।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् ।
'रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'रहस्यस्य' ॥

संमौ विश्वम्भविश्वासौ

सेति ॥ विश्वम्भणम् । 'संम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) ।
दन्त्यादिः । तालव्यादिश्च । घञ् (३।३।१८) । 'विश्वम्भः
केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (१)
॥*॥ विश्वसनम् । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्वासस्य' ॥

अप्यो अंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

अप्यिति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् अंशोऽधःपतनम् ।

'अपृचलने' (भ्वा० उ० से०) । अप्रणम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अंशस्य' ॥

अभ्रेपन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

अभ्र इति ॥ अप्रादन्यः ॥ (१) ॥*॥ नियमेन ईयते ।
'परिन्योर्नाणोः' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ कल्प-
नम् । 'कृषू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
लत्वम् (८।२।१८) । 'कल्पः शाले विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो
दिने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ दिश्यते । 'दिश अति-
सर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । देशो रूपमस्य ।
दिश्यमानस्योचितस्य रूपम् । यद्वा,—देशनम् । घञ् (३।३।१८) ।
प्रशस्तं देशनं वा । 'प्रशंसायां रूपम्' (५।३।६६) ॥ (४)
॥*॥ सम्यगज्ञोऽत्र । 'अच् प्रत्यन्वव' (५।४।७५) इत्यत्र
'अच्' इति योगविभागादच् । यद्वा,—संमतमञ्जसा तत्त्वमत्र ।
'ह्रस्वो नपुंसके' (१।२।४७) इति ह्रस्वत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'चित्तस्य' ॥

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिषु पद

यित्ति ॥ गुज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'युक्तो युक्ते पृथग्भूते क्लीवं हस्तचतुष्टये'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपयन्यनेन । 'एरच्' (३।३।५६) ।
उपाय एव । 'उपायाद्भस्व' (ग० ५।४।३४) इति ठक्
ह्रस्वश्च ॥ (२) ॥*॥ लभ्यते । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति-
यत् । 'लभ्यं युक्ते च लब्धव्ये' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
भजते फलमनुवध्नाति । 'भज सेवयाम्' (भ्वा० उ० अ०) ।
'ताच्छील्य' (३।२।१२९) इति चानश् । शानच् (३।२।१२४)
वा ॥ (४) ॥*॥ अभिनीयते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । अभिनीतेन तुल्यम् । 'अभि-
नीतं संस्कृतं(वे) च न्याय्ये चामर्षणे(पिणि) त्रिषु' इति
रुद्रः । 'अभिनीतं त्रिषु न्याय्ये संस्कृतामर्षिणोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ न्यायादनपेतम् । 'धर्मपथ्यर्थ' (४।४।
९२) इति यत् ॥ (६) ॥*॥ युक्तादयः पदं त्रिषु । पदं
'न्यायागतस्य' ॥

संप्रधारणा तु समर्थनम् ।

समिति ॥ संप्रधारणम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०)
प्यन्तः । 'ण्यास' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥
'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु० उ० से०) संपूर्वः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इदमुचितमेव इति निश्चयस्य' ॥
अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च स्तः ॥ २५ ॥
शिष्टिश्चाज्ञा च

अवेति ॥ 'अव अवलम्बने' । कार्यमवलम्ब्य वदनमत्र ।

वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ निर्देशः=कार्यादेशः ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ एवं निर्देशः । ('निर्देशः
शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥
शासेत्युट् (३।३।१९५) । ('शासनं राजदत्तोर्व्या लेखाज्ञा-
शास्त्रज्ञान्तिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ 'किञ्चावादिभ्यः'
(३।३।१९४) इति क्त्वा ॥*॥ बाहुलकान्तिः । 'शास्तिः' ॥
(५) ॥*॥ आज्ञापनम् । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० से०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (६) ॥*॥ षट्
'आज्ञायाः' ॥

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।

समिति ॥ संतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्राग्व-
दङ् । ('संस्थश्चरेऽवस्थिते, स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मर्या' इति सीमार्थेऽव्ययम्, तत्र
वीयते । प्राग्वदङ् ॥ (२) ॥*॥ धारयति धर्मम् । नन्वादि-
त्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा । 'धारणाऽङ्गे
च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥
तिष्ठन्त्यत्र । बाहुलकादधिकरणे क्त्वा । स्थानं वा । 'स्थागापा-'
(३।३।१९५) इति क्त्वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'न्याय्य-
पथस्थितेः' ॥

आगोऽपराधो मन्तुश्च

आग इति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण
आगोऽपराधे च' (उ० ४।२।१२) इत्यसुन् आगादेशश्च । अगति ।
'अग गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वस्यजिभ्यां णित्' इत्य-
सुन्—इति सुभूतिः । तत्र । उच्चलदत्तादिषूक्तसूत्रस्यादर्शनात् ।
'आगोऽपराधे पापे स्यात्' (इति मेदिनी) । सान्तं क्लीबम् ॥
(१) ॥*॥ अपराधनम् । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ०
अ०) । 'कस्मिन्निजनि-' (उ० १।७१) इति तुः । 'मन्तुः पुंस्य-
पराधेऽपि मन्तुष्येऽपि प्रजापतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
श्रीणि 'अपराधस्य' ॥

समे तूद्धानवन्धने ॥ २६ ॥

सैति ॥ उत्पूर्वाद् घतेर्भावे ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (१)
॥*॥ 'वन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।
१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्धनस्य' ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डः

द्वीति ॥ द्वौ पादौ परिमाणमस्य । 'पणपाद-' (५।१।
३४) इति यत् । 'पञ्चत्यतदर्थे' (६।३।५३) इति (न)
पङ्कावः । प्राण्यङ्गल्यैव पादस्य तत्र ग्रहणात् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'अपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद्विगुण-
दण्डस्य' ॥

भागधेयः करो वलिः ।

मेति ॥ भाग एव । 'नामरूप-' (वा० ५।४।३५)
इति धेयः ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
से०) । 'कृदोरप्' (३।३।५७) । 'करो वर्षोपले पाणौ
रश्मौ प्रत्ययगुण्डयोः' (इति मेदिनी) । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८)
'कारो वधे निश्चये च वली रत्ने यतावपि' (इति विश्व-
मेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ वल्यते । 'वल वधे, दाने' () ।
इन् (उ० ४।१।१८) । 'वलिदैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः ।
उपहारे पुमानस्त्री जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठ-
रावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ('अर्थागमो'
भवेदायो भागधेयो वलिः करः' इति हलायुधः) ॥*॥ श्रीणि
'कर्षकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य' ॥

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री

घेति ॥ घट्टादौ देयम् ॥*॥ शुल्कयते । 'शुल्क अति-
सर्जने' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) शुल्कं घट्टा-
दिदेये स्याद्वारादर्थग्रहेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—
शलति प्रतिबन्धोऽनेन । 'शुल्कवल्कोल्काः' इति निपातः—
इत्याह । तत्र । उच्चलदत्तादिषु 'शुल्कवल्कोल्काः' (उ० ३।
४२) इति पाठस्य दर्शनात् । धातुपाठे 'शुल्क' धातोर्दर्श-
नाच्च ॥ (१) ॥*॥ आदिना गुल्मप्रतोल्यादिग्रहः ॥*॥ एकम्
'शुल्कस्य' ॥

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

प्रेति ॥ प्राभ्रियते स्म । 'भृज् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'डभृज् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) वा । क्तः (३।३।
१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ०
अ०) । 'कृल्युट्-' (३।३।१९३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य' ॥

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।
उपाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा । कर्मणि
ल्युट् (३।३।१९३) ॥ (१) ॥*॥ उपगृह्यते । 'ग्रह उपादाने'
(क्या० उ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) ॥ (२) ॥*॥ उप-
ह्रियते । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ उपदीयते । 'हुदाञ्
दाने' (जु० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपढौकनस्य' ।—पडल्युप-
ढौकनस्य—इत्यन्ये । 'उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा स्त्रियाम्'
इत्यमरमाला ॥

यौतकादि तु यदेयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

याविति ॥ युतकं=योनिबंधः, तत्र भवम् । 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । युतयोर्वरवच्चोरिदम् । 'तस्येवम्'

(४।३।१२०) इत्यण् वा । 'युतकं युगले युक्ते संशयेऽपि च' इति रभसः । 'युतकं संशये युगे । नारीवस्त्राच्चले युक्ते चलनाग्रे च यौतके' (इति मेदिनी) । 'यौतकं यौतुकं च तत्' इति वाचस्पतेरुपममपि । आदिना व्रतभिक्षादिपरिग्रहः ॥३॥ सुदीयते । 'डुदाच्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥३॥ हियते । कर्मणि ल्युट् (३।३।१९३) । 'हरणं यौतकादीनां द्रव्ये भुजे हृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य' ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्

तेति ॥ स चासौ कालश्च ॥ (१) ॥३॥ 'तदा' इत्यस्य भावः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वर्तमानकालस्य' ॥

उत्तरः काल आयतिः ।

उत्तेति ॥ आयंसन्तेऽत्र । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । आयास्यति वा । यातेर्बाहुलकाद्धतिः । 'आयतिस्तु त्रियां दैर्घ्यं प्रभावागामिकालयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'उत्तरकालस्य' ॥

सांष्ट्रिकं फलं सद्यः

सामिति ॥ संष्टौ प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।२।६०) ङञ् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'व्यापारानन्तरं जायमानस्य फलस्य' ॥

उदर्कः फलमुत्तरम् ॥२९॥

विति ॥ उदक्यते । 'अर्कं स्वने' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । उदक्यते । 'अर्चं पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) वा । उदक्यते । 'ऋच् स्तुतौ' (जु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) । 'उदर्कं एष्यत्कालीनफले मदनकण्टके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'भाविनः कर्मफलस्य' ॥ अदष्टं वह्नितोयादि

अद्रिति ॥ वहिश्च तोयं चादिर्यस्य । भयहेतुत्वाद्भयम् । आदिना 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा । अतिवृष्टि-रनामृष्टिर्भुषिकाः शालभादयः' गृह्यन्ते । अदष्टहेतुक्त्वादह-ष्टम् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अग्न्यादिकृतस्य भयस्य' ॥

दष्टं स्वपरचक्रजम् ।

द्रिति ॥ दृश्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ स्वश्च परश्च स्वपरी, तयोश्चक्रे सैन्ये । ताभ्यां जातम् । 'प्रश्न-भ्यामजतौ' (३।२।९८) इति डः ॥३॥ एकं 'स्वपर-सैन्यात् परराष्ट्राज्याच्चाटविकादेः परचक्राद्वाह्वि-लोपादेर्भयस्य' ॥

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

मेति ॥ अहिरिव । गृहस्थात्वात्, आवृताकारत्वाच्च स्वस्य पक्ष एवाहिः । अहेर्भयम् ॥ (१) ॥३॥ 'निजोऽय मैत्रश्च

समाश्रितश्च संबन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । मृत्वा गृहीतो विविधो-पचारैः पक्षे बुधाः सप्तविधं वदन्ति । स्वपक्षात्प्रभवति । पचाचच् (३।१।१३४) ॥३॥ एकं 'स्वसहायाज्जात-भयस्य' । 'भयम्' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रेति ॥ प्रकर्षाय करणम् । 'कृञ् श च' (३।३।१००) । रिङ् (७।४।२८) । 'प्रक्रिया तूपादने स्यादधिकारप्रकारयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ अधि आधिक्यस्य करणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'राज्ञां छत्रधारणादि-व्यापारस्य' ॥

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चेति ॥ चमति, चम्यते, वा । अनेन वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिकमिध्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इत्यमरः । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' (इति मेदिनी) । 'चमरश्चामरे दैले चमरी तु मृगान्तरे' इति हैमः ॥३॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । 'चामरा चामरं वालव्यजनं रोमगुच्छकम्' इति रभसः । 'चामरं चामरापि च । दण्डे च वालव्यजने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ प्रकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (जु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चामरस्य' ॥

नृपासनं तु यद्भद्रासनम्

त्रिति ॥ नृपस्यासनम् ॥ (१) ॥३॥ भद्रं च तदासनम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मण्ण्यादिकृतराजासनस्य' ॥

सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हैमम्

सिंहेति ॥ हैमविकारः । नृपासनम् ॥३॥ सिंहाकार-मासनम् । सिंह इव वाऽऽसनम् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'सुवर्ण-कृतराजासनस्य' ॥

छत्रं त्वातपत्रम्

छेति ॥ छादयति, अनेन वा । 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । ण्यन्तः । घृत् (उ० ४।१।५९) । 'इसन्नन्विषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥३॥ आतपात्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'छत्रस्य' ॥

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

रेति ॥ तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्म ॥ (१) ॥३॥ एकं 'नृपच्छत्रस्य' ॥

१—अनेन कर्मण्युपपद एव कप्रत्ययस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वाच्चिन्त्य मेतत् । तस्माद्—'बुधि-' (३।२।४) इति मुकुटोक्तं सम्पद्यते ॥

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

मेति ॥ भद्रस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥*॥ पूर्णः
कुम्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ॥

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

ध्रिति ॥ विभर्ति जलम् । 'डुम्व्' (जु० उ० अ०)
'भृङ्गारभृङ्गारौ च' (उ० ३११३६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
कनकस्यालुः । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सुवर्णकृतजलपात्रस्य' ॥

निवेशः शिविरं पण्डे

नीति ॥ निविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) ।
'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् । 'निवेशः सैन्यविन्यासे
न्यासे रङ्गविवाहयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शवन्त्यत्र ।
'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् किरच् अन इत्वं
च ॥ (२) ॥*॥ (पण्डे =) झीवे ॥*॥ द्वे 'आगन्तुकसैन्य-
वसतेः' ॥

सज्जनं तूपरक्षणम् ।

सेति ॥ सज्जन्ते(न्य)नेन । 'षस्ज गतौ' (भ्वा० प०
से०) । ल्युट् (३१३११७) । सत् शोभनं जन्त्यतेऽनेन वा ।
'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । घञ् (३१३१९) ।
'जनिवध्योश्च' (७३३३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उप-
रक्ष्यते अनेन । ल्युट् (३१३११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सैन्य-
रक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य' ॥

हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

हेति ॥ पदातीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४१२-
३८) । हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं च । सेनाङ्गत्वादेक-
वद्भावः (२१४१२) ॥*॥ सेनाया अङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ चत्वारो-
ऽवयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' (५१२४२)
॥*॥—नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः । नौकानां रथे-
ष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजाश्चेऽन्तर्भावः—इति मुकुटः ॥
एकम् 'सेनाङ्गस्य' ॥

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥

इभः स्तम्बेरमः पञ्ची

देति ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः (५१२१७५) ॥
(१) ॥*॥ 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५१२११३) इति वल्-
च् । 'वले' (६१३११८) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ हस्तः
शुण्डाऽस्यास्ति । 'हस्ताज्जातौ' (५१२१३३) इतीनिः ॥ (३)
॥*॥ एवम् 'करी' च ॥ () ॥*॥ द्वौ रदावस्य ॥ (४)
॥*॥ अनेकेन करेण मुखेन च पिबति । 'सुपि-' (३१२४४)

इति कः ॥ (५) ॥*॥ द्वाभ्यां पिबति । प्राग्वत् कः ॥ (६)
॥*॥ मतङ्गादपेर्जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३१२१९८) इति
उः ॥ (७) ॥*॥ गजति । 'गज मदने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३१११३४) ॥ (८) ॥*॥ न अगः । नगे भयो वा ।
अण् (४१३५३) । 'नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे ।
क्रूरानारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे
च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणा-
न्तरे' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ अतिशयितः कुञ्जो हनुरस्य ।
'खमुखकुञ्जेभ्यो रः' (वा० ५१२१०७) । 'कुञ्जरोऽनेकपे-
केशे कुञ्जरा धातकीदृमे । पाटलायां च' इति हैमचन्द्रः ॥
(१०) ॥*॥ वारयति शत्रुबलम् । ल्युः (३१११३४) । 'वा-
रणं प्रतिषेधे स्याद्धारणस्तु मतङ्गजे' इति विश्वः ॥ (११)
॥*॥ करोऽस्यास्ति । इनिः (५१२११५) ॥ (१२) ॥*॥ एति,
इयते वा । 'इणः कित्' (उ० ३११५३) इति भः ॥ (१३)
॥*॥ 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' (इति
विश्वः) । स्तम्बे रमते । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (३१२१३)
इत्यच्, 'हलदन्तात्'— (६१३१९) इत्यलक् ॥ (१४) ॥*॥ पञ्चं
विन्दुजालमस्त्यस्य । इनिः (५१२११५) ॥ (१५) ॥*॥ पञ्च-
दश 'हस्तिनः' ॥

यूथनाथस्तु यूथपः ।

य्विति ॥ यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥*॥
यूथं पाति । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'यूथमुख्यहस्तिनः' ॥

मदोत्कटो मदकलः

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥*॥ मदेन
कलते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) अच्
(३१११३४) । मदे सति कलो ध्वनिर्यस्य, इति वा ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अन्तर्मदस्य हस्तिनः' ॥

कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥

केति ॥ कलयति । 'कल गतिसंख्यानयोः' (जु० उ०
से०) कलते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)
कलं भाषते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०२) इति
उः ॥ (१) ॥*॥ 'करभो भणिवन्धादिकनिष्ठान्तोद्भूतस्तुतः'
(इति मेदिनी) ॥*॥ करिणः शावकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'करि-
पोतस्य' ॥

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण भिद्यते स्म । क्तः (३१२१०२) ॥ (१)
॥*॥ गर्जयति । 'गर्ज शब्दे' (जु० प० से०) । अकर्मकत्वात्
(३१४७२) कर्तरि क्तः । गर्जो जातोऽस्य । तारकादित्वात्
(५१२३६) इतच् । गर्जितं वारिवाहादिवध्नौ ना मत्त-

कुञ्जरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ माद्यति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । आगवत् क्तः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वाभावः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जात-मदस्य' ॥

समावृद्धान्तनिर्मदौ ।

सेति ॥ उद्भूतं वान्तं मदवमनमस्मात् । 'उद्धान्त उद्गीर्णे निर्मदद्विपे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मदानिर्गतः । निर्गतो मदोऽस्माद्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गतमदस्य' ॥

हास्तिकं गजता वृन्दे

हेति ॥ हस्तिनां समूहः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्टक्' (४।२।४७) ॥ (१) ॥*॥ गजानां समूहः । 'गजसहाय्याभ्यां च' (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिनां वृन्दे' ॥

करिणी धेनुका वशा ॥३६॥

केति ॥ करोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'ऋजेभ्यो वीप्' (४।१।५) ॥ (१) ॥*॥ धेनुरिव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् । 'स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि पुंस्ति दानवविशेषे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उच्यते । 'वशा कान्तौ' (अ० प० से०) । 'वशिरप्योध' (वा० ३।३।५८) इत्यप् । वष्टि वा । अच् (३।१।१३४) 'वशा नार्या वन्ध-गव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि' (इति हैमः) । तालज्यशा । 'वशा वन्ध्यासुतायोपात्नीगवीकरिणीषु च' इति तालज्यान्तेषु विश्वाप् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हस्तिन्याः' ॥

गण्डः कटः

गेति ॥ गण्डति । 'गण्डि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) 'गण्डः स्यात्पुंस्ति खनिनि । ग्रहयोग-प्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चित्तवीरकपोलेषु हयभूषण-सुहृदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षा-वरणयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंस्ति कलिजेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पली तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजगण्डयोः' ॥

मदो दानम्

मेति ॥ माद्यत्यनेन । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनुपसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । मदयति वा । अच् (३।१।१३४) । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षमदानयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दान्यनेन । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशब्देषु' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मदपतनस्य' ॥

वमथुः करशीकरः ।

वेति ॥ वम्यते । 'डुवम उद्धरणे' (भ्वा० प० से०) ।

'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) 'वमथुर्वमने घासे मातङ्गकरशीकरे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ करस्य शीकरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुण्डान्निर्गतजलस्य' ॥

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

किति ॥ कुं भुवमुम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुम्भो राश्यन्तरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसान्तरे । कर्मुके वार-नार्यां च घटे क्लीवं तु गुग्गुलौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । 'पिण्डि संधाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पिण्डो बले बले सान्द्रे देहागारैक-देशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि । ओट्पुष्पे च पुंस्ति स्यात् क्लीवमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्ड-तगरेऽलावूर्खर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ एकम् 'गज-कुम्भस्य' ॥

तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥३७॥

तेति ॥ तयोः=कुम्भयोः । वेति संज्ञामत्र घातेन । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । चाहलकाल्ठः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजकुम्भमध्यभागस्य' ॥

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवेति ॥ अवग्रह्यतेऽङ्गुशेन । 'ग्रहहृद्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके' (इति मेदिनी) । ह्रस्वोऽपि—'गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्यवग्रहः' इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजललाटस्य' ॥

ईपीका त्वक्षिकूटकम् ।

इपीति ॥ ईप्यते । 'ईप उच्छे' (भ्वा० प० से०) 'ईप गतिर्हिंसदानेषु' (भ्वा० आ० से०) वा । 'ईपेः किल्लस्वश्च' (उ० ४।२।१) इतीकन् धातोर्ह्रस्वश्च । (ह्रस्वादिदीर्घमध्या) ॥*॥ ईपा=लाङ्गलकीलिका । सेव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कनि (ह्रस्वमध्या—ईपिका), दीर्घादिरपि ॥ (१) ॥*॥ अक्षिकूटकं=चक्षुर्गोलकम् ॥*॥ एकम् 'नेत्रगोलकस्य' ॥

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

अपेति ॥ अपाङ्गस्य, अपाङ्गो वा देशः ॥*॥ निर्यात्य-नेन । करणे ल्युट् (३।३।१७) । 'निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षेऽध्वनिर्गमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजा-पाङ्गदेशस्य' ॥

कर्णमूलं तु चूलिका ॥३८॥

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥*॥ चूल्यतेऽनया । 'चूल समु-

१—'थेपीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमक्षणा' इति मुरारिः । 'तस्मिन् त्रयस्यदीपीकास्त्रम्' इति रघुः—इति सुकृतः ॥ २—चुरादौ तु ह्रस्वादिर्दृश्यते ॥

च्छाये' () । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् ।
'चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'गजकर्णमूलस्य' ॥

अधः कुम्भस्य वाहित्थम् ।

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्भः । 'वाहित्थं वात-
कुम्भाधः' इति भागुरिः । स च ललाटाधोभागः । (कुम्भयो-
रन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहित्थं तु ततो-
ऽप्यधः' इति हैमनाममाला) ॥*॥ अवश्यं वहति । 'आव-
श्यका' (३।३।१७०) इति णितिः । स तिष्ठत्यत्र । 'ध्वयै
कः' (वा० ३।३।५८) । पृषोदरादित्वात् सस्य तः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'गजकुम्भाधोभागस्य' ॥

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रेति ॥ प्रतिनीयतेऽनेन 'मोक्षं हिंसायाम्' (क्त्वा० उ०
अ०) । 'मीनातिमिनोति' (६।१।५०) इत्यात्वम् । 'करणा'-
(३।३।११७) इति ल्युट् । 'प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्ता-
न्तरालयोः' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वाहित्थाधो-
भागस्य दन्तमध्यस्य' ॥

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्

आसेति ॥ आस्यतेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । 'आसनं
द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१)
॥*॥ स्कन्ध एव देशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजस्कन्ध-
देशस्य' ॥

पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥३९॥

प्रेति ॥ पद्ममिव । 'इवे प्रति' (५।३।९६) इति कन् ।
'पद्मकं स्यात्पद्मकाष्टबिन्दुजालकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ बिन्दूनां जालकमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजमुखा-
दिस्थबिन्दुसमूहस्य' ॥

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षेति ॥ पक्षयत्यनेन । 'पक्ष परिग्रहे' तुरादिः । 'पुंसि'-
(३।३।११८) इति घः । पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः ॥ (१)
॥*॥ पार्श्वस्य पार्श्वमेव वा भागः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गज-
पार्श्वस्य' ॥

दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।

देति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसंवन्धी भागो वा । शाक-
पार्थिवदिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्र-
भागस्य' ॥

द्वौ पूर्वपश्चाज्जादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४० ॥

द्वौ विविति ॥ पूर्वा च पश्चाच्च, पूर्वपश्चाच्च ते जङ्घे च । पूर्व-
पश्चाज्जाद्वे आरी यस्य सः । पूर्वपश्चादिश्चासौ देशश्च । पूर्व-
ज्जाभागे गात्रम् । पश्चाज्जाभागेऽवरम् ॥*॥ गातेऽनेन ।
'गाह गतौ' (अ० आ० अ०) यद्वा, -एत्यनेन । 'इण् गतौ'

(अ० प० अ०) । 'बहुलं तपि' (वा० २।४।५४) इति
गादेशः । घृन् (उ० ४।१।५९) । 'गात्रं गजाग्रज्जादिभागे-
ऽप्यङ्गे कलेवरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अव राति । 'रा
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतथ्योपसर्गे' (३।१।१३६) इति
कः । यद्वा, -न ऋणोति, त्रियते, वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ग्रहवृद्ध' (३।३।१५८) इत्यच्
वा । 'अवरं गजान्त्यज्जादिदेशे चरमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ।
'गजान्त्यज्जादिदेशेऽवरं स्याच्चरमे त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (१)
॥*॥ 'गात्रावरे पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते' इति भागुरिः ।
'द्वौ पूर्वपश्चाज्जादिदेशौ गात्रावरे न ना' इति रभसः ।
कश्चित्तु—अष्टीवद्गात्रादूर्ध्वमवरम् । अधस्तु गात्रम्—इत्याह
॥*॥ अपरा पर्वगादिमध्या च । 'अपरं तूत्तरार्धे स्यात्पश्चा-
द्भागे च दन्तिनाम्' इति विश्वः ॥*॥ क्रमेणैकैकम् 'गजजङ्घा-
पूर्वापरभागयोः' ॥

तोत्रं वैष्णुकम्

तविति ॥ तुद्यतेऽनेन । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०)
'वात्री' (३।२।१८२) इति घृन् । 'तोत्रं तु प्राजने वैष्णुकेऽपि
च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वैष्णुना निर्धृतम् । 'निर्धृतेऽक्ष-
द्युतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक् । 'इषुसुचान्तात् कः' (७।३।
५१) ॥*॥ 'वैष्णुकम्' इति पाठान्तरम् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तोदनदण्डस्य' ॥

आलानं वन्धस्तम्भे

आलेति ॥ आलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ०
अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । ('विभाषा लीयते'
(६।१।५१) इत्यात्वम्) ॥ (१) ॥*॥ वन्धस्य वन्धनस्य
स्तम्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्धनस्तम्भस्य' ॥

अथ शृङ्खला ।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्

अथेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यं खलति । 'खल संचलने, संचये
च' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।
१३४) । यद्वा, -शृङ्गात्प्राधान्यात् खलत्यनेन । 'पुंसि' (३।३।
११८) इति घः । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ('शृङ्खला पुंस्कटीकाभ्यां लोहरजौ च वन्धने'
(इति हैमः) ('शृङ्खला पुंस्कटीवत्त्ववन्धेऽपि निगडे त्रिषु' इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्धतेऽनेन । 'अदि वन्धने' (भ्वा०
आ० से०) । 'अन्दूहम्' (उ० १।९३) इति कृः । स्वार्थे
कन् (शप्ति० ५।४।५) । 'अन्दूः स्त्रियां स्यान्नगडे प्रभेदे
भूषणस्य च' (इति मेदिनी) । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवच-
नान्यतिवर्तन्तेऽपि' (५) इति पुंस्त्वम् । यद्वा, -विनयादित्वात्

१—तथा च माघश्लेषः—'वध्वापराणि परितो निगडान्यलंवीव'
इति—इति मुकुटः ॥

(५।४।३४) ठक् । 'इसुसु-' (७।३।५१) इति कादेशः । 'कि-
ऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ निर्गतो गडः सेचन-
मस्मात् । कठिनत्वात् । निगलति वा । 'गल अदने' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'शृङ्खलस्य' 'वेडी' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः खियाम् ॥४१॥

अङ्कुशेति ॥ अङ्कुशतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'सानसिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ सरति अन्तर्गच्छति, अनया वा । 'सृ गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'सृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति
निः ॥*॥ तालव्योष्मादिरपि । शृणाति । 'शृ हिंसायाम्'
(क्र्या० प० से०) । 'शृणिपृष्णिपार्णि-' (उ० ४।५२) इति
साधुः । 'शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च तृणवाचकः' इति
शभेदः ॥ (२) ॥*॥ 'आरक्षमभ्रमवमस्य सृणिं शिताग्रम्' इति
तु माघस्य प्रमादः । सृणेः स्त्रीत्वात् ॥*॥ द्वे 'अङ्कुशस्य' ॥
दूष्या कक्ष्या चरत्रा च

द्विति ॥ दूष्यतेऽनया । 'दूष वैकृले' (दि० प० अ०) ।
प्यन्तः । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्युत् । 'अचो यत्' (३।१।
९६) । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीवं वल्ले च तद्गृहे' (इति
मेदिनी) ।—चूष्यते पीयते प्रष्टमासेनादृश्यतां नीयते । 'चूष
पाने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि 'वयर्थे कः' (वा० ३।३।
५८) । 'चूषा' इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ कक्षे भवा ।
'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या बृहत्किायां
स्यात्काष्ठ्यां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च' । 'कार्यं
हेतौ प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनया ।
'वृज् वरणे' (खा० उ० से०) । बाहुलकादत्रः । यद्वा,—वरं
त्रायते । 'वैह् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गजमध्यवन्ध-
नस्य' ॥

कल्पना सज्जना समे ।

केति ॥ कल्पनम् । 'कृषू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
प्यन्तः । 'प्यासश्च' (३।३।१०७) इति युच् । 'अथ
कल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री क्लीवं क्लृप्तौ च कल्पने' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एवं 'षज्ज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
प्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । 'सज्जनं तु भवेत्क्लीवमुपरक्षण-
घटयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पत्न्याणाद्यारोपणेन
सज्जीकरणस्य' ॥

१—'पृष्णिपृष्णि-' (पृष्णिः=करिणः)—इति तु सिद्धान्तकौमुद्यां
पाठः ॥ २—'खियाम्' इत्येकदेशेन स्त्रीपुंसश्चन्दसमुदायो लभ्यते ।
तेन सृणेः पुंसत्वमपि इति सुभूत्यादयः । खियामिति प्रायिकत्वा-
दुक्तम्, इति तु वयम्—इति मुकुटः ॥ ३—इदं च कार्यशब्दाध-
वोधकत्वात्प्रकृतानुपपत्त्युक्तम् ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥४२॥

प्रेति ॥ प्रकर्षेण वीयतेऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प०
अ०) 'वीज्यात्वरिभ्यो निः' (उ० ४।४८) । प्रवेणिः स्त्री
कुथावेण्योः' (इति मेदिनी) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५)
इति वा ङीप् । आस्तीर्यते, अनेन वा । 'स्तृन् आच्छा-
दने' (क्र्या० उ० से०) । कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।
११७) वा ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनेन । 'वृज् वरणे'
(खा० उ० से०) । 'कृपूवृहशिभ्यो नः' (उ० ३।१०) यद्वा,—
बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वर्णः
स्वर्णे व्रते स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे ।
भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च चूर्णं
तु कुङ्कुमे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ परिस्तूयते । 'दृज् स्तुतौ'
(अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ।
परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्त्वात् । यद्वा,—परिगतः
स्तोमोऽत्र । 'यत्किायायुक्ताः (तं प्रति)' (वा० १।४।५९) इति
परेः स्तौति प्रत्यनुपसर्गत्वाच्च पः (८।३।६५) ॥ (४) ॥*॥
कुथ्नाति । 'कुन्थ दीप्तौ' (क्र्या० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । 'दहदश-' (३।१।२४) इति निर्देशात्कचिदक्षि-
त्यपि नलोपः । यद्वा,—कुन्थत्यशोभाम् 'कुथि हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च उम् । 'इयु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा,—कुथ्यति । 'कुथ
पूतीभावे' (दि० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि' (इति
मेदिनी) । क्लीवेऽपि । 'स्त्री प्रवेणी' । 'कुथं त्रिषु' इति
वोपालितः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गजोपर्यास्तरणचित्र-
कम्बलस्य' ॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम्

वीति ॥ वेति, स्म युद्धादिकर्मणः । 'वी गत्यादौ' (अ०
प० से०) । अजति स्म वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वीतमसारगजे
स्यादङ्कुशकर्मण्यसारतुरगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सारो बलमस्य । हस्ती चाश्वश्च । सेनाहत्वादेकत्वम् (२।४।२)
॥*॥ एकम् 'निर्वलहस्तिगजसमूहस्य' ॥

वारी तु गजवन्धनी ॥४३॥

वेति ॥ वार्यतेऽनया । 'वृज्' (खा० उ० से०)
प्यन्तः । 'वसिचपियजि-' (उ० ४।१२५) इतीच् । 'वारी

१—सिद्धान्तकौमुद्यां तु 'कृवृज्'सिद्धपन्थनिस्त्वभिभ्यो निट्' इति
पाठो दृश्यते ॥ २—मुकुटस्तु—उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्परने 'उप-
सर्गात्' (८।३।६५) इत्यादिना पत्वम्—इत्याह । युक्तं चैतत् ।
अन्यथा पूर्वकल्पे पत्वं दुर्वारम् ॥ ३—अस्यायस्य भाष्यविरुद्धत्वा-
त्तृतीयप्रकार एव साधुः ॥

स्याद्रजवन्धन्यां कलदयामपि योषिति । वारिर्वागजवन्ध-
न्योः स्त्री ह्रीवेऽन्वुति बालके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
वध्यतेऽस्याम् । 'वन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०) । अधि-
करणे ल्युट् (३।३।११७) । गजस्य वन्धनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गजवन्धनशालायाः' ॥

घोटके पीतितुरंगतुरंगाश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

घोटेति ॥ घोटते । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥*॥ पचाद्यचि 'घोटः' अपि ।
'घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः' इति रभसः ॥ (१)
॥*॥ पिवति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् (३।३।
१७४) । 'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'पीतिर्नधे'
स्त्रियां पाने' (इति मेदिनी) ॥ 'वीति' इति पाठे—वेति ।
'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
'वीतिरध्वेऽश्वे' गतौ । प्रजने धावने दीप्तौ इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ तोरणम् । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) ।
'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) बाहुलकात् । घञ् (३।३।१८)
वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । तुरेण त्वरया गच्छति । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'तुरगो चाश्व-
गन्धायां तुरगश्चित्तवाजिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रुपु-
लटि-' (उ० १।१।५१) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ तुरेण
गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'खच् वा डित्'
(वा० ३।२।३८) । 'अरुद्धिष-' (६।३।६७) इति सुम् ॥
(४) ॥*॥ (६) ॥*॥ अवदयं वजति । 'वज गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'आवदयका-' (३।३।१७०) इति णिनिः । यद्वा,—
वानाः पक्षा अभूवन् यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'वाजी
बाणाश्चपक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ उह्यते, अनेन
वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि करणे वा घञ्
(३।३।१९) । बाह्यते वाप्यन्तः । अच् (३।३।५६) । बाहते ।
'बाह प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'बाहो भुजे पुमान्मानमेदाश्चवृषवायुषु' (इति मेदिनी) ॥
(८) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिप् । मुकुटस्तु—'लामदिप-
द्यतिपृश्निभ्यो वनिप्' (उ० ४।१।१३)—इत्याह । तत्र ।
तत्र कनिपो विधानाहुणाभावप्रसङ्गात् । यद्वा,—अर्वेति ।
'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् कनिच् । मुकुट-
स्तु—बाहुलकाद्वा निप् । 'राल्लोपः' (६।४।२१) । इति (सुभू-
तिः)—इत्याह । तत्र । वनिविवौ बाहुलकस्यानुपयोगात् ।
'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् ।

उणादिषु वनिपो दर्शनात् । कौ सलादौ किति अनुनासिके
च राल्लोपस्य विहितत्वेन वनिपि तदसंभवात् । लोपं विनापि
रूपसिद्धेश्च । 'अर्वा तुरंगमे पुंति कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ गन्धमर्वेति । 'अर्व गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः
(वा० ६।१।९४) । 'गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने
च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च' (इति हैमः) ॥
(१०) ॥*॥ हयति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । हिनोति वा । 'हि गतौ' (स्वा० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ सिन्धुषु भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशो-
द्भवे हये । मणिमन्धेऽपि' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ सपति
सेनार्या समवेति । 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०) ।
क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१३) ॥*॥ त्रयो-
दश 'घोटकस्य' ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजेति ॥ अजन्म् । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) । आजेन क्षेपेणानेयाः प्रापणीया
आयत्ता वा । 'अर्धं कुलीनमाजानेयं, शार्वं किशोरं भुवते'
इति नाममाला । 'शक्तिभिर्मिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदे पदे ।
आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥
(१) ॥*॥ कुलस्यापल्यानि । 'कुलात् खः' (५।१।१३९) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कुलीनाश्वानाम्' ॥

विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

वीति ॥ विनीयन्ते सः । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । सुशिक्षिताः । 'विनीतः सुव-
हाश्वे स्याद्विज्यपि पुमांस्त्रिषु । जितेन्द्रियेऽपनीते च निमृते
विनयान्विते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ साधुवहनशीलाः ।
'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः । मुकुटस्तु—'साधुकारिणि च' (वा० ३।१।७८)
इति णिनिः—इत्याह । तत्र । एवं सति णिनिना गता-
र्थत्वात् साधुशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सम्यग्गतिमतां वाजिनाम्' ॥

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाल्हिका हयाः ।

वेति ॥ वनायुषु देशेषु जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्डः'
(३।२।९७) । आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीक
उक्तः' इति रत्नकोषः ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥
(१) ॥*॥ पारसीके देशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ काम्बोजेषु भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।
५३) इत्यर्थे कच्छायण् (४।२।१३३) ॥ (१) ॥*॥ बाल्हि-
कदेशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७) इत्यण् । 'बाल्हिकं
बाल्हिकं धीरहिहुनोर्नाध्वदेशयोः' इति त्रिकाण्डशेषतो

दीर्घमध्योऽपि ॥ (१) ॥*॥ एते ह्यविशेषाः प्रत्येकं भिन्नाः ।
—‘वनायुजः पारसीक उक्तः’ इति रत्नकोषात्, ‘श्वेताश्वं
कर्काख्यं, वनायुजमपि पारसीकं तु’ इति नाममालायाश्च
द्वयोः पर्यायता—इत्यपरे ॥ एकं ‘भिन्नदेशीयाश्वानाम्’ ॥

ययुरश्वोऽश्वमेधीयः

येति ॥ याति । ‘या प्रापणे’ (अ० प० अ०) । ‘ओ
द्वे च’ (उ० १।२१) इति कुः । ‘ययुः पुमानश्वमेधतुरगे
च तुरंगमे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वमेधाय हितः ।
‘अश्वमेधाच्छ च’ () ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अश्वमेधीय-
वाहस्य’ ॥

जवनस्तु जवाधिकः ॥४५॥

जेति ॥ जवनशीलः । ‘जु’ इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे
च । ‘जुचङ्गम्य-’ (३।२।१५०) इति युच् । ‘जवनं तु
स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
जवेन वेगेनाधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अधिकवेगस्य’ ॥

पृष्ठः स्थौरी

प्रिति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा पृष्ठमस्य । ‘अन्येभ्योऽपि-’
(वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (१) ॥*॥ स्थूलस्येदम् ।
‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । रलयोरेकत्वम् । स्थौरं बल-
मस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) । ‘स्थौरी पृष्ठः पृष्ठबहः’ इति
त्रोपालितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘भारवाहिनोऽश्वस्य’ ॥

सितः कर्कः

सीति ॥ करोति, क्रियते वा । ‘कृदाधा-’ (उ० ३।४०)
इति कः । ‘कर्कः कर्केतने वहौ शुक्राश्वे दर्पणे घटे’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘शुक्राश्वस्य’ ॥

रथ्यो वोढा रथस्य यः ।

रेति ॥ रथं वहति । ‘तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्’ (४।४।
७६) इति यत् । ‘रथ्या रथौघविशिखावर्तनीषु च योषिति ।
रथवोढरि पुंलिङ्गः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘रथ-
वाहकाश्वस्य’ ॥

वालः किशोरः

वेति ॥ कशति । ‘कश शब्दे’ (अ० आ० से०) । किञ्चिच्छ-
वति वा । ‘शु गतौ’ (भा० प० अ०) । ‘शव गतौ’ (भा० प०
से०) वा । ‘किशोरादयः’ (उ० १।६५) इति साधुः । ‘अथ
किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपष्णौषधौ च स्यात्तरुणावस्थ-
सूर्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अश्ववालस्य’ ॥

वाम्यश्वा वडवा

वेति ॥ वामयति । ‘डुवम उद्विरणे’ (भा० प० से०) ।
स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । ‘मितां हसः’ (६।४।९२)
अमर० ३६

इत्यत्र ‘वा’ इत्यनुवृत्तेर्न ह्रस्वः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा,—
वं वरुणममति । तेनाभ्यते वा । ‘अम गलादिषु’ (भा० प०
से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) घच् (३।३।१९९) वा । मुकुट-
स्तु—वमत्युद्विरति गर्भम् । ‘ज्वलिति-’ (३।१।१४०) इति
णः—इत्याह । तच्च । ‘नोदातोपदेशस्य’ (६।३।३४) इति
वृद्धिनिषेधात् । ‘वामी शृगालीवडवारासमीकरसीषु च’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वजातिः अजादि (४।१।४) पाठा-
द्याप् ॥ (२) ॥*॥ बलं सामर्थ्यमतिशयितमस्याः । ‘अन्ये-
भ्योऽपि-’ (वा० ५।१।१०९) इति वः । बलं वाति वा ।
‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । बलेन वजति वा ।
‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०९) इति डः । डलयोरेकत्वम् ।
‘वडवा द्विजयोषिति । अध्यायां कुम्भदास्यां च नारीजात्यन्तरे-
ऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वडवायाः’ ॥

वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

वेति ॥ वडवानां समूहः । ‘खण्डिकादिभ्यश्च’ । (४।२।
४५) इत्यच् । ‘वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम् ।
पाताले न स्त्रियां पुंस्ति ब्राह्मणे वडवानले’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘अश्वसमूहस्य’ ॥

त्रिज्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकैः गम्यते ।

त्रीति ॥ अश्वेन एकाहेनातिक्रम्यते । ‘अश्वस्यैकाहगमः’
(५।२।१९) इति खज् (१) ॥*॥ एकम् ‘एकदिनगम्य-
देशस्य’ ॥

कश्यं तु मध्यमश्वानाम्

केति ॥ अश्वदेस्ताडनी, ताडनं वा कशा, तामर्हति ।
दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । ‘कश्यं त्रिषु कशाहं
स्यात्कीवं मयाध्वमध्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘अश्वमध्यस्य’ ॥

हेपा हेपा च निस्वनः ॥४७॥

हेपेति ॥ हेषणम् । हेषणम् । ‘हेपृ हेपृ शब्दे’ (भा०
आ० से०) । ‘शुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अश्वशब्दस्य’ ॥

निगालस्तु गलोदेशे

नीति ॥ निगालत्यनेन । ‘गल अदने’ (भा० प० से०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घज् । निगरत्यनेन वा ।
‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । ‘उज्योर्घः’ (३।३।२९) इति

२—विकल्पद्वयमध्यस्यस्य विधेर्नित्यत्वस्यैव सर्वैरक्षीकारात् विक-
ल्पानुवृत्तौ मानाभावः । अत एवाश्चः सिद्धान्तकौमुद्यां ‘वृत्तिकृत्’
इत्युक्तम् । अत एव ‘ज्वलहलललनमामनुपसर्गाद्वा’ इत्यन्तर्गणस्यैव
‘वा’पदसाधक्यम् । तस्मात् ‘गलावावनुवर्मां च’ इत्यत्र सर्वसंमतः,
‘वा’पदानुवृत्त्या मित्वस्यैव पाक्षिकत्वम् ॥ २—इदं च ‘अवनि-
कमिचमीनाम्’ (वा० ७।३।३४) इत्यस्यास्मरणमूलकम् ॥

घञ् । 'अचि धिभापा' (८१२३१) इति वा लः ॥ (१) ॥ * ॥ गलस्योद्देशः समीपभागः ॥ (२) ॥ * ॥ 'घण्टावन्ध-
समीपस्यो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः
गुभकृन्मतः' इत्यध्यात्मम् ॥ * ॥ द्वे 'ग्रीवायाः समीप-
भागस्य' ॥

वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत् ।

व्रित्ति ॥ अध्वानां समूहः । 'केशाश्वभ्यां यच्छावन्ध-
तरस्याम्' (४१२४८) ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे 'तस्य समूहः'
(४१२३७) इत्यण् ।—'अनुदात्तादेरञ्' (४१२४४)—
इति मुकुटः । तच्च । कश्चन्तत्वेनाश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥
(३) ॥ * ॥ द्वे 'अश्ववृन्दस्य' ॥

आस्कन्दितं धोरितकं रेचितं वलितं हृतम् ॥४८॥
गतयोऽमूः पञ्च धाराः

आस्केति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः'
(भ्वा० प० अ०) स्वार्थे ण्यन्तः । भावे क्तः (३१३११४) ।
आस्कन्दः संजातोऽस्य वा, तारकादित्वात् (५१२३६) इतच् ।
एवमिण्लोपाभावश्च नानुपपन्नः ('उत्तेरितमुपकण्ठमा-
स्कन्दितकमित्यपि । उत्तुल्लोत्तुल्य गमनं कोपादेवाखिलैः
पदैः' इति हैममाला) ॥ (१) ॥ * ॥ धोरणम् । 'धोर्क गति-
चातुर्ये' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३१३११४) । स्वार्थे
कन् (ज्ञापि० ५१४५) । 'अथ धौरितकं धौर्यं धा(धो)-
रणं धौरितं च तत्' इति वाचस्पतिः । वृद्धिमत्पाठे
प्रज्ञाद्यण् (५१४३८) बोध्यः । ('तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं
धौरितं च तत् । वभुकृद्गतिश्चोडगतिवत्' इति हैमनाम-
माला) ॥ (१) ॥ * ॥ रेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ०
अ०) ण्यन्तः । क्तः (३१३११४) ('उत्तेजितं रेचितं
स्यान्ध्यवेगेन वा गतिः' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥ * ॥
वलनम् । 'वल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१३११४) ।
('वलितं पुनः । अप्रकायसमुल्लासकृत्वितायं नतत्रिकम्'
इति नाममाला) ॥ (१) ॥ * ॥ ह्वनम् । 'ह्वञ् गतौ' (भ्वा०
आ० अ०) । क्तः (३१३११४) । ('हृतं तु लङ्घनं पक्षि-
मृगगलनहारकम्' इति हैमः) । 'हृतमधस्य गतौ हृतक्रिमा-
त्रके' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ अमूर्ध्वानां पञ्च गतयः ॥ * ॥
धार्यन्तेऽश्वा अत्र, अनया वा । 'धृञ् धारणे' ण्यन्तः ।
(भ्वा० उ० अ०) । मिदाद्यङ् (३१३१०४) । ('धारा
सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरंगगतिपञ्चके' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥
'गतिविशेषाणाम्' एकैकम् ॥

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घविति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३१११३४) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रोथति । 'प्रोथ् पर्याप्तौ'
(भ्वा० उ० से०) । अच् (३१११३४) । 'प्रोथोऽस्त्री

हयघोणायां ना कव्यामध्वने त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'अश्वभ्रमणस्य' ॥

कविका तु खलीनोऽस्त्री

केति ॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) ।
'अच इः' (उ० ४११३९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१-
४५) । यद्वा,—'कृञादिभ्यो जुन्—' (उ० ५१३५) । टाप्
(४११४) इत्वम् (७३१४४) ॥ (१) ॥ * ॥ खे मुखविले
लीनः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'खलीनस्य' 'कडिभाली' इति
ख्यातायाः ॥

शफं क्लीवे खुरः पुमान् ॥४९॥

शेति ॥ शं फणति । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३१२१०१) इति डः । पृषोदरादिः
(६३११०९) । 'शफं मूले तरुणां स्याद्गवादीनां खुरेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प०
से०) । 'इगुपध—' (३१११३५) इति कः । 'खुरः कोलदले
शफे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पादस्य' ॥

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले

प्विति ॥ पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे' () । अच्
(३१११३४) । पृषोदरादिः (६३११०९) । 'पुच्छभाण्ड—'
(३११२०) इति निपातनाद्वा ।—इगुपधत्वात् को वा—इति
मुकुटधिन्यः । अन्तरङ्गत्वात्तुकि सतीगुपधत्वाभावात् ।
'पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्यात्लाङ्गूले पुच्छमिष्यते' इति मेदिनी ॥
(१) ॥ * ॥ ल्यते । बाहुलकान्मक् ॥ (२) ॥ * ॥ लङ्गति ।
'लङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ'
(उ० ४१९०) प्रज्ञाद्यण् (५१४३८) । 'लाङ्गूलं पुच्छशेफयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पुच्छस्य' ॥

वालहस्तश्च वालधिः ।

वेति ॥ 'वालो ना कुन्तलेऽधस्य गजस्यापि च वालधौ'
(इति पर्वगायादौ मेदिनी) । वालो हस्त इव । दंशादिनिवार-
कत्वात् । वालानां हस्तः समूहो वा ॥ (१) ॥ * ॥ वाला
धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३१३१९३) इति किः ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'केशवल्गुलाङ्गूलमात्रस्य' ॥

त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

त्रीति ॥ उपावर्तते स्म । 'वृद्ध वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) अकर्मकत्वात् (३१४१७२) क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ लुठति
स्म । 'लुठ प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१४१७२) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'श्रमशान्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुठितस्या-
श्वस्य' ॥

याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।

येति ॥ यान्त्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'करणा—' (३१३११७) इति ल्युट् । चक्रमस्यास्ति ।

इनिः (५।२।११५) । युद्धायेदम् । तस्मिन् ॥३॥ शतमङ्ग-
न्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥३॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रलवणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (३।२।१४८) ।
'स्यन्दनं तु स्तुतौ नीरे, तिनितो ना रथेऽस्त्रियाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ रमन्तेऽत्र, अनेन वा । 'हृनिकुषिनी-
रमिकाशिभ्यः क्यन्' (उ० २।२) मलोपः (६।४।३७) । 'रथः
पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'रथस्य' ॥

असौ पुण्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

असाविति ॥ पुण्य इव रथः । पुण्ये यात्रोत्सवादौ रथो
वा । अन्तस्थमध्या ॥३॥ (पुण्यरथ इति) पकारमध्यपाठे तु
सुकुमारत्वात् 'पुण्यमिव रथः' इति विग्रहः ॥ (१) ॥३॥ एकं
'युद्धं विना यात्रोत्सवादौ सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य' ॥

कर्णोरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।

केति ॥ कर्णसाध्या श्रवणक्रियोपचारात् कर्णः । कर्णो-
ऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । कर्णा चासौ रथश्च शब्दमा-
त्रेण रथः । नतु वस्तुतो रथः । यद्वा, -सामीप्यात्कर्णशब्देन
स्कन्दो लक्ष्यते । कर्णः=स्कन्धः । सोऽस्त्यस्य बाहकत्वेन ।
स्कन्धवाह्यः । स चासौ रथश्च । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७)
इति दीर्घः ॥ (१) ॥३॥ प्रोक्षते, अनेन वा । 'बह प्रापणे'
(भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (२) ॥३॥
वीयतेऽनेन । 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० से०) । ल्युट्
(३।३।११७) ॥३॥ 'हयनम्' इति पाठे 'हय गतौ' (भ्वा०
प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'पुरुष-
स्कन्धवाह्यस्य यानविशेषस्य' 'डोला' इति ख्यातस्य ॥
क्रीवेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्

क्रीति ॥ अनिति चीत्करोति । 'अन प्राणने' (अ० प०
से०) । अयुर् (उ० ४।१८९) । -करणेऽयुर्-इति मुकुटः ।
तत्र । करणत्वासंभवात् । कर्तृत्वौचित्याच्च ॥ (१) ॥३॥
शक्नोति भारं वोढुम्, जीवयितुं वा । तदुक्तम्—'शकटः
शाकिनी गावो यानमास्कन्दनं स्वनम् । अनूपः पर्वतो राजा
दुर्भिक्षे नव वृत्तयः' इति । 'शकृ शक्तौ' (खा० प० अ०) ।
'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शक-
टस्य' ॥

गन्त्री कम्बलिवाहकम् ॥ ५२ ॥

गेति ॥ गम्यतेऽनया । घृन् (उ० ४।१४९) । पितृवन्टीप्
(४।१।४९) ॥ (१) ॥३॥ कम्बलः सास्त्राऽस्यास्ति । इनिः
(५।२।११५) । कम्बलिमिदृषैरुह्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शकटि-
कायाः' ॥

शिविका याप्ययानं स्यात्

शीति ॥ शिवैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा, -शिवं

करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्युल् ॥
(१) ॥३॥ याप्यैरधर्मैर्वाह्यं यानम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पालकी'
इति ख्यातायाः ॥

दोला प्रेक्षादिका स्त्रियाम् ।

द्विति ॥ दोलयति, दोल्यते वा । 'दुल उत्क्षेपे' चुरादिः ।
अन् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा (१) ॥३॥ प्रेक्ष्यते ।
'इस्त्रि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'दोला
प्रेक्षः पुमान् प्रेक्षन्, निश्रेणिर्धरोहणी' इति रत्नकोषः ॥ (२)
॥३॥ आदिना शयनखट्वाद्यादिदोला ॥३॥ द्वे 'दोलायाः'
'हिंदोला' इति ख्यातायाः । 'डोली' इति ख्याताया वा ॥
उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥

उभाविति ॥ द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विकारः । 'प्राणिजता-
दिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) । द्वैपेन वैयाघ्रेण च चर्मणा परि-
वृतो रथः । 'द्वैपवैयाघ्रादञ्' (४।२।१२) ॥ (१) ॥३॥ (२)
॥३॥ 'व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' द्वे ॥

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।

पेति ॥ 'स्यात्पाण्डुकम्बलः धेतप्रावारआवभेदयोः'
(इति मेदिनी) । पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः । 'पाण्डुकम्बला-
दिनिः' (४।२।११) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'शुक्लकम्बलवेष्टित-
रथस्य' ॥

रथे काम्बलवस्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

रेति ॥ कम्बलेन वस्त्रेण च आवृतो रथः । 'परिवृतो रथः'
(४।२।१०) इत्यण् ॥ (१) ॥३॥ आदिना चामक्षौमदौकूलादि-
ग्रहः ॥३॥ एकैकम् 'कम्बलाद्यावृतरथस्य' ॥

त्रिषु द्वैपादयः

त्रीति ॥ (द्वैपादयो बालान्ताः) ॥

रथ्या रथकथ्या रथव्रजे ।

रेति ॥ रथानां समूहः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति
यत् । 'रथ्यो रथोऽथे रथवोडरि । रथ्या तु रथसंघाते
प्रतोल्यां पथि चत्वरं' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ 'इनित्रकट्य-
चथ' (४।२।५१) ॥ (२) ॥३॥ रथानां व्रजः ॥ (३) ॥३॥
त्रीणि 'रथसमूहस्य' ॥

धूः स्त्री क्रीवे यानमुखं

ध्विति ॥ ध्रुवति । 'ध्रुवां हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)
'भ्राजभास-' (३।२।१७७) इति क्तिप् । 'राल्लोपः' (६।४।२९) ।
'ध्रुवः' (८।२।७६) इति दीर्घः । 'ध्रुवान्मुखभारयोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥३॥ यानस्य मुखं पुरोभागः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'वोद्वन्धनस्थानस्य' ॥

स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

स्येति ॥ रथस्याङ्गम् ॥ (१) ॥३॥ अपकीर्यते स्वस्थाने

क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३३१५७) ।
'अपस्करो रथाङ्गम्' (६१११४९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'चक्रमिच्छस्य रथारम्भकस्य' ॥

चक्रं रथाङ्गम्

चेति ॥ क्रियते गतिरनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३३१५८) ।
'कृजादीनां के' (वा० ६१११२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके
पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारो-
पकरणस्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
रथस्याङ्गम् । 'रथाङ्गं न द्वयोश्चके ना चक्राङ्गविहङ्गमे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्य' ॥

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।

तेति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूत्प्रधिभागः ॥*॥ नयति
रथम् । 'नियो मिः' (उ० ४१४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे कूप-
त्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रधी-
यतेऽनेन । 'डुधाव्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः'
(३३१९२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्यान्तस्य' ॥

पिण्डिका नाभिः

पीति ॥ पिण्ड्यतेऽरा यस्याम् । 'पिण्डि संघाते' (भ्वा०
आ० से०) । 'हलश्च' (३३१९२१) इति घञ् । गौरादिः
(४११४१) । स्थायै कन् (ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (१) ॥*॥
नह्यन्तेऽरा अत्र । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहो
भश्च' (उ० ४१९२६) इतीव हस्य सः । यद्वा, नभ्यतेऽक्षेण ।
'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इव(ण)जादिभ्यः'
(वा० ३३११०८) । 'नाभिर्मुख्यरूपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः
पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथचक्रमध्ये मण्डला-
कारायाः' ॥

अक्षायक्रीलके तु द्वयोरणिः ॥५६॥

अक्षेति ॥ अक्षस्य नाभिःक्षेप्यस्यान्ते क्रीलके । अणति ।
'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४१११८) । 'अणि-
राणिवदक्षायक्रीले स्यादश्रिमीमयोः' इति विध्वः । 'अणिराणि-
दक्षायक्रीलाश्रिमीमसु द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वे
'अक्षायक्रीलकस्य' ॥

१-इदं च 'रथारम्भकं चक्रादन्यत्' इति भट्टश्रीरस्वामि-
ग्रन्थानुरोधेनोक्तम् । सुबुद्धस्तु-सामान्येन रथस्याङ्गमक्षयुगचक्रादि-
कमपस्करः-इति, अथे-रथाङ्गत्वेनैव गतार्थस्यापि 'चक्रम्' इति
विशेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय 'तस्यान्ते नेमिः' इत्युक्तये च
रथाङ्गस्यानुवादः-इति च प्रोक्तवान् ॥ २-'कृदिकारात्' इति
टीपि 'अणी' आणी च । 'समाधुर्या वाणीमनो हरति' इति
दमयन्तीहेपात् ॥

रथगुप्तिर्वरुथो ना

रेति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥*॥ त्रियते रथो-
ऽनेन । 'जृवृब्भ्यान्वयन्' (उ० २१६) । 'वरुथो रथगुप्तौ
स्यात्' वरुथं चर्मवेदमनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'परप्रहाणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहवदावरणस्य' ॥

कूवरस्तु युगंधरः ।

किति ॥ कूवते । 'कूड् शब्दे' (तु० आ० से०) । वाहु-
लकाद्वरच् । कुदादिः । 'कूवरस्त्रिषु चारौ ना कुञ्जकेऽस्त्री
युगंधरे' (इति मेदिनी) ।-कूयते-इति खामी ॥ (१)
॥*॥ युगं वोढुवन्धनकाष्ठं धारयति । 'संज्ञायाम् मृतृवृजि-'
(३२२४६) इति खच् । 'अरुर्द्विष-' (६१३६७) इति सुम् ॥
(२) ॥ द्वे 'युगकाष्ठवन्धनस्थानस्य' ॥

अनुकर्षो दार्वेधःस्थम्

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प०
अ०) । घञ् (३३१९९) । 'अनुकर्षो रथाधःस्थदारुण्यप्यनु-
कर्षणे' (इति मेदिनी) ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् । 'अनुकर्षा नाक्ष-
तलदार' इति चोपालितात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रथस्याध-
स्तलभागदारुणः' ॥

प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥५७॥

प्रेति ॥ प्रसज्यते । 'षज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३३१९९) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६३१२२) इति दीर्घः
॥ (१) ॥*॥ रथाङ्गयुगादन्ययुगं वृषभाणां दमनकाले
यदासज्यते, तस्यैकम् । खामी तु 'युगाद्युगः' इति पाठमा-
श्रित्य-युगेनातति । युगाद्वयादिः । तस्य युगो ना-इत्याह ।
अन्तेषु-युगान्तरं यद्वध्यते । तस्य-इत्याहुः । 'युगं द्वितीयं
प्रासङ्गः' इति कात्यः । एकम् 'अन्यवृषयुगमस्य' ॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ।

सेति ॥ सर्वं हस्त्यश्वरयादिदोलान्तम् । वाहयति । वहेः
स्वार्थेण्यन्तात्कर्तरी ल्युट् (३३१९१३) । अन्ये तु-बहस्य-
नेन । 'करणा-' (३३१९१७) इति ल्युट् । 'वाहनमाहितात्'
(८१४८) इति निपातनादीर्घः-इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ यान्य-
नेन । करणे ल्युट् (३३१९१७) 'यानं स्याद्वाहने गतौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ युज्यते अनेन वा । 'युजिर्
योगे' (रु० उ० अ०) । 'युग्यं च पत्रे' (३१११२९) इति
क्थवन्तो निपातः ॥ (३) ॥*॥ पतन्त्यनेन । 'पतु गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'दात्री-' (३२११८२) इति झृन् ।
'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ धोरति, अनेन वा । धोरयति वा । 'धोर्क गति-

१-हेमचन्द्रोऽपि खोपज्ञानाममालायां 'प्रासङ्गस्तु युगान्तरम्'
इति पठित्वा-द्वितीयं युगं युगान्तरम् । यत्काष्ठं वस्तानां दमन-
काले रक्त्तन्ध आतृष्यते । यन्मुनिः-युगं द्वितीयं प्रासङ्गः-इति
व्याख्यातवान् ॥

चातुर्यं' (भ्वा० प० से०) ल्युः (३१११३४) । ल्युट् (३१३-११३) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वाहनमात्रस्य' ॥
परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

पेति ॥ विनीतकानामिदम् । यद्वा,—विनीयते स्म । क्तः (३१२१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) । प्रज्ञाद्यण् (५१४-३८) ॥ (१) ॥*॥ परम्परया यद्वाह्यं वहति । शकटं यथा-रुढम् । तस्यैकम् 'परम्परावाहनस्य' ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिनः ।

आधविति ॥ आधोरयन्ति । ल्युः (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ हस्तिनं पान्ति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतो-ऽनुप-' (३१२१३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिनमारोहयन्ति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (३) ॥*॥ निपीदन्त्यवश्यम् । 'षट् लृ विशरणादिषु' (भ्वा० प० अ०) । आवश्यकं णिनिः (३१३१७०) । यद्वा,—निषा-दयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनम् । ग्रह्यादित्वात् (३१११३४) आवश्यकं (३१३१७०) वा णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हस्तिपकेषु' ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ५९
सव्येष्टृदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'यसु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ प्राजति । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । तृच् अन्तर्भा-वितण्यर्थो वा । 'वलादावार्धधातुके वेप्यते' (भाष्य० २१४-५६) इति वी. न ।—प्राजयति—इति स्वामि-मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । णिचि वीभावस्य नित्यत्वात् । 'प्राजयिता' इति रूप-प्रसङ्गाच्च । यदपि—वानुश्रुतेर्वीभावो नास्ति—इति स्वामिनो-क्तम् । तदपि चिन्त्यम् । वृत्त्यादौ वानुश्रुतेरदर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । तृच् (३१११३३) ॥ (३) ॥*॥ सुवति गमयति स्वाश्वान् । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३१२१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाष्मणीसुते । वन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रसूते प्रेरिते त्रिषु) इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शंसि क्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २१९४) । मुकुटस्तु 'नमृनेष्टृवष्टृ-' (उ० २१९५) । इति तृच्—इत्याह । तज्ज । नञादिषु क्षत्तुरग्रहणात् । यदपि—'क्षद स्वैर्ये, हिंसायां च' इत्यतस्तृच् (३१११३३) तृन् (३१२१३५) वा—इत्युक्तम् । तदपि न । उक्तपाठस्यादर्शनात् । 'खद स्वैर्ये' (भ्वा० प० से०) इति पाठस्य दर्शनाच्च ॥ (५) ॥*॥ सरत्यश्वान् । 'सू गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'सर्तेर्णिव'

(उ० ४१८९) इति घञिन् । सरयस्यापत्यम्, वा ॥ (६) ॥*॥ सव्ये वामे तिष्ठति । 'सव्ये स्थश्छन्दसि' (उ० २१०१) इत्यृन् ङिञ्च । 'स्थास्थिन्त्युणाम्' (८१३१७७) इति वक्तव्यात् षत्वम् । 'स्थास्थिन्त्युणाम्' इति पाठे तु सुपामादित्वात् (८१३-९८) षत्वम् । 'हलदन्तात्' (६१३१९) इत्यल्लक् ॥*॥ 'सव्येष्टृः' इत्यदन्तोऽपि । 'प्राजिता दक्षिणस्थश्च सादी सारथिश्च्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ट एव च' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि-' (३१२१४) इति कः ॥ (८) ॥*॥ रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' (चु० आ० से०) । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः । यद्वा,—रथ एव कुटुम्बम् । रथकुटुम्बमस्यास्ति । इनिः (५१२११५) । तस्य अष्टौ 'रथकुटुम्बिनः' ॥

रथिनः स्यन्दनारोहाः

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । इनिः । (५१२११५) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दनमारोहन्ति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३१२११) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथा-रुढस्य योद्धुः' ॥

अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

अश्वेति ॥ अश्वमारोहन्ति प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ सीदन्त्य-वश्यम् । 'षट् विशरणादौ' (तु० प० अ०) । 'आवश्यकाम्' (३१३१७०) इति णिनिः । 'सादी तुरंगमातङ्गरथारोहेषु' दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्ववाराणां' 'असवार' इति ख्यातस्य ॥

भटा योधाश्च योद्धारः

मेति ॥ भटति । 'भट भृतौ, परिभाषणे वा' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'भटः स्यात् पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बुध्यते । 'बुध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । अच् (३१११३४) ॥ (२) ॥*॥ तृच् (३१११३३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'योद्धुः' ॥

सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ 'रक्षति' (४१४३३) इति ठक् । 'सैनिकः सैन्यरक्षे च स्यात्सेनासमवेतके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रहरिकादेः' ॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सेनेति ॥ सेनायां समवेति । 'सेनाया वा' (४१४४५) इति ण्यः । 'सैन्यं सैनिकसेनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे ठक् (४१४११) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां मिलितस्यैक-देशीभूतस्य' ॥

१—इदमस्ति । चक्षिणः ख्यात् । वा लिटि । ततो वक्ष्यामि 'अजेर्वीभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा इति' इति भाष्ये स्पष्टमेव विकल्पानुवृत्तेरपलम्भादकिञ्चित्कारनेतत् ॥

१—तुना—प्रकृतवार्तिकोदाहरणेषु भाष्यकृता 'सव्येष्टा सारथिः' इत्युदाहरणदानेन कैयटेन 'स्थूशब्दः क्षप्रत्ययान्तः' इत्येवमुक्त्वात्वेन चोकारान्तपाठोऽप्रामाणिकः—इत्यल्लिङ्गः सूचिता ॥

वलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

वेति ॥ सहस्रं वलानि सन्ति येषाम् । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' (५।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'अण् च' (५।२।१०३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सहस्रसंख्याकेन गजादिना वलवतः' ॥

परिधिस्थः परिचरः

पेति ॥ परिधौ सेनान्ते तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ परितश्चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः' । 'प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य'—इत्यन्ये । रथगजादेश्चक्रपादादिरक्षकस्य—इति केचित् ॥

सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

सेनेति ॥ सेनां नयति । 'णीच् प्राप्ते' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाहिन्याः पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनापतेः' ॥

कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री

केति ॥ कञ्चयते । 'कचि वीसिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुक्तः । 'कञ्चुको वारवाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च । वर्षापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चु-क्यौषधिभेदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाणं वारयति, वृणोति वा । 'वृब् वरणे' (स्वा० उ० से०) । प्यन्तो वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (मयूरव्यंसकादित्वात् '२।१।७२') । राजदन्तादित्वात् (३।२।३१) वा परनिपातः । यद्वा,—वार-माच्छादकं वानमस्य । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चोलकाकृतिर्संनाहस्य' ॥

यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

वध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

वेति ॥ सारं सनोति । 'षण् दाने' (तु० प० से०) । कर्मणः शेषत्वविवक्षायामच् (३।१।१३४) । यद्वा,—सारं बल-मस्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'सारसनमप्युरस्त्रे तनुत्रिणां मेखलायां च' (इति मेदिनी) । विश्वेऽपि—'सारसनं मेखलायामुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्' इति ॥ (१) ॥*॥ अधिकमङ्गात् ॥*॥ क्वचित्तु 'सारसनाधिपाङ्गे' इति पाठः । यत्काल्यः—'अधिपाङ्गं सारसनम्' इति ॥*॥ दुर्गस्तु—'तस्य सारसनं हेयं धिपाङ्गं च निबन्धनम्' इति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चुकदाढ्याय मध्यकाये निबद्धस्य' ॥

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे

अथेति ॥ शीर्षस्य प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६)

इति कन् । शीर्षं कं मुखमस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ शिरसे हितम् । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इति शिरःशब्दस्य शीर्षनादेशः । 'ये चाभाव-' (६।४।१६८) इति टिलोपो न । 'शीर्षण्यं शीर्षरक्षणे' । 'शीर्षण्यो विशदे कचे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ शिर-स्त्रायते । 'त्रैव् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरस्त्रस्य' 'टोप' इति ख्यातस्य ॥

अथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।

उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ तनुं त्रायते । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति देहम् । 'वृब् वरणे' (स्वा० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ दंश्यतेऽनेन । 'दशि दंशनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'दंशनं वर्मदंशयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उरश्छायतेऽनेन । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेघे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥ कङ्कटे । 'ककि लौत्ये' (भ्वा० आ० से०) 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) स्वार्ये कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा,—कं सुखं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा ॥ (५) ॥*॥ जगता गृह्यते । 'प्राति-पदिकाद्वात्वर्थे-' (चु० ग० सू० २०३) इति णिच् (टिलोपश्च) । बाहुलकादरः । जागर्ति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा । 'जगरः कङ्कटो योगः संनाहः सादुर-श्छदः' इति बोपालितः ॥ (६) ॥*॥ कं वार्तं वधति । 'बन्धु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितपथर्थो वा । मूलविभु-जादिकः । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहे पटहेऽपि च' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'संनाहस्य' ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

आम्बिति ॥ आमुच्यते स्म । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतेरपि ॥ (२) ॥*॥ अपि नह्यते स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परिहितकचचादेः' ॥ (परिहितस्य वज्रादेः—इति सुकटः) ॥

संनद्धो वर्मितः संजो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

समिति ॥ संनहति, संनहते, स्म वा । अकर्मकत्वा-त्कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'संनद्धो वर्मिते व्यूढे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वर्मणा नह्यते स्म । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिच् । 'णाविष्टवत्' (वा० ६।४।११५) इति टिलोपः । वर्मे संजातमस्य वा । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (२) ॥*॥ सज्जति ।

‘पस्ज गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘अथ सज्जः स्यात्संनद्धे संसृते त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ दंशः संजातोऽस्य । इतच् (५।२।३६) । यद्वा-दंश्यते स्म । ‘दक्षि दंशनादौ’ (चु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ व्यूढो धृतः कङ्कटो येन ॥ (५) ॥*॥ पद्य ‘धृत-संनाहस्य’ ॥

त्रिष्वामुक्तादयः

त्रीति ॥ आमुक्तादयो व्यूढकङ्कटान्ताः ॥

वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

चेति ॥ कवचिनां समूहः । ‘ठञ् कवचिनश्च’ (४।२।४१) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘धृतसंनाहानां गणस्य’ ॥

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पदश्च पदिकश्च

पेति ॥ पादाभ्यामतति । ‘अत सातल्यगमने’ (भ्वा० प० से०) । ‘अज्यतिभ्यां च’ (उ० ४।१३०) ‘पादे च’ (उ० ४।१३१) इतीप् । ‘पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु’ (६।३।५२) इति पदः ॥ (१) ॥*॥ एवं पदाजिः ॥ (५) ॥*॥ मुकुटस्तु—‘इजजादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) इतीच्—इत्याह । तत्र । ‘त्रियाम्’ ‘अकर्तरि च कारके’ ‘भावे’ इत्यधिकारे तस्य विहितत्वेन ‘अतति’ ‘अजति’ इति विग्रहस्य विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ पद्यते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । बाहुलकातिः । किच् (३।३।१७४) वा । ‘पत्तिः सेनाभित्पद्मयोगैर्गतौ’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पादाभ्यां गच्छति । ‘अन्येष्वपि—’ (वा० ३।२।४८) इति ङः । ‘पादस्य—’ (६।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥*॥ पदातिरेव । विनयादि-त्वात् (५।४।३४) ठक् । पादाभ्यामतति । बाहुलकादिको वा ॥*॥ ‘पादाविकः’ इति कचित्पाठः । पादाभ्यामवति । ‘अव रक्षणदौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिकः । यद्वा,—पादेनावो रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । ‘तत्र नियुक्तः’ (४।४।६९) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ पद्यां गच्छति । पादेन समा-नार्थः पच्छब्दोऽस्ति । ङः (वा० ३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ पादाभ्यां चरति । ‘पर्षादिभ्यः छत्’ (४।४।१०) । ‘इके चरतौ’ (वा० ६।३।५३) इति पद्मावः ॥ (७) ॥*॥ पादात-शब्दोऽप्यत्र । ‘पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः’ इत्य-मरमाला । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—मूलविभुजादिके पादातः—इति । तत्र । ‘पादाभ्यां अतति’ इति विग्रहेण पचाद्यचा गतार्थत्वात् ॥*॥ सप्त ‘पदातेः’ ॥

अथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

अथेति ॥ पदातीनां समूहः । ‘भिक्षादिभ्योऽण्’ (४।२।३८) ॥ (१) ॥*॥ पत्तीनां संहतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पदाति-समूहस्य’ ॥

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

शेति ॥ शस्त्रमाजीवति उपजीवति । ‘जीव प्राणधारणे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ काण्डानि शस्त्राणि पृष्ठे यस्य ॥*॥ ‘काण्डस्पृष्टः’ इति मुकुटः । स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । ‘वाहिताभ्यादिषु’ (२।२।३७) इति परनिपातः ॥ (२) ॥*॥ आयुधेन जीवति । ‘आयुधाच्छ च’ (४।४।१४) ॥ (३) ॥*॥ चात् ठञ् ॥ (४) ॥*॥ नत्वार्त्ति ‘शस्त्रजीविनः’ ॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्गवत् ।

क्रिति ॥ कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥*॥ शोभनः प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विशिखोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कृतो-ऽभ्यस्तः पुङ्गवः पुङ्ग्वयुक्तः शरो येन ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘सम्यक्कृतशराभ्यासस्य’ ॥

अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

अपेति ॥ अपराद्धः पृषत्को चाणोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्याद्वेध्यात् च्युतो भ्रष्टः सायको यस्य ॥*॥ एकं ‘लक्ष्या-प्रातशरस्य’ ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निपङ्गुस्त्री धनुर्धरः ।

थेति ॥ ‘धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च’ (इति मेदिनी) । धन्वाऽस्यास्ति । त्रीत्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥*॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् (५।२।१४) । ‘तसौ मत्वर्थे’ (१।४।१९) इति मत्वम् ॥ (२) ॥*॥ धनुः प्रहरणमस्य । ‘तदस्य प्रहरणम्’ (४।४।५७) इति ठक् । ‘इमुकुत्तान्तात् कः’ (७।३।५१) ॥ (३) ॥*॥ निपङ्गोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ ‘अस्त्रं प्रहरणे चापे’ इति विश्वः । अस्त्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ धरति । ‘धृञ् धारणे’ (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । धनुषो धरः ॥ (६) ॥*॥ पद ‘धनुर्धरस्य’ ॥

स्यात्काण्डचास्तु काण्डीरः

स्यादिति ॥ ‘काण्डः स्तम्भे तद्वत्कण्ठे चाणोऽवसर-नीरयोः । कुत्सिते वृक्षमिन्नादीवन्धे रहसि न त्रियाम्’ (इति मेदिनी) । काण्डो चाणोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘काण्डाण्डीरजीरचौ’ (५।२।१११) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चाणधारकस्य’ ॥

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शेति ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य । ‘शक्तियध्वोरीकम्’ (४।४।५९) ॥ (१) ॥*॥ शक्तिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शक्त्या-युधधारिणः’ ॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्वधहेतिकौ ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य । (ईकन् '४४१५९') ॥ (१) ॥*॥ परश्वधः परशुः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाट्टञ्' (४४१५८) ॥ (१) ॥*॥ यष्टिश्च पर्वधश्च हेती ययोः ॥*॥ एकैकम् 'यष्टि-परशुधृतोः' ॥

नैलिशिकोऽसिहेतिः स्यात्

नायिति ॥ निलिशः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४४१-५७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ असिहेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शङ्गायुधस्य' ॥

समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥७०॥

सेति ॥ प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्राग्वत् (४४१-५७) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'प्रासकुन्तायुधिनोः' ॥

चर्मा फलकपाणिः स्यात्

चेति ॥ चर्मास्यास्ति । ग्रीह्यादित्वात् (५१२११६) इतिः ॥ (१) ॥*॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलकधारकस्य' ॥

पताकी वैजयन्तिकः ।

पेति ॥ पताकाऽस्यास्ति । ग्रीह्यादीनिः (५१२११६) ॥ (१) ॥*॥ वैजयन्त्यस्यास्ति । ग्रीह्यादित्वात् (५१२११६) इन् । यद्वा, -वैजयन्त्या चरति । 'चरति' (४४१८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ध्वजधारकस्य' ॥

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥ ७१ ॥

अन्विति ॥ अनु पश्चात् प्लवते । 'प्लृक् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ सह अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । एति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । अच् (३१११३४) ॥ (२) ॥*॥ अनु चरति । 'चरेष्टः' (३१२१६) ॥ (३) ॥*॥ अभितः सरति । अच् (३१११३४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सहायस्य' ॥

पुरोगाग्रेसरप्रष्टाग्रतःसरपुरःसराः ।

पुरोगमः पुरोगामी

प्विति ॥ पुरो गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३१२४८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ अग्रे सरति । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु-' (३१-२१९८) इति टः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिष्ठते गच्छति । 'आतश्चो-पसर्ग-' (३१११३६) इति कः । 'प्रष्टोऽग्रगामिनि' (८१३-९२) इति षः । 'प्रष्टुलिङ्वग्रणे श्रेष्ठे पुंसि चाण्डालिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अग्रतः सरति ॥ पुरः सरति । 'पुरोऽग्रतः-' (३१२१९८) इति टः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पुरो गच्छति । अच् (३१११३४) । 'गमश्च' (३१२४७) इति खच् वा ॥ (६) ॥*॥ 'सुप्यजातौ-' (३१२७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अग्रेसराणाम्' ॥

मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥

मेति ॥ मन्दं गच्छति तच्छीलः । प्राग्वत् (३१२७८) ॥ (१) ॥*॥ मन्थति पादौ । 'मथि हिंसासंज्ञेशनयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । मन्थं राति । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'मन्थरः कोशफलयोर्वाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्त्रेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनैर्गमनशीलस्य' ॥

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ

जेति ॥ अतिशयिता जङ्घाऽस्य । सिध्मादित्वात् (५१२१७) लच् ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५१२१००) इलचि जङ्घिलोऽपि । 'प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यौ जङ्घालजङ्घिलादयः' इति बाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितो जवो वेगो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिवेगवतः' ॥

जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।

जेति ॥ जङ्घासाध्यत्वादुपचाराद्गतिर्जङ्घा । सैव करो राज-देयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा । जङ्घाकरोऽस्यास्ति । ठन् (५१-२११५) जङ्घैव करी हस्ती यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ जङ्घाभ्यां जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४४११२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घाजीविनः' ॥

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

तेति ॥ तरो वेगोऽस्यास्ति । 'अस्मायामेधा-' (५१२१२१) इति विनिः । 'तरस्वी शूरवेगिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्वरते । 'जित्वा संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'जीतः क्तः' (३१२१९७) । त्वरा संजाताऽस्य, इति वा । इतच् (५१-२१३६) । 'त्वरितं वेगतद्वतोः' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितो वेगोऽस्य । इनिः (५१२११५) ॥ (३) ॥*॥ प्रजवति । 'जुः' सौत्रो (धातुः) वेगे गतौ च । 'प्रजोरिनिः' (३१२१५६) ॥ (४) ॥*॥ 'जुचङ्कम्य-' (३१२१५०) इति युच् । 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अच् (३१११३४) 'जवो वेगवति त्रिषु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्देगे चौष्पुप्ये जवा मता' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षड् 'वेगवन्मात्रस्य' ॥

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'शक्ति लिङ् च' (३१३१७२) इति शक्तौ 'अचो यत्' (३१३९७) । 'क्षययज्यौ शक्यार्थे' (६११८१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जेतुं शक्यस्य' ॥

जेयो जेतव्यमात्रके ।

जयिति ॥ शक्यार्थादन्यत्र 'अहे कृत्यतृचश्च' (३१३-१६९) इति योग्यतायाम् 'अज्ञो यत्' (३११९७) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जेतुं योग्यस्य' ॥

जैत्रस्तु जेता

जायति ॥ जयनशीलः । 'तृत्' (३।२।१३५) । प्रज्ञा-
यण् (७।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जयवतः' ॥

यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥७४॥

सोऽभ्यसिञ्च्योऽभ्यसिञ्चीयोऽप्यभ्यसिञ्चीण इत्यपि ॥

य इति ॥ अभिज्ञस्याभिमुखम् । 'लक्षणेनाभिप्रती-' (२।-
१।१४) इत्यव्ययीभावः । अभ्यसिञ्चमलंगामी । 'अभ्यसिञ्चा-
च्छ च' (५।२।१७) चाद् यत्त्वौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'सामर्थ्येन शत्रूणां संमुखं गच्छतः' ॥

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥७५॥

ऊर्जेति ॥ 'ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहवलेषु प्राणनेऽपि च'
(इति मेदिनी) । अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्ना-
तमिन्ना-' (५।२।१७४) इति बलज्विनी । 'ऊर्ज' शब्दोऽदन्तः
सान्तश्च । आद्ये सगपि निपात्यः । मुकुटस्तु—'ऊर्ज' शब्दमा-
यन्तं पठित्वा 'ह्रस्वं च'—इत्याह । तत्र । उक्तमेदिनीकोश-
विरोधात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ऊर्जस्यातिशयः । ऊर्जातिश-
येनान्वितः ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प०
से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) ।
इत्यप्रत्यये टाप्यावन्तोऽपि संभवति । परं तु निपातने स न
प्राह्यः । ह्रस्वस्यापि निपातनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गात् । वृत्तिकार-
स्त्वसुन्नतं मन्यते । तत्तु न सम्यक् । 'अस्माया-' (५।२।-
१२१) इति सिद्धत्वेन निपातनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥*॥ त्रीणि
'वलातिशयवतः' ॥

स्यादुरस्वानुरसिलः

स्येति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा उरो यस्य । विशालत्वात् ।
मनुष्य (५।२।९४) । 'मादुपधाया-' (८।२।९) इति वः ।—
'क्षयः' (८।२।१०) इति बत्वम्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः ।
सस्य ज्ञयत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५।२।-
१००) इलच् ॥ (२) ॥*॥—उरसा वलं लक्ष्यते—इति खामी
॥*॥ द्वे 'विपुलोरसः' ॥

रथिनो रथिको रथी ।

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । 'मैधारथाभ्यामिरन्निनचौ' । खामी
तु—'मैधारथाभ्यामिरन्निनचौ' (वा० ५।२।१०९) इति पठित्वा
'रथिरः' इति व्याख्याय—'रथिनः' इत्यपपाठः—इत्याह ।—
रथस्येनः प्रभुः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)—इत्यन्ये ॥
(१) ॥*॥ 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'रथस्वामिनः' ॥

कामंगाम्यनुकामीनः

केति ॥ कामं यथेच्छं गमनशीलः । 'कामम्' इत्यव्ययम् ।

१—स्वामिना तु भाष्याङ्गीकृतमेवोक्तम् । मुकुटोऽपि प्राथम्येन
'रथिरः' इत्येवोक्तवान् । इन्जघदित्वातिङ्गं तु भाष्ये नोपलभ्यते ॥
अमर० ३७

'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कामस्य सह-
शम् । यथार्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अनुकामं गामी 'अवार-
पार-' (५।२।११) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यथेष्टं गमन-
शीलस्य' ॥

ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥७६॥

ह्येति ॥ अन्तस्यालयः । अत्ययेऽव्ययीभावः (२।१।६) ।
अत्यन्तं गामी । 'अवार-' (५।२।११) इति खः ॥ (१) ॥*॥
'भृशं गामी' इत्यन्वयः ॥*॥ एकम् 'अतिगमनशीलस्य' ॥

शूरो वीरश्च विक्रान्तः

श्विति ॥ शूरयति । 'शूर, वीर, विक्रान्तौ' (चु० उ०
से०) अच् (३।१।१३४) । 'शूरः स्यादादवे भटे' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वीरयति । वीरो रसविशेषे स्यादुत्तरे
सुभटे त्रिषु । स्त्री सुराक्षीरक्राकोलीतामलक्येलवालुके । पति-
पुत्रवतीरम्भाविदारीदुग्धिकासु च । मलयूक्षीरविदार्योः क्लीबं
शृङ्गायं नतेऽपि च' इति (पवर्गतृतीययादौ मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
विक्रामति स्म । 'कम् पादविशेषे' (भ्वा० प० से०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।१२) । इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'शूरस्य' ॥

जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।

जयिति ॥ जयनशीलः । 'तृत्' (३।२।१३५) ॥ (१)
॥*॥ 'जिष्णुश्च ग्लुः' (३।२।१३९) । 'जिष्णुर्ना वासवे-
ऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
'इण्णजि-' (३।२।१६३) इति क्कप् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'जयशीलस्य' ॥

सांयुगीनो रणे साधुः

सामिति ॥ संयुगे रणे साधुः । 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्'
(४।४।९९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धकुशलस्य' ॥

शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥७७॥

शेति ॥ शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्ताः ॥

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः ।

वरुथिनी वलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥७८॥

ध्वेति ॥ ध्वजाः सन्त्यस्याम् । इनिः (४।२।११५) ॥ (१)
॥*॥ वाहाः सन्त्यस्याम् ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'मिञ्
वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृवृजृसिद्धपन्थनिस्त्रिभ्यो निट्'
(उ० ३।१०) इति नः । सह इनेन वा ॥ (३) ॥*॥ त्रियते ।
'पृङ् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । बाहुलकात्तनम् ।
गुणामावश्च । 'पृतना तु त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अनीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन
यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'अनीकिनी त्रियां सेना-
मात्रसेनाविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ चमति
शत्रून् । 'कृषिचमितनि-' (उ० १।८०) इत्युः ।—'चमि-

तमिर्विभ्य ऊः—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् ।
 ‘चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥
 (६) ॥*॥ वरुधाः सन्त्यस्याम् । इतिः (५।२।११५)
 (७) ॥*॥ वलति । ‘वल प्राणने’ (भ्वा० प० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । यद्वा,—वलते । ‘वल संवरणे, संचलने च’
 (भ्वा० आ० से०) ॥ (८) ॥*॥ सेनैव । चतुर्वर्णादित्वात्
 (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (९) ॥*॥ क्रियतेऽनेन ।
 ‘घञर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) । ‘के कृत्वादीनाम्’ (वा० ६।
 १।१२) इति द्वित्वम् ॥ (१०) ॥*॥ अनित्यनेन । ‘अन
 प्राणने’ (अ० प० से०) । ‘अनिहविभ्यां क्चि’ (उ० ४।
 १७) इतीकच् । ‘अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये’ (इति मेदिनी)
 ॥ (११) ॥*॥ एकादश ‘सेनायाः’ ॥

व्यूहस्तु बलविन्यासः

विव्रति ॥ व्यूहते । ‘ऊह वितर्के’ (भ्वा० आ० से०) ।
 घञ् (३।३।१८) । ‘व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्द-
 तर्कयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बलस्य सेनाया
 विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘व्यूहस्य’ ॥

भेदा दण्डादयो युधि ।

भयिति ॥ भेदा विशेषाः । यदाह कामन्दकिः—‘तिर्य-
 ग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतो-
 वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः’ इति ॥ दण्डवदवस्थानं दण्डः ।
 अन्योन्यानुगतावृत्तिर्भोगः । सर्पशरीरवदवस्था मण्डलः ।
 गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानमसंहतः । शकट-
 मकर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोऽपि ॥

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः

प्रेति ॥ प्रतीपमासारयति भग्नान् । ‘स गतौ’ (भ्वा०
 प० अ०) । ण्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥*॥ व्यूहस्य पार्ष्णिः
 पृष्ठभागः । ‘पार्ष्णिः स्यादुन्मदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्य-
 पृष्ठे पादग्रन्थधरेऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
 द्वे ‘व्यूहस्य पृष्ठभागस्य’ ॥

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥७९॥

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् ।
 प्रतिगृह्यतेऽनेन । ‘ग्रहवृह-’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘प्रतिग्रहः
 स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योय्येभ्यो विधिवद्ग्रहे तद्ग्रहे च
 ग्रहान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘सैन्यस्य
 पश्चाद्भिन्नसंघातस्यानीकस्य’ ॥

एकैकैकरथा त्र्यश्वपत्तिः पञ्चपदातिका ।

एकेति ॥ एक इमो यस्याम् । एको रथो यस्याम् ।
 त्रयोऽश्वा यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् । पद्यते । ‘पद
 गतौ’ (दि० आ० अ०) । पत्यते वा । ‘पतू गतौ’ (भ्वा०
 प० अ०) । ‘स्त्रियां क्तिन्’ (३।३।१४) । क्तिच् (३।३।
 १७४) वा । ‘पत्तिर्ना पदगे, स्त्रियाम् । गतावेकरथैकमत्र्य-
 श्वपञ्चपदातिके’ (इति मेदिनी) । भरतः—‘एको रथो गज-
 श्वैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्य-
 मिधीयते’ ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘सेनाविशेषस्य’ ॥

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥८०॥
 सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी

पेति ॥ तिस्रः पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखै-
 र्गुल्मः । त्रयो गुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिस्रो
 वाहिन्यः पृतना । तिस्रः पृतनाश्चमूः । तिस्रश्चमूः अनीकिनी
 ॥*॥ सेनाया मुखमुपक्रमः ॥ (१) ॥*॥ गुडति, गुड्यते, वा ।
 ‘गुड रक्षायाम्’ (तु० प० से०) । बाहुलकान्मः । डल्यो-
 रेकत्वम् । ‘गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सेनारक्षणरुमिदोः ।
 स्तम्बेऽस्त्रियामामलक्येलवली बल्लवेदमसु’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ गण्यते, गणयति वा । ‘गण संख्याने’ (तु० उ०
 से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । ‘गणः
 प्रमथसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रमेदयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 एकैकं ‘सेनाविशेषस्य’ ॥

दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

देति ॥ दशानीकिन्योऽक्षौहिणी । ऊहः समूहोऽस्त्यस्याः ।
 इतिः (५।२।११५) । अक्षानामूहिनी । ‘पूर्वपदात्-’ (८।४।
 ३) इति णत्वम् । ‘अक्षादूहिण्याम्’ (वा० ६।१।८९) इति
 वृद्धिः । यत्तु—सर्वेषामक्षानामिन्द्रियाणामूहः सविकल्पकं
 ज्ञानमक्षोहः । सोऽस्त्यस्याः । इतिः । (५।२।११५) ‘अकृत-
 व्यूहाः—’ इति परिभाषया गुणं बाधित्वा वृद्धिः (वा० ६।१।
 ८९)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । ‘ऊहिनी’ शब्देन विग्रहे वृद्धे-
 श्चरितार्थत्वात् । ‘अपवादोऽप्यन्यत्र चरितार्थश्चेत्तदाऽन्तरङ्गेण
 बाध्यते’ । तथा ‘सर्व इह’ इत्यत्रापवादोऽपि सवर्णदीर्घो
 गुणेन बाध्यते । ‘अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः
 शतैः । संख्या युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव
 रथानां तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पञ्चपटिः सहस्राणि पदं

१—तत्तत्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिदम् ॥

सेना	पत्तिः	सेना- मुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाः	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः	५	१५	४५	१३५	४०५	१२२५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथतुरंगमैः ।
नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि
चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अक्षौ-
हिण्याः' ॥

अथ संपदि ॥८१॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

अथेति ॥ संपदनम् अनया वा । 'पद गतौ' (दि०
आ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१)
॥*॥ 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) ।—'संपत्तिसाकल्यान्त-
वचनेषु' (२।१।६) इति निर्देशात् रुच्यधिकारेऽपि 'वासरूप-'
(३।१।९४) न्यायः क्वचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥*॥ श्रीयते सर्वैः ।
'अत्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'क्तिव्वचि-' (उ०
२।५७) इत्युणादिसूत्रेण क्तिप् । श्रीवैष्णवचनं शोभा भारती-
सरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ वेपोपकरणे मतौ (इति विश्व-
मेदिनौ) ॥ (३) ॥*॥ लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (उ० प०
से०) । 'लक्ष्मेरुच् च' (उ० ३।१६०) इतीप्रत्ययः ।—'लक्ष्मीः
श्रीशोभासंपत्तिप्रत्ययगुणः' ।—धनोत्कर्षस्य इति हेमचन्द्रः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'धनोत्कर्षस्य' ॥

विपत्तौ विपदापदौ ।

वीति ॥ विपदनम् । अनया वा । संपदादिक्तिप् (वा०
३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥
एवमापत् । आपत्तिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आपदः' ॥

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आटिवति ॥ आयुध्यन्तेऽनेन । 'युध संप्रहारे' (दि०
आ० अ०) । 'घञर्थे कविधानम्, स्थालापाहनियुध्यर्थम्'
(वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ प्रहियतेऽनेन । 'करणा-'
(३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ शस्यतेऽनेन । 'शस्य
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दात्रीशस-' (३।२।१८२)
इति घृन् ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प०
से०) असति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) घृन्
(उ० ४।१।४९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रहरणमात्रस्य' ॥

अथास्त्रियौ ॥८२॥

धनुश्चापो धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इष्वासोऽपि

अथेति ॥ धनति । 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अति-
पृथग्वि-' (उ० २।१।१७) इत्युस् । 'धनुः पियाले ना न ह्री
राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु' (इति सान्तेषु मेदिनी)
॥*॥ 'मृमृशी-' (उ० १।७) इत्युप्रत्यये उदन्तोऽपि ।
('धनुः पुमान् पियालद्वौ राशिभेदे शरासने' इति सान्तेषु
मेदिनी) ॥*॥ ('कृपिचमितनिधनि-' (उ० १।८०) इत्यु-
प्रत्ययान्तः) स्त्रियामपि । ('स्थावरं तु धनुर्गुणी' । 'शरा-
वापो धनुः ह्री स्यात् (नृणता त्रिणतापि च)' इति

त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥ चपस्य वंशभेदस्य विकारः ।
'अवयवे च प्राण्यौपधि-' (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥
धन्वति । 'धवि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कनिच् युवृधि-'
(उ० १।१।५६) इति कनिच् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना ह्रीव
चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शरा अस्य-
न्तेऽनेन । 'असु क्षेपणे' (दि० प० अ०) । 'करणा-'
(३।३।११७) ॥ (४) ॥*॥ कोटति । 'कुट अनृतभाषणे'
() । बाहुलकादण्डन् । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । कौति । बिच् (३।२।७५) कौर्दण्डो वंशोऽस्य वा ।
'कोदण्डं कार्मुके देशभेदभूतलयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥
(५) ॥*॥ कर्मणे प्रभवति । 'कर्मण उक्त्वा' (५।१।१०३) ।
'अथ कार्मुकः' । वंशे कार्मुकमिच्छासे कर्मणे' इति हैमः ॥
(६) ॥*॥ इषवो वाणा अस्यन्तेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।२२१)
इति घञ् । 'इष्वासो धन्वधन्विनोः' इति हैमः ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'धनुषः' ॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥८३॥

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य । कालवर्णं वा
पृष्ठमस्य । 'कालपृष्ठं कर्णचापे पुंसि कङ्कविहङ्गमे' (इति
मेदिनी) ॥*॥ 'कालपृष्ठं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्वनि ।
कालपृष्ठो मृगभेदे कङ्क' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं
'कर्णधनुषः' ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुंसकौ ।

केति ॥ कपिर्हनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥*॥ गाण्डि-
ग्रन्थिरस्यास्ति । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् ।
'गाण्ड्यजगात्-' (५।२।११०) इति वः । अत्र संहितया
ह्रस्वदीर्घयोर्ग्रहः । 'जिष्णोर्धनुषि कोदण्डे गाण्डीवं गाण्डिवं
तथा' इति शाश्वतः । कोदण्डे धनुर्मात्रेऽपि ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अर्जुनधनुषः' ॥

कोटिरस्याटनी

कविति ॥ कोटयते, अनया वा । 'कुट प्रतापने'
नुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'कोटिः व्रीधनुषो-
ऽप्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
अटति गुणोऽत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
दनिः । वा ङीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनुषो-
ऽन्त्यस्य' ॥

गोधे तले ज्याघातवारणे ॥८४॥

गविति ॥ गुच्येते बाहुभ्याम् । 'गुध परिवेष्टने' (दि०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'गोधा
तलनिहाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तलति । 'तल
प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'तलश्चपेटे तालद्वौ तलं ज्याघातवारणे । त्सरौ स्वभावा-
धरयोस्तन्वीघाते च सन्वतः । तलं स्वरूपेऽनुध्वेऽह्रीं ह्रीं

ज्याघातवारणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ व्यक्तिद्वयाद्धि-
त्वम् ॥ द्वे 'ज्याया गुणस्याघातस्य वारणे' ॥

लस्तकस्तु धनुर्मध्यम्

लेति ॥ लस्यते स्म । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वा-
च्चेत् । स्वार्थे क्त् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ धनुषो मध्यम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'धनुर्मध्यभागस्य' ॥

मौर्वी ज्या शिक्षिनी गुणः ।

माविति ॥ मूर्वाया विकारः । 'अवयवे च प्राण्योषधि-'
(४।३।१३५) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ जिनाति । 'ज्या वयो-
हानौ' (क्त्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।-
१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ शिक्षे । 'विजि अव्यक्ते शब्दे'
(अ० आ० से०) । आवद्यक्ते णिभिः (३।३।१७०) ॥
(३) ॥*॥ गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) अच् वा । (३।३।५६) । 'गुणो ज्यासूत्र-
तन्तुषु । रज्जौ सत्त्वादौ संध्यादौ शौर्यादौ सीम इन्द्रिये । रूपा-
दावप्रधाने च दोषान्यस्मिन् विशेषणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'धनुर्गुणस्य' ॥

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥

स्येति ॥ प्रत्यालेहनम् । 'लिह आस्वादने' (अ० उ०
अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११३) । 'प्रत्यालीढं
तु चरणन्यासभेदेऽशिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एवमालीढम् । 'आलीढं पादन्यासे भित्ते त्रिषु' इति
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ तत्र ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे
दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपर्ययेऽन्यम् ॥*॥ आदिना
समपद—(३) विशाख—(४) मण्डल—(५) ग्रहः ।
वितस्त्वन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः । रैमसस्त्वाह—
'वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथा-
लीढं स्थानान्येतानि षड् नृणाम्' इति ॥*॥ पञ्च 'धन्विनां
स्थानभेदानाम्' ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च

लेति ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । 'लक्षं व्याजशरव्ययोः । (संख्यायामपि)'
(इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२)
॥*॥ शरवे हिंसाय हितम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२)
यद्वा,—शरान् व्ययति । 'व्येज् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०)
'संप्रसारणभ्यो डः' (वा० ३।२।३) ।—'आतः—' (३।२।३)
इति कः । संप्रसारणम् (६।१।१५) । यणि (६।४।८२)
च—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वेधस्य' 'वेज्ञा-
(निसाणा)' इति ख्यातस्य ॥

शराभ्यास उपासनम् ।

शेति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥*॥ उपपूर्वः
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'आस उपवेशने' (अ०
आ० अ०) वा । भावे ल्युट् (३।३।११५) 'उपासन-
मासने । शुश्रूषायां शराभ्यासेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शरक्षेपाभ्यासस्य' ॥

पृषत्कवाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलस्वमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।

प्रिति ॥ पषति । 'पृषु सेवने' (भ्वा० प० से०) 'लटः
शतृ-' (३।२।१२४) संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । यद्वा,—'वर्तमाने
पृषद्बृहन्महत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । स्वार्थे क्त्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ वणनम् । 'वण शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । वाणः शब्दोऽस्त्यस्य ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वाणः स्याद्रोस्तने दैत्यभेदे
केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलक्षिण्यां पुन-
र्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशिष्टा शिखाऽग्रमस्य ।
'विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' (इति
हैमः) ॥ (३) ॥*॥ जिह्वस्याभावः । अजिह्वमृजु गच्छति ।
'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (४) ॥*॥
खं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ।
'खगोऽर्कग्रहपक्षिषु । शरे देवेऽपि' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥
आशु गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ।
'आशुगोऽर्के शरे वायौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥
कल्यते । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । 'कैकदिकलिकडि-
भ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) । 'कलस्वी शाकभेदेऽपि कदम्ब-
शरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ मार्गयति ।
'मार्गं अन्वेषणे' (चु० उ० से०) ल्युः (३।१।१३४) ।
मार्गयते वा । 'कृत्यल्युट्-' (३।३।११३) इति ल्युट् ।
'मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि' इति हैमः ॥
(८) ॥*॥ शृणाति, अनेन वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्त्वा०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'शरस्तु तेजने वाणे
दध्यग्रे ना शरं जले' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥*॥ ('सर' इति)
दन्त्यादिपाठे तु—सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'वाणः स्यादस्त्रकण्टकः । स्थूलक्ष्वेडो
विपाटश्च चित्रपुङ्खः शरः सरः । (पत्रवाहो-
विकर्षः)' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (९) ॥*॥ पत्राणि पक्षाः
सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'पत्री काण्डे खगे द्रुमे ।

१—पृषन् असृजा सिन्नम् कपति हिनस्ति । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०२) इति डः—इति मुकुटः ॥ २—सिद्धान्त-
कौमुद्यादिलिखितकल्पवृत्तिपाठे तु—कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' रलयो-
रेकत्वम् ॥

रथेऽदौ रथिके श्येने' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥*॥ रोप्यते, अनेन वा । 'रुप विमोहने' (दि० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) । यद्वा, -रुप्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । रोपो रोपणवाणयोः' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥ ईष्यतेऽनेन । 'ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषेः क्च' (उ० १।१३) इत्युः, आदेरिच ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'वाणस्य' ॥

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण क्ष्वेदन्ते । 'जिह्विदा अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ नरानाचामन्ति । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति उः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । यद्वा, -नराणां समूहो नारम् । नारमाचामति । उः (वा० ३।२।१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वलोहमयस्य शरस्य' ॥

पक्षो वाजः

टिति ॥ पक्षति, पक्ष्यतेऽनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ (१) ॥*॥ वज्रत्यनेन । 'वज्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) । निष्ठायां सेदत्वान् कुत्वम् । वाज-यति वा ण्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । -न्यदक्कादित्वात् (७।३।५३) अकृतम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । ('वाजो निखन-पक्षयोः । वेगे पुमानथ ह्रीवे घृतयज्ञाजचारिषु' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरपक्षस्य' ॥

त्रिपुस्तरे ॥ ८७ ॥

त्रीति ॥ वक्ष्यमाणा लिप्तकान्ताः ॥

निरस्तः प्रहिते चाणे

नीति ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'प्रक्षिप्तवाणस्य' ॥

विपाके दिग्धलितकौ ।

वीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (उ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विषसंबद्धवाणस्य' ॥

तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुचिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥

तूण्याम्

त्विति ॥ तूणयति । 'तूण संकोचे' (उ० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । तूण्यते शरैः । घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥ तूणा च । 'त्रियां तूणेषुधी उपासङ्गः' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ गौरादित्वात् (४।१।४१) लीषपि । ('तूणी नील्यां निषङ्गे वा ना' (इति मेदिनी) । 'तूणी तु नील्यां तूणौ निषङ्गे' इति विश्वः) ॥ (६) ॥*॥ एवं निषङ्गः । 'उपसर्गा-

त्—' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ उपासज्यन्तेऽत्र शराः । 'पञ्च सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ तूणीं तूणत्वमीर्ते । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । यद्वा, -तूणीं शरैः संकोचं राति । 'रा दाने आदाने च' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ इषवो धीयन्तेऽत्र । 'हुधाञ्' (उ० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।१३) इति किः ॥ (५) ॥*॥ षट् 'शराधारस्य' ॥

खङ्गे तु निखिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

खेति ॥ खण्डति परम् । खण्ड्यतेऽनेन वा । 'खडि भेदने' 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।२४) इति गन् । आगमशास्त्र-स्यानित्वान्न उम् । 'खङ्गो गण्डकशृङ्गासिबुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्व-मेदिन्या) ॥ (१) ॥*॥ निर्गतखिंशतोऽङ्गुलिभ्यः । 'निरादयः कान्ता-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'संख्या-यास्तत्पुरुषस्य' (वा० ५।४।७३) इति डच् ।—'बहुव्रीहां संख्येये-' (५।४।७३) इति डच्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । बहु-व्रीहेरभावात् । 'निखिंशो निर्घृणे खङ्गे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ चन्द्र इव हासः प्रभाऽस्य । चन्द्रं हसिति वा । द्युतिमत्त्वात् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'चन्द्रहासोऽसिमात्रके । दशग्रीवकृपाणे च, कैनीयसि च गुग्गुलौ' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । असति । 'अस वीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) ।—बाहुलकादिः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'असिः खङ्गे नदीभिदि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ रेपति । 'रिषु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । रिशति वा । 'रिश हिंसायाम्' । (उ० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'रिष्टिः खङ्गे ना शुभे व्री' (इति मेदिनी) ॥*॥ अजौदिरिति खाम्यादिः । ऋषति । 'ऋषी गतौ' (उ० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'करवाल-मण्डलाप्रकालेयकासिरिष्टयः । ऋष्टिः खङ्गस्तरवारि-कौक्षेयकौ च नन्दकः' इति रभसः ॥ (५) ॥ कुक्षौ भवः 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः-' (४।२।९६) इति ढकच् ॥ (६) ॥*॥ मण्डलमग्रमस्य ॥ (७) ॥*॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (उ० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥*॥ 'करवालः' इति पाठान्तरम् । करं वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । करेण वलति वा । ज्वलादिणः (३।१।१४०) । यद्वा, -वलनम् वालः । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । करे वालो यस्य । करेण वल्यते वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥*॥ कृपां नुदति । 'नुद

१—इदं विश्व-हैम-मेदिनीषु तु चन्द्रहासस्यैतदर्थकत्वं न लभ्यते, इति प्रमादजातम् ॥ २—'शिलाशूलहिंसुद्धरम्' इति भट्टिश्व—इति मुकुटः ॥ ३—'करपालकः पालकः' इति यमकम्—इति मुकुटः ॥

प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (९) ॥*॥
नव 'खङ्गस्य' ॥

त्सरः खङ्गादिमुष्टौ स्यात्

त्सेति ॥ त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा० प० से०)
'मृमृशी—' (उ० १।७) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ आदिना कटितल-
च्छुरिकादिग्रहः ॥*॥ एकम् 'खङ्गाद्यायुधमुष्टीनाम्' ॥

मेखला तन्निवन्धनम् ।

मयिति ॥ मां लक्ष्मीमीखति । मा ईखति वा । 'मा'शब्दो
निषेधे । 'ईख गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कल् ।
यद्वा,—मां ई लक्ष्मीं खलति । 'खल संचलने संचये
च' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ।
अणि वृद्धिः स्यात् ।—मिखेः 'कम्बलादयश्च' इति कलप्रत्ययो
गुणश्च निपात्यते—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषूक्त-
सूत्रादर्शनात् । 'मेखला खङ्गवन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खङ्गादेश्चर्मादिनिर्मित-
कटिवन्धनस्य' । युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिवन्धे प्रधि-
यमाणस्य चर्मादेर्वा ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फेति ॥ फलति । 'जिफला विशरणे', 'फल निष्पतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कृवादिभ्यो वुन्—' (उ० ५।३।५) ॥ (१)
॥*॥ अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक-
सस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चरति, चर्यते वा । अनेन वा ।
मनिच् (उ० ४।१।४५) । 'चर्म कृतौ च फलके' इति विश्वः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'चर्मणः' 'फरि' इति ख्यातस्य ॥

संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥९०॥

समिति ॥ संगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) ।
'समि मुष्टौ' (३।३।३६) इति कर्मणि घञ् ॥ (१) ॥*॥ अस्य=
फलस्य ॥*॥ एकम् 'मुष्टेः' ॥

द्रुघणे मुद्गरधनौ

द्विति ॥ द्रुष्टो हन्यतेऽनेन । 'करणेऽयोविद्रुघु' (३।३।
८२) इत्यप्, घनादेशश्च । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् ।
'द्रुघणो मुद्गरेऽपि स्याद्द्रुहिणे च परश्वधे' इति विश्व-मेदिन्यौ
॥*॥ केचिन्तु—भुषादित्वात् (८।४।३९) न (णत्वम्) 'द्रुघ-
नः'—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प०
से०) अच् (३।१।१३४) । मुदो गरः ॥ (२) ॥*॥ हन्यते-
ऽनेन । 'मृत्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यवघनादेशौ । 'घनः सान्द्रे
दृढे दाढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्य-
चल्यवाचप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुद्गरस्य'
'गुर्जा' इति ख्यातस्य ॥

स्यादीली करवालिका ।

स्येति ॥ ईत्ते, ईर्यते वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ।
'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२९) इति इच् । 'कृदिकारात्—'
(उ० ४।१।४५) इति ङीष् वा । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८)
ईड्यते वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । डलयोरेकत्वम् ।—
'इगुपधात्किः' इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'इगुपधात् कित्' इति
सूत्रपाठात् । तत्रेनोऽनुवर्तनात् ॥*॥ ('इलि' इति) हत्वादिपाठे
तु 'इल गतौ क्षेपे च' । (तु० प०, चु० से०) इति धातुर्बोध्यः ॥
(१) ॥*॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । अण्
(३।२।१) ङीष् (४।१।१५) कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥
'कारवालिका' इति पाठे तु—करं बलते । 'बल हिंसादानयोः'
(भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) करेण बाल्यते वा ।
णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तरवार' इति ख्यातस्य ।—'गुप्ती'
इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ

भोति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०)
इच् (उ० ४।१।१८) । 'भिन्दिर्द्वादशतालं तु दशकुन्तोऽभि-
धीयते' इति भरतः । तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दिः ।
भिन्दि पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकाद्गक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अदमप्रक्षेपसाधनस्य' 'गोफण' इति ख्यातस्य ।—
नालिकाक्षस्य—इत्यन्ये ॥

परिघः परिघातनः ॥९१॥

पेति ॥ परितो हन्यतेऽनेन । 'परौ घः' (३।३।४) इति
साधुः । 'परिघोऽस्त्रे योगभेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ परितो घातयत्यनेन । ल्युट् (३।३।११७)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहवद्धस्य लगुडभेदस्य' ॥ 'लोहाङ्गी'
इति ख्यातस्य ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गतिरस्य । जाति-
त्वात् (४।१।६३) ङीष् । कुटं वृक्षमृच्छति वा । 'ऋ गतौ'
(भ्वा० प० अ०) अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ खं
धियति । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । किच् (३।३।१७४)
॥ (२) ॥*॥ परं शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प०
से०) । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्' (उ० १।३।३) इति
कुः ॥ (३) ॥*॥ परस्य श्वयनम् । 'द्रुओश्चि गतिवृद्धयोः'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति
डः । परश्वं धयति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥*॥
('परश्वधः') अपि । यद्वाह—'यष्टिपश्वं वहेतिकौ' इति—इति
खामी ॥*॥ 'परश्वधः' इति पाठे तु—परस्य श्वं दधाति ।
काष्ठदण्डधारकत्वात् । 'कुठारः स्त्री च स्वधितिः परशुश्च

परश्वधः । कुटाटङ्कः पशुः । 'अथ छुरिका कोशशायिका'
इति रमसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुठारस्य' ॥

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ९२
स्येति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'दात्रीशस-' (३।२।१८२) इति घृन् । लीप् (४।१।
४१) । 'शस्त्रमायुधे । लोहे शस्त्री छुरिकायाम्' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ असेः पुत्री ॥ (२) ॥*॥ छुरति । 'छुर छेदने'
(तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३५) । 'इगुपध-' (३।२।
१३५) इति के कन् (ज्ञापि० ५।४।५) वा ॥ (३) ॥*॥
असेर्धेनुवि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'छुरिकायाः' ॥

चा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना

वेति ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अघ्रा-
दित्वात् (उ० ४।११२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं
क्ष्वेडेषु तोमरे । मदनवृश्चविधोर्ना' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥
शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्क्याम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खर-
शङ्कपीयु-' (उ० १।३६) इति साधुः । 'शङ्कुः पत्रशिराजाले
संख्याकीलकशम्भुपु । यादोऽन्नभेदयोर्मैत्रे' इति हैमः । 'संख्या-
कीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तरे' इति शाश्वतः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वाणाग्रस्य' 'वल्ली' इति ख्यातस्य ।—'शेल'
इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

शेति ॥ शर्वति । 'शर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । ताल-
व्यादिः (पवर्गीयान्तः) वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ।
'शार्दूलशर्वलाशलाटः' इति शभेदः ॥*॥ स्वामी तु—'सर्व
लाति' इति विष्णुच् (सर्वलायाः) दन्त्यादितामभिप्रेति ॥ (१)
॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो (धातुः) गतौ । विच् (३।२।७५) ।
त्रियते । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । अन्तर्भावित-
ण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । तोश्वासौ मरश्च । तौर्गन्ता
त्रियतेऽनेन वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'तोमरस्य' 'गंडासा' इति ख्यातस्य ।—'शावली'
इति ख्यातायाः—इत्यन्ये ॥

प्रासस्तु कुन्तः

प्रेति ॥ प्रास्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि
घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ कुं शरीरमुनत्ति । 'उन्वी
क्षेदने' (रु० प० से०) । बाहुलकात् । शकन्वादिः (वा०
६।१।९४) । 'कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजातौ गवेधुके ।
कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शङ्कयां गुग्गुलुमे' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'प्रासस्य' 'भाला' इति ख्यातस्य ॥

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥९३॥

कविति ॥ कुणल्यनेन । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०)

'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । कर्तर्यच् (३।१।१३४) वा ।
'कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहा-
दीनामश्रौ च लघुडेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'अच इः' (उ०
४।१३९) । मुकुटस्तु—पाति । 'ऋतन्यस्त्रि-' (उ० ४।२)
इत्यादिनालिः—इत्याह । तत्र । तत्र पातेः पाठाभावात् ।
'पालिः कर्णलताग्रेऽश्रौ पङ्कावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री
पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
अश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । अश्नुते वा ।
'अश्नू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । अङ्ग्या(वङ्ग्या)दिः (उ०
४।६६) । मुकुटस्तु—आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति । 'आटि
श्रिहनिभ्यां हलश्च' (उ० ४।१३७) इतीण् ङिच् । ङित्वात्
(६।४।१४३) टिलोपः । 'आढो हलश्च'—इत्याह । तत्र ।
उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अश्रि कोणैकदेशयोः' इति घरणिः ॥*॥
'अस्त्रः कोणे क्षिरसिजे' इति विश्वात् 'अस्त्रः' अपि ॥ (३)
॥*॥ कोटयति, कोट्यते, वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'अच इः' (उ० ४।१३९) । कुट्यते वा । 'इच(ण)जादिभ्यः'
(वा० ३।३।१०८) इतीञ् (ण्) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रे-
ऽश्रौ सङ्ख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'कोणभागस्य' ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।

सेति ॥ सर्वेणाभिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ सर्वस्यौघः । 'सर्वौघो
गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
सर्वेषां संनहनम् । सर्वसंनहनमर्थो यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सर्वसैन्यसंनहनस्य' ॥

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥९४॥

लोहेति ॥ 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे' (इति मेदिनी) ।
लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । 'हृच् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
भावे घञ् (३।३।१८) । 'लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराज-
नोत्तरः' इत्यमरमाला ॥*॥ 'लोहाभिसार' इति पाठे तु-
'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुर्वोधः ॥ (१) ॥*॥ निः-
शेषेण नितरां वा राजनम् । 'राज् दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) ।
ण्यन्तः । 'ण्यासश्चन्ध-' (३।३।१०७) इति भावे युच् ।
तस्याः सैव वा विधिः । 'नीराजनो विधिः' इति पाठे तु
'निःशेषेण राजनमत्र' इति बहुव्रीहिवोधः ॥*॥ एकं 'महा-
नवम्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः' ॥
यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेकनम् ।

यदिति ॥ सेनयाभियानम् । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति
सेनाशब्दाणिच् । ल्युट् (३।३।११५) । 'उपसर्गात् सुनोति-'

(८।३।६५) इति पत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शत्रौ ससैन्य-
गमनस्य' ॥

यात्रा व्रज्याभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

येति ॥ यानम् । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'हुया-
माश्रुभक्तिभ्यस्त्रन्' (उ० ४।१६८) । 'यात्रा तु यापनेऽपि
स्याद्रमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ व्रज-
नम् । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'व्रजयजोः-' (३।३।९८)
इति, वयप् ॥ (२) ॥*॥ अभिनिर्माण- (३) ॥*॥ प्रस्था- (४) ॥*॥
गमिभ्यो (५) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ गमेः 'ग्रहवृद्धे-'
(३।३।५८) इत्यप् । 'गमो नाक्षविवर्ते स्यादपर्यालोचितेऽध्वनि'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रस्थानमात्रस्य' ॥

स्यादासारः प्रसरणम्

येति ॥ आसरणम् । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्वले'
इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरणे ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥
'प्रसरणी' इति पाठे- 'अर्धिसृष्टे' (उ० २।१०२) इत्यनिः ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सर्वतोव्याप्तिसैन्यप्रसरणस्य' ॥

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रेति ॥ प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् ॥ (१) ॥*॥ चलित-
शब्दस्य समानार्थकम् । 'प्रचक्रं चलितं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्थितसैन्यस्य' ॥

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा०
प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश-'
(७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'निर्मोक-
यायिनः' ॥

वैतालिका बोधकराः

वायिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । 'चरति'
(४।४।८) इति ठक् । स प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।-
१०९) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥*॥ बोधं करोति । 'कृजो
हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रातर्जागरण-
कारिणः' ॥

चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः ।

चेति ॥ चक्रेण समूहेन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८)
इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ घण्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८) ॥
(२) ॥*॥ चह्वो मिलिता ये राज्ञां स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां
द्वे । क्वचित्तु 'चक्रिका घटिकार्थकाः' इति पाठः । तत्र
चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठन् (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥
घटी कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) कः (३।२।३) ।
'ट्यापोः-' (६।३।६२) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्दिविशे-

षेपु' । 'घडियारी' इति ख्यातस्य 'घटिकावादकस्य' ॥

स्युर्मागधास्तु मगधाः

स्युरिति ॥ मगध्यन्ति याचन्ते । 'मगध' इति याचार्थः
कण्ठादियगन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य हलः'
(६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥
(१) ॥*॥ मुकुटस्तु—'मधु मधुरं कायन्ति' इति विगृह्यन्
'मधुकाः' इति पाठं मन्यते ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशपरम्परा-
शंसकानाम्' ॥

वन्दिनः स्तुतिपाठकः ॥ ९७ ॥

वेति ॥ वदन्ते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ०
से०) । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४), 'आवश्यक-' (३।३।१७०)
इति वा णिनिः ॥ (१) ॥*॥ स्तुतेः पाठकाः ॥ (२) ॥*॥
'वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावदशोक्तयः' ॥*॥ द्वे 'राजादि-
स्तुतिपाठकेषु' 'भाट' इति ख्यातस्य । ('चत्वार एकार्थाः'
इत्येके—इति खामी) ॥

संशतकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ।

समिति ॥ संशपनम् । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०)
भावे क्तः (३।३।११४) संशप्तं शपथं कुर्वन्ति । 'तत्करोति-'
(वा० ३।१।२६) इति णिच् । ण्वल् (३।१।१३४) । कुन्
(उ० २।३५) वा । सम्यक् शप्तं सत्यं येषां ते इति वा ॥
(१) ॥*॥ समयाच्छपथाद्धेतोराचाराद्वा ॥*॥ एकम् 'शपथ-
वशात्संग्रामादपरावर्तिनः' ॥

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥

रयिति ॥ रिणाति, रीयते वा । 'री गतिश्लेषणयोः'
(क्र्या० प० अ०) । 'अजिह्वरीभ्यो निच्' (उ० ३।३८) इति
णुः । 'रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंलिङ्गः पर्पटे पुनः' इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति, ध्रूयते, वा । 'ध्रू विधूनने'
(उ० प० से०) । बाहुलकाणि । धवनम् । 'ध्रू कम्पने'
(क्र्या० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ध्रुवा
लीयते । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥
पंशति । 'पशि नाशने' (उ० प० से०) । 'आर्जिदशिकम्यमि-'
(उ० १।२७) इति साधुः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च
शंवशृकरपांशवः' इति शभेदात् (पांशुः) दन्त्यान्तश्च ॥
(३) ॥*॥ रजति । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भूरजिभ्यां
क्ति' (उ० ४।२।१७) इत्यसुन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'रजसः' ॥

१—यच्छ्रीभोजः—'कर्मर्थिनः कुपुष्यन्तु कं मगध्यन्तु मागधाः ।
कमिषुष्यन्तु यज्जानो रामेऽरण्यं मु(तु)रण्यति' इति—इति
स्वामि-मुकुटौ ॥ २—'अपांशुवसनाः सागरा इव नागराः' इति
दमयन्तीशेषात् ।

चूर्णे क्षोदः

चिविति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्ण पेपणे' चुरादिः । 'एरच्' (३१-३१५६) 'चूर्णानि वासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करा' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्यते । 'क्षुदिर् संपेषणे' (६० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) । 'क्षोदः पेपणचूर्णयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टस्य रजसः' ।—पडेव रजसः—इत्येके ॥

समुत्पिञ्जपिञ्जलौ शृशमाकुले ।

सेति ॥ समुत्पिञ्ज(य)ति । 'पिजि हिंसायाम्' (उ० प० से०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकादलच् । पिञ्जं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिसंकुलस्य' ॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥ ९९ ॥

पेति ॥ पतति, पत्यतेऽनया वा । 'पतृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४११४ इत्याकः) । यत्तु—'शलिपदिपतिभ्यो निट्' (उ० ४११४) इत्याकः—इति मुकुटः । तन्न । अपाणिनीयत्वात् । 'पताका वैजयन्त्यां स्यात्सौभाग्यनाटकाङ्गयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विजयते । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृभूवहि-' (उ० ३१-१२८) इति झच् । विजयन्तस्येयम् 'तस्येदम्' (४३१-१२०) इत्यण् । 'वैजयन्तो गृहे शक्रप्रासादध्वजयोः पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ केल्यते ज्ञायतेऽनेन । 'कित संशयादौ' (भ्वा० प० से०) । 'करणा-' (३१३११७) इति ल्युट् । 'केतनं तु निमग्नणे । गृहे केतौ च कृत्ये च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ ध्वजति । 'ध्वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितप्रथमं वा । पचायच् (३१११३४) । 'ध्वजः पूर्वदिशो गृहे । शिखे चिह्ने पताकायां खट्वाङ्गे शौण्डिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पताकायाः' ॥

सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा ।

सेति ॥ वीरा आशंसन्तेऽत्र । 'आळः शसि इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भयंकरयुद्धभूमेः' ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहं पूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । सुप् सुपा (२१११४) इति समासः । स्त्रायै कन् (ज्ञापि० ५१४५) । 'अहं पूर्वम्' इत्यस्याम् । ठन् (५१२११५) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति योधानां धावनक्रियायाः' ॥

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।

आहविति ॥ अहो अहं पुरुषः । सुप्सुपा (२१११४) इति समासः । अहोपुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वात् (५११-१२३) वुच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आत्मनि शक्त्या-विष्करणस्य' ॥

अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

अहमिति ॥ 'अहमहं' शब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्वित्वम् (८११२) । व्रीह्यादित्वात् (५१२११६) ठन् । अनित्यत्वात् 'अव्ययानाम्-' (वा० ६१४१४४) इति न टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परस्परहंकारस्य' ॥

द्रविणं तरः सहोवलशौर्याणि स्याम शुष्मं च ॥

शक्तिः पराक्रमप्राणौ

द्रेति ॥ द्रव्यत्वेन । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षिभ्यामिन्' (उ० २१५०) । 'द्रविणं कावने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तर-त्यनेन । 'तृ ह्रवनादौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४१८९) 'तरो जवे बले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सद्यतेऽनेन । 'पह अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४१८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः' इति सान्तेषु हैमः ॥*॥ दण्डोत्पला मुद्गपर्णा कुमारीनख-भेषजे । सहा स्त्रियां, बले न स्त्री' इति रभसाददन्तमपि ॥ (३) ॥*॥ बलते(त्य)नेन । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ च' (३१३१२५) इति घः । 'वलं गन्धरसे रूपे स्थामिनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसे-ऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाव्यालके तु योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शूरस्य भानः कर्म वा । प्यच् (५११-१२४) । 'शौर्यमारभ्यीशक्तयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ तिष्ठत्यनेन । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४१४५) ।—'आतो मनिन्-' (३१२७५)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तस्य कर्तरि विधानात् ॥ (६) ॥*॥ शुष्यत्यनेनारिः । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'अविसिधिसिशुविभ्यः कित्' (उ० ११-१४४) इति मन् । 'शुष्मं तेजसि, सूर्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ शक्यतेऽनया । 'शक् शक्ती' (खा० प० अ०) । 'स्त्रियां कित्' (३१३१५४) । 'शक्तिरायुधभेदे स्यादु-त्साहादौ बले स्त्रियाम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ पराक्रम्यसे-ऽनेन । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । 'पराक्रमो विक्रमे स्यात्सामर्थ्यो-द्योगयोरपि' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ प्राणित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । प्राणो हन्मास्ते बोले कान्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः प्रीते वाच्यलिङ्गः, पुंभून्नि चासुषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सामर्थ्यस्य' ॥

१—उत्पिञ्जलश्च । 'जुर्गाणमुत्पिञ्जलजातपत्रैः' इति माघः—इति मुकुटः । केचित्तु पिञ्जलमाकुलमाहुः—इति बलमः ॥ २—इदं च फलितचक्रकथनम् ॥

विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

वीति ॥ विक्रमणम् । घञ् (३३१९८) । 'विक्रमस्तु पुमान् क्रान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयिता शक्तिर्यस्य, तस्य भावः । तल् (५११-११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिपराक्रमस्य' ॥

वीरपाणं तु तत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।

वीति ॥ वीराणां पानम् । 'वा भावकारणयोः' (८-४१०) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'युद्धारम्भेऽन्ते वा पानकर्मणः' ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥

मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् ।

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।

अभ्यामर्दसमाघातसंप्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥

समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिधुधः ।

युद्धेति ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) (क्तः ३३१९१४) भावे क्तल्युटौ (३३१९१५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ जननम् । 'जनेर्यक्' (उ० ४१९११) । जायते वा । 'भव्यगेय-' (३३४६८) इति साधुः । 'जन्यं हृद्दे परीवादे संग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् । त्रिषृत्पाद्यजनित्रोश्च नवोठाज्ञातिभृत्ययोः । वर-क्षिपे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ ग्रधानम् । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'कृपृषृजिमिन्दिनिधावः क्युः' (उ० २१८९) । 'प्रधनं युधि दारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । ण्यन्ताद्भावे ल्युट् । 'प्रविदारणमाख्यातं संपरायेऽवदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मर्धनम् । 'मृधु हिंसायाम्' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकाद्भावे घञर्थे वा कः ॥ (६) ॥*॥ 'स्कन्दिद् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३३१९१५) । 'आस्कन्दनं तिरस्कारे रणे संशोषणेऽपि च' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ संख्यानम् । त्रक्षिप्तः ख्यातेर्वा भावे कः । 'संख्यमाहवे । संख्यैकादौ विचारे च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ समनम् । 'षम वैकृत्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४१२५) इति ऋक् । सम्यगयनम्, वा । 'इ गत्यादौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कः ॥ (९) ॥*॥ संपरायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । घञ् (३३१९८) । स्वार्थे क् (ज्ञापि० ५१४५) ॥*॥ विनयादित्वात् (५१४३४) ठकि 'सांपरायिकः' अपि ॥ (१०)

॥*॥ समरणम् । 'ऋ गतौ' (क्या० प० से०) घः (३३१-११८) ॥ 'ऋदोरप्' (३३१५७) वा । यत्तु—ऋच्छन्त्यत्र । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३३१५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । ऋषन्तादपो विधानात् ॥ (११) ॥*॥ अननम् । 'अन गतौ' () 'प्राणने' (अ० प० से०) वा । 'अनीकादयश्च' इति साधुः । न नयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकात्कन् । नञ्समासः (२१२६) 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' इति मेदिनी ॥ (१२) ॥*॥ रण-नम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशिरण्योश्च' (वा० ३३१५८) इत्यप् । रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुनपुंसकम् (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ 'कलं तु मधुरध्वनौ' इति धरणिः । कलस्य हननम् । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३३१-१०१) इति उः ॥ (१४) विग्रहणम् । 'ग्रहवृद्ध-' (३३१५८) इत्यप् । 'विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीर-योः' इति हैमः ॥ (१५) ॥*॥ संप्रहरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३३१९८) । 'संप्रहारो गतौ रणे' इति हैमः ॥ (१६) ॥*॥ अभिसंपतनम् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३३१९८) ॥ (१७) ॥*॥ कलनम् । 'कल शब्दादौ' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४१९१८) ।—'कलेरिः'—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् । 'कलि-र्विमीतके शरे विवादेऽन्ययुगे युधि' इति हैमः ॥ (१८) ॥*॥ संस्फोटनम् । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३३१९८) । 'संस्फोटः' इति तु खामी । तत्र 'स्फिड अनादरे' (जु० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥ संयोजनम् । 'युजिद् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३३१९८) । '—रथयुग—' (४१-४१७६) इति निर्देशाहुणाभावः । प्रतिजनादिषु (४१४१९ गणे) 'संयुग'शब्दपाठाद्वा ॥ (२०) ॥*॥ अभ्यामर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । घञ् (३३१९८) । 'अभि-मर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च' (इति मेदिनी) ॥ (२१) ॥*॥ समाहननम् । घञ् (३३१९९८) । 'समाघातो वधे युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ संग्रामणम् । 'संग्राम युद्धे' (जु० उ० से०) ण्यन्तः । 'एरच्' (३३१५६) ॥ (२३) ॥*॥ अभ्यागमनम् । 'ग्रहवृद्ध-' (३३१५८) इत्यप् । 'अभ्यागमः समरेऽन्तिके । घाते रोधेऽभ्युपगमे' इति हैमः ॥ (२४) ॥*॥ आह्वानम् । 'ह्रिञ् स्पर्थायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'आहि युद्धे' (३३१७२) इत्यप् संप्रसारणं च । 'आहवः संगरे यज्ञे' इति हैमः ॥ (२५) ॥*॥ समुदयनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३३१९८) ॥ (२६) ॥*॥ संय-तनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) संयमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) वा । संपदादिः (वा० ३३१९०८) । 'गमादीनाम्-' (वा० ६१४४०) इति मलोपः । लुक् (६११-

७१) ॥ (२७) ॥*॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'समितिर्गुधि संगमे । साम्ये सभायाम्' इति हेमचन्द्रः ॥ (२८) ॥*॥ अजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । इज्(ण)विधानसामर्थ्यादित्तेर्न वी । अन्यथा 'व्यादिभ्यः' इत्येवान्वयत् । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा । 'आजिः स्त्री समभूमौ संग्रामे' इति मेदिनी ॥ (२९) ॥*॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) ॥ (३०) ॥*॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (३१) ॥*॥—एषु अनेकार्थत्वात् सर्वे धातवो युद्धार्थाः । सर्वत्राधिकरणे प्रत्ययः—इति मुकुटः ॥*॥ एकत्रिंशत् 'प्रहरणक्रियायाः' ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नीति ॥ निगृह्य नितरं वा युद्धम् ॥ (१) ॥*॥ बाहु-युद्धम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाहुयुद्धस्य' ॥

तुमुलं रणसंकुले ॥१०६॥

त्विति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु' (धातुः) सौत्रः । बाहु-लकान्मुल् । ('तुमुलं रणसंकुले । तुमुलो विभीतकद्वौ' इति हैमः) । 'तुमुलं व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ रणस्य 'संकुलम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रण-व्याकुलतायाः' ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्ष्वेडेति ॥ क्ष्वेदनम् । 'विद्विदा स्नेहनमोचनयोः' (भ्वा० आ० से०) अव्यक्ते शब्दे वा । घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । रूपभेदात्स्त्रीत्वम् । 'विशेषैर्यद्यवाधितः' इति परिभाषणान्न पुंसत्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कणामये विपे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपणफले घोष-पुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ सिंहवज्रदनम् । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'योधानां सिंहनादस्य' ॥

करिणां घटना घटा ।

केति ॥ घटनम् । 'घट संघाते' चुरादिः । 'ण्यासश्रन्धः—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ 'घटादयः पितः' (भ्वा० ग० सू०) इति पित्त्वात् (३।३।१०३) अच् । 'घटः समाधि-भेदेभशिरःकूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीमघटनाषु च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य' ॥ क्रन्दनं योधसंरावः

केति ॥ 'क्रदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट्

(३।३।११५) । 'क्रन्दनं रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ योधानां संवरणम् । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गे रुवः' (३।३।२२) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य' ॥

वृंहितं करिगर्जितम् ॥१०७॥

व्रिति ॥ वृंहणम् । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) 'नपुंसके' (३।३।११४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ करिणां गर्जनम् । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् कः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिगर्जनस्य' ॥

विस्फारो धनुषः स्वानः

वीति ॥ विस्फरणम् । 'स्फर स्फुरणे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) वा । 'स्फुरतिस्फुल्लोर्ध्वम्' (६।१।४७) इत्यात्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धनुषः शब्दस्य' ॥

पटहाडम्बरौ समौ ।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।३।१०१) इति टः । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आडम्बवयति । 'ड्वि क्षेपे' () बाहुलकादरच् । यद्वा,—डम्बनम् । भावे घञ् (३।३।१८) । डम्बं राति, रायति वा । 'आतोऽनुप—' (३।३।३) इति कः । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विध्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युद्धपटहस्य' 'दमदमा' इति ख्यातस्य ॥ प्रसभं तु बलात्कारो हठः

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्मात् । सभायाः प्रगतौ वा । 'क्लीवे तु प्रसभं हठः' इति बोधालितः ॥ (१) ॥*॥ —'बलात्' इति निपातो 'हठार्थः—' इति स्वामी । बला-त्करणम् । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ हठनम् । 'हठ इतिशठत्वयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति 'खनो घ च' (३।३।२५) इति वा घः ॥ 'हठः स्यात्प्रसभे पृथ्याम्' 'हेठो' बाधाविहेठयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलात्कारस्य' ॥

अथ स्खलितं छलम् ॥१०८॥

अथेति ॥ स्खलम् । 'स्खल संचलने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।३।११४) । 'स्खलितं छलिते अथे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ छलम् । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । वृषादि-त्वात् (उ० १।१०५) कलच् । 'आतो लोप—' (६।४।६४) इत्याकारलोपः । ('छलं छद्मस्खलितयोः' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युद्धमर्यादायाश्चलनस्य' ॥

अजन्यं क्लीव उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।

अजेति ॥ न जने साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । न जन्यते त्रा । 'जनैर्यक्' (उ० ४।११) ।

‘तकिशति-’ (वा० ३।१।९७) इति ॥ यद्वा,— (१) ॥*॥
उत्पतनम् । ‘पतु गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
उत्पतति । ज्वलादिः (३।१।१४०) वा ॥ (२) ॥*॥ उप-
सर्जनम् । उपसृज्यते वा । घञ् (३।३।१८,—१९) । ‘उपसर्गः’
पुमान् रोगमेदोपह्वयोरपि’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारस्य’ ॥

मूर्च्छा तु कदमलं मोहोऽपि

स्मिति ॥ मूर्च्छनम् । ‘मूर्च्छा मोहादौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०२) इत्यः । ‘उपधायां च’ (८।२।-
७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ कशनम् । ‘कश गतौ’ (अ०
आ० से०) । ‘कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्’ (उ० १।-
१०९) इति कलः । बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (२)
॥*॥ मोहनम् । ‘मुह वैचित्त्ये’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।-
१८) । ‘अथ मोहो नृलिङ्गः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने’ (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘मूर्च्छायाः’ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥१०९॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । ‘मृद क्षोदे’ (क्वा० प० से०)
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ‘पीड अवगाहने’ (चु० प०
से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘देशादेरुपद्रव-
दानस्य’ ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ ‘स्कन्दि’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।-
११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘षट् विशरणदौ’ चुरादिः । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रहारादिना निःशक्ती-
करणस्य’ ॥

विजयो जयः ।

वीति ॥ विजयनम् । ‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘विजयः स्याजये पार्थे स्त्रियां तिथ्य-
न्तरे स्मृता । उमासख्याम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
‘जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्थे
ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘लब्धस्योत्कर्षस्य’ ॥

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

वायिति ॥ वैरस्य शुद्धिः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकरणम् ।
घञ् (३।३।१८) । ‘उपसर्गस्य-’ (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥
(२) ॥*॥ वैरस्य निर्यातनम् । ‘यत निराकारादौ’ चुरादिः ।
ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वैरशोधनस्य’ ॥

प्रद्रावोद्भावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयानं च

प्रेति ॥ प्रद्रवणम् । ‘द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रे
इत्सुखः’ (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्रवणम् ।

‘उदि श्रयति-’ (३।३।४९) इत्यादिना घञ् ॥ (२) ॥*॥
संद्रवणम् । संद्रवणम् । ‘द्रु द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘समि युद्रुवुः’ (३।३।२३) इति घञ् ॥ (३) ॥*॥ (४)
॥*॥ विद्रवणम् । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (५) ॥*॥
‘द्रवः प्रद्रावनमेषोः । विद्रवे रसगलोश्च’ (इति हैमः) ॥
(६) ॥*॥ अपक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥
यातेत्युट् (३।३।११५) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘पलायनस्य’ ॥

रणे भङ्गः पराजयः ॥१११॥

रेति ॥ भङ्गनम् । ‘भञ्जो आमर्दने’ (रु० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । ‘भङ्गो जयविपर्यये । मेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा
सस्यान्तरे स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पराजयम् ।
‘जि अभिमवे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘पराजयस्य’ ॥

पराजितपराभूतौ

पेति ॥ पराजीयते स्म । परैराजीयते स्म वा । ‘जि
अभिमवे’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ पराभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्राप्ताभिमवस्य’ ॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।

त्रीति ॥ ‘त्रिषु’ इति पूर्वाभ्यामपि संवध्यते । नश्यति
स्म । ‘णश्च अदर्शने’ (दि० प० से०) । ‘गत्यर्था-’ (३।४।-
७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ तिरो धीयते स्म ।
‘डुधाच्’ । हिनोति स्म वा । ‘हि गतौ’ वा । ‘गत्यर्था-’ (३।४।-
७२) इति कर्तरि क्तः । धावस्तु कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ भावक्तान्तेभ्योऽर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥
द्वे ‘निलीनस्य’ ॥

प्रमापणं निर्वहणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रवासनं परासनं निषूदनं निर्हिसनम् ।

निर्वासनं संक्षपणं निग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

उद्वासनप्रमथनकथनोजासनानि च ।

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

प्रेति ॥ ‘मीच् हिंसायाम्’ (क्वा० प० अ०) स्वार्षण्यन्तः ॥
(१) ॥*॥ ‘वर्ह हिंसायाम्’ (चु० प० से०) ॥ (२) ॥*॥ ‘कृच्
हिंसायाम्’ (क्वा० उ० से०) ॥ (३) ॥*॥ ‘शृ हिंसायाम्’
(क्वा० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ स्वार्षण्यन्तौ । ‘वस छेदे’
(चुरादिः) । प्र-(५) ॥*॥ निद्र-(६) ॥*॥ उद्-(२१) ॥*॥ पूर्वः ।
‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) ॥ (६) ॥*॥ (१२) ॥*॥
‘पूद् क्षरणे’ (भ्वा० आ० से०) ॥ (७) ॥*॥ ‘हिसि हिंसा-
याम्’ (रु० प० से०) ॥ (८) ॥*॥ ‘मारणतोपनिशा-
मनेषु ज्ञा’ (भ्वा० प० अ०) । ‘ज्ञप सिच’ (चु० प० से०)

इति वा ॥ (१०) ॥*॥ 'प्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
 'निर्गन्धनम्' इत्यन्ये । तत्र 'गन्ध अर्दने' (चु० आ०
 से०) अयं धातुः ॥ (११) ॥*॥ 'तृह हिंसायाम्' (रु०
 प० से०) । निरूपकः । 'तृहृ' (तु० प० से०) वा ॥ (१३)
 ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (१४) ॥*॥ 'क्षणु
 हिंसायाम्' (त० उ० से०) ॥ (१५) ॥*॥ 'वृजी वर्जने'
 (रु० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ 'हृवप् बीजसंताने' (भ्वा०
 उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०)
 वा ॥ (१७) ॥*॥ 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥
 (१८) ॥*॥ 'मृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥
 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥*॥
 स्वार्थण्यन्तौ । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२१)
 ॥*॥ 'क्रथ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२३) ॥*॥
 'जसु हिंसायाम्' (दि० प० से०) स्वार्थण्यन्तः ॥ (२४)
 ॥*॥ एभ्यो भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ आलम्भनम् ।
 'हुलमप् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८)
 'लभेध' (७।१।६४) 'उपसर्गात्खलघोः' (७।१।६७) इति
 नुम् ॥ (२५) ॥*॥ पिञ्जनम् । 'पिजि हिंसायाम्' चुरादिः ।
 अच् (३।३।५६) ॥ (२६) ॥*॥ विचारणम् । 'हृ हिंसायाम्'
 (क्या० प० से०) । 'नृदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२७) ॥*॥
 हननम् । 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।
 १८) । 'हनस्तोऽविण्णलोः' (७।३।३२) 'हो हन्तेर्जिण-
 क्षेयु' (७।३।५४) ॥ (२८) ॥*॥ उन्मथनम् । 'मथे हिंसा-
 याम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥—मन्यते-
 र्घञ्—इति मुकुटः । तन्मते 'उन्मथः' इति पाठः ॥ (२९)
 ॥*॥ हननम् । 'हनो वध च' (३।३।७६) इत्यप् ॥ (३०)
 ॥*॥ त्रिशत् 'मारणस्य' ॥

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनो स्त्रियाम् ॥११६॥

स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तत् (५।१।११९) ॥
 'पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणेऽपि च योपिति' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ कालस्य धर्मः ॥ (२) ॥*॥ दिष्टस्य दैवत्यान्तः ॥
 (३) प्रलयनम् । 'लीट् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्'
 (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ अत्ययनम् । 'इण् गतौ' (अ० प०
 अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ।
 'अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः' इति मेदिनी ॥
 (५) ॥*॥ अन्तनम् । 'अति वन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
 घञ् (३।३।१८) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयना-
 शयोः । अवयवेऽपि' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'णश अदर्शने'
 (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ 'नाशः पलायने मूलौ
 परिध्वस्तावदर्शने' इति हैमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ मरणम् । 'मृह्
 प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'भुजिमृह्यां युक्त्युक्तौ' (उ०
 ३।२।९) इति त्यक् । 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी ॥ (८)

॥*॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ (९) ॥*॥ निधानम् ।
 कृपयुजिमन्दिनिधायः क्युः (उ० २।८।९) । 'निधनं स्यात्
 कुले नाशे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मरणस्य' ॥
 परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

पेति ॥ परागता असवोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ प्राप्तं पञ्चत्वं
 येन ॥ (२) ॥*॥ परं लोकमितः । परा दूरमितो वा ।
 'परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी)
 ॥ (३) ॥*॥ प्रकर्षेण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंस्ति मृते
 स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ संतिष्ठते स्म ।
 'गल्थर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ म्रियते
 स्म । 'मृह् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'गल्थर्था-'
 (३।४।७२) । 'मृतं मृत्यौ याचिते च' इति हैमः ॥ (६)
 ॥*॥ प्रमीयते स्म । 'मीह् हिंसायाम्' (क्या० आ० अ०) ।
 'गल्थर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं
 स्यात्प्रोपितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी (७) ॥*॥ त्रिषु
 परास्वादयः ॥*॥ सप्त 'मृतस्य' ॥

चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥११७॥

चीति ॥ चीयते स्म । क्तः (३।३।१०२) । 'चितं
 छले त्रिषु चिता चित्यां संहतौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)
 ॥ (१) ॥*॥ 'चित्याप्रचित्ये च' (३।१।१३२) इति
 क्यप् । 'चित्यं मृतकचैत्ये स्याच्चित्या मृतचितौ स्त्रियाम्'
 (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'चित्तिधित्या-
 वृन्दयोः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अधिकरणे वा
 प्रत्ययः ॥*॥ त्रीणि 'चित्याः' ॥

कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपसूर्यकलेवरम् ।

केति ॥ कं वध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'वन्ध वन्धने'
 (क्या० प० अ०) । घञ् (३।३।११९) । केन वायुना चच्यते
 वा । 'कवन्धसुदके रुण्डे कवन्धो राहुरक्षसोः' इति हैमः
 ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'छिन्नशिरसो देहस्य' ॥

श्मशानं स्यात्पितृवनम्

श्मेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
 द्वितालव्यम् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां वनम् । पितृन् वनति वा ।
 'वन संसृजौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' इति मेदिनी ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे 'प्रेतभूमेः' ॥

कुणपः शवसस्त्रियाम् ॥११८॥

किति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
 'कणेः संप्रसारणं च' (उ० ३।१।४३) इति कपन् । ('कुणपी
 पुनः । विट्सारिकायां) कुणपः प्रतिगन्धे शवेऽपि च' इति
 विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('शवः स्यात्कुणपे

पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मृतशरीरस्य' ॥

प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्यां

प्रेति ॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (व्या० उ० से०) ।
'ग्रहद्व- (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्द्यां
नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहरिपादपे' ।
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'उपग्रहः पुमान् वन्द्यामुप-
योगेऽनुकूलने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वन्द्यते, वन्दते
वा । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० था० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) ङीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'वन्दिशालायाः' ॥

कारा स्याद्वन्धनालये ।

क्रेति ॥ कीर्यतेऽत्र । 'कृ विक्रमे' (तु० प० से०) ।
भिदादिपाठात् (३।३।१०४) अङ्गीर्षा । 'कारो वधे
निश्चये च वलौ यत्ने यतावपि । कारस्तुपारशैले च कारा
द्व्यां प्रसेवके । वन्धने वन्धनागारे हेमकारिकयोरपि' (इति
विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ वन्धनस्यालये ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्धन-
गृहस्य' ॥

पुंसि भूर्यसवः प्राणाश्चैवम्

पुमिति ॥ अत्यन्ते, अत्यन्ति, वा । 'असु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । अत्यत एभिः, इति वा । 'अस दीप्तौ'
(भ्वा० उ० से०) । 'शृस्त्वहिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।
—बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ प्राण-
न्येभिः । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले
वले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूभिर्चासुपु' (इति मेदि-
नी) । एवं पुंसि भूभिर्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पञ्चवायूनाम्' ॥

जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥

जीति ॥ जीवनम् । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'जीवः प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षभेदे बृह-
स्पतौ । जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचासिञ्जितभूमिषु । न स्त्री
तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ असूनां धारणम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'जीवनस्य' ॥

आयुर्जीवितकालः

आयुरिति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।
'एतेर्णिच' (उ० २।१।१८) इत्युसिः ॥ (१) ॥*॥ जीवितस्य
कालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवावच्छिन्नकालस्य' ॥

ना जीवातुर्जीवनौपधम् ।

नेति ॥ जीवत्यनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०
से०) । 'जीवेरातुः' (उ० १।७८) । 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते

'जीविते जीवनौपधे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीवनस्यौ-
पधम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतसंजीवनौपधस्य' ॥

इति क्षत्रियवर्गविवरणम् ॥

ऊरुन्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

विति ॥ व्रह्मण ऊर्जोर्भवाः । 'शरीरावयवात्-' (४।३।
५५) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ ऊरोर्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे'
(दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति ङः ॥
(२) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्यः
स्वामिवैश्ययोः' (३।१।१०३) ॥ (३) ॥*॥ विशन्ति । 'विश
प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (६) ॥*॥
स्वार्थे घ्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (४) ॥*॥ भूमिं स्पृशन्ति ।
'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके क्तिन्' (३।
२।५८) । 'भूमिस्पृक् पुंसि मानववैश्ययोः' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ षट् 'वैश्यस्य' ॥

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

आजीति ॥ आजीव्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया । 'गुरोश्च हलः' (३।३।
१०३) इत्यः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् (उ० २।
३२) वा । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्च-
शीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिपु. सेविनि
वृद्धाशीर्जाविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
वृत्तिरस्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः ।
'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृप्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः
क्लीवे (वृत्तिमञ्जीरुजोस्त्रिपु) इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ वर्तते-
ऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । ('वृत्तिर्विवरणाजीवकैशिक्यादि-
प्रवर्तने' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वर्तन्ते जीवन्त्यनेन ।
ल्युट् (३।३।११७) । 'वर्तनो वामने क्लीवं वृत्तौ स्त्री पेषणा-
ध्वनोः । न पुंसि तूलनालयां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्तिष्णौ
त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवन्त्यनेन । ल्युट् (३।
३।११७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवनोपायस्य' ॥

स्त्रियां रुषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।

स्त्रीति ॥ कर्षणम् । 'रुष विलेखने' (भ्वा० प० अ०)
'इकृप्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ पशून्
पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।११) । तस्य कर्म भावो वा । घ्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥
वणिजां कर्म भावो वा । घ्यञ् (५।१।१२४) ॥*॥ 'दूतवणि-
ग्भ्यां च' इति यप्रत्यये 'वणिज्या' च । ('सत्यादृतं तु
वाणिज्यं वणिज्या') इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं
'जीवनोपायस्यैकम्' ॥

१—'जीवाते विस्त्रज शूद्रमुनौ कृपाणम्' इत्युत्तररामचरिते ॥

२—भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सेवा श्ववृत्तिः

सयिति ॥ सेवनम् । 'षेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) । 'शुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ शुनो वृत्तिरिव, शुन इव वृत्तिर्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परचित्तानुवर्तनस्य' ॥

अनृतं कृषिः

अन्निति ॥ न ऋतम् । 'शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गार्हितं तद्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादन्नृतं कृषिरुच्यते' इति । 'अनृतं कृपावसत्ये च' इति रुद्रः ॥*॥—'प्रमृतम्' इति तु सभ्यः पाठः—इति स्वामी । 'प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्षणस्य' ॥

उज्जुशिलं स्मृतम् ॥२॥

विति ॥ उज्जुनम् । 'उच्छि उच्छे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ शिलनम् । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) । कः (वा० ३।३।५८) घञ् (३।३।१८) वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । 'उज्जुः कणश आदाने कणिशार्चनं शिलम्' इति यादवः ॥ (२) ॥*॥ अर्थेते, ऋच्छति वा । 'निष्ठा' (३।२।१०२) इति 'गत्यर्था'— (३।४।७२) इति वा कः । 'ऋतमुज्जुशिलं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः । 'पुमानुज्जुः विलम्बितम्' इति बोपालितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'खलादिपतितधान्यसंग्रहस्य' ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।

द्वे इति ॥ मृतं चामृतं च ॥ (१) ॥*॥ प्रार्थनाऽप्रार्थनक्रिययोस्तत्कर्मणोर्वा । एकैकम् 'याचितायाचितयोः' ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यात्

सेति ॥ सत्यसहितमनृतम् । 'शाकपार्थिवादिः' (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ वणिजो भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वाणिज्यस्य' ॥

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥३॥

उद्धारः

ऋणमिति ॥ अर्थेते स । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'ऋणमाघमण्ये' (८।२।६०) इति नत्वम् । 'ऋणं देये जले हुयो' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परित उद्वह्यते । 'अशु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ उद्वह्यते । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उद्धारश्चोद्धृतावृणे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणस्य' ॥

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थेति ॥ अर्थस्य प्रयोगः ॥ (१) ॥*॥ कुसते । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्भो मेदेताः'

(उ० ४।१०६) इतीदः । 'कुसीदं वृद्धिजीवने । वृद्धाजीवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वृद्धाजीविका ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणसंवन्धिकालान्तरद्रव्येण लोके जीविकायाम्' ॥

याज्यायातं याचितकम्

येति ॥ याचितेन याज्या निर्वृत्तम् । 'अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ' (४।४।२१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'याज्याया प्राप्तस्य' ॥

निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

नीति ॥ अपमानम् । 'मेद् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) 'उदीचां माखे व्यतीहारे' (३।४।१९) इति क्त्वा । 'कुगति'— (२।२।१८) इति समासः । 'समासेऽनञ्' (७।१।३७) इति ल्यवादेशः । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' (६।४।७०) इतीत्वम् । तुक् (६।१।७१) । 'अपमित्य' आसम् । 'अपमित्य'— (४।४।२१) इति कक् ॥ (१) ॥*॥ 'निमयात्' इति 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' (२।३।२५) इति पञ्चमी ॥*॥ एकं 'परिवर्तनेनाप्तस्य' ॥

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।

उत्तेति ॥ उत्तममृणमस्य ॥ (१) ॥*॥ अधममृणमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'ऋणव्यवहारे धनस्वामिधनग्राहकयोः' कर्मणैकैकम् ॥

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्धाजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

क्विति ॥ कुसीदार्थं प्रयच्छति । 'कुसीददशैक'— (४।४।३१) इति छन् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धिं गह्वीं प्रयच्छति । 'प्रयच्छति गह्वीम्' (४।४।३०) इति ठक् । 'वृद्धेर्वृधुषिभावः'— (वा० ४।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ वृद्धिराजीवो जीविकाऽस्य ॥ (३) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) क्लोपे वार्धुषिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋणं दत्त्वा तद्गृह्या जीविनः' ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीचलः ।

क्षेत्रेति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कर्षेति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कर्षेति । 'कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्' (उ० २।३८) इति कुन् ॥*॥ वृद्धिपक्षे 'कार्षकः' अपि ॥ (३) ॥*॥ कर्षणम् । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । कृषिरस्यास्ति । 'रजःकृषि'— (५।२।११२) इति बलच् । 'बले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृषीचलस्य' ॥

क्षेत्रं त्रैहेयशालेयं व्रीहिशाल्योद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

क्षयिति ॥ व्रीहीणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवन् क्षेत्रम् । 'व्रीहिशाल्योर्दक्' (५।२।२) ॥*॥ 'धान्यसामा-

१—लक्ष्यादित्रन्तोऽपि । 'श्रोत्रियस्य कर्दयस्य वदान्यस्यापि वार्धुषी'—इति स्वामी ॥

न्यस्य' 'कलमादेशोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

यद्यं यवक्यं पट्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

येति ॥ यवानाम् (१) यवकानाम् (१) पट्टिकानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'यवयवकपट्टिकाद्यत्' (५।२।३) ॥*॥ यवकः शुकशृङ्गो यवः ॥*॥ एकैकम् 'यवादिभवनस्य' ॥

तिल्यतैलीनघन्मापोमाणुभङ्गाद्विरूपता ॥ ७ ॥

तीति ॥ तिलानाम् (१) माषाणाम् (१) उमानाम् (१) अणूनाम् (१) भङ्गानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'विभाषा तिल-' (५।२।४) इति यत्खनौ (१) ॥ (२) ॥*॥ माष्यम् ॥ (१) ॥*॥ माषीणम् ॥ (२) ॥*॥ उम्यम् ॥ (१) ॥*॥ औमीनम् ॥ (२) ॥*॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥*॥ अणवीनम् ॥ (२) ॥*॥ भङ्ग्यम् ॥ (१) ॥*॥ भाङ्गीनम् (२) ॥*॥ 'तिलादिभवनस्य' प्रत्येकं द्वयं द्वयम् ॥

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।

मौद्गीति ॥ मुद्गानाम् (१) कोद्रवाणाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने' (५।२।१) इति घञ् ॥*॥ आदिना गौधूमीनम् ॥ (१) ॥*॥ कालावीनम् ॥ (१) ॥*॥ कौलत्थीनम् ॥ (१) ॥*॥ प्रैयङ्गवीणम् ॥ (१) ॥*॥ चाणकीनम् ॥ (१) ॥*॥ इत्यादि ज्ञेयम् । (एकैकम्) 'धान्योद्भवक्षेत्रस्य' ॥

वीजाकृतं तृप्तकृष्टम्

वीति ॥ वीजेन सहकृतं कृष्टम् । 'कृणो द्वितीयतृतीय-शम्भवीजात्कृषौ' (५।४।५८) इति डाच् ।—अवीजं सवीजं संपञ्चम्=वीजाकृतम्—इति खामी । तत्र । 'अभूततद्भावे' इत्यस्याननुवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ (पूर्वम्) उतं च तत् (पश्चात्) कृष्टं च । 'पूर्वकाल-' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीजवापोत्तरं कृष्टस्य' ॥

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

सीति ॥ सीतया संमितम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ कृष्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु' (४।४।९७) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ हल्येन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्' (५।१।११५) इति वतिः ॥*॥ त्रीणि 'कृष्टमात्रस्य' ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन्

त्रिति ॥ त्रिगुणं कृतम् । 'संख्यायाश्च गुणान्तायाः' (५।४।५९) इति डाच् ॥ (१) ॥*॥ तृतीयं कृतम् । 'कृणो द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् ॥ (२) ॥*॥ त्रिवारं हलेन कृष्टम् । 'मतजन-' (४।४।९७) इति यत् । 'रथसीता-हलेभ्यो युडिघौ' (वा० १।१।७२) इति तदन्तविधेः ॥ (३) ॥*॥ त्रिवारं सीतया संमितम् । यत् (४।४।९१) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वारत्रयकृष्टस्य' ॥

द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्भवाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्वीति ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्विहल्यम् ॥*॥ (३) ॥*॥ द्विसीत्यम् ॥ (४) ॥*॥ शमस्यास्ति । 'कंशंभ्याम्-' (५।२।१३८) इति वा । 'शम्भ'शब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते । शम्भं कृतम् । 'कृणो द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् ॥*॥ 'सरित्सैरिभसम्भवाकृतम्' इति दन्त्यादौ वर्णदेशना । तत्र 'षम्भ संवन्धे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । सम्बन्धते । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'द्विवारकृष्टस्य' ॥

द्रोणाढकादिवांपादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।

द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वापः । 'तस्य वापः' (५।१।४५) इति ठञ् ॥ (१) ॥*॥ आढकस्य वापः (५।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः=प्रास्थिकः ॥ (१) ॥*॥ कुडवस्य वापः=कौडविकः ॥ (१) ॥ 'वापादौ' इत्यादिना पञ्चाद्यर्थग्रहः । द्रोणम्, आढकं च पचति (इत्यादि) । 'संभव-त्यवहरति पचति' (५।१।५२) इति ठक् ॥*॥ 'द्रोणादि-परिमितव्रीह्यादिवापयोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

खारीवापस्तु खारीकः

खेति ॥ खार्या वापः । 'खार्या ईकम्' (५।१।३३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'खारीवापस्य' ॥

उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

उत्तेति ॥ (खारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः) ॥

पुनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्

पुमिति ॥ उप्यतेऽत्र । 'हुवप् वीजसंताने' (भ्या० उ० अ०) । 'वृधिवपिभ्यां रत्' (उ० २।२७) 'वप्रस्तते पुमान्त्री रेणां क्षेत्रे चये तटे' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ के जले शिरसि वा दारोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । केन जलेन दीर्यत इति वा । 'दृ विदारणे' (त्र्या० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'केदारारब्ध' (४।२।४०) इति निर्देशादेत्वम् । 'केदारो द्रौ शिवे क्षेत्रे भूमिभेदा-लवालयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षीयते धान्यै-रत्र । 'क्षि निवासगल्योः' (तु० प० अ०) । घृन् (उ० ४।१।५९) । 'क्षेत्रं भारतादौ भगद्गयोः । केदारे सिद्धभूपरुषोः' इति हैमः । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षेत्रस्य' ॥

१—केदार एकारवान् 'नमिताः फलभारेण नमिताः शालि-मञ्जरीः । केदारेषु च पश्यन्तः के दारेषु विनिःसृहाः' इति दन-यन्वीयनकात् ॥

अस्य तु ।

कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षैत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥

अस्येति ॥ कैदाराणां समूहः । 'कैदारायन्' (४।२।४०) ॥ (२) ॥*॥ चात् (४।२।४०) वृष् ॥ (१) ॥*॥ क्षेत्राणां समूहः । 'भिक्षादिभ्यः-' (४।२।३८) इत्यण् ।—'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण्—इति मुकुटः । तत्र । 'अचित्-' (४।२।४७) इति ठक्स्तदपवादत्वात् ॥ (३) ॥*॥ 'ठक् कवचिन्ध' (४।२।४९) 'चात् कैदारादपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षेत्रगणस्य' ॥

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

लविति ॥ लोष्टति । 'लोष्ट संधाते' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) पुंलिङ्गोऽप्ययम् । 'लेष्टुः शङ्के(ठे)ऽपि लोष्टः स्यात्' इति बोधालितः ॥ (१) ॥*॥ लिश्यते, लिशति, वा । 'लिश गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकात्तुच् ।—'क्त्वाद्यश्च'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सृत्तिकाखण्डस्य' ॥

कोटिशो लोष्टमेदनः ।

कविति ॥ कोटिना अग्रेण श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । कोटिरस्यास्तीति वा । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः ॥ (१) ॥*॥ लोष्टानां मेदनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोष्टमेदनकाष्टस्य' 'हेगा' इति ख्यातस्य ॥

प्राजनं तोदनं तोत्रम्

प्रेति ॥ प्रवीयतेऽनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । 'वा यौ' (२।४।५७) इति वी न ॥ (१) ॥*॥ तुयतेऽनेन । 'तुद् व्यथने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति घृन् । 'तोत्रं तु प्राजने वेषुकेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृषभादिप्रेरणदण्डस्य' ॥

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

खेति ॥ खन्यतेऽवदार्यतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्वा० उ० से०) । 'अर्तिद्धू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥*॥ अवदार्यतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुदालादेः' ॥

दानं लवित्रम्

देति ॥ दाल्यनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (१) ॥*॥ ल्यतेऽनेन । 'लव्' (क्या० उ० से०) । 'अर्ति-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवित्रस्य' ॥

आवन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवेति ॥ आवध्यतेऽनेन । 'वन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घृन् ॥ (१) ॥*॥ यूयते-
अमर० ३९

ऽनेन । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (२) ॥*॥ युज्यतेऽनेन । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) घृन् (३।२।१८२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृषादेर्गले युगवन्धनस्य' ॥

अथो फलम् ।

निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

अथविति ॥ फलति । 'विफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुफले जातीफले फलक-संख्ययोः । विफलायां च कक्कोले शब्दाग्रे व्युष्टिभाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः । स्वामी तु—'हलम्' इति पठित्वा 'फलप्रकरणमारब्धम्'—इति व्याख्येयम् ॥ (१) ॥*॥ ईशया निर्गतम् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । स्वामी तु—'निष्कान्ता ईषाऽस्मात्' इति विगृह्य 'निरीपम्'—इति मूर्धन्यान्तं पपाठ ॥ (२) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥*॥ मुकुटस्तु—कूटयति छिनत्ति । 'कूट छेदने' (चु० उ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । कूटम् । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)—इति वदन् (कूटकम्) दीर्घादि मन्यते । अत्र पचाद्यच् (३।१।१३४) उचितः । न तु कः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् ॥ (३) ॥*॥ फालयति । 'विफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद्च् (३।१।१३४) । 'फाल उल्लुतौ' । 'क्लीवं सीरोपकरणे पुंसि शंकरसीरिणोः' () ॥ (४) ॥*॥ कृषति । 'कृष विले-खने' (तु० उ० अ०) । कृषिवृक्षयोः किकन् (उ० २।४०) । 'कृषिकाकृषिकौ फालकृषकौ' इति रुद्रात् त्रियामपि ॥*॥ कुनि (उ० २।३२) तु कृषकः । स्वामी तु—'शिल्पिनि ष्वुच्' (३।१।१४५)—इत्याह । तत्र । फलस्य शिल्पित्वाभावात् । परि-गणनाच्च । 'कृषकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके त्वभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पश्चापि 'फालस्य'—इति कलिङ्गः—द्वयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य । अन्यद्वयं तु फालस्य—इति स्वामी ॥

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरः

लेति ॥ लङ्गति । 'लशि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-कात्कलच् । दीर्घश्च ।—'कलम्बा(म्बला)दयश्च'—इति मुकुट-स्त्वपाणिनीयः । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीवं तु कुसुमा-न्तरे । गोदारणे वृणराजगृहदारुविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णे 'हालः' अपि । 'हालः फालवहः सीता' इति विक्रमादित्यः ॥ (२) ॥*॥ गां भूमिं दारयति । ल्युट् (३।३।११३) ।—गौर्भूमिर्दा-र्यतेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । नन्वादि (३।१।

१—स्वामिग्रन्थे तु—'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः'—(उ० २।३२)—इत्येव पाठो दृश्यते ॥

१३३) ल्युर्वा-मुकुटः । तत्र । ल्योः कर्तरि विधानात्करणेऽसंभवात् ॥ (३) ॥*॥ तिनोति, सीयते, वा । 'मिष् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'सुतिमिचौनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन् दीर्घत्वं च । 'हलदिग्भकरौ सीरौ' इति दन्त्यादौ रभसः । 'सीरः स्यादंशुमालिनि । लाङ्गले' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हलस्य' ॥

अथ शस्या स्त्री युगकीलकः ।

अथेति ॥ शस्यतेऽनया । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) अश्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (१) ॥*॥ युगस्य कीलः । स्यायं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युगस्य कीलके' ॥

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

ईशेति ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'इयु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके' इति तालव्यान्ते रुद्र-रभसौ । 'ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्याद्रीश हलदण्डके' इति शान्ते विश्वः ॥*॥ ईपते । 'ईप गल्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५) उभयत्र करणे 'युरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यो वा । 'ईपा पेटी मञ्जूपा' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ (१) ॥*॥ लाङ्गलस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हलयुगयोर्मध्यकाष्ठस्य' ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥१४॥

सीति ॥ सीयते । 'मिष् वन्धने' । (स्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ष्योदरादिः (६।३।१०९) ।—स्यति भुवम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) (बाहुलकात्) कः । 'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्-इति मुकुटः । तत्र । 'द्यतिस्यतिमास्था-' (७।४।४०) इति विशेषविहितेनेत्वेन बाधात् । 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद्व्योमगङ्गा च जानकी' इति दन्त्यादौ रभसः । 'सीता जनकजागङ्गाभेदयोर्हल-पद्धतौ' इति दन्त्यादौ हैमः ॥*॥ शेते स्म । 'शीङ् खमे' (अ० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'शीता नमःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति तालव्यादौ धरणिः ॥ (१) ॥*॥ लाङ्गलस्य पद्धतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लाङ्गलकृतरेखायाः' ॥

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुवन्धने ।

प्विति ॥ मेध्यन्ते पशवोऽत्र । 'मेध संगमे' (भ्वा० उ० से०) इन् (उ० ४।११८) । स्वामी तु—'मेधिः' इति पठति । तत्र 'मेध संगमे' इति धातुर्वोध्यः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धान्यखले पशुवन्धनस्तम्भस्य' ॥

आशुब्रीहिः पाटलः स्यात्

आश्विति ॥ अशुते । 'अशु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आशुस्तु ब्रीहिशीप्रयोः' इति हैमचन्द्रः । 'तृणबीजं तु श्यामाको, ब्रीहिराशु च पाटलः' इति (पर्याये) क्लीवमाशु । 'आशु स्याद्व्रीहिशीप्रयोः' इति रत्नमालायामपि क्लीवम् ॥ (१) ॥*॥ वर्धत्युपचयं गच्छति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'इयुपधात् केत्' (उ० ४।१२०) इति इत् । ष्योदरादिः (६।३।१०९) । प्रीयते । 'ब्रीह् गल्याम्' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद् हिक्, वा ॥ (२) ॥*॥ पाटं लाति । कः (३।२।३) । पाटलो वर्णोऽस्यास्ति, इति वा ॥ (३) ॥*॥ पाटलः, ब्रीहिः, आशु, च इति नाम-त्रयम् । आशुनामा ब्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वयम्-इति सुभूतिः । 'आशुब्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्तेऽन्यालिङ्गवान्' इति रुद्रः ॥*॥ त्रीणि 'पष्टिकादेः' ॥

सितशूकयवौ समौ ॥१५॥

सीति ॥ सितं शूकं यस्य, इति मध्यतालव्यः ॥*॥—(शितशूकः) द्वितालव्यः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ यौति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । अप् (३।३।५७) वा । 'यवो धान्येऽपृथक्कृतौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यवा-नाम्' ॥

तोक्मस्तु तत्र हरिते

तविति ॥ तक्वति, तक्वते वा । 'तक् सहने' हासे च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकान्मः, ओत्वम्, च । ('तोक्मं कर्ममले, पुंसि हरिते च हरिद्वे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपक्वयवस्य' ॥

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्

केति ॥ कलमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) ।—कं वातं लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'आतो युक्-' (७।३।३३) इति युक्—इति मुकुटः । तत्र । जिति णिति परे विहितस्य युक्तः के अप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ सति जीवे इनः प्रभुः । 'संज्ञायाम्' (२।१।४४) इति समासः । 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यल्लक् । सतीनं वायुं करोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति टः ।—प्रज्ञायणि (५।४।३८) 'सातीनकः' अपि—इति माधवी ॥ (२) ॥*॥ हरति । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कृहन्त्यमेणुः' (उ० २।१) । 'हरेणुः स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके' इति रभसात्पुंसि ॥ (३) ॥*॥ खण्डोऽस्यास्ति । 'अत इनि-ठनौ' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (४) ॥*॥ 'कलायलिकटः प्रोक्तः सतीनो वर्तुले मतः । हरेणुरद्धो नैयः' इति व्याडिः ॥*॥ चत्वारि 'रेणुकस्य' ॥

कोरदूपस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

कोरेति ॥ कोरं रुधिरं दूषयति । 'दुप वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । प्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (१) ॥*॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७३) । द्रवति । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कौश्वासौ द्रवश्च । केन वायुना द्रवति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोद्रवस्य' ॥

मङ्गल्यको मसूरः

मेति ॥ मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ मस्यति, मस्यते वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसे-रुत्' (उ० ५।३) इत्यूरनि दीर्घमध्यः ।—'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) इत्यूरः—इति मुकुटस्वेतत्पत्रा-ज्ञानमूलकः । 'मसेश्च' (उ० १।४३) इत्युरनि ह्रस्वमध्यश्च । 'वैश्यायां ग्रीहिमेदे च मसूरा मसुरा स्त्रियाम् । मसूर-मसुरौ पुंस्ति द्वावेतावपि चैतयोः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मसूरस्य' ॥

अथ मकुष्ठकमयुष्टकौ ।

वनमुद्गे

अथेति ॥ मङ्गति, मङ्गलते वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः, उमभावश्च । तिष्ठति । 'प्रा गति-निवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । मकुट-श्वासौ स्थकश्च । 'पूर्वपदात्' (८।३।१०६) इति पत्वम् । मुकुटस्तु—आद्यचमुकारमाह ॥*॥ विश्व-मेदिन्योस्तु 'मकुष्ठो ग्रीहिमेदे स्यात् (मकुष्ठो मन्यरेऽन्यवत्)' इति टवर्गद्विती-यान्तः ॥ (१) ॥*॥ मिनेति । 'डमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । 'मृमृशीद्-' (उ० १।७) इत्युः । मयश्वासौ स्थकश्च । मुकुटस्तु—मयति । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः । मयो गन्ता । तस्य स्तकः प्रति-बन्धकः । 'एक प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मयस्य स्तको मयष्ठकः । नैरुक्तो वर्णविकारः—इत्याह । तज्ज, 'मयते' इत्युदितत्वात् । घः (३।३।११८) अप्ययुक्तः । तस्य कर्तर्यविधानात् ॥ (२) ॥*॥ वनस्य मुद्गः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वनमुद्गस्य' 'मोट' इति ख्यातस्य ॥

सर्पे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

सेति ॥ सरति लेहोऽस्मात् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तैरपः पुक्च' (उ० ३।१।४१) इत्यपः पुगागमश्च । 'सर्पपः स्यात् सरिपपः कुटस्नेहश्च तन्तुभः' इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (१) ॥*॥ तन्तुना भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥*॥ स्वामी तु—तुदति । तुन्तुभः—इत्याह । बाहुलकादुभय । पृषोदरादिः (६।३।

१०९) ॥ (२) ॥*॥ कन्दति, कन्दयति, वा । 'कदि हिंसा-याम्' 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'कृक्-दिकठिकटिभ्योऽम्बच्' । (उ० ४।८२) । अनिलत्वान्न नुम् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सर्प-पस्य' ॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलः

सीति ॥ सिद्धोऽर्थोऽस्मात् । 'सरिपपः सिते तस्मिन् रक्षोघ्नो भूतनाशनः' इति रभसः । 'सिद्धार्थस्तु पुमान् शाक्यसिंहे च सितसर्पपे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वेतसर्पपस्य' ॥

गोधूमः सुमनः समौ ।

गविति ॥ गुध्यति, गुध्यते, वा । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'गुधेहम्' (उ० ५।२) । 'गोधूमो नागरजैः स्यादोषधिग्रीहिमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुष्टु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'गोधूमसुमनौ समौ' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोधूमस्य' ॥

स्याद्यावकस्तु कुल्मापः

स्येति ॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कृनादि-भ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ कुलं मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१९) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—दन्त्यान्तः—इति मुकुटः ॥*॥ कुत्सितो माषः । 'कुल्मापो यावकः पुंस्ति' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥*॥—कुल्मापोऽर्धस्त्रिजो यवादिः—इति स्वामी ।—शृकचून्त्यो यवादिः—इति रक्षि-तादयः ॥*॥ द्वे 'अर्धस्त्रिजस्य यवादेः' ॥

चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥

चेति ॥ चण्यते । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥—हरीणां मन्यं जनयति । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः—इति मुकुटः । तज्ज । 'हरिमन्थजः' इति पाठप्रसङ्गात् । हरिमिमथ्यते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चणकस्य' ॥

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

द्वाविति ॥ निष्फलस्तिलः । 'तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ' (वा० ४।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'जर्तिलः' अपि । 'जर्तिलः कथ्यते सङ्घिररण्यप्रभवस्तिलः' ॥*॥ द्वे 'तैलहीन-तिलस्य' ॥

क्षवः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

क्षेति ॥ क्षौति । 'क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । प्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । ('क्षवः क्षुते राजिकायाम्' इति

मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुधामभिजनयति । नन्वादिः (३।१।-१३४) ॥*॥—क्षुतमभिजनयति । 'क्षुताभिजननः'—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ राजति, राजयति वा । कुच (उ० २।३२) ॥ (३) ॥*॥ कृष्णैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) (४) ॥*॥ असुरस्यम् । अण् (४।३।१२१) । अस्यति वा । 'असेत्स्' (उ० १।४२) । प्रज्ञावण् (५।४।३८) ॥ (५) ॥*॥ पथ 'कृष्णसर्पपस्य' 'राई' इति ख्यातस्य ॥

स्त्रियो कङ्कुप्रियङ्गू द्वे

स्त्रीति ॥ कमज्जति । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तो वा । मृग्यादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । कं सुखं गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥*॥ एवं प्रियं गच्छति ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रियङ्गोः' ॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

अतेति ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'अत्यविचमि-' (उ० ३।११७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ उं शिवं माति, मिमीते, वा । 'मा' (अ० प० अ०) 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । अवते, ऊयते, वा । 'ऊङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'विभाषा तिलमापोमा-' (५।२।४) इति निपातना-न्मक् इति वा । 'उमाऽतसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिपु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षौति, क्षूयते, वा । 'टुक्ष्ण शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकान् मक् । 'अर्तिस्तुलु-सु-' (उ० १।१४०) इति मन् वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ।—क्षुवते—इति मुकुटस्य प्रमादः । क्षौतेरादादिकत्वात् । 'क्षुमाऽतसीनीलिकयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतस्याः' ॥

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मेति ॥ मायास्तुला । मातुलमानयति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) गतौ वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१४) । मातुलस्य धत्तूरस्य स्त्रीव वा । 'मातुलोपाध्या-ययोर्लोपानुसौ' (वा० ४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ भज्यते, अनया वा । 'भञो आमर्दने' (रु० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति, 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा घञ् । 'तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गा शस्यशणाहये' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणाख्यशस्यभेदस्य' ॥

व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥२०॥

व्रीति ॥ व्रीहिविशेषः । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अणश्च' । 'धान्ये निवृ' (उ० १।८-९) इत्युः । 'अणुर्वाह्यल्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चीना' इति ख्यातस्य ॥

किंशारः शस्यशूकं स्यात्

किमिति ॥ किञ्चित् कुत्सितं वा शृणाति । 'वृ हिंसा-याम्' (त्रया० प० से०) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इत्युण् । 'अथ किंशारुर्धान्यशूके शरेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शस्यस्य शूकम् ।—शस्यस्य शूकः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यवाद्यग्रस्य' ॥

कणिशं शस्यमञ्जरी ।

केति ॥ कणयः कणाः सन्त्यस्य । लोमादित्वात् (५।२।-१००) शः । कणिनं स्वावयवं श्यति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कणिशो धान्यशीर्षके' इति तालव्यान्ते रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ शस्यस्य मञ्जरी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यमञ्जर्याः' ॥

धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः

धेति ॥ धाने पोषणे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'धान्यं तु व्रीहौ धान्याके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्रीणाति । 'व्री वरणे' (त्रया० प० अ०) । 'व्रीहि-शाल्योर्दक्' (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक् । 'व्रीहिः सामान्य-धान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्यम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्तम्बं करोति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३।२।२४) । व्रीहिसाहचर्यात् पुंस्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धान्यसामा-न्यस्य' ॥

स्तम्बो गुच्छस्त्वृणादिनः ॥ २१ ॥

स्तेति ॥ तिष्ठति, अत्र वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) 'स्यः स्तोऽम्बजवकौ' (उ० ४।९६) ॥ (१) ॥*॥ गवनम् । 'गुड शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) । लुक् (६।१।७१) । गुतं छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ आदिना व्रीहियवादिग्रहः ॥*॥ द्वे 'यवादीनां मूलस्य' ॥

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नेति ॥ नल्यनेन । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । नालयति । अच् (३।१।१३४) वा । डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।४१) । 'नाडी कुहन-चर्यायां घटिकागण्डदूर्वयोः । नाले गुणान्तरे लायौ' इति हैमः

१—धान्यपदेन सप्तदश धान्यान्वुच्यन्ते । व्रीहि (१) यव (२) मसर (३) गोधूम (४) मुद्ग (५) माप (६) तिल (७) चणक (८) अणु (९) प्रियंगु (१०) कोदव (११) मकुष्ठक (१२) कलाय (१३) कुलत्थ (१४) शण (१५) सर्पप (१६) अतसी (१७) इति सप्तदश—इति मुकुटः ॥ महाभाष्ये (५।२।४) सूत्रे तु 'शणसप्त-दशानि धान्यानि' इत्युक्तम् । २—गुणान्तरे=वर्नरञ्जविशेषः । तत्र यथा—'नाडीभिर्नष्टे सुगम्'—इत्यनेकार्थवैरवाकरकौमुदी । 'व्रणान्तरे' इति पाठ आसीत् ॥

॥ (१) ॥*॥ 'नालं काण्डे मृणाले च नाली शाककलम्बके' इति च (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भा० प० से०) । 'वसन्ताष्टः' (उ० ११११४) । बाहुलकादीर्घः । काण्यन्ते वा । 'काण्डो नालेऽधमे वगैर्दुस्कन्धेऽवसरे शरे । सह श्लाघान्वुपु स्तम्बे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अस्य=गुच्छस्य ॥*॥ त्रीणि 'तृणादिकाण्डस्य' ॥

पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।

पेति ॥ पलति, पल्यते, वा । 'पल गतौ' (भा० प० से०) । 'तमिविविविडिमृणिकुलिकपिलिपद्धिभ्यः कालन्' (उ० ११-११८) —बाहुलकात्—इति मुकुटस्य प्रमादः । पलमलति वा । 'अल भूषणादौ' (भा० प० से०) । अण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ सः=काण्डः ॥*॥ एकम् 'धान्यरहितकाण्डस्य' ॥ कडङ्गरो वुसं क्लीबे

केति ॥ गृणाति । 'गृ शब्दे' (त्र्या० प० से०) । गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) वा अच् (३१११३४) । कडस्य गरः । 'कडंगर-' (५११६९) इति निर्देशान्मुक् । यद्वा,—कडति । 'कट मदे' (भा० प० से०) । क्तिप् (३१२११७८) । कड् च तदङ्गं च । कडङ्गं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३१२१३) ॥ 'कडङ्गर' इति हरदत्तापाठे कृष् धातुः ॥ (१) ॥*॥ वुसति । 'वुस उत्सर्गे' । (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः (वुसं दन्त्यमिति धातुप्रदीपः) ॥*॥ 'वुपवेषतुषारतोषाः' इति षभेदान्मूर्धन्यान्तमपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलालादिक्षोदस्य' ॥

धान्यत्वचि पुमांस्तुषः ॥२२॥

धेति ॥ धान्यस्य त्वक् ॥ (१) ॥*॥ तुष्यति । 'तुप तुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'तुपस्तु धान्यत्वचि विभीतके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुपस्य' ॥

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णात्रे

श्रिवति ॥ श्रियति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'उल्लाकादयश्च' इति साधुः । (उ० ४१४१) । 'शूकोऽनु-क्रोशशुभयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ श्लक्ष्णं कृशं च तत्तीक्ष्णं च तदग्रं च ॥ (२) ॥*॥ किंशारोरन्यः शूको निर्दिष्टः । शूकधान्यशमीधान्यवेदार्थं वा पुनरुक्तः ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णाग्र-धान्यस्य' ॥

शमी सिम्वा

शेति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । अच् (३१३१३४) । गौरादिः (४११४१) । 'शमी सक्तु-फलायां च शिम्विकायां च बल्युलौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ समति । 'पम वैक्लव्ये' (भा० प० से०) । 'उल्लाकादयश्च'

(उ० ४१९५) इति साधुः ॥*॥—शिनोति । 'शिब् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । ('शिम्वा' । 'शिमिः' 'शिम्विः' इत्यपि—) इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिम्वायाः' 'छिमि' इति ख्यातायाः ॥

त्रिपूतरे ।

त्रीति ॥ उत्तरे=बहुलीकृतान्ताः ॥

ऋद्धमावसितं धान्यम्

रिति ॥ ऋध्यते स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) । कः (३१२१०२) । 'ऋद्धं संपन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु वाच्य-वत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'रिद्धं' संतिद्धम् । राधेः (स्वा० प० उ०) —इति स्वामी । तत्र प्रपोदरादिः (६१३१-१०९) ॥ (१) ॥*॥ आवसीयते स्म । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३१२१०२) अवसानं प्राप्तम्, संपन्नं वा । रक्षार्थमाच्छादितं वा । तत्र आवस्यते स्म । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽपि (अवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्दनानन्तरमपनीततृणस्य बहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराशेः' ॥

पूतं तु बहुलीकृतम् ॥२३॥

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूस् पवने' (त्र्या० उ० से०) । कः (३१२१०२) । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुली-कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बहु मानं लाति । कः (३१२१३) । अवहुलं बहुलमकारि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राशी-कृतस्य' । (हैमे तु—'धान्यमावसितं रिद्धं तत्पूतं निर्बुसी-कृतम्' इत्युक्तम्) ॥

मापादयः शमीधान्ये

मेति ॥ 'मापो सुदो राजमापः कुलत्थश्चणकस्तिलः । काकाण्डथीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः' इति रत्नकोषः ॥*॥ शमीप्रभवं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मापादिशमी-धान्यस्य' ॥

शूकधान्ये यवादयः ।

श्रिवति ॥ शूकयुक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ आदिना गोधू-मादिः । एकम् 'यवादिशूकधान्यस्य' ॥

शालयः कलमाद्याश्च पट्टिकाद्याश्च

शेति ॥ शाळ्यते । 'शाड् आल्लाव्ये' (भा० आ० से०) । डलयोरैक्यम् । इन् (उ० ४१११८) । शाल्यते वा । 'शल चलने' (भा० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४१-१३९) । 'शालिस्तु गन्धोलौ कलमादिषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'पट्टिकाः पट्टिरात्रेण पच्यन्ते' (५१११९०) ॥ एकम् 'शाल्यादीनाम्' ॥

१—'राजाधेनू' इति पाठ आसीत्, परंतु स्वामिग्रन्थे हैम-न्याख्यायां च दृष्ट्वा अनुकूलत्वाच्च धृतः ॥

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

प्रविति ॥ अमी=मापाद्याः ॥

तृणधान्यानि नीचाराः

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥ (१) ॥॥॥ नि त्रियन्ते । 'वृत् चरणे' (स्वा० उ० से०) 'नौ वृ धान्ये' (३।३।४८) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'स्यान्नीवारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ बहुवचनेन श्यामाकादिग्रहः ॥॥॥ द्वे 'तृणधान्यानाम्' ॥

स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

स्त्रीति ॥ गवा जलेन तत्र वा एधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । मृगधादिवात् (उ० १।३७) कुः ॥ (१) ॥॥॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।—गवे गवार्य वीयते रक्ष्यतेऽसौ । 'देह रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मृगधादिवात् (उ० १।३७) कुः । नैरुक्तो दकारस्य डः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१३) इत्यलुक् । 'गवेडुः'-इत्याह मुकुटः ॥॥॥ द्वे 'मुन्यन्नविशेषस्य' ॥

अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयविति ॥ अयोऽप्रेऽस्य ॥ (१) ॥॥॥ मुस्यति, अनेन वा । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'मुसलं स्यादयोऽप्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णाग्रहगोधिकयोरपि' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मुसलस्य' ॥

उदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वखं लाति । 'आतोऽधुप-' (३।२।४) इति कः । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) । 'उदूखलं शुगलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ द्वे 'उदूखलस्य' ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रेति ॥ प्रस्फोट्यतेऽनेन । 'स्फुट विकसने' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥॥॥ शूर्पयति, शूर्प्यतेऽनेन वा । 'शूर्प माने' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'शुभशत-किंशाशूर्पांश्चकम्' इति शमेदातालान्यादिः ॥॥॥ 'सूर्पे च' इति पाठादन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शूर्पस्य' ॥

चालनी तितउः पुमान् ।

चेति ॥ चाल्यते, अनया वा । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'क्षुद्रच्छिद्र-शतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः' इति कात्यः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे तनोति, तन्यते वा । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेर्ड डः सन्वच' (उ० ५।५२) । 'चालनं तितउः

प्रोक्तम्' इति क्लीवकाण्डे रत्नकोषः । 'न स्त्री तितउ चालनी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'चालन्याः' ॥

स्यूतप्रसेवौ

स्थितिवति ॥ सीव्यते स्म । 'पिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।१०२) । 'च्छ्वोः-' (६।४।१९) इत्यूट् ॥॥॥-'स्योनप्रसेवौ'-इति मुकुटः । तत्राणादिको नः । 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रभसः ॥ (१) ॥॥॥ प्रसीव्यते । 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घञ् । 'प्रसेवस्तु वीणाऽस्यू-तयोर्दत्तौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वस्त्रशणादि-निर्मितस्य' 'थैला' इति ख्यातस्य ॥

कण्डोलपिटौ

केति ॥ कण्ज्यते । 'कडि मेदने' (जु० प० से०) । 'पटिकडिकण्डिभ्य ओलच्' (उ० १।६६) ॥ (१) ॥॥॥ पिटति । 'पिट शब्दसंख्यानायोः' (भ्वा० प० से०) । कर्म-कर्तरि 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥॥॥ कुनि (उ० २।३२) 'पिटकः' अपि ॥॥॥-'पिण्डः'-इति स्वामी । तत्र पिण्ज्यते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पिण्डो बोले बले सान्दे देहागारैक-देशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि । ओण्ड-पुप्पे च पुंति स्यात् क्लीवमाजीवनायसोः । पिण्डी च पिण्ड-तगरेऽलावृखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वंशादिनिर्मितभाण्डस्य' ॥

कटकिलिञ्जकौ ॥ २६ ॥

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंति किलिजेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ किल्यतेऽनेन । 'किल धैल्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । वेत्रवीरणादिः । किलेर्जातः । जनेः 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इति (द्वितीयायाः) अलुक्—इति मुकुटः । तत्र । कृत्योगे पष्ठ्या विशेषविधानात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वंशादिविकारस्य' ॥

समानौ

सेति ॥ 'समानौ' इति पूर्वेषु त्रिवचन्यन्वेति ॥

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रेति ॥ रसाः सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥॥॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥॥॥ महच्च तदनर्थ- (अन-सोपकरणं लक्ष्यते ।) 'अनोदमायः-' (५।४।९४) इत्यादिना

१—उलूखलदत्तादिग्रन्थं तु 'कपिगण्टिकटिपटिभ्य ओलच्' इत्यानु-पूर्वां दृश्यते । तस्माद्दालकादोलच् ।

टच् ।—महद्वनोऽस्य—इति स्वामी । तच्च । ‘अनोऽमायः—’
(५।४।९४) इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि ‘पाकस्थानस्य’ ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः

पाविति ॥ पुरः पूजिता गौर्मूभिः । पुरोगवी । ‘गोरत-
द्धित-’ (५।४।९२) इति टच् । तस्या अयम् । ‘तत्सेदम्’ (४-
३।१२१) इत्यण् । यद्वा,—पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गौर्नैत्रमस्य ।
पुरोगुः । ‘गोत्रियोः—’ (१।२।४८) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।
३८) ॥ (१) ॥*॥ तस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महानसा-
धिकृतस्य’ ॥

सूपकारास्तु वल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

स्विति ॥ शोभना आपोऽस्मिन् । ‘ऋक्पूर-’ (५।४।७४)
इत्यः । ‘कुसुयुभ्यश्च’ इत्यपोऽत ऊत् । सवति रसान् । ‘पु
प्रसवादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘सुशुभ्यां निच्’ (उ० ३।२६)
इति पो दीर्घश्च ।—‘युकुसूनां किच्’—इत्यपाणिनीयम् । सूपं
करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ वल्लनम् । ‘वल्ल
संवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वल्लिः’ सौत्रो वा प्रीतौ ।
भावे घञ् (३।३।१८) । वल्लोऽस्यास्ति । ‘अन्येभ्योऽपि-’
(वा० ५।२।१०९) इति वः । वल्लं वाति । ‘आतोऽनुप-’
(३।२।३) इति कः । ‘वल्लवः सूपकारे स्याद्धीमसेने च गोदु-
हि’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अरालं कुटिलं चरन्ति । ‘चरति’
(४।४।८) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ अन्धो भक्तं शिल्पं येषाम् ।
‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ सूदन्ति छागा-
दीन् । ‘पूद हिंसायाम्’ (जु० उ० से०) । अच् (३।१।
१३४) । कः (३।१।१३५) वा । ‘सूदस्तु कथितः सूपकारे
च व्यञ्जनान्तरे’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ औदनं
शिल्पं येषाम् । ‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६) ॥*॥
गुणयते । ‘गुण निमन्त्रणे’ (जु० उ० से०) अदन्तः । अच्
(३।१।१३४) । ‘गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।
स्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरजुषु । शुक्लादावपि
बुद्ध्यां च’ (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ सप्त ‘पाककर्तुः’ ।—
आद्यद्वयं व्यञ्जनकारस्य—इति स्वामी ॥

आपूपिकः कान्दविको भक्षकारः

आण्विति ॥ अपूषाः पण्यमस्य । ‘तदस्य पण्यम्’ (४।
४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कन्दौ संस्कृतम् । ‘संस्कृतं

भक्षाः’ (४।२।१६) इत्यण् । कान्दवं पण्यमस्य । ठक् (४।
४।५१) ॥ (२) ॥*॥ भक्षं करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘भक्ष्यकारस्य’ ॥

इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

इम इति ॥ इमे=पौरोगवादयः ॥

अश्मन्तमुद्धानमधिथ्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मेति ॥ अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र । शकन्वादिः (वा० ६।
१।९४) । ‘अश्मन्तमशुभे चुल्ल्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽपि’
इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘अस्वन्तः’ इति पाठे अस्-
नामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ उद् धीयतेऽत्र ‘धावः’ (जु० उ०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । ‘उद्धानमुद्गते वाच्यलिङ्गं चुल्ल्यां
नपुंसकम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘उद्भमानम्’ इति
पाठे तु—उद्भ्मायतेऽत्र । ‘ध्मा शब्दादौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ अधिश्रीयतेऽत्र । ‘श्रीच्
पाके’ (न्या० उ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ।
लीप् (४।१।१५) ॥ (३) ॥*॥ चुल्लयतेऽत्र । ‘चुल्ल भाव-
करणे’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । ‘चुयतेऽत्रा-
भिरिति वा’ । ‘चुद प्रेरणे’ (जु० प० से०) । बाहुलकात्किम् ।
‘कृदिकारात्-’ (ग० ४।१।४५) इति वा लीप् ॥ (४) ॥*॥
अन्त्यतेऽत्र । ‘अति वन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । ण्वल्
(३।३।१०९) । ‘अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शतलौघौ ।
चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका’ (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘चुल्ल्याः’ ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥

हसन्त्यपि

अङ्गेति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् । धावः (जु० उ० अ०)
ल्युट् (३।३।११६) । ‘टिङ्हा-’ (४।१।१५) इति लीप् ।
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ अङ्गाराणां शकटी ॥ (२)
॥*॥ हसति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) । ‘लटः शतृ-’
(३।२।१२४) । ‘शप्श्यनोः-’ (७।१।८१) इति नुम् । ‘हस-
न्त्यङ्गारधान्यां च मल्लिकाशकिनीभिदोः’ इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ ‘कृल्ल्युटः-’ (३।३।११३) इति ल्युट् । ‘टिङ्हा-’
(४।१।१५) इति लीप् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘अङ्गार-
शकट्याः’ ‘बोरसी’ इति ख्यातायाः ॥

अथ न स्त्री स्यादङ्गारः

अथेति ॥ अङ्गति । ‘अगि गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्’ (उ० ३।१३४) । अङ्गमियति वा ।
‘ऋ गतौ’ (जु० प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) । ‘अङ्गार-

१—इदं च ‘अत उद्’ इत्यन्तमसंगतम् । न पूजनात् (५।
४।६९) इत्यनेन समासान्तनिषेधस्य दुर्वारत्वात् । ‘कुसुयुभ्यश्च’ ।
इति वार्तिकस्यापि भाष्यादावभावात् निर्मूलत्वात् । अत एवैतज्जन-
केनापि सिद्धान्तकौमुद्यां हलन्तनपुंसकप्रकरणे ‘स्वर्प’शब्द उदा-
हृतः ॥ २—‘चरति’ इत्यत्र ‘तेन’ इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन
नित्यमेतत् ॥

१—स च साक्षिर्निरञ्जिश्च । तत्र साक्षौ यथा—‘अङ्गारचुम्बितमिव
व्यथमानमासौ’ इति । निरञ्जौ यथा—‘कलङ्कस्तत्रत्यो ब्रजति मलिना-
ङ्गारतुलनाम्’ इत्यादिप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

प्रविति ॥ अमी=मापाद्याः ॥

तृणधान्यानि नीवाराः

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥ (१) ॥॥॥ नि विन्यते । 'वृत् वरणे' (स्वा० उ० से०) 'नौ वृ धान्ये' (३।३।४८) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'स्यास्त्रीवारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ बहुवचनेन श्यामाकादिग्रहः ॥॥॥ द्वे 'तृणधान्यानाम्' ॥

स्त्री गवेऽधुर्गवेऽधुका ।

स्त्रीति ॥ गवा जलेन तत्र वा एधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) कृः ॥ (१) ॥॥॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।—गवे गवार्थं वीयते रक्ष्यतेऽसौ । 'देह रक्षणे' (भ्वा० आ० म०) । मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) कृः । नैरुक्तो दकारस्य डः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१३) इत्यलुक् । 'गवेऽधुः'-इत्याह मुकुटः ॥॥॥ द्वे 'मुन्यन्नविशेषस्य' ॥

अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयविति ॥ अयोऽग्रेऽस्य ॥ (१) ॥॥॥ मुस्यति, अनेन वा । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कल्च् । 'मुसलं स्यादयोग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मुसलस्य' ॥

उदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'उदूखलं गुग्गुली स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ द्वे 'उदूखलस्य' ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रेति ॥ प्रस्फोटयतेऽनेन । 'स्फुट विकसने' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥॥॥ शूर्पयति, शूर्पयतेऽनेन वा । 'शूर्प माने' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'शुभशत-किंशारशूर्पांशुकम्' इति शमेदाचालादिव्यादिः ॥॥॥ 'सूर्पे च' इति पाठादन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शूर्पस्य' ॥

चालनी तिततः पुमान् ।

चेति ॥ चालयते, अनया वा । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'क्षुद्रच्छिद्र-शतोपेतं चालनं तिततः स्मृतः' इति कालः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे तनोति, तन्यते वा । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेर्ड उः सन्वच' (उ० ५।५२) । 'चालनं तिततः

प्रोक्तम्' इति क्लीवकाण्डे रत्नकोषः । 'न स्त्री तिततः चालनी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'चालन्याः' ॥

स्यूतप्रसेवौ

स्थिति ॥ सीव्यते स्म । 'पिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।१०२) । 'च्छ्वोः-' (६।४।१९) इत्यूट् ॥॥॥-'स्योनप्रसेवौ'-इति मुकुटः । तत्रौणादिको नः । 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रभसः ॥ (१) ॥॥॥ प्रसीव्यते । 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घञ् । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यू-तयोर्दतौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वस्त्रशणादि-निर्मितस्य' 'धैला' इति ख्यातस्य ॥

कण्डोलपिटौ

केति ॥ कण्ड्यते । 'कडि मेदने' (जु० प० से०) । 'पैटिकडिकण्डिभ्य ओलच्' (उ० १।६६) ॥ (१) ॥॥॥ पिटति । 'पिट शब्दसंख्यानायोः' (भ्वा० प० से०) । कर्म-कर्तरि 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥॥॥ कुनि (उ० २।३२) 'पिटकः' अपि ॥॥॥-'पिण्डः'-इति खामी । तत्र पिण्ड्यते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पिण्डो बोले वले सान्ने देहागारैक-देशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि । ओण्ड-पुप्पे च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवनायसोः । पिण्डी च पिण्ड-तगरेऽलावृखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वंशादिनिर्मितभाण्डस्य' ॥

कटकिलिञ्जकौ ॥ २६ ॥

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिञ्जेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ क्लियतेऽनेन । 'किल धैल्यक्रीडनयोः' (जु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । वेत्रवीरणादिः । किलेर्जातः । जनेः 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इति (द्वितीयायाः) अलुक्—इति मुकुटः । तत्र । कृयोगे षष्ठ्या विशेषविधानात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वंशादिविकारस्य' ॥

समानौ

सेति ॥ 'समानौ' इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रेति ॥ रसाः सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥॥॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥॥॥ महच्च तदनश्च—(अन-सोपकरणं लक्ष्यते ।) 'अनोऽमायः-' (५।४।९४) इत्यादिना

१—उज्ज्वलदत्तादिग्रन्थे तु 'कपिगण्टिकटिपटिभ्य ओलच्' इत्यानु-पूर्वा इत्यते । तस्माद्वाडुलकादोलच् ।

टच् ।—महद्वनोऽस्य—इति स्वामी । तच्च । ‘अनोद्गमयः—’
(५।४।९४) इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३)
॥*॥ ग्रीणि ‘पाकस्थानस्य’ ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः

पाविति ॥ पुरः पूजिता गौर्भूमिः । पुरोगवी । ‘गोरत-
क्षित—’ (५।४।९२) इति टच् । तस्या अयम् । ‘तसेदम्’ (४-
३।१२१) इत्यण् । यद्वा,—पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गौर्नैत्रमस्य ।
पुरोगुः । ‘गोस्त्रियोः—’ (१।२।४८) । ततः प्रज्ञावण् (५।४।
३८) ॥ (१) ॥*॥ तस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महानसा-
धिकृतस्य’ ॥

सूपकारास्तु वल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

स्विति ॥ शोभना आपोऽस्मिन् । ‘ऋक्पूर—’ (५।४।७४)
इत्यः । ‘कुसुयुभ्यश्च’ इत्यपोऽत ऊत् । सवति रसान् । ‘पु
प्रसवादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘सुश्रुभ्यां निच’ (उ० ३।२६)
इति पो दीर्घश्च ।—‘युकुसूनां किञ्च’—इत्यपाणिनीयम् । सपं
करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ वल्लनम् । ‘वल्ल
संवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वलिः’ सौत्रो वा प्रीतौ ।
भावे घञ् (३।३।१८) । वल्लोऽस्यास्ति । ‘अन्येभ्योऽपि—’
(वा० ५।२।१०९) इति वः । वल्लं वाति । ‘आतोऽनुप—’
(३।२।३) इति कः । ‘वल्लवः सूपकारे स्याद्भीमसेने च गोडु-
हि’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अरालं कुटिलं चरन्ति । ‘चरति’
(४।४।८) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ अन्धो भक्तं शिल्पं येषाम् ।
‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ सूदन्ति छागा-
दीन् । ‘पूद हिंसायाम्’ (जु० उ० से०) । अच् (३।१।
१३४) । कः (३।१।१३५) वा । ‘सूदस्तु कथितः सूपकारे
च व्यञ्जनान्तरे’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ औदनं
शिल्पं येषाम् । ‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६) ॥*॥
शुणयते । ‘शुण निमन्त्रणे’ (जु० उ० से०) अदन्तः । अच्
(३।१।१३४) । ‘शुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।
त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरजुषु । शुक्लादावपि
बुद्ध्या च’ (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ सप्त ‘पाककर्तुः’ ।—
आद्यद्वयं व्यञ्जनकारस्य—इति स्वामी ॥

आपूपिकः कान्दविको भक्षकारः

आण्विति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । ‘तदस्य पण्यम्’ (४-
४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कन्दौ संस्कृतम् । ‘संस्कृतं

भक्षाः’ (४।२।१६) इत्यण् । कान्दवं पण्यमस्य । ठक् (४-
४।५१) ॥ (२) ॥*॥ भक्षं करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१)
॥ (३) ॥*॥ ग्रीणि ‘भक्ष्यकारस्य’ ॥

इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

इम इति ॥ इमे=पौरोगवादयः ॥

अश्मन्तमुद्धानमधिथयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मेति ॥ अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र । शकन्धादिः (वा० ६।-
१।९४) । ‘अश्मन्तमशुभे चुल्ल्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽपि’
इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘अस्वन्तः’ इति पाठे अस्-
नामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ उद् धीयतेऽत्र ‘धावः’ (जु० उ०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । ‘उद्धानमुद्गते वाच्यलिङ्गं चुल्ल्यां
नपुंसकम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘उद्धमानम्’ इति
पाठे तु—उद्धमायतेऽत्र । ‘ध्मा शब्दादौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ अधिथीयतेऽत्र । ‘श्रीव्
पाके’ (त्र्या० उ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ।
टीप् (४।१।१५) ॥ (३) ॥*॥ चुल्लयतेऽत्र । ‘चुल्ल भाव-
करणे’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । ‘चुल्लतेऽत्रा-
भिरिति वा’ । ‘चुद प्रेरणे’ (जु० प० से०) । बाहुलकादिक् ।
‘कृदिकारात्—’ (ग० ४।१।४५) इति वा टीप् ॥ (४) ॥*॥
अन्यतेऽत्र । ‘अति वन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । ण्वल्
(३।३।१०९) । ‘अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलौघौ ।
चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाव्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका’ (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘चुल्ल्याः’ ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥

हसन्त्यपि

अङ्गेति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् । धावः (जु० उ० अ०)
ल्युट् (३।३।११६) । ‘टिड्ढा—’ (४।१।१५) इति ङीप् ।
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ अङ्गाराणां शकटी ॥ (२)
॥*॥ हसति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) । ‘लटः शतृ—’
(३।२।१२४) । ‘शप्श्यनोः—’ (७।१।८१) इति जुम् । ‘हस-
न्त्यङ्गारधान्यां च मल्लिकाशाकिनीभिदोः’ इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ ‘कृल्ल्युट्—’ (३।३।११३) इति ल्युट् । ‘टिड्ढा—’
(४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘अङ्गार-
शकट्याः’ ‘गोरसी’ इति ख्यातायाः ॥

अथ न स्त्री स्यादङ्गारः

अथेति ॥ अङ्गति । ‘अगि गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्’ (उ० ३।१३४) । अङ्गमियति वा ।
‘ऋ गतौ’ (जु० प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘अङ्गार-

१—इदं च ‘अत उत्’ इत्यन्तमसंगतम् । न पूजनाव् (५।
४।६९) इत्यनेन समासान्तनिषेधस्य दुर्वारत्वात् । ‘कुसुयुभ्यश्च’ ।
इति वार्तिकस्यापि भाष्यादावभावात् निर्मूलत्वात् । अत एवैतज्जन-
केनापि सिद्धान्तकौमुद्यां हलन्तनपुंसकप्रकरणे ‘स्वप्’शब्द उदा-
हृतः ॥ २—‘चरति’ इत्यत्र ‘तेन’ इत्यनुवृत्तेः सर्वसमतत्वेन
चिन्त्यमेतत् ॥

१—स च साग्निरिन्द्रिश्च । तत्र साग्नौ यथा—‘अङ्गारचुम्बितमिव
व्यथमानमास्ते’ इति । निरञ्जौ यथा—‘कलङ्कस्तत्रत्यो व्रजति मलिना-
ङ्गारचुल्लनाम्’ इत्यादिप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

मुल्लुके न स्त्री पुल्लिङ्गस्तु महीसुते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अङ्गारस्य' ॥

अलातमुल्लुकम् ।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः
(३।३।११४) । न लातमस्य ॥ (१) ॥*॥ ओषति । 'उष
दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उल्लुकदर्वि-' (उ० ३।८४) इति
साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्धदग्धकाष्ठस्य' ।—त्रयोऽपि
पर्यायाः—इति मुकुटः ॥

ह्रीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः

ह्रीति ॥ अम्बयतेऽत्र वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । 'अम्बरीषः' (उ० ४।२९) इति साधुः—'शिरीषा-
दयश्च'—इति त्वपाणिनीयम् । 'अम्बरीषपुरुषोपरौपधम्'
इति षमेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम् । 'अम्बरीषं' रणे भ्राष्ट्रे ह्रीवं
पुंति । नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च ।
आम्नातकेऽनुतापे च 'अनिमिषो मत्स्यदेवयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भृज्यतेऽत्र । 'भ्रस्ज पाके' (तु० उ०
अ०) । 'भ्रस्जिगमिनसि-' (उ० ४।१६०) इति घृन्वद्वा ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'भर्जनपात्रस्य' ॥

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥३०॥

नेति ॥ स्कन्दति । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्कन्देः सलोपश्च' (उ० १।१४) इति कः । 'वा'
इत्यस्यात्राप्यन्वयः । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥*॥ खिद्यते-
ऽस्मात् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ।—'वा स्त्रियाम्'
इत्यन्वयात् 'स्वेदनः' अपि—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य' 'कराही' इति ख्यातस्य ॥

अलिंजरः स्यान्मणिकः

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'इकृज्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इन् (उ० ४।-
११८) वा । अलिं सामर्थ्यं जरयति, लुण्ठति, वा । 'जृप्
त्रयोहानौ' (भ्वा० प० से०) । 'जृ वयोहानौ' (क्या० प०
से०) वा । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३५) वा ॥ (१)
॥*॥ मणति । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्व-
घातुभ्यः-' (उ० ४।११८) इतीच् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।-
५) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महा-
कुम्भस्य' 'माट' इति ख्यातस्य ॥

कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।

केति ॥ कर्कणम् । 'कर्क हासे' () । घञ् (३।३।-
१८) । कर्क राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) 'कर्करी

भाण्डभेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ आ लुनाति । 'लुञ् छेदने' (क्या० उ० से०) ।
क्विप् (३।२।७६) ॥*॥ ह्रस्वपाठे—आलाति । 'ला दाने' (अ०
प० से०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'आलु-
र्गलन्तिकायां स्त्री ह्रीवं मूले च भेलके' इति विश्वः (मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) ।
शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति वीप् । 'शप्-
श्यनोः-' (७।१।८१) इति तुम् । स्वार्थे कन् । (ज्ञापि० ५।४।-
५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गलन्तिकायाः' 'करवती'
इति ख्यातायाः ।—कन्दोर्धृतपक्वनिष्काशनसाधनस्य—
इत्येके ॥

पिठरः स्याल्युखा कुण्डम्

पीति ॥ पेठति । 'पिठ बन्धे' (भ्वा० प० से०) 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । पिठं राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
तिष्ठत्यत्रौदनादि । 'छा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'स्थाचति-' (उ० १।११६) इत्यालच् । स्थलस्य वा । 'छल
स्थाने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादीण् (३।१।४०) । 'जातेः-'
(४।१।६३) इति वीप् । 'स्थालं' च । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि
स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
ओखति । 'उख गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।-
१३५) इति कः ॥*॥ ('उपा' इति) मूर्धन्यपाठे—'उष दाहे'
(भ्वा० प० से०) ॥ (३) ॥*॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षायाम्'
(तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—कुणति । 'कुण
शब्दोपतापयोः' (तु० प० से०) । 'कुणादिभ्यः कित्' इति
ङः—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्राभावात् । 'कादेः कित्'
(उ० १।११५) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'कुण्डमग्न्यालये
मानभेदे देवजलशये । कुण्डौ कमण्डलौ जारात्पतिवन्नीसुते
पुमान् । पिठरे तु न ना' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'ओदनादिपचनपात्रस्य' ॥

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥३१॥

घटः कुटनिषौ

केति ॥ केन जलेन लसति । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) ॥*॥ तालव्यान्त-
पाठे—कलं शवति । 'शु गतौ' () । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्ब-
शकरपाशवः । कलशः शम्बलं चैव जिह्वायां रशना तथा'
इति शभेदः । स्त्रियां जातित्वाङ्गीप् (४।१।६३) ॥ (१)
॥*॥ घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । स्त्रियां घटी । 'घटाः समाधिभेदे ना शिरः-
कूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।

१—उचितमिदम् । उक्तमेदिन्याङ्गारस्योल्मुकायंकतोक्तेः ।

२—अनिमिषशब्दार्धपरमिदं प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वस्यात्रोपयोगः ॥

‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः (३) ॥॥ नियतं पिवन्त्य-
नेन । ‘घञर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) ॥ (४) ॥॥ कुटनिपाव-
प्यस्त्री (द्वियौ) ॥॥ चत्वारि ‘घटस्य’ ॥

अस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

अस्त्रीति ॥ शरणम् । ‘यृ हिंसायाम्’ (त्र्या० प० से०) ।
‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । शृणाति वा । अच् (३।१।१३४)
शरं शराद्वाडवति । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३४) वा
॥॥—(सरावः) दन्त्यादिरपि—इति सुकुटः ॥ (१) ॥॥
वर्धते । ‘वृधु वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) । शानच् (३।२।
१२४) । शप् (३।१।६८) । सुक् (७।२।८२) । ‘संज्ञायां
कच्’ (५।३।७५) ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘पात्रमेदस्य’ ॥

ऋजीपं पिष्टपचनम्

ऋजीति ॥ अर्जति । ‘अर्ज अर्जने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘अर्जेऋज च’ (उ० ४।२८) इतीपच् ॥॥ ‘ऋचीपम्’ इति
पाठः—इति कश्चित् । ‘ऋच शब्दे’ (तु० प० अ०) बाहु-
लकात्कीपन् ॥ (१) ॥॥ पच्यतेऽत्र । ‘करणा-’ (३।३।
११७) इति ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘पिष्ट-
पाकोपयोगिनः पात्रस्य’ ‘तवा’ इति ख्यातस्य ॥

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कस्मिति ॥ कम्प्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘आयादयः-’ (३।१।३१) इति णिङ् न । ‘वृत्वदिहानिकमि-
कविभ्यः सः’ (उ० ३।६२) । ‘कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये
मानेऽसुरे तु ना’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ पीयते, इति
पानम् । ल्युट् (३।३।११३) । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ॥
(२) ॥॥ द्वे ‘पानपात्रस्य’ ॥

कुतः कुत्तेः स्नेहपात्रम्

किति ॥ कुत्तितं तन्यते । ‘तनु विस्तारे’ (त० उ०
से०) । बाहुलकात् कूः, टिलोपश्च । कौति । ‘कु शब्दे’ (अ०
प० अ०) । बाहुलकात् कूस्तुक्च वा । ‘कुत्वा डुपच्’ (५।३।
८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥॥ कुत्तेश्मणः ॥॥ स्नेहस्य
तैलघृतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘तैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ।

सैवेति ॥ ‘सा’ इति निर्देशात् कुतुः स्त्रीलिङ्गः ॥॥
अल्पा कुतुः । ‘कुत्वा डुपच्’ (५।३।८९) ॥ (१) ॥॥ एकम्
‘अल्पतैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

सेति ॥ आ उच्यतेऽत्र । ‘डुवप् बीजतन्तुसंताने’ (भ्वा०
उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥॥ ‘भदि कल्याणे
सुखे च’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । प्रषोद-
रादिः (६।३।१०९) ॥॥ भणति । ‘भण शब्दे’ (भ्वा० प०
से०) । ‘जमन्ताडः’ (उ० १।११४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ।
अमर० ४०

‘भाण्डं मूलवणिवित्ते तुरंगाणां च मण्डने । नदीकूलद्वयो-
र्मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च’ इति (हैमः) ॥ (२) ॥॥ पाति ।
‘पारक्षणे’ (अ० प० अ०) । पिवत्यनेन वा । ‘पा पाने’
(भ्वा० प० अ०) प्रृच् (उ० ४।१।५९) ॥ (३) ॥॥ अमति ।
‘अम गत्यादिषु’ (भ्वा० प० से०) । ‘अमिनक्षियजिवधिपति-
भ्योऽत्रच्’ (उ० ३।१०५) ॥ (४) ॥॥ भाजयति । ‘भाज
पृथक्कर्मणि’ (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।१।११३) ॥ (५)
॥॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमावपनादिशब्दवाच्यम् ॥॥
पञ्च ‘भाण्डस्य’ ॥

दर्विः कम्पिः खजाका च

देति ॥ दृणाति । ‘वृ विदारणे’ (त्र्या० प० से०) ।
‘वृहभ्यां विन्’ (उ० ४।५३) ॥॥ ‘कृदिकारात्-’ (ग०
४।१।४५) इति लीपि दर्वी च । ‘दर्वी पणातर्दोः’
इति हैमः ॥ (१) ॥॥ कम्प्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकाद्धिन् ॥ (२) ॥॥ खजति । ‘खज
मन्ये’ (भ्वा० प० से०) । ‘खजेराकः’ (उ० ३।१३) ॥ (३)
॥॥ एतत्साहचर्यात् पूर्वयोः स्त्रीत्वम् ॥॥ त्रीणि ‘दर्व्याः’
‘करञ्जुली’ इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः ।

स्यादिति ॥ तरति । ‘तृ ह्रनतरणयोः’ (भ्वा० प०
से०) । ‘त्रो हुट् च’ (उ० १।८९) इत्युः, हुडागमश्च ।
तर्दति । ‘तर्द हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । तृणति वा ।
‘उत्तुर्दिर् हिंसानादरयोः’ (उ० उ० से०) इति वा । बाहुल-
काद्वा ॥ (१) ॥॥ हस्तप्रतिकृतिः । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।
९६) इति कन् । दारुणो हस्तकः ॥ (२) ॥॥ एतत्साह-
चर्यात् पूर्वः पुंसि ॥॥ द्वे ‘दर्वीमेदस्य’ (पञ्चापि पर्यायाः ।
उक्तहैमानुरोधात्) ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिशुः

अस्त्रीति ॥ इयति । धातुक्षयकारित्वात् । ‘शो तनूकरणे’
(दि० प० अ०) । बाहुलकात्कन् । शक्नोत्यनेन भोक्तुम् ।
‘शक्नु शक्नौ’ (खा० प० अ०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति
घञ् । ‘शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्नौ द्रुमविशेषे च पुमान्,
हरितकेऽस्त्रियाम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
हरितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआयन् (५।२।१२७) स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) । हरति, ह्रियते वा । ‘हृज् हरणे’ (भ्वा०
उ० अ०) । ‘हृदयाभ्यामितन्’ (उ० ३।९३) । कन् (ज्ञा० ५।
४।५) ॥ (२) ॥॥ शीक्यते, शीक्यते । ‘शीकृ सेचने’ (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकाद् रुग्हस्त्रौ गश्च । शिनोति । ‘शिञ्
निशाने’ (खा० उ० अ०) । ‘जन्वाद्यश्च’ (उ० ४।१०२)
इति साधुः, इति वा । ‘शिशुर्ना शाकमात्रे च शोभाजन-
महीरुहे’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥॥ त्रीणि ‘वास्तुकादेः
शाकस्य’ ॥

अस्य तु नालिका ॥ ३४ ॥

कडम्बश्च कलम्बश्च

अस्येति ॥ कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । 'कुक-
दिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४८८२) ॥ (१) ॥*॥ डलयो-
रैक्यम् । केन लम्बते वा । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'कलम्बी शाकभेदे स्यात्कडम्बशरयोः
पुमान्' (इति मेदिनी) । ('कलम्बः सायके नीपे नालीशाके
कलम्ब्यपि' इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाकनालस्य'
(—त्रीणि—इति मुकुटः) ॥

वेसवार उपस्करः ।

वेसेति ॥ वेसनम् । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । वेसं प्रेरणं वारयति, वृणोति वा । 'वृञ् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ उप-
स्करोति व्यञ्जनेन समवेति । कृञ्ः (तु० उ० अ०) । अच्
(३।१।१३४) 'समवाये च' (६।१।१३८) इति सुट् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्गवादेः' ।—
हिङ्गुजीरकहरिद्राधान्याकशुण्ठीसर्पपादेः—इति मुकुटः । 'चित्रकं
पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरम् । धान्याकं रजनीश्वेततण्डु-
लाश्च समांशकाः । वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियोजयेत्'
इत्यात्रेयसंहिता ।—विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश पलानि
धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलसार्धद्वयं मेथिकायाः ।
एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम् । त्रीणि पलानि मरीचस्य,
अर्धपलं रामठस्य । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दितं 'वेसवार'
इत्युच्यते—इत्यन्ये ॥

तिन्तिडीकं च चुकं च वृक्षाम्लम्

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) ।
'अनी(ली)कादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधु ॥ (१) ॥*॥
चकति(ते) । 'चक तुप्तौ प्रतीयाते च' (भ्वा० आ० से०) ।
'चकिरम्योरुचोपधायाः' (उ० २।१४) इति रक् । 'चुकं
'वृक्षाम्ले चाद्रिया स्त्री पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ वृक्षस्याम्लम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तिन्तिडी-
कस्याम्लभेदस्य' 'चूका' इति ख्यातस्य ।—बलीविशे-
षस्य—इत्यन्ये ॥

अथ वेल्जम् ॥ ३५ ॥

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।

अथेति ॥ वेल्जनम् । 'वेल् चलने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । वेल्ं जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) ।

१—अत एव 'नाला न ना पञ्चदण्डे नाली शाककडम्बके'
इति मेदिन्यां नालीशब्दस्य कडम्बवाचकता दृश्यते ॥ २—सिद्धान्त-
कौमुद्यां तु पूर्वसूत्रे 'उपग्रहणमकृतोत्तरसूत्रे (६।१।३९)
'चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'उपात्' (६।१।३९)
इति सूत्रेण समवायेऽपि सुट् ॥

अन्तर्भावितपर्ययः । 'अन्येष्वपि' (३।२।१०१) इति डः
(१) ॥*॥ ध्रियते विषमनेन । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । चाहुलकादीचः ॥*॥ ('मरिचम्' इति) ह्रस्वमध्यमपि ॥
(२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । ण्वुल् (३।१।१३३) । वा०
॥ (३) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० से०)
'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे
वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्गौपदीनीलीकणाद्राक्षासु
योषिति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ऊपति । 'ऊष दाहे' 'रुजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।११३) । 'ऊषणं
मरिचे क्लीबं कणायामूषणा स्मृता' (इति मेदिनी) ॥*॥
(उषणम् इति) ह्रस्वापादे—'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)
संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (५) ॥*॥ धर्मपत्तने जातम् ।
'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥
(६) ॥*॥ पद 'मरीचस्य' ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा

जीति ॥ जवति । 'जुः सौत्रः । 'जोरी च' (उ० २।२३)
इति रक् । जिनाति वा । 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०)
'ज्यैश्च' इति रक् । 'संज्ञायाम्' (५।३।७५) । इति कर् ॥
(१) ॥*॥ जरयति । 'जूष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । नन्दा-
दित्युः (३।१।१३४) । 'जरणं हिङ्गुनि स्मृतम् । जरणो
जीरकेऽपि स्यात्कृष्णे सौवर्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥
अजमजति । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) 'बहुलं तणि' (वा० २।४।
५४) इति वी न ॥ (३) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीर-
मक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जीरकस्य' ॥

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुपवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।

क्रिति ॥ सुपवणम् । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'कृदो-
रप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्सुनोति' (८।३।६५) इति
पत्वम् । सोऽस्त्यस्याः । पिप्पल्यादिः (ग० ४।१।४१) ॥ (१)
॥*॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।
यद्वा,—कारणम् । 'कृञ् हिसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । ण्यन्तः ।
संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) । कारमवति । 'अव रक्ष-
णादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ङीप् (४।१।१५)
संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यत्तु—कारोरियम्—इति मुकुटः ।

१—वाक्यम् 'रक्ति ज्यः संप्रसारणम्' इति (१।२।४ सूत्रस्य)-
भाष्यमूलकम् ॥

तत्र । वृद्धत्वाच्छस्य (४।२।११४) प्रसङ्गात् । यदपि—कस्य वायोरारवोऽस्याम्—इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहि-प्रसङ्गात् । ‘कारवी मथुरादीप्यत्वपञ्जीकृष्णजीरके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । ‘प्रथ प्रख्याने’ (चु० प० से०) । ‘प्रथिप्रदिभ्रस्त्रां संप्रसारणम्—’ (उ० १।२८) इति कुंः । ‘वोतो गुणवचनात्’ (४।१।४४) इति वीप् । ‘पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पण्यां कृष्णजीरके’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ ‘पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पण्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानमौ नृपान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ उप-कुञ्चति । ‘कुञ्च कौटिल्ये’ (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘कृष्णवर्णे जीरके’ ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात्

आर्द्रेति ॥ आर्द्रायां जातम् । ‘पूर्वाह्नापराह्नार्द्रा—’ (४।३।२८) इति वृत् । आर्द्रयति जिह्वाम् । कुन् (उ० २।३२) वा । आर्द्रसंज्ञकं वा । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) । अर्दति कफं वा । ‘अर्द हिंसायाम्’ (चु० उ० से०) ‘अर्ददार्धश्च’ (उ० २।१८) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शृङ्गमिव वेरं शरीर-मस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आर्द्रकस्य’ ॥

अथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बुरु च धान्यकम्

अथेति ॥ छत्रमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) । ‘छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मथुरिकौ-पथौ । धान्याके च शिलीन्ध्रे च’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ विगतं तुन्नं दुःखमस्मात् । कप् (५।४।१५४) । यत्तु—वितुदति मन्दाग्रिम्—इति खामी । तत्र । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने कस्याभावात् । ‘वितुयते भक्ष्यार्थम्’ इति वा । तुदेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । ‘वितुन्नकं तु धान्याके ज्ञादासलमयूरके’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुत्तितं तुन्वति । ‘तुवि अर्दने’ (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् ‘कुस्तुम्बुरुणि जातिः’ (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उरुः, सुद ॥ (३) ॥*॥ धन्यते भक्ष्यार्थिभिः । ‘धन शब्दे’ (जु० प० से०) । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधु । खामी तु—धान्यमकति । ‘अक कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१)—(इत्याह) ॥*॥—ह्रस्वादिः—इति मुकुटः । ‘धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्’ इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘धान्याकस्य’ ॥

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ शुण्ठति कफम् । ‘शुठि प्रतिघाते’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥

इनि (उ० ४।१।१८) तु ह्रस्वान्तोऽपि । ‘सधन्याशुण्ठि-सैन्धवम्’ इति वैद्यकम् । इत्थं च गौरादित्वं न कल्प्यम् । ‘कृदि-कारात्—’ (ग० ४।१।४५) इति सिद्धेः ॥ (१) ॥*॥ महच्च तदौषधं च । ‘महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लशुनेऽपि च’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशति । ‘विश प्रवे-शने’ (तु० प० अ०) ‘अशुशुपि—’ (उ० १।१।५१) इत्या-दिना कुन् । ‘विश्वं कृत्स्ने च भुवने, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वाऽप्यतिविषायां स्यात्’ इति विश्वः । ‘(विश्वा) त्वतिवि-षायां स्त्री, जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदे त्वखिले त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नागरे भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ विश्वस्य दोषस्य भेषजम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘शुण्ठ्याः’ ॥

आरनालकसौवीरकुलमापाभिपुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्चिके ॥ ३९ ॥

आरेति ॥ आच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) नलति । ‘णल गन्धे’ (भ्वा० प० से०) । ‘ज्व-लिति—’ (३।१।१४०) इति णः । आरो नालोऽस्य । ‘शेषा-द्विभापा’ (५।४।१५४) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ सुवीरेषु भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘सौवीरं काञ्चिके स्रोतोघ्ने च वदरीफले । ना तु नीवृति’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कोलति । ‘कुल संस्थाने’ (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) कुल् अर्धस्त्रिचो मापोऽस्मिन् । कुल् वन्धुर्मापोऽस्य वा । ‘कुलमापं स्यात्तु काञ्चिके । कुलमापोऽर्धस्त्रि-धान्येभ्यवके चणकेऽपि च ।’ इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिपूयते स्म । ‘पूच् अभिपूये’ (खा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘उपसर्गात्—’ (८।३।६५) इति पत्वम् ॥*॥ कुलमापैर्यवादिभिरर्धस्त्रिचैरभिपूयते स्म । (कुलमापा-भिपुतम्) इत्येकं नाम—इति खामी ॥ (४) ॥*॥ सूयते स्म, इति । ‘पूच्’ (खा० उ० अ०) । मच् (उ० १।१।४०) । अवन्तिषु अभिपुतं सोमम् । शाकपाथि-वादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥*॥ धान्याभिपुतमम्लम् । पूर्ववत् ॥ (६) ॥*॥ कुत्तितं जलम् । ण्वोदरादिः (६।१।१०९) ॥ (७) ॥*॥ ‘अज्जू व्यक्त्यादौ’ (रु० प० से०) । ‘संज्ञायाम्’ (३।३।१०९) इति भावे ण्वल् । ‘धात्वर्थनिर्देशे—’ (वा० ३।३।१०८) वा । के अञ्जिकाऽस्य ॥*॥ ‘काञ्चिके’ इति षाठे—काञ्चयति । ‘कचि काचि दीप्तिवन्धनयोः’ (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । इन् (उ० ४।१।१८) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ‘काञ्चिकं काञ्चिकं वीरं कुलमापाभिपुतं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् । सौवीरं च

सुवीरामलं तथा शुक्लं तुषोदकम्' इति धन्वन्तरिः ॥ (८)
॥*॥ अष्टौ 'काक्षिकस्य' ॥

सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं हिङ्गु रामठम् ॥

सेति ॥ सहस्रं वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ जविव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'जतु-
काजिनपत्रायां जतुकं हिङ्गुलाक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ बल्हीकेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
ह्रस्वमध्यमपि । 'अथ' बाल्हिकः । देशभेदेऽथभेदे च
बाल्हिकं हिङ्गु कुङ्कुमम् । (बाल्हीकवत्) (इति हैमः) ॥
(३) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) ।
हिमं गच्छति वा । मृगय्वादिः (उ० १।३७) ॥ (४) ॥*॥
रामठदेशोद्भवत्वादुपचारः । रमन्तेऽनेन वा । 'रमु क्रीडा-
याम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'रमेवृद्धिश्च' (उ० १।१०१)
इत्यठः ।—रमयति । बाहुलकादठः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
'रमेवृद्धिश्च' (उ० १।१०१) इति सूत्रस्य सत्त्वात् ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'हिङ्गुवृक्षस्य निर्यासे' ॥

तत्पत्री कारवी पृथ्वी वाष्पिका कवरी पृथुः ॥४०॥

तेति ॥ तस्य हिङ्गुतरोः पत्री ॥*॥ 'त्वक्पत्री' इति च
पाठः । 'तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति च'
(इति छदः) । 'त्वक्पत्रं तु वराङ्गके । त्वक्पत्रीति च कार-
व्याम्' इति हैमः (विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ कारं वाति । 'वा
गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ
प्रख्याने' (चु० उ० से०) । 'प्रथिभ्रदिभ्रस्वां संप्रसारणम्'-
(उ० १।२८) इति कुः । 'बोतो गुणवचनात्' (४।१।४४)
इति वा ङीप् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति
त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमान्मौ नृपान्तरे' (इति
मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ बाष्पमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६)
इति कन् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ 'वाष्पीका' इति पाठे—
पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१।-
४२) इति ङीप् कवरी केशानां संनिवेशविशेषः । सैव ॥*॥
'कर्वरी' इति च पाठभेदः—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
(पद) 'हिङ्गुतरोः पत्र्याम्' ॥

निशाङ्गा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

नीति ॥ निशा आह्वा यस्याः । 'निशा'पदेन तत्पर्याया
लक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥*॥ काञ्चतेऽनया । 'काचि दीप्त्यादौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ।
'दिङ्मा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'काञ्चनः काञ्चनारे स्याच-
म्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च धतूरे हरिद्रायां तु काञ्चनी ।
ह्रीवेऽञ्जकेसरे हेमि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ पीयते स्म । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । 'पा
पाने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ।
'बुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'पीतो वर्णनिपीतयोः ।
पीता हरिद्रा' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ हरिं वर्णं द्राति । 'द्रा
कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । हरिभिर्द्रव्यते वा । हरितं द्रवति वा । 'द्रु गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (४) ॥*॥ वरश्चासौ वर्णश्च । सोऽस्त्यस्याः ।
'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'हरिद्रायाः' ॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वसिरं च तत् ॥४१॥

सेति ॥ समुद्रे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
'सामुद्रं लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्य' इति हैमः ॥*॥
ज्जाति । 'लब् छेदने' (त्र्या० उ० से०) । नन्वादिवात्
(३।१।१३४) ल्युः । 'लवणाङ्गुक्' (४।४।२४) इति निपात-
नाणत्वम् । 'लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे ।
तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्याजदीभेदद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)
॥*॥ अक्ष्ण ई । अक्षीं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ'
(अ० प० अ०) । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अक्षीवं वशिरे, शिग्रौ
ना, मत्ते पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी च) ॥ (१) ॥*॥
वसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।-
११८) । वसिं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'वश कान्तौ' (अ० प०
से०) । इन् (उ० ४।११८) । वशि राति । 'वशिरः पुमान् ।
किणिहीहस्तिपिप्पल्योः ह्रीवेऽन्धिलवणे स्मृतः' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवणस्य' ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।

सैन्धेति ॥ सिन्धुषु भवः । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।-
१३३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । माणिम-
न्थेऽपि' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शीतं च तच्छिवं च ।
'अथ शीतशिवं ह्रीवं शैल्यमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तु-
फलाङ्गुक्षे तथा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥*॥ सितं
शुभ्रम् । सितं च तच्छिवं च । (सितशिवम्)—इति मुकुटः
॥ (२) ॥*॥ मणिबन्धाख्यपर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।-
३।५३) इत्यण् ॥*॥—मणिमन्थपर्वते भवम् । (माणि-
वन्धम्)—इति तु स्वामी ॥ (३) ॥*॥ सिन्धुषु जातम् ।
'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'सिन्धुजे लवणे' ॥

१—हैमपुस्तके सटीकेऽपि 'सैन्धवः सिन्धुदेशजे । सिन्धूत्वे स्यात्'
इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

रौमकं वसुकम्

रौमेति ॥ रमायां भवम् । अण् (४।३।५३) ।
 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वसु कायति ।
 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) ।
 इति कः । वस्वेव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् वा ।
 वस्वस्यस्मिन् । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् वा ।
 'इसुसु-' (७।३।५१) इति कः । 'वसुकं रौमके, पुंसि शिव-
 मलयर्कपणयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'वस्तकम्' इति
 पाठे—वस्त इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । अज-
 गन्धित्वात् । 'रौमके वस्तकं वसु' इति नाममाला ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे 'शाम्भरलवणस्य' 'सांभरी' इति ख्यातस्य ॥

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पेति ॥ पच्यते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) 'चजोः-'
 (७।३।५२) इति कुत्वम् । पाके साधुः, इति वा । 'तत्र
 साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विडति । 'विड
 भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'कृतके लवणे' 'खारी' इति ख्यातस्य ॥

सौवर्चलेऽक्षरुचके

साविति ॥ सुष्ठु वर्च्यते दीप्यते । 'वर्चं वीर्यं' (भ्वा०
 आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् । प्रशाद्यण
 (५।४।३८) । 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे'
 (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयवे व्यव-
 हारे विभीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ ।
 अश्ने सौवर्चले तुत्ये हृषीके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥
 रोचते । 'रुच वीर्यं' (भ्वा० आ० से०) क्नु (उ० २।-
 ३२) । 'रुचको वीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः
 सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्य-
 द्रव्येऽपि कटकेऽपि च' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 'मधुरलवणस्य' 'सौचर' इति ख्यातस्य ॥

तिलकं तत्र मेचके ।

तीति ॥ तिलति । 'तिल लेहने' (तु० प० से०) ।
 तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । क्नु (उ० २।३२)
 'तिलको द्रुमरोगाद्यभेदेषु तिलकालके । क्लीवं सौवर्चल-
 क्लोन्नोर्न क्षिप्यां तु विशेषके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं
 तस्मिन् ('सौवर्चले') कृष्णवर्णे ॥

मत्स्यण्डी फणितं खण्डविकारे

मेति ॥ मदं मुदं वा स्यन्दते । 'स्यन्द प्रखण्डे' (भ्वा०
 आ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिड्ढा-' (४।१।१५)
 इति वीप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ फण्यते
 (स्म) । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।-
 १०२) ॥ (२) ॥*॥ खण्डो विकारोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि

'फणितस्य' 'राव' इति ख्यातस्य ।—'शुभ्रखण्डगुटिकायाः
 क्रमेणैकैकम्'—इति मुकुटः ॥

शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

शेति ॥ शृणाति पित्तम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प०
 से०) । 'श्रः करन्' (उ० ४।३) 'शर्करा खण्डविकृतौ कर्प-
 रांशे रुगन्तरे । उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकलेऽपि च' इति
 हैमः ॥ (१) ॥*॥ सिनोति । 'षिन् वन्धने' (खा० उ०
 अ०) । 'अधिषृतिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । शृक्वर्णत्वाद्वा
 सिता । 'सितमवसिते च वदे धवले त्रिषु । शर्करायां वी'
 (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शर्करायाः' 'सिथ्री' इति
 ख्यातायाः ॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात्

किति ॥ कूर्चति । 'कूर्चं विकारे' (भ्वादेराकृतिगणत्वा-
 द्बोध्यः । संज्ञायां ण्वल् (३।३।१०९) । कूर्चो मस्त्वादिरस्यस्या
 वा । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् । 'दध्ना सह पयः
 पकं यत्तस्यादधिकूर्चिका । तत्रेण पकं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्र-
 कूर्चिका' । 'कूर्चिका सूचिकायां च तूलिकायां च कुञ्जले ।
 कपाटाकृटिके (टोड्ढेदने) क्षीरविकृतावपि योषिति' (इति
 मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरस्य विकृतिः ॥ (२) ॥*॥
 ('उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिका तथा' इति हैम-
 नाममाला) ॥*॥ द्वे 'किलाटिकायाः' 'मावा' इति
 ख्यातायाः ॥

रसाला तु मार्जिता ।

रेति ॥ रसानालाति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ॥
 (१) ॥*॥ मार्ज्यते स । 'मृजू शौचालंकारयोः' (तु०
 उ० से०) । चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
 ॥*॥ 'अर्धाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश
 पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्प
 शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया
 मृदुपाणिषृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदर-
 कृता सरसा रसाला याऽऽस्वादित्वा भगवता मधुसूदनेन' इति
 सूदशालम् । ('रसालायां तु मार्जितः । शिखरिणी' इति
 हैमनाममाला) ॥*॥ द्वे 'दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादिभिः
 कृतस्य लेहस्य' 'शिखरिण' इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्

स्येति ॥ तिभ्यस्तेऽनेन । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प०
 से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'तेमनं व्यञ्जने क्लेदे
 तेमनी चुल्लिभयपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निष्ठयते-
 ऽत्र । 'प्रा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'व्यञ्जनस्य' ॥

त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

त्रीति ॥ वासितपर्यन्तः ॥

शूलाकृतं भटित्रं च शूल्यम्

श्रिविति ॥ शूलेन कृतम् । 'शूलात्पाके' (५।४।६५) इति ङाच् ॥ (१) ॥*॥ भटति । 'भट मृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'अशिनादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) इतीत्रः ।—ग्रहादि-
त्वादित्रच्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । भट्यते स्म वा ॥ (२)
॥*॥ शूले संस्कृतम् । 'शूलोखाद्यत्' (४।२।१७) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'लोहशूलाकया पक्वमांसस्य' ॥

उख्यं तु पैठरम् ।

उख्यमिति ॥ उखायां संस्कृतम् । यत् (४।२।१७) ॥ (१)
॥*॥ पिठरे संस्कृतं 'संस्कृतं भक्षाः' यत् (४।२।१६) ॥
इल्ल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः' ॥

प्रणीतमुपसंपन्नम्

प्रेति ॥ प्रणीयते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ।
'प्रणीतमुपसंपन्ने कृते क्षिते प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ०
अ०) । 'गल्थर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'उपसंपन्न-
मुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः' ॥

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

प्रेति ॥ प्रयस्यते स्म । 'यसु प्रयले' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु संस्क्रियते स्म । क्तः
(३।२।१०२) । 'संपरिभ्याम्—' (६।१।१३७) इति सुट् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पक्वस्य' ॥

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलम्

स्येति ॥ पिच्छोऽस्यास्ति । पिच्छादित्वात् (५।२।१००)
इल्ल् । पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे मण्डे चाक्षपदामये । (पङ्क्तौ
पूगच्छटाकोशमोचानिजयुतेषु च । पिच्छः पुच्छे) इति
विश्वः ॥ (१) ॥*॥ विजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु०
आ० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीत् ।
विजिं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—'
(३।२।३) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डयुक्तभक्तजल-
युक्तव्यञ्जनयोः' ॥

संमृष्टं शोधितं समे ।

सेति ॥ संमृज्यते स्म । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यते स्म । 'शुध
शुद्धौ' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् कर्मणि क्तः (३।२।१०२)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशकीटाद्यपनयनेन शोधितस्या-
न्नादेः' ॥

चिक्रणं मसृणं स्निग्धम्

चीति ॥ चिक्रनम् । 'चिक्र गतौ' () । संपदादि-
किप् (वा० ३।३।१०८) । चिक्रं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । मूलविभृजादिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा, चिक्र-

नम् । घञ् (३।३।१८) । चिक्रस्य अणम् । 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) शकन्च्वादिः (वा० ६।१।-
९४) ।—नित्यते । 'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) ।
'चित्तेः कणः कश्च' (उ० ४।१७६) इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः
॥ (१) ॥*॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
वाहुलकादणः । यद्वा, —समृणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) ।
'इगुपध—' (३।१।१३५) इति क्तः । प्रपोदरादिः (६।३।-
१०९) । 'मसृणोऽकर्कशे स्निग्धे त्रिषु मायां तु योषिति'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्निह्यति स्म । 'स्निह
प्रीतौ' (दि० प० से०) । 'गल्थर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ।
'वा डह—' (८।२।३३) इति घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'स्निग्धस्य' ॥

तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

त्विति ॥ भाव्यते स्म । 'भुवोऽवकल्कने' इति चुरादि-
ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वास उप-
सेवायाम्' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । वासिता
करिणीनार्योर्वासितं भाविते स्ते' (इति मेदिनी) । 'अथ
वासितम् । वल्लच्छन्ने ज्ञानमात्रे भावितेऽप्यथ वासिता ।
स्त्रीकरिण्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्राहितहिङ्गवा-
दिगन्धस्य व्यञ्जनादेः' ॥

आपकं पौलिरभ्युषः

आपेति ॥ ईषत्पक्वम् । 'आङीषदर्थे' (वा० ३।२।१८)
इति समासः ॥ (१) ॥*॥ पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा०
प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । भावे घञ्
(३।३।१८) वा । पोलेन निर्वृतः । सुतंगमादित्वात् (४।२।-
८०) इत् । अभ्युषसाहचर्यात् पुंसि ॥ (२) ॥*॥ अभ्युषति,
अभ्युषते वा । 'ऊप रुजायाम्—' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-
पध—' (३।२।१३५) इति क्तः । घञ् (३।३।१८) वा ॥*॥
'तोकमं हरितो यवोऽभ्युषः' इति वोपालितात् ह्रस्वादिः
(खमध्यः) अपि तत्र 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इति
धातुबोधः ॥*॥ अस्मादेवाचि (३।१।१३४) 'अभ्युषः'
अपि, इत्येके ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितयवादेर्भर्जि-
तस्य' ॥

लाजाः पुंभून्नि चाक्षताः ।

लेति ॥ लज्यन्ते । 'लज भर्जने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) पुंसि बहुत्वे । 'लाजः स्यादार्द्रतण्डुले । नपुं-
सकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभून्नि चाक्षते' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ क्षणनम् । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । 'नपुं-

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामेतज्जनकेनापि 'चित्तेः कणः कश्च'
(उ० ४।१७६) । वाहुलकादणुः । 'चिक्रणं मसृणं स्निग्धम्' इत्यस्यो-
पन्यस्तत्वेन तदस्मरणमूलकम् ॥

सके भावे क्तः' (३।३।११४) । न क्षतं येषां ते । चो भिन्नक्रमः । अक्षताश्च पुंभूम्नि, इत्यर्थः । सुकुटस्तु—'अक्ष-
तम्' इति पठित्वा 'क्षणु हिंसायाम्' (तु० उ० से०) । कर्मणि
क्तः (३।२।१०२) । क्षतं खण्डितम् । न क्षतमक्षतम् । इति
विग्रहः । ते (लाजाः) नित्यपुलिङ्गा नित्यबहुवचनान्ताश्च
—इति व्याचख्यौ । 'अक्षतं न द्वयोः पण्डे लाजेषु, त्रिष्व-
हिंसिते । यवेऽपि क्वचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'भृष्टर्वाह्यादेः' ॥ केचित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः—
इत्याहुः ॥

पृथुकः स्याच्चिपिटकः

प्रिति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रथाने' (चु० उ० से०) ।
'पृथुकपाकाः—' (उ० ५।५३) इति साधुः । 'पृथुकश्चिपिटो-
ऽर्भके' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ नासिकाया नतम् ।
'इनत्तिपटच्चिकचि च' (५।२।३३) इति पिटच्, नेश्चिरादेशः ।
चिपिटमिव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'इवे—' (५।३।
९६) इति वा कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चिवडा' इति
ख्यातास्य ॥

धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

धेति ॥ दधति । 'डुधाच्' (जु० उ० से०) । 'घापूर्वस्य-
ज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । बहुवचननिर्देशाद्भूम्नि । 'धाना
भृष्टयवेऽङ्कुरे, धान्याके चूर्णसक्तुषु' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ भृष्टश्चासौ यवश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भर्जित-
यवानाम्' ॥

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्

प्विति ॥ पवनम् । 'पूच् पवने' (क्या० उ० से०)
संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) पुवं पाति, पिबति, वा ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । सुकुटस्तु—पुनाति ।
पूपः । 'नीपादयश्च' इति पः कित्—इति । तत्र । तादृश-
सूत्रस्यापाणिनीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ न पूयते । 'पूयी विश-
रणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् पः । वलि लोपः (६।
१।६६) यद्वा,—अपुवं पाति पिबति वा ॥ (२) ॥*॥ पिष्टस्य
विकारः । 'संज्ञायाम्—' (४।३।१४७) इति कन् । 'पिष्टको
घृतपूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'अपूपस्य' ॥

करम्भो दधिसक्तवः ।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीक्रियते । केन वायुना
वा नीयते । 'रभिः' (भ्वा० आ० अ०) अनेकार्थः । 'अक-
र्तरि च—' (३।३।१९) इति घञ् । 'रभेरश्लिलोः' (७।१।
६३) इति लुम् ॥*॥ 'करम्भः' इति पाठे—केन जलेन
रम्यते । 'रवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।
१३४) यद्वा,—किरति, कीर्यते, वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
से०) 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥*॥

सचते । 'पच समवाये' (भ्वा० उ० से०) 'सितनिगमि—'
(उ० १।६९) इत्यादिना तुन् ॥*॥ ('धानाचूर्णं तु सक्तवः'
इति नाममाला) । दधुपसिक्ताः सक्तवः । 'अत्रेन व्यञ्ज-
नम्' (२।१।३४) इति समासः । शाकपार्थिवादिः (२।१।
७८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दधिमिश्रसक्तुनः' ॥

भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः
॥ ४८ ॥

भीति ॥ बभस्ति । 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) । बाहु-
लकात्सः । 'बहुलं छन्दसि' (७।४।७८) इतीत्वम् । 'ब्राह्मण-
भिस्सा' इति (६।३।१ सूत्रे) भाष्यप्रयोगाद्भोकेऽपि । यद्वा,—
भेदनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । भिदं स्याति । 'पो
अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३)
इति कः । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । सुकुटस्तु—भ्यस्यते
भक्ष्यते । 'भ्यस भये' (भ्वा० प० से०) भक्षणार्थः । 'भ्यसेः
संप्रसारणं सश्च'—इत्याह । तदपाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥
भज्यते स्म । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) कर्मणि क्तः ।
'भक्तमन्धे तत्परे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ अद्यते ।
'अद भक्षणे' (अ० प० से०) । 'अदेर्नुम्वौ च' (उ० ४।
२०६) इत्यसुन् । अन्धयति वा । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (जु०
उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥*॥ अद्यते
स्म । कः (३।२।१०२) । 'अन्नाणः' (४।४।८५) इति तिपा-
तनात् 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा न जरिधः ।
'अन्नं मक्ते च भुक्ते स्यात्' इति (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उन्देर्नलोपश्च'
(उ० २।७६) इति गुच् । ऊर्दतेऽन्नेन वा । 'ऊर्द क्रीडायाम्'
(भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । पृषोदरा-
दिः (६।३।१०९) । 'ओदनं न स्त्रियां मक्ते वलायामोदनी
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ वीदिविसहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः ॥
(५) ॥*॥ वीव्यत्यनेन । 'दिह्व क्रीडायाम्' (दि० प० से०) ।
'दिवो द्वे वीर्धश्चाभ्यासस्य' (उ० ४।५५) इति क्तिन् ।—
'हव्यादयश्च' इति क्तिन्—इति सुकुटस्त्यपाणिनीयः ।—'सः'
इति विशेषणात्पुंसि—इति स्वामी । 'दीदिविर्विषणे पुंसि
स्यादन्ने च तदस्त्रियाम्' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ पट्
'सिद्धाच्चस्य' ॥

भिस्सटा दग्धिका

भीति ॥ भिस्सा टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०९) इति डः ।
'व्यापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ दद्यते स्म ।
क्तः (३।२।१०२) । कुत्सिता दग्धा । 'कुत्सिते' (५।३।७४)
इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दग्धौदनस्य' ॥

सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।

सेति ॥ रसश्चासावग्रश्च । रसस्याग्रः, इति वा । अग्रो

रसः इति, राजदन्तादिः (३२।३१) वा । सर्वस्य रसाग्रः ॥ (१) ॥*॥ मण्डते, मण्ड्यते, वा । 'मण्डि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । मन्यते वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'जमन्ताट्टः' (उ० १।१।१४) 'मण्डः पञ्चाहुले शाकभेदे क्लीबं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाऽथस्त्रियां सारपिच्छयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डकस्य' ॥

मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥

मेति ॥ मास्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । ण्यन्तः बाहुलकादरन् । मा श्रीः सरल्यत्र, इति वा । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ आचम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । वृद्धिः (७।२।११६) ॥ (२) ॥*॥ निस्त्राव्यते । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥—'विस्त्रावः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ भक्तात्समुद्भवति ॥*॥ त्रीणि 'भक्तोद्भवमण्डस्य' ॥

यवागूरुणिक्का श्राणा विलेपी तरला च सा ।

येति ॥ यौति, यूयते वा । 'यु सिभ्रणे' (अ० प० से०) । 'स्युवन्विभ्योऽन्युजागूजङ्गुचः' (उ० ३।८१) इत्यागूच् ॥ (१) ॥*॥ उण्वैव । 'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्' (५।२।७१) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'संयोगादेरातः-' (८।२।४३) इति निघ्नानत्वम् ॥ (३) ॥*॥ विलिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ तरणम् । तरः । 'तृ ह्रवनादौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तरं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'यवागूचाः' 'लपती' इति ख्यातायाः ॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

गेति ॥ गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) । 'वान्तो यि प्रत्यये' (६।१।७९) । गव्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रव्येऽप्यथ स्त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च गोहिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सर्वम्=भवविकारावय-वादि ॥*॥ एकम् 'गोरसस्य' ॥

गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

गविति ॥ गोविद् ॥ (१) ॥*॥ गोः पुरीषम् । 'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) इति मयद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोमयस्य' ॥

तच्च शुष्कं करीषोऽस्त्री

तेति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृत्-

भ्यामीपन्' (उ० ४।२६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कगोमयस्य' ॥

दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।

द्विति ॥ दुह्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्धं क्षीरे पूरिते च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ क्षयणम् । 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्या० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षियमीरयति । 'इर गतौ' (अ० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) । घस्यते वा । 'घस्य अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः क्च' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन-' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । 'खरि च' (८।४।५५, ६१) इति चत्वम् । 'शासिवसि-' (८।३।६०) इति पत्वम् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पीयते । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दुग्धस्य' ॥

पयस्यमाज्यदध्यादि

पेति ॥ पयसो विकारः । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) ॥ (१) ॥*॥ आज्यं च दधि चादिर्यस्य । आदिना तक्रं त्व-नीतं च ॥*॥ एकम् 'घृतदध्यादेः' ॥

द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

द्वेति ॥-तृप्यन्त्यनेन । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । 'अध्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति 'त्रप्स्यम्' इति निपातः—इति मुकुटः ।—'द्रप्सम्'—इति स्वामी पठति । दृप्यन्त्य-नेन । 'दृप हर्षादौ' (दि० प० अ०) 'अनुदात्तस्य च-' (६।१।५९) इत्यम् । बाहुलकात् सः ।—द्रप्सं द्राक् प्पानीयम्—इति सर्वानन्दः । 'द्रप्सं दध्यघ्नं तथा' इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ घनात् कठिनादन्यत् ॥*॥ एकं 'शिथिलदध्नः' 'दग्धा' इति ख्यातस्य । केचित्तु 'द्रप्स' स्थाने 'सर' पठन्ति । सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'वाणद्रप्सौ सरौ' इति दुर्गात् ।—उपरि ह्रवमानम्—इति व्याचक्षते ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

प्रिति ॥ प्रियते । 'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । 'अञि-घृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्याम्बुदीप्तसु' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आऽज्यतेऽनेन । 'अञ् व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) 'अञ्जेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ दृश्यते । 'हु दानादौ' (तु० प० अ०) । 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छादिभ्य इसिः' (उ० २।१०८) इतीसिः । 'हविः सर्पिषि होतव्ये' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ सर्पति । 'सृप् गतौ' (भ्वा० प० से०) इतिः (वा० २।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घृतस्य' ॥

नयनीतं नवोद्धृतम् ।

नेति ॥ नवं च तन्नीतं च । 'विशेषणम्-' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥*॥ एकम् 'अकृतताग्रिसंयोगस्य नवोद्धृतस्य' ॥

तन्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्धृतं घृतम् ॥ ५२ ॥

तेति ॥ दुह्यते इति दोहः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) गवां दोहः । ह्यो गोदोहः । ह्योगोदोहादुद्धृतम् । अच् (३।१।१३४) तस्य 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्' (५।२।२३) इति निपातः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकरात्रपर्युषिताद्भ्रं उत्पन्नस्य घृतस्य' ॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

देति ॥ दण्डेन मयाहतं विलोडितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ कलत्राणां मन्थपात्रे भवम् । 'वतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति ङञ् ॥ (२) ॥*॥ अरिष्टमक्षेमं यस्मात् । 'अनेक-' (२।२।२४) इति समासः । 'अरिष्टमशुभे त्वे सति कागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचारात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घोलस्य' ॥

तर्कं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्बुधर्मास्तु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

तेति ॥ तच्चति, तक्ष्यते वा । 'तच्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ उदकेन क्षयति वर्धते । 'द्व्योश्चि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (६।३।५७) । 'उदक्षितः-' (४।२।१९) इति निर्देशादसंप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ मध्यते स्म । 'मधे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकैकं क्रमेण 'चतुर्थोऽशजलघोलर्धजलघोलनिर्जलघोलानाम्' ॥

मण्डं दधिभवं मस्तु

मेति ॥ दध्ना भवति ॥*॥ मस्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रनिःसृतदधिजलस्य' ।—दध्ना उपरिभागस्य—इत्यन्ये ॥

पीयूषोऽभिनवं पयः ।

पीति ॥ पीयति, पीयते अनेन वा । 'पीयू प्रीतो' (सौत्रः) । 'पीयेल्लघन्' (उ० ४।७६) 'पीयूषं सप्तदिवसावधि-क्षीरे तथा मृते' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥*॥ मुकुटस्तु—'पेयूषम्' इति पठति । तत्र बाहुलकादुपः । यत्तु—पीयते इदम् । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् । पेः पानकर्ता । 'यूष हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) इत्यतः इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । यूषो

नाशयिता । पर्यूपः—इति व्याख्यातम् । तत्र । 'इदम्' इति कर्मनिर्देशात् । कर्तरि विचो विधानात् । 'इदम्' इति कर्तृनिर्देशश्चेत् तर्हि 'पानकर्तृनाशयित्' इति वक्तुं युक्तम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नवप्रसूताया गोः क्षीरस्य' ॥

अशनाया वुमुक्षा शुव

अशेति ॥ अशनस्येच्छा । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'अशनाया-' (७।४।३४) इतीत्वाभावः । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ भोक्तुमिच्छा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'धातोः कर्मणः-' (३।१।७) इति सन् ॥ (२) ॥*॥ क्षोधनम् । 'क्षुध वुमुक्षायाम्' (दि० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥*॥ भागुरिमते वापि 'क्षुधा' च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षुधः' ॥

ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

प्रेति ॥ ग्रस्यते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ केन वलते । 'वल तृप्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रासस्य' ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । समाना पीतिः । 'समानस्य छन्दसि-' (६।३।८४) इति सभावः । सह पीतिर्वा । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' (६।३।७८) ॥ (१) ॥*॥ तुल्यं च यत् पानं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य पानस्य' ॥

सन्धिः स्त्री सहभोजनम् ।

सेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) 'बहुलं छन्दसि' (२।४।३९) इति घञ् । 'घसि-भसोर्हलि च' (६।४।१००) इत्युपधालोपः । 'झलो झलि' (८।२।२६) इति सलोपः । 'झषस्तथोर्धोऽधः' (८।२।४०) । 'झलां जश् झशि' (८।४।५३, आ० ५९) इति घञ् गः । समाना सन्धिः पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ सहभोजनम् । सुप् सुपा (२।१।४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य भोजनस्य' ॥

उदन्या तु पिपासा तद् तर्पः

उदेति ॥ उदकस्येच्छा । अशनायावत् ॥ (१) ॥*॥ पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धातोः-' (३।१।७) इति सन् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ तर्पणम् । 'वितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ('तद् तृष्णावत्तर्पणं च भवेत्पिपासा-पिपासयोः' इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) वा ॥*॥ 'तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पिपासायाः' ॥

जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥

जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।

जेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
क्तिन् (३।३।९४) । 'अदो जग्धिः-' (२।४।३६) ॥ (१) ॥*॥
भुजेः (६० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥
'जिमु अदने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(३) ॥*॥ 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।
३।१८) ॥*॥ 'लेपः' इति पाठे-'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०)
घञ् (३।३।१८) । 'लेपस्तु लेपने । अशने च सुरायां च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ आहरणम् । 'हवः' (भ्वा०
उ० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ न्यदनम् । अदेः
(अ० प० अ०) 'नौ ण च' (३।३।६०) इत्यप्, णश्च । 'घन-
पोथ' (२।४।३८) घल्लदेशः ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ सप्त
'भोजनस्य' ॥

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः

साविति ॥ सुहितस्य भावः । प्यञ् (५।१।१२४) ॥
(१) ॥*॥ 'तृप ग्रीणने' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (वा० ३।३।९४) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'तृप्तेः' ॥

फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥

फयिति ॥ फेल्यते । 'फेल् गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ पूर्व भुक्तं पश्चात्
समुज्झितम् । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'भुक्तोत्सृष्टस्य' ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।

केति ॥ कमनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'विशेषैर्यद्यवाधितः' इति ह्रीवत्वम् ।
'कामं वाढेऽनुमतिरेतसोः । कामः स्वरेच्छाकाम्येषु' । इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'आप्ल व्याप्तौ'
(स्वा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥
एषणम् । 'इप इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३।३।
११४) । 'इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्त-
तन्तौ पुमान् ह्रीवे संस्कारे क्रतुकर्मणि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ आसुमिष्टम् । 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
सन् (३।१।७) । क्तः (३।३।११४) । 'आप्लप्यृधामीत्' (७-
४।५५) 'अव्ययं विभक्ति-' (२।१।६) इत्यव्ययीभावः ॥
(६) ॥*॥ षट् 'इच्छानतिक्रमस्य' ॥

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥

गविति ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो गोपालके गोष्ठा-
ध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते पुंसि सारिवाख्यौषधौ
त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां पालयति ।

'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'गो-
पालो नृपगोपेशो गोकिलो सुसले हले + ' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ गां संचष्टे । 'चक्षिष् व्यक्तायां वाचि' (अ०
आ० से०) । 'चक्षिष्ः ख्याञ्' (२।४।५४) 'समि ख्यः' (३।
२।७) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गां दोगिष । 'सत्सृष्टिष-'
(३।२।६१) इति क्तिप् ॥*॥ मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।
५) । के 'गोदुहः' अपि । 'गोपगोदुहवल्वाः' इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (४) ॥*॥ आ समन्ताद्विषं राति । 'आतः-' (३।
२।३) इति कः । आ अभि ईरयति वा । 'ईर गत्सादौ'
(अ० आ० से०) । पचावच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥
वल्लनम् । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।
१८) । वल्लं वाति, वायति, वा । 'वा गत्सादौ' (अ० प०
अ०) । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतः-'
(३।२।३) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'गोपालानाम्' ॥

गोमहिष्यादिकं पादवन्धनम्

गोमेति ॥ गौश्च महिषी च, गोमहिष्यौ आदी यस्य ।
तत् ॥*॥ पादे वन्धनमस्य ॥*॥ 'यादवं धनम्' इति पाठे
तु-गोमहिष्यादिकं धनम् । यदूनामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।
१२०) इत्यण् । 'गवादि यादवं वित्तम्' इति बोधालितः ॥
(१) ॥*॥ आदिना खराजाविकादिग्रहः ॥*॥ एकम् ॥

द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी

द्वाविति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥*॥ बहवो गावोऽस्य ।
भृञ्चि मनुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ 'ज्योत्स्ना-' (५।२।
११४) इति निमिश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गवां स्वामिनः' ॥

गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

गविति ॥ गवां कुलम् ॥ (१) ॥*॥ गवां धनं समूहः ।
'गोकुले धनगोधने' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसंघा-
तस्य' ॥

त्रिधाशितंगवीनं तद्गवो यत्राशिताः पुरा ।

त्रीति ॥ आशिता भोजिता गावो यत्र । 'अषड्-' (५।
४।७) इति खः । उम् तु निपातितः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पूर्व
गवां चरणस्थानस्य' ॥

उक्षा भद्रो वलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥

अनङ्गान् सौरभेयो गौः

विति ॥ उक्षति । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'श्वनुक्षन्-' (उ० १।१।५९) इति कनि । —चाहुलकात्कनिन्
—इति मुकुटस्त्वैतत्सूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ भन्दति
(ते) । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋजेन्द्र-'
(उ० २।२८) इति साधुः । —'स्फायितश्चि-' (उ० ३।१३)

इति रक्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भद्रः शिवे खजरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे नाह्नीवं मङ्गलमुत्तयोः । काश्चने च स्त्रियां राज्ञाकृष्णाव्योमनवीपु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलानन्तयोरपि । त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वरणम् । 'वर इप्सायाम्' (उ० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ईश्वर इव च ईश्वरौ । तौ ददाति । कः (३।२।३) । अतिशयितं बलमस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । बली चासौ ईवर्दश्च ॥ (३) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिविष्विभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् ॥ (४) ॥*॥ वषति । 'वृषु सेचने' (भा० प० से०) । अभच् (उ० ३।१२३) 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे शूच्यां पुराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषकशुकले । वृषा मूषिकपण्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अनः शकटं वहति । 'अनसि वह्नेः क्विप्सो डश्च' () ॥ (७) ॥*॥ सूरभ्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो डक्' (४।१।१२०) । 'इतश्चानिजः' (४।१।१२२)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'यचः' इत्यनुवृत्तेः ॥ (८) ॥*॥ गच्छति । 'गमेर्दोः' (उ० २।६७) । 'गौ स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्वाणदिग्वाग्भूष्वसु भूषि च' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'वृषभस्य' ॥

उक्ष्णां संहतिरौक्षकम् ।

विति ॥ उक्ष्णां समूहः । 'गोत्रोक्षोद्—' (४।२।३९) इति शुन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वृषसङ्घस्य' ॥

गव्या गोत्रा गवाम्

गेति ॥ गवां संहतिः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (१) ॥*॥ 'इनित्रकथ्यचश्च' (४।२।५१) इति वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसमूहस्य' ॥

वत्सघेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥

वेति ॥ वत्सानां समूहः । 'गोत्रोक्षोद्—' (४।२।३९) इति बुल् ॥ (१) ॥*॥ धेनूनां समूहः । 'अचित्तहस्ति—' (४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'वत्सघेनुसमूहयोः' प्रत्येकमेकैकम् ॥

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

विति ॥ महाश्वासावुक्षा च । 'अचतुर—' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महोक्षस्य' ॥

वृद्धोक्षस्तु जरद्वयः ।

विति ॥ वृद्धश्वासावुक्षा च । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ जर-श्वासौ गौश्च । 'पूर्वकालैक—' (२।१।४९) इति समासः, 'गोर-तदित्तडकि' (५।४।९२) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्ध-वृषभस्य' ॥

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः

विति ॥ जातश्वासावुक्षा च । 'अचतुर—' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अष्टदम्यभावस्य' ॥

सद्योजातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

सेति ॥ तृणोति । 'तृण भक्षणे' (त० उ० से०) । प्लुट् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सद्योजातवत्सस्य' ॥ शकृत्कारिस्तु वत्सः स्यात्

शेति ॥ शकृत् करोति । 'स्तम्भशकृतोरिन्' (३।२।२४) ॥ (१) ॥*॥ वदति । 'वद व्यक्तार्था वाचि' (भा० प० से०) । 'वृत्तुवदिहानिकमिकविभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरति ह्रीवम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सस्य' ॥

दम्यवत्सतरौ समौ ।

देति ॥ दमनार्हः । 'दमु शमने' (दि० प० से०) । 'अहं कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इत्यर्थे 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ तनुवत्सः । 'वत्सोक्षाश्च—' (५।३।९१) इत्यादिना ष्टरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सभाव-मतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य' ॥

आर्षभ्यः पण्डतायोग्यः

आर्षेति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः । 'ऋषभोपानहोर्व्यः' (५।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ पण्डताया योग्यः ॥*॥ एकम् 'स्पृष्ट-तारुण्यस्य' ॥

पण्डो गोपतिरिद्वरः ॥ ६२ ॥

पेति ॥ सनोति, सन्यते वा । 'पणु दाने' (तु० उ० से०) । 'जमन्ताडः' (उ० १।१।१४) । बाहुलकाच्च सत्वम् । 'पण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्' इति मूर्धन्यादौ डान्ते (मेदिनी) ॥*॥ 'शण्डः' इति पाठे—'शमेर्दः' (उ० १।९९) 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आ(अ)कृष्ण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गवां पतिः ॥ (२) ॥*॥ एषणम् । इद् । 'इष इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । इषा चरति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ केचित् 'इत्वरः' इति पठन्ति । एति तच्छीलः । 'इण्णश-जि—' (३।२।१६३) इति करप् । तुक् (६।१।७१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सांड' इति ख्यातस्य ॥

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः

स्केति ॥ वहति युगमनेन । 'गोचरसंचर—' (३।३।११९) इति साधुः । 'वहः स्याद्वृषभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

साक्षा तु गलकम्बलः ।

सेति ॥ सत्ति । 'पस स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'राजा-

साक्षा- (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गलस्य कम्बलः । 'कम्बलो नागराजे स्यात्साक्षाप्राचारयोः क्रमौ । ('कम्बलश्चोत्तरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम्') इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गलकम्बलस्य' ॥

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः

स्येति ॥ नसनम् । 'णस कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।३।११४) नस्तं कृतमस्य । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे-' (उ० अ० सू०) इति णिच् । ततः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नासिकायां भवा । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'नसासिकाया यत्तस्युद्रेषु' (वा० ६।१।६३) इति नसादेशः । नस्यया नासारज्वा उतः (उत्तम्भितः) ॥*॥ 'नस्तोतः' इति पाठः—इति कश्चित् । नस्यते । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । नस्तयोतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नासारज्जुक्तस्य' ॥

प्रष्टवाङ् युगपार्श्वगः ॥६३॥

प्रेति ॥ प्रष्टमग्रगामिनं वहति । 'वहश्च' (३।२।६४) इति णिवः ॥*॥ खानी तु—पञ्चमं षष्ठं वा वर्षं वहति इति विग्रहः ('पष्टवाङ्' इति) रेफरहितं पठति । तत्र पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठवाहस्य' ॥ युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशकटाः ।

खिवति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शकटम् (१) वहति । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति यत् ॥*॥ 'शकटादण्' (४।४।८०) ॥*॥ कमेणैकैकम् 'रथादिवाह्या-श्ववृषभणाम्' ॥

खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

खेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति । 'तेन दीव्यति खनति-' (४।४।२) इति ठक् ॥*॥ हलम् (१) सीरम् (२) वहति । 'हलसीराट्ठक्' (४।४।८१) ॥*॥ हलस्य (१) सीरस्य (२) ह्रदम् । 'हलसीराट्ठक्' (४।३।१२४) ॥*॥ द्वे 'उक्ता-र्थेषु नाम्नी' ॥

धूर्वेहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

धिवति ॥ वहतीति वहः । अच् (३।१।१३४) । धुरो वहः ॥ (१) ॥*॥ 'धुरो यद्भुक्' (४।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति योगविभागात् खः ॥ (४) ॥*॥ धुरं धारयति । 'संज्ञायां भृतृश्रुजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) । 'वाचंयमपुरं-दरौ च' (६।३।६९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादक् ।

'अर्द्धिष-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धुरं-धरवृषभस्य' ॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

विति ॥ एका चासौ धृश्च । 'ऋक्पूरवधूः-' (५।४।७४) इत्यः । एकधुरां वहति । 'एकधुराट्ठक् च' (४।४।७९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ ('लृक्पक्षे-'लृक् तद्वितलृक्' १।२।४९) इति टापो निवृत्तौ एकधुरः ॥ (२) ॥*॥ एकधुराया वहः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धुरंधरस्य' ॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

स इति ॥ सर्वा चासौ धृश्च । सर्वधुरां वहति । 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वधुराया वहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धुरीणश्रेष्ठस्य' ॥

माहेयी सौरमेयी गौरस्त्रा माता च शृङ्गिणी ॥६६॥ अर्जुन्यङ्ग्या रोहिणी स्यात्

मेति ॥ 'गौरस्त्रा प्रिया इला मही' इति निरुक्तम् । मद्या अपत्यं स्त्री । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ।—महाते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । महाया अपत्यम्—इति तु खामी ॥ (१) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् ॥ (२) ॥*॥ गच्छति । 'गमेर्ङोः' (उ० २।६७) ॥ (३) ॥*॥ वसति क्षीरमस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'वचिस्त्वपि-' (६।१।१५) इति वस्य डः । 'न रपर-' (८।३।११०) इति षत्वा-भावः । 'उत्स्रो वृषे च किरणेऽप्युत्स्राज्जुन्युपचित्रयोः' (इति मेदिनी) । 'उत्स्रस्तु वृषभे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्' ॥ (४) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'नप्तृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'मातरौ गोजन-न्यौ द्वे' इति रुद्रः । 'माता गौर्यादिजननी गो ब्रह्माण्यादिभू-मिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शृङ्गमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीति ॥ (६) ॥*॥ अर्जुनवर्ण-योगात् । 'अन्यतो ङीष्' (४।१।४०) । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तेवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि, स्याद्ववले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि । उपायां बाहुदानार्था कुट्टिन्यामपि च क्वचित्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ न हन्यते, हन्ति दातारम्, वा । 'अङ्ग्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति साधुः ॥ (८) ॥*॥ रोहितवर्णयोगात् । 'वर्ण-दनुदात्तात्-' (४।१।३९) इति ङीष् । 'रोहिणी सोमवल्के भे कण्ठरोगोमयोर्गवि । (लोहिताकट्टुरोहिण्योः)' इति हेम-चन्द्रः ॥ (९) ॥*॥ नव 'गवि' ॥

स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।

स्येति ॥ नीचैश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् । 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । बद्धा-

१—'वाचंयम-' इत्यत्र 'इच एकाचोऽम्' इत्यतः 'अम्' इत्यस्या-नुवृत्तेः अत्रापि 'अम्' एव विधेयः । तथा च मुमोऽजोपन्यासो व्यर्थः ॥ अक्षविधानलेखस्तु सिद्धान्तकौमुद्या अष्टाध्यायनमूलकः ॥

‘कर्णशिरोदेशे’ इति रभसः । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।-४।५) । प्रशस्तं निचिकमस्याः । ‘ज्योत्स्नादिभ्यः’ (वा० ५।-२।१०३) इत्यण् । ‘नैचिकी गौरतया तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता’ इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘श्रेष्ठया गोः’ ॥

वर्णादिभेदास्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

चेति ॥ आदिना प्रमाणवयवादिग्रहः । शवलयोगात् । ‘अन्यतो ङीप्’ (४।१।४०) ॥ (१) ॥*॥ धवलयोगात् । अनुदात्तत्वाभावात् ङीप् । मुकुटस्तु—‘धवली’—इत्याह । तत्र गौरादिङीप् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ आदिना ‘कृष्णा-कपिला-पाटला’ इत्यादयः । प्रमाणभेदात् दीर्घा ह्रस्वा सर्वा ग्रामनी, इत्यादयः । अङ्गभेदात् पिङ्गाक्षी लम्बकर्णी वक्र-शृङ्गी, इत्यादयः ‘धवलादिसंज्ञानाम्’ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौः

द्वीति ॥ द्वौ हायनौ यस्याः । ‘दामहायना-’ (४।१।-२७) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः । आर्हायणक् () तस्य ‘अध्यर्ध-’ (५।१।२८) इति लुक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘द्विवर्षाया गोः’ ॥

एकान्दा त्वेकहायनी ।

एकेति ॥ एकोऽन्दो यस्याः ॥ (१) ॥*॥ एको हायनो यस्याः । ङीप् (४।१।२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘एकवर्षाया गोः’ ॥

चतुरन्दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चत्वारोऽन्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ चत्वारो हायना यस्याः । ङीप् (४।१।२७) । ‘त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य’ (वा० ८।४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चतुर्वर्षाया गोः’ ॥

एवं त्र्यन्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

एवमिति ॥ त्रयोऽन्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ त्रयो हायना यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘त्रिवर्षाया गोः’ ॥

वशा वन्ध्या

वेति ॥ वष्टि । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘वशो जनस्पृहायतेष्वायमत्वप्रभुत्वयोः । वशा नार्या वन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि’ इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति । ‘वन्ध वन्धने’ (क्र्या० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ।—अध्यादिः (उ० ४।१।१२)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वन्ध्यायाः’ ॥

अवतोका तु स्रवद्रमा

अवेति ॥ अवगलितं तोकमपत्यं यस्याः ॥ (१) ॥*॥ स्रवन् गर्भो यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अकस्मात् पतित-गर्भायाः’ ॥

अथ संधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेण

अथेति ॥ संधानम् । ‘दुधान्’ (उ० उ० अ०) । ‘आतश्च-’ (३।३।१०६) इत्यच् । संधाऽस्त्यस्याः । ग्रीह्या-दित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ + अवश्यं संयत्ते वा । ‘आवश्यक-’ (३।३।१७०) इति णिनिः + । ‘संधिनी वृषभाक्रान्ताऽकालदुग्धोत्सयोः स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कृतमैथुनायाः’ ॥

अथ वेहद्रभोपघातिनी ॥ ६९ ॥

अथेति ॥ विहन्ति गर्भम् । ‘संयत्तृपदेहत्-’ (उ० २।-८४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गर्भमुपहन्ति । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वृषयोगेन गर्भ-पातिन्याः’ ॥

काल्योपसर्ग्य प्रजने

केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तिकाली ॥*॥ उपस्रियते वृषेण । ‘सु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ‘उपसर्ग्य काल्या प्रजने’ (३।१।१०४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘गर्भग्रहण-योग्यायाः’ ॥

प्रष्टौही बालगर्भिणी ।

प्रेति ॥ प्रष्टं वहति । ‘वहश्च’ (३।२।६४) इति णिवः । ‘वाहः’ (४।१।६१) इति ङीप् ॥*॥ पष्टौही इति पाठे-पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥*॥ बाला चासौ गर्भिणी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रथमं गर्भं धृतवत्याः’ ॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

स्येति ॥ न चण्डी ॥ (१) ॥*॥ सु सुखं करोति । अच् (३।१।१३४) सु कियते वा । ‘इपहुःसुपु-’ (३।३।१२६) इति खल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुशीलायाः’ ॥

बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

वेति ॥ बही सूतिर्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ परमिच्छति । परैतिष्यते, वा । बाहुलकात्तुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बहुप्रसूतायाः’ ॥

चिरसूता वष्कयिणी

चीति ॥ चिरं सूता । सुसुपा (२।१।४) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ वष्कते । ‘वष्क गतौ’ (उ० उ० से०) । बाहुलकादयन् । वष्कयस्तद्वत्सः । सोऽस्त्यस्याः । ‘अतः-’ (५।२।११५) इतीतिः । ‘अट्कुप्वाङ्-’ (८।४।२) इति णत्वम् । ‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३)—इति मुकुटस्य प्रमादः । समासाभावात् ॥*॥ यद्वा,—‘वष्कयस्त्वैकहायनो वत्सः’ इति

१—इदमसंगतम् । णिनेः कित्वाभावात् आतो लोपाप्राप्तेः, णित्वात् ‘आतो युक्-’ (७।३।३३) इति युगापचेत् । अत एवैतज्जनकेन सिद्धान्तकौमुद्यां ‘स्यत्सी’ ‘गोसंदायः’ इत्यत्र युगेन कृतः ॥

शाकटायनः । तेन नीयते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
‘सर्वतोऽकिन्नर्यात्’ (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । गौरादित्वात्
(४।१।४१) वा । ‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३) इति णत्वम् । अत्र
पक्षे (चण्क्यणी) इकाररहित उपान्त्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘दीर्घकालेन प्रसूतायाः’ ॥

धेनुः स्यान्नवसूतिका ।

धयिति ॥ धीयते । ‘धेद् पाने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘धेद् इच्’ (उ० ३।३४) इति लुः । ‘धेन्वादयश्च-’ इति सुकुट-
स्त्वपाणिनीयः । ‘धेनुर्गोमात्रके दोग्रयाम्’ इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ नवं सूतं प्रसवोऽस्याः । ‘शेषात्-’ (५।४।१५४) इति
कप् । ‘प्रत्ययस्यात्-’ (७।३।४४) इतीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘नूतनप्रसूतायाः’ ॥

सुव्रता सुखसंदोह्या

स्विति ॥ शोभनं व्रतमस्याः ॥ (१) ॥*॥ सुखेन संदुह्य-
ते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुशीलायाः’ ॥

पीनोन्नी पीवरस्तनी ॥७१॥

पीति ॥ पीनमूधोऽस्याः । ‘ऊधसोऽनङ्’ (५।४।१३१) ।
‘बहुव्रीहेरुधसो ङीष्’ (४।१।२५) ॥ (१) ॥*॥ पीवरः
स्तनोऽस्याः । ‘स्नाह्वाचोपसर्जनात्-’ (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (२)
॥*॥ ‘स्थूलस्तन्याः’ ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रविति ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥*॥ द्रोणं
दोषिण । ‘बुहः कप् घश्च’ (३।२।७०) इति कप् घश्चान्तादेशः
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘द्रोणपरिमितदुग्धदात्र्याम्’ ॥

धेनुष्या वन्धके स्थिता ।

धयिति ॥ ‘संज्ञायां धेनुष्या’ (४।४।८९) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘वन्धनस्थिताया गोः’ ॥

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥७२॥

सेति ॥ समायां समार्यां विजायते । ‘समां समां विजा-
यते’ (५।२।१२) इति खः, उत्तरदले टाच्चिभक्त्योलोपः, पूर्व-
दले यलोप एव ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रतिवर्षं प्रसवित्र्या
गोः’ ॥

ऊधस्तु क्लीवमापीनम्

विति ॥ वहति । ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० से०) ।
उनन्ति । ‘उन्दी क्लेदने’ (रु० प० से०) अण् (उ०
४।१८९) । ‘ऊधसोऽनङ्’ (५।४।१३१) इत्यादिनिर्देशाद्-
धादेशः । ‘ध्वेः संप्रसारणं च’ (उ० ४।१९३) इत्यनुवृत्तौ
‘वहेद्यो दीर्घश्च’ इत्यण्—इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१)
॥*॥ आ प्यायते स्म । ‘ओप्यायी वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘गल्यर्थे-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘प्यायः पी’ (६।१।२८)
निष्ठायाम् । ‘आद्यपूर्वस्यानधूसोः’ (वा० ६।१।२८) इति वा,

पीमावः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति निष्ठात्वम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘क्षीराशयस्य’ ॥

समौ शिवककीलकौ ।

सेति ॥ श्यति गात्रकण्डम्, शेतेऽत्र वा । ‘सर्वनीघृष्व-’
(उ० १।१५३) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
(१) ॥*॥ ‘कील्यते (अत्र) । ‘कील वन्धे’ (भ्वा० प० से०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पशुबन्धनकाष्ठस्य’ ॥

न पुंसि दाम संदानम्

नेति ॥ यति । ‘दो अवखण्डने’ । वीयते वा, अनेन
वा । ‘देह् रक्षणे’ (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।
१४५) ॥ (१) ॥*॥ संदीयते । संपूर्णं दाणं वन्धने । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दोहनकाले पादवन्धन-
रज्जोः’ ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥७३॥

पेति ॥ पशुवन्धनी रज्जुः । शाकपाथिवादिः (वा० २।
१।७८) ॥ (१) ॥*॥ दामैव । प्रज्ञाघण् (५।४।३८) ‘अन्’
(६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । ‘टिङ्हा-’ (४।१।१५) इति
ङीप् । ‘नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः’ (४।१।२९) इति ङीप् वा
॥*॥ ‘वन्धनी’—इति पाठः—इति कश्चित् ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘पशुवन्धनरज्जोः’ ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

वायिति ॥ विशाखा प्रयोजनमस्य । ‘विशाखापाठात्-’
(५।१।११०) । ‘वैशाखो मासमेवेऽपि मन्थाने च प्रकी-
र्तितः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मथयतेऽनेन । ‘हलश्च’
(३।३।१२१) इति घञ् । ‘मन्थो रवौ मथि । साक्त्वे नेत्ररोगे
च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मन्थति । बाहुलकादानच् ।
ताच्छील्ये चानश् (३।२।१२९) वा । सुकुटेन तु—‘परमे कित्’
इत्यनुवृत्तौ ‘मन्थः’ (उ० ४।११) इत्यनेनानः—इत्युक्तम् ।
तत्र । अनेनेनेर्विधानात् । आनस्याविधानात् । यदपि—
मन्थेः ज्ञानचि मन्थानः, इति स्वामी—इत्युक्तम् । तदपि
न । मन्थेः परस्मैपदित्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शान्त्यो विधा-
नात् । मुक्प्रसङ्गाच्चानशपि न । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं
वा बोध्यम् ॥ (३) ॥*॥ मथयतेऽनेन । ‘मन्थः’ (उ० ४।
११) इतीति कित् । यत्तु—‘पथिमथिभ्यामिन्’—इति सुकु-
टेनोक्तम् । तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥*॥ मन्थय दण्डः ॥
(२) ॥*॥ पञ्च ‘मन्थनदण्डस्य’ ॥

कुठरो दण्डविक्रम्भे

क्रिति ॥ कुठति । ‘कुठ गतिप्रतिप्राते’ () । बाहु-
लकात्करणम् । ‘कुठश्च’ इत्यरः—इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः
॥*॥ ‘कुठरः’ इति पाठे तु—‘कुट कौटिल्ये’ (उ० प० से०) ।

बाहुलकादरः ॥ (१) ॥*॥ दण्डं विष्कभाति । 'स्त्रम्भु रोधने' सौत्रः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वेः' स्कभ्रातेर्नित्यम् (८।३।७७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मन्थवन्धनकाष्ठस्य' । गर्गरीमुखस्य वा । 'मन्थदण्डधारककाष्ठस्य' वा ॥

मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

मेति ॥ मध्यतेऽस्याम् । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) गिरति वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्थनपात्रस्य' ॥

उष्ट्रे क्रमेणकमयमहाङ्गोः

विति ॥ अपेति, उप्यते वा । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । घृन् (उ० ४।१।५९) संज्ञापूर्वकवाहुणाभावः ।—'उषि-सूभूभ्यः कित्' इति घृन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) । इति । 'इल क्षेपे' (तु० प० से०) । एलयति । 'इल गतौ' (तु० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) क्रम् चासावेलकश्च ॥ (२) ॥*॥ मीनाति । 'मीन् हिंसायाम्' (त्रया० उ० अ०) । मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । ('मयः शिलिपि दैत्यानां करभे-ऽक्षतरेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ महान्त्यज्ञान्यस्य । 'अनेकम्-' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उष्ट्रस्य' ॥

करभः शिशुः ।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा । 'कृशृशलि(कलि)गर्दिभ्यो-ऽभच्' (उ० ४।१।२२) । 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्र-तल्लुते' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उष्ट्रशिशोः' ॥

करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादवन्धनैः ॥ ७५ ॥

केति ॥ 'शृङ्खलमस्य वन्धनं करभे' (५।२।७९) इति कच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दारुविकारशृङ्खलाप्रायवन्धन-युक्तस्य करभस्य' ॥

अजा छागी

अजेति ॥ अजति ॥ 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अजाविभ्याम्-' (५।१।८) इति निर्देशालः वी । 'अजायतष्टाप्' (४।१।४) । 'अजस्थाने हरे विष्णौ रघुजे वेधसि स्मरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छयति, छायते, वा । 'छो छेदने' (दि० प० से०) । 'छापूखदिभ्यः कित्' (उ० १।१।३४) इति गच् । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजायाः' ॥

स्तभच्छागवस्तच्छगलका अजे ।

स्तेति ॥ स्तभ्रोति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) मूलविभुजा-दित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पचाद्यचि (३।१।१३४) तु नलोपो नः स्यात् ॥*॥ 'तुभ' इति पाठे—तोभते । 'तुफ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ॥*॥ 'शुभ' इति पाठे—'शुभ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इशुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ वस्तयति । 'वस्त अर्दने' (तु० आ० से०) चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ छायते । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) 'छो शुक् हसश्च' (उ० १।१।१३) इत्यल्च् । स्वार्थे कच् ॥ (४) ॥*॥ पठ 'अजस्य' ॥

मेदोरभोरणोर्णायुर्मपवृणय एडके ॥ ७६ ॥

मयिति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । घृन् (उ० ४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ उरु भ्रमति । 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । घृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा,—उना शंभुना रंभ्यते । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादरः ॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति, अर्यते वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेः क्युरुच्' (उ० ५।१।७) इति क्युच् ॥ (३) ॥*॥ ऊर्णा अस्य । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३) ॥ (४) ॥*॥ मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ वर्षति । 'वृष्टु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४।९) इति निः ।—'सृणिवेणिवृष्णिपार्णिचूर्णयः' इति निः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (६) ॥*॥ इलति, एलयति वा । 'इल गतिक्षेपणयोः' (तु० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । डलयोरेकत्वम् (७) ॥*॥ सप्त 'मेपस्य' ॥

उष्टोरभाजवृन्दे स्यादौष्टकौरभ्रकाजकम् ।

विति ॥ उष्ट्रानाम् (१), उरभ्राणाम् (१), अजानाम् (१), समूहः । 'गोत्रोक्षो-' (४।२।३९) इति वुच् ॥*॥ प्रत्येक-मेकैकम् ॥

चक्रीवन्तस्तु चालेर्या रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥

चेति ॥ चकवद्भ्रमणं चकम् । तदस्यास्ति । मतुप् (५।२।१४) । 'आसन्धीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वलय उपसंहाराय संहितः । 'छदिरुपधि-' (५।१।१३) इति ढञ् । वलेरपत्यम् । 'इतश्चानिजः' (४।१।१२२) इति ढण् वा । 'चालेर्यो गर्दभे पुंसि सृष्टौ वलि(चाल)हिते त्रिषु' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रासते । 'रास् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिवलिभ्यां च' (उ० ३।१।२५) इत्यभच् ॥ (३) ॥*॥ गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कृशृशलि-कलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१।२२) । 'गर्दभं धत्तुमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि । रासमे, गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ खं मुखविलमतिशयित-

मस्य । 'खमुख-' (वा० ५।२।१०७) इति रः । 'खरो रक्षो-
न्तरे तीक्ष्णे दुःस्थे रासभेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'गर्दभस्य' ॥

वैदेहकः सार्थवाही नैगमो वाणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयकश्च सः ॥ ७८ ॥

वायिति ॥ विदेहेषु भवः, धूमादित्वात् (४।२।१२७)
शुल् । विदेशिष वा । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । ण्वल्
(३।१।१३३) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'वै निश्चितो देह उप-
चयो यस्य' इति वा । 'वैदेहको वाणिजके शृङ्गाद्वैरयासुते-
ऽपि च' इति विश्व(मेदिनी)-हेमचन्द्रौ ॥ (१) सार्थं वह-
न्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ निगमे भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनि-
षद्वाणिजोः (नागरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥
संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावे 'निगमः' अपि । 'निगमो वाणिजे
पुर्याम् (कटे वेदे वणिक्पथे)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भा० आ० से०) ।
'पणेरिज्यादेश्च वः' (उ० २।७०) प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥
(४) ॥*॥ 'वणिक् क्रियाम् । वणिज्यायां, पुमान् वाणिजके
च करणान्तरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पण्यते ।
'पण व्यवहारे' (भा० आ० से०) । 'अवद्यपण्य-' (३।१।
१०१) इति साधुः । पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥*॥ आपणो
व्यवहारोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठञ् ॥ (७)
॥*॥ क्रयविक्रयाभ्यां जीवति । 'वत्क्रयविक्रयाद्वृत्' (४।४।
१३) (८) ॥*॥ अष्टौ 'क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य' ॥
विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

वीति ॥ विक्रीणाति । 'डुक्तीन् द्रव्यविनिमये' (क्या०
उ० अ०) । टृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ विक्रयेण
जीवति । 'वत्क्रयविक्रयाद्वृत्' (४।४।१३) ॥ (३) ॥*॥ द्वे
'वस्त्रपात्रादि दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्यते' ॥

क्रायकः क्रयिकः समौ ।

क्रेति ॥ क्रीणाति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥
क्रयेण जीवति । ठञ् (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूल्यान
वस्त्रादि गृह्यते' ॥

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वेति ॥ वणिजां कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४)
घ्यल् ॥ (१) ॥*॥ 'द्वृतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥ (१) ॥*॥
द्वे 'वणिक्कर्मणः' ॥

मूल्यं वस्तोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

म्विति ॥ मूलेनानाम्यम् । 'नौवयो-' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ वसत्यत्र । 'धातृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ०
३।६) 'वस्त्रं वस्त्रे घने मूल्ये मृतौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (२)
॥*॥ अवक्रीयतेऽनेन । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घः—
'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटः । तत्र । ल्युटा बाधात् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रयवस्तूनां मूल्यस्य' ॥

नीवी परिपणो मूलधनम्

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'इवि त्रीणने' (भा० प० से०) ।
'अनित्यमागमशासनम्' इति न नुम् । 'इगुपधात्कित्' (उ०
४।१२०) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति
वीप् ।—'निपूर्वाधिक्ये निरी च' इति ङिः । 'कृदिकारात्-'
(ग० ४।१।४५) इति वीप् । 'व्यो यलोपः' नेदीर्घः । नीवी—
इत्याह मुकुटः । 'नीवी लीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परि-
पणे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परिपण्यते वृद्धार्थं प्रयुज्यते ।
'पुंति-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ मूलं च तद्धनं
च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूल-
धनं तस्य' ॥

लामोऽधिकं फलम् ।

लेति ॥ लभ्यते । 'डुलमष् प्राप्ता' (भा० आ० अ०) ।
'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्यालुडम् ।
'अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ फलति ।
'फल निष्पत्तौ' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'फलं जातीफले सखे हेतूये व्युष्टिलाभयोः' । (त्रिफलायां
च कक्कोले, प्रियङ्गौ तु फली स्मृता) इति विश्वः (मेदिनी) ।
'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च
कक्कोले शलाघ्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्त्याम्' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अधिकफलस्य' ॥

परिदानं परीवर्तौ नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

पेति ॥ परिवृत्त्य दानम् ॥*॥ कचित् 'प्रतिदानम्'
इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ परिवर्तनम् । भावे घञ् (३।३।
१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२)
॥*॥ निमानम् । 'मेड् प्रणिदाने' (भा० आ० अ०) ।
'अचो यत्' (३।१।९७) । आत्वम् (६।१।४५) 'इयति'
(६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८)
च ॥ (३) ॥*॥ निमीयते । 'मीड् हिंसायाम्' (दि०

१—इति काशिका ॥ माधवस्तु—'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्वी-
लितः । भाव एव प्रत्ययः । न तु कर्मणि' इत्याह ॥ माध्वे तु
'द्वृतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव—इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥
'तस्मात् वणिजि साधुः' 'तत्र साधुः' (४।४।५८) इति यत् इति
बोध्यम् ॥

१—उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः'
(उ० ४।१३६) इति सूत्रं लभ्यते ॥ २—परिपण आढम्बरः—इत्यने-
नार्थकैरवाककौमुदी ॥ ३—इतः प्रभृति परजित्यन्तः पाठः कश्मीर-
पुस्तकस्य, अन्यत्र तु न ॥

आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'परिवर्तनस्य' 'अदलाचदला' इति ख्यातस्य ॥

पुमानुपनिधिर्न्यासः

विवृति ॥ उपनिधीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) ।
'उपसर्गो घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ न्यस्यते ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।९९) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निक्षेपस्य' ॥

प्रतिदानं तदर्पणम् ।

प्रेति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥*॥ तत्सार्पणम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'स्वामिने निक्षेपार्पणस्य' ॥

क्रये प्रसारितं क्रय्यम्

क्रेति ॥ क्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । गुणः (७।३।
८४) 'क्रयस्तदर्थे' (६।१।८२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥
एकं 'ग्राहका गृहीयुरिति वृद्ध्यापणे प्रसारितस्य' ॥

क्रयं क्रेतव्यमात्रके ॥८१॥

क्रयिति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हृष्टे प्रसारणयोग्यस्य' ॥
विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं

वीति ॥ विक्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१)
॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'तव्यत्त-
व्यानीयरः' (३।१।९६) ॥ (२) ॥*॥ 'अवचपण्य-' (३।१।
१०१) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रयक्रिया-
कर्मणः' ॥

क्रय्यादयस्त्रिषु ।

क्रेति ॥ (पण्यन्ताः) ॥

ह्रीवे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥८२॥

ह्रीति ॥ सत्यस्य करणम् । 'सत्यापपाञ्च-' (३।१।२५)
इति णिजापुङ् । भावे ल्युट् (३।३।११४) । 'सत्यापना
सत्याकृतिः' इति व्रीकाण्डे वीपालितात् 'प्यासध्रन्थः-' (३।
३।१०७) इति जुजपि ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) ।
'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०) इति सुम् ॥ (२) ॥*॥ क्तिन्
(३।३।९४) । 'सत्यादशापथे' (५।४।६६) इति डाच् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'साई' इति ख्यातायाः ॥

विपणो विक्रयः

वीति ॥ विपणनम् । ङ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
वृद्धिः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो ना ॥ (१)
॥*॥ विक्रयणम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'विक्रयक्रियायाः' ॥

अमर० ४२

संख्याः संख्येये द्वादश त्रिषु ।

समिति ॥ दशन्ति, दशन्ते, वा । 'दंश दशने' (भ्वा०
प० अ०) । बाहुलकात्कनिच् । (आ दश) दशशब्दमभिव्याप्य ।
'आह मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) 'नपुंसकात्-' (५।४।
१०९) इति पक्षे टच् न । एकादिका नवदशपर्यन्ताः संख्याः
संख्येये, त्रिलिन्नाश्च । तेन 'एको विप्रः' इत्यादि भवति, न तु
'विप्रस्येकः' इत्यादि ॥

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥८३॥

वीति ॥ 'विंशतिः' इत्याद्या यासां ताः संख्याः संख्येय-
संख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा—'विंशतिर्गवाः'
'गवां विंशतिः' इति ॥

संख्यार्थे द्विवचने स्तः

समिति ॥ विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थः, तदा द्विवचन-
बहुवचने अपि स्तः । यथा—'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥

एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिलिन्नाः ।
एका श्राटी, एकः पटः, एकं कुण्डम् । दश स्त्रियः, दश पटाः,
दश कुण्डाणि । आदशेति । अष्टादशान्ताः—इति क्षीरस्वामी ॥
आदशेति । दशशब्दवृत्तिपर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्या एकादिनाः
संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । हिरवधारणे । तेन सामानाधिकरण्येनैव तासां
वृत्तिरित्यर्थः । यथा—'एको विप्रः' 'दश विप्राः' इति, न तु
वैयधिकरण्येन वृत्तिरिति, न तु 'एको विप्रस्य, दश विप्रानाम्'
इत्यादिः ।—इति मुकुटः ॥ अत्र चैकाद्या अष्टादशान्ता संख्या
संख्येये वर्तते । यदाह वाचस्पतिः 'अष्टादशस्य एकाद्याः संख्याः
संख्येयगोचराः' इति—इति स्तोपशनाममालाव्याख्यायां हेमा-
चार्यः ॥ इदं च प्रायिकम् । 'बहुषु बहुवचनम्' (१।४।२१) इति
सूत्रभाष्ये 'किसंबन्धेकत्वे, किसंबन्धद्वित्वे, किसंबन्धबहुत्वे' इत्यर्थे
'कस्यैकस्मिन्, कयोर्द्वयोः, केषां बहुषु' इति प्रयोगेण संख्यापरत्व-
स्यापि प्रतीतेः ॥ इदं त्वन्नावगन्तव्यम् । संख्यापरत्वेऽप्येषां स्वाश्र-
यद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्ममात्रप्रतिपादकता । अत एवोक्तभाष्यप्रयोगे
द्विवचनादिः—इति ॥ २—विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये
संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते ॥ यद्भाष्यम्—
'आदशस्यः संख्या संख्येये वर्तते । ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च'
इति ॥ विंशतिः पटाः । विंशतिः पटानाम् । शतं गावः । शतं
गवाम्—इति क्षीरस्वामी ॥ विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे
वर्तमानाः संख्येये संख्याने च वर्तन्ते । यथा—'विंशतिर्घटाः, विंशति-
र्घटानाम् । शतं गावः, शतं गवाम्' इति ॥ यदाह वाचस्पतिः—
'ऊनविंशत्यादिकास्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः'—इति हेमचन्द्रः ॥
३—संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्याया द्विवचन-
बहुवचने अपि स्त एकशेषेण । 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः गवां
विंशती, गवां विंशतयः'—इति क्षीरस्वामी ॥ यदा तु, भेदविवक्षायां
संख्यान्तरसार्थेऽभिधेये विंशत्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामाना-

तासु चानवतेः स्त्रियः ।

तेति ॥ तासु विशल्यादिषु नवतिमभिव्याप्य स्त्रीलिङ्गाः ।
यथा—‘विशल्या पुरुषैः कृतम्, विशतिः कुण्डामि’ इति ॥

पङ्केः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पेति ॥ द्वौ पञ्चतौ । ‘पङ्क्तिर्विशति-’ (५।१।५९) इति साधुः । ‘पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशासंख्यावलीषु च’ इति विश्वः ॥*॥ पङ्केर्दशगुणोत्तरं क्रमात् शतसहस्रादि ज्ञेयम् । यथा—
‘दश पङ्क्तयः शतम्, दश शतानि सहस्राण्ययुतम्’ इत्यादि ॥
यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

याविति ॥ यातेर्बाहुलकाद्भावे कर्तरि वा तुन् योतुः
शोधनम्, शोधकः वा । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) ॥*॥
‘द्रोर्विकारः’ । ‘माने वयः’ (४।३।१६२) ॥ (२) ॥*॥
मीयतेऽनेन । ‘माद् माने’ (दि० आ० अ०) । ‘पाय्यसां-
नाय्य-’ (३।१।१२९) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ मानमर्थो
यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘मानार्थस्य’ ॥

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः

मानभेदानाह—मानमिति ॥ तोलयतेऽनया । ‘तुल
उन्माने’ (चु० प० से०) । भिदायद् (३।३।१०४) ।
‘—अतुलोपमाभ्याम्-’ (२।३।७२) इति निर्देशाङ्गुणाभावः ॥

गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः ॥ ८५ ॥

ग्विति ॥ मध्यतेऽनेन । ‘मष हिंसायाम्’ (भ्वा० प०

धिकरण्यादुपचारेण तेभ्यो द्विवचनबहुवचने अपि स्तो भवतः ।
यथा—‘द्वे विशती, तिस्रो विशतयः’ इति ॥ सामानाधिकरण्याभा-
वेऽपि ‘गवां विशती, गवां विशतयः’—इति मुकुटः ॥ द्वित्व-
बहुत्वयोर्वर्तमानास्तु विशल्याद्याः संख्यावामेव वर्तन्ते—इति
हेमचन्द्रः । ‘पङ्क्तिर्विशति-’ (५।१।५९) इति सूत्रे भाष्यप्रदीपो.
इयोते नागेशभट्टेन तु—विशल्यादयो व्यादयश्च धर्मशक्ता एव ।
धर्मकर्मिणोरभेदाच्च व्यक्तौ कार्याणि । तयोश्च भेदाभेदौ । विशल्या-
दयः कदाचिद्भेदेन संख्यां वदन्ति ‘गवां विशतिः’ इति । कदाचि-
दभेदेन ‘विशतिर्गावः’ इति ॥ यदाप्यभेदेन, तदापि धर्मगतसंख्या-
वैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावात् । यथा—‘गावो
धनम्’ इत्यादौ प्रीतिहेतुत्वेन गतसंख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्यप्रतीतिर्धन-
शब्दात् ॥ इयान्तु विशेषः—तत्र कदाचित्सगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि
प्रतीतिः ॥ अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथम् ? इति चेत्,—आरो-
पेण, इति गृहाण । इयादयस्तु स्वगतवाच्यसंख्यावैशिष्ट्यव्याभे-
देन तद्गतसंख्यावैशिष्ट्यमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावात्,
इति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम् ॥ नापि विशल्यादिभ्यो बहुवच-
नम् ॥ विशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ ‘द्वेयकयोः-’ (१।४।२२)
इत्यादौ तु विशतिवदेव धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्यव्यस्यैव प्रतीतिः, इति
द्विवचनम् । एवं प्रतीतिरीदृशवृत्तिविषयैव, इति नातिप्रसङ्गः—इति
निष्कर्ष उक्तः ॥

से०) ‘हलश्च’ (३।३।१२९) इति घञ् । ‘मापो ब्रीह्यन्तरे
मूर्खे मानत्वगदोषभेदयोः’ इति मेदिनी । कन् (ज्ञापि० ५।-
४।५) । आद्यश्चासौ मापश्च । शास्त्रीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥
एकम् ‘मापकस्य’ ॥

ते पोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री

तयिति ॥ अक्षति । ‘अक्ष व्याप्तौ’ (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ‘अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके ।
सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले
तुल्ये हृषीके स्यात्’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कर्षति ।
‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ।
‘कर्षो ना कर्षणे मानप्रभेदे पुंनपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘कर्षस्य’ ॥

पलं कर्षचतुष्टयम् ।

पेति ॥ पलति । ‘पल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । ‘पलमुन्मानमांसयोः’ इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ कर्षणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पलस्य’ ॥

सुवर्णविस्तौ हेनोऽक्षे

स्विति ॥ शोभनो वर्णः स्तुतिः, वा यस्य । रुद्रस्तु
‘सुवर्णं स्वर्णविस्तयोः’ इति ह्रीवमाह । ‘सुवर्णो ना स्वर्णकर्षे
सुवर्णा च मखान्तरे । स्त्री कृष्णागुरुणि क्लीवे काञ्चने हरि-
चन्दने’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्त्ये स्म ।
‘विस उत्सर्गे’ (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । आग-
मस्यानित्यत्वाच्चेद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अक्षमानस्य’ ॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

किति ॥ कुरुषु विस्तः ॥ (१) ॥*॥ तस्य हेनः पले
॥*॥ एकम् ‘अक्षपलस्य’ ॥

तुला स्त्रियां पलशतम्

त्विति ॥ तोलयन्ति । ‘तुल उन्माने’ चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । ‘—अतुलोपमाभ्याम्-’ (२।३।७२) इति
निपातनाङ्गुणाभावः । णिजभावे तु ‘इगुपध-’ (३।१।१३५)
इति कः । ‘तुला सादृश्यमानयोः । गृहाणां दारुवन्धाय पीठि-
कायामपीप्यते । राशौ पलशते भाण्डे (तुलं स्याद्भ्रष्टादराणि ।
आकाशे च पिचौ न स्त्री)’ इति विश्व-हैमचन्द्रौ (मेदिन्यां) ॥
(१) ॥*॥ पलानां शतम् ॥*॥ एकम् ‘तुलायाः’ ॥

भारः स्याद्विशतिस्तुलाः ।

भेति ॥ भ्रियते । ‘भृञ् भरणे’ (भ्वा० उ० अ०) ।
‘अकर्तरि च’ (३।३।१९) इति घञ् । ‘भारः सहस्रद्वितये
पलानामपि वीवधे’ इत्यजयः । ‘भारः स्याद्वीवधे विष्णौ
पलानां द्विसहस्रके’ (इति मेदिनी) ॥*॥ (त्रयादेर्दर्धान्तात्)
अपि (३।३।५७) भरः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘भारस्य’ ॥

आचितो दश भाराः स्युः

आचीति ॥ आचीयते स्म । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) । कः (३१२१०२) । 'भारैर्दशभिराचितिः' इति रत्नकोषः । 'आचितः शकटोन्मये पलनामयुतद्वये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितस्य' ॥

शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥

शेति ॥ शकटेन उह्यते । 'शेषे' (४१२१२२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितभारस्य' ॥

कार्पापणः कार्पिकः स्यात्

केति ॥ कर्पस्यायम् । 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यण् । आपणनम् । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः—' (३१३१६६) इत्यप् 'स्त्वो घ च' (३१३१२५) इति घो वा । कार्पस्य कार्पेण वा आपणः । 'कार्पापणोऽस्त्री कार्पिके पणषोडशकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्पस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४१३१६०) ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजतरूपस्य' ॥

कार्पिके ताम्रिके पणः ।

केति ॥ ताम्रस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४१३१६०) ठक् ॥*॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः—' (३१३१६६) इत्यप् । 'पुंति—' (३१३११८) इति घो वा । 'हलश्च' (३१३१२९) घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्यभावः । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्पापणे ग्रहे । कथ्यशाकादिके द्यूते व्यवहारे मृतौ धने' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ताम्रकृतकार्पापणस्य' तुलामानमुक्तम् ॥

॥ अहुलिमानं च हस्तादि नृवर्गे उक्तम् ॥

प्रस्थमानं त्वाह—

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥
कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

अस्त्रीति ॥ आढौकते । 'ढौक गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अञ् (३१११३४) । प्रपोदरादिः (६१३१०९) । 'आढकी च तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं (सर्वतो दशाहुलिमानस्य) । द्रवति । 'डु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कुवृजृषिद्रुपन्यनिस्त्रिभ्यो नित्' (उ० ३११०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाभ्युवाहिन्यां गवादिन्यामपीप्यते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खमाराति । मूलविभुजादिः (वा० ३१२१५) । गौरादिः (४११४९) ॥ (१) ॥*॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् । 'वाहोऽश्वमानयोः । श्वे, वाहा तु वाहौ स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)

॥*॥ निकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । अञ् (३१११३४) । स्वार्थे कञ् (ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (१) ॥*॥ कुण्ड्यते, कुण्डते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् कवच्प्रत्ययः । अनित्यत्वाच्च नुम् ॥*॥ 'कुटपः' इत्यपि पाठः—इति मुकुटः । तत्र 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुटेः कपन् (उ० ३११४२) ॥ (१) ॥*॥ प्रस्थीयते-ऽनेन । 'धनर्थे कः' (वा० ३१३१५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युच्चवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आयर्थेन मानीभविताप्रवर्तिकादिग्रहः । 'वाहो विंशतिखारीभिर्भविता स्यादनेन तु । प्रवर्तः पञ्चखारीभिः सस्यमाने प्रकीर्तितः' । 'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् । अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः सूर्य उच्यते । सार्धसूर्यं भवेत्खारी द्विद्रोणः गोण्युदाहृता । तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्' ॥*॥ 'परिमाणानाम्' पृथगेकैकम् ॥

पादस्तुरीयो भागः स्यात्

पेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पद-रज—' (३१३११६) इति घञ् । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः) । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्गवस्तुनोः । श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुंलिङ्गः किरणे पुनः । पादो बुध्रे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चतुर्थभागस्य' ॥

अंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९ ॥

अंशेति ॥ अंश्यते । 'अंश विभाजने' () अदन्तः । कर्मणि घञ् (३१३११९) ।—'अमेः शन्' इति त्वपाणिनीयः । 'अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३१३११९) । 'भागो रूपार्थके भारयैकदेशयोः' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥ वण्ट्यते । 'वटि विभाजने' (जु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३१३११९) । स्वार्थे कञ् (ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विभागस्य' ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि ॥ ९० ॥

द्रेति ॥ द्रविव । 'द्रव्यं च भव्ये' (५१३१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जतुद्रुमविकारयोः । विनये भेषजे रीत्याम्' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद् लामे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८१२१५८) इति साधुः । 'वित्तं क्लीबं धने वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्वपतौ साधु । 'पथ्यतिथि—'

१—पुनरित्यन्तस्यात्र लेखोऽनुचितः । पदशब्दार्थबोधकस्य पदशब्दव्याख्यायां स्वयं लिखितस्यात्र पादशब्दव्याख्यायाम-प्रकृतत्वात् ॥

(४।४।१०४) इति ढञ् ॥ (३) ॥*॥ रिच्यते । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) । 'पातुदिवचिरिचि-' (उ० २।७) इति थक् ।—'वसिकाशि-' इत्यादिना थन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (४) ॥*॥ ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकात् कथन् ॥ (५) ॥*॥ घनति । 'घन धान्ये' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'घनं तु गोधने वित्ते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ वसति, उच्यते, वाऽस्मिन् गुणैः । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वृश्चस्त्रिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।—'पयसिवसि-' इत्यादिना उः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । वस्ते, वस्यते वा । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) उः । 'वसुर्मयूखामिजनाधिपेषु योके सुरे स्यादसु हाटके च । वृद्धौषधस्थानधनेषु रत्ने वसु स्मृतं स्यान्मधुरेऽन्यवच्च' इति विश्वप्रकाशः ॥ (७) ॥*॥ हर्यति । 'हर्य गतिकान्योः' (भ्वा० प० से०) । 'हर्यतेः कन्यन् हिर् च' (उ० ५।४४) ।—जिहीते भाग्यवन्तम् । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । 'हो हिर् च' इत्यन्यप्रत्ययो हिरादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'हिरण्यं चे(रे)तसि द्रव्ये शतकुम्भवराटयोः । अक्षये मानभेदे च स्यादकुप्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ द्रवति, द्रव्यते वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) 'द्रविणं न द्रयोर्विते काञ्चने च पराक्रमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दिवं मनति । 'न्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'द्युस्त्रं वित्ते बलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयान्नायाम्' (जु० आ० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् । ऋच्छति, अर्थ्यते वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिषुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० २।४) । 'अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ राति सुखम्, रायते वा । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । 'रातेडैः' (उ० २।६६) । 'रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे' इति रुद्रः ॥ (१२) ॥*॥ विभवति । अच् (३।१।१३४) । 'विभवो धननिर्वृत्योः' इति हैमः ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'द्रव्यस्य' ॥

स्यात्कोपश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

स्येति ॥ कुप्यते । 'कुष निष्कर्षे' (ऋया० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् ॥*॥ कुश्यते । 'कुश संश्लेषणे' () 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते' इत्यधिकारे 'कोशविशदौ च' इति शभेदः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हेम च रूप्यं च । कृतं चाकृतं च । घटिताघटिते ॥*॥ द्वे 'घटिताघटितहेमरूप्ययोः' ॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्

तेति ॥ गुप्यते । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'रांज-

सूय-' (३।१।१९४) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् (हेमरूप्याभ्यामन्यस्य) 'ताम्रादेर्धातोः' ॥

रूप्यं तद्वयमाहतम् ॥९१॥

रूप्यमिति ॥ 'आहतं तु मृषार्थके । गुणिते ताडिते चापि' इति हैमः । आहतं रूपमस्य । 'रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्' (५।२।१२०) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आहतरूपस्य हेमरौप्यादेः' ॥

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भौ हरिन्मणिः ।

गेति ॥ गारुत्मतो जातत्वात् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ मरकं तरन्यनेन । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ अश्मनो गर्भः ॥ (३) ॥*॥ हरिद्वर्णौ मणिः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'गारुत्मतस्य' ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः

शोणेति ॥ शोणं च तद्रत्नं च ॥ (१) ॥*॥ लोहितमेव । 'लोहितात्मणौ' (५।४।३०) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ पद्ममिव रागोऽस्य । 'अनेकमन्य-' (२।२।२४) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पद्मरागस्य' ॥

अथ मौक्तिकम् ॥९२॥

मुक्ता

अथेति ॥ मुक्तैव । 'विनयादिभ्यष्टक्' (५।४।३४) ॥ (१) ॥*॥ मुच्यते स्म । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'मुक्ता मौक्तिकपुंश्चल्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौक्तिकस्य' ॥

अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुनपुंसकम् ।

अथेति ॥ विशिष्टो द्रुमः । यद्वा,—विशिष्टे द्वौ भवः । 'वृद्धभ्यां मः' (५।२।१०८) । ('विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानयम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रचलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवालस्य' ॥

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥९३॥

रेति ॥ रमन्तेऽस्मिन् । 'रसु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकात् कप् । तुक् (६।१।७१) । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे स्यान्मणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्यते । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'मणिः

१—तद्वयं कुप्याकुप्यन्—इति क्षीरस्वामी ।—तयोर्हेमरूप्ययोर्द्वयम्—इति मुकुटः ॥

स्त्रीपुंसयोरश्मजातौ सुकादिकेऽपि च) । (कण्ठदेशस्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिङ्गरेऽपि च) इति विश्वः ॥ (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्मजातौ=भरकतादौ ॥*॥ द्वे 'रत्नस्य' ॥

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।

तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

रुक्मं कार्तस्वरं जास्वूनदमप्रापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

स्वेति ॥ सुष्टु ऋणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।२।१३४) यद्वा, -अर्णनम् । घञ् (३।३।१८) । शोभनोऽणो गतिरनेन ॥ (१) ॥*॥ शोभनो वर्णोऽस्य । सुष्टु वर्ण्यते वा । 'वर्णं वर्णने' (चु० प० से०) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३।५) । 'कनकं हेति पुंसि स्यात्किञ्चुके नागकेसरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हीयते वा । 'हि गत्यादौ' (खा० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (५) ॥*॥ हटति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । हाटयति वा । कुन् (उ० २।३।२) ॥ (६) ॥ तप्यतेऽनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इत्यनीयर् ॥ (७) ॥*॥ शतकुम्भे पर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥*॥ अनुश्रुतिकादिः (७।३।२०) ।—('शातकौम्भम्') इति तु खामी ॥ (८) ॥*॥ गङ्गाया अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् । (४।१।१२३) ढक् । 'यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पायकादीपतेजसम् । तदुत्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत' इति वायुपुराणम् । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्मीष्मे क्लीवं स्वर्णकसेरणोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ विभर्ति, भरति वा । मनिन् (उ० ४।१।४५) । ('भर्म स्यात्काञ्चने मृतौ' इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ कर्वेल्लेन । 'कर्व दपे' (भ्वा० प० से०) । मदुरादिः (उ० १।४।१) । 'कर्बुरं सलिले हेति कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शवले पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ चामीकरे आकरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा, -चमनम् । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'इजजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । '—अनाचमेः' (७।३।३४) इति आङोऽविवक्षितत्वाद्वृद्धिः । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । चामी करोति । 'कृनो हेतु' (३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥*॥ जातं रूपं यस्य । यद्वा, -प्रशस्तं जातम् । 'प्रशंसायां रूप' (५।३।६६) ॥ (१३) ॥*॥ महच्च तद्रजतं च । 'सन्महत्' (२।१।६१) इति समासः । 'आन्महत्' (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥*॥ काञ्चति(ते) । 'काचि दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । नन्यादित्युः (३।१।१३४) —पृषोदरादिः (६।३।१०९) —इति मुकुट-

स्तु चिन्त्यः । 'काचि' धातोरेव सत्त्वात् ॥ (१५) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'युजिरुचितिजां कुश्च' (उ० १।१।४६) इति मक् । 'रुक्मं लोहे सुवर्णे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१६) ॥*॥ कृतस्वरे आकरेविशेषे भवम् । अण् (४।३।५३) । कृताः पठिताः स्वरा येन । तस्मै देयम् । 'ज्ञेये' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१७) ॥*॥ जम्बूरसस्य नद्यां भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१८) ॥*॥ अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । यद्वा, —अष्टानामपदम् ॥ (१९) ॥*॥ एकोनविंशतिः 'सुवर्णस्य' ॥

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।

अलमिति ॥ अलंकारसंवन्धि सुवर्णम् ॥*॥ शृङ्गिणामी । शृङ्गी । कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३।२) । 'शृङ्गी' इति पृथग् नाम वा । 'स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम्' इति रत्नकोपः । 'भूषणं कनकं शृङ्गी' इति नाममाला च । अल्पं शृङ्गं प्राधान्यं वा यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादि' इति वचनात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अलंकारस्वर्णस्य' ॥

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

द्विति ॥ सुवर्णपेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्य, अनेन वा । 'दुर्वर्णं त्रिष्वसद्वर्णं क्लीबमलैयरूप्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रजति, रज्यते वा । 'रज्ज राने' (भ्वा० उ० अ०) । 'पृषिरङ्गिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् । 'रजतं त्रिषु शक्ते स्यात्, क्लीवं हारे च दुर्वर्णं' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'रूप रूपक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' इति विश्व (मेदिनी) —हेमचन्द्रौ ॥ (३) ॥*॥ खर्जति । 'खर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।१।४०) इत्यूरः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' (इति हैमः) ॥ (४) ॥*॥ श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाश्चिनीषु च । क्लीवं रूप्येऽन्यवच्छुक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'रूप्यस्य' ॥

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

रीति ॥ रीयते । 'रीड् क्षरणे' (दि० आ० अ०) । रिणाति वा । 'री गतिरेषणयोः' (क्रया० प० अ०) । 'स्त्रियां कित्' (३।३।९४) । 'रीतिः स्त्रियां स्यन्दप्रचारयोः । पित्तले लोहविष्टे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋ गतौ'

१—शृङ्गिहस्तान्ता च । तथा च वाणः—'वर्षपर्वतसमूहमिवान्तःस्थितापरिमाणशृङ्गिहेमकूटं राजकुलम्' इति—मुकुटः ॥

(भ्वा० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) आरं कृत्यते ॥
‘कृत दाहे’ (जु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘आर-
कृतोऽस्त्रियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम्’ इति रभसः ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे ‘पित्तलस्य’ ॥

अथ ताम्रकम् ।

शुल्वं म्लेच्छमुखं द्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ ताम्रयति, तम्रयते, वा । ‘तमु काङ्क्षायाम्’
(दि० प० से०) । ‘अमितम्योर्दार्धश्च’ (उ० २।१६) इति
रक् । स्थायं कञ् (ज्ञापि० ५।४।५) । ‘तम्रमिचमां दीर्घश्च’
इति रक्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥ * ॥ शलति ।
‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘उल्वादयश्च’ (उ० ४।९।५)
इति, साधु । यद्वा,—शुल्वयति, शुल्वयते, वा । ‘शुल्व माने’
(जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) ‘एरच्’
(३।३।५६) वा । ‘शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसं-
निधौ’ इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ * ॥ म्लेच्छदेशे मुखमुत्प-
त्तिरस्य । म्लेच्छस्य मुखमिव, इति वा ॥ (३) ॥ * ॥ द्वे हेम-
रूप्ये अश्रुते स्म । ‘अश्रु व्याप्तौ’ (स्वा० आ० से०) ।
‘गल्यर्था—’ (३।४।७२) इति कः ॥ (४) ॥ * ॥ अतिशयेन
घरम्, उरु, वा अतिशयने इष्टम् । (५।३।५५) । ‘प्रियस्थिर—’
(६।४।१५७) इत्युरोर्वद् । ‘वरिष्ठं ताम्रके क्लीवम्’ इति टवर्ग-
द्वितीयान्ते रुद्रः । ‘वरिष्ठं मरिचेऽपि च । ताम्रे क्लीवं तित्तिरौ
ना वरोस्तमयोऽस्त्रिषु’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ उं
शंभुं वृणोति । ‘वृञ् वरणे’ (स्वा० उ० से०) । ‘संज्ञायां
भृतृवृजि—’ (३।२।४६) इति खच् । ‘असर्द्धिषत्—’ (६।३।६७)
इति सुम् । उत्कृष्टमुंवरम् । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ।
‘उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च
पुमांस्ताम्रे तु स्यात्पुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि
(५।४।३८) तु ‘औदुम्बरं भवेताम्रे फलादौ यज्ञशाखिनः’
इत्यजयः ॥ (६) ॥ * ॥ पद ‘ताम्रस्य’ ॥

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।

अश्मसारः

लोह इति ॥ लोहति, लुहते, वा । ‘लुह गार्धे’ () ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । ल्युतेऽनेन वा ।
‘लृप् छेदने’ (क्वा० उ० से०) । बाहुलकाद् हः । रुहते,
रोहति वा । ‘रुह प्रादुर्भावे’ (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।
३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । कपिलिकादित्वात् (वा०
८।२।१८) लत्वम् । ‘लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं जोहके सर्व-
तैजसे’ (इति मेदिनी) ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि ‘लोहम्’ ॥ (१)
॥ * ॥ शस्यतेऽनेन । ‘शसु हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) ।
‘दात्रीशस्—’ (३।२।१८२) इति घृन् । स्थायं कञ् (ज्ञापि०
५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ तेजयति, तेज्यते वा, अनेन वा ।
‘तिज निज्ञाने’ (जु० प० से०) । ‘तिजेर्दार्धश्च’ (उ० ३।१८)

इति वज्रः । ‘तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विपलोहाजिमुष्कके । क्लीवं,
यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोऽस्त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥ * ॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । ‘पिडि संघाते’ (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । ‘पिण्डो
बोले बले सान्ने देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोल-
सिहकयोरपि । ओण्डुगुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवना-
यसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावृखर्जूरभेदयोः’ (इति मेदि-
नी) ॥ (४) ॥ * ॥ कालं च तदयश्च । ‘अनोश्मायःसरसाम्—’
(५।४।९४) इति टच् ॥ (५) ॥ * ॥ एति, अयते वा । असुन्
(उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥ * ॥ अश्मनः सारः । ‘अश्मसारं च
शस्त्रकम्’ इत्यमरमाला ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ‘लोहस्य’ ॥

अथ मण्डूरं शिङ्गाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

अथेति ॥ मण्डते(ति) । ‘मडि भूषायाम्’ (भ्वा० प० से०) ।
खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरच् ॥ (१) ॥ * ॥ शिङ्गयते ।
‘शिधि आघ्राणे’ (भ्वा० प० से०) । ‘आणको लघूशिङ्गि-
धावृभ्यः’ (उ० ३।८३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
सिंहमाणयति वा । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘शिङ्गाणं काचपात्रे
च लोहनासिकयोर्मले’ इति मेदिनी ॥ * ॥ ‘सिंहानम्’ इति
पाठे—सिंहवदनिति । ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । सिंहमानयति वा । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥
(२) ॥ * ॥ तस्य लोहस्य मले ॥ * ॥ द्वे ‘लोहकिट्टस्य’ ॥

सर्वं स्यात्तैजसं लोहम्

सेति ॥ तेजसो विकारः । ‘तस्य विकारः’ (४।३।१३४)
इत्यण् । यद्वा,—तेजोऽस्त्यस्य । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३)
॥ * ॥ एकं ‘सर्वधातूनाम्’ ॥

विकारस्त्वयसः कुशी ।

वीति ॥ कुं भूमिं द्यति । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प०
अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘जान-
पद—’ (४।१।४२) इति ङीष् । ‘कुशी फालेऽपि वल्गायां
(कुशा, पापिष्ठमत्तयोः । कुशो वाच्यवदाख्यातः)’ इति
विश्वः । ‘कुशो रामसुते दर्भे पापिष्ठे योक्त्रमत्तयोः । कुशी
लोहविकारे स्यात् कुशा वल्गा कुशं जले’ (इति हैमः) ॥
(१) ॥ * ॥ एकम् ‘अयोविकारस्य’ ॥

क्षारः काचः

क्षेति ॥ क्षरति । ‘क्षर संचलने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘ज्वलिति—’ (३।१।१४०) इति णः । ‘क्षारः काचे रसे
गुडे । अस्मिन् धूर्ते लवणे’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥
कचते । ‘कच बन्धने दीप्तौ च’ (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) काचयति वा । अच्
(३।१।१३४) । ‘काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे’
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘काचस्य’ ॥

अथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥२९॥

अथेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेच्छोपधायाः' (उ० १।१।११) इति कलः । यद्वा, - चपनम् । 'चप शक्तौ' () । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । चपं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति धियाम् । पुंश्चल्यामपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' चुराद्यदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । रसयति धातून् वा । अच् (३।१।१३४) । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिक्कादौ पारदेऽपि च । रसा तु रसनापाठासल्लकीक्षितिकद्रुषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ शिवेन सूयते स्म । 'पू प्रसवे' (दि० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाह्मणीयुते । बन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ पारं ददाति । 'डुदाच् दाने' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ * ॥ 'पारते' इति पाठे-पारं तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पारतस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः' इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पारदस्य' ॥

गर्वलं माहिपं शृङ्गम्

नेति ॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गवामलम् । यद्वा, - गवनम् । 'गुब् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'शृदोरप्' (३।३।५७) गर्वं लाति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'महिपशृङ्गस्य' ॥

अभ्रकं गिरिजामले ।

अभ्रेति ॥ अभ्रति, अभ्रयते वा । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । अभ्रस्य प्रतिकृतिर्वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ गिरौ जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।५७) । ('गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुलुङ्गयोश्च योषिति' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ अमति । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न मलमस्य, इति वा । ('अमलं त्वभ्रके क्षीवं लक्ष्म्यां स्त्री निर्मले त्रिषु' इति मेदिनी) ॥

'गिरिजं गिरिजावीजममलं गवलध्वजम्' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अभ्रकस्य' ॥

स्रोतोऽन्नं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

स्त्रविति ॥ अज्यते नयनमनेन । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (ह० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । स्रोतोऽन्नमञ्ज- नम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ सुवीरे देशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौवीरं काञ्चिके स्रोतोऽन्ने च वदरीफले । ना तु नीवृति' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ कपोतस्येदम्, कपोतवर्णत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कापोतं च तदञ्जनं च ॥ (३) ॥ * ॥ यमुनायां भवम् । अण् (४।३।५३) । यद्वा, - यमुनाया इदम्, तद्वच्छयामत्वात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सौवीराञ्जनस्य' 'सुर्मा' इति ख्यातस्य ॥

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।

त्विति ॥ तुत्थयति, तुत्थयते, वा । 'तुत्थ आवरणे' () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । तुत्थं च तदञ्जनं च ॥ (१) ॥ * ॥ शिखिनो ग्रीवा । शिखि- ग्रीवाऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) तद्वर्णत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ वितुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥ * ॥ मयूरस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । मयूरं कायति वा, सादृश्यात् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'तुत्थाञ्जनस्य', 'तूतिया' इति ख्यातस्य ॥

कर्परी दार्विका काथोद्भवं तुत्थम्

केति ॥ कल्पते । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरद ल्त्वाभावश्च ॥ (१) ॥ * ॥ दार्वीं दारुहरिद्रा । तद्विकारोऽपि दार्वी, अमेदोपचारात् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ तत्तुत्थं काथोद्भवमावर्तितं सदुक्तपर्यायम् ॥ * ॥ तुत्थं चास्य नाम । 'तुत्थं स्यादमृतासङ्गं कर्परी तुत्थमिलपि' इति रभसः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आवर्तननिष्पन्नस्य रसाञ्जनमेदस्य' ॥

रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलम्

रेति ॥ रसजमञ्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥ * ॥ रसो गर्भेऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥—तार्क्ष्य- शैले भवम् । अमेदोपचारात्— इति मुकुटः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' । स्वामी तु—तुत्थाञ्जनादि पञ्च पर्याया- नुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवादिपञ्चकं रसवती पर्यायानाह ॥

१—रसः प्रायेण महिपशृङ्गे स्थाप्यतेऽतो रसान्तरमस्य कथनम्—इति मुकुटः ॥ २—'गिरिजामलम्' इत्येकं नाम—इति स्वामि-मुकुटौ ॥

१—स्वामी तु तुत्थाञ्जनादिपञ्चकं कर्पयन्तं तुत्थाञ्जनपर्यायमुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवे तुत्थरसाञ्जनादिपञ्चमाह—इति मुकुटः ॥

गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।

सौगन्धिकश्च

नेति ॥ गन्धयुक्तोऽस्मा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ गन्धोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (पा२।१२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ 'गन्धिकः' इति पाठे—'अत इनिठनौ' (पा२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य । विनयादित्वात् (पा४।३४) स्वार्थे ठक् ॥*॥ 'आमोदलेशयोगन्धः स सुगन्धः सुगन्धकः' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' ॥

चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥१०२॥

चेति ॥ चक्षुषे हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (पा१।१६) । 'चक्षुष्यः' केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलत्थिकासुभगयोः स्त्रियामक्षिहितेऽन्यवत् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।—'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । 'चक्षुष्या कुम्भकारी' च कुलाली च कुलत्थिका' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ कुलत्थप्रतिकृतिः । 'इवे-' (पा३।९६) इति कन् । यद्वा,—कुले तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तुत्थविशेषस्य' ॥

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

रीति ॥ रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तन्मलत्वात् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पस्य केतुरिव । नाशकत्वात् । 'उदन्तनपुंसकेषु पुष्पकेतु कुसुमाञ्जनम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ पुष्पस्य प्रतिकृतिः । 'इवे-' (पा३।९६) इति कन् । ततः स्वार्थे ण् (पा४।३८) ॥ (३) ॥*॥ कुसुममिव, कुसुमनाशकं वा अञ्जनम् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रीतिकार्यां ध्यायमानायां जातस्य मलस्य' ॥

पिञ्जरं पीतनं तालमलं च हरितालके ॥ १०३ ॥

पीति ॥ पिञ्जनम् । 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'निष्ठायामनिटः—' (वा० ७।३।५३) इति वचनात् क्तवम् । पिञ्जं वर्णविशेषं राति । कः (३।२।३) । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे पीते क्लीवं खर्णे च पीतने' ॥ (१) ॥*॥ पीतं वर्णं नयते । 'णय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च (पुमान्नात्रातके मतः)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तालयति, तल्पते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४, ३।३।५६) । 'तालः कालक्रियामाने हस्तमानप्रभेदयोः । करस्फोटे करतले हरिताले त्सराचपि' (इति हैमः) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने, करस्फाले ह्रस्वान्तरे । बाध-

भाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । क्लीवं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वः (मेदिनी) (३) ॥*॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आलाति वा । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'आलं स्यादनल्पहरितालयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ हरितं वर्णमालाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणम्' इति माधवः । 'हरिताले तु कर्वूरं गोदन्तो नटसंज्ञकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हरितालस्य' ॥

गैरेयमर्थं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

गैरयिति ॥ गिरौ भवम् । 'नद्यादिभ्यः' (४।२।९७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाज्यायाम्' (चु० आ० से०) ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । अर्थोदनपेतम्, वा । 'धर्मपथ्य-' (४।४।९२) इति यत् । 'अर्थ्यो विपश्चिति न्याय्ये त्रिष्वर्थ्यं तु शिलाजतु' इति यान्ते रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ गिरेर्जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । गिरिजं त्वञ्केऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुलज्जयोश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अश्मनो जातम् ॥ (४) ॥*॥ शिलाया जतिव । पष्ठीतत्पुरुषः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिलाजतुनः' ॥

वोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

वोलेति ॥ वोलयति । 'बुल मज्जने' (चु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । वाति, वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । पिञ्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऋलच् ॥ (१) ॥*॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥*॥ राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) 'रसगन्धः' अपि—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ प्राणिति, अनेन वा । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । 'प्राणो हन्मास्ते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूभि चासुषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पिण्डो बृन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिंहयोः । कवले पिण्डं तु वेदमैकदेशे जीवनायसोः । बले सान्द्रे पिण्ड्यलावूखर्जूर्योस्तगरेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ गां जलं स्यति । 'षोडन्त-

१—अत्राह उपसर्गस्य सत्वेनानुपसर्गपदवदितस्यस्यप्राप्त्या तदुपन्यासो भ्रान्तिमूलकः । अत एवैतज्जनकेनापि सिद्धान्तकौमुद्यां 'अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'मूलविभूजदि' त्वात्क' इति व्याख्येयम् । यद्वा,—हरितमलति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यण् इति बोध्यम् ॥

कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गोसः—इति सुकुटः ॥*॥ 'गोपः'—इति खामी । गो-
र्जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४)
इति कः ॥ (५) ॥*॥ रसयति, रस्यते, अनेन वा । 'रस
आस्वादने' (उ० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ गोपे
उत्पत्तौ रसोऽस्य । 'गोपरसः' इति समस्तमपि—इति
खामी ॥ (६) ॥*॥ पद 'गन्धरसस्य' 'वोर' इति
ख्यातस्य ॥

हिण्डीरोऽन्धिकफः फेनः

हीति ॥ 'हिण्डि' इति 'हिण्डी' इति वा शब्दमीरयति ।
'इर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) ।
अण् (३।२।१) वा । हादिः ॥*॥ ('हिण्डीरः' इति) ङादिर्वा
पाठः ॥ (१) ॥*॥ अन्धेः कफ इव ॥ (२) ॥*॥ स्फायते ।
'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'फेनमीनौ' (उ० ३।३)
इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'समुद्रफेनस्य' ॥

सिन्दूरं नागसंभवम् ।

सीति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरच् ।—'खर्जादित्वा-
द्दूरः' बाहुलकात्संप्रसारणं च—इति सुकुटोऽपाणिनीयः ।
'सिन्दूरस्तस्मिन्ने स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णे' । सिन्दूरीं रोच-
नारक्तचैलिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
नागं सीसं संभवः (उत्पत्तिस्थानम्) अस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सिन्दूरस्य' ॥

नागसीसकयोनेष्टवप्राणि

नेति ॥ नगे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः पञ्चगमातङ्ग-
कूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंताग(नागदन्तप्रभेदके । 'देहा-
निलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ सिनोति । 'पिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । किप्
(३।२।१७८) । अनित्यत्वाच्च तुक् । ईस्यति । 'पोऽन्तकर्मणि'
(दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । सि च
तवीसं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ योगे
धातुसंक्थे इष्टम् । 'सप्तमी-' (२।१।४०) इति समासः ॥
(३) ॥*॥ उप्यते । 'डुवप् वीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) ।
'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २।२७) ॥*॥—'वर्ध'—इति सुकुटः ।
वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । रन् (उ० २।२७) ।
('वर्धः सीसवरत्रयोः' इति हैमः) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'सीसस्य' 'सीसो' इति ख्यातस्य ॥

त्रपु पिचटम् ॥१०५॥

रङ्गवज्रे

त्रेति ॥ त्रपते । 'त्रपू लजायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'शृष्टृलिहि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'रङ्गसीसकयोः त्रपुः'

अमर० ४३

इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ पिचयति, पिचते वा । 'पिच छेदने'
(भ्वा०) । अच् (३।१।१३४) पिचं टौकते । 'टौक
गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।-
१०१) इति ङः । पिचयति । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।-
८१) वा । 'पिचटो नेत्ररोगे स्यात्क्षीवं सीसकरङ्गयोः' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रङ्गति । 'रणि गतौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('रङ्गो ना रागे दृश्यरण-
क्षितौ । अस्त्री त्रपुणि' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वङ्गति ।
'वणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वङ्गं
सीसकरङ्गयोः । वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभृन्नि नीवृन्तरे' इति
मेदिनी । 'वङ्गः कार्पासे वृन्ताके वङ्गा जनपदान्तरे । वङ्गं
त्रपुणि सीसे च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वङ्गस्य'
'रङ्ग' इति ख्यातस्य ॥

अथ पिचुस्तूलः

अथेति ॥ पिचति । 'पिचु मर्दने' () पचति वा ।
मृगवादिः (उ० १।३७) । 'पिचुर्ना' कुष्ठभेदे च कर्पे तूले-
ऽसुरान्तरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ तूलयति । तूल्यते,
वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'तूलं स्याद्द्रव्यदारुणि ।
आकाशेऽथ पिचौ न स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'पिचु-
तूलः' इति रभसात् संघातोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कार्पासस्य'
'रुई' इति ख्यातस्य ॥

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥*॥ कुस्यति । 'कुस
संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्भोभेदेताः' (उ० ४।१०६)
इत्युम्भः । बाहुलकाच्च गुणः । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना
कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वह्निवत् शिखाऽस्य ॥
(३) ॥*॥ रज्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'रजकरजन-
रजःसूपसंख्यानम्' (वा० ६।४।३४) इति नलोपः । 'रङ्गे
क्युन्' (उ० २।७९) वा । महच्च तद्रजनं च । 'सन्महत'-
(२।१।६१) इति समासः । 'महारजनमुद्दिष्टं शातकुम्भ-
कुसुम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुसुम्भस्य'
'कुसुम्भ' इति ख्यातस्य ॥

मेपकम्बल ऊर्णायुः

मेपेति ॥ मेपलोमकृतः कम्बलः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्णाऽस्यास्ति । 'ऊर्णाया युस्'
(५।२।१२३) । 'ऊर्णायुर्ना क्षणामन्ने मेपकम्बलमेपयोः' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्बलस्य' ॥

३—अत्र 'रङ्गः' इति पाठः प्रामादिकः । रङ्गार्थे रङ्गने उद्देश्यताव-
च्छेदकविधेययोरैक्येन शाब्दबोधजनकत्वात् । वार्ताकादिवाचकत्वा-
भावाच्च । मूलपुस्तके तथा पाठस्यानुपलम्भाच्च ॥

शशोर्णे शशलोमनि ।

शेति ॥ शशस्य ऊर्णा । 'शशोर्णे कारणं 'करम्' इति चन्द्र-
गोमिलिङ्गानुशासनात् स्त्रीवत्वम् ॥ (१) ॥*॥ शशस्य लोम ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'शशलोमः' ॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि

मेति ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलि-
पाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मधे
ना तु मधुहमे । वसन्तदैत्यभिर्चित्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति'
इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतम् ।
'क्षुद्राभ्रमर-' (४।३।११९) इत्यञ् । 'क्षौद्रं तु मधुनीरयोः'
इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ मक्षिकाभिः कृतम् । 'संज्ञायाम्'
(४।३।११७) इत्यण् ॥ (३) ॥*॥ आदिना भ्रामर-
चाटक-पौतिकादिग्रहः ॥*॥ त्रीणि 'मधुनः' ॥

मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥१०७॥

मेति ॥ मधुन उच्छिष्टम् ॥ (१) ॥*॥ सिञ्चति, सिञ्च्यते,
वा । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'पातुदिवचिरिचिसिचि-
भ्यश्चक्' (उ० २।७) । स्वार्थे कञ् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मधूच्छिष्टस्य' 'मोम' इति ख्यातस्य ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।

नैपाली कुनटी गोला

मेति ॥ मनःशब्दवाच्या शिला । शाकपार्थिवादिः (वा०
२।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ मनसा गुप्ता । 'कर्तृकरणे-' (२।१।-
३२) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ मनःशब्देन ह्रयते कथ्यते ।
हिच् (भ्वा० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (३) ॥*॥ नागानां जिह्वेव । स्वार्थे कञ् (ज्ञापि०
५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ नेपाले भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । 'नैपाली नवमालीमनःशिलासुवहासु च' इति विश्वः ॥
(५) ॥*॥ कौ नटति । 'नट अवसन्दने' (उ० ५० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४९) । यद्वा, -कुत्सिता
नटीव ॥ (६) ॥*॥ गां वीक्षति लाति । कः (३।२।३) । गृह्यते
वा । 'गुड वेष्टने' (तु० ५० से०) । घञ् (३।३।१९९) ।
उल्लयोरैक्यम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटीदुर्गेयोः स्त्रियाम् ।
पात्राङ्गने मण्डने चालिङ्गरे वालखेलने' + 'चौला लक्ष्म्यां पुमान्
कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्-' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥
सप्त 'मनःशिलायाः' ॥

यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्यः

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥*॥ यवाग्राज्यायते स्म ।
'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ पाके साधुः ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'यवक्षारस्य' ॥

अथ स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।
सौवर्चलं स्याद्रुचकम्

अथेति ॥ स्वर्जिकारसजः क्षारः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कपोतवर्णोऽस्यास्ति । ज्योत्स्ना-
दित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (२) ॥*॥ सुखं वर्च-
यति । 'वर्च वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥
(३) ॥*॥ सुवर्चलया इदम् । 'तत्सेदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचतेऽनेन । 'रुच वीप्तावभिप्रीतौ च'
(भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'रुचको वीज-
पूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । च द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यथा-
भरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षारमेदस्य' 'साजी-
क्षार' इति ख्यातस्य ॥

त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥१०९॥

त्वेति ॥ त्वचो वंशात् क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१।४९) ॥
(१) ॥*॥ रोचते । नन्दादिः (३।१।१३४) वंशस्य रोचना ।
'स्याद्वंशरोचना चांशी तुकाक्षीरी तुकाशुभा' । त्वक्क्षीरी
वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी' इति शाश्वतः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वेणुजन्मस्योपधिविशेषस्य' ॥

शियुजं श्वेतमरिचम्

शीति ॥ शिग्रोर्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८)
इति डः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतं मरिचमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'शोभाञ्जनवीजस्य' ॥

मोरटं मूलमैक्षवम् ।

मोरेति ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० ५० से०) 'शका-
दिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) ॥ (१) ॥*॥ इक्षोरिदम् ॥*॥
एकम् 'इक्षुविकारस्य' ॥

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

अथेति ॥ ग्रन्थेः प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कञ् । 'ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः । करीरे
पुंसि दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ पिप्पल्या मूलम् ॥ (२) ॥*॥ चटकायाः शिर इव
॥*॥ 'शिरः' अपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले' इति रभसः ।
('शिरो ना पिप्पलीमूले स्यादमन्त्रां च योषिति' इति रान्ते
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पिप्पलीमूलस्य' ॥

१-इदमसंगतम् । अत्रोपसर्गमावेनैतत्सुत्राग्रासेः । तस्मात्
'कृतो बहुलम्-' (वा० ३।३।१३३) इति न्यासे 'सुभि-' (३।२।४)
इति योगविभागेन के प्राप्ते 'कविधौ संप्रसारणिन्यो डः' (वा० ३।-
२।३) इति उपलब्धयो बोध्यः ॥ २-अत्र 'चलम्' इत्यस्य स्थाने
'द्वयोः' इति पाठं कल्पयित्वा अत्र पाठः ग्रामादिकः, मूले हैम-विश्व-
योश्च लक्ष्म्यादीनां गोलाशब्दार्थेऽनुपलम्भात् । किंतु मूलानुसारेण
चलशब्दार्थकथनम् ॥

गोलोमी भूतकेशो ना

गविति ॥ गोलोमामियम् । अण् (४३।१२०) । संज्ञा-पूर्वकत्वाद्ध्यभावोऽपि । 'गोलोमी' श्वेतदर्श्यां स्याद्वचाभूत-केशयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूतानां केश इव । भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूतकेशस्य' ॥

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पेति ॥ पत्राण्यङ्गोऽस्य । 'पत्राङ्गं न द्वयोर्भूजे पद्मके रक्त-चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं चन्दन-मिव । रक्तसारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्तसारद्रव्यस्य' 'पत्राङ्गं' इति ख्यातस्य ॥

त्रिकटु त्र्युषणं व्योषम्

त्रीति ॥ त्रयाणां कटूनां समाहारः ॥ (१) ॥*॥ ऊपति । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।१३४) । त्रयाणां भूषणानां समाहारः । पात्रादिः (वा० २।४।३१) ॥ (२) ॥*॥ विशेषेण ओपति । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुण्ठीपिप्पली-मरीचानां समाहारस्य' ॥

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥११॥

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः । अजादिः (४।१।४) ॥*॥ तृफति । 'तृफ तृप्तौ' (तु० प० से०) । 'तृफश्च' (उ० १।१०४) इति कलः । त्रिफला तृफलाऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हरीतक्यामलकविभीतकफलानां समाहारस्य' ॥

इति वैश्यवर्गविवरणम् ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

श्विति ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'शुचेर्दश्च' (उ० २।१९) इति रक् दीर्घश्च ।—'शदे रक् चात ऊत्वं च'—इति सुभूतिरपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ अवरोऽधमो वर्णोऽस्य । अवरश्चासौ वर्णश्च, इति वा ॥ (२) ॥*॥ वृष्यते, वर्षति वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । वृषं धर्मं लुनाति वा । 'लृन् छेदने' (क्या० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि'—(वा० ३।२।१०) इति डः । वृषं लाति वा । कः (३।२।३) ॥ (३) ॥*॥ जघन्यात् पादाज्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्याम्'—(३।२।९८) इति डः । 'जघन्यं मेहने क्लीवे चरमे गहिंतेऽन्यत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शूद्रस्य' ॥

आचाण्डालास्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

आचेति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'कृत् इक्ष्वातोः' (७।१।१००) 'रदा-भ्याम्'—(८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अम्बष्ठश्च

करणश्च । अम्बष्ठकरणावासी येषां ते । आदिना उग्रादिग्रहः ॥*॥ एकम् 'संकराणाम्' ॥

शूद्राविशोस्तु करणः

श्विति ॥ शूद्रा च विद् च, तयोः सुतः ॥*॥ किरति-कीर्यते, वा । 'कृ' (तु० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति मुच् । 'कृत्त्युट्'—(३।३।११३) इति वा । 'करणं हेतुकर्मणोः । चालवादौ हसे लेपे नृत्त्यङ्गीतप्रभेदयोः । क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने क्लीवं पुंसि शूद्राविशोः सुते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वैश्या-च्छूद्रायां जातस्य' ॥

अम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।

अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च, तयोः सुतः ॥*॥ अम्बे तिष्ठति । 'प्रा' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि'—(३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब'—(८।३।९७) इति षत्वम् । 'अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठोऽप्यमल्लोण्यां स्यात् पाठायूषिकयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैश्याब्राह्मणाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

शूद्राक्षत्रिययोरुग्रः

श्विति ॥ शूद्रा च क्षत्रियश्च, तयोः सुतः ॥*॥ उच्यति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'कृज्जेन्द्र'—(उ० २।२८) इति निपातनात्साधुः । 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्भेदे पुंसि त्रिपु-त्कटे । स्त्री वचाक्षुतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शूद्राक्षत्रियाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

मागधः क्षत्रियाविशोः ॥२॥

मेति ॥ क्षत्रिया च विद् च । तयोः सुतः ॥*॥ मग-ध्यति । 'मगध वेष्टने' कण्ठदिः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञावण् (५।४।३८) । 'मागधो मगधोद्भूते शूद्रजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली । यूथी भापाविशेषश्च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षत्रियावैश्याभ्या-मुत्पन्नस्य' ॥

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः

मेति ॥ अर्या च क्षत्रियश्च, तयोः सुतः ॥*॥ माहिष्यां साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण् (२।४।३८) । यद्वा, मध्यते, महति वा । 'मह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) 'अविमहोष्टिष्व' (उ० १।४५) । चतुर्वर्णा-दित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ण्यञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैश्याक्षत्रियाभ्यां जनितस्य' ॥

क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।

क्षेति ॥ अर्या च शूद्रश्च, तयोः सुतः ॥*॥ क्षदति, क्षयते, वा । 'क्षद संच्यतौ' () । '—शंसिक्षदादिभ्यः—'

(उ० २।१४) इति तृच् । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनवेऽपि स्यान्नियुक्तवेधसोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्या=स्वामिनी । सा च क्षत्रिया योग्यत्वात् । तेन 'क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्यनेनाविरोधः ॥*॥ एकम् 'अर्याशूद्राभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातस्यः

त्रेति ॥ सूयते स्म । 'यूङ् प्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'सूतः पारदसारथ्योः प्रसूतेरितवन्दिषु । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाते तक्षिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातस्य' ॥

तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

तेति ॥ विदेहेषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । विदेहस्यापत्यम् । 'जनपद-' (४।१।१६८) इत्यञ् । स्त्रायै क्त (ज्ञापि० ५।४।५) । 'वैदेहको नाणिनके शूद्राद्वैद्यासुतेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां वैद्याज्जातस्य' ॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।

रेति ॥ माहिष्याद्वैद्याक्षत्रियसुतात् करण्यां शूद्रायां वैद्यादुत्पन्नयाम् ॥*॥ रथं करोति । 'कृच्' (त० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'रथकारस्तु माहिष्यात् करणी च तक्षणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'करण्यां माहिष्यादुत्पन्नस्य' ॥

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

स्येति ॥ चण्डति । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) 'पति-चण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।१।१७) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकं '(संकरविशेषाणाम्)' ॥

कारुः शिल्पी

केति ॥ करोति । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'कारुस्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शिल्पमस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ स्त्रियां कोलदलोषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः' ॥*॥ द्वे 'चित्रकारादेः' ॥

संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

समिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा 'श्रिच् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'वहिश्रियु-' (उ० ४।५।१) इति निः । 'श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समानशिल्पिसंहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सजातीयशिल्पिसंघस्य' ॥

कुलकः स्यात्कुलश्रेणी

किति ॥ कोलति । 'कुल संस्थाने वन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संवद्धश्लोकसंहतौ । पुंति वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेणेषु कथ्यते' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुलिकः' इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति । ठच् (५।२।११५) । 'कुलिको नागभेदे स्याद्भुमेदे कुलसत्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कारुसङ्घे मुख्यस्य' ॥

मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

मेति ॥ मालं करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ मालाऽस्यास्ति । 'ग्रीवादिभ्यश्च' (५।२।११६) इति ठच् । यद्वा, -माला शिल्पमस्याः । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठच् । 'मालिका सप्तलापुत्री श्रीवाल्करणेऽपि च । पुष्पमात्ये नदीभेदे पक्षिभेदे च मालिकः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मालाकारस्य' 'माली' इति स्यातस्य ॥

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

किति ॥ कुम्भं करोति । अण् (३।२।१) । 'कुम्भकारी कुलाल्यां च पुंसि स्याद्वटकारके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं लालयति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । डल्योरैक्यम् । कुलमालाति वा । कः (वा० ३।२।५) । कुलमलति वा । अण् (३।२।१) । कुलमालुनाति वा । डः (वा० ३।२।१०१) । 'घूके कुलालः कुकुमे कुम्भकारेऽज्जनान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलालस्य' ॥

पलगण्डस्तु लेपकः ।

पेति ॥ पलं मांसम् । तन्तुत्येन मृदादिना गण्डति वदनैकदेशमिव करोति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लिप्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहादौ लेपकारस्य' ॥

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तेति ॥ तन्तुं वयति । 'वेच् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'ह्वावामश्च' (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ 'तन्त्रवायः' इति पाठे—तन्तवो वितन्त्यन्ते यस्मिन्सतन्त्रम् । तद्वयति ॥*॥ 'तन्त्रवापः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ कुं भुवम्, कुत्सितं वा विन्दति । 'विट् लामे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु (च) विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति शः । कुप्यति । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुपेर्वा वथ' (उ० ४।८६) इति क्तिन्दच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटानां निर्मातरि' ॥

तुम्बवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

त्विति ॥ तुम्बं छिन्नं वयति । 'वेच्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सूची शिल्पमस्य । 'शिल्पम्'

(४१४५५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चुक्क्यादेर्नि-
र्मातरि' ॥

रङ्गाजीवश्चित्रकारः

रेति ॥ रङ्गेणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा०
प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । रङ्ग आजी-
वोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ चित्रं करोति । 'दिवाविभा-
निशा-' (३१२२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्र-
कारस्य' ॥

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

शेति ॥ शस्त्रं मार्ज्ति । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
अण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ असिं धावति । 'धावु गति-
शुद्धोः' (भ्वा० उ० से०) । अण् (३१२११) । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५४४५) । कुन् (उ० २१३२) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'शस्त्रघर्षणोपजीविनः' ॥

पादूकचर्मकारः स्यात्

पेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'णित्कसिपद्यतेः' (उ० १८५) इति ऊः । पादून् करोति ।
क्लिप् (३१२१७६) ॥ (१) ॥*॥ चर्म करोति । अण् (३१२-
१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मकारस्य' ॥

व्योकारो लोहकारकः ॥७॥

व्योकेति ॥ 'व्यो' इत्यव्ययं लोहवीजवाची—इति
श्रीभोजः । व्यो करोति । अण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ लोहं
करोति । अण् (३१२११) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५४४५) ।
'व्योकारोऽयस्करोऽयस्कारो लोहकारः स्यात्' इति
रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहकारस्य' ॥

नाडिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।

नेति ॥ नाडी वंशनीली धमति । 'ध्मा शब्दान्निसंयो-
गयोः' (भ्वा० प० से०) । 'नाडीमुख्योश्च' (३१२३०) ।
इति खश् । 'खित्यनव्ययस्य' (६१३६६) इति ह्रस्वः ॥ (१)
॥*॥ स्वर्णं करोति । अण् (३१२११) ॥ (२) ॥*॥ कलामा-
दत्ते । 'डुडाच्' (जु० उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा०
३१२१४) कः ॥ (३) ॥*॥ रुक्मं करोति । अण् (३१२११) ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५४४५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'स्वर्णकारस्य' ॥

स्याच्छाङ्गिकः काम्यविकः

स्येति ॥ शङ्खः शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४१४५५) इति
ठक् ॥ (१) ॥*॥ कम्बुः शिल्पमस्य । ठक् (४१४५५) ।
'—शाश्वतिकः' (२१४९) इति निर्देशात्काम्योऽनित्यः ।
कम्बोर्विकारोऽस्यास्ति, इति वा । ठक् (५१२११५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शङ्खवादकस्य' ॥

शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

शाविति ॥ शुल्बघट्टनं शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४१४-
५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ ताम्रं कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने'
(जु० प० से०) । अण् (३१२११) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५४४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ताम्रकारस्य' ॥

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।

तेति ॥ तक्ष्णोति । 'तक्ष् तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
'युवृषि-' (उ० १११५६) इत्यादिना कनिन् ॥ (१) ॥*॥
वर्धते । 'वर्ध छेदने' (जु० प० से०) । अच् (३१११३४) ।
वर्धं कपति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
काङ्गिः ॥ (२) ॥*॥ त्वक्षति । 'त्वक्ष् तनूकरणे' (भ्वा० प०
से०) । वृच् (३१११३३) । 'त्वष्टा पुमान् देवशिल्पितक्ष्णो-
रादित्यमिद्यधि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रथं करोति । अण्
(३१२११) ॥ (४) ॥*॥ काष्ठं तक्षति । क्लिप् (३१२१७६) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'सुतार इति ख्यातस्य' ॥

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः

प्रेति ॥ ग्रामेऽधि । 'सप्तमी' (२११४०) इति समासः ।
'अपडक्ष-' (५४४७) इति खः ॥ (१) ॥*॥ ग्रामस्य तक्षा ।
'ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः' (५४४९५) इति टच् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ग्रामत्वष्टुः' ॥

कौटतक्षोऽनधीनकः ॥९॥

कौटेति ॥ कुत्र्यां भवः । 'तत्र भवः' (४१३५३) इत्यण् ।
कौटश्चासौ तक्षा च । टच् (५४४९५) ॥ (१) ॥*॥
नाधीनः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५४४५) ॥*॥ एकम् 'कौट-
त्वष्टुः' ॥

धुरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।

श्विति ॥ धुरोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५१२११५) इतीनिः
॥ (१) ॥*॥ मुण्डं करोति । 'मुण्डमिश्र-' (३११२१)
इति णिच् । अद्यादित्वात् (३१११३४) णितिः ॥ (२) ॥*॥
दिवा कीर्तिरस्य । 'दिवाकीर्तिस्तु पुंसि स्यान्नापितान्तावसा-
यिनोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न पियति स्म । 'पि
गतौ' (तु० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३१४७२) इति क्तः ।
न—अपितः । निषेधार्थकेन नशब्देन सुप्सुपा (२११४)
इति समासः । यद्वा,—नापनम् । 'आपृ व्याप्तौ' (स्वा० प०
अ०) । घच् (३१३१८) । नापो जातोऽस्य । 'तदस्य संजा-
तम्-' (५१२३६) इतीतच् ॥ (४) ॥*॥ नखानामन्तमवसातुं
शीलमस्य । 'पोऽन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'षे क्षये'
(भ्वा० प० अ०) वा । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णितिः ।
'आतो युक्-' (७३३३३) । 'अन्तावसायी श्वपचे सुनि-
मेदे च नापिते' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नापि-
तस्य' ॥

निर्णोजकः स्याद्रजकः

नीति ॥ निर्णमेति । 'णिजिर् शुद्धौ' (जु० उ० से०)
ण्वल् (३।१।१३३) । 'उपसर्गादसमासे' (८।४।१४) इति
णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रजति । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०)
कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजकस्य' ॥

शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

शाविति ॥ ('शुण्डा पानग्रहे मता । अम्बुहस्तिनीवे-
श्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । शुण्डा सुरा पण्य-
मस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥
मण्डं सुराग्रसं हरति । 'कर्मण्य' (३।२।१) । स्वार्थे कन्
(शापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शौण्डिकस्य' ॥

जावालः स्यादजाजीवः

जेति ॥ जवमलति, आलाति वा । 'अल भूपणादौ'
(भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । कः (वा० ३।२।५)
वा । जवालोऽजः, तस्यायम् ॥ (१) ॥*॥ अजा आजीवो
जीविकाऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजाजीवनस्य' ॥

देवाजीवी तु देवलः ।

देवेति ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । 'सुयजातौ' (३-
२।७८) इति णिनिः ॥*॥ ('देवाजीवः' इति) अदन्तपाठे
देव आजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ देवान् जीविकार्थे लाति । कः
(३।२।३) । देवं लक्षणया तत्त्वं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'देवपूजोपजीविनः' ॥

स्यान्माया शास्वरी

स्येति ॥ विश्वं माति यस्याम्, मिमीते, वा । 'मा माने'
(अ० प० अ०) । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) वा ।
'माछासतिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) । मां याति वा ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'माया स्याच्छास्वरी-
बुद्धोर्मायः पीताम्बरेऽसुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
शम्भराख्यदैत्यस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालादिमायायाः' ॥

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

मेति ॥ मायां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥
'प्रतिहरणम् । 'हन्' (भ्वा० उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ।
प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९)
इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालिकस्य' ॥

शालालिनस्तु शैलूपा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।

भरता इत्यपि नटाः

शायिति ॥ शिलादिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'पारा-
शर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३।११०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥
शिल्पस्य ऋपेरपत्यम् । अण् (४।१।११४) । 'नटे विल्वे च

शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥*॥
जायया जीवन्ति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
'इयुपघ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ कृशाश्वेन
प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।३।१११)
॥ (४) ॥*॥ भरतस्य मुनेः शिष्याः । अण् (४।३।१२०) ।
संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा, -विभक्तिं स्वाङ्गम् । 'डुमृज्'
(जु० उ० अ०) । 'सृमृहशि-' (उ० ३।१११) इत्यतश्च ।—
विदाद्यवो (४।१।१०४) वा । 'यजवोश्च' (२।४।६४) इति
लुकि भरतः—इति मुकुटः । तत्र । अवहुवचने वृद्धिप्रस-
ङ्गात् । पूर्वव्याख्याविरोधाच्च ॥ (५) ॥*॥ नटति । 'नट
चतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥*॥
'रङ्गावतारी शैलूषो नटो भरतभारतौ' इति वाचस्पतिः ॥
॥*॥ पद 'नटानाम्' ॥

चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
णिजन्तः । नन्दादिल्युः (३।१।१३४) (१) ॥*॥ कुत्सितं
शीलमख्येषाम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'अन्य-
त्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वा । कुशीलं वान्ति
वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वन्दिविशेषस्य' ॥

मार्दङ्गिका मौरजिकाः

मेति ॥ मृदङ्गो लक्षणया तद्वादनं शिल्पमेषाम् । 'शिल्पम्'
(४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ मुरजः शिल्पमेषाम् । ठक्
(४।४।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गवादनशीलस्य' ॥

पाणिवादास्तु पाणिघाः ।

पेति ॥ पाणिं वादयन्ति । 'वदेः' (भ्वा० प० से०) ।
ण्यन्तादण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ पाणिं घ्नन्ति । 'पाणिघ-
ताडवौ शिल्पिनि' (३।२।५५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'करतालिकावादनशीलस्य' ॥

वेणुध्माः स्युर्वैणविकाः

वयिति ॥ वेणुं धमन्ति । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ वेणो-
र्विकारः । 'ओरब्' (४।३।१३९) । वैणवं शिल्पमस्य । ठक्
(४।४।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुवादनशीलस्य' ॥

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

वीति ॥ वीणां वादयन्ति ॥ (१) ॥*॥ वीणा शिल्पमे-
षाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणावादनशीलस्य' ॥

जीवान्तकः शाकुनिकः

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥*॥ शाकुनान् हन्ति ।
'पक्षिमत्स्य-' (४।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षिणां
हन्तरि' ॥

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

द्वाविति ॥ वागुरया (१) जालेन (२) च चरति ।
'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालेन मृगा-
न्वधत्तः' ॥

वैतसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

वायिति ॥ वीतसेन मृगपक्ष्यादिवन्धनोपायेन चरति ॥
(१) ॥*॥ कूटेन मृगादिवन्धनयन्त्रेण चरति ॥ (२) ॥*॥
मांसं पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मांसविक्रयजीविनः' ॥

भृतको भृतिभुर्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।

भ्रिति ॥ भ्रियते स्म । 'भृत् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) यद्वा, -भृति
करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तात्कुन् (उ०
२।३।२) ॥ (१) ॥*॥ भृतिं चेतनं भुङ्क्ते । क्तिप् (३।२।७६) ॥
(२) ॥*॥ कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥
(३) ॥*॥ चेतनेन जीवति । 'वैतनादिभ्यो जीवति' (४।४।
१२) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वैतनोपजीविनः' ॥

वार्तावहो वैवधिकः

वेति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥*॥ विवधं वीवधं वा
वहति । 'विभाषा विवधवीवधात्' (४।४।१७) इति ठक् ।
पक्षे ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वार्ताया वाहकस्य' 'क्व-
डिया' इति ख्यातस्य ॥

भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

भेति ॥ भारं वहति । अन् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥
भारोऽस्ति बाह्यत्वेनास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठक् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'भारवाहकस्य' ॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।

निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

वीति ॥ विगतो वर्णो यस्य, यस्माद्वा । 'वर्णो द्विजादौ
शुक्लादौ स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
पामानं राति । कः (३।२।३) । यद्वा, -पा धर्मः भ्रियते येन ।
'भृद्' (तु० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥
(२) ॥*॥ निष्कृष्टार्मी लक्ष्मीं चिनोति । 'चिन्' (खा० उ०
अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति टः ॥
(३) ॥*॥ प्रकृतौ भवः । अण् (४।३।५३) । यद्वा, -प्रकृष्टमकृत-
मकार्यमस्य ॥ (४) ॥*॥ सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जनः । शाक-
पार्थिवदिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥*॥ निश्चयेन हीनः ।
'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ अपकृष्ट-
मपकृष्टे वा सीदति । 'पद्वि विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥*॥ जालयति । 'जल आच्छा-
दने' (?) (चु० प० से०) । जालं करोति । बाहुलकान्मः । 'नेड्
वशि कृति' (७।२।८) । 'जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्य-

कारिणि च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ क्षुधं लाति । कः (३।२।३)
स्वार्थे कन् (उ० २।३।२) वा । यद्वा, -क्षुणत्ति, क्षुद्यते वा । 'क्षुद
क्षोदे' (ह० उ० अ०) । 'स्फायितवृद्धि-' (उ० २।१३) इति
रक् । कपिलिकादिः (८।२।१८) । यद्वा, -क्षुधा लभ्यते ।
'लक आस्वादने' () । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥*॥
('खुल्लक' इति) कवर्गद्वितीयादिरपि । 'खुल्लकणिषु नीचे-
ऽन्ये' इति रभसात् । खदनम् । 'खद हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । खुदं लाति । कुन् (उ० २।३।२) ॥ (९) ॥*॥ इना
कामेन तीर्यते । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । 'कृदोरप्' (३।३।५७) ।
इतं गमनं करोति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति
णिच् । यद्वा, -इतेन ज्ञानेन क्षीते । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे'
(चु० सू०) इति णिच् । बाहुलकादरः । यद्वा, -'इ' इत्यन्यय-
मपकर्षे । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इति तरप् । द्रव्यप्रकर्ष-
त्वाच्चासुः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'नीचस्य' ॥

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेतकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

भ्रिति ॥ भ्रियते । 'भृत् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'भृत्योऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति क्यप् । 'भृत्यः दासे
भृतौ भृत्या' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ दास्या अपत्यम् ।
'द्यचः' (४।१।१२१) इति ढक् ॥ (२) ॥*॥ 'क्षुद्राभ्यो
वा' (४।१।१३१) इति ढक् च ॥ (३) ॥*॥ दंसयति,
दंस्यते वा । 'दंसि वीतौ' (चु० प० से०) । 'दंसेष्टनौ न आ
च' (उ० ५।१०) । यद्वा, -दास्यते । 'दास्य दाने' (भ्वा० उ०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ ('दास्य' इति) तालव्यान्त-
पक्षे—'दंशे' (उ० ५।११) ॥ (४) ॥*॥ गुप्यते । 'गुप्
रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) गोप्यं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥
चेत्यते । 'चिद परप्रेष्ये' (भ्वा० प० से०) । कृवादिभ्यो वुन्
(उ० ५।३।५) ॥ (६) ॥*॥ नियुज्यते । 'युजिर् योगे' (ह०
उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे'
(७।३।६८) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ किञ्चित् कृत्स्नं वा
करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इत्यत्र 'कियत्तद्बहुपु-'
(वा० ३।२।२१) इति अच् ॥ (८) ॥*॥ प्रेष्यते । 'इष गतौ'
(दि० प० से०) आमीक्ष्ये (क्या० प० से०) वा । ण्यत्
(३।१।१२४) । 'प्राद्वहो-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥
(९) ॥*॥ भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टम्, भुज्यते वा । 'रुचिभुजिभ्यां
किष्यत्' (उ० ४।१।७९) ॥ (१०) ॥*॥ परिचरति । 'चर
गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१३३) ॥ (११)
॥*॥ एकादश 'दासस्य' ॥

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

पेति ॥ परेणाचितः । 'चिन् चयने' (खा० उ० अ०) ।

क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिस्कन्दति । 'स्कन्दिद् गत्यादौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'परेश्व' (८।३।७४) इति वा षत्वम् ॥ (२) ॥*॥ परस्माज्जातः । परपोषित्वात् ॥*॥ 'पराजितः' इति पाठे—परैराजीयते स्म । 'जि अभिमवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा,—परैषामाजः क्षेपणं जातोऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ परैरेधितः संवर्धितः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'औदासीन्येन परपोषितस्य' ॥

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥

मेति ॥ मन्दते स्तपिति । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्षणे च मूर्खे च सैरे चाभाग्यरोणिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंस्ति स्याद्वस्तिजाल्यन्तरे शनौ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तुन्दमुदरं परिमार्ष्टि । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'तुन्दशोकयोः' (३।२।५) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ न लसति । 'लस श्लेषणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ स्वार्थे ण्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ शीतं करोति । 'शीतोष्णाभ्यां कारिणि' (५।२।७२) इति कन् ॥ (४) ॥*॥ 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) । उष्णो दक्षः । उष्णादन्यः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अलसस्य' ॥

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्यान उष्णश्च ।

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष बृद्धौ शीघ्रायै च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुकुटे पटौ । इमे दक्षा तु मेदिन्याम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चतति, चत्यते वा । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'मन्दिवाग्निमथितचिच्छाङ्गिभ्य उरच्' । (उ० १।३८) ॥ (२) ॥*॥ पेशनम् । 'पिश समाधौ' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पेशं लाति । क्तः (३।२।३) । पेशोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लञ् वा ॥ (३) ॥*॥ पाटयति । गिजन्तः । 'फलिपाटि' (उ० १।१८) इति साधुः । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्क्लीवे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सुष्ठु उत्थानमुद्योगोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्ति । अर्शवाद्यच् (५।२।१२७) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षशीतयो-रन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'दक्षस्य' ॥

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।११७) ॥ (१) ॥*॥ लवते । 'लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्लवः लक्षे श्तौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ

मेककभेलयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि' इति हैमः । 'प्लवः स्यात्प्लवने भेले भेकेऽवौ श्वपचे कपौ । जलकाके च कुलके प्रवणे पर्कटीद्भमे । कारण्डवाख्यविहगे शब्दे प्रतिगतौ पुमान् । कैवर्तामुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मतङ्गस्यापत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११३) अण् । मतङ्गस्यायम्, वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (३) ॥*॥ दिवा कीर्तिरस्य ।—दिवा अकीर्तिरस्य—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ अधार्मिकाङ्गनान् गच्छति, जनेभ्यो गच्छति, वा । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥*॥ निषीदति पापमस्मिन् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्वानं पचति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ न्यङ्कादित्वात् (ग० ७।३।५३) कुत्वे 'श्वपाकः' अपि ॥ (७) ॥*॥ ग्रामादेरन्ते वसति । 'मुप्यजातौ' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवास' (६।३।१८) इत्यञ्जक् ॥ (८) ॥*॥ स्वार्थे अच् (५।३।११७) । 'चाण्डालः' अपि ।—प्रज्ञाघाणि चाण्डालः—इत्येके । तत्र । 'कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दति' (५।४।३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधानाल्लोके तदभावात् ॥ (९) ॥*॥ पुत्रं कुतिसतं पुण्यं वा (३।१।१३४) मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ 'पुक्कसी' कालिकानीत्योः पुक्कसः श्वपचेऽधमे' इति (विश्वे) दर्शनात् पुक्कसोऽपि ॥*॥ (हैमे तु 'वुक्कसी—वुक्कस'—शब्दावुपलभ्येते) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चाण्डालस्य' ॥

भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

भयिति ॥ किरातादयन्नयो म्लेच्छजातयश्चण्डालभेदाः । यत्तु—म्लेच्छशब्दवाच्याः—इति मुकुटः । तत्र । जातिपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तत्वात् ॥*॥ किरति । 'कृ विश्लेषे' (तु० प० से०) । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति क्तः । अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किरत्वासावतथ । 'किरातो म्लेच्छभेदे स्याद्भूनिम्वेऽल्पतनावपि । त्रियां चामरवाहिन्यां

१—यद्यपि 'कर्मण्यण्' (३।२।१) सूत्रभाष्ये अनुपपदस्यावकाशः । पचनीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्भकारः । इहोमयं प्राप्नोति । ओदनपाचः कर्मोपपदो भवति विप्रतिपेधेन शत्युक्तम्, तथापि पचादिगणे 'श्वपच' इति प्रतिपदोक्तोपादानादणं वाधित्वाज्जैव भवति ॥ २—अस्य तु बहुत्वे 'चण्डालः' इत्येव रूपम् । 'चाण्डालः' इति रूपे तु 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्याद्यण् बोध्यः । छान्दसा अपि कश्चिल्लोके 'सपिधः' इत्यादय इव प्रयुज्यन्ते इति वा बोध्यम् ॥

कुट्टनीदुर्गयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः । शर्व राति वा । कः (३१२।३) । 'शवरो म्लेच्छभेदे च पानीये शंकरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पोलति । 'पुल महच्चे' (भ्वा० प० से०) । 'कुणिपुल्योः किन्दच्' (उ० ४।८५) इति मुकुटः । 'पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पुलिन्दः पञ्चशवरः' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छति । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३११।१३४) म्लेच्छानां जातयोऽवान्तरभेदाः । 'गोमांसभक्षको यस्तु लोकवाह्यं च भाषते । सर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते' । सूतसंहितायामपि—'ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते ॥' इति ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्वधकोऽपि सः ।

व्येति ॥ विश्वयति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'व्याधधा-' (३११।१४१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ मृगवधे-जाजीवति । 'इगुपध-' (३११।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ मृगान् वधार्थं याति । 'या प्रापणे' (अ० प० से०) । 'मृग-व्यादयश्च' (उ० १।३७) इति कुः । 'मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ लुभ्यते स्म । 'लुभ गार्धे' (दि० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञायाम् (५।३।७५) वा कन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'व्याधस्य' ॥

कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भपकः श्वा स्यात्

काविति ॥ कुले भवः । 'कुलकुक्षि-' (४।२।९६) इति ढक् । 'कौलेयकः सारमेये कुलीने' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरमाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । कः (३११।१३५) । कुक् चासौ कुरश्च । 'कुकुरः सारमेये ना ग्रन्थिपर्णं नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मृगान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।२।१९) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ शुनति । 'शुन गतौ' (तु० प० से०) कुन् (उ० २।३२) ॥ (५) ॥*॥ भपति । 'भप पैशुन्ये' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (६) ॥*॥ श्वयति । 'द्विओश्चि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । 'श्वनुक्षन्-' (उ० १।१।५७) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ 'कुकुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः' इति वाचस्पतिः ॥*॥ सप्त 'शुनकस्य' ॥

अलर्कस्तु स योगितः ।

अलेति ॥ अलम् अवर्धते । 'अर्कं स्ववने' (तु० प० से०) । अर्च्यते वा । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) ।

अमर० ४४

षव् (३।३।१९९) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'अलर्को यवलर्कं स्याद्योगोन्मादितकुकुरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ योगो मत्ततोपायो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । यद्वा,—योग्यन्ते स्म । 'युगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । अनिलत्वाच्च तुम् । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ एकं 'मत्तशुनः' ॥

श्वा विश्वकद्रुमृगयाकुशलः

श्वेति ॥ विश्वकं सर्वं द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्व्यदित्वात् (वा० ३।२।१८०) ह्रुः । यद्वा,—विश्वं कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । जन्वादिः (उ० ४।१०२) । 'विश्वकद्रुविषु खले ध्वानाखेटशुनोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मृगयायां कुशलः ॥*॥ एकम् 'मृगयाकुशलशुनः' ॥

सरमा शुनी ॥ २२ ॥

सेति ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादमः । 'सरमा कुकुरीदेवशून्योः स्याद्राक्षसीभिदि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ शुनी गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शून्याः' ॥

विद्रचरः सूकरो ग्राम्यः

वीति ॥ विषं विष्टां चरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । विपश्चरो वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ग्राम्यसूकरस्य' ॥

वर्करस्तखणः पशुः ।

वेति ॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । 'वर्करः परिहृसे स्याच्छाने मुवपशावपि' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वर्करो मेपशावकः' इति रक्षितः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तखणपशुमात्रस्य' ॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् २३

आच्छविति ॥ आच्छिद्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ मृगा व्यग्र्यन्तेऽत्र । 'व्यग्र गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ आखिद्यन्तेऽत्र । 'खिट् त्रासे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घल् ॥ (३) ॥*॥ मृग्यन्तेऽत्र । 'मृग अव्येषणे' (चु० आ० से०) । 'परिचर्यापरिसर्यामृगया-' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शिकार' इति ख्यातस्य ॥

दक्षिणार्कलुब्धयोगाहक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

देति ॥ दक्षिणेऽक्षरस्य ॥*॥ दक्षिणे ईर्मस्य । 'दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे' (५।४।१२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षिणव्रणस्य' ॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोपकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटचरमलिम्लुचाः ।

चाविति ॥ चोरणम् । 'चुर स्तेये' (चु० प० से०) ।

‘अ प्रत्ययात्’ (३।३।१०२) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । चुरा शीलमस्य । ‘छत्रादिभ्यो णः’ (४।४।६२) । ‘चौरः पाटच्चरे-
ऽपि स्याच्चौरपुष्पौषधावपि’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ पचाद्यचि
‘चौरः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ।
‘एकागारिकद् चौरैः’ (५।१।११३) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥
स्तेनयति । ‘स्तेन चौर्ये’ (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।-
१३४) ॥ (३) ॥*॥ दस्यति । ‘दसु उपक्षये’ (दि० प०
से०) । ‘जनिमनिदसिभ्यो युः’ (उ० ३।२०) । ‘अनुनासि-
कयोः’ इत्युक्तत्वाच्चानः (५।१।१) । ‘दस्युश्चौरै रियौ पुंसि’
इति हैमः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तत् करोति । ‘क्रियत्त-
द्बहुषु’ (वा० ३।२।२१) इत्यच् । ‘तद्बृहतोः करपलोः-’ (ग०
६।१।१५७) इति सुस्तलोपौ ॥ (५) ॥*॥ मुष्णाति । ‘मुष
स्तेये’ (क्र्या० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥
प्रतिरोद्धुं शीलमस्य । ‘रुधिर आवरणे’ (र० उ० अ०) ।
‘मुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ परान्
आस्कन्तुं शीलमस्य । ‘स्कन्दिर् गत्यादौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘मुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ पाटयश्चरति ।
अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ चौर-
जीर्णपटयोः पटच्चरः’ इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥*॥
मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।-
११८) । मलि धृतं म्लोचति । ‘म्लुच स्तेये’ (भ्वा० प०
से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । ‘मलिम्लुचो
मांसभेदे चौरज्वलनयोः पुमान्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१०) ॥*॥ दश ‘चौरस्य’ ॥

चौरिका स्तैन्यचौर्यं च स्तेयम्

चाविति ॥ चौरस्य भावः, कर्म वा । मनोव्रतादित्वात्
(५।१।१३३) ण्वल् ॥ (१) ॥*॥ स्तेनस्य भावः, कर्म वा ।
‘स्तेनाद्यन्नलोपश्च’ (५।१।१२५) इत्यत्र ‘स्तेनात्’ इति योग-
विभागात् ण्वल् ॥ (२) ॥*॥ (यन्नलोपौ) ॥ (४) ॥*॥
चौरस्य कर्म । ण्वल् (५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ ‘स्तेयं स्तैन्यं
च चौर्यं स्याच्चौरिकाचौरिके क्रियाम्’ इति वाचस्पतिः ॥*॥
चत्वारि ‘चौरकर्मणः’ ॥

लोषत्रं तु तद्धनम् ॥२५॥

लविति ॥ लुप्यते । ‘लुपू छेदने’ (तु० उ० से०) ।
घृन् (उ० ४।१।१५९) ॥*॥ लज्जः घृनि ‘लोत्रम्’ अपि ।
‘लोत्रमश्रुणि चोरिते’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ तस्य चौरस्य
धनम् ॥*॥ एकम् ‘स्तेयद्रव्यस्य’ ॥

वीतंसस्तूपकरणं वन्धने मृगपक्षिणाम् ।

वीति ॥ वितस्यते । ‘तसि अलंकारे’ (चु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । ‘उपसर्गस्य-’ (६।३।१२२) इति दीर्घः ।
‘वीतंसो वन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च
विश्वासहेतोः प्रावरणेऽपि च’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकं ‘मृगादिवन्धनसाधनस्य’ ॥

उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्

विति ॥ उन्मथ्यतेऽनेन । ‘मथे विलोडने’ (भ्वा० प०
से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘उन्माथः कूट-
यन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमाश्च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
कूटस्वरूपं यन्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मृगादिवन्धनयन्त्रस्य’ ॥

वागुरा मृगवन्धनी ॥२६॥

वेति ॥ अवा गुरते । ‘गुरी हिंसायाम्’ (तु० प० से०) ।
‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘वष्टि भागुरि-’
इत्यकारलोपः ॥ (१) ॥*॥ मृगो वध्यतेऽनया । ‘वन्ध वन्धने’
(क्र्या० प० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् ॥
(२) ॥*॥—वातेर्भद्रादित्वाद्वाण् गुक् चागमः—इति मुकुटस्त्व-
पाणिनीयः ॥*॥ द्वे ‘जालविशेषस्य’ ॥

शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।

श्विति ॥ शुल्ब्यते, शुल्बयति वा । ‘शुल्ब विसर्गे’ (चु० प०
से०) ण्यन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) । अच् (३।१।१३४) वा ।
‘रज्जुः शुल्वा वराटो ना’ इति रत्नकोषात् ह्यपि । ‘शुल्वं ताम्रं
यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ स्वामी
तु—‘सुस्यं वटाकरः’—इति पठति । सु पूजितं मीयते ।
‘मीड् गत्या (हिंसाया)म्’ (दि० आ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ।
चाहुलकाद्यण् । सुमे पुप्पे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ वटं वेष्टनमाकरोति । पचाद्यच् (३।१।१३४)
॥ (२) ॥*॥ सृज्यते । ‘सृज विसर्गे’ (तु० आ० अ०) ।
‘सृजेरसुम् च’ (उ० १।१।५) चात् सलोपः ॥—सृजेः कुर-
सुगागमश्च—इत्यादिसुकुटस्त्वपाणिनीयः । ‘रज्जुर्वेष्णां गुणे
योषित्’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ वटति । ‘वट वेष्टने’
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।-
४१) । वध्यते वा । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घः ।
‘वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्याद्व्यग्रोषकपर्दयोः’ (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ गुण्यते । ‘गुण आमन्त्रणे’ (चु० उ० से०)
अदन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘गुणो मौन्यामप्रधाने रूपादौ
सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्याद्युत्तिरज्जुषु ।
शुक्लादावपि वट्यां च’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
‘रज्जोः’ ॥

उद्धाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

उद्धेति ॥ उद्धाव्यते, अनेन वा । ‘घट संचाते’ (चु०
उ० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (१) ॥*॥
घटीनां यन्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ प्रहेः=कृपात् । सलिलमुद्वाह्यतेऽनेन
॥*॥ द्वे ‘अरट्’ इति ख्यातस्य ॥

पुंसि वेमा वापदण्डः

पुंसीति ॥ वयत्यनेन । ‘वेच् तन्नुसंताने’ (भ्वा० उ०
अ०) । ‘वेवः सर्वत्र’ (उ० ४।१।५०) इति मनिन् ॥ (१)
॥*॥ वपनम् । ‘डुवप्’ (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
वापस्य दण्डः ॥*॥ ‘वायदण्डः’ इति कचित् पाठः । तत्र

वेजो भावे घञ् । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । वायस्य दण्डः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रव्यूतिदण्डस्य' ॥

सूत्राणि नरि तन्तवः ।

स्विति ॥ सूत्र्यते । 'सूत्र वेद्ये' (चु० उ० से०)
अदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । सीव्यते, अनेन वा । 'षिवु
तन्तुसंताने' । (दि० प० से०) । 'सिविमुच्योष्टेरु च' (उ० ४-
१६३) चात् कित् प्रन् प्रत्ययः । 'सूत्रं तु सूचनाकारिग्रन्थे
तन्तुव्यवस्थयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नरि=पुंसि ॥*॥
तन्त्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'सितनि-' (उ०
१।६९) इति तुन् ॥*॥ 'सूत्रतन्तुः' इति हारावल्याः
संहतोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सूत्राणाम्' ॥

वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये

वेति ॥ वाणनम् । 'वण शब्दे' चुरादिः । 'अच इः' (उ०
४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टा ऊतिः । वेजः 'ऊतियूति-'
(३।३।९७) इत्यादिना क्तिनि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वस्त्रादिवानस्य' ॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

प्विति ॥ पुस्त्यते । 'पुस्त आदरादौ' (चु० प० से०)
णिच् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ 'मृदा वा दारुणा
वाय वक्षेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभि-
धीयते' । लेप्यमादिर्यस्य । तच्च तत्कर्म च । आदिना काष्ठ-
पुत्तलिकादि ॥*॥ एकम् 'वस्त्रादिलेप्यस्य' ॥

पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।

पेति ॥ पञ्चभिर्वर्णैरल्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्-' (७।३।४४) इति इवम् ।
'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् वा । 'संज्ञापूर्वकत्वाच्च
वृद्धिः ॥*॥ 'पाञ्चालिका' इति पाठे पञ्चालदेशे भवा ।
'जनपदतदवधोश्च' (४।२।१२४) इति वुन् । आदिवृद्धिः
(७।३।११७) । 'पाञ्चालिका त्रियां वस्त्रपुत्रिकागीतिभेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुत्रीव । 'इवे-' (५।३।९६)
इति कन् । यावादित्वात् (५।४।२९) वा । 'स्यात् पुत्रिका
पुत्तलिकादुद्दिष्टोर्यावत्तलिके । ना पुत्रे शरमे धूर्ते शैलवृक्ष-
प्रमेदयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ आदिना काष्ठ-
मृच्छिलदिकृता ॥*॥ द्वे 'लेप्यादेः' ॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूपा

पीति ॥ पेटति । 'पिट संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
कुच् (उ० २।३२) । 'पिटकलिपु विस्फोटो मञ्जूपायां पुनः
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ण्वुल् (३।१।१३३) ।
'पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूपायां कदम्बके' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पेटा' इति

मुकुटः । तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । अनिलत्वाच्च नुम् ॥*॥—'पीडा'—इति
स्वामी । तत्र पीडयति । 'पिड अवगाहने' (चु० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ मज्जति, अत्र वा । 'ड-
मस्त्वो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मस्तेर्नुम् च' (उ० ४।७७)
इत्युप् । यत्तु—द्विजकारः—इति मुकुटः । तत्र । 'मस्तेरन्त्या-
त्पूर्वो वा नुम्' (१।१।४७ सूत्रे) इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूपायाः'
'पेटौ' इति ख्यातायाः । मुकुटस्तु—आद्यद्वयम् 'झाथी' इति
ख्यातायाः, अन्यद्वयं 'मञ्जूपा' इति ख्यातायाः—इत्याह ॥
अथ विहंगिका ॥ २९ ॥

भारयष्टिः

अथेति ॥ विहंगस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।
९६) इति कन् । विहायसा गच्छति वा । 'गमश्च' (३।२।
४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' 'खच्च डिद्वाच्यः'
(वा० ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥*॥
मुकुटस्तु—'विहंगमा'—इति पठति ॥ (१) ॥*॥ भारस्य
यष्टिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्षयाधारलगुडस्य' ।
'कावडि' इति ख्यातायाः ॥

तदालम्बि शिक्षयं काचः

तेति ॥ तामालम्बितुं शीलमस्य । 'लवि अवसंसने'
(भ्वा० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ संसतेऽस्मात् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) ।
'संसः शिः कुद् किच' (उ० ५।१६) इति यत्, धातोः
शिरादेशो यतः कुद् ।—शक्तोति बोद्धुम् । अघ्न्यादिः
(उ० ४।११२) इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः । कच्य-
तेऽत्र । 'कच वन्धे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।
३।१२१) इति घञ् । काचः शिक्षये मणौ नेत्ररोगमेवे मृद-
न्तरे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्षयस्य' ॥

अथ पाडुका ।

पादूरुपानत्स्वी

अथेति ॥ पयतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'णित्कसिपयतेः' (उ० १।८५) इत्युः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पादं उपनह्यते, पाद-
मुपनह्यति वा । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) 'क्विप् च' (३।२।७६) इति वा
क्विप् । 'नहिद्यति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'पादत्राणस्य' ॥

सैवानुपदीना पदायता ॥ ३० ॥

सैवेति ॥ पदस्यानु । 'यस्य चायामः' (२।१।१६) इत्य-
व्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा वद्धा । 'अनुपद-

१—ण्वुलि प्रुद्धावपि धात्वकारस्य सवर्णदीर्घेण क्षलभावादत्रास्य
लेखोपयोगो दुर्लभः । २—भाष्ये तु—'अन्यात्पूर्वो मस्तेर्मिन्' इति पाठः । अयं तु
सिद्धान्तकौमुदीस्यः ॥

१—ण्वुलि प्रुद्धावपि धात्वकारस्य सवर्णदीर्घेण क्षलभावादत्रास्य
लेखोपयोगो दुर्लभः ।

सर्वा-’ (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विस्तृत-
पादत्राणस्य’ ॥

नध्री वर्ध्नी वरत्रा स्यात्

नेति ॥ नद्यतेऽनया । ‘णह वन्धने’ (दि० उ० अ०) ।
‘द्वान्नी-’ (३।२।१८२) इति झृच् ॥ (१) ॥*॥ वर्धते । ‘वृधु
वर्धने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वृधिवपिभ्यां रन्’ (उ० २।-
२७) । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् ॥ (२) ॥*॥ त्रियते-
ऽनया । ‘वृज् वरणे’ (स्वा० उ० से०) । ‘वृजश्चित्’ (उ० ३।-
१०७) इत्यत्रच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चर्ममयरज्जोः’ ॥

अश्वादेस्ताडनी कशा ।

अश्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । ‘तड आघाते’ (उ० प०
से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ कशति । ‘कश
शब्दे’ (), ‘कश गतिशासनयोः’ (अ० आ० से०)
वा । अनिलो जुम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ आदिना
उष्मृगर्दभचौरादिग्रहः ॥*॥ एकम् ‘प्रतोदस्य’ ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ॥३१॥

चेति ॥ चण्डालस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् ।
‘टिङ्गा-’ (४।१।१५) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) चण्डालेन कृता वा । ‘कुलालादिभ्यो वुञ्’ (४।३।-
११८) ‘चाण्डालिका किंनरायामुमायामोषधीमिदि’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्डते । ‘कडि मदे’ (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादोलच् ।—‘कडिकपि-’—इति मुकुट-
स्त्वपाणिनीयः । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥*॥ ‘कटोल-
धीणा’ इति पाठे तु—कटति । ‘कटे वर्षादौ’ (भ्वा० प०
से०) । ‘कपिगडि-’ (उ० १।६६) इत्योलच् ॥ (२) ॥*॥
चण्डालस्य वल्लकी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चाण्डालिकायाः’
‘किंगरि’ इति ख्यातायाः ॥

नाराची स्यादेपणिका

नेति ॥ खल्पो नाराचो वाणभेदः । गौरादिः (४।१।४१)
॥ (१) ॥*॥ इष्यतेऽनया । ‘इष गतौ’ (दि० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘सुवर्णतुलायाः’ ॥

शाणस्तु निकषः कषः ।

शेति ॥ शण्यते । ‘शण दाने’ (भ्वा० प० से०) । ‘अक-
र्तरि-’ (३।३।१९) इति घञ् । श्यति वा । ‘शो तचूकरणे’
(दि० प० अ०) । बाहुलकाणः । ‘पुंसि^२ स्यात्, शाणो
मासचतुष्टये । लोहादीनां च निकषे शाणी प्रावरणान्तरे’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकषति । ‘कष हिंसायाम्’

(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—निकष्यतेऽत्र ।
‘गोचर-’ (३।३।११९) इत्यादिना घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
तत्र कपेरपाठात् । नेर्ग्रहणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् । ‘निकपः
शाणफलके (निकपा यातुमातरि)’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘सुवर्णपरीक्षणपापाणस्य’ ।
‘खड्गादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य’—इत्यन्ये ॥

वृश्चनः पत्रपरशुः

त्रिति ॥ वृश्च्यतेऽनेन । ‘ओत्रश्चू छेदने’ (तु० प० से०)
‘करणाधि-’ (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ पत्रमिव
परशुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य’ ॥—
‘लघुकरवतस्य’—इत्यन्ये ॥

एपिका तूलिका समे ॥ ३२ ॥

एपीति ॥ इष्यते । ‘इष गत्यादौ’ (दि० प० से०) ।
कृत्वादिभ्यो वुञ् (उ० ५।३।५) ॥*॥ ‘ईषिका’ इति पाठे—
इष्यते, इषति वा । ‘इष उज्जे’ (भ्वा० प० से०) । कुञ्
(उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ तूलति । ‘तूल निष्कर्षे’ (भ्वा०
प० से०) । कुञ् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘वीरणादि-
शलाकायाः’ ॥

तेजसावर्तनी मूषा

तेजेति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽस्याम् । ‘वृत्तु
वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । अधिकरणे ल्युट् (३।३।-
११७) ॥ (१) ॥*॥ मूपति । ‘मूप स्तेये’ (भ्वा० प० से०) ।
‘इगुपथ-’ (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ ‘मुष स्तेये’ (त्रया०
प० से०) इत्यस्मात् भिदाद्यङि (३।३।१०४) ह्रस्वादिरपि ह्रस्वा
मुषा मुषी । गौरादिः (४।१।४१) । मूषा । ‘मुषा त्वावर्तनी
मुषी’ इति शब्दार्णवः । यत्तु—‘मुष स्तेये’ (त्रया० प० से०)
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययः । टापि ‘अन्ये-
पामपि-’ (६।१।१३७) इति दीर्घत्वे मूषा मुषा च—इति
मुकुटः । तत्र । गुरुत्वाभावात् । दीर्घस्य धातोः सत्वेन ‘अन्ये-
पामपि-’ इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूषायाः’ ॥

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।

भेति ॥ भस्यतेऽनया । ‘भस दीप्तौ’ (उ० प० से०)
‘हुयामाश्रुभसिभ्यञ्च’ (उ० ४।१।६८) । ‘तितुत्र-’ (७।३।-
९) इति नेट् । अजादिः (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ चर्मणा
प्रसीव्यते । ‘विधु तन्तुसंताने’ (दि० प० से०) । कृत्वादिभ्यो
वुञ् (उ० ५।३।५) । ‘संज्ञायाम्’ (३।३।१०९) इति ण्वल् वा
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अश्लिजवलनार्थस्य’ ॥

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फविति ॥ आस्फोट्यतेऽनया । ‘स्फुट भेदने’
चुरादिः । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ ललन्ती स्फोटय-
तीति ‘लास्फोटनी’ । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति
मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ विध्व्यतेऽनया । ‘विध विधाने’ (तु० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)

१—सिद्धान्तकौमुद्यादिषु कशेरनिदित्वाङ्गीकाराद्व्यभिचरिण्यम् । २—
‘पुंसि स्यात्’ इत्यस्य स्वयमपि वेणुशब्दव्याख्यायां तच्छेषत्वेनैव
व्याख्यातत्वेनात्र लेशोऽनुमित इव भाति ॥

‘वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिका’ इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मुक्तादिवेधिन्याः’ ॥

कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

क्रिति ॥ कृपामणति । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३१२११) । ङीप् (४१११५) ॥ (१) ॥*॥ कृन्तति । ‘कृती छेदने’ (जु० प० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा, -कर्त-नम् । षच् (३१३१८) । कर्त राति । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३१२१३) इति कः । गौरादिः (४११-४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘कर्तर्याः’ ॥

वृक्षादनी वृक्षभेदी

विति ॥ वृक्षमति । ‘अद भक्षणे’ (अ० प० से०) । ‘कृत्यल्युटः-’ (३१३११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वृक्षं भेत्तुं शीलमस्य । ‘भिदिर् विदारणे’ (रु० उ० अ०) ‘सुपि-’ (३१२१७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठतनूकरण-साधनस्य’ ॥

टङ्कः पापाणदारणः ।

टैति ॥ टङ्कयति । ‘टकि वन्धने’ चुरादिः । अच् (३११-१३४) । ‘टम्’ इति शब्दं कायति वा । ‘के शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३१२१३) इति कः । ‘सुपि-’ (३१२१४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ पापाणो दार्यतेऽनेन । ‘वृ विदारणे’ (क्या० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३१३११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पापाणदारणार्थस्य वनभेदस्य’ ॥

ककचोऽस्त्री करपत्रम्

कैति ॥ ‘क’ इति कचति । ‘कच शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) अच् (३१११३४) । (‘ककचः करपत्रेऽस्त्री ग्रन्थिलाख्य-तरौ पुमान्’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ करेण कराद्वा पतति । ‘पल्ल पतने’ (भ्वा० प० से०) । झृच् (उ० ४१-१५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य’ ‘करोत’ इति ख्यातस्य ॥

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥

आरेति ॥ आ इयति, ऋच्छति वा । ‘ऋ गतौ’ (जु०, भ्वा० प० अ०) । अच् (३१११३४) । आर्यते वा । भिदादौ (३१३१०४) ‘आरा शस्त्रायाम्’ इति पाठात् साधुः । (‘आरा चर्मप्रभेदिन्यां पुंसि भौमशनैश्वरे’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चर्मणः प्रभेदिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चर्मखण्ड-नार्थस्य शस्त्रभेदस्य’ ॥

सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा

स्विति ॥ शोभना जर्मीः, बहुव्रीहिर्वा । ‘सर्वतोऽकिञ्च-र्यात्-’ (ग० ४११४५) इति गौरादित्वात् (४११४१) वा ङीप् ।—‘ग्रीष्मात्मशर्मा-’ इति मप्रत्यये शरादेशे च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—‘शूर्मी तालव्यादिः-’ इत्यप्य-शुक्लम्, ‘सूर्म्यं शुभिरामिव’ इति श्रुतिविरोधात् ॥ (१) ॥*॥

१—‘सूर्मी वलन्तीमालिङ्गेन्यूलवे शुरुतल्पगः’ इति स्मृतेरपि ।

तिष्ठति । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ (खा० प० अ०) । ‘रात्रासाला-स्थूणा-’ (उ० ३११५) इति साधुः । ‘स्थूणा सूर्म्या स्तम्भे रुगन्तरे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अयसः प्रतिमा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘लोहप्रतिमायाः’ ॥

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

शीति ॥ शील्यते । ‘शील समाधौ’ (भ्वा० प० से०) । शल्यते वा । ‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘खण्पशिल्प-’ (उ० ३१२८) इति साधुः । ‘शिल्पं सुवे क्रियादिके’ इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टिभेद-भिन्ना । आदिना सुवर्णकारादिकर्मग्रहः ॥*॥ एकम् ‘कला-कौशल्यादिकर्मणः’ ॥

प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रति-च्छाया ॥ ३५ ॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः

प्रेति ॥ प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन । ‘माङ् माने’ (अ० आ० अ०) । ल्युट् (३१३११७) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृतिर्विम्बं यस्य । ‘कुगति-’ (३१२१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिमीयतेऽनया । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३१३१०६) । इत्यङ् । (‘प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चातुकृतावपि’ इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रतियात्यतेऽनया । ‘यत् निकारोपस्कारयोः’ (चुरादिः) ‘ण्यासश्च-’ (३१३१०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ प्रकृष्टा छाया ॥ (५) ॥*॥ प्रकृष्टा कृतिः । प्रतिनिधेः कृतिर्वा ॥ (६) ॥*॥ अर्च्यते । ‘अर्चं पूजयाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३१३१०३) इत्यः ॥ (७) ॥*॥ प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते । ‘बुधाच्’ (जु० उ० अ०) । ‘उपसर्गे षोः किः’ (३१३१२२) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘प्रतिमायाः’ ॥

उपमोपमानं स्यात् ।

उपेति ॥ उपमातेर्भावेऽङ् (३१३१०६) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३१३११५) । करणे (३१३११७) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे करणे भावे च । येनोपमीयते, या चोपमिति, तयोरेते नाम्नी । केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः ॥

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृशः सदृशः सदृक् ३६ साधारणः समानश्च

वेति ॥ समति । ‘सम वैकृत्ये’ (भ्वा० प० से०) अच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ तुलया संमितः । ‘नौवयो-’ (४१४९१) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समान इव पश्यति । ‘ल्यदादिपु-’ (३१२१६०) इति कङ्किकनौ कस्यश्च । ‘दृष्टश्च-वतुपु’ (६१३१८९) ‘दृक्षे च-’ (वा० ६१३१८९) इति सभावः

१—समानशब्दस्य ल्यदादित्वाभावादत्रास्योपन्यासोऽसंगतः । तस्मात् ‘समानान्वयोश्च’ (वा० ३१२१६०) इत्यनेन बोध्यौ ॥ २—‘दृष्टश्चवतुपु’ (६१३१८९) इत्यत्र ‘दृक्षे च-’ (वा० ६१३१८९) इति वार्तिकवलादनुक्तोऽपि कसः कल्प्यते—इति ‘ल्यदादिपु-’ (३१२१६०) इत्यत्र नाव्यप्रदीपोद्घोतस्तत्त्वं ॥

॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सह आधारणेन वर्तते ।
'वीपसर्जनस्य' (६३१८२) इति सभावः । साधायाः संसिद्धे-
रणो वाचक इव ॥ (६) ॥*॥ सह मानेन वर्तते । समानं
मानस्य, इति वा । 'समानस्य च्छन्दसि-' (६३१८४) इति
सः ॥ (७) ॥*॥ सप्त वाच्यलिङ्गाः ॥ सप्त 'तुल्यस्य' ॥

स्युरुत्तरपदे त्वमी ।

नभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥

स्युरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्था एव सदृश-
वचना वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा—'पितृनिभः पुत्रः' 'मातृनिभा
कन्या' 'देवनिभमपत्यम्' इति । नियतं भाति । 'आतश्चोप-
सर्गे' (३१११३६) इति कः । 'निभस्तु कथितो व्याजे
पुंलिङ्गः सदृशे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकाशते ।
'काश्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) ।
'संकाशः सदृशेऽन्तिके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नितरां
काशते । 'इकः काशे' (६३११२३) इति दीर्घः । 'नीकाशो
निश्चये तुल्ये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रति
काशते ॥ (४) ॥*॥ आदिना भूतरूपकल्पादयः । यथा—पितृभूतः,
पितृरूपः, पितृकल्पः इति ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । 'कर्मवेषाद्यत्' (५१११००) ।
कर्मणि साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४१४१९८) इति यत् ॥ (१)
॥*॥ कर्माणि विधीयन्तेऽनया । 'डुधाच्' (जु० उ० अ०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३१३१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ अत्रियन्ते
कर्मकरा अनया । 'भृज् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'संज्ञायां
समज-' (३१३१९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ 'कर्मणि भृतौ'
(३१२१२२) इति निर्देशात् क्तिन्नपि ॥ (४) ॥*॥ अत्रियते-
ऽनेन । 'डुभृज्' (जु० उ० अ०) 'भृज्' (भ्वा० उ० अ०) वा ।
मनिन् (उ० ४११४५) ॥ (५) ॥*॥ वीयतेऽनेन । 'वी
गलादौ' (अ० प० अ०) । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३१-
१५०) ॥ (६) ॥*॥ भरणे साधु । 'तत्र साधुः' (४१४१९८)
इति यत् ॥ (७) ॥*॥ अत्रियतेऽनेन । ल्युट् (३१३११७) ।
'भरणी घोषके ऋक्षे' भरणं वेतने भृतौ इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मूलेनानाम्यम् । 'नौवयोधमे-'
(४१४१९९) इति यत् । 'मूल्यं स्याद्वेतने वस्ते' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ निर्विश्यते, अनेन वा । 'विश प्रवे-
शने' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि च-' (३१३१९९) इति
'हलश्च' (३१३१२१) इति वा घञ् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे
वेतने मूच्छन्तेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ पण्यते ।
'निलं पणः परिमाणे' (३१३१६६) इत्यप् । 'पुंलि-' (३१३-
११८) इति घो वा । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे

गृह्ये । कथ्यशाकादिके द्यूतव्यवहारे भृतौ धने' (इति मेदिनी) ॥
(११) ॥*॥ एकादश 'वेतनस्य' ॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिसुद्धरुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसन्नैराकादम्बव्यः परिस्रुता ॥ ३९ ॥

मदिरा कश्यमद्येऽपि

स्विति ॥ सुष्ठु राति याम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
सु अतीव रायन्त्यनया वा । 'रै शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३१३१०६) इत्यङ् । 'सुरा चपकमद्योः' ।
पुंलिङ्गद्विदिवेशे स्यात् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हलिनो
वलस्य प्रिया ॥ (२) ॥*॥ हल्यङ्गम् । 'हल विलेखने'
(भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३१११४०) णः ।
हल्यतेऽनया वा । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । 'हालः
सातवाहनपार्थिवे । हाला सुरायाम्' इति विश्वः (हैमः) ॥
(३) ॥*॥ परितः स्रवति । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प० से०) ।
क्लिप् (३१३१७६) । तुक् (६१११७१) ॥ (४) ॥*॥ वरुणा-
लयोऽपि वरुणः, तस्यात्मजा ॥ (५) ॥*॥ गन्धेनोत्तमा,
गन्ध उत्तमो यस्या वा । राजदन्तादिः (२१२३१०) ॥ (६)
॥*॥ प्रसीदति स्म । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'गल्यर्था-' (३१४१७२) इति कः । 'रदाभ्याम्-' (८१२४२)
इति निष्ठानत्वम् । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयो-
स्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ इं कामं राति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२३३) इति कः ॥ (८)
॥*॥ कुत्सितमम्बरम् । 'कुगति-' (२१२११८) इति
समासः । 'कोः कतत्पुरुषेऽचि' (६३११०१) । कदम्बरं
नीलाम्बरमस्यास्ति । अर्शोआद्यच् (५१२१२७) । तस्येयम् ।
'तस्येदम्' (४३११२०) इत्यण् । कदम्बे जातो रसः । 'तत्र
जातः' (४३१५३) इत्यण् । कादम्बं राति वा । कः (३१२-
३) । गौरादिः (४११४४१) । 'कादम्बरस्तु दध्यग्रे मद्य-
भेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणीपरभृताभारतीसारिकासु च' (इति
मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ भायुरिस्मते—यपि 'परिस्त्रुता' । यद्वा,—
परितः स्रयते स्म लोकैः । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
कः (३१२१०२) । 'परिस्रुता स्त्री वारुण्यां स्यजे स्यादभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ माद्यत्यनया । 'मदी
हर्षे' (दि० प० से०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० ११५१)
इत्यादिना किरच् ॥ (११) ॥*॥ कश्यते अनेन वा । 'कश
शब्दे' () बाहुलकायः । 'मद्याश्वमध्ययोः कश्यम्'
इति रन्तिदेवः । 'कश्यत्त्रिषु कशाहं स्यात्क्लीवं मद्याश्व-
मद्ययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ माद्यत्यनेन ।
'गदमदचर-' (३१११००) इति यत् ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश
'मद्यसामान्यस्य' ॥

अवदंशस्तु भक्षणम् ।

अवेति ॥ अवदश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) ।
कर्मणि घञ् (३१३१९९) । भावे (३१३११८) वा ॥ (१) ॥*॥
एकं 'पानरुचिजनकभक्षणस्य' ॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

श्रिवति ॥ श्रुन्यते । 'श्रुन गतौ' (तु० प० से०) । 'जम-
न्ताडः' (उ० १।११२) । 'शुण्डा पानगृहे मता ।
(अप्यम्बुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) ।
'शुण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः । नालिन्यां वार-
योषार्याः शुण्डस्तु मदनिर्क्षरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ पिव-
न्यत्र । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट्
(३।३।११७) । 'पानं पीतिभाजनरक्षणे' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मद्यगृहस्य' ॥

मधुवारा मधुकमाः ॥ ४० ॥

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥*॥ मधुनः क्रमः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मधुपानावसरस्य' ॥

मध्वासवो माधवको मधु मार्द्वाकमद्वयोः ।

मेति ॥ मधुकपुष्पं मधु, तस्यासवः ॥ (१) ॥*॥ मधुना
कृतः संधितः । 'कुलालदिभ्यो वुञ्' (४।३।११८) ॥
(२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलि-
पाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मये
ना तु मधुद्वये । वसन्तदैलभिक्षेत्रे स्याजीवन्त्यां तु योषिति'
इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ मृद्रीका=शिक्षा, तस्या
विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् । 'अनुदात्तादेः'
(४।३।१४०) इत्यच् वा ॥*॥ केचित्तु—'माध्वीकम्' इति
पठन्ति । तत्र प्रोषोदरादित्वम् ॥ (४) ॥*॥ अद्वयोः=स्त्रीवसि-
त्यर्थः ॥*॥ चत्वारि 'मधुकपुष्पकृतमद्यस्य' ॥ स्वामी
तु—द्वौ द्वौ पर्यायौ—इत्याह ॥

मैरेयमासवः शीधुः

मायिति ॥ मिरायां देशविशेषे ओपधिविशेषे वा भवम् ।
'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ आसूयते ।
'पूञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥
(२) ॥*॥ शेरतेऽनेन । 'शीढे धुक्-' (उ० ४।३८) अर्धर्चादिः
(२।४।३१) । 'पुनपुंसकयोर्दार्जीवातुस्याणुशीधवः' इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ यद्यपि 'शीधुरिक्षुरसैः पक्षैरपक्षैरासवो
भवेत् । मैरेयं धातुकीपुष्पशुडधानाम्बुसंहितम्' इति माधवः ।
तथापि मेदमनादलोक्तम् ॥*॥ त्रीणि 'इक्षुशाकादि-
जन्यस्य मद्यस्य' ॥

मेदको जगलः समौ ॥ ४१ ॥

मेदेति ॥ मेवति । 'चिमिदा लेहने' (दि० प० से०) ।
वुञ् कृजादिभ्यः (उ० ५।३५) ॥ (१) ॥*॥ मृशं गलति,
गैत्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) यङ्लुगन्तादच्
(३।१।१३४) । संज्ञोर्पूर्वकत्वात् 'दीर्घोऽस्तिः' (७।४।८३)
इति दीर्घो न । 'जगलो मदनद्वये । मेदके पिष्टमये च' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुराकल्कस्य' ॥

संधानं स्यादभिषन्नः

समिति ॥ संधीयते । 'डुधाच्' (जु० उ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'संधानं
स्यादभिषवे तथा संघट्टनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अभिषूयते । 'पूञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । भावे वा । 'भवेदभिषवः क्षाने
मद्यसंधानयज्ञयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'आम्रादिसंधानस्य' ॥

किष्वं पुंसि तु नग्रहः ।

कीति ॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । कर्मणि वा ।
'किष्वं पापे सुरावीजे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ हानम्,
हूयते वा । 'हेच्' (भ्वा० उ० अ०) संप्रदादिकिप् (वा०
३।३।१०८) । नग्रस्य हूः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानाद्रव्यकृत-
सुरावीजस्य' ॥—'मत्तनमृकृताहानस्य'—इत्यन्ये ॥

कारोत्तरः सुरामण्डः

केति ॥ कारणे क्रियया उत्तरः ।—'कारोत्तमः'—इति
स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुरा-
मण्डस्य' ॥

आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

आपेति ॥ आ संभूय पिवन्त्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥
(१) ॥*॥ पानस्य गोष्ठी । स्वार्थे कच् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पानार्थायाः सभायाः' ॥

चपकोऽस्त्री पानपात्रम्

चेति ॥ चय्यतेऽनेन । 'चप मक्षणे' (भ्वा० उ० से०) ।
कुञ् (उ० २।३२) । 'चपकोऽस्त्री सुरापात्रे मद्यमद्यप्रमेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पानस्य पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मद्यपात्रस्य' ॥

सरकोऽप्यनुतर्पणम् ।

सेति ॥ स्त्रियते । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । वुञ्
कृजादिभ्यः (उ० ५।३५) । सरकः शीधुपानेक्षुशीधुनो-
र्मद्यभाजने' इत्यजयः । अपिशब्दात् सरकोऽप्यस्त्री । 'सरकं
वा नानुतर्पो ना' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ अनुतर्पणम् ।
अनेन वा । 'जितुपा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । भावे
(३।३।११४) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥*॥ घञि (३।
३।१८) 'अनुतर्पः' अपि । 'चपकश्चानुतर्पश्च सरकश्च' इति
भाणुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यपानस्य' ।—चत्वारि 'मद्य-
पानपात्रस्य'—इति मुकुटः ॥

धूर्तोऽक्षदेवी कित्तवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृतसमाः ॥ ४३ ॥

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'हृत्सिमुग्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तच् । 'राहोपः' (६।४।
२१) । 'धूर्त' तु खण्डलवणे धत्तुरे ना विटे त्रिषु (इति
मेदिनी) । 'धार्तः' इति पाठे—धावनम् । 'धावु गतौ' (भ्वा०

उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकाद्वलोपः
धा धावनेनार्तिः धातिरस्यास्ति । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।
१०३) । यद्वा, -धा धावनेनार्तिः ॥ (१) ॥*॥ अक्षैर्दोष्यति ।
'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ 'कि ज्ञाने'
(जु० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कितं वायति ।
'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) कितने वाति वा । 'वा
गन्धने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
'कितवो धूर्तवन्मते वञ्चके कनकाह्वये' इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ अक्षेपु धूर्तः । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति
समासः ॥ (४) ॥*॥ द्यूतं करोति । क्तिप् (३।२।७६) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'द्यूतकृतः' ॥

स्युल्लङ्घकाः प्रतिभुवः

स्युरिति ॥ लज्यते स्म । 'ओल्लङ्घी ग्रीडे' (तु० आ०
से०) । 'गस्यर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ प्रति प्रतिनिधिर्भवति ।
क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋणादौ प्रतिनिधि-
भूतस्य' 'जामिन' इति ख्यातस्य ॥

सभिका द्यूतकारकाः ।

सेति ॥ सभाद्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति । त्रीह्यादित्वात्
(५।२।११६) ठन् । 'सभाद्यूतं सभाग्रहम्' इति रुद्रः ॥
(१) ॥*॥ द्यूतं कारयन्ति । अण् (३।२।११) । स्वार्थे कन् ।
(ज्ञापि० ५।४।५) । ण्वुलि (३।१।१३३) तु द्यूतस्य कारकः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम्' ॥

द्यूतोऽस्त्रियामक्षयती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

द्विति ॥ देवनाम् । 'दिबु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षाः पाशकाः
सन्त्यस्याम् । मत्पु (५।२।९४) । लोकात्स्नीत्वम् ॥ (२)
॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् ।
'कैतवं तु छले द्यूते कैतवः कितवे रिपौ' (इति मेदिनी)
॥ (३) ॥*॥ पणो ग्लहोऽस्त्वस्मिन् । अर्शआद्यच् (५।२।
१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'द्यूतक्रीडनस्य' ॥

पणोऽक्षेपु ग्लहः

पेति ॥ पण्यते उल्लज्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ०
से०) । 'नित्यं पणः-' (३।३।६६) इति योगविभागादप् ॥
(१) ॥*॥ ग्लह्यते अनेन । 'ग्लहू आदाने' (भ्वा० आ०
से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । गृह्यते वा ।
'अक्षेपु ग्लहः' (३।३।७०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्यूते
लाप्यमानस्य' ॥

अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेयु

पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । नके
कर्पे पुमान् ह्रीवं तुत्ये सौवर्चलेन्द्रिये' (इति मेदिनी) ।
(१) ॥*॥ वीव्यन्ति येन । 'करणा-' (३।३।११७) इति
ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याजिगीपाक्रीडयोरपि । अक्षेपु
देवनः प्रोक्तः' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ पाशयति । 'पश
वन्धने' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२)
वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पाशकस्य' ॥

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥ ४५ ॥

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ०
अ०) 'परिन्योः-' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'शारीणां समन्तान्नयनस्य' ॥

अष्टापदं शारिफलम्

अष्टेति ॥ षड्दौ षड्दौ अष्टौ पदान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञा-
याम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । अष्टापदमस्त्रियाम् । 'अष्टा-
पदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च । (अष्टापदी चन्द्र-
मह्यां शरमे मर्कटे पुमान्)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥
शारीणां फलं षट् । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टि-
लभयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'शारीणां खेलनाधार-
पट्टस्य' द्वे ॥

प्राणिद्यूतं समाह्वयः ।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं द्यूतम् ॥ (१) ॥*॥ सम्यगाह्वय-
न्तेऽत्र । 'हिव्' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८)
इति घः । बाहुलकात्तात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्यूतस्य' ॥

सर्वलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णतां परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥ ४६ ॥
तादर्थ्यादन्यतो वृत्तावूहा लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दा मालाकार-
मार्दङ्गिक-वैणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्लिङ्गे
पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते तादर्थ्यात्तद्योगवशात्तेषामन्यतो-
ऽन्यत्र जातौ वृत्तौ सत्यामन्यत्र स्त्रियां ह्रीवे चोहनीयाः ।
यथा—'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्' इत्यादि । येऽप्य-
यौगिकाः करण-मालिक-कुम्भकारादयः, ते जातिवचनत्वा-
च्छब्दादिवत् 'जातेः-' (४।१।६३) इत्यादिना ङीप् लिङ्गान्तरे
स्त्रीलिङ्गे ह्रीवत्वेऽपि बोद्धव्याः ॥

इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

इति श्रीवघ्नेलवंशोद्भवश्रीमदीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसिंह-
देवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षितविर-
चितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां द्वितीयकाण्डः संपूर्ण-
तामगात् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिम्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशास्ते वर्गाः ? स्वर्गादयः संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवापुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्म-परायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गान्यादौ येषां तानि, तेषां संग्रहाः । अदिना नामानि लङ्का-शेफालिका इत्यादीनि ॥

अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदारपद्वैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्रादिभिः पदैर्यद्विशेष्यसंख्याविशिष्टैः स्त्रीदारकलत्रादिरूपं यद्विशेष्यं प्रक्रान्तम्, गुणादिशब्दास्तद्विशेष्य-संख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः । तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्' । 'दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्' । 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्' ॥

सुकृती पुण्यवान् धन्यः

स्विति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ पुण्यमस्यास्ति । मनुष्य (५।२।१५४) ॥ (२) ॥*॥ धनं लब्धा । 'धनगणं लब्धा' (४।४।८४) इति यत् । 'धन्या धान्यामलकयोः स्याद्धन्यं पुण्यवति त्रिषु' इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सभाग्यस्य' ॥

महेच्छस्तु महाशयः ।

मेति ॥ महतीच्छा यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'आशयः स्याद-भिप्राये मानसाधारयोरपि' (इति भेदिनी) । महानाशयोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महाभिलाषस्य' ॥

अमर ४५

हृदयालुः सुहृदयः

ह्रिति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । 'हृदयाच्चाहुरन्यतरस्याम्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनं हृदयमस्य । मित्र-त्वाविवक्षणाच्च हृद्भावः ॥*॥ 'सहृदयः' इति वा पाठः ॥ सह हृदयेन । 'तेन सह-' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः ॥ (२) ॥*॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वाच्च प्रशस्तहृदयपरत्वं हृदयशब्दस्य ॥*॥ द्वे 'शुद्धमनसः' ॥

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ महानुद्यमोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य' ॥

प्रवीणे निपुणामिहविहनिष्णातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणाऽस्य । यद्वा, -वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिजन्तात् पचा-यच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९५) वा । 'एरजण्य-न्तानाम्' इति नाच् (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।-१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अभि जानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ न्यस्त्रासीत् । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'निनदीभ्याम्-' (८।३।-८९) इति पत्वम् ॥ (५) ॥*॥ शिक्षा जाताऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा, -अशिक्षिष्ट । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि कः (३।४।७२) ॥ (६) ॥*॥ विज्ञानं बुद्धिः । 'विज्ञानं यज्ञं तदुत्ते' इति श्रुतेः । विज्ञाने नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । यद्वा, -विज्ञानेन जयति । 'तेन वीज्यति-' (४।४।२) इति ठक् । यत्तु—

१—'एरजण्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्थम्—इति 'परच्' (३।३।५६) सूत्रे कैयटः ॥

विज्ञानं नैपुण्यम् । तेन व्यवहरति । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इत्यादिना ठक्—इत्यभाणि मुकुटेन । तत्र । उक्तसूत्रे 'व्यवहरति' इत्यस्यानुपादानात् । 'कठिनान्त-' (४।४।७२) इति सूत्रेऽर्थोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥३॥ ब्रीह्यादि (५।२।११६) ठनि 'विज्ञानिकः' इत्यपि ॥ (७) ॥३॥ कृतं मुखमस्य । सर्वस्य कृतमुखत्वाच्च कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥३॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥३॥ कुशान् लालि । कः (३।२।३) । कौ पृथिव्यां शालति वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । णिजर्थे लक्षणा वा । कौ शलति चालयति राजकार्याणि । यद्वा,—'कुः पापेष्टदर्थयोः' । कोः पापात् शलति बुद्धिवैभवात् । 'कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१०) ॥३॥ दश 'कुशलस्य' ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

प्विति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । 'अवो यत्' (३।१।९७) । 'पूज्यः श्वशुरवन्धयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्यात्पूज्ये च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पूज्यस्य' ॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

सांशेति ॥ संशयमापन्नः । 'संशयमापन्नः' (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥३॥ संशयमापन्नं यस्य, यस्मिन् वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'संदेहविषयस्य', 'संदेहाश्रयस्य' वा ॥ दक्षिणेयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

वेति ॥ दक्षिणामर्हति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' (५।१।६९) इति छयर्ता ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ दक्षिणामर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'दक्षिणायोग्यस्य' ॥

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

स्युरिति ॥ 'मां याचस्व' इति वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चारुवादिनि वाच्य-वत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य । स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते वा । कर्मणि ण्यत् (३।२।१२४) ॥३॥ ('स्थूललक्ष' इति) अयकारपाठे तु—घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥३॥ दाने शौण्डः । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति समासः । 'शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते' इति विश्वः ॥ (३) ॥३॥ बहु प्रददाति । 'प्रे दाज्ञः' (३।२।६) इति कः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'अतिदातुः' ॥

जैवातुकः स्यादायुष्मान्

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतुकञ् शब्दश्च (उ० १।८०) ।

'जैवातुकः पुमान् सोमे कृष्कायुष्मतोस्त्रिषु' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ अतिशयितमायुरस्य । मत्तुप् (५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाच्च स्त्वम् (८।२।६६) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सायुषः' ॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥६॥

अन्तरिति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च कप् । (५।४।१५३) । 'गोत्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा,—अन्तर्वाण्यति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्त्रार्थे णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥३॥ शास्त्रं वेति । 'सत्स्व-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शास्त्रविदः' ॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ 'करणं हेतुकर्मणोः' (इति मेदिनी) । करणैश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'परीक्षाकारकस्य' ॥

वरदस्तु समर्थकः ।

वेति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) । 'वरदः पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमारिका' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ समर्थोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्त्रा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वरदस्य' ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हेति ॥ हर्षति । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । यत्तु—हृष्यति—इति विग्रहीतं मुकुटेन । तत्र । दैवादिकत्वाच्छयनि सति 'हृष्यमाणः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥३॥ विकुरुते । चानश् (३।२।१२९) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (२) ॥३॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥३॥ हृष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'हर्षितमनसः' ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

द्विति ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ विगतं विविधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥३॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'दुःखितमनसः' ॥

उत्क उन्मनाः ।

उत्क इति ॥ उद्गतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः' (५।२।८०) इत्युद्गतमनस्कृतृत्वेच्छन्दात्स्त्रार्थे कन् ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ द्वे 'उत्कण्ठितमनसः' ॥

२—वाणिरम्बु । 'व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्यान्' इति हैमादिकोपेयु 'यद्वाणिसद्वाणिनी' इत्यादिमहाकविप्रयोगेषु ह्रस्वान्तस्यापि वाणि-शब्दस्य दर्शनेन तेन समासे वु डेशोऽयं नाङ्गीकरणीयः ॥

दक्षिणे सरलोदारौ

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष दृढौ शीघ्रायै च' (भ्वा० आ० से०) । 'दक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'दक्षति' इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्त्यः । 'दक्षिणो दक्षिणोद्धृत-सरलच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने द्विषि त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०) अलच् (उ० १।१०६) । 'सरलः पूति-काष्ठे नाथोदारावक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कृष्टं आ समन्ताद् राति । 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः । उदर्यते । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभि-धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋज्वा-शयस्य' ॥

सुकलो दातृभोकरि ॥८॥

स्विति ॥ सुकल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'इषदुः-' (३।३।१२६) इति खल् । शोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दातृभोक्त्रोः' ॥

तत्परे प्रसितासक्तौ

तेति ॥ परमुत्तमं यस्य । तेन पूर्यते । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रासायि । 'बिन् वन्धने' (खा० उ० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ असञ्जि । 'पञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तात्पर्ययुक्तस्य' ॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

इष्टेति ॥ इष्टासावर्धश्च । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद् उद्योगं, सवति । 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) सुनोति वा । 'पून् लभिपवे' (खा० उ० अ०) । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । क्षिपि (३।२।७६) । आगम-शास्त्रस्यानित्यत्वात्तुंगभावो वा । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा;—उत्सुवति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । मितद्वा-दित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्षिप् वा । कनि (ज्ञापि० ५।४।५) 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थोद्यमवतः' ।—पञ्चापि तत्परपर्यायाः—इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितख्यातचित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स्म, इति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रयते स्म । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि (३।४।७२) क्तः ॥ (२) ॥*॥ अख्यायि । 'ख्या प्रकथने' (अ०

प० अ०) । 'चक्षिष्ठः ख्याच्' (२।४।५४) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अवेदि । 'विट् लभे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वितो भोगप्रत्ययोः' (८।२।५८) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ व्यज्ञायि । 'ज्ञा अवबोधने' (न्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) यद्वा;—विजानाति । 'मतिबुद्धि-' (३।२।१८८) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ व्यश्रावि । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ पद 'प्रसिद्धस्य' ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

ग्विति ॥ कृतसुचारितं लक्षणं नामास्य । 'लक्षणं नात्रि चिह्ने च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'आहतं गुणितेऽपि स्यात्' इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणैः प्रसिद्धस्य' ॥

इभ्य आढ्यो धनी

इभ्य इति ॥ इभमर्हति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । यद्वा;—एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति उः । 'इभ्यो धनवतीभ्यां तु वरेष्वां सलकीतरौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आध्यायति । 'आतः-' (३।१।१३६) इति कः । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ बहुधनमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बहुधनस्य' ॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीक्षिता ॥१०॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृद्धोऽधिपः ।

स्वेति ॥ स्वमस्यास्ति । 'स्वामिन्नेश्वर्ये' (५।२।१२६) इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्वैश्वर्य' (३।२।१७५) इति वरच् । 'ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाट्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति विश्व-मेदि-न्यौ ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पाते-र्दतिः' (उ० ४।५७) । 'पतिर्धवे ना त्रिप्वीशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ इष्टे । 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ अधिभवति । 'भुवः संज्ञा-न्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्षिप् ॥ (५) ॥*॥ नयति । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । णुल् (३।१।१३३) । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्व-हेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ प्रभवति । 'विप्र-संभ्यः-' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (८) ॥*॥ परिवर्हति । परिवर्हति वा । 'वृह वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्रभौ परिवृढः' (७।२।१२१) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ अधि पाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति क्तः ।—मूलविमुजादिः (वा० ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अधिपतेः' ॥

अधिकर्द्धः समृद्धः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋद्धिरस्य ।—‘ऋधु वृद्धौ’ (खा० प० से०) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य व्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ समृद्धोति स्म । ‘ऋधु वृद्धौ’ (खा० प० से०) । अकर्मकत्वात् कः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अतिसंपन्नस्य’ ॥

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

किति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः । व्याप्रियते स्म । ‘पृष्ट् व्यायामे’ (तु० आ० अ०) । अकर्मकत्वात् कः (३।४।७२) । ‘व्यापृतस्तस्मिन्नुपा’ इति वोपालितः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यागारे नियुक्तः । ‘अगारान्ताद्वन्’ (४।४।७०) । अभि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥*॥ आधानमाधिः । ‘उपसर्गे’ (३।३।९२) इति किः । उपगत आधिम् । ‘अत्यादयः’ (वा० २।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति विग्रह—‘उपसर्गे’ (३।३।९२) इति किः—इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । कर्तरि क्प्रत्ययास्मरणात् । ‘उपाधिर्धर्मविन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले’ इति विश्व-भेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘कुटुम्बव्यापृतस्य’ ॥

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

वरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च अङ्गरूपाणि । वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च, तैरुपेतः ॥*॥ सिंहं श्रेष्ठं संहननमस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘सौन्दर्योपेतस्य’ ॥

निर्वायः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा ।

नीति ॥ निश्चयेन त्रियते । ‘वृज् वरणे’ (खा० उ० से०) । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥*॥ ‘निर्वायः’ इति पाठे—‘वृज् धारणे’ (भ्वा० उ० अ०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ‘व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति श्रोक्तम्’ । तत्संपदा संपतन् उद्यमं कुर्वन् । ‘संयुक्तः’ इति वा पाठः ॥*॥ एकं ‘निःशङ्ककार्यकर्तुः’ ॥

अवाचि मूकः

अवेति ॥ न वाग् यस्य ॥ (१) ॥*॥ ‘मू’ इति कायति । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । यत्तु—मूयते बध्यते वागस्य । ‘मूह् बन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् अवतिमवतिभ्याम् कक्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । धातु-प्रत्ययानां कारकेषु विहितत्वात्संयधे विधानाभावात् । अवेतेः प्रयोजनाभावात् । ‘धातोः’ इत्येकत्वविवक्षणेन धातुसमुदायात् प्रत्ययाभावाच्च । उक्तसूत्राभावाच्च । ‘मूको दैत्यावाग्दीनेषु’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूकस्य’ ॥

अथ मनोजवः स पितृसंनिभः ॥ १३ ॥

अथेति ॥ जवति । ‘जुः’ सौत्रः । अच् (३।१।१३४) ।

मनो जवं वेगववसिन् । यत्तु—मनो जवति प्रविशतीति । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । उक्तविप्र-हात्पितृसंनिभस्यालाभात् । अधिकरणविवक्षायां त्वचोऽसंभवात् । अपः (३।३।५७) औचिल्यात् । ‘मनोजवपितृस-धर्माणः’ इति नाममाला ॥*॥ स्वामी तु—‘मनोजवसः’ चमसादिवत्—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ पितेव सम्यग्विभाति । ‘आ वीमौ’ (अ० प० अ०) । ‘आतक्षोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पितृसमस्य’ ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

सेति ॥ कोकते । ‘कुक आदाने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा,—कवनम् । कूः । ‘कूह् शब्दे’ (तु० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कूवः शब्दस्य कूर्मः, कीर्ति-भूमिः इति यावत् । कूकुं ददाति, कूका दायति वा । ‘दैपु शोधने’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति ‘सुपि-’ (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘सत्कारपूर्वं कन्यादातुः’ ॥

लक्ष्मीचांलुक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्

लेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप् । (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘लक्ष्म्या अच्’ (ग० ५।२।१००) इति पामादित्वाच्चः अत्वं च । ‘लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रा-तरि पुंस्ति स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत् (इति भेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । श्रियं ल्यति वा ॥*॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे ‘श्रीलः’ इत्यपि ॥ (३) ॥*॥ मतुच् (५।२।९४) अपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘श्रीमतः’ ॥

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्नीति ॥ स्निह्यति स्म । ‘स्निह प्रीतौ’ (दि० प० अ०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः । ‘वा हृह-’ (८।२।३३) इति वा घः ॥ (१) ॥*॥ ‘वत्सः पुत्रादिवर्षयोः’ (इति भेदिनी) । वत्से पुत्रादिवेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति । ‘वत्सांसाभ्याम्-’ (५।२।९८) इति लच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वत्सलस्य’ ॥

स्यादयालुः कारुणिकः रूपालुः सूरतः समाः ।

स्येति ॥ ‘सृष्टिहृदि-’ (३।२।१५८) इत्याञच् ॥ (१) ॥*॥ करुणा शीलमस्य । ‘शीलम्’ (४।४।६१) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ कृपां ल्यति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः ॥ (३) ॥*॥ शोभन उः शंसुः । सूः । स्त्रि रतः, रतं वा यस्य । यद्वा,—सुरमते । ‘सौ रमेः को दमेः पूर्वपदस्य च दीर्घः’ (उ० ५।१४) । यत्तु—‘तातपलितसूरताः’ इति रमेः

१—‘मनोजवाः’ सान्तोऽपि । ‘मनोजवसा’ इति प्रीयुष्याख्या ॥

क्तः दीर्घश्च—इति वचनमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत् पञ्चपादादौ न लभ्यते ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दयालोः' ॥

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

खेति ॥ स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ अप-
गतमावृतमावरणमस्य । 'अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि
च वाच्यवत्' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ स्वैरीरुं
शीलमस्य । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुप्यजातौ—'
(३।२।७८) इति णिनिः । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९)
इति वृद्धिः ॥ (३) ॥*॥ स्वः छन्दोऽभिलाषो यस्य ॥ (४)
॥*॥ निष्कान्तोऽवग्रहान्निमत् । 'निरादयः—' (वा० २।२।
१८) इति समासः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वतन्त्रस्य' ॥

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

पेति ॥ परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ परस्मिन्नधि ।
'सप्तमी शौण्डेः' (२।१।४०) इति समासः । 'अपञ्च—' (५।४।
७) इति खः । यत्तु—परोऽध्युर्यस्य—इति विग्रहीतम् ।
तत्र । शौण्डादिष्वधिपाठवैयर्थ्यापातात् ॥ (२) ॥*॥ परः
स्वाम्यस्यास्ति । मनुष्य (५।२।९४) ॥ (३) ॥*॥ नाथोऽस्यास्ति ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'परतन्त्रस्य' ॥

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ १६

अधीति ॥ इनमधिगतः । 'अत्यादयः—' (वा० २।२।
१८) इति समासः । अधि उपरि, इतोऽस्य इति वा ॥ (१)
॥*॥ निहन्यते-निगृह्यते । हन्तेः 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।
५८) ॥ (२) ॥*॥ आयतते स्म । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः ॥ (३) ॥*॥
न स्वः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने'
(क्या० उ० से०) । 'पदास्त्रैः—' (३।१।१९९) इति क्यप् ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'गृह्यको निघ्नके छेके' इति
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अधीनसामान्यस्य' ॥
एके तु नवभिः पर्यायमाहुः—

खलपूः स्याद्बहुकरः

खेति ॥ 'खलं भूस्थानकल्केषु' इति विश्वः । खलं
पुनाति । 'पू पवने' (क्या० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥
(१) ॥*॥ बहु करोति, भुवं संमार्ष्टि । कियत्तद्बहुष्वजिघा-
नम्' (वा० ३।२।२१) इत्यच् । त्रियां बहुकरा । यत्तु—
ताच्छील्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एव । त्रियां 'बहु-
करी'—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । टापवादत्वेनाजिघाहानात् ॥
॥*॥ (२) द्वे 'भुवं मार्जयतः' ॥

दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

दीति ॥ 'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । दीर्घं सूत्रं
व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥*॥ चिरा क्रिया यस्य ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्य' ॥

जालमोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जेति ॥ जालयति, जाल्यते वा । 'जल अपवारणे'
(जु० प० से०) । बाहुलकान्मः ।—धूमवन् मः—इति मुकुट-
स्तु चिन्त्यः । 'इषियुधि—' (उ० १।४५) इति सूत्रे जलेर-
ग्रहणात् । धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात्, 'मक्' इति वक्तुं युक्तत्वाच्च ।
'जालमस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविचारिणः' ॥

कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

किति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते आलस्ये च' (भ्वा०
प० से०) । पचावच् (३।१।१३४) । ('कुण्ठोऽकर्मण्य-
मूर्खयोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्दक्रियस्य' ॥

कर्मक्षमोऽलंकर्मिणः

केति ॥ कर्मसु क्षमः ॥*॥ 'सप्तमी—' (२।१।४०) इति
योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥*॥ कर्मणे क्रियार्थं अलं
समर्थः । 'प्राप्तापचालं पूर्व—' (वा० २।४।२६) इति परवर्द्धि-
निषेधात्समासः । 'पर्यादयः—' (वा० २।२।१८) इति वा ।
'अपञ्च—' (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रिया-
करणे समर्थस्य' ॥

क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।

क्रीति ॥ क्रियाऽस्यास्ति । मनुष्य (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'उद्योगोद्यतस्य' ॥

स कर्मः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२)
वा । त्रियां कर्मा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्मसु
फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य' ॥

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

केति ॥ कर्मणि शूरः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥
(१) ॥*॥ 'कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य' ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः

भेति ॥ भरण्यं वेतनं मुञ्चे । क्तिप् (३।२।७६) ॥*॥
क्वचित् 'कर्मण्यभुक्' इति पाठः । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र
साधुः' (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥*॥
कर्म करोति । 'कर्मणि सूतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मूल्यान कर्म कुर्वतः' । अयं शूद्रवर्गे उक्तोऽपि
'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमनूदितः ॥

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१)
॥*॥ 'तत्क्रियः कर्मकारक्रियः' 'अस्तक्रियः' इत्यर्थः ॥*॥
'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥

अपस्नातो मृतस्नातः

अपेति ॥ अपक्वृष्टं स्नातः । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१०) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ मृते स्नातः । सप्तमी-समासः (२।१।४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतमुद्दिश्य स्नातस्य' ॥

आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

आमीति ॥ आमिषमश्राति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ 'शुष्कली शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता' । तामति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वामी तु-'शाष्कलः'-इति पठति । तत्र ष्टोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वा-द्वृद्धभावोऽपि । 'शुष्कलः शुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशिनि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मांसाशिनः' ॥

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।

विव्रिति ॥ बुभुक्षा जाताऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥ क्षुध्यति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । 'वसतिक्षुधोः-' (७।२।५२) इतीद् ॥ (२) ॥*॥ अनुमिच्छुः । अदेः सनि 'लुब्धसर्नोर्धस्त' (२।४।३७) । 'सनाशंस-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३) ॥*॥ अश-नस्येच्छा । 'अशनाया-' (७।४।३४) इति साधुः । अश-नाया जाताऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षुधितस्य' ॥

परान्नः परपिण्डादः

पेति ॥ परस्यान्नम् । परान्नं नित्यमस्य । 'अर्शआदिभ्यो-ऽच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ 'पिण्डमाजीवने' इति धरणिः । परस्य पिण्डम् । तदति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परान्नजीवनस्य' ॥

भक्षको घस्सरोऽन्नरः ॥ २० ॥

भेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) । घुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ घसति । 'घस्त अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घस्यदः कसरच्' (३।२।१६०) ॥ (२) ॥*॥ अत्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भक्षणापरस्य' ॥

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।

आद्यति ॥ आदेवीत् । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निघानत्वम् । 'यस्य विभापा' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ उदरे प्रसितः । 'उदरादृगाद्यूने' (५।२।६७) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'औदरिकस्य' ॥

उभौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः खोदरपूरके ॥ २१ ॥

विति ॥ आत्मानं कुक्षिं च विभर्ति । 'फलेग्रहिरात्मं-भरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चात् ('मृजः

कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' इति वार्तिकेन च) कुक्षिंभरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खोदरपूरकस्य' ॥

सर्वात्रीनस्तु सर्वान्नभोजी

सेति ॥ सर्वेषामन्नानि । सर्वान्नानि भक्षयति । 'अनुपद-सर्वान्न-' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वान्नानि भोक्तुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्ववर्णान्नभक्षकस्य' ॥

गृध्रस्तु गर्धनः ।

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक

ग्रिति ॥ गर्धनशीलः । 'गृध्र अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'व्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति क्तुः ॥ (१) ॥*॥ 'लुचङ्कम्य-' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ लुभ्यति । 'लुभ गाध्यै' (दि० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'लुब्ध आकाङ्क्षिणि व्याधे' इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिलष्यति । 'लप कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'लपपत-पद-' (३।२।१५४) इत्युक् ॥ (४) ॥*॥ तृष्यति । 'जितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'स्वपितृषोर्नजिद्' (३।२।१७२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लुब्धस्य' ॥

समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

सेति ॥ गर्हितं लुम्पति । 'लुप् छेदे' (तु० उ० अ०) 'लुपसद-' (३।१।२४) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ मृशं लुभ्यति । 'लुभ गाध्यै' (दि० प० से०) । 'धातोरेकाचः-' (३।१।२२) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिलुब्धस्य' ॥

उन्मदस्तन्मदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्भूतो मदो हर्षोऽस्य ॥*॥ क्वचित् 'सो-न्मादः' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सोपसर्ग-त्वान्मनेर्घव् ॥*॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य । 'सून्मादः' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनशीलः । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'अलङ्कृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्मादशीलस्य' ॥

अविनीतः समुद्धतः ।

अवीति ॥ न व्यनायि । 'णीव् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ समुद्धन्ति स्म । समुद्धन्यते स्म, इति वा । हन्तेर्गल्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'समुद्धतं समुद्गीर्णोऽप्यविनीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्धतस्य' ॥

१-तृष्णाशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् णुलि (३।१।२३३) 'तृष्णकः अदन्तोऽपि' इति सर्वधरः-इति मुकुटः ॥

मत्ते शौण्डोक्तदक्षीवाः

मेति ॥ माद्यति । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति मदेः कः । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥*॥ शुण्डायां पानागारे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च मवेत् स्त्रियाम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ उद्गतः कट आवरण-मावारको वाऽस्य । यद्वा, -उद्गतमदृष्टेरुच्छ्रब्दात् स्वार्थे 'संग्रो-दश्च' (५।२।२९) इति कटच् । 'उत्कटस्तीव्रमतयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ क्षीवते स्म । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि कः (३।४।७२) । 'अनुप-सर्गात्-' (८।२।५५) इति साधुः । कः (३।१।१३५) वा ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् । 'क्षीबाणौ समबुध्यत' इति व्यासप्रयोगात् । तत्र बाहुलकात् कनित् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उन्मत्तस्य' ॥

कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥

कम्पः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लपपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक् । 'कामुकः कमनेऽशोक-पादपे चातिमुक्तके' इति (मेदिनी) ॥*॥ णिङ्यभावे च तुच् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ (२) ॥*॥ अनुकामयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ 'नमि-कम्प-' (३।२।१६७) इति रः ॥ (४) ॥*॥ अभि काम-यते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः । 'अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (९) ॥*॥ 'अनुदात्ततश्च-' (३।२।१४९) इति गुच् । 'कमनः कामुके कामेऽभिरूपेऽशोकपादपे' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ णिङन्ताद्युच् (उ० २।७८) ॥ (८) ॥*॥ नव 'कामुकस्य' ॥

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥

धीति ॥ विधातुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'इद्यति' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विनयं ग्रहीतुं शीलमस्य । 'युपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ वचने तिष्ठति स्म । 'गल्य-र्था-' (३।४।७२) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलक् ॥ (३) ॥*॥ आश्रणेति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आश्रवो वचनस्थिते । प्रति-ज्ञायां च क्लेशे च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रवृत्ति-निवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य' ॥

वश्यः प्रणेत्यः

वेति ॥ वशमधीनत्वं गतः । 'वशं गतः' (४।४।८६) इति यत् । 'वशमायत्ततायां स्यात्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वाधीनस्य' ॥

निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।

नीति ॥ नितरामभारि । 'भृष् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ व्यनायि । 'णीव्' (भ्वा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'विनीतस्य निभृते निर्जितेन्द्रिये । वाणिजे साधुवाह्ये विनयग्राहिते हिते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रथममश्रायि गुणैः । 'श्रिन् सेवा-याम्' (भ्वा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विनययुक्तस्य' ॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च

ध्रिति ॥ धृष्णोति स्म । 'विधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'धृषिशसी-' (७।२।१९) 'इतीडभावः' ॥ (१) ॥*॥ 'धृपेथे' इति नजिङ् ॥*॥ 'धृष्णुः' इति पाठे—'त्रसिद्यधि-' (३।२।१४०) इति क्लुः ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य । विरुद्धमया-सीद्वा । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निरलजस्य' ॥

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

प्रेति ॥ प्रगल्भते । 'गल्भ धाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) (१) ॥*॥ प्रतिभानम् । 'आत-श्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता' इति रुद्रः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रत्युत्पन्नमतेः' ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकौपीने-' (५।२।२०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सलजस्य' ॥

विलक्षो विस्मयान्विते ।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति । 'लक्ष आलोचने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विस्मयेनाश्चर्ये-णान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य' ॥

अधीरे कातरः

अधीति ॥ न धीरो धैर्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ ईपत्तरति । अच् (३।१।१३४) । 'ईपदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कदेशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः' ॥

त्रसौ भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥

त्रेति ॥ त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । 'त्रसिद्यधि-' (३।२।१४०) इति क्लुः ॥ (१) ॥*॥ विभेति । 'विमी मये' (जु० प० अ०) । 'मियः कुक्कुनौ' (३।२।१७४) । 'कुक्कुपि' (वा० ३।२।१७४) । 'भीरुरातं

त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भयशीलस्य' ॥ आशंसुराशंसितरि

आशेति ॥ आशंसते । 'आहः शसि इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसमिक्षः-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ 'तृच्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थ-प्राप्तीच्छोः' ॥

गृहयालुर्ग्रहीतरि ।

ग्रिति ॥ गृहयति । 'गृह ग्रहणे' चुरादावदन्तः । 'स्पृहि-गृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच्, 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥*॥ (गृह्णाति) । 'ग्रह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'तृच्' (३।२।१३५) । 'ग्रहोऽलिटि-' (७।२।३७) इतीदो दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणशीलस्य' ॥ अद्वालुः अद्वाया युक्ते

अेति ॥ अद्वाति । 'स्पृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अद्वालोः' ॥

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (चु० उ० से०) । आलुच् (३।२।१५८) ॥ (१) ॥*॥ (भौवादिकात्) 'लषपत-' (३।२।१५४) इत्युक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतनशीलस्य' ॥ लज्जाशीलोऽपत्रपिण्डः

लेति ॥ लज्जा शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपत्रपते । 'अलं-कृच्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लज्जा-शीलस्य' ॥

वन्दारुरभिवादके ।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुल्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'शृवन्द्योरारुः' (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ अभि-वादयति । ण्युल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्दन-शीलस्य' ॥

शरारुर्घातुको हिंसः

शेति ॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । आरुः (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'लषपत-' (३।२।१५४) इत्युक् ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिति हिंसा-याम्' (तु० प० से०) । 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः । 'हिंसा काकादनीमांस्योः त्रियां स्याद्घातुकेऽन्यच्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हिंसाशीलस्य' ॥

स्याद्वर्धिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥

येति ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अलं-कृच्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ वर्धनी तु गलन्तिका' इति हैनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्धनशीलस्य' ॥

उत्पतिष्णुस्तृप्तिता

उत्पेति ॥ उत्पत्ति । 'पत गतौ' (भ्वा० प० से०) इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ 'तृच्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वपतनशीलस्य' ॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंकृच्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ मण्डनशीलः । 'मडि भूपा-याम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुधमण्डार्येभ्यश्च' (३।२।१५१) । इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

भ्रिति ॥ भवनशीलः । 'भ्राजिस्थश्च गृहः' (३।२।१३९) चाद्भुवः ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इती-ष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ 'तृच्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भवनशीलस्य' ॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृत् वर्तने' (भ्वा० आ० से०) 'अलंकृच्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तनशीलस्य' ॥

निराकरिष्णुः क्षिप्तुः स्यात्

नीति ॥ निराकरणशीलः । इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'असि-गृधि-' (३।२।१४०) इति कृः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निराकरण-शीलस्य' ॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सेति ॥ सान्द्रो घनः स्निग्धश्चिक्कणः ॥ (१) ॥*॥ मेदन-शीलः । 'जिमिदा नेहने' (भ्वा० आ० से०) । 'भञ्ज-भास-' (३।२।१६१) इति वुरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निविड-स्निग्धस्य' ॥

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

ज्ञेति ॥ जानाति । 'तृच्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ वेदन-शीलः । 'विदिमिदि-' (३।२।१६२) ॥*॥ इति कुरच् ॥ (२) ॥*॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३।२।१६९) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्ञानशीलस्य' ॥

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

वीति ॥ विकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वौ कपलस-' (३।२।१४३) इति घिणुच् । 'विकासः स्फुटने व्यक्तौ' इति दन्त्यान्ते धरणिः । तस्मादिनिः (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥ 'स्वेषभास-' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकसनशीलस्य' ॥

१-इदं च सिद्धान्तकौमुदपुरोषेन । भाष्ये तु 'भुव इदमिति पेषश्च' इत्युपलभ्यते ॥

विस्त्वरो विस्मरः प्रसारी च विसारिणि ।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'इणञ्जि-' (३१२।१६३) इति करप् । 'ह्रस्व-' (६।१।७१)
इति तुक् ॥ (१) ॥*॥ 'स्रघस्य-' (३१२।१६०) इति
कमरच् ॥ (२) ॥*॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप-' (३१२।१४५)
इति घिनुण् ॥ (३) ॥*॥ विसरणम् । घञ् (३१३।१८) ।
विसारोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥ चत्वारि
'प्रसारिणः' ॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिधुः क्षमिता क्षमी ३१

सेति ॥ सहनशीलः । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'अलङ्कृ-' (३१२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदा-
त्तेश्व-' (३१२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ क्षमणशीलः ।
'क्षमू सहने' (दि० प० से०) । 'तृन्' (३१२।१३५) ॥ (३)
॥*॥ तिजेः क्षमायाम् । 'गुसिचिक्रियः-' (३।१।५) इति
सन् । तितिक्षणशीलः 'सनाशंस-' (३१२।१६८) इत्युः ॥
(४) ॥*॥ तृनः 'स्वरति-' (७।२।४४) इति पक्षे इट् ॥ (५)
॥*॥ 'शमित्यष्टाभ्यो-' (३१२।१४९) इति घिनुण् ॥ (६)
॥*॥ यद् 'सहनशीलस्य' ॥

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी

क्रविति ॥ क्रोधनशीलः । 'क्रुध कोपे' (दि० प० अ०) ।
'क्रुधमण्डा-' (३१२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ न मर्षण-
शीलः । युच् (३१२।१५१) ॥ (२) ॥*॥ अवश्यं कुप्यति ।
'आवश्यका-' (३१३।१७०) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'क्रोधनस्य' ॥

चण्डस्तवत्यन्तकोपनः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'चण्डस्तु यमदासेऽतिकोपने ।
तोत्रे दैत्यविशेषे च चण्डी तु शिवयोपिति । चण्डा धन-
हरीशङ्खपुण्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अत्यन्तं
कुप्यति । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३१२।१५१) इति युच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अतिक्रोधनस्य' ॥

जागरूको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जाग्र निद्राक्षये' (अ० प०
से०) । 'जागरूकः' (३१२।१६५) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३१-
२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जागरूकस्य' ॥

घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

घ्रिविति ॥ घूर्णते स्म । 'घूर्ण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । घूर्णं जाताऽस्य, इति वा ।
तारकादिः (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ प्रचल इवाचरति ।
'कर्तुः क्यट् सलोपश्च' (३।१।११) । प्रचलायते स्म ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । प्रचलया जाताऽस्य, इति वा
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संजातघूर्णस्य' ॥

अगर० ४६

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुः

स्वेति ॥ स्वपनशीलः । 'विष्वप् शये' (अ० प० अ०) ।
'स्वपितृपोर्नजिङ्' (३१२।१७२) ॥ (१) ॥*॥ शयनशीलः ।
'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'शीङश्च' (वा० ३।२।१५८)
इत्याडच् । 'शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुकुरे' इति
विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ निद्राशीलः । 'द्रा कुत्सार्यां गतौ'
(अ० प० अ०) । 'स्पृहिगृहि-' (३१२।१५८) इत्याडच् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'निद्राशीलस्य' ॥

निद्राणशयितौ समौ ।

नीति ॥ निद्राति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ।
'संयोगादेः-' (८।२।४३) इति नः ॥ (१) ॥*॥ शेते स्म ।
'शीङ्' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् (३।४।७२) क्तः । 'निद्रा
शीङ्-' (१।२।१९) इति न कित्त्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निद्रां
प्राप्तस्य' ॥

पराङ्मुखः पराचीनः

पेति ॥ पराङ्मुख्यनभिमुखो भवति । 'अङ्गु गतिपूजनयोः'
(भ्वा० प० से०) । 'ऋतिवृन्-' (३१२।५९) इति क्तिन् ।
पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'विभापात्रेः-' (५।४।८) इति
स्त्रार्थे कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विमुखस्य' ॥

स्यादवाङ्मध्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

स्येति ॥ अवाङ्मध्यधोमुखो भवति । क्तिन् (३१२।५९) ॥
(१) ॥*॥ अधो मुखं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोमुखस्य' ॥

देवानञ्चति देवश्चङ्

दयिति ॥ 'विष्वग्देवयोः-' (६।३।९२) इत्यद्रिः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'देवानुवर्तिनः' ॥

विष्वग्श्चङ् विष्वगञ्चति ।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥*॥ ('विष्वग्श्चङ्' इति) ताल-
व्यमध्यश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वतो गच्छतः' ॥

यः सहाञ्चति सञ्चङ् सः

य इति ॥ 'सहस्य सभिः' (६।३।९५) । स्त्रियां सभ्रीची ॥
(१) ॥*॥ एकं 'सहचरितस्य' ॥

स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥

स इति ॥ 'तिरस्त्यर्थलोपे' (६।३।९४) ॥ (१) ॥*॥
एकं 'वक्त्रं गच्छतः' ॥

वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां चाचि' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।-
१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (२) ॥*॥ वक्ति । 'वच भाषणे'
(अ० प० अ०) । 'तृन्' (३१२।१३५) । 'वक्ता तु पण्डिते-
ऽपि स्याद्वागिमन्यप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'वक्तुः' ॥

वागीशो वाक्पतिः समौ ।

वेति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥*॥ वाचां पतिः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पटुवचनस्य' ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्त्रि ॥ ३५ ॥

वेति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिः सवृत्तिः । 'वाग्दिव्य-
ज्ञः-' (वा० ६।३।२१) इत्यल्लुक् । तत्र पटुः ॥ (१) ॥*॥
प्रशस्ता वागस्य । 'वाचो मिनिः' (५।२।१२४) । 'वाग्मी
पटौ सुराचार्ये' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कुर्वादिषु
(ग० ४।१।१५१) 'वावदूक' शब्दपाठाद् 'वदेः' ऊकः ॥ (३)
॥*॥ अति वक्ति । साधुकारिणि 'तृत्' (३।२।१३५) । तृत्
(३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वावदूकस्य' ॥

स्याजल्पकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ।

स्येति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भा० प०
से०) । 'जल्पभिक्ष्व-' (३।२।१५५) इति पाकत् । पित्वात्
त्रियां टीप् ॥ (१) ॥*॥ बहुगर्हा वागस्य । 'आलजाटचौ
बहुभाषिणि' (५।२।१२५) । 'कुत्सायामिति वाच्यम्' (वा०
५।२।१२५) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'बहुगर्हभाषिणः' ॥

दुर्मुखे मुखरावद्मुखौ

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । 'दुर्मुखः कपिभिन्नाग-
भिदोर्ना मुखरे त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
निन्दितं मुखमस्य । 'खमुख-' (वा० ५।२।१०७) इति रः ।
'मुख' शब्दो लक्षणयाऽत्र वचनपरः ॥ (२) ॥*॥ न वदं नियमितं
मुखमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रियवादिनः' ॥

शङ्कुः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

शेति ॥ शङ्कोति । 'शङ्कु शङ्कौ' (सा० प० अ०) ।
'मूशक्यविभ्यः क्लः' (उ० ४।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रियं
वदति । 'प्रियवदो वदः खच्' (३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'प्रियवादिनः' ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्

लविति ॥ लोहनम् । 'लुह गाध्वे' इति वोपदेवः । भावे
घञ् (३।३।१८) । लोहं लति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । यद्वा, -रोहयतेर्वाहुलकादल् । कपिलिकादित्वात्
(वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहलः शङ्कुलाघायेऽव्यक्तवा-
चिनि च त्रिषु' इति विश्व(मेदिनी)-हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥
न स्फुट्य वागस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अस्पृष्टभाषितुः' ॥

गर्हवादी तु कद्वदः ।

नेति ॥ गर्हं वदति । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति
गिनिः ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वदति । 'रथवदयोश्च' (६।३-
१०२) इति कोः कद्व ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्भाषिणः' ॥

समौ कुवादकुचरौ

सेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं
चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्थन-
शीलस्य' ॥

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

स्येति ॥ असौम्यो रुक्षः स्वरो यस्य ॥ (१) ॥*॥ अप्र-
शस्तः स्वरो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकादिवद्रूक्षस्वरस्य' ॥

रवणः शब्दनः

रेति ॥ रवणशीलः । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'चलन-
शब्दार्थात्-' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ शब्दन-
शीलः । 'शब्द शब्दक्रियायाम्' (चु० उ० से०) युच् (३-
३।१४८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणशीलस्य' ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति
वदेर्गिनिः ॥ (१) ॥*॥ नान्दीं करोति वदति । 'दिवाविभा-'
(३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुति-
र्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनुपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते' इति
भरतः ॥*॥ 'नाटकादौ मङ्गलार्थं मेर्यादिवादकस्य' द्वे ॥

जडोऽज्ञे

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । डलयोरभेदः । 'इष्टं वाऽनिष्टं वा सुखदुःखं
वा न वेति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह नित्यं जडसंज्ञकः
पुरुषः', 'जडा त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूकाग्रहोपु'
इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ न जानाति । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जडमतेः' ॥

एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

एडेति ॥ एडो बधिरश्चासौ मूकश्च । ('एडमूकोऽन्य-
लिङ्गः स्याच्छेदे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी) ॥*॥ 'अने-
डमूकः' इति पाठान्तरे 'नास्त्येडमूकोऽस्मात्' इत्यर्थः ।
'त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छेदे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'भाषणश्रवणयोरनर्हस्य' ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः

त्विति ॥ तूष्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'शीले को मलो-
पश्च' (वा० ५।३।७१) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति नाणो
हस्यः, मलोपसामर्थ्यात् । अन्यथा ठमेव विदध्यात् ।—
'शीलम्' (४।४।६१) इति ठकि 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।
१४४) इति टिलोपेन सिद्धत्वात्—इति मुकुटः । तत्र ।

१—डीप्डीपोः फलाभेदं वदता स्वरकृतभेदस्यानङ्गीकृतत्वेन
पूर्वापरविरुद्धमेतत् । बहुत्र 'संशुपूर्वकत्वेन घृष्टभावस्य स्वयमप्यङ्गी'
कृतत्वादकिञ्चित्करं च ॥

कविधानस्य स्वरार्थत्वात् । ठकि उदात्तनिवृत्तिस्त्रेण मध्योदात्त-
ताप्रसङ्गाच्च । वृद्धिः (७२।११८) प्रसङ्गाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मौनशीलस्य' ॥

नग्नोऽवासा दिग्म्वरः ।

नेति ॥ नजते स्म । 'ओनजी ब्रीडे' (सु० आ० से०) ।
अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५)
इति नत्वम् । 'नग्नो वन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न वासोऽस्य ॥ (२) ॥*॥
दिगेवाम्बरं यस्य । 'दिग्म्वरः स्यात्क्षपणेऽघने तमसि शंकरे'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नग्नस्य' ॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

नीति ॥ निष्कास्यते स्म । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवकृष्यते स्म ।
'कृप विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निष्कासितस्य' ॥

अपध्वस्तस्तु धिकृतः ॥ ३९ ॥

अपेति ॥ अपध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु अधःसंसे, गतौ च'
(भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अपध्वस्तः परि-
त्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'धिकृ' इति कृतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धिकृतस्य' ॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तेति ॥ आत्तो गर्वो यस्य ॥*॥ 'आत्तगन्धः' इति
पाठान्तरम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे संवन्धे लेशगर्वयोः'
इति विश्वः । 'गन्धो गर्वो लवोऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(१) ॥*॥ अभिभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'गर्वाःरूढस्य' ॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

दापितः साधितः समौ ।

देति ॥ दाप्यते स्म । 'दाप्' (जु० उ० अ०) प्यन्तः
॥*॥ 'दायितः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'दय दाने'
(भ्वा० आ० से०) इति धातुः ॥ (१) ॥*॥ साध्यते स्म ।
'साध संसिद्धौ' (खा० प० अ०) ॥ (२) ॥*॥—द्वे 'धना-
दिकं प्रदापितस्य'—इति मुकुटः । प्रदापितस्य धनादेर्वा ॥

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ०
अ०) । क्तः (वा० ३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निरस्यते स्म ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) 'निरस्तः
प्रेषितशरे संलक्षके त्वरितोदिते । निष्कृते प्रतिहते च' इति हैमः
॥ (२) ॥*॥ प्रत्याख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प०
अ०) । चक्षिष्वादेशो वा क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
निराकारि । कृप् (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रत्याख्यातस्य' ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतः

नीति ॥ न्यकारि । क्तः (३।२।१०२) । 'निकृतं विप्र-
लब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
विप्राकारि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिरस्कृतस्य' ॥

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

वीति ॥ विप्रलभ्यते स्म । 'हुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ 'वञ्चु गतौ' (भ्वा०
प० से०) । प्यन्तः । वञ्चयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वञ्चितस्य' ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिवद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

मेति ॥ मनो हतं यस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रति हन्यते स्म ।
क्तः (३।२।१०२) । 'भवेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रतिवध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने'
(क्त्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ हन्यते
स्म । क्तः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृतमनोभङ्गस्य' ॥

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अधिक्षिप्तः प्रणिहिते कुत्सिते
भर्त्सिते त्रिषु' इति विश्व-हेमचन्द्रौ (मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥
प्रत्यक्षेऽपि । 'प्रतिक्षिप्तं वारिते स्यात्प्रेषिते पर्वकं त्रिषु'
(इति मेदिनी) । ('प्रतिक्षिप्तं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते'
इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृताक्षेपस्य' ॥

बद्धे कीलितसंयतौ ।

वेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्त्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते स्म । 'कील बन्धे'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ संयम्यते
स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'बद्धस्य' ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'आपन्नः सविपत्तौ च प्राप्तेऽपि वाच्य-
लिङ्गकः' (इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ आपदं प्राप्तः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'आपद्गस्तस्य' ॥

कांदिशीको भयहुतः ॥ ४२ ॥

केति ॥ 'कां दिशं यामि' इत्याह । 'तदाहेति माशब्दा-
दिभ्यः' (वा० ४।४।१) इति ठक् । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । मुकुटस्तु—'कदि वैकृव्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
भावघबन्तात् मत्वर्थे इनिः (५।२।११५) । कन्वी । 'शीकृ

सेचने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । शीकः क्षरणार्थत्वादश्रुपाते वर्तते । वैकृष्ययुक्तोऽश्रुपातः । कान्दि-
शीकः । तयोगाञ् ज्योत्स्नायण् (५।२।१०३)—इत्याह ॥
(१) ॥*॥ अदुद्धवत् । 'द्व गतौ' (भ्वा० प० से०) कर्तरि
क्तः (३।४।७२) । भयाद्भुतः । 'पञ्चमी-' (२।१।३७) इति
योगविभागात् समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भयेन पलायि-
तस्य' ॥

आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते

आक्षेति ॥ आक्षार्यते स्म । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प०
से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) आक्षारो मैथुनं प्रत्या-
क्रोशो जातोऽस्य इति वा । इतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥
'क्षारितः स्त्राविते क्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अभिशस्यते स्म । 'शसु हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा'
(७।२।११५) इति नेट् । 'धृषिवासी-' (७।२।११९) इति वा ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य' ॥

संकसुकोऽस्थिरे ।

समिति ॥ संकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'समि कस उक्तम्' (उ० २।२९) ।—'यूकादयः' इति कन्,
उक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ न
स्थिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चलस्वभावस्य' ॥

व्यसनातौ परक्तौ द्वौ

व्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥*॥ उपरज्यते स्म ।
'रज्ज राने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'उपरक्तो,
व्यसनातौ राहुप्रस्तेन्दुसूर्ययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'दैवमानुषपीडायुक्तस्य' ॥

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥४३॥

धीति ॥ विक्षिप्तो हस्तोऽस्य । 'विहस्तस्तु विह्वले पण्डके-
ऽकरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्याकोलति । 'कुल संस्थाने
बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोकादिभिरितिकर्तव्यता-
शून्यस्य' ॥

विह्वलो विह्वलः

वीति ॥ विह्वलते । 'ह्रुद् गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विह्वलति । 'हल चलने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'स्वाङ्गान्येव धारयितुमशक्तस्य' ॥

स्यात्तु विचशोऽरिष्टदुष्टधीः ।

स्यादिति ॥ विरुद्धं वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'विचशस्त्रिष्ववद्यात्मारिष्टदुष्टधियोरपि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अरिष्टेन दुष्टा । अरिष्टदुष्टा

धीर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आसन्नमरणलक्षणेन दूषित-
मतेः' ॥

कश्यः कशार्ह

केति ॥ कशामर्हति । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ।
'कश्यं कशार्हमययोः । अश्वमध्येऽपि' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ कशामर्हति । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ताडनार्हस्य' ॥

संनद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥४४॥

समिति ॥ संनद्धति स्म । 'णह घन्धने' (दि० उ० अ०) ।
अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । भावकान्तात् अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥ आततं यथा तथाऽयितुं शील-
मस्य । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वधोद्यतस्य' ॥

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

द्वयिति ॥ द्वेषुमर्हः । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) ।
ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षिविषयं गतः । शाक-
पार्थिवादः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वेषार्हस्य' ॥

वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

वेति ॥ वधमर्हति स्म । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ।
यद्वा,—हन्तुमर्हः । 'हनो वध च' (वा० ३।१।९७) इति यत् ॥
(१) ॥*॥ शीर्षस्य शिरसश्छेदः । तमर्हति । 'शीर्षच्छेदाद्यच्च'
(५।१।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरश्छेदार्हस्य' ॥

विष्यो विषेण यो वध्यः

वीति ॥ विषेण वध्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विषेण वध्यस्य' ॥

मुसल्यो मुसलेन यः ॥४५॥

म्विति ॥ मुसलेन वध्यः । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)
(१) ॥*॥ एकम् 'मुसलेन वध्यस्य' ॥

शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा

शीति ॥ अकृष्णं शुक्लं कर्मास्य ॥ (२) ॥*॥ शिश्विन्दे ।
'श्चिदि श्वैले' (भ्वा० आ० से०) । लिटः कानच् (३।२।
१०६) अनित्यत्वाच्च नुम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे अपापकर्मणः ।
'कृष्णकर्मा' इति पाठान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ तत्र 'क्षिता
वर्णे' (भ्वा० आ० से०) धातुः । श्वेतितुमिच्छति । 'श्वितेर्दश्च'
(उ० २।९२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो लृक् ॥ (१) ॥*॥ द्वे
'पापकर्मणः' ॥

चपलश्चिकुरः समौ ।

चेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) ।

१—वध उपलक्षणम् । यत्स्मृतिः—'अग्निदो गरदश्चैव शखपाती
(निर्ध) वनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव पडेते त्वाततायिनः' इति क्षीरस्वामी ॥

पृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् । 'चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीनेऽपि चपला तु स्यात्पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । 'चिकुरोऽहौ गृहवध्नौ केरो चक्षलशैल्योः । पक्षिवृक्षगिदोश्चापि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोपमनिश्चित्य वधादिक-माचरतः' ॥

दोपैकदृक् पुरोभागी

द्विविति ॥ दोपे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ पुरः पूर्वं भजते । 'भज सेवायाम्' । 'संपृचा-' (३।२।१४२) इति धितुण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोपैकग्राहकस्य' ॥

निकृतस्त्वनुजुः शठः ॥ ४६ ॥

नीति ॥ निःकृतति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋजु-विरुद्धः । 'नव्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । 'नलोपो नवः' (६।३।७३) ॥ (२) ॥*॥ शठति । 'शठ कैतवे च' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्ते धत्तूरकेऽपि च' इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्रा-शयस्य' ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

क्रेति ॥ कर्णे जपति । 'जप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'स्तम्बकर्णयोः-' (३।२।१३) इत्यच् । 'हलन्तात्-' (६।३।९) इत्यल्लक् ॥ (१) ॥*॥ सूचयति । 'सूच पैशुन्ये' (तु० उ० से०) दन्त्यादिरदन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'सूचकः शुनि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारे वायसेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्णेजपस्य' ॥

पिशुनो दुर्जनः खलः ।

पीति ॥ ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिमिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनच् । —वाहुलकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्त्वेतत्सूत्रास्मरणमूलिका । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोऽपि । पृक्कार्या पिशुना स्त्री स्यात्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो जनः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । खं छिद्रं लाति वा । 'खलः कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैम-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'परस्परभेदकस्य' ॥ स्वामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह ॥

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापः

त्रीति ॥ नृन् शंसति । 'शंसु हिंसायाम्' (भ्वा० प०

से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—अजन्तः—इति मुकुटोक्तं न सम्यक् । अजपवादस्याणो जागरूकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ हननशीलः । 'लपपत-' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (२) ॥*॥ कृतन्ति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽल्लः कू च' (उ० २।२।२१) इति रक्प्रत्ययो धातोः कू आदेशश्च । यत्तु मुकुटेन—कृणाति—इति विगृह्य—कृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् कू आदेशश्च, कुडो वा दूरादित्वाद् र्क दीर्घः—इत्युक्तं, तदुपयुक्तसूत्रा-स्मरणमूलकम् परस्परविरुद्धं च । 'दूरादयश्च' इति सूत्रं च नास्ति । 'क्रूरस्तु कठिने धीरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पापमस्यास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परद्रोहकारिणः' ॥

धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

ध्विति ॥ धुर्वति । 'धुर्वो हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । राहोपः (६।४।२१) । 'धूर्तं तु खण्डलवणे धूर्तां धत्तूरमायिनोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ वञ्चयति । 'वञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृह-वध्नौ च जम्बुके' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ द्वे पर-प्रतारकस्वभावस्य' ॥

अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयवालिशः ।

अज्ञ इति ॥ न जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अज्ञस्तु जटमूर्खयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मुह्यति स्म । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । गत्यर्था- (३।४।७२) इति कः । 'मूढस्तन्त्रितवालयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते । पदार्थानति-वृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) तदस्यास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) ॥ (३) ॥*॥ मुह्यति । 'मुहेः खो मूर्खे' (उ० ५।२।२२) ॥ (४) ॥*॥ विधेयं विधानम् । तस्यायमधिकारी । अविद्यावद्विषयत्वाच्छास्त्राणाम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ बलिशस्य मत्स्यवैधनस्यायम् । मूर्खत्वा-दपूज्यत्वात् । 'वालिशस्तु शिशौ मूर्खे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मूर्खस्य' ॥

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

केति ॥ कुत्सितोऽर्थः स्वामी । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तपुरुषेऽपि' (६।३।१०१) ॥ (१) ॥*॥ कृपां करोति । 'कत्तकरोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । कृप्यते । 'कृसल्युटः-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वाच्च गुणः (७।३।८६) । यद्वा, कृप्यते कृपाविषयीक्रियते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । वाहुलकात्क्युत् । ल्युटि (३।३।११३) वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणा-भावः । वाहुलकात्स्वभावः । यद्वा, 'कृप कृपायां गतौ च' (भ्वा० आ० से०) इत्यस्य वाहुलकात्संप्रसारणम् । यद्वा,—

‘कप’ इत्यत्र मतान्तरे ‘कूप’ इति पाठः । अत एव ‘कूपेः
प्यल् कृपायाम्’ इति बोपदेवः । ततो बाहुलकात् क्युन् ॥ (२)
॥*॥ क्षुणति । ‘क्षुदिर् संपेपणे’ (रु० उ० अ०) । ‘स्फायि-
तश्चि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘श्रुद्रो दरिद्रे कूपणे निवृष्टे-
ऽन्यचक्षंसयोः । श्रुद्रा व्याघ्रीनटीव्यङ्गानृहतीसरघासु च ।
चाङ्गेरिकायां हिंसायां मक्षिकामात्रवेद्ययोः’ इति हेमचन्द्रः ॥
(३) ॥*॥ किं पचति । ‘ताच्छीत्य-’ (३।२।१२९) इति
चानश् शानच् (३।२।१२४) वा । ‘अनित्यमागमशासनम्’
इति न नुम् । ‘किं क्षेपे’ (२।१।६४) इति समासः ॥ (४)
॥*॥ मितं पचति । ‘मितनखे च’ (३।२।३४) इति खच् ॥
(५) ॥*॥ यद्वा, —‘किंपचः’ ‘अनमितंपचः’ इति छेदः ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ न मितंपचोऽमितंपचः ।
तद्विज्ञोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘कूपणस्य’ ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।

नीति ॥ निर्गतं स्वमस्य । स्वाधिष्कान्तो वा ॥ (१) ॥*॥
दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वाऽस्य । ‘दुर्विधो वाच्यलिङ्गः
स्यादुर्गतेऽपि खलेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
दीयते स्म । ‘दीङ् क्षये’ (दि० आ० अ०) । ‘गत्यर्था-’ (३।
४।७२) इति कः । ‘स्वादय ओदितः’ (दि० ग० सू०) ।
‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति नत्वम् । (‘दीना स्त्री मृषिक-
स्त्रियाम् । वाच्यवदुर्गते भीते’ इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
दरिद्राति । ‘दरिद्रा दुर्गतौ’ (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ दुर्गच्छति स्म । ‘गत्यर्था-’ (३।४।
७२) इति कः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘निर्द्रव्यस्य’ ॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

वेति ॥ वननम् । ‘वनु याचने’ (त० आ० से०) । ‘सर्व-
धातुभ्य इन्’ (उ० ४।१।१८) । वनिर्याच्चा । वनिसिच्छति ।
‘नुप आत्मनः क्यच्’ (३।१।८) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥
‘वनीपकः’ इति पाठे—वनीं पाति । कः (३।२।३) ततः
संज्ञायां कन् (५।३।७५) । कुन् (उ० २।३२) वा । यत्तु
मुकुटेन—‘वनति-’ इति विगृह्य—‘वनिर्याच्चा’—इत्यु-
क्तम् । तच्चिन्त्यम् । ‘याचकः’ इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ याचति ।
‘डुयाच् याच्चायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ल्युः (३।१।
१३४) । स्वाथे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ मार्गति ।
‘मार्गं अन्वेपणे’ (चु० उ० से०) । ‘बहुलमन्यत्रापि’ (उ०
२।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ याचति । ण्वुल् (३।
१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ अर्थोऽस्यास्ति । ‘अर्थाच्चासंनिहिते’
(वा० ५।२।१३५) इतीतिः । अर्थयते । ‘अर्थं याचने’ (चु०
आ० से०) । ग्रथादिणिनिः (३।१।१३४) वा ॥ (५) ॥*॥
पञ्च ‘याचकस्य’ ॥

अहंकारवानहंयुः

अहेति ॥ अहंकारोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१)

॥*॥ अहमस्यास्ति । ‘अहम् शुभम्’ इति मान्तम् (विभक्ति-
प्रतिरूपकम्) अव्ययम् । ‘अहंशुभमोर्युस्’ (५।२।१४०) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘साहंकारस्य’ ॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

श्विति ॥ शुभमस्ति । युस् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥*॥
शुभेनान्वितः । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३१) इति समासः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘शोभनयुक्तस्य’ ॥

दिव्योपपादुका देवाः

दीति ॥ दिवि भवाः । ‘युप्रागपा-’ (४।२।१०१) इति
यत् । उपपद्यन्ते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘लपपत-
पद-’ (३।२।१५५) इत्युक्त् । ते च ते च ॥ (१) ॥*॥
नारकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा
अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका
उच्यन्ते ॥*॥ एकम् ‘देवानाम्’ ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

त्रिति ॥ ना च गौश्चाद्यौ येषाम् । आयशब्देन खराश्व-
दीनां ग्रहणम् ॥*॥ जरायोर्योर्भाशयाज्जाताः । ‘पञ्चम्याम्-’
(३।२।९८) इति जनेर्ङः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘नृगवादी-
नाम्’ ॥

खेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेदेति ॥ खेदजनकत्वादूष्मा खेदः, खेदाज्जाताः । ङः
(३।२।९८) ॥ (१) ॥*॥ कृमिश्च दंशश्चाद्यौ येषाम् । आय-
शब्देन मशकमत्कुणादिग्रहणम् ॥*॥ एकम् ‘कृमिदंशादी-
नाम्’ ॥

पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चाद्यौ येषाम् । आदिशब्देन
नक्रमत्सपिपीलिकादिग्रहः ॥*॥ अण्डे जाताः । ‘सप्तम्यां
जने-’ (३।२।९७) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘पक्षि-
सर्पादीनाम्’ ॥

इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः

उद्भीति ॥ तरुश्च गुल्मश्चाद्यौ येषाम् । आयशब्देन
तृणौषधिलतादिग्रहः ॥*॥ भुवमुद्भिन्दन्ति । ‘मिदिर् विदारणे’
(रु० उ० अ०) । ‘सत्स्-’ (३।१।६१) इति क्तिप् । उद्भिदः
॥ (१) ॥*॥ उच्यन्ते (इति शेषः) ॥*॥ एकम् ‘तरु-
गुल्मादीनाम्’ ॥

उद्भित्पर्यायानाह—

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद्भेदनमुद्भिदः ।
‘संपदादिभ्यः क्तिप्’ (वा० ३।३।१०८) । उद्भिदो जातम् ।
‘पञ्चम्याम्-’ (३।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ उद्भिन्ति ।

‘इगुपध-’ (३१११३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘उद्दि-
दाम्’ ॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुपमं साधु शोभनम् ।

कान्तं मनोरमं रुच्ये मनोर्हं मंजु मंजुलम् ॥ ५२ ॥

स्विति ॥ सु द्रियते । ‘हृद् आदरे’ (तु० आ० अ०) ।

‘ग्रहवृद्ध-’ (३१३१५८) इत्यप् । पृषोदरादिः (६३११०९) ।

यद्वा, -सु उन्नतिं चित्तं प्रवीकरोति । ‘उन्दी क्लेदने’ (रु० प०
से०) । बाहुलकादरः । शकन्धादिः (वा० ६११९४) ।

त्रिंशो गौरादित्वात् (४११४१) ङीप् ॥ (१) ॥*॥ रोचते ।

‘रुच दीप्तावभिप्रीतौ च’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इषिमदि-
मुदि-’ (उ० ११५१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ चरति चित्ते ।

‘चर गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘दृसनजिति-’ (उ० ११३)

इति गुण् । ‘चारुर्वहस्पतौ पुंसि शोभने त्वभिधेयवत्’ इति

विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य ।

‘सुविनिर्दुर्भ्यः-’ (८१३१८८) इति पत्वम् ॥ (४) ॥*॥ साप्पो-
त्यर्थम् । ‘साध संसिद्धौ’ (खा० प० अ०) । ‘कृवापा-’ (उ०

१११) इत्युण् । ‘साधुजैने सुनौ वार्षपिके सजनरम्ययोः’

इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ शोभते । ‘शुभ दीप्तौ’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘अनुदात्तेतश्च-’ (३१२१४९) इति शुच् ।

‘शोभनो योगभेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः’ (इति मेदिनी) ॥

(६) ॥*॥ कम्पते स्म । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।

कः (३१२१०२) । ‘यस्य विभापा’ (७२११५) इति नेद् ।

‘अनुनासिकस्य-’ (६१४१५) इति दीर्घः । यद्वा, -कनति स्म ।

‘कनी दीप्त्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘गत्यर्था-’ (३१४१७२)

इति कः । ‘कान्ता नार्था प्रियज्ञौ द्वौ शोभने त्रिषु ना धवे ।

लोहै च चन्द्रसूर्यायः पर्यायान्तु शिलासु च’ इति विश्व-मेदिन्यौ ॥

(७) ॥*॥ मनो रमयति । ‘रमु क्रीडायाम्’ (भ्वा० आ०
से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्य’ (३१२११) ॥*॥ ‘मनोहरम्’

इति पाठे—मनो हरति । ‘हरतेरनुद्यमने-’ (३१२१९) इत्यच् ॥

(८) ॥*॥ रोचते, रुच्यते, वा । ‘राजसूय-’ (३११११४)

इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ मनसा जानाति । ‘इगुपध-’

(३१११३५) इति कः । निवृत्तप्रेषणोऽत्र जानातिः ।—मूल-

विभुजादित्वात् (वा० ३१२१५) कः—इति मुकुटः । तत्र ।

तस्यापि कर्तरि विहितत्वेन ‘ज्ञायते’ इति विग्रहप्रदर्शनस्य

विरुद्धत्वात् । यदपि—‘मुप्सुपा-’ (२११४) इति समासः—

इति । तदपि न । ‘कर्तृकरणे-’ (२११३२) इति तत्पुरुष-

विधायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥*॥ मञ्ज्यते । ‘मञ्जि ध्वनौ’

इति सौत्रो धातुः । बाहुलकादुः ॥ (११) ॥*॥ मञ्जु मंजुत्वं

कालि । ‘आतोऽनुप-’ (३१२१३) इति कः । ‘मंजुलं च चला-

धले । रम्ये कुञ्जे मंजुलस्तु दालूहे’ इति हैमः ॥ (१२)

॥*॥ द्वादश ‘मनोरमस्य’ ॥

तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । ‘मित्र क्षरणे’ (तु० उ०

अ०) । ‘करणा-’ (३१३११७) इति ल्युट् । ‘संज्ञार्था कन’

(५१३१७५) ॥*॥ (‘आसेचनम्’) इति दीर्घादिपाठे आङ्

बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘यद्दर्शनात्तृप्तिर्न भवति

तस्य’ ॥

अभीष्टेऽभीष्टितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

अभीति ॥ अभित इष्यते स्म । ‘इषु इच्छायाम्’ (तु०
प० से०) । कः (३१२१०२) । ‘अभीत्यंभूतकथने’, ‘अभि

वीप्साभिसुखयोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यामुषिष्यते

स्म । ‘आप् व्याप्तौ’ (खा० प० अ०) । सन् (३११७) ।

‘आवृत्त्यधामीत्’ (७४१५५) । कः (३१२१०२) ॥ (२)

॥*॥ हृदयस्य प्रियम् । ‘हृदयस्य प्रियः’ (४१४९५)

इति यत् । ‘हृदयस्य हृत्तेज-’ (६३१५०) इति हृदा-

देशः । ‘हृद्यं धवलजीरे च हृत्प्रिये हृद्भवेऽपि च । वरा-

कृद्देमन्त्रे च हृद्या वृद्धाख्यभेषजे’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥

दय्यते स्म । ‘दय दानादौ’ (भ्वा० आ० से०) कः (३१२१-

१०२) ॥ (४) ॥*॥ वल्लयते, वल्लते च । ‘वल्ल संवरणे’

(भ्वा० आ० से०) । ‘रासिबल्लिभ्यां च’ (उ० ३१२२५)

इत्यभच् । ‘वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे’ इति विश्वः

(मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ प्रीणाति । ‘प्रीच् तर्पणे’ (क्या० उ०
अ०) । ‘इगुपध-’ (३१११३५) इति कः । ‘प्रियो वृद्धौ-

पथे हृद्ये धवे’ इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ पद् ‘प्रियस्य’ ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः ।

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगह्वर्णकाः समाः ॥ ५४ ॥

नीति ॥ निकृष्यते स्म । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०,
तु० उ०) । कः (३१२१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृष्यते स्म

॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।

‘अन्येभ्योऽपि-’ (३१२१७५) इति वनिप् । यद्वा, -ऋच्छतेः

‘अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते’ (उ० ५१५४) इति वज्रन्तो

निपातः । ‘अर्चो तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः’ (इति

मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रिप्यते । ‘रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिंसा-

दानेषु’ (तु० प० से०) । ‘अकर्तरि च-’ (३१३१९) इति

घञ् । यद्वा, -रिप्यतेः ‘अवद्यावमाधम-’ (उ० ५१५४) इति

अप्रत्ययान्तो निपातः । ‘रेफो रवणे पुंसि स्यादुत्सिते वाच्य-

वत् पुनः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘रेप’ इति पाठे ‘री गतिरेप-

ण्योः’ (क्या० प० अ०) । बाहुलकाद् पः । ‘रेपः स्यान्नि-

न्दिते क्रूरे’ इति विश्वः ॥ (४) ॥*॥ याप्यते । ‘या प्रापणे’

(अ० प० अ०) ण्यन्तः । ‘अचो यत्’ (३११९७) । ‘याप्यं

तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥

(५) ॥*॥ अवल्यसादात्मानम् । ‘अव रक्षणादौ’ (भ्वा०
प० से०) । ‘अवद्या-’ (उ० ५१५४) इति सूत्रेणामप्रत्ययान्तो

निपातः ॥ (६) ॥*॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे धकारः ।
 'अधमः स्याद्गर्ह ऊने' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ कुत्सितं
 पूयते । 'पूयी विशरणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३११-
 १३४) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (३१३१०९) अत्वे 'कपूयः'
 इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ कुत्सा संजाताऽस्य । तारकादिः (५१२-
 ३६) ॥ (९) ॥*॥ न उद्यते । 'अवद्यावमा-' (उ० ५१५४)
 इति निपातः ॥ (१०) ॥*॥ खेदति । 'खिट त्रासे' (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३१११३४) । 'खेटः कफे ग्रामभेदे
 चर्मण्यक्यवति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ गर्ह्यते ।
 'गर्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३११-
 १२४) ॥ (१२) ॥*॥ अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प०
 से०) । अच् (३१११३४) । कुत्सायां कन् (५१३७४) ॥
 (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'गर्ह्यस्य' ॥

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।

मेति ॥ मलोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमिला-' (५१२११४)
 इति साधुः । 'मलीमसं तु मलिने पुष्पकासीसलोहयोः'
 इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ('मदनः सिक्थके स्मरे') ।
 रौढे वसन्ते धत्तूरे मलिनं कृष्णदोषयोः । मलिनी रज-
 खलायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कुत्सितं चरति । अच्
 (३१११३४) । 'रथवदयोश्च' (६१३१०२) इति चकारात्
 'कोः कत्तत्पुरुषे-' (६१३१०९) इति योगविभागाद्वा कोः
 कत् ॥ (३) ॥*॥ मलेन दूषितम् । 'कर्तृकरणे-' (२११३२)
 इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मलिनस्य' ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूष् पवने' (भ्वा० आ० से०) ।
 'पूष् पवने' (त्र्या० उ० से०) वा । कः (३१२१०२) ।
 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ पुनाति । 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (३१२१०६)
 इतीत्रः । 'पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले । अर्घोपकरणे
 चापि पवित्रा तु नदीभिदि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मेध-
 नार्हम् । 'मेध संगमे च' (भ्वा० उ० से०) । ण्यत् (३११-
 १२४) ('मेध्यं त्रिषु शुचौ रजवचारोचनयोः स्त्रियाम्' इति
 मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पवित्रः पूतः' इति, प्राणिविषय
 उक्तम्, इह त्वप्राणिनि ॥*॥ त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

वीध्रं तु विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥

वीति ॥ वीन्धे । 'जिह्न्वी दीप्तौ' (रु० आ० से०)
 'वाविन्धेः' (उ० २१३६) इति कच् ।—'इन्धे रक्'—इति
 मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ विमल आत्मा स्वभावो यस्य ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभावनिर्मलस्य' ॥

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।

नीति ॥ निर्णियते स्म । 'णिजिर् शौचपोषणयोः'

(जु० उ० अ०), कः (३१२१०२) ॥ (१) ॥*॥
 शोध्यते स्म ॥ 'शुध शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । कः
 (३१२१०२) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते स्म । 'मृजू शुद्धौ'
 (अ० प० से०) । कः (३१२१०२) ॥ (३) ॥*॥ निष्क्रान्तं
 शोध्यमस्मात् । शोध्यान्निष्क्रान्तम्, इति वा ॥ (४) ॥*॥
 नावस्करोऽत्र ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अपनीतमलस्य' ॥

असारं फल्गु

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'विफला
 विशरणे' (भ्वा० प० से०) ॥ 'फलिपाटि-' (उ० १११८)
 इति साधुः । 'फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकेऽपि च'
 इति हैमः । 'फल्गुसारोऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलयां ती'
 इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निःसारस्य' ॥

शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

श्रिति ॥ शुने हितम् । 'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः'
 (ग० ५११२) इति यत् । 'शून्यं विन्दौ च निर्जने । शून्या
 तु नलिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उद्यते । 'वश कान्तौ'
 (अ० प० से०) 'सर्वधातुभ्य इच्' (उ० ४१११८) । 'संज्ञायां
 कन्' (५१३७५) ॥ (२) ॥*॥ तोदनम् । संपदादित्वात्
 (वा० ३१३१०८) भावे क्तिप् । तुदा व्यथया छयति । 'छो
 छेदने' (दि० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३१२१५)
 कः । तुदं छयति वा । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥
 (३) ॥*॥ रिच्यते स्म । 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' (जु० उ०
 से०) कः (३१२१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४५) ॥
 (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुच्छस्य' ॥

क्लीवे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।

मुख्यवर्यवरण्याश्च प्रवर्हानवराध्वयत् ॥ ५७ ॥

पराध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ।

क्लीति ॥ प्रदधाति । ल्युट् (३१३११३) युच् (उ० २१-
 ७८) वा । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञा-
 यामपि च क्लीवमेकत्वे तूतमे सदा' (इति मेदिनी) ॥ (१)
 ॥*॥ प्रकृष्टं मुखमस्य । 'प्रमुखं प्रथमे मुख्ये' इति हैमः ॥
 (२) ॥*॥ प्रविच्यते । 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०) ।
 घञ् (३१३१९) ॥ (३) ॥*॥ नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥
 अतिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमप् । द्रव्यप्रकर्षा-
 र्थत्वाच्चासुः । यद्वा,—उत्ताम्यति । 'तसु काङ्क्षायाम्' (दि० प०
 से०) अच् (३१११३४) । उत्ताम्यते वा । घञ् (३१३१९) ।
 'नोदात्त—' (७१३१४) इति न वृद्धिः ॥ (५) ॥*॥ मुख-
 मिव । मुखे भवो वा । शाखादित्वात् (५१३१०३) यः ॥ (६)
 ॥*॥ वर्यते । 'वर ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । 'अचो यत्'
 (३१११९७) ॥ (७) ॥*॥ त्रियते । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ०
 से०) । 'वृज एण्यः' (उ० ३१९८) ॥ (८) ॥*॥ प्रवर्हति ।
 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (९) ॥*॥

अवरस्मिन्नर्थे भवः । 'अर्धाद्यत्' (४।३।४) । 'परावराधमो-
त्तमपूर्वाच्च' (४।३।५) । न अवरार्थः । 'नञ्' (२।२।६) इति
समासः ॥ (१०) ॥*॥ परस्मिन्नर्थे भवः । यत् (४।३।५) ॥
(११) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'कञ्जेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । 'अग्रं पुरस्ता-
दुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ प्रकृष्टमग्रम् । प्राप्ते हरति ।
'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१३) ॥*॥ प्राप्ते भवः ।
'अग्राद्यत्' (४।४।११६) ॥ (१४) ॥*॥ (१५) ॥*॥ 'घञ्छौ
च' (४।४।११७) ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश
'श्रेष्ठस्य' ॥

श्रेयाश्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥

अयिति ॥ अतिशयेन प्रशस्यः । 'अतिशयने तमवि-
ष्टनौ' (५।३।५५) । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ' (५।
३।५७) । 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) । 'प्रशस्यस्य
श्रः' (५।३।६०) 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्य-
वत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठ्योरपि' इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'श्रेष्ठो वरे कुवेरे च' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्'
'कलश्च' (उ० ४।४, -५) ।—'पुषः करन्' । कपिलिकादिः (वा०
८।२।१८) —इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् । तादृशपाठाभावात् ।
असङ्कुक्षसूत्रसत्ताच्च । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ अतिशयेन सन् । तमप् (५।३।५५) । 'सत्तमः
स्यात्पूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ अतिशयेन शोभनः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अतिशोभनस्य'
॥ 'वर्षं प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाम-
मालायाम् (सत्तमस्य) । अग्रं प्राग्रहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्षप्रवर्हणम्
इति त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्ठस्य पाठादिकविंशतिरेव शोभनस्य—
इत्यन्ये ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगववर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥५९॥

स्युरिति ॥ पुमांश्चासौ गौश्च । 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।
९२) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठस्यार्थः । श्रेष्ठार्थो गोचरो
येषां ते । कश्चित् 'वाचकाः' इति पाठः ॥*॥ एते 'श्रेष्ठ-
वाचकाः' ॥

अप्राप्यं ह्ययहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

अप्रेति ॥ प्राप्याद्विचम् ॥ (१) ॥*॥ प्रधानादन्यत् ॥ (२)
॥*॥ उपसृज्यते । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कर्मणि
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रधानस्य' ॥

असर० ४७

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

वद्भोरुविपुलम्

वीति ॥ विस्तृतार्थवृत्तेर्विशन्दात् 'वेः शालश्चङ्कटचौ'
(५।२।२८) ॥ (१) ॥*॥ 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज-
यिन्यां च योषिति । नृपवृक्षमिदोः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवत्'
इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा०
आ० से०) । 'प्रथिप्रदि-' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं
च । 'पृथुर्विशाले भूपाले वाष्पिकाकृष्णजीरयोः' इति हैम-
चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ वर्हति । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
'वर्तमाने पृषद्वृहन्महत्-' (उ० २।८४) इति निपातः ॥
(३) ॥*॥ पृथुत्वमस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ।
पृथुत्वं लाति वा ॥ (५) ॥*॥ महति । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) ॥ (६) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे संचरणे च'
(भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' () इति रक् ।—
'शृद्धादयः' इति रक्—इति मुकुटः । तच्च । उज्ज्वलदत्तादा-
वदर्शनात् । डलयोरेकत्वस्सरणम् ॥ (७) ॥*॥ ऊर्णोति ।
'ऊर्णुन् आच्छादने' (अ० उ० से०) । 'महति ह्रस्वश्च' (उ०
१।३।१) इति कुप्रत्ययः नुलोपः ह्रस्वश्च ॥ (८) ॥*॥ विपो-
लति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति कः । 'विपुलः पृथुलेऽगाधे मेरुपश्चिमभूवरे'
इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'विस्तीर्णस्य' ॥

पीनपीनी न स्थूलपीवरे ।

पीति ॥ प्यायते स्म । 'ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।
२।४५) इति नत्वम् । 'प्यायः पी' (६।१।२८) ॥ (१) ॥*॥
प्यायते । 'प्यैड् वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'धाप्योः
संप्रसारणं च' (उ० ४।१।१५) इति कनिप् । स्त्रियां तु 'वनो
र च' (४।१।७) इति लीटौ ॥ (२) ॥*॥ स्थूलयति ।
'स्थूल बृंहणे' (उ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'स्थूलः पीने जडे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्यायते ।
'छित्तर-' (उ० ३।१) इति निपातः । 'पीवरः स्थूल-
कर्मयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्थूलस्य' ॥

स्तोकाल्पक्षुल्लकाः श्लक्ष्णं सूक्ष्मं दंष्ट्रं कृशं तनु ॥६१॥
स्त्रियां मात्रा त्रुटी पुंसि लचलेशकणाणवः ।

स्तविति ॥ स्तुच्यते । 'घृच प्रसादे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । स्तुयते । बाहु-
लकात् स्तुवः कः । 'स्तोकस्त्रिप्लव्ये चातके पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अत्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् पः ॥ (२) ॥*॥ क्षोदनम् ।
'क्षुदिर् संपेपणे' (क० उ० अ०) । 'संपदादिः' (वा० ३।३।
१०८) क्षुदं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'तोलि'
(८।४।६०) (भ्वा० ५५) स्वार्थे कञ् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा,—

छद्यते । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । रलयोरेक-
त्वस्मरणात् कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) वा लत्वम् ।
'क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ श्लिष्यते,
श्लिष्यति, वा । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'श्लिषे-
रञ्चोपधायाः' (उ० ३।१९) इति क्लः ॥ (४) ॥*॥ स्र्यते ।
'सूच पैशुन्ये' (जु० प० से०) । 'सूचेः स्मन्' (उ० ४।१।१७) ।
'सूक्ष्मं स्यात्कतकेऽध्यात्मे पुंस्त्रिषु चाल्पके' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ दभ्यते । 'दम्मु दम्भने' (खा० प०
से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (६) ॥*॥
हृदयते स्म । 'हृश तनूकरणे' (दि० प० से०) । '-फुल्लक्षीव-'
(८।२।५५) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे'
(त० उ० से०) । '-तनिचरि-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः
काये त्वचि स्त्री स्यात्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥
(८) ॥*॥ मीयते । 'माद् माने' (दि० आ० अ०) घृन् (उ० ४।
१।५९) । अनिलः वितां षीष् । टाप् (४।१।४) । 'मात्रं त्ववधृतौ
स्वार्थे कात्स्न्ये मात्रापरिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे
कर्णभूषणे । काले वृत्ते च' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ त्रुव्यते ।
'त्रुट छेदने' (जु० आ० से०) । 'इगुपधाक्ति' (उ० ४।
१२०) इतीन् ॥ (१०) ॥*॥ ल्यते । 'ल्व् छेदने' (त्र्या०
उ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'लवः कालभिदि
च्छिदि । विलासे रामजे लेशे तथा किञ्जल्कपक्ष्मणोः । गो-
पुच्छलोमस्त्रिषु च' इति हैमः ॥ (११) ॥*॥ लिशति । 'लिश
गतौ' (जु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । लिश्यते वा ।
घञ् (३।३।१९९) ॥ (१२) ॥*॥ कणति । 'कण निमीलने'
(जु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणो धान्यांश-
लेशयोः । कणा जीरकपिप्पल्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१३) ॥*॥
अणति, अण्यते वा । 'अण शब्दे' (भा० प० से०) ।
'अणश्च' (उ० १।८) इत्युः । 'अणुब्राह्मणयोः' इति हैमः ॥
(१४) ॥*॥ चतुर्दश 'सूक्ष्मस्य' ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

अत्येति ॥ अतिशयेनाल्पः ॥ (१) ॥*॥ 'अजादी गुण-
नन्नादेव' (५।३।५८) इतीष्टनीयसुनौ ॥ (२) ॥*॥ (३)
॥*॥ 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति कन् वा
॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनाणुः । ईयसुन् (५।३।५७) ॥ (५)
॥*॥ चत्वारि (पञ्च) 'अत्यल्पस्य' ॥

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ।

पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रभवति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति
क्ः । 'प्रभूतमुद्भूते प्राज्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रचोरति ।
'चुर स्तेये' (जु० प० से०) । चुरादीनां णिज्वैकल्पिकः ।

'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रगतं चुरायाः'
इति वा ॥ (२) ॥*॥ प्रवीयते । 'अज गतौ' (भा० प०
से०) इति वी न । -यद्वा, -प्रकर्षेणाज्यते काम्यते । 'अञ्ज
व्यत्यादौ' (रु० प० से०) । आङ्पूर्वात् 'अञ्जेः संज्ञायाम्'
(वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ दभ्रादण्यत् ।
नञ्समासः (२।२।६) ॥ (४) ॥*॥ बहून् लाति । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादे-
लायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूमि विहायसि नपुंस-
कम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ बंहते । 'बहि वृद्धौ' (भा० आ०
से०) । 'लङ्घिवंक्षोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । यत्तु—
बंहते वर्धते बहु पूर्यते । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०)
ङुः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । टिलोपेनोक्तलुपासिद्धिप्रस-
ङ्गात् । 'बहु स्यात्र्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पुरुन् हन्ति गच्छति । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति ङः । यद्वा, -पुरुन्
जहाति, जिहीते वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥
(७) ॥*॥ पिपति, पूर्यते वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प०
से०) । 'पृभिदि-' (उ० १।२३) इति कुः । यत्तु—'पूकृत-
गृध्रविभ्यः कुः' इति सूत्रं पठितं मुकुटेन । तत्र । 'कृग्रोरच'
इति पृथक्सूत्रात् । अन्यथोत्वाभावप्रसङ्गात् । 'पुरुः प्राज्ये-
ऽभिधेयवत् । पुंसि स्यादेवलोके च नृपभेदपरागयोः' इति
हैमः (मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू
च बहोः' (६।४।१५८) 'इष्टस्य चिद् च' (६।४।१५९) ।
स्वार्थे चेष्विष्ठादयः ॥ (९) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ'
(भा० आ० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति
साधुः ॥*॥ 'स्फारम्' इत्यपि पाठः । रक् (उ० २।१३) ।
'स्फारस्तु स्फरकादीनां वुद्बुदे विपुलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः
॥ (१०) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहोः'
(६।४।१५८) ॥ (११) ॥*॥ भवति । 'अदिशदिभूशुभिभ्यः
क्वि' (उ० ४।६५) 'भूरि स्यात्प्रचुरे स्वर्णे' इति हैमः ।
'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च
प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश
'बहुलस्य' ॥

परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

पेति ॥ शतात् परे । 'पञ्चमी-' (२।१।३७) इति योगविभा-
गात्समासः । राजदन्तादिः (२।२।३१) । पारस्करादित्वात्
(६।१।१५७) सुट् ॥ (१) ॥*॥ आवेन परस्सहस्राः ॥*॥
एकं 'शतात्परस्य' ॥

गणनीये तु गणयेयम् ।

गेति ॥ आर्या लङ्घः ॥*॥ गण्यते । 'गण संख्याने' (जु०
उ० से०) । अनियद् (३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्'

(३।१।९७) । संज्ञापूर्वकत्वाणिलोपाभावः । 'चिन्तिपूजे-' (३।३।१०५) इत्यङ्विधानाद्गुणाभावार्थाद्वा । अन्यथा 'अ प्र-
त्ययात्' (३।३।१०२) इत्यनन्तरं पठित्वाकारमेव विदध्यात् ।
यत्तु—'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यकारे प्राप्ते गुणाभावार्था-
दङ्विधानात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'भ्यासश्रन्यो
युच्' (३।३।१०७) इति युच् प्रत्ययस्य बाधनात् ॥ (२) ॥
॥*॥ द्वे 'गणयितुं शक्यस्य' ॥

संख्यातं गणितम्

समिति ॥ संख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प०
अ०) । चक्षिटादेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥
॥*॥ गण्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'संख्यातस्य' ॥

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि नि-
शेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ समति । 'षम वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । सर्वार्थे सर्वनाम । 'समा संवत्सरे
स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'सर्वनिवृज्य-' (उ० १।१।५३) इति साधुः । -'सर्वैः'—इति
मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा,—सर्वेति । 'पर्व गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ विशति । 'विच्
प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'अश्रुमुषि-' (उ० १।१।५२) इति
ह्रुन् । 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वे देवेषु नागरे । विश्वा-
ऽप्यतिविषयां स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ न शेषोऽस्य
॥ (४) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती वेष्टने' (रु० प० से०) ।
'कृत्यश्रभ्यां क्लः' (उ० ३।१७) । 'कृत्स्नं सर्वाम्बुक्षिपु'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ समस्यते स्म । 'असु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ निवृत्तं
खिलमस्य ॥ (७) ॥*॥ न खिलमस्य ॥ (८) ॥*॥ निष्क्रान्तं
शेषात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥
(९) ॥*॥ संगतमग्रमस्य । 'समं ग्रसते वा । 'ग्रसु अदने'
(भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (१०) ॥*॥ सह कलाभिः ॥ (११) ॥*॥ पूर्वते
स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । कर्तरि (३।३।
१७४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'पूर्णः शब्दे (शक्ते)
समग्रे ना पूरिते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पूर्वम्'
इति पाठः—इति स्वामी । पूर्वति । 'पूर्वं पूरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१२) ॥*॥ न खण्ड्यते ।
'खडि भेदने' (जु० प० से०) । घञ् ॥ (१३) ॥*॥ ऊन-
यति । 'ऊन परिहाणे' (जु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।

न ऊनम् । स्वार्थे कञ् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥*॥
चतुर्दश 'समग्रस्य' ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रम्

धेति ॥ हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)
'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे
दृढे दाढ्ये विस्तारे मुद्रेऽम्बुदे । संघे मुक्ते घनं मध्ये नृत्य-
वाद्यप्रभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतमन्तरात् ।
निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥*॥ सह अन्व्यते । 'अदि
बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'निविडस्य' ॥

पेलवं विरलं तनु ।

पेलेति ॥ पेलनम् । 'पिल भेदने' (तु० प० से०) घञ्
(३।३।१८) । पेलेऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ५।२।
१०९) इति वः ॥ (१) ॥*॥ वि राति । बाहुलकात्कलन् ॥
(२) ॥*॥ तन्यते । 'भृन्-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनु-
र्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'विरलस्य' ॥

समीपे निकटासन्नसंनिहृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽन्ययम् ६७

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । 'कृष्णपूर-' (५।४।७४)
इत्यः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) ॥ (१) ॥*॥
निबन्धम् । 'संप्रोदश्च-' (५।२।२९) इति चापने कटच् । निक-
टति वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ आसीदति स्म । 'गल्यर्था-' (३।
४।७२) इति क्तः । आसद्यते स्म, इति वा । क्तः (३।२।१०२)
॥ (३) ॥*॥ संनिहृष्यते स्म । 'कष' (भ्वा० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ समानं नीडं वासस्थानमस्य । सह
नीडेन इति ॥ (५) ॥*॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥*॥
अभ्यस्यते । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । घञ् (३।
१।१९) ॥*॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीदति । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति डः—इति दन्त्यसमाह । 'अभ्यासो-
ऽभ्यसनेऽन्तिके' इति दन्त्यान्तेषु (विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (७)
॥*॥ समाना विधाऽस्य । यद्वा,—सह विधया ॥ (८) ॥*॥
समाना मर्यादाऽस्य ॥ (९) ॥*॥ समानो वेशोऽस्य ॥ (१०)
॥*॥ उपगतः कण्ठम् । 'अलादयः-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, इति वा ॥ (११)
॥*॥ अन्तोऽस्यास्ति । ठच् (५।२।११५) । 'अन्तिकं निकटे
वाच्यलिङ्गं स्त्री शोभनौषधौ । जुह्वयां ज्येष्ठभगिन्यां च
नाट्योत्तयां कीर्त्यतेऽन्तिका' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१२) ॥*॥

१—'भ्यग्राभिपतिता हामी'—इति कन्नित्पाठः—इति पीयूष-
व्याख्या ॥

अभ्यर्चते स्म । अभ्यर्दति स्म, इति वा । 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि (३।२।१०२) कर्तरि (३।४।७२) वा क्तः । 'अभेष्टाविदूयै' (७।२।२५) इतीडभावः ॥ (१३) ॥*॥ अभिमुखमग्रमस्य ॥ (१४) ॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति तसिल् । -तसिः-इति स्वासि-मुकुटोक्तिस्तु खराना-दरामिप्रावेण ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'समीपस्य' ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ।

समीति ॥ संसज्यते स्म । 'षज सजे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न व्यवधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ पटेनान्तरम् । न पदान्तरमत्र । मुकुटस्तु—'अपदान्तरम्'—इत्याह ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संलग्नस्य' ॥

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

नेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम् । इष्टम् । (५।३।५५) । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ तमम् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिकटस्य' ॥

स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । 'दुरीणो लोपश्च' (उ० २।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकृष्यते स्म । कृषेः क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कच् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरस्य' ॥

दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरे

देति ॥ अत्यन्तं दूरम् । ईयसुन् (५।३।५७) । 'स्थूल-दूरयुच-' (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ इष्टम् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ सु अत्यन्तं दूरम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अत्यन्तदूरस्य' ॥

दीर्घमायतम् ।

दीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (ऋया० प० से०) । बाहुलकाद्वाक् ॥ (१) ॥*॥ आयम्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । आयतते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्तृतस्य' ॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

वेति ॥ वर्तते । बाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतं तलमस्य । 'निस्तलं वर्तुले चले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ वर्तते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृत्तं' (वृत्तौ) दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्धृते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वर्तुलस्य' ॥

१—वृत्तौ वर्तने यथा—'ऋतेन वृत्तं प्रवदन्ति मुख्यम्' इति ॥ २—वृत्ते यथा—'कण्डवैर्विदपी वृत्तः' इति चानेकार्थकैरवा-करकौमुदी ॥

वन्धुरं वृत्ततानतम् ॥ ६९ ॥

वेति ॥ वध्नाति । 'वन्ध वन्धने' (ऋया० प० अ०) । 'मदुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति साधुः । ('वन्धुरं मुकुटे पुंसि स्त्री चञ्चतैलकल्कयोः । वन्धूके वधिरं हंसं त्रिषु स्याद्रम्य-नम्रयोः । वन्धुरा पण्ययोपायां स्त्रियां भूम्नि च सक्तुषु' (इति मेदिनी) ॥*॥ ('वन्धूरवन्धुरौ रम्ये नम्रे, हंसं तु वन्धुरः । वन्धूके च विडङ्गे च वन्धुरा पण्ययोषिति' इति विश्वादीर्घोपधोऽपि) ॥ (१) ॥*॥ उन्नतं च तदानतं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्नतानतस्य' ॥

उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे

उच्चेति ॥ उच्चिनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । उच्चैस्त्वमस्त्यत्र वा । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा अंशवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ उन्नमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ उन्नतमग्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ उच्छ्रयति स्म । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्ध(त)प्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ तुङ्ग्यते । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'तुङ्गः पुंनगनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ पद 'उन्नतस्य' ॥

अथ वामने ।

न्यग्नीचखर्वह्रस्वाः स्युः

अथेति ॥ वामयति मदम् । 'दुवम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) नन्वादिल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ न्यद्यति । 'अश्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ऋत्विग्-' (३।२।५९) । इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ नीचैस्त्वमस्त्यत्र । अर्शआद्यचि (५।३।१२७) 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'नीचः पामरखर्वयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('खर्वं संख्यान्तरे क्लीबं नीचे वामनके त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ हसति । 'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्वाः । 'खर्वह्रस्वौ न्यग्वामनौ' इति हैम-मेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पद 'ह्रस्वस्य' ॥

अवाग्रेऽवनतानते ॥ ७० ॥

अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अवनमति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ आनमति स्म ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अघोमुखमस्य' ॥

अरालं वृजिनं जिह्वमूर्धिमत्कुञ्चितं नतम् ।

आविद्धं कुटिलं भुञ्जं वेष्टितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)

विच् (३।२।७५) । अरमालाति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) अरालाति वा । 'अरालः कुटिले सर्जरसे च सम-
दन्तिनि' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने'
(अ० आ० से०) । 'वृजेः क्विच्' (उ० २।४७) इतीनन् ।
'वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ जहाति, हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु०
प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१३८) इति
मन् । 'जिह्वस्तु कुटिले मन्दे जिह्वं तगरपादपे' इति हैमः
॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्मिः (जीपुंसयोर्वीच्यां) प्रकाशे वेग-
भङ्गयोः । वल्लसंकोचरेखायां चेदनापीडयोरपि' (इति
मेदिनी) । ऊर्मिरस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) । यवादिः
(ग० ८।२।९) ॥ (४) ॥*॥ कुचति स्म । 'कुच कौटिल्ये'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । बाहुलकात् संज्ञापूर्वक-
त्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥*॥ नमति स्म । क्तः (३।४।
७१) । 'नतं तगरपादार्थां स्यात् क्लीवं, कुटिलनम्रयोः ।
(त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ आविध्यते स्म ।
'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ।
'ग्रहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'आविद्धो
वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (७)
॥*॥ कुटि कौटिल्यं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
क्तः । कुटति वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'मिथि-
लादयश्च' (उ० १।५७) इतीलच् । 'कुटिला त्वापगायां क्ली
भुमे तु वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ भुजति
स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'गत्यर्थो-' (३।४।७२)
इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (९) ॥*॥
वेहति स्म । 'वेह चलने' (भ्वा० प० से०) 'गत्यर्थो-'
(३।४।७२) इति क्तः । 'वेह्लितं गमने क्लीवं कुटिले विधुते
त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ वक्षति । 'वक्षु गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'स्फावितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ।
'वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः' इति हैमः ॥
(११) ॥*॥ एकादश 'वक्रस्य' ॥

ऋजावजिह्मप्रगुणौ

ऋजेति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०)
'अर्जिहशि-' (उ० १।२७) इति साधुः । यत्तु—अपट्टादित्वा-
त्कुः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'अपट्टः सुपु स्थः' (उ०
१।२५) इत्यस्य प्राप्त्यभावात् । गुणाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥
मिश्रो जिह्मात् ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टा गुणा यस्य ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'अवक्रस्य' ॥

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

व्यस्ते इति ॥ व्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इति विश्वः ॥
(१) ॥*॥ भिन्नः प्रगुणात् ॥ (२) ॥*॥ आकरोति । 'कुल

संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आकुलस्य' ॥

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥

शेति ॥ शश्वद्भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
अनिलोऽव्ययानां टिलोपः, वहिषष्टिलोपवचनात् (वा० ४।२।
१।८५) ज्ञापकात् ॥*॥ अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।
६०) ठवपि । '—आद्यतिकः' (२।४।९) इति निर्देशाच्च
कादेशः (७।३।५१) ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैर्यं'
(तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क्तः ।
'ध्रुवो वटे । वसुयोगमिदोः शंभौ शङ्कावृत्तानपादजे ।
स्थिरे (निले) निश्चिते च (ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा
मूर्वाशालपण्योः स्रग्भेदे गीतभिद्यपि) इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
नित्यं भवः । 'खच् नेधुवे' (वा० ४।२।१०४) । 'नित्यं
स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ सदा भवः । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति व्युत्थुलं
(व्युत्तुयौ) ॥ (४) ॥*॥ सना भवः । 'सनातनोऽच्युते ।
पितृणामतिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे' इति हैमचन्द्रः ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'नित्यस्य' ॥

स्थालुः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९)
॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३।५७) ॥ (२)
॥*॥ ईयसुनि (५।३।५७) 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति
साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिस्थिरस्य' ॥

एकरूपतया तु यः ।

कालव्यापी स कूटस्थः

एकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति । 'घुपि स्थः' (३।२।४) इति
क्तः । 'कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'कूटस्थस्य' ॥

स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'स्थेयभास-' (३।२।१७५) इति
वरच् ॥ (१) ॥*॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अच-
रस्य' ॥

चरिणुजङ्गमचरं त्रसमिद्धं चराचरम् ।

चेति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीणुच् ॥ (१) ॥*॥ वक्रं
गच्छति । गत्यर्थानाम् 'नित्यं कौटिल्ये-' (३।१।२३) इति
यच् । साम्यादिस्तु भृशार्थ एव यच्चिच्छति । अच् (३।१।
१३४) ॥ (२) ॥*॥ चरति । अच् (३।१।१३४) 'चरोऽक्ष-
द्युतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३५)
॥ (४) ॥*॥ इङ्गति । 'इङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच्

(३१११३४) 'इङ्गः स्यादङ्गितेऽङ्गुते । ज्ञानजङ्गमयोश्चापि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६१११२) इति द्वित्वादि । 'चराचरं जङ्गमे स्यादङ्गविष्टमयोरपि' (इति हेमः) ॥ (६) ॥*॥ पद 'चरस्य' ॥

चणनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

चेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) 'चलनशब्दा-' (३१२१४८) इति युच् । 'चलनं भ्रमणे कम्पे कम्पे तु वाच्यलिङ्गकम् । चलनी वल्लवर्ध्यां वारिभेदेऽपि च क्वचित्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कम्पन-शीलम् । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्पनं न द्वयोः कम्पे कम्पे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'नमिकम्पि-' (३१२१६७) इति रः ॥ (३) ॥*॥ चलति । अच् (३१११३४) ॥ (४) ॥*॥ लोडति । 'लुड विलोडने' (भ्वा० प० से०) । कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३१११३४) । डलयोरेकत्वम् ॥ (५) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६१११२) इति द्वित्वादि ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादल्च् । 'चञ्चला तु तडिल-क्ष्योश्चञ्चलश्चपलेः कामुकेऽनिले' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तरति । आल्च् (बाहुलकात्) । 'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूडुरयोः स्त्रियाम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ परिप्लवते । 'ड्ड गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (९) ॥*॥ प्रज्ञाचण् (५१४३८) । 'पारिप्लवश्चाकुले स्याच्चञ्चले च' इति हेमः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चलस्य' ॥

अतिरिक्तः समधिकः

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने' (ह० उ० अ०) । क्तः (३१२१०२) ॥ (१) ॥*॥ सम्यगधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधिकभूतस्य' ॥

दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

द्विति ॥ दृढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ संहन्यते स्म । क्तिः (३१२१०२) । 'संहतं संगते दृढे' इति हेमः ॥ (२) 'दृढसंधानस्य' ॥

कक्खटं कठिनं कूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।

जरठं सूर्तिमन्मूर्तम्

केति ॥ कक्खति । 'कक्ख हसने' (भ्वा० प० से०) । 'अकादिभ्योऽटच्' (उ० ४१११२) ॥*॥ 'खक्खटम्' इति कवर्गद्वितीयादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कठति । 'कठ कृच्छ्र-जीवने' (भ्वा० प० से०) 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० ३१४९) इतीनच् । 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्त्वधेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्थाल्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती

छेदने' (तु० प० से०) । कृतेश्छः कृ च' (उ० २१२१) इति रक् ।—कृणाति—इति स्वाभि-मुकुटीकविग्रहस्तु चिन्त्यः । 'कूरा नृशंसघोरोष्णकठिनाः' इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ कठि-चकिभ्यामोरन्' (उ० ११६४) । 'कठोरौ पूर्णकठिनौ' इति हेमः ॥ (४) ॥*॥ नितिष्ठति । मधुरादिः (उ० ११४१) ॥ (५) ॥*॥ दहति, दंहति स्म वा । 'दह दहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दहः स्थूलवलयोः' (७१२१०) इति साधुः । 'दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे वलवत्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ जीर्यति । 'जृप् वयोहानौ' (दि० प० से०) । बाहु-लकादठच् । 'जरठः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (७) ॥*॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मतुप् (५१२१४) ॥ (८) मूर्च्छति स्म । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्रा-ययोः' (भ्वा० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३१४७२) । ('आदितश्च' (७१२१६) इति नेद) । 'न घ्याख्या-' (८१-२१५७) इति नत्वं न । 'मूर्तं स्यात्त्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्ति-मत्यपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कदि-नस्य' ॥

प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३१४७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३१२१०२) । 'प्रादहो-' (वा० ६११८९) इति वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ एधते स्म । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३१४७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रवृद्धस्य' ॥

पुराणे प्रतनप्रल्लपुरातनचिरंतनाः ।

प्विति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४१३१२३) इति व्युत्प्लौ । 'पुराणप्रोक्तेषु-' (४१३१०५) इति निर्देशानुण् न । 'अवाधकान्यपि निपातनानि' इति पक्षे भवति । 'पुराणं प्रल्लशास्त्रयोः । पुराणः षोडशापणे' (इति हेमः) ॥ (१) ॥*॥ 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा० ५१४३०) इति व्युः ॥ (२) ॥*॥ लः (वा० ५१४३०) च ॥ (३) ॥*॥ पुरा भवम् । व्युः (४१३१२३) ॥ (४) ॥*॥ चिरे भवम् । 'सायंचिरम्-' (४१-३१२३) इति व्युः, निपातनान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुरातनस्य' ॥

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि प्रोपेदरादि-त्वात् (६१११०९) नेति बोध्यम् । 'अवाधकान्यपि निपातनानि' इति तु भाष्यविरुद्धम्—इति परिभाषेन्दुशेखरे नामेशः ।
२—'नश्च पुराणे प्रादक्कन्यः । लप्-तनप्-त्वाश्च प्रत्यया वक्तव्याः' इति भाष्ये तनप्रत्ययस्यैव विधानेनात्र तद्विरोधात् व्यु-धानमसंगतम् । अत एव स्वाभि-मुकुटान्यामपि तनप्रत्यय एवाङ्गी-कृतः ॥

प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥

नूतश्च

प्रेति ॥ प्रतिनवमप्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अभिनवते । 'णुस्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ 'अवो यत्' (३।१।९७) ॥ (३) ॥*॥ नव एव । 'नवस्य नूरादेशस्त्नपतनपूलाश्च प्रत्ययाः' (वा० ५।४।३०) ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ नूयते । अप् (३।३।५७) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नूतनस्य' ॥

सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ।

स्थिति ॥ सुष्ठु कुमार्यते । 'कुमार क्रीडायाम्' चुराद्य-
दन्तः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'एरच्' (३।३।
५६) वा । यद्वा, -सुकाम्यते । 'कमेः किदुच्चोपधायाः' (उ०
३।१।३८) इत्यारन्, अत उत्वं च ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकाद-
लच्, अत उत्वं च । 'कोमलं मृदुले जले' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृदुगुणोऽस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च'
(५।२।९७) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ मृद्वते । 'मृद क्षोदे' (ऋया०
प० से०) । 'प्रथिमृदिभ्रस्जाम्-' (उ० १।२८) इति कुः
संप्रसारणं च । मृगयवादित्वात् (उ० १।३७) कुः—इति सुकुटो
व्यर्थः । 'मृद्वतीक्षणे च कोमले' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'कोमलस्य' ॥

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

अन्वेति ॥ अन्वद्यति । 'अद्यु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

१—सिद्धान्तकौमुद्यां तु—'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्' ।
बाहुलकाद्गुणः कोमलम्—इत्युक्तम् । २—ऋकारवतो धातोरुपादाने
'संप्रसारणं च' इत्युक्तिर्मवदीया व्यर्था । तस्मात् रेफवतो भौवादिक-
स्योपन्यासो युक्तः । अत एव भवजनकेनापि प्रकृतसूत्रव्याख्यायां
'त्रयाणां कुः संप्रसारणम्' इत्येवोक्तम् । ३—पीयूषाख्यव्याख्याया-
मपि अनुपदशब्दस्यैवाव्ययीभावत्वमुक्तम् । स्वामिना तु—'अन्वक्-
अन्वक्ष-अनुपद-' इत्येतन्नयमव्ययं वर्तते । क्लीबत्वं तु (अन्वक्ष-अनु-
पद=इति) द्वयोः—इत्युक्तम् । युज्यते चान्वक्शब्दस्याव्ययत्वम् ।
'अन्वग्ययौ मध्यमलोकापालः' इत्यत्र 'अन्वद्ध' इति रूपापत्तेः । 'ताम्'
इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः' (२।३।६५) इति षष्ठ्यापत्तेश्च । अव्ययत्वे तु 'न
लोकाव्यय-' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधेन 'अव्ययात्-' (२।४।८२) इति
सुपो लुका लुप्तत्वेन न काप्यनुपपत्तिः । ग्रामं यातीत्यादावानुभक्तस्य
याधात्वर्थव्यापारजन्यविलक्षणसंयोगाश्रयत्वस्य गन्वभावेन तामिलस्य
'ययौ' इत्येतत्कर्मत्वाभावात् । 'ययौ' इत्येतत्कर्म तु 'तिलयाव' इति
प्रायुक्तमेव । नहि सप्रतीचोरेकतरक्रियाकर्मत्वमेकतरस्य भवति । 'पुत्रेण
सहागतः पिता' इत्यर्थे 'पुत्रमागच्छति स पिता' इति प्रयोगाभावात् ।
गोराशोश्च 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्' (रघु० २।६) इत्यनेन
सध्यत्वप्रतिपादनात् । तत्र च 'तृतीयार्थे' इत्यनेनानोः कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञेति दिक् ।

किन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥ (२)
॥*॥ अनु गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥*॥ पदस्य
पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'पश्चादित्यर्थे' ॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अत्यादयः-' (वा०
२।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियेणानुभूयते ।
कुल्लादित्वात् (४।३।११८) लुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रिय-
ज्ञानस्य' ॥

अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

अप्रेति ॥ भिन्नं प्रत्यक्षात् ॥*॥ 'अनध्यक्षम्' इति
पाठः—इत्यन्ये । अक्षेष्वाधि । अध्यक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः (२।१।६) । अतिक्रान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रिय-
मतिक्रान्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य' ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥

अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि च ।

एकेति ॥ एकं तानयति । 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' (उ०
उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । एकस्तानो विस्तारोऽस्य,
इति वा ॥ (१) ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम्
एकस्मिन् वा अग्रमस्य ॥ (३) ॥*॥ एकमयनमस्य ॥ (४)
॥*॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥*॥
एकमग्र्यं ज्ञेयमस्य ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'एकाग्र्यः'
इति ॥ (६) ॥*॥ एकं च तदयनं च एकायनं गतः । एक-
स्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त
'एकाग्रस्य' ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते । 'उपसर्गे घोः किः'
(३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ पूर्वति । 'पूर्वे पूरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पूर्वे तु पूर्वजे । प्रागयं श्रुत-
भेदेषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पुरो भवः । 'दक्षिणापश्चा-
त्पुरसस्यक्' (४।२।९८) ॥ (३) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ
प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेरमच्' (उ० ५।६८) ।
'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)
॥ (४) ॥*॥ आदौ भवः । दिगादित्वात् (४।३।५३) यत् ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'आद्यस्य' ॥

१—प्रथमम् आदीयते गृह्यते—इति सुकुटपाठ एव साधी-
यान् । भवलिखितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थकत्वसंभवेऽपि
'दीयते' इत्यस्य 'गृह्यते' इत्यर्थकताया विना लक्षणं सर्वसुबोध-
त्वाभावात् ॥

अथाल्लियाम् ॥ ८० ॥

अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ।

अथेति ॥ अमति । 'अम गतो' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तच्, अन्तति वा । 'अति वन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्तः खलुपे निकटे प्रान्ते निश्चयनावायोः । (अवयवेऽपि)' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जघने भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । शरीरावयवत्वात् (वा० ४।३।५५) 'जघन्यं मोहने क्लीवं चरमे गर्हितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चरति । 'चर गतो' (भ्वा० प० से०) । 'चरेश्च' (उ० ५।६९) इत्यमच् ॥ (३) ॥*॥ अन्ते भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) । 'अन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ पश्चाद्भवम् । 'दक्षिणा-' (४।२।९८) इति ल्यक् ॥ (५) ॥*॥ 'अग्रादिपश्चाद्धिमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अन्त्यस्य' ॥

मोघं निरर्थकम्

मविति ॥ मुह्यन्त्यस्मिन् । 'मुह वैचित्र्ये' (दि० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ।—मुहेरचि—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'मोघो दिने निष्फले च मोघा स्यात्पाटलातरौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निष्प्रयोजनस्य' ॥

स्फुटं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्वणम् ॥ ८१ ॥

स्पेति ॥ स्पद्यते स्म । 'स्पश वाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वादान्त-' (७।२।२७) इति साधुः । मुकुटस्तु—स्पद्यते स्म—इति विग्रहीतवान् । तन्नेदप्रसङ्गे दुर्वारः ॥ (१) ॥*॥ स्फुटति । 'स्फुट विक्रसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते' व्याप्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रव्यज्यते स्म । 'अञ्जु व्यक्तयादौ' (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । प्रव्यच्यते स्म, इति वा । 'अञ्जु विशेषणे' (तु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । प्रुषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्पष्टस्य' ॥

साधारणं तु सामान्यम्

सेति ॥ सह आधारणेन । 'आग्रीध्रसाधारणादञ्-

(वा० ५।४।३६) इति स्वार्येऽञ् । त्रियां टीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥*॥ सह मानेन । समानस्य भावः । ध्वज् (५।१।१२४) । चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा० ५।१।१२४) वा स्वार्ये ण्यज् (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकसंवन्धिन एकस्य' ॥

एकाकी त्वेक एककः ।

एकेति ॥ एक एव । 'एकादाकिनिचासहाये' (५।३।५२) ॥ (१) ॥*॥ चकारात् कञ्जुक् च । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'असजातीयासहायस्य' ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥

भीति ॥ भिन्नोऽर्थो येषां ते ॥ (१) ॥*॥ अन्य एव । 'अल्पाचूतरम्' (२।२।३४) इतिवत् स्वार्ये तरप् ।—द्वयोर्निर्धारणे उतरच् (५।३।९२)—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ क्वचित् 'एकतरः' इति पाठः । तत्र 'एकाच्च प्राचाम्' (५।३।९४) इति उतरच् ॥ (२) ॥*॥ इति । 'इण्सी-' (उ० ३।३३) इति कञ् ॥ (३) ॥*॥ तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) चात् क्तिप्—इत्येके । आगमानित्यत्वात्तुर्ग वैकल्पिकः । केचित्तु चिकमेवातुवर्तयन्ति । एवं मतभेदसिद्धौ त्वत्त्वशब्दौ सर्वादपि पठितौ^१ ॥ (४) ॥*॥ अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अघ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'अन्योऽसद्वशेतरयोः' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) नरः । एः कामस्य तरः । इना कामेन तरति इति वा । अच् (३।१।१३४) । 'इतरः पामरेऽन्यस्मिन्' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भिन्नार्थकाः' ॥

उच्चावचं नैकभेदम्

उच्चेति ॥ उदक् चावाक् च । 'मयूरव्यंसकादयश्च' (२।१।७२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एको भेदोऽस्य । न एकभेदम् । सुष्ठुपा (२।१।४) इति समासः । न एको भेदोऽत्र, इति वा । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वान्मध्यमपदे नलोपाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकप्रकारस्य' ॥

उच्चण्डमविलम्बितम् ।

विति ॥ उच्चण्डनम् । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विलम्ब्यते स्म । 'लवि अवलंसने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । न विलम्बितम् ॥*॥ स्वामी—अवलम्बनम्—इति पठति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तालस्य' ॥

१—'एकतुः' इत्यपि पाठः—'शाम्बी शक्तिरेकला'—इति पीयूषव्याख्या । २ 'उत त्वः पश्यन्न ददशं वाच्यम्' इति निरुक्ते ।

१—'कृतो बहुलन्' इति भाष्यसंमतन्यासेऽधिकरणेऽप्यचः सिद्धत्वेन 'न्यदकादित्वात्कुत्वम् । भृगुः' इति वदतो भवत्जनकस्यापि संमतत्वेन कुत्वस्यापि सिद्धत्वेन च 'चिन्त्या' शब्दुक्तिरेव चिन्त्या । २—सितव्याप्तयोर्थका—'सुधांशुरोचिःस्फुटकुट्टिमेधु'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।

अरुंतुदं तु मर्मस्पृक्

अवेति ॥ अरुंषि तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'विध्वस्तोस्तुदः' (३१२।३५) इति खच् । 'अरुद्धि-पत्-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (१) ॥*॥ मर्म स्पृशति । 'स्पृश उपतापे' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके-' (३१२।५८) इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्मपीडकस्य' ॥

अवाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

अवेति ॥ न वाधाऽस्य ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रान्तमर्गलायाः । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अवाधितस्य' ॥

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ।

प्रेति ॥ प्रगतं सव्यात् । 'प्रसव्यं वाच्यलिङ्गं प्रतिकूलानु-कूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रतीपं कूलात् ॥ (२) ॥*॥ अपगतं सव्यात् । 'अपसव्यं त्रिलिङ्गं तु दक्षिणप्रति-कूलयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अपतिप्रति । 'अपटुःसुष्ठु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः । सुषामादिः (८।३।९८) 'अपष्टुः पुंसि काले च वामे स्यादन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'विरुद्धार्थस्य' ॥

वामं शरीरं सव्यं स्यात्

वेति ॥ सूयते । 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अनो यत्' (३।१।९७) । 'सव्यं वामे च दक्षिणे' इत्यजयः । 'सव्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च' इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सव्यशरीरस्य' ॥

अपसव्यं तु दक्षिणे ॥ ८४ ॥

अपेति ॥ अपक्रान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षिण-शरीरभागस्य' ॥

संकटं ना तु संवाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा, -संवाधार्थात् 'सम्'शब्दात् स्वार्थे 'संप्रोदश्च-' (५।२।९२) इति कटच् ॥ (१) ॥*॥ सम्यग् वाधन्तेऽत्र । 'वाध लोढने' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'संवाधः संकटे भौगे' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संकीर्णस्य' ॥

कलिलं गहनं समे ।

केति ॥ कलते, कल्यते, वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः'

(भ्वा० आ० से०) 'सलिललि-' (उ० १।५४) इतीलच् ॥ (१) ॥*॥ ग्राह्यते । 'ग्राह् विलोढने' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । गस्य गानस्य गतेर्वा हनम् । 'गहनं वनदुःखयोः । गहरे कलिले चापि' इति विश्व-हैमौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुष्प्रवेशस्य' ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं

समिति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) 'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे त्वभिधेय-वत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क्तः । यत्तु-शक्तिधातोस्तुल्ये 'शङ्कुलम्' तालव्यादि इति तु स्वामी— इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'संकोलति' इति स्वामिना विग्रहीतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ आकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नानाजातीयसंमिलितस्य' । यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु एतान्पूर्वपर्यायानाहुः । 'संकीर्णमृषिपत्नीनाम्' इति प्रयोगात् ॥

मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

म्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिवाप्यते स्म । 'मुण्डनार्थोऽत्र वपिः । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ द्वे 'कृतमुण्डनस्य' ॥

ग्रन्थिते संदितं दण्डम्

प्रेति ॥ ग्रथयते स्म । 'ग्रन्थ संदभे' (क्र्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ 'ग्रन्थितम्' इति पाठान्तरम् । तत्र 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः । 'ग्रन्थितं गुम्फिते क्रान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥*॥ 'गुम्फितम्' इति पाठे—'गुम्फ ग्रन्थे' (तु० प० से०) ण्यन्तः ॥ (२) ॥*॥ दण्डयते स्म । 'दण्भी ग्रन्थे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुम्फितस्य' ॥

विस्तृतं विस्तृतं ततम् ।

वीति ॥ विसरति स्म । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ विस्तीर्यते स्म । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । क्तः (३।२।

१—दक्षिणे यथा—'वामो बाहुर्मृडान्याः करकलितरणत्कंकणाली-करालो यसिन्तस्यो मुजगवलयवान्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । २—भगे योनौ यथा—'करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्तर्विलोभिते । उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । अमर० ४८

१—'सत्तैकार्थानि' इत्येके—इति पीयूषव्याख्या । २—'वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते । केशान्वपति' (इति (६।३।४५) सूत्रे) भाष्यात् । ३—'गुन्थितम्' इति कचित्—इति पीयूष-व्याख्या ।—'मवितं मर्दितम्' इति पाठे—'मृद क्षोदे' (क्र्या०)—अनेकार्थत्वात् ग्रन्थने इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

१०२) ॥ (२) ॥*॥ तन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'तत्तं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुलिङ्गस्तु सदागतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लब्धप्रसरस्य' ॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स्म वा । 'गम्यते गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२, ४।७२) । 'अन्तर्गतं विस्मृते स्यान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्मर्यते स्म । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्मृतस्य' ॥

प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

प्रेति ॥ प्राप्यते स्म । 'आपू व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'प्राप्तं लब्धे समझसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणिधीयते स्म । कः (३१२।१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थापितस्य' ॥

वेह्लितप्रेह्लिताधूतचलिताकम्पिता धुते ।

वेह्लीति ॥ वेह्यते स्म । 'वेल चलने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'वेह्लितं गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रेह्वते स्म । 'इह्वि गतौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ आधूयते स्म । 'धू विधूतने' (तु० प० से०) । 'धून् कम्पने' (क्वा० प० से०) वा । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ चलयते स्म । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आकम्प्यते स्म । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ धूयते स्म । 'धूल् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'धुतम् । ल्यके विधूते' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'ईषत्कम्पितस्य' ॥

नुत्तनुत्तास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षितेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

न्विति ॥ नुद्यते स्म । 'नुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'नुदविद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अस्सते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'अस्तः क्षिप्ते पश्चिमाद्रौ' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ निष्ठीव्यते स्म । 'छिबु निरसने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'यस्य-' (७।२।१५) इति नेट् । 'च्योः-' (६।४।१९) इत्यट् ॥ (४) ॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते'

(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ ईर्यते स्म । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'प्रेरितस्य' ॥

परिक्षिप्तं तु निवृतम्

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निवियते स्म । 'वृज् वरणे' (क्वा० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिखादिना वेष्टितस्य' ॥

मूषितं मुषितार्थकम् ।

म्विति ॥ मूष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मुष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (क्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'मूषितं हृतखण्डिते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चोरितस्य' ॥

प्रवृद्धप्रसृते

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्थार्थ-' (३।४।७२) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसृतस्य' ॥

न्यस्तनिसृष्टे

न्येति ॥ न्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निसृज्यते स्म । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्यक्तस्य' ॥

गुणितांहते ॥ ८८ ॥

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुण आमन्त्रणे' (तु० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ आहन्यते स्म । 'हृत्' (अ० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणितस्य' ॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपचीयते स्म । 'चिन् चयने' (स्वा० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'भवेदुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुष्टिं प्रापितस्य' ॥

गूढगुप्ते

ग्विति ॥ गुह्यते स्म । 'गूढ संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'गूढं रहसि गुह्ये च न द्वयोः संवृते त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुण्यते स्म । 'गुप गोप-

नादौ' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'गुप्तं गूढे ज्ञाते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतगोपनस्य' ॥

गुण्डितरूपिते ।

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुडि वेष्टने' (चु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥*॥ 'गुण्डितम्' इति पाठे—'गुडि वेष्टने' (चु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रूप्यते स्म । रूपिवेष्टनार्थोऽपठितोऽपि भ्वादौ द्रष्टव्यो भ्वादेरवृत्त-त्वात् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धूलिलितस्य' 'गुण्डालित' इति ख्यातस्य ॥

द्रुतावदीर्णे

द्रुतेति ॥ द्रूयते स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'द्रुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवधीर्यते स्म । 'दृ विदारणे' (क्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रापितद्रवीभावस्य' ॥

उद्गूर्णाद्यते

विति ॥ उद्गूर्यते स्म । 'गुरी उद्यमने' (दि० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्यम्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तोलितस्य' ॥

काचित्शिक्षियते ॥ ८९ ॥

कैति ॥ काचे धृतम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (चु० ग०) इति णिच् । कः ॥ (१) ॥*॥ एवं शिक्ष्ये धृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्ष्ये स्थापितस्य' ॥

घ्राणघ्राते

घ्रेति ॥ घ्रायते स्म । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । 'घ्राणं तु घ्रातघोणयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आघ्रातस्य' ॥

दिग्धलिप्ते

दीति ॥ दिद्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'दिग्धो विषाक्तवाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'लिप्तं मुक्त-विलिप्तयोः । विषाक्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लिप्तं' इति ख्यातस्य ॥

समुदक्तोद्धृते

सेति ॥ समुदच्यते स्म । 'अबु गतौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्ध्रियते स्म । 'हृक् हरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कः (३।२।१०२) 'उद्धृतं स्यान्निरूपितं परिमुक्तोच्चिन्तेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृपादेर्निष्कासित-जलादेः' ॥

समे ।

सेति ॥ समे इति प्रवृद्धप्रसृते इत्यादिषु अन्वेति ॥

वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्ट्यते स्म । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'वेष्टितं रुद्धे लासके करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वलयं जातमस्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा, -वलयवत् कृतम् । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ संवीयते स्म । 'व्येज् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ रुध्यते स्म । 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आव्रियते स्म । 'वृज् आवरणे' (क्वा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नद्यादिवेष्टितस्य' ॥

रुणं भुजे

र्विति ॥ रुज्यते स्म । 'रुजो भज्ने' (तु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्रस्य' ॥

अथ निश्चितक्षुण्णतशातानि तेजिते ।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'शाच्छोः-' (७।४।४१) इति वेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ क्षुण्यते स्म । 'क्षु तेजने' (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ तेज्यते स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य' ॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्कम्

स्यादिति ॥ विनशनं विनाशः । भावे षन् (३।३।१८) । उद्धृतं मुखमारम्भोऽस्य विनाशो उन्मुखम् ॥ (१) ॥*॥ पच्यते स्म । 'हुपचप् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'पचो वः' (८।२।५२) 'पक्कं परिणते नाशाभिमुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विनाशोन्मुखस्य' ॥

हीणहीनौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

हीति ॥ अहैपीव । 'ही लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ लज्जा जाताऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संजातलज्जस्य' ॥

वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ

व्रिति ॥ व्रियते स्म । 'वृज् वरणे' (क्वा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ व्र्यस्यते स्म । 'वृत्त वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दःखतीताधीतयोर्वृते' इति हैमचन्द्रः ॥

(२) ॥*॥ केचित्तु—‘वाङ्मलु वर्तने’ (दि० आ० से०) इति पठन्ति, तन्मते वाङ्मल्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘स्वयं वरादौ स्वीकृतस्य वरादेः’ ॥

संयोजित उपाहितः ।

समिति ॥ संयोज्यते स्म । ‘युजिर् योगे’ (रु० उ० अ०) ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपाधीयते । कः (३।२।१०२) । ‘दधातेहिः’ (अ० ४।४२) । ‘उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘भेलितस्य’ ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्रेति ॥ प्राप्यते । ‘आप्ल व्याप्तौ’ (स्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ गम्यते । ‘गम्ल गतौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘पोरदुपधात्’ (३।१।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समासद्यते । ‘षट् विशरणदौ’ (तु० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘आसुं शक्यस्य’ ॥

स्यन्नं रीणं स्तुतं स्तुते ॥ ९२ ॥

स्येति ॥ स्यन्वते स्म । ‘स्यन्द प्रस्रवणे’ (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । ‘रदाभ्याम्-’ (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रीयते स्म । ‘रीड् प्रस्रवणे’ (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘खादय ओदितः’ (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (२) ॥*॥ स्यूयते स्म । ‘लु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ स्यूयते स्म । ‘ष्णु प्रस्रवणे’ (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘प्रस्तुतस्य’ ॥

संगूढः स्यात्संकलितः

समिति ॥ संगृह्यते स्म । ‘गृह् संवरणे’ (भ्वा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संकल्यते स्म । ‘कल संख्याने’ (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अङ्गान्तरेणैकीकृतस्याङ्गादेः’ ॥

अवगीतः ख्यातगर्हणः ।

अवेति ॥ अवगीयते स्म । ‘गै शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । ‘घुमास्था-’ (६।४।६६) इतीत्वम् । ‘अवगीतं तु निर्वादे दृष्टगर्हितयोरपि’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ख्याता गर्हणा यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रसिद्धनिन्दस्य’ ॥

विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥

वीति ॥ विचित्रा विधा यस्य ॥ (१) ॥*॥ बहुवो विधा

यस्य ॥ (२) ॥*॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥*॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘नानारूपस्य’ ॥

अवरीणो धिकृतश्चापि

अवेति ॥ अव रीयते स्म । ‘रीड् स्रवणे’ (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ धिगकारि । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्तं स्यैव धिकृतस्यानुवादः । यद्वा, निर्मासित उक्तः, अत्र तु निन्दितमात्रे ॥*॥ द्वे ‘निन्दितमात्रस्य’ ॥

अवध्वस्तोऽवचूर्णितः ।

अवेति ॥ अवध्वस्यते स्म । ‘ध्वञ्च गतौ च’ (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । ‘अवध्वस्तं परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते’ इति विश्वः ॥*॥—‘अपध्वस्तः’ इत्यपि पाठः ॥ (१) ॥*॥ अवचूर्ण्यते स्म । ‘सत्याप-’ (३।१।२५) इति ण्यन्तात् कः (३।२।१०२) । यद्वा, ‘चूर्ण पेपे’ बुरादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्षिप्तसुधादिचूर्णस्य’ ॥

अनायासकृतं फाण्डम्

अनेति ॥ (१) ॥*॥ फण्यते स्म । ‘फण गतौ’ (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । ‘क्षुब्धस्वान्त-’ (अ० ४।१८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अनायासेन कृतस्य काथ-विशेषस्य’ ॥

स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥

स्वेति ॥ स्वन्यते स्म । ‘स्वन शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते स्म । ‘ध्वन शब्दे’ (भ्वा० प० से०) कः । (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘कृत-शब्दस्य’ ॥

वद्धे संदानितं सूतमुद्दितं संदितं सितम् ।

वेति ॥ वध्यते स्म । ‘बन्ध वन्धने’ (क्र्या० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संदान्यते स्म । ‘दान खण्डने’ (भ्वा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मूयते स्म । ‘मूळ् वन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । ॥ (३) ॥*॥ उद्धयते स्म । संघते स्म । ‘दो अवखण्डने’ (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘घटित्यति-’ (३।४।४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सीयते स्म । ‘पिञ् वन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ पट् ‘वद्धस्य’ ॥

१—‘मूर्णम्’ इति पाठे—‘मुर्व वन्धने’ (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । ‘राहोपः’ (६।४।२१) इति बलोपः । ‘हलि च’ (८।२।७७) इति दीर्घः । निष्ठानत्वम् (८।२।४२) ... इति मुकुटः । २—उद्दीयते । संदीयते इति मुकुटम् । यकि परे ‘ओतः दयति’ (७।३।७१) इति लोपस्याप्राप्तेः ।

१—‘ततो वाक्यमानासौ रामशालां न्यविशत’ इति मट्टि-इति स्वामि-मुकुटौ । इत्यमरमुद्रा ‘वृत्तन्यावृत्तौ’ इति पेठुः—इति क्षीरस्वामी । २—‘उपाहितां वक्षसि पीवरस्तनी’ इति भारविः—इति मुकुटः ॥

निष्पक्षं कथितम्

नीति ॥ तिथ्येन पक्षम् ॥ (१) ॥*॥ कथ्यते स्म ।
'कथे निष्पाके' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'साकल्येन पक्षस्य' ॥

पाके क्षीराज्यपयसां शृतम् ॥९५॥

पेति ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । क्तः
(३१२।१०२) । 'शृतं पाके' (६।१।२७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'क्षीरादिषु कृतपाकस्य' ॥

निर्वाणो मुनिवह्यादौ

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प०
अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'निर्वाणोऽवाते'
(८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो हस्ती' । 'निमग्नः'
इत्यर्थः । 'निर्वाणमस्तंगमने निवृत्तौ गजमज्जने । संगमे-
ऽप्यपवर्गे च' इति विधुः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'मुनिवह्यादौ प्रयुक्तस्य' ॥

निर्वातस्तु गतानिले ।

निर्वेति ॥ गतश्चासावनिलश्च । तस्मिन् निवहने (?) ।
पृथक् पदं वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अनिले गते सति
निर्वातस्य' ॥

पक्षं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०)
अकर्मकत्वात् । क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परि-
णामं प्राप्तस्य' ॥

गूढं हन्ने

ग्विति ॥ गूयते स्म । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) ।
क्तः (३१२।१०२) । 'दुग्धोर्दार्घ्यश्च' (वा० ८।२।४४) इति
क्त्वम् । 'ल्वादिभ्यश्च' (८।२।४४)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ।
तौदादिकत्वेनास्य ल्वादित्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ हृद्यते स्म ।
'हृद् पुरीषोत्सर्गे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गुदनिष्कासितपुरीपस्य' ॥

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

मीति ॥ मिह्यते स्म । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मूत्र्यते स्म । 'मूत्र प्रलावे'
(चु० उ० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपस्थ-
निष्कासितमूत्रस्य' ॥

पुष्टे तु पुषितम्

ग्विति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । क्तः
(३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भौवादिकस्य त्विद् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'यस्य पोषणं कृतं तस्य' ॥

सोढे क्षान्तम्

सविति ॥ सद्यते स्म । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) ।

क्तः (३१२।१०२) । 'सहिचहोरोदवर्णस्य' (६।३।११२) ॥
(१) ॥*॥ क्षम्यते स्म । 'क्षमप् सहने' (दि० प० से०) ।
क्तः (३१२।१०२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'क्षमां प्रापितस्य' ॥

उद्धान्तमुद्घते ।

उद्घेति ॥ उद्घम्यते स्म । 'उद्घम उद्घिरणे' (भ्वा० प०
से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्घम्यते स्म । 'गमू
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः' ॥

दान्तस्तु दमिते

देति ॥ दम्यते स्म । 'दसु उपशमे' (दि० प० से०)
णिजन्तः । क्तः (३१२।१०२) । 'वा दान्तशान्त-' (७।२।
२७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे
त्रिपु' (इति मेदिनी) । यत्तु मुकुटेन-अणिजन्तस्य निपातन-
मुक्तम्-। तच्चिन्त्यम् । 'वा दान्त-' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्त-
नात् । अणिजन्तस्य 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नित्य-
निषेधात् निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य' ॥

शान्तः शमिते

शेति ॥ शम्यते स्म । 'शसु उपशमे' (दि० प० से०)
ण्यन्तः । क्तः (३१२।१०२) ।—शान्तो रोगः । निवृत्त
इत्यर्थः—इति यत् केवलस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम् ।
तच्चिन्त्यम् । 'वा दान्त-' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् । 'शान्तो-
ऽतिमुक्तसयोः पुंषि त्रिपु शमान्विते । अव्ययं धारणे
शान्तम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शमनं
प्रापितस्य' ॥

प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते स्म । 'अर्थ यात्रायाम्' (चु० आ० से०) ।
क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अर्द्यते स्म । 'अर्द् गतौ
याचने च' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'अर्दितं
याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'याचितस्य' ॥

क्षस्तु क्षपिते

क्षेति ॥ क्षप्यते स्म । मारणादौ क्षा मित् । ण्यन्तः । क्तः
(३१२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बोधं प्रापितस्य' ॥

छन्नश्छादिते

छेति ॥ छाद्यते स्म । 'छद् अपचारणे' (चु० उ० से०) ।

१—'ओहाड' क्ते 'उद्धानम्' इति 'ओवे शोषणे' इत्यस्यात् क्ते
'उद्धानम्' इति वा कचित्पाठः—इति मुकुटरहस्यम् । २—पूर्व-
वणिच् । पक्षे इडभावः णिलोपः—इति पाठस्य मुकुटपुस्तकेषु स्पष्ट-
मुपलभ्यमानत्वेनेदं मुकुटखण्डनं प्रतारणापरमेव ॥

कः (३१२।१०२) । 'वा दान्त-' (७२।२७) इति साधुः ।
'छन्नं रहद्छादितयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'आच्छादितस्य' ॥

पूजितेऽञ्चितः ।

प्विति ॥ पूज्यते स्म । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) ।
कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अञ्च्यते स्म । 'अञ्चु
पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'अञ्चः
पूजायाम्' (७२।५३) इतीद् । 'नाञ्चः पूजायाम्' (६।४।३०)
इति नलोपाभावः ॥*॥ 'अर्चितः' इति पाठे—'अर्चं पूजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पूजितस्य' ॥

पूर्णस्तु पूरिते

प्विति ॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) ।
प्यन्तः । कः (३१२।१०२) । 'वा दान्त-' (७२।२७) इति
साधुः । 'पूर्णः कृत्वे पूरिते च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पूर्णस्य' ॥

क्लिष्टः क्लिशिते

क्लीति ॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिश विवाधने' (क्वा० प०
से०) । कः (३१२।१०२) । 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' (७२।५२)
इति वेद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तक्लेशस्य' ॥

अवसिते सितः ॥ ९८ ॥

अवेति ॥ अवस्यति स्म । अवसीयते स्म वा । 'पोऽन्त-
कर्मणि' (दि० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'व्यतिस्यति-'
(७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'सितस्त्ववसिते वद्धे
वर्णे सितो तु शर्करा' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समा-
प्तस्य' ॥

शुष्टुशुष्टोषिता दग्धे

प्विति ॥ शुष्यते स्म । शुष्यते स्म । 'शुषु शुषु दाहे'
(भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'यस्य-' (७२।१५)
इति नेद् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उष्यते स्म । 'उष
दाहे' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'उषितं
व्युषिते शुष्टे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ दह्यते स्म । 'दह
भस्मीकरणे' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'दग्धस्य' ॥

त्वष्टृत्वष्टौ तनूकृते ।

तेति ॥ तक्ष्यते स्म । त्वक्ष्यते स्म । 'तक्ष्ण त्वक्ष्ण तनूकरणे'
(भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ अतनुस्तनुरकारि । 'कृव्' (त० उ० से०) । कः (३१२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तनूकृतस्य' ॥

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे

वेधीति ॥ वेध्यते स्म । 'विध विधाने' (दु० प० से०)

प्यन्तः । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ छिद्यते स्म । 'छिद्र
वेधे' (चु० उ० से०) अदन्तः । कः (३१२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ विध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० से०) । कः
(३१२।१०२) । 'विद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे वाधिते त्रिषु'
इति विध्यः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विद्धस्य' ॥

विन्नविन्नौ विचारिते ॥ ९९ ॥

वीति ॥ विद्यते स्म । 'विद विचारणे' (रु० आ० अ०) ।
कः (३१२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ।
यत्तु—'विभाषा गमहन-' (७२।६८) इतीड्विकल्पात् 'यस्य
विभाषा' (७२।१५) इतीड्भावः—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र ।
अस्यानिट्त्वात् । 'विन्नं विचारिते लब्धे' इति विध्यः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'विन्नं क्लीवं धने, वाच्यलिङ्गं ख्याते
विचारिते' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विचार्यते स्म । 'चर
गतौ' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । कः (३१२।१०२) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राप्तविचारस्य' ॥

निष्प्रभे विगतारोकौ

नीति ॥ निष्कान्ता प्रभाऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ विगच्छति
स्म । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२)
इति कः । 'विगतौ वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥
रोचनम् । रोकः 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दीप्तिहीनस्य' ॥

विलीने विद्रुतद्रुतौ ।

वीति ॥ विलीयते स्म । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'स्वादय ओदितः' (दि०
ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥*॥ विद्रवति
स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२)
इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'द्रुतं त्रीप्रविलीनयोः' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वतःप्राप्तद्रवीभावस्य' ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्प्रभौ

सीति ॥ सिध्यति स्म । 'विधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'सिद्धौ व्यासादिकं
देवयोनौ निष्प्रभमुक्तयोः । निखे प्रसिद्धे' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ निर्वर्तते स्म । 'वृत्त वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । कः
(३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ निष्पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि०
आ० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सिद्धस्य' ॥

दारिते भिन्नमेदितौ ॥ १०० ॥

देति ॥ दार्यते स्म । 'दृ विदारणे' (क्वा० प० से०)
प्यन्तः । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भिद्यते स्म ।
'भिदिद् विदारणे' (रु० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ तुरादिप्यन्तः । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'भेदं प्रापितस्य' ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ।

विति ॥ ऊयते स्म । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सीव्यते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'च्छ्रोः-' (६।४।१९) इति यन्तु- 'षिवु तन्तुसंताने' दीर्घादिः । 'च्छ्रोः-' इत्युट् । वलि लोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसं-
बद्धम् । दीर्घादिवस्य बाधात् । वस्योठि कृते वलिलोपासंभ-
वाच्च । 'स्यूतिः सीवनसंतत्योः स्त्रियां स्यूतः प्रसेवके ।
(ना त्रिपूते)' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ऊयते स्म । 'वेज्
तन्तुसंताने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३)
॥*॥ संतन्यते स्म । कः (३।२।१०२) । तन्तुभिः संततम् ।
'कर्तृकरणे-' (२।१।३३) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'तन्तुसंततेः' ॥

स्यादहिते नमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचि-
तम् ॥ १०१ ॥

स्येति ॥ अर्हते स्म । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नमः कृतम् । 'नमोवरि-'
(३।१।१९) इति क्यच् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) इति यलोपः ॥ (३) ॥*॥
अपचायते स्म । 'चायु पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ अर्च्यते स्म । 'अर्च पूजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥
'चायतेश्चिः' इति विशावः ॥ (६) ॥*॥ पद 'नम-
स्कृतस्य' ॥

वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ।

वेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः-' (३।१।१९) इति
क्यच् । कः । (३।२।१०२) । 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०)
॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उपास्यते स्म । 'आस उपवेशने'
(अ० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उपचर्यते
स्म । चरेः कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'पूजितस्य' ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । कः
(३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे'
(भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ धूप्यते
स्म । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादयः-' (३।१।-
३१) इति वा आयः । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (४)
॥*॥ दूयते स्म । 'दुहु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । कः
(३।२।१०२) । 'दुग्बोर्दीर्घश्च' (वा० ८।४।४४) इति नत्वम्

॥ (५) ॥*॥ एभ्योऽकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येतान्येव रूपाणि
॥*॥ पद्य 'संतापितस्य' ॥

हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रहृष्टः प्रमुदितः प्रीतः ।

ह्रिति ॥ हर्षति स्म । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) ।
हृष्यति वा । 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । कः (३।४।७२) ।
'हृषेल्लोमसु' (७।२।२९) इति विकल्पेदृक्त्वात् 'यस्य
विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'हृष्टो रोमाश्चितेऽपि
च । जातहर्षे प्रतिहते विस्मितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी)
(१) ॥*॥ माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
कः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं
न ॥ (२) ॥*॥ तृप्यति स्म । 'तृप ग्रीणने' (दि० प०
अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ प्रहृष्टयते स्म ।
'ह्रादी बुधे च' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।४।७२)
'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'ह्रादो निष्ठायाम्'
(६।४।९५) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥ प्रमुदते स्म । 'मुद
हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।४।७२) ॥ (५) ॥*॥
प्रीयते स्म । 'प्रीद् ग्रीणने' (दि० आ० अ०) । कः (३।४।-
७२) ॥ (६) ॥*॥ पद 'प्रमुदितस्य' ॥

छिन्नं छातं लूनं कृतं दातं दितं छितं वृक्षणम् ॥ १०३ ॥

छीति ॥ छिद्यते स्म । 'छिद् द्विधीकरणे' (ण० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'छिन्नं कृते त्रिलिङ्गं स्याद्ब्रह्म्यामपि
योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ छायते स्म । 'छो
छेदने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'शाच्छोरन्यतर-
स्याम्' (७।४।४१) इतीत्वं वा ॥ (२) ॥*॥ (७) ॥*॥
लूयते स्म । 'लूनं छेदने' (ऋया० उ० से०) । कः (३।२।-
१०२) । 'त्वादिभ्यः' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (३) ॥*॥
कृत्यते स्म । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । कः (३।२।-
१०२) ॥ (४) ॥*॥ दायते स्म । 'दाप् लवने' (अ० प०
अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ दीयते स्म । 'दो अव-
खण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्य-
ति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ वृक्ष्यते स्म ।
'वोषश्च छेदने' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (८)
॥*॥ अष्टौ 'खण्डितस्य' ॥

स्वस्तं ध्वस्तं अष्टं स्कन्धं पञ्चं च्युतं गलितम् ।

स्वेति ॥ सस्यते स्म । ध्वस्यते स्म । अश्रयते स्म । 'संघु ध्वंसु
अंशु अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ स्कन्धते स्म । 'स्कन्दिद् गत्यादौ'
(भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ पद्यते

१—इदं तु न वार्तिकम् । नापि सङ्गम् । किंतु 'अपचितश्च'
(७।२।३०) इति निपातनलभ्यगिदम् ॥

१—प्रतिहते यथा—'शीतहृष्टरदनैः सवेपथुः' इत्यनेकाधर्कैर-
वाकरकौमुदी ॥ २—छाद्यते इति विग्रहस्तु न, कर्तरि भवति ।
भौवादिकत्वात्, किंतु छाद्यते इत्युचितम् ॥

स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥
(५) ॥*॥ च्युते स्म । 'च्युद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । कः
(३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ गत्यते स्म । 'गल अदने' (चु०
उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ एभ्यो 'गल्य-
र्थकर्मक-' (३१४।७२) इति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि
॥*॥ सप्त 'च्युतस्य' ॥

लब्धं प्राप्तं विभ्रं भावितमासादितं च भूतं च ॥१०४॥

लेति ॥ लभ्यते स्म । 'लुलभ् प्राप्तौ' (भ्वा० आ०
अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्राप्यते स्म । 'आप्
व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
विद्यते स्म । 'विद् लभे' (तु० उ० अ०) । कः (३१२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ भाव्यते स्म । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ०
से०) । 'आवृषाद्वा' (चु० ग० सू०) इति णिजन्तः । कः
(३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (६) ॥*॥ आसाद्यते स्म ।
'पद्ल विहारणादौ' (तु० प० अ०) ण्यन्तः । कः (३१२।
१०२) ॥ (५) ॥*॥ पद 'प्राप्तस्य' ॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वयिति ॥ अन्वेष्यते स्म । 'एप् गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'इषिः' (दि० प० से०) ण्यन्तो वा । कः (३१२।
१०२) ॥ (१) ॥*॥ गवेष्यते स्म । 'गवेप मार्गणे' (चु०
उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अन्विष्यते स्म ।
'इप् इच्छायाम्' (तु० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३)
॥*॥ मार्ग्यते स्म । 'मार्ग अन्वेपणे' (चु० उ० से०) । कः
(३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ मृग्यते स्म । 'मृग अन्वेपणे'
(चु० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'गवेषितस्य' ॥

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ।
॥ १०५ ॥

आर्द्रमिति ॥ अर्धते स्म । 'अर्द् गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'अर्देर्दार्धश्च' (उ० २।१८) इति रक् । 'आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्या-
त्त्रियां क्लिन्नेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ।—उपसर्गाद्वातेर्दः ।
पूर्वपदस्य नैरुक्तो रेफः । आङ्पूर्वादर्दः (आ अर्धते इति
विग्रहे) 'स्फायितवि-' इति रक्ति वा आर्द्रम्—इति मुकुटस्तूक-
सूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ सहार्द्रत्वेन ॥ (२) ॥*॥
क्लियति स्म । 'क्लिद् आर्द्राभावे' (दि० प० से०) । अकर्मक-
त्वात् कर्तरि कः (३१४।७२) ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति स्म ।
स्तिम्यति स्म । 'तिम घ्रीम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) ।
अकर्मकत्वात् कर्तरि कः (३१४।७२) । 'स्तिमितस्वरले क्लिन्ने'
इति रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ समुन्नति स्म । 'उन्दी

क्लेदने' (रु० प० से०) । अकर्मकत्वात् कः (३१४।७२) ।
'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (६) ॥*॥ (७)
॥*॥ सप्त 'क्लिन्नस्य' ॥

त्राणं त्राते रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ।

त्रेति ॥ त्रायते स्म । 'त्रैद् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ।
कः (३१२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ।
'त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमाणौषधावपि' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ रक्ष्यते स्म । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प०
से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव्यते स्म । 'अव
रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ गोपाय्यते स्म । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'आया-
दय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । कः (३१२।१०२)
(५) ॥*॥ गुप्यते स्म । कः (३१२।१०२) । 'गुप्तं गूढं भाते'
इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ पद 'रक्षितस्य' ॥

अवगणितमवमतावशाते अवमानितं च परिभूते ।

॥ १०६ ॥

अवेति ॥ अवगण्यते स्म । 'गण संख्याने' (चु० उ०
से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवमन्यते स्म ।
'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ अवज्ञायते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव-
मान्यते स्म । 'मान पूजयाम्' (भ्वा० आ० से०) । कः
(३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ परिभूयते स्म । कः (३१२।१०२)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अवमानितस्य' ॥

त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्क्षुद्रम् ।

त्येति ॥ त्यज्यते स्म । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) ।
कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ हीयते स्म । 'ओहाक् त्यागे'
(तु० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'धुमास्या-' (६।४।६६)
इतीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ विधूयते स्म । 'धून् कम्पने' (स्वा०
उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ समुज्झ्यते स्म ।
'उज्झ उत्सर्गे' (तु० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ धूयते स्म । 'धू विधूयने' (तु० प० से०) । कः (३१-
२।१०२) । 'धूतौ कम्पितमर्स्सितौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (५)
॥*॥ उत्क्षुज्यते स्म । 'क्षज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कः
(३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ पद 'उत्क्षुद्रस्य' ॥

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपि-
तम् ॥ १०७ ॥

उक्तमिति ॥ उच्यते स्म । 'वच परिभाषणे' (अ० प०
अ०) । वृत्तो वचिः वा । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥
भाष्यते स्म । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । कः
(३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्यते स्म । 'वद व्यक्तायां
वाचि' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥

जल्प्यते स्म । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिष्ठ आदेशो वा । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अभिधीयते स्म । कः (३१२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (६) ॥*॥ लप्यते स्म, 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) कः (३१२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'उक्तस्य' ॥

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।
विविति ॥ बुध्यते स्म । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भ्वादिः सेदकः ॥ (२) ॥*॥ मन्यते स्म । 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निषेधस्यानित्यत्वादित् । तदनित्यत्वे च 'कृती छेदने' (तु० प० से०) इतीदित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा 'सेऽसिचि-' (७।२।५७) इति वैट्कृत्वात्सिद्धे किं तेन । यद्वा, 'मन च' इति भ्वादिः 'मनित्'—योपदेवः पठति । स सेद ॥ (३) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अवसीयते स्म । 'पो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ अवगम्यते स्म । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अवगतस्य' ॥

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥१०८॥
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

विति ॥ ऊरी क्रियते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उररी क्रियते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अनङ्गमङ्गमकारि । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ आश्रूयते स्म । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिज्ञायते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ संगीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) कः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । कः (३१२।१०२) । ('विदितं बुधिताश्रुतयोः' इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ संश्रूयते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ समाधीयते स्म । कः (३१२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (९) ॥*॥ उपश्रूयते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ उपगम्यते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'अङ्गीकृतस्य' ॥

ईलितशस्तपणाधितपनाधितप्रणुतपणितपनितानि
॥ १०९ ॥

अपि गीर्णवर्णितामिष्टतेडितानि स्तुतार्थानि ।

ईलीति ॥ ईज्यते स्म । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) ।

कः (३१२।१०२) । उलयोरैक्याद्वा लः ॥ (१) ॥*॥ (११) ॥*॥ शस्यते स्म । 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पणाप्यते स्म । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (६) ॥*॥ पनाप्यते स्म । 'पन च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (७) ॥*॥ प्रणूयते स्म । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ गीर्यते स्म । 'गृ शब्दे' (व्या० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ वर्ण्यते स्म । 'वर्ण वर्णकियाविस्तारगुणवचनेषु' (चु० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (९) ॥*॥ अभिष्टूयते स्म । 'ष्टु स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ स्तुतमर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'स्तुतार्थानि' ॥

भक्षितचर्वितलितप्रत्यवसितगिलितखादित-
प्सातम् ॥११०॥
अभ्यवहृतान्नजग्धप्रस्तगलस्ताशितं भुक्ते ।

भेति ॥ भक्ष्यते स्म । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ चर्व्यते स्म । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥*॥ क्वचित्तु 'लीढम्' इति पाठः । तत्र 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) घातुः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यवसीयते स्म । 'पो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥—गीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लत्वम्—इति खामी । तत्र । 'श्र्युकः किति' (७।२।११) इतीप्तिषेधप्रसङ्गात् । गरणम् । गिलिः । 'इकृप्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अचि-' (८।२।२१) इति वा लत्वम् । गिलिर्जाताऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (५) ॥*॥ खाद्यते स्म । 'खाह भक्षणे' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ प्सायते स्म । 'प्सा भक्षणे' (अ० प० अ०) ॥ (७) ॥*॥ अभ्यवहियते स्म । कः (३१२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अद्यते स्म । कः (३१२।१०२) । 'अदोऽनचे' (३।२।६८) इति ज्ञापकाज्-निघर्वा ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ ग्रस्यते स्म । ग्लस्यते स्म । 'प्रधु ग्लसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ (१२) ॥*॥ अशयते स्म । 'अश भोजने' (व्या० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१३) ॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'खादितस्य' ॥

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठचरिष्ठस्थविष्ठवंहिष्ठाः ॥ १११ ॥

क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरवहुप्रकर्षार्थाः ।

क्षेपीति ॥ अतिशयेन क्षिप्रः । इष्टम् (५।३।१५५) ।

‘स्थूलदूर-’ (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन क्षुद्रः । पूर्ववत् (५।३।१५५) (६।४।१५६) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन प्रियः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन उरुः । पूर्ववत् (६।४।१५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थूलः । ‘स्थूलदूर-’ (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन बहुलः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ‘पीवर’ इति पाठस्त्वयुक्तः । छन्दोभङ्गात् । ‘पीच’ इति पाठे नान्तो युक्तः ॥*॥ क्षेपिष्ठादीनां क्षिप्रादिभिर्मयथासंख्यं ज्ञेयम् ॥*॥ एकैकम् ‘क्षिप्रादीनाम्’ ॥

साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥
चाढव्यायतचहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ।

सेति ॥ अतिशयेन वाढः । इष्टम् (५।३।१५५) । ‘अन्तिकवाढयोर्नैदसाधौ’ (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन दीर्घः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । पूर्ववत् (६।४।१५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन गुरुः । पूर्ववत् (६।४।१५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन ह्रस्वः । ‘स्थूल-’ (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन वृन्दारकः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ साधिष्ठादीनां वाढादिभिर्मयथासंख्यं बोध्यम् ॥*॥ एकैकम् ‘वाढादीनाम्’ ॥

इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णं लिङ्गमुच्येत् ।

प्रेति ॥ संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्चार्थत्वात्संकीर्णं वर्गे प्रकृत्यर्थदिभिर्लिङ्गमूहेत । यथा ‘अपरस्परः’ । अयं हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः । अस्य च ‘परवलिङ्गम्-’ (२।४।२६) इत्यतिदेशात् परशब्दस्येव लिङ्गं भवति । परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्त्रिलिङ्गत्वम् । न च ‘द्वन्द्वे च’ (१।१।३१) इति निषेधः । तस्य समुदायविषयत्वेनावयवविषयत्वाभावात् । यत्तु—अयं हि विभक्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः—इति मुकुटनोक्तम् । तत्र । एवं सति सर्वत्र प्रकृत्यर्थेनैव लिङ्गनिर्णये प्रत्ययार्थेन लिङ्गनिर्णयविधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः । त्रियां किनो विधानात् । विधूनम् । नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपभेदादिग्रहः । रूपभेदेन कर्मादेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण डिम्बादेः पुंस्त्वादि । यद्वा,—भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सति अत्र वर्गे वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थवैलिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाणमपि लिङ्गमुच्येत्त्वेनेहोक्तम् ॥

कर्म क्रिया

केति ॥ क्रियते । क्रूरो भावे कर्मणि च मनिन् (उ० ४।-१४५) । ‘कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुनपुंसकयोर्मतम्’ इति

रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ ‘-श च’ (३।३।१००) । ‘रिक् शयल्लङ्क्षु’ (७।४।२८) । ‘अचि श्रु-’ (६।४।७७) इतीयङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्रियायाः’ ॥

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्परः ॥ ११ ॥

तेति ॥ तत्सातत्ये=क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये ॥*॥ ‘अपरे च परे च’ इति द्वन्द्वः । ‘अपरस्परः क्रियासातत्ये’ (६।१।१४४) इति सुणिनपात्यते । क्रियासातत्ये ‘अपरस्परं गच्छन्ति’ । ‘निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीमिरपरस्परम्’ इति भागुरिः । क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम् । ‘अपरस्परः सार्थाः द्वियथागच्छन्ति’ । ‘अपरस्परानि कुलानि’ ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘नैरन्तर्येण क्रियायाः क्रियावतश्च’ ॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गश्च, तौ वक्तुः । वचने कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ पारस्य अयनम् । ‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३) इति णत्वम् ।—क्रीयलिङ्गमेव—इत्येके ॥*॥ ‘परायणम्’ इति वा पाठः । परमयनम् । ‘आश्रये तत्पराभीष्टे परायणपदं विदुः’ इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ तोतोर्ति । ‘तुर त्वरणे’ (जु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । तुरस्यायनम् । यत्तु—त्वरणम्, तुरणं वा । तः तुरा आसमन्तादयनम्—इति स्वामि-मुकुटोवाहृतुः । तत्र । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदान्तत्वेन ‘वोरुपधायाः-’ (८।२।७६) इति दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘साकल्यासङ्गवचनयोः’ ॥

यदृच्छा स्वैरिता

येति ॥ ऋच्छनम् । ऋच्छा । ‘ऋच्छ गत्यादौ’ (जु० प० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा । ‘विशेषणम्-’ (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ खेनेरितुं शीलमस्य । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः । स्वैरिणो भावः । ‘तस्य भावः-’ (५।१।११९) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वातन्त्र्यस्य’ ॥

हेतुशून्या त्वास्था विलक्षणम् ॥ २ ॥

हयिति ॥ हेतुना कारणेन शून्या आस्था स्थितिः ॥*॥ विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । ‘विलक्षणं मतं स्थानं यद्वे-
त्रिप्रयोजनम्’ इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘हेतु-
शून्यास्थायाः’ ॥

१—‘रत्नपारायणं नाम लङ्घ्यं मम मैथिली’ इति महिः—इति मुकुटः । २—यथाक्रमं साकल्यवचनं पारायणम् । आसङ्गवचनं परायणम् इति मुकुटग्रन्थतः ‘तुरायण’शब्दस्य तत्रोद्देशाभावध्वननेन तन्नामलेखनमसंगतमेव । अत एव पीयूषव्याख्यायामपि—कचि-
त्परायणस्थाने तुरायणम् इतीच्छन्ति । अजहङ्गि । ‘अथ मोहपरा-
यणा सती’ इति दर्शनात्त्रिपुः इति कश्चित्—इत्युक्तम् ॥

शमथस्तु शमः शान्तिः

शेति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमादिभ्योऽथच्' ॥ (१) ॥*॥ 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेशः' (७।४।३४) इति वृद्धभावः ॥ (२) ॥*॥ 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कामक्रोधाद्यभावस्य' ॥

दान्तिस्तु दमथो दमः ।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । (पूर्ववत् प्रक्रिया) ॥ त्रीणि 'तपःक्लेशसहनस्य' ॥

अवदानं कर्मवृत्तं

अवेति ॥ 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११४) ॥*॥ क्वचित् 'अपदानम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ वर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तकर्मणः' ॥

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

क्रेति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ।—हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा,—काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरस्त्री-हस्त्यश्वादेर्वा, दानम् ॥ (१) ॥*॥ प्रविश्यते । 'वृज् वरणे' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रवारणं महादानम्' इति त्रिकाण्डशेषः । ('प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काम्यदानस्य' ॥

वशक्रिया संवैननं

वेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृज् श च' (३।३।१००) ॥ (१) ॥*॥ संपूर्णः 'वन्तु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणाथः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वशीकरणस्य' ॥

मूलकर्म तु काम्येणम् ।

स्मिति ॥ औपध्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥*॥ कर्मैव । 'तद्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५।४।३६) । ('काम्येणं मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'औपध्यानां मूलैरुच्चाटनादिकर्मणः' 'काम्येण' इति ख्यातस्य ॥

१—इदं तु सूत्रं नोपलभ्यते । सिद्धान्तकौमुद्यामपि 'शीदृशपि' (उ० ३।२।१३) इति सूत्रव्याख्यायाम्—वाहुलकाच्छमिदमिभ्याम्—इत्युक्तम् ॥ २—'प्रवारणम्' दन्तोष्ठव्यमध्यम् । 'प्रचारणम्' चवर्गाद्यमध्यं वा—इति पीयूषाख्यव्याख्या । ३—'संवदनम्' तृतीयस्तवर्गपञ्चमः 'संवपनम्' पवर्गाद्यः, इत्येके । 'संवदनम् तवर्गवृत्तीयः' इत्यपरे । 'जयश्रियः संवदनं पतस्तत्' इति मणौ रघुवंशः—इति मुकुट-पीयूषौ ।

विधूननं विधुवनं

वीति ॥ 'धूज् कम्पने' चुरादिः । 'धूज्प्रीनोः' (वा० ७।३।३७) इति जुक् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'धूविधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'गाड्कुटादिभ्यः' (१।२।११) इति टित्वाङ्गुणाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्पनस्य' ॥

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तेति ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीज् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । स्वार्थेऽण्यन्ताङ्गु (वा० ७।३।३७) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रीणनस्य' ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि ।

पेति ॥ पर्यापनं पर्याप्नोतिस्त्राणार्थः । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैष्ट् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् ॥*॥ क्वचित् 'हस्तधारणम्' इति पाठः । ग्रहरोधतस्य हस्तस्य धारणं रोधः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मारणोद्यतनिवारणस्य' ॥

सेवनं सीवनं स्यूतिः

सयिति ॥ 'षिषु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ पृष्ठोदरादित्वात् (६।३।१०९) वा दीर्घः ।—छिविसिष्योर्वा दीर्घः—इति खामी ।—'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । वचनाभावात् । पूर्वपदत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'चङ्घोः' इति पाठस्तु न्याय्यः ॥*॥ त्रीणि 'सूचीक्रियायाः' ॥

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

वीति ॥ विदरणम् । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु—'ग्रहवृह' (३।३।५८) इत्यप्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'दृ आदरे' (तु० आ० अ०) इति ह्रस्वस्यैव ग्रहणात् । 'दृ विदारणे' इत्यस्य स्वयमुपन्यस्तत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) कृटादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'भिदिर विदारणे' (रु० उ० अ०) भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्विधाभावस्य' ॥

आक्रोशनमभीषद्भः

आकविति ॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'पञ्च सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शापस्य' ॥

१—इदमसंगतम् । गौ परे तु विधानेन पृथन्ताङ्गुको विधानाभावात् ॥

संवेदो वेदना न ना ।

समिति ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । घञ् (३१३-१८) ॥ (१) ॥*॥ 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' जुरादिः 'ण्यास-' (३१३१०७) इति युच् । यद्वा, -'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'घट्टिचन्दिदिभ्यश्च' (वा० ३१३१०७) इति 'युच्' । 'ल्युट् च' (३१३११५) इति ल्युटि क्त्वम् । (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

संमूर्च्छनमभिव्याप्तिः

समिति ॥ 'मुच्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिव्यापनम् । 'आप् व्याप्ता' (स्वा० प० अ०) । 'क्लिन्नावादिभ्यः' (वा० ३१३-९४) इति क्त्वा । (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोव्याप्तेः' ॥

याज्ञा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

येति ॥ याचनम् । 'द्वयाच् याज्ञायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'यजयाच-' (३१३१९०) इति नट् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणम् । 'भिक्ष याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'गुरोश्च-' (३१३१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'अर्थ याज्ञायाम्' (जुरादिः से०) 'ण्यास-' (३१३१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) स्वार्थेण्यन्तः । युच् (३१-३१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'याज्ञायाः' ॥

वर्धनं छेदने

वेति ॥ 'वर्ध छेदनपूरणयोः' (जु० प० से०) । ल्युट् (३१३११५) । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ' इति दन्तोष्वादावजयः ॥ (१) ॥*॥ 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्तनस्य' ॥

अथ द्वे आनन्दनसभाजने ।

आप्रच्छन्नम्

अथेति ॥ 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३१३११५) ॥*॥ 'आमन्त्रणम्' इति कचित्पाठः । तत्र 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ 'सभाज प्रीतिदर्शनयोः' (जु० उ० से०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तु० प० अ०) । आहपूर्वः प्रच्छिरानन्दनार्थः । ल्युट् (३१३११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आलिङ्गनकुशलप्रश्नादिनानन्दनस्य' ॥

अथान्नायः संप्रदायः

अथेति ॥ आन्नानम् । 'न्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३१३१८) 'आतः-' (७३१३३) इति युक् ॥ (१) ॥*॥ संप्रदानम् । 'दाब्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३१३-

१८) । युक् (७३१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुरुपरम्परा-गतसदुपदेशस्य' ॥

- क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

क्षेति ॥ क्षयणम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीप् हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'विद्धिदादिभ्योऽङ्' (३१३१०४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपचयस्य' ॥

ग्रहे ग्राहः

ग्रेति ॥ ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'ग्रहवृट्-' (३१३१५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थेण्यन्तादच् (३१३१५६) । घञ् (३१३१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रह-णस्य' ॥

वशः कान्तौ

वेति ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'वशिरण्योः-' (वा० ३१३१५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'आयादयः-' (३१३१३१) इति णिच्भावे क्त्वा (३१३१४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इच्छायाः' ॥

रक्षणस्त्राणे

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'यजयाच-' (३१३१९०) इति नट् ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैट् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्ष-णस्य' ॥

रणः कणे ।

रेति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशि-रण्योः-' (वा० ३१३१५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणो वीणायाम्-' (३१३१६५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणस्य' ॥

व्यधो वेधे

व्येति ॥ व्यधनम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'व्यधजपोः-' (३१३१६१) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेधनस्य' ॥

पचा पाके

पेति ॥ पचनम् । 'दुपचप् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । पित्वाद्ङ् (३१३१०४) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पचनस्य' ॥

हवो हतौ

हेति ॥ हानम् । 'हिव् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३१३१७५) इत्यप्, संप्रसारणं च ॥ (१) ॥*॥ -क्त्वा (३१३१४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आह्व-नस्य' ॥

१-मुकुटेन तु 'प्रीतिसेवनयोः' इति पाठो धृतः । स्वामिना तु 'प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः ॥

वरो वृत्तौ ॥ ८ ॥

वेति ॥ वरणम् । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ग्रह-
वृह-' (३१३१५८) इत्यप् । 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स
वरो मतः' ॥ (१) ॥*॥ किन् (३१३१५४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वेष्टनसंभक्त्योः' ॥

ओषः श्लोषे

ओष इति ॥ ओषणम् । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३१३१५८) ॥ (१) ॥*॥ श्लोषणम् । 'उष दाहे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१५८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'दाहस्य' ॥

नयो नाये

नेति ॥ नयनम् । 'णय गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३१३१५८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा, -'णीञ्' (भ्वा०
उ० अ०) । 'एरञ्' (३१३१५६) । 'कचिदपवादविषयेऽप्यु-
त्सर्गोऽभिनिविशते' ॥ (१) ॥*॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'श्रिणीभुवो-' (३१३१२४) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'नीतेः' ॥

ज्यानिर्जोर्णौ

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानौ' (त्र्या० प० अ०) ।
'ग्लाम्नाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३१३१५५) ॥ (१) ॥*॥
जरणम् । 'जृप् वयोहानौ' (दि० प० से०) । किन् (३१३१-
५४) । 'ऋत्वादिभ्यः क्तिञ्छावद्वाच्यः' (वा० ८१२४४) ।
'रदाभ्याम्-' (८१२४२) इति नत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जीर्णत्वस्य' ॥

अमो अमौ ।

अेति ॥ अमणम् । 'अमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०) ।
घञ् (३१३१५८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७१३१३४) इति वृद्ध-
भावः । -मिच्चाद्वस्त्व-इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । णिच्यस्य
प्रवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३१३१०८) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अमणस्य' ॥

स्फातिर्वृद्धौ

स्फेति ॥ 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३१३१५४) । 'स्फातिर्वृद्धिः प्रसारो ना' इति वोपाहितः ॥
(१) ॥*॥ वर्धनम् । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३१३१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धेः' ॥

प्रथा ख्यातौ

प्रेति ॥ प्रथनम् । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) ।
मिदाद्यङ् (३१३१०४) ॥ (१) ॥*॥ ख्यानम् । 'ख्या प्रकथने'

(अ० प० अ०) । चक्षिणदेशो वा । किन् (३१३१५४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'ख्यातेः' ॥

स्पृष्टिः पृक्तौ

स्पिति ॥ स्पर्शनम् । 'स्पृष्टा संस्पर्शे' (तु० प० अ०) ।
किन् (३१३१५४) ॥ (१) ॥*॥ पर्वनम् । 'पृथी संपर्के' ।
(रु० प० से०) । किन् (३१३१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'स्पर्शनस्य' ॥

स्रवः स्रवे ॥ ९ ॥

स्रेति ॥ स्रवनम् । 'प्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । 'ऋदो-
रप्' (३१३१५७) ॥ (१) ॥*॥ 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्रवणस्य' ॥

विधा समृद्धौ

वधिति ॥ विधानम् । 'वाञ्' (जु० उ० अ०) ।
'आतश्च-' (३१३१०६) इत्यङ् । 'विधा गजान्ने ऋद्धौ च'
(इति मेदिनी) ॥*॥ कचित् 'एधा' इति पाठः । 'एध वृद्धौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३१३१०३) इत्यङ् ॥ (१)
॥*॥ समर्थनम् । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३१३१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनसंपत्तेः' ॥

स्फुरणे स्फुरणा

स्फिचति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः । ल्युट्
(३१३११५) । (धातुपाठे) अदुपधपाठे 'स्फुरणम्' अपि ॥
(१) ॥*॥ स्वार्यण्यन्ताद्युच् (३१३१०७) संज्ञापूर्वकत्वाच्च
गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुरणस्य' ॥

प्रमितौ प्रमा ।

प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०)
किन् (३१३१५४) ॥ (१) ॥*॥ 'माद्ध माने' (दि० आ०
अ०) । 'आतश्चोप-' (३१३१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रमाज्ञानस्य' ॥

प्रसूतिः प्रसवे

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
किन् (३१३१५४) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३१३१५७) ॥
(२) ॥*॥ 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रसवनस्य प्रेरणस्य वा' ॥

श्रयोते प्राधारः

श्रयिविति ॥ श्रयोतनम् । 'श्रयुतिर् क्षरणे' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३१३१५८) ॥ (१) ॥ प्रघरणम् । 'घृ
क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) । घञ् (३१३१५८) ।
'उपसर्गस्य-' (६१३१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'क्षरणस्य' ॥

ह्रमथः ह्रमे ॥ १० ॥

हेति ॥ ह्रमनम् । 'ह्रमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

१-इदमसंगतम् । मिदादिष्वेतत्पाठस्याभावात् । 'घटादयः पितः'
(भ्वा० ग० सू०) इति पित्वादेव सिद्धे तत्पाठकल्पनस्याप्य-
नुचितत्वात् ॥

‘शमादिभ्योऽधन्’ ॥ (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) ‘नोदात्तो-
पदेश-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।—मित्राद्वस्त्वम्—इति
मुकुटस्तु चिन्त्यः । मितां णौ ह्रस्वविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘गलनेः’ ॥

उत्कर्षोऽतिशये

उत्कर्षणम् । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयणम् । शीढः ‘एरच्’ (३।३।
५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उत्कर्षस्य’ ॥

संधिः श्लेषे

संधानम् । धातुः ‘उपसर्गे घोः किः’ (३।३।९२) ॥ (१)
॥*॥ श्लेषणम् । ‘श्लिष आलिङ्गने’ (दि० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संधानस्य’ ॥

विषय आशये ।

विसयणम् । ‘विञ् वन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’
(३।३।५६) ‘परिनिविभ्यः सेव-’ (८।३।७०) इति घः ।
यत्तु—वध्यन्तेऽत्र, इति ‘पुंस्ति-’ (३।३।११८) इति घः ।
विसीयते विसिनोति वात्र—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । भाव-
प्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्यानौचित्यात् ।
ल्युट्प्रसङ्गाच्च । वध्यन्तेऽत्र । ‘पुंस्ति-’ इति ‘घः’ इत्यस्यानुप-
योगाच्च ॥ (१) ॥*॥ शीढः ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥*॥
‘आश्रयः’ इति पाठे—‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘आश्रयस्य’ ॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम् । ‘क्षिप प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । भिदाद्यद् (३।३।
१०४) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्रेरणस्य’ ॥

गीर्णिर्गिरौ

गिलनम् । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । किञ् (३।३।
९४) । ‘ऋत्वादिभ्यः क्तिञिष्ठावत्’ (वां० ८।२।४४) ॥ (१)
॥*॥ ‘इकृष्यादिभ्यः’ (वां० ३।३।१०८) ।—साहचर्यात्स्वी-
त्वम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । ‘त्रियाम्’ इत्यधिकारात् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘गिलनस्य’ ॥

गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

‘गुरी उद्यमे’ (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (१) ॥*॥ उद्यमणम् । ‘यम उपरमे’ (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बहुभावः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘भाराद्युद्यमनस्य’ ॥

१—दैवादिकस्य दीर्घादि‘गुरी’धातोः ‘गूरणन्’ इति स्वामी—इति
मुकुटः ।—चुरादेः ‘गोरणम्’ अपि—इति स्वामी । यीवृयव्याख्या-
यामपि गुरणं एसादि । गूरणं दीर्घादीत्येके । गोरणमित्यपरे—
इति प्रकटितम् ॥ .

उन्नाय उन्नये

उन्नयणम् । ‘अवोदोर्नियः’ (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१)
॥*॥ ‘क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते’ इत्यच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘उन्नयनस्य’ ॥

श्रायः श्रयणे

श्रयणम् । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘श्रिणी-
शुबो-’ (३।३।२४) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सेवायाः’ ॥

जयने जयः ।

‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जयस्य’ ॥
निगादो निगादे

निगदनम् । ‘गद व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) ।
‘नौ गद-’ (३।३।६४) इत्यप् वा ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।
१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गदनस्य’ ॥

मादो मदे

मदनम् । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘मदोऽनुप-’
(३।३।६७) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ ‘सध मादस्थयोः-’ (६।३।
९६) इति निर्देशात् ‘क्वचिदपवादः-’ इति न्यायाद्वा घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘हर्षस्य’ ॥

उद्वेग उद्वग्ने ॥ १२ ॥

उद्वेजनम् । ‘ओविजी भयचलनयोः’ (तु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उद्वमणम् । ‘ध्रसु अनवस्थाने’
(दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-’ (७।३।
३४) इति न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उद्वेजनस्य’ ॥

विमर्दनं परिमले

‘मृद क्षोदे’ (क्त्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ परिमलणम् । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘कुङ्कुमादिमर्दनस्य’ ॥

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

अभ्युपपदनम् । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । किञ्
(३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ अनुग्रहणम् । ‘ग्रह उपादाने’
(क्त्वा० उ० से०) । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः’ ॥

निग्रहस्तु निरोधः स्यात्

निग्रहणम् । अप् (३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ निरोधनम् ।
‘वधिर् आवरणे’ (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘निरोधस्य’ ॥

१—‘विग्रहो विरोध इति वा’ इति स्वामी ।

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहणम् । अप् (३१३१८) 'अनुग्रहोऽभिग्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कलहाह्वानस्य' ॥

मुष्टिबन्धस्तु संग्राहः

मुष्टेर्वन्धः ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । 'सप्ति मुष्टौ' (३१३१६) इति ग्रहेर्घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुष्टिवन्धनस्य' ॥

डिम्बे उमरविप्लवौ ।

डिम्बनम् । 'डि विनोदे' () । घञ् (३१३१८) । 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । डयनं विद्रवः डिम्बम् । उणादिनिपातः-इति मुकुटस्तु निर्मूलः । 'भयच्चनौ पुष्कसेऽपि डिम्बः शीहनि विप्लवे' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'डम' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्धवर्थे कः ॥ (२) ॥*॥ विप्लवनम् । 'डुल् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३१३१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धाडकलुण्ठनादेः' । अशञ्जकलहस्य-इति स्वामी ॥

वन्धनं प्रसितिश्चरः

'वन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०) । ल्युट् (३१३१९५) ॥ (१) ॥*॥ प्रसयनम् । 'पिबु वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३१३१९४) ॥ (२) ॥*॥ चरणम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) अनेकार्थत्वाद्बन्धने । घञ् (३१३१८) । 'वन्धापसर्पयोश्चरः' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वन्धनस्य' । मुकुटस्तु-वन्धनसाधनरज्जुनिगडादेः-इत्याह । तच्च । भावप्रकरणात् । स्वामी तु-चारस्थाने 'स्वारम्' पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह । खरति । 'सृष्ट शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । प्रज्ञायण् (५४१३८) ॥

स्पर्शः स्पष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥

स्पृशति । 'स्पृश वाधनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) । 'पदरुज-' (३१३१९६) इत्यत्र 'स्पृश उपतापे' (वार्ति०) इति कर्तरि घञ् ॥*॥ ('स्पृश') इति रेफहीनपाठे तु 'स्पृश-स्पर्श-वाधनयोः' (भ्वा० उ० से०) इति धातोश्च (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । वृच् (३१३१३३) । 'अनुदात्तस्य च-' (६११४९) इत्यमागमः ॥ (२) ॥*॥ उपतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । लृच् (३१११३३) ॥ (३) ॥*॥ यद्वा-स्वरस्पर्शयोर्भावे घञ् । स्पष्टोपतप्त्रोर्भावे 'कृल्ल्युटो बहुलम्' (३१३१९३) इति वृच् । भावप्रकरणानुरोधात् ॥*॥ त्रीणि 'संतप्तस्य' 'संतपस्य वा' ॥

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकृष्टीकरणम् । कृञो घञ् (३१३१८) । 'निकारः स्यात्

परिभवे धान्यस्रोत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपकारस्य' ॥

आकारस्त्विङ्ग इङ्कितम् ।

आकरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ इङ्गनम् । 'इनि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ क्तः (३१३१९४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः' ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

परिणमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ विकरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ विकरणम् । क्तिन् (३१३१९४) ॥ (३) ॥*॥ 'कृञः श च' (३१३१००) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकृते-रन्यथाभावस्य' । द्वयोः साम्यं क्रीत्वात् ॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'हन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपहरणस्य' ॥

समाहारः समुच्चयः ।

समाहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ समुच्चयनम् । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राशीकरणस्य' ॥

प्रत्याहार उपादानम्

प्रत्याहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ उपादानो ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वविषयेभ्य इन्द्रिय-परावर्तनस्य' ॥

विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

विहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ परिक्रमणम् । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१८) । 'नोदात्तोपदेश-' (५३१३४) इति वृद्धिर्न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रीडार्थसंचरणस्य' ॥

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहेर्ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अभिमुख्येन ग्रहणस्य' ॥

निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।

निर्हरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अभ्यवकर्षणे-र्ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रादेर्युक्तया निःसारणस्य' ॥

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुकर-णम् । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदृशकरणस्य' ॥

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

व्ययनम् । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' (बु० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३१३१८) । 'एरच्' (३१३१६) वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्रव्यापगमस्य' ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवहणम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३१३१४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः' ॥

प्रवहो गमनं वहिः ।

प्रकृष्टो वहः । 'गोचरसंचर-' (३१३११९) इति साधुः । 'प्रवहस्तु वहिर्यात्रामातर्निश्चप्रमेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वहिर्यात्रायाः' ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

वियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३१३६३) इत्यच् वा । चादनुपसर्गेऽप्यच् वा । पक्षे घञ् । 'पट् संयमनस्य' । स्वामी तु—द्वे विविधयमनस्य, द्वे 'उपरतिमात्रस्य' । द्वे संयमनस्य—इत्याह ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्यात्

हिंसाफलं कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २११७८) ॥ (१) ॥*॥ अभिचरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भारणादिक्रियायाः' ॥

जागर्या जागरा द्वयोः ।

जागरणम् । 'जागर्तैरकारो वा' (वा० ३१३१०१) । पक्षे (शे) यक् (३११६६) । 'जागोऽवि-' (७१३८५) इति गुणः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ भावे घञि पुंस्ति ॥*॥ द्वे 'जागरणस्य' ॥

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः ।

विहननम् । घञर्थे कः (वा० ३१३१५८) ॥ (१) ॥*॥ अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । घञ् (३१३१८) । अच् (३१३१६) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यूहनम् । घञ् (३१३१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विघ्नस्य' ॥

स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

उपहन्यते । उपहननम् वा । 'उपघ्न आश्रये' (३१३८५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अन्तिके आश्रीयते, आश्रयणं वा । 'एरच्' (३१३१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनिहिताश्रयस्य' 'आश्रयणस्य वा' ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्

निर्वेशनम् । विशतेर्घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ उपभोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपभोगस्य' ॥

परिसर्पः परिक्रिया ।

समन्तात् सर्पणम् । 'सृष्टु गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् ॥ (१) ॥*॥ परिकरणम् । 'कृलः श च' (३१३१००) । 'रिड् शयग्लिङ्घु' (७१४२८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिजनादिना वेष्टनस्य' ॥

विधुरं तु प्रविश्लेषे

विगता धूः कार्यभारः । 'कृक्पूर्' (५१४७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रविश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३१३१८) 'वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्लेषस्य' ॥

अभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

अभिप्रायणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ छन्दनम् । 'छदि संवरणे' (बु० प० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ आशयनम् । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३१३१६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायस्य' ॥

संक्षेपणं समसनम्

संक्षिपेर्ल्युट् (३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संक्षेपस्य' ॥

पर्यवस्था विरोधनम् ।

पर्यवस्थानम् । 'आतथ्यो-' (३१३१०६) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ 'सधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विरोधस्य' ॥

परिसर्या परीसारः

परिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'परिचर्या-परिसर्या-' (वा० ३१३१०१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३१३१८) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६१३१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतो गमनस्य' ॥

स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३११११३) ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यस-' (३१३१०६) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ स्थानम् । 'घा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्यागा-' (३१३१५५) इति क्तिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आसनस्य' ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः

विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) ।

१—गुणात्परत्वाद्विद्वद्देशे 'जाग्रिया' इति धातुपारायणम् ॥
क्तिनि (३१३१४) 'जागर्ति' अपीति उच्यते—इति मुकुटः ॥

‘प्रथने वावशब्दे’ (३३३३) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विप्र-
हणम् । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३३३५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ व्यसनम् ।
‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । घञ् (३३३५८) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि ‘विस्तारस्य’ ॥

स च शब्दस्य विस्तरः ।

सः=व्यासः । ‘ऋदोरप्’ (३३३५६) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘शब्दविस्तरस्य’ ॥

स्यान्मर्दनं संवहनम्

‘मृद क्षोदे’ (क्र्या० प० से०) ल्युट् (३३३५५) ॥
(१) ॥*॥ ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थन्ता-
ल्युट् (३३३५५) ।—‘वाहनमाहितात्’ (८४८) इति निपा-
तनादीर्घः—इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पादमर्दनादेः’ ॥

विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विनशनम् । ‘णश अदर्शने’ (दि० प० से०) । घञ्
(३३३५८) ॥ (१) ॥*॥ दर्शनस्य अभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘तिरोधानस्य’ ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तवनम् । ‘ष्टुत् स्तुतौ’ (अ० प० अ०) । ‘ऋदोरप्’
(३३३५७) ॥ (१) ॥*॥ सन्मताचयनम् । ‘चिच् चयने’
(खा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३३३५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘परिचयस्य’ ॥

प्रसरस्तु विसर्पणम् ।

प्रसरणम् । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादप् ॥
(१) ॥*॥ ‘स्रष्ट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३३३-
५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘व्रणादिविसरणस्य’ ॥

नीचाकस्तु प्रयामः स्यात्

निवचनम् । घञ् (३३३५८) ‘उपसर्गस्य-’ (६३५२२)
इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रयमणम् । यमेर्घञ् (३३३५८) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘धान्यसंचयस्य, क्रयादरस्य वा’ ॥

संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

संनिधानम् । धावः ‘उपसर्गे धोः किः’ (३३३५२) ॥
(१) ॥*॥ ऋषेर्ल्युट् (३३३५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संनि-
धानस्य’ ॥

लवोऽभिलावो लवने

लवनम् । ‘लृज् छेदने’ (क्र्या० उ० से०) । ‘ऋदोरप्’
(३३३५७) ॥ (१) ॥*॥ ‘निरभ्योः पूत्वोः’ (३३३५८)

इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३३३५५) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि ‘छेदनस्य’ ॥

निष्पावः पवने पवः ।

निष्पवनम् । घञ् (३३३५८) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३३३-
५५) ॥ (२) ॥*॥ अप् (३३३५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘धान्यादीनां बहुलीकरणस्य’ ॥

प्रस्तावः स्याद्वसरः

प्रस्तवनम् । ‘ष्टुत् स्तुतौ’ (अ० प० अ०) । ‘प्रे द्रुस्तुवः’
(३३३२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अवसरणम् । ‘स्र गतौ’
(भ्वा० प० अ०) बाहुलकादप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रस-
ङ्गस्य’ ॥

व्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

व्रसनम् । ‘व्रसी उद्वेगे’ (दि० प० से०) । अरन् बाहुल-
कादौणादिकः । व्रसेर्भद्रादित्वावरन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः
॥*॥ ‘व्रसरः’ इति पाठे—‘तन्यृषिभ्यां व्रसरन्’ (उ० ३३७५) ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः’ ॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । घञ् (३३३५८)
‘जनिवध्योः-’ (७३३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥
उपसरणम् । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रजने सर्तः’
(३३३७१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रथमगर्भग्रहणस्य’ ॥

प्रश्रयप्रणयौ समौ ।

प्रश्रयणम् । ‘श्रिञ्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘एरच्’ (३३३-
५६) ॥*॥ ‘प्रसर’ इति पाठे—सरत्तेर्बाहुलकादप् । ‘प्रसरः’
प्रणये वेगे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणयनम् । ‘णीच्’
(भ्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३३३५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्रीत्या प्रार्थनस्य’ ॥

धीशक्तिर्निष्क्रमः

धियः शक्तिः । साऽष्टधा—‘शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं
तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीशुणाः’ ॥ (१)
॥*॥ निष्क्रमणम् । ‘कमु पादविक्षेपे’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३३३५८) । ‘नोदात्तोप-’ (७३३४) इति वृद्धिर्न ।
‘निष्क्रमो निर्गमे ख्यातो बुद्धिसंपदि निष्क्रमः’ इति रुद्रः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘बुद्धिसामर्थ्यस्य’ ॥

अस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

संक्रमणम् । घञ् (३३३५८) । ‘नोदात्तोप-’ (७३३४)
इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ संचरणम् । ‘चर गतौ’ (भ्वा०
प० से०) । ‘पुंसि-’ (३३३५८) इति घः । दुर्गस्य संचरः
॥*॥ घञि तु ‘संचारः’ । ‘संचारो निर्गमो भ्रमाम्बुपथः’
इति रत्नकोपः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दुर्गप्रवेशनक्रियायाः’ ॥

१—‘संवहनम्’—इत्यपपाठः । ‘संभोगान्ते सममुपचितौ हस्तसंवाह-
नानाम्’ इति मेघदूतः—इति मुकुट-पीयूषौ । स्वामी तु ‘संवाहनं
मर्दनं स्यात्’ इति पाठमादृत्य ‘संवाहनं-स्पर्शसुखमिति तु लक्ष्यं’
इति व्याख्यातवान् । २—संनिधं च ‘संनिधं समीपमुपकण्ठम्’
इति बोधालितः—इति मुकुटः ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्क्रमणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रयोजनम् । 'युजिर्योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) । प्रयोगोऽर्थो यस्य ॥*॥ 'प्रयुद्धार्यः' इति पाठे—प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्य । 'प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्यः' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे कर्मा-रम्भे प्रथमप्रयोगस्य ॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।

स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः

प्रक्रमणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ उपक्रमणम् ॥ (२) ॥*॥ आभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥*॥ उद्धननम् । 'हन्' (अ० प० अ०) घञ् (३१३१८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७१३३२) ॥ (४) ॥*॥ आरम्भणम् । 'रभ राभसे' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३१३१८) 'रभिजभोरचि' (७११६१) इति तुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आरम्भस्य' । (आदौ प्रथमा-रम्भस्य । त्रीणि आरम्भमात्रस्य—इत्यन्ये) ॥

संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

संभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३१३१८) । 'नोदात्तोप-' (७१३३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ त्वरणम् । 'वित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । घटा-दयः पितः' (भ्वा० ग०) इति पित्वातिदेशाद् (३१३-१०४) 'आवेगस्तु त्वरा त्वरिः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्वरायाः' ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः

प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठम्भनम् । 'ष्ठम्भु रोधे' (सौत्रः) । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ 'विष्कम्भः प्रति-बन्धो वियोगः' इति वोपालितः ॥*॥ द्वे 'रोधस्य' ॥

अवनायस्तु निपातनम् ।

अवनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अवो-दोर्नियः' (३१३२६) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पतेः स्वार्थण्य-न्ताल्लुट् (३१३११५) ॥*॥ 'नियातनम्' इति पाठे—'यत निकारोपस्कारयोः' (चु० उ० से०) घातुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोनयनस्य' ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भनम् । 'डुलभ् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३१३१८) । 'उपसर्गास्त्वल्घनोः' (७११६७) इति तुम् ॥ (१) ॥*॥ अनुभवनम् । 'ऋदोरप्' (३१३५७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

समालम्भनम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ 'लिप उप-देहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुङ्कुमादिनोपलेपस्य' ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलब्धिः । लभेर्घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ विप्र-योजनम् । 'युजिर् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रागिणोर्वियोजनस्य' ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विलब्धिः । लभेर्घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दानस्य' ॥

विश्रावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'वौ छुश्रुवः' इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ प्रविख्यातम् । क्तिन् (३१३१९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिप्रसिद्धेः' ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३१३१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिजागरणम् । 'जागृ' (अ० प० से०) । घञ् (३१३१८) । 'जाग्रोऽवि-चिण्-' (७१३८५) इति गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अवेक्षणस्य' ॥

निपाठनिपठौ पाठे

निपठनम् । 'पाठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'नौ गदनद-' (३१३६४) इत्य् वा, पक्षे घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पठनस्य' ॥

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम छिम आर्द्रभावे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आर्द्रभावस्य' ॥

आदीनवास्त्वौ क्लेशे

आदानम् । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । भावे कः (३१३११४) । 'खादय ओदितः' (दि० ग०) । 'ओदितश्च' (८१२४५) इति नत्वम् । आदीनस्य वानम् । घञर्थे कः (वा० ३१३५८) इति बाहुलकाद्वातेः कः ॥ (१) ॥*॥ आल-वणम् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३१३-५७) ॥ (२) ॥*॥ क्लेशनम् । 'क्लिशू विवाधने' (त्रया० प० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लेशस्य' ॥

मेलके सङ्गसंगमौ ॥ २९ ॥

मेलनम् । 'मिल संश्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥

१८) स्वार्थे क्त् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ सञ्जनम् ।
 'पञ्च सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
 ॥*॥ संगमनम् । 'ग्रहवृद्धे' (३।३।५८) इत्यप् । 'ना मेलः
 संगमो नावा' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संगमस्य' ॥
 संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणां मृगः ।

सम्यक् विविधमीक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ०
 से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'चिक् चयने'
 (स्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'मार्ग
 अन्वेषणे' (चु० उ० से०) ल्युट् । (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥
 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) अदन्तः । 'ण्यास-' (३।
 ३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (५)
 ॥*॥ पञ्च 'अन्वेषणस्य' ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

परिरम्भणम् । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ्
 (३।३।१८) । 'रभेरशब्दिलोः' (७।१।६३) इति नुम् ॥ (१)
 ॥*॥ परिष्वजनम् । 'ष्वङ्ग परिष्वङ्गे' (भ्वा० आ० अ०) ।
 घञ् (३।३।१८) । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षत्वम्
 ॥ (२) ॥*॥ संश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) ।
 घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'गूह संवरणे' (भ्वा० उ०
 से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'आलि-
 ङ्गनस्य' ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिच् । ल्युट्
 (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'ध्वे चिन्तायाम्' (भ्वा० प०
 अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'दृशिर् प्रेक्षणे'
 (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ०
 से०) ॥ (४) ॥*॥ 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (५)
 ॥*॥ पञ्च 'वीक्षणस्य' ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिष्यदेशो वा ॥
 (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
 ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यादेशनम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प०
 अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ निराकरणम् । कृञः
 क्त् (३।३।९४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'निराकरणस्य' ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।

उपशयनम् । विशयनम् । 'व्युपयोः शेतेः पर्याये' (३।
 ३।३९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पर्यायेण शयनम् ।

१—'अन्वीक्षणम्' 'अन्वेषणम्' इत्येके षेठुः इति स्वामी ॥

२—'परिचयापरिस्रयोमृगया' (वा० ३।३।१०१) इत्यादिना निपा-
 तनात् 'मृगया'—इति मुकुटः ॥

पर्यायशयनमर्थो ययोस्तौ ॥*॥ द्वे 'पर्यायेण प्रहरकादा-
 वुपशयनस्य' ॥

अर्तनं च तृतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

'ऋतिः' सौत्रः । ईयट्ः (३।१।३१) अभावे ल्युट् (३।
 ३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ईयट्पक्षे 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)
 ॥ (२) ॥*॥ 'हृणीट्' कण्डादिः । यक् (३।१।२७) । 'अ
 प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ 'मोहो वीज्या
 जुगुप्सा च हृणीया हृणिषा घृणा' इति वाचस्पतिः ॥*॥
 चत्वारि 'जुगुप्सनस्य' ॥

स्याद्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

व्यत्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) घञ् (३।३।
 १८) ॥ (१) ॥*॥ विपर्यसनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
 ॥*॥ व्यत्ययनम् । 'इण्' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।
 ५६) ॥ (३) ॥*॥ विपर्यसनम् । 'इण्' (अ० प० अ०)
 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'व्यतिक्रमस्य' ॥

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

पर्ययणम् । इण् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥
 अतिक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ अतिपतनम् ।
 'पठ् गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३)
 ॥*॥ उपात्ययनम् । इण् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥
 चत्वारि 'अतिक्रमस्य' ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।

'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
 ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भृत्यादिप्रेषणस्य' ॥

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

समेत्य स्तुवन्त्यत्र । 'दुन् स्तुतौ' (अ० प० अ०) ।
 'यज्ञे समि स्तुवः' (३।३।३१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं
 'यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः' ॥

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।

ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । 'उद्धनोऽत्याधानम्' (३।३।८०)
 इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

स्तम्बस्तु स्तम्बधनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥

स्तम्बो हन्यते येन । 'स्तम्बे क च' (३।३।८३) इति
 कर्पो घनादेशश्च ॥*॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणादि-
 गुच्छोन्मूलनसाधनस्य' ।—नीवारादिग्रहणार्थं कृतवृंश-
 पात्रस्य—इत्यन्ये ॥

आविधो विध्यते येन

आविध्यते येन । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
 घञर्थे कः (वा० ३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अमर-
 सूच्यादेः' 'वर्मा' इति ख्यातस्य ॥

तत्र विष्वक्समे निघः ।

नियतं हन्यते । 'निघो निमित्तम्' (३।३।८७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः' ॥

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

उत्करणम् । निकरणम् । 'कृ विक्षेपे' । (तु० प० से०) 'कृ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यानामूर्ध्वक्षेपणस्य' ॥

निगारोद्गारविक्षावोद्गाहा निगरणादिषु ।

निगरणम् । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'उच्योर्ग्रः' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्गरणम् । 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) । 'उच्योः-' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विक्षवणम् । 'टुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'वौ छशुवः' (३।३।२५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'उदि ग्रहः' (३।३।३५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्ग्रहणम् ॥*॥ क्रमेणैकैकम् ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आर्येयम् ॥ आरमणम् । 'रसु कीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एवमवविभ्याम् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपरमणस्य' ॥

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ ३७ ॥

निष्ठूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

'ष्ठिबु निरसने' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । यत्तु—'निष्ठीव्यति'—इति—विग्रह—'पचाद्यच्'—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । निष्ठूत्यादिभिरैकत्वासंभवात् ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) । 'ष्ठिवि-विग्योर्ल्युटि दीर्घो वा'—इति स्वामी । प्रपोदरादित्वाद्वा दीर्घः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुखेन श्लेष्मनिरसनस्य' ॥

जवने जूतिः

'जुः' सौत्रो वेगे । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतिजूति-' (३।३।९७) इति साधुः । (२) ॥*॥ द्वे 'वेगस्य' ॥

सातिस्त्ववसाने स्यात्

'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतिजूति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समापनस्य' ॥

अथ ज्वरे जूर्तिः ॥ ३८ ॥

ज्वरणम् । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।

१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावः ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२१) इत्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्वरणस्य' ॥

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

उदजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'समुदोरजः पशुपु' (३।३।६९) इत्यप् । 'अघजपोः' इति पर्युदासाद्धी-भावो न ॥ (१) ॥*॥ पशूनां प्रेरणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुप्रेरणस्य' ॥

अकरणिरित्यादयः शापे ।

अकरणम् । 'आक्रोशे नय्यनिः' (३।३।११२) ॥ (१) ॥*॥ आदिना अजननिः, अवग्राहः, निग्राहः । 'आक्रो-शोऽवन्योर्ग्रहः' (३।३।४५) इति घट् ॥*॥ एकम् 'आक्रो-शनस्य' ॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥ ३९ ॥

अपप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यर्थे 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति वुल् ॥ (१) ॥*॥ आदिना 'गार्गकम्' 'दाक्षकम्' ॥

आपूपिकं शाकुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

अचेतसां वृन्दम् ॥*॥ अपूपानां समूहः । शाकुलीनां समूहः । 'अचित्तहृत्तिधेनोष्ठक्' (४।२।४७) । आदिना साकुलम् ॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः । 'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति यत् ॥

सहायानां सहायता ॥ ४० ॥

सहायानां समूहः । 'गजसहायाभ्याम्-' (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥

हल्या हलानाम्

हलानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥

ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।

ब्राह्मणानां वाडवानां समूहः । 'ब्राह्मण-' (४।२।४२) इति यत् ॥

द्वे पशुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठमिति क्रमात् ॥ ४१ ॥

पशूनां समूहः । 'पार्श्वो णस्-' (वा० ४।२।४३) । 'सिति च' (१।४।१६) इति पदत्वान्नात्वाभावः ॥ (१) ॥*॥ पृष्ठानां समूहः । 'पृष्ठावन' (वा० ४।२।४२) । यज्ञविषय इदं स्मरन्ति ॥

खलानां खलिनी खल्यापि

खलानां समूहः । 'इनित्रकम्पच' (४।२।५१)

इतीतिः ॥ (१) ॥*॥ 'खलशोरथात्' (४१२।५०) इति यः ॥ (२) ॥*॥

अथ मानुष्यकं नृणाम् ।

मनुष्याणां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४१२।३९) इति वृत् । 'प्रकृत्याके राजन्य-' (वा० ६।४।१६३) इति यलोपो न ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ४२

ग्रामाणां समूहः, जनानां समूहः । 'ग्रामजन-' (४१२।४२) इति तल् ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ धूमानां पाशानां गलानां च समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४१२।४९) ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥ गलः=वृहत्काशः ॥ (१) ॥*॥

अपि साहस्रकारीपचारमणाथर्वणादिकम् ।

सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४१२।३८) । आदिना 'वार्मणम्' 'आङ्गारम्' ॥

इति संकीर्णार्थवर्गः ॥

संकीर्णार्थत्वं च घञादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रायेण विग्रहो दर्शितः, कारकेषु तु यथासंभवमूहः ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गे कान्ता आदयो येषां खान्त-गान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः । यथा 'क'शब्दः । ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'-शब्दः । अतः पुनरुक्तिर्नो-द्भाव्या, इति भावः ॥

आकाशे त्रिदिवे नाकः

न अकं दुःखमत्र ॥

लोकस्तु भुवने जने ।

लोक्यते । 'लोक्य दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥

पद्ये यशसि च श्लोकः

श्लोक्यते । 'श्लोक्य संघाते' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) ॥

शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

यति । 'घोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । युक् (७।३।३३) ॥

जम्बुकौ क्रोष्ट्वरुणौ

जमिति । 'जम्बु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'मितद्वादयश्च'

(वा० ३।२।१८०) इति साधुः । 'जम्बुकः फेरवे नीचे पश्चिमाश्रयापतावपि' (इति मेदिनी) ॥

पृथुकौ चिपिटाभकौ ।

पृथुरेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रयते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० अ०) । 'अर्मकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

आलोकौ दर्शनोद्योतौ

आलोकनम् । 'लोक्य दर्शने' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'आलोकस्तु पुमान् द्योते दर्शने वन्दिभाषणे' (इति मेदिनी) ॥

भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'आनकः पटहे भेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' (इति मेदिनी) ॥

उत्सङ्गच्छिह्नयोरङ्कः

अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'अङ्को रूपकमेदाङ्गच्छिहे रेखाजि-भूषणे । रूपकाशान्तिकोत्तङ्गस्थानेऽकं पापदुःखयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।

कलति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कल् चासावङ्कश्च । 'कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

तक्षको नागवर्धकयोः

तक्षति । 'तक्ष् तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) । 'अर्च पूजायाम्' । (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१८) । 'अर्कोऽर्कपणे स्फटिके रवौ ताप्रे दिवस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

मारुते वेधसि त्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।

कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कचति (ते) । 'कच दीप्तौ (वन्धने)' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेपु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षजलेषु कम्' (इति मेदिनी) ॥

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अङ्क'शब्दादेवोपकत्वात् ॥
२—इदमसंगतम् । अर्क्यते, इति विग्रहविरोधात् । निष्ठायां सेदत्वेन कृत्वाप्राप्तेश्च ।

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये सङ्क्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

पोलनम् । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पोलति वा । 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधुः ॥

उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।

पचति, पच्यते वा दुःखेन । 'पचिसच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुच् ॥

कमण्डलौ च करकः

करोति । कृचादिभ्यो वुच् (उ० ५।३५) 'करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥

विनयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विन्ने जिने गुरौ' (इति मेदिनी) ॥

क्रिष्कुर्हस्ते वितस्तौ च

कायतेऽनेन । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'शृगय्वादिः' (उ० १।३७) । 'क्रिष्कुर्द्वयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

शूककीटे च वृश्चिकः ।

वृश्चति । 'ओत्रश्चू छेदने' (तु० प० से०) 'वृश्चिकृषोः कश्चिन्' (उ० २।४०) । 'वृश्चिकस्तु द्वुणौ रात्रौ शूककीटौपधीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिवेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

प्रतिगता ई लक्ष्मीर्येन यं वा । 'नघृतश्च' (५।४।१५३) इति कप् । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेऽपि च ।

भवति । 'क्विच्कौ च संज्ञायाम्' (३।२।१७४) इति क्विच् । संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे दीप्य-भूस्तृण-कतृणे' (इति मेदिनी) ॥

ज्योत्स्निकायां च घोपे च कोशातकी

कोशमतति । 'अत सातल्यगमने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोपके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । 'ज्योत्स्ना चन्द्रमसो भासि स्फुरज्योतिर्निशि स्मृता' इत्यजयः । ('ज्योत्स्नी पटोलीज्योत्स्नावनिशोः' इति हैमः) ।—ज्योत्स्निका-पटोलिका, घोपः=अपामार्गः—इति स्वामी ॥

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च खदिरे सोमवल्लः स्यात्

सोम इव वल्को बलमस्य ॥

अथ सिहके ।

तिलकल्के च पिण्याकः

पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुवाहीकसिहके' (इति मेदिनी) ॥

वाहीकं रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

उह्यते, वहति वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० प० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'वाहीकं वाहिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः' इति रभसः ॥

महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ।

कुशिकस्यापलम् । ऋग्यण् (४।१।११४) । 'कौशिको नकुले व्यालग्राहिगुग्गुलूकक्रयोः । विश्वामित्रे च कोशोलूकयोरपि कौशिकः । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च कौशिकी' (इति विश्वः) ॥

रुक्तापशङ्कास्यातङ्कः

आतङ्कनम् । 'तकि कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०) । षच् (३।३।१८) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे वा । 'आतङ्को रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥

खल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

क्षोदनम् । 'विश्विदा (क्षुदिर्) संचूर्णने' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं क्षुधं वा लाति । कुन् (उ० २।३२) । 'क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' (इति मेदिनी) ॥

जैवातृकः शशाङ्केऽपि

जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) । 'जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घायुः कृशयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।

वर्तते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्यात्रेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति । 'पुडि भूपायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'फर्करीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः । 'पुण्डरीकः तिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रोऽभिदिङ्गो क्रोशकारान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

दीपयति । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) ण्यन्तः ।

ण्वल् (३।२।१३३) 'दीपकं वागलंकारे वाच्यवद्दीप्तिकारके । दीपकश्चाजमोदायां यवानीवहिंचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥

शालावृकाः कपिकोट्टुश्वानः

शालां वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'सुवृभू-
शुभिमुभिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—पृषोदरादिः—इति मुकुट-
श्रित्यन्त्यः ॥

खर्णेऽपि गैरिकम् ।

गिरौ भवम् । अध्यात्मादित्वाट्टक् (वा० ४।३।६०) ।
'गैरिकं धातुरुक्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

पीडाथेऽपि व्यलीकं स्यात्

अलति । 'अल भूषणादौ' (भा० प० से०) । 'अली-
कादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । विगतमलीकम् ।
'व्यलीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येऽपि
पीडने' इति विश्वः ॥

अलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥१२॥

'अलीकमप्रियेऽपि स्याद्विव्य(स्याद्गोच्य)सत्ये नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

शीलान्वयावनूके

अनूच्यन्ति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'इयु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । न्यङ्कादिः (७।३।५३)
'अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्गतजन्मनि' (इति मेदिनी) ।
यद्वा,—अनु कायति । 'कै शब्दे' (भा० प० अ०) । आत-
श्रोप-' (३।१।१३६) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७)
इति वीर्षः ॥

द्वे शलके शकलचल्कले ।

शलति । 'शल चलने' (भा० प० से०) । 'इण्मीका-'
(उ० ३।४३) इति क् ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेङ्गुरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायति । 'आतश्रोप-' (३।१।१३६) इति कः ।
'इयुपध-' (८।३।४१) इति षः । यद्वा,—निपीदन्ति । 'पद' ।
'नौ सदेर्द्धिच' (उ० ३।४५) इति क् ॥ 'सदिरप्रतेः' (८।३।
६६) इति षः । 'निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः ।
वक्षोलंकरणे हेममात्रे हेमपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ।
दीनारः=सौव्यवहारिकं रूपकम् ॥

कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः ।

दम्भेऽपि

कल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भा० आ० से०)
'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः । 'त्रिपु पापाशये
कल्कोऽस्त्री विट्किट्टेभदन्तयोः' ('कल्कः पापाशये तापे
दम्भे विट्किट्टयोरपि') इति विश्वः । 'कल्कोऽस्त्री घृततैलदि-

शेषे दम्भे विभीतके ।' ('विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिपु पापा-
शये पुनः' इति मेदिनी) ॥

अथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४॥

पनाय्यते । 'पन स्तुतौ' (भा० प० से०) । 'पिनाकाद-
यश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिनाकेऽस्त्री रुद्रचापे
पांशुवर्षनिशूलयोः' (इति मेदिनी) ॥

धेनुका तु करेण्वां च

धेनुरेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्याद्धेनुका
करिण्यां च धेनावपि ना तु दानवत्रिशेषे' (इति मेदिनी) ॥

मेघजाले च कालिका ।

कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । ठञ् (५।१।११५) । यद्वा,—काल्येव ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'धूसरीयोगिनीभेदोमा-
नवाब्देऽपि कालिका । कमदेयवस्तुमूल्ये काष्ण्ये कावयां
घनेषु च' इति रभसः । 'कालिका चण्डिकाभेदे काष्ण्ये
वृश्चिकपत्रयोः । कमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीनवमेघयोः । पटोल-
शाखारोमालीमांसीकाकीशिवास्तु च । मेघावलौ च' (इति
मेदिनी) ॥

कारिका यातनाकृत्योः

करणम् । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वल्' (वा० ३।२।१०८) । 'का-
रिका नटयोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि ।
नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिपु' (इति मेदिनी) ।
'वृत्त्योः' इति पाठे—विवरणश्लोके ॥

कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुलौ पद्मवीजकोश्याम्

कर्णस्यालंकारः । 'कर्णललाटात्-' (४।३।६५) इति क् ॥
'कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुकादिच्छटांशे-
ऽब्जवराटे कर्णभूषणे । कर्णिका कथ्यतेऽत्यन्तसूक्ष्मवस्त्व-
न्निमन्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिपुत्तरे ।

खान्तेभ्यः प्राक् ॥

वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ

प्रशस्तं वृन्दमस्य । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकम्' (वा० ५।२।
१२२) । 'वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोऽपि' (इति
मेदिनी) ॥

एके मुख्यान्त्यकेचलाः ॥ १६ ॥

एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण्मीका-'
(उ० ३।४३) इति क् ॥ 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केचलेतरयो-
न्त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥

स्यादाम्भिकः कौकुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ।

कुक्कुटीं पश्यति । 'संज्ञायां ललाटकुक्कुटौ पश्यति' (४।४।
४६) इति ठक् ॥

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

ललाटं पश्यति । 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शिन्याश्लेषणान्तरे । कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) । 'भावदर्शी' इति वा पाठः । 'लालाटिकः सदालस्यप्रभुभावनिदर्शनि' इत्यजयः ॥

इति कान्तवर्गः ॥

मयूखस्त्वह्मकरज्वालासु

मिमीते । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'माङ् ऊखो मय् च' (उ० ५।२५) । 'मयूखः किरणेऽपि च । ज्वालायामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) ॥

अलिवाणौ शिलीमुखौ ।

शिली शल्यं मुखे यस्य ॥

शङ्खौ निधौ ललाटास्त्रि कम्बौ न स्त्री

शाम्यत्यनेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ न योषिजा मालास्त्रि निधिभिन्नखे' (इति मेदिनी) ॥

इन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥

खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे

शेते । 'शीखे ह्रस्वश्च' (उ० ५।२४) । 'शिखा शाखा-वर्हिचूडालाङ्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति खान्ताः ॥

शैलवृक्षौ नगावगौ ।

न गच्छति । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्पि-' (वा० ३।२।४८) इति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति वा ङः । 'नगोऽप्राणिष्व-' (६।३।७७) इति नन् वा प्रकृत्या । 'नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने' । 'अगः स्यान्नगवत्तरौ शैले, सरीसृपे भानौ' इति हैमः ॥

आशुगौ वायुविशिखौ

आशु गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) ॥

शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) । 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च

पतति । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पतेरङ्गश्च पक्षिणि' (उ० १।१।१९) । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षि-सूर्ययोः । ह्यीवं सृते' (इति मेदिनी) ॥

पूगः कमुकचुन्दयोः ।

पुनाति । 'पूज् पवने' (ऋया० उ० से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ॥

पशवोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) घञ् (३।३।१९) । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणायं यात्रायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

वैगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

वैजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'वैगो रयप्रवाहयोः । रेतःकिपाकयोश्चापि' इति हैमः ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।

परा गच्छति । ङः (वा० ३।२।४८) । 'परागः कौसुमे रेणौ धूलिस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपराने च चन्दने' (इति मेदिनी) ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ

न अगः । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः पञ्चगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनारागनागदन्तक-मस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मतङ्गस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ('मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

अपगतोऽङ्गात् । 'निरादयः-' (वा० ३।२।१८) इति समासः । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयोः' इत्यजयः । 'अपाङ्गत्त्वह्नीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

सृज्यते । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति मेदिनी) । निर्मोक्षस्यागः, मोक्षभावो वा ॥

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाधौ' (दि० आ० अ०) । 'युजिद् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'योगोऽपूर्वार्ध-संप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेषजे । विश्रच्छघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वपि । कर्मणेऽपि च' (इति मेदिनी) । संनहनं=कवचम् । उपायः=सामाधिः ॥

भोगः सुखे रुयादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।

भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'भोगः

सुखे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योपिदादिभूतावपि' (इति मेदिनी) । मृतिः=भाडिः । आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च मृतिः । 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे ण्ययोपिताम्' इति विश्वः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

सारमङ्गं यस्य । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । सारं गच्छति, इति वा । खच् (वा० ३।२।३८) । सहारङ्गेण, इति वा । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

फपौ च प्लवगः

प्लवेन गच्छति । उः (वा० ३।२।४८) । 'प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वभिपङ्कः परामवे ।

अभिपञ्जनम् । 'पञ्ज संगे' (भ्वा० प० अ०) । 'उप-सर्गात्-' (८।३।६५) इति घः । 'अभिपङ्कः पुलिङ्गः परा-भवाक्रोशशपथेषु' (इति मेदिनी) ॥

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । 'रथयुग-' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौपधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्गेपुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति, गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेडोः' (उ० २।६७) । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्या भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्रा-मसुरदिमहत्वाणलोलमु' इति केशवः । 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरमेयीदृग्वाणदिग्वाग्भूष्वसु भूम्नि च' (इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेषसोः ॥ २५ ॥

लिङ्ग्यतेऽनेन । 'लिङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणाते-र्हस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गञ् नुद च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्युयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीपके । स्त्री विषायां स्वर्गमीनभेदयोर्कृपमौषधौ' (इति मेदिनी) ॥

अमर० ५१

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।

वरं च तदङ्गं च । 'वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुह-त्वन्वि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ' (इति मेदिनी) ॥

इति गान्ताः ॥

परिघः परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिहननम् । परिहन्यतेऽनेन वा । 'एन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०) । 'परौ घः' (३।३।८४) इत्यप्, घादे-शश्च । 'परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः' (इति मेदिनी) ॥

'परेश घादयोः' (८।२।२२) इति लत्वमपि । ('पलिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैम-मेदिन्यौ) ॥

ओघो वृन्देऽम्भसां रये ।

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) साधुः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतवृत्त्योपदेशयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूल्ये पूजाविधायार्घ्यः

अर्ह्यतेऽनेन । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'अर्धिया-त्वन्तरं वा' ॥

अहो दुःखव्यसनेष्वधम् ॥ २७ ॥

अप्यतेऽनेन । 'अधि गत्याक्षेपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुम् न ॥

त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः

लङ्घ्यते । 'लधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिर्वर्णोर्न-लोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघु स्त्रीवेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोज्ञे च पृक्कायां च लघुः स्त्रियाम्' इति रभसः । 'लघुनि गुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्य-वत् स्त्रीवम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौपधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

इति घान्ताः ॥

काचाः शिष्यमृद्धेदृष्टयुजः ।

कच्यते अनेन वा । 'कच वन्धे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) 'न कादेः' (७।३।५९) इति कृत्वं न । निजन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'काचः शिष्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी) ॥

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

ललाटं पश्यति । 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शिन्याश्लेषणा-
न्तरे । कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) । 'भावदर्शी' इति वा
पाठः । 'लालाटिकः सदा लस्यप्रभुभावनिदर्शिनि' इत्यजयः ॥

इति कान्तवर्गः ॥

मयूखस्त्वित्करज्वालासु

मेसीते । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'माङ् ऊखो
मयू च' (उ० ५।२५) । 'मयूखः किरणेऽपि च । ज्वाला-
यामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) ॥

अलिवाणौ शिलीमुखौ ।

शिली शल्यं मुखे यस्य ॥

शङ्खौ निधौ ललाटास्त्रि कम्बौ न स्त्री

शाम्यत्यनेन । 'शम् उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेः
खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ न योषिणा भालास्त्रि
निधिभिन्नखे' (इति मेदिनी) ॥

इन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥

खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्यो-
ऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे इन्द्रिये
विन्दौ विहायति । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे

शेते । 'शीले ह्रस्वश्च' (उ० ५।२४) । 'शिखा शाखा-
वर्हिच्छूलाङ्गलिक्यधमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां
प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति खान्ताः ॥

शैलवृक्षौ नगावगौ ।

न गच्छति । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्ये-
ष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।-
२।१०१) इति वा ङः । 'नगोऽप्राणिष्व-' (६।३।७७) इति
नञ् वा प्रकृत्या । 'नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशमे' ।
('अगः स्यान्नगवत्तरौ शैले, सरीसृपे गानौ' इति हैमः) ॥

आशुगौ वायुविशिखौ

आशु गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) ॥

शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) । 'खगः सूर्ये
ग्रहे देवे मार्गेण च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च

पतति । 'पतू गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पतेरङ्ग-
पक्षिणि' (उ० १।११९) । 'पतङ्गः शलमे शालिप्रभेदे पक्षि-
सूर्ययोः । ह्रीवं सृते' (इति मेदिनी) ॥

पूगः क्रमुकचन्दयोः ।

पुनाति । 'पूव् पवने' (न्या० उ० से०) । 'छापूखडिभ्यः
कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ॥

पशवोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (जु० आ० से०) घञ् (३।३।-
१९) । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिणक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणायां
याज्यायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

वेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । ('वेगो रयप्रवाहयोः । रेतःकिपाक्यो-
श्चापि' इति हैमः) ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।

परा गच्छति । ङः (वा० ३।२।४८) । 'परागः कौसुमे
रेणौ धूलिल्लानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपराने च
चन्दने' (इति मेदिनी) ॥

गजैऽपि नागमातङ्गौ

न अगः । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः
पन्नगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनागनागदन्तक-
मस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मतङ्गस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । ('मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

अपगतोऽङ्गात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयोः'
इत्यजयः । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

सृज्यते । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।-
१९) । 'सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति
मेदिनी) । निर्मोक्षस्त्यागः, मोक्षाभावो वा ॥

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाधौ' (दि० आ० अ०) । 'युजिद्
योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'योगोऽपूर्वार्ध-
संप्राप्तौ संगतिय्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्भा-
दिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वपि । कर्म-
णेऽपि च' (इति मेदिनी) । संनहनं=कवचम् । उपायः=
सामाधिः ॥

भोगः सुखे लयादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।

भोजनम् । 'भुज् पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) ।
'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'भोगः

सुखे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योपिदादिभृतावपि' (इति मेदिनी) । श्रुतिः=भाडिः । आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च श्रुतिः । 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्' इति विश्वः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शवले त्रिषु ॥ २३ ॥

सारमङ्गं यस्य । शकन्धवादिः (वा० ६।१।९४) । सारं गच्छति, इति वा । खच् (वा० ३।२।३८) । सहारङ्गेण, इति वा । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शवले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

कपौ च प्लवगः

प्लवेन गच्छति । उः (वा० ३।२।४८) । 'प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधिते' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वभिषङ्गः परामवे ।

अभिषङ्गनम् । 'पञ्च संगे' (भ्वा० प० अ०) । 'उप-सर्गात्-' (८।३।६५) इति घः । 'अभिषङ्गः पुंलिङ्गः परा-भयाक्रोशशपथेषु' (इति मेदिनी) ॥

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिद् योगे' (उ० उ० अ०) । घच् (३।३।१८, १९) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च युगः । 'रघयुग-' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हलायङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्गेषुपशुवागवज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति, गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेडोः' (उ० २।६७) । 'गौर्नादिले वलीवर्दे किरणकतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिति भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । वृत्तियोः स्वर्गवज्रा-भ्युदितमृगवाणलोमसु' इति केशवः । 'गौः स्वर्गे च वलीवर्दे रदमौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरमेयीदृग्वाणदिग्यागभूष्यसु भूमि च' (इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥

लिङ्ग्यतेऽनेन । 'लिङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणाते-हंसश्च' (उ० १।१।२६) इति गन् नृद् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने श्रीडाम्भुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोधाय शृङ्गः स्यात्कर्षशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्कृपमौषधौ' (इति मेदिनी) ॥

अमर० ५१

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।

वरं च तदङ्गं च । 'वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुह-त्वचि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति यो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ' (इति मेदिनी) ॥

इति गान्ताः ॥

परिघः परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिहृननम् । परिहृन्यतेऽनेन वा । 'हृन हिंसागलोः' (अ० प० अ०) । 'परौ घः' (३।३।८४) इत्यप्, घादे-शश्च । 'परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः' (इति मेदिनी) ॥

'परेश्च घाङ्गयोः' (८।२।२२) इति लत्वमपि । ('पलिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैम-मेदिन्यौ) ॥

ओघो वृन्देऽम्भसां रथे ।

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) साधुः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च इतनृलोपदेशयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूल्ये पूजाविधावर्थः

अर्ह्यतेऽनेन । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'अर्थिर्घा-त्वन्तरं वा' ॥

अंहो दुःखव्यसनेष्वधम् ॥ २७ ॥

अच्यतेऽनेन । 'अधि गत्याक्षेपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुम् न ॥

त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः

लङ्ग्यते । 'लधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिर्वहोर्न-लोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघुः क्लीबेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोहे च पृक्कायां च लघुः स्त्रियाम्' इति रमसः । 'लघुनि गुरौ च मनोहे निःसारे वाच्य-वत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौषधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

इति घान्ताः ॥

काचाः शिष्यमृद्देदद्वयुजः ।

कच्यते अनेन वा । 'कच कच्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) 'न कादेः' (७।३।५९) इति कृत्वं न । णिजन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'काचः शिष्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी) ॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः

प्रपञ्चयते । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । 'प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रता-
रणे' (इति मेदिनी) ॥

पावके शुचिः ॥२८॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात्
कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'शुचिर्गोष्माग्निश्चद्वारेष्वापाडे
शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि घबले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु' (इति
मेदिनी) । उपधामुत्कोचमतिक्रान्तेऽमात्ये ॥

अभिपक्षे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् २९

रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिः स्त्री दीप्ति-
शोभायामभिपक्षामिलापयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति चान्ताः ॥

केकिताक्ष्यावहिभुजौ

अहिं भुङ्के । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० उ० अ०) ।
किप् (३।२।७८) ॥

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।

द्विर्जायते । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः ।
'द्विजः स्याद्वाहणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा आर्या
हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥

अजा विष्णुहरच्छागाः

न जायते । पूर्ववत् (३।२।१०२) डः । अजति वा ।
'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति जी न । पचायच् । (३।१।
१३४) । 'अजो हरौ हरे क्रमे विद्यौ छागे रघोः सुते'
इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥३०॥

व्रजति, अस्मिन् वा । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति वा साधुः ॥

धर्मराजौ जिनयमौ

धर्मेण राजति । अच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजा ।
धर्मश्चासौ राजा च इति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।
९१) । 'धर्मराजो यमे बुद्धे शुधिष्ठिररूपे पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥

कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

कौ जायते । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । यत्तु—कुञ्जन्त्यत्र । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' ।
'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञ्—इत्याह । तत्र । 'कुजि'-
धातोरप्रसिद्धत्वात् । 'गुजि'धातोर्दर्शनात् । 'कुञ्जोऽस्त्रियां
निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥
चलजे क्षेत्रपूजारे चलजा चल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥

बले जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'चलजं
गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि । चलजा वरयोषायां यूय्याम्'
(इति मेदिनी) ॥

समक्षमांशे रणेऽप्याजिः

अजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अज्य-
तिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीन् । 'अथाजिः स्त्री समभूमौ
च सद्गमे' (इति मेदिनी) ॥

प्रजा स्यात्संततौ जने ।

प्रजायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति
जनेर्डः ॥

अक्षौ शङ्खशशाङ्कौ च

अप्सु जायते । 'सप्तम्याम्-' (३।२।९७) इति डः ।
'अक्षौऽस्त्री शङ्खे, ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे ।
क्षीवं पद्मे' (इति मेदिनी) ॥

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

नि जायते । 'उपसर्गे च-' (३।२।९९) इति डः ॥

इति जान्ताः ॥

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।

क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (ऋया० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

संज्ञानम् । 'आतद्योप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संज्ञा
नामनि गायत्र्यां चेतनारविद्योपितोः । अर्थस्य सूचनायां च
हस्ताद्यैरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

इति जान्ताः ॥

काकेभगण्डौ करटौ

'क' इति रटति । 'रट शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्य-
जीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुष्टेऽपि वायसे । करटौ
वायभेदे' (इति मेदिनी) ॥

गजगण्डकटी कटौ ।

कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ क्रियाकारे कलिजेऽतिशये
शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां च कटी मता' इति
विश्वः । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिजेऽतिशये शवे' (इति
मेदिनी) ॥

शिपिविप्रस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

शिपिषु रश्मिषु पशुषु वा विप्रः । 'शिपिविप्रः शिवः
शौरिर्दुश्चर्मा खलतिस्तथा' ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

त्वक्षति, त्वक्ष्यते च । 'त्वक्ष् तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥

दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।

दिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' (इति मेदिनी) ॥

रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥

कटति । 'कटे' (भ्वा० प० से०) । मृगध्यादित्वात् (उ० १।३७) उः । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेषु

रेषणम् । रिष्यते स्म, ऋषति इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।११४, ३।२।१०२) । 'रिष्टं स्यादशुभैरसोः' इत्यजयः । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंति खड्गे च फेनिले' (इति मेदिनी) ॥

अरिष्टे तु शुभाशुभे ।

न रिष्टम् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तके सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥

मायानिश्चल्यन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥

अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमखियाम् ।

माया=विपरीतदर्शनम् । यन्त्रं=मृगवन्धनविशेषः । सीराङ्गे=फालाधारे । कूट्यते । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥

सूक्ष्मैलायां व्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥ ३७ ॥

व्रुध्यते, अनेन वा । 'व्रुट छेदने' (चु० आ० से०) । 'इयुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीत् । 'व्रुटिः स्त्री संशये खल्पे सूक्ष्मैलकालमानयोः' (इति मेदिनी) ॥

अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः

कोटयते । 'कूट प्रतापने' (चु० आ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूले लग्नकचे जटा ।

जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां श्लक्ष्णे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च

व्युच्छनम् । व्युच्छयते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने ॥ ३८ ॥

दर्शनम् । 'दृशिद् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । करणे वा ॥

इष्टिर्यागेच्छयोः

एषणम् । 'इष्टु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९३) । इज्यतेऽन्या वा, इति वा । यजेः क्तिन् (३।३।९३) ॥ 'इष्टिर्मेताभिलाषेऽपि संग्रहश्लोकयागयोः' (इति मेदिनी) ॥

सृष्टिर्निश्चिते बहुनि त्रिषु ।

सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । अकारान्तपाठे—भावे क्तः (३।३।११४) । 'सृक्त-निमित्तयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते' इति रुद्रः ॥

कष्टे तु कृच्छ्रगहने

कष्यते स्म । 'कप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'कृच्छ्रगहनयोः कपः' (७।२।२२) इति नेदः ॥

दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥

पटुः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । 'फलि-पाटि-' (उ० १।१८) इत्युः, पटादेशश्च । 'पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रुद्रः । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ वाच्यलिङ्गौ च

इति टान्ताः ॥

नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।

नीलः कण्ठो यस्य । 'कालकण्ठस्तु दात्यूहे क्लविष्टे च खञ्जने । सितापाङ्गे हरे पीतसारके नीलकण्ठवत्' इति विश्वः ॥

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जटारं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥

कुप्यते । 'कुप निष्कर्षे' (ज्य० प० से०) । 'उपिकुपि-' (उ० २।४) इति थच् । 'कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षे-र्गृहस्य च' (इति मेदिनी) ॥

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आत-श्रोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्त-यात्रानिवहणेषु च' (इति मेदिनी) ॥

१—बहुनि प्रचुरे—इति मुकुटः । २—द्वौ कष्टपट्ट—इति स्वामि-पीयूषौ ॥

काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।

काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुपि-' (उ० २।२) इति वचनम् । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमान-
प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यात्पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि

अतिशयेन प्रशस्तः । 'अतिशयने तमविष्टनौ' (५।३।५५) । 'ज्य च' (५।३।६१) इति प्रशस्यस्य ज्यादेशः । 'ज्येष्ठः
श्रेष्ठे च वृद्धे च त्रिषु, मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु गृहगोधा-
ख्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कनिष्ठोऽतिगुवाल्पयोः ॥४१॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । इष्टम् (५।३।५५) । 'युवाल्पयोः
कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) । 'कनिष्ठोऽतिगुवाल्पानुजे स्त्री
दुर्बलाङ्गुलौ' (इति मेदिनी) ॥

इति ङान्ताः ॥

दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्

दण्ड्यति, अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (चु० उ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) 'पुंसि-' (३।३।११८) इति वो वा ।
दमेः (दि० प० से०) ङः, (उ० १।१।१४) वा । 'दण्डो यमे
मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽप्ये कोण-
मन्यानयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्थिके'
इति विश्वः ॥

गुडो गोलेक्षुपाकयोः ।

गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'गुडः स्याद्रोलेके हस्तिसंनाहेक्षु-
विकारयोः । गुडा लुहां च कथिता गुडिकायां च योषिति'
(इति मेदिनी) ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ

व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । 'व्याडो व्याघ्रे खले सर्पे' इति रभसः ॥

गोभूवाचस्त्वडा इलाः ॥४२॥

इति । 'इल उत्प्रेक्षे' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । ('इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि
वाचि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ३ ॥ डलयोरेकत्वस्मरणात्
इडा । 'इडा तु बुधयोषिति । सौरभेद्यां च वचने वधुमत्या-
मपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ३ ॥

क्ष्वेडा वंशशलाकापि

क्ष्वेलति । 'क्ष्वेल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये
विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्क-
पर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः
प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि पदक्षणे ।

नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।१४१) । 'नाडी
नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च ।
तथा पदक्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

काण्डोऽस्त्री दण्डवर्णावर्णवर्गावसरवारिषु ॥ ४३ ॥

कलति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अमन्ताङ्गः
(उ० १।१।१४) । 'कादिभ्यः कित्' (उ० १।१।१५) । अनु-
नासिकस्य- (६।४।१५) इति दीर्घः । 'काण्डं चावसरे
वाणे नाले स्कन्धे च श्वाखिनाम् । स्तम्बे रहसि वर्गे च' इति
धरणिः । ('काण्डः स्तम्बे तस्करुन्धे वाणेऽवसरनीरयोः ।
कुत्सिते वृक्षमिनाडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्याङ्गाण्डमश्वाभरणेऽमन्त्रे मूलवणिगधने ।

भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् पृपो-
दरादिः (६।३।१०९) । 'भाण्डं भूषणमात्रे स्यात्' इति
धरणिः । 'भाण्डं पात्रे वणिगमूलधने भूपाक्षभूपयोः' (इति
मेदिनी) ॥

इति ङान्ताः ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्चादम्

उह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः
(३।२।१०२) । 'छुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ॥

प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥

प्रगाह्यते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
कः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेदः ।
'प्रगाढं स्यादृढे कृच्छ्रे' इति धरणिः ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ

दहति, दंहति वा स्म । 'दह दहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'दृढ स्थूलवत्योः' (७।२।
२०) इति साधुः । 'दृढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि'
(इति मेदिनी) ॥

व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।

विशेषणोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः
(३।२।१०२) । 'व्यूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधेयवर्ग'
(इति मेदिनी) ॥

इति ङान्ताः ॥

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे

भ्रूण्यते । 'भ्रूण आशायाम्' (चु० आ० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'भ्रूणः स्त्रीगर्भेऽडिभ्योः' (इति मेदिनी) ।
स्त्रिया अयम् । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्-' (४।१।८७) इति नञ् ।
स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च । शाल्यादिगर्भव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् ॥

वाणो वलिसुते शरे ॥ ४५ ॥

वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थ-
प्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'वाणः स्याद्गोस्त्रे दैत्य-
भेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलक्षिण्यां
पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

कणति । 'कण निमोलने' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीपु
च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' (इति मेदिनी) ॥

संघाते प्रमथे गणः ।

गण्यते । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । घञ् (३।
३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'गणः स्यात्प्रमथे सङ्गे
संख्यासैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

पणो द्यूतादिपूस्त्रे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥ ४६ ॥

पणनम् । अनेन वा । 'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३।
६६) इत्यप् । 'पणो माने वराटानां मूल्ये कार्पाण्ये धने ।
द्यूते विक्रयशाकादेर्वदमुष्टौ गृहे भृतौ' इति धरणिः ॥

मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके गुणः ।

गुण्यते । 'गुण आमचरणे' (चु० उ० से०) । घञ्
(३।३।१९) 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।
त्यागशौर्यादिसत्त्वादिषंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि बुद्ध्यां
च' (इति मेदिनी) ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥ ४७ ॥

क्षणोति । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'क्षणो व्यापारशून्यत्वमुद्धर्तत्सव-
पर्वेषु' इति रुद्रः ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।

वर्ण्यते । 'वर्णं प्रेरणे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।
१८) । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ
ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेखने' (इति मेदिनी) ॥

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ॥ ४८ ॥

अच्छति । 'अ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अतेश्व'
(उ० ३।६०) इत्युनन् । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽकं संध्यारागे-
ऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ।
अरुणातिविषादयामामञ्जिष्टात्रिभृतासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्थाणुः शर्वेऽपि च

तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ० ३।३७) । 'स्थाणुः कीले हरे
पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' (इति मेदिनी) ॥

द्रोणः काकेऽपि च

द्रवति । 'द्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवृत्ति-

(उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढ-
कादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृद-
न्तरे । स्त्रियां काष्ठांशुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' (इति
मेदिनी) ॥

रवे रणः ।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

ग्रामं नयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सु-'
(३।२।६१) इति क्तिप् । 'अग्रग्रामाभ्याम्-' इति णत्वम् ।
'ग्रामणीर्भौगिके पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामणी-
र्नालिकायां च ग्रामेयीपण्ययोषितोः' इति विद्वाः ।
'ग्रामीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्धूतेऽभिधेयवत्' (इति
मेदिनी) ॥

ऊर्णा मेपादिलोमि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ ।

ऊर्णोति । 'ऊर्णञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आदिना
शशोर्मृगादिग्रहः ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥

हरिणस्य स्त्री । 'पुंयोगाद्-' (४।१।४८) इति ङीप् ।
(हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णादनुदात्तात्-' (४।१।३९)
इति ङीष् । 'हरिणी हरितायां च नारीभिद्वत्तभेदयोः ।
सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

हरिति । 'हृञ्श्यास्त्र्या-' (उ० २।४६) इतीनच् ।
'हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले त्वभिधेयवत्' (इति
मेदिनी) ॥

स्थूणा स्तम्भेऽपि वैश्मनः ।

तिष्ठति । 'रास्त्रासास्त्रा-' (उ० २।१५) इति साधुः ।
'स्थूणा स्यात् सूर्या स्तम्भेऽपि वैश्मनः' (इति मेदिनी) ॥

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे

तर्षणम् । 'जितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) ।
'तृषिण्यविरसिभ्यः कित्' (उ० ३।१२) इति नः ॥

जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥

घर्णनम् । 'घृणु दीप्तौ' (त० उ० से०) । भिदाद्यङ्
(३।३।१०४) ॥

१-विभे नकारात्प्राक् रेफादर्शनेन ग्रामोऽस्त्यस्या-इत्यनेकार्थ-
कैरवाकरकौमुदीदर्शनेन 'ग्रामिणी' इत्येव पाठोऽनुमीयते ॥

२-भ्रुवौ इत्यत्र 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।३।४) इति द्वितीया-
इति स्वामी ॥ कनिद् भ्रुवोः इत्यपि पाठः ।

वणिक्पथे च विपणिः

विपण्यते, अस्यां वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इत्' (उ० ४।११८) । 'आपणे पण्य-
वीथ्यां च पण्ये च विपणिः त्रियाम्' इति रुद्रः ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी ।

वरुणस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वारुणी
गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे

करोति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।१) 'करेणुर्गज-
योषायां त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति (मेदिनी) । के रेणुरस्येति
वा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णिकारयोः' इति
रन्तिदेवः ॥

द्रविणं तु बलं धनम् ॥५२॥

द्रव्यते, द्रवति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'द्रुक्षिभ्यामिनच्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं न द्रव्योर्वित्ते
काञ्चने च पराक्रमे' (इति मेदिनी) ॥

शरणं गृहरक्षित्रोः

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । ल्युट्
(३।३।११३) । भावे (३।३।१११) वा । 'शरणं गृहरक्षित्रो-
र्वधरक्षणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

श्रीपर्णं कमलेऽपि च ।

श्रीः पर्णेऽस्य । 'श्रीपर्णी कुम्भीगम्भायोः क्लीवे पद्मा-
ग्निमन्ययोः' इति रमसः ॥

विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीवे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥

तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । 'तिजे-
र्दाघश्च' (उ० ३।१८) इति क्लः । 'तीक्ष्णं सामुद्र-
लवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीवं य(ज)वाग्रजे पुंसि तिग्मा-
त्मलागिनोत्रिषु' (इति मेदिनी) । 'भवेदभिमरो युद्धे बले
खवलसाध्वसे' (इति मेदिनी) ॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।

प्रमीयते, प्रसिमीतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७)
कर्तरि (३।३।११३) भावे (३।३।११५) च ल्युट् ।
'प्रमाणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ
च क्लीवैकत्वे प्रमातरि' (इति मेदिनी) ॥

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

'करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे प्रत-
वन्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमान् शृङ्गाविशोः पुत्रे वान-
रादौ च कीर्त्यते' इत्यजयः । कर्तृकर्मकरणभावेषु ल्युट्
(३।३।११३, ११५, ११७) ॥

प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाधचमूगतौ ।

घण्टापथे

सम्यक् सरन्त्यनेन । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । करणे
ल्युट् (३।३।११७) ॥

अथ वान्तात्रे समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥

सम्यग् उद्ध्रियते । उद्धरतेर्ल्युट् (३।३।११३) । भावे
(३।३।११५) वा । 'मुक्तोऽजितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरणमुन्नये'
इति रमसः ॥

अतस्त्रिषु

आणान्तम् ॥

विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।

व्यसि । 'अस भुवि' (अ० प० से०) चानश् (३।
२।१२९) । 'श्रसोरलोपः' (६।४।१११) । 'उपसर्गप्रा-
दुर-' (८।३।८७) इति पत्वम् । यत्तु-वेवेष्टि । विषाणम् ।
विषेः शानच्—इति मुकुटः । तत्र । शपः श्लै सति 'श्लै'
(६।१।१०) इति प्रसङ्गात् । 'विषाणी क्षीरकाकोत्यामज-
शृङ्गायां च योषिति । कुष्ठनामौपथौ क्लीवं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः'
(इति मेदिनी) ॥

प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां प्रहे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

प्रवन्तेऽनेन, अत्र वा । 'गृह् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां प्रहे च स्याच्च-
तुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहृतः' इति
धरणिः । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । क्रमनिम्नमवीभागोदारप्रहेयु
च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

संकीर्णो निचिताशुद्धौ

संकीर्यते स्म । 'कृ विक्रमे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । 'संकीर्णं संकटे व्याप्ति कुत्रचिद्वर्णसंकरे' इत्यजयः ।
'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

ईरिणं शून्यमूपरम् ।

ऋच्छन्ति यस्मिन् । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अतैः
किदिच्च' (उ० २।५१) इतीनन् । 'ईरिणं तूपरे शून्ये' (इति
मेदिनी) ॥*॥ इत्यादिरपि । 'ईरिणं निराश्रये भूभागे कथि-
तमूपरे' इति ह्रस्वादावजयः ॥

इति णान्ताः ॥

देवसूर्यौ विवस्वतौ

विवस्तेजोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) । 'विवस्वांस्तु
सुरे सूर्ये तत्रगर्गा विवस्वती' (इति मेदिनी) ॥

१—स्वतो ननु वाच्यलिङ्गतया—इति स्वामिग्रन्थावलोकनेन 'स्वनः'
इति पाठोऽनुमीयते । तथा च 'त्रिषु' इति विषाणशब्दस्यैव विशेष
पाम् । अत एव 'प्रवण'शब्दव्याख्यायां—त्राप्त्वत्येके संकीर्णं यावत्
इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते ॥

सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥ ५७ ॥

सरो गमनमस्यास्ति । मनुष्य (५१२।९४) । 'सरस्वास्तु नदे चाब्धौ ना, न्यवद्रसिके, खियाम् । वाणीवीरव्यादेवी-गोनदीषु नदीभिदि' (इति मेदिनी) ॥

पक्षिताक्षर्यौ गरुत्मन्तौ

गरुतः सन्त्यस्य । मनुष्य (५१२।९४) ॥

शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

शक्नोति । 'शकेरुन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इत्युन्तः । 'भासो भांसि समाख्यातो गोष्ठकुट्टग्रयोः' इति विश्वः ।

अश्रुत्पातौ धूमकेतू

धूमः केतुश्चिह्नमस्य । 'धूमकेतुः स्मृतो बह्वावुत्पातग्रह-भेदयोः' इति विश्वः ॥

जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥

जीवनं मुञ्चति । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जीमूतौऽश्रौ धृतिकरे देवताडे पयोपरे' (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो ज्ञाते' (इति मेदिनी) ॥

मरुतौ पवनामरौ ।

म्रियतेऽनेन । 'मृड् प्राणलाने' (तु० आ० अ०) । 'मृष्टो-रुतिः' (उ० १।९४) । 'मरुदेवे समीरे ना ग्रन्थिपणं नपुंस-कम्' इति (मेदिनी) ॥

यन्ता हस्तिपके सूते

यच्छति । 'यसु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । वृत् (३।१।१३३) ॥

भर्ता धातरि पोट्रि ॥ ५९ ॥

विभर्ति । 'डृभृन् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । भर्-ति । 'मृन् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । वृत् (३।१।१३३) 'भर्ता खामिनि पुंसि स्यान्निपु धातरि पोट्रि' (इति मेदिनी) ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पून् पवने' (क्वा० उ० से०) । 'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'पोतः शिशौ वहिन्ने च गृहस्थाने च वाससि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

प्रकप्येतेतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

ग्रहभेदे ध्वजे केतुः

चाध्यते, अनेन वा । 'चाय् पूजानिशामनयोः' (भ्वा०

उ० से०) 'चायः किः' (उ० १।७३) इति तुः । 'केतुर्ना रक्प-ताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' (इति मेदिनी) ॥

पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

सूयते स्म । 'पुन् अभिपवे' (स्वा० उ० अ०) । सौति स्म वा । 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२, ४।७२) । 'सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे ह्यपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥

स्थपतिः कारुभेदेऽपि

तिष्ठन्त्यस्मिन् । घवर्थे कः (वा० ३।३।५८) स्थश्चासौ पतिश्च । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥

भूमृद्भूमिधरे नृपे ।

भुवं विभर्ति । 'डृभृन्' (जु० उ० अ०) क्तिप् (३।२।७६) जुक् (६।१।७१) ॥

मूर्धामिपित्तो भूपेऽपि

मूर्धनि अभिमिच्यते स्म । 'मिच क्षरणे' (तु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'मूर्धामिपित्तो भूपाले मन्त्रिणि क्षत्रिये-ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ऋतुः खीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

ऋच्छति । 'अर्तेश्च तुः' । (उ० १।७२) क्च । 'ऋतु-र्मासि वसन्तादौ धीरे खीकुसुमेऽपि च' इति धरणिः ॥

विष्णावप्यजिताव्यक्तौ

न जीयते स्म । 'जि अभिमवे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'अजितो ना हरौ त्रिपु । अनिर्जिते च' इति विश्वः (मेदिनी) । न व्यज्यते स्म । 'अङ् व्यत्ययादौ' (रु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।

सुवति स्म, सूयते स्म वा । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाहणी-सुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

व्यज्यते स्म । 'अज्' (रु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः' (इति मेदिनी) ॥

दृष्टान्ताद्युमे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥

दृष्टोऽन्तोऽत्र । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः । 'दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्ता स्यात्सारथ्यौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ।

क्षदति । 'क्षद' सौत्रः । 'क्षन्तृचौ शंसिषदादिभ्यः संज्ञायां

चानिदौ' (उ० २।९४) । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजासृजि' इति विश्वः ॥

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः ॥६३॥

वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्तः, इति वा । 'वृत्तान्तोऽवसरे भावे कात्स्न्यवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च' इति विश्वः ॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ।

आनृत्यन्त्यत्र । 'वृत्ती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०) । 'हलध' (३।३।१२१) इति घट् । 'आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे' इत्यजयः । 'आनर्तो देशभेदेऽपि नृत्यस्थाने जने रणे' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

कृतोऽन्तो येन, यस्य वा ॥

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तदुणाः ।

इन्द्रियापयश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च घातवः ॥६५॥

आदिना पित्तादिग्रहः । रसः=प्रथम आहारस्य विकारः । आदिना वसामज्जशूक्रादिग्रहः । तदुणाः=गन्धादयः । गैरिकादिः । दधाति, धीयते वा । 'धाव्' (जु० उ० अ०) । 'सितनिगमि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।

शुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व-' इति पूर्वविशेषणम् । 'शुद्धान्तोऽन्तःपुरे शुद्धकक्षाभेदे च भूपतेः' इत्यजयः ॥

कासू सामर्थ्ययोः शक्तिः

शक्यतेऽनया । 'शक्नु शक्तौ' (खा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'शक्तिरन्तरे गौर्यामुत्साहादौ बले क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कासूर्विकलवाचि स्यात्कासूः शक्त्या-शुधेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥६६॥

मूर्च्छयते । 'मूर्च्छा मोहादौ' (भा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

विस्तारवह्योर्वततिः

व्रजन्ती ततिरस्याः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । श्रीभोजस्तु 'व्रज'धातुं स्वीकृतवान् । ततो बाहुलकादतिः ॥

वसती रात्रिवेदमनोः ।

वसन्त्यस्याम् । 'वस निवासे' (भा० प० अ०) । 'वहिवसि-' (उ० ४।६०) इत्यातिः । 'वसतिः स्यात्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने' (इति मेदिनी) ॥

क्षयार्चयोरपचितिः

अपचीयते । क्तिन् (३।३।९४) । अपचाय्यते स्म वा ।

'चायू पूजादौ' (भा० उ० से०) । 'चायः विः किति' (वा० अ० २।३०) इति विः । 'भवेदपचितिः पूजाव्यय-निष्कृतिहानिषु' (इति मेदिनी) ॥

सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥

सननम् । 'षणु दाने' (त० उ० से०) । सानं वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतियूतिजृति-' (३।३।९७) इति साधुः । यत्तु—'सनः किति' (६।४।४५) इति नलोपादनयोः सातिः सन्तिश्च—इति मुकुटो व्याख्यत । तन्न । किञ्चः कर्तरे विधानाद्भावकर्मणोरसंभवात् ॥

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः

अर्दनम् । 'अर्द हिंसायाम्' (जु० उ० से०) । 'किन्नावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥*॥ आल ऋच्छतेः क्तिन् 'उपसर्गादति-' (६।१।९१) इति वृद्धौ 'अर्तिः' इति कश्चित् ॥

जातिः सामान्यजन्मनोः ।

जननम् । अनया, इति वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'जनसन-' (६।४।४९) इत्यात्वम् । 'जातिश्छन्दसि सामान्ये मालयां गोत्रजन्मनोः । जातिर्जातीफले धात्र्यां चुल्लीकम्पिलयोरपि' इति विश्वः । 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामलक्योश्च सामान्यच्छन्दसोरपि । जातीफले च मालयाम्' (इति मेदिनी) ॥

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

रीयते । 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (त्रया० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । रयणम् । क्तिन् (३।३।९४) वा । 'रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोहकिङ्कारकूटयोः' इति विश्वः ॥

ईतिर्दिम्बप्रवासयोः ॥ ६८ ॥

ईयतेऽनया । 'ईङ् गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । डिम्बः=विष्टवः । 'ईतिर्दिम्बे प्रवासेऽतिवृष्ट्यादिपदसु च क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

उदयेऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम् । 'आपू व्याप्तौ' (खा० प० अ०) । 'किन्नावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) । 'प्राप्तिर्महोदये । लामेऽपि च क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रेता त्वन्नित्रये युगे ।

त्रीन्भेदानिता । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

१—अतिवृष्टिरनावृष्टिर्भूषिकाः शलभाः शुकाः । अस्यासन्नाह राजानः पडेना ईतयः स्मृताः इति स्वामि-मुकुटौ ॥

व्रीणाभेदेऽपि महती

महते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वल्कीभेदे रा(प्रा)ज्ये तु स्यात्पुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे (वृद्धे) वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥

भवति, अनया वा । भवनं वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'भूतिर्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ नदीनगर्योर्नागानां भोगवती

भोगोऽस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'अथ भोगवती नागपुरीनयोरहौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

अथ संगरे ।

सङ्गे सभायां समितिः

समयनम् । समीयते वाऽस्याम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।३।९४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः ॥ ७० ॥

'क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।९४) । 'क्षितिर्निवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।

हन्ति, हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । क्तिच् (३।३।९४) । 'जतियुति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥

जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

गच्छति । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । यद्वा, -'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्तिप् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) । 'जगत्' स्याद्विष्टपे क्लीवं ना वायौ जंगमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी) । द्वादशाक्षरपादे ॥

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्

पञ्चनम् । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिच् (३।३।९४) । यद्वा, -पञ्चकद्वयम् । 'पङ्क्तिर्विशति-' (५।१।५९) इति साधुः । (दशमं छन्दः) दशाक्षरपादम् । 'पङ्क्तिर्दशाक्षर-छन्दोदशचंख्यादिषु स्त्रियाम्' इति (मेदिनी) ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।

आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यसु उपरमे' (भ्वा०

प० अ०) । क्तिच् (३।३।९४) । 'आयतिः संयमे दैर्घ्यं प्रभावागामिकालयोः' (इति विश्वः) ॥

पत्तिर्गतौ च

पतति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (७।३।१७४) । 'पत्तिर्ना पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्यश्च-पञ्चपदातिके' (इति मेदिनी) ॥

मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥ ७२ ॥

पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।३।२५) । प्रतिपदि, गन्-मूलं च ॥

प्रकृतियौनिलिङ्गे च

प्रकुरुते । क्तिच् (३।३।१७४) । क्तिच् (३।३।९४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्णे' (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।

'भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृत्त-यश्चैता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः । 'वृत्ति-विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चेष्यते' इति विश्वः ॥

सिकताः स्युर्वाल्कापि

सिच्यते । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० से०) । वालुकाद-तच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता स्त्री सिकतिले वालुकायां तु भूमनि' (इति मेदिनी) ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥

श्रूयते, अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः ॥

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।

वन्यते स्म । 'वतु याचने' (त० आ० से०) क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इत्यस्यानित्यत्वादिद् । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'वनिता जातराग-स्त्री स्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते' (इति मेदिनी) ॥

गुप्तिः क्षितिर्व्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।९४) । 'गुप्तिः कारा च रक्षा च दीर्घं च निवरं भुवः' इति शाश्वतः । 'गुप्तिर्व्यवकरस्थाने कारागारे च रक्षणे' (इति मेदिनी) ॥

धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥

धारणम् । 'धृच् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तिच् (३।३।९४) । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्यं धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः ॥

१-पक्षभेदी द्वौ-एको मासाधः, अपरः पक्ष्यवयवः, तत्रोर्मूले पक्षतिः-इति, पीयूषव्याख्या ॥

१-उक्तालुक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गायत्र्यु-ष्णिगनुष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च' इत्यनुक्रमोक्तेषु दशमं छन्दः पङ्क्तिः । 'पङ्क्तिश्छन्दो दशमपि स्यात्' इति काचित्पाठः-इति पीयूष-व्याख्या ॥

वृहती शुद्धवार्ताकीलन्दोभेदे महत्यपि ।

वर्हते । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'वृहती शुद्धवार्ताक्यां कण्ट-
कार्या च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च लन्दोवसन-
भेदयोः' इति विश्वः ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

वासयति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः ।
'वास उपसेवायाम्' (चु० उ० से०) वा । कः (३।३१-
१७४) । 'वासिता करिणीनार्योर्वासितं सुरमीकृते ।
ध्वानमात्रे खगारावे वासितं वल्लवेष्टिते' इति विश्वः ॥३॥
स्वामी तु ('वाशिता' इति) तालव्यमव्यपाठमाह । तत्र
'वाश्च शब्दे' (दि० आ० से०) ॥

वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥७५॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृत्तिरस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः ।
'वार्ता वातिज्ञे वृत्तौ वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः । (वृत्तिमन्त्री-
रुजोर्वाता वार्तमारोग्यफलुनोः)' इति विश्वः । 'वार्तं
फलुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि' इति धरणिः ॥

अण्डु च घृतामृते ।

त्रियते । जिघर्ति वा । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (उ० प० से०) ।
'अज्जिघृत्तिभ्यः कः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्ये जले क्लीवं
प्रदीप्ते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ न मृतं मरणमत्र ।
'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च
मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलघौतं रूप्यहेम्नोः

कलो मलो धौतोऽस्य । 'कलघौतं सुवर्णे स्याद्रजते च
नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ७६ ॥

निमेषति । 'जिमिदा जेहने' (दि० प० से०) । 'जीतः
कः' (३।२।१८७) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च नत्वम् ।—'अनात्मने-
पदनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

श्रूयते स्म । श्रवणं वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) ॥

युगपर्याप्तयोः कृतम् ।

अकारि । 'लुक्लृ' (त० उ० अ०) । कः (३।२।
१०२) । 'शक्तौ निवारणे कृतौ पर्याप्तं स्याद्यथेप्सिते' इति
रुद्रः । 'कृतं युगेऽलमर्थं स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

अतीवाधीयते स्म मनसि । 'डुधाञ्' (उ० उ० अ०) ।
'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥

युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः । अभवत् । 'भू' ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) । 'भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ
क्लीवं त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना ।
कुमारेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढमिस्तले ॥ ७८ ॥

वर्तते स्म । वर्तनं वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०)
'वरणे' (दि० आ० से०) वा । 'गल्यर्था-' (३।४।७२)
इति कः । भावे (३।३।११४) वा । 'वृत्तोऽधीतेऽप्यतीतेऽपि
वर्तुलेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्लीवे छन्दश्चारित्र्यवृत्तिषु'
(इति मेदिनी) ॥

महद्वाज्यं च

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने
पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वल्लकीभेदे
राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमाज्श्रेष्ठे वाच्यवत्'
(इति मेदिनी) ॥

अवगीतं जन्ये स्याद्विहिते त्रिषु ।

अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः
(३।२।१०२) । 'अवगीतस्तु निर्वादे दु(ह)ष्टगर्हितयोरपि'
(इति मेदिनी) । जन्ये=जनापवादे ॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिका-
काष्ठपादलाशङ्खिनीषु च । क्लीवं रूप्येऽन्यवच्छुक्ते' (इति
मेदिनी) ॥

रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥

रजति, रज्यतेऽनेन वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) ।
'पृषिरज्जिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'रजतं
रज्जने रूप्ये शोणिते हृदहारयोः' इत्यजयः ॥

त्रिष्वितः

आतान्तम् ॥

जगदिङ्गेऽपि

गच्छति । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च-' (वा० ३।२।१७८)
इति क्तिप् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । लुक्
(६।१।७१) 'जगत् स्यात्पिष्टपे क्लीवं वायौ ना जंगमे त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥

रक्तं नील्यादि रागि च ।

रजति, रज्यते वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) ।

‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । कर्मणि (३।२।१०२) वा कः । ‘रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीवं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि’ (इति मेदिनी) ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते स्म । ‘दैप् शोधने’ (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥

वद्भार्जुनौ सितौ ॥८०॥

सीयते स्म । ‘पिञ् वदधने’ (खा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘सितमवसिते च वद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥

युक्तेऽतिरसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते स्म । ‘णीञ्’ (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । मर्षिणि=क्षन्तरि ॥

अथ संस्कृतम् ।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

संक्रियते स्म । ‘संस्कृतः कृत्रिमे शक्ते भूषितेऽप्यन्य-
लिङ्गकः । क्लीवं तु लक्षणोपेते’ (इति मेदिनी) । लक्षणेन
उपेते=पाणिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥ ८१ ॥

न अनन्तोऽस्य । ‘अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निखर्वां त्रिषु ।
अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वेयोरपि । कणादुरालभा-
पथ्यापावल्यामलक्रीषु च । निर्वभरायुङ्ग्योः स्यादन्तं सुर-
वर्त्तनि’ (इति मेदिनी) ॥

स्थाते हृष्टे प्रतीतः

प्रतीयते स्म । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु’ इति
रभसः ॥

अभिजातस्तु कुलजे शुधे ।

अभिजायते स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः ।
‘अभिजातः कुलीने स्यान्त्याप्यपण्डितयोस्त्रिषु’ (इति
मेदिनी) । शुधे=पण्डिते ॥

विविक्तौ पूतविजनौ

विविज्यते स्म । ‘विचिर् पृथग्भावे’ (लु० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । ‘विचिर् विरेचने (पृथग्भावे)’ (रु० उ०
अ०) वा । ‘विविक्तं त्रिष्वसंप्रुक्ते रहःपूतविवेकिषु’ (इति
मेदिनी) ॥

मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८२ ॥

मूर्च्छति स्म । ‘मुर्छा मोहसमुच्छ्रययोः’ (भ्वा० प० से०) ।

१—इदमसंगतम् । ‘आदितश्च’ (७।२।१६) इतीप्तिनपेक्ष्य
दुर्बारेत्वात् । तस्मात्—मूर्च्छा संजाताऽस्य । ‘तदस्य संजा-
तम्’ (५।२।३६) इतीतच्—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीलिखितमेव
सम्बन्धः ॥

‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘मूर्ते स्याद्विषु मूर्च्छाले
कठिने मूर्तिमत्यपि’ (इति मेदिनी) । ‘मूर्च्छितमपि सोच्छ्रये
च मूढे च’ (इति मेदिनी) ॥

द्वौ चाम्लपरूपौ शुक्तौ

शुच्यते स्म । ‘इंशुचिर् पूतीभावे’ (दि० उ० से०) ।
(कः) (३।२।१०२) । ‘धीदितः-’ (७।२।१४) (इतीप्तिन-
पेक्षः) । ‘शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे’ (इति मेदिनी) । ‘मृन्मयादि-
शुक्तौ भाण्डे सगुटं दौर्द्रकाञ्चिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं
शुक्तं शुक्तं तदुच्यते’ इति वैयकम् ॥

शिती धवलमेचकौ ।

शीयते । शिनोति स्म वा । ‘शिञ् निशाने’ (खा० उ०
अ०) । क्तिच् (३।३।९४) । क्तिच् (३।३।९७४) वा । ‘नि-
शितेऽपि, शितिर्यूजं ना सितसितयोस्त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ८३

अस्ति । ‘अस भुवि’ (अ० प० से०) । ‘लटः शतृ-’
(३।२।१२४) । ‘श्रसोरल्लोपः’ (६।४।१११) । ‘सत् साधौ
धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्यभयोः स्त्रियाम्’
(इति मेदिनी) ॥

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।

पुरोऽकारि । ‘डुकृच्’ (त० उ० अ०) । कः (३।२।
१०२) । ‘पुरोऽव्ययम्’ (१।४।६७) इति गतित्वम् । ‘नमस्तु-
रसोः-’ (८।३।४०) इति सत्वम् । ‘पुरस्कृतोऽभिज्ञस्तारि-
ग्रस्ताप्रेकृतपूजिते’ (इति मेदिनी) ॥

निवातावाश्रयावातौ शस्त्रामेघं च वर्मे यत् ॥ ८४ ॥

निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् । ‘निवातो दृढसंज्ञा
निवासे वातवर्जिते’ इत्यजयः ॥

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युश्चिह्नताः

उच्छ्रयति, उच्छ्रीयते स्म वा । ‘श्रिन सेवायाम्’ (भ्वा०
उ० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । कर्मणि (३।
२।१०२) वा । ‘उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः’
(इति मेदिनी) ॥

उत्थितास्त्वक्षी ।

वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः

उत्तिष्ठति स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘उत्थितं
स्याद्विप्लव्ये ग्रोयते वृद्धिमत्यपि’ (इति मेदिनी) ॥

आदृतौ सादराचितौ ॥ ८५ ॥

आद्रियते स्म । ‘दृह् आदरे’ (लु० अ० अ०) । कः (३।
२।१०२) ॥

इति तान्ताः ॥

१—अस्यात्रोद्धेतः प्रामादिकः । अत्र मूर्तयज्योपादानानां च ॥

२—‘निशितेऽपि’ इत्युक्तिः शिनश्चार्थित्वात्प्रकृतानुपशुक्ता ॥

अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।

अर्थते । ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)
'उषिकुषिगातिभ्यस्थन्' (उ० २।४) । यद्वा, -अर्थ्यते । 'अर्थ
उपयाज्यायाम्' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ('अर्थो
विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां, निवृ-
त्तौ च प्रयोजने' इति मेदिनी) ॥

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

तीर्थते, अनेन वा । 'तृ ह्वनतरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'पातृतुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तीर्थं शास्त्रा-
ध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारपिंजुष्टाम्बुपात्रोपाध्याय-
मन्त्रिषु' (इति मेदिनी) । निपानं=जलावतारः । निदानम्=
उपायः-इति मुकुटः ॥

समर्थस्त्रिषु शक्तस्थे संबद्धान् हितेऽपि च ।

समर्थयते, समर्थ्यते वा । 'अर्थ उपयाज्यायाम्' (चु०
आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥
दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ

दशम्यां तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः ।
'दशमीस्थो नष्टबीजे स्थविरैऽप्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

वीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥

विध्यतेऽनया । 'विधृ याचने' (भ्वा० आ० से०) । घञ्
(३।३।१९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।
४१) । 'वीथी पङ्क्तौ गृहाज्ञे च रूपकान्तरवर्त्मनोः' (इति
मेदिनी) ॥

आस्थानीयत्वयोरास्था

आतिष्ठन्त्यस्याम् । आस्थानं वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयनापेक्षासु योषिति'
(इति मेदिनी) ॥

प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।

प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्, अनेन वा । घञ् कः (वा० ३।३।
५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानानुमितवस्तुनि' (इति
मेदिनी) ॥

इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दौ

छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।
१९) ॥

अब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥

अपो ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
'अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके' इति विश्वः ॥

अपवादौ तु निन्दाश्चे

अपोद्यते, अपवदनं वा । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञा-

विश्रम्भयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ ४ ॥ मुकुटस्तु 'अपवादः'
इति पठित्वा 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि'
इति विश्वमुदाजहार ॥

दायादौ सुतवान्धवौ ।

दायमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । यद्वा, -आदत्ते । 'हुदान्' । 'आतश्चोप-' (३।१।
१३६) इति कः । दायस्य-आदः । 'दायाद्वास्तु भवेत्पुंसि
सपिण्डे तनयेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाः

पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पदरुज-' (३।
३।१७) इति घञ् । 'पादो बुध्रे तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते ।
चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥

चन्द्रादयर्कास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥

तमो नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तिप् (वा०
३।२।७६) ॥

निर्वादो जनवादेऽपि

निर्वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः'
(इति मेदिनी) ॥

शादो जम्बालशर्पयोः ।

शद्यते, अनेन वा । 'शट्ट शान्ते' (भ्वा० प० अ०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ् ।
जम्बालः=पङ्कः । शर्पः=वालतृणम् ॥

सारावे रुदिते ज्ञातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥

आक्रन्दनम् । आक्रन्दति, आक्रन्द्यतेऽस्मिन् । आक्रन्दयति
वा । 'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । 'आटः
क्रन्द शब्दसातले' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) ।
पचायच् (३।१।१३४) वा । 'आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्र-
दारुणयुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम् । अनेन वा । 'पट्ट विशरणादौ' (भ्वा० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'प्रसादोऽनुरोधे काव्यप्राण-
स्वास्थ्यप्रसत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

सूदः स्याद्यज्ञने त्रिषु ।

सूद्यते, सूदयति वा । 'पूद क्षरणे' (चु० उ० से०) ।
'एस्व' (३।३।५६) । पचायच् । (३।१।१३४) वा । 'सूदस्तु
सूपवत्सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि च' इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति । 'विट्ट लाभे' (तु० उ० अ०) । 'गवादपि

१-सारावे इति रुदितविशेषणम् । ज्ञातरि=पार्श्वग्राहकान्तस्थ
विजिगीषो रक्षितरि-इति भीष्मव्याख्या ॥

च विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति शः । 'गोविन्दो वासुदेवे स्याद्वाध्यक्षे बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥९१॥

आमोदनम् । आमोदयति वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थण्यन्तः । घञ् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) । मद-
नम् । अनेन वा । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनुप-
सर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभ-
दानयोः' (इति विश्वः) ॥

प्राधान्ये राजलङ्के च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।

कं सुखं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । वृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'ककुद्वत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । प्राधान्ये स्वार्थे ण्यच् (वा० ५।१।१२४) ॥

स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥९२॥

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विद चेतनादौ च' (उ० आ० से०) । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) । 'संविच् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञान-
संगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नात्रि तोषणे' (इति मेदिनी) । क्रियायाः कारो नियमः पणवन्धो वा, आजिर्धुदम् ॥

धर्मे रहस्युपनिषत्

उपनिषदनम् । उपनिषीदति श्रेयोऽस्यां वा । 'पठ् विशार-
णादौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'भवेदुपनिषद्धर्मे वेदान्ते विजने स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्यादतौ वत्सरे शरत् ।

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शृद्भसो-
ऽदिः' (उ० १।१३०) । 'शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' (इति मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्गिचस्तुपु ॥ ९३ ॥

पदति । 'पद स्थैर्ये' () । पयति वा । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावकर्म-
करणेषु वा घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावः । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतत्त्वहयोः स्थानत्राणयोरद्व-
वस्तुनोः' इति विश्वः । 'लोकपादेऽपि च क्लीबं पुंलिङ्गः किरणे पुनः' (इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

गोप्पदं सेविते माने

गोः पदम् । 'गोप्पदं सेवितसेवित-' (६।१।१४५) इति साधुः । 'गोप्पदं गोपदे श्वप्रे गवां च गतिगोचरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

आपद्यतेऽस्मिन् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (६।१।१४६) इति साधुः । 'आस्पदं पदकृत्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ।

आदान्तात् ॥

इष्टमधुरौ स्वादू

खदते । 'ष्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवा-
पा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः' (इति मेदिनी) ॥

मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ९४ ॥

म्रयते । 'म्रद मर्दने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथिम्रदि-' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च ॥

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाष्य-
रोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्वस्तिजात्यन्तरे ज्ञानौ' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ तु शारदौ ।

प्रत्यग्राप्रतिभौ

शरदि भवः । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्युण् । 'शार-
दोऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीबं शरजा-
तनूतनाप्रतिभे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ९५ ॥

विशिष्टो विपरीतो वा शारदः । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'विशारदः पण्डिते च धृष्टे' (इति मेदिनी) ॥

इति दान्ताः ॥

व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ

न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमी-
तरौ' (इति विश्वः) ॥

उत्सेधः काय उन्नतिः ।

उत्सेधनम् । अनेन वा । 'पिधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीचधौ च तौ ॥ ९६ ॥

विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० २।३।२४) इति समासोत्तरपदलोप्य । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति वा दीर्घः । 'विवधौ वीचधश्चापि पर्याहारेऽध्वमारयोः' इति विश्वः । परित आहि-
यतेऽनेन । पर्याहार उभयतोवदधिक्यं स्कन्धवाक्यं काष्ठं 'कावडी' इति ख्यातम् । यत्तु—'उपसर्गस्य-' (६।३।१२३)

इति दीर्घः—इति मुकुट आह । तत्र । वधशब्दस्यावन्तत्वे-
नाधजन्तत्वात् ॥

परिधीर्यक्षितरोः शाखायामुपसूर्यके ।

परिधीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः
किः' (३।३।९२) ॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥

आधानम् । अनेन, असिन् वा । पूर्ववत् । 'आधिः
पुमांश्चित्पीडाप्रत्याज्ञावन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने'
(इति मेदिनी) ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।

नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थं धान्यादिसंग्रहो वा ।
समाधानम् अनेन वा पूर्ववत् । 'समाधिर्व्याननीवाकनिय-
मेषु समर्थने' इति विश्वः (रभसः) । 'समाधिर्ना समर्थने ।
ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक) नियमे कान्यस्य च गुणान्तरे' ।
(इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥
मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

अनुबध्यते । 'बन्ध बन्धने' (ऋ० प० अ०) । घृत्
(३।३।१९) । 'अनुबन्धस्तु बन्धे स्यादोत्पादे विनश्वरे ।
मुख्यानुयायिवाले च प्रकृतस्यानिवर्तने । अनुबन्धी तु
हिक्कायां तृष्णायामपि' (इति मेदिनी) । मुख्यं पित्रादिकमु-
याति यः शिशुः । प्रकृतस्य आरब्धस्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ॥

विधुर्विण्णौ चन्द्रमसि

विच्यति विरहिणम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'वृभिदि-' (उ० १।२३) इति कुः । 'ग्रहिज्या-' (६।१।१६)
इति संप्रसारणम् । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च
राक्षसे' इति विश्वः ॥

परिच्छेदे विलेऽवधिः ॥ ९९ ॥

अवधानम् । 'उपसर्गे-' (३।३।९२) इति किः । 'अव-
धिस्त्ववधाने स्यात्सीन्नि काले विले पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

विधिर्विधाने दैवेऽपि

विधानम् । अनेन वा । पूर्ववत् किः (३।३।९२) । 'विधि-
र्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।९२) 'प्रणि-
धिर्याचने चरे' (इति हैमः) । 'प्रणिधिरवधानेऽपि' ॥

बुधबुद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'बुधः क्वौ रौहिणेये' इति विश्वः ॥
वर्धते स्म । 'बुध बुद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गल्यर्था-

(३।४।७२) इति कः । 'बुद्धौ जीर्णे प्रवृद्धे हे त्रिषु ह्रीवं तु
शैलजे' (इति मेदिनी) ॥

स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०० ॥

कं शिरो दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'स्कन्धः स्यात्पुता-
वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो
भिदि' (इति मेदिनी) ॥

देशे नदविशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।

स्यन्दते । 'स्यन्द प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुः समुद्रे नद्यां
च नदे देशेभदानयोः' इति विश्वः । 'सिन्धुर्वमथुदेशाधि-
नदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

विधा विधौ प्रकारे च

विधानम् । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप-'
(३।३।१०६) इत्यङ् । 'विधा गजाने ऋद्धौ च प्रकारे वेतने
विधौ' इति विश्वः । विधौ=विधाने ॥

साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥

साधोति । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० से०) । 'कृपापा-'
(उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्वार्धुषिके चारौ सजने चाभि-
धेयवत्' इति विश्वः ॥

वधूर्जाया लुपा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'वहो धश्च'
(उ० १।८३) इत्यूः । 'वधूः लुपा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्ग-
नासु च । शक्त्या च शारिवायां च' इति विश्वः ॥

सुधा लेपोऽमृतं लुही ।

सुषु धीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) 'धेद्' (भ्वा०
प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'सुधा
गङ्गेष्टकाचूर्णं लुही चामृतमूर्वेयोः' इत्यजयः ॥

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'आत-
श्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ १०२ ॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् । 'श्रद्धाऽऽदरे च काङ्क्षायाम्' (इति
मेदिनी) । संप्रत्ययः=आदरः ॥

मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'कलिपाटि-'
(उ० १।१८) इत्युः, धश्च । 'मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये
पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवकोशे मधुद्वये'
इति विश्वः ॥

अन्धं तमस्यपि ।

अन्धयति । 'अन्धं दृष्टुपधाते' (चु० उ० से०) । पचा-
वच् (३।१।१३४) । 'अन्धं तु तिमिरे क्लीवं चक्षुर्हानेऽभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अतस्त्रिषु

आधान्तात् ॥

समुन्नद्धौ पण्डितं मन्यगर्वितौ ॥१०३॥

समुन्नद्धते स्म । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'समुन्नद्धः समुन्नते पण्डितं मन्यदस्योः'
इति विश्वः ॥

ब्रह्मवन्धुरधिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः वन्धुरस्य । 'ब्रह्मवन्धुरधिक्षेपे निर्देशे
च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः ॥

अथावलम्बितः ।

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः

अवलम्बित आश्रितः, वल्लादिरुद्धो वा । अवष्टब्धते स्म ।
'एभि स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः)
वा । 'स्तम्भेः' (८।३।६७) 'अवाच्चा-' (८।३।६८) इति
षः । 'अवष्टब्धोऽविदूरे स्यादाकान्ते चावलम्बिते' (इति
मेदिनी) ॥

प्रसिद्धौ ख्यातभूपितौ ॥१०४॥

प्रसिध्यति, प्रसिध्यते, स्म वा । 'विधु संराद्धौ' (दि० प०
से०) 'गलाम्' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि (३।४।७२)
कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥

इति धान्ताः ॥

सूर्यवह्नी चित्रभानू

चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य ॥

भानू रश्मिदिवाकरौ ।

भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'दाभाभ्यां नुः'
(उ० ३।३२) ॥

भूतात्मानौ धातुदेहौ

भूतानामात्मा । भूताति आत्मा स्वभावो यस्य, इति च ॥

सूर्यनीचौ पृथग्जनौ ॥१०५॥

पृथक्कार्यौ जनः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥

प्राचाणौ शैलपापाणौ

प्रसते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । अन्येभ्यो-
ऽपि- (वा० ३।२।१०१) इति टः । आवनति । 'वन संभक्तौ'
(भ्वा० प० से०) 'शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । विच्
(३।२।७६) । अश्वासावावा च ॥

पत्रिणौ शरपक्षिणौ ।

पत्राणि सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥
'पत्री इयेने रये काण्डे खगदुरधिकाद्रिषु' इति विश्वः ॥

तरुशैलौ शिखरिणौ

शिखरमस्ति ययोः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥

शिखिनौ वह्निवर्हिणौ ॥१०६॥

शिखाः सन्त्यस्य । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः ॥
व्रीह्यादिः (५।२।११६) वा । 'शिखी वह्नौ वलीवर्दे शरि
केतुग्रहे ब्रूमे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः'
(इति मेदिनी) ॥

प्रतियत्तावुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियस्यते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । 'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) वा । 'यज-
याच-' (३।३।९०) इति नङ् । 'प्रतियत्तश्च संस्कार-
लिप्सोपग्रहेषु च' (इति मेदिनी) । उपग्रहः=चन्दी-
ग्रहणादिः ॥

अथ सादिनौ ।

द्वौ सारथिहयारोहौ

अवश्यं सीदति, सादयति वा । 'पट्ट विशारणादौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति
णिनिः । ग्रह्यादिः (३।१।१३४) वा । 'सादी सुरंगमातङ्ग-
रथारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥

वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥१०७॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५)
इतीनिः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि

अभि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३३) इति
वृद्धिर्न । 'अभिजनः कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलव्रजे'
इति विश्वः ॥

अथ हायनाः ।

वर्षार्चिर्नहिभेदाश्च

जहाति, जिहीते, वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) ।
'ओहाक् गतौ' (जु० आ० अ०) वा । 'हृथ व्रीहिकालयोः'
(३।१।१४८) इति ष्युट् । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चि-
र्नहिभेदयोः' (इति मेदिनी) । वर्षे=अव्दम् । अर्चा=रश्मिः ।
'त्रीहिभेदः=नीवारादिः' इति मुकुटः । पठिकः—इति स्वामी ॥

चन्द्राश्रयका विरोचनाः ॥१०८॥

विरोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्ते-
तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रहादस्य
तनयेऽर्केऽभिचन्द्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

केशेऽपि वृजिनः

वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः क्विच्'

(उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं' कल्मषे ह्रीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' इति रभसः ॥

विश्वकर्माकंसुरशिल्पिनोः ।

विश्वं कर्मास्मात्, अस्य, वा । 'विश्वकर्मा' सहस्रांशौ मुनिभिर्देवशिल्पिनोः' (इति मेदिनी) ॥

आत्मा यत्नो धृतिर्वुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च १०९

अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३) । 'आत्मा क्लेबरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च' इति धरणिः ॥

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ।

हन्ति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) 'हन्तेर्घश्च' (वा० ६।१।१२) इति पचायचि द्वित्वम्, आक् चाभ्यासस्य । 'अन्धोन्यघट्टने चैव घातुके च घनाघनः' इति धरणिः ॥

अभिमानोऽर्थादिदुर्पज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥

अभिमानम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'मीञ् हिंसायाम्' (क्त्वा० उ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'मीनाति-' (६।१।५०) इत्यात्वम् । आदिना कुलपशुगुणादिग्रहः ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।

हननम् । हन्यते वा । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् । 'घनं सान्द्रं घनं बाधं घनो मुक्तो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्गरौ' इति धरणिः । मूर्तिगुणे=काठिन्ये ॥

इतः सूर्ये प्रभौ

एति । ईयते वा । 'इण्सिजि-' (उ० ३।२) इति नक् ॥

राजा मृगाङ्गे क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥

राजति । 'राज् दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्ने च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ

अवश्यं वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आव-श्यका-' (३।३।१७०) इति, ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) वा णिनिः । ववयोरैक्यम् । 'वाणिनिर्नर्तकीमत्ताविदग्धवनि-तासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्रवन्त्यामपि वाहिनी ।

वहति । ग्रह्यादि (३।१।१३४) णिनिः । 'वाहिनी' स्यात्-रङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः' इति विश्वः ॥

१-वाणिनीशब्दो मेदिन्यां पवर्गीयादौ पठितः । हेमे तु अन्तस्यादौ पठितः । एवं वाहिनीशब्दोऽपि ॥

हादिन्यौ वज्रतडितौ

हादतेऽवरयम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥

वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥

अवश्यं काम्यते । 'कंसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पूर्ववत् (३।३।१७०) णिनिः । 'कामिनी' भीरुवन्द्योः । कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च' (इति मेदिनी) । वन्दा=वृक्षे विजातीयप्ररोहः ॥

त्वग्देहयोरपि तनुः

तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'मृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः' काये त्वचि ह्रीं स्याञ्छिप्पल्पे निरले कृशे' (इति मेदिनी) ॥

सूनाधोजिह्विकापि च ।

सवनम् । सूयते वा । 'वृह् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । (३।३।११४) कर्मणि (वा० ३।३।१०२) क्तः । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) इति (ओदित्त्वात् 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्) । 'सूनाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्वातले वधालये' इत्यजयः । 'सूना' प्रसवपुष्पयोः । सूना पुत्र्यां वधस्थानगल्लुण्डिकयोरपि' (इति विश्वः) ॥

क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥ मन्दे

वितननम् । वितन्यते वा । घञ् (३।३।१८, १९) । 'वितानो यज्ञविस्तारोल्लोचेषु क्रतुकर्मणि । वृत्तभेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनर्पुंसकम् । ह्रीवं वृत्तविशेषे स्यान्निलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) । मन्दे=मूढे ॥

अथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।

'कित निवासादौ' (भ्वा० प० से०) । भावकर्मकरणाधिकरणेषु ल्युट् । 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः' इत्यजयः ॥

वेदास्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥

वृंहति । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृहेनोऽच्च' (उ० ४।१४६) इति मनिन् । 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विगयोगभिदोवित्रे' (इति मेदिनी) ॥

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ।

'गन्ध मर्दने' (चु० आ० से०) । भावादौ ल्युट् । 'गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने' इति विश्वः ॥

आतञ्चनं प्रतीवापजचनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥

'तञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११४) । प्रतीवापः=दुग्धादौ दध्यादिभावार्यै तक्कादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा । जवनं=वैगः । आप्यायनं=तर्पणम् ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वापि ।

व्यज्यते, अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ।
'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ।
निष्ठानं=तेमनम् ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥११६॥

कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (५।१।१३०) ।
'कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः ॥

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

उद्यात्यनेन, अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'करण—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'उद्यानं वनभेदे स्यात्तिःसृतौ च प्रयोजने' इति धरणिः ॥

अवकाशो स्थितौ स्थानम्

स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५)
च ल्युट् । 'स्थानं सादृश्येऽवकाशो स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे' (इति मेदिनी) ॥

क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

वीज्यतेऽनेन । 'दिषु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । भाव-
करणादौ ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि ।
अक्षेपु देवनः प्रोक्तः' इति विश्वः ॥

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।

'उत्थानमुद्यते तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे ।' ('प्राज्ञो-
द्गमहर्षेण मलवेगेऽपि न द्वयोः') (इति मेदिनी) । 'तन्त्रं
कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौपधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने(ये) च
शास्त्रभेदे परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके'
(इति मेदिनी) ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥११८॥

विरुद्धमुत्थानम् । 'प्रादयो गता—' (वा० २।२।१८) इति
समासः । 'स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।

निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

'पाथ संसिद्धौ' (खा० प० से०) । भावकर्मकरणादौ ल्युट् ।
'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौपधे गतौ । निर्वर्तनोपायभेद-
दापनेऽनुगमे धने' (इति मेदिनी) । उपकरणं=साधनसामग्री ॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।

'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः । भावादौ
ल्युट् ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२० ॥

व्यसिः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । भावादौ ल्युट् ।
'व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानव्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले

पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे' इति विश्वः (मेदिनी) । कामजे
दोषे=मृगयाक्षपानादौ । कोपजे=वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थ-
दूषणादौ ॥

पक्षमाक्षिलोन्नि किंजल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते, अनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मकरणादौ मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'पक्षं सूत्रादिसूक्ष्मांशे
किंजल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व

पर्वति, पर्व्यते वा । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकात्कनिन् । 'पर्वे स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे विपुवा-
दिषु । दर्शप्रतिपदोः संघौ स्यात्तिथेः पञ्चकान्तरे' इति
धरणिः ॥

वर्त्ये नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥ १२१ ॥

वर्तते, अनेन, अस्मिन् वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनम्

कूपपतनमर्हति । 'शालीनकौपीने अष्टष्टाकार्ययोः' (५।२।
२०) इति साधुः । 'कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरगुह्यप्रदेशयोः'
इति विश्वः ॥

मैथुनं संगतौ रते ।

मिथुनमेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । मिथुनस्येदं वा ।
'संवन्धे सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते' इति व्याडिः ॥

प्रधानं परमात्मा धीः

प्रधत्ते, धीयतेऽनेन । अस्मिन् वा । 'बुधान्' कर्तृकर-
णादौ 'ल्युट्' (३।३।११३, ११७) । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे
प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तृत्तमे सदा'
(इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥

प्रज्ञायते । अनेन वादौ ल्युट् (३।३।११३, ११५, ११७) ॥

प्रसूनं पुष्पफलयोः

प्रसूयते । 'पूज् अभिपवे' (खा० उ० अ०) । 'सुजो
दीर्घश्च' (उ० ३।१।३) इति नः ॥

निधनं कुलनाशयोः ।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कूपवृजि—' (उ० २।८।१)
इति वयुः ॥

क्रन्दने रोदनाह्वाने

'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । भावे (३।
(३।१।१५) ल्युट् ॥

वर्ष्मं देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥

वर्षति । वृष्यते वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'वर्ष्मं देहप्रमाणातिमुन्दराकृतिषु
सृष्टम्' (इति मेदिनी) ॥

गृहदेहत्विरूपप्रभावा धामानि

दधाति । धीयते वा । 'डुधाब्' (जु० उ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । 'धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु' इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे ।

संनिवेशे च संस्थानम्

संस्थीयतेऽत्र, अनेन वा । संस्थितिर्वा । भावाधिकरणादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७) । 'संस्थानमाकृतौ मृत्तौ संनिवेशे चतुष्पथे' (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥

लक्ष्यते, अनेन वा । 'लक्ष दर्शने' (जु० आ० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युभे ।

आच्छाद्यतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' चुरादिः । करणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५) वा ल्युट् । 'आच्छादनं संपिधाने वल्लेऽपवृत्तिमात्रके' इति धरणिः ॥

आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥ १२५ ॥

आराध्यतेऽनेन । 'राध संतिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । भावादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७)

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।

अधिष्ठीयते, अनेन वा । भावादौ ल्युट् (३।३।११५-११७) । 'अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे' इत्यजयः ॥

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि

रमयति । 'रसु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) ण्यन्तः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा, रमन्तेऽस्मिन् वा । 'रमेस्व च' (उ० ३।१४) इति नः । 'नेद् वसि-' (७।२।८) इति नेट् । 'गिर-निटि' (६।४।५१) । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

वने सलिलकानने ॥ १२६ ॥

वन्थते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वसु थाचने' (त० उ० से०) वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । कर्तरि पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'ह्रीचं स्यात् कानने नीरे निवासे निलये वनम्' इति रभसः ॥

तलिनं विरले स्तोके

तलति, तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'तैलिपुलिभ्यामिनन्' (उ० २।५३) । 'तलिनं विरले स्तोके खच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे ।

तथा=तलिनवत् । उत्तर=आनान्तात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समति । 'षम वैकृत्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छीत्यवयो-वचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२९) । 'आगमशासनमनित्यम्' इति मुग् न । सह मानेन वर्तते, इति वा । 'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारते' (इति मेदिनी) ॥

पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशिमि-धिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनच् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्कार्या पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

हीनन्यूनावूनगर्हो

जहाति, हीयते स्म वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'आदिकर्मणि कः-' (३।४।७१) । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'हीनं गर्हानयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

न्यूनयति । न्यून्यते स्म वा । 'ऊन परिहाणे' (जु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । यत्तु-'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । चुरादिण्यन्तत्वेन अदन्तत्वेन चैगुपधत्वाभावात् । 'न्यूनं गर्हानयोः' (इति मेदिनी) ॥

वेगिश्रौ तरस्विनौ ।

तरो बलं जवो वाऽस्यास्ति । 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्रता अपि ॥ १२८ ॥

अभिपद्यते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिद्रुते अस्ते विपद्रुते' इति विश्वः ॥

इति नान्ताः ॥

कलापो भूषणे चर्हे तूणीरे संहतेऽपि च ।

कलामाप्नोति । 'आपू व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।११) कला आप्यतेऽनेन वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'कलापः संहतौ चर्हे काव्यां . भूषणतृणयोः' इत्यजयः । ('चन्द्रे विदधे व्याकरणभेदेऽपि कथ्यते दुधैः' इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

परिवपनम् । अनेन । अत्र वा । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । भावे (३।३।१८) घञ् । 'हलश्च'

१-अस्य सूत्रस्य 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्यत्वेनात्रोप-
न्यासो निष्फलः कर्मणि विगृहीतत्वात् ॥ तस्मात् 'अकर्तरि-' (३।१-
१९) इत्येव न्याय्यम् ॥ २-आधुनिकपुस्तकेषु तु 'तलिपुलिभ्यां' च
इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

१-अत्र 'स्' इत्युपन्यासोऽसंगतः । घञो भूताधिकारे विभा-
नाभावात् ॥

(३।३।१२१) इति वा । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छदः=परिवारः ॥

गोधुग् गोष्ठपतिगोपौ

गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्वल्लवे' इति विश्वः ॥

हरो विष्णुर्वृषाकपिः ।

वृषं धर्मं न कम्पयति । 'कपि किञ्चिचलने' (भ्वा० आ० से०) । 'अंहिकम्प्योर्नलोपध्व' (उ० ४।१।४४) इतीः । वृषा-द्धर्मादाकम्पयति दुष्टान् इति वा । यद्वा, -वर्पति कामान् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि । पूर्ववदिः (उ० ४।१।४४) । वृष-श्चासावाकपिश्च । यद्वा, -वृषा इन्द्रोऽनेन । कम्पते आकम्पते वा अस्मात् । यद्वा, -वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिव वशे यस्य । यद्वा, -वृषरक्षकः कपिर्वराहः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा, -वृषण इन्द्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । इन्द्रदुःखं प्राप्नोति प्रापयति वा दैत्यान् । रक्षकत्वात् । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । किपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च तुक् । परशन्दस्येष्ट-वाचित्वादिदण्डं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः (६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः । 'वृषाकपिः पुमान्कृष्णे शंकरे जात-वेदसि' (इति मेदिनी) ॥

वौष्पमूष्माश्रु

वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'खण्पशिल्पशप्-' (उ० ३।२८) इति साधुः ॥

कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥

कशति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० अ०) । मृगवादिवात् (उ० १।३७) साधुः । 'एकोक्त्या कशिपुर्भक्ताच्छादने च द्वयोः पृथक्' इति विश्वः ॥

तल्पं शय्यादृदारेषु

तल्यतेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खण्पशिल्प-' (उ० ३।२८) इति साधुः । वक्ष्यमाणम्,

१-आधुनिकपुस्तकेषु तु 'कुण्ठिकम्प्योः' इति पाठः उप-लभ्यते ॥ २-वाष्पं मेदिन्यामन्तस्यादौ पठ्यते । अत एव गोवर्धना-चार्यैरपि 'वाष्पाकुलम्' (५२८) इत्याद्याऽन्तस्यादित्रज्यायां लिखिता । हेमे तु रूपशब्दादि पठ्यते ॥ ३-इदं त्वसंगतम् 'कशिपुर्भक्ताच्छादनयोरेकोक्त्या पृथक्तयोः पुंसि' इति मेदिनीतः कशिपोः पुंस्त्वस्य, 'तल्पमद्रे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनीतस्तत्पस्य ङीवतायाः प्रतीतिः ॥

'अस्त्रियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संवध्यते । अद्वः=अट्टालिका ॥

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।

वेदति, विव्यते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपपिष्टपविशिषोलपाः' (उ० ३।१।४५) । 'विटपः पल्लवे विज्ञे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३१ ॥

भेद्यलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापने च-' (२।२।४) इति समासः । प्राप्तं रूपं येन । 'प्राप्तरूपो ज्ञरम्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

स्वमेव रूपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति मेदिनी) ॥

कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ।

कच्छे कच्छं वा पिबति । कच्छेन पाति वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'गापोष्टक्' (३।२।८) तु न । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' इति (वार्तिक) वचनात् । 'गतिकारकोपपदा-' इति सुवृत्ततेः प्राक् समासः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीप् । 'कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ छद्गदान्तरे' इति विश्वः ॥

इति पान्ताः ॥

रवणं पुंसि रेफः स्यात्कुतिसते वाच्यलिङ्गकः ॥ १३२ ॥

'रादिफः' (वा० ३।३।१०८) । रिफ्यते, रिफति वा । 'रिफ हिंसायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) वा ॥

इति फान्ताः ॥

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ।

अन्तरा मरणजन्मनोर्मेध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् । यदाहुः—'अन्तराभवदेहो हि मेष्यते विन्ध्यवासिनां' । तन्न । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः । यद्यासः 'अस्माभिर्वेदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम्'— इति खामी । तच्चिन्त्यम् । 'गन्धर्वः पशुभेदे स्यात्पुंस्कोकिल-तुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' (मेदिनी) इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् । दृष्टान्तोऽपि विपमः । दिव्य-गायनानां विश्वावस्वादीनामेव तत्र ग्रहणात् । गन्धमवेति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शक-न्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥

कम्बुर्ना वलये शङ्खे

कम्बति । 'कम्ब गतौ' () मृगवादिः (उ० १।३७) 'कम्बुः शङ्खे त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे' (इति मेदिनी) ॥

द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३३ ॥

द्वे जिह्वे यस्य ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंवहुत्वेऽपि पूर्वजान् ।

पूर्वयति । 'पूर्व निकेतने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पूर्वे तु पूर्वेषु स्युः पूर्वप्रागाद्योत्तिपु' (इति मेदिनी) । 'प्राक् पूर्वमग्रतः' इति धरणिः ॥

इति वान्ताः ॥

कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ

कुं भूमि कुत्सितं वा उम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । शकन्च्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपात्रे च कुम्भं त्रिवृति गुणुले' इति विश्वः ॥

डिम्भौ तु शिशुवालिशौ ॥१३४॥

डिम्भयति । 'डिभि संघाते' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ

स्तभाति । 'स्तम्भ रोधने' (सौत्रः) पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावे घञ् (३।३।१८) वा ॥

शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।

शं भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) 'प्राप्तौ' (तु० आ० से०) वा । अन्तर्भावितण्यर्थः । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१७८) । डुः । 'शंभुः पुंसि महादेवे परमेष्ठिनि चार्हति' (इति मेदिनी) विष्णौ च ॥

कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भाः

गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । गृणाति, गीर्यते वा । 'गृ शब्दे' (ऋया० प० से०) । 'अतिगृभ्यां भन्' (उ० ३।१।५२) । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संघौ पनसकण्टके' (इति मेदिनी) ॥

विस्त्रम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

विस्त्रम्भणम् । विस्त्रम्भ्यतेऽनेन वा । 'त्रम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) 'विस्त्रम्भः केलिकल्हे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्वः । 'परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः' इत्यमरमाला ॥

स्याद्भेयां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ।

'दुन्द' इति शब्देन उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२०) इतीन् । शकन्च्वादिः (वा० ६।१।९४) । यद्वा, 'दुन्द' इति हलन्तस्यैवानुकरणम् । 'दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे वैद्यमेयोश्च ह्यक्षे विन्दुं त्रिकद्वये' (इति मेदिनी) ॥

स्यान्महारजने क्लीवं कुसुम्भं करके पुमान् ॥ १३६ ॥

कुषुम्भयति, अनेन वा । 'कुसुम्भ क्षेपे' (कण्वादिः) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । प्रोपदरादिः (६।३।१०९) । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

नभ्यते । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इस जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । यद्वा, -नाभयति । स्वार्थण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'नाभिर्मुख्यवृत्ते चक्रमध्यक्षत्रियोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रियां कस्तूरीकामदे' (इति मेदिनी) ॥

सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।

सुष्ठु रभते, रभ्यते वा । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'सुरभिः शलकीमातृभिस्तुरगेषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जालीफले पुमान् । स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीवं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु । (विख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानयम्)' (इति मेदिनी) ॥

सभा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये, यस्यां वा । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डो वा । 'त्रियां सामाजिके गोष्ठां द्यूतमन्दिरयोः सभा' इति रभसः ॥

त्रिध्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥ १३७ ॥

वल्लते, वल्यते वा । 'वल्ल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिबल्लिभ्यां च' (उ० ३।१।२५) इत्यभञ् । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥

इति भान्ताः ॥

किरणप्रग्रहौ रश्मी

अश्रुते, अनेन वा । 'अश्नू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रुते रश् च' (उ० ४।४।६) इति भिः । 'रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

कपिमेकौ पुवंगमौ ।

पुवंगेन पुत्रा गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति लञ् ॥ इच्छामनोभवौ कामौ

कमनम् । कम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८, १२१) । 'कामः स्परेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यात्पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८ ॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १२१) । नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पराक्रमः स्यात्तामय्ये विक्रमोद्यमयोः रपि' (इति मेदिनी) ॥

१-पूर्वगन्धर्वशब्दौ विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्येते । हेमे तु दन्तोष्ठयान्तेष्वेव ॥ २-अक्षे विन्दुत्रिकद्वये यथा-दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्रौपदी हारिता इति स्वामिसुकुटनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यः ॥

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।

धरति, ध्रियते वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) 'अतिस्तुष्टु-' (उ० १।१४०) इति मन् 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः कर्तौ । अहिंसोपनिषद्याये ना धुर्यमसोमये' (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९ ॥

उपधा=उक्तोचः । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३।१८, १२१, ७।३।१३४) 'उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भ-विक्रमे' इति विश्वः ॥

वणिकपथः पुरं वेदो निगमाः

निगम्यते, अनेन वा । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः । 'निगमो वाणिजे पुर्या कटे वेदे वणिकपथे' इति विश्वः ॥

नागरो वणिकः ।

नैगमौ द्वौ

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः ॥

चले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

रमते । अनेन वा । 'रसु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । 'रामः पशुविशेषे स्याज्जामदभ्ये हलायुधे । राघवे च सितश्चेतमनोहेपु च वाच्यवत्' इति विश्वः ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः

ग्रसते, ग्रस्यते वा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) 'ग्रसेरा च' (उ० १।१४३) इति सः । 'ग्रामः खरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः' इति विश्वः ॥

क्रान्तौ च विक्रमः ।

विक्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८, १२१) । 'विक्रमः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

स्तूयते । अनेन वा । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अतिस्तुष्टु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥

जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे ॥ १४१ ॥

जहाति । हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च

गुच्यते । 'गुड वेष्टने (रक्षणे)' (तु० प० से०) बाहुलका-

न्मक् । डलयोरेकत्वम् । 'गुल्मः स्तम्बे ग्रीहि घट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । रुग्=उदररोगः । स्तम्बः=अप्रकाण्डः ॥

जामिः खसकुलस्त्रियोः ।

जायति, जायते वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकान्मिः । यद्वा, 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिण् दीर्घश्च । कर्मणि 'इज्जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीच् वा=इति स्वामी । 'जिह्वस्तु कुटिले मन्दे जामिः खसकुलस्त्रियोः' इति चवर्गादावजयः ॥

मुकुटस्तु—'प्रहरे समये यामो यामिः खसकुलस्त्रियोः' इति रभसादन्तस्थादितामाह । 'यामिः कुलस्त्रीखलोः स्त्री' (इति मेदिनी) । तत्र 'या प्राप्ते' (अ० प० झ०) धातुबोधः ॥

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु १४२

क्षमणम् । 'क्षमूष् सहने' (भ्वा० आ० से०) । पित्वाद् (३।३।१०४) अङ् । क्षमते, क्षम्यते वा । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) वा । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'क्षमा' तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम्' इति धरणिः ॥

त्रिषु श्यामौ हरितकृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवानिशा ।

श्यायते । 'श्यैल् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषुशुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंस्ति स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ ।' नीलिकायाम्—'अथ श्यामो मासे मण्डपकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूपाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

लडनम् । 'लड वाल्ये (विलासे)' (भ्वा० प० से०) । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) । डलयोरेकत्वम् । ललम-मति । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ बाहुलकात्कनिनि नान्तोऽपि । 'प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु । भूपावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च' इति रुद्रः । पुण्ड्रम्=अश्वदीनां ललाटचित्रम् । अधः=वाजी । भूषा=सामीप्यादश्चस्येव ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

सूच्यते । 'सूच पैश्रत्ये' (जु० उ० से०) । 'सूचेः स्मन्' (उ० १।१०७) । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्त्वमौ त्रिषु

१—द्वाविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः—इति स्वामी ॥—'द्वौ शतयुक्तेरुपनिषद्ब्राह्मणयोर्नायम्, श्लेषः—इति पीयूषव्याख्या ॥

१—युक्ते मान्तमव्ययम् इत्येके शक्तहितयोलिपु । क्षमः, क्षमा । इति पीयूषव्याख्या ॥ २—इत उत्तरं ग्रामशब्दार्थकत्वेन प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३—यथा 'कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्तोः' इति रघुः—इति स्वामि-मुकुटौ ॥

चात्पके' (इति मेदिनी) । यत्तु-सुष्ठु उक्ष्यते इति स्वामी ॥
सुष्ठु उष्मयते-इति सुकुटश्च व्याचष्टे । तदुक्तसूत्रादर्शनमूल-
कम् ॥

आदौ प्रधाने प्रथमः

प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेरसच्'
(उ० ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्य-
वत्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ।

आमान्तम् ॥

वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ

वमति, वम्यते वा । 'वृवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) ।
'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । घञ् (३।३।१९) वा ।
'वामं' सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिस्त्रन्दरे । पयोधरे हरे
कामे विद्याद्वामामपि क्षियाम् । वामी शृगालीवडवारासभी-
करमीषु च' इति विश्वः ॥

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

अमति । 'अव रक्षणार्थं' (भ्वा० प० से०) । 'अवद्या-
वमाधमा-' (उ० ५।५४) इति साधुः । यद्वा, -न धम्यते,
धमति वा । 'धम ध्वाने' सौत्रः । घञ् (३।३।१८) पचा-
द्यच् (३।१।१३४) वा । -अधोभवः । 'अवोधसोः सलो-
पश्च' () -इति स्वामी ॥

जीर्णे च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।

यातो गतो याम उपभोगकालो यस्य । 'यातयामोऽन्यव-
जीर्णे परिभुक्तोऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति मान्ताः ॥

तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ

ताक्ष्यस्य करयपस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४)
इत्यण् । 'ताक्ष्योऽश्वसर्पयोः । गरुडाग्रजे सुपर्णे च पुंति
ह्रीवं रसाजने' (इति मेदिनी) ॥

निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५ ॥

क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
'क्षि निवासगल्लोः' (तु० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ।
'पुंति-' (३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो रोगान्तरे वेद-
कल्पान्तापचयेषु च' (इति मेदिनी) ॥

श्वशुर्यौ देवरश्यालौ

श्वशुरस्यापत्यम् । 'राजश्वशुराद्यत्' (४।१।१३७) ॥

आतुर्व्यौ आतृजद्विपौ ।

आतुरपत्यम् । 'आतुर्व्यच्' (४।१।१४४) । 'व्यन्सपले'
(४।१।१४५) ॥

पर्जन्यौ रसदृष्टेन्द्रौ

पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । पथति ।

'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पर्जन्यः' (उ० ३।१०३)
इति साधुः । 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशकयोः'
इति विश्वः ॥

स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥

अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः'
(३।१।१०३) इति साधुः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

त्वेषति । 'त्विष वीक्षते' (भ्वा० उ० अ०) । अट्ट्यादिः
(उ० ४।१।१२) । 'तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च
कीर्त्यते' इति धरणिः ॥

पर्यायोऽवसरे क्रमे ।

पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावृत्तप-
त्ये-' (३।३।३८) इति घञ् । 'पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्नि-
र्माणेऽवसरे क्रमे' इति विश्वः ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥

रन्ध्रे शब्दे

प्रत्ययनम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । 'एरच्'
(३।३।५६) । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच्
(३।१।१३४) वा । 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु ।
प्रथितत्वे च सनादावधीनज्ञानयोरपि' इति विश्वः ॥

अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।

अनुशयनम् । अनेन वा । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घो वा ।
'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥ १४८ ॥

उच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (ला० उ० अ०) । 'एरच्'
(३।३।५६) । स्थूलोच्चयः । 'स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गण्डो-
पलकरण्डयोः' इति विश्वः ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

समयनम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा, समेति वा । 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) वा ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घो वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु
तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः'
(इति मेदिनी) ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयात्त्रयः ॥ १४९ ॥

व्यसनं=स्त्रीद्युतपानादि । अशुभं दैवविशेषणम् । न नय-
नम् । अनेन वा, अत्र वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । विरोधे नञ् । अयाच्छुभावह-
विधेरन्यः । 'अनयस्तु विपदेवाशुभयोर्व्यसनेषु च' (इति
मेदिनी) ॥

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अत्ययनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते नाश-
दण्डयोः' इति धरणिः ॥

अथापदि ।

युद्धायत्योः संपरायः

संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३।३।५६) । 'संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥१५०॥

पूजयितुमर्हः । 'पूज पूजयाम्' (जु० प० से०) । 'अहं कृत्यत्तृचश्च' (३।३।१६९) इति यत् । 'पूज्यौ श्वशुरपूजाहौ' इति धरणिः ॥

पश्चादवस्थापिवलं समवायश्च संनयौ ।

संनयनम् । संनीयते वा, संनयति वा । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) पचायच् (३।१।१३४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः

संस्त्यानम् । 'ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । 'संस्त्ययः संनिवेशे च संघाते विस्तृतावपि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विश्रम्भयाच्चाप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीच्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि (याच्चाविश्रम्भयोरपि । निर्वा-
णेऽपि)' (इति मेदिनी) । 'विश्रम्भः स्यात्परिचये विश्वास-
विप्रलम्भयोः' इत्यजयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

सुष्ठु ऊर्ध्वं श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विरोधत्योः समुच्छ्रयः' इति रभसः ॥
विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेऽपि ॥१५२॥

विसयनम् । अत्र वा, विसिनोति वा । 'विञ् वन्धने' (खा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । पचायच् (३।१।१३४) वा । 'परिनि-
विश्रयः सेवसितसय-' (८।३।७०) इति घः । 'विषयो गोचरे
देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रवन्धादयस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कपायोऽस्त्री

निर्यासः=क्तायः । कषति कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादयः । 'कपायो रसभेदे स्यादङ्ग-
रागे विलेपने । निर्यासे च कपायोऽथ सुरमौ लोहितेऽन्य-
वत्' इति विश्वः ॥

सभायां च प्रतिश्रयः ।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'श्रिञ्' (भ्वा० उ० से०) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा । 'प्रतिश्रयः सभायां
चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

प्रायो भूयन्तगमने

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६)
वा । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो बाहुत्यतुल्ययोः' इति
विश्वः ॥

मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि ॥ १५३ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मृगश्वदिः
(उ० १।३७) । 'मन्युः पुमान् कुधि । दैन्ये श्लोके च यज्ञे
च' (इति मेदिनी) ॥

रहस्योपस्थयोर्गुह्यम्

गूहनम् । गुह्यते वा । 'गूह्य संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'शंसिदुहि-' इति क्यप् । 'गूह्यं रहस्युपस्थे च गुह्यः कमठ-
दम्भयोः' इति विश्वः ॥

सत्यं शपथतथ्ययोः ।

सति साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'सत्यं
कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥

वीर्यं बले प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विक्रान्तौ' (जु० उ० से०) । 'अचो
यत्' (३।१।९७) वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
इति यत् । 'वीर्यं प्रभावे शुक्रे च तेजःसामर्थ्ययोरपि' (इति
मेदिनी) ॥

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥१५४॥

द्रोरिदम् । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः ।
'द्रव्यं स्याद्विणे भव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले । भेषजे च
विलेपे च जलद्रव्यविशेषयोः' इति विश्वः ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे मेऽग्नौ

धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु० प० से०) धृष्णोति वा ।
'धिषुषा प्रागल्भ्ये' (खा० प० से०) । 'सानसिर्वर्णसि-'
(उ० ४।१०७) इति साधुः । यत्तु-'संख्यादयश्च' इति यः-
इत्युक्तं मुकुटेन । तदेतत्सूत्रास्मरणमूलकम्, निर्मूलं च ।
'धिष्ण्यं स्थानाग्निसङ्घातु । शक्तावृक्षेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

भज्यतेऽनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) ।

१-'शंसिदुहिगुह्यभ्यो वा' इति काशिका । तत्र 'प्रशस्य
अः' (५।३।६०) 'ईद्वन्वृशंसदुहं प्यतः' (६।३।१२४) इति
सूत्रद्वयबलाच्छसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृगयम्-इति कौमुदी ॥
तस्मात्प्यति संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणभावः ॥

‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) । ‘चजोः-’ (७।३।५३) इति कुत्वम् । ‘भान्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणि’ इति विश्वः ॥

कशेरुहेन्द्रोर्गाङ्गेयम्

गङ्गाया अपत्यम् । ‘शुभ्रादिभ्यश्च’ (४।१।१२३) इति ङक् । ‘गाङ्गेयः स्यात्पुमान्मीप्से क्लीवं खर्णकशेरुणोः’ (इति मेदिनी) ॥

विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

विगता शल्यात् । विगतं शल्यं यस्या वा । ‘विशल्या-
ऽमिश्रिखादन्तीगुडूचीत्रिपुटासु च’ (इति मेदिनी) ॥

वृपाकपायी श्रीगौर्योः

वृपाकपेः स्त्री । ‘वृपाकप्यमि-’ (४।१।३७) इति ङीप्, ऐ च । ‘वृपाकपायी श्रीगौरीवरीजीवन्तिकासु च’ (इति मेदिनी) ॥

अभिख्या नामशोभयोः ।

अभिख्यानम् । ‘ख्या प्रकथने’ (अ० प० अ०) । चक्षिष्वादेशो वा । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यङ् । ‘अभिख्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि’ (इति मेदिनी) ॥

**आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् १५६
उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ।**

निष्कृतिः=प्रायश्चित्तम् । संप्रधारणं=विचारः । उपायः=सामादिः । चेष्टा=परिस्पन्दः करणम् । भावादौ ‘कृलः श च’ (३।३।१००) । ‘क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे । (आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिष्वपि)’ इति विश्वः ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः ॥ १५७ ॥

छयति । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । ‘श्याबधा-’ (३।१।१४१) इति णः । ‘आतो युक्-’ (७।३।३३) । यद्वा, -‘माछाशतिभ्यो यः’ (उ० ४।१०९) । ‘छाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्बार्कयोषितोः’ (इति मेदिनी) ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काङ्क्षयां मध्येभवन्धने ।

कक्षे भवा । ‘शरीरावयवात्-’ (४।३।५५) इति यत् । ‘कक्ष्या बृहतीकायां स्यात् (काङ्क्षयां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च)’ (इति यान्तेषु मेदिनी) ॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे घनादिभिः ॥ १५८ ॥

करणम् । ‘कृलः श च’ (३।३।११०) इति चात् क्यप् । कृत्यते । ‘कृती छेदने’ (रु० प० से०) । ‘ऋदुपधात्-’ (३।१।११०) इति क्यप् । ‘कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रियादिवौक्तोः’ इति रभसः ॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

जनानां वादः । मतजनहलात्-’ (४।४।९७) इति यत् ।

यद्वा, -जायते । जनयति वा । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) । ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३४) इति न वृद्धिः । ‘अचो यत्’ (३।१।९७) वा । जनीं वहति । ‘संज्ञायां जन्या’ (४।४।८२) इति घा साधुः । ‘जन्या मातृवयस्या स्याज्जन्या जनीवरप्रिया । जननीजनयित्रोश्च जन्यं निर्वादयुद्धयोः’ इति धरणिः ॥

जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च ।

जघने भवः । ‘शरीरावयवात्-’ (४।३।५५) इति यत् । यद्वा, -कुटिलं हन्यते । हन्तेर्यङन्तात् ‘अचो यत्’ (३।१।९७) । ‘अनित्यमागमशासनम्’ इति ‘नुगतः-’ (७।४।८५) इति न कुक् । ‘जघन्यं चरमे शिश्रे जघन्यं गृहितेऽन्यवत्’ इति विश्वः ॥

गर्हाधीनौ च वक्तव्यौ

वचनार्हः । ‘वच परिभाषणे’ (अ० प० अ०) । ब्रून् आदेशो वा । तव्यः (३।१।९६) । ‘वक्तव्यं कुतित्वे हिने वचनार्हं च वाच्यवत्’ (इति मेदिनी) ॥

कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥ १५९ ॥

कलासु साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । यद्वा, -कल्यते । ‘कल गतौ संख्याने च’ चुरादिरदन्तः । ‘अचो यत्’ (३।१।९७) । ‘कल्यं प्रभाते क्लीवं स्यात् कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचनेऽपि स्यात् (त्रिषु, मये तु योषिति)’ (इति मेदिनी) ॥ सजः=वदसंज्ञाहादिः ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ

आत्मवाच् ज्ञानी । अर्थे साधुः ‘तत्र साधुः’ । (४।४।९८) इति यत् । अर्थादनपेतः । ‘धर्मपथ्य-’ (४।४।९२) । इति यत् । ‘अर्थ्यौ विज्ञार्थशालिनोः’ इत्यजयः । ‘अर्थ्यं शिलाजतुन्यर्थ्यौ बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्’ (इति मेदिनी) ॥

पुण्यं तु चार्चयि ।

पुनाति । ‘पूज् पवने’ (क्या० उ० से०) । ‘पूजो यष्णुर्ह्रस्वश्च’ (उ० ५।१।५) । यद्वा, -पुणति । ‘पुण कर्मणि शुभे’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।२।१३५) इति कः । पुणे साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । ‘पुण्यमिषु मनोज्ञे स्यात्क्रीवं सुकृतधर्मयोः’ इति विश्वः ॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति । ‘रूपादाहतप्रशंसयोः-’ (५।२।१२०) इति यप् । ‘रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आयत-
खर्णंरजते रजते च नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥

वदान्यो वल्गुवागपि ॥ १६० ॥

वृद्धेति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दातृ-
वाग्मिनोः' इत्यजयः ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्

मां ध्यायति । 'धै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा, -महाते । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । अद्यादिः (उ० ४।११२) । 'न्याय्या-
वलम्बयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु' इति रभसः ॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।

सोमो देवताऽस्य । 'सोमाद् व्यञ्ज' (४।२।३०) । यद्वा, -सोम
इव सोमः । ततश्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) प्यञ् ।
यत्तु—शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः—इति सुकुटः ।
तत्र । वृद्धप्रसङ्गात् । 'सौम्यो वृधे मनोज्ञे स्यादनुप्रे सोम-
दैवते' ('इल्वलासु च सौम्याः स्युः-') इति विश्वः ॥

इति यान्ताः ॥

निवहावसरौ वारौ

वारयति, त्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) ।
पचाद्यञ् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । 'वारः
सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुञ्जवृक्षे हरे द्वारे, वारं
मद्यस्य भाजने' इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

संस्तर्यते । 'स्तृञ् आच्छादने' (त्रया० उ० से०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । संस्तर-प्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वर-
योरपि । मणिपापाणयोश्चापि (यथाक्रममुदीरितौ) इति विश्वः ।
प्रस्तरः=शय्या ॥

गुरु गीर्पतिपित्राद्यौ

शृणाति । 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) । 'कृग्रोरुच्च' (उ०
१।२४) इत्युः । 'गुरुबलिल्लयां महति दुर्जलधुनोरपि ।
पुमाजिवेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणे' (इति मेदिनी) ॥

द्वापरौ युगसंशयौ ।

द्वाभ्यां परः, द्वौ परावन्न वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

प्रकारौ भेदसादृश्ये

प्रकरणम् । कृजो घञ् (३।३।१८) 'प्रकारस्तुल्यभेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥

आकाराविक्रिताकृती ॥ १६२ ॥

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) । इक्षितं=चेष्टा । आकृतिः=
अवयवसंस्थानम् ॥

किंशारु धान्यशूकेषू

किंचित् कृत्स्नं वा शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प०
से०) । 'किंजरयोः धिग्नः' (उ० १।४) इति लृण् । 'किंशारु-
र्ना शस्यशूके विशिखे कद्रुपत्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

अमर० ५४

मरु धन्वधराधरौ ।

प्रियन्तेऽत्र जन्तवः । 'मृष्ट् प्राणलागे' (तु० आ० अ०) ।
'मृष्टशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः'
(इति मेदिनी) ॥

अद्रयो द्रुमशैलार्काः

अत्ति, अद्यते वा । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'अदिशदि-' (उ० ४।६५) इति क्तिन् ॥

स्त्रीस्तनाच्चौ पयोधरौ ॥ १६३ ॥

धरति । 'धृञ् वरणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यञ् (३।
१।१३४) । पयसो धरः । 'पयोधरः कोपकारे नारिकेले
स्तनेऽपि च । कशेरुमेधयोः पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । बाहुलकात् कः ।
'वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे' (इति मेदिनी) ॥

बलिहस्तांशवः कराः ।

बलिः=राजयाहो भागः । अंशुः=मयूखः । कीर्यते । 'कृ
विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । करोति
वा । अञ् (३।१।१३४) । 'करो वर्षोपले रस्मौ पाणौ प्रत्याय-
शुण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणाः

प्रदीर्यते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दृ विदारणे' (त्रया०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रदरो रोगभेदे
स्यादिकारे शरभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

अस्त्राः कचा अपि ॥ १६४ ॥

अस्यन्ते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् रः ।
'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्षीवमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥

अजातशत्रो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ।

'काले' इत्युभाभ्यां संवध्यते । तौति । 'तु' सौत्रो गत्यादौ ।
बाहुलकाद्वरः, दीर्घश्च । यद्वा, -तनोति बाहुलकाद् । तूश्वासौ
वैरश्वाच्छादकः । 'तूवरौऽश्मश्रुपुरे प्रांढाशङ्गगवेऽपि च ।
पुरे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कपायरसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते वा । 'रातेडैः' (उ० ३।६६) । 'राः
पुंसि स्वर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६५ ॥

परिकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।
३।५७) । यद्वा, -परिकीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति

१-तूवरौ दन्तोष्ठमध्यो ग्रन्थकृता पठितः । वस्तुतस्तु पय-
गोचमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इति-पीठ्य-
व्याख्या ।

घः । 'भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगान्त्रिका-
वन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः । 'यत्नारम्भौ परिकरौ'
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्

तास्यति । अच् । यद्वा, -तार्यते । अनेन वा । घञ् (३१-
३१९९) । घः (३१३११८) वा । 'तारो सुक्तादिसंशुद्धौ
तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽत्युच्चखरेऽप्यन्यवदीरि-
तम् । ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरुर्योषितोः । बुद्धदेव्यां
मता तारा' इति विश्वः ॥

शारो वायौ स तु त्रिपुं ।

कथुरे

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्वायु-
वर्णनिवृत्तेषु' (वा० ३१३१२१) इति घञ् । 'शारः स्याच्छ-
वले वान्यलिङ्गः पुंसि समीरणे' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापस्तु संगरः ॥१६६॥

संगरणम् । संगीर्यते वा । अनेन वा । 'गृ शब्दे' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३१३१५७) । 'पुंसि-' (३१३११८)
इति घो वा । 'संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे
चाज्ञीकारे क्लीवं शमीफले' (इति मेदिनी) ॥

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्रः

मन्त्रयते । मन्त्रणं वा । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० प० से०) ।
घञ् (३१३१९९, १८) । 'मन्त्रो वेदविशेषे स्याद्देवादीनां च
साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

सिन्धो रवावपि ।

मेघति । 'निमिदा लेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचि-
मिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४१९६४) । 'सिन्धुं सुहृदि न द्वयोः ।
(सूर्ये पुंस्ति)' (इति मेदिनी) ॥

मखेपुत्रूपखण्डेऽपि स्वरः

इषुः=वाणः । स्वरति । स्वर्यते वा । 'स्वृ शब्दोपतापयोः'
(भ्वा० प० अ०) । 'शृस्वृनिहि-' (उ० १११०) इत्युः ।
'स्वरः पुमान् यूषखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे' (इति मेदिनी) ।
यूषखण्डे यूषे तक्षमाणे प्रथमपतिते शकले ॥

गुह्येऽप्यवस्करः ॥ १६७ ॥

अवोऽधः कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (जु० प० से०) । 'ऋदोरप्'
(३१३१५७) । कस्कादिः (८१३१४८) । 'वर्चस्केऽवस्करः'
(६११४८) इति वा साधुः । 'अवस्कारोऽपि वर्चस्के गुह्ये'
(इति मेदिनी) । गुह्ये=उपस्थे ॥

आडम्बरस्तूर्यवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।

आडम्ब्यते । 'डवि क्षेपे' चुरादिः । घञ् (३१३१९९) ।

भावे (३१३१९८) वा । आडम्बं राति । 'आतोऽनुप-' (३१२३)
इति कः । आडम्ब्यति वा । बाहुलकादरन् । 'आडम्बरः
समारम्भे गजगजिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च ॥१६८॥

अभिहरणम् । घञ् (३१३१९८) । अभिगम्याक्रमणम्=
अभियोगः । संनहनं=कवचादिधारणम् ॥

स्याज्जंगमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छदे ।

जंगमे=परिजने । परिवार्यतेऽनेन । परिवारणं वा । घञ्
(३१३१९८, १९) । 'उपसर्गस्य-' (६१३१२३) इति दीर्घः ।
'परीवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छदे' (इति मेदिनी) ।
परिच्छदः=उपकरणम् ॥

विष्टो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

विस्तीर्यते । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) । 'वृक्षा-
सनयोर्विष्टरः' इति साधुः ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

प्रतिहियतेऽनेन, अत्र वा । 'हृञ्' (भ्वा० उ० अ०) ।
घञ् (३१३१९९) 'उपसर्गस्य-' (६१३१२२) इति दीर्घः ।
गौरादिडोप् (४११४१) । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थि-
तायां तु योविति' (इति मेदिनी) । अनन्तरे=द्वाःस्थे ॥

विपुले नकुले विष्णौ वभुः स्यात्पिङ्गले त्रिपु ॥१७०॥

विमर्ति, भरति वा । 'डभृञ्' (जु० उ० अ०) । 'भृञ्'
(भ्वा० उ० अ०) वा । 'कुर्धश्च' (उ० ११२२) इति कुर्ध्वं
च । यत्तु—भृञः शब्दादित्वात् कुर्ध्वचर्चनं च—इति
मुकुटः । तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम्, निर्मूलं च । वभुर्ना नकुले
विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिपु इति बलशर्मा । 'वभुर्विशाले नकुले
कृशानावजे मुनौ शूलिनि पिङ्गले च' इति विश्वः ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरे त्रिपु ।

सरति । 'स स्थिरे' (३१३१९७) इति घञ् । 'सारो बले
स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीवं त्रिपु वरे'
(इति मेदिनी) ॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे, द्यूते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य । 'दुरोदरो द्यूतकारे द्यूताक्षपण-
योः पुमान्' । पणः=चलहः ॥

महारण्ये दुर्गपये कान्तारः पुनपुंसकम् ।

कान्ता अरा अस्य । यद्वा, -कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इत्यर्ति
वा । 'कर्मण्य' (३१२११) । 'कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले
दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्याद्विष्णुभेदे' (इति मेदिनी) ॥

१—'आश्रित्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन् सततं दुरो-
दरम्' इति यमकाश्रित्कारोऽपि, इति गोवर्धनः—इति मुकुट-पीरूपः ।
२—'आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'दुरोदरं द्यूतभेदे द्यूतकृत्पणयोः पुमा-
न्' इति पाठो लभ्यते ।

१—भाष्ये तु 'शृ' इत्यविमक्तिर्य एव निर्देशः, सिद्धान्तकौमुद्यामपि
तथैव व्याख्यातम् ।

अत्सरोऽन्यशुभद्वये तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

माद्यति परकृच्छ्रे । 'मदी ह्ये' (दि० प० से०) । 'कृधू-
मदिभ्यः क्ति' (उ० ३।७३) इति सरः । 'मत्सरा मक्षिकायां
स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असहपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेय-
वत्' (इति मेदिनी) । तद्वान्=अन्यशुभद्वेषवान् ॥

देवाद्भूते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाक्प्रिये ।

प्रियते । वरणं वा । 'वृष् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । यद्वा, -वृणोति, वरति वा ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'वरो जामातरि वृतौ देवतादेरमी-
प्तिते । पित्रे पुंस्त्रि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । वरी
प्रोक्ता शतावयौ वरा च स्यात्फलत्रिके । मनानिष्टे वरं क्लीवं
केचिदाहुस्तदव्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७३ ॥

कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) किरति,
कीर्यते वा । 'कृ विक्षेपे' (उ० प० से०) वा । 'कृशृपृकटि-'
(उ० ४।३०) इतीरन् । करिणमीरयति । 'ईर गतौ' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री
वृक्षभिद्वयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च
दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ।

प्रतिसरति । पचायच् (३।१।१३४) । प्रतिस्रियते । अनेन
वा । 'पुंस्त्रि' (३।३।११८) इति घः । 'भवेत्प्रतिसरो
मन्त्रभेदे माल्ये च कद्रुणे । व्रणशुद्धौ चमूषुष्टे पुंस्त्रि न स्त्री तु
मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७४ ॥
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

हरति । 'हृज्' (भ्वा० उ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।
१३९) । 'हरिर्वार्तार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्व-
कपिभेकाहिशुक्लोकान्तरेषु च । हरिर्वार्च्यवदाख्यातो हरि-
त्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः ॥

शर्करा कर्परांशेऽपि

शृणाति, शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ।
'श्रः करन्' (उ० ४।३) । 'शर्करा खण्डविकृतावुपलाकर्प-
रांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुभेदे शकलेऽपि च' (इति
मेदिनी) ॥

यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५ ॥

यानम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'हुयामा-' (उ० ४।१६८) इति ञ्र । 'यात्रा तु यापनोपाये
गतौ देवार्चनोत्सवे' इति विश्वः ॥

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्

एति, इयते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'कज्रे-
न्द्राय-' (उ० २।२९) इति साधुः ॥

तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः ।

तत् राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । त्रिधां
टाप् (४।१।४) । केचिद् गौरादित्वात् (४।१।४१) टीपमाहुः
तद् श्रति वा । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) ।
'निद्रातन्द्रा-' (३।२।१५८) इति तदो नान्तत्वं निपात्यते ।
प्रमील=अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया ॥

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७६ ॥

धीयते । 'धेद् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धः कर्मणि
घृन्' (३।२।१८१) । मिच्चात् (४।१।४१) वीप् । 'धात्री
जनन्यामलकीवसुमत्युपमाट्टपु' (इति मेदिनी) ॥

शुद्रा व्यङ्गा नदी वेद्या सरधा कण्टकारिका ।

त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि शुद्रः

क्षुणाति, क्षुद्यते वा । 'क्षुदिर् संचूर्णने' (रु० उ० अ०) ।
'स्फायितञि' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुद्रः स्यादधम-
क्रूररूपणाल्पेषु वाच्यवत् । शुद्रा व्यङ्गानदीकण्टकारिकासरवासु
च । चाद्वेरीवेद्ययोर्हिंसामक्षिकामात्रयोरपि' इति विश्वः ॥
व्यङ्गा=अङ्गहीना । सरधा=मधुमाक्षिका ॥

मात्रा परिच्छेदे ॥ १७७ ॥

अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे ।

मीयते, अनया वा । माति, मिमीते वा । 'मा माने' (अ०
प० अ०) । 'माद् माने' (जु० आ० अ०) वा । 'हुयामा-'
(उ० ४।१६८) इति ञ्र । 'मात्रा कर्णविभूपायां वित्ते माने
परिच्छेदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीवं कात्स्न्येऽवधारणे' (इति
मेदिनी) ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्

चिनोति, चीयते वा । 'अमिचि-' (उ० ४।१६४) इति
कः । 'चित्राखुपर्णांगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां
सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीवं कर्तु-
राद्भुतयोरपि । तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं चित्रा द्विधायां नपुंसकम् ।
गोस्तने वज्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७८ ॥

गडति, गज्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'गडरादेश कः' (उ० ३।१०६) इत्यत्रन् । उल्लोरेकत्वम् ।
कलं त्रायते वा । 'त्रैद् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः
(३।२।१) । कटति, कज्यते वा । 'कट शासने (भेदे)'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादत्रन् । 'दुर्गस्थाने नृपादीनां
कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्

पाति, पायते वा । पीयतेऽनेन वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । प्रु (उ० ४१५९) । 'पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं सुधादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते' इति विश्वः ॥

पङ्गं वाहनपक्षयोः ।

पतन्त्यनेन । 'दात्री—' (३१२।१८२) इति प्रु । 'पङ्गं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्

निदेशः=आज्ञा । शासनम् । निष्यते अनेन, इति वा । 'सर्वधातुभ्यः प्रु' (उ० ४१५९) ॥

शस्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥

शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दात्री—' (३१२।१८२) इति प्रु । 'शस्त्रं लोहास्त्रयोः क्लीवं छुरिकायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

स्याजटांशुकयोर्नेत्रम्

नयति, नीयते, अनेन वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'दात्री—' (३१२।१८२) इति प्रु । 'नेत्रं (मथिगुणे वल्ले तरुमूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्रो) नेतरि मेघवत्' इति विश्वः । 'नेत्रं मथिगुणे वल्लमेदे मूले इमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्री नाड्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।

क्षयति, क्षीयते, अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) वा । प्रु (उ० ४१५९) । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रम्

पूयतेऽनेन । 'पूञ् पवने' (ऋया० उ० से०) । 'हलसूकरयोः पुवः' (३१२।१८३) इति प्रु । 'पोत्रं वल्ले मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च' इति विश्वः ॥

गोत्रं तु नास्ति च ॥ १८० ॥

गूयतेऽनेन । 'गूञ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । प्रु (उ० ४१५९) । गां त्रायते वा । 'त्रैङ्' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३१२।३) इति कः । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयवोधे च काननक्षेत्रवर्षेषु' (इति मेदिनी) ॥

सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।

सीदन्त्यत्र, अनेन वा । 'पट्टु विचारणादौ' (भ्वा० प० अ०) । प्रु (उ० ४१५९) । 'सत्रं यज्ञे सदादानच्छादना-रण्यकैतवे' (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विषये कायेऽपि

अजन्यत्र, अनेन वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरश्चिशिर—' (उ० १।५३) इति साधुः । 'अजिरं प्राज्ञे वाते विषये दुर्दुरे तनौ । (स्त्री चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी) ॥

अम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

अम्बयते, अम्बयते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्वः ॥

चक्रं राष्ट्रेऽपि

क्रीयतेऽनेन । घवर्थे कः (वा० ३।३।५८) '—कृवादीनां के' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके पुमान् क्लीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणा-स्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'पचाद्यच्' (३।१।१३४) । यद्वा,—अश्रुते । 'अक्ष व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अक्षे सरः' (उ० ३।७०) । 'मोक्षेऽपवर्गे और्वहण्य-च्युतेऽक्षरम्' इत्यनेकार्थकोषः ॥

क्षीरमप्सु च ।

घस्यते । 'घस्तु अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः किच्' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहन—' (६।४।९८) इत्यल्लोपः । 'शासिवसि—' (८।३।६०) इति (पत्वम्) । 'क्षीरं दुग्धे जले' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति, भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'भू प्राप्ता' (तु० आ० से०) । 'अदिशदि—' (उ० ४।६५) इति क्तिन् । 'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फाथि-तद्धि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल-सुधांशुस्वर्णचारु' (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इयुपघ—' (३।१।१३५) इति कः । गवां पुरम् । 'गोपुरं द्वारि पृथ्वादि कैवर्तामुस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे

गाह्यते । 'गाह् विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्तर-छत्वर—' (उ० ३।१) इति साधुः । 'गह्वरस्तु गुहादम्भ-निकुञ्जगह्वरेष्वपि' इति विश्वः ॥

रहोऽन्तिकमुपह्वरे ।

उपहरन्त्यत्र । 'हृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंति—'

(३।३।११८) इति घः । यत्तु—गह्वरदुपह्वरम्—इति मुकुटे-
नाभाणि । तत्र । छित्तरादावस्य पाठाभावात् । ‘उपह्वरं
समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥

पुरोऽधिकमुपर्यग्राणि

अग्न्यते, अगति वा । ‘अग कुटिलयां गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । ‘ऋज्रेन्द्राग्र-’ (उ० २।२९) इति साधुः । ‘अग्रं पुर-
स्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्’
(इति मेदिनी) ॥

अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥

मन्दिरं च

पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूल-
विभुजादित्वात् (वा० ३।१।५) कः । यद्वा,—पुरति । ‘पुर अग्र-
गमने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ।
‘पुरं शरीरमित्याहुर्दृष्टोपरिगृहे पुरम् । पुरो गुग्गुलुराख्यातो
नगरेऽपि पुरं पुरी’ इति धरणिः ॥

मन्दतेऽत्र । ‘मदि स्तुत्यादौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इषि-
मदिसुदि-’ (उ० १।५१) इति किरच् । ‘मन्दिरं नगरेऽगारे
क्लीवं ना मकरालये’ (इति मेदिनी) ॥

अथ राष्ट्रेऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

राजति । ‘राजृ वीर्यौ’ (भ्वा० उ० से०) । प्रू (उ०
४।१५९) । ‘राष्ट्रं स्यादुपवर्तने । उपद्रवे क्लीवपुंसोः’ (इति
मेदिनी) ॥

दूरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे

दरणम् । दीर्यते वा । ‘दृ भये’ (भ्वा० प० से०) । ‘दृ
विदारणे’ (ऋया० प० से०) वा । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७)
‘दूरोऽस्त्री साध्वसे गते कन्दरे तु दूरी स्मृता । दूराऽन्यथं
मनागत्ये’ (इति मेदिनी) ॥

वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥ १८४ ॥

वजति । ‘वज गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘ऋज्रेन्द्र-’
(उ० २।२९) इति साधुः । ‘वज्रं स्याद्वाधके धात्र्यां क्लीवं
योगान्तरे पुमान् । वज्रा लुह्यां गुह्यर्थां च वज्री लुह्यन्तरे
स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः’ (इति
दन्तोष्णादौ मेदिनी) ॥

तत्र प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

तननम्, तन्यते, अनेन वा । ‘तनु विस्तारे’ (त० उ०
से०) । प्रू (उ० ४।१५९) । यद्वा,—तन्त्रणम् । तद्व्यते वा ।
‘तन्नि धारणे’ (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । यत्तु—
‘स्फायितद्धि-’ (उ० २।१३) इति रक्—इति मुकुट आह ।
तत्र । उक्तधातोस्तत्र पाठाभावात् । तनोते रकि नलोपप्रस-
ङ्गात् । तन्त्रयतेर्धवाचा वा सिद्धत्वाच्च । ‘तत्रं कुटुम्बकृत्ये
स्यात्सिद्धान्ते चोपधोत्तमे । प्रधाने तन्नुवाये च शास्त्रभेदे

परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके । इतिकर्त-
व्यतायां च (तन्त्री वीणागुणे मता । अमृतादेहशिरयोः)
(इति मेदिनी) ॥

औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥ १८५ ॥

उश्यते ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । ‘नशेः कित्’
(उ० ४।३१) इतीरच् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा,—उशीर-
स्येदम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । ‘औशीरं चामरे
दण्डे औशीरं स्वापपीठयोः’ इत्यजयः ॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौपधिविशेषयोः ॥ १८६ ॥

पुष्पाति, पुष्यते, अनेन वा । ‘पुष पुष्टौ’ (ऋया० प०
से०) । ‘पुषः कित्’ (उ० ४।४) इति करच् । ‘पुष्करं
पद्मे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः । औषधिद्वीपविहगतीर्थरा-
गोरंगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च’
(इति विश्वः) ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनाचहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च १८७

अन्तं राति । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’
(३।२।३) इति कः ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्

पेठति, पिठ्यते वा । ‘पीठ हिंसासंक्लेशनयोः’ (भ्वा० प०
से०) बाहुलकादरो गुणाभावश्च । ‘पिठरः स्थात्यां ना क्लीवं
मुस्तामन्यानदण्डयोः’ (इति मेदिनी) ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम् ।

नगरे भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा,—न
अगं राति । नकारेण ‘उपसुपा’ इति समासः । ‘नागरं
मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे’ (इति मेदिनी) । राज-
कशेरुः=कन्दविशेषः ॥

शार्धरं त्वन्धतमसे धातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १८८ ॥

शर्वर्या भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । स्वामी
तु ‘धातुकेमे वृत्तिङ्गकम्’ इति पठित्वा ‘धातुकश्चासाविभश्च ।
वृत्तिङ्गं पुंलिङ्गम्’ इति व्याख्यत् ॥

गौरोऽरुणे सिते पीते

गोरति । ‘गुरी उद्यमने’ (तु० आ० से०) । गवते वा
मनोऽत्र । ‘गुल् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) वा । ‘ऋज्रेन्द्र-’
(उ० २।२९) इति साधुः । यद्वा,—गुर्यतेऽनेन । ‘गुरी’ (तु०
आ० से०) । ‘हलथ’ (३।३।१२१) इति घञ् । गोर एव ।

१—शयनासनयोः समुदितयोः संश्लेषम्—इति स्वामी ॥—शयनं
चासनं च शयनासनम् । तत्र युगपद्वर्तते । तत्र यथा—‘राजामिधाना-
क्षरमुद्रितं तदौशीरमालोक्य न कस्य भीतिः’—इत्यनेकाधैरैरवाकर-
कौमुदी ।—सुभूतिस्तु पृथगेवाह—इति मुकुटः ॥

प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभि-
धेयवत् । ना श्वेतसर्पे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । (गौरी
त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गु-
वसुधासु च । आपगाया विशेषे च यादसांपतियौषिति)'
(इति मेदिनी) ॥

व्रणकार्यप्यरुष्करः ।

अरुः करोति । 'दिवाविमा-' (३।२।२१) इति टः । 'अरु-
ष्करो व्रणकृति त्रिषु भ्रूतके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

जठरः कठिनेऽपि स्यात्

जायते, अस्मिन् वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'जने-
ररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ
वद्धकवदयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥

न धरति । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । यद्वा, -धरादुच्चात्कठिनाद्वाऽन्यः । 'अधरस्तु
पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाऽग्रमस्य । 'एकाग्रमन्यलिङ्गं स्यादेकतानेऽप्य-
नाकुले' (इति मेदिनी) ॥

व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।

विविधं विविधे वाऽग्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कुटि-
लायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२९)
इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरति । 'तृ ह्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । यद्वा, -अतिशयेनोद्गतः । तरप् (५।३।
५७) । इव्यप्रकर्षत्वान्नामु (५।४।११) । 'उत्तरं प्रतिवाक्ये
स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनवे दिशि
नोत्तरा' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उत्तरो
यस्मात् ॥

दूरानात्मोत्तमाः पराः ।

पिपति, पूर्यते, अनेन वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति यो वा ।
'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले' (इति मेदिनी) ॥

खादुप्रियौ च मधुरौ

मधु माधुर्यं राति । अस्त्वत्र वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'ऊषसुषि-' (५।२।१०७) इति रो वा ।
'मधुरौ खादुशोभनौ' इति व्याडिः । 'मधुरस्तु रसे विषे ।
मधुरं रसवत्खादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

कूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९१ ॥

कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽरुः कृ-
च' (उ० २।२१) इति रक् । 'कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽ-
प्यभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

उदारो दातृमहतोः

उच्चैरासमन्तादृच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'उदारो
दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

इना कामेन तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच्
(३।१।१३४) ॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

स्वेन स्यात्तच्छ्रेण ईते, ईरति वा । 'ईर गतौ कम्पने च'
(अ० आ० से०) । 'ईर प्रेरणे' (चु० उ० से०) वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।९९)
इति वृद्धिः । यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तत्संगत्यान्य
इत्यति । अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्यत । तत्र । अवि
शुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् ॥

शुभ्रमुदीप्तशुक्लयोः ॥ १९२ ॥

शोभते । 'शुभ्र वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'स्फायित-
स्त्रि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं स्यादग्रके क्लीबमुदीप्त-
शुक्लयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

इति रान्ताः ॥

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयखयः ।

मूलस्यादूरे भवः । सुतंगमादित्वात् (४।२।८०) इच् ।
यद्वा, -मूलस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) । 'किरीटे
मौलिरक्लीवे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः । 'मौलिः
किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् । अंशोकपादये पुंस्ति' (इति
मेदिनी) ॥

दुसप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९३ ॥

मातङ्गः=हस्ती । काण्डः=वाणः । पीलति । 'पील प्रति-
ष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) । मृगवादिवात् (उ० १।३७) उः ।
'पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणौ मत्तङ्गजे । अस्थिरण्डे
च तालस्य काण्डपादप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तानेहसोः कालः

कृतान्तः=यमः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यानयोः'
(भ्वा० प० से०) । 'कल प्रेरणे' (चु० प० से०) वा ।
प्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा, -कल्यते संख्यायते ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । यत्तु—कलयति भूतान्यायुर्वा—
इति स्वामी व्याख्यत । तत्र । अदन्तत्वेन वृद्धप्रसङ्गात् । यद्वा,—

१—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'नाऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमौ' इति
पाठ उपलभ्यते ॥

कल्यते । 'कल उपदेशे' () । घञ् (३।३।१९) । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥

चतुर्थ्यपि युगे कलिः ।

कलयति, कल्यते वा । 'कल गतौ संख्याने च' (चु० उ० से०) अदन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कलिः स्त्री कलिकायां ना शराजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

कामयते, काम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः । 'कमलं सलिले ताघे जलजे व्योम्नि मेषजे । मृगभेदे तु कमलः' (इति मेदिनी) ॥

प्राचारेऽपि च कम्बलः ॥ १९४ ॥

काम्यते । 'कमेर्बुक् च' (उ० १।१०७) इति कलः । कं कुत्सितं क्षिरोऽम्बु वा वलते वा । 'वल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्बलो नागराजे स्यात्साक्षात्प्राचारयो-रपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करः=राजप्राह्वः । उपहारः=पूजासामग्री । प्राण्यङ्गजः=त्वक्सं-कोचः । वलते, वल्यते वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इच्' (उ० ४।११८) । 'वलिदैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठराव-यवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु वलं ना काकसीरिणोः १९५

वलते, वलति, वल्यते वा, अनेन वा । 'वल संचरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) वा । पचायच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकवाङ्मयभावः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'वलं गन्धरसे रूपे स्थामिनि स्थौल्यसैन्ययोः । वलो हलायुधे दैत्यभेदे वलिनि वायसे' इति विश्वः ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वातानां समूहः । वातं न सहते । 'वातात्समूहे च' (वा० ५।२।१२२) इत्यूलः । चात् तदसहने । 'वातूले वातूलेऽपि स्यात्' इति द्विरूपकोपाद्भस्मध्वोऽपि । 'वात सुखसेवनयोः' (चु० उ० से०) अदन्तः । वाहुलकादुलच् ॥

भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९६ ॥

विरुद्धमा समन्तादलति । अडति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अड उच्यते' (भ्वा० प० से०) । डलयो-

रेकत्वम् । पचायच् (३।१।१३४) । 'व्यालो दुष्टगजे सपं शठे श्वापदसिंहयोः' (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविद्वक्किट्टानि

मलयति । 'मल तच्छतौ' अदन्तः । मलते वा । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'मलोऽस्त्री पापविद्वक्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) । विद्व=विष्ठा । किट्टं=तैलाद्यधोभागस्थं शिङ्घाणादि च । 'वसा शुक्रमसृग् मज्जा मूत्रं विद्वकर्णत्वङ्मखाः । श्लेष्माश्च दूषिका खेदो द्वादशैते मला नृणाम्' ॥

अस्त्री शूलं रुगायुधम् ।

शूलति । 'शूल रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्यु-केतनयोगेषु (शूला स्यात्पण्ययोपिति)' (इति मेदिनी) ॥

शङ्कावपि द्वयोः कीलः

कीलति, कील्यते, अत्र, अनेन वा । 'कील वन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'कीलः कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनार्चिषि' इति धरणिः । 'कीलो लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिशङ्कुषु' इति विश्वः (मेदिनी) । 'कीलोऽभिनेतजसि । कफोणिस्तम्भयोः शङ्को कीला रतहतावपि' (इति हैमः) ॥

पालिः रुयस्यङ्गपङ्क्तिषु ॥ १९७ ॥

पालयति, पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः' इत्यजयः । सश्मथ्युवती पालिः प्रस्थः (पङ्क्तिः) कर्णलतापि च' इति त्रिकाण्डशेषः । 'पालिः कर्णलताप्रेक्ष्यौ पङ्कावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मथ्युपितोः' (इति मेदिनी) ॥

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

कलयति, कल्यते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (चु० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा, -कं लाति । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । 'तालेषु च गुरुः कला' ॥

आली सख्यावली अपि ।

आ अलति, अल्यते वा, अनया वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इच्' (उ० ४।११८) । 'कृदिकारात्-' (वा० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'आलि-विंशदाशये । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता' (इति मेदिनी) ॥

अवध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९८ ॥

वेलति । 'वेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।

१-आष औषादिः, अन्त्यो दन्तोष्ठयादिः, इति विशेषो न गणितः-इति क्षीरस्वामी ॥ २-वातलवातुलौ च दृश्येते-इति क्षीरस्वामी ॥

१३४) । चेत्यते, अनया वा । 'वेल कालोपदेशे' (चु० उ० से०) । 'पुरोध हलः' (३१३१०४) इत्यङ् । 'वेला काले च सीमायामब्धेः कूलविकारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने' (इति मेदिनी) ॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽशौ शितौ त्रिषु ।

वहति । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकादुल्ल । बहु लाति वा । 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूमि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्त्रयो कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) । शितौ = कृष्णे ॥

लीला विलासक्रिययोः

लेलायनम् । 'लेला दीप्तौ' कङ्गादिः । भिदाद्यङ् (३१३१०४) । 'अ प्रत्ययात्' (३१३१०२) इति वा । वृषोदरादिः (६१३१०९) । यद्वा, -लयनम् । 'लीह् लेषणे' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद्धो गुणाभावश्च । 'लीलां विदुः केलिविलास-खेलाशुभारभावप्रभवक्रियाधु' इति विश्वः ॥

उपला शर्करापि चा॥१९९॥

उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३१११३६) इति कः । उं शंसुं पलति । औ शंसौ वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३१११३४) शर्करा शकले ज्ञेया सितोपलारजःस्वपि' इत्यजयः । ('उपलः प्रस्तरं रत्ने शर्करायां तु योषिति') (इति मेदिनी) ॥

शोणितेऽम्भसि कीलालम्

कीलेन प्रतिबन्धेनात्यते वार्यते । 'अल भूषणार्थौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९९) । कीलं प्रतिबन्धमलति वा । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥

मूलमाद्ये शिफामयोः ।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मूल रोहणे' (चु० प० से०) वा । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । आद्ये = प्रथमे । शिफा = जटा । भं = नक्षत्रम् । 'मूलं शिफाद्ययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना भे' (इति मेदिनी) ॥

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०० ॥

जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादिणः (३१११४०) । जालयति वा । 'जल संवरणे' चुरादिः । पचाद्यच् (३१११३४) । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके जन्मवृन्दयोः । जालो नीपट्टमे' (इति मेदिनी) ॥

शीलं स्वभावे सहृते

शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) । यो (३१३१९८) वा ॥

सस्ये हेतुरुते फलम् ।

फलनम् । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्

(३१११३४) । 'फलं हेतुसमुत्पत्त्ये स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः । जातीफलेऽपि कक्षोले सस्यवाणाप्रयोरपि' इति विश्वः ॥

छदिर्नैत्ररुजोः क्लीवं समूहे पटलं न ना ॥ २०१ ॥

पटं विस्तारं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१३१३) इति कः । 'अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्द्रोगतिलके क्लीवं, वृन्दे पुनर्न ना' (इति मेदिनी) । स्त्रियां गौरादिः (४११४१) । छदिः = गृहाच्छादनम् । 'छानी' इति ख्यातम् ॥

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्

तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'तलं स्वरूपेऽनूच्चैः स्त्री क्लीवं ज्याघातवारणे । कानने कार्यवीजे च पुंसि तालमहीरहे । चपेटे च त्सरौ तच्ची-घाते सव्येन पाणिना' (इति मेदिनी) ॥

स्याच्चासिषे पलम् ।

पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति रुद्रः ॥

और्वानलेऽपि पातालम्

पतति, अत्र वा । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चङि-पतिभ्यामालञ्' (उ० १११७) । पातमलति वा, पातमालाति वा । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले' (इति मेदिनी) ॥

चेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०२ ॥

चिलति, चित्यते वा । 'चिल वसने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । घञ् (३१३१९९) वा । चेलति, चेल्यते वा । 'चेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । प्रज्ञाघण् (५४४३८) । गौरादिङीप् (४११४१) वा ॥

कुक्कूलं शङ्कुभिः कीर्णं श्वश्रे ना तु तुपानले ।

कोर्भूमेः कुलम् । कुत्सितं वा कुलम् ॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०३ ॥

केवते । 'केवृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १११०६) कलः । के शिरसि वलयति वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) स्त्रियां टाप् । संशालन्दसोस्तु 'केवलमामक-' (४११३०) इति ङीप् ॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।

पर्याप्तिः = सामर्थ्यम् । पुण्यं = सुकृतम् । कौ भूमौ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३१११३४) । यद्वा, -कुश्यति । 'कुश संश्लेषणे' () । कलः (उ० १११०६) । कुशालाति वा ॥

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री

अङ्कुरे = किसलये । प्रचलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३१११४०) इति णः । यद्वा, -प्यन्तात्

पचायच् (३१११३४) । 'प्रवालोल्ली किसलये वीणादण्डे च विदुमे' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०४ ॥

स्थूलयति । 'स्थूल परिवृण्णे' चुराद्यदन्तः । पचायच् (३१११३४) । 'स्थूलं कृटे च निष्प्रज्ञे पीवरेऽप्यन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३१११३६) इति 'सुपि-' (३१२१४) इति योगविभागाद्वा कः । यद्वा, -करमलति । 'अल भूपणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । 'करालं दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । (स सर्जरसतैले ना क्लीवं कृष्णकुठेरके)' (इति मेदिनी) ॥ 'दन्तुरस्तृन्नतरदे तथोन्नतनते त्रिषु' (इति रान्तेषु मेदिनी) ॥

चारौ दक्षे च पेशलः ।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । भावे (३१३१८) घञ् पेशं लाति । बाहुलकात् पिशेरलज् वा ॥

मूर्खेऽर्भकेऽपि चालः स्यात्

चलति । 'चल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३१११४०) इति णः । यद्वा, -वाडते । 'वाट् आह्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३१११३४) । यद्वा, -वत्यते । 'चल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१९९) । 'चालः कचे विशौ मूर्खे हीवरेऽश्वेभपुच्छयोः' इति विश्वः । 'चालो ना कुन्तलेऽथस्य गजस्यापि च चालधी । वाच्यलिङ्गो-ऽर्भके मूर्खे हीवरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेघे चाली चाला त्रुटिस्त्रियोः' (इति पवर्गायादौ मेदिनी) ॥

लोलश्चलसत्तृणयोः ॥ २०५ ॥

लोडति । 'लोट् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । 'लोलश्चले सत्तृणे च लोला तु रसना-श्रियोः' (इति हैमः) ॥

इति लान्ताः ॥

दवदावौ वनारण्यवहौ

दुनोति, दवति वा । 'दुट् उपतापे' (खा० प० अ०) । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दुन्योरनुपसर्गे' (३१११४२) इति वा णः । पक्षे अच् । यत्तु—इत्यन्तेऽनेनेति । 'दुवो विभापा' इति घञ्—इत्युक्तं स्वामिना । तच्च । उक्तावचना-भावात् ॥

जन्महरौ भवौ ।

भवति । पचायच् (३१११३४) । अन्तर्भावित्यर्थो वा । जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३१३१५७) । 'भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

असर० ५५

मन्त्री सहायः सचिवौ

सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । पचायच् (३१११३४) । सचनम् । 'पच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वैवातुभ्य इत्' (उ० ४१११८) । सचिं वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥

पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०६ ॥

धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा । 'धूल् कम्पने' (तु० उ० से०, खा० उ० से०, क्त्वा० उ० से०) । 'धू विधुनने' (तु० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । यद्वा, -धृयते । 'ऋदोरप्' (३१३१५७) । 'धवः पुमानरे धूतं पत्नौ वृक्षा-न्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

अवयः शैलमेपार्काः

अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । इत् (उ० ४१११८) । 'अविर्नाथे रवौ मेपे शैले मृषिककम्बले' (इति मेदिनी) । ('अविर्भूपप्पवत्योः स्त्री वायुप्राकारमःसु ना' (इति वैजयन्ती) ॥

आब्राह्मनाध्वरा हवाः ।

'ह्वेत् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुप-सर्गस्य' (३१३१७५) इति हः, संप्रसारणम् च । ह्यते-ऽप्रेति वा ॥

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७ ॥

भावयति । पचायच् (३१११३४) । भवनं वा । 'श्रिणी-भुवोऽनुपसर्गे' (३१३१२४) इति घञ् । 'भावः सत्तास्वभावा-भिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । कियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धुजन्तुषु । रत्नादौ च' (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

प्रसवनम्, प्रसूयते वा । 'पूट् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'ऋदोरप्' (३१३१५७) । पचायच् (३१११३४) वा । 'प्रसवो गर्भमोचने' । उत्पादे स्यादपत्येऽपि फलेऽपि कुसुमे-ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

अविश्वासेऽपह्वेऽपि निरुतावपि निहवः ॥ २०८ ॥

निहवनम् । 'हुट् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३१३१५७) । 'निहवः' पुंस्ति निरुतावविश्वासापलापयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्सेकामर्पयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।

उत्सेकः=उद्रेकः । इच्छायाः प्रसवः=उत्पत्तिः । महः=उद्वहः । उत्सवनम् । 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदो-रप्' (३१३१५७) । 'उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—'पुंस्ति' इति न प्रकृतोपयोगि । अग्रे 'पुमान्' इत्युक्तेः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०९ ॥

भवनम् । 'थिणीभुवो-' (३।३।२४) इति घञ् । अनुगतो भावः । 'प्रादयो गताद्यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा,—अनुभावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके' इति विश्वः ॥

स्याजन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।

जन्मनो हेतुः । प्रभवत्यस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रभवो जलमूले स्याजन्महेतौ पराकमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने' (इति मेदिनी) । आद्योपलब्धये=प्रथमज्ञानार्थम् ॥

शूद्रायां विप्रतनये शास्त्रे पारशवो मतः ॥ २१० ॥

पराव्युत्पत्तिः । 'शू हिंसायाम्' (न्या० प० से०) । 'आल्परयोः खनिगृभ्यां ङिच्' (उ० १।३३) इत्युः । परशुरेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । परत्रिया अपत्यं वा । 'परत्री परशुं च' (ग० ४।१।१०४) इत्यल् । 'पुंसि पारशवः पुमान् । परत्रीतनये शास्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ध्रुवो भभेदे क्लीवे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

ध्रुवति । 'ध्रुव गतौ' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्रुवः कीले शिवे शङ्खौ वसौ योगे वटे सुनौ । ध्रुवा मूर्वाशालिपर्ण्या गीतिलुगभेदयोरपि । ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यत्' इति विश्वः । भभेदे=नक्षत्रविशेषे ॥

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥ २११ ॥

स्वनति, स्वन्यते वा । 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रः । 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मेदिनी) ॥

स्त्रीकडीवत्त्वन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ।

त्रियाः कट्यां वल्लस्य वन्धने । परिपणे राजपुत्रादेर्वन्धके ।—वणिजां मूलधने—इति मुकुटः । तत्र । मेदिन्यां (हैमे) तयोः पृथक्पाठात् । निव्ययति, निवीयते वा । 'व्येज संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ० ४।१।३६) इतीप् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वीप् । 'नीवी स्त्रीकडीवत्त्वन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' (इति हैमः) ॥

शिवा गौरीफेरवयोः

शिवमस्त्रस्याः । अर्शवाद्यच् (५।२।१२७) । 'पुण्डरीकद्रुमे चापि शिवा ज्ञातामलौपथौ । अभयामलकीगौरीकोट्टीसैकुण्ठफालु च' इति विश्वः ॥

१—इदं तु पूर्वान्वयि, 'पुण्डरीकद्रुमे पुमान्' इति मेदिन्युक्तेः ॥
२—नोक्षी=श्याली । 'पुंश्यालेऽपि शिवा' इति मुकुटः ॥

द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २१२ ॥

द्वौ द्वौ । 'द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु' (८।१।१५) इति साधुः । 'चार्ये द्वन्द्वः' (२।२।२९) इति निर्देशात्पुंसपि । 'द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्यं=वित्तम् । असुः=प्राणः । व्यवसायः=निश्चयः । सीदन्यस्मिन् गुणाद्याः । 'पदलु विशारणादौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (उ० ४।१०५) इति त्वन् । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वव्यवसायासु वित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु' (इति मेदिनी) ॥

क्लीयं नपुंसके षण्ठे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१३ ॥

षण्ठे=तृतीयाप्रकृतौ । क्लीवते । 'क्लीवृ अधाष्टे' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके क्लीयं वाच्यलिङ्गमविक्रमे' इति रुद्रः । अयमोष्णोऽत्र भ्रमात्पठितः । पूर्वगन्धर्वजिह्वस्त्वोष्ठेषु ॥

इति वान्ताः ॥

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ

विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'विद् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः' इति विश्वः ॥

द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ।

अभिमरः=युद्धम् । स्पशति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्सं पराये च प्रणिधावपि पुंस्यम्' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ राशी पुञ्जमेपाद्यौ

रैश्यते, रशति वा । 'रश' इति सौत्रो धातुः स्वनार्थः । बाहुलकादिण् । णिजन्तात् । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) वा ॥

द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१४ ॥

वमति, वम्यते वा । 'वुवम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । 'वृम्वमिभ्यः शर्क्' । मस्करः=चेणुः । 'वंशो वेणौ कुले वर्णे पृष्ठावयवेषु च' (इति विश्वः) ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ

विकाशनम् । अस्मिन् वा । 'काश् दीप्तौ' (भ्वा० आ०

१—विश्व-हैम-मेदिनीष्वपि यणन्तेष्वपि पठितः इति सर्वेषां भ्रमकल्पनं तु न सम्यक् ॥ २—'रश'धातुः कस्मिन् 'अशे रश' सूत्रे पठितोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाव्यते । किं च 'अशिषणाव्यो रुडायलकौ च' (उ० ४।१२३) इति सूत्रे 'रुडिधानम् च' (उ० २।७४) इति सूत्रे आदेशविधानं च व्यर्थमेव स्यात् ॥ ३—अस्य सूत्रलोपलब्धत्वादियन्वेऽनुपलम्भात् 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः-' (६।४।१५) इति दीर्घापत्तेश्च चित्यमेतत् । तस्मात्प्रायुक्तमेव सम्यक् ॥

से०) । 'भावे' (३१३१९८) 'हलश्च' (३१३१९२०) इत्यधि-
करणे वा घञ् । 'इकः काशे' (६१३१९२३) इति दीर्घः । यद्वा,—
विकशनम् । अत्र वा । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) ।
पूर्ववत् । 'वीकाशो विजने व्यक्ते' इति विश्वः । 'विकाशः
पुंसि विजने प्रकाशे संहृशं समे । उचिते च' (इति मेदिनी) ॥

निर्वेशो भृतिभोगयोः ।

निर्विश्यते । निर्वेशनं च । घञ् (३१३१९८, १९) । मृतिः=
वेतनम् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति
मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः शुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१५ ॥

'की' इत्यव्ययं कृत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति । पचा-
यच् (३१३१९३४) । यद्वा,—क्लिश्नाति । क्लिश्यते वा । 'क्लिश्
विवाधने' (त्रया० प० से०) । 'क्लिश् वन्धे (उपतापे)' (दि०
आ० से०) वा । 'क्लिशोरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च'
(उ० ५।५६) । 'कीनाशः कर्षकशुद्रोपांशुधातिषु वाच्यवत् ।
(यमे ना)' (इति मेदिनी) ॥

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
उ० अ०) । घञ् (३१३१९८, १९) । पदे=स्थाने । 'अपदेशः
पुमांलक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति विश्वः ॥

कुशमप्सु च ।

कौ शेते तिष्ठति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । कुशयति । 'कुश श्लेषणे' (दि० प० से०) । 'इगु-
पध—' (३।१।१३५) इति कः । कु पापं श्यति । 'शो तनूकरणे'
(दि० प० अ०) । 'सुपि—' (३।३।४) इति योगविभागात्कः ।
'कुशो रामसुते दर्भे योके द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः ॥

दशावस्थानेकविधापि

दशति । 'दंश दशने' (भा० प० अ०) । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा,—पचायच् (३।१।१३४) । 'जप-
जमदहदश—' (७।४।८६) इति निर्देशादह्यपि नलोपः ।
यद्वा,—दश्यते । 'गुरोश्च—' (३।३।१०४) इत्यङ् । अनेकविधा=
वाल्यादिरूपा । 'दशावस्थादीपवर्णोर्विद्वान्ते भूमि योषिति'
(इति मेदिनी) ॥

आशा तृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

आ समन्तादश्नुते । 'अश्नु व्याप्तौ' (खा० आ० से०) ।

१—'विकाशो रहसि व्यक्ते' इति हेममूलस्य 'विकाशते
विकाशः' । एकदेशस्याविकृतत्वाद्दीकाशोऽपि । व्यक्ते वाच्यलिङ्गो
द्वयोर्यथा—'उपविश्य विकाशेषु रहस्यानि प्रकाशयेत्' इत्यनेकार्थकैर-
वाकरकौमुदीव्याख्यायाश्च संवादादस्वेकारवान् ॥ २—इत्यादि मेदिनी-
वाक्यं तु प्रकृतोपयोगि । अत्रोद्धृतस्तु 'सदृशागमे' इति कानिचि-
लेखकप्रमादजपाठानुसारेण ॥

पचायच् (३।१।१३४) । 'आशा ककुभि तृष्णायाम्' (इति
हैमः ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । पचायच् (३।१।
१३४) । स्त्री=योषिति । 'वशा वन्ध्यासुतायोपास्त्रीगवीकरि-
णीषु च' इति विश्वः ॥

दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भा० प० अ०) । क्तिप् (३।
२।१७८) । यद्वा,—दर्शनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) । 'दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके'
(इति मेदिनी) ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरावस्थनावपि ॥ २१७ ॥

कृणाति । 'कृन् हिंसायाम्' (त्रया० उ० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि—' (३।२।७५) इति विच् । कश्यते । 'कश शब्दे'
(अ० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । कर् चासौ
कश्यश्च । 'कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साह-
सिके कासमर्दकाम्पिलयोरपि' इति विश्वः । अमसृणः=दुस्पर्शः ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काश्च दीप्तौ' (भा० आ०
से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासात्तपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।

शिशावहो च वालिशः ।

वाडनम् । 'वाड् आह्लाव्ये' (भा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) । वालिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥

इति शान्ताः ॥

सुरमत्स्यावनिमिषौ

न निमिषिति । 'मिष श्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—'
(३।१।१३५) इति कः । नृसमासः (२।२।६) ॥

पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुपन्'
(उ० ४।७४) । पुरुषः पुरुषे सांख्यहो च पुनागपादये'
(इति मेदिनी) ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ

मत्स्यानति । मत्स्याच्चासौ खगश्च । ध्वाङ्क्षति । 'ध्वाक्षि
घोरवाशिते च' (भा० प० से०) । चात् काङ्क्षायाम् । पचायच्
(३।१।१३४) 'ध्वाङ्क्षौ मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि
च' (इति मेदिनी) ॥

कक्षौ तु तृणवीर्यौ ।

कपति, कप्यते वा । 'कष हिंसायाम्' (भा० प०
से०) । 'वृत्तवदिहनिक्पिभ्यः सः' (उ० ३।६३) । 'कक्ष-

स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरधि । कक्षः शुष्कतृणे
प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः । कक्षा स्पर्धापदे काङ्क्षा रथ-
गेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानपश्चादक्षलपङ्कवे' इति धर-
णिः । वीरत्न=लता ॥

अभीर्षुः प्रग्रहे रश्मौ

ईपते, ईप्यते वा । 'ईष गतिर्हि सादर्शनेषु' (भ्वा० आ०
से०) । 'ईपेः किञ्च' (उ० १।१३) इत्युः । आदेरिच । अभिगत
इषुः । 'प्रादयो गता—' (वा० २।२।१८) इति समासः । प्रग्रहे=
अश्वादिरज्जौ । रश्मौ=किरणे ॥

प्रैषः पेपणमर्दने ॥ २१९ ॥

प्रेषणम् । इपेर्भावे घञ् (३।३।१८) 'प्रादहो—' (वा०
६।१।८९) इति वृद्धिः । 'प्रैषः प्रेषणपीडयोः' इत्यजयः । 'प्रेषः
स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि' इति विश्वः ॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति, पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) वा । 'पक्षो
मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्याविरोधयोः । केशदेः परतो वृन्दे
वले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः'
(इति मेदिनी) ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

उष्णमीषते हिनस्ति । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । शकन्धादिः (वा० ६।१।-
९४) । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे' इति
विश्वः । शिरसो वेष्टने=वस्त्रादिरूपे । किरीटे=मुकुटे ॥

शुकले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २२० ॥

वर्षति । 'वृषु (श्रेष्ठे) सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-
पध—' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषो धर्मे वलीवर्दे शृङ्गा
पुराविभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषिकशुकले' (इति
मेदिनी) । शुकले=बाहुवीर्यवति, वृष्यप्रयोगे वा ॥

कोषोऽस्त्री कुब्जले खड्गपिधानेऽर्थोऽधदिव्ययोः ।

कुप्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्वा० प० से०) । घञ् (३।-
३।१९९) । 'कोषोऽस्त्री कुब्जले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके ।
जातिकोशेऽर्थसंघाते पेश्यां शब्दादिसंग्रहे' (इति मेदिनी) ।
दिव्ये=शपथे । शब्दादिसंग्रहे=अमरादौ । तालव्यान्तोऽपि ।
'विश्वक्सेनोऽप्रेषः कोषविपादौ च' इत्युष्मविवेकात् । 'कोशो-
ऽस्त्री कुब्जले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके—' इति श्लोकस्य (मेदि-
न्याम्) तालव्यादौ (न्ते) अपि पाठः ॥

द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षः

अक्षे=पाशके । शारिफलकम्=अक्षपीठिका । आकर्षणम् ।
आकृष्यते वा आकृषन्त्यस्मिन्वा । 'कृष विलेखने' (तु०

उ० अ०) । घञ् (३।३।१८।१९) । 'नाकर्षो द्यूत इन्द्रिये ।
पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि
पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

अथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२१ ॥

ना द्यूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

अक्ष्णोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा । 'अक्ष व्याप्तौ'
(भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।-
१९) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यन्ययोर्घञ् । 'अक्षः कर्षे
तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुल्ये
सौवर्चलेन्द्रिये' इति विश्वः । व्यवहारे=आयव्ययचिन्तायाम् ।
कर्षे=मानभेदे । चक्रे=स्थावयवे ॥

कर्षूर्वाता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥ २२२ ॥

कर्षणम् । कृष्यते, कर्षति वा । 'कृष विलेखने' (भ्वा०
प० अ०) । 'कृषिचमितनि—' (उ० १।८०) इत्युः । 'करी-
षाग्निः पुमान् कर्षूः कुल्यायामपि च स्त्रियाम्' इति रभसः ।
वाता=जीविका ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषम्

पुरुषस्य कर्म, भावो वा । 'प्राणभृजाति—' (५।१।१२९)
इत्यञ् । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्व-
विस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वमिधेयवत्' इति विश्वः ॥

विषमस्तु च ।

वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । 'इगुपध—'
(३।१।१३५) इति कः । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यात्

आमिष्यते भुज्यते । 'मिष श्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् ।
(३।३।१९९) संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ।—घञर्थे कः (वा० ३।-
३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम् । 'आमिषं पुनपुंस-
कम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपि च' (इति
मेदिनी) । उपादानम्=उत्कोचः ॥

अपराधेऽपि किल्बिषम् ॥ २२३ ॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल् श्लेषे' (तु० प० से०)
'कीलेर्बुक्च' (उ० १।५०) इति टिप्पणम् । 'किल्बिषं पाप-
रोगयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्दृष्टौ लोकधातवशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।

लोकधातुः=जम्बुद्वीपादिः । तदंशे=भारतादौ । वर्षणम् ।
'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्विघ्नौ भवादीनामु-
पसंख्यानम्' (३।३।५६) इत्यञ् । वर्षयति । वर्षति वा पचा-

यच् (३।१।१३४) । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्द-
वृष्टिषु । प्रावृट्काले त्रियां भूम्नि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ।
'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'प्रेक्षा धीच्छलदर्शयोः' इत्य-
जयः । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे वृद्धौ' (इति मेदिनी) ॥

भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥२२४॥

भिक्षणम् । भिक्षते वा । 'भिक्ष याज्यादौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'भिक्षा भृतौ च
याज्यायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः । भृतिः=वेतनम् ॥

त्विट् शोभापि

त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'कन्तौ वाचि रूचौ त्विट्
स्त्री' इति रभसः ॥

त्रिषु परे

वक्ष्यमाणास्त्रयो वाच्यलिङ्गाः ॥

न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा ।
'न्यक्षः परशुरामे स्याद्यक्षः कात्स्न्यनिकृष्टयोः' इति विश्वः ॥
प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षः

अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु
अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षान्यस्य । अध्यक्षोति वा । पचा-
यच् (३।१।१३४) ॥

रुक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्वणे ॥ २२५ ॥

रुक्षयति । 'रुक्ष पारुष्ये' (जु० उ० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । अप्रेम्णि=निःक्षेहे । अचिक्वणे=मसृणे ॥

इति पान्ताः ॥

रविश्वेतच्छदौ हंसौ

हन्ति गच्छति । 'हन हिंसागलोः' (अ० प० अ०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णागमाद्धंसः' इति सक् ।
यद्वा, 'वृत्तवदिवन्विवसिहानिकमिकपिभ्यः' (उ० ३।६२) इति
सप्रत्ययः । 'हंसो विहंगमेदे स्यादकं विष्णौ हयान्तरे । योनि-
मन्त्रादिभेदेषु प्रमात्मन्यमत्सरे । निर्लोभमृपतौ हंसः
शारीरमरुदन्तरे' इति विश्वः ॥

सूर्यवह्नी विभावसू ।

विभा प्रभा वसु धनमस्य । 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हार-
भेदे च पावके' (इति मेदिनी) ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ

वसति, अस्मिन्वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वृत्तवदि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः ।

तर्णके नोरसि क्लीबम्' (इति मेदिनी) । तर्णकः=गोः पुत्रः ।
वर्षः=वत्सरः ॥

सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२६ ॥

सारङ्गमस्य । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । सारङ्गायति
वा । 'गै शकन्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गापोष्टक्' (३।२।८)
मृगचातकहरिणाः । यौरोको यस्य । 'दिवौकाश्च दिवौ-
काश्च पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

रस्यते । 'रस आस्वादने' अदन्तः । यच् (३।३।१९९) ।
'रसो गन्धरसे स्वादे तिकादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे
वीर्ये देहधात्वम्युपारदे । रसा तु शङ्क्रीपाठजिह्वाधरणि-
कक्षुषु' इति विश्वः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥

उत्तंस्यति, उत्तंस्यते, अनेन वा । तसिः सौत्रो भूपार्थः ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घञ्वा ।
'उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्' इति विश्वः ।
कर्णपूरः=कर्णाभरणम्, शेखरः=भूषणम् ॥

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।

वसति सर्वत्र । उप्यतेऽनेन वा । 'वस निवासे' (भ्वा०
प० अ०) । 'वृष्टृलिहि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'वसुर्ना
देवभेदाभिभायोक्वकराजसु । क्लीवं वृज्यौपधे श्याले रै रत्ने
मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विष्णौ च वेधाः

विधति । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । असुन् (उ०
४।१।८९) । विदधाति वा । 'विधानो वेध च' (उ० ४।-
२२५) । इत्यसुन् । 'वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि'
(इति मेदिनी) ॥

स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२८ ॥

आशास्ते । 'आठः शासु इच्छायाम्' (अ० आ० से०) ।
किप् (३।२।७६) । यद्वा, 'आशासनम् । अनया वा । संपदादिः
(वा० ३।३।१०८) । 'आशासः क्लौ-' (वा० ६।४।३४)
इतीत्वम् । 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति' ।
हितस्याशंसा, अहेदंष्ट्रा ॥

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये

लालसनम् । 'लस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) यटन्तः ।
'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । 'लालसौत्सुक्यवृष्णातिरेक-
याज्यासु च द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

२-एवं 'सारगः' इति रूपापत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सारं
गच्छति' इति विग्रहे 'गमेः सुप्' (वा० ३।२।३८) इति 'लच्च
टिद्वा' (३।२।३८) इति वार्तिकान्यां खचि इति बोध्यः ॥

हिंसा चौर्यादिकर्म च ।

हिंसनम् । 'हिंसि हिंसायाम्' (६० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'हिंसा चौर्यादिघातयोः' (इति मेदिनी) । चोरस्य 'कर्म' । ब्राह्मणादित्वात् घ्यल् (५।१।१२४) आदिना बन्धनत्रासनताडनादि । चाद्धघोऽपि ॥

प्रसूरश्वापि

प्रसूते । 'पृह् प्रसवे' (अ० आ० से०) । 'सत्स्—' (३।२।६०) इति क्तिप् । 'प्रसूरश्वाजनन्योश्च कदलीवीरधोरपि' इति विश्वः ॥

भूधावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२९ ॥

रोदिति सर्वमस्मिन् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पक्षे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'रोदसी' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसौ रोदसीति च' । विग्रहीतयोरप्येते नामनी । 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी' इति विश्वः ॥

ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः

अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्चि-श्रुचि—' (उ० २।१०८) इतीतिः । 'अथान्विमेषूखशिखयोर्न ना' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

द्योतते, द्योतनं वा, अनेन वा । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'द्युतेरितिज्ञादेश्च जः' (वा० २।१।१०) । 'ज्योतिरस्मौ दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः' (इति मेदिनी) ॥

पापापराधयोरगः

एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण् आग् अपराधे च' (उ० ४।२।१२) इत्यसुन् ।—आगच्छतीत्यागः—इति स्वाम्युक्तिस्तु चिन्त्या ॥

खगवाल्यादिनोर्वयः ॥ २३० ॥

वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वेति । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । अजति वा । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥—वाति—इति स्वामि-मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । असुन्युक्तरूपातिदेः 'वयः पक्षिणि वाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

तेजःपुरीषयोर्वचः

वर्चते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' (इति मेदिनी) ॥

महस्त्वत्सवतेजसोः ।

महनम् । मल्लते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) असुन् (उ० ४।१८९) ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे

रजनम् । रज्यतेऽनेन वा । 'रज रणे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'असि अके—' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रजः क्लीवं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणु-मात्रेऽपि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥*॥ अदन्तोऽपि । 'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१ ॥

तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीवं वा ना विद्युत्तुदे' (इति मेदिनी) ॥

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

चन्दनम् । चन्यतेऽनेन वा । 'चदि आहादने दीप्तौ च' (भ्वा० प० से०) । 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४।२।१९) इत्यसुन् ॥—छन्दति—इति स्वामि-मुकुटोक्तो विग्रहध्वन्यः । 'छन्दः पद्ये च वेदे च स्त्रीराचाराभिलाषयोः' (इति मेदिनी) । पद्ये=अनुष्टुपादौ ॥

तपैः कृच्छ्रादिकर्म च ।

तपनम् । तप्यते, अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घने च पुमाश्शिशिरमाधयोः' (इति मेदिनी) ॥

सहो बलं सहा मार्गः

सहते, सहाते, अनेन, अत्र वा । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी) । लिङ्गभेदाद्यो द्विः पाठः । एवमप्येऽपि ॥

नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्गहे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥

१—'महः अदन्तोऽपि'—इति मुकुटः । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उत्सवतेजसोः' इति मेदिनी । २—इत्थं पाठस्तु जनकानु-रोधेन । भाष्ये तु 'रजकरजनरजःसु—' इति पाठ उपलभ्यते । ३—अदन्तोऽपि त्रीप्सारः । यथा—'तपेन वर्षाः शरदा हिनाग-मः'—इति स्वामी । ४—एवं सति 'पयः क्षीरे पयोऽसु च' इत्यप्रे-त्तमानलिङ्गस्य द्विःपाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुशोधादेवान्य-कोशेष्विव बोध्यः ।

ओकः सद्भाश्रयश्चौकाः

उच्यति, समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४१८९) । न्यङ्कादिः (७३।५३) । 'ओक उचः के' (७३।६४) इति निपातनादन्तोऽपि । 'ओका आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।

पीयते । 'पीह् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वा असुन् (उ० ४१८९) ॥

ओजो दीप्तौ बले

उञ्जति, अनेन वा । 'उञ्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । 'उञ्जेर्जले बलोपश्च' (उ० ४१९२) इत्यसुन् । 'ओजोनोजः समः पादो-' 'ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि' (इति मेदिनी) । पृषोदरादित्वं मुकुटोक्तं चिन्त्यम् ॥

स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥२३३॥

स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुरीभ्यां तुद् च' (उ० ४१२०२) इत्यसुन् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' (इति मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्लेऽपि

तेजयति, तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४१८९) । 'तेजो धाम्नि पराक्रमे । ('प्रभावरेतसोश्च') इति विश्वः । 'तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) । चादसहने । 'अधिक्षेपावमानादिः प्रत्युक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहने तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः ॥

अतस्त्रिषु ।

वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः ॥

विद्वान् विदंश्च

वेत्ति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्वान्तामविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' इति विश्वः । विदन्=पण्डितः ॥

वीभत्सो हिंस्रोऽपि

वीभत्सते, वीभत्सते, अनेन वा । 'वध वन्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'मान्वध-' (३।१।६) इति सन्नभ्यासदीर्घश्च । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'वीभत्सो विहृते पाथे क्रूरे पापघृणात्मनोः' इत्यजयः ॥

अतिशये त्वमी ॥२३४॥

वक्ष्यमाणाश्चत्वारः ॥

वृद्धप्रशस्योर्ज्यायान्

अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७)

इतीयसुनि 'ज्य च' (५।३।६१) इति 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति वृद्धप्रशस्योर्ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् । 'ज्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च' (इति हैमः) ॥

कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।

अतिशयितो युवाऽल्पो वा । 'युवाल्पयोः कन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इतीयसुनि कच्चादेशः । 'कनीयान्तित्यूनि स्यादल्पानुजयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्तूखरयोः

अतिशयित ऊर्खरो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुनि 'त्रिवस्थिर-' (६।४।१५७) इत्यूरोर्वरादेशः 'वरीयान् योगभिच्छ्रेष्ठवरिष्ठेष्वतियूनि च' (इति मेदिनी) ॥

साधीयान् साधुवाढयोः ॥२३५॥

अतिशयितः साधुर्वाढो वा । ईयसुनि 'अन्तिकवाढयोः-' इति वाढशब्दस्य साधादेशः ॥

इति सान्ताः ॥

दलेऽपि वर्हम्

दले=पत्रे । वर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । वर्हते वा । 'वर्ह हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'वर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

निर्वन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ।

ग्रहणम् । गृह्णाति वा । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० प० से०) । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति पक्षे अच् । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च संहिकेयोपरागयोः' इति विश्वः ॥

द्वार्यापीडे काथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६ ॥

आपीडे=शिरोभूषणे । काथरसे=क्रथितद्रव्यरसे । नागदन्तके=भित्तिस्थकीलके । निर्यूहति 'यूहि' लौकिको साधुः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । निरूहति वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) धातोर्यङागमः । 'निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके' इति विश्वः ॥

तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।

प्रग्रहते । 'प्रे वणिजाम्' (३।३।५२) 'रश्मौ च' (३।३।५३) इति वा घञ् । ('प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च वन्धने' इति हैमः) । पक्षे 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्यां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहलिपादपे' इति विश्वः ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३७ ॥

परिग्रहते । परिग्रहणम्, परिग्रह्णाति वा । 'ग्रह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इत्यप्

वा । 'परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्तव्यभास्करे' इत्यजयः ॥

दारेषु च गृहाः

गृहाति धान्यादिकमिति । 'गेहे कः' (३।१।१४४) । यद्वा, - 'गृह् ग्रहणे' (भ्वा० आ० से०) । गृहते । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तात्स्थ्यादारेषु । 'गृहं गृहाश्च पुंभूति कलत्रेऽपि च सञ्चति' (इति मेदिनी) ॥

श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।

आरुह्यते । आरोहणम् । आरोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९, १८) पचायच् (३।१।१३४) । 'आरोहस्त्ववरोहे च वरारोहकटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) ॥

व्यूहो वृन्देऽपि

व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । व्यूहते वा । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' इति विश्वः । यत्तु—निर्माणे=काव्यव्यूहे—इति मुकुटेन व्याख्यातम् । तत्र । 'अकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'रचनामात्रे' इति प्रयुक्तत्वात् ॥

अहिर्वृत्रेऽपि

आहन्ति । 'हन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०) । 'आहि त्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।१३८) इतीप् डित् आढो ह्रस्वः । यत्तु—'अंहति' इति स्वामिना 'अन्यति'—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । नलोपासंभवात् । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्वे' इति विश्वः ॥

अग्नीन्द्रर्कास्तमोपहाः ॥२३८॥

तमोऽपहन्ति । 'अपे क्लेशतमसोः' (३।२।५०) इति डः । 'तमोपहः सहसांशुमृगाङ्गजिनवह्निषु' इति विश्वः ॥

परिच्छदे नृपाहंश्चैव परिवर्हः

परिवर्हते, परिवर्हते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'परिवर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे' इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे ।

इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्यन्ते ॥

आडीपदर्थेऽभिख्यासौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥२३९॥

अतति । बाहुलकाद् डाङ् प्रलयः । तेन सहैत्यभिधिः । तेन विना सीमा=मर्यादा । धातुना योगे सति योऽर्थो जायते तस्मिन् ॥

आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि

आप्नोति । किप् (३।२।१७८) । प्रोदरादित्वात् (६।३।१०९) पलोपः । प्रगृह्यसंज्ञकत्वात् । 'भुतप्रगृह्या अचि'

(६।१।१२५) इति संधिं न याति । स्मरणे वाक्यारम्भे च । 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः ।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । किप् (३।२।१७८) । आहपूर्वादसतेर्वा । 'आः स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

पापकुत्सेपदर्थे कु

कवते, कूयते वा । 'कृड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । 'कु (पापे चेपदर्थे च) कुत्सायां च निवारणे' इति विश्वः ॥

धिग्निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४० ॥

धक्कयति । 'धक्क नाशने' (चु० प० से०) । बाहुलकाद्विक् प्रलयः । दधातेर्वा । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं=भर्त्सनम् । निन्दा=दोषकीर्तनम् ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ।

चन्दति । 'चदि आहादे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । 'चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विविधये' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ

स्वसति, स्वस्यति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) वा । किच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा । 'स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु' इति भागुरिः ॥

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥२४१॥

अतति । इन् (उ० ४।११८) प्रलयः । 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

सुष्टु एति अयति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा किप् (३।२।७६) । 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मेदिनी) ॥

तु स्याद्भेदेऽवधारणे ।

तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । 'तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे नियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे' (इति मेदिनी) ॥

सकृत् सहैकवारं चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५।४।१९) इति सुच् । 'सकृत् सहैकवारयोः' इत्यजयः ॥

आरादूरसमीपयोः ॥ २४२ ॥

आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकादाति-
प्रलयः ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

अवरसिन् । 'पश्चात्' (५।३।३२) इत्यनेनावरस्य सप्तमी-
पञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः ॥

उताप्यर्थविकल्पयोः ।

ऊयते स्म । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कः
(३।३।१७४) । अप्यर्थः समुच्चयः प्रश्नश्च । 'उतापी द्वौ च
वाढायौ' इत्यजयः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्

शशति । 'शश भुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
द्वत् । 'शश्वत् सहसहार्थयोः' इत्यजयः ॥

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३ ॥

सहाक्षेण साक्षः । तमतति । किप् (३।२।१७८) ।
'साक्षात्तुल्यसमक्षयोः' इत्यजयः ॥

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे चत ।

वयते स्म । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'गत्यर्थो-'
(३।४।७२) इति कः । नेट् () । वन्यते स्म । 'वनु
याचने' (त० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'चत खेदे-
ऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते' इति दन्तोष्णादावजयः ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविपादयोः ॥ २४४ ॥

हन्ति । बाहुलकात्तः । 'हन्त वाक्यारम्भखेदविपादहर्ष-
संभ्रमे' (इति मेदिनी) ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्राति । 'प्रा पूरणे' (अ० प० अ०) । प्रथते वा । 'प्रथ
प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्वतिः । इत्यंभूताख्यानः
मुख्यसदृशः=प्रतिनिधिः । व्यासुमिच्छा=वीप्सा । आदिना
इत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

एति, अयति वा । किच् (३।३।१७४) । 'इति प्रकरणे
हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च
संमतम्' इति विश्वः ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

पूर्वस्मिन् । 'सप्तमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अस्ताति
च' (५।३।४०) इति पुरादेशः । 'प्राच्यां पुरः पुरस्तादग्र-
प्रथमव्यतीतेषु' इति वोपालितः । 'अग्रे' इति अग्रतः । आद्या-
दितसिः (वा० ५।४।४४) ॥

अमर० ५६

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४६ ॥

यत्, तत्, परिमाणमस्य । 'तद्विताः' (४।१।७६) इति
बहुवचनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्विता ज्ञापिताः । तेन डावतुः ।
'यावत् साकल्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
संभ्रमे । पक्षान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येऽग्रथो अथ ।

अर्थयते । 'अर्थ याज्ञायाम्' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्
डोः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । वृषोदरा-
दित्वाद्रलोपः । 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले ।
विकल्पानन्तरप्रश्नकार्यारम्भसमुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

वृथा निरर्थकान्विध्योः

वृणोति, वृणीते वा । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृन्
संभक्तौ' (त्रया० आ० से०) वा । बाहुलकात्थाक् । 'वृथा
निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जिते' इति विश्वः ॥

नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४७ ॥

नेति नाना । 'विनोभ्यां नानाभौ न सह' (५।२।२७)
इति नञो नाप् । 'नानाशब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः'
(इति मेदिनी) ॥

नु पृच्छायां विकल्पे च

नुदति, नौति वा । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'णु
स्तुतौ' (अ० प० से०) वा । मितद्व्यदित्वात् (वा० ३।२।१८०)
डः । 'नु स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्यतीतानुनयार्थयोः' इति विश्वः ॥

पश्चात्सादृश्ययोरनु ।

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । बाहुलकादुः ।
'अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि । आयामे च समीपे
च लक्षणादावनुकमे' इति विश्वः ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानयामन्त्रणे ननु ॥ २४८ ॥

न नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) डः (वा० ३।२।
१८०) । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे
(चापि) ननु' इति विश्वः ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ।

न पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । किप् (३।२।
१७८) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक् । 'अपि संभावनाप्रश्न-
शङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च'
इति विश्वः ॥

१-व्यर्थोऽयं प्रयातोऽपाणिनीयः । तथा चोक्तं (५।२।३९) सूत्रे
कैयटेन "इह तु वतुर्प (५।२।३९) विधाय 'आ सर्वेनाम्नः' (६।२।९१)
इत्यात्वं विहितम् । पूर्वार्थास्तु डावतुं विदधिर" इति । अन्यथत्वं
न विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनैवोभयत्रापि तुल्यम् ।

उपमायां विकल्पे वा

वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ।
'वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्कं पादपूरणे । समुच्चये च' (इति मेदिनी) । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थं च समुच्चये' इति विश्वः ॥

सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ॥२४९॥

सामयति । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (जु० उ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३८) ॥

अमा सह समीपे च

न माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।७६) सहायें ॥

कं वारिणि च मूर्धनि ।

कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ्मावे विच् (३।३।७५) । 'कम् शिरःसुखवारिषु' इति विश्वः । 'कम् पादपूरणे तोये-' (इति मेदिनी) ॥

इवेत्थमर्थयोरेवम्

'ए' एत्थं वमति । 'द्वम् उद्विगणे' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) । 'एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे' इति धरणिः ॥

नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २५० ॥

नुवा स्तुत्या नमति । विच् (३।२।७५) ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्

जुष्यते । 'जुष तृप्तौ' (जु० उ० से०) । बाहुलकादम् । 'जोषं सुखे प्रशंसायां तूष्णीलङ्घनयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

कृत्यते कवनम्, वा । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्विम् । कायतेः (भ्वा० प० अ०) ङितिः (उ० ४।१५८) वा । 'किम् कृत्सायां वितर्कं च निषेधप्रश्नयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५१ ॥

नामयति, नाम्यते वा । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'नाम कामे(कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्सा-प्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते' (इति मेदिनी) । संभाव्यं = संभावना ॥

अलं भूपणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

अलति । 'अल भूपणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादम् । 'अलं भूपणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थके । अलं शकौ च निर्दिष्टम्' इति विश्वः ॥

हुं वितर्कं परिप्रश्ने

हृयते । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । बाहुलकान्तः ॥

समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५२ ॥

समेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'आ समिण्ति-कविभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥

पुनरप्रथमे भेदे

पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः, अ(कार)स्योकारः । 'पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

निर्निश्चयनिषेधयोः ।

नृणाति । 'नृ नये' (क्या० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'नृत् इत्-' (७।१।१००) । 'निर्निश्चये कान्ताद्यर्थे निर्निःशेष-निषेधयोः' इति विश्वः ॥

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५३ ॥

प्रबन्धे=अविच्छेदने क्रियाकरणे । पुरति । 'पुर अग्रगमने' (जु० प० से०) । बाहुलकात् का । 'पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु' (इति मेदिनी) ॥

ऊर्यूरी चौररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।

ऊयते । 'ऊयी तन्नुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्वरीक्, रीक् च । वयतेः (भ्वा० उ० अ०) ररीक् । संप्रसारणम् (६।४।१५) । 'ऊररी चौररी चौररी विस्तारेऽङ्गीकृते त्रयम्' इत्यजयः ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वर्

'परे' इति लोकविशेषणम् । खरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥

वार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५४ ॥

किलति । 'कील धैले' (जु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः' इति विश्वः । 'वार्तायामरुचौ किल' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु ।

खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्सामान-निषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५५ ॥

'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इत्यभिश्चदात्तसिद्धिः ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुः

प्रान्दति । 'अदि वन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् प्राप्ति वा । 'अद भङ्गणे' (अ० प० अ०) । नामशब्दार्थे ॥

१—अत्र हस्तादौ पाठात् 'उरी हस्तादिरपि'—इति सुद्ध-मीयूषव्याख्ये ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।

मेथति । 'मेथृ संगमे' (भ्वा० प० से०) । अथुन् (उ० ४।१८९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । बाहुलकादोः । तन्त्रेणोभयमिह निर्दिष्टम् । अन्योऽन्यार्थे ॥

तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे

तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । अथुन् (उ० ४।१८९) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति गुणविषये इद् ॥

हा विपादशुगर्तिषु ॥ २५६ ॥

जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) । 'हा' विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि (इति मेदिनी) ॥

अहहेत्यद्भुते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा । 'हाक्' (जु० प० अ०) । 'हाड्' (जु० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) मलोपः । 'अहहा दीर्घान्तमपि'—इति मुकुटः । तत्र किप् (३।२।७६) बोध्यः । 'अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रहर्षयोः । संबोधनेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

हि हेतावधारणे ॥ २५७ ॥

हिनोति । 'हि गतौ' (खा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । किपि (३।२।१७८) तुगभावो वा । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च' (इति मेदिनी) । तत्र पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः ॥

इत्यनेकार्थवर्गः ॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

चिरमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ चिरा रात्रयः । 'अच्प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । चिररात्रानयते । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ चिरमस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धभावः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (३) ॥*॥ आद्यपदेन 'चिरम्' 'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे' इति शृण्वन्ते । चिरोऽर्थो येषाम् ॥*॥ त्रीणि 'दीर्घकालस्य' ॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥

मोहनम् । 'मुह वैचिल्ये' (दि० प० अ०) । बाहुलका-

दुस् ॥ (१) ॥*॥ 'नित्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति पुनःशब्दस्य द्वित्वम् ॥ (२) ॥*॥ शशति । 'शश भुतगतौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्वितिः ॥ (३) ॥*॥ अमि क्षणौति । 'क्षु तेजने' (अ० प० से०) । बाहुलकाद्विमुः । 'अन्येपामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ न सकृत् ॥ (५) ॥*॥ समास्तुत्यार्थाः । अजयस्तु अमीक्षणशब्दमनव्ययमप्याह—'अभीक्षणं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते' इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् । 'वारंवारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेप्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । पत्र 'पौनःपुन्यस्यार्थस्य' ॥

स्नाग्घटित्यज्ञसाहायद्राड्मड्भुसपदि द्रुते ।

'स्ने पाके' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । स्नामकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) किप् (३।२।७५) ॥*॥ 'ज्ञट् संघाते' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) झटमेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ अञ्जनम् 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'कृत्यल्युटो (कृतो) बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति पचाद्यच् (३।१।१३४) अञ्जं स्यति, सायति वा । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'पै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । किप् (३।२।७६) वा ॥ (३) ॥*॥ हवनम् । 'हुड् अपनयने' (अ० आ० अ०) । बाहुलकाद्वावे घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वादस्य यः । ततो नन्समासः ॥ (४) ॥*॥ संपद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समोऽन्यलोपः ॥ (५) ॥*॥ द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कः ॥ (६) ॥*॥ मज्जति । 'दृमस्त्रो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्सुः । 'मस्तिजनशोः-' (७।१।६०) इति तुम् । 'स्त्रोः-' (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'तत्क्षणावार्थस्य' ॥

बलवत्सुष्टु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ सुतिष्ठति । 'अपदुःखेषु स्थः' (उ० १।२।५) इति कुः ॥ (२) ॥*॥ किं च तद् उत च ॥ (३) ॥*॥ स्यते । 'पु गतौ' (प्रसवैश्वर्ययोः) (भ्वा० प० अ०) । किपि (३।२।१७८) तुगभावः । हुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (५) ॥*॥ अति च इव च ॥ (६) ॥*॥ पद 'अतिशयस्य' ॥

१—'श्रे पाके' इत्यस्य दन्त्यादेरभावात्तलान्यादित्वापत्तिभिवाचिन्यमेतत् । तस्मात् 'सु गतौ' इत्यस्माद्बाहुलकाद्वाक् । यद्वा,—'संपदादिक्रियन्तं सुतमा समन्तादकति' इति शकन्धादित्वमद्वीकार्यम् ॥

मृथग्विनान्तरेणर्ते हिंरुङ् नाना च वर्जने ॥

पर्ययति । 'मृथ प्रक्षेपे' (चु० प० से०) । बाहुलकात् कक् ॥ (१) ॥*॥ 'विनम्भ्यां नानाचौ न सह' (५।२।२७) इति निषेधार्थाद्विशब्दाच्चा ॥ (२) ॥*॥ अन्तरेति । इणो णः ॥ (२) ॥*॥ ऋतीयते । 'ऋतिः' सौत्रः । ततः केप्रत्ययः ॥ (४) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । रुक् प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥ नञो 'विनम्भ्याम्—' (५।२।२७) इति नाञ् प्रत्ययः ॥ (६) ॥*॥ पद 'वर्जने' ॥

यत्तद्यतस्ततो हेतौ

यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'गमादीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । अनुनासिकलोपः (वा० ६।४।४०) । तुक् (६।१।७५) ॥ (२) ॥*॥ यस्मात् तस्मात् यत्तत्र्याम् 'पञ्चम्यास्तत्तिल्' (५।३।७) । ल्यदायत्वम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हेतौ' ॥

असकल्ये तु चिञ्चन ॥ ३ ॥

चेतति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥*॥ चनति 'चन शब्दे' । () । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'असकलार्थस्य' ॥

कदाचिज्जातु

कदा च चिञ्च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ जायति । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात्तुन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कस्मिंश्चित्काले' ॥

सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।

ऋयति । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) । बाहुलकात्कैम् । सह ऋधं वर्धनम् । 'सहस्य सः' (६।३।१८) इति सः ॥ (१) ॥*॥ सह अकनम् । अम् प्रत्ययः । 'सहस्य—' (६।३।७८) इति सादेशः । 'आभीक्ष्ये गमुल्—' (३।४।२२) वा ॥ (२) ॥*॥ सह त्रायते । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ समति । 'पम वैक्रव्ये' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (४) ॥*॥ सहते । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ 'सर्जुप्—' शब्दोऽप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'सहेत्यर्थे' ॥

१—रदं च 'प्रवेः कित्संप्रसारणं च' (उ० १।२।१७) इति सूत्राभासमूलकम् । तत्राप्यर्थं विशेषः 'उक्तसंज्ञमते जान्तवन् । भवन्मते कान्तत्वम्' इति ॥ २—येनतेनादि च । यथा 'वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिताः स्युः—' इति स्वामी ॥ ३—क्रमप्रत्ययस्य कित्वेन 'ऋधम्' इति प्रयोगस्यैवापाद्यमानत्वेन 'सार्धम्' इति प्रयोगान्तिष्यत्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'आभीक्ष्ये गमुल्' इति वक्ष्यमाणस्योभयव्यत्ययेन बोध्यम् ॥ ४—तथा च 'सर्जुः सार्धं' इति त्रिकाण्डशेषः ।

आनुकल्याणार्थं प्राध्वम्

प्राध्वनति । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) उम्प्रत्ययः । 'प्राध्वं तु प्रणते चातिदूरे वर्मनि वन्धने' ॥ (१) ॥*॥

व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥

व्रियते । 'वृङ्' (ज्ञा० आ० से०) । 'वृञ्' (स्वा० उ० से०) । याक् 'वृथा वन्धे निष्कारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुह्यति । काप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्य घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यर्थके' ॥

आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च ।

आहन्ति । डोप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ उत च आहो च, अनयोः समाहारः ॥ (२) ॥*॥ किम् च उत च, अनयोः समाहारः । ('किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ कानम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'कायतेर्जिभिः' (उ० ४।२।५८) ॥ (४) ॥*॥ किम् च उच । 'किमु संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ ('उत प्रश्ने वितर्के च उताप्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः) ॥ (६) ॥*॥ पद 'वितर्के नस्य' ॥

तु हि च स्म ह वै पादपूरणे

तुदति । डः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । क्तिप् तुगभावः ॥ (२) ॥*॥ चनति, चिनोति वा । 'अन्ये भ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (३) ॥*॥ स्मयते । 'स्मिङ् ईषदसने' (भ्वा० आ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (४) ॥*॥ हन्ति । डः (वा० ३।२।१०१) । ('ह स्यात्संबोधने पादपूरणे च विनिग्रहे । नियोगे च क्षिपायां स्यात्कुत्सायामपि दृश्यते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ वाति । डैः ॥ (६) ॥*॥ पद 'श्लोकचरणपूर्णतायाम्' ॥

पूजने स्वती ॥ ५ ॥

सचति । 'पु गतौ' (प्रसवैध्वर्ययोः) भ्वा० प० अ० । डः (वा० ३।२।१८०) । 'सु पूजायां सृष्टार्थेऽनुमतिवृद्धि-समुद्दिपु' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूजने' ॥

दिवाहीति

दीव्यन्त्यत्र । काप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ अहि=दिवसे । इतिना अधिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ॥

अथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ।

दुप्यन्त्यत्र । 'दुप वैकृले' (दि० प० अ०) । आ प्रत्ययः ।

१—अहो हस्यादिरपि । 'विकल्पे विसयेऽप्यदो' इति रुद्रवचनात्—इति मुकुटः ॥ २—चकारादुपापि—इति स्वामि-मुकुटौ । 'वया रात्रौ तदन्ते च' इति मेदिनी ॥

(दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ' इति विध्वः ॥)

(१) ॥३॥ नजति । 'ओनस्त्री व्रीडे' (तु० प० से०) । तमु प्रलयः ॥ (२) ॥३॥ रजनौ=रात्रौ इत्यर्थे ॥

तिर्यगर्थे साचि तिरोऽपि

सचनम् । 'पच समवाये' (भ्वा० प० से०) । 'इत्यजा-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥३॥ तरणम् । 'तृ'
(भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'क्वचिदपवाद-
विपयेऽपि' इतीर् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'तिर्यगर्थे' ॥

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

स्युः पाट् प्याडङ् हे हे भोः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) गिजन्तः ।
किप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥३॥ प्यायते । 'प्येच् वृद्धौ'
(भ्वा० प० अ०) । ट् प्रलयः ॥ (२) ॥३॥ अङ्गति । 'अणि
गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (३)
॥३॥ 'हि गतौ' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।३।७५) ॥
(४) ॥३॥ हन्ति । डै प्रलयः ॥ (५) ॥३॥ भाति । 'भा
वीतौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्भोस् ॥ (६) ॥३॥ पट्
'संबोधनार्थकाः' ॥

समया निकषा हिरूक् ।

समयनम् । 'आ समिप् निकषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ।
'समयान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ निकष-
णम् । पूर्ववत् । 'निकषान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥३॥ हिनोति । रुक् प्रलयः । 'हिरूक् मध्ये विनाथे
च' इति रुद्रः । 'हिरूगुञ्च च समीप्ये' इत्यमरमाला ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'सामीप्ये' ॥

अतर्किते तु सहसा

सहते । 'सह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असा प्रलयः ॥
(१) ॥३॥ अतर्किते=अविचारिते ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् । 'पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वक्षैपाम्' (५।३।३९) ॥
(१) ॥३॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । बाहुल-
कादतसुक् ॥ (२) ॥३॥ अग्रे । आयादित्वात् (वा० ५।४।४४)
तसिः ॥ (३) ॥३॥ त्रयः 'अग्रार्थाः' ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौपद्वौषड्पद स्वधा ।

स्वादतेऽनेन । 'स्वाद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) ।
आ प्रलयः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य हः । सुहु
आ हुयतेऽनेन वा । जा प्रलयः ॥ (१) ॥३॥ श्रूयते,

अनेन वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्भौपट् ॥
(२) ॥३॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
डौपट् ॥ (३) ॥३॥ छषट् च ॥ (४) ॥३॥ स्वयतेऽनेन ।
'प्वद आस्वादने' (भ्वा० प० से०) । आ प्रलयः । पृषोद-
रादित्वात् (६।३।१०९) दस्य धः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'देव-
हविर्दाने' ॥

किञ्चिदीपन्मनागल्पे

किम् च चित् च अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥३॥ ईपणम् ।
'ईप गलादौ' (भ्वा० प० से०) । अत् प्रलयः ॥ (१) ॥३॥
मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । आक् प्रलयः ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'अल्पे' ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

प्रकर्षेण इत्या । इण् (अ० प० अ०) । क्त्वा प्रलयः
(३।४।२२) । 'समासे-' (७।१।३७) इति ल्यवादेशः । तुक्
(६।१।७५) ॥ (१) ॥३॥ अमुष्मिन् । अदसः 'सप्तम्यात्तल्'
(५।३।१०) ॥ (२) भवान्तरे=जन्मान्तरे ॥

व वा यथा तथैवैवं साम्ये

वाति । वानं वा । उः (वा० ३।२।१०९) । कचित् 'वत्'
इति पाठः । स तु न युक्तः । वति (५।१।११५) प्रत्ययेन
गतार्थत्वात् । न च वतिरेवात्र पठितः । सादृश्यपर्याये प्रलय-
पाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वणुजादीनाम-
पाठात् । 'चं प्रचेतसि जानीयादिवाथे तु तदन्ययम्' इति
मेदिन्यादिसंमतेऽथ ॥ (१) ॥३॥ क्रिपि (३।२।१७८) तु वा ॥
(२) ॥३॥ येन तेन प्रकारेण । 'प्रकारवचने थाल्' (५।३।
२३) विभक्तित्वात् (५।३।१) ल्यदायत्वम् (७।२।१०२) ॥
(३) ॥३॥ (४) ॥३॥ अयनम् । 'इण्शीभ्यां वन्' (उ०
१।१।५२) । ('एचौपम्ये परिभवे-ईपदर्थेऽवधारणे' इति
हैमः) ॥ (५) ॥३॥ 'इण्' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्भम् ॥
(६) ॥३॥ पट् 'साम्ये' ॥

अहो ही च विस्मये ।

अहानम् । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । ओ
प्रलयः ॥ (१) ॥३॥ हननम् । बाहुलकाद्भौ ॥ (२) ॥३॥
अहुते । द्वे 'विस्मये' ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्

तोषणम् । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० अ०) । बाहुलकाद्भौ ।
उपधाया ऊत् ॥ (१) ॥३॥ 'अकचप्रकरणे' 'तूष्णीमः काम्
वक्तव्यः' (वा० ५।३।७१) । 'मिदचोऽन्यात्परः' (१।१।४७) ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'मौने' ॥

१-साचिः क्षीलिद्राणि प्रकृत्यन्तरमस्ति । 'भित्तौ साची
परिणतमुखी' इति सप्तकुमारिका ॥ 'तिर्यक् साचिरपि खियाम्',
इति रत्नकोषः-इति मुकुटः ॥

१-स्वामि-मुकुटाभ्यां तु इवशब्दो गृहीतः ॥ २-'ही'-
शब्दो दीर्घान्तः । 'ही विचित्रो विपाकः' इति माघः-इति स्वामि-
मुकुटौ ॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

समानेऽहनि । 'सद्यःपक्ष्' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ संपद्यतेऽस्मिन् । इन् (उ० ४।१।१८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥*॥ स चासौ क्षणश्च ॥ 'तत्काले' द्वे ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । दिशं स्थायति । 'स्त्यै शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । यत्वम् (८।२।३६) । घृत्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्वकत्वाज्ज्ञत्वं न । यद्वा, -दिशति । अघ्रादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (१) ॥*॥ समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ० से०) । अमुप्रत्ययः ॥*॥ मुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोषं' च—इति पठति । तत्र 'शम् उपशमे' (दि० प० से०) धातुर्णिजन्तः । विच् (३।२।७५) कल्याणार्थे त्रीणि ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ डाच् ॥ (२) ॥*॥ णश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मध्यस्य' ॥

प्रसह्य तु ह्यर्थकम् ॥ १० ॥

प्रकर्षेण सोढ्वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त्वा (३।४।२२) । ल्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥*॥ ह्योऽर्थो यस्य ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ स्थानस्य करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादेप्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ युक्ते=उचितार्थे । 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि' (इति मेदिनी) द्वे 'युक्ते' ॥

अभीक्ष्णं शश्वदनारते ।

अभीक्ष्णवनम् । 'क्षु तैजने' (अ० प० से०) । डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अमेर्दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शश-नम् । 'शश हुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । वत् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनारते निरन्तरे' ॥

अभावे नह्यनो नापि

नह्यति । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । इन् (उ०

४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ नैजोऽगमकारः ॥ (२) ॥*॥ नह्यति । डो ॥ (३) ॥*॥ डश्च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अभावे' ॥

मास मासं च वारणे ॥ ११ ॥

'मा च स्म च' अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ मानम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वारणे' ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतति । 'चिती' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः । यद्वा, -'यद्'शब्दाणिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'प्रकृत्यैकाच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षान्तरे' ॥

तत्त्वे त्वद्वाक्षसा द्वयम् ।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । अतं सततगमनं धयति, दधाति वा । विच् (३।२।१५) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनम् । 'अञ्ज व्यक्त्वादौ' (रु० प० से०) । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति भावे पचाद्यच् (३।१।१३४) अञ्जं स्यति, सायति वा । 'योऽन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । क्तिप् (३।२।७६) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तत्त्वार्थे' ॥

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यात्

प्राप्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । उत्स् ॥ (१) ॥*॥ अवते । 'उत् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । इद् (इस्) । (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुटार्थे' ॥

ओमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवतेष्टि-

१—एवं सति स्वामिनैव सिद्धेऽसोपादानं व्यर्थं स्यात् । तस्मादकार एवाभावबोधकः । अत एव 'अ स्वल्पार्थेऽप्य-भावेऽपि' इति हेमे 'अ-शब्दः सादभावोऽपि स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः । अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः' इति मेदिन्यां न पृथगुपादानं संगच्छते । अत एव स्वामिनापि 'अ विप्र इव मापसे' इति वाक्यस्य 'विप्रवन्न मूरे' इत्यर्थे उक्तः । भवन्मते तु समस्तस्य क्रियायामन्वयायोगात् । समासानुपपत्तेश्च ॥—'अन-शब्दोऽपि निषेधे । अनोपमा ते बुद्धिः' इति—मुकुट-पीयूषव्याख्ये ॥ २—'रवावद्धा' इति कप्पिणाम्बुदये भाषासमावेशः । तत्र प्रकृतपक्षे 'रवाः शब्दाः बद्धाः संयताः । 'वन्ध वन्धने' क्तः । संस्कृते तु रवौ सर्वे अद्वा तत्त्वम् इत्यर्थः—इति मुकुटः ॥

१—कुत्वस्याप्युपलक्षणम् । पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥ २—'उप-जोषन् चवर्गवृत्तीयवृत्तीयम्' । 'अन्तस्थावृत्तीयम्' इत्येके—इति पीयूषव्याख्या ॥

लोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्, मन एव टिलोपः । 'ज्वर-
त्वर-' (६।४।२०) इत्युटौ । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥
इणो बाहुलकादम् ॥ (२) ॥*॥ परं मिमीते, मिनोति, मीनाति
वा । डम् । 'ओमेवं परमं भवेत्' इत्यन्ययकाण्डे व्याडिः ॥
(३) ॥ त्रीणि 'अनुमतौ' ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात् । आद्यादित्वात् (वा० ५।४।४४) ततिः ॥ (१)
॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥
(२) ॥*॥ सर्वस्मात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।८) ॥ (३)
॥*॥ विषु अवति । किन् (३।२।५९) ॥ (४) ॥*॥ 'अभि-
तः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इत्याद्यपि ॥*॥ चत्वारि
'सर्वत इत्यर्थे' ॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कमेर्णिङन्तादम् । 'अकामानुमतौ काममसू-
योपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'आकामानुमतौ कामम्' इति
क्वचित्पाठः । तत्राह बोध्यः । 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यर्थः ।
'कामं कामाभ्यनुज्ञयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

असति, अस्यति वा । तुन् । 'अस्तु स्यादभ्यनुज्ञानेऽप्य-
सूयापीडयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चात् नाम-
शब्देऽप्यत्र ॥*॥ एकम् ॥

ननुच स्याद्विरोधोक्तौ

'ननु', 'च' निपातद्वयस्य समाहारद्वन्द्वः ॥

क्वचित्कामप्रवेदने ।

'क्व' इति कुशब्दादेशः । 'क्व' 'चित्' अनयोरप्येवम् ॥
(१) ॥*॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःषमं दुःषमं गह्यं

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्भुप्रमृतीनि च' (२।१।१७) इत्यन्य-
यीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति पत्वम् ॥ (१)
॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निन्दितेऽर्थे' ॥

यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

'यथास्वम्' इति वीप्सायामन्ययीभावः (२।१।१६) । यो य
आत्मा, ययच्चात्मीयम्, तयथास्वम् । तस्मिन् 'यथा'शब्दस्य
द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते 'यथास्वे यथायथम्' (८।१।१४) इति
सूत्रेण ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यथायोग्ये' ॥

मृषा मिथ्या च वितथे

मृष्यते । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । काप्रत्ययः ॥
(१) ॥*॥ मथते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
अभ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) साधुः ॥ (२) ॥*॥ विगतं
तथा=सत्यमस्मात्तत्र ॥*॥ द्वे 'असत्ये' ॥

यथार्थं तु यथातथम् ।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावन्ययीभावः (२।१।१६)
॥*॥ (सत्यमनतिक्रम्य) । 'तथा'शब्दः 'तथ'शब्दो वा
सत्यार्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्ये' ॥

स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

सुभूतिस्तु—'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठति । 'चान्वाचये
समाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये । पक्षान्तरे तथा पादपूरणेऽप्य-
वधारणे' इति रुद्रः ॥ पञ्च 'निश्चयार्थकाः' ॥

प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे, प्राचो देशात्, प्राट् देशो वा । 'सप्तमी-
पञ्चमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अवेर्लुक्' (५।३।३०) ।
एवं दिशि काले च ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

तु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (चु० प० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ अव श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ॥
डम्प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते' ॥

संवद्वर्पे

संवयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।
७६) । यलोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) । यद्वा,—
संवदति । विच् (३।२।७५) ॥

अवरे त्वर्चाग

अवरे अवति । अस्तातिः (५।३।२७) । 'अवेर्लुक्' (५।
३।३०) । ष्टपोदरादिः (६।३।१०९) । अवरे पूर्वकालतः
पश्चात् । अवन्तमवति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः ।
क्तिप् (३।२।१७८) । 'आम् ज्ञानविनिश्चये' इति बोधालितः ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चये' ॥

स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

सुष्ठु अवयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे ॥

अल्पे नीचैः

नि नीचयते । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'नौ
दीर्घश्च' (उ० ५।१३) इति डैसिः ॥ (१) ॥*॥

महत्युच्चैः

उच्चयते । 'उदि चेडैसिः' (उ० ५।१२) ॥ (१) ॥*॥

१—कुत्रचित् 'उच्चयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥—२ त्रिकाण्ड-
शेषपुस्तके तु 'शब्दौ' इति नास्ति, अत एव न छन्दोभङ्गः कश्मीर-
लिखितसुपापुस्तके केनचित् 'काल' इति न लिखितम् ॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

समानेऽहनि । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ संपद्यतेऽस्मिन् । इत् (उ० ४।१।१८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥*॥ स चासौ क्षणश्च ॥ 'तत्काले' द्वे ॥

दिष्ट्या समुपजोपं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । दिशं स्थायति । 'स्त्यै शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । षत्वम् (८।२।३६) । घृत्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्वकत्वाज्ज्ञत्वं न । यद्वा, -दिशति । अत्र्यादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (१) ॥*॥ समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ० से०) । अमुप्रत्ययः ॥*॥ मुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोपं' च—इति पठति । तत्र 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) धातुर्णिजन्तः । विच् (३।२।७५) कल्याणार्थे त्रीणि ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ डाच् ॥ (२) ॥*॥ णश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मध्यस्य' ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

प्रकर्षेण सोढ्वा । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त्वा (३।४।२२) । ल्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥*॥ हठोऽर्थो यस्य ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ स्थानस्य करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादेप्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ युक्ते=उचितार्थे । 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि' (इति मेदिनी) द्वे 'युक्ते' ॥

अभीक्ष्णं शश्वदनारते ।

अभीक्ष्णवनम् । 'क्षु तेजने' (अ० प० से०) । डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अमेर्दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शश-नम् । 'शश इतगतौ' (भ्वा० प० से०) । वत् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनारते निरन्तरे' ॥

अभावे नह्यनो नापि

नह्यति । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । इन् (उ०

४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ नञोऽयमकारः ॥ (२) ॥*॥ नह्यति । डो ॥ (३) ॥*॥ डश्च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अभावे' ॥

मास्य मालं च वारणे ॥ ११ ॥

'मा च स्य च' अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ मानम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वारणे' ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतति । 'चिती' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इत् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः । यद्वा, -'यद्'शब्दाणिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'प्रकुलैकाच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षान्तरे' ॥

तत्त्वे त्वद्वाक्षसा द्वयम् ।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । अतं सततगमनं धयति, दधाति वा । विच् (३।२।१५) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनम् । 'अञ्ज व्यक्त्वादौ' (रु० प० से०) । 'कृल्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति भावे पचाद्यच् (३।१।१३४) अञं स्याति, सायति वा । 'षोऽन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । क्तिप् (३।२।७६) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तत्त्वार्थे' ॥

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यात्

प्राप्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । उस् ॥ (१) ॥*॥ अवते । 'उह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । इद् (इस्) । (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुटार्थे' ॥

ओमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवतेष्टि-

१—एवं सति स्थानिनैव सिद्धेऽस्योपादानं व्यर्थं स्यात् । तस्मादकार एवाभावबोधकः । अत एव 'अ स्वल्पार्थेऽप्य-भावेऽपि' इति हैमे 'अ-शब्दः स्यादभावेऽपि स्वल्पार्थेप्रतिषेधयोः । अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः' इति मेदिन्यां च पृथगुपादानं संगच्छते । अत एव स्वामिनापि 'अ विप्र इव भाषते' इति वाक्यस्य 'विप्रवज्ज नृपे' इत्यर्थे उक्तः । भवन्मते तु समस्तस्य क्रियायामन्वयायोगात् । समासानुपपत्तेश्च ॥—'अन-शब्दोऽपि निषिद्धे । अनोपमा ते बुद्धिः' इति-मुकुट-पीयूषन्यास्ये ॥ २—'रवाब्दा' इति कप्फिणाभ्युदये भाषासमावेशः । तत्र प्रकृतपक्षे 'रवाः शब्दाः बद्धाः संयताः । 'वन्ध वन्धने' क्तः । संस्कृते तु रवौ सर्वे बद्धा तत्त्वम्' इत्यर्थः—इति मुकुटः ॥

१—कुत्वस्याप्युपलक्षणम् । पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥ २—'उप-जोषन् चवर्गवृत्तीयवृत्तीयम्' । 'अन्तस्थाद्यवृत्तीयम्' इत्येके—इति पीयूषन्यास्या ॥

लोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्, मन एव दिलोपः । 'ज्वर-
त्वर-' (६।४।२०) इत्पूर्व । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥
इणो बाहुलकाद्वम् ॥ (२) ॥*॥ परं मिमीते, मिनोति, मीनाति
वा । डम् । 'ओमेवं परमं भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्याडिः ॥
(३) ॥ त्रीणि 'अनुमतौ' ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात् । आद्यादित्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (१)
॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥
(२) ॥*॥ सर्वस्मात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।८) ॥ (३)
॥*॥ विषु अघति । किन् (३।२।५९) ॥ (४) ॥*॥ 'अभि-
तः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इत्याद्यपि ॥*॥ चत्वारि
'सर्वत इत्यर्थे' ॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कमेर्णिङन्तादम् । 'अकामानुमतौ कामम्-
योपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'अकामानुमतौ कामम्' इति
कचित्पाठः । तत्राद् बोध्यः । 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यर्थः ।
'कामं कामाभ्यनुहयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

असति, अस्यति वा । तुच् । 'अस्तु स्यादभ्यनुज्ञानेऽप्य-
सूयापीडयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चाद् नाम-
शब्देऽप्यत्र ॥*॥ एकम् ॥

ननुच स्याद्विरोधोक्तौ

'ननु', 'च' निपातद्वयस्य समाहारद्वन्द्वः ॥

कचित्कामप्रवेदने ।

'कत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोरप्येवम् ॥
(१) ॥*॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःषमं दुःषमं गर्ह्ये

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्गुप्रमृतीनि च' (२।१।१७) इत्यव्य-
यीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति पत्वम् ॥ (१)
॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निन्दितेऽर्थे' ॥

यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः (२।१।१६) । यो य
आत्मा, यद्यच्चात्मीयम्, तद्यथास्वम् । तस्मिन् 'यथा'शब्दस्य
द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते 'यथास्वे यथायथम्' (८।१।१४) इति
सूत्रेण ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यथायोग्ये' ॥

मृषा मिथ्या च वितथे

मृष्यते । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । काप्रत्ययः ॥
(१) ॥*॥ मथते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
अद्वयादित्वात् (उ० ४।१।१२) साधुः ॥ (२) ॥*॥ विगतं
तथा=सत्यमस्मात्तत्र ॥*॥ द्वे 'असत्ये' ॥

यथार्थं तु यथातथम् ।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।१६)
॥*॥ (सत्यमनतिक्रम्य) । 'तथा'शब्दः 'तथ'शब्दो वा
सत्यार्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्ये' ॥

स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

सुभूतिस्तु—'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठति । 'चान्वाचये'
समाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये । पक्षान्तरे तथा पादपूरणेऽप्य-
वधारणे' इति रुद्रः ॥ पक्ष 'निश्चयार्थकाः' ॥

प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे, प्राचो देशात्, प्राङ् देशो वा । '—सप्तमी-
पञ्चमी—' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अर्धेर्लुक्' (५।३।३०) ।
एवं दिशि काले च ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

तु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (जु० प० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ अव श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ॥
डम्प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते' ॥

संवद्धर्पे

संवयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । किप् (३।२।
७६) । यलोपः (६।१।६६) । लुक् (६।१।७५) । यद्वा,—
संवदति । विच् (३।२।७५) ॥

अवरे त्वर्वाग्

अवरे अघति । अस्तातिः (५।३।२७) । 'अर्धेर्लुक्' (५।
३।३०) । ष्टपोदरादिः (६।३।१०९) । अवरे पूर्वकालतः
पश्चात् । अर्धन्तमश्नति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः ।
किप् (३।२।१७८) । 'आम् ज्ञानविनिश्चये' इति चोपालितः ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चये' ॥

स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

सुष्ठु अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे ॥

अल्पे नीचैः

नि^१ चीयते । 'चिन् चयने' (खा० उ० अ०) । 'नौ
दीर्घश्च' (उ० ५।१३) इति डैसिः ॥ (१) ॥*॥

महत्युच्चैः

उचीयते । 'उदि चेडैसिः' (उ० ५।१२) ॥ (१) ॥*॥

१—कुत्रचित् 'उचीयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥—२ त्रिकाण्ड-
शेषपुस्तके तु 'शब्दौ' इति नास्ति, अत एव न छन्दोगः कदमीर-
लिखितसुधापुस्तके केनचित् 'काल' इति न लिखितम् ॥

प्रायो भूम्नि

प्रायणम् । 'अय गती' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४१८९) ॥ (१) ॥*

अद्रुते शनैः ।

शणति । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) । शानयति वा । 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०) । ऐसप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ण्य नः, ह्रस्वो वा ॥ (१) ॥* अह-
ते=अशीघ्रायर्थे ॥

सना नित्ये

सनति । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । आप्रत्ययः ॥ (१) ॥* 'सनात्' 'सनत्' ॥

बहिर्वाह्ये

बहति । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । इत् । वययो-
रभेदः ॥

स्मातीते

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) डम्प्रत्ययः । 'स्मिन्ने डः' (वा० ३।२।१०१) वा ॥ (१) ॥*

अस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

असनम् । 'अस क्षेपणे' (दि० प० से०) तम्प्रत्ययः ॥ (१) ॥*

अस्ति सत्त्वे

असनम् । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । क्त्वि (३।१७४) । तिर्वा । 'अस्त्याह (शब्दौ) कालसामान्ये तिङन्त-
प्रतिरूपकौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रूपोक्तायु

रुषा कोपेनोक्तौ वचने ॥* अवनम् । 'उब् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । तुग् (६।१।७५) न । डः (वा० ३।२।१८०) वा ॥

ऊं प्रश्ने

ऊयते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । मुक्-
प्रत्ययः ॥* ('उम्' इति) ह्रस्वपाठे डम्प्रत्ययः ॥ (१) ॥* 'रूपा प्रश्ने' इति स्वामी ॥

अनुनये त्वयि ।

इयते, अयते वा । इः (उ० ४।१३९) । इन् (उ० ४।११८) वा ॥ (१) ॥* अनुनये=सान्त्वने ॥

हुं तर्के स्यात्

हवनम् । 'हु दानादौ' (हु० प० अ०) । डम्प्रत्ययः ॥ (१) ॥*

उपा रात्रेरवसाने

ओषिति । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) । काप्रत्ययः ।

'उपा स्याद्रजनीशेषे 'उपः' इत्यपि दृश्यते' इति रभसः ॥ (१) ॥* ॥

नमो नतौ ॥ १८ ॥

नमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४१८९) ॥ (१) ॥*

पुनरर्थेऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अगि गती' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।११८) ॥ (१) ॥*

निन्दायां दुष्ट

दुःस्थानम् । 'अपदुःसुपु स्थः' (उ० १।२५) । इति कुः । सुषामादित्वात् (८।३।९८) पः ॥ (१) ॥*

सुष्टु प्रशंसने ।

सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*

सायं साये

सानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् । युगा-
गमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥* साये=दिनान्ते ॥

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगीयते, अत्र वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । के-
प्रत्ययः ॥ (१) ॥* प्रातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । अरन्प्रत्ययः (उ० ५।५९) ॥ (२) ॥* द्वे-
प्रभाते । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति सूत्रेऽनव्ययस्य प्रग-
शब्दस्यैत्वं निपात्यते । अव्ययेभ्यः पृथक्करणत् ॥ द्वे
'प्रभाते' ॥

निकषान्तिके ॥ १९ ॥

(निकषणम्) । 'आसामिणिकपिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥ (१) ॥*

परुत्परार्यैपमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्वे वर्षे परत् । 'सद्यःपरत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥* (एवं) पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे
'परारि', (१) 'ऐषमत्' (२) शब्दौ (क्रमेण) ॥*

अद्यात्राहि

अत्रास्मिन् अहनि । 'सद्यःपरत्-' (५।३।२२) इति
'अद्य'शब्दः साधुः ॥ (१) ॥*

अथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥
तथाधराभ्यामन्यतरेतरात्पूर्वोत्तरादयः ।

पूर्वोत्तरापरेभ्योऽधराभ्यामन्यतरेभ्यश्च 'पूर्वेऽहि' इत्यादावर्थे
पूर्वोत्तरादयः शब्दा भवन्तीत्यन्वयः । आदिना 'उत्तरेऽहि
अपरेऽहि, अन्यस्मिन्नहि, अन्यतरस्मिन्नहि, इतरस्मिन्नहि ।
द्वितीयेनादिशब्देन 'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अधरेद्युः'
'अन्येद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'इतरेद्युः' । 'सद्यःपरत्-' (५।३।

२२) इत्यादिना निपातितः । 'पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे' इति रुद्रः । (क्रमेणैकैकम्) ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयस्मिन्नहनि । 'द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः' (वा० ५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ('सद्यः पस्त-') (वा० ५।३।२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥

परे त्वहि परेद्यवि ॥ २१ ॥

परस्मिन्नहनि । ('सद्यः पस्त-') वा० ५।३।२२ इति साधुः ॥ (१) ॥*॥

ह्योऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'एषमोह्यःश्च-सोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशश्चात्रानुकूलः ॥ (१) ॥*॥

अनागतेऽहि श्वः

आगामि अहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥

परश्वश्च परेऽहनि ।

परं च तत् श्वश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥

तदा तदानीम्

तस्मिन् काले । 'तदो दा च' (५।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ ('चात्') दानीं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तस्मिन्काल इत्यर्थे' ॥

युगपदेकदा

युगन्यस्मिन्काले । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० ५० से०) । गैपक्तप्रत्ययः । युगं पयतेऽस्मिन् । 'पय गतौ' (भ्रा० आ० से०) । उतप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ एकस्मिन् काले । 'सर्वैकान्य-' (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'एकस्मिन् काले' ॥

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्वस्मिन्काले । 'सर्वैका-' (५।३।१५) इति दा ॥ (१) ॥*॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (५।३।६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वस्मिन्काले' ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

अस्मिन्काले । 'इदमो हिंल्' (५।३।१६) । 'एतेतौ रथोः' (५।३।४) ॥ (१) ॥*॥ 'सम्' 'प्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः

१—'द्युस्' इति केवलमप्यव्ययम् । अत एव क्षीरस्वामिना—'द्युर्दिनम्' इति श्रीमोजः । यथा—'द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम्'—इति लिखितम् ॥ अस्याव्ययत्वं च 'द्युर्यो दिवसेऽपि स्यात्' इति विश्वा-शुक्तस्य घुगणधुमिण्टादिशब्देषु भास्कराङ्गीकृतस्य प्रथमान्तस्य प्रति-रूपकत्वेन ॥ २—इदं तु 'यौगपच-' (२।१।६) निर्देशे दकार-श्रवणानुपपत्त्या चिन्त्यम् । तस्मात् प्रत्यये तवर्गवृत्तीयोपान्त्यत्व-मङ्गीकरणीयम् ।

अमर० ५७

॥ (२) ॥*॥ तस्मात् प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । गणे पाठान्मा-न्तत्वम् ॥ (२) ॥*॥ अस्मिन्काले । 'दानीं च' (५।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'अधुना' (५।३।१७) इति निपातितः ॥ (४) ॥*॥ पञ्च 'अस्मिन्काले' ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग्, वा । प्राचि देशे काले च, प्राचो देशात् कालाच्च, प्राच् देशः कालो वा । 'सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अध्वे-र्लुक्' (५।३।३०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात्, अवाच् देशः । अवाक् । यत्तु मुकुटः—'तस्यास्तातेः'—'लुक्' (५।३।३०) इति लुक् इत्याह । तत्र । उक्तसूत्रादर्श-नात् । 'अध्वेर्लुक्' (५।३।३०) इति दर्शनाच्च । 'पूर्वादौ इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां ग्रहः । 'प्रत्यगादयः' इत्यादि-शब्देन 'उत्तरात्' 'अधरात्' 'दक्षिणात्' (इत्यत्र) 'उत्तराधर-' (५।३।३४) इत्यातिः । 'उत्तरेण' 'अधरेण' 'दक्षिणेन' (इत्यत्र) 'एनवन्यतरस्यां-' (५।३।३५) इत्येनप्, 'दक्षिणा' (इत्यत्र) 'दक्षिणादाच्' (५।३।३६) 'दक्षि-णाहि' (इत्यत्र) 'आहि च दूरे' (५।३।३७), 'दक्षिणतः' 'उत्तरतः' (इत्यत्र) 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' (५।३।२८), इत्यादयो बोध्याः ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोचयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) 'पुंसि संज्ञायां वः प्रायेण' (३।३।११८) 'नपुं-सके भावे क्तः' (३।३।११४) 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) 'अद-न्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' (वा० २।४।३०) इत्यादीनि, सन्ना-दिर्येषां क्यजादीनां ते सन्नादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समायाध जायन्ते येष्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि तैरिहास्मिन्वर्गे 'संग्रह्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन् ।' बाहुलकात् 'प्रद्वृट्स्यां-' (३।३।५८) इत्यधि-करणेऽपि । 'तस्मिन्' लिङ्गसंग्रहवर्गे संकीर्णवर्ग इव लिङ्गसुचये-दूहेत् । कीदृशैः शास्त्रैः ? प्रागनुक्तैः । क्वचित् 'अनुक्तौ' इति पाठः । तत्रेहानुक्तमपि सलिङ्गशास्त्रैरुच्यम् । यद्वा,—सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्चेति प्रत्येकमहं करणत्वं बोध्यम् । पक्षद्वये 'सन्नादि' इति चिन्त्यम् । कदादिजभिन्न-सन्नादिजानामलभात् । 'सन्नादिभ्यो विहितकृजैः' इति

१—यत्रैकदेशलेखनेऽपि सकलसूत्रालेखनेनैव यदि प्रत्याख्ये-यत्वं तर्हि भवतोऽपि 'दिवशब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-कालेष्वस्तातिः' (५।३।२७) इति सूत्रस्थाने केवलं 'सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यः' इत्येतावलेखने प्रत्याख्येयत्वं कुतो न स्यात् । सूत्रप्रार-म्भांशलागोऽप्युभयोः समान एव ॥

व्याख्यानेऽपि व्यर्थविशेषणत्वात् । संकीर्णवर्गे यथा प्रकृति-
प्रत्ययार्थावैलिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयम्, तथात्रापि सलिङ्ग-
शास्त्रादिमिलिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यवाधितः ।

लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तं
काण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्सर्गत्वात् । विशेषैरत्रोक्तैः प्रागुक्तैश्च
यदि न बाध्यते । 'अपवादविषयं विहाय सर्वत्र प्रवर्तते'
इत्यर्थः ॥

स्त्रियामीदृष्टिरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

'स्त्रियाम्' इत्यधिकारः । ईच्च ऊच्च तौ विरामे विरामावन्तौ
वा यस्य तच्च तदेकाच्च । श्रीः, धीः, ह्रीः, 'भूः', 'सूः',
'दूः', 'जूः', लवनं लूः, भवनं भूः, नयति नीः । 'लुनाति
लूः' इत्यादौ तु परत्वात् 'कृतः कर्तरि' () इति त्रिलिङ्ग-
त्वम् । योनिर्भगम्, तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियां स्यात् ।
माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दाराः पुंभूति' इति विशेषः ॥

नाम विद्युन्निशाचल्लीवीणादिभूनदीह्रियाम् ।

विद्युदादीनामष्टानां स्त्रियाम् । विद्युत् । तडित् । रात्रिः,
रजनिः । वल्लिः, वीरत् । वीणा, विपञ्ची' इत्यादौ 'ढ्यावूङ्-
न्तम्' इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने
घार्णी पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः,
कृः । सरित्, त्रिलोताः, विपाद् । ह्रीग्रहणं चिन्त्यम् । 'ईदृ-
ष्टिरामैकाच्' इति, त्रपादौ 'ढ्यावूङ्न्तम्' इति च, सिद्ध-
त्वात् । केचित्तु 'ध्रियाम्' इति पठन्ति । संवित्, चित्,
प्रतिपत् ॥

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः

अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स स्त्रियाम् । कौटशः
सः ? एकोऽर्थो यस्य सः । 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।१) इत्यनेन
समाहारे एकत्वविधानात् । दशमूली, त्रिलोकी, पञ्चाक्षरी ।
अदन्तैः किम् ? पञ्चकुमारि, दशधेनु । एकार्थः किम् ? पञ्च-
कपालः, पञ्चकपालौ, पञ्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । पञ्च-
पात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।६८
सूत्रे) तु 'त्रिपुरि' इति दृश्यते ॥

तल्लुन्दे येनिकस्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् ।

स्त्री भावादावनिक्तिण्वुल्लणच्णुल्लण्यव्युजिजङ्-
निशाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्च ड्यावूङ्न्तं चलं स्थिरम् ।

तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता, गोता, ब्राह्मणता । वृन्दे समूहे
यश्च इनिक्थ्यत्राश्च, तदन्तं स्त्रियाम् । पाश्या, खलिनी,
शाकिनी, गोत्रा, रथकट्या । वृन्दे किम् ? मुखे भवो 'मुख्यः',
दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' 'द्वन्द्वाहुन्वैरमैथुनिकयोः' (४।३।
१२५) । अश्वमहिषिका, काकोल्लिका, अत्रिभरद्वाजिका, कुत्स-
कुशिका । आदिना 'पादशतस्य-' (५।४।१) 'दण्डव्यव-
सर्गयोश्च' (५।४।२) इति वुनो ग्रहणम् । द्विपदिकां ददाति ।
द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपदिकाम् । वैरेत्यादि किम् ? 'वासुदेवाङ्-
नाभ्यां वुन्' (४।३।९८) । वासुदेवे भक्तिरस्य वासुदेवकः ।
वुनो ग्रहां वुज उपलक्षणम् । कचित् 'वुः' इति पाठः ।
'गोत्रचरणाच्छ्लाघालाकारतद्वेषेषु' (५।१।१३४) वुन् ।
गार्गिकया श्लघते, काठिकया । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (५।१।
१३३) वुन् । शैष्योपाध्यायिका । 'स्त्रियाम्-' (३।३।९४)
इत्यधिकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्यादयः
प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्यात् । 'आक्रोशे नव्यनिः' (३।३।
११२) । अकरणिः, अजननिः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) ।
कृतिः, भूतिः, 'ण्वु' इति ण्वुल्ण्वुचोः सामान्यग्रहणम् ।
'रोगाख्यायां ण्वुल्वहुलम्' (३।३।१०८) । प्रच्छर्दिका, प्रवा-
हिका । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' (वा० ३।३।१०८) ।
आसिका, शायिका । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' (३।३।१११) ।
भवतःशायिका, इक्षुभक्षिका । 'कर्मव्यतिहारे ण्वु स्त्रियाम्'
(३।३।४३) । 'णवः स्त्रियाम्' (५।४।१४) स्वार्थिकः ।
व्यावक्रोशी, व्यात्युशी । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' (३।३।९८) ।
व्रज्या, इज्या । '-समजनिपद-' (३।३।९९) इति क्यप् ।
समज्या, निषया । स्त्रीभावादौ किम् ? 'वदः सुपि क्यप्'
(३।१।१०६) । मृपोचम् । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) ब्रह्म-
भूयम् । 'ण्यासश्रन्यो युच्' (३।३।१०७) । कारणा, कामना ।
'प्रश्नाख्यानयोरिश्च' (३।३।११०) । कां त्वं कारिं गणिं
वाकार्पाः । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । पचा, त्रपा,
मिदा, छिदा, । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । चिकीर्षा,
पुत्रीया । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) । ईहा, ऊहा । 'ग्ल-
म्लज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५) । ग्लानिः । 'कृजः श-
च' (३।३।१००) । क्रिया । 'इच्छा' (३।३।१०१) । उणादौ
न्यन्ताम्, ऊदन्ताम्, ईदन्तं च । 'वीज्वाज्वरिभ्यो निः' (उ०
४।४८) । 'सृष्टृभिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) । श्रेणिः, श्रोणिः,
द्रोणिः । 'अनिः' इति पाठान्तरम् । 'अर्तिसृष्टृधर्म्यम्यदयवित्'

१—'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिश्च' इत्यानुपूर्विकस्य सत्रस्यानुपूर्विक-
व्याख्येन लेखः प्रामादिकः ॥

१—'वुः स्त्रियां निर्देशे लुवे' इति मेदिनी । लुवो-वक्षपात्रम् ॥
२—'क्विप्चि-' (उ० २।५७) इत्यादिना किन्दीर्घा । 'द्वहि-
रण्यरक्षस्तोदः' कामचारः, जूः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि' इति
रूपमञ्जरी—इति मुकुटः ॥ ३—'जूत्स्वरागमने प्रोक्ता सामान्य-
गमने स्त्रियाम् । जूराकाशस्तरस्त्वां पिशाच्यां, जवने त्रिषु' इति
मेदिनी ॥

भ्योऽनिः' (उ० २।१०२) धरणिः, धमनिः, सरणिः । 'कृपि-
चमितनिधनिसर्जिस्वर्जिभ्य ऊः' (उ० १।८०) । कर्षूः, चमूः ।
'अवितृस्तृत्तन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१५८) । अवीः, तरीः । वी
च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत् । कदली, कन्दली, रमा,
गङ्गा, वामोरुः, करमोरुः, चलं जंगमम् । स्थिरं स्थावरम्-
नाडी, खट्वा, अलावूः । चरस्थिरग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।
अन्यस्य व्यवच्छेदस्याभावात् ॥

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाह्वाणदिक् ॥ ५ ॥

'तस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः' () । मुष्टिः
प्रहरणमस्याम् । पङ्खाः प्रहरणमस्याम् । णस्य दिगुदाहरणम् ।
न तु परिगणनम् । तेन 'मौसला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम् ॥
घञो जः सा क्रियाऽस्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।
इयेनपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

'घञः साऽस्यां क्रियेति जः' () । घञन्तात्
क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे जः स्यात्, तदन्तं
त्रियाम् । दण्डपातोऽस्यां त्रिथौ वर्तते । इयेनपातोऽस्याम् तिल-
पातोऽस्याम् । 'इयेनतिलस्य पाते जे' (६।३।७१) इति सुम् ।
'पितृदाने स्वधा मतम्' इत्यमरमाला । वररुचिना तु—'स्वधा
क्रिया प्रवेणी' इति व्रीहिल्लोक्ता इति दिक् । उदाहरणम्, तेन
मौसलपाता भूमिरित्यादि ज्ञेयम् ॥

स्त्री स्यात्कान्तिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।

अल्पं मृणालम् । गौरादित्वात् (४।१।४१) लीप् । आदिना
कुम्भी, प्रणाली, सुसली, छत्रो, पटी, तटी, मठी । कान्ति-
दिति किम् ? अल्पो वृक्षो वृक्षकः ॥

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥

'ट्यावृटन्तम्' इति सिद्धे नामानुशासनार्थो लङ्कादीनां
पाठः । भङ्गादीनामुभयानुशासनार्थः । शेफालिकादीनां तु
व्यर्थः, स्वपर्यायपठितत्वात् । लक्ष्यते सुखमस्याम् । 'लक
आस्वादाने' चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९)
वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तुम् । नुम्यनुपधात्वाच्च
वृद्धिः । यद्वा, -रन्तेऽस्याम् । बाहुलकात् कः, लत्वं च ॥ (१)
॥*॥ शेफालिका=पुष्पविशेषः । 'शेते' इति शे । शीलः (अ०
प० अ०) विच् (३।३।७५) । शयं फालयति । 'निफला
विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन्
(५।४।५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (१) ॥*॥ दीक्यते-
ऽर्थो यथा । 'दीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः'
(३।३।१०३) इत्यः । विपैमपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ धातकी=
'धव' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः । धातुं करोति । 'तत्करोति'-

(वा० ३।३।२६) इति णिच् । टिलोपः (६।४।१५५) कुन्
(उ० २।३२) । पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) लीप् ॥ (१)
॥*॥ पिङ्गयतेऽर्थोऽस्याम् । 'पिजि भाषार्थः' (जु० उ० से०) ।
'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । पृषोदरादित्वादिकारस्याकारः ।
स्वार्थे कन् (५।४।५) पिङ्गयति वा । कुन् (उ० २।३२) ।
सकलपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ आढकी=तुवरिका । आ सम-
न्ताद्वीकते, वीक्यते, वा । 'वीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा, पृषोदरादिः (६।
३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥

सिध्रका सारिका हिक्रा प्राचिकोल्का पिपीलिका ।

तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सेधति, सिध्यते वा । 'पिधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । ततः स्वार्थे कन् (५।४।५) ।
क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०) इत्वाभावः ।—'शृङ्गादयः'
इति रग्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिपूक्त-
सूत्रादर्शनात् । 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥*॥
सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३)
॥*॥ ('शारिका' इति) तालव्यादिपाठे 'शृ हिंसायाम्'
(क्या० प० से०) धातुः । शृणाति दुःखं विरहिणीनाम् ।
पक्षिभेदः ॥ (१) ॥*॥ हिक्रनम् । 'हिक्र अव्यक्ते शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । यद्वा,
हिक्रयते । 'हिक्र हिंसायाम्' (जु० आ० से०) पचाद्यच्
(३।१।१३४) । ऊर्ध्वं धातुप्रयुक्तौ शब्दविशेषः ॥ (१) ॥*॥
प्राचति । 'अचु गतौ' (भ्वा० उ० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ।
'वनमक्षिका' इति मुकुटः । 'पक्षिभेदः' इति स्वामी ॥ (१)
॥*॥ ऋच्छति, अर्थते वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । तेजःपुङ्गवः ।
यत्तु—'मूकादयः'—इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन, तच्चिन्त्यम् ।
उज्ज्वलदत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ अपि पील्यते
'पील प्रतिष्मभे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'वटि भागुरिरल्लोपम्'—इत्यपेरल्लोपः । स्वार्थे कन् (५।४।
५) । 'शनैर्याति पिपीलिकः' इति पुंस्त्वमपि—इति स्वामी ॥
(१) ॥*॥ तिन्म्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकादुक्तं गुणाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ कणति । 'कण
गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे

१—'लङ्का रक्षःपुरीशास्त्राक्षिनीकुलटासु च' इति मेदिनी ॥
२—हेमस्तु 'टीका निरन्तरव्याख्या' इति मूलं 'सुगमानां विपमानां
च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥

१—हेमचन्द्रस्तु 'पञ्जिका पदमञ्जिका' इति मूलं 'पच्यन्ते
व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया 'पञ्जिका' । पृषोदरादित्वाज्जत्वे
'पञ्जिका' ॥ 'अर्थादिपमाण्येव पदानि भनन्ति पदमञ्जिका' इत्येवं-
रीत्या व्याख्यातवान् । प्रयुज्यते स च 'पञ्जिका'शब्दोऽपि
वक्रोक्तिपञ्चाशिकाव्याख्यायां बहुभेदेन 'पञ्जिका क्रियते लघुः' इति ॥
'आयव्ययलिखनार्था च' इति मुकुटः ॥ २—इदं च 'स्फाथि-'
(उ० २।१३) इति सूत्रस्यसिधिराशानमूलकमिति चिन्त्यम् ॥

कच् (५।४।५) । अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥*॥ भङ्गस्य करणम् ।
‘तत्करोति-’ (वा० ३।१।३६) इति ण्यन्तात् । ‘अच इः’
(उ० ४।१३९) । विच्छित्तिः, कौटिल्यभेदो वा । ‘व्याज-
च्छलनिभे भङ्गिर्वैदूर्भातनमीलिका’ इति रभसः ॥ (१) ॥*॥
सु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा । ‘रज्ज रागे’ (भा० प० अ०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२०) इति घञ् । ‘चजोः-’ (७।३।५२) इति
कृत्वम् । तिर्यग्भूखातः ॥ (१) ॥*॥ सूच्यतेऽनया । ‘सूच
पैशुन्ये’ चुरादिः । अच इः (उ० ४।१३९) ‘स्त्री सूचिर्नृत्य-
भेदे च व्यधनीशिखयोरपि’ इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥
महनम् । अनया वा । ‘मह पूजायाम्’ (भा० प० से०) ।
क्तिच् (३।३।९१) । ढत्व (८।१।३१) धत्व (८।३।४०) घृत्व-
(८।४।४२) ढलोप (८।३।१३) दीर्घाः (६।३।१११) ।
‘माढिः पत्रशिवा’ इति रत्नकोषः । ‘माढिः स्त्री पत्रमज्ञौ च
दैन्यस्यापि प्रकाशने’ (इति मेदिनी) ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी द्रुणी द्रव ।
सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ॥९॥

पिच्छयते । ‘पिच्छ बाधे’ (चु० प० से०) । ‘गुरोश्च-’
(३।३।१०३) इत्यः । ‘शाल्मलिनिर्यासः, भक्तादिमण्डश्च ॥
(१) ॥*॥ वितण्ड्यते परपक्षोऽनया । ‘तडि आघाते’ (भा०
आ० से०) ‘गुरोश्च-’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥
ककनम् ‘कक लौल्ये-’ (भा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१९) । काकमणति । ‘अण शब्दे’ (भा० प० से०) ।
अण् (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘पणगण्डकयो-
स्तुर्य उदमानस्य काकिणी’ इति रुद्रः ॥*॥ रभसस्तु नान्ते-
ष्वप्याह-‘पणोदमानगण्डानां तुर्यशेऽपि च काकिनी’ इति ।
तत्र ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) धातुबोधः । आढकस्य
पञ्चाशत्तमो भाग उदमानः । उक्तं च गणितावल्याम्—
‘कुल्या स्यादष्टमिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतको
भाग उदमानमुदाहृतम्’ इति ॥ (१) ॥*॥ ‘चूर्णो धूलौ
क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु’ (इति मेदिनी) । चूर्णस्य
करणम् । ‘तत्करोति-’ (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ‘अच
इः’ (उ० ४।१३९) । यद्वा, -चरणं चोरणं वा । ‘घृणिपृश्नि-
पाणिं चूर्णिभूयः’ (उ० ४।५२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
शणस्य विकारः । ‘तस्य विकारः’ (४।३।१२०) इत्यण् ।
‘टिड्ढण-’ (४।१।१५) इति खामी । ‘शानः’ इत्यन्ये ॥ (१)
॥*॥ द्रुणति । ‘द्रुण जैह्वे वधे गतौ’ (तु० प० से०) । ‘इयु-
पध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति
झिप् । ‘द्रुण्यभ्युद्रोणीकच्छयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
दरणम् । दीर्यते वा । ‘दृ विदारणे’ (त्र्या० प० से०) । ‘भये’
(भा० प० से०) वा । ‘शृद्भसोऽदिः’ (उ० १।१३०) । ‘दरत्
त्रियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सननम् । सानं वा । ‘षणु दाने’ (त० उ० से०) । ‘षोऽन्त-

कर्मणि’ (दि० प० अ०) इति वा । ‘ऊतियूति-’ (३।३।९७)
इति साधुः । ‘सातिर्दानावसानयोः’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥
कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भा० आ० से०) । बाहुलकात्थन् ।
‘कन्था मृन्मयभित्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे’ (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽस्याम् । ‘आस उपवेशने’ (अ० प०
से०) । ‘श(अ)व्वादयश्च’ (उ० ४।१९८) इति साधुः ।
‘कुन्दादयश्च’ इति मुकुटधिन्यः, एतत्पाठादर्शनात् । ‘वेना-
सनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्’ ॥ (१) ॥*॥ नभ्य-
तेऽनया, अस्यां वा । ‘णभ हिंसायाम्’ (भा० आ०
से०) । ‘इज्जादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) । ‘नाभिर्मुख्य-
रूपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रियां
कस्तूरिकामदे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ राज्ञः
सभा ॥ (१) ॥*॥

झल्लरी चर्चरी पारी होरा लद्धा च सिध्मला ।

लाक्षा लिक्षा च गण्डूपा गृध्रसी चमसी मसी ॥१०॥

झल्लते । ‘झल्ल भर्त्सोक्त्योः’ (तु० प० से०) । बाहुल-
कादरन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ।
‘झल्लरी झल्लरी च द्वे हुडुके बालचक्रके’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ चर्चते । ‘चर्च उक्तौ’ (भा० प० से०) ।
बाहुलकादरन् । गौरादिः (४।१।४१) । ‘चर्चरी गीतभेदे
च केशभित्तरशब्दयोः’ ॥ (१) ॥*॥ पारयति । पार्यते
वा । ‘पू पूतौ’ चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ्
(३।३।१९) वा । गौरादिः (४।१।४१) । ‘कर्क(गर्ग)रीपूरयोः
पारी पादरज्ज्वां च हस्तिनः’ (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥
होलति, हुल्यते वा । ‘हुल हिंसासंवरणयोः’ (भा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) घञ् वा । रलयोरेकत्वम् । ‘होरा तु
लम्ने राश्यर्धे रेखाशास्त्रभिदोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
लटति । ‘लट वाल्ये’ (भा० प० से०) । ‘अश्रुमुषिलटि-’
(उ० १।१।५१) इति कुन् । ‘लद्धा करज्जभेदे फलेऽवधे
खगान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्त्वस्याः ।
‘सिध्मादिभ्यश्च’ (५।२।१७) इति लच् । ‘सिध्मला मत्स्य-
विकृतौ वाच्यवन्तु किलासिनि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
लाप्यते । ‘लष शिल्पयोगे’ चुरादिः । बाहुलकात्सः । यद्वा,
लक्ष्यते । ‘लक्ष आलोचने’ (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ‘लाक्षारोचना-’ (४।२।२) इति
निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्यते । ‘लक्ष आलोचने’
(चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) पृषोदरादित्वात् (६।३।
१०९) अस्य इः । यूकाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ गण्ड्यते । ‘गडि
वदनैकदेशे’ (भा० प० से०) । ‘गण्डश्च’ (उ० ४।७८)
इत्यूषन् । पुंस्यपि । ‘गण्डूपो मुखपूर्ताभपुष्करप्रसृताजलिः
(इति रुद्रः) । ‘उन्नतनाभिस्तु गण्डूपा नापि मुखपूर्तिः’ इति
वोपालितः ॥ (१) ॥*॥ गृध्रमपि स्यति । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि०

प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः
(४।१।४१) ङीप् । ऊरुसंधौ वातरोगः ॥ (१) ॥*॥
चम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अलविचमितमि-'
(उ० ३।१।१७) इत्यसच् । गौरादिवात् (४।१।४१) ङीप् ।
'चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
पंचायच् (३।१।१३४) । 'मैला मसीजलं पत्राज्जनं च
स्यान्मसिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इति खोलिङ्गशेषः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
स्वर्गयागाद्रिमेधाविघ्नकालासिशरायः ॥ ११ ॥

'पुंस्त्वे' इत्यधिकारः । सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः, सह
पर्यायैर्वर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदैत्याः । अमरा निर्जरा
देवाः । सुरभेदाः-तुषिताः, साध्याः, आभाखराः, इन्द्रः,
शक्रः, सूर्य आदित्यः । देवानुचराः-हाहाः, हूहूः, तुम्बुरुः,
नारदः, मातलिः । असुरपर्यायाः दैत्याः, दैतेयाः, दानवाः ।
दैत्यभेदाः-बलिः, नमुचिः, जम्भः । दैत्यानुचराः-कूष्माण्ड-
मुण्डकुम्भाण्डादयः । 'दैवतानि' देवताः इत्यादौ बाधो-
ऽस्य । स्वर्गादय एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः ।
स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः । 'योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्'
इति । विशेषैर्बाधितः । यज्ञः, मखः, क्रतुः । तद्धेदाः-
उक्थतिरात्रामिष्टोमाध्वमेधाः । अद्रिः, गिरिः, पर्वतः । भेदाः-
'मेरुः, हिमवान्, सद्यः । 'गन्धमादनम्' इति बाधः । मेघः,
घनः, जलदः । भेदाः-पुष्करावर्तकादयः । 'अत्रम्' इति
तु बाधः । अविधः, समुद्रः सागरः । भेदाः-क्षीरोदः,
लवणोदः । द्रुः, वृक्षः, शाखी । भेदाः-लक्षः, वटः, आम्रः ।
पाटलाशिंशपादेर्बाधः । कालः, दिष्टः, समयः । भेदाः-मासः ।
पक्षः, ऋतुः । दिनतिथ्यादौ बाधः । असिः, खड्गः, मण्डलाग्रः ।
भेदाः-नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इत्यादौ बाधः ।
शरः, बाणः, विशिखः । भेदाः-नाराचः, काण्डः, भल्लः । 'इषु-
र्द्वयोः' इति बाधः । अरिः, शत्रुः, अरातिः । भेदाः-आततायी ॥

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।

अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः १२
करो राजप्राहो भागः रदिमः पाणिश्च । मरीच्यादीनां

१-एवमिकारान्तत्वानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सर्व-
धातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) इति बोध्यम् । ततः 'कृदिकारात्'-
(ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । अत एव 'अथ स्त्रीपुंसयोः
केलिर्मणिर्गोनिर्मसिर्मुनिः' इति त्रिकाण्डशेषः संगच्छते । २-मूर्ध-
न्योपधोऽपि- । 'मलिनास्तु मपी मसी' इति हेमात् । तत्र
मपति दिनस्ति धौञ्जल्यम् । 'मप हिसायाम्' (भ्वा० प० से०)
इति धातुबोधः ।

तु बाधः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः ।
दोः, प्रवेष्टः । भुजादेः 'द्वयोः' इति बाधः । दन्तः,
दशनः, रदः । भेदः-जम्भः । कण्ठः, गलः । 'समीप-
गलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । केशः,
कचः । नखः, पुनर्मवः । 'नखरोऽस्त्रियाम्' इति बाधः ।
स्तनः, कुचः, पयोधरः । अहश्च अहश्च अन्ते येषां ते पुंसि
स्युः । परवल्लिङ्गापवादोऽयम् । अहः पूर्वम्-पूर्वाह्नः,
अपराह्नः । द्वयोरहोः समाहारो द्यहः, त्र्यहः । अत्र 'स नपुं-
सकम्' (२।४।१) इत्यस्यापवादः । क्ष्वेडः=विषम् । तद्धेदाः
पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः । रात्रोऽन्तो
येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परव-
ल्लिङ्गापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकतामपि बाधते ।
तेन अहोरात्रः । सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति
किम् ? पञ्चरात्रम् ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः ।
कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

श्रीवेष्ट आद्यो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्री-
वेष्टः, सरलः, द्रवः । 'श्रीपिष्टः' इति कचित्पाठः । आद्येन
श्रीवासः, वृक्षधूपः, गुग्गुलुः, सिंहक इत्यादयः पुंसि बोध्याः ।
असन्ता अन्नन्ताश्च पुंसि स्युः । अङ्गिराः, वेधाः । चन्द्रमाः ।
कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मघवा । अबाधिताः किम् ? अप्स-
रसः, जलौकसः, सुमनसः, लोम, साम वर्म । तुश्च रुश्च तुरु ।
तौ विरामौ विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः । कशेरुवीनि
विहाय । हेतुः, सेतुः, धातुः । कुरुः, मेरुः, त्सरुः । 'कशेरु-
जतुवस्तूनि हित्वा' इति व्यर्थम् । 'अबाधिताः' इत्यस्यान्वय-
संभवात् । वस्तुतस्तु 'अबाधिताः' इत्यपि व्यर्थम् । विशेषै-
र्यद्यबाधितः' इत्यनेन निर्वाहात् । अत एव दार्वश्वादिषु
निर्वाहः ॥

कपणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुंसि स्युः । अङ्कः,
लोकः, अर्कः । मापः, तुपः, रोपः । पापाणः, गुणः, घुणः ।
दर्भसरभगर्दभाः । होमः, ग्रामः, धूमः । ऋक्षरः, शीकरः,
समीरः, यूपः, कूपः, सूपः । कलापः । सार्धः, नाथः,
शपथः । इनः, अपघनः, जनः । अपनयविनयप्रणयाः रस-
हासपनसाः पटस(र)टकरटाः । मुकुटस्तु-पोपान्तादिषु
'अदन्ताः' इति न संवध्यते, अथादित्वात्-इत्याह । गोमायु-
पाय्वादीनुदाहरति च । गोत्रं वंशं आख्यायते व्यपदिश्यते
यैस्ते । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गोत्र-
स्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः । स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ताः'
इति व्याख्यत । तदसत् । 'अपत्यप्रत्ययान्तः' इत्यनेन पुनस्त-
प्रसङ्गात् । गौतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः । चरणानां वेदशाखा-
नामाह्वया नामानि । कठः, कलापः, बहुचः ॥

नास्यकर्तरि भावे च घञजङ्गणघाथुचः ।

ल्युः कर्तरि मनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः

॥ १५ ॥

घञादयः सप्त त्रययाः संज्ञायां विषये, कर्तृभिश्चे कारके, भावे च ये विहिताः तदन्ताः पुंसि ल्युः । प्रासीदन्त्यस्मिन्-नांसि प्रासादः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । प्रास्यते प्रासः विदन्त्यनेन वेदः, प्रपतन्त्यस्मात्प्रातः । भावे पाकः, त्यागः, रोगः । चकारात् 'पदरुज्-' (३।३।१६) इति घञ्, दायो धायः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयः, जयः । 'एरच्' (३।३।५६) । करः, गरः, लवः, स्तवः 'कृदोरप्' (३।३।५७) । 'यजयाचयत-' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यज्ञः । 'नङ्' इत्युपलक्षणम् । 'स्वपो नन्' (३।३।९१) अपि गृह्यते । 'स्वप्नः संवेश इत्यपि' इति वा पुंस्त्वसिद्धि-बोध्या । न्यादनम्—न्यादः । 'नौ ण च' (३।३।६०) इति णः । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । उरश्छदः, प्रच्छदः । 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । श्वयथुः, वेपथुः । 'पैचि-नन्दि-' (३।१।१३४) इति नन्त्यादिभ्यो विहितो ल्युः पुंसि स्यात् । नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः । संज्ञायामिदम् । असंज्ञायां तु 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इति सिद्धम् । इमनिजन्ताः पुंसि । 'पृश्वादिभ्य इमनिज्वा' (५।१।१२२) । प्रथिमा, महिमा । इह 'भावे' इति न संबध्यते । कर्मार्थस्येमनिचोऽसंप्रहापतेः । चण्डस्य कर्म भावो वा चण्डिमा, महतः कर्म भावो वा महिमा । स्वामि—मुकुटौ तु 'वरिमा' 'तारिमा' इत्याद्यौणादिकेमनि-ज्वारणाय 'भावे' इति संबन्धतुः । तच्च । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञा-याम्' इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात्, प्रीधातोरौणादिकमनिनन्तः प्रेमशब्दः । 'धुपि स्थः' (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) इति च । आख्यः, प्रस्थः । उपसर्गादन्त्यस्माच्च सुबन्तात् परो यो धुस्तस्माद्विहितो यः किं-त्रत्यस्तदन्तः पुंसि स्यात् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९४) । निधिः, आधिः, विधिः, उदधिः, जलधिः । अत्र 'प्रादितोऽन्यतः' इति व्यर्थम् । 'घोः किः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः ॥

इन्द्रेऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहृते ।

क्रान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

अश्वश्च वडवा च । 'पूर्ववदश्ववडवौ' (२।४।२७) इति परवलिङ्गतापवादः । द्वित्वमविचक्षितम् । तेन 'अश्ववडवान्' । असमाहृते किम् ? अश्ववडवम् । 'विभाषा वृक्षमृग-' (२।४।१२) इति चैकवद्भावः । सूर्येन्दुनामपूर्वः क्रान्तशब्दः पुंसि । सूर्य-क्रान्तः । चन्द्रक्रान्तः । अयस्कान्तः ॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः ।

पुहो न्युहः समुद्रश्च विटपट्टधटाः खटः ॥ १७ ॥

वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।-३२) । माषपिष्टविकारः ॥ (१) ॥*॥ अनु उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'वज्रोः-' (७।३।५३) इति कुत्वम् । ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥*॥ लल्यते । 'लल ईप्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रलयोरेकत्वम् । लक्यते । 'लक आस्वादने' () 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । रल् चासौ लकश्च । 'पक्ष्मकम्बलम्-' ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कुट् अङ्गमस्य । 'शेषादिभाषा' (५।४।१५४) इति कप् । 'कुड-ङ्गको ना छदिः पिटम्' इति बोधालितः । 'वृक्षलतागृहम्' इति खानी । 'कुटङ्गकः' इति क्वचित् पाठः । तत्र कुटेः 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के शकन्ध्वादित्वं (वा० ६।१।-९४) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ पुसांसं खनति, पुंसां खन्यते वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । पुहः=काण्डमूलम् ॥ (१) ॥*॥ न्युह्यते । 'उखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।-११८) इति घः । 'न्युहः सम्यङ्मनोहे च साम्नः पट्प्रण-वेधु च' (इति मेदिनी) ॥*॥ ('न्युह' इति) दीर्घपाठे तु पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) 'यज्ञकर्मण्यजपन्युहूत्सामधु' (१।२।३४) इति निर्देशाद्वा, दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ समुद्रम्यते । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येध्वपि-' (वा० ३।-२।४८) इति डः । संपुटकः ॥ (१) ॥*॥ वेष्टति । 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विटोऽज्ञौ धवले धिक्ने मूषिके खदिरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति, पट्यते वा । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् । 'पट्टः पेषणपापाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तट्यते । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । घन्यते वा । 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । तस्य धः । नस्य टो वा । 'परी-स्मार्थतुल्यां च घटः सूरिभिरिष्यते' इति विश्वः । 'घटो दिव्यतुल्यां स्याद् घटी चोरे च वाससः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खट्यते । 'खट काट्टायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खटोऽन्धकूपखपयोः प्रहा-रान्तरटङ्कयोः' (इति मेदिनी) ॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।

गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

कुट्यते । 'कुट्ट छेदने' (तु० प० से०) । 'प्रतापने' (तु०

१—'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः-' (३।१।१३४) इत्येवं सूत्रसत्त्वेनोक्तो-पन्यासो मनःकल्पित एव ॥

आ० से०) वा । 'वाहुलकादारन् गुणश्च ।' 'कोट्टारो नागरे
कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ घट्टयते-
स्मिन् । 'घट्ट चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।-
१२१) इति घञ् । 'घाट' इति प्रसिद्धः ॥ (१) ॥*॥
केचित्तु 'कोट' 'अरघट्ट' इति छित्त्वा 'कोटो दुर्गपुरम् । अर-
घट्टः कूपभेदः' इति व्याचख्युः । तत्र कुट्टधातोर्धे वाहुलका-
दुणः । अरैश्चक्राचयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्टयते रच्यते—अर-
घट्टः । कूपाञ्जलिः सारणार्थं घटीयन्मिलयन्ते ॥ (१) ॥*॥
हटन्त्यत्र । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकात्तः ।
हट्टः=आपणः ॥ (१) ॥*॥ पिण्डयते, पिण्डते वा । 'पिडि संघाते'
(भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ्
(३।३।१९) वा । 'पिण्डो बोले बले सान्ने देहागारै-
कदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिहकयोरपि ।
ओष्ठद्रुपुषे च पुंसि स्यात्क्रीवमार्जाचनायसोः । पिण्डी तु
पिण्डतगरेऽलवृक्षज्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
गोरण्ड इव । 'गोरण्डः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च तद्वति'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अपि चण्डते, अनेन, अत्र वा । 'बडि
कोपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
'बडि भागुरि-' इत्यपेरल्लोपः । 'शस्ते, पिचण्ड उदरे पशो-
रवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) । शस्ते=देहे ॥ (१) ॥*॥ '-पिच-
ण्डवत् कोट्टारादयः पुंसि' इत्यन्वयः ॥*॥ गडति, गड्यते
वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकादुः । 'गडुः
प्रष्ठगुडे कुञ्जे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ क्रियते । 'डकृञ्'
(त० उ० अ०) 'अण्डन् क्रुसृमृवृचः' (उ० १।१२९) 'करण्डो
मधुकोपासिकारण्डवदलाङ्के' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकादुडच् ।
लगुडः=यष्टिः ॥ (१) ॥*॥ वृणोति, व्रियते वा । 'वृञ् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । अण्डन् (उ० १।१२९) । 'वरण्डोऽप्य-
न्तरावेदौ समूहमुखारोगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
कणति । 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः । किणः=मांसग्रन्थिः,
व्रणजं चित्तं च ॥ (१) ॥*॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' । (भ्वा०
आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'घुणः
स्यात्काष्ठवेधके' इति रत्नकोपः ॥

१—कोट्टः पुंल्लोपलिङ्गः— इत्यभिधानचिन्तामणौ हैमः ।
२—'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' 'पिच-
ण्डमुदरे विद्यात्पशोरवयवेऽपि च' इति विश्वस्य, 'प्रकाण्डः
स्तम्बशस्तयोः । स्कन्धमूलान्तरे तरोः' 'पिचण्डोऽवयवे पशोः ।
उदरे च' इति हैमस्य च संवादात् 'नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र, सर्व-
त्रादौ प्रकीर्तितः' इति मेदिनीकारप्रतिशामन्नभयाच्च 'शस्ते' इत्यस्य
प्रकाण्डशब्दार्थवेदानात्र तस्य व्याख्यानमज्ञानमूलम् ॥

दत्तिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गोथबुद्बुदाः ।

कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥ १९ ॥

द्रियते । 'हृन् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्त्वि (३।३।-
१७४) 'द्वित्थर्मपुटे मत्स्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सीम्नोऽन्तः । शक्रन्धादिः (वा० ६।१।९४) । केशविन्यासः ॥
(१) ॥*॥ हरति, ह्रियते वा । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'हृस्वरुहि-' (उ० १।९७) इतीति । 'हरिदिशि स्त्रियां
पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ रोमस्य मन्थो रोमन्थः । पृषोदरादिः । (६।३।-
१०९) । पशूनां चर्वितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥*॥ उद्गीयते ।
'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गश्चोदि-' (उ० २।१०) इति
थक् । यञ्—'न्युदोः शीङ्गाभ्याम्' इति सूत्रं मुकुटेनोपन्यस्तम् ।
तदुज्ज्वलदत्ताद्युणादिद्वित्तिषु न पश्यामः । 'उद्गीथः प्रणवः
सामवेदध्वनिः' इत्यरुणः ॥ (१) ॥*॥ 'बुद्' इत्यव्यक्तध्वनिं
बुन्दति करोति । 'उबुन्दिर् निशामने' (भ्वा० उ० से०) ।
मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । बुद्बुदः=जलविकारः ॥
(१) ॥*॥ कासं मृदाति । 'मृद क्षोदे' (ऋया० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।११) । वेसवारभेदः ॥ (१) ॥*॥ अर्बुदं बुन्दति ।
'उबुन्दिर्' (भ्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।-
५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री
पुरुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥*॥
'अर्दनिः' इति पठित्वा 'अग्निः' इति व्याख्ययत् मुकुटः ।
तत्र 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । अनिप्रत्ययः ॥ (१)
॥*॥ स्कुन्दते । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुन्दो
साव्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिधन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ स्तूयते ।
'स्तुन् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'स्तुवो दीर्घश्च' (उ० ३।२५)
इति पः । स्तूप्यते वा । 'स्तुप समुच्छ्राये' (तु० प० से०) ।
घञ् ॥—घृतादिकृतकूटः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥
पुनाति, पूयते वा । वाहुलकात्पक् ॥*॥ स्वामी तु—'यूप'-
शब्दं पठति । यौति, पूयते वा । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च'
(अ० प० से०) 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति दीर्घः किञ्च ।
स्वार्थे कञ् (ज्ञा० ५।४।५) ॥

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपक्षुरकेदराः ।

पूरक्षुरप्रचुकाश्च गोलहिङ्गलपुद्गलाः ॥ २० ॥

आतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कणं पाति, पिबति वा । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (प्रासविशेषः) ॥*॥ क्वचित्

१—'अर्बुदो मांसपरुषे दशकोटिषु न स्त्रियाम्' । इति चहुत्र
पाठ आसीत् ॥ २—धातुपाठादिषु तु हस्तोपध.पक्षोपलभ्यते ॥

‘कुणपः’ इति पाठः । ‘कुणपः पूतिगन्धौ शवेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति । ‘क्षुर विलेखने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३१११३५) इति कः । ‘क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ के दणाति । ‘दृ विदारणे’ (त्रया० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । यद्वा, -के दीर्यते । ‘ऋदोरप्’ (३१३५७) । केकरः । संव्यवहारपदार्थश्च । ‘तरुभेदः’ इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । ‘पूर पूरणे’ (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) ‘पूरो जलप्रवाहे स्याद्गणसंशुद्धिखाद्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरं प्राति । क्षुर इव प्राति वा । ‘प्रा पूर्तौ’ (अ० प० अ०) ‘आतोऽनुप-’ (३१२३) इति ‘सुपि-’ (३१२४) इति योगविभागाद्वा कः । मुकुटस्तु ‘क्षुरप्रः’ इति क्वर्गद्वितीयादि पठति । वाणभेदः ॥ (१) ॥*॥ चक्यतेऽनेन । ‘चक तृप्तिं प्रतिघाते च’ (भ्वा० प० से०) । ‘चकिचम्योरुचोपधायाः’ (उ० २१५४) इति रक् । ‘चुक्रं वृक्षाम्ले, चाक्षेयां स्त्री, पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुञ्जते । ‘गुड रक्षायाम्’ (तु० प० से०) । घञ् (३१३१९९) । रलयोरकत्वम् । ‘गोला गोदावरीसख्योः कुन्टी-दुर्गयोः स्त्रियाम् । पञ्चाङ्गने मण्डले चालिङ्गरे बालखेलने । द्वयोर्लक्ष्म्यां, पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हिङ्गु लति । ‘आतोऽनुप-’ (३१२३) इति कः । ‘हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली’ (इति मेदिनी) ॥*॥ ‘हिङ्गुलु’ इति उदन्तपाठे तु मित्वादिवात् (वा० ३१२१८०) ङः । मुकुटस्तु ‘हिङ्गुलु स्यात्तु हिङ्गुलम्’ इति पठति ॥ (१) ॥*॥ ‘पुत्’ इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गलति, गीर्यते वा । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) पचाद्यच् (३१११३४) । ‘ऋदोरप्’ (३१३५७) वा । ‘अचि विभाषा’ (८१२२१) इति वा लः । पुद् गलति वा । ‘गल अदने’ (भ्वा० प० से०) ‘लावे’ (चु० आ० से०) वा । अच् (३१११३४) । ‘पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः’ (इति मेदिनी) ॥

१—यथा, ‘दशाननक्षिप्तसुरप्रखण्डितः कचिद्भूतार्थो हिम-दीधितिर्था’ इति हरविलासः—इति च लिखति ॥ २—‘चलः कम्पे चला श्रियि’ इति विश्वसंवादात्, मेदिनीपुस्तकेऽपि ‘चला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे’ इति पाठस्यैवोपलभ्यमानत्वाच्च हेम-विश्वयोरपि गोलशब्दस्य कम्पाद्यर्थकताया अनुपलम्बेनात्र ‘द्वयोः’ इति पाठकल्पनं स्तोत्रैश्चित्तत्वेन हेयमेव । तस्मात् ‘गोलः स्यात्तत्त्ववर्तुले’—इति हेम एव प्रकृतोपयोगी ॥ ३—‘वैश्यवर्गे श्रीवल्लभमुदन्तमदन्तं च पठ्यते’ इत्यादिकम् । हेमचन्द्रोऽपि स्वोपज्ञानममालाख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु ‘हिङ्गुलस्त्वस्त्रियाम्’ इति स्त्रीनेऽप्याह—इत्यभिहितवान् ॥

वेतालमल्लभलाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।

कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतङ्गहः ॥ २१ ॥

वो वायुरितो गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३१२१) यद्वा, -वे वायौ तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः ॥ (१) ॥*॥ मलते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । मल्यते । घञ् (३१३१९९) ‘मल्लः । पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मलते, मल्यते, वा । ‘मल्ल परिभाषणहिंसादानेषु’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । घञ् (३१३१९९) वा । ‘मल्लः स्यात्पुंसि मल्लके, शस्त्रभेदे पुनर्द्वयोः । मल्लातक्यां स्त्रियां मल्ली’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुरः प्रथमं दाशन्त्येनम् । ‘दाश दाने’ (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१९९) । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) । ‘ब्रीहेश्च पुरोडाशे’ (४१३१४८) इति निर्देशाद्वा दस्य ङः । ‘पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ‘पट्टीः स्त्री पट्टभेदे स्याल्लाटे कुम्भिकाद्रुमे’ (इति मेदिनी) । पटिं श्यति । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३१२३) इति कः ॥*॥, ‘(‘पट्टिसः’ इति) दैन्यसान्त इति मुकुटः । अत्र ‘पोऽन्त-कर्मणि’ (दि० प० अ०) धातुवैध्वः । शस्त्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ कोलनम् । ‘कुल संस्त्याने वन्धुषु च’ (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्प् (वा० ३१३१०८) । कुलं मषति । ‘मष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३१२१) । ‘कुल्माषो यावके प्रोक्तः कुल्मापं काञ्जिकेऽपि च’ इति (मूर्ध-न्यान्ते) विश्वः । ‘कुल्मापं काञ्जिके यावके पुमान्’ (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥—धातुपारायणे ‘(‘कुल्मासः’ इति) दन्त्यान्तः । तत्र मसेः (दैवादिकात्) घञ् (३१३१९९) । कुल्मासो माषादिमिश्रमर्धस्त्रिजमोदनं ‘खिचुडम्’ इति ख्यातम्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ रभणम् । रभते अनेन वा । ‘रभ रभस्ये’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘अलविचमितमि-’ (उ० ३११७७) इत्यसच् । ‘रभसो वेगहर्षयोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ कटेनास्तिशयेनाहन्ते गम्यते । ‘हन हिंसागलोः’ (अ० प० अ०) ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३१२१०९) इति ङः । ‘कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । स्तूपे कटाहः कूर्म-पृष्ठे च महिषीशिशौ’ इति विश्वः । ‘कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे च तथा स्यान्महिषीशिशौ । तैलादिपाकपात्रे च’ ॥ (१) ॥*॥ गृह्णाति । ‘ग्रह उपादाने’ (त्रया० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । पततस्ताम्बूलदर्पहः । ‘पीकदान’ इति ख्यातः ॥ (१) ॥*॥

इति पुंलिङ्गसंग्रहः ॥

१—‘अस्ति तोमरकुन्तमहापट्टिस-’ इति भट्टिभाषासमावेशात्—इति च ॥

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ।

शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

ह्यभ्यां हीने=हीने । अधिकारोऽयम् । अन्यदवशिष्टम् ।
उक्तासंग्रहाच्छेषः क्लीवे स्यात्, वायव्यविषयादन्यः । तत्र
कांश्चिद्दर्शयति—खमिति । खनति, खन्यते वा । 'खनु अव-
दारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।-
१०१) इति डः । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दौ विहा-
यति । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अर्थेति । 'वृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अतर्निच' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥*॥ णंयति । 'पणं हरित-
भावे' (चु०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'पणं
पत्रे पलाशे ना' ॥ (१) ॥*॥ श्रवयति । 'श्रव विलेपे गतौ
तद्धे' (३) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति ।
'हन्तेहि च' (उ० १।१४७) इति मन् । 'हिमं तुपारमल्यो-
द्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ उनति । 'उन्वी क्लेदने' (रु० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) । नलोपः (६।४।२४) ॥ (१) ॥*॥ द्यायते
स्म । 'इयैद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।-
८७) । 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः द्यः' (६।१।३३) इति संप्रसारणम् ।
'शीतं हिमगुणे क्लीवं शीतलालसयोस्त्रिषु । वानीरे बहुचारे
ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ओपति । 'उप दाहे'
(भ्वा० प० से०) । 'इण्तिन् जिरीदुन्यविभ्यो नक्' (उ०
३।२) । 'उण्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
'मनेर्दार्ध' (तु० ३।६४) इति सः । 'मांसं स्यादामिषे
क्लीवं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
रुणद्धि, रुच्यते वा । 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'इपि-
मदिमुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिरोऽङ्गारके पुंस्त्रि
क्लीवं तु कुट्टमाखजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खन्यते,
खनति वा । 'डित्स्तेनेर्मुद् चोदातः' (उ० ५।२०) इत्यजलौ ।
'मुखं निःकरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः
शब्देऽपि च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्रुते ।
'अश्रू व्याप्तौ, संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्निव'
(उ० ३।१५६) इति क्तिस् ॥ (१) ॥*॥ 'द्वदक्षिभ्यामिनन्'
(उ० २।५०) 'द्रविणं न द्वयोर्वृत्ते (वित्ते) काश्चन च पराक्रमे'
इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा०
आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'बलं गन्धरसे रूपे
स्थामनि स्त्रौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसे-
ऽपि च । बल्युक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाख्यालके तु योपिति' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

फलहेमशुक्ललोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः ।
त्रिफलायां च कक्कोले शत्राये व्युष्टिलाभयोः' (इति हैमः) ॥*॥
कचिचु 'हलम्' इति पाठः । हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा०
प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हिनोति ।
'ही गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ०
४।१४५) ॥ (१) ॥*॥ शलति, शल्यते वा । 'शल गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ।
'शुल्वं तान्ने यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ लोहयति, लुहते वा । 'लुह गार्घ्ये' () पचायच्
(३।१।१३४) । घच् (३।३।१९) वा । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके
लौहे जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुख-
यति । दुःखयति । 'सुखदुःख तत्क्रियायाम्' (चु० उ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शोभते । 'शुभ-दीप्तौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'इयुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥
(१) ॥*॥ न शुभम् ॥ (१) ॥*॥ जलभवानि पुष्पाणि इमुद-
कमलकलहरोत्पलानि ॥ (१) ॥*॥ लुनाति । 'लृच् क्लेदने'
(न्या० प० से०) । नन्यादिल्युः (३।१।१३४) । 'लवणाङ्गुक्'
(४।४।२४) इति निर्देशाण्यत्वम् । 'लवणं सैन्धवादौ ना
सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विपोः
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ व्यञ्जयतेऽनेन । 'अञ्ज-
व्यक्तयादौ' (रु० प० से०) । 'करणाधि—' (३।३।११७) इति
ल्युट् । 'व्यञ्जनं तेगने चित्ते श्मश्रुष्वयववेऽहनि' (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अनुलिप्यते अनेन वा । 'लिप उपदेहे' (तु० प०
अ०) कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥
(१) ॥*॥ (दुः) खादि सपर्यायं सविशेषं च क्लीवे भवति, इति
मुकुटः ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।

द्यच्चकमसिसुसन्नन्तं यद्वान्तमकर्वतरि ॥ २४ ॥

कोटिर्भिजां शतादिका संख्या क्लीवे । शतम् । सहस्रम् ।
अयुतम् । अर्बुदम् । लक्षयते । 'लक्ष दर्शने' (चु० आ० से०) ।
'शुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'लक्षा न पुंस्त्रि संख्यायां
क्लीवे व्याजशरव्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नियूयते
स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'शतं सहस्रमयुतं
नियुतं प्रयुतं मतम् । द्वौ कोटिरर्बुदमिति क्रमादशगुणो-
त्तरम्' इति रत्नकोपः ॥*॥ असन्तमिसन्तमुत्तममजन्तं
यक्ष्यच्छं तल्लीवे । यशः, पयः, तेजः । 'तमो भ्वाङ्ते गुणे
शोके क्लीवं वा नां विधुनुदे' (इति मेदिनी) । सर्पिः, हविः,

१—'तत् लक्षं नियुतशब्दवाच्यमपि' इति मुकुटः ॥

१—मुकुटस्तु पर्यायपरत्वेन व्याचष्टे । क्षीरस्नान्यपि—खादिस-
पर्यायविशेषं तृतीये—इत्येव व्याचष्टे ॥ २—असान्तसाहित्वात्
'बल प्राणने' इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥
अमर० ५८

शोचिः । वपुः, यजुः, धनुः । चर्म, वर्म । कर्तृवर्जितेऽर्थे यद-
नान्तं नाम तत् क्लीबे स्यात् । गमनम्, रमणं दानम् । अकर्त-
रीति किम् ? नन्दनः, रमणः ॥

त्रान्तं संलोपधं शिष्टं राज्ञं प्राक्संख्ययान्वितम् ।

पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

प्रशब्दान्तं सकारलकारोपधं च क्लीबं स्यात् । दात्रम्, पात्रम्,
वत्त्रम्, विसम्, युसम्, अन्धतमसम् । कूलम्, मूलम्, शूलम्,
तूलम् । शिष्टमवशिष्टम् । 'अवाधितम्' इति यावत् । शिष्टं
किम् ? पुत्रः, वृत्रः, मन्त्रः । हंसः, कंसः । शालः, कालः,
॥*॥ संख्यापूर्वपदं त्रान्तं क्लीबम् । त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम् ।
संख्ययेति किम् ? अर्धरात्रः, पूर्वरात्रः ॥*॥ पात्रादिभिरद-
न्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीबे स्यात्, शिष्टप्रयोगात् पञ्चरात्रम्,
त्रिभुवनम् । एकार्थः किम् ? पञ्चकपालः पुरोडाशः । तद्वितीयं
द्विगुरयम् । लक्ष्यानुसारत इति किम् ? त्रिपुरी, पञ्चमूली,
त्रिवली ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।

पष्ठ्यादछाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वैकत्वम् । राजदन्तादिः (२।२।३१) ।
षष्ठीतत्पुरुषे तु, एकत्वस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न
तु द्वन्द्वस्य । एकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्च
क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् । अधिहरि ॥*॥ कृतसमासान्तः
'पथिन्'शब्दः क्लीबे ॥ द्विपथम्, त्रिपथम्, विपथम्, कापथम् ।
संख्याव्ययात्परः किम् ? धर्मपथः । कृतसमासान्तः किम् ? अति-
पन्थाः, सुपन्थाः ॥*॥ षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे छाया । क्लीबे,
सा चेद्वहूनां संबन्धिनी स्यात् । वीनां छाया । 'छाया वाहुत्ये'
(२।४।२२) इति क्लीबत्वम् । बहूनां किम् ? कुक्ष्यच्छाया,
कुक्ष्यच्छायम् । 'विभाषा सेना-' (२।४।३५) इति क्लीबत्वम्
॥*॥ समूहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे
षष्ठ्यन्तात्परा चेत् ॥ स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघातः 'अशाल च'
(२।४।२४) इति क्लीबत्वम् । संहतौ किम् ? धर्मसभा
धर्मशाला ॥

१—'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।१।११३) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं
स्मरन्ति । राजभोजनी क्षैरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं
भक्तम्, इत्यादि—क्षीरस्वामी । २—अव्ययीभावशब्दस्य पुल्लिङ्ग-
त्वेन द्वन्द्वैकत्वस्य नपुंसकत्वेऽपि द्वन्द्वे परवर्द्धित्वस्यैव जायमान-
त्वेन प्रयोगानुपपत्त्यभावस्य, लक्ष्येषु 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) इति
नपुंसकत्वस्यैवैष्टत्वेन लक्ष्यासिद्ध्याभावस्य च सत्वेन को दोषः ? ॥
३—अत्र नपुंसकत्वफलस्य स्वरभिन्नस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वरभेदस्य
त्वयानर्हकृतत्वेन चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'अधिष्णि' इत्यादिष्वपि
'गोस्त्रियोः' (१।२।२४) इत्यनेन ह्रस्वस्य सिद्धौ 'अधिगोपम्' इत्याद्येव
फलं वक्तव्यम् ॥

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

शाला गृहमर्थो यस्याः सा सभा राजशब्दवर्जितराजपर्या-
यात्, अमनुष्यात्—रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च षष्ठ्यन्तात्परा तत्पु-
रुषे क्लीबे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते । इनसभम्,
प्रभुसभम्, पिशाचसभम् । इमा दिश उदाहरणानि । अरा-
जकात् किम् ? राजसभा । राजपर्यायप्रहणान्नेह । चन्द्रगुप्त-
सभा । राजविशेषोऽयं । षष्ठ्यन्तात् किम् ? ईश्वरा सभा—ईश्वर-
सभा । न सभा—असभा । तत्पुरुषे, इति किम् ? ईश्वरस्य संभवे
सभा यस्य स ईश्वरसभा । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च'
(वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

कोपक्षकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

उपज्ञा, उपक्रमस्थान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उप-
ज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये शोले । उपज्ञायते । 'आतश्चोपसर्गो'
(३।३।१०६) इति कर्मण्यट् । उपक्रम्यते, इति । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । सृष्टिस्तेनादौ
ज्ञाता प्रकान्ता च ॥*॥ षष्ठ्यन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुषः
क्लीबे स्यात्, 'उशीनरदेशस्थसंज्ञासु चेद्वर्तते । सौशमीनां कन्था
सौशमिकन्थम्, बाहिकन्थम् । 'उशीनर-' इति किम् ?
दाक्षिकन्था । बाहिकेष्वियं संज्ञा । नामसु किम् ? वीरणकन्था ।
कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकचिच्छ्रयोऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

नश्च णश्च कश्च चितः (च इयेषां ते) च । एभ्योऽन्ये-
ऽदन्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भाव-
कर्मणोर्विहिता येऽकारान्तप्रत्ययास्तद्विहिताः, तदन्तं नाम क्लीबे
स्यात् । भूतम्, 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४) । भवि-
तव्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्) । 'तयोरेव-' (३।४।७०) इति
भावे तव्यादयः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, प्रत्य-
भूयम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' (३।३।४४) । 'अणिलुणः'
(५।४।१५) । सांराविणम्, सांक्रुटिन् वर्तते । नणकेति किम् ?
'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यज्ञः । 'स्वपो
नन्' (३।३।९१) । स्वप्नः । 'नौ ण च' (३।३।६०) न्यादः ।
'सुपि-' (३।२।४) इति 'घञर्थे-' (वा० ३।३।५८) इति च
कः । आखृत्यः, विघ्नः । चित् 'एरच्' (३।३।५६) । चयः
जयः । 'ण्यासश्चन्यो युच्' (३।३।१०७) । कारणा । यत्तु
—'द्वितोऽयुच्' (३।३।८९) श्वयुः—इति मुकुट उदा-
हरत् । तत्र । अदन्तत्वाभावात् ॥*॥ समूहे तद्विहिताः ।
'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । भैक्षम् । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।
३९) । इति वुञ् । औपगवकम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) ।

काकम् । 'केदाराद्यश्च' (४।२।४०) । कैदार्यम्, कैदारकम् ॥३॥ भावे—गोत्वम् । 'इगन्ताच्च' (५।१।१३१) । मौनम्, मार्दवम् । मनोज्ञादिबुल् (५।१।१३३) । मानोज्ञकम् । 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (५।१।१२५) स्तेयम् । 'गुणवचन' (५।१।१२४) इति ष्यल् । शौक्यम् ॥३॥ कृतसमासान्तोऽह-
शब्दः क्लीबे स्यात् । पुण्यं च तदहश्च । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च । पुण्याहम्, सुदिनाहम् । कृतसमासान्त इति किम् ? पुण्यानि अहानि यस्मिन् स पुण्याहा मासः ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्ततोऽटके ।

चोचं पिच्छं गृहस्थूलं तिरीटं मर्मयोजने ॥ ३० ॥

अपिशब्दात् क्लीबे । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥३॥
उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'पातुतुदि' (उ०
२।७) इति थक् । 'वसिकाशि' इत्यादिना थक्—इति
मुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । उक्तं=सामविशेषः ॥३॥
टुटति । 'टुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०) । ण्वल् (३।१।
१३३) । यत्तु 'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) इति मुकुटे-
नोक्तम् । तत्र । टुटः कुटादित्वेन 'गाडुटादिभ्यः' (१।२।
१) इति ङित्वाङ्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥३॥ चोच्यते । 'चुप मन्दायां
गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । घल् (३।३।१९) यद्वा,—
चञ्चति, चञ्च्यते वा । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) 'फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः
फलं भवेत्' इत्यार्षकोपः ॥३॥ पिच्छयते । 'पिच्छ खण्डने'
(चु० प० से०) । घल् (३।३।१९) । 'पिच्छा पूगच्छटा-
कोषमोचाश्मालिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्कावधपदा-
मये । त्रियां, पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्वर्हचूडयोः' (इति
मेदिनी) ॥३॥ 'मुक्तम्' इति पाठे—'मुक्त मोक्षणे' (तु० उ०
अ०) । मुच्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ गृहस्य
स्थूणा ॥ (१) ॥३॥ तरति, तीर्यते वा । 'कृतुकृषिभ्यः
कीटन्' (उ० ४।१८५) । तिरीटं=वेष्टनम् । 'सिरोभूषणम्'
इत्यन्ये ॥ (१) ॥३॥ म्रियतेऽनेन । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु०
आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) 'अज-
न्तत्वादेव सिद्धे पुनर्मर्मग्रहणमन्नतस्य क्लीबत्वानित्यत्वज्ञापना-
र्थम्' इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (र०
उ० अ०) । कर्मणि 'कृत्यल्युटो' (३।३।११३) इति ल्युट् ।
'योजनं परमात्मनि । चतुष्कोश्यां च योगे च' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥

राजसूर्यं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

राज्ञा सोतव्योऽभिषेकद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा,—राजा
लतात्मकः सोमः सूर्यतेऽत्र । 'पूर्व अभिषवे' (स्वा० उ०

अ०) 'राजसूर्यसूर्य' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (१)
॥३॥ वाजमजं पैथी सुरा । पेयमत्र ॥३॥ एतावर्धर्चादी (२।
४।३१) ॥ (१) ॥३॥ गद्यते । 'गद व्यक्तायां वाचि'
(भ्वा० प० से०) । 'गदमद' (३।१।१००) इति साधु ॥
(१) ॥३॥ पादाः सन्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ५।२।
१२०) इति यप् । 'पद्भ्यो' (६।१।६३) इति पद् । पदः
सन्त्यस्येति वा । 'पद्यं श्लोके पुमाञ्छट्रे पद्या वर्त्मनि
कीर्तिता' (इति मेदिनी) । कवेः कृतौ किम् ? गद्या=वार्ता ।
पद्यः=पद्वः, पद्यं=रजः ॥ (१) ॥३॥ मणिशब्देन कायति
जनो यम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'मूलविभुजा' (वा० ३।२।५)
इति को वा । मणिके मणिपूराख्ये नगरे भवम् । 'शण्डिका-
दिभ्यो ज्यः' (४।३।९२) । चतुर्वर्णादिष्यल् (वा० ५।१।
१२४) वा ॥ (१) ॥३॥ भाष्यते सूत्रार्थो येन । 'भाष
व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'कृत्यल्युटो' (३।३।
११३) इति करणे ण्यत् । 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः
सूत्राशुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो
विदुः' ॥ (१) ॥३॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन् ।
'सिन्दूरस्तम्भेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णके । सिन्दूरी रोचनी-
रक्तवेल्लिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
चीयते । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां
वीर्धश्च' (उ० २।२५) इति रक् । 'चीरी क्षिप्रं नपुंसकम् ।
गोस्तने वल्लभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ चीयते । 'छित्तरछत्वर' (उ० ३।१) इति
साधु । चीवरं=मुनिवासः । 'शाक्यभिक्षुप्रावरणम्' इति सुभूतिः ॥
(१) ॥३॥ पिङ्गयते । 'पिजि संपर्के' (अ० आ०
से०) । बाहुलकादरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥३॥
कचित्तु 'पिञ्जरम्' इति पाठः । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे क्लीवं
खणं, पीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) । कायास्थिवृन्दं पद्या-
दिवन्धनगृहं च ॥ (१) ॥३॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालवाह्वम् ।

लोके आयतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । चार्वाकाः । तेषामिदं शास्त्रम् ।
'तलेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥
(१) ॥३॥ हरितेनालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हरितालं धातुभेदे स्त्री
दूर्वाकाशरेखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ विदलं=वंश-
कृतपात्रभेदः । विदलति । 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ स्थलल्यत्र । 'ष्टल
स्थितौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इति

२—'यावन्मयं बहुधापि शरास्त्रावगादते' इति दमयन्तीलेखपादकारवाचा ॥

घञ् । पिजन्तादच् (३।१।१३४) वा । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वह्नेदेशो भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

इति स्त्रीवसंग्रहः ॥

पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्धचर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

'पुंनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । शेष उच्चादन्यः, ऋचोऽर्धम् । 'अर्थ नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । 'ऋक्पूरू-' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः ॥ (१) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिड्डुवाहीकसिहके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्टति । 'कटि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाश्च च द्रुमाश्च च कण्टको मस्करेऽपि च' इति विश्वः ॥ 'कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाश्चद्रुमाश्चयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मोदकस्तण्डकः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदयते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'मोदकः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डते । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'तण्डकः खञ्जने फेने समास-प्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्क्रन्धमायावहुलकेष्वपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'दण्डकः' इत्यपि । दण्ड एव । स्वार्थे कन् (५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ टङ्कयति । 'टकि वग्धे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम् । जट्टायां स्त्री पुमान् कोपे कोषातिग्रावदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शटति । 'शट गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व दपे' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । 'यत्रैकतो भवेद्भ्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम नदी-गिरिसमाश्रयम्' ॥ (१) ॥*॥ अर्वति । 'अर्वे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुदच् । 'अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री परुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पातयति । 'पट्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) उद्योजनम् 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् । (उ० २।३२) । चरकं=वैद्यकशास्त्रभेदः ॥*॥ 'चरकम्' इति पाठे स्यूतवलम् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'तमि-

विशि-' (उ० १।११८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खञ्जे तापिच्छे वरणद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आम-लक्याः फलम् । 'निलं वृद्ध-' (४।३।१४४) इति मयद् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ॥ (१) ॥*॥ नडति । 'नड श्रे' 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचाद्यच् (३।१।१३४) । नडोऽन्तरविवरं तृणभेदश्च ॥

कुष्ठं मुण्डं शीघ्रं वुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ।

संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

कुष्णाति । 'कुष निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) । 'हनि-कुषि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुण्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुण्डं=शिरः ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन । 'शीढो धुग्लक्-' (उ० ४।३८) इति ध्रुक् ॥ (१) ॥*॥ 'वुस उत्सर्ग' (दि० प० से०) । वुस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । वुस्तं मांसशङ्कुली, शृष्टमांसम् पनसादि-फलासारभागश्च ॥२॥ कचित् 'पुस्तम्' इति पाठः ॥*॥ कचित् 'चुस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ क्ष्वेडनम् । क्ष्वेड्यते वा । 'जिद्वेडा लेहनमोक्षणयोः' (दि० प० से०) । 'वीतः क्तः' (३।२।१९७) ॥ (१) ॥*॥ क्षियति, क्षयति वा । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जानी-यान्मङ्गलं क्षेमं क्षेमं लब्धार्थरक्षणम्' ॥ (१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' ॥ (१) ॥*॥ संगमनम् । 'ग्रह-वृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ शतं मानस्य । रूप्यपलम् ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४१) इति मन् । अर्म=अक्षि-रोगः ॥ (१) ॥*॥ शम्बल्यनेन । 'शम्ब गतौ' (चु० प० से०) । बाहुलकादलच् । शम्बलं=पाथेयम् ॥*॥ 'सम्बल' इति दन्त्यादिपाठे—'षम्ब सर्पणे' (चु० प० से०) । इति बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ न न्येति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

१—दुर्गोक्तलिङ्गापुत्राशने त्रयं पठ्यते—'पुस्तं वुस्तं वास्तु वुस्तं मतं रजतम्' इति—मुकुटः । पुस्तः पर्वण्वतीवादिः । 'वुस्तं दन्तो-ष्ठ्यादि' इत्येके । वुस्तं चवर्गादि' इत्यपरे 'पुस्तं पवर्गादि' इति केचित्—इति पीडूषव्याख्या ॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।
यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिक्रसौ ॥ ३५ ॥

कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादियः । 'नार्या कवी खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखभाण्डम्' इति वोपाहितः ॥ (१) ॥*॥ कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कन्दोऽस्त्री सूरणे संस्यमूले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ क्वचित् 'कर्म' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ करोति, क्रियते वा । 'कृञ् पासः' (उ० ५।४५) ॥ (१) ॥*॥ पारयति । 'पार कर्मसमाप्ति' (उ० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा, -पार्यते समाप्यते कर्मानेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ न वारयति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ युगं धारयति । 'धृञ् धारणे' चुरादिः । 'संज्ञायां भृतृ-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) 'अर्द्धपद-' (६।३।६७) इति मुम् । कृवरः ॥ (१) ॥*॥ युवन्त्यस्मिन् । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० अ०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ प्रगता ग्रीवा यस्मिन् । वातायनम्, मुखशाला वा, ह्रमशीर्षं वा ॥ (१) ॥*॥ पात्रीं वाति । कः (३।२।३) । यज्ञोपकरणपात्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ यूपति । 'यूप वन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'सुह्रामलकयूपस्तु ग्राही पित्तकफे हितः' ॥ (१) ॥*॥ चमन्त्यनेन । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अत्यविचमि-' (उ० ३।११७) इत्यसच् । चमसं=सोमपानपात्रम् । यस्तु- 'अतिचमिरभियुभ्योऽसः-' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स तूज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥*॥ चेतत्यनेन । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । चित्तेः कादेशो बाहुलकात्कसप्रत्ययः । चिक्रनम् । चिक्रयति वा । 'चिक्र गतौ' (चुरादि अच्) (३।१।१३४) । चिक्रं स्यति । 'घोऽन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥

अर्धर्चादौ धृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।
तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

अर्धर्चादाविति सुगमम् ॥

इति पुंनपुंसकसंग्रहः ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोरगाः ।

जातिभेदाः पुमांस्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

'स्त्रीपुंसयोः' इत्यधिकारः । अपत्यार्थे निहिता येऽणा-
दयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगवी ।
गार्ग्यः, -गार्गी ॥*॥ द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनः उरग-
वाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः । मानुषः, मानुषी ।

विप्रः, विप्रा । शूद्रः, शूद्रा । अजादित्वाद्याप् (४।१।४) । वकः,
वकी । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । भ्रमरः, भ्रमरी । उरगः,
उरगी । 'जातेरस्त्रीविषयात्-' (४।१।६३) इति ङीप् । अवा-
धिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, छता ॥*॥ जातिवाचिनः
स्त्रीपुंसयोः स्युः । इणः, इणी । मत्स्यः, मत्सी । केचित्तु
'षट्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ॥*॥ पुष्पाख्याः स्त्री-
योगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी ।
शूद्रा ॥*॥ मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल्
(३।१।१३३) । 'मल्लिका नृणश्चन्येऽपि भीममृत्पात्रभेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मुनिर्वैराटकः स्वातिर्वर्णको द्वाटलिर्मनुः ।

मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ॥ ३८ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुच' (उ०
४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वज्रसेनतरौ जिने'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वरमटति, 'अट गतौ' (भ्वा०
प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनमतति ।
'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च'
(उ० ४।१३१) इतीण् । नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ वर्णयति ।
'वर्णे वर्णक्रियादौ' (उ० उ० से०) । 'विलेपने चन्दने च
वर्णकं पुंनपुंसकम्' इति रभसः । 'वर्णकश्चरणेऽस्त्री तु
चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नान्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काश्चनस्य
च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ झटनम् । 'झट संघाते'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) घञ् (३।३।१८) ।
झाटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् ङिः ।
वृक्षभेदः ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ०
अ०) । 'शृष्टृङ्ग्रहि-' (उ० १।१०) इत्युः ॥ (१) ॥*॥
मूषति । 'मूष छण्डने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) खर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ सर्पति । 'सृष्ट
गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् पाठः । परिमाणभेदः ।
जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीप् ॥
(१) ॥*॥ कर्कं दधाति । 'अन्दूहम्भू-' (उ० १।९३) इति साधुः
॥ (१) ॥*॥ यक्षते । 'यक्ष पूजयाम्' (उ० आ० से०) । क्तिच्
(३।३।१७४) । 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इति कलोपः ।
हुत्वम् (८।४।४१) । यद्वा, -यजतेर्बाहुलकात्तिः । 'ब्रथ्रभ्रज्ज'-
(८।२।३६) इति घः ॥ (१) ॥*॥ शाक्यते । 'शट श्लाघा-
याम्' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ कटति ।
'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
जातिलक्षणो (४।१।६३) ङीप् ॥*॥ यद्वा, -सर्वधातुभ्यः-
(उ० ४।११८) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (वा० ४।१।४५)
ङीप् ॥ (१) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (उ० प० से०) ।
इन् (उ० ४।११८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति

२- 'शूद्रा चामहत्पूर्वां जातिः' (वा० ४।१।४) इत्यनेन
टाच् बोध्यः ॥

टीप् ॥*॥ यद्वा, - 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ।
'जातेः-' (४१११६३) इति गौरादित्वात् (४१११४१) वा
टीप् ॥ (१) ॥*॥

इति स्त्रीपुंससंग्रहः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः प्यञ् कचिच्च वुञ् ।

औचित्यमौचित्यी मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥३९॥

'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि च' (५१११२४) इति चकाराद्भावे च विहितः प्यञ्
स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । वुञ् च । 'कचित्' इति घञ्चुभ्यां
संवध्यते । 'उचितस्य कर्म भावो, वा । 'षिद्धौरा-' (४११-
४१) इति टीप् । 'हलस्तद्धितस्य-' (६१४१५०) इति
यलोपः ॥ (१) ॥*॥ एवम्—सामग्र्यम्, सामग्री । आर्ह-
न्त्यम्, आर्हन्ती । 'अर्हतो नुम् च' (ग० ५१११२४) इति
नुम् ॥*॥ प्राग्—द्वितीयकाण्डे । आहोपुरषिका, शैष्योपाध्या-
यिका, गार्गिका ॥*॥ कचिच्च । मानोज्ञकम्, रामणीयकम् ।
'भाव-' इति किम्? चातुर्वर्ण्यम् । स्वार्थे घञ् (वा० ५११-
१२४) न वी ॥

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।

स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥४०॥

षष्ठ्यन्तात्पराः सेनादयस्त्वरूपे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः ।
चृणां सेना-नृसेना । शुनां निशा-श्वनिशम् । गवां शाला-
गोशालम् । वृक्षस्य छाया-वृक्षच्छाया । यवानां सुरा-यव-
सुरा । पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्'
(२१४१२५) इति स्त्रीवता । एवमितरेऽपि बोध्याः । दिक्
उदाहरणमिदम् ॥

आवन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।

त्रिखट्वं च त्रिखट्वा च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥४१॥

आवन्तोत्तरपदोऽन्तोत्तरपदश्च द्विगुरपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः
स्यात् । अनो नकारस्य च लुप् लोपः । संपदादित्वात् (वा०
३१३१०८) भावे क्तिप् । यत्तु मुकुटः—'लुक्' इति छन्दो-
चुरोधात् लोपस्यार्थेऽदर्शने वर्तते—इत्याह । तच्चिन्त्यम्
'लुप्' इति पाठात् । यदपि प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाविधा-
नात्—इति । तदपि न । अत्र यौगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां
ग्रहणे प्रमाणाभावात् । 'लुक्' इति पाठेऽपि नात्र संज्ञाग्रह-
णम् । 'लुक् अपनयने' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य संपदादि-
(वा० ३१३१०८) क्तिवन्तस्य ग्रहणात् । तिसृणां खट्वानां
समाहारः । 'गोत्रियोः' (२१२४८) इति ह्रस्वे कृते 'द्विगोः-'
(४१११२१) इति टीप् ॥ (१) ॥*॥ त्रयाणां तक्ष्णां समा-
हारः । 'अनो नलोपश्च' (वा० २१४१३०) इति नलोपः ॥
(१) ॥*॥

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥

त्रिषु पात्री पुटी चाटी पेटी कुचलदाडिमौ ।

'त्रिषु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
पून् (उ० ४११८९) । 'पाड्यमन्त्रे त्रिषु क्लीवं सुवादौ राज-
मन्त्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ॥ (१) ॥*॥ पुटति । 'पुट
संश्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति
कः । गौरादिः (४१११४१) ॥ (१) ॥*॥ वाच्यते । 'वट
वेष्टने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । कर्मणि (३१३१९९) घञ् ।
'वाटः पथि वृत्तौ वाटं वरण्डेऽङ्गानभेदयोः । चाटी वालौ
गृहोद्यानेत्कट्योः' इति हैमः । 'वाटो मार्गवृत्तस्थानेष्विकट्टी-
वास्तुनोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिच्यते ।
'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९९)
जातित्वात् (४१११६३) गौरादित्वात् (४१११४१) वा टीप् ।
स्त्रीलिङ्गप्रदर्शने तु व्यन्ततात्पर्यार्थम् । वैत्रादिरचिता ॥
(१) ॥*॥ कौ वलति । 'वल विस्तृतौ' () । पचाद्यञ्
(३१११३४) । 'कुचलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले'
(इति मेदिनी) । 'कुड्मल्लो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दलनम् । 'दल विदारणे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) । दालेन निर्वृतः ।
'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४१३१२०) । डलयोरेकत्वम् ॥

इति त्रिलिङ्गसंग्रहः ॥

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत् ॥४२॥

स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयोग-
द्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् । कुकुटमश्वर्यौ, मयूरीकुकुटौ ॥*॥ तत्=
परलिङ्गम् । कुलब्राह्मणः, ब्राह्मणकुलम् । अर्धपिप्पली । 'परवलिङ्गं
द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२१४१२६) ॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राद्यलं प्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥४३॥

अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यादि पूर्व येषां ते परं विशेष्य-
मुपगच्छन्ति विशेष्यलिङ्गाः । द्विजार्थं माला, द्विजार्थं सूपः ।
द्विजार्थं पयः । 'अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च' (वा०
२११३६) ॥*॥ आचार्यं प्रगतः—प्राचार्यः । 'अत्यादयः
कान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा० २१२१९८) इति समासः ।
खट्वामतिकान्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन 'प्रगत आचार्यो-
ऽस्याः' इति विग्रहप्रदर्शनेन कृतम् ; यच्च 'अतिखट्वः' इत्यत्र
'प्रादिभ्यो घातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा० २१२-
२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम्, तच्चिन्त्यम् ; उभयोरपि बहु-
व्रीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पुरुषत्वात् । बहुव्रीहौ तु 'बहु-
व्रीहिरदिमाम्नाम्' इत्यनेन गतार्थत्वाच्च ॥*॥ एवम् प्रात-
जीविकः, आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै—अलंजीविकः, अस्मा-
देव ज्ञापकात्समासः ॥*॥ तद्धितार्थे यो द्विगुः स वाच्यलिङ्गः ।

१—इदं च प्रसङ्गत उपात्तं न तु प्रकृतोपयोगि ॥

पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्चकपाला । 'संख्या-पूर्वा द्विगुः' (१।१।५२) । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपले' (४।१।८८) इत्यणो लुक् ॥३॥ संख्या सर्वनामानि च संख्यासर्वनामान्ताश्च शब्दा वाच्य-लिङ्गाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे । त्रयः, तिस्रः, त्रीणि । चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि । बहवः, बह्व्यः, बहूनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम् इत्यादि । ऊनत्रयः, ऊनतिस्रः, ऊनत्रीणि । पर-मसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् ॥३॥

बहुव्रीहिरदिशान्नामुच्चेयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः स्यात् । बहुधनः, बहुधना, बहुधनम् । 'अदिशान्नाम्' इति किम् ? उत्तरपूर्वा । 'दिट्ना-मान्यन्तराले' (२।२।२६) इति बहुव्रीहिः ॥३॥ गुणद्रव्यक्रियाणां योग उपाधिनिमित्तं येषां ते । शुद्धा शाटी, शुद्धः पटः, शुद्धं वस्त्रम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डि । पाचिका, पाचकः, पाचकम् ॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

'कर्तरि कृत' (३।४।३७) इत्यादिना विहिताः । असंज्ञायां किम् ? 'संज्ञायां सृत्' (३।२।४६) इति विहिता वाच्यलिङ्गा न । कर्ता, कर्त्री, कर्तृ । कुम्भकारः, कुम्भकारी, कुम्भकारम् । संज्ञायां धनंजयः ॥३॥ कृत्याः कर्तरि भव्यः, भव्या, भव्यम् । 'भव्यगेय' (३।४।६८) इति कर्तरि यत् । कर्मणि ण्यत् । कार्यः, कार्या, कार्यम् । कर्तरीत्यादि किम् ? भवितव्यम् । असंज्ञायामित्येव । भियो नदः, उध्यः ॥३॥ 'तेन रक्तं रागात्' (४।२।१९) इत्याद्यर्थे विहिता ये अणाद्यस्तदन्ताः शब्दा नानार्थानां भेदका विशेषणानि नानार्था वा भेदका विशेष्या येषां ते वाच्यलिङ्गाः स्युः । कौटुम्भं वस्त्रम्, कौटुम्भी शाटी, कौटुम्भः पटः । लाक्षिकी शाटी, लाक्षिकं वस्त्रम् । कृत्तिकाभिर्युक्ता कार्तिकी । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम, वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः प्राजापत्यः ॥

पदसंज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।

परं विरोधे, शेषं तु द्वेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

'ष्णान्ता पद' (१।१।२४) 'लृति च' (१।१।२५) इति सूत्राभ्यां कृतपदसंज्ञाः, युष्मदस्मदी, तिङन्तम्, अव्ययानि च त्रिषु लिङ्गेषु समा लिङ्गकृतविशेषाभावात् । 'त्रिषु' इत्यधिकारे 'त्रिषु समाः' इति वचनं लिङ्गसंबन्धाभावेन समान्त-

प्रतिपादनार्थम् । पूर्वं हि लिङ्गवत्त्वं प्रतिपादितम् । पञ्च नराः, पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । पद स्त्रियः, पद नराः, पद कुलानि । कति घटाः, कति स्त्रियः, कति गृहाणि । त्वं स्त्री, त्वं पुरुषः, त्वं फलम् । एवम् अहं स्त्री, अहं पुरुषः, अहं फलम् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति । उच्चैः प्रासादः, उच्चैः शाला, उच्चैर्गृहम् । यत्तु मुकुटः—पदसंज्ञकस्यापि संख्यान्तर्गतत्वादेव त्रिलिङ्गत्वे लब्धे 'संख्यासर्वनामतदन्तकाः' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः—इत्याह । तत्र । ल्यन्तानां संख्यान्तर्गतत्वाभावात् । तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना स्वशास्त्रे संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकलसाधारण्येन । किं च संख्या-सर्वनामां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, पदसंज्ञानां तु लिङ्गत्रय-राहित्यमतः कथं तेनास्य गतार्थता ? 'लिङ्गकृतविशेषरहिताः' इत्यर्थः—इति स्वयमेव व्याख्यातम् । नहीदं संख्यादिषु संभ-यति, इति कथं गतार्थता ? ॥३॥ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं ग्राह्यम् । यद्वा,—'त्रियामीदृष्टिरामैकाच्' इत्य-स्यावकाशः—धीः, भूः । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यस्याव-काशः—कर्ता, पाचकः । नीः, लः, इत्यादाद्युभयप्रसङ्गे पर-त्वाल्लिङ्गता भवति । मुकुटस्तु—'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य विषयः—नैर्ऋतः, राक्षसः । 'व्यक्कमसिषुसन्नन्तं स्त्रीवे' इत्यस्य विषयः—ओजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति—रक्षः । परत्वात्तु स्त्रीवम्—इत्युदाजहार । तत्र । 'विशेषैर्य-यवाधितः' इत्यनेन गतार्थत्वात् । 'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य 'यातुरक्षसी' इति निर्देशस्यैवापवादत्वात् । उत्सर्गा-पवादभिन्ने विरोधप्रदर्शनस्यौचित्यात् ॥३॥ शेषमिहानुक्तं शिष्टानां प्रयोगाज्ज्ञातव्यम् । यथा—'चालनी तिततः पुमान्' इत्युक्तम् । इह 'तिततः परिपवनं भवति' इति (पस्पशा) भाष्य-प्रयोगाज्पुंसकमपि बोध्यम् । तथा 'ताटङ्कस्ते' इत्याचार्य-प्रयोगात्ताटङ्कशब्दस्य पुंसत्वम् । यथा वा 'कलिका कोरकः पुमान्' इतीहोक्तम् । 'कोरकाणि' इति माघप्रयोगाज्पुंसक-त्वमपि । यत्तु 'गोधापोटा' इत्युदाहृतवान् मुकुटः, तत्र । 'टपावूलन्तम्' इत्युक्तत्वेन शेषत्वाभावात् ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्री—कीर्ति-सिंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षित-विरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमगात् ॥

॥ श्रीः ॥

अमरमूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ.			अक्षौहिणी	२९०	८१	अप्रिय	{ २१६ ४३		अङ्गिनामक	१३१	१२
अ	४४६	११	अखण्ड	३७१	६५		{ ३६८ ५८		अङ्गिपर्णिका	१६०	९२
अंश	३३१	८९	अखात	१०३	२७	अग्रीय	३६८	५८	अचण्डी	३२५	७०
अंशु	४२	३३	अखिल	३७१	६५	अग्नेदिधिपू	२१०	२३	अचल	१२३	१
अंशुक	२४२	११५	अग	४००	१९	अग्नेसर	२८८	७२	अचला	११०	२
अंशुमती	१६७	११५	अगद	२१८	५०	अग्न्य	३६८	५८	अचिक्कण	४३७	२२५
अंशुमत्फला	१६६	११३	अगदंकार	२२१	५७	अघ	{ ५१ २३		अच्युत	९	१९
अंस	२२९	७८	अगम	१२८	५		{ ४०१ २७		अच्युताम्रज	११	२३
अंसल	२१६	४४	अगरु	२४८	१३३	अघमर्षण	२६४	४७	अच्छ	९८	१५
अंहति	२५९	३०	अगस्त्य	३७	२०	अघ्या	३२४	६७	अच्छभल्ल	१८७	४
अंहस्	{ ५१ २३		अगाध	९८	१५	अङ्क	{ ३५ १७		अज	{ ३२७ ७६	
	{ ४०१ २७		अगार	११७	५		{ ३९७ ४			{ ४०२ ३०	
अंहि	२२६	७१	अगुरु	२४६	१२६	अङ्कुर	१२८	४	अजगन्धिका	१७५	१३९
अकरणि	३९६	३९	अगुरुशिखापा	१४९	६२	अङ्कुश	२७९	४१	अजगर	८८	५
अकूपार	९२	१	अग्रायी	२५६	२१	अङ्कोट	१३८	२९	अजगव	१५	३५
अकृष्णकर्मन्	३६४	४६	अग्रायी	२५६	२१	अङ्ग	७३	५	अजडा	१५८	८६
	{ १४७ ५८		अग्रा	२२	५३	अङ्ग	{ २२६ ७०		अजन्य	२९९	१०९
	{ ३१७ ४३		अग्राकण	२४	५७		{ ४४५ ७		अजमोदा	१७७	१४५
अक्ष	{ ३३० ८६		अग्राचित्	२५४	१२		{ ४४८ १९		अजश्वती	१६९	११९
	{ ३५२ ४५		अग्राज्वाला	१७०	१२४	अङ्गद	२३९	१०७	अजल	२७	६६
	{ ४३६ २२२		अग्रात्रय	२५६	२०	अङ्गन	१२०	१३	अजा	३२७	७६
अक्षत	३१८	४७	अग्राभू	१७	३९	अङ्गना	{ ३१ ५		अजाजी	३१४	३६
अक्षदर्शक	२६८	५	अग्रामन्थ	१५०	६६		{ २०४ ३		अजाजीव	३४२	११
अक्षदेविन्	३५१	४३	अग्रामुखी	१४३	४२	अङ्गविक्षेप	७७	१६	अजित	४०७	६२
अक्षधूर्त	३५१	४३	अग्राशिखा	२४५	१२४	अङ्गसंस्कार	२४४	१२१	अजिन	२६४	४७
अक्षर	४२८	१८२	अग्राशिखा	{ १६९ ११८		अङ्गहार	७७	१६	अजिनपत्रा	१९६	२६
अक्षरचुष्टु	२७९	१५		{ १७४ १३६		अङ्गार	३११	३०	अजिनयोनि	१८९	८
अक्षरचण	२७०	१५	अङ्गुत्पात	{ ४६ १०		अङ्गारक	३९	२५	अजिर	{ १२० १३	
अक्षरविन्यास	२७०	१६		{ ४०८ ५८		अङ्गारधानिका	३११	२९		{ ४२८ १८१	
अक्षवती	३५२	४४	अग्र	{ १३ १२		अङ्गारवल्ली	१४५	४८	अजिह्वा	३७३	७२
अक्षायकीलक	२८४	५६		{ ३६८ ५८		अङ्गारवल्ली	१५९	९०	अजिह्वाग	२९२	८६
अक्षान्ति	८०	२४	अग्र	{ ४२९ १८३		अङ्गारशकटी	३११	२९	अजुका	७५	११
अक्षि	{ २३५ ९३		अग्रज	२१६	४३	अङ्गीकार	५७	५	अज्जटा	१७१	१२७
	{ ४५७ २२		अग्रजन्मन्	२५१	४	अङ्गीकृत	३८५	१०८	अज्ञ	{ ३६२ ३८	
अक्षिकूटक	२७७	३८	अग्रतःसर	२८८	१७२	अङ्गुलिमान	३३०	८५		{ ३६५ ४८	
अक्षिगत	३६४	४५	अग्रतःसर	२८८	१७२	अङ्गुलिमुद्रा	२४०	१०८	अज्ञान	५७	७
अक्षीव	{ १३८ ३१		अग्रतःसर	{ ४४१ २४६		अङ्गुली	२३१	८२	अक्षित	३८२	९८
	{ ३१६ ४१		अग्रतःसर	{ ४४५ ७		अङ्गुलीयक	२३९	१०७	अजन	३१	
अक्षोट	१३७	२९	अग्रमांस	२२३	६४	अङ्गुष्ठ	२३१	८२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अञ्जनकेशी	१७२	१३०	अतिमात्र	२७	६६	अद्भ्य	३५८	२०	अध्वन्	११४	१६
अञ्जनावती	३१	५	अतिमुक्त	१४५	७२	अद्य	४४८	२०	अध्वनीन	२७१	१७
अञ्जलि	२३२	८५	अतिमुक्तक	१३७	२६	अद्रि	{ १२३	१	अध्वन्य	२७१	१७
अञ्जसा	{ ४४३	२	अतिरिक्त	३७४	७५	अद्वयवादिन्	४२५	१६३	अध्वर	२५४	१३
	{ ४४६	१२	अतिवक्तृ	३६२	३५	अध्वयवादिन्	७	१४	अध्वर्यु	२५५	१७
अटनी	२९१	८४	अतिवाद	६८	१४	अधम	{ ४२२	१४४	अनक्षर	७०	२१
अटरूप	१६३	१०३	अतिविषा	१६२	९९		{ ३६७	५४	अनक्ष	१२	२५
अटवी	१२७	१	अतिवेल	२७	६६	अधमर्ण	३०३	५	अनच्छ	९८	१४
अटा	२६०	३५	अतिशक्तिता	२९८	१०२	अधर	{ २३३	९०	अनद्ध	३२२	६०
	{ १२०	१२	अतिशय	{ २७	६६	अधरेद्युस्	४४८	२१	अनन्त	{ २९	१
अट्ट	{ ४१९	१३१		{ ३९०	११	अधस्	८६	१		{ ८८	४
अट्ट्या	२६०	३५	अतिशस्त	४०४	४१	अधिकार्थि	३५६	११		{ ११०	२
अणक	३६७	५४	अतिशोभन	३६९	५८	अधिकाङ्ग	२८६	६३		{ १५९	९२
अणव्य	३०४	८	अतिसंस्कृत	४११	८१	अधिकार	२७५	३१	अनन्ता	{ १६६	११२
अणि	२८४	५६	अतिसर्जन	३९४	२८	अधिकृत	२६८	६		{ १७४	१३६
अणिमन्	१६	३६	अतिसारकिन्	२२१	५९	अधिक्षिप्त	३६३	४२		{ १८२	१५८
अणीयस्	३७०	६२	अतिसौरभ	१३९	३३	अधिलका	१२७	७	अनन्यज	१२	२६
अणु	{ ३०८	२०	अतीक्ष्ण	४१३	९४	अधिप	३५५	११	अनन्यवृत्ति	३७५	६९
	{ ३६९	६२	अतीत	४४८	१७	अधिभू	३५५	११	अनय	४२२	१४९
अण्ड	२००	३७	अतीतनौक	९८	१४	अधिरोहिणी	१२३	१८	अनर्थक	६९	२०
अण्डकोश	२२८	७६	अतीन्द्रिय	३७५	७९	अधिवासन	२४८	१३४	अनल	२२	५४
	{ ९८	३३	अतीव	४४२	२	अधिविज्ञा	२०५	७	अनवधानता	८२	३०
अण्डज	{ ९९	१७	अत्तिका	७६	१५	अधिभ्रयणी	३११	२९	अनवरत	२७	६६
	{ ३६६	५१	अत्यन्तकोपन	३६१	३२	अधिष्ठान	४१८	१२६	अनवस्कर	३६८	५६
अतट	१२५	४	अत्यन्तीन	२८९	७६	अधीन	३५७	१६	अनवरार्थ	३६८	५७
अतर्कित	४४५	७	अत्यय	{ ३००	११६	अधीर	३५९	२६	अनस्	२८३	५२
अतलस्पर्श	९८	१५		{ ४२३	१५०	अधीश्वर	२६७	२	अनागतार्तिवा	२०६	८
अतसी	३०८	२०	अत्यर्थ	२७	६६	अधुना	४४९	२३	अनातप	४२४	१५७
अति	{ ४४०	२४१	अत्यल्प	३७०	६२	अधृष्ट	३५९	२६	अनादर	७९	२२
	{ ४४४	५	अत्याहित	४१०	७७	अधोशुक	२४३	११७	अनामय	२१८	५०
अतिक्रम	{ ३९५	३३	अत्रि	४०	२७	अधोक्षज	९	२१	अनामिका	२३१	८२
	{ ४२३	१५०	अथ	४४१	२४७	अधोभुवन	८६	१	अनायासकृत	३८०	९४
अतिचरा	१७७	१४६	अथो	४४१	२४७	अधोमुख	३६१	३३	अनारत	२७	६५
अतिच्छत्र	१८५	१६७	अदभ्र	३७०	६३	अध्यक्ष	{ २६८	६	अनार्थतिका	१७६	१४३
अतिच्छत्रा	१७९	१५२	अदर्शन	३९३	२२		{ ४३७	२२५	अनाहत	२४१	११२
अतिजव	२८८	७३	अदितिनन्दन	५	८	अध्यवसाय	८२	२९	अनिमिष	४३५	२१८
अतिथि	२६०	३४	अदृश	२२२	६१	अध्यात्म	४२१	१४४	अनिरुद्ध	१२	३७
अतिनिर्हारिन्	५८	१०	अदृष्ट	२७५	३०	अध्यापक	२५२	७	अनिल	{ ६	१०
अतिचु	९८	१४	अदृष्टि	८६	३७	अध्याहार	५६	३		{ २५	६२
अतिपथिन्	११५	१६	अद्वा	४४६	१२	अध्यूढा	२०५	७	अनिश	२७	६५
अतिपात	{ २६१	३७	अद्वा	४४६	१२	अध्येषणा	२६०	३२		{ २८९	७८
	{ ३९५	३३	अद्भुत	{ ७७	१७	अध्वग	२७१	१७	अनीक	{ २९८	१०४
अतिप्रसिद्ध	४३५	२९८		{ ७८	१७						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अनीकस्थ	२६८	६	अनूक	३९९	१३	अन्ध	{ २२२ ६१	अपरक्त	३६४	४३	
अनीकिनी	{ २८९ ७८		अनूचान	२५३	१०	{ ४१५ १०३		अपरस्पर	३८६	१	
अनु	४४१	२४८	अनूतक	३७१	६५	अन्धकरिपु	१३	अपराजिता	{ १६३ १०४		
अनुक	३५९	२३	अनूप	११३	१०	अन्धकार	८७	{ १७८ १४९			
अनुकम्पा	७८	१८	अनूफ	४२	३२	अन्धतमस	८७	अपराद्धपृष्ठक	२८७	६८	
अनुकर्ष	२८४	५७	अनृजु	३६५	४६	अन्धस्	३१९	अपराध	२४०	२६	
अनुकल्प	२६२	४०	अनृत	{ ७० २१		अन्धु	१०३	अपराह	४४	३	
अनुकामीन	२८९	७६	{ ३०३ ३			{ ३१९ ४८		अपरेद्युस्	४४८	२१	
अनुकार	३९१	१७	अनेकप	२७६	३४	{ ३८५ १११		अपर्णा	१६	३७	
अनुक्रम	२६१	३६	अनेहस्	४३	१	अन्य	३७६	अपलाप	६८	१७	
अनुक्रोश	७८	१८	अनोकह	१२८	५	अन्यतर	३७६	अपवर्ग	५७	७	
अनुग	३७५	७८	अन्त	{ ३०१ ११६		अन्यतरैद्युस्	४४८	अपवर्जन	२५९	३०	
अनुग्रह	३९०	१३	{ ३७६ ८१			अन्यद्युस्	४४८	अपवाद	{ ६७ १३		
अनुचर	२८८	७१	अन्तःपुर	१२०	११	अन्वक्	३७५	{ ४१२ ८९			
अनुज	२१६	४३	अन्तक	२४	५९	अन्वक्ष	३७५	अपवारण	{ ३४ १२		
अनुजीविन्	२६९	९	अन्तर	४२९	१८७	अन्वय	२५०	{ ४१८ १२५			
अनुतर्षण	३५१	४३	अन्तरा	४४६	१०	अन्ववाय	२५०	अपशब्द	६३	२	
अनुताप	{ ८० २५		अन्तराभवसत्त्व	४१९	१३३	अन्वाहार्य	२५९	अपष्ठु	३७७	८४	
अनुत्तम	३६८	५७	अन्तराय	३९२	१९	अन्विष्ट	३८४	अपसद	३४३	१६	
अनुत्तर	४३०	१९०	अन्तराल	३१	६	अन्वेपणा	२६०	अपसर्प	२७०	१३	
अनुनय	४४८	१८	अन्तरिक्ष	२९	१	अन्वेपित	३८४	अपसव्य	३७७	८४	
अनुपद	३७५	७८	अन्तरीप	९६	८	अप् (आप)	९३	अपस्कर	२८३	५५	
अनुपदीना	३४७	३०	अन्तरीय	२४३	११७	अपकारणी	६८	अपक्नात	३५८	१९	
अनुपमा	३१	४	अन्तरे	४४६	१०	अपक्रम	३००	अपहार	३९१	१६	
अनुपलव	२८८	७१	अन्तरेण	{ ४४४ ३		अपघन	२२६	अपांपति	९२	२	
अनुबन्ध	४१४	९८	{ ४४६ १०			अपचय	३९१	अपाङ्ग	{ २३५ ९४		
अनुबोध	२४४	१२२	अन्तर्गत	३७८	८६	अपचायित	३८३	{ ४०० २१			
अनुभव	३९४	२७	अन्तर्धा	३४	१२	अपचित	३८३	अपाची	३०	१	
अनुभाव	{ ७९ २१		अन्तर्धि	३४	१२	अपचिति	{ २६० ३५	अपान	{ २६ ६३		
अनुमति	४६	८	अन्तर्द्वार	१२१	१४	{ ४०८ ६७		{ २२७ ७३			
अनुयोग	६७	१०	अन्तर्मीनस्	३५४	८	अपटान्तर	३७२	अपामार्ग	१५८	८८	
अनुरोध	२७०	१२	अन्तर्वेली	२१०	२२	अपट्ट	२२१	अपावृत	३५७	१५	
अनुलाप	६८	१६	अन्तर्वाणि	३५४	६	अपत्य	२११	अपासन	३००	११३	
अनुलेपन	४५७	२३	अन्तर्वैशिक	२६८	८	अपत्रपा	७९	अपि	४४१	२४९	
अनुवर्तन	२७०	१२	अन्तर्वैशिक	२६८	८	अपत्रपिष्णु	३६०	अपिधान	३४	१३	
अनुवाक	४५४	१७	अन्तावसायिन्	३४०	१०	अपथ	११५	अपिनद्ध	२८६	६५	
अनुशय	४२२	१४८	अन्तिक	३७१	६७	अपथिन्	११५	अपूप	३१९	४८	
अनुष्ण	३४४	१८	अन्तिकतम	३७२	६८	अपदान्तर	३७२	अप्पति	२५	६१	
अनुहार	३९१	१७	अन्तिका	३११	२९	अपदिश	३१	अप्पित्त	२२	५६	
			अन्तेवासिन्	{ २५३ ११		अपदेश	{ ८४ ३३	अप्रकाण्ड	१३०	९	
			{ ३४४ २०			{ ४३५ ३१६		अप्रगुण	३७३	७२	
			अन्त्य	३७६	८१	अपघ्नस्त	३६३	अप्रत्यक्ष	३७५	७९	
			अन्न	२२४	६६	अपग्रंथ	६३	अप्रधान	३६९	६०	
			अन्तुक	२७८	४१	अपयान	३००	अप्रहत	११२	४	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अप्राप्य	३६९	६०	अभिनिर्माण	२९६	९५	अभ्यन्तर	३१	६	अमावस्या	४६	८
अप्सरस्	{ ६ २२	{ ११ ५२	अभिनीत	{ २७३ ४११	{ २४ ८१	अभ्यमित	२२१	५८	अमावास्या	४६	८
अफल	१२९	७	अभिपन्न	४१८	१२८	अभ्यमित्रिण	२८९	७५	अमित्र	२६९	११
अवद्ध	६९	२०	अभिप्राय	३९२	२०	अभ्यमित्रिय	२८९	७५	अमुत्र	४४५	८
अवद्धमुख	३६२	३६	अभिभूत	३६३	४०	अभ्यमित्र्य	२८९	७५	अमृणाल	१८४	१६४
अवन्ध्य	१२९	६	अभिमर	४३४	२१४	अभ्यर्ण	३७१	५७	अमृत	{ २१ ५७ ७० ९३ २५९	{ ४८ ६ २२ ३ २८
अवला	२०३	२	अभिमान	{ ७९ ४१६	{ २२ ११०	अभ्यवर्षण	३९१	१७		{ ३०३ ४१०	{ ३ ७६
अवाध	३७७	८३		{ ३९१ ४१९	{ १३ १३१	अभ्यवस्कन्दन	३००	११०		{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अवज	{ ३४ ४०२	{ १४ ३२	अभियोग	३९१	१३	अभ्याख्यान	६७	१०		{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अवज्योनि	८	१७	अभिलाष	३९३	२४	अभ्यागम	२९८	१०५		{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अवद्	{ ५० ४१२ ४२२	{ २० ८८ १४६	अभिलाष	८१	२८	अभ्यागारिक	३५६	१२	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अविध	{ ९२ ४१४	{ १ १०१	अभिलाषुक	३५८	२२	अभ्यादान	३९४	२६		{ १४६ १६४	{ ५४ १०६
	{ ४१४	{ १०१	अभिवादक	३६०	२८	अभ्यान्त	२२१	५८	अमोघा	{ १४६ १६४	{ ५४ १०६
अविधकफ	३३७	१०५	अभिवादन	२६२	४१	अभ्यामर्द	२९८	१०५		{ १४६ १६४	{ ५४ १०६
अवधस्त	३१	४	अभिव्याप्ति	३८८	६	अभ्याश	३७१	६७	अम्बर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अवधस्त	३१	४	अभिवास्त	३६४	४३	अभ्यासादन	३००	११०		{ २९ ४८१	{ १ १८१
अवधस्त	७६	१४	अभिवास्ति	२६०	३२	अभ्युदित	२६६	५५	अम्बरीष	{ ३१२ ३३९	{ ३० २
अभय	१८४	१६४	अभिज्ञाप	६७	११	अभ्युपगम	५७	५		{ ३१२ ३३९	{ ३० २
अभया	१४८	५९	अभिषङ्ग	४०१	२४	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्बुछ	{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभाषण	२६१	३६	अभिषव	{ २६४ ३५१	{ ४७ ४२	अभ्यूष	३१८	४७		{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिक	३५९	२४	अभिषेणन	२९५	९५	अभ्र	{ २९ ३२	{ १ ६	अम्बा	{ ७६ १६	{ १४ ३७
अभिक्रम	२९६	९६	अभिषुत	३८५	११०	अभ्रक	३३५	१००		{ ७६ १६	{ १४ ३७
अभिख्या	४२४	१५६	अभिसंपात	२९८	१०५	अभ्रपुष्प	१३८	३०	अम्बु	{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिग्रह	३९१	१३	अभिसर	२८८	७१	अभ्रमातङ्ग	२०	४६		{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिग्रहण	३९१	१७	अभिसारिका	२०५	१०	अभ्रमु	३१	४	अम्बुभृत्	{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिघातिन्	२६९	११	अभिहार	{ ३९१ ४२६	{ १७ १६८	अभ्रमुवल्लभ	२०	४६		{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिन्वार	३९२	१९	अभिहित	३८४	१०७	अभ्रि	९७	१३	अम्बुवेतस	{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिजन	{ २५० ४१५	{ १ १०८	अनीक	३५९	२४	अभ्रिय	३२	८		{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
	{ ४१५	{ १०८	अभीक्षणम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अभ्रेष	२७३	२४	अम्बुस्रुत	{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिजात	४११	८२	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमत्र	३१३	३३		{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिज्ञ	३५३	४	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमर	५	७	अम्बुस्रुत	{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभितस्	{ ३७१ ४४२	{ ६७ २५५	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमरावती	१९	४५		{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
	{ ४४२	{ २५५	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमर्य	५	८	अम्बुस्रुत	{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिधान	६६	८	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमर्ष	८०	२६		{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिध्या	८०	२४	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमर्षण	३६१	३२	अम्बुस्रुत	{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिनय	७७	१६	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमल	३३५	१००		{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिनव	३७५	७७	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमा	४४२	२५०	अम्बुस्रुत	{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिनवोद्भिद्	१२८	४	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमांस	२१६	४४		{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभितिसृक्त	२६६	५५	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमाल	२६७	४४	अयेन	{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
			अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११					{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अयस्	३३४	९८	अर्गल	१२२	१७	अयं	{ ३०२ १	अलु	३१२	३१	
अयःप्रतिमा	३४९	३५	अर्घ	४०१	२७	अयं	{ ४२२ १४६	अल्प	३६९	६२	
अयचित	३०३	३	अर्घ्य	२६०	३३	अयमन्	४०	२८	अल्पतनु	२१७	४८
अयि	४४८	१८	अर्चा	{ २६० ३४		अर्या	२०८	१४	अल्पमारिष	१७४	१३६
अयोध	३१०	२५		{ ३४९ ३६		अर्याणी	२०८	१४	अल्पसरस्	१०३	२८
अयोधन	४०३	३७	अर्चित	{ ३८३ १०१		अर्या	२०८	१५	अल्पिष्ठ	३७०	६२
अरं	२७	६४		{ ४११ ८५		अर्व	३६७	५४	अल्पीयस्	३७०	६२
अरघट्ट	४५४	१८	अर्चिस्	{ २४ ५७		अर्वन्	२८०	४१	अवकर	१२३	१८
अरणि	२५६	१९		{ ४३८ २३०		अर्वाक्	{ ९५ ८		अवकीर्णिन्	२६६	५४
अरण्य	{ १२७ १		अर्जक	१५६	८०		{ ४४७ १६		अवकृष्ट	३६३	३९
	{ ४५७ २२					अर्जुद	४५५	१९	अवकेशिन्	१२९	७
अरण्यानी	१२७	१	अर्जुन	{ ५९ १३		अर्शस्	२२०	५४	अवकय	३२८	७९
अरनि	२३२	८६		{ १४४ ४५		अर्शस	२२१	५९	अवगणित	३८४	१०६
अरर	१२२	१७	अर्जुनी	{ १८५ १६७		अर्शोघ्न	१८४	१५७	अवगत	३८५	१०८
अरलु	१४७	५७		{ ३२४ ६७		अर्शोरोगयुत	२२१	५९			
अरविन्द	१०७	३९	अर्णव	{ ९२ १		अर्हणा	२६०	३४	अवगीत	{ ३८० ९३	
अराति	२६९	११		{ ४०७ ५७		अर्हित	३८३	१०१		{ ४१० ७९	
अराल	३७२	७१	अर्णस्	९३	४	अलम्	{ ४४२ २५२		अवग्रह	{ ३३ ११	
अरि	२६९	१०	अर्तन	३९५	३२		{ ४४६ ११			{ २७७ ३८	
अरित्र	९७	१३	अर्ति	४०८	६८	अलकं	२३६	९६	अवग्राह	३३	११
अरिसेद	१४५	५०	अर्थ	{ ३३१ ९०		अलका	२९	७०	अवचूर्णित	३८०	९४
	{ ११९ ८			{ ४१२ ८६		अलक्ता	२४५	१२५	अचक्षा	७९	२३
	{ १३८ ३१		अर्थना	{ २६० ३२		अलक्ष्मी	९१	२	अचक्षात	३८४	१०६
	{ १४९ ६२			{ ३८८ ६		अलगर्द	८८	५	अवट	८७	२
अरिष्ट	{ १७८ १४८		अर्थप्रयोग	३०३	४	अलंकरिष्णु	{ ३८ १००		अवटीट	२१६	४५
	{ १९४ २०		अर्थशास्त्र	६५	५		{ ३६० २९		अवट्ट	२३३	८८
	{ ३२१ ५३					अलंकर्तृ	२३८	१००	अवतंस	४३७	२२७
	{ ४०३ ३६		अर्थिन्	{ २६९ ९		अलंकर्मणि	३५७	१८	अवतमस	८७	३
अरिष्टदुष्टी	३६४	४४		{ ३६६ ४९		अलंकार	२३८	१०१	अवतोक्ता	३२५	६९
	{ ४० २९		अर्थ्य	{ ३३६ १०४		अलंकृत	२३८	१००	अवदंश	३५०	४०
	{ ४२ ३२			{ ४२४ १६१		अलंक्रिया	२३८	१०१	अचदात	{ ५९ १३	
अरुण	{ ६१ १५		अर्दना	३८८	६		{ १५६ ८१			{ ४११ ८०	
	{ ४०५ ४८		अर्दित	३८१	९७	अलर्क	{ ३४५ २२		अवदान	३८७	३
अरुणा	१६२	९९	अर्थ	३५	१६	अलस	३४४	१८	अवदाह	१८४	१६५
अरुतुद	३७७	८३	अर्थचन्द्रा	१६५	१०९	अलात	३१२	३	अवदारण	३०५	१२
अरुष्कर	{ १४३ ४३		अर्थनाव	९८	१४	अलाघू	१८०	१५६	अवदीर्ण	३७९	८९
	{ ४३० १८९		अर्थरात्र	४५	६	अलि	{ १९२ १४		अवद्य	३६७	५४
अरुस्	२२०	५४	अर्थर्ष	४६०	३२		{ १९८ १९		अवधारण	४२७	१७८
अरोक	३८२	१००	अर्थहार	२३९	१०६	अलिक	२३४	९२	अवधि	४१४	९९
अर्क	{ ४० २९		अर्थोरुक	२४३	११९	अलिजर	३१२	३१	अवध्वस्त	३८०	९४
	{ ३९७ ४		अर्जुद	४५५	१९	अलिन्	१९८	२९	अवन	३८७	४
अर्कपण	१५६	८१	अर्भक	२००	३८	अलिन्द	१२०	१२	अवनत	३७२	७०
अर्कवन्धु	८	१५	अर्भ	४६०	३४	अलीक	३९९	१२	अवनाट	२१६	४
अर्काह	१५६	८०									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवनय	३९४	२७	अवाक्पुष्पी	१७९	१५२	अशु	२३५	९३	अस्तम्	४४८	१७
अवति	११०	३	अवाग्र	३७२	७०	अश्लील	६९	१९	अस्ति	४४८	१८
अवन्तिसोम	३१५	३९	अवाच्य	७०	२१	अश्व	२८०	४३	अस्तु	४४७	१३
अवन्ध्य	१२९	६	अवार	९५	८	अश्वकर्णक	१४३	४४	अस्त	२९१	८२
अवभृथ	२५८	२७	अवासस्	३६३	३९	अश्वत्थ	१३५	२१	अस्थि	२२५	६८
अवभृट्(ट)	२१६	४५	अवि	{ २०९ ४३३	{ २० २०७	अश्वयुज	३८	२१	अस्थिर	३६४	४३
अवम	३६७	५४	अवित	३८४	१०६	अश्ववचन	४५४	१६	अस्फुटवाच	३६२	३७
अवमत	३८४	१०६	अविद्या	५७	७	अश्वा	२८१	४६	अस्त	{ २२३ २३५ ४२५	{ ६४ ९३ १६४
अवमर्द	३००	१०९	अविनीत	३५८	२३	अश्वाभरण	४०४	४४	अस्तप	२५	५९
अवमानना	७९	२३	अविरत	२७	६५	अश्वारोह	२८५	६०	अस्तु	२३५	९३
अवमानित	३८४	१०६	अविलम्बित	{ २७ ३७६	{ ६५ ८३	अश्विन्	२१	५१	अस्वच्छन्द	३५७	१६
अवयव	२२६	७०	अविस्पष्ट	७०	२१	अश्विनी	३८	२१	अस्वप्न	५	८
अवर	२७८	४०	अवीचि	९१	१	अश्विनीसुत	२१	५१	अस्तर	३६२	३७
अवरज	२१६	४३	अवीरा	२०७	११	अश्वीय	२८२	४८	अस्त्राध्याय	२६६	५४
अवरति	३९६	३७	अवेक्षा	३९४	२८	अषडक्षीण	२७३	२२	अहंयु	३६६	५०
अवरवर्ण	३३९	१	अव्यक्त	४०७	६२	अष्टापद	{ ३३३ ३५२	{ ९५ ४६	अहंकार	७९	२२
अवरीण	३८०	९४	अव्यक्तराग	६१	१५	अष्टीवत्	२२७	७२	अहंकारवान्	३६६	५०
अवरोध	१२०	१२	अव्यण्डा	१५८	८६	असंराव	७०	२३	अहन्	४४	२
अवरोधन	१२०	११	अव्यथा	{ १४८ १७७	{ ५९ १४६	असकृत्	४४३	१	अहमहमिका	२९७	१०१
अवरोह	१३१	११	अव्यय	४६०	३४	असती	२०७	१	अहंपूर्विका	२९७	१००
अवर्ण	६७	१३	अव्यवहित	३७२	६८	असतीसुत	२११	२६	अहमति	५७	७
अवलक्ष	५९	१३	अशानाया	३२१	५४	असन	१४३	४४	अहर्गति	४०	३०
अवलम्न	२३०	७९	अशानायित	३५८	२०	असमीक्ष्यकारिन्	३५७	१७	अहर्मुख	४४	२
अवलम्बित	४१५	१०४	अशानि	२०	४७	असार	३६८	५६	अहस्कर	४०	२८
अवत्युज	१६१	९५	अशित	३८५	१११	असि	२९३	८९	अहह	४४३	२५७
अववाद	२७३	२५	अशिक्षी	२०७	११	असित	६०	१४	अहार्य	१२३	१
अवश्याम्	४४७	१६	अशुभ	४५७	२३	असिधावक	३४१	७	अहि	{ ८९ ४४०	{ ६ २३८
अवश्याय	३६	१८	अशेष	३७१	६५	असिधेनुका	२९५	९२	अहित	२६९	११
अवष्टब्ध	४१५	१०४	अशोक	१५०	६४	असिपुत्री	२९५	९२	अहितुण्डिक	९०	११
अवसर	३९३	२४	अशोकरोहिणी	१५७	८५	असिहेति	२८८	७०	अहिभय	२७५	३०
अवसान	३९६	३८	अश्मगर्भ	३३२	९३	असु	३०२	११९	अहियुज	४०२	३०
अवसित	{ ११७ ३८२ ३८५	{ ४ ९८ १०८	अश्मज	३३६	१०४	असुधारण	३०२	११९	अहेर	१६२	१०१
अवस्कर	{ २२५ ४२६	{ ६७ १६७	अश्मन्	१२४	४	असुर	७	१२	अहो	४४५	९
अवस्था	५४	२९	अश्मन्त	३११	२९	असूर्क्षण	७९	२३	अहोरात्र	४७	१२
अवहार	१०१	२१	अश्मपुष्प	१७०	११३	असूया	८०	२४	अहाय	४४३	२
अवहित्या	८४	३४	अश्मरी	२२०	५६	असुधरा	२२३	६४	आ.		
अवहेलन	७९	२३	अश्मसार	३३४	९८	असृज	२२३	६४	आ (आः)	४४०	२४०
अवाक्	{ ३६१ ३५६	{ ३३ १३	अश्रान्त	२७	६५	असेचनक	३६७	५३	आम्	४४७	१६
			अधि	२९५	९३	असौम्यस्वर	३६२	३८			
						अस्त	{ १२४ ३७८	{ २ ८७			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आकम्पित	३७८	८७	आचित	३३१	८७	आत्मभरि	३५८	२१	आप्तप्राप्त	३६३	४२
आकर	१२६	७	आच्छादन	३४	१३	आत्रेयी	२०९	२०	आपद्	२९१	८२
आकर्ष	४३६	२२१	आच्छुरितक	८५	३४	आथर्वण	३९७	४३	आपन्न	३६३	४२
आकल्प	२३७	९९	आच्छोदन	३४५	२३	आदर्श	२५०	४०	आपन्नसत्त्वा	२१०	२२
आकार	{ ३९१ १५ ४२५ १६२		आजक	३२७	७७	आदि	३७५	८०	आपमित्यक	३०३	४
आकारगुप्ति	८४	३४	आजानेय	२८०	४४	आदिकारण	५४	२८	आपान	३५१	४२
आकारणा	६६	८	आजि	{ २९८ १०६ ४०२ ३२		आदितेय	५	८	आपीड	२४८	१३६
आकाश	२९	२	आजीव	३०२	१	आदित्य	{ ५ ८ ४० १०		आपीन	३२६	७३
आकीर्ण	३७७	८५	आजू	९१	३	आदीनव	३९४	२९	आपूपिक	{ ३११ २८ ३९६ ३७	
आकुल	३७३	७२	आज्ञा	२७३	२६	आदृत	४११	८५	आप्त	२७०	१३
आकृति	४२५	१६२	आज्य	३२०	५२	आद्य	३७५	८०	आप्य	९४	५
आक्रन्द	४१२	९०	आटि	१९६	२५	आद्यमापक	३३०	८५	आप्यायन	४१६	११५
आक्रोड	१२८	३	आडम्बर	{ २९९ १०८ ४२६ १६८		आद्यून	३५८	२१	आप्रच्छन्न	३८८	७
आक्रोश	६८	१५	आडि	१९६	२५	आधार	१०४	२१	आप्रपद	२४४	११९
आक्रोशन	३८७	६	आडि	३३१	८८	आधि	{ ८१ २८ ४१४ ९७		आप्रपदीन	२४३	११९
आक्षारणा	६८	१५	आडक	३०४	१०	आधूत	३७८	८७	आश्रव	२४४	१२१
आक्षारित	३६४	४३	आडकिक	{ १७२ १३० ४५१ ७		आधोरण	२८५	५९	आश्रवव्रतिन्	२६३	४३
आक्षेप	६७	१३	आडकी	३५५	१०	आध्यान	{ ७३ ८१ ३९७ ३		आश्रव	२४४	१२१
आखण्डल	१७	४४	आड्य	३०४	७	आनक	{ ७३ ८१ ३९७ ३		आवन्ध	३०५	१३
आखु	१९१	१२	आणवीन	३९८	१०	आनकदुन्दुभि	११	२२	आनुत्त	७५	१२
आखुभुज्	१८८	६	आतङ्क	४१६	११५	आनत	३७२	७०	आभरण	२३८	१०१
आखेट	३४५	२३	आतक्षन	३६४	४४	आनद	७२	४	आभाषण	६८	१५
आख्या	६६	८	आततायिन्	{ ४३ ३४ ४५५ २०		आनद	२३३	८९	आभास्वर	६	१०
आख्यात	३८४	१०७	आतप	२७५	३२	आनन्द	५२	२५	आभीर	३२२	५७
आख्यायिका	६५	५	आतर	९७	११	आनन्दयु	५२	२५	आभीरपल्ली	१२३	२०
आगन्तु	२६०	३४	आततायिन्	१९४	२१	आनन्दन	३८८	७	आभीरी	२०८	१३
आगस्	{ २७४ २६ ४३८ २३०		अतियेय	२६०	३३	आनर्त	४०८	६४	आभील	९२	४
आगार	११७	५	आतिथ्य	२६०	३३	आनाय	९८	१६	आभोग	२४९	१३७
आगू	५७	५	आतुर	२२१	५८	आनाय्य	२५६	२१	आमगन्धिन्	५९	१२
आग्नीध्र	२५५	१७	आतोद्य	७३	५	आनाह	{ २२० ५५ २४२ ११४		आमनस्य	९२	३
आग्रहायणिक	४८	१४	आतगर्व	३६३	४०	आनुपूर्वा	२६१	३७	आमय	२१८	५१
आग्रहायणी	३८	२३	आत्मगुप्ता	१५८	८६	आन्धसिक	३११	२८	आमयाविन्	२२१	५८
आड	४४०	२३९	आत्मघोष	१९४	२०	आन्वीक्षिकी	६५	५	आमलक	४६०	३३
आडिक	७७	१६	आत्मज	२११	२७	आपक	३१८	४७	आमलकी	१४७	५७
आडिरस	३९	२४	आत्मन्	{ ५४ २९ ४१६ १०९		आपण	११६	२	आमिक्षा	२५७	२३
आचमन	२६१	३६	आत्मभू	{ ८ १६ १२ २६		आपगा	१०४	३०	आमिष	{ २२३ ६३ ४३६ २२३	
आचाम	३२०	४९				आपण	११६	२	आमिषाशिन्	३५८	१९
आचार्य	२५३	७				आपणिक	३२८	७८	आमुक्त	२८६	६५
आचार्या	२०८	१४									
आचार्यानी	२०८	१५									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आमोद	{ ५२	२४	आर्षेभ्य	३२३	६२	आशितंगवीन	३२८	५९	आस्फोटनी	३४८	३३
	{ ५९	१०	आल	३३६	१०३	आशीस्	४३७	२२८	आस्फोटा	१६३	१०४
आमोदिन्	{ ४१३	९१	आलम्बि	३४७	३०	आशीविष	८९	७	आस्फोत	१५६	८०
आम्राय	{ ५९	११	आलम्भ	३००	११५	आशु	{ २७	६५	आस्फोता	१५२	७०
	{ ६४	३	आलय	११७	५		{ ३०६	१५	आस्य	२३३	८९
आम्र	१३९	३३	आलवाल	१०४	२९	आशुग	{ २५	६२	आस्या	३९२	२१
आम्रातक	१३७	२७	आलस्य	३४४	१८		{ २९२	८६	आस्रव	३९४	२९
आम्नेदित	६७	१२	आलान	२७८	४१		{ ४००	१९	आहत	{ ७०	२१
आयत	२७२	६९	आलाप	६८	१५	आशुशुक्षणि	२२	५५		{ ३३२	९१
आयतन	११९	७	आलि	{ ११४	१४	आश्वर्थ	७८	२९		{ ३७८	८८
आयति	{ २७५	२९		{ १२८	४	आश्रम	२५१	४	आहतलक्षण	३५५	१०
	{ ४०९	७२	आलिङ्ग्य	७३	५	आश्रय	{ २७१	१८	आहव	२९८	१०५
आयत्त	३५७	१६	आली	४३१	१९८	आश्रयाश	२२	५४	आहवनीय	२५६	१९
आयाम	२४२	११४	आलीढ	२९२	८५	आश्रव	{ ५७	५	आहार	१२२	५६
आयुध	२९१	८२	आलु	३१२	३१		{ ३५९	२४	आहाव	१०३	२६
आयुधिक	२८७	६७	आलोक	१२४	३	आश्रुत	३८५	१०८	आहेय	९०	९
आयुधीय	२८७	६७	आलोकन	३९५	३१	आश्व	२८२	४८	आहो	४४४	५
आयुष्मद्	३५४	६	आवपन	३१३	३३	आश्वत्थ	१३४	१८	आहोपुरुषिका	२९७	१०१
आयुस्	३०२	१२०	आवर्त	९५	६	आश्वयुज	४९	१७	आह्वय	६६	७
आयोधन	२९८	१०३	आवलि	१२८	४	आश्विन	४९	१७	आह्वा	६६	८
आरकूट	३३३	९७	आवसित	३०९	२३	आश्विनेय	२१	५१	आह्वान	६६	८
आरग्वध	१३६	२३	आवाप	१०४	२९	आश्वीन	२८१	४७			
आरनालक	३१५	३९	आवापक	२३९	१०७	आषाढ	{ ४९	१६	इक्षु	१८३	१६३
आरति	३९६	३७	आवाल	१०४	२९		{ २६३	४५		{ १६१	९८
आरम्भ	३९४	२६	आविम	१५१	६७	आसक्त	३५५	९	इक्षुगन्धा	{ १६३	१०४
आरव	७०	२३	आविद्ध	{ ३७२	७१	आसन	{ ३४९	१३८		{ १६५	११०
आरा	३४९	३४		{ ३७८	८७		{ २७१	१८		{ १८३	१६३
आराद्	४४२	२४२	आविध	३९५	३६	आसना	३९२	२१	इक्षुर	१६३	१०४
आराधन	४१८	१२५	आविल	९८	१४	आसन्दी	४५२	९	इक्षुनाकु	१८०	१५६
आराम	१२७	२	आविस्	४४६	१२	आसन्न	३७१	६६	इक्षु	{ ३७३	७४
आरालिक	३११	२८	आवुक	७५	१२	आसव	३५१	४१		{ ३९१	१५
आराव	७०	२३	आवुत्त	७५	१२	आसादित	३८४	१०४	इक्षित	३९१	१५
आरेवत	१३६	२४	आवृत्	२६१	३६	आसार	{ ३३	११	इक्षुदी	१४४	४६
आरोग्य	२१८	५०	आवृत्त	३७९	९०		{ २९६	९६	इच्छा	८१	२७
आरोह	४४०	२३८	आवेगी	१७४	१३७	आसारी	३०८	१९	इच्छावती	२०६	९
आरोहण	१२२	१८	आवेशन	११९	७	आस्कन्दन	२९८	१०४	इक्ष्याशील	२५३	८
आर्तगल	१५४	७४	आवेशिक	२६०	३४	आस्कन्दित	२८२	४८	इक्षर	३२३	६२
आर्तव	२१०	२१	आशंसितु	३६०	२७	आस्तरण	२७९	४२	इक्ष	४०४	४२
आर्द्र	३८४	१०५	आशंसु	३६०	२७	आस्था	४१२	८८		{ ३४३	१६
आर्द्रक	३१५	३७	आशय	३९०	२०	आस्थान	२५५	१५	इतर	{ ३७६	८२
आर्य	{ ७६	१४	आशर	२५	५९	आस्थानी	२५५	१५		{ ४३०	१९२
	{ २५१	३	आशा	{ ३०	१	आस्पद	४१३	९४	इतरेद्युस्	४४८	२१
आर्यावर्त	११३	८		{ ४३५	२१६				इति	४४१	२४५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
इतिह	२५४	१२	इष्वास	२९१	८३	उच्चावच	३७६	८३	उत्तानशया	२१५	४१
इतिहास	६५	४	ई.			उच्चैःश्रवस्	१९	४५	उत्थान	४१७	११८
इत्वरी	२०७	१०	ईक्षण	{ ३९५ ३१		उच्चैर्घुष्ट	६७	१२	उत्थित	४११	८५
इदानीम्	४४९	२३	{ २३५ ९३			उच्चैस्	४४७	१७	उत्पत्ति	३६०	२९
इष्म	१३२	१३	ईक्षणिका	२०९	२०	उच्छ्रय	१३०	१०	उत्पत्ति	५४	३०
इन	४१६	१११	ईडित	३८५	११०	उच्छ्राय	१३०	१०	उत्पत्तिष्णु	३६०	२९
इन्वका	३९	२३	ईति	४०८	६८	उच्छ्रित	{ ३७२ ७०		उत्पन्न	४११	८५
इन्वीवर	१०६	३७	ईरिण	४०६	५७	{ ४११ ८५			उत्पल	{ १०६ ३७	
इन्दु	३४	१३	ईरित	३७८	८७	उज्जासन	३००	११५	{ १७१ १२६		
इन्वीवरी	१६२	१००	ईर्म	२२०	५४	उज्ज्वल	७७	१७	उत्पलशारिवा	१६६	११२
इन्द्र	{ १७ ४१		ईर्वारु	१८०	१५५	उज्ज	३०३	२	उत्पात	२९९	१०९
	{ ३१ १		ईर्प्या	८०	२४	उज्जशिल	३०३	२	उत्फुल्ल	१२९	७
इन्द्रदु	१४४	४५	ईलित	३८५	१०९	उज्ज	११८	६	उत्स	१२६	५
इन्द्रयव	१५१	६७	ईली	२९४	९१	उहु	३७	२१	उत्सर्जन	२५९	२९
इन्द्रवारुणी	१८१	१५६	ईश	३१	३	उहुप	९७	११	उत्सव	{ ८६ ३८	
इन्द्रसुरस	१५१	६८	ईशा	३०६	१४	उड्डीन	२००	३७	{ ४३३ २०९		
इन्द्राणिका	१५१	६८	ईशान	१३	३०				उत्सादन	२४४	१२१
इन्द्राणी	१९	४५	ईशितृ	३५५	१०	उत	{ ३८३ १०१		{ ८२ २९		
इन्द्रायुध	३३	१०	ईश्वर	{ १३ ३०		{ ४४१ २४३			उत्साह	{ २७२ १९	
इन्द्रारि	७	१२	{ ३५५ १०			उताहो	४४४	५	उत्साहन	४१६	११५
इन्द्रावरज	९	२०	ईश्वरी	१६	३६	उत्क	३५४	८	उत्साहवर्धन	७७	१८
इन्द्रिय	{ ५८ ८		ईपत्	४४५	८	उत्कट	{ १७४ १३४		उत्सुक	३५६	९
	{ २२२ ६२		ईपत्पाण्डु	६०	१३	{ ३०९ २३			उत्सृष्ट	३८४	१०७
इन्द्रियार्थ	५७	८	ईहा	८१	२७	उत्कण्ठा	८१	२९	उत्सेध	{ १३० १०	
इन्धन	१३२	१३	ईहामृग	१८९	७	उत्कर	२०२	४२	{ ४१३ ९६		
इन्वका	३९	२३	उ.			उत्कर्ष	३९०	११	उदक्	४४९	२३
इभ	२७६	३५				उत्कलिका	८१	२९	उदक	{ ९३ ४	
इभ्य	३५५	१०	उ	४४८	१८	उत्कार	३९६	३६	{ ४५७ २२		
इरमद	३३	१०	उक्त	३८४	१०७	उत्कोश	१९५	२३	उदक्या	२०९	२१
इरा	{ ३५० ३९		उक्ति	६३	१	उत्तंस	४३७	२२७	उदग्र	३७२	७०
	{ ४२७ १७६		उक्थ	४५९	३०	उत्त	३८४	१०५	उदज	३९६	३९
इला	४०४	४२	उक्षन्	३२२	५९	उत्तप्त	२२३	६३	उदधि	९२	१
इव	४४५	९	उखा	३१२	३१	उत्तम	३६८	५७	उदन्त	६६	७
इप	४९	१७	उख्य	३१८	४५	उत्तमर्ण	३०३	५	उदन्या	३२१	५५
इपीका	२७७	३८				उत्तमा	२०४	४	उदन्वत्	९२	१
इपु	२९२	८७	उग्र	{ १३ ३२		उत्तमाज्ञ	२३६	९५	उदपान	१०३	२६
इपुधि	२९३	८८	{ ७८ २०			उत्तर	{ ६७ १०		उदय	१२४	२
इष्ट	{ २५६ २८		{ ३३९ २			{ ४३० १९०			उदर	२२९	७७
	{ ३२२ ५७		उग्रगन्धा	{ १६२ १०२		उत्तरा	३०	२	उदर्क	२७५	२९
इष्टकापथ	१८४	१६५	{ १७७ १४५			उत्तरासज्ञ	२४३	११७	उदवसित	११७	४
इष्टगन्ध	५९	११	उच्च	३७२	७०	उत्तरीय	२४३	११८	उदधितृ	३२१	५३
इष्टार्थोद्युक्त	३५५	९	उच्चया	१८२	१६०	उत्तरेद्युस	४४८	२०	उदात्त	६५	४
इष्टि	४०३	३९	उच्चण्ड	३७६	८३	उत्तान	९८	१५			
			उच्चार	२२५	६७						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उदान	२६	६३	उद्योग	४६०	३३	उपजाप	२७२	२१	उपशाय	३९५	३२
उदार	{ ३५५ ४३०	१९२	उद्ग	१००	२०	उपज्ञा	२५४	१३	उपश्रुत	३८५	१०९
उदासीन	२६९	१०	उद्गर्तन	२४३	१२१	उपतप्त	३९१	१४	उपसंव्यान	२४३	११७
उदाहार	६६	९	उद्गन्त	{ २७७ ३८१	{ ३६ ९७	उपताप	२१८	५१	उपसंपन्न	{ २५८ ३१८	{ २६ ४५
उदित	३८४	१०७	उद्गासन	३००	११५	उपत्यका	१२७	७	उपसर	३९३	२५
उदीची	३०	२	उद्गाह	२६६	५६	उपदा	२७४	२८	उपसर्ग	२९९	१०९
उदीच्य	{ ११२ १७०	{ ७ १२२	उद्ग्राह	{ १८६ ३९१	{ १६९ १२	उपधा	{ २७२ ४२१	{ २१ १३९	उपसर्जन	३६९	६०
उदुम्बर	{ १३५ ३३४	{ २२ ९७	उद्ग्रेग	{ १९१ ३७२	{ १२ ७०	उपधान	२४९	१३७	उपसर्था	३२५	७०
उदुम्बरपर्णी	१७६	१४४	उद्गुरु	१९१	१२	उपधि	८२	३०	उपसूर्यक	४२	३३
उदुखल	३१०	२५	उद्गत	३७२	७०	उपनाह	७४	७	उपस्कर	३१४	३५
उद्गत	३८१	९७	उद्गतानत	३७२	६९	उपनिधि	३२९	८१	उपस्थ	२२८	७५
उद्गमनीय	२४१	११२	उद्गत	४११	८५	उपनिषद्	४१३	९३	उपस्पर्श	२६१	३६
उद्गाढ	२७	६६	उद्गत	३९०	१२	उपनिष्कर	११६	१८	उपहार	{ २७४ ४३१	{ २८ १९५
उद्गातृ	२५५	१७	उद्गाय	३९०	१२	उपन्यास	६६	९	उपहार	४२८	१८३
उद्गार	३९६	३७	उद्गाय	{ १५५ २२२	{ ७७ ६०	उपपति	२१४	३५	उपांशु	२७३	२३
उद्गीथ	४५५	१९	उद्गम	३५८	२३	उपप्लव	४६	१०	उपाकरण	२६२	४१
उद्गीर्ण	३७९	८९	उद्गमिष्णु	३५८	२३	उपवर्ह	२४९	१३७	उपाकृत	२५८	२५
उद्गाह	३९६	३७	उद्गमनस्	३५४	८	उपश्रुत	३९२	२०	उपाख्य	{ २६१ ३९५	{ ३७ ३३
उद्ग	५३	२७	उद्गमथ	{ ३०० ३४६	{ ११५ २६	उपभोग	३९२	२०	उपादान	३९१	१६
उद्गन	३९५	३५	उद्गमाद	{ ८० ३५८	{ २६ २३	उपमा	{ ३४९ ३५०	{ ३६ ३७	उपाधि	{ ८१ ३५६	{ २८ १२
उद्गाटन	३४६	२७	उद्गमादवत्	२२२	६०	उपमातृ	४२७	१७६	उपाध्याय	२५२	७
उद्गात	३९४	२६	उद्गमकण्ठ	३७१	६७	उपमान	३४९	३६	उपाध्याया	२०८	१४
उद्गान	२७४	२६	उद्गमकारिका	१२०	१०	उपयम	२६६	५६	उपाध्यायानी	२०८	१५
उद्गाल	१४०	३४	उद्गमकार्या	१२०	१०	उपयाम	२६६	५६	उपाध्यायी	{ २०८ २०८	{ १४ १५
उद्गित	३८०	९५	उद्गमकुचिका	{ १७१ ३१४	{ १२५ ३७	उपरक्ष	{ ४६ ३६४	{ १० ४३	उपाध्यायी	{ २०८ २०८	{ १४ १५
उद्गाव	३००	१११	उद्गमकुल्या	१६१	९६	उपरक्षण	२७६	३३	उपानह	३४७	३०
उद्गर्ष	८६	३८	उद्गमक्रम	{ २५४ ३९४	{ १३ २६	उपराग	४६	९	उपाय(चतुष्टय)	२७२	२०
उद्गव	८६	३८	उद्गमक्रम	{ ४२१ ४२१	{ १३९ १३९	उपराम	३९६	३७	उपायन	२७४	२८
उद्गान	३११	२९	उद्गमक्रम	४२१	१३९	उपरि	४२९	१८३	उपालम्भ	६८	१४
उद्गार	३०३	४	उद्गमक्रम	६७	१३	उपरि	१२४	४	उपावृत्त	२८२	५०
उद्गत	३७९	९०	उद्गमक्रम	३८५	१०९	उपरि	१२४	४	उपासन्न	२९३	८८
उद्गव	५४	३०	उद्गमक्रम	३९५	३०	उपरि	१२४	४	उपासन	२९२	८६
उद्गिज्ज	३६६	५१	उद्गमक्रम	३०२	११९	उपरि	१२४	४	उपासना	२६०	३५
उद्गिद्	३६६	५१	उद्गमक्रम	२७४	२८	उपरि	१२४	४	उपासित	३८६	१०२
उद्गिद	३६६	५१	उद्गमक्रम	३९२	१९	उपरि	१२४	४	उपाहित	{ ४६ ३८०	{ १० ९२
उद्गम	३९०	१२	उद्गमक्रम	३८३	१०२	उपरि	१२४	४	उपेन्द्र	९	२०
उद्यत	३७९	८९	उद्गमक्रम	२५६	२०	उपरि	१२४	४	उपोदका	१८१	१५५
उद्यम	३९०	११	उद्गमक्रम	३७८	८९	उपरि	१२४	४			
उद्यान	{ १२८ ४१७	{ ३ ११७	उद्गमक्रम	१५८	८७	उपरि	१२४	४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपोद्घात	६६	९	उषा	४४७	१८	ऊष्मक	५०	१८	एकधुरावह	३२४	६५
उप्तकृष्ट	३०४	८	उपापति	१२	२७	ऊष्माणम	५०	१९	एकधुरीण	३२४	६५
उभयद्युस्	४४९	२१	उषित	३८२	९९	ऊह	५६	३	एकपदी	११४	१५
उभयेद्युस्	४४९	२१	उष्ट्र	३२७	७५	ऊ.			एकपिह	२८	६९
उमा	{ १६ ३०८	{ ३६ २०	उष्ण	{ ५० ३४४ ४५७	{ १९ १९ २२	ऊक्थ	{ ३३१ ३७ १४७ १८७	{ ९० २१ ५७ ४	एकयष्टिका	२३९	१०६
उमापति	१३	३४	उष्णरश्मि	४०	२९	ऊक्ष	{ १६५ १७४	{ ११० १३७	एकसर्ग	३७५	८०
उम्य	३०४	७	उष्णिका	३२०	५०	ऊक्षगन्धा	{ १६५ १७४	{ ११० १३७	एकहायनी	३२५	६८
उरःसूत्रिका	२३९	१०४	उष्णीष	४३६	२२०	ऊच्	६४	३	एकाकिन्	३७६	८२
उरग	८९	८	उष्णोपगम	५०	१९	ऊजीष	३१३	३२	एकाम्र	{ ३७५ ४३०	{ ७९ १९०
उरण	३२७	७६	उत्त	४२	३३	ऊजु	३७३	७२	एकाम्य	३७५	८०
उरणाख्य	१७७	१४७	उत्ता	३२४	६६	ऊजुरोहित	३३	१०	एकान्त	२७	६७
उरभ्र	३२७	७६	ऊ.			ऊण	३०३	३	एकान्ता	३२५	६८
उररी	४४२	२५४	ऊत	३८३	१०१	ऊण	३०३	३	एकायन	३७५	७९
उररीकृत	३८५	१०८	ऊधस्	३२६	७३	ऊत	{ ७० ३०३	{ २२ २	एकायनगत	३७५	८०
उररच्छद	२८६	६४	ऊन	४१८	१२८	ऊतीया	३९५	३२	एकावली	२३९	१०६
उरस्	२२९	७८	ऊम्	४४८	१८	ऊतीया	३९५	३२	एकाष्टील	१५६	८१
उरसिल	२८९	७६	ऊररी	४४२	२५४	ऊतु	{ ४७ ५० ४०७	{ १३ २० ६१	एकाष्टीला	१५७	८५
उरस्य	२११	२८	ऊरव्य	३०२	१	ऊतुमती	२०९	२१	एड	२१७	४८
उरखान्	२८९	७६	ऊरी	४४२	२५४	ऊते	४४४	३	एडक	३२७	७६
उरवूक	१४५	५१	ऊरीकृत	३८५	१०८	ऊतिज्	२५५	१७	एडगज	१७७	१४७
उरु	३६९	६१	ऊर	२२७	७३	ऊद	३०९	२३	एडमूक	३६२	३८
उर्वरा	१११	४	ऊरुज	३०२	१	ऊदि	१६६	११२	एडक	११७	४
उर्वशी	२२	५२	ऊरुपर्वन्	२२७	७२	ऊधु	५	८	एण	१९०	१०
उर्वी	११०	३	ऊर्ज	४९	१८	ऊधुक्षिन्	१७	४४	एत	६२	१७
उल्प	१३०	९	ऊर्जखल	२८९	७५	ऊदय	१९०	१०	एतर्हि	४४९	२३
उल्लक	१८५	१५	ऊर्जस्विन्	२८९	७५	ऊषभ	{ ७१ १६८ ३२२ ३६९	{ १ ११६ ५९ ५९	एध	१३२	१३
उल्लखल	३१०	२५	ऊर्णनाभ	१९१	१३	ऊषि	२६३	४३	एधस्	१३२	१३
उल्लखलक	१४०	३४	ऊर्णा	४०५	५०	ऊष्यप्रोक्षा	{ १५८ १६२	{ ८७ १०१	एधित	३७४	७६
उल्लपिन्	९९	१८	ऊर्णायु	{ ३२७ ३३७	{ ७६ १०७	ऊष्य	१५८	८७	एनस्	५१	२३
उल्का	४५१	८	ऊर्ध्वक	७३	५	ऊष्य	१५८	८७	एण्ड	१४५	५१
उल्मुक	३१२	३०	ऊर्ध्वजालु	२१७	४७	ऊष्य	१५८	८७	एला	१६९	१२५
उल्लाघ	२२१	५७	ऊर्ध्वजु	२१७	४७	ऊष्य	१५८	८७	एलापर्णी	१७५	१४०
उल्लोच	२४३	१२०	ऊर्मि	९४	५	ऊष्य	१५८	८७	एलावाञ्छक	१६९	१२१
उल्लोल	९५	६	ऊर्मिका	२३९	१०७	ऊष्य	१५८	८७	एवम्	{ ४४२ ४४५ ४४६ ४४७	{ २५० ९ १२ १६
उल्लव	२१४	३८	ऊर्मिमत्	३७२	७१	ऊष्य	१५८	८७	एषणिका	३४८	३२
उल्लवण	३७६	८१	ऊष	१११	४	ऊष्य	१५८	८७	एषिका	३४८	३२
उशनस्	३९	२५	ऊषण	३१४	३६	ऊष्य	१५८	८७	मे.		
उशीर	१८४	१६४	ऊषर	१११	५	ऊष्य	१५८	८७	ऐकागारिक	३४५	२४
उषणा	१६१	९७	ऊषवत्	१११	५	ऊष्य	१५८	८७	ऐह्रुद	१३४	१८
उषर्षुध	२२	५४				ऊष्य	१५८	८७	ऐह्रिद	२८	६९
उषस्	४४	२				ऊष्य	१५८	८७	ऐण	१८९	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ऐणेय	१८९	८	औष्ट्रक	३२७	७८	कटाक्ष	२३५	९४	कदर	१४५	५०
ऐतिह्य	२५४	१२	क.			कटाह	४५६	२१	कदर्य	३६५	४८
ऐन्द्रियक	३७५	७९	क	३९७	५	कटि	२२७	७४	कदली	१६६	११३
ऐरावण	२०	३६	कंस	३१३	३२	कटिप्रोथ	२२८	७५	कदली	१८९	९
ऐरावत	२०	४६	कंसाराति	९	२१	कटी	४६१	३८	कदाचित्	४४४	४
ऐरावती	३१	३	ककुद	४१३	९२	कटु	५८	९	कटुष्ण	४३	३५
ऐरवती	१४१	३८	ककुद्मती	२२७	७४	कटु	१५७	८५	कटु	६१	१६
ऐलेय	३२	९	ककुम्	३०	१	कटुम्बी	४०३	६५	कट्टद	३६२	३७
ऐलेय	१६९	१२१	ककुम्	३०	१	कटुम्बी	१८०	१५६	कनक	३३३	९४
ऐश्वर्य	१६	३६	ककुम्	७३	७	कटुरोहिणी	१५७	८५	कनकाव्यक्ष	२६८	७
ऐषमस्	४४८	२०	ककुम्	१४४	४५	कदफल	१४२	४०	कनकालुका	२७६	३२
ओ.			कक्कोलक	२४७	१३०	कद्वज	१४७	५६	कनकाह्वय	१५५	७७
ओक्स्	४३९	२३३	कक्खट	३७४	७६	कठिजर	१५५	७९	कनिष्ठ	२१६	४३
ओष	७४	९	कक्ष	२२९	७९	कठिन	३७४	७६	कनिष्ठा	४०४	४१
ओष	२०१	३९	कक्ष	४३५	२१९	कठिलक	१८०	१५४	कनीष्टा	२३१	८२
ओष	४०१	२७	कक्षया	२७९	४२	कठोर	३७४	७६	कनीतिका	२३५	९२
ओङ्कार	६५	४	कक्षया	४२४	१५८	कटु	३७४	७६	कनीयस्	३७०	६२
ओजस्	४३९	२३३	कङ्क	१९२	१६	कटु	३०९	२२	कनीयस्	४३९	२३५
ओङ्गपुष्प	१५४	७६	कङ्कटक	२८६	६४	कटुम्ब	३१४	३५	कन्था	४५२	९
ओतु	१८८	६	कङ्कण	२४०	१०८	कटार	६१	१६	कन्द	१८१	१५७
ओदन	३१९	४८	कङ्कण	२४९	१३९	कण	३६९	६२	कन्द	४६१	३५
ओम्	४४६	१२	कङ्कतिका	२२५	६९	कण	४०५	४६	कन्दर	१२६	६
ओष	३८९	९	कङ्काल	२०८	२०	कणप	४५५	२०	कन्दराल	१४३	४३
ओषधी	१२९	६	कङ्कु	२३६	९५	कणा	१६१	९६	कन्दर्प	१२	२५
ओषधीश	३४	१४	कच	२३६	९५	कणा	३१४	३६	कन्दली	१८९	९
ओष्ठ	२३३	९०	कचर	३६८	५५	कणिका	१५०	६६	कन्दु	३१२	३०
ओ.			कचित्	४४७	१४	कणिका	४५१	८	कन्दुक	२४९	१३८
औक्षक	३२३	६०	कच्छ	११३	१०	कणिश	३०८	२१	कंधरा	२३३	८८
औचिती	४६२	३९	कच्छ	१७१	१२८	कण्टक	४६०	३२	कन्यकाजात	२११	२४
औचिल	४६२	३९	कच्छप	१००	२१	कण्टकारिका	१६०	९३	कन्या	२०५	८
औत्तानपादि	३७	२०	कच्छपी	४१९	१३२	कण्टकिफल	१४८	६१	कपट	८२	३०
औत्सुक्य	४३७	२२९	कच्छु	२१९	५३	कण्ट	२३२	८८	कपर्द	१५	३५
औदनिक	३११	२८	कच्छुर	२२१	५८	कण्टभूषा	२३८	१०४	कपर्दिन्	१३	३२
औदरिक	३५८	२१	कच्छुरा	१५९	९२	कण्ट	२१९	५३	कपाट	१२२	१७
औपगवक	३९६	३९	कच्छुक	२८५	६३	कण्ट	२१९	५३	कपाल	२२५	६८
औपयिक	२७३	२४	कच्छुक	२८५	६३	कण्ट	२१९	५३	कपालमृत्	१३	३२
औपवस्त	२६१	३८	कच्छुकिन्	२६८	८	कण्ट	२१९	५३	कपि	१८७	३
औमीन	३०४	७	कच्छुकिन्	२६८	८	कण्ट	२१९	५३	कपिकच्छु	१५८	८७
औरभ्रक	३२७	७७	कच्छुकिन्	२६८	८	कण्ट	२१९	५३	कपित्थ	१३५	२१
औरस	२११	२८	कच्छुकिन्	२६८	८	कण्ट	२१९	५३	कपिल	६१	१६
और्ध्वदेहिक	२५९	३०	कच्छुकिन्	२६८	८	कण्ट	२१९	५३	कपिला	३१	३
और्व	२४	५६	कच्छुकिन्	२६८	८	कण्ट	२१९	५३	कपिला	१४९	६०
औशीर	४२९	१८५	कच्छुकिन्	२६८	८	कण्ट	२१९	५३	कपिला	१६९	१२४
औषध	१७४	१३५	कच्छुकिन्	२६८	८	कण्ट	२१९	५३	कपिला	१६९	१२४
औषध	२१८	५०	कच्छुकिन्	२६८	८	कण्ट	२१९	५३	कपिला	१६९	१२४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कपिवल्ली	१६१	९७	करका	३४	१२	कर्करेड्ड	१९३	१९	कर्ण	४३६	२२२
कपिश	६१	१६	करज	{ १४४ ४७	{ १७७ १२९	कर्कश	{ १७७ १४६	२१७	कल	७२	८
कपीतन	{ १३७ १४३ १४९	{ २७ ४३ ६३	करञ्जक	{ १४४ ४७	{ १९४ २०	कर्कार	{ १८० १८०	१५५	कलकल	७१	२५
कपोत	१९२	१४	करट	{ ४०२ ३४	{ ३३९ २	कर्चूर	{ १७४ १३५	९४	कलङ्क	{ ३५ ३९७	{ १७ ४
कपोतपालिका	१२२	१५	करण	{ ४०६ ५४	{ ३३९ २	कर्चूरक	{ १७४ १३५	९४	कलत्र	४२७	१७८
कपोताक्षि	१७२	१२९	करण्ड	४५४	१८	कर्ण	२३५	९४	कलघौत	४१०	७६
कपोल	२३४	९०	करतोया	१०५	३३	कर्णजलौकस्	१९१	१३	कलम्ब	{ २९२ ३१४	{ ८७ ३५
कफ	२२३	६२	करपत्र	३५९	३४	कर्णधार	९७	१२	कलभ	२७६	३५
कफिन्	२२२	६०	करपाल	२९३	८९	कर्णपूर	४३७	२२७	कलम	३०९	२४
कफोणि	२३०	८०	करपालिका	२९४	९१	कर्णवेष्टन	२३८	१०३	कलम्बी	१८१	१५७
कवन्ध	{ ९३ ३००	{ ४ ११८	करभ	{ २३१ ३२७	{ ८१ ७५	कर्णिका	{ २३८ ३९९	१५	कलरव	१९२	१४
कम्	४४२	२५०	करभूषण	२४०	१०८	कर्णिकार	१४८	६०	कल्ल	२१४	३८
कमठ	१००	२१	करमर्दक	१५१	६७	कर्णारय	२८३	५२	कलविद्ध	१९३	१८
कमठी	१०२	२४	करम्भ	३१९	४८	कर्णजप	३६५	४७	कलशि	१६०	९३
कमण्डलु	२६४	४६	करसह	२३१	८३	कर्तरी	३४९	३३	कलस	३१२	३१
कमन	३५९	२४	करवालि	२९४	९१	कर्दम	९६	९	कलहंस	१९५	२३
कमल	{ ९३ १०७ ४३१	{ ३ ४० १९४	करवीर	१५४	७७	कर्पट	२४२	११५	कलह	२९८	१०४
कमला	१२	२७	करशाखा	२३१	८२	कर्पर	२२५	६८	कला	{ ३५ ४७ ४३१	{ १५ ११ १९८
कमलासन	८	१७	करसीकर	२७७	३७	कर्पर	४६१	३५	कलाद	३४१	८
कमलोत्तर	३३७	१०६	करहाट	१०८	४३	कर्पर	२४८	१३०	कलानिधि	३४	१४
कमित्त	३५९	२३	करहाटक	१४६	५२	कर्पूर	२४८	१३०	कलाप	४१८	१२९
कम्प	८६	३८	कराल	४३३	२०५	कर्तुर	{ २५ ६२ ३३३	१७	कलाय	३०६	१६
कम्पन	३७४	७४	करिगर्जित	२९९	१०७	कर्म	३८६	१	कलि	{ २९८ ४३१	{ १०५ १९४
कम्प	३७४	७४	करिणी	२७६	३६	कर्मकर	{ ३४३ ३५७	१५	कलिका	१३३	१६
कम्पन	३७४	७४	करिन्	२७६	३४	कर्मकार	३५७	१९	कलिङ्ग	{ १५१ १९३	{ ६७ १६
कम्पन	३७४	७४	करिपिप्पली	१६१	९७	कर्मक्षम	३५७	१८	कलिद्रुम	१४७	५८
कम्पन	३७४	७४	करिशावक	२७६	३५	कर्मेश	३५७	१८	कलिमारक	१४५	४८
कम्पन	३७४	७४	करीर	{ १५४ ४२७	{ ७७ १७३	कर्मिन्	२६२	४१	कलिल	३७७	८५
कम्पन	३७४	७४	करीप	३२०	५१	कर्मवृत्त	३८७	३	कल्ल	{ ५१ ९८	{ २३ १४
कम्पन	३७४	७४	करुण	७७	१७	कर्मशील	३५७	१८	कलेवर	२२६	७०
कम्पन	३७४	७४	करुणा	७८	१८	कर्मशूर	३५७	१८	कल्क	३९९	१४
कम्पन	३७४	७४	करेट	१९३	१९	कर्मसचिव	२६७	४	कल्प	{ ५१ ५१ २६२	{ २१ २२ ४०
कम्पन	३७४	७४	करेणु	४०६	५२	कर्मार	१८२	१६०	कल्पना	२७९	४२
कम्पन	३७४	७४	करोटि	२२६	६९	कर्मेन्द्रिय	५८	८			
कम्पन	३७४	७४	कर्क	२८०	४६	कर्प	३३०	८६			
कम्पन	३७४	७४	कर्कटक	१००	२१	कर्पक	३०३	६			
कम्पन	३७४	७४	कर्कटी	१८०	१५५	कर्पफल	१४७	५८			
कम्पन	३७४	७४	कर्कधू	{ १४० ४६१	{ ३६ ३८						
कम्पन	३७४	७४	कर्करी	३१२	३१						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कल्पवृक्ष	२१	५०	काकनासिका	१६९	११८	कान्तार	{ ११५ १७	कारा	३०२	११९	
कल्पान्त	५१	२२	काकपक्ष	२३६	९६	{ ४२६ १७२	कारिका	३९९	१५		
कल्मष	५१	२३	काकपीलुक	१४१	३९	कान्तारक	१८३	१६३	कारीष	३९७	४३
कल्माष	६२	१७	काकमाची	१७९	१५१	कान्तार्थिनी	२०७	१०	कारु	३४०	५
कल्य	{ ४४ २		काकमुद्गा	१६७	११३	कान्ति	{ ३६ १७	कारुणिक	३५६	१५	
	{ २२१ ५७		काकली	७२	२	{ ३८८ ८	कारुण्य	७८	१८		
	{ ४२४ १५९		काकाजी	१६९	११८	कान्दविक	३११	२८	कारोत्तर	३५१	४२
कल्या	६९	१८	काकिणी	४५२	९	कान्दिशीक	३६३	४२	कार्तखर	३३३	९५
कल्याण	५२	२५	काकु	६७	१२	कापथ	११५	१६	कार्तान्तिक	२७०	१४
कल्लोल	९५	६	काकुद	२३४	९१	कापोत	{ २०२ ४३	कार्तिक	४९	१७	
कवच	२८६	६४	काकेन्दु	१४१	३९	{ ३३८ १०९	कार्तिकिक	४९	१८		
कवरी	{ १७५ १३९		काकोदुम्बरिका	१४९	६१	कापोताजन	३३५	१००	कार्तिकेय	११	३९
	{ २३६ ९७		काकोदर	८९	७	{ १२ ५२	कार्त्तुर्य	४२७	१७८		
	{ ३१६ ४०		काकोल	{ ९० १०		{ ८२ २८	कार्पास	२४१	१११		
कवल	३२१	५४	काकोल	{ ११४ २१		{ ३२२ ५७	कार्पासी	१६८	११६		
कवि	{ ३९ २५		काक्षी	१७२	१३१	{ ४२० १३८	कार्म	३५७	१८		
	{ २५० ५		काक्षी	१७२	१३१	कामगामिन्	२८९	७६	कार्मण	३८७	४
कविका	२८२	४९	काच	{ ३३४ ९९		कामन	३५९	२४	कार्मुक	२९१	८३
कविय	४६१	३५	काच	{ ३४७ ३०		कामपाल	११	२३	कार्षापण	३३१	८८
कवोष्ण	४३	३५	काचस्थाली	१४६	५४	कामम्	४४७	१३	कार्षिक	३३१	८८
कव्य	२५७	२४	काचित	३७९	८९	कामयितृ	३५९	२४	कार्ष्य	१४३	४४
कशा	३४९	३१	काक्षन	३३३	९५	कामिनी	{ २०४ ३		कार्ष्य	१४३	४४
कशार्ह	३६४	४४	काक्षनाह्वय	१५०	६५	{ ४१६ ११२	कासुक	३५९	२३	काल	{ २४ ५९
कशिपु	४१९	१३०	काक्षनी	३१६	४१	कासुका	२०६	९	{ ४३ १		
कशेर	४५३	१३	काक्षी	२४०	१०८	कासुकी	२०७	९	{ ६० १४		
कशेरुका	२२५	६९	काजिक	३१५	३९	काम्पिल्य	१७७	१४६	{ ४३० १९४		
कश्मल	३००	१०९	काण्ड	४०४	४३	काम्बल	२८३	५४	कालक	२१८	४९
कश्य	{ २८१ ४७		काण्डपृष्ठ	२८७	६७	काम्बविक	३४१	८	कालकण्ठक	१९४	२१
	{ ३५० ४०		काण्डवत्	२८७	६९	काम्बोज	२८०	४५	कालकूट	९०	१०
	{ ३६४ ४४		काण्डीर	२८७	६९	काम्बोजी	१७५	१३८	कालखण्ड	२२४	६६
कष	३४८	३२	काण्डेष्टु	१६३	१०४	काम्यदान	३८७	३	कालधर्म	३००	११६
कषाय	{ ५८ ९		कातर	३५९	२६	काय	२२६	७१	कालपृष्ठ	२९१	८३
	{ ४२२ १५३		कालायनी	{ १६ ३६		काय (तीर्थ)	२६५	५०	कालमेशिका	१५९	९०
कष्ट	{ ९२ ४		कादम्ब	१९५	२३	कायस्था	१४८	५९	कालमेषिका	१६५	१०९
	{ ४०३ ३९		कादम्बरी	३५०	३९	कारण	५४	२८	कालमेषी	१६१	९६
कस्तूरी	२४७	१२९	कादम्बिनी	३२	८	कारणा	९२	३	कालशेय	३२१	५३
कटार	१०६	३६	कादम्बिनी	३२	८	कारणिक	३५४	७	कालसूत्र	९१	२
कहु	१९५	२२	काद्रवेय	८७	४	कारणव	१९९	३४	कालस्कन्ध	{ १४१ ३८	
काक्षा	८१	२७	कानन	१२७	१	कारम्भा	१४७	५६		{ १५१ ६८	
कांस्यताल	७३	४	कानीन	२११	२४	{ १६६ १११	१७९	१५२	काला	{ १६० ९४	
काक	१९४	२०	कान्त	३६७	५२	{ ३१४ ३७	३१६	४०		{ १६५ १०९	
काकचिन्हा	१६१	९८	कान्तलक	१७१	१२८	{ ३१६ ४०	१८०	१५४	३१४	३५	
काकतिन्दुक	१४१	३९	कान्ता	२०४	३	कारवेल	१८०	१५४	कालागुरु	२४६	१२१
									कालागुप्तार्थ	{ १७० १२५	
										{ २४५ १२१	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कालायस	३३४	९८	किण	४५४	१८	कीश	१८७	३	कुडङ्गक	४५४	१७
कालिका	३९९	१५	किणिही	१५८	८९	कीशपर्णी	१५८	८९	कुड्य	११७	४
कालिन्दी	१०५	३२	किण्व	३५१	४२	कु	{ ११० ३		कुणप	३०१	११८
कालिन्दीमेदन	१११	२४	कितव	{ १५५ ७७		कु	{ ४४० २४०		कुणि	{ १७१ १२८	
काली	१६	३६		{ ३५१ ४४		कुकर	२१७	४८		{ २१७ ४८	
कालीयक	२४५	१२६	किंनर	{ ६ ११		कुकुन्दर	२२८	७५	कुण्ठ	३५७	१७
कालेयक	१६२	१०१		{ २९ ७१		कुकूल	४३२	२३०	कुण्ड	{ २१४ ३६	
कालपक	१७४	१३५	किंनरेश	२८	६९	कुकुट	१९३	१७		{ ३१२ ३१	
काल्या	३२५	७०	किम्	{ ४४२ २५१		कुक्कभ	१९९	३५	कुण्डल	२३८	१०३
कावचिक	२८७	६६		{ ४४४ ५		कुक्कुर	{ १७३ १३२		कुण्डलिन्	८९	७
कावेरी	१०५	३५	किमु	४४४	५		{ ३४५ २१		कुण्डी	२६४	४६
काव्य	३९	२५	किमुत	{ ४४३ २		कुक्षि	२२९	७७	कुतप	२५९	३१
काश	१८३	१६२		{ ४४४ ५		कुक्षिभरि	३५८	२१	कुतुक	८२	३१
काश्मरी	१४०	३५	किंपचान	३६५	४८	कुक्कुम	१४५	१२३	कुतुप	३१३	३३
काश्मर्य	१४०	३६	किंपुरुष	२९	७१	कुच	२२९	७७	कुतू	३१३	३३
काश्मीर	१७७	१४५	किंवदन्ती	६६	७	कुचन्दन	२४७	१३२	कुतूहल	८२	३१
काश्मीरजन्मन्	१४५	१२४	किर	१८७	२	कुचर	३६२	३७	कुत्सा	६७	१३
काश्यपि	४२	३२	किरण	४२	३३	कुचाग्र	२२९	७७	कुत्सित	३६७	५४
काश्यपी	११०	२	किरात	३४४	२०	कुज	३९	२५	कुथ	{ १८४ १६६	
काष्ठ	१३१	१३	किराततित्त	१७६	१४३	कुक्षित	३७२	७१		{ २७९ ४२	
काष्ठकुहाल	९७	१३	किरीट	२३८	१०२	कुज	{ १२७ ८		कुहाल	{ ९७ २२	
काष्ठतक्ष	३४१	९	किर्मीर	६२	१७		{ ४०२ ३१			{ १३५ २२	
काष्ठा	{ ३० १		किल	४४२	२५४	कुजर	{ २७६ ३४		कुनटी	३३८	१०८
	{ ४७ ११		किलास	२१९	५३	कुजरादान	१३५	२०	कुनाशक	१५९	११
	{ ४०४ ४१		किलासिन्	२२२	६१	कुञ्जल	३१५	३९	कुन्त	२९५	९३
काष्ठाभुवाहिनी	९७	११	किलिखक	३१०	२६	कुट	{ १२८ ५		कुन्तल	२३६	९५
काष्ठौला	१६६	११३	किल्विष	{ ५१ २२			{ ३१२ ३२		कुन्द	{ १५३ ७३	
कास	२१९	५२		{ ४३६ २२३		कुटक	३०५	१३		{ १७० १२१	
कासमर्द	४५५	१९	किशोर	२८१	४६	कुटज	१५०	६६		{ ४५५ १९	
कासर	१८८	४	किष्कु	३९८	७	कुटज	{ १४७ ५७		कुन्दुर	१७०	१२१
कासार	१०३	२८	किसलय	१३२	१४	कुटजट	{ १७३ १३१		कुन्दुरकी	१७०	१२४
किंशाख	{ ३०८ २१		कीकस	२२५	६८	कुटिल	३७२	७१	कुपूय	३६७	५४
	{ ४२५ १६३		कीचक	१८३	१६१	कुटी	{ ११८ ६		कुप्य	३३२	९१
किंशुक	१३८	२९	कीनाश	४३५	२१५		{ ४६१ ३८		कुवेर	{ २८ ६८	
किंकीदिवि	१९२	१६	कीर	१९५	२१	कुटुम्बव्यापृत	३५६	११		{ ३१ ३	
किंकर	३४३	१७	कीर्ति	६७	११	कुटुम्बिनी	२०५	६	कुवेरक	१७१	१२७
किंकिणी	२४१	११०				कुट्टनी	२०९	१९	कुवेराक्षी	१४६	५५
किंचित्	४४५	८	कील	{ २४ ५७		कुट्टिम	४६०	३४	कुञ्ज	२१७	४८
किंचुलक	१०१	२२		{ ४३१ १९७		कुट्टमल	१३४	१६	कुमार	{ १७ ४०	
किंजल्क	१०८	४३	कीलक	३२६	७३	कुठर	३२६	७४		{ ७५ १२	
किटि	१८७	२	कीलाल	{ ९३ ३		कुठार	२९४	९२	कुमारक	१३६	२५
किट्ट	२२४	६५		{ ४३२ २००		कुठेरक	१५५	७९	कुमारी	{ १५३ ७३	
			कीलित	३६३	४२	कुडव	३२१	८९		{ २०५ ८	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुमुद	{ ३१ ३		कुलीर	१०० २१		कूपक	{ ९६ १०		कृपीटयोति	२२ ५३	
कुमुदप्राय	११३ ९		कुल्माष	{ ३०७ १८			९७ १२		कृमिकोशोत्थ	२४१ १११	
कुमुदबान्धव	३४ १३			४५६ २१		कूवर	२८४ ५७		कृमिज	१६४ १०६	
कुमुदिका	१४२ ४०		कुल्माषाभिषुत	३१५ ३९		कूर्च	२३५ ९२		कृशा	३६९ ६१	
कुमुदिनी	११३ ३९		कुल्य	२२५ ६८		कूर्चशीर्ष	१७६ ११२		कृशालु	२२ ५४	
कुमुद्वत्	११३ ९		कुल्या	१०५ ३४		कूर्चिका	३१७ ४४		कृशानुरेतस्	१३ ३३	
कुमुद्वती	१०७ ३८		कुवल	{ १४१ ३६		कूर्दन	८४ ३३		कृशाश्विन्	३४२ १२	
कुम्वा	२५६ १८			४६२ ४२		कूर्पर	२३० ८०		कृषि	३०३ २	
कुम्भ	{ १४० ३४		कुवलय	१०६ ३७		कूर्पासक	२४३ ११८		कृषिक	{ ३०३ ६	
	२७७ ३७		कुवाद	३६२ ३७		कूर्म	१०० २१			३०५ १३	
	४२० १३४		कुविन्द	३४० ६		कूल	९५ ७		कृषीवल	३०३ ६	
कुम्भकार	३४० ६		कुवेणी	९८ १६		कुष्माण्डक	१८० १५५		कृष्ट	३०४ ८	
कुम्भसंभव	३७ २०		कुश	{ १८४ १६६		कुक्कण	१९४ १९		कृष्टि	२५१ ६	
कुम्भिका	१०७ ३८			४३५ २१६		कुक्कलास	१९१ १२			९ १८	
कुम्भी	१४२ ४०		कुशल	{ ५२ २६		कुक्कवाकु	१९३ १७		कुष्ण	{ ४७ १४	
कुम्भीर	१०१ २१			३५३ ४		कुकाटिका	२३३ ८८			६० १४	
कुरङ्ग	१८९ ८		कुशी	४३२ २०४					३१४ ३६		
कुरङ्गक	३४५ २४		कुशीलव	३३४ ९९		कृच्छ्र	{ ९२ ४		कुष्णपाकफल	१५१ ६७	
कुरण्टक	१५४ ७५		कुशेशय	१०७ ४०			{ २६५ ५२		कुष्णफला	१६१ ९६	
कुरवक	१५३ ७५		कुष्ठ	{ १७१ १३६		कृत	४१० ७७		कुष्णभेदी	१५७ ८६	
कुरर	१९५ २३			२२० ५४		कृतपुङ्ख	२८७ ६८		कुष्णला	१६१ ९८	
कुरण्टक	१५४ ७४			४६० ३४		कृतमाल	१३६ २४		कुष्णलोहित	६१ १६	
कुरविन्द	१८२ १५९		कुसीद	३०३ ४		कृतमुख	३५३ ४		कुष्णवर्त्मन्	२२ ५४	
कुरविस्त	३३० ८६		कुसीदिक	३०३ ५		कृतलक्षण	३५५ १०		कुष्णवृन्ता	१४६ ५५	
कुल	{ २०२ ४१		कुसुम	१३४ १७		कृतसापलिक	२०५ ७		कुष्णसार	१९० १०	
	२५० १		कुसुमाञ्जन	१३६ १०३		कृतहस्त	२८७ ६८		कुष्णा	१६१ ९६	
कुलक	{ १४१ ३९		कुसुमेषु	१२ २६		कृतान्त	{ २४ ५८		कुष्णिका	३०७ १९	
	१८० १५५		कुसुम्भ	{ ३३७ १०६			४०८ ६४		केकर	२१८ ४९	
	३४० ५			४२० १३६		कृताभिषेका	२०४ ५		केका	१९८ ३१	
कुलदा	२०७ १०		कुसति	८२ ३०		कृतिन्	{ २५० ६		केकिन्	१९८ ३०	
कुलथिका	३३६ १०२		कुस्तुम्बुरु	३१५ ३८			{ ३५३ ४		केतकी	१८६ १७०	
कुलपालिका	२०५ ७		कुहना	२६६ ५३		कृत्	३८३ १०३		केतन	{ २९७ ९९	
कुलश्रेष्ठिन्	३४० ५		कुहर	८६ १		कृत्ति	२६४ ४७			४१६ ११४	
कुलसंभव	२५१ २		कुहू	४६ ९		कृत्तिवासस्	१३ ३१		केतु	४०७ ६०	
कुलव्री	२०५ ७		कूकुद्	३५६ १४		कृत्या	४२४ १५८		केदार	४५५ २०	
कुलाय	२०० ३७			१२५ ४		कृत्रिमधूपक	२४६ १२८		केनिपातक	९७ १३	
कुलाल	३४० ६		कूट	{ २०२ १७		कृत्त	३७१ ६५		केयूर	२३९ १०७	
कुलाली	३३६ १०२			२०२ ४२		कृपण	३६५ ४८		केलि	८४ ३२	
कुलिश	२० ४७		कूटयन्त्र	३४६ २६		कृपा	७८ १८		केवल	४३२ २०३	
कुली	१६० ९४		कूटशाल्मलि	१४४ ४७		कृपाण	२९३ ८९		केश	२३६ ९५	
कुलीन	२५१ ३		कूटस्थ	३७३ ७३		कृपाणी	३३९ ३३		केशपाशी	२३६ ९७	
			कूप	१०३ २६		कृपालु	२५६ १५१		केशाम्बुनामन्	१७० १२२	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
केशव	{ ९ १८ २१६ ४५		कोदण्ड	२९१ ८३		कोमोदकी	१३ २८		कूर	{ ३६५ ४७ ३७४ ७६ ४३० १९१	
केशवेश	२३६ ९७		कोद्रव	३०७ १६		कौलटिनेय	२११ २७		केतव्य	३२९ ८१	
केशिक	२१६ ४५		कोप	८० २६		कौलटेय	{ २११ २६ २११ २७		केय	३२९ ८१	
केशिन्	२१६ ४५		कोपना	२०४ ४		कौलटेर	२११ २६		कोड	{ १८७ २ २२९ ७७	
केशिनी	१७१ १२६		कोपिन्	३६१ ३२		कौलीन	४१७ ११६		क्रोध	८० २६	
	{ १०८ ४३ १३६ २५ १५० ६४ १५० ६५		कोमल	३७५ ७८		कौलेयक	३४५ २१		क्रोधन	३६१ ३२	
केसर			कोयष्टिक	१९९ ३५		कौशिक	{ १४० ३४ ३९८ १०		कोशयुग	११५ १८	
			कोरक	१३३ १६		कौशेय	२४१ १११		कोष्ट	१८८ ५	
केसरिन्	१८६ १		कोरजी	१७१ १२५		कौरुभ	१३ २८		कोष्टविज्ञा	१६० ९३	
कैटभजित्	९ २२		कोरदूप	३०७ १६		ककच	३४९ ३४		कोष्टी	१६५ ११०	
कैटर्थ	१४२ ४०		कोल	{ ९७ ११ १४१ ३६ १८७ २		ककर	{ १५४ ७७ १९४ १९		क्रौञ्च	१९५ २२	
कैतव	{ ८२ ३० ३५२ ४४		कोलक	{ २४७ १२९ ३१४ ३६		ककु	२५४ १३		क्रौञ्चदारण	१७ ४०	
कैदारक	३०५ ११		कोलदल	१७२ १३०		ककुध्वंसिन्	१३ ३४		क्रम	३८९ १०	
कैदारिक	३०५ ११		कोलम्बक	७४ ७		ककुमुञ्	५ ९		क्रमथ	३८९ १०	
कैदार्य	३०५ ११		कोलयात्री	१६१ ९७		कथन	३०० ११५		क्रिञ्च	३८४ १०५	
कैरय	१०६ ३७		कोला	१६१ ९७		कन्दन	{ २९९ १०७ ३१७ १२३		क्रियाक्ष	२२१ ६०	
कैलास	२९ ७०		कोलाहल	७१ २५		कन्दित	८५ ३५		क्रिशित	३८२ ९८	
कैवर्त	९८ १५		कोली	१४० ३६		क्रम	२६२ ४०		क्रिष्ट	{ ६९ १९ ३८२ ९८	
कैवर्तमुखक	१७३ १३२		कोविद	२५१ ५		क्रम	२६२ ४०		क्रीतक	१६५ १०९	
कैवल्य	५७ ६		कोविदार	१३५ २२		क्रमुक	{ १४२ ४१ १४२ ४१ १८५ १६९		क्रीतकिका	१६० ९४	
कैशिक	२३६ ९६		कोशाफल	२४७ १३०		क्रमुक			क्रीव(व)	{ २१५ ३९ ४३४ २१३	
कैश्य	२३६ ९६		कोशातकी	३९८ ८		क्रमेलक	३२७ ७५		क्रेष	३९४ २९	
कोक	{ १८९ ७ १९५ २२		कोप	{ २०० ३७ ३३२ ९१ ४३६ २२१		क्रमयविक्रयिक	३२८ ७८		क्रोम	२१७ ६५	
कोकनद	१०८ ४२		कोष्ठ	४०३ ४०		क्रमयिक	३२८ ७९		क्रम	{ ७१ २४ ३८८ ८	
कोकनदच्छवि	६१ १५		कोष्ण	४३ ३५		क्रमय	३२९ ८१		क्रमन	७१ २४	
कोकिल	१९४ १९		कोकुटिक	३९९ १७		क्रम्य	२२३ ६३		क्रमित	३८१ ९५	
कोकिलाक्ष	१६३ १०४		कौक्षेयक	२९३ ८९		क्रम्याद्	२५ ५९		क्राण	७१ २४	
कोटर	१३२ १३		कौक्षेयक	२९३ ८९		क्रम्याद्	२५ ५९		क्षण	{ ४७ ११ ८६ ३८ ४०५ ४७	
कोटरी	२०८ १७		कौटतक्ष	३४१ ९		क्रम्याद्	२५ ५९		क्षणदा	४४ ४	
	{ २९१ ८४ २९५ ९३ ४०३ ३८		कौटिक	३४३ १४		क्रम्याद्	२५ ५९		क्षणन	३०० ११४	
कोटि			कौणप	२५ ५९		क्रम्याद्	२५ ५९		क्षणप्रभा	३२ ९	
कोटिवर्षा	१७३ १३३		कौतुक	८२ ३१		क्रम्याद्	२५ ५९		क्षतज	२२३ ६४	
कोटिश	३०५ १२		कौतूहल	८२ ३१		क्रम्याद्	२५ ५९		क्षतव्रत	२६६ ५४	
कोट्टार	४५४ १८		कौव्रीण	३०४ ८		क्रम्याद्	२५ ५९		क्षत्	{ २८५ ५३ ३३९ २ ४०७ २	
कोठ	२२० ५४		कौन्तिक	२८८ ७०		क्रम्याद्	२५ ५९				
कोण	{ ७३ ६ २९५ ९३		कौन्ती	१६९ १२०		क्रम्याद्	२५ ५९				
			कौपीन	४१७ १२२		क्रम्याद्	२५ ५९				
			कौमुदी	३५ १६		क्रम्याद्	२५ ५९				

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षत्रिय	२६७	१	क्षुद्र	{ ३६५ ४८ ४२७ १७७		क्ष्वेडा	{ २९९ १०७ ४०४ ४३		खल	३६५	४७
क्षत्रिया	२०८	१४	क्षुद्रघण्टिका	२४१	११०	क्ष्वेडित	४६०	३४	खलपू	३५७	१७
क्षत्रियी	२०८	१५	क्षुद्रशङ्ख	१०१	२३	ख.			खलिनी	३९६	४२
क्षत्रियाणी	२०८	१४	क्षुद्रा	{ १६० ९४ ४२७ १७७		ख	{ २९ ९ ४०० १८		खलीन	२८२	४९
क्षपा	४४	४	क्षुद्राण्डमत्स्य-			खग	{ १९८ ३२ २९२ ८६		खलु	४४२	२५५
क्षपाकर	३४	१५	संघात	१००	१९	खग	{ १९८ ३२ २९२ ८६		खलया	३९६	४२
क्षम	४२१	१४२	क्षुध्	३२१	५४	खगेध्वर	१३	२९	खात	१०३	२७
क्षमा	४२१	१४२	क्षुधाभिजनन	३०७	१९	खजाका	३१३	३४	खादित	३८५	११०
क्षमितृ	३६१	३९	क्षुधित	३५८	२०	खज्ज	२१८	४९	खारी	३३१	८८
क्षमिन्	३६१	३९	क्षुप	१३०	८	खज्जन	१९२	१५	खारीक	३०४	१०
क्षन्तृ	३६१	३९	क्षुमा	३०८	२०	खज्जरीट	१९२	१५	खारीवाप	३०४	१०
क्षय	{ ५१ २२ २१९ ५१ ३८८ ७ ४२२ १४५		क्षुर	{ १६३ १०४ ४५५ २०		खट	४५४	१७	खिल	११२	५
क्षव	{ २१९ ५२ ३०७ १९		क्षुरक	१४२	४०	खट्वा	२४९	१३८	खुरणस्	२१७	४७
क्षवथु	२१९	५२	क्षुरप्र	४५५	२०	खट्वा	२४९	१३८	खुरणस	२१७	४७
क्षान्त	३८१	९७	क्षुरिन्	३४१	१०	खट्वा	२४९	१३८	खेट	३६७	५४
क्षान्ति	८०	२४	क्षुल्लक	{ ३४३ १६ ३६९ ६१ ३९८ १०		खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षार	३३४	९९	क्षेत्र	{ ३०४ ११ ४२८ १८०		खट्वा	२४९	१३८	खेला	८४	३३
क्षारक	१३३	१६	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	खोड	२१८	४९
क्षारमृत्तिका	१११	४	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	ख्यात	३८९	९
क्षारित	३६४	४३	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	ख्यातगर्हण	३८०	९३
क्षिति	{ ११० २ ४०९ ७०		क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	ख्याति	३८९	९
क्षिपणी	९७	१३	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	ग.		
क्षिपा	३९०	११	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गगन	२९	१
क्षिप्त	३७८	८७	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गङ्गा	१०४	३१
क्षिप्तु	३६०	३०	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गङ्गाधर	१३	३४
क्षिप्र	२७	६४	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गज	२७६	३४
क्षिया	३८८	७	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गजता	२७६	३६
क्षीर	{ ९३ ४ ३२० ५१ ४२८ १८२		क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गजवन्धनी	२७९	४३
क्षीरविकृति	३१७	४४	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गजभक्ष्या	१७०	१२३
क्षीरविदारी	१६५	११०	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गजानन	१६	३८
क्षीरशृङ्गा	१६५	११०	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गङ्गा	११९	८
क्षीरावी	२६२	१००	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गडक	९९	१७
क्षीरिका	१४४	४५	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गडु	४५४	१८
क्षीरोद	९३	२	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गडुल	२१७	४८
क्षीव	३५९	२३	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गण	{ २०१ ४० २९० ८१ ४०५ ४६	
क्षुत्	३२१	५२	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गणक	२७०	१४
क्षुत्	२१९	५२	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गणदेवता	६	१०
क्षुत्	२१९	५२	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९ ४०८ ३३		खट्वा	२४९	१३८	गणनीय	३७०	६४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गणरात्र	४५	६	गन्धसार	२४७	१३१	गलकम्बल	३२३	६३	गिरिका	१९१	१२
गणरूप	१५६	८०	गन्धास्मन्	३३६	१०२	गलन्तिका	३१२	३२	गिरिज	३३५	१००
गणहासक	१७२	१२८	गन्धिनी	१०७	१२३	गलित	३८३	१०४	गिरिमल्लिका	३३६	१०४
गणाधिप	१६	३८	गन्धोत्तमा	३५०	३९	गलोद्देश	२८१	४८	गिरिमल्लिका	१५०	६५
गणिका	{ १५२	७१	गन्धोली	१९७	२७	गल्या	३९७	४२	गिरिश	१३	३१
	{ २०९	१९	गभस्ति	४२	३३	गवय	१९०	११	गिरीश	१३	३१
गणिकारिका	१५०	६६	गभीर	९८	१५	गवल	३३५	१००	गिलित	३८५	११०
गणित	३७१	६४	गम	२९६	९५	गवाक्ष	११९	९	गीत	७१	२६
गणेश	३७०	६४	गमन	२९६	९५	गवाक्षी	१८१	१५६	गीर्	६२	१
गण्ड	{ २३४	९०	गम्भारी	१४०	३५	गवीधर	३२२	५८	गीर्ण	३८५	११०
	{ २७७	३७	गम्भीर	९८	१५	गवेधु	३९०	२५	गीर्णि	३९०	११
गण्डक	१८८	४	गम्य	३८०	९२	गवेधुका	३१०	२५	गीर्पति	३९	२४
गण्डकारी	१७६	१४१	गरल	९०	९	गवेपणा	२६०	३२	गीर्वाण	५	९
गण्डशैल	१२६	६	गरिष्ठ	३८६	११२	गवेपित	३८४	१०५	गुग्गुल	१४०	३४
गण्डाली	१८२	१५९	गरी	१५१	६९	गव्य	३२०	५०	गुच्छ	३०८	२१
गण्डीर	१८१	१५७	गरुड	१३	२९	गव्या	३२३	६०	गुञ्जा	१६१	१८
गण्डपद	१०१	२२	गरुडध्वज	९	१९	गव्यूति	११५	१८	गुड	४०४	४२
गण्डपदी	१०२	२४	गरुडाग्रज	४२	३२	गहन	{ १२७	६	गुडपुष्प	१३७	२७
गण्डूषा	४५२	१०	गरुत्	२००	३६		{ ३७७	८५	गुडफल	१३७	२८
गतनासिक	२१७	४६	गरुत्मत	{ १३	२९	गहर	{ १२६	६	गुडा	१६४	१०५
गद	२१८	५१		{ १९८	३४		{ ४२८	१८३	गुडची	१५६	८२
गद्य	४५९	३१	गर्गरी	३२७	७४	गाङ्गेय	{ ३३३	९४		{ ५४	२९
गङ्गी	२८३	५२	गर्जित	{ ३२	८	गाङ्गेरुकी	{ ४२४	१५५	गुण	{ २९२	१९
गन्ध	५७	७		{ २७६	३६	गाढ	२७	६८		{ ३११	२८
गन्धक	३३६	१०२	गर्त	८७	२	गाणिक्य	२१०	२२		{ ३४६	२७
गन्धकुटी	१७०	१२३	गर्दभ	३२७	७७	गाण्डिव	२९०	८४	गुणवृक्षक	{ ४०५	४७
गन्धन	४१६	११५	गर्दभाण्ड	१४३	४३	गाण्डीव	२९०	८४	गुणित	९७	१२
गन्धनाकुली	१६७	११४	गर्धन	३५८	२२	गात्र	{ २२६	७०	गुणित	३७८	८८
गन्धफली	{ १४७	५६	गर्भ	{ २१४	३९	गात्रा	{ २७८	४०	गुण्डित	३७९	८९
	{ १५०	६४	गर्भक	{ ४२०	१३५	गात्रानुलेपनी	२४८	१३३	गुत्त	२३९	१०५
गन्धमादन	१२४	३	गर्भगार	२४८	१३५	गान	७१	२६	गुत्सक	१३३	१६
गन्धमूली	१८०	१५४	गर्भाशय	११९	८	गान्धार	७१	१	गुत्सार्ध	२३९	१०५
गन्धरस	३३६	१०४	गर्भिणी	२१०	२२	गायत्री	{ १४५	४९	गुद	२२७	७३
	{ ६	११	गर्भोपधातिनी	३२५	६९		{ २५६	२२	गुन्द्र	१८३	१६२
गन्धर्व	{ २२	५२	गर्भुत्	१८४	१६५	गारुमत	{ २५६	२२	गुन्द्रा	{ ३४७	५५
	{ १९०	११	गर्व	७९	२२	गारुमिण	{ २५६	२२		{ १८२	१६०
	{ २८०	४४	गर्वित	४१५	१०३	गार्हपत्य	{ २५६	२२	गुप्त	{ ३७८	८९
	{ ४१९	१३३	गर्हण	३८०	१३	गालव	{ २५९	२९	गुप्ति	{ ३८४	१०६
गन्धर्वहस्तक	१४५	५०	गर्हण	३८०	१३	गिरि	{ ३९०	१	गुरण	{ ४०९	७४
गन्धवह	२५	६२	गर्हण	३८०	१३	गिरि	{ ३९०	१		{ ३९०	११
गन्धवहा	२३३	८९	गर्हण	३८०	१३	गिरि	{ ३९०	१		{ ३९	२४
गन्धवाह	२५	६२	गर्हण	३८०	१३	गिरिकर्णी	{ ३९०	१	गुर्विणी	{ ४२५	१६२
			गर्हण	३८०	१३		{ ३९०	१		{ २१०	२३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गुल्फ	२२७	७२	गो	{ ३२२ ६० ३२४ ६६ ४०१ २५	गोमत् ३२२ ५८ गोमय २२० ५८ गोमायु १८८ ५ गोमिन् ३२२ ५८	ग्रस्त	{ ६९ २० ३८५ १११				
गुल्म	{ १३० ९ २२४ ६६ २९० ८१ ४२१ १४२	गोक्रण्टक १६१ ९९	गोमिन्	३२२ ५८	ग्रह	{ ४६ ९ ३८८ ८ ४३९ २३६					
गुल्मिनी	१३० ९	गोकर्ण { १९० १० २३१ ८३	गोमिन्	३२२ ५८	ग्रहणीरुज्	२२० ५५					
गुवाक	१८५ १६९	गोकर्णी १५७ ८४	गोमिन्	३२२ ५८	ग्रहपति	४० ३०					
गुह	१७ ३९	गोक्रुल ३२२ ५८	गोमिन्	३२२ ५८	ग्रहीतृ	३६० २७					
गुहा	{ १२६ ६ १६० ९३ ४२३ १५४	गोक्षुरक १६१ ९९	गोमिन्	३२२ ५८	ग्राम	{ १२३ १९ ४२१ १४१					
गुह्य	४२३ १५४	गोचर ५७ ८	गोलोमी	{ १६२ १०२ १८२ १५९ ३३९ १११	ग्रामणी	४०५ ४९					
गुह्यक	६ ११	गोजिह्वा १६९ ११९	गोवन्दनी	१४७ ५५	ग्रामतक्ष	३४१ ९					
गुह्यकेश्वर	२८ ६८	गोडुम्बा १८१ १५६	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रामता	३९७ ४२					
गुह्यवाद	४२६ १६७	गोण्ड ४५४ १८	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रामाधीन	३४१ ९					
गूढ	३७८ ८९	गोत्र { १२३ १ २५० १ ४२८ १८०	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रामान्त	१२३ २०					
गूढपाद्	८९ ७	गोत्रभिद् १७ ४३	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रामीणा	१६० ९४					
गूढपुरुष	२७० १३	गोत्रा { ११० ३ ३२३ ६०	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्राम्य	६९ १९					
गूथ	२२५ ६८	गोदारण ३०५ १४	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्राम्यधर्म	{ २६६ ५७ १२३ १ १२४ ४ ४१५ १०६					
गून	३८१ ९६	गोदुह् ३२२ ५७	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रास	३२१ ५४					
गुञ्जन	१७८ १४८	गोधन ३२२ ५८	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्राह	{ १०१ २१ ३८८ ८					
गुध्रु	३५८ २२	गोधा २९१ ८४	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्राहिन्	१३५ २१					
गुध्र	१९५ २१	गोधापदी १६९ ११९	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीवा	२३३ ८८					
गुध्रसी	४५२ १०	गोधि २३४ ९२	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गुष्टि	१७८ १५१	गोधिका १०१ २२	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गृह	{ ११७ ४ ११७ ५	गोधिकात्मज १८९ ६	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गृहगोधिका	१९१ १२	गोधूम ३०७ १८	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गृहपति	२७० १५	गोमर्द १७३ १३२	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गृहयाज्ञ	३६० २७	गोनस ८८ ४	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गृहस्थूण	४५९ २०	गोप { २६८ ७ ३२२ ५७ ४१९ १३०	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गृहा	४४० २३८	गोपति ३२३ ६२	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गृहागत	२६० ३४	गोपरस ३२६ १०४	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गृहाराम	१२७ १	गोपानसी १२१ १५	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गृहावग्रहणी	१२० १३	गोपायित ३८४ ५७	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गृहिन्	२५१ ३	गोपी १६६ ११२	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गृह्यक	{ २०३ ४३ ३५७ १६	गोपुर { १२२ १६ १७३ १३२ ४२८ १८३	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
ग्रेन्दुक	२४९ १३८	गोप्यक ३४३ १७	गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
ग्रेह	११७ ४		गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गैरिक	{ १२७ ४ ३९९ १२		गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					
गैरेय	३३६ १०४		गोविन्द	{ ९ १९ ४१२ ९१ ३२० ५०	ग्रीष्म	५० १८					

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
घन	३२	७	चकोरक	१९९	३५	चतुरानन	८	१६	चराचर	३७३	७४
	७३	४		१९५	२२	चतुर्भद्र	२६६	५८	चरिष्णु	३७३	७४
	७५	९	चक्र	२८४	५६	चतुर्भुज	९	२०	चरु	२५७	२२
	२९४	९१		२८९	७८	चतुर्वर्ग	२६६	५७	चर्चरी	४५२	१०
	३७१	६६		४२८	१८२	चतुष्पथ	१५५	१७	चर्चा	५६	२
	४१६	१११	चक्रकारक	१७२	१२९	चतुर्हायणी	३२५	६८		२४४	१२२
घनरस	९३	५	चक्रपाणि	९	२०	चत्वर	१२०	१३	चर्मन्	२६४	४६
घनसार	२४७	१३१	चक्रमर्दक	१७७	१४७		२५६	१८		२९४	९०
घनाघन	४१६	११०	चक्रयान	२८३	५१	चन	४४४	३	चर्मकषा	१७६	१४६
धर्म	८४	३३	चक्रला	१८२	१६०	चन्दन	२४७	१३१	चर्मकार	३४१	७
धस्सर	३५८	२०	चक्रवर्तिन्	२६७	२	चन्द्र	३४	१३	चर्मप्रमेदिका	३४९	३४
धस्र	४४	२	चक्रवर्तिनी	१७९	१५३		१७७	१४६	चर्मप्रसेविका	३४८	३३
घाटा	२३३	८८	चक्रवाक	१९५	२२		४२८	१८२	चर्मिन्	१४४	४६
घाण्टिक	२९६	९७		३१	६	चन्द्रक	१९८	३१		३८८	७१
घात	३००	११५	चक्रवाल	१२४	२	चन्द्रभागा	१०५	३४	चर्या	२६०	३५
घातुक	३६०	२८	चक्राङ्ग	१९६	२३	चन्द्रमस्	३४	१३	चर्वित	३८५	११०
	३६५	४७	चक्राङ्गी	१५७	८६	चन्द्रवाला	१७०	१३५	चर्वणी	२०७	१०
घास	१८५	१६७	चक्रिन्	८९	७	चन्द्रशेखर	१३	३०	चल	३७४	७४
घुटिका	२२७	७२	चक्रीवत्	३२७	७७	(चन्द्रसंज्ञ-)	२४७	१३०	चलदल	१३५	२०
घुण	४५४	१८	चक्षुःश्रवस्	८९	७	चन्द्रहास	२९३	८९	चलन	३७४	७४
घूर्णित	३६१	३२	चक्षुष्	२३५	९३	चन्द्रिका	३५	१६	चलाचल	३७४	७४
	७८	१८	चक्षुष्या	३३६	१०२	चपल	२७	६५	चलित	२९६	९६
घृणा	३९५	३२	चक्षुः	३७४	७६		३३५	९९		३७८	८७
	४०५	५१	चक्षुः	३२	९	चपला	३२	९	चविक	१६१	९८
घृणि	४२	३३	चक्षुः	१४५	५१	चपेट	१६१	९६	चव्य	१६१	९८
घृत	३२१	५२	चक्षुः	२००	३६	चमर	२३२	८४	चपक	३५१	५३
	४१०	७६	चक्षुः	१९३	१८	चमरिक	१३५	२२	चपाल	२५६	१८
घृष्टि	१८७	२	चक्षुः	१९३	१८	चमस	४६१	३५	चाक्रिक	२९६	९७
घोटक	२८०	४३	चक्षुः	३३८	११०	चमसी	४५२	१०	चाङ्गेरी	१७५	१४०
घोणा	२३३	८९	चक्षुः	३०७	१८	चमू	२८९	७८	चाटकैर	१९३	१८
घोणिन्	१८७	२	चक्षुः	३६१	३२		२९०	८१	चाण्डाल	३४४	२०
घोण्या	१४१	३७	चक्षुः	१७२	१२८	चमूरु	१८९	९	चाण्डालिका	३४८	३१
	१८५	१६९	चक्षुः	१५४	७६	चम्पक	१४९	६३	चातक	१९३	१७
घोर	७८	२०	चक्षुः	२४३	११९	चय	११७	३	चातुर्वर्ण्य	२५०	२
घोष	१२३	२०	चक्षुः	३४०	४		२०१	४०	चाप	२९१	८३
घोषके	१६८	११७	चक्षुः	३४४	१९	चर	२७०	१३	चामर	२७५	३१
घोषणा	६७	१३	चक्षुः	३४८	३१	चरक	३७३	७४	चामीकर	३३३	१५
घ्राण	२३३	८९	चक्षुः	१६	३७	चरण	४६०	३३	चाम्पेय	१४९	६३
घ्राणतर्पण	३७९	९०	चक्षुः	११८	६	चरणायुध	२२६	७१		१५०	६५
घ्रात	३७९	९०	चक्षुः	३४४	१९	चरम	१९३	१७		२७०	१३
च.	४४०	२४१	चक्षुः	१३६	२३	चरमक्ष	३७६	८१	चार	३९१	४१
च	४४४	५	चक्षुः	१३६	२३		१२४	२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चारदी	१७७	१४६	चिरकिय	३५७	९७	चैत्र	४८	१५	छिद्रित	३८२	९९
चारण	३४२	१२	चिरण्डी	२०६	१	चैत्ररथ	२८	७०	छिन्न	३८३	१०३
चारु	३६७	५२	चिरंतन	३७४	७७	चैत्रिक	४८	१५	छिन्नरहा	१५६	८२
चार्विक्य	२४३	१२२	चिरप्रसूता	३२५	७१	चोच	१७४	१३४	छुरिका	२९५	९२
चार्मण	३९७	४३	चिररात्राय	४४३	१	चोच	४५९	३०	छेक	३०३	४३
चालनी	३१०	२६	चिरस्य	४४३	१	चोरपुष्पी	१७१	१२६	छेदन	३८८	७
चाषः	१९२	१६	चिराय	४४३	१	चोल	२४३	११८	ज.		
चिकित्सक	२२१	५७	चिरिबिल्व	१४४	४७	चौर	३४५	२४	जगत्	११२	६
चिकित्सा	२१८	५०	चिलिचिम	९९	१८	चौरिका	३४६	२४		४१०	८०
चिकुर	{ २३६ ३६४	{ ९५ ४६	चिल	{ १९४ २२१	{ २१ ६०	चौर्य	३४६	२५	जगती	{ ११२ ४०९	{ ६ ७१
चिकण	३१८	४६	चिह्न	३५	१७	च्युत	३८३	१०४	जगत्प्राण	२५	६२
चिकस	४६१	३५	चीन	१८९	९	छगलक	३२७	७६	जगर	२८६	६४
चिन्वा	१४३	४३	चीर	४५९	३१	छगलात्री	१७४	१३७	जगल	३५१	४१
चित्	{ ५५ ४४४	{ १ ३	चीरी	१९७	२८	छत्र	२७५	३२	जग्ध	३८५	१११
चिता	३०१	११७	चीरका	१९७	२८	छत्रा	{ १६३ १८५ ३१५	{ १०५ १६७ ३७	जग्धि	३२२	५५
चिति	३०१	११७	चीवर	४५९	३१	छत्रा	{ १६३ १८५ ३१५	{ १०५ १६७ ३७	जघन	२२८	७४
चित्त	५५	३१	चुक	{ १७६ ३१४ ४५५	{ १४१ ३५ २०	छत्राकी	१६७	११५	जघनेफला	१४९	६१
चित्तविभ्रम	८०	२६	चुक्रिका	१७५	१४०	छद	{ १३२ २००	{ १४ ३६	जघन्य	{ ३७६ ४२४	{ ८१ १५९
चित्तसमुन्नति	७९	२२	चुल	२२१	६०	छदन	{ १३२ १३२	{ १४ १४	जघन्यज	{ २१६ ३३९	{ ४३ १
चित्ताभोग	५६	२	चुली	३११	२९	छदिस	१२१	१४	जङ्गम	३७३	७४
चित्या	३०१	११७	चूचुक	२२९	७७	छद्यन्	८२	३०	जङ्गमेतर	३७३	७३
चित्र	{ ६२ ७८ १५८ ४२७	{ १७ १९ ८७ १७८	चूडा	{ १९८ २३६	{ ३१ ९७	छन्द	{ ३९२ ४१२	{ २० ८८	जङ्गा	२२७	७२
चित्रक	{ १४५ १४५ १५६	{ ५१ १२० ८०	चूडामणि	२३८	१०२	छन्दस्	{ २५६ ४३८	{ २२ २३२	जङ्गाकारिक	२८८	७३
चित्रकर	३४१	७	चूडाला	१८२	१६०	छन	{ २३७ ३८१	{ २२ ९७	जङ्गल	२८८	७३
चित्रकृत	१३७	२७	चूत	१३९	३३३	छल	२९९	१०८	जटा	{ १३१ २३७ ४०३	{ ११ ९७ ४८
चित्रतण्डुल	१६४	१०६	चूर्ण	{ २४८ २९७	{ १३४ ९९	छल	२९९	१०८	जटामोसी	१७४	१३४
चित्रपर्णी	१६०	९२	चूर्णकुन्तल	२३६	९६	छवि	{ ३६ ४३	{ १७ ३४	जटिन्	१३९	३२
चित्रभानु	{ २२ ४० ४१५	{ ५६ ३० १०५	चूर्णि	४५२	९	छाग	३२७	७६	जटिला	१७४	१३४
चित्रशिखण्डिज	३९	२४	चूलिका	२७७	३८	छागी	३२७	७६	जठर	{ २२९ ४३०	{ ७५ १८१
चित्रशिखण्डिन्	४०	२७	चेटक	३४३	१७	छात	{ २१६ ३८३	{ ४४ १०३	जड	{ ३६ ३६२	{ १ ३१
चित्रा	{ १५८ १८१	{ ८७ १५६	चेत	४४६	१२	छात्र	{ २५३ ३८१	{ ११ ९८	जडा	१५८	८
चिन्ता	८१	२९	चेतकी	१४८	५९	छात्र	२५३	११	जडुल	२१८	४
चिपिटक	३१९	४७	चेतन	५५	३०	छादित	३८१	९८	जतु	२४५	१२
चिवुक	२३४	९०	चेतना	५५	१	छान्दस	२५२	६	जतुक	३१६	४
			चेतस्	५५	३१	छाया	४२४	१५७	जतुका	१९६	२
			चेल	{ २४२ ४३२	{ ११५ २०२	छित	३८३	१०३	जतुकृत्	१७९	१५
			चैत्य	११९	७	छिद्र	८६	२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जतूका	१७९	१५३	जयन्ती	१५०	६५	जातरूप	३३३	९५	जीर्ण	{ ३८९ ९	
जनु	२२९	७८	जया	१५०	६५	जातवेदस्	२२	५३		{ २१६ ४२	
जनक	२१२	२८	जय्य	२२८	७४	जातापत्या	२०८	१६	जीर्णवस्त्र	२४२	११५
जनंगम	३४४	१९	जरु	३७४	७६		{ ५५ ३१		जीव	{ ३९ २४	
जनता	३९७	४२	जरुण	३१४	३६	जाति	{ १५३ ७२			{ ३०२ ११९	
जनन	{ ५४ ३०		जरत्	२१६	४२		{ ४०८ ६८		जीवक	{ १४३ ४४	
	{ २५० १		जरद्व	३२३	६१	जातीकोश	२४७	१३२		{ १७६ १४२	
जननी	२१२	२९	जरा	२१५	४१	जातीफल	२४७	१३२	जीवजीव	१९९	३५
जनपद	११३	८	जरायु	२१४	३८	जातु	४४४	४	जीवन	{ ९३ ३	
जनयित्री	२१२	२९	जरायुज	३६६	५०	जातोक्ष	३२३	६१		{ ३०२ १	
जनश्रुति	६६	७	जल	९३	३	जातु	२२७	७२	जीवनी	१७६	१४२
जनादन	९	१९	जलजन्तु	१००	२०	जाबाल	३४२	११	जीवनीया	१७६	१४२
जनाश्रय	११९	९	जलधर	३२	७	जामातृ	२१३	३२	जीवनौषध	३०२	१२०
जनि	५४	३०	जलनिधि	९२	२	जामि	४२१	१४२	जीवन्तिका	{ १५६ ८२	
जनी	{ १७९ १५२		जलनिर्गम	९५	७	जाम्बव	१३४	१९		{ १५६ ८३	
	{ २०६ ९		जलनीली	१०७	३८	जाम्बूनद	३३३	९५	जीवन्ती	१७६	१४१
जनुस्	५४	३०	जलप्राय	११३	१०	जायक	२४५	१२५	जीवा	१७६	१४२
जन्तु	५५	३०	जलमुच	३२	७	जाया	२०४	६	जीवातु	३०२	१२०
जन्तुफल	१३५	२२	जलव्याल	८८	५	जायजीव	३४२	१२	जीवान्तक	३४२	१४
जन्मन्	५४	३०	जलशुक्ति	१०२	२३	जायापती	२१४	३८	जीविका	३०२	१
जन्मिन्	५५	३०	जलाधार	१०३	२५	जायु	२१८	५०	जीवितकाल	३०२	१२०
	{ २६६ ५८		जलाशय	{ १०३ २५		जार	२१४	३५	जुगुप्सा	६७	१३
जन्म	{ २९८ १०३			{ १८४ १६४		जाल	{ ९८ १६		जुह	१७४	१३७
	{ ४२४ १५९		जलोच्छ्वास	९६	१०		{ ४३२ २००		जुह	२५८	२५
जन्त्यु	५५	३०	जलौकस्	१०१	२२	जालक	१३३	१६	जृति	३९६	३८
जप	२६४	४८	जलौका	१०१	२२	जालिक	३४३	१४	जृति	३९६	३८
जम्पती	२१४	२८	जल्पाक	३६२	३६	जाली	१६८	११८	जृम्भ	८५	३५
जम्बाल	९६	९	जल्पित	३८४	१०७	जाल्म	{ ३४३ १६		जृम्भण	८५	३५
	{ १३६ २४		जव	{ २६ ६४			{ ३५७ १७			{ २८९ ७४	
जम्बीर	{ १५५ ७९			{ २८८ ७३		जिघत्सु	३५८	२०	जेतृ	{ २८९ ७७	
जम्बु	१३४	१९	जवन	{ २८१ ४५		जिज्ञी	१५९	९०	जेमन	३२२	५६
	{ १८८ ५			{ २८८ ७३		जित्वर	२८९	७७	जेय	२८८	७४
जम्बुक	{ ३९७ ३			{ ३९६ ३०		जिन	७	१३	जैव	२८९	७४
जम्बू	१३४	१९	जवनिका	२४४	१२०	जिष्णु	{ १७ ४२			{ ३४ १४	
जम्भ	१३६	२४	जवा	१५४	७६		{ २८९ ७७		जैवातृक	{ ३५४ ६	
जम्भभेदिन्	१७	४३	जहुतनया	१०४	३१	जिह्वा	{ ३७२ ७१			{ ३९८ ११	
जम्भल	१३६	२४	जागरा	३९२	१९	जिह्वाग	{ ४२१ १४१		जोङ्गक	२४६	१२६
जम्बीर	१३६	२४	जागरितृ	३६१	३२	जिह्वा	८९	८	जोपम्	४४२	२५१
	{ १५० ६६		जागरूक	३६१	३२	जीन	२१६	९१	ज्ञ	२५१	५
जय	{ ३०० ११०		जागर्था	३९२	१९		{ ३२ ७		ज्ञपित	३८१	९८
	{ ३९० १२		जाङ्गलिक	९०	११	जीमूत	{ १५१ ६९		ज्ञप्त	३८१	९८
जयन	३९०	१२	जाङ्गिक	२८८	७३		{ ४१७ ५८		ज्ञप्ति	५५	१
जयन्त	१९	४६	जात	५५	३१	जीरक	३१४	३६	ज्ञातसिद्धान्त	२७०	१५
									ज्ञाति	२१३	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ज्ञातृ	३६०	३०	ड.			तनुत्र	२८६	६४	तरणि	४७	३०
ज्ञातेय	२१३	३५	उमर	३९१	१४	तनू	२२६	७१		९६	१०
ज्ञान	५७	६	उमर	७४	८	तनूकृत	३८२	९९		१५३	७३
ज्ञानिन्	२७०	१४	उयन	२८३	५२	तनूनपात्	२२	५३	तरपण्य	९७	११
ज्या	११०	२	उहु	१४८	६०	तनूरुह	२००	३६	तरल	३७४	१०२
	२९२	८५	लिण्डिम	७४	८		२३७	९९	तरला	३३०	५०
ज्याघातवारण	२९१	८४	डिम्ब	३९१	१४	तन्नु	३४७	२८	तरस्	२६	४
ज्यानि	३८९	९	डिम्ब	२००	३८	तन्नुभ	३०७	१७		२९६	१०२
ज्यायस्	२१६	४३	डिम्बा	४२०	१३४	तन्नुवाय	१९१	१३	तरस	२२३	७३
	४३९	२३५	डुण्डुभ	२१५	४१		३४०	६	तरस्विन्	२८८	७३
ज्येष्ठ	४०४	४१		८८	५	तन्नुसंतत	३८३	१०१		४१८	१२८
ज्यैष्ठ	४९	१६	ढ.			तन्नु	४२९	१८५	तरि	९६	१०
ज्योतिरिङ्गण	१९७	२८	ढका	७३	६	तन्नु	४२९	१८५	तरु	१२८	५
ज्योतिष्मती	१७८	१५०	त.			तन्नुक	२४१	११२	तरुण	२१६	४२
ज्योतिस्	४३८	२३०	तक	३२१	५३	तन्नुका	१५६	८२	तरुणी	२०६	८
ज्योत्स्ना	३५	१६	तक्षक	३९७	४	तन्नु	४२७	१७६	तर्क	५६	३
ज्यौतिषिक	२७०	१४	तक्षन्	३४१	९	तन्नी	८५	३७	तर्कविद्या	६५	५
	४५	५	तट	९५	७	तप	५०	१९	तर्कारी	१५०	६५
ज्यौत्स्नी	१६८	११८	तटिनी	१०४	३०	तपःकेशसह	२६२	४२	तर्जनी	२३१	८१
ज्वर	२२०	५६	तडाग	१०३	२८	तपन	४०	३१	तर्जक	३२३	६१
ज्वलन	२२	५३	तडित्	३२	९		९१	१	तर्ह	३१३	३४
ज्वाल	२४	५७	तडित्त्वत्	३२	७	तपनीय	३३३	९४		२५४	१४
झ.			तण्डक	४६०	३३	तपसू	४८	१५	तर्पण	३२२	५६
झदामला	१७१	१२७	तण्डुल	१६४	१०६		४३८	२३२		३०७	४
झटिति	४४३	३	तण्डुलीय	१७४	१३६	तपस्य	४८	१५	तर्मेन्	२५६	१९
झर	१२६	६	तत	७२	४	तपस्विन्	२६२	४२	तर्षे	८१	२८
झर्झर	७४	८	ततस्	३७७	८६	तपस्विनी	१७४	१३४		३२१	५५
झलरी	४५२	१०	तत्काल	४४४	३	तम	४०	२६	तल	२९१	८४
झप	९९	१७	तत्त्व	२७५	२९		५४	२९		४३२	२०२
झषा	१६८	११७	तत्पर	७४	९	तमस्	८७	३	तलिन	४१८	१२७
झाटल	१४२	३९	तत्पर	३५५	९		४३८	२३१	तल्प	४१९	१३१
झाटलि	४६१	३८	तथा	४४५	९	तमस्विनी	४४	४	तल्लज	५३	२७
झावुक	१४२	४०	तथागत	४५७	२३	तमाल	१५१	६०	तष्ट	३८२	९९
झिप्पी	१५४	७५	तथ्य	७०	२२		४६०	३३	तत्कर	३४५	२४
झिल्लिका	१९७	२८	तद्	४४४	३	तमालपत्र	२४५	१२३	ताण्डव	७५	१०
			तदा	४४९	३२	तमिस्र	८७	३		४६०	३४
			तदात्व	२७५	२९	तमिछा	४५	५	तात	२१२	२८
			तदानीम्	४४९	२२	तमी	४४	४	ताञ्चिक	२७०	१५
			तर्नय	२११	२७	तमोनुद्	४१२	८९	तापस	२६२	४२
			तनु	२२६	७१	तमोपह	४४०	२२८	तापसतरु	१४४	४६
				३६९	६१	तरक्ष	१८६	१	तापिच्छ	१५१	६८
				३७१	६६	तरज	९४	५	तामरस	१०७	४०
				४१६	११३	तरजिणी	१०४	३०	तामलकी	१७१	१२७
									तामसी	४५	५
									तामूलवल्ली	१६९	१२०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ताम्बूली	१६९	१२०	तिमित	३८४	१०५	तुण्डिल	२२२	६१	तूष्णीम्	४४५	९
ताम्रक	३३४	९७	तिमिर	८७	३	तुत्था	{ १६० १७१	९५ १२५	तृण	१८५	१६७
ताम्रकर्णी	३१	५	तिरस्	{ ४४३ ४४५	२५६ ६	तुत्थाञ्जन	३३५	१०१	तृणद्रुम	१८६	१७०
ताम्रकुट्टक	३४१	८	तिरस्करिणी	२४४	१२०	तुन्द	२२९	७७	तृणधान्य	३१०	२५
ताम्रचूड	१९३	१७	तिरस्किया	७९	२२	तुन्दपरिमृज	३४४	१८	तृणध्वज	१८२	१६०
तार	{ ७२ ४२६	२ १६६	तिरीट	{ १३९ ४५९	३३ ३०	तुन्दि	२१६	४४	तृणराज	१८५	१६८
तारकजित्	१७	४०	तिरोधान	३४	१३	तुन्दिक	२१६	४४	तृणशून्य	१५२	६९
तारका	३७	२१	तिरोहित	३००	११२	तुन्दिल	२१६	४४	तृण्या	१८५	१६८
तारा	३७	२१	तिर्यच्	३६१	३४	तुन्न	१७१	१२७	तृतीयाकृत	३०४	९
तारुण्य	२१५	४०	तिलक	{ १४२ २१८ २२४ २४५ ३१७	४० ४९ ६५ १२३ ४३	तुन्नवाय	३४०	६	तृतीयाप्रकृति	२१५	३९
तार्क्ष्य	{ १३ ४२२	२९ १४५	तिलकालक	२१८	४९	तुन्नवरिका	१७२	१३१	तृप्त	३८३	१०३
तार्क्ष्यशैल	३३५	१०२	तिलपर्णी	२४७	१३२	तुम्बी	१८०	१०६	तृप्ति	३२२	५६
ताल	{ ७४ १८५ २३१ ३३६	९ १६८ ८३ १०३	तिलपिञ्ज	३०७	१९	तुरग	२८०	४३	तृप्	{ ८१ ३२१	२७ ५५
तालपत्र	२३८	१०३	तिलपेज	३०७	१९	तुरङ्ग	२८०	४३	तृष्णक	३५८	२२
तालपर्णी	१७०	१२३	तिलित्स	८८	५	तुरङ्गम	२८०	४३	तृष्णा	४०५	५१
तालमूलिका	१६९	११९	तिल्य	३०४	७	तुरङ्गवदन	२९	७१	तेजन	१८२	१६१
तालश्रुन्तक	२५०	१४०	तिल्व	१३९	३३	तुरायण	३८६	२	तेजनक	१८३	१६२
तालाङ्क	११	२४	तिष्य	{ ३८ ४२२	२२ १४७	तुरासाह	१७	४४	तेजनी	१५७	८३
ताली	{ १७१ १८६	१२७ १७०	तिष्यफला	१४७	५७	तुरीय	२४५	१२३	तेजस्	{ २२२ ४३९	६२ २३४
तालु	२३४	९१	तीक्ष्ण	{ ४३ ३३४ ४०६	३५ ९८ ५३	तुरुष्क	२४६	१२८	तेजित	३७९	९१
तावत्	४४१	२४६	तीक्ष्णगन्धक	१३८	३१	तुला	३३०	८७	तेम	३९४	२९
तिक्त	५८	९	तीर	९५	७	तुलाकोटि	२४०	१०९	तेमन	३१७	४४
तिक्तक	१८०	१५५	तीर्थ	४१२	८६	तुलामान	३३०	८५	तेजस	३३४	९९
तिक्तशाक	१३६	२५	तीर्थ	२७	६७	तुल्य	३४९	३६	तेजसावर्तनी	३४८	३३
तिग्म	४३	३५	तीर्थवेदना	९२	३	तुल्यपान	३२१	५५	तैत्तिर	२०२	४३
तिद्भुवन्तचय	६३	२	तु	{ ४४० ४४४ ४४७	२४२ ५ १५	तुवर	५८	९	तैलपात्ता	४५१	६
तितउ	३१०	२६	तुङ्ग	{ १३६ ३७२	२५ ७०	तुष	{ १४७ ३०९	५८ २२	तैलपर्णिक	२४७	१३१
तितिक्षा	८०	२४	तुङ्गी	१७५	१३९	तुषार	{ ३६ ३६	१८ १९	तैलपायिका	१९६	२६
वितिक्षा	३६१	३१	तुच्छ	३६८	५६	तुपित	६	१०	तैलीनवत्	३०४	७
वित्तिरि	१९९	३५	तुण्ड	२३३	८९	तुहिन	३६	१८	तैप	४८	१५
तिथि	४३	१	तुण्डिकेरी	{ १६८ १७५	११६ १३९	तृण	२९३	८८	तोक	२११	२८
तिनिश	१३७	२६	तुण्डिभ	२२२	६१	तृणी	२९३	८९	तोकम	३०६	१६
तिन्तिडी	१४३	४३				तृणीर	२९३	८८	तोटक	४५९	३०
तिन्तिडीक	३१४	३५				तृण	२७	६५	तोत्र	{ २७८ ३०५	४१ १२
तिन्दुक	१४१	३८				तूल	{ १४२ ३३७	४२ १०६	तोदन	३०५	१२
तिन्दुकी	४५१	८				तूलिका	३४८	३२	तोमर	२९५	९३
तिमि	१००	१९				तुवर	४२५	१६५	तोय	९३	४
तिमिञ्जिल	१००	२०				तूष्णीशील	३६२	३९	तोयपिप्पली	१६५	१११
						तूष्णीक	३६२	३९	तोरण	१२२	१६
						तूष्णीकाम्	४४५	९	तौर्यत्रिक	७५	१०
									लक्त	३८४	१०७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दान	{ २५९ २७२ २७७	{ २९ २० ३७	दिव	{ ४ २९	{ ६ १	दुग्ध	३२०	५१	दृढ	{ २७ ३७४ ४०४	{ ६७ ७६ ४६
दानव	७	१२	दिवस	४४	२	दुद्धम	१७८	१४८	दृढसंधि	३७४	७५
दानवारि	५	९	दिवस्पति	१७	४२	दुन्दुभि	{ ७३ ४२०	{ ६ १३६	दृति	४५५	१९
दानशौण्ड	३५४	६	दिवा	४४४	६	दुरध्व	११५	१६	दृवध	३७७	८६
दान्त	{ २६२ ३८१	{ ४२ ९७	दिवाकर	४०	२८	दुरालभा	१५९	९२	दृश्	{ ४३५ २३५	{ २१७ ९३
दान्ति	३८७	३	दिवाकीर्ति	{ ३४१ ३४४	{ १० १९	दुरित	१३	२३	दृपद्	१२४	४
दापित	३६३	४०	दिविषद्	५	८	दुरोदर	४२६	१७१	दृष्ट	२७५	३०
दाम	३२६	७३	दिवौकस्	{ ४३७ ५	{ २६६ ७	दुर्ग	२७१	१७	दृष्टरजस्	२०६	८
दामनी	३२६	७३	दिव्यगायन	४१९	१३३	दुर्गत	३६६	४९	दृष्टान्त	४०७	४२
दामोदर	९	१८	दिव्योपपादुक	३६६	५०	दुर्गति	९१	१	दृष्टि	{ २३५ ४०३	{ ९३ ३८
दाम्भिक	३९९	१७	दिश	३०	१	दुर्गन्ध	५९	१२	दृष्टेन्दु	४६	९
दायाद	४१२	८९	दिशांपति	३१	३	दुर्गम	११५	१७	देव	{ ५ ७६	{ ७ १३
दार	२०४	६	दिश्य	३१	२	दुर्गसंचर	३९३	२५	देवकीनन्दन	९	२१
दारद	९०	११	दिष्ट	{ ४३ ५३	{ १ २८	दुर्गा	१६	३७	देवकुसुम	२४५	१२५
दारित	३८२	१००	दिष्टान्त	३०१	११६	दुर्जन	३६५	४७	देवखातक	१०३	२७
दारु	{ १३१ १४६	{ १३ ५३	दिष्टा	४४६	१०	दुर्दिन	३४	१२	देवखातविल	१२६	६
दारुण	७८	२०	दीक्षान्त	२५८	२७	दुर्नामक	२२०	५४	देवच्छन्द	२३९	१०५
दारुहरिद्रा	१६२	१०२	दीक्षित	२५३	८	दुर्नामन्	१०२	२५	देवजगधक	१८४	१६६
दारुहस्तक	३१३	३४	दीक्षित	३१९	४८	दुर्बल	२१६	४४	देवतरु	२१	५०
दार्वाघाट	१९३	१७	दीक्षिति	४२	३३	दुर्बल	३५४	८	देवता	५	९
दार्विका	३३५	१०१	दीन	३६६	४९	दुर्बल	३६२	३६	देवताड	१५१	७९
दार्वा	१६२	१०२	दीनार	३९९	१४	दुर्बल	३३३	९६	देवदारु	१४६	५४
दाव	४३३	२०६	दीप	२४९	१३८	दुर्बल	३६६	४९	देवद्वय	३६१	३४
दाविक	१०६	३६	दीपक	३९८	११	दुर्बल	२६९	१०	देवद्वय	३६१	३४
दाश	९८	१५	दीपक	३९८	११	दुर्बल	१०२	२४	देवन	{ ३५२ ४१७	{ ४५ ११७
दाशपुर	१७३	१३१	दीप्ति	४३	३४	दुर्बल	१७	४४	देवभूय	२६५	५२
दास	३४३	१७	दीप्य	१६६	१११	दुर्बल	४४८	१९	देवमातृक	११४	१२
दासी	१५४	७४	दीर्घ	३७२	६९	दुर्बल	१७२	१२८	देवयज्ञ	२५४	१४
दासीसभ	४५८	२७	दीर्घकोशिका	१०२	२५	दुर्बल	१६७	११४	देवयोनि	६	११
दासेय	३४३	१७	दीर्घदशैन्	२५१	६	दुर्बल	२११	२८	देवर	२१३	३२
दासेर	३४३	१७	दीर्घपृष्ठ	८९	८	दुर्बल	२७१	१६	देवल	३४२	११
दिगम्बर	३६३	३९	दीर्घवृन्त	१४७	५७	दुर्बल	२०९	१७	देववल्लभ	१३६	२५
दिग्गज	३१	४	दीर्घसूत्र	३५७	१७	दुर्बल	२७१	१६	देवशिल्पिन्	४०३	३५
दिग्ध	{ २९३ ३७९	{ ८८ ९०	दीर्घिका	१०४	२८	दुर्बल	३८३	१०२	देवसभा	२१	४८
दित	३८३	१०३	दुःख	{ ९२ ४५७	{ ३ २३	दुर्बल	३७२	६८	देवाजीव	३४२	११
दितिस्तुत	७	१२	दुःप्रधर्षणी	१६७	११४	दुर्बल	२५१	६	देवी	{ ७६ १५७ १७३	{ १३ ८३ १३३
दिधिषु	२१०	२३	दुःषमम्	४४७	१४	दुर्बल	१८२	१५८	देव	२१३	३२
दिधिषू	२१०	२३	दुःस्पर्श	१५९	९१	दुर्बल	२२५	६७	देव	११३	८
दिन	४४	२	दुःस्पर्शा	१६०	९४	दुर्बल	२४४	१२०	देव	११३	८
दिनान्त	४४	३	दुकूल	२४१	११३	दुर्बल	२७९	४२	देव	११३	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
देशरूप	२७३	२४	द्राक्	४४३	२	द्विजाति	२५१	४	धम्मिल्ल	२३६	९७
देह	२२६	७१	द्राक्षा	१६४	१०७	द्विजिह्व	४१९	१३३	धर	१२३	१
देहली	१२०	१३	द्राधिष्ठ	३८६	११२	द्वितीया	२०४	५	धरणि	११०	२
दैतेय	७	१२	द्राविडक	१७४	१३५	द्वितीयाकृत	३०४	९	धरा	११०	२
दैत्य	७	१२	द्रु	१२८	५	द्विप	२७६	३४	धरित्री	११०	२
दैत्यगुह	३९	२५	द्रुकिलिम	१४६	५३	द्विपाद्य	२७४	२७	धर्म	५२	२४
दैत्या	१७०	१२३	द्रुघण	२९४	९१	द्विरद	२७६	३४	धर्म	६४	३
दैत्यारि	९	१९	द्रुण	१९२	१४	द्विरेफ	१९८	२९	धर्मचिन्ता	८१	२८
दैत्य	४२३	१५३	द्रुणी	४५२	९	द्विष्	२६९	११	धर्मध्वजिन्	२६६	५४
दैर्घ्य	२४२	११४	द्रुत	२७	६४	द्विपत्	२६९	११	धर्मपत्तन	३१४	३६
दैव	५३	२८	द्रुत	१७९	८९	द्विरीत्य	३०४	९	धर्मराज	७	१३
दैव(तीर्थ)	२६५	५०	द्रुत	३८२	१००	द्विहल्य	३०४	९	धर्मराज	२४	५८
दैवज्ञ	२७०	१४	द्रुत	४४३	२	द्विहायनी	३२५	६८	धर्मराज	४०२	३१
दैवज्ञा	२०९	२०	द्रुम	१२८	५	द्रोष	९६	८	धर्मसंहिता	६५	६
दैवत	५	९	द्रुमामय	२४५	१२५	द्रोपवती	१०४	३०	धर्म	२१३	१३५
दैवत	५१	२१	द्रुमोत्पल	१४८	६०	द्रोपिन्	१८६	१	धर्म	४३३	२०६
दोला	१६०	९५	द्रुवय	३३०	८५	द्रोषण	२६९	१०	धर्म	५९	१३
दोषज्ञ	२५१	५	द्रुहिण	८	१७	द्रोष्य	३६४	४५	धर्म	३२५	६७
दोषा	४४४	६	द्रोण	३३१	८८	द्रोष्य	२७१	१८	धर्म	२५७	२३
दोषैकदश	३६५	४६	द्रोण	४०५	४९	द्रोष्य	२८३	५३	धर्म	१७०	१२४
दोस्	२३०	८०	द्रोणकाक	१९४	२१	द्रोष्य	१६	३८	धर्म	४५१	७
दोहद	८१	२७	द्रोणक्षीरा	३२६	७२	द्रोष्य	३३४	९७	धर्म	१२७	८
दोहदवती	२२०	२१	द्रोणकुम्भा	३२६	७२	घ.			धर्म	४०८	६५
द्युति	३६	१७	द्रोणी	९७	११	घट	४५४	१७	धर्म	१७०	१२४
द्युमणि	४०	३०	द्रोणी	१६०	९५	घटूर	१५५	७७	धर्म	८	१७
द्युम्न	३३१	९०	द्रोणी	५६	४	धन	३३१	९०	धर्म	४२७	१७६
द्युत	३५२	४४	द्रोणी	३०४	१०	धनजय	२२	५३	धर्म	३१९	४७
द्युतकारक	३५२	४४	द्रोणी	२०१	३८	धनद	२८	६८	धर्म	२८७	६९
द्युतकृत	३५१	४३	द्रोणी	४३४	२१२	धनहरी	१७२	१२८	धर्म	३०८	२१
द्यो	४	१	द्रोणी	५६	४	धनाधिप	२८	६८	धर्म	३०९	२२
द्योत	४३	३४	द्रोणी	२६३	४५	धनिन्	३५५	१०	धर्म	३१५	३८
द्रप्स	३२०	५१	द्रोणी	२६८	६	धनिष्ठा	३८	२२	धर्म	४०५	४६
द्रव	८४	३२	द्रोणी	२६८	६	धनुर्धर	२८७	६९	धर्म	३१५	३९
द्रवन्ती	३००	१११	द्रोणी	२३१	८४	धनुष्यट	१४०	३५	धर्म	४१८	१२४
द्रव्य	१५८	८७	द्रोणी	४०	२८	धनुष्यट	२८७	६९	धर्म	१५८	८८
द्रव्य	२९७	१०२	द्रोणी	५६	३	धनुष्यट	२९१	८३	धर्म	१६८	११७
द्रव्य	३३१	९०	द्रोणी	४२५	१६२	धनुस्	३५३	३	धर्म	२५६	२२
द्रव्य	४०६	५२	द्रोणी	१२२	१६	धनुस्	११२	५	धर्म	२७४	२६
द्रव्य	४५७	२२	द्रोणी	१२२	१६	धनुस्	२९१	८३	धर्म	२८२	४९
द्रव्य	३३१	९०	द्रोणी	२६८	६	धनुस्	१५९	९१	धर्म	३२	७
द्रव्य	४२३	१५४	द्रोणी	३०४	९	धनुस्	२८७	६९	धर्म	३३	११
द्रव्य	३३१	९०	द्रोणी	१९८	३२	धनुस्	१८३	१६२	धर्म	१९६	२४
द्रव्य	४२३	१५४	द्रोणी	४०२	३०	धनुस्	२२४	६५	धर्म	१६०	९३
द्रव्य	३३१	९०	द्रोणी	३४	१५	धनुस्	१७२	१३०	धर्म		
द्रव्य	४२३	१५४	द्रोणी	१६९	१२०	धनुस्			धर्म		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धिक्	४४०	२४०	धेनुष्या	३२६	७२	नटन	७५	१०	नर्तन	७५	१०
धिकृत	{ ३६३ ३८०	३९ ९४	धैलुक	३२३	६०	नटी	१७२	१२९	नर्मदा	१०५	३२
धिषण	३९	२४	धैवत	७१	१	नड	{ १८३ ४६०	१६२ ३३	नर्मन्	८४	३२
धिषणा	५५	१	धोरण	२८४	५८	नडप्राय	११३	९	नलकूवर	२९	७०
धिषण्य	४३२	१५५	धौतकौशेय	२४१	११३	नडसंहति	१८५	१६८	नलद	१८४	१६४
धी	५५	१	धौरितक	२८२	४८	नड्या	१८५	१६८	नलमीन	९९	१८
धीन्द्रिय	५६	२	धौरेय	३२४	६५	नड्वत	११३	९	नलिन	१०७	३९
धीमत्	२५१	६	ध्याम	१८४	१६६	नड्वल	११२	९	नलिनी	१०७	३९
धीमती	२०८	१२	ध्रुव	{ ३७ १२९ ३७३ ४३४	२० ८ ७२ २११	नत	३७२	७१	नली	१७२	१२९
धीर	{ २४५ २५१	१२४ ५	ध्रुवा	{ १६७ २५८	११५ २५	नतनासिक	२१६	४५	नल्व	११६	१८
धीवर	९८	१५	ध्वज	२९७	९९	नद	४०७	५७	नव	३७५	७७
धीशक्ति	३९३	२५	ध्वजिनी	२८९	७८	नदी	१०४	२९	नवदल	१०९	४३
धीसचिव	२६७	४	ध्वनि	७०	२२	नदीमातृक	११४	१२	नवनीत	३२१	५२
धृत	३७८	८७	ध्वनित	३८०	९४	नदीसर्ज	१४४	४५	नवमालिका	१५३	७२
धुनी	१०४	३०	ध्वस्त	३८३	१०४	नद्री	३४८	३१	नवसूतिका	३२६	७१
धुर	२८३	५५	ध्वाह्न	{ १९४ ४३५	२० २१९	ननान्द	२१२	२२	नवाम्बर	२४१	११२
धुरंधर	३२४	६५	ध्वान	७०	२२	ननु	४४१	२४८	नवीन	३७५	७७
धुरीण	३२४	६५	ध्वान्त	८७	३	ननुच	४४७	१४	नवोद्धृत	३२१	५२
धुर्य	३२४	६५	न.			नन्दक	१३	२८	नव्य	३७५	७७
धूत	३८४	१०७	न	४४६	११	नन्दन	१९	४५	नष्ट	३००	११२
धूपायित	३८३	१०२	नकुलेष्टा	१६७	११५	नन्दिवृक्ष	१७१	१२८	नष्टचेष्टता	८४	३३
धूपित	३८३	१०२	नक्तक	२४२	११५	नन्द्यावर्त	१२०	१०	नष्टाभि	२६६	५३
धूमकेतु	४०७	५८	नक्तम्	४४४	६	ननुसक	२१५	३९	नष्टेन्दुकला	४६	९
धूमयोगि	३२	७	नक्तमाला	१४४	४७	नप्त्री	२१२	२९	नस्तित	३२४	६३
धूमल	६१	१६	नक्र	१०१	२१	नभस्	{ २९ ४९ ४३८	१ १६ २३२	नस्योत	३२४	६३
धूम्या	३९७	४२	नक्षत्र	३७	२१	नभसंगम	१९८	३४	नहि	४४६	११
धूम्याट	१९३	१६	नक्षत्रमाला	२३९	१०६	नभस्य	४९	१७	ना	४४६	११
धूम्र	६१	१६	नक्षत्रेश	३४	१५	नभस्वत	२५	६३	नाक	{ ४ ३९७	६ २
धूर्जटि	१३	३३	नख	{ १७२ २३१	१३० ८३	नमस्	४४८	१८	नाकु	११४	१४
धूर्त	{ १५५ ३५१ ३६५	७७ ४३ ४७	नखर	२३१	८३	नमसित	३८३	१०१	नाकुली	१६७	११४
धूर्वह	३२४	६५	नग	४००	१९	नमस्कारी	१७६	१४१	नाग	{ ८७ २७६ ३३७ ३६९ ४००	४ ३४ १०५ ५९ २१
धूलि	२९६	९८	नगरी	११६	१	नमस्या	२६०	३५	नागकेसर	१५०	६५
धूसर	६०	१३	नगौकस्	१९८	३३	नमस्यित	३८३	१०१	नागजिहिका	३३८	१०८
धृति	४०९	७४	नग्न	३६३	३९	नमुचिसूदन	१७	४३	नागवला	१६८	११७
धृष्ट	३५९	२५	नग्नह	३५१	४२	नय	३८९	९	नागर	{ ३१५ ४२९	३८ १८८
धृष्णज्	३५९	२५	नमिका	{ २०६ २०८	८ १६	नयन	२३५	९३	नागरङ्ग	१४१	३८
धृष्णि	४२	३३	नट	{ १४७ ३४२	५६ १२	नर	२०३	१	नागलोक	८६	१
धेनु	३२६	७१				नरक	९१	१	नागवल्ली	६९	१२०
धेनुका	{ २७७ ३९९	३६ १५				नरवाहन	२८	६९			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नागसंभव	३३७	१०५	नाश	३०१	११६	निगम	{ ११६ १४२१	१ १४०	निभ	३५०	३७
नागान्तक	१३	२९	नासल्य	२१	५१	निगरण	३९६	३७	निमृत	३५९	२५
नाथ्य	७५	१०	नासा	{ १२१ २३३	१३ ८९	निगाद	३९०	१२	निमय	३२८	८०
नाडिन्धम	३४१	८	नासिका	२३३	८९	निगार	३९६	३७	निमित्त	४१०	७६
नाडी	{ २२४ ३०८ ४०४	{ ६५ २२ ४३	नास्तिकता	५६	४	निगाल	२८१	४८	निमेष	४७	११
नाडीव्रण	२२०	५४	निःशलाक	२७३	२२	निग्रह	३९०	१३	निम्र	९८	१४
नाधनत्	३५७	१६	निःशेष	३७१	६५	निघ	३९६	३६	निम्रगा	१०४	३०
नाद	७०	२३	निःशोध्य	३६८	५६	निघस	३२२	५६	निम्ब	१४९	६२
नादेयी	{ १३८ १४१ १५० १६८	{ ३० ३८ ६५ ११८	निःश्रेणि	१२३	१८	निघ्न	३५७	१६	निम्बतह	१३७	२६
नाना	{ ४४१ ४४४	{ २४७ ३	निःश्रयस	५७	६	निघ्न	१४९	६१	नियति	५३	२८
नानारूप	३८०	९३	निःषमम्	४४७	१४	निचुल	१४९	६१	नियन्तु	२८५	५९
नान्दीकर	३६२	३८	निःसरण	१२३	१९	निचोल	२४३	११६	नियम	{ ५७ २६१ २६५	{ ५ ३७ ४९
नान्दीवादिन्	३६२	३८	निःस्र	३६६	४९	निज	४०२	३२	नियामक	९७	१२
नापित	३४१	१०	निकट	३७१	६६	नितम्ब	२२८	७४	नियुत	४५७	२४
नाभि	{ २८४ ४२० ४५२	{ ५६ १३७ ९	निकर	२०१	३९	नितम्बिनी	२०४	३	नियुद्ध	२९९	१०६
नाम	४४२	२५१	निकर्षण	१२३	१९	नितान्त	२७	६७	नियोज्य	३४३	१७
नामधेय	६६	८	निकष	३४८	३२	नित्य	{ २७ ३७३	{ ६६ ७२	निर	४४३	२५३
नामन्	६६	८	निकषा	{ ४४५ ४४८	{ ७ १९	निदाप्र	{ ५० ८४	{ १९ ३३	निरन्तर	३७१	६६
नाय	३८९	९	निकषात्मज	२५	६०	निदान	५४	२८	निरय	९१	१
नायक	३५५	११	निकामम्	३२२	५७	निदिग्ध	३७८	८९	निरर्गल	३७७	८३
नारक	९०	१	निकाय	२०२	४२	निदिग्धिका	१६०	९३	निरर्थक	३७६	८१
नारद	२०	४८	निकाय्य	११७	५	निदेश	२७३	२५	निरवग्रह	३५७	१५
नारान	२९३	८७	निकार	{ ३९१ ३९६	{ १५ ३६	निद्रा	८५	३६	निरसन	३९५	३१
नाराची	३४८	३२	निकारण	३००	११२	निद्राण	३६१	३३	निरस्त	{ ६९ २९३ ३६३	{ २० ८८ ४०
नारायण	९	१८	निकुञ्जक	३३१	८८	निद्राळ	३६१	३३	निराकरिष्णु	३६०	३०
नारायणी	१६२	१०१	निकुञ्ज	१२७	८	निधन	{ ३०१ ४१७	{ ११६ १२३	निराकृत	३६३	४०
नारी	२०३	२	निकुम्भ	१७६	१४४	निधि	२९	७१	निराकृति	{ २६६ ३९५	{ ५३ ३१
नाल	{ १०८ ३०८	{ ४२ २२	निकुरम्ब	२०१	४०	निधुवन	२६६	५७	निरामय	२२१	५७
नाला	१०८	४२	निकृत	{ ३६३ ३६५	{ ४१ ४६	निध्वन	३९५	३१	निरीश	३७५	१३
नालिका	३१४	३४	निकृति	८२	३०	निनद	७०	२२	निरोध	३९०	१३
नालिकेर	१८५	१६८	निकृष्ट	३६७	५४	निनाद	७०	२२	निर्ज्ञाति	९१	१२
नाविक	९७	१२	निकेतन	११७	४	निन्दा	६७	१३	निर्गुण्डी	{ १४५ १५१	{ ६८ ७०
नाव्य	९६	१०	निकोचक	१३८	२९	निप	३१२	३२	निर्ग्रन्थन	३००	११३
			निकण	७१	२४	निपठ	३९४	२९	निर्घोष	७०	२३
			निकषाण	७१	२४	निपाठ	३९४	२९	निर्जर	५	७
			निखिल	३७१	६५	निपातन	३९४	२७	निर्जितेन्द्रिय-		
			निगड	२७८	४१	निपान	१०३	२६	ग्राम	२६३	४३
			निगद	३९०	१२	निपुण	३५३	४	निर्जर	१२६	५
						निवन्धन	७४	७			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निर्णय	५६	३	निशित	३७९	९१	निखाव	३२०	४९	नूनम्	{ ४४२ २५०	
निर्णयक	३६८	५६	निशीथ	४५	६	निखन	७०	२३	{ ४४७ १६		
निर्णयक	३४२	१०	निशीथिनी	४४	४	निखान	७०	२३	नूपुर	२४० १०९	
निर्देश	२७३	२५	निश्चय	५६	३	निहनन	३००	११४	नृ	२०३ १	
निर्भर	२७	६६	निश्रेणी	१२३	१८	निहाका	१०१	२२	नृत्य	७५ १०	
निर्मद	२७७	३६	निश्रेयस	५७	६	निर्हिसन	३००	११३	नृप	२६७ १	
निर्मुक्त	८९	६	निपट	२९३	८८	निहीन	३४३	१६	नृपलक्ष्मन्	२७५ ३२	
निर्मोक	९०	९	निषङ्गिन्	२८७	६९	निहव	{ ६८ १७	१७	नृपसभ	४५८ २७	
निर्याण	२७७	३८	निपद्या	११६	२	{ ४३३ २०८	२०८	२०८	नृपासन	२७५ ३१	
निर्यातन	४१७	१२०	निपद्वर	९६	९	नीकाश	३५०	३७	नृशस	३६५ ४७	
निर्यास	४२३	१५३	निषध	१२४	३	नीच	३४३	१६	नृसेन	४६२ ४०	
निर्यह	४३९	२३६	निषाद	{ ७१ १	१	नीचैस्	४४७	१७	नृत	३५५ ११	
निर्वपन(ण)	२५९	३०	निषादिन्	२८५	५९	नीड	२००	३७	नेत्र	{ २३५ ९३	
निर्वर्णन	३९५	३१	निपूदन	३००	११३	नीडोद्भव	१९८	३४	{ ४२८ १८०		
निर्वहण	{ ७६ १५	११२	निष्क	३९९	१४	नीध्र	१२१	१४	नेत्राम्बु	२३५ ९३	
{ ३०० ११२			निष्कला	२१०	२१	नीप	१४३	४२	नेदिष्ठ	३७२ ६८	
निर्वाण	{ ५७ ६	९६	निष्कासित	३६३	३९	नीर	९३	४	नेपथ्य	२३७ ९९	
{ ३८१ ९६			निष्कुट	१२७	१	नील	६०	१४	नेमि	{ १०३ २७	
निर्वात	३८१	९६	निष्कुटि	१७०	१२५	नीलकण्ठ	{ १९८ ३०	४०	{ २८४ ५६		
निर्वाद	{ ६७ १३	९०	निष्कुह	१३२	१३	नीलहु	१९१	१३	नेमी	१३७ २६	
{ ४१२ ९०			निष्काम	३९३	२५	नीललोहित	१३	३३	नैकमेद	३७६ ८३	
निर्वापण	३००	११४	निष्ठा	{ ७६ १५	४१	नीला	१९७	२६	नैगम	{ ३२८ ७८	
निर्वार्य	३५६	१३	{ ४०३ ४१			नीलाम्बर	११	२४	{ ४२१ १४०		
निर्वासन	३००	११३	निष्ठान	{ ३१७ ४४	११६	नीलाम्बर	११	२४	नैचिकी	३२४ ६७	
निर्वृत्त	३८२	१००	{ ४१७ ११६			नीलाम्बुजन्मन्	१०६	३७	नैपाली	३३८ १०८	
निर्वेश	{ ३५० ३८	२०	निष्ठीवन	३९६	३८	नीलिका	१४५	७०	नैमेय	३२८ ८०	
{ ३९२ २०			निष्ठुर	{ ६९ २९	७६	नीलिनी	१६०	९५	नैयप्रोध	१३४ १८	
{ ४३५ २१५			{ ३७४ ७६			नीली	१६०	९४	नैर्द्धत	{ २५ ६०	
निर्व्यथन	८६	२	निष्ठेव	३९६	३८	नीवाक	३९३	२३	{ ३१ ५		
निर्हार	३९१	१७	निष्ठेवन	३९६	३८	नीवार	३१०	२५	नैष्किक	२६८ ७	
निर्हारिन्	५९	११	निष्ठूत	३७८	८७	नीवी	{ ३२८ ८०	२१२	नैर्द्धिशिक	२८८ ७०	
निर्हाद	७०	२३	निष्ठूति	३९६	३८	{ ४३४ २१२			नो	४४६ ११	
निलय	११७	५	निष्णात	३५३	४	नीवृत्	११३	८	नौ	९६ १०	
निवह	२०१	३९	निष्पक्क	३८१	९५	नीशार	२४३	११८	नौकादण्ड	९७ १३	
निवात	४११	८४	निष्पतिसुता	२०७	११	नीहार	३६	१८	नौतार्य	९६ १०	
निवाप	२५९	३१	निष्पन्न	३८२	१००	नु	४४१	२४८	न्यक्ष	४३७ २२५	
निवीत	{ २४२ ११३	५०	निष्पाव	३९३	२४	नुति	६७	११	{ १३९ ३२		
{ २६५ ५०			निष्प्रभ	३८२	१००	नुत्त	३७८	८७	{ ४१३ ९६		
निवृत्त	३७८	८८	निष्प्रवाणि	२४१	११२	नुत्त	३७८	८७	न्यग्रोधी	१५८ ८७	
निवेश	२७६	३३	निसर्ग	८६	३८	नुत्त	३७८	८७	न्यग्र	३७२ ७०	
निशा	४४	४	निस्सृष्ट	३७८	८८	नूतन	३७५	७७	न्यग्रु	१९० १०	
निशान्त	११७	५	निस्सल	३७२	६९	नूत्न	३७५	७८	न्यस्त	३७८ ८८	
निशापति	३४	१४	निस्सर्हण	३००	११४	नूद्	१४२	४१	न्याद	३२२ ५६	
निशाहा	३१६	४१	निस्त्रिश	२९३	८९						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
परश्वध	२९४	९२	परिदान	३२८	८०	परीभाव	७९	२२	पल	{ ३३० ८६	
परश्वस्	४४९	२२	परिदेवन	६८	१६	परीवर्त	३२८	८०		{ ४३२ २०२	
परश्वत	३७०	६४	परिधान	२४३	११७	परीवाद	६७	१३	पलगण्ड	३४०	६
पराक्रम	{ २९७ १०२		परिधि	{ ४२ ३२		परीबाप	४१८	१२९	पलकपा	१६१	९८
	{ ४२० १३८			{ ४१४ ९७		परीवार	४२६	१६९	पलल	२२३	६३
पराग	{ १३४ १७		परिधिस्थ	२८६	६२	परीवाह	९६	१०	पलाण्डु	१७८	१४७
	{ ४०० २१		परिपण	३२८	८०	परीष्टि	२६०	३२	पलाल	३०९	२२
पराङ्मुख	३६१	३३	परिपन्थिन्	२६९	११	परीसार	३९२	२१		{ १३२ १४	
पराचित	३४३	१८	परिपाटी	२६१	३६	परीहार	४२६	१६९	पलाश	{ १३८ २९	
पराचीन	३६१	३३	परिपूर्णता	२४९	१३७	परीहास	८४	३२		{ १८० १५४	
पराजय	३००	१११	परिपेलव	१७३	१३१	परुत्	४४८	२०	पलाशिन्	१२८	५
पराजित	३००	११२	परिप्लव	३७४	७५	परुष	६९	१९	पलिङ्गी	२०७	१२
पराधीन	३५७	१६	परिवर्ह	४४०	२३९	परुस्	१८३	१६२	पलित	२१५	४१
पराज	३५८	२०	परिभव	७९	२२	परेत	३०१	११७	पल्यङ्क	२४९	१३८
पराभूत	३००	११२	परिभाषण	६८	१४	परेतराज्	२४	५८	पल्लव	१३२	१४
परारि	४४८	२०	परिभूत	३८४	१०६	परेद्यवि	४४९	२१	पल्लव	१०३	२८
परार्थ	३६८	५८				परेष्टुका	३२५	७०	पव	३९३	२४
परासन	३००	११३	परिमल	{ ५९ १०		परैधित	३४३	१८	पवन	{ २५ ६३	
परासु	३०१	११७		{ ३९० १३		परोष्णी	१९६	२६		{ ३९३ २४	
परास्कन्दिन्	३४५	२५	परिरम्भ	३९५	३०	पर्कटी	१३९	३२	पवनाशन	८९	८
परिकर	४२५	१६५	परिवर्जन	३००	११४	पर्जनी	१६२	१०२	पवमान	२५	६३
परिकर्मन्	२४४	१२१	परिवादिनी	७२	३	पर्जन्य	४२२	१४६	पवि	२०	४७
परिक्रम	३९१	१६	परिवापित	३७७	८५	पर्ण	{ १३२ १४			{ १८४ १६५	
परिक्रिया	३९२	२०	परिवित्ति	२६६	५६		{ १३८ २९		पवित्र	{ २६३ ४५	
परिक्षिप्त	३७८	८८	परिवृढ	३५५	११	पर्णशाला	११८	६		{ ३६८ ५५	
परिखा	१०४	२९	परिवेतृ	२६६	५६	पर्णास	१५५	७९	पवित्रक	९८	१६
परिग्रह	४३९	२३७	परिवेष	४२	२३	पर्यङ्क	२४९	१३८	पशुपति	१३	३०
परिघ	{ २९४ ९१		परिव्याध	{ १३८ ३०		पर्यटन	२६०	३५	पशुप्रेरण	३९६	३९
	{ ४०१ २७			{ १४८ ६०		पर्यन्तभू	११४	१४	पशुरज्जु	३२६	७३
परिघातन	२९४	९१	परित्राज्	२६२	४१	पर्यय	{ २६१ ३७		पश्चात्	४४१	२४३
परिचय	३९३	२३	परिपद्	२५५	१५		{ ३९५ ३३		पश्चात्ताप	८०	२५
परिचर	२८६	६२	परिष्कार	२३८	१०१	पर्यवस्था	३९२	२१	पश्चिम	३७६	८१
परिचर्या	२६०	३५	परिष्कृत	२३८	१००	पर्याप्त	३२२	५७	पश्चिमा	३०	११
परिचाय्य	२५६	२०	परिष्वङ्ग	३९५	३०	पर्याप्ति	३८७	५	पश्चिमोत्तर	११२	७
परिचारक	३४३	१७	परिसर	११४	१४	पर्याय	{ २६१ ३७		पांशु	२९६	९८
परिणत	३८१	९६	परिसर्प	३९२	२०		{ ४२२ १४७		पांशुला	२०७	११
परिणय	२६६	५६	परिसर्या	३९२	२१	पर्यायशयन	३९५	३२	पाक	{ २०० ३८	
परिणाम	३९१	१५	परिस्कन्द	३४३	१८	पर्युद्वहन	३०३	३		{ ३८८ ८	
परिणाय	३५२	४५	परिस्तोम	२७९	४२	पर्येषणा	२६०	३२	पाकल	१७१	१२६
परिणाह	२४२	११४	परिस्पन्द	२४९	१३७	पर्वत	१२३	१	पाकशासन	१७	४१
परितस्	४४७	१३	परिस्तुत	३५०	३९	पर्वन्	{ १८३ १६२		पाकशासनि	१९	४६
परित्राण	३८७	५	परिस्तुता	३५०	३९		{ ४१७ १२१		पाकस्थान	३१०	२७
			परीक्षक	३५४	७	पर्वसंधि	४५	७	पान्य	{ ३१७ ४२	
						पर्शुका	२२६	६९		{ ३३८ १०५	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाञ्चजन्य	१३	२८	पादाङ्गद	२४०	१०९	पारिहव	३७४	७५	पिचिण्डिल	२१६	४४
पाद्	४४५	७	पादात	२८७	६७	पारिभद्र	१३७	२६	पिचु	३३७	१०६
पाटच्चर	३४५	२५	पादातिक	२८७	६६	पारिभद्रक	१४६	५३	पिचुमन्द	१४९	६२
पाटल	{ ६१ ३०६	{ १५ १५	पादुका	३४७	३०	पारिभाव्य	१७१	१२६	पिचुल	१४२	४०
पाटला	१४६	५४	पादू	३४७	३०	पारियात्रिक	१२४	३	पिचट	३३७	१०५
पाटलि	{ १४२ १४६	{ ३९ ५४	पादूकृत्	३४१	७	पारिषद	१५	३५	पिच्छ	{ १९८ ४५९	{ ३१ ३०
पाठ	{ २५४ ३९४	{ १४ २९	पाद्य	२६०	३३	पारिहार्य	२३९	१०७	पिच्छा	{ १४४ ४५२	{ ४७ ९
पाठा	१५७	८४	पान	३५१	४०	पारी	४५२	१०	पिच्छिल	३१८	४६
पाठिन्	१५६	८०	पानगोष्ठिका	३५१	४२	पारुष्य	६८	१४	पिच्छिला	{ १४४ १४९	{ ४६ ६२
पांठीन	९९	१८	पानपात्र	३५१	४३	पार्थिव	२६७	१	पिञ्ज	३००	११५
पाणि	२३१	८१	पानभाजन	३१३	३२	पार्वती	१६	३७	पिञ्जर	३३६	१०३
पाणिगृहीती	२०४	५	पानीय	९३	४	पार्वतीनन्दन	१७	३९	पिञ्जल	२९७	९९
पाणिघ	३४२	१३	पानीयशालिका	११९	७	पार्थ	{ २३० ३९६	{ ७९ ४१	पिट	३१०	२६
पाणिपीडन	२६६	५६	पान्थ	२७१	१७	पार्श्वभाग	२७८	४०	पिटक	{ २२० ३४७	{ ५३ २९
पाणिवाद	३४२	१३	पाप	{ ५१ ३६५	{ २३ ४७	पार्श्वस्थि	२२६	६९	पिठर	{ ३१२ ४२९	{ ३१ १८८
पाण्डर	५९	१२	पापचेली	१५७	८५	पार्णि	२२७	७२	पिण्ड	{ ३३४ ३३६ ४५४	{ ९८ १०४ १८
पाण्डु	६०	१३	पाप्मन्	५१	२३	पार्णिग्राह	२६९	१०	पिण्टक	२४६	१२८
पाण्डुकम्बलिन्	२८३	५४	पामन्	२१९	५३	पालन	१८५	१६७	पिण्डिका	२८४	५६
पाण्डुर	६०	१३	पामन	२२१	५८	पालङ्गी	१७०	१२१	पिण्डीतक	१४६	५२
पातक	४६०	३३	पामर	३४३	१६	पालश	६१	१४	पिण्याक	{ ३९८ ४६०	{ ९ ३२
पाताल	{ ८६ ४३२	{ १ २०२	पामा	२१९	५३	पालि	{ २९५ ४३१	{ ९३ १९७	पितामह	{ ८ २१३	{ १६ ३३
पातुक	३६०	२७	पायस	{ २४६ २५७	{ १२८ २४	पालिन्दी	१६५	१०८	पितृ	{ २१२ २१४	{ २८ ३७
पात्र	{ ९६ २५७ ३१३ ४२८	{ ८ २४ ३३ १७९	पायु	२२७	७३	पाल्लवा	४५१	५	पितृदान	२५९	६१
पात्री	४६२	४२	पाय्य	३३०	८५	पावक	२२	५४	पितृपति	{ २४ ३१	{ ५८ २
पात्रीव	४६१	३५	पार	९५	८	पाषा	२३७	९८	पितृपितृ	२१३	३३
पाथस्	९३	४	पारद	३३५	९९	पाशक	३५२	४५	पितृप्रसू	४४	३
पाद	{ १२६ २२६ ३३१ ४१२	{ ७ ७१ ८९ ८९	पारम्पर्योपदेश	२५४	१२	पाशिन्	२५	६१	पितृयज्ञ	२५४	१४
पादकटक	२४१	११०	पारश्व	४३४	२१०	पाशुपत	१५६	८१	पितृवन	३०१	११८
पादग्रहण	२६२	४१	पारश्वधिक	२८८	७०	पाशुपाल्य	३०२	२	पितृव्य	२१२	३१
पादप	१२८	५	पारसीक	२८०	४५	पाश्चात्य	३७६	८१	पितृसंनिभ	३५६	१३
पादवन्धन	३२२	५८	पारखैणेय	२११	२४	पादया	३९७	४२	पित्त	२२२	६२
पादस्फोट	२१९	५२	पारायण	३८६	२	पाषण्ड	२६३	४५	पित्त्य(तीर्थ)	२६५	५१
पादाम	२२६	७१	पारावत	१९२	१४	पापाण	१२४	४	पित्तत	१९८	३४
			पारावताङ्गि	१७८	१५०	पापाणदारण	३४९	३४			
			पारावार	{ ९२ ४६१	{ १ ३५	पिक	१९४	१९			
			पाराशरिन्	२६२	४१	पिङ्ग	६१	१६			
			पारिकाहिन्	२६२	४२	पिङ्गल	{ ४१ ६१	{ ३१ १६			
			पारिजातक	{ २१ १३७	{ ५० २६	पिङ्गला	३१	४			
			पारितथ्या	२३८	१०३	पिचण्ड	{ २२९ ४५४	{ ७७ १८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पिधान	३४	१३	पीलुपर्णी	{ १५७ ८४	१३९	पुर	{ १४० ३४	१८३	पुष्कराह	१९५	२२
पिनद्ध	२८६	६५	पीवन्	३६९	६१	पुरःसर	४२९	७२	पुष्करिणी	१०३	२७
पिनाक	{ १५ ३९९	१४	पीवर	३६९	६१	पुरतस्	२८८	७२	पुष्कल	३६९	५८
पिनाकिन्	१३	३१	पीवरस्तनी	३२६	७१	पुरतस्	४४५	७	पुष्ट	३८१	९७
पिपासा	३२१	५५	पुंश्चली	२०७	१०	पुरद्वार	१२२	१६	पुष्प	{ १३४ २१०	१७
पिपीलिका	४५१	८	पुंस्	२०३	१	पुरंदर	१७	४१	पुष्पक	२९	७०
पिप्पल	१३५	२०	पुक्कस	३४४	२०	पुरंधी	२०५	६	पुष्पकेतु	३३६	१०३
पिप्पली	१६१	९७	पुह्व	४५४	१७	पुरस्	४४५	७	पुष्पदन्त	३१	४
पिप्पलीमूल	३३८	११०	पुह्व	३६९	५९	पुरस्कृत	४११	८४	पुष्पधन्वन्	१२	२६
पिह्व	२१८	४९	पुह्व	२८२	५०	पुरस्तात्	४४१	२४६	पुष्पफल	१३५	२१
पियाल	१४०	३५	पुञ्ज	२०२	४२	पुरा	४४२	२५३	पुष्परस	१३४	१७
पिह्व	२२१	६०	पुटमेद	९५	७	पुराण	{ ६५ ३७४	७७	पुष्पलिह	१९८	२९
पिशाङ्ग	६१	१६	पुटमेदन	११६	१	पुरातन	३७४	७७	पुष्पवती	२०९	२०
पिशाच	६	११	पुटी	४६२	४२	पुरातन	३७४	७७	पुष्पवत्	४७	१०
पिशित	२२३	६३	पुण्डरीक	{ ३१ १०८ ३९८	३ ४१ ११	पुरातन	३७४	७७	पुष्पसमय	५०	१८
पिशुन	{ २४५ ३६५ ४१८	१२४ ४७ १२७	पुण्डरीकाक्ष	९	१९	पुरी	११६	१	पुण्य	{ ३८ ४२२	२२ १४७
पिशुना	१७३	१३३	पुण्डर्य	१७१	१२७	पुरीतत्	२२४	६६	पुण्यरथ	२८३	५१
पिष्टक	३१९	४८	पुण्ड्र	१८३	१६३	पुरीष	२२५	६८	पुस्त	३४७	२८
पिष्टपचन	३१३	३२	पुण्ड्रक	१५२	७२	पुर	३७०	६३	पूः	११६	१
पिष्टात	२५०	१३९	पुण्य	{ ५२ ४२४	२४ १६०	पुरुष	{ ५४ १३६ २०३ ४३५	२९ २५ १ २१८	पूग	{ १८५ ४००	१६९ २०
पीठ	२४९	१३८	पुण्यक	२६१	३७	पुरुषोत्तम	९	२१	पूजन	४२४	१५६
पीडन	३००	१०९	पुण्यजन	२५	६०	पुरुहू	३७०	६३	पूजा	२६०	३४
पीडा	९२	३	पुण्यजनेश्वर	२८	६९	पुरुहूत	१७	४१	पूजित	३८२	९८
पीत	६१	१४	पुण्यभूमि	११३	८	पुरोग	२८८	७२	पूज्य	{ ३५४ ४२३	५ १५०
पीतदारु	१४६	५३	पुण्यवत्	६५३	३	पुरोगम	२८८	७२	पूत	{ २६३ ३०९ ३६८	४५ २३ ५५
पीतह्व	{ १४८ १६२	६० १०१	पुत्तिका	१९७	२७	पुरोगामिन्	२८८	७२	पूतना	१४८	५९
पीतन	{ १३७ २४५ ३३६	२७ १२४ १०३	पुत्र	२११	२७	पुरोडाश	४५६	२१	पूतिकरज	१४५	४८
पीतसालक	१४३	४३	पुत्रिका	३४७	२९	पुरोधस्	२६८	५	पूतिकाष्ट	{ १४६ १४८	५४ ६०
पीता	३१६	४१	पुत्रौ	२१४	३७	पुरोभागिन्	३६५	४६	पूतिगन्धि	५९	१२
पीताम्बर	९	१९	पुत्रल	४५५	२०	पुरोहित	२६८	५	पूतिफली	१६१	९६
पीति	२८०	४३	पुनःपुनर्	४४३	१	पुलाक	३९८	५	पूतीक	१४५	४८
पीन	३६९	६१	पुनर्	{ ४४२ ४४७	२५३ १५	पुलिन	९६	९	पूप	३४९	४८
पीनस	२१९	५१	पुनर्नवा	१७८	१४९	पुलिन्द	३४४	२०	पूर	४५५	२०
पीनोधी	३२६	७१	पुनर्भव	२३१	८३	पुलोमजा	२९	४५	पूरणी	१४४	४६
पीयूष	{ २१ ३२१	४८ ५४	पुनर्भू	२१०	२३	पुषित	३८१	९७	पूरित	३८२	९८
पीड	{ १३७ ४२०	२८ १९३	पुशाग	१३६	२५	पुष्कर	{ २९ ९३ १०७ १७७ ४२९	१ ४ ४१ १८६	पूष	{ ३७१ ३८२	६५ ९८
			पुह्व	११६	१				पूर्ण	२४६	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतिबद्ध	३६३	४१	प्रत्यक्षेणी	१५८	८८	प्रपितामह	२१३	३३	प्रवण	४०६	५६
प्रतिबन्ध	३९४	२७	प्रत्यक्ष	१७६	१४४	प्रपुष्पाट	१७७	१४७	प्रवयस्	२१६	४२
प्रतिविम्ब	३४९	३५	प्रत्यग्र	३७५	७९	प्रपौण्डरिक	१७१	१२७	प्रवर्ह	३६८	५७
प्रतिभय	७८	२०	प्रत्यन्त	३७५	७७	प्रफुल्ल	१२९	७	प्रवह	३९२	१८
प्रतिभान्वित	३५९	२५	प्रत्यन्त	११२	७	प्रवन्धकल्पना	६५	६	प्रवहण	२८३	५२
प्रतिभू	३५२	४४	प्रत्यन्तपर्वत	१२६	७	प्रबोधन	२४४	१२२	प्रवल्हिका	६५	६
प्रतिमा	३४९	३५	प्रत्यय	४२२	१४७	प्रभञ्जन	२५	६३	प्रवारण	३८७	३
प्रतिमान	{ २७८ ३९ ३४९ ३५		प्रत्ययित	२७०	१३	प्रभव	४३४	२१०	प्रवाल	{ ७३ ३३२ ४३२	{ ७ ९३ २०४
प्रतिमुक्त	२८६	६५	प्रत्ययिन्	२६९	११	प्रभाकर	४०	२८	प्रवाह	३९२	१८
प्रतियल	४१५	१०७	प्रत्यवसित	३८५	११०	प्रभात	४४	३	प्रवासन	३००	११३
प्रतियातना	३४९	३५	प्रत्याख्यात	३६३	४०	प्रभाव	२७२	१९	प्रवाहिका	२२०	५५
प्रतिरोधिन्	३४५	२५	प्रत्याख्यान	३९५	३१	प्रभिन्न	२७६	३६	प्रविख्याति	३९४	२८
प्रतिवाक्य	६७	१०	प्रत्यादिष्ट	३६३	४०	प्रभु	२५५	११	प्रविदारण	२९८	१०३
प्रतिविधा	१६२	९९	प्रत्यादेश	३९५	३१	प्रभूत	३७०	६३	प्रविलेप	३९२	२०
प्रतिशासन	३९५	३४	प्रत्यालीढ	२९२	८५	प्रभृष्टक	२४८	१३५	प्रवीण	३५३	४
प्रतिश्याय	२१९	५१	प्रत्यासार	२९०	७९	प्रमथ	१५	३५	प्रवृत्ति	{ ६६ ३९२ ३७४ ३७८	{ ७ १८ ७६ ८८
प्रतिश्रय	४२३	१५३	प्रत्याहार	३९१	१६	प्रमथन	३००	११५	प्रवेक	३६८	५७
प्रतिश्रव	५७	५	प्रत्युत्क्रम	३९४	२६	प्रमथाधिप	१३	३१	प्रवेणी	{ २३७ २७८	{ ९८ ४२
प्रतिश्रुत्	७१	२५	प्रत्युषस्	४४	२	प्रमद	५२	२४	प्रवेष्ट	२३०	८०
प्रतिष्ठम्भ	३९४	२७	प्रत्यूप	४४	२	प्रमदवन	१२८	३	प्रव्यक्त	३७६	८१
प्रतिसर	४२७	१७४	प्रत्यूह	३९२	१९	प्रमदा	२०४	३	प्रश्न	६७	१०
प्रतिसीरा	२४४	१२०	प्रथम	{ ३७५ ४२२	{ ८० १४४	प्रमदा	३५४	७	प्रश्नय	३९३	२५
प्रतिहत	३६३	४१	प्रथा	३८९	९	प्रमदा	३८९	१०	प्रश्रित	३५९	२५
प्रतिहास	१५४	७६	प्रथित	३५५	९	प्रमाण	४०६	५४	प्रष्ठ	२८८	७२
प्रतीक	{ २२६ ३९८	{ ७० ७	प्रवर	४२५	१६४	प्रमाद	८२	३०	प्रष्ठवाह	३२४	६३
प्रतीकार	३००	११०	प्रदीप	२४९	१३८	प्रमापण	३००	११२	प्रष्टाही	३२५	७०
प्रतीकाश	३५०	३७	प्रदीपन	९०	१०	प्रमिति	३८९	१०	प्रसन्न	९८	१४
प्रतीक्ष्य	३५४	५	प्रदेशन	२७४	२७	प्रमीत	{ २५८ ३०१	{ २६ ११७	प्रसन्नता	३५	१६
प्रतीची	३०	१	प्रदेशिनी	२३१	८१	प्रमीला	८५	३७	प्रसन्ना	३५०	३९
प्रतीत	{ ३५५ ४११	{ ९ ८२	प्रदोष	४५	६	प्रमुखा	३६८	५७	प्रसभ	२९९	१०८
प्रतीपदर्शिनी	२०३	२	प्रद्युम्न	१२	२५	प्रमुदित	३८३	१०३	प्रसर	३९३	२३
प्रतीर	९५	७	प्रदाव	३००	१११	प्रमोद	५३	२४	प्रसरण	२९६	९६
प्रतीहार	{ १२२ २६८ ४२६	{ १६ ६ १७०	प्रधन	२९८	१०३	प्रयत	२६३	४५	प्रसव	{ ३८९ ४३३	{ १० २०८
प्रतीहारी	४२६	१७०	प्रधान	{ ५४ २६७ ३६८ ४१७	{ २९ ५ ५७ १२२	प्रयस्त	३१८	४५	प्रसवन्धन	१३३	१५
प्रतीली	११७	३	प्रधि	२८४	५६	प्रयस	३९३	२३	प्रसव्य	३७७	८४
प्रन्न	३७४	७७	प्रयध	४०२	२८	प्रयोगार्थ	३९४	२६	प्रसन्न	४४६	१०
प्रत्यब्	५४९	२३	प्रयद्	२२६	७१	प्रलम्बन	११	२३			
प्रत्यक्षणी	१५८	६९	प्रपा	११९	७	प्रलम्ब	{ ५१ ८४ ३०१	{ २२ ३३ ११७			
			प्रपात	१२५	७		६८	१५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रसाद	{ ३५ १६ ४१२ ९१		प्राग्वंश	२५५ १६		प्रार्थित	२८१ ९७		प्रोष्ठपदा	३८ २२	
प्रसाधन	२३७ ९९		प्राग्रहर	३६८ ५८		प्रालम्ब	२४८ १३६		प्रोष्ठी	९९ १८	
प्रसाधनी	२४९ १३९		प्राग्र्य	३६८ ५८		प्रालम्बिका	२३९ १०४		प्रोष्ठपद	४९ १७	
प्रसाधित	२३८ १००		प्राघार	३८९ १०		प्रालेय	३६ १८		प्रौढ	३७४ ७६	
प्रसारिणी	१७९ १५२		प्राच्	{ ४४७ १६ ४४९ २३		प्रावार	२४३ ११७		प्रुध	{ १३९ ३२ १४३ ४३	
प्रसार	३६१ ३१		प्राचिका	४५१ ८		प्रावृत्त	२४२ ११३			{ ९७ ११ १०२ २४	
प्रसित	३५५ ९		प्राची	३० १		प्रावृत्त	२४२ ११३		प्रुव	{ १७३ १३२ १९९ ३४	
प्रसिति	३९१ १४		प्राचीन	११७ ३		प्रास	२९५ ९३			{ ३४४ १९	
प्रसिद्ध	४१५ १०४		प्राचीना	१५७ ८५		प्रासङ्ग	२८४ ५७			{ १८७ ३ ४०१ २४	
प्रसू	{ २१२ २९ ४३८ २२९		प्राचीनावीत	२६५ ५०		प्रासङ्ग्य	३२४ ६४		प्रुवग	{ १८७ ३ ४०१ २४	
प्रसूता	२०८ १६		प्राच्य	११२ ७		प्रासाद	११९ ९		प्रुवङ्ग	१८७ ३	
प्रसूति	३८९ १०		प्राजन	३०५ १२		प्रासिक	२८८ ७०		प्रुवङ्गम	४२० १३८	
प्रसूतिका	२०८ १६		प्राजितृ	२८५ ५९		प्रासि	४४ ३		प्रुवङ्ग	१३४ १८	
प्रसूतिज	९२ ३		प्राज्ञ	२५१ ५		प्रिय	{ २१३ ३५ ३६७ ५३		प्रुवङ्ग	१३४ १८	
प्रसून	{ १०७ १७ ४१७ १२३		प्राज्ञा	२०८ १२		प्रियक	{ १४३ ४३ १४३ ४४ १४७ ५६ १८९ ९		प्रुवङ्ग	१४५ ४९	
प्रसूजनयितारौ	२१४ ३७		प्राज्ञी	२०८ १२		प्रियङ्गु	{ १४७ ५५ ३०८ २०		प्रुवङ्ग	२८२ ४८	
प्रसृत	३७८ ८८		प्राज्ञ्य	३७० ६३		प्रियता	८० २७		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रसृता	२२७ ७२		प्राज्ञ्वक	२६८ ५		प्रियंवद	३६२ ३६		प्रुवङ्ग	३८९ ९	
प्रसृती	२३२ ८५		प्राण	{ २६ ६३ २९७ १०२ ३०२ ११९ ३३६ १०४		प्रियणन	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रसेव	३१० २६		प्राणितृ	३५२ ४६		प्रियता	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रसेवक	७३ ७		प्राणिन्	५५ ३०		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रस्तर	१२४ ४		प्राति	४४८ १९		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रस्ताव	३९३ २४		प्रातिहारिक	३४२ ११		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रस्थ	{ १२५ ५ ३२१ ८९ ४१२ ७८		प्राथमिक	२५३ ११		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रस्थपुष्प	१५५ ७९		प्राथमिकल्पिक	२५३ ११		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रस्थान	२९६ ९५		प्राथमिक	{ ४४२ २५६ ४४६ १२		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रस्फोटन	३१० २६		प्रादेश	२३१ ८३		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रसवण	१२६ ५		प्रादेशन	२५९ ३०		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रलाव	२२५ ६७		प्राध्वम्	४४४ ४		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रहर	४५ ६		प्रान्तर	११५ १७		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रहरण	२९१ ८२		प्राप्त	{ ३७८ ८६ ३८४ १०४		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रहस्त	२३२ ८४		प्राप्तपञ्चत्व	३०१ ११७		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रहि	१०३ २६		प्राप्तरूप	४१९ १३१		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रहेलिका	६५ ६		प्राप्ति	४०८ ६९		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रहृज	३८३ १०३		प्राप्य	३८० ९२		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्रांशु	३७२ ७०		प्राप्य	३८० ९२		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्राकार	११७ ३		प्राप्य	३८० ९२		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्राकृत	३४३ १६		प्राप्य	३८० ९२		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	
प्राग्दक्षिण	११२ ७		प्राप्य	३८० ९२		प्रियवद	३८७ ४		प्रुवङ्ग	३८२ ९९	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
फलेरुहा	१४६	५४	वभु	४२६	१७०	वस्ति	२२७	७३	वालय	२१५	४०
फल्गु	{ १४९	६१	वर्वर	१५९	९०	वहिर्द्वार	१२२	१६	वाष्प	४१९	१३०
	{ ३६८	५६		{ १९८	३१	वहिष्ठ	३८५	१११	वाष्पिका	३१६	४०
फणिता	३१७	४३	वहै	{ ४३९	२३६	वहिस्	४४८	१७	वाहु	२३०	८०
फण्ट	३८०	९४	वहिण	१९८	३०	वहु	३७०	६३	वाहुज	२६७	१
फाल	{ २४१	१११	वहिन्	१९८	३०	वहुकर	३५७	१७	वाहुदा	१०५	३३
	{ ३०५	१३	वहिपुष्प	१७३	१३२	वहुगर्हावाच्	३६२	३६	वाहुमूल	२३०	७९
फाल्गुन	४८	१५	वहिर्मुख	५	९	वहुपाद्	१३९	३२	वाहुयुद्ध	२९९	१०६
फाल्गुनिक	४८	१५	वहिस्	२२	५४	वहुप्रद	३५४	६	वाहुल	४९	१८
फाल्गुनी	४५	५	वहिष्ठ	१७०	१२२	वहुमूल्य	२४१	११३	वाहुलेय	१७	४०
फुल्ल	१२९	८		{ ११	२४	वहुरूप	२४६	१२८	वाहिक	{ २८०	४५
फेन	{ ३३७	१०५	वल	{ २८९	७८	वहुल	{ ३७०	६३		{ ३९८	९
	{ ४५५	१९		{ २९७	१०२		{ ४३२	१९९	वाह्वीक	{ २४५	१२४
फेनिल	{ १३८	३१		{ ४३१	१९५	वहुला	{ १७०	१२५		{ ३९८	९
	{ १४१	३६		{ ४५७	२२		{ ४३२	१९९		{ ३१६	४०
फेरव	१८८	५	वलदेव	११	२३	वहुलीकृत	३०९	२३	विन्दु	९५	६
फेव	१८८	५	वलभद्र	११	२३	वहुवारक	१४०	३४	विन्दुजालक	२७८	३९
फेला	३२२	५६	वलभद्रिका	१७८	१५०	वहुविध	३८०	९३	विल	१२६	६
वः			वलवत्	{ २१६	४८	वहुसुता	१६२	१००	विम्व	३५	१५
वक	१९५	२२		{ ४४३	२	वहुसृति	३२५	७०	विम्विका	१७५	१३९
वडवानल	२४	५६	वलविन्यास	२९०	७९	वाकुची	१६१	९६	वित्व	१३९	३२
वत	४४१	२४४	वला	१६४	१०७	वाटव	२४	५६	विस्त	३३०	८६
वदर	१४१	३७	वलाका	१९६	२५	वाढ	{ २७	६७	वीज	{ ५४	२८
	{ १६८	११६	वलात्कार	२९९	१०८		{ ४०४	४४	वीजकोश	{ २२२	६२
वदरा	{ १७८	१५१	वलाराति	१७	४३	वाण	{ २९२	८६	वीजपूर	१५५	७८
वदरी	१४०	३६	वलाहक	३२	६		{ ४०५	४५	वीजाकृत	३०४	८
वन्दिन्	२९६	९७		{ २५४	१४	वादर	२४१	१११	वीज्य	२५१	२
	{ ३६३	४२	वलि	{ २७४	२७	वाधा	९२	३	वीभत्स	{ ७७	१७
वद्ध	{ ३८०	९५		{ ४३१	१९५	वान्धकिनेय	२११	२६		{ ७८	१९
वधिर	२१७	४८	वलिध्वंसिन्	९	२१	वान्धव	२१३	३४	उक्ता	{ ४३९	२३४
वन्धकी	२०७	१०	वलिन	२१६	४५	वार्हत	१३१	१९		{ ७	१३
वन्धन	{ २७४	२६	वलिपुष्ट	१९४	२०		{ १७०	१२२	वुद्ध	{ ३८५	१०८
	{ ३९१	१४	वलिभ	२१६	४५	वाल	{ २१५	४२		{ ५५	१
वन्धनालय	३०२	११९	वलिभुज्	१९४	२०		{ ४३३	२०५	वुद्धि	४५५	१९
वन्धस्तम्भ	२७८	४१	वलिर	२१८	४९	वालगर्भिणी	३२५	७०	वुद्धद	{ ४०	२६
वन्धु	२१३	३४	वलिश	९९	१६	वालतनय	१४५	४९		{ २५१	५
वन्धुजीवक	१५३	७३	वलिसङ्गन्	८६	१	वालतृण	१८५	१६७	वुध	{ ४१४	१००
वन्धुता	२१३	३५	वलीवर्द	३२२	५९	वालमूपिका	१९१	१२	वुधित	{ ३८५	१०८
वन्धुर	३७२	६९		{ ३११	२७	वाला	७६	१४	वुध	{ १३१	१२
वन्धुल	२११	२६	वल्लव	{ ३२२	५७	वालिश	{ ३६५	४८	वुमुक्षा	{ ४१४	१००
वन्धूक	१५३	७३	वल्बज	१८३	१६३		{ ४३५	२१८	वुमुक्षित	{ ३५८	२०
वन्धूकपुष्प	१४३	४४	वष्कयिणी	३२५	७१	वालेय	३२७	७७	वुस	३०९	२२
वन्ध्य	१२९	७	वस्त	३२७	७६	वालेयशाक	१५९	९०	वुस्त	४६०	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वृहती	{ १६० ९३ ४१० ७५		भक्षित	३८५ ११०		भर्तु	{ २१३ ३६ ४०७ ५९		भारद्वाजी	१६८ ११६	
वृंहित	२९९ १०७		भक्ष्यकार	३११ २८		भर्तुदारक	७५ १२		भारयष्टि	३४७ ३०	
वृहत्	३६९ ६०		भग	{ ४०१ २६ १२२८ ७६		भर्तुदारका	७६ १३		भारवाह	३४३ १५	
वृहदिका	२४३ ११७		भगन्दर	२२० ५६		भर्त्सन	६९ १४		भारिक	३४३ १५	
वृहत्कुक्षि	२१६ ४४		भगवत्	७ १३		भर्मेन्	{ ३३३ ९४ ३५० ३८		भार्गव	३९ २५	
वृहद्भ्रातृ	२२ ५४		भगिनी	२१२ २९		भर्मेन्	{ ३३३ ९४ ३५० ३८		भार्गवी	१८२ १५८	
वृहस्पति	३९ २४		भग्न	८४ ५		भह	{ १८७ ३८ ४५६ २१		भार्गी	१५९ ८९	
बोधकर	९६ ९७		भग्न	३०८ २०		भह्यतकी	१४३ ४२		भार्या	२०४ ६	
बोधिद्वय	१३५ २०		भग्न	४५१ ८		भह्युक	१८७ ३		भार्यापति	२१४ ८३	
बोल	३३६ १०४		भजमान	२७३ २४		भव	{ १३ ३४ ४३३ २०६		भालक	१८७ ४	
ब्रध्न	४० २८		भट	२८५ ६१		भवन	११७ ५		भाव	{ ७५ ११ ७९ २१ ४३३ २०७	
ब्रह्मचारिन्	{ २५१ ३ २६३ ४२		भट्ट	३१८ ४५		भवनी	१६ ३७		भावबोधक	७९ २१	
ब्रह्मण्य	१४२ ४१		भट्टारक	७६ १३		भविक	५२ २६		भावित	{ २४८ १३४ ३१८ ४६ ३८४ १०४	
ब्रह्मत्व	२६५ ५१		भट्टिनी	७६ १३		भवितृ	३६० २९		भासुक	५२ २६	
ब्रह्मदर्भा	१७७ १४५		भण्डाकी	१६७ ११४		भविष्णु	३६० २९		भाषा	६२ १	
ब्रह्मदार	१४२ ४१		भण्डिल	१४९ ६३		भव्य	५२ २६		भाषिक	{ ६३ १ ३८४ १०७	
ब्रह्मद्व	{ ८ १६ ४१६ ११४		भण्डी	१५९ ९१		भवक	३४५ २२		भाष्य	४५९ ३१	
ब्रह्मपुत्र	९० १०		भण्डीरी	१५९ ९१		भखा	३४९ ३३		भास	४३ ३४	
ब्रह्मवन्धु	४१५ १०४		भद्र	{ ५२ २५ ३२२ ५९		भस्मगन्धिनी	१६९ १२०		भास्कर	४० २८	
ब्रह्मभूय	२६५ ५१		भद्रकुम्भ	२७६ ३३		भा	४३ ३४		भास्वत्	४० २९	
ब्रह्मयज्ञ	२५४ १४		भद्रदार	१४६ ५३		भाग	३३१ ८९		भास्वर	६ १०	
ब्रह्मवर्चस	२६१ ३८		भद्रपर्णी	१४० ३६		भागधेय	{ ५३ २८ २७४ २७		भिक्षा	{ ३८८ ६ ४३७ २२४	
ब्रह्मविन्दु	२६२ ३९		भद्रवला	१७९ १५३		भागिनेय	२१३ ३२		भिक्षु	{ २५१ ३ २६२ ४१	
ब्रह्मसायुज्य	२६५ ५१		भद्रमुस्तक	१८२ १६०		भागीरथी	१०४ ३१		भित्त	३४ १६	
ब्रह्मसू	१२ २७		भद्रयव	१५१ ६७		भाग्य	{ ५३ २८ ४२३ १५५		भित्ती	११७ ४	
ब्रह्माञ्जलि	२६१ ३९		भद्रश्री	२४७ १३१		भाजन	३१३ ३३		भिदा	३८७ ५	
ब्रह्मासन	२६२ ४०		भद्रासन	२७५ २१		भाण्ड	{ ३१३ ३३ ४०४ ४४		भिदुर	२० ४७	
ब्राह्म	{ ५१ २१ २६५ ५१		भय	७९ २१		भाद्र	४९ १७		भिन्दिपाल	२९४ ९१	
ब्राह्मण	२५१ ४		भयंकर	७८ २०		भाद्रपद	४९ १७		भिन्न	{ ३७६ ८२ ३८२ १००	
ब्राह्मणयष्टिका	१५९ ८९		भयद्रुत	३६३ ४२		भाद्रपदा	३८ २२		भिषज्	२२१ ५१	
ब्राह्मणी	१५९ ८९		भयानक	{ ७७ १७ ७८ २०		भातु	{ ४० ३१ ४२ ३३ ४१५ १०५		भिस्सटा	३४९ ४	
ब्राह्मण्य	३९६ ४१		भर	२७ ६६		भातिनी	२०४ ४		भिस्सा	३४९ ४	
ब्राह्मी	{ १५ ३५ ६२ १ १७५ १३७		भरण	३५० ३८		भार	३३० ८७		भी	७९ २	
भ	३७ २१		भरण्य	३५० ३८		भारत	११२ ६		भीति	{ १३ ३ ७८ २	
भक्त	३१९ ४८		भरण्यमुज्	३५७ १९		भास्ती	६३ १		भीम		
भक्षक	३५८ २०		भरत	३४२ १२							
			भरद्वाज	९२ १५							
			भर्ग	१३ ६३							

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सीरु	{ २०४ ३ ३५९ २६		भूमिजम्बुका	{ १४१ ३८ १६८ ११८		भोस्	४४५ ७		मह्यु	४४३ २	
सीरुक	३५९ २६		भूमिस्तृक्	३०२ १		भौम	३९ २५		मङ्गल	५२ २५	
सीलुक	३५९ २६		भूयस्	३७० ६३		भौरिक	२६८ ७		मङ्गल्यक	३०७ १७	
सीषण	७८ २०		भूयिष्ठ	३७० ६३		अंश	२७३ २३		मङ्गल्या	२४६ १२७	
सीष्म	७८ २०		भूरि	{ ३७० ६३ ४२८ १८२		अकुंस्त	७५ ११		मचचिका	५३ २७	
सीष्मसू	१०४ ३१		भूरिफेना	१७६ १४३		अकुटि	८६ ३७		मज्जन	१३१ १२	
भुक्त	३८५ १११		भूरिमाय	१८८ ५		अम	{ ५६ ४ ९५ ७ ३८९ ९		मख	२४९ १३८	
भुक्तसमुज्जित	३२२ ५६		भूरुण्डी	१५२ ६९		अमर	१९८ २९		मखरि	१३२ १३	
भुम	{ ३७२ ७१ ३७९ ९१		भूर्ज	१४४ ४६		अमरक	२३६ ९६		मखिष्टा	१५९ ९०	
भुज	२३० ८०		भूषा	२३८ १०१		अमरि	२३६ ९६		मखीर	२४० १०९	
भुजग	८९ ६		भूषित	२३८ १००		अमि	३८९ ९		मखु	३६७ ५२	
भुजङ्ग	८९ ६		भूष्णु	३६० २९		अष्ट	३८३ १०४		मखुल	३६७ ५२	
भुजङ्गभुज	१९८ ३०		भूस्वृण	१८५ १६७		आजिष्णु	२३८ १०१		मखूषा	३४७ २९	
भुजङ्गम	८९ ६		भृगु	१२५ ४		आतृ	२१४ ३६		मठ	११९ ८	
भुजङ्गासी	१६७ ११५		भृङ्ग	{ १७४ १३४ १९३ १६ १९८ २९		आतृज	२१४ ३६		मङ्कु	७४ ८	
भुजशिरस्	२२९ ७८		भृङ्गराज	१७९ १५१		आतृजाया	२१२ ३०		मणि	३३२ ९३	
भुजान्तर	२२९ ७७		भृङ्गार	२७६ ३२		आतृभगिनी	२१४ ३६		मणिक	३१२ ३१	
भुजिष्य	३४३ १७		भृङ्गारी	१९७ २८		आतृव्य	४२२ १४६		मणिचन्ध	२३१ ८१	
भुवन	{ ८६ १ ९३ ३ ११२ ६		भृत्तक	३४३ १५		आत्रीय	२१४ ३६		मण्ड	{ १४५ ५१ ३१९ ४९	
भू	११० २		भृत्ति	३५० ३८		आन्ति	५६ ४		मण्डन	{ २३८ १०२ ३६० २९	
भूत	{ ३८४ १०४ ४१० ७८		भृत्तिभुज	३४३ १५		आष्ट	३१२ ३०		मण्डप	११९ ९	
भूतकेश	३३९ १११		भृत्त्य	३४३ १७		भुक्त	७५ ११		मण्डल	{ ३१ ६ ३५ १५ ४२ ३२	
भूतयज्ञ	२५४ १४		भृत्त्या	३५० ३८		भुक्त	७५ ११		मण्डलक	२२० ५४	
भूतवेशी	१५२ ७१		भृत्श	२७ ६६		भुक्त	७५ ११		मण्डलाग्र	२९३ ८९	
भूतात्मन्	४१५ १०५		भृत्शयव	३१९ ४७		भू	२३५ ९२		मण्डलेश्वर	२६७ २	
भूतावास	१४७ ५८		भेक	१०३ २४		भूकुंस्त	७५ ११		मण्डहारक	३४२ १०	
भूति	{ १६ ३६ ४०९ ६९		भेकी	१०३ २४		भूकुटि	८६ ३७		मण्डित	२३८ १००	
भूतिक	३९८ ८		भेद	२७२ २१		भूण	{ २१४ ३९ ४०४ ४५		मण्डूक	१०२ २४	
भूतेश	१३ ३१		भेदित	३८२ १००		भेष	२७३ २३		मण्डूकपर्ण	१४७ ५६	
भूदार	१८७ २		भेरी	७३ ६		म.			मण्डूकपर्णा	१५९ ९१	
भूदेव	२५१ ४		भेषज	२०८ ५०		मकर	१०० २०		मण्डूर	३३४ ९८	
भूनिम्ब	१७६ १४३		भैक्ष	२६४ ४६		मकरध्वज	१२ ३६		मतङ्गज	२७६ ३४	
भूप	२६७ १		भैरव	७८ १९		मकरन्द	१३४ १७		मतल्लिका	५३ २७	
भूपदी	१५२ ७०		भैषज्य	२१८ ५०		मकुट	२३८ १०२		मति	५५ १	
भूभुव	४०७ ६१		भोग	४०० २३		मकुर	२५० १४०		मत्त	{ २७६ ३६ ३५९ २३ ३८३ १०३	
भूमन्	२४८ १७		भोगवती	४०९ ७०		मकुट्यक	३०७ १७		मत्तकाशिनी	२०४ ४	
भूमि	११० २		भोगिन्	८९ ८		मकूलक	१७६ १४४		मत्सर	४२७ १७३	
			भोगिनी	२०४ ५		मक्षिका	१९७ २६				
			भोजन	३२२ ५५		मख	२५४ १३				
						मगध	२९६ ९७				
						मखवल्	१७ ४१				

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मत्स्य	९९	१७	मधुरिपु	९	२०	मन्त्रिन्	२६७	४	मरुत्वत्	१७	४१
मत्स्यण्डी	३१७	४३	मधुलिह	१९८	२९	मन्थ	३२६	७४	मरुमाला	१७३	१३३
मत्स्यपिता	१५७	८६	मधुवार	३५१	४०	मन्थदण्डक	३२६	७४	मरुवक	{ १४६ ५३	
मत्स्यवेधन	९९	१६	मधुवत	१९८	२९	मन्थनी	३२७	७४	मरुवक	{ १५५ ७९	
मत्स्याक्षी	१७५	१३७	मिधुशिमु	१३८	३१	मन्थर	२८८	७२	मर्कट	१८७	३
मत्स्यात्खग	४३५	२१८	मधुश्रेणी	१५७	८४	मन्थान	३२६	७४	मर्कटक	१९१	१३
मत्स्याधानी	९८	१६	मधुशील	१३७	२८	मन्द	{ ३४४ १८		मर्कटी	{ १४५ ४८	
मधित	३२१	५३	मधूक	१३७	२७	मन्द	{ ४१३ ९५		मर्कटी	{ १५८ ८७	
मधिन्	३२६	७४	मधूच्छिष्ट	३३८	१०७	मन्दगामिन्	२८८	७२	मर्ल	२०३	१
मद	{ २७७ ३९०	{ ३७ १२	मधूलक	१३७	३८	मन्दाकिनी	२१	४९	मर्दन	३९३	३२
	{ ४१३	{ ९१	मधूलिका	१५७	८४	मन्दाक्ष	७९	२३	मर्दल	७४	८
	२७६	३५	मध्य	{ २३० ४२५	{ ७९ १६१	मन्दार	{ २१ १३७	{ ५० २६	मर्मन्	४५९	३०
मदकल	२७६	३५	मध्यदेश	११२	७	मन्दार	{ १५६ ८१		मर्मर	७०	२३
मदन	{ १२ १४६	{ २५ ५३	मध्यम	{ ७१ ११२	{ १ ७	मन्दिर	११७	५	मर्मस्पर्श	३७७	८३
	{ १५५	{ ७८		{ २३०	{ ७९	मन्दुरा	११९	७	मर्यादा	२७४	२६
	३५१	४०		{ २३१	{ ७९	मन्दोष्ण	४३	३५	मल	{ २२४ ४३१	{ ६५ १९७
मदस्थान	३५१	४०	मध्यमा	{ २०६ २३१	{ ८ ८३	मन्द्र	७२	२	मलदूषित	३६८	५५
मदिरा	३५०	४०	मध्याह्न	४४	३	मन्मथ	{ १२ १३५	{ २५ २१	मलपू	१४९	६१
मदिरागृह	११९	८	मध्वासव	३५१	४१	मन्या	२२४	६५	मलयज	२४७	१३१
मदोत्कट	२७६	३५	मनःशिला	३३८	१०८	मन्यु	{ ८० ४२३	{ २५ १५३	मलिन	३६८	५५
महु	१९९	३४	मनस्	५५	३१	मन्वन्तर	५१	२२	मलिनी	२०९	२०
महुर	१००	१९	मनस्त्रिज	१२	२६	मय	३२७	७५	मलिम्बुच	३४५	२५
मय	३५०	४०	मनस्कार	५६	२	मयु	२९	७१	मलीमस	३६८	५५
मधु	{ ४८ १७६	{ १५ १४२	मनाक्	४४५	८	मयुष्टक	३०७	१७	मल्ल	४५६	२१
	{ ३३८ ३५१	{ १०७ ४१	मनित	३८५	१०८	मयूख	{ ४२ ४००	{ १७ १८	मल्लक	४६१	३७
	{ ४१४	{ १०३	मनीषा	५५	१	मयूर	{ १६६ १९८	{ १११ ३०	मल्लिका	१५२	६९
	१६५	१०९	मनीषिन्	२५१	५	मयूर	{ १५८ ३३५	{ ८८ १०१	मल्लिकाख्य	१९६	२४
मधुक	१६५	१०९	मनु	४६१	३८	मयूरक	{ ३३२ ३०१	{ ९२ ११६	मल्लिगन्धिन्	२४६	१२७
मधुकर	१९८	२९	मनुज	२०३	१	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	मसी	४५२	१०
मधुकम	३५१	४०	मनुज्य	२०३	१	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	मसूर	३०७	१७
मधुद्रुम	३३७	२७	मनुष्यधर्मेन्	२८	६८	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	मसूरविदला	१६५	१०९
मधुप	१९८	२९	मनोगुप्ता	३३८	१०८	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	मसृण	३१८	४६
मधुपणिका	{ १४० १६०	{ ३५ ९४	मनोजवस	३५६	१३	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	मस्कर	१८२	१६१
मधुपर्णा	१५६	८३	मनोश्च	३६७	५२	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	मस्करिन्	२६२	४१
मधुमक्षिका	१९७	२६	मनोभव	४२०	१३८	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	मस्तक	२३६	९५
मधुयष्टिका	१६५	१०९	मनोरथ	८१	२७	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	मस्तिष्क	२२४	६५
मधुर	{ ५८ ४३०	{ ९ १९१	मनोरम	३६७	५२	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	मस्तु	३२१	५४
मधुरक	१७६	१४२	मनोहत	३६३	४१	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	मह	८६	३८
मधुरसा	{ १५७ १६४	{ ८३ १०७	मनोहा	३३८	१०८	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	महत्	३६९	६०
मधुरा	१७९	१५२	मन्तु	२७४	२६	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	महती	४०९	६९
मधुरिका	१६३	१०५	मन्त्र	४२६	१६७	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	महस्	४३८	३३१
			मन्त्राख्याकृत	२५३	७	मयूरक	{ ३३५ ३३२	{ १०१ ९२	महाकन्द	१७८	१४६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
महाकुल	२५१	३	मांसल	२१६	४४	मान	{ ७९ २२	माल्यवत्	१२४	३	
महाङ्ग	३२७	७५	मांसिक	३४३	१४		{ ३३० ८५	माषपर्णा	१७५	१३८	
महाजाली	१६८	११७	माक्षिक	३३८	१०७	मानव	२०३	मास	४७	१२	
महादेव	१३	३२	मागध	{ २९६ ९७		मानस	५५	मासर	३२०	४९	
महाधन	२४१	११३		{ ३३९ २		मानसौकस्	१९६	मासिक	२५८	३१	
महानस	३१०	२७	मागधी	{ १५२ ७१		मानिनी	२०४	मास्	४४६	११	
महामात्र	२६७	५		{ १६१ ९६		मानुष	२०३	माहिष्य	३३९	३	
महायज्ञ	२५४	१४	माघ	४८	१५	मानुष्यक	३९७	माहिषी	३२४	६६	
महारजत	३३३	९५	माघ्य	१५३	७३	माया	३४२	मितंपच	३६५	४८	
महारजन	३३७	१०६	माठर	४१	३१	मायाकार	३४२		{ ४० ३०		
महारण्य	१२७	१	माढि	४५१	८	मायादेवीसुत	८	मित्र	{ २६९ ९		
महाराजिक	६	१०	माणवक	{ २१५ ४२		मायु	२२२		{ २७० १२		
महारौरव	९१	१		{ २३९ १०६		मायूर	२०२	मिथस्	४४३	२५५	
महाशय	३५३	३	माणव्य	३९६	४०	मार	१२	मिशुन	२०१	३८	
महाशस्त्री	२०८	१३	माणिक्य	४५९	३१	मारजित्	७	मिथ्या	४४७	१५	
महाश्वेता	१६५	११०	माणिमन्थ	३१५	४२	मारण	३००	मिथ्यादृष्टि	५६	४	
महासहा	{ १५३ ७३		मातङ्ग	{ ४०० १९		मारिष	७६	मिथ्याभियोग	६७	१०	
	{ १७५ १३८		मातरपितृ	२१४	३७	मारुत	२५	मिथ्याभिर्ज्ञसन	६७	१०	
महासेन	१७	३९	मातरिष्वच्	२५	६१	मार्कव	१७९	मिथ्यामति	५६	४	
महिका	३६	१८	मातलि	१९	४५	मार्ग	{ ४८ १४	मिश्रेय	१६३	१०५	
महिला	२०३	२	मातापितृ	२१४	३७		{ ११४ १५	मिति	{ १६३ १०५		
महिलाह्वया	१४७	५५	मातामह	२१३	३३	मार्गण	{ २९२ ८७	मिसी	१७४	१३४	
महिष	१८८	४	मातुल	{ १५५ ७८			{ ३६६ ४९	मिहिका	३६	१८	
महिषी	२०४	५		{ २१२ ३१		मार्गशीर्षे	४८	मिहिर	४०	२९	
मही	११०	३	मातुलपुत्रक	१५५	७८	मार्गित	३८४	मीट	३८१	९६	
महीक्षित्	२६७	१	मातुलानी	{ २१२ ३०		मार्जन	१३९	मीन	९९	१७	
महीध्र	१३३	१		{ ३०८ २०		मार्जना	२४४	मीनकेतन	१२	२५	
महीरुह	१२८	५	मातुलाहि	८९	६	मार्जार	१८८	मुकुट	२३८	१०२	
महीलता	१०१	२१	मातुली	२१३	३०	मार्जिता	३१७	मुकुन्द	१७०	१२१	
महीसुत	३९	२५	मातुलान्नक	१५५	७८	मार्ति	४०	मुकुर	२५०	१४०	
महेच्छ	३५३	३		{ १५ ३५		मार्तण्ड	४०	मुकुल	१३४	१६	
महेरणा	१७०	१२४	मातृ	{ ७६ १४		मार्दङ्गिक	३४२	मुक्तकधुक	८९	६	
महेश्वर	१३	३०		{ २१२ २९		मार्द्विक	३५१	मुक्ता	३३२	९३	
महोक्ष	३२३	६१	मातृष्वसेय	२११	२५	मार्ष्टि	२४४	मुक्तावली	२२९	१०५	
महोत्पल	१०७	३९	मातृष्वस्त्रीय	२११	२५	मालक	१४९	मुक्तास्फोट	१०१	२३	
महोत्साह	३५३	३	मात्र	४२७	१७८	मालती	१५३	मुक्ति	५७	६	
महोद्यम	३५३	३	मात्रा	{ ३६९ ६२		माला	२४८		{ १२३ १९		
	{ १६२ १००			{ ४२७ १७७		माल्यकार	३४०	मुख	{ २३३ ८९		
महौषध	{ १७८ १४८		माद्	३९०	१२	मालातृणक	१८५		{ ४५७ २२		
	{ ३१५ ३८		माधव	{ ९ १८		मालिक	३४०	मुखर	३६२	३६	
मा	४४६	११		{ ४८ १६		माञ्जधान	८९	मुखवासन	५९	११	
मास	{ २२३ ६३		माधवक	३५१	४१	मात्सर	१३९	मुख्य	{ २६२ ४०		
	{ ४५७ २२		माधवी	१५२	७२	माल्य	२४८		{ ३६८ ५७		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गुण्ड	{ २१८ ४८ ४६० ३४	मूर्ति { २२६ ७१ ४०८ ६६	मृत्	{ ३०१ ११७ ३०३ ३	मेरु	२१ ४९		
गुण्डित	{ २१८ ४८ ३७७ ८५	मूर्तिमत् ३७४ ७६	मृत्	{ ३०१ ११७ ३०३ ३	मेलक	३५४ २९		
गुण्डिन्	३४१ १०	मूर्धन् २३६ ९५	मृत्स्रात	३५८ १९	मेष	३२७ ७६		
गुद्र	५२ २४	मूर्धाभिषिक्त { २६७ १ ४०७ ६१	मृतालक	१७२ १३१	मेषकम्बल	३३७ १०७		
गुदिर	३२ ७	मूर्वा १५७ ८३	मृत्तिका	१११ ४	मेह	२२० ५६		
गुद्रपर्णी	१६७ ११३	मूल { १३१ १२ ४३२ १९९	मृत्यु	३०१ ११६	मेहन	२२८ ७६		
गुहर	२९४ ९१	मूलक १८१ १५७	मृत्युञ्जय	१३ ३१	मैत्रावरुणि	३७ २०		
गुधा	४४४ ४	मूलकर्मन् ३८७ ४	मृत्ता	१११ ४	मैत्री	४६२ ३९		
गुति	{ ७ १४ २६२ ४२ ४६१ ३८	मूलधन ३२८ ८०	मृद्वन्	७३ ५	मैत्र्य	४६२ ३९		
गुनीन्द्र	७ १४	मूल्य { ३२८ ७९ ३५० ३८	मृदु	{ ३७५ ७८ ४१३ ९४	मैथुन	{ २६६ ५७ ४१७ १२२		
गुरज	७३ ५	मूषा { ३४८ ३३ ४६१ ३८	मृदुत्वच्	१४४ ४६	मैरय	३५१ ४१		
गुरा	१७० १२३	मूषिक १९१ १२	मृदुल	३७५ ७८	मोक्ष	{ ५७ ७ १४२ ३९		
गुषित	३७८ ८८	मूषिकपर्णी १५८ ८८	मृद्वीका	१६४ १०७	मोघ	३७६ ८१		
गुष्क	२२८ ७६	मूषित ३७८ ८८	मृघ	२९८ १०४	मोघा	१४६ ५४		
गुष्कक	१४२ ३९	मृग { १८९ ८ ३९५ ३०	मृषा	४४७ १५	मोचक	१३८ ३१		
गुष्टिवन्ध	३९१ १४	मृग { ३९५ ३० ३९५ ३०	मृषार्थक	७० २१	मोचक	{ १४४ ४६ १६६ ११३		
गुसल	३१० २५	मृगणा ३९५ ३०	मृष्ट	३६८ ५६	मोचा	१६६ ११३		
गुसलिन्	११ २४	मृगतृष्णा ४३ ३५	मेकलकन्यका	१०५ ३२	मोदक	४६० ३३		
गुसली	{ १६९ ११९ १९१ १२	मृगदंशक ३४५ २१	मेखला	{ २४० १०८ २९४ ९०	मोदक	३३८ ११०		
गुसल्य	३६४ ४५	मृगधूर्तिक १८८ ५	मेघ	३२ ६	मोदक	३३८ ११०		
गुस्तक	१८२ १५९	मृगनाभि २४७ १२९	मेघज्योतिस्	३३ १०	मोदक	३३८ ११०		
गुस्ता	१८२ १५९	मृगवधाजीव ३४५ २१	मेघनादानुलासी	१९८ ३०	मोदक	३३८ ११०		
गुहसु	४४३ १	मृगवन्धनी ३४६ २६	मेघनामन्	१८२ १५९	मोदक	३३८ ११०		
गुहर्षा	६८ १६	मृगमद २४७ १२९	मेघनिर्घोष	३२ ८	मोदक	३३८ ११०		
गुहर्त	४७ ११	मृगया ३४५ २३	मेघपुष्प	९३ ५	मोदक	३३८ ११०		
गूक	३५६ १३	मृगयु ३४५ २१	मेघमाला	३२ ८	मोदक	३३८ ११०		
गूढ	३६५ ४८	मृगरोमज २४१ १११	मेघवाहन	१७ ४४	मोदक	३३८ ११०		
गूत	३८० ९५	मृगव्य ३४५ २३	मेघक	{ ६० १४ ३१७ ३१	मोदक	३३८ ११०		
गून्	२२५ ६७	मृगशिरस् ३८ २३	मेघ	{ २२८ ७६ ३२७ ७६	मोदक	३३८ ११०		
गूत्रकच्छ	२२० ५६	मृगशीर्ष ३४ १४	मेद	{ ३५१ ४१ २२४ ६४	मोदक	३३८ ११०		
गूत्रित	३८१ ९६	मृगाङ्ग १८६ १	मेदक	३५१ ४१	मोदक	३३८ ११०		
गूर्व	३६५ ४८	मृगादन १८६ १	मेदस्	२२४ ६४	मोदक	३३८ ११०		
गूर्च्छा	३०० १०९	मृगित ३८४ १०५	मेदिनी	११० ३	मोदक	३३८ ११०		
गूर्च्छाल	२२२ ६१	मृगेन्द्र १८६ १	मेदुर	३६० ३०	मोदक	३३८ ११०		
गूर्च्छित	{ २२२ ६१ ४११ ८२	मृजा २४४ १२१	मेधा	५६ २	मोदक	३३८ ११०		
गूर्त	{ २२२ ६१ ३७४ ७६	मृष्ट १३ ३१	मेधि	३६० १५	मोदक	३३८ ११०		
		मृडानी १६ ३७	मेध्य	३६८ ५५	मोदक	३३८ ११०		
		मृणाल १०८ ४३			मोदक	३३८ ११०		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रण्डा	१५८	८८	रसना	२३४	९१	राजिल	८८	५	रुचि	४३	३४
रत	२६६	५७	रसवती	३१०	२७	राजीव	१००	१९	रुचिर	४०२	२९
रतिपति	१२	२६	रसा	११०	२	राज्याज्ञ	१०७	४१	रुच्य	३६७	५२
रत्न	३३२	९३	रसाग्र	१५७	८४	रात्रि	२७१	१८	रुज्	३६७	५२
रत्नसानु	४१८	१२६	रसाक्षन	१७०	१२३	रात्रिचर	४५	५	रुजा	२१८	५१
रत्नाकर	२१	४९	रसाक्षन	३१९	४९	रात्रिचर	२५	६०	रुत	२१८	५१
रत्नि	९२	२	रसाक्षन	३३५	१०१	रात्रिचर	२५	६०	रुदित	७१	२५
रथ	२३२	८६	रसाक्षन	८६	१	राष्ट्रान्त	५६	४	रुदित	८५	३५
रथकट्या	१३८	३०	रमाल	१३९	३३	राध	४८	१६	रुद्ध	३७९	९०
रथकार	२८२	५१	रमाल	१८३	१६३	राधा	३८	२२	रुद्र	६	१०
रथगुप्ति	२८३	५५	रसित	३१७	४४	राम	११	२३	रुद्राणी	१३	३४
रथगुप्ति	३४०	४	रसित	३२	८	राम	१९०	११	रुद्राणी	१६	३७
रथगुप्ति	३४१	९	रसोनक	१७८	१४८	रामठ	४४१	१४३	रुधिर	२२३	६४
रथगुप्ति	२८४	५७	रहस्य	३१६	४०	रामा	३१६	४०	रुधिर	४५७	२२
रथगुप्ति	१३७	२६	रहस्य	२०४	४	राम्भ	२०४	४	रुधिर	१९०	१०
रथाज्ञ	२८३	५५	रहस्य	२६४	४५	राल	२६४	४५	रुशती	६८	२०
रथाज्ञाह्वयनामक	२८४	५६	राका	२४६	१२७	राल	२४६	१२७	रुप्	८०	२६
रथिक	२८९	७६	राक्षस	४६	८	राशि	२०२	४२	रुहा	१८२	१५८
रथिन्	२८५	६०	राक्षसी	४३४	२१४	राष्ट्र	४३४	२१४	रुक्ष	४३७	२२५
रथिन	२८९	७६	राक्षा	४२९	१८४	राष्ट्रिका	४२९	१८४	रूप	५७	७
रथिन	२८९	७६	राक्ष्वा	१६०	९४	राष्ट्रिका	१६०	९४	रुपाजीवा	२०९	१९
रथ्य	२८९	७६	राज्	७६	१४	राष्ट्रिय	७६	१४	रुप्य	३३२	९१
रथ्य	२८९	७६	राजक	३२७	७७	रासभ	३२७	७७	रुप्य	३३३	९६
रथ्या	११७	३	राजकशेरु	१६७	११४	रास्ना	१६७	११४	रुप्य	४३४	१६०
रथ्या	२८३	५५	राजन्	१७५	१४०	रास्ना	१७५	१४०	रुप्याध्यक्ष	२६८	७
रथ्य	२३४	९१	राजन्	४०	२६	राहु	४०	२६	रुषित	३७९	८९
रथ्य	२३४	९१	राजन्	४१६	१११	रिक्तक	३६८	५६	रुषित	२८२	४८
रथ्य	२३४	९१	राजन्य	३३१	९०	रिक्तक	३३१	९०	रुषित	२९६	९८
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	८५	३६	रिक्तक	८५	३६	रुषित	१६९	१२०
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	२६७	१	रिक्तक	२६९	१०	रुषित	२२२	६२
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	११४	१३	रिक्तक	४०३	३६	रुषित	३६७	५४
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	१७९	१५३	रिक्तक	२९३	८९	रुषित	४१९	१३२
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	२५१	२	रिक्तक	७९	२३	रुषित	११	२३
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	२८	६८	रिक्तक	३८०	९२	रुषित	१०५	३९
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	४१३	९२	रिक्तक	३३३	९७	रुषित	३३१	३२
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	२५१	२	रिक्तक	४०८	६८	रुषित	४३५	१६५
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	११४	१३	रिक्तक	३३६	१०३	रुषित	८६	२
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	१३६	२३	रिक्तक	२१८	५०	रुषित	२१८	५१
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	११९	१०	रुक्प्रतिक्रिया	३३३	९५	रुषित	२२१	५७
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	४५२	९	रुक्प्रतिक्रिया	३४१	८	रुषित	१४४	४७
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	४५९	३१	रुक्प्रतिक्रिया	३७९	९१	रुषित	१६४	१०८
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	१९६	२४	रुक्प्रतिक्रिया	४३	३४	रुषित	१७७	१४६
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	१४०	३५	रुक्प्रतिक्रिया	१४५	५१	रुषित	२३८	१०१
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	१४४	४५	रुक्प्रतिक्रिया	१७५	७८	रुषित	४३	३४
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	२४६	१२६	रुक्प्रतिक्रिया	३१७	४३	रुषित	२३५	५३
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	१२८	४	रुक्प्रतिक्रिया	३३८	१०३	रुषित		
रथ्य	२३४	९१	राजन्यक	३०७	१९	रुक्प्रतिक्रिया			रुषित		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रोदनी	१५९	९२	लघु	{ २७ ६४ १७३ १३३ ४०१ २८		लस्तक	२९२	८५	लेखक	२७०	१५
रोदस्	४३८	३२९	लघुलय	१८४	१६५	लाक्षा	{ २४५ १२५ ४५२ १०		लेखपत्र	१७	४२
रोदसी	४३८	२२९	लङ्का	४५१	७	लाक्षाप्रसादन	१४२	४१	लेखा	१२१	४
रोधस्	९५	७	लङ्कोपिका	१७३	१३३	लाङ्गल	३०५	१३	लेपक	३४०	६
रोप	२९२	८७	लङ्काशील	३६०	२८	लाङ्गलदण्ड	३०६	१४	लेश	३६९	६२
रोमन्	२३७	९९	लज्जित	३७९	९१	लाङ्गलपद्धति	३०६	१४	लेष्ट	३०५	१२
रोमन्थ	४५५	१९	लङ्का	४५२	१०	लाङ्गलिकी	१६९	११८	लेह	३२२	५६
रोमहर्षण	८५	३५	लता	{ १३० ९ १३१ ११ १४७ ५५ १५२ ७२ १७३ १३३ १७८ १५०		लाङ्गली	{ १६५ १११ १८५ १६९		लोक	{ ११२ ६ १२४ २ ३९७ २	
रोमाश्च	८५	३५	लतार्क	१७८	१४८	लाङ्गल	२८२	५०	लोकजित्	७	१३
रोप	८०	२६	लपन	२३३	८९	लाज	३१८	४७	लोकायत	४५९	३२
रोहिणी	३२४	६७	लपित	{ ६३ १ ३८४ १०७		लाञ्छन	३४	१७	लोकालोक	१२४	२
	{ ३३ १० ६१ १५ १०० १९ १९० १०		लव	३८४	१०४	लाभ	३२८	८०	लोकेश	८	१६
रोहित	१४५	४९	लवध	३८४	१०४	लामजक	१८४	१६५	लोचन	२३५	९३
रोहितक	१४५	४९	लवधवर्ण	२५१	६	लालसा	{ ८१ २८ ४३७ २२८		लोचमस्तक	१६६	१११
रोहिन्	१४५	४९	लवधानुज्ञ	२५३	१०	लाला	२२५	६७	लोघ्र	३४६	२५
रोद्र	{ ७७ १७ ७८ २०		लभ्य	२७३	२४	लालाटिक	४००	१७	लोघ्र	१३९	३३
रोमक	३१७	४२	लम्बन	२३९	१०४	लाव	१९९	३५	लोपामुद्रा	३७	२०
रोरव	९१	१	लम्बोदर	१६	३८	लाविका	७४	८	लोमन्	२३७	९९
रोहिण्य	{ ११ २४ ४० २६		लय	७५	९	लास्य	७५	१०	लोमशा	१७४	१३४
रोहिप	{ १८४ १६६ १९० १०		ललना	२०४	३	लिकुच	१४८	६०	लोल	{ ३७४ ७४ ४३३ २०५	
ल.			ललन्तिका	२३९	१०४	लिङ्गा	४५२	१०	लोलप	३५८	२२
लकुच	१४८	६०	ललाट	२३४	९२	लिखित	२७०	१६	लोलुभ	३५८	२२
लक्ष	२९२	८६	ललाटिका	२३८	१०३	लिङ्ग	४०१	२५	लोष्ट	३०५	१२
लक्षण	३४	१७	ललाम	४२१	१४३	लिङ्गवृत्ति	२६६	५४	लोष्टभेदन	३०५	१२
लक्ष्मण	३५६	१४	ललामक	२४८	१३५	लिपि	२७०	१६		{ २४६ १२६ ३३४ ९८ ३३४ ९९ ४५७ २३	
लक्ष्मणा	१९६	२५	ललित	२२	३१	लिपिकर	२७०	१५	लोह		
लक्ष्मन्	{ ३४ १७ ४१८ १२४		लव	{ ३६९ ६२ ३९३ २४		लिप्त	{ ३७९ ९० ३८५ ११०		लोहकारक	३४१	७
लक्ष्मी	{ १२ २७ १६६ ११२ २९१ ८२		लवङ्ग	२४५	१२५	लिप्ता	८१	२७	लोहपृष्ठ	१९२	१६
लक्ष्मीवत्	३५६	१४	लवण	{ ५८ ९ ३१६ ४१		लिवि	२७०	१६	लोहल	३६२	३७
लक्ष्य	{ ८४ ३३ २९२ ८६		लवणोद	९३	२	लीला	{ ८२ ३२ ४३२ १९९		लोहभिसार	२९५	९४
लगुड	४३४	१८	लवन	३९२	२४	लुटित	२८२	५०	लोहित	{ ६१ १५ २२३ ६४	
लग्न	४०	२७	लवित्र	३०५	१३	लुब्ध	३५८	२२	लोहितक	३३२	९२
लग्नक	३५२	४४	लग्न	१७८	१४८	लुब्धक	३४५	२१	लोहितचन्दन	२४५	१२४
						लुलाय	१८८	४	लोहिताङ्ग	३९	२५
						लुता	१९१	१३	लोहिताथ	२२	५५
						लुन	३८३	१०३	व.		
						लुम	२८२	५०	व.	४४५	३९
						लेख	५	८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः								
वंश	{ २५० १ २८२ १६० ४३४ २१४		वत्सर	{ ४८ १३ ५० २०		वमि	२२० ५५		वर्ग	२०२ ४१									
			वत्सल	३५६ १४		वयस्	४३८ २३०		वर्चस्	४३८ २३०									
			वत्सादनी	१५६ ८२		वयस्थ	२१६ ४२		वर्चस्क	२२५ ६८									
वंशक	२४६ १२६		वद	३६१ ३५		वयस्था	{ १४७ ५८ १७५ १३७ १७६ १४४		वण	{ २५० १ २७९ ४२ ४०५ ४८									
वंशरोचना	३३८ १०९		वदन	२३३ ८९		वयस्य	२७० १२		वर्णक	{ २४८ १३३ ४६१ ३८									
वकुल	१५० ६४		वदान्य	{ ३५४ ६ ४२५ १६०		वयस्था	२०४ १२		वर्णित	३८५ ११०									
वक्तव्य	४२४ १५९		वदावद	३६१ ३५		वर	{ २४५ १२४ ३८९ ८ ४२७ १७३		वर्णिन्	२६३ ४३									
वक्तु	३६१ ३५		वध	३०७ ११५		वरटा	{ १९६ २५ १९७ २७		वर्तक	{ १९९ ३५ ३९८ ११									
वक	२३३ ८९		वधू	{ १७३ १३३ २०३ २ २०६ ९		वरण	{ ११७ ३ १३६ २५		वर्तन	{ ३०२ १ ३६० २९									
वक	३७२ ७१		वध्य	३६४ ४५		वरण्ड	४५४ १८		वर्तनी	११४ १५									
वक्षस्	२२९ ७८		वन	{ ९३ ३ १२७ १ ४१८ १२६		वरत्रा	{ २७९ ४२ ३४८ ३१		वर्तिक	१९९ ३५									
वक्ष्ण	२२७ ७३		वनतिक्रिका	१५७ ८५		वरद	३५४ ७		वर्तिष्णु	३६० २९									
वक्ष्ण	३३७ १०६		वनप्रिय	१९४ १९		वरवर्णिनी	{ २०४ ४ ३१६ ४१		वर्तुल	३७२ ६९									
वचन	६३ १		वनमक्षिका	१९७ २७		वराङ्ग	४०१ २६		वर्धक	१५९ ९०									
वचनेस्थित	३५९ २४		वनमालिन्	९ २१		वराङ्गक	१७४ १३४		वर्धकि	३४१ ९									
वचस्	६३ १		वनमुद्ग	३०७ १७		वराटक	{ १०९ ४३ ३४६ २७ ४६१ ३८		वर्धन	{ ३६० २८ ३८८ ७									
वचा	१६२ १०२		वनशृङ्गाट	१६१ ९९		वरारोह	२०४ ४		वर्धमान	१४५ ५१									
वज्र	४२९ ४७		वनसमूह	१२८ ४		वराशि	२४३ ११६		वर्धमानक	३१३ ३२									
वज्रद्व	१६४ १०५		वनस्पति	१२९ ६		वराह	१८७ २		वर्धिष्णु	३६० २८									
वज्रनिर्घोष	३३ १०		वनायुज	२८० ४५		वरिवसित	३८३ १०२		वर्धा	३४८ ३१									
वज्रपुष्प	१५४ ७६		वनिता	{ २०३ २ ४०९ ७४		वरिवस्थिता	२६० ३५		वर्मित	२८६ ६५									
वज्रिन्	१७ ४२		वनीयक	३६६ ४९		वरिष्ठ	३८३ १०२		वर्य	३६८ ५७									
वक्त्रक	{ १८८ ५ ३६५ ४७		वनौकस्	१८७ ३		वरिष्ठ	३३४ ९७		वर्या	२०५ ७									
वक्षित	३६३ ४१		वन्दा	१५६ ८२		वरी	१६२ १००		वर्वणा	१९७ २६									
वकुल	{ १३७ २७ १३८ ३० १५० ६४		वन्दारु	३६० २८		वरुण	{ २५ ६१ ३१ २ १३६ २५		वर्वर	१५९ ९०									
			वन्ध्य	१२९ ७		वरुणात्मजा	३५० ३९		वर्वरा	१७५ १३६									
			वन्ध्या	३२५ ६९		वरुथ	२८४ ५७		वर्ष	{ ३३ ११ ११२ ६ ४३६ २२४									
वट	१३९ ३२		वन्था	१२१ ४		वरुथिनी	२८९ ७८		वर्षा	५० १९									
वटक	४५४ १७		वपा	{ ८६ २ २२४ ६४		वरुण्य	३६८ ५७		वर्षाभू	१०२ २४									
वटी	३४६ २७		वपुस्	२२६ ७०		वर्कर	३४५ २३		वर्षायण	२१६ ४३									
वडवा	२८१ ४६		वप्र	{ ११७ ३ ३०४ ११ ३३७ १०५															
वट्	३६९ ६१		वसन्तु	{ २२० ५५ २७७ ३७															
वणिज्	३२८ ७८		वस	{ २२९ ७८ ३२३ ६२ ४३७ २२६															
वणिज्या	३२८ ७९																		
वण्टक	३३१ ८९										वत्सक	१५० ६६							
वत्स	{ २२९ ७८ ३२३ ६२ ४३७ २२६										वत्सतर	३२३ ६२							
वत्सक	१५० ६६	वत्सनाभ	९० ११																
वत्सतर	३२३ ६२																		
वत्सनाभ	९० ११																		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वधोपल	३४	१२	वसुदेव	११	२२	वाय्यालका	१६४	१०७	वायस	१९४	२०
वध्मन्	{ २२६ ७० ४१७	१२३	वसुधा	११०	३	वाडव	{ २५१ ४ २८१	४६	वायसाराति	१९२	१५
वलक्ष	५९	१२	वसुधरा	११०	३	वाडव्य	३९६	४१	वायसी	१७९	१५१
वलज	४०२	३१	वसुमती	११०	३	वाण	{ १५४ ७४ ४०४	४५	वायसोली	१७६	१४४
वलजा	४०२	३१	वस्तु	४५३	१३	वाणि	३४७	२८	वायु	२५	६१
वलमी	१२१	१५	वस्त्य	११७	५	वाणिज	३२८	७८	वायुसख	२२	५५
वलय	२३९	१०७	वस्ति	२४२	११४	वाणिज्य	{ ३०२ ३२८	७९	वार	{ २०१ ४२५	३९ १६१
वलयित	३७९	९०	वस्त्र	२४२	११५	वाणिनी	४१६	११२	वारण	२७६	३४
वलि	२१८	४९	वस्त्रयोनि	२४१	११०	वाणी	६२	१	वारणवृसा	१६६	११३
वलीक	१२१	१४	वस्त्रवेष्टमन्	२४४	१२०	वात	२५	६३	वारवाण	२८६	६३
वलीमुख	१८७	३	वस्त्र	३२८	७९	वातक	१७८	१४९	वारमुख्या	२०९	१९
वल्क	१३१	१२	वस्त्र	३२३	६३	वातकिन्	२२१	५९	वारली	२०९	१९
वल्कल	१३१	१२	वह	{ २२ ३१	५३ २	वातपोथ	१३८	२९	वाराही	१७८	१५१
वल्गित	२८२	४८	वह	३३७	१०६	वातप्रमी	१८९	७	वारि	९३	३
वल्मीक	११४	१४	वहिसिख	१५६	८०	वातमृग	१८९	७	वारिद	३२	७
वल्मीकी	७२	३	वहिसंज्ञक	{ ४४२ ४४५ ४४७	२४९ ९ १५	वातरोगिन्	२२१	५९	वारिपर्णा	१०७	३८
वल्मभ	{ ३६७ ४२०	५३ १३७	वा	१६१	९६	वातायन	११९	९	वारिवाह	१२६	५
वल्मरि	१३२	१३	वाकुची	३६२	३५	वातायु	१८९	८	वारिवाह	३२	६
वल्मी	१३०	९	वाकपति	६३	२	वातूल	४३१	१९६	वारी	२७९	४३
वल्मूर	२२३	६३	वाक्य	३६२	३५	वात्या	४३१	१९६	वारणी	४०६	५२
वश	३८८	८	वागीश	३६२	३५	वात्सक	३२३	६०	वार्त	{ २२१ ४१०	५७ ७६
वशक्रिया	३८७	४	वागुरा	३४६	२६	वादित्र	७३	५	वार्ता	{ ६६ ३०२ ४१०	७ १ ७५
वशा	{ २७७ ३२५ ४३५	३६ ६९ २१७	वागुरिक	३४३	१४	वाद्य	७३	५	वार्ताकी	१६७	११४
वशिक	३६८	५६	वागिमन्	३६२	३५	वान	१३३	१५	वार्तावह	३४३	१५
वशिर	१६१	९७	वाङ्मुख	६६	९	वानप्रस्थ	{ १३७ २५१	२८ ३	वार्धक	२१५	४०
वश्य	३५९	२५	वाच्	६२	१	वानर	१८७	३	वार्धुमि	३०३	५
वषट्	४४५	८	वाचंयम	२६२	४२	वानस्पत्य	१२९	६	वार्धुपिक	३०३	५
वषट्कृत	२५८	२७	वाचक	५६	२	वानीर	१३८	३०	वार्धिक	१७८	१५०
वसति	४०८	६७	वाचस्पति	३९	२४	वानेय	१७३	१३१	वाल	२३६	९५
वसन	२४२	११५	वाचाट	३६२	३६	वापदण्ड	३४६	२८	वालधि	२८२	५०
वसन्त	५०	१८	वाचाल	३६२	३५	वापी	१०४	२८	वालपाश्या	२३८	१०३
वसा	२२४	६४	वाचिक	६८	१७	वाम	४२२	१४४	वालहस्त	२८२	५०
वसिर	{ १६१ ३१६	९७ ४१	वाचोयुक्तिपट्ट	३६२	३५	वामदेव	१३	३२	वालुक	१६९	१२१
वसु	{ १५६ ३३१ ४३७	९० ८१ २२८	वाज	२९३	८७	वामन	{ ३१ २१७ ३७२ ३८६	३ ४६ ७० ११३	वाल्क	२४१	१११
वसुक	{ १५६ ३१७	८० ४३	वाजिन्	{ १९८ २८० ४१५	३३ ४४ १०७	वामलूर	११४	१४	वावदूक	३६२	३५
			वाजिशाला	११९	७	वामलोचना	२०४	३	वावृत्त	३७९	९२
			वाञ्छा	८१	२७	वामा	२०३	२	वाशिका	१६३	१०३
			वाटी	४६२	४२	वामी	२८१	४६	वाशित	७१	२५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वासक	१६३	१०३	विकृति	३१९	१५	विटङ्ग	१६४	१०६	विधा	३५०	३८
वासयुह	११९	८	विक्रम	२९८	१०२	विडाल	१८८	६	विधा	३८९	१०
वासन्ती	१५२	८२		४२१	१४१	विडौजस्	१७	४१		४१४	१०१
वासयोग	२४८	१३४	विक्रय	३२९	८३	वितम्बा	४५२	९	विधातृ	८	१७
वासर	४४	२	विक्रयिक	३२८	७९	वितथ	७०	२१		८	१७
वासव	१७	४२	विक्रान्त	२८९	७७	वितरण	२५९	२९	विधि	५३	२८
वासस्	२४२	११५	विक्रिया	३९१	१५	वितर्दि	१२२	१६		३६२	४०
वासित	२४८	१३४	विक्रेतृ	३२८	७९	वितस्ति	२३१	१४	विधिदर्शिन	४१४	१००
	३१८	४६	विक्रेय	३२९	८२					२५५	१६
वासिता	४१०	७५	विक्रव	३६४	४४	वितान	२४४	१२०		९	२२
वासुकि	८८	४	विक्षाव	३९६	३७		४१६	११३	विधु	३४	१४
वासुदेव	९	२०	विगत	३८२	१००	वितुञ्ज	१७८	१४९		४१४	९९
वासू	७६	१४	विगतार्तिवा	३१०	२१				विधुत	३८४	१०७
वास्तु	१२३	१९	विग्र	२१७	४६	वितुञ्जक	१७१	१२६	विधुतुद	४०	२६
वास्तुक	१८१	१५८					३१५	३७	विधुर	३९२	२०
वास्तोष्पति	१७	४३		२२६	७०		३३५	१०१			
वाञ्ज	२८३	५४	विग्रह	२७१	१८	वित्त	३३१	९०	विधुवन	३८७	४
	३८०	४४		२९८	१०४		३५५	९	विधूनन	३८७	४
वाह	३३१	८८		३९२	२२	विदर	३८७	५	विधेय	३५९	२४
वाहद्विषत	१८८	४	विघस	२५९	२८	विदल	४५९	३२	विनयग्राहिन	३५९	२४
वाहन	२८३	५८	विघ्न	३९२	१९	विदारक	९६	१०	विना	४४४	३
वाहस	८८	५	विघ्नराज	१६	३८	विदारी	१६५	११०	विनायक	७	१४
वाहित्य	२७८	३९	विचक्षण	२५१	६	विदारिगन्धा	१६७	११५		१६	३८
			विचयन	३९५	३०					३९८	६
वाहिनी	२८९	७८	विचर्चिका	२१९	५३	विदित	३८५	१०८	विनाश	३९३	२२
	२९०	८१	विचारणा	५६	२		३८५	१०९	विनाशोन्मुख	३७९	९१
	४१६	११२	विचारित	३८२	९९	विदिश	३१	५	विनीत	३८०	४४
वाहिनीपति	२८६	६२	विचिकित्सा	५६	३	विदु	२७७	३७		३५९	२५
वि	१९८	३३	विच्छन्दक	१२०	११	विदु	३६०	३०	विन्दु	३६०	३०
विशति	३२९	८३	विच्छाय	४५८	२६	विदुर	१३८	३०	विन्ध्य	१२४	३
विकङ्कत	१४१	३७	विजन	२७३	२२	विदुल	१३८	३०	विश	३८२	९९
विकच	१२९	७	विजय	३००	११०	विद्ध	३८२	९९		३८४	१०४
विकर्तन	४०	२९	विजिल	३१८	४६	विद्धकर्णा	१५७	८४	विन्यस्त	४०४	४५
विकलाङ्ग	२१७	४६	विज्ञ	३५३	४	विद्याधर	६	११	विपक्ष	२६९	११
विकसा	१५९	९०	विज्ञात	३५५	९	विद्युत्	३२	९	विपक्षी	७२	३
विकसित	१२९	८	विज्ञान	५७	६	विद्रधि	२२०	५६	विपण	३२९	८३
विकस्वर	३६०	३०	विट	४५४	१७	विद्रव	३००	१११		११७	२
विकार	३९१	१५	विटङ्क	१२२	१५	विद्रुत	३८२	१००	विपणि	४०६	५२
विकासिन्	३६०	३०	विटप	१३३	१४	विद्रुम	३३२	९३	विपत्ति	२९१	८२
विकिर	१९८	३३		४१९	१३१	विद्रुमलता	१७२	१२९	विपथ	११५	१६
विकिरण	१५६	८०	विटपिन्	१२८	५				विपद्	२९१	८२
विकुर्वण	३५४	७	विट्खदिर	१४५	५०	विद्वस्	२५१	५	विपर्यय	३९५	३३
			विट्चर	३४५	२३		४३९	२३४	विपर्यास	३९५	३३
विकृत	७८	१९	विड	३१७	४२	विद्वेष	८०	२५	विपश्चित्	२५१	५
	२२१	५८				विधवा	२०७	११	विपाट	१०५	३३
									विपादिका	२१९	५३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विपाशा	१०५	३३	विरल	३७१	६६	विशल्या	१५६	८३	विपाणी	१६९	११९
विपिन	१२७	१	विराज्	२६७	१	विशल्या	१७४	१३६	विषुव	४८	१४
विपुल	३६९	६१	विराव	७०	२३	विशल्या	४३४	१५५	विषुवत्	४८	१४
विप्र	{ २५० २५१	{ २ ४	विरिञ्चि	८	१७	विज्ञासन	३००	११४	विष्कम्भ	१२२	१७
विप्रकार	३९१	१५	विरूपाक्ष	१३	३२	विशाख	१७	४०	विष्किर	१९८	३३
विप्रकृत	३६३	४१	विरोचन	{ ४० ४१५	{ ३० १०८	विशाखा	३८	२२	विष्टप	११२	६
विप्रकृष्टक	३७२	६८	विरोध	८०	२५	विशाय	३९५	३२	विष्टर	४२६	१६९
विप्रतीसार	८०	२५	विरोधन	३९२	२१	विशारण	३००	११२	विष्टरश्रवस्	९	१८
विप्रयोग	३९४	२८	विरोधोक्ति	६८	१६	विशारद	४१२	९५	विष्टि	९१	३
विप्रलब्ध	३६३	४१	विल	{ ८६ १२६	{ १ ६	विशाल	३६९	६०	विष्टा	२२५	६८
विप्रलम्भ	{ ८५ ३९४	{ ३६ २८	विलक्ष	३५९	२६	विशालता	२४२	११४	विष्णु	९	१८
विप्रलाप	६८	१६	विलक्षण	३८६	२	विशालत्वच्	१३६	२३	विष्णुकान्ता	१६३	१०४
विप्रश्रिका	२०९	२०	विलम्बित	७४	९	विशाला	१८१	१५६	विष्णुपद	२९	२
विषुष्	९५	६	विलम्भ	३९४	२८	विशिख	२९२	८६	विष्णुपदी	१०४	३१
विष्ठव	३९१	१४	विलाप	६८	१६	विशिखा	११७	३	विष्णुरथ	१३	२९
विघ्नन्ध	२२०	५५	विलास	८२	३१	विशेषक	२४५	१२३	विष्णु	३६४	४५
विलुध	५	७	विलीन	३८२	१००	विश्राणन	२५९	२९	विष्य	४४७	१३
विभव	३३१	९०	विलेपन	{ २४८ ३९४	{ १३३ २७	विश्राव	३९४	२८	विष्वक्	४४७	१३
विभाकर	४०	२८	विलेपी	३२०	५०	विश्रुत	३५५	९	विष्वक्सेन	९	१९
विभावरी	४४	४	विलेशय	८९	८	विश्व	{ ६ ३१५ ३७१	{ १० ३८ ६५	विष्वक्सेनप्रिया	१७८	१५१
विभावसु	{ २२ ४० ४३७	{ ५६ ३० २२६	विवध	४१३	९६	विश्वकद्व	३४५	२२	विष्वक्सेना	१४७	५६
विभीतक	१४७	५८	विवर्ण	८६	१	विश्वकर्मान्	४१६	१०९	विष्वक्च	३६१	३४
विभूति	१६	३६	विवर	८६	१	विश्वकेतु	१२	२७	विसंवाद	८५	३६
विभूषण	२३८	१०१	विवर्ण	३४३	१६	विश्वमेपज	३१५	३८	विस	{ १०७ १०८	{ ४० ४२
विभ्रम	८२	३१	विवश	३६४	४४	विश्वंभर	९	२२	विसकण्ठिका	१०६	२५
विभ्राज्	२३८	१०१	विवस्वत्	{ ४० ४०६	{ २९ ५७	विश्वंभरा	११०	२	विसप्रसून	१०८	४१
विमनस्	३५४	८	विवाद	६६	९	विश्वसृज्	८	१७	विसर	२०१	३९
विमर्दन	३९०	१३	विवाह	२६६	५६	विश्वस्ता	२०७	११	विसर्जन	२५९	२९
विमला	१७६	१४३	विविक्त	{ २७३ ४११	{ २२ ८२	विश्वा	१६२	९९	विसर्पण	३९३	२३
विमलात्मक	३६८	५५	विविध	३८०	९३	विश्वास	२७३	२३	विसार	९९	१७
विमातृज	२११	२५	विविध	३८०	९३	विष्	{ ९० ४३६	{ ९ २२३	विसारिन्	३६१	३१
विमान	२०	४८	विविध	३८०	९३	विष	२२५	६८	विसिनी	१०७	३९
वियत्	२९	२	विविध	३८०	९३	विषधर	८९	७	विस्त	३७७	८६
वियद्गता	२१	४९	विविध	३८०	९३	विषमच्छद	१३६	२३	विस्त्वर	३६१	३१
वियम	३९२	१८	विश	{ २५० २३४	{ २ १	विषमच्छद	१३६	२३	विस्त्वर	३६१	३१
वियात्	३५९	२५	विश	{ ४३२ ३६९	{ २१४ ६०	विषमच्छद	१३६	२३	विस्तर	३९३	२२
वियाम	३९२	१८	विश	{ ४३२ ३६९	{ २१४ ६०	विषमच्छद	१३६	२३	विस्तार	{ १३३ ३९२	{ १४ २२
विरजस्तमस्	२६३	४५	विश	{ ४३२ ३६९	{ २१४ ६०	विषमच्छद	१३६	२३	विस्तृत	३७७	८६
विरति	३९६	३७	विश	{ ४३२ ३६९	{ २१४ ६०	विषमच्छद	१३६	२३	विस्फार	२९९	१०८
			विश	{ ४३२ ३६९	{ २१४ ६०	विषमच्छद	१३६	२३	विस्फोट	२२०	५३
			विश	{ ४३२ ३६९	{ २१४ ६०	विषमच्छद	१३६	२३	विस्मय	७८	१९
			विश	{ ४३२ ३६९	{ २१४ ६०	विषमच्छद	१३६	२३	विस्मयान्वित	३५९	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विस्तृत	३७८	८६	वीर्य	८२	२९	वृद्धिमात्	४११	८५	वेदि	२५५	१८
विल	५९	१२	वीर्य	२२२	६२	वृद्धोक्ष	३२३	६१	वेदिका	१२२	१६
विलम्ब	२७३	२३	वीर्य	४२१	१५४	वृद्धाजीव	३०३	५	वेध	३८८	८
विलम्ब	४२०	१३५	वीर्य	४१३	९६	वृन्त	१३३	१५	वेधनिका	३४८	३३
विलम्बा	२१५	४१	वृक	१५६	८१	वृन्द	२०१	४०	वेधमुख्यक	१७५	१३५
विलम्बा	१९८	३२	वृक	१८९	७	वृन्दभेद	२०२	४१	वेधसू	८	१७
विलम्बा	१९८	३२	वृकधूप	२४६	१२८	वृन्दारक	५	९	वेधित	४३७	२२८
विलम्बा	१९८	३२	वृकधूप	२४६	१२९	वृन्दिष्ठ	३८६	११२	वेपथु	८६	३८
विलम्बा	३४७	२९	वृकण	३८३	१०३	वृक्षन	३४८	३२	वेमन्	३४६	२८
विलम्बा	८५	३५	वृक्ष	१२८	५	वृक्षिक	१९१	१४	वेला	४३१	१९८
विलम्बा	३६४	४३	वृक्षभेदिन्	३४९	३४	वृक्षिक	१९२	१४	वेला	१६४	१०६
विहायस्	२९	२	वृक्षरुहा	१५६	८२	वृष	३९८	७	वेलाज	३१४	३५
विहायस्	१९८	३२	वृक्षवाटिका	१२७	२	वृष	५२	२४	वेलाज	३१४	३५
विहायित	२५९	२९	वृक्षादन	३४९	३४	वृष	१६३	१०३	वेलाज	३१४	३५
विहार	३९१	१६	वृक्षादनी	१५६	८२	वृष	१६८	११६	वेलाज	३१४	३५
विह्वल	३६४	४४	वृक्षाम्ल	३१४	३५	वृष	३२२	५९	वेलाज	३१४	३५
वीकाश	४३४	२१५	वृजिन	५१	२३	वृष	४३६	२२०	वेलाज	३१४	३५
वीचि	९४	५	वृजिन	३७२	७१	वृष	२२८	७६	वेलाज	३१४	३५
वीणा	७२	३	वृजिन	४१५	१०९	वृष	१८८	६	वेलाज	३१४	३५
वीणादण्ड	७३	७	वृजिन	३८९	८	वृष	१३	३४	वेलाज	३१४	३५
वीणावाद	३४२	१३	वृजिन	३८९	८	वृष	१७	४२	वेलाज	३१४	३५
वीत	२७९	४३	वृजिन	३७९	९२	वृष	१५८	८७	वेलाज	३१४	३५
वीतंस	३४६	२६	वृजिन	४१०	७८	वृष	३२२	५९	वेलाज	३१४	३५
वीतिहोत्र	२२	५३	वृजिन	६६	७	वृष	३३९	१	वेलाज	३१४	३५
वीथी	१२१	४	वृजिन	४०८	६३	वृष	२०७	९	वेलाज	३१४	३५
वीथी	४१२	८७	वृजिन	३०२	१	वृष	१५८	८७	वेलाज	३१४	३५
वीध्र	३६८	५५	वृजिन	३०२	२	वृष	४२४	१५६	वेलाज	३१४	३५
वीनाह	१०४	२७	वृजिन	४०९	७३	वृष	४१९	१३०	वेलाज	३१४	३५
वीर	७७	१७	वृजिन	४२५	१६४	वृष	२६४	४६	वेलाज	३१४	३५
वीर	७७	१८	वृजिन	१७	४२	वृष	३३	११	वेलाज	३१४	३५
वीर	२८९	७७	वृजिन	४४१	२४७	वृष	३२७	७६	वेलाज	३१४	३५
वीरण	१८४	१६४	वृजिन	४४४	४	वृष	४००	२०	वेलाज	३१४	३५
वीरतर	१८४	१६४	वृजिन	१७०	१२२	वृष	२८८	७३	वेलाज	३१४	३५
वीरतर	१४४	४५	वृजिन	२१६	४२	वृष	२३७	९८	वेलाज	३१४	३५
वीरपत्नी	२०८	१६	वृजिन	३८९	९	वृष	१५१	६९	वेलाज	३१४	३५
वीरपान	२९८	१०३	वृजिन	४१४	१००	वृष	१८३	१६१	वेलाज	३१४	३५
वीरभार्या	२०८	१६	वृजिन	२१५	४०	वृष	३४२	१३	वेलाज	३१४	३५
वीरमातृ	२०८	१६	वृजिन	१७४	१३७	वृष	३५०	३८	वेलाज	३१४	३५
वीरवृक्ष	१४३	४२	वृजिन	२२२	६१	वृष	१३८	२९	वेलाज	३१४	३५
वीरस्	२०८	१६	वृजिन	१७	४१	वृष	११३	९	वेलाज	३१४	३५
वीरहन्	२६६	५२	वृजिन	२१५	४०	वृष	४५६	२१	वेलाज	३१४	३५
वीराशंसन	२९७	१००	वृजिन	२०४	१२	वृष	१०५	३४	वेलाज	३१४	३५
वीरध	१३०	९	वृजिन	३८९	९	वृष	६४	३	वेलाज	३१४	३५
वीरध	१३०	९	वृजिन	३०३	४	वृष	३८८	६	वेलाज	३१४	३५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैतालिक	२९६	९७	व्यवहार	६६	९	व्योमयान	२०	४८	शक्रपुष्पी	१७४	१३६
वैदेहक	{ ३२८ ७८		व्यवाय	२६६	५७	व्योष	३३९	१११	शक्र	३६२	३६
वैदेही	१६१	९६	व्यसन	४१७	१२०	व्रज	{ २०१ ३९		शक्रर	१३	३०
वैद्य	२२१	५७	व्यसनार्त	३६४	४३	व्रज्या	{ ४०२ ३०		शक्र	{ १०० २०	
वैद्यमातृ	१६३	१०३	व्यस्त	३७३	७२	व्रज्या	{ २६० ३६		शक्र	{ १२९ ८	
वैधात्र	२१	५१	व्याकुल	३६४	४३	व्रण	{ २९६ ९५		शक्र	{ २९५ ९३	
वैधेय	३६५	४८	व्याकोश	१२९	७	व्रणकारि	२२०	५४	शक्र	{ २९ ७१	
वैनतेय	१३	२९	व्याघ्र	{ १८६ १		व्रत	४३०	१८९	शक्र	{ १०१ २३	
वैनीतक	२८५	५८	व्याघ्र	{ ३६९ ५९		व्रत	२६१	३८	शक्र	{ १७२ १३०	
वैमात्रेय	२११	२५	व्याघ्रनख	१७२	१२९	व्रतति	{ १३० ९		शक्र	{ ४०० १८	
वैयाघ्र	२८३	५३	व्याघ्रपाद्	१४१	३७	व्रतित्	{ ४०८ ६७		शक्रनक	१०१	२३
वैर	८०	२५	व्याघ्रपुच्छ	१४५	५०	व्रतित्	२५३	७	शक्रिनी	१७१	१२६
वैरनिर्यातन	३००	११०	व्याघ्राट	१९२	१५	व्रत	२०१	३९	शक्ती	१९	४५
वैरशुद्धि	३००	११०	व्याघ्री	१६०	९३	व्रत	२६६	५३	शक्तीपति	१७	४३
वैरिन्	२६९	१०	व्याज	{ ८२ ३०		व्रीडा	७९	२३	शक्ती	१८०	१५४
वैवधिक	३४३	१५	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहि	{ ३०६ १५		शठ	३६५	४६
वैवस्वत	२४	५९	व्याड	४०४	४२	व्रीहिभेद	{ ३०८ २१		शठ	३६५	४६
वैशाख	{ ४८ १६		व्याडायुध	१७२	१२९	व्रीहेय	३०३	६	शठ	३६५	४६
वैश्य	३०२	१	व्याध	३४५	१२	श.			शठ	३६५	४६
वैश्रवण	२८	६९	व्याधि	{ १७१ १२६		शकट	२८३	५२	शठ	३६५	४६
वैश्वानर	२२	५३	व्याधि	{ २१८ ५१		शकल	३५	१६	शठ	३६५	४६
वैसारिण	९९	१७	व्याधिघात	१३६	२४	शकलिन्	९९	१७	शठ	३६५	४६
वौषट्	४४५	८	व्याधित	२२१	५८	शकुन	१९८	३२	शठ	३६५	४६
व्यक्त	४०७	६२	व्यान	२६	६३	शकुनि	१९८	३२	शठ	३६५	४६
व्यक्ति	५५	३१	व्यापाद	५६	४	शकुन्त	{ १९८ ३२		शठ	३६५	४६
व्यग्र	४३०	१९०	व्याप्य	१७१	१२६	शकुन्त	{ ४०७ ५८		शठ	३६५	४६
व्यज्ञा	३२७	१७६	व्याम	२३२	८७	शकुन्ति	१९८	३२	शठ	३६५	४६
व्यजन	२५०	१४०	व्याल	{ ८९ ७		शकुल	१००	१९	शठ	३६५	४६
व्यञ्जक	७७	१६	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुलाक्षक	१८२	१५९	शठ	३६५	४६
व्यञ्जन	{ ४१७ ११६		व्याल	{ ४३१ १९६		शकुलाक्षक	{ १५७ ८६		शठ	३६५	४६
व्यङ्ग्यक	१४५	५१	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुलार्मक	९९	१७	शठ	३६५	४६
व्यत्यय	३९५	३३	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शठ	३६५	४६
व्यत्यास	३९५	३३	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शठ	३६५	४६
व्यथा	९२	३	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शठ	३६५	४६
व्यध	३८८	८	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शठ	३६५	४६
व्यध्व	११५	१६	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शठ	३६५	४६
व्यय	३९२	१७	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शठ	३६५	४६
व्यलीक	३९९	१२	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शठ	३६५	४६
व्यवधा	३४	१२	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शठ	३६५	४६
व्यवसाय	४३४	२१३	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शठ	३६५	४६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वेत्तुन	३७८	८६	वेत्ति	८२	२९	वेत्तिमन्	४११	८५	वेदि	२५५	१८
वेद्य	५९	१२	वेद्यि	२२२	६२	वेद्योऽथ	३२३	६१	वेदिका	१२२	१६
वेत्तुन्म	{ २७३	२३	वेद्योर्वी	४२१	१५४	वेद्योर्वी	३०३	५	वेद्य	३८८	८
वेत्तुमा	२१५	४१	वेद्यु	४१३	९६	वेद्यु	१३३	१५	वेद्यनिका	२४८	३३
वेत्तुग	१९८	३२	वेद्यु	१५६	८१	वेद्यु	२०१	४०	वेद्यमुल्लेख	१७५	१३५
वेत्तुह	१९८	३२	वेद्यु	१८९	७	वेद्यु	२०२	४१	वेद्यम्	{ ८	१७
वेत्तुगम	१९८	३२	वेद्युष	{ २४६	१२८	वेद्युष	{ ३९९	१६	वेद्यित	३८२	१९
वेत्तुगि	२४७	२९	वेद्युष	{ २४६	१२९	वेद्युष	{ ३९९	१६	वेद्यु	८६	३८
वेत्तुगित	८५	३५	वेद्युष	३८३	१०३	वेद्युष	३८६	११२	वेद्यु	३४६	२८
वेत्तुग	३६४	४३	वेद्युष	१२८	५	वेद्युष	३४८	३२	वेद्यु	४३१	१९८
वेत्तुग	{ २९	२	वेद्युष	१५६	८२	वेद्युष	{ १९१	१४	वेद्यु	१६४	१०६
वेत्तुग	{ १९८	३२	वेद्युष	१२७	३	वेद्युष	{ १९२	१४	वेद्यु	३१४	३५
वेत्तुग	२५९	२९	वेद्युष	३४९	३४	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७२	७१
वेत्तुग	३९१	१६	वेद्युष	१५६	८२	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	३६४	४४	वेद्युष	३१४	३५	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	४३४	२१५	वेद्युष	{ ५१	२३	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	९४	५	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	७२	३	वेद्युष	{ ४१५	१०९	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	७३	७	वेद्युष	३८९	८	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	३४२	१३	वेद्युष	३८९	८	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	२७९	४३	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	३४६	२६	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	२२	५३	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	{ १२१	४	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	{ ४१२	८७	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	३६८	५५	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	१०४	२७	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	{ ७७	१७	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	{ ७७	१८	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	{ २८९	७७	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	१८४	१६४	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	१८४	१६४	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	१४४	४५	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	२०८	१६	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	२९८	१०३	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	२०८	१६	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	२०८	१६	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	१४३	४२	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	२०८	१६	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	२६६	५२	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	२९७	१००	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७
वेत्तुग	१३०	९	वेद्युष	{ ३७२	७१	वेद्युष	{ १९८	७	वेद्यु	{ ३७८	८७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैतालिक	२९६	९७	व्यवहार	६६	९	व्योमयान	२०	४८	शक्रपुष्पी	१७४	१३६
वैदेहक	{ ३२८ ७८		व्यवाय	२६६	५७	व्योष	३३९	१११	शक्र	३६२	३६
वैदेही	१६१	९६	व्यसन	४१७	१२०	व्रज	{ २०१ ३९		शङ्कर	१३	३०
वैद्य	२२१	५७	व्यसनार्त	३६४	४३	व्रज्या	{ ४०२ ३०		शङ्कु	{ १०० २०	
वैद्यमातृ	१६३	१०३	व्यस्त	३७३	७२	व्रज्या	{ २६० ३६		शङ्कु	{ १२९ ८	
वैधात्र	२१	५१	व्याकुल	३६४	४३	व्रण	{ २९६ ९५		शङ्कु	{ २९५ ९३	
वैधय	३६५	४८	व्याकोश	१२९	७	व्रणकारि	२२०	५४	शङ्कु	{ २९ ७१	
वैनतेय	१३	२९	व्याघ्र	{ १८६ १		व्रत	४३०	१८९	शङ्कु	{ १०१ २३	
वैनीतक	२८५	५८	व्याघ्र	{ ३६९ ५९		व्रत	२६१	३८	शङ्कु	{ १७२ १३०	
वैमात्रेय	२११	२५	व्याघ्रनख	१७२	१२९	व्रतति	{ १३० ९		शङ्कु	{ ४०० १८	
वैयाघ्र	२८३	५३	व्याघ्रपाद्	१४१	३७	व्रतित्	{ ४०८ ६७		शङ्कु	{ १०१ २३	
वैर	८०	२५	व्याघ्रपुच्छ	१४५	५०	व्रतित्	२५३	७	शङ्कु	{ १७१ १२६	
वैरनिर्यातन	३००	११०	व्याघ्राट	१९२	१५	व्रतित्	२०१	३९	शङ्कु	{ १९ ४५	
वैरशुद्धि	३००	११०	व्याघ्री	१६०	९३	व्रतित्	२६६	५३	शङ्कु	{ १७ ४३	
वैरिन्	२६९	१०	व्याज	{ ८२ ३०		व्रीडा	७९	२३	शङ्कु	{ १८० १५४	
वैषधिक	३४३	१५	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहि	{ ३०६ १५		शङ्कु	{ ३६५ ४६	
वैवस्वत	२४	५९	व्याड	४०४	४२	व्रीहिभेद	{ ३०८ २१		शङ्कु	{ १७८ १४९	
वैशाख	{ ४८ १६		व्याडायुध	१७२	१२९	व्रीहेय	३०८	२०	शङ्कु	{ १६४ १०७	
वैश्य	३०२	१	व्याध	३४५	१२	व्रीहेय	३०३	६	शङ्कु	{ ९८ १६	
वैश्रवण	२८	६९	व्याधि	{ १७१ १२६		श.			शङ्कु	{ २६९ ९	
वैश्वानर	२२	५३	व्याधि	{ २१८ ५१		शकट	२८३	५२	शतकोटि	२०	४७
वैसारिण	९९	१७	व्याधिघात	१३६	२४	शकल	३५	१६	शतह्र	१०५	३३
वौषट्	४४५	८	व्याधित	२२१	५८	शकलिन्	९९	१७	शतपत्र	१०७	४०
व्यक्त	४०७	६२	व्यान	२६	६३	शकुन	१९८	३२	शतपत्रक	१९३	१६
व्यक्ति	५५	३१	व्यापाद	५६	४	शकुनि	१९८	३२	शतपदी	१९१	१३
व्यग्र	४३०	१९०	व्याप्य	१७१	१२६	शकुन्ति	{ १९८ ३२		शतपर्वन्	१८२	१६१
व्यज्ञा	३२७	१७६	व्याम	२३२	८७	शकुन्ति	{ ४०७ ५८		शतपर्विका	{ १६२ १०३	
व्यजन	२५०	१४०	व्याल	{ ८९ ७		शकुल	१९८	३२	शतपर्विका	{ १८२ १५८	
व्यञ्जक	७७	१६	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शतपुष्पा	१७९	१५२
व्यञ्जन	{ ४१७ ११६		व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शतप्रास	१५४	७६
व्यङ्ग्यक	१४५	५१	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शतमन्यु	१७	४२
व्यत्यय	३९५	३३	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शतमान	४६०	३४
व्यत्यास	३९५	३३	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शतमूली	१६२	१००
व्यथा	९२	३	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शतयष्टिक	२३९	१०५
व्यध	३८८	८	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शतवीर्या	१८२	१५९
व्यध्व	११५	१६	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शतवेधिन	१७६	१४१
व्यय	३९२	१७	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शतहवा	२५	९
व्यलीक	३९९	१२	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शतज्ञ	२८२	५१
व्यवधा	३४	१२	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शतावरी	३६२	१०१
व्यवसाय	४३४	२१३	व्याल	{ ४३१ १९६		शकुल	१००	१९	शत	{ २६९ ९	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विस्मृत	३७८	८६	वीर्य	८२	२९	वृद्धिमत्	४११	८५	वेदि	२५५	१८
विस	५९	१२	वीर्य	२२२	६२	वृद्धोक्ष	३२३	६१	वेदिका	१२२	१६
विसम्भ	२७३	२३	वीर्य	४२१	१५४	वृद्ध्याजीव	३०३	५	वेध	३८८	८
	४२०	१३५	वीर्य	४१३	९६	वृन्त	१३३	१५	वेधनिका	३४८	३३
विसासा	२१५	४१	वृक	१५६	८१	वृन्द	२०१	४०	वेधमुख्यक	१७५	१३५
विहग	१९८	३२	वृक	१८९	७	वृन्दभेद	२०२	४१	वेधस	८	१७
विहङ्ग	१९८	३२	वृकधूप	२४६	१२८	वृन्दारक	३९९	१६	वेधित	३८२	९९
विहङ्गम	१९८	३२	वृकधूप	२४६	१२९	वृन्दिष्ठ	३८६	११२	वेपथु	८६	३८
विहङ्गिका	३४७	२९	वृकण	३८३	१०३	वृश्चन	३४८	३२	वेमन्	३४६	२८
विहसित	८५	३५	वृक्ष	१२८	५	वृश्चन	१९१	१४	वेला	४३१	१९८
विहस्त	३६४	४३	वृक्षभेदिन्	३४९	३४	वृश्चिक	१९२	१४	वेल	१६४	१०६
विहायस्	२९	२	वृक्षरुहा	१५६	८२	वृश्चिक	३९८	७	वेल्ल	३१४	३५
	१९८	३२	वृक्षवाटिका	१२७	२	वृष	५२	२४	वेल्लज	३७२	७१
विहायित	२५९	२९	वृक्षादन	३४९	३४	वृष	१६३	१०३	वेष्टित	३७८	८७
विहार	३९१	१६	वृक्षादनी	१५६	८२	वृष	१६८	११६	वेश	११६	२
विह्वल	३६४	४४	वृक्षाम्ल	३१४	३५	वृष	३२२	५९	वेशन्त	१०३	२८
वीकाश	४३४	२१५	वृजिन	५१	२३	वृषण	४३६	२२०	वेदमन्	११७	४
वीचि	९४	५	वृजिन	३७२	७१	वृषदंशक	२२८	७६	वेदमभू	१२३	१९
वीणा	७२	३	वृजिन	४१५	१०९	वृषध्वज	१८८	६	वेदस्या	२०९	१९
वीणादण्ड	७३	७	वृत्	३८९	८	वृषध्वज	१३	३४	वेदयाजनसं	११६	३
वीणावाद	३४२	१३	वृत्ति	३८९	८	वृषन्	१७	४२	वेप	२२७	९९
वीत	२७९	४३	वृत्	३७२	६९	वृषन्	१५८	८७	वेष्टित	३७९	९०
वीतंस	३४६	२६	वृत्	३७९	९२	वृषभ	३२२	५९	वेष्टित	३७९	९०
वीतिहोत्र	२२	५३	वृत्तान्त	४१०	७८	वृषल	३३९	१	वेसवार	३१४	३५
वीथी	१२१	४	वृत्तान्त	६६	७	वृषस्यन्ती	२०७	९	वेहत्	३२५	६९
	४१२	८७	वृत्ति	४०८	६३	वृषा	१५८	८७	वै	४४४	५
वीध	३६८	५५	वृत्ति	३०२	१	वृषाकपायी	४२४	१५६	वैकक्षक	४४७	१५
वीनाह	१०४	२७	वृत्ति	३०२	२	वृषाकपि	४१९	१३०	वैकक्षक	२४८	१३६
वीर	७७	१७	वृत्ति	४०९	७३	वृषी	२६४	४६	वैकुण्ठ	९	१८
	७७	१८	वृत्ति	४२५	१६४	वृष्टि	३३	११	वैजयन्त	२१४	३९
	२८९	७७	वृत्ति	१७	४२	वृष्टि	३२७	७६	वैजयन्त	१९	४६
वीरण	१८४	१६४	वृथा	४४१	२४७	वृष्टि	४००	२०	वैजयन्तिक	२८८	७१
वीरतर	१८४	१६४	वृथा	४४४	४	वृष्टि	२८८	७३	वैजयन्तिका	१५०	६५
वीरतर	१४४	४५	वृद्ध	१७०	१२२	वृष्टि	२३७	९८	वैजयन्ती	२९७	९९
वीरपत्नी	२०८	१६	वृद्ध	२१६	४२	वृष्टि	१५१	६९	वैज्ञानिक	३५३	४
वीरपान	२९८	१०३	वृद्ध	३८९	९	वृष्टि	१८३	१६१	वैज्ञानिक	१३४	१८
वीरभार्या	२०८	१६	वृद्ध	४१४	१००	वृष्टि	३४२	१३	वैज्ञानिक	२६४	४५
वीरमातृ	२०८	१६	वृद्धत्व	२१५	४०	वृष्टि	३५०	३८	वैज्ञानिक	३४२	१३
वीरवृक्ष	१४३	४२	वृद्धदारक	१७४	१३७	वृष्टि	१३८	२९	वैज्ञानिक	३४२	१३
वीरसू	२०८	१६	वृद्धनामि	२२२	६१	वृष्टि	११३	९	वैज्ञानिक	२७८	४१
वीरहन्	२६६	५२	वृद्धश्रवस्	१७	४१	वृष्टि	४५६	२१	वैज्ञानिक	३४३	१४
वीराशंसन	२९७	१००	वृद्धसंघ	२१५	४०	वृष्टि	१०५	३४	वैज्ञानिक	३४३	१५
वीरुध	१३०	९	वृद्धा	२०४	१२	वृष्टि	६४	३	वैज्ञानिक	९१	३
			वृद्धि	३८९	९	वृष्टि	३८८	६	वैज्ञानिक		
			वृद्धिजीविका	३०३	४	वृष्टि			वैज्ञानिक		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैतालिक	२९६	९७	व्यवहार	६६	९	व्योमयान	२०	४८	शक्रपुष्पी	१७४	१३६
वैदेहक	{ ३२८ ७८		व्यवाय	२६६	५७	व्योप	३३९	१११	शक्र	३६२	३६
वैदेही	१६१	९६	व्यसन	४१७	१२०	व्रज	{ २०१ ३९		शङ्कर	१३	३०
वैद्य	२२१	५७	व्यसनार्त	३६४	४३	व्रज्या	{ ४०२ ३०		शङ्कु	{ १०० २०	
वैद्यमातृ	१६३	१०३	व्यस्त	३७३	७२	व्रज्या	{ २६० ३६		शङ्कु	{ १२९ ८	
वैधात्र	२१	५१	व्याकुल	३६४	४३	व्रण	{ २९६ ९५		शङ्कु	{ २९५ ९३	
वैधाय	३६५	४८	व्याकोश	१२९	७	व्रणकारि	२२०	५४	शङ्कु	{ २९ ७१	
वैनतेय	१३	२९	व्याघ्र	{ १८६ १		व्रत	४३०	१८९	शङ्कु	{ १०१ २३	
वैनीतक	२८५	५८	व्याघ्र	{ ३६९ ५९		व्रत	२६१	३८	शङ्कु	{ १७२ १३०	
वैमात्रेय	२११	२५	व्याघ्रनख	१७२	१२९	व्रतति	{ १३० ९		शङ्कु	{ ४०० १८	
वैयाघ्र	२८३	५३	व्याघ्रपाद्	१४१	३७	व्रतित्	{ ४०८ ६७		शङ्कुनक	१०१	२३
वैर	८०	२५	व्याघ्रपुच्छ	१४५	५०	व्रतित्	२५३	७	शङ्कुनी	१७१	१२६
वैरनिर्यातन	३००	११०	व्याघ्राट	१९२	१५	व्रतित्	२०१	३९	शङ्कुनी	१९	४५
वैरद्युद्धि	३००	११०	व्याघ्री	१६०	९३	व्रतित्	२६६	५३	शङ्कुपति	१७	४३
वैरिन्	२६९	१०	व्याज	{ ८२ ३०		व्रीडा	७९	२३	शङ्कुपति	१८०	१५४
वैवधिक	३४३	१५	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहि	{ ३०६ १५		शङ्कुपति	३६५	४६
वैवस्वत	२४	५९	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०८ २१		शङ्कुपति	१७८	१४९
वैशाख	{ ४८ १६		व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०८ २०		शङ्कुपति	१६४	१०७
वैश्य	{ ३२६ ७४		व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	९८	१६
वैश्रवण	२८	६९	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	२६९	९
वैश्वानर	२२	५३	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	२०	४७
वैसारिण	९९	१७	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	२०५	३३
वौषट्	४४५	८	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१०७	४०
व्यक्त	४०७	६२	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१९३	१६
व्यक्ति	५५	३१	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१९१	१३
व्यग्र	४३०	१९०	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यज्ञा	३२७	१७६	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यजन	२५०	१४०	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यञ्जक	७७	१६	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यञ्जन	{ ४१७ ११६		व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यङ्ग्यक	१४५	५१	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यत्यय	३९५	३३	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यत्यास	३९५	३३	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यथा	९२	३	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यध	३८८	८	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यध्व	११५	१६	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यय	३९२	१७	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यलीक	३९९	१२	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यवधा	३४	१२	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१
व्यवसाय	४३४	२१३	व्याज	{ ८४ ३३		व्रीहिभेद	{ ३०३ ६		शङ्कुपति	१८२	१६१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विस्मृत	३७८	८६	वीर्य	८२	२९	वृद्धिमत्	४११	८५	वेदि	२५५	१८
विल	५९	१२		२२२	६२	वृद्धोक्ष	३२३	६१	वेदिका	१२२	१६
विलम्ब	२७३	२३		४२१	१५४	वृद्ध्यानीय	३०३	५	वेध	३८८	८
	४२०	१३५	वीर्यध	४१३	९६	वृन्त	१३३	१५	वेधनिका	३४८	३३
विलसा	२१५	४१	वृक	१५६	८१	वृन्द	२०१	४०	वेधमुख्यक	१७५	१३५
विहग	१९८	३२	वृक	१८९	७	वृन्दमेद	२०२	४१	वेधम्	८	१७
विहङ्ग	१९८	३२	वृकधूप	२४६	१२८	वृन्दारक	३९९	१६		४३७	२२८
विहङ्गम	१९८	३२		२४६	१२९		३८६	११२	वेधित	३८२	९१
विहङ्गिका	३४७	२९	वृकग	३८३	१०३	वृन्दिष्ट	३४८	३२	वेपथु	८६	३८
विहसित	८५	३५	वृक्ष	१२८	५	वृक्षन	३४८	३२	वेपथु	३४६	२८
विहस्य	३६४	४३	वृक्षभेदिन्	३४९	३४	वृक्षिक	१९१	१४	वेपथु	४३१	१९८
विहायस्	२९	२	वृक्षरहा	१५६	८२		१९२	१४	वेपथु	१६४	१०६
	१९८	३२	वृक्षवाटिका	१२७	२	वृष	३९८	७	वेपथु	३१४	३५
विहायित	२५९	२९	वृक्षादन	३४९	३४		१६३	१०३	वेपथु	३७२	७१
विहार	३९१	१६	वृक्षादनी	१५६	८२	वृष	१६८	११६	वेपथु	३७८	८७
विह्वल	३६४	४४	वृक्षान्त	३१४	३५		३२२	५९	वेश	११६	२
वीकाश	४३४	२१५	वृजिन	५१	२३	वृष	४३६	२२०	वेशन्त	१०३	२८
वीचि	९४	५		३७२	७१	वृषग	२२८	७६	वेशन्त	११७	४
वीणा	७२	३	वृत्	४१५	१०९	वृषदंशक	१८८	६	वेशन्त	१२३	१९
वीणादण्ड	७३	७	वृत्ति	३८९	८	वृषप्वज	१३	३४	वेद्या	२०९	१९
वीणावाद	३४२	१३	वृत्त	३८९	८	वृष	१७	४२	वेद्याजनसं	११६	२
वीत	२७९	४३		३७२	६९		१५८	८७	वेप	२२७	९९
वीतंस	३४६	२६	वृत्त	३७९	९२	वृषम	३२२	५९	वेपथु	३७९	९०
वीतिहोत्र	२२	५३		४१०	७८	वृषल	३३९	१	वेपथु	३१४	३५
वीथी	१२१	४	वृत्तान्त	६६	७	वृषस्यन्ती	२०७	९	वेपथु	३२५	६९
	४१२	८७		४०८	६३	वृषा	१५८	८७	वेपथु	४४४	५
वीथ	३६८	५५	वृत्ति	३०२	१	वृषाकपाची	४२४	१५६	वेपथु	४४७	१५
वीनाइ	१०४	२७	वृत्ति	३०२	२	वृषाकपि	४१९	१३०	वेपथु	२४८	१३६
वीर	७७	१७	वृत्त	४०९	७३	वृषा	२६४	४६	वेपथु	९	१८
	२८९	७७	वृत्त	४२५	१६४	वृषा	३३	११	वेपथु	२१४	३९
वीरण	१८४	१६४	वृत्त	१७	४२	वृषा	३२७	७६	वेपथु	१९	४६
वीरतर	१८४	१६४	वृत्त	४४१	२४७	वृषा	४००	२०	वेपथु	२८८	७१
वीरतर	१४४	४५	वृत्त	४४४	४	वृषा	२८८	७३	वेपथु	१५०	६५
वीरपत्नी	२०८	१६	वृद्ध	१७०	१२२	वृषा	२३७	९८	वेपथु	२९७	९९
वीरपान	२९८	१०३		२१६	४२	वृषा	१५१	६९	वेपथु	३५३	४
वीरभार्या	२०८	१६	वृद्ध	३८९	९	वृषा	१८३	१६१	वेपथु	३५३	४
वीरमातृ	२०८	१६	वृद्ध	४१४	१००	वृषा	१८३	१६१	वेपथु	३५३	४
वीरवृक्ष	१४३	४२	वृद्ध	२१५	४०	वृषा	३४२	१३	वेपथु	३५३	४
वीरस्	२०८	१६	वृद्ध	१७४	१३७	वृषा	३५०	३८	वेपथु	३५३	४
वीरहन्	२६६	५२	वृद्ध	२२२	६१	वृषा	१३८	२९	वेपथु	३५३	४
वीराशंसन	२९७	१००	वृद्ध	१७	४१	वृषा	११३	९	वेपथु	३५३	४
वीरव्	१३०	९	वृद्ध	२१५	४०	वृषा	४५६	२१	वेपथु	३५३	४
			वृद्ध	२०४	१२	वृषा	१०५	३४	वेपथु	३५३	४
			वृद्ध	३८९	९	वृषा	६४	३	वेपथु	३५३	४
			वृद्ध	३०३	४	वृषा	३८८	६	वेपथु	३५३	४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैतालिक	२९६	९७	व्यवहार	६६	९	व्योमयान	२०	४८	शक्रपुष्पी	१७४	१३६
वैदेहक	{ ३२८ ७८ ३४० ३		व्यवाय	२६६	५७	व्योष	३३९	१११	शक्र	३६२	३६
वैदेही	१६१	९६	व्यसन	४१७	१२०	व्रज	{ २०१ ३९ ४०२ ३०		शङ्कर	१३	३०
वैद्य	२२१	५७	व्यसनार्त	३६४	४३	व्रज्या	{ २६० ३६ २९६ ९५		शङ्ख	{ १०० २० १२९ ८ २९५ ९३	
वैद्यमातृ	१६३	१०३	व्यस्त	३७३	७२	व्रण	२२०	५४	शङ्ख	{ २९ ७१ १०१ २३ १७२ १३० ४०० १८	
वैधात्र	२१	५१	व्याकुल	३६४	४३	व्रणकारि	४३०	१८९	शङ्ख		
वैधेय	३६५	४८	व्याकोश	१२९	७	व्रत	२६१	३८	शङ्ख		
वैततेय	१३	२९	व्याघ्र	{ १८६ १ ३६९ ५९		व्रतति	{ १३० ९ ४०८ ६७		शङ्ख		
वैनीतक	२८५	५८	व्याघ्रनख	१७२	१२९	व्रतित्	२५३	७	शङ्ख		
वैसात्रेय	२११	२५	व्याघ्रपाद	१४१	३७	व्रात	२०१	३९	शङ्ख		
वैयाघ्र	२८३	५३	व्याघ्रपुच्छ	१४५	५०	व्रात्य	२६६	५३	शङ्ख		
वैर	८०	२५	व्याघ्राट	१९२	१५	व्रीडा	७९	२३	शङ्ख		
वैरनिर्यातन	३००	११०	व्याघ्री	१६०	९३	व्रीहि	{ ३०६ १५ ३०८ २१		शङ्ख		
वैरशुद्धि	३००	११०	व्याज	{ ८२ ३० ८४ ३३		व्रीहिभेद	३०८	२०	शङ्ख		
वैरिन्	२६९	१०	व्याड	४०४	४२	व्रीहेय	३०३	६	शङ्ख		
वैषधिक	३४३	१५	व्याढायुध	१७२	१२९	श.			शङ्ख		
वैवस्वत	२४	५९	व्याध	३४५	१२	शकट	२८३	५२	शङ्ख		
वैशाख	{ ४८ १६ ३२६ ७४		व्याधि	{ १७१ १२६ २१८ ५१		शकल	३५	१६	शङ्ख		
वैश्य	३०२	१	व्याधिघात	१३६	२४	शकलिन्	९९	१७	शङ्ख		
वैश्रवण	२८	६९	व्याधित	२२१	५८	शकुन	१९८	३२	शङ्ख		
वैश्वानर	२२	५३	व्यान	२६	६३	शकुनि	१९८	३२	शङ्ख		
वैसारिण	९९	१७	व्यापाद	५६	४	शकुन्त	{ १९८ ३२ ४०७ ५८		शङ्ख		
वौषट्	४४५	८	व्याप्य	१७१	१२६	शकुन्ति	१९८	३२	शङ्ख		
व्यक्त	४०७	६२	व्याम	२३२	८७	शकुल	१००	१९	शङ्ख		
व्यक्ति	५५	३१	व्याल	{ ८९ ७ ४३१ १९६		शकुलाक्षक	१८२	१५९	शङ्ख		
व्यग्र	४३०	१९०	व्यालघात	१३६	२४	शकुलादनी	{ १५७ ८६ १६५ १११		शङ्ख		
व्यज्ञा	३२७	१७६	व्याधित	२२१	५८	शकुलार्मक	९९	१७	शङ्ख		
व्यजन	२५०	१४०	व्यान	२६	६३	शकुत्	२२५	६७	शङ्ख		
व्यजक	७७	१६	व्यापाद	५६	४	शकुत्करि	३२३	६२	शङ्ख		
व्यज्ञन	{ ४१७ ११६ ४५७ २३		व्याप्य	१७१	१२६	शक्ति	{ २७२ १९ २९७ १०२ ४०८ ६६		शङ्ख		
व्यडम्बक	१४५	५१	व्याम	२३२	८७	शक्तिधर	१७	४०	शङ्ख		
व्यत्यय	३९५	३३	व्याल	{ ८९ ७ ४३१ १९६		शक्तिहेतिक	२८७	६९	शङ्ख		
व्यत्यास	३९५	३३	व्यालघात	१३६	२४	शक्र	{ १७ ४२ १५० ६६		शङ्ख		
व्यथा	९२	३	व्यान	२६	६३	शक्रधनुस्	३३	१०	शङ्ख		
व्यध	३८८	८	व्यापाद	५६	४	शक्रपादप	१४६	५३	शङ्ख		
व्यध्व	११५	१६	व्याप्य	१७१	१२६				शङ्ख		
व्यय	३९२	१७	व्याम	२३२	८७				शङ्ख		
व्यलीक	३९९	१२	व्याल	{ ८९ ७ ४३१ १९६					शङ्ख		
व्यवधा	३४	१२	व्यालघात	१३६	२४				शङ्ख		
व्यवसाय	४३४	२१३	व्यान	२६	६३				शङ्ख		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शपन	६६	९	शर	{ १८३ १६२		शश्वत्	{ ४४१ २४३		शाम्बरी	३४२	११
शफ	२८२	४९		{ २९२ ८७			{ ४४३ १		शार	४२६	१६६
शफरी	९९	१८	शरजन्मन्	१७	३९		{ ४४६ ११		शारङ्ग	१९३	१६
शबर	३४४	२०	शरण	४०६	५३	शष्प	१८५	१६८	शारद	{ १३६ २३	
शबरालय	१२३	२०		{ ५० १९		शस्त	{ ५२ २६			{ ४१३ ९५	
शबल	६२	१७	शरद्	{ ५७ २०			{ ३८५ १०९		शारदी	१६५	१११
शबली	३२५	६७		{ ४१३ ९३		शस्त्र	{ २९१ ८२		शारीफल	३५२	४६
	{ ५७ ७		शरभ	१९०	११		{ ४२८ १७९		शारिवा	१६६	११२
शब्द	{ ६३ २		शरव्य	२९२	८६	शस्त्रक	३३४	९८	शार्कर	११३	११
	{ ७० २२		शराभ्यास	२९२	८६	शस्त्रमार्ज	३४१	७	शार्ङ्गिन्	९	१९
शब्दग्रह	२३५	९४	शरारि	१९६	२५	शस्त्रजीव	२८७	६७	शार्ङ्गल	{ १८६ १	
शब्दन	३६२	३८	शराह	३६०	२८	शस्त्री	२९५	९२		{ ३६९ ५९	
शम	३८७	३	शराव	३१३	३२	शस्यमघरी	३०८	२१	शार्वर	४२९	१८८
शमथ	३८७	३	शरावती	१०५	३४	शस्यशूक	३०८	२१	शाल	१००	१९
शमन	{ २४ ५८		शरासन	२९१	८३	शाक	{ १७४ १३६		शाला	{ ११८ ६	
	{ २५८ २६		शरीर	२२६	७०	शाकट	३३१	६४	शालावृक	३९९	१२
शमनस्वस्त	१०५	३२	शरीरास्थि	२२५	६९	शाकुनिक	३४२	१४	शालि	३०९	२४
शमल	२२५	६७	शरीरिन्	५५	३०	शाकीक	२८७	६९	शालीन	३५९	२६
शमित	३८१	९७		{ ११३ ११		शान्यमुनि	८	१४	शालक	१०७	३८
शमी	{ १४६ ५२		शर्करा	{ ३१७ ४३		शान्यसिंह	८	१५	शालर	१०२	२४
	{ ३०९ २३			{ ४२७ १७५		शाखा	१३१	११	शालेय	{ १६३ १०५	
शमीधान्य	३०९	२४	शर्करावत्	११३	११	शाखानगर	११६	२		{ ३०३ ६	
शमीर	१४६	५२	शर्करेल	११३	११	शाखानृग	१८७	३	शात्मलि	१४४	४६
शम्पा	३२	९	शर्मेन्	५२	२५	शाखाशिका	१३१	११	शात्मलीवेष्ट	१४४	४७
शम्ब	२०	४७	शर्व	१३	३०	शाखिन्	१२८	५	शावक	२००	३८
शम्बर	{ ९३ ४		शर्वरी	४४	३	शाह्निक	३४१	८	शावर	१३९	३३
	{ १९० १०		शर्वला	२९५	९३	शाटक	४६०	३३	शाश्वत	३७३	७२
शम्बरी	१५८	८७	शर्वाणी	१६	३७	शादी	४६१	३८	शाष्टुलिक	३९६	४०
शम्बल	४६०	३४	शल	१८९	७	शाट्य	८२	३०	शासन	२७३	२५
शम्बाकृत	३०४	९	शलम	१९७	२८	शाण	३४८	३२	शास्तु	७	१४
शम्बुक	१०२	२३	शलल	१८९	७	शाणी	४५२	९			
शम्मली	२०९	१९	शलली	१८९	७	शाण्डिल्य	१३९	३२	शास्त्र	४२८	१७९
	{ १३ ३०		शलड्ड	१३३	१५	शात	{ ५२ २५		शास्त्रविद्	३५४	६
शम्भु	{ ४२० १३५		शलक	३९९	१३		{ ३७९ ९१		शिक्य	३४७	३०
						शातकुम्भ	३३३	९४	शिक्यित	३७९	८९
शम्भ्या	३०६	१४		{ १४६ ५३		शात्रव	२६९	११	शिक्षा	६४	४
शय	२३१	८१	शाल्य	{ १८९ ७		शाद	{ ९६ ९		शिक्षित	३५३	४
	{ ८५ ३६			{ २९५ ९३			{ ४१२ ९०		शिरण्ड	१९८	३१
शयन	{ २४९ १३८		शव	३०१	११८	शादहरित	११३	१०	शिक्षण्डक	२३६	९६
	{ २४९ १३७		शश	१९०	११	शादल	११३	१०		{ १२५ ४	
शयनीय	२४९	१३३	शशधर	३४	१५	शान्त	३८१	९७	शिखर	{ १३१ १२	
शयाल	३६१	३३	शशलोमन्	३३८	१०७	शान्ति	३८७	३		{ १२३ १	
शयित	३६१	३३	शशादन	१९२	१४	शावर	१३९	३३	शिखरिन्	{ ४१५ १०६	
शयु	८८	५									
शय्या	२४९	१३७	शशोर्ण	३३८	१०७						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिखा	{ २४ ५७ १९८ ३१ २३६ ९७ ४०० १९		शिल्पिशाला	११९	७	शुक	{ १७३ १३२ १९५ २१		शुम्भर	२२	५४
शिखावत्	२२	५५	शिव	{ १३ ३० ५२ २५		शुकनास	१४७	५७	शुक	३०९	२३
शिखावत्	१९८	३०	शिवक	३२६	७३	शुक्त	४११	८३	शुककीट	१९१	१४
शिखिग्रीव	३३५	१०१	शिवमल्ली	१५६	८१	शुक्ति	{ १०१ २३ १७२ १३०		शुकधान्य	३०९	२४
शिखिन्	{ १९८ ३० ४१५ १०६		शिवा	{ १६ ३७ १४६ ५२ १४८ ५९ १७१ १२७ १८८ ५		शुक	{ २२ ५६ ३९ २५ ४९ १६ २२२ ६२		शुकशिम्ब	१५८	८७
शिखिवाहन	१७	४०	शिशिर	{ ४३४ २१२ ३६ १९ ५० १८		शुकल	४३६	३२२	शुद्ध	३३९	१
शिशु	{ १३८ ३१ ३१३ ३४		शिशु	२००	३८	शुकशिष्य	७	१२	शुद्धा	२०८	१३
शिशुज	३३८	११०	शिशुक	९९	१८	शुद्ध	५९	१२	शुद्धी	२०८	१३
शिङ्गाण	३३४	९८	शिशुस्व	२१५	४०	शुच्	८०	२५	शुन्य	३६८	५६
शिङ्गित	७१	२४	शिङ्गुमार	१००	२०	शुचि	{ २२ ५६ ४९ १६ ५९ १२ ७७ १७ ४०२ २६		शुन	२८९	७७
शिङ्गिनी	२९२	८५	शिश्र	२२८	७६	शुष्की	३१४	३८	शरण	१८१	१५७
शिति	४११	८३	शिधिदान	३६४	४६	शुष्का	३५१	४०	शर्ष	३१०	२६
शितिकण्ठ	१३	३२	शिष्टि	२७३	२६	शुतुदि	१०५	३३	शर्ष	३१०	२६
शितिसारक	१४१	३८	शिव्य	२५३	११	शुदान्त	{ १२० १२ ४०८ ६६		शर्ष	३१०	२६
शिपिविष्ट	४०२	३४	शीकर	३३	११	शुनक	३४५	२२	शर्ष	३१०	२६
शिफा	१३१	११	शीघ्र	२७	६४	शुनी	३४५	२२	शर्ष	३१०	२६
शिफाकन्द	१०८	४३	शीत	{ ३६ १९ ३६ १९ १३८ ३० १४० ३४ ४५७ २२		शुभ	{ ५२ २५ ४५७ २३		शर्ष	३१०	२६
शिविका	२८३	५३	शीतक	३४४	१८	शुभंयु	३६६	५०	शर्ष	३१०	२६
शिविर	२७६	३३	शीतमीर	१५२	७०	शुभान्वित	३६६	५०	शर्ष	३१०	२६
शिरस्	२३६	९५	शीतल	{ ३६ १९ १७८ १४९		शुभ्र	{ ५९ १२ ४३० १९२		शर्ष	३१०	२६
शिरन्न	२८६	६४	शीतशिव	{ १६३ १०५ १७० १२२ ३१६ ४२		शुभ्रदन्ती	३१	५	शर्ष	३१०	२६
शिरस्य	२३७	९८	शीतशिव	{ १६३ १०५ १७० १२२ ३१६ ४२		शुभ्रांशु	३४	१४	शर्ष	३१०	२६
शिरा	२२४	६५	शीधु	{ ३५१ ४१ ४६० ३४		शुल्क	२७४	२७	शर्ष	३१०	२६
शिरीष	१४९	६३	शीर्ष	२३६	९५	शुल्व	{ ३३४ ९७ ३४६ २७ ४५७ २३		शर्ष	३१०	२६
शिरोग्र	१३१	१२	शीर्षक	२८६	६३	शुश्रूषा	२६०	३५	शर्ष	३१०	२६
शिरोधि	२३३	८८	शीर्षच्छेद्य	३६४	४५	शुषि	८६	२	शर्ष	३१०	२६
शिरोरत्न	२३८	१०२	शीर्षण्य	{ २३७ ९८ २८६ ६४		शुषिर	{ ७२ ४ ८६ १ ८७ २		शर्ष	३१०	२६
शिरोरुह	२२८	९५	शील	{ ८० २६ ४३२ २०१		शुषिरा	१७२	१२९	शर्ष	३१०	२६
शिरोस्थि	२२६	६९	शुक्	८०	२५	शुष्कमांस	२२३	६३	शर्ष	३१०	२६
शिल	३०३	१२				शुष्म	२९७	१०३	शर्ष	३१०	२६
शिला	{ १२१ १३ १२४ ४								शर्ष	३१०	२६
शिलाजतु	३३६	१०४							शर्ष	३१०	२६
शिली	१०२	२४							शर्ष	३१०	२६
शिलीमुख	४००	१८							शर्ष	३१०	२६
शिलोचय	१२३	१							शर्ष	३१०	२६
शिल्प	३४९	३५							शर्ष	३१०	२६
शिल्पिन्	३४०	५							शर्ष	३१०	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शैलालिन्	३४२	१२		१४७	५५	श्रुत	४१०	७७	श्वविध्	१८९	७
शैलप	{ १३९ ३४२	{ ३२ १२	श्यामा	{ १६५ १६६ ४२१	{ ११२ ११२ १४३	श्रुति	{ ६४ २३५ ४०९	{ ३ ९४ ७३	श्वित्र	२२०	५४
शैलेय	१७०	१२३	श्यामाक	१८४	१६५	श्रेणी	{ १२८ ३४०	{ ४ ५	श्वेत	{ ५९ ३३३ ४१०	{ १२ ९६ ७९
शैवल	१०७	३८	श्याल	२१२	३२				श्वेतगरुत्	१९६	२३
शैवलिनी	१०४	३०	श्याव	६१	१६		{ ५२ ५७	{ २४ ६	श्वेतमरिच	३३८	११०
शैवाव	२१५	४०	दयेत	५९	१२	श्रेयस्	{ ३६९ १४८	{ ५८ ५९	श्वेतरक्त	६१	१५
शोक	८०	२५	दयेन	१९२	१५		{ १५७ १६१	{ ८४ ९७	श्वेतसुरसा	१५२	७१
शोचिष्केद	२२	५४	दयैर्नपाता	४५१	६	श्रेयसी	{ ३६९ ३६९	{ ५८ ५८	प.		
शोचिस्	४३	३४	भद्धा	४१४	१०२				पदकर्मन्	२५१	४
शोण	{ ६१ १०५	{ १५ ३४	भद्धाछ	{ २१० ३६०	{ २१ २७	श्रेष्ठ	२१८	४८	पदपद	१९८	२९
शोणक	१४७	५७	भ्रयण	३९०	१२	श्रोण	२२७	७४	पडभिज्ञ	७	१४
शोणरत्न	३३२	९२	भ्रवण	२३५	९४	श्रोणि	२२७	७४	पडानन	१७	३९
शोणित	२२३	६४	भ्रवस्	२३५	९४	श्रोणिफलक	२२७	७४	पडग्रन्थ	१४५	४८
शोथ	२१९	५२	भ्रविष्ठा	३८	२२	श्रोत्र	२३५	९४	पडग्रन्था	१६२	१०२
शोथग्री	१७८	१४९	भ्राणा	३२०	५०	श्रोत्रिय	२५२	६	पडग्रन्थिका	१८०	१५४
शोधनी	१२३	१८	भ्राद्	२५९	३१	श्रौषट्	४४५	८	पड्ज	७१	१
शोधित	{ ३१८ ३६८	{ ४६ ५६	भ्राद्देव	२४	५९	श्लक्ष्ण	३६९	६१	षण्ड	{ १०८ ३३३	{ ४२ ६२
शोफ	२१९	५२	भ्राय	३९०	१२	श्लेष	३९०	११	पष्टिक	३०९	२४
शोभन	३६७	५२	भ्रावण	४९	१६	श्लेषमण	२२२	६०	पष्टिक्य	३०४	७
शोभा	३५	१७	भ्रावणिक	४९	१६	श्लेषन्	२२३	६२	षाण्मातुर	१७	४०
शोभाजन	१३८	३१	श्री	{ १२ २९१	{ २७ ८२	श्लेषल	२२२	६०	स.		
शोष	२१९	५१	श्रीकण्ठ	१३	३२	श्लेषातक	१४०	३४	संयत्	२९८	१०६
शौक	२०२	४३	श्रीघन	७	१४	श्लोक	३९७	२	संयत	३६३	४२
शौक्लिकेय	९०	१०	श्रीद	२८	६९	श्वःश्रेयस	५२	२५	संयम	३९२	१८
शौण्ड	३५९	२३	श्रीपति	९	२१	श्वर्दृष्टा	१६१	९८	संयाम	३९२	१८
शौण्डिक	३४२	१०	श्रीपर्ण	{ १५० ४०६	{ ६६ ५३	श्वन्	३४५	२२	संयुग	२९८	१०५
शौण्डी	१६१	९७	श्रीपर्णिका	१४२	४०	श्वनिश	२६२	४०	संयोजित	३८०	९२
शौद्धोदनि	८	१५	श्रीपर्णी	१४०	३६	श्वपच	३४४	२०	संराव	७०	२३
शौरि	९	२१	श्रीफल	१३९	३२	श्वभ्र	{ ८६ ४५७	{ २ २२	संलाप	६८	१६
शौर्य	२९७	१०२	श्रीफली	१६०	९५	श्वयथु	२१९	५२	संवत्	४४७	१६
शौल्विक	३४१	८	श्रीमत्	{ १४२ ३५६	{ ४० १४	श्वयुति	३०३	२	संवत्सर	५०	२०
शौष्कल	३५८	१९	श्रील	३५६	१४	श्वयुति	{ २१२ २१४	{ ३१ ३७	संवर्त	५१	२२
श्वोत	३८९	१०	श्रीवत्सलाञ्छन	९	२२	श्वयुर्ष	४२२	१४६	संवर्तिका	१०९	४३
श्मशान	३०१	११८	श्रीवास	२४६	१२९	श्वयू	२१२	३१	संवसथ	१२३	१९
श्मशु	२३७	९९	श्रीसंज्ञ	२४५	१२५	श्वयूश्वर	२१४	३७	संवहन	३९३	२२
श्याम	{ ६० ४२१	{ १४ १४३	श्रीहस्तिनी	१५२	६९	श्वस्	४४९	२२	संविद्	{ ५५ ५७ ४१३	{ १ ५ ९२
श्यामल	६०	१४				श्वसन	{ २५ १४६	{ ६१ ५२	संवीक्षण	३९५	३०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संवीत	३७९	९०	संघिघ	३२१	५५	संजवन	११८	६	सनत्कुमार	२१	५१
संवेग	८४	३४	संकट	३७७	८५	संज्वर	२४	५७	सना	४४८	१७
संवेद	३८८	६	संकर	१२३	१८	संज्ञपन	३००	११३	सनातन	३७३	७२
संवेश	८५	३६	संकर्षण	११	२४	संज्ञा	४०२	३३	सनाभि	२१३	३३
संव्यान	२४३	११८	संकलित	३८०	९३	संज्ञु	२१७	४७	सनि	२६०	३२
संशक्त	२९६	९८	संकल्प	५६	२	सटा	२३७	९७	सनीड	३७१	६७
संशय	५६	३	संकसुक	३६४	४३	संडीन	२००	३७	संतत	२७	६५
संशयापन्नमानस	३५४	५	संकाश	३५०	३७	सत्	{ २५१ ४११	{ ५ ८३	संतति	२५०	१
संश्रव	५७	५	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सतत	२७	६५	संतप्त	३८३	१०२
संश्रुत	३८५	१०९	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सती	२०५	६	संतप्त	६७	४
संश्लेष	३९५	३०	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सतीनक	३०६	१६	संतान	{ २१ २५०	{ ५० १
संस्तुत	३७२	६८	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सतीनक	३०६	१६	संताप	२४	५७
संस्तुत	३७२	६८	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सतीर्थ	२५४	१२	संताप	२४	५७
संसद्	२५५	१५	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सतम	३६९	५८	संतापित	३८३	१०२
संस्मरण	{ ११६ ४०६	{ १८ ५५	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्त्व	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संदान	३२६	७३
संविद्धि	८६	३७	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संदानित	३८०	९५
संस्कार	२४८	१३४	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संदाव	३००	१११
संस्कारहीन	२६६	५३	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संदित	{ ३७७ ३८०	{ ८६ ९५
संस्कृत	४११	८१	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संदेशवाच	६८	१७
संस्तर	४२५	१६१	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संदेशाहर	२७१	१६
संस्तव	३९३	२३	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संदेह	५६	३
संस्तव	३९५	३४	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संदोह	२०१	३९
संस्त्याय	४२३	१५१	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संद्राव	३००	१११
संस्था	२७४	२६	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संधा	४१४	१०२
संस्थान	४१८	१२४	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संधान	३५१	४२
संस्थित	३०१	११७	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संधि	{ २७१ ३९०	{ १८ ११
संस्पर्शा	१७९	१५४	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संधिनी	३२५	६९
संस्फोट	२९८	१०५	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संध्या	४४	३
संहत	३७४	७५	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संनद्ध	२८६	६५
संहतजानुक	२१७	४७	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संनय	४२३	१५१
संहति	२०१	४०	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संनिकर्षण	३९३	२३
संहनन	२२६	७०	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संनिकृष्ट	३७१	६६
संहार	९१	२	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संनिधि	३९३	२३
संहृति	६६	८	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संनिवेश	१२३	१९
सकल	३७१	६५	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	सन्नकट	१४०	३५
सकृत्	४४०	२४३	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	सपन्न	२६९	१०
सकृत्प्रज	१९४	२०	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	सपदि	{ ४४३ ४४६	{ ३ ९
सकुफला	१४६	५२	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	सपर्या	{ २५४ २६०	{ १४ ३४
सक्थि	२२७	७३	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	सपिण्ड	२१३	३३
सखा	२७०	१२	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३			
सखी	२०७	१२	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३			
सख्य	२७०	१२	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३			
सगर्भ्य	२१३	३४	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३			
सगोत्र	२१३	३४	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सत्य	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सपीति	३२१	५५	समर्थक	३५४	७	समुदाय	{ २०१ ४०	१०६	सरघा	१९७	२६
सप्तकी	२४०	१०८	समर्थ्याद	३७१	६७	समुद्र	४५४	१७	सरठ	१९१	१२
सप्ततन्तु	२५४	१३	समर्थार्तिन्	२४	५८	समुद्रक	२४९	१३९	सरणा	१७९	१५२
सप्तपर्ण	१३६	२३	समवाय	२०१	४०	समुद्रक	३५८	२३	सरणि	११४	१५
सप्तपि	४०	२७	समष्टिला	१८१	१५७	समुद्रत	४०६	५५	सरमा	३४५	२२
सप्तला	{ १५३ ७२	१४३	समसन	३९२	२१	समुद्ररण	९२	१	सरल	{ १४८ ६०	८
सप्तार्चिस्	२२	५६	समस्त	३७१	६५	समुद्र	{ १५९ ९२	११६	सरलद्रव	२४६	१२९
सप्ताश्व	४०	२९	समस्या	५०	२०	समुद्रान्त	{ १६८ ११६	१३३	सरला	१६४	१०८
सप्ति	२८०	४४	समा	३२६	७२	समुन्दन	३९४	२९	सरस्	१०३	२८
सब्रह्मचारिन्	२५४	११	समां समीना	५९	११	समुन्न	३८४	१०५	सरसी	१०३	२८
सभर्तृका	२०७	१२	समाकर्षिन्	२९८	१०५	समुज्ज्व	४१५	१०३	सरसीरुह	१०७	४०
सभा	{ ११८ ६	१५	समाघात	२०२	४२	समुपजोषम्	४४६	१०	सरस्वत	{ ९२ १	५७
सभाजन	३८८	७	समाज	{ ५७ ५	९८	समूह	१८९	९	सरस्वती	{ ६२ १	३४
सभासद	२५५	१६	समाधि	{ ४१४ ९८	१२७	समूह	२०१	३९	सरित्	१०४	२९
सभास्वार	२५५	१६	समान	{ २६ ६३	३७	समूह	२५६	२०	सरित्यति	९२	१
सभिक	३५२	४४	समानोदर्य	२१३	३४	समृद्ध	३८९	११	सरीसृप	८९	७
सभ्य	{ २५१ ३	१६	समालम्भ	३९४	२७	समृद्धि	३९८	१०	सर्ग	४००	२२
सम	{ ३४९ ३६	६४	समावृत्त	२५३	१०	संमृष्ट	३९८	४६	सर्ज	१४३	४४
समग्र	३७१	६५	समासाय	३८०	९२	संपत्ति	२९१	८२	सर्जक	१४३	४४
समज्ञा	{ १५९ ९०	१४१	समासार्था	६६	७	संपद्	२९१	८१	सर्जरस	२४६	१२७
समज	२०२	४२	समाहार	३९१	१६	संपराय	४२१	१५०	सर्प	८९	६
समज्ञा	६७	११	समाहित	३८५	१०९	संपरायक	२९८	१०४	सर्पराज	८८	४
समज्या	२५५	१५	समाहृति	६६	६	संपाक	१३६	२३	सर्पिस्	३२०	५२
समञ्जस	२७३	२४	समाहृत्य	३५२	४६	संपुटक	२४९	१३९	सर्व	३७१	६४
समधिक	३७४	७५	समित	२९८	१०६	संप्रति	४४९	२३	सर्वसहा	११०	३
समंततस्	४४७	१३	समिति	{ २५५ १५	१०६	संप्रदाय	३८८	७	सर्वज्ञ	{ ७ १३	३३
समन्तदुग्धा	१६४	१०६	समिध	{ २९८ १०६	७०	संप्रधारणा	२७३	२५	सर्वतस्	४४७	१३
समन्तभद्र	७	१३	समीक	१३२	१३	संप्रहार	२९८	१०५	सर्वतोभद्र	{ १२० १०	६२
समन्वितलय	७२	३	समीप	२९८	१०४	संभारि	१२	२६	सर्वतोभद्रा	१४९	६२
समम्	४४४	४	समीर	३७१	६६	संवाध	३७७	८५	सर्वतोमुख	१४०	३५
समय	{ ४३ १	१४९	समीरण	२५	६२	संवेद	१०६	३५	सर्वतोमुख	९३	४
समया	{ ४४२ ७	२५२	समुच्चय	{ २५ ६२	१५५	संभ्रम	{ ८४ ३४	२६	सर्वदा	४४९	२२
समर	२९८	१०४	समुच्छ्रय	{ १५५ ७९	१६	संभ्रम	३९४	२४	सर्वधुरावह	३२४	६६
समर्थ	४१२	८७	समुज्जित	३९१	१६	संभ्रम	५२	१८	सर्वधुरीण	३२४	६६
समर्थन	२७३	२५	समुत्तिष्ठ	४२३	१५२	संभ्रम	१२३	१८	सर्वमज्ञा	१६	३१
			समुद्रक	३८४	१०७	संभ्रम	३८८	६	सर्वरस	२४६	१२१
			समुद्रय	२९७	९९	संभ्रम	७०	२२	सर्वलिङ्गिन्	२६३	४
				३७९	९०	संभ्रम	२६७	३	सर्ववेदस्	२५३	
				२०१	४०	सरक	३५१	४३			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सर्वसंहन	२९५	९४	सहाय	२८८	७१	सामान्य	{ ५५ ३१	सिंही	{ १६३ १०३		
सर्वानुभूति	१६४	१०८	सहायता	३९६	४०		{ ३७६ ८२		{ १६७ ११४		
सर्वज्ञभोजि	३५८	२२	सहिष्णु	३६१	३१	सामि	४४२	२४९	सिकता	४०९	७३
सर्वाङ्गीन	३५८	२२	सांयात्रिक	९७	१२	सामिघेनी	२५६	२२	सिक्तामय	९६	९
सर्वाभिसार	२९५	९४	सांयुगीन	२८९	७७	सामुद्र	३१७	४१	सिकतावत्	११४	११
सर्वार्थसिद्ध	८	१५	सांवत्सर	२७०	१४	सांप्रतम्	{ ४४६ ११		सिक्थक	३३८	१०७
सर्वोष	२९५	९४	सांशयिक	३५४	५		{ ४४९ २३			{ ५९ १३	
सर्वप	३०७	१७	साकम्	४४४	४	साय	४४	३	सित	{ ३८० ९५	
सलिल	९३	३	साक्षात्	४४१	२४३	सायक	३९७	२		{ ३८२ ९८	
सल्लकी	१७०	१२४	सागर	९२	१	सायम्	४४८	१९	सितच्छत्रा	१७९	१५२
सव	२५४	१३	सावि	४४५	६	सार	{ १३१ १२		सितशूक	३०६	१५
सवन	२६४	४७	सातला	१७६	१४३		{ ४२६ १७१		सिता	{ १८२ १५८	
सवयस्	२७०	१२	साति	{ ३९६ ३८		सारङ्ग	४०१	२३		{ ३१७ ४३	
सवितृ	४०	३१		{ ४०८ ६७		सारथि	२८५	५९	सिताभ्र	२४७	१३०
सविध	३७१	६७	सातिसार	२२१	५९	सारमेय	३४५	२१	सिताम्भोज	१०८	४१
सवेश	३७१	६७	सात्त्विक	७७	१६	सारव	१०६	३६	सिद्ध	{ ६ ११	
सव्य	३७७	८४	सादिन्	{ २८५ ६०		सारस	{ १०७ ४०			{ ३८२ १००	
सव्येष्ट	२८५	६०		{ ४१५ १०७			{ १९५ २२		सिद्धान्त	५६	४
सस्य	१३३	१५	साधन	४१७	११९	सारसन	{ २४० १०९		सिद्ध्यर्थ	३०७	१८
सस्यसंवर	१४३	४४	साधारण	{ ३४९ ३७			{ २८६ ६३		सिद्धि	१६६	११२
सह	४४४	४		{ ३७६ ८२		सारिका	४५१	८	सिद्धि	२१९	५३
सहकार	१३९	३३	साधित	३६२	४०	सार्थ	२०२	४१	सिद्धल	२२२	६१
सहचरी	१५४	७५	साधिष्ट	३८६	११२	सार्थवाह	३२८	७८	सिद्धलला	४५२	१०
सहज	२१३	३४	साधीयस्	४३९	२३५	सार्थम्	४४४	४	सिध्य	३८	२२
सहधर्मिणी	२०४	५		{ २५१ ३		सार्द्र	३८४	१०५	सिघ्रका	४५१	८
सहन	३६१	३१	साधु	{ ३६७ ५२		सार्वभौम	{ ३१ ४		सिनीवाली	४६	९
सहभोजन	३२१	५५		{ ४१४ १०१			{ २६७ २		सिन्दुक	१५१	६८
	{ ४८ १४		साधुवाहिन्	२८०	४४	साल	{ ११७ ३		सिन्दुवार	१५१	६८
सहस	{ २९७ १०२		साध्य	६	१०		{ १२८ ५		सिन्दूर	{ ३३७ १०५	
	{ ४४८ २३२		साध्वस	७९	२१		{ १४३ ४४			{ ४५९ ३१	
सहसा	४४५	७	साध्वी	२०५	६	सालपर्णी	१६७	११५	सिन्धु	{ ९२ १	
सहस्य	४८	१५	साजु	१२५	५	साला	३२३	६३		{ ४१४ १०१	
सहस्रदंष्ट्र	९९	१८	सांतपन	२६५	५२	साहस	२७२	२१	सिन्धुज	३१७	४२
सहस्रपत्र	१०७	४०	सांष्टिक	२७५	२९	साहस	{ २८६ ६२		सिम्वा	३०९	२३
सहस्रवीर्या	१८२	१५८	सान्त्व	{ ६९ १८			{ ३९७ ४३		सिरा	२२४	६५
सहस्रवेधि	३१६	४०		{ २७२ २१		सिंह	{ १८६ १			{ २४६ १२८	
सहस्रवेधिन्	१७६	१४१	सान्द्र	३७१	६६		{ ३६९ ५९		सिंह	{ ३९८ ९	
सहस्रवेधिन्	१७६	१४१	सान्द्रस्निग्ध	३६०	३०	सिंहतल	२३२	८५	सीता	३०६	१४
सहस्रांशु	४०	३१	सान्नाय्य	२५८	२७	सिंहनाद	२९९	१०७	सील	३०४	८
सहस्राक्ष	१७	४४	सात्तपदीन	२७०	१२	सिंहपुच्छी	१५३	९३	सीमन्	१२३	२०
सहस्रिन्	२८६	६२	सामन्	{ ६४ ३		सिंहसंहनन	३५६	१२	सीमन्त	४५५	१९
	{ १५३ ७३			{ २७२ २१		सिंहासन	२७५	३१	सीमन्तिनी	२०३	२
सहा	{ १६५ ११३		सामाजिक	२५५	१६	सिंहास्य	१६३	१०३	सीमा	१२३	२०
									सीर	३०५	१४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सीरपाणि	११	२४	सुपर्ण	१३	२९	सुवासिनी	२०६	९	सृग	२९४	९१
सीवन	३८७	५	सुपर्वन	५	७	सुव्रता	३२६	७१	सृगाल	१८८	५
सीसंक	३३७	१०५	सुपार्श्वक	१४३	४३	सुषम	३६७	५२	सृणि	२७९	४१
सीहण्ड	१६४	१०५	सुप्रतीक	३१	४	सुषमा	३५	१७	सृणिका	२२५	६७
सु	{ ४४३ ४४४ }	{ २ ५ }	सुप्रयोगविशिखर	२८७	६८	सुषवी	{ १८० ३१४ }	{ १५५ ३७ }	सृति	११४	१५
सुकन्दक	१७८	१४७	सुप्रलाप	६८	१७	सुपीम	३६	१९	सृपाटी	४६१	३८
सुकरा	३२५	७०	सुभगासुत	२१४	२४	सुपेण	१५१	६७	सृमर	१९०	११
सुकल	३५५	८	सुभिक्षा	१७०	१२४	सुषेण	१५१	६७	सृष्टि	४०३	३९
सुकुमार	३७५	७८	सुम	१३४	१७	सुषेणिका	१६५	१०८	सैकपात्र	९८	१३
सुकृत	५२	२४	सुमन	३०७	१८	सुष्टु	{ ४४३ ४४८ }	{ २ १९ }	सैचन	९८	१३
सुकृतिन्	३५३	३	सुमनस्	{ १३४ १५३ }	{ १७ ७२ }	सुसंस्कृत	३१८	४५	सैख	{ ११४ १३६ }	{ १४ २५ }
सुख	{ ५२ ४५७ }	{ २५ २३ }	सुमनोरजस्	१३४	१७	सुहृद्	२७१	१७	सेना	२८९	७८
सुखवर्चक	३३८	१०९	सुमेरु	२१	४९	सुहृदय	३५३	३	सेनाज्ञ	२७६	३३
सुखसंदोहा	३२६	७१	सुर	५	७	सूकर	१८७	२	सेनानी	{ १७ २८६ }	{ ३९ ६२ }
सुगत	७	१३	सुरज्ञा	४५१	८	सूक्ष्म	{ ३६९ ४२१ }	{ ६१ १४४ }	सेनामुख	२९०	८१
सुगन्धा	१६७	११४	सुरज्येष्ठ	८	१६	सूचक	३६५	४७	सेनारक्ष	२८५	६१
सुगन्धि	{ ५९ १६९ }	{ ११ १२१ }	सुरदीर्घिका	२१	४९	सूचि	४९१	८	सेवक	२६९	९
सुचारित्रा	२०५	६	सुरद्विष्	७	१२	सूत	{ २८५ ३३५ }	{ ५९ ९९ }	सेवन	३८७	५
सुचेलक	२४२	११६	सुरनिम्नगा	१७	४३	सूत	{ ३४० ४०७ }	{ ३ ६२ }	सेवा	३०३	२
सुत	{ २११ ४०७ }	{ २७ ६० }	सुरपति	{ ५० ५३ }	{ १८ ११ }	सूतिकाग्रह	११९	८	सेव्य	१८४	१६४
सुतश्रेणी	१५८	८८	सुरभि	{ ४२० १७० }	{ १३७ १२३ }	सूतिमास	२१४	३९	सैकत	९६	९
सुतात्मजा	२१२	२९	सुरभी	१७०	१२३	सूतान	३४४	१९	सैतवाहिनी	१०५	३३
सुत्रामन्	१७	४२	सुरार्षि	२०	४८	सूत्र	३४७	२८	सैनिक	२८५	६१
सुखा	२६४	४७	सुरलोक	४	६	सूत्रवेष्टन	३९३	२४	सैन्धव	{ २८० ३१६ }	{ ४४ ४२ }
सुत्वन्	२५३	१०	सुरवर्त्मन्	२९	१	सूद	{ ३११ ४१२ }	{ २८ ९१ }	सैन्य	{ २८५ २८९ }	{ ६१ ७८ }
सुदर्शन	१३	२८	सुरसा	१६७	११४	सूना	४१६	११३	सैरन्ध्री	२०९	१८
सुदाय	२७४	२८	सुरा	{ ३५० ४०६ }	{ ३९ ५२ }	सुनु	२११	२७	सैरिक	३२४	६४
सुदूर	३७२	६९	सुराचार्य	३९	२४	सूनुत	६९	१९	सैरिभ	१८८	४
सुधर्मन्	२१	४८	सुरामण्ड	३५१	४२	सूपकार	३११	२७	सैरीयक	१५४	७५
सुधा	{ २१ ४१४ }	{ ४८ १०२ }	सुरालय	२१	४९	सूर	४०	२८	सोड	३८१	९७
सुधांशु	३४	१४	सुराष्ट्रज	१७२	१३१	सूरत	३५६	१५	सोत्प्रास	७०	२१
सुधी	२५१	५	सुवचन	६८	१७	सूरि	२५१	६	सोदर्य	२१३	३४
सुनासीर	१७	४१	सुवर्ण	{ ३३३ ३३० }	{ ९४ ८६ }	सूर्मा	३४९	३५	सोपप्लव	४७	१०
सुनिषण्णक	१७८	१४९	सुवर्णक	१३६	२४	सूर्य	४०	२८	सोपान	१२२	१८
सुन्दर	३६७	५२	सुवलि	१६१	९५	सूर्यतनया	१०५	३२	सोम	३४	१४
सुन्दरी	२०४	४	सुवहा	{ १६७ १६९ }	{ ११५ ११९ }	सूर्यसुत	४२	३२	सोमप	२५३	९
सुपथिन्	११५	१६		{ १७० १७५ }	{ १२३ १४० }	सूर्येन्दुसंगम	४६	८	सोमपीथिन्	२५३	९
						सूयन्	२३४	९१	सोमराणी	१६१	९५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सोमवलक	{ १४५ ५० ३९८ ९		साम्ब	{ १३० ९ ३०८ २१ ३९५ ३६		स्थायुक	२६८ ७		स्पृका	१७३ १३३	
सोमवल्लरी	१७५ १३७		साम्बकरि	३०८ २१		स्थाल	४५९ ३२		स्पृशी	१६० ९३	
सोमवल्लिका	१६१ ९५		साम्बघन	३९५ ३५		स्थाली	३१२ ३१		स्पृष्टि	३८९ ९	
सोमवल्ली	१५६ ८३		साम्बघ्न	३९५ ३५		स्थावर	३७३ ७३		स्पृहा	८१ २७	
सोमोद्भवा	१०५ ३२		साम्बेरम	२७६ ३५		स्थाविर	२१५ ४०		स्पृष्ट	३९१ १४	
सोलुण्ठन	७० २१		साम्ब	४२० १३५		स्थासक	२४४ १२२		स्फटा	९० ९	
सौगन्धिक	{ १०६ ३६ १८४ १६६ ३३६ १०२		साम्ब	६७ ११		स्थालु	३७३ ७३		स्फाति	३८९ ९	
सौचिक	३४० ६		साम्ब	३८४ १०५		स्थिति	{ २७४ २६ ३९२ २१		स्फिच्	२२८ ७५	
सौदामनी	३२ ९		स्तुत	३८५ ११०		स्थिरतर	३७३ ७३		स्फिर	३७० ६३	
सौध	११९ १०		स्तुति	६७ १२		स्थिरा	{ ११० २ १६७ ११५		स्फुट	{ १२९ ७ ३७६ ८१	
सौभागिनेय	२११ २४		स्तुतिपाठक	२९६ ९७		स्थिरायु	१४४ ४६		स्फुटन	३८७ ५	
सौम्य	{ ४० २६ ४२५ १६१		स्तूप	४५५ १९		स्थूणा	{ ३४९ ३५ ४०५ ५१		स्फुरण	३८९ १०	
सौरमेय	३२२ ६०		स्तेन	३४५ २४		स्थूल	{ ३६९ ६१ ४३३ २०४		स्फुरणा	३८९ १०	
सौरमेयी	३२४ ६६		स्तेम	३९४ २९		स्थूलक्षय	३५४ ६		स्फुलिङ्ग	२४ ५७	
सौराष्ट्रिक	९० १०		स्तेय	३४६ २५		स्थूलशाटक	२४३ ११६		स्फूर्जक	१४१ ३८	
सौरि	४० २६		स्तैन्य	३४६ २५		स्थूलोच्चय	४२२ १४८		स्फूर्जथु	३३ १०	
सौवर्चल	{ ३१७ ४३ ३३८ १०९		स्तोक	३६९ ६१		स्थूलोच्चय	४२२ १४८		स्फेष्ठ	३८६ ११२	
सौविद	२६८ ८		स्तोकक	१९३ १७		स्थेयस्	३७३ ७३		स	{ ४४४ ५ ४४८ १७	
सौविदल	२६८ ८		स्तोत्र	६७ ११		स्थौणेय	१७३ १३२		सर	१२ २५	
सौवीर	{ १४१ ९३ ३१५ ३७ ३३५ १००		स्तोम	{ २०१ ३९ ४२१ १४१		स्थौरिन्	२८१ ४६		सरहर	१३ ३३	
सौहिल	३२२ ५६		स्त्री	२०३ २		लव	३८९ ९		सित	८५ ३४	
स्कन्द	१७ ३९		स्त्रीधर्मिणी	२०९ २०		जातक	२६३ ४३		स्युति	{ ६५ ६ ८१ २९	
स्कन्ध	{ १३० १० १४१ ३८ २२९ ७८ ४१४ १०३		स्त्रीपुंस	२०१ ३८		ज्ञान	२४४ १२२		स्यद	२६ ६४	
स्कन्धशाखा	१३१ ११		स्थण्डिल	२५६ १८		ज्ञायु	२२४ ६६		स्यन्दन	{ १३७ २६ २८३ ५१	
स्कञ्ज	३८३ १०४		स्थण्डिलशायी	२६३ ४४		ज्ञिग्ध	{ २७० १२ ३१८ ४६ ३५६ १४		स्यन्दनारोह	२८५ ६०	
स्खलन	८५ ३६		स्थपति	{ २५३ ९ ४०७ ६१		ज्ञु	१२४ ५		स्यन्दिनी	२२५ ६७	
स्खलित	२९९ १०८		स्थल	१११ ५		ज्ञुत	३८० ९२		स्यञ्ज	३८० ९२	
स्तन	२२९ ७७		स्थली	१११ ५		ज्ञुपा	२०६ ९		स्यूत	{ ३१० २६ ३८३ १०१	
स्तनंधयी	२१५ ४१		स्थविर	२१६ ४२		ज्ञुहि	१६४ १०५		स्यूति	३८७ ५	
स्तनपा	२१५ ४१		स्थविष्ठ	३८५ १११		ज्ञुही	१६४ १०५		स्योनाक	१४७ ५७	
स्तनयिन्नु	३२ ६		स्थाणु	{ १३ ३४ १२९ ८ ४०५ ४९		ज्ञेह	८० २७		संसिच्	१३७ २८	
स्तनित	३२ ८		स्थाण्डिल	२६३ ४४		स्पर्श	{ ५७ ७ ३९१ १४		सञ्ज	२४८ १३५	
स्तवक	१३३ १६		स्थान	४१७ ११७		स्पर्शन	{ २५ ६१ २५९ २९		सव	३९० ९	
स्तब्धरोमम्	१८७ २		स्थानीय	११६ १		स्पश	{ २७० १३ ४३४ २१४		सवद्गर्भा	३२५ ६९	
स्तभ	३२७ ७६		स्थाने	४४६ ११		स्पष्ट	३७६ ८१		सवन्ती	१०४ ३०	
			स्थापत्य	२६८ ८					सवा	{ १५७ ८३ १७६ १४२	
			स्थापनी	१५७ ८४							
			स्थामन्	२९७ १०२							

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सष्ट	८	१७	स्ववैद्य	२१	५१	हन्त	४४१	२४४	हलिप्रिय	१४३	४२
सस्त	३८३	१०४	स्वसृ	२१२	२९	हज	३८१	९६	हलिप्रिया	३५०	३९
साक्	४४३	२	स्वस्ति	४४०	२४१	हय	२८०	४४	हल्य	३०४	८
सुत	३८०	९२	स्वस्तिक	१२०	१०	हयपुच्छी	१७५	१३८	हल्या	३९६	४१
सुव	२५७	२५	स्वस्वीय	२१३	३२	हयमारक	१५४	७६	हल्लक	१०६	३६
सुवावृक्ष	१४१	३७	स्वाति	४६१	३८	हर	१३	३३	हव	{ ३८९ ८ ४३३ २०७ }	
स्रोतस्	{ ९७ ११ ४३९ २३३ }		स्वादु	४१३	९४	हरण	२७४	२८	हविस्	{ २५८ २७ ३२० ५२ }	
स्रोतस्वती	१०४	३०	स्वादुकण्टक	{ १४१ ३७ १६१ ९८ }		हरि	{ १८६ १ ४२७ १७५ }		हव्य	२५७	२४
स्रोतोन्न	३३५	१००	स्वादुरसा	१७६	१४४	हरिचन्दन	{ २१ ५० २४७ १३१ }		हव्यपाक	२५७	२२
स्व	{ २१३ ३४ ४३४ २११ }		स्वाद्दी	१६४	१०७	हरिण	{ ६० १३ १८९ ८ }		हव्यवाहन	२२	५५
स्वच्छन्द	{ ३५७ १५ ३५७ १६ }		स्वान	७०	२३	हरिणी	{ ४०५ ५१ ४०५ ५१ }		हस	७८	१८
स्वजन	२१३	३४	स्वान्त	५५	३१	हरिणी	४०५	५१	हसनी	३११	३०
स्वतन्त्र	३५७	१५	स्वाप	८५	३६	हरिणी	{ ३० १ ६१ १४ ४५५ १९ }		हसन्ती	३११	२९
स्वधा	४४५	८	स्वापतेय	३३१	९०	हरित	{ ३० १ ६१ १४ ४५५ १९ }		हस्त	{ २३२ ८६ २३७ ९८ ४०७ ५९ }	
स्वधिति	२९४	९२	स्वामिन्	{ २७१ १७ ३५५ १० }		हरित	६१	१४	हस्तवारण	३८७	५
स्वन	७०	२२	स्वाराज्	१७	४३	हरितक	३१३	३४	हस्तिन्	२७६	३४
स्वमित	३८०	९४	स्वाहा	{ २५६ २१ ४४५ ८ }		हरिताल	४५९	३२	हस्तिनख	१२२	१७
स्वप्न	८५	३६	स्वित्	४४०	२४२	हरितालक	३३६	१०३	हस्तिपक	२८५	५९
स्वप्नञ्	३६१	३३	स्वेद	८४	३३	हरिदध्न	४०	२९	हस्त्यारोह	२८५	५९
स्वभाव	८६	३८	स्वेदज	३६६	५१	हरिद्रा	३१६	४१	हा	४४३	२५६
स्वभू	९	१८	स्वैर	४२८	१९२	हरिद्राम	६१	१४	हाटक	३३३	९४
स्वयंवरा	२०५	७	स्वैरिणी	२०७	११	हरिद्रु	१६२	१०१	हायन	{ ५० २० ४१५ १०८ }	
स्वयम्	४४७	१६	स्वैरिता	३८६	२	हरिन्मणि	३३२	९२	हार	२३९	१०५
स्वयंभू	८	१६	स्वैरिन्	३५७	१५	हरिप्रिया	१४२	२७	हारीत	१९९	३४
स्वः	{ ४ ६ ४४२ २५४ }		ह.			हरिमन्यक	३०७	१८	हार्द	८०	२७
स्वर	{ ६५ ४ ७१ १ }		ह	४४४	५	हरिवाळक	१६९	१२१	हाला	३५०	३९
स्वरु	{ २० ४७ ४२६ १६७ }		हंस	{ १९६ २३ ४३७ २२६ }		हरिहय	१७	४३	हालिक	३२४	६४
स्वरूप	{ ८६ ३८ ४१९ १३१ }		हंसक	२४१	११०	हरीतकी	१४८	५९	हाव	८२	३२
स्वर्ग	४	६	हजिका	१५९	८९	हरेणु	{ १६९ १२० ३०६ १६ }		हास	७८	१९
स्वर्जिकाक्षार	३३८	१०९	हजे	७७	१५	हर्म्य	११९	९	हास्तिक	२७७	३६
स्वर्ण	३३३	९४	हट्ट	४५४	१८	हर्ष	५२	२४	हास्य	{ ७७ ११ ७८ ११ }	
स्वर्णकार	३४१	८	हट्टविलासिनी	१७२	१३०	हर्षमाण	३५४	७	हाहा	२२	५१
स्वर्णक्षीरी	१७५	१३८	हठ	२९९	१०८	हल	३०५	१३	हि	{ ४४३ २५ ४४४ }	
स्वर्णदी	२१	४९	हण्डे	७७	१५	हला	७७	१५	हिंसा	४३८	२२
स्वर्भाषु	४०	२६	हत	३६३	४१	हलायुध	११	२३	हिंसाकर्मन्	३९२	१
स्वर्ष्या	२२	५२	हउ	{ १७२ १३० २३४ ९० }		हलाहल	९०	१०	हिंस	३६०	२
						हलिन्	११	२४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हिक्का	४५१	८	हिरण्यरेतस्	२२	५५	हृष्ट	३८३	१०३	हैयङ्गवीन	३२१	५२
हिङ्गु	३१६	४०	हिरुक्	{ ४४४ ३		हृष्टमानस	३५४	७	होतृ	२५५	१७
हिङ्गुनिर्यास	१४९	६२		{ ४४५ ७		हे	४४५	७	होम	२५४	१४
हिङ्गुल	४५५	२०	हिलमोचिका	१८१	१५७	हेति	{ २४ ५७		होरा	४५२	१०
हिङ्गुली	१६७	११४	ही	४४५	९		{ ४०९ ७१		ह्यस्	४४९	२२
हिङ्गल	१४९	६१	हीन	{ ३८४ १०७		हेमकूट	१२४	३	हृद	१०३	२५
हिण्डीर	३३७	१०५		{ ४१८ १२८		हेतु	५४	२८	हृदिनी	१०४	३०
हिन्ताल	१८६	१६९	हुतभुक्प्रिया	२५६	२१	हेमदुर्धक	१३५	२२	हृदिष्ठ	३८६	११२
			हुतभुज्	२२	५५	हेमन्	{ ३३३ ९४		हृस्	{ २१७ ४६	
हिम	{ ३६ १८		हुम्	{ ४४२ २५२			{ ४५७ २३			{ ३७२ ७०	
	{ ३६ १९			{ ४४८ १८		हेमन्त	४९	१८	हृस्वगवेष्टुक	१६८	११७
	{ ४५७ २२		हुति	{ ६६ ८		हेमपुष्पक	१४९	६३	हृस्वान्न	१७६	१४२
हिमवत्	१२४	३		{ ३८८ ८		हेमपुष्पिका	१५२	७१	हादिनी	{ २० ४७	
हिमवाञ्छका	२४७	१३०	हुह	२२	५२	हेमाद्रि	२१	४९		{ ३२ ९	
हिमसंहति	३६	१८	हृणीया	३९५	३२	हेरम्ब	१६	३८		{ ४१६ ११२	
हिमांशु	३४	१३	हृद्	{ ५५ ३१		हेला	८२	३२	ही	७९	२३
हिमानी	३६	१८		{ २२३ ६४		हेषा	२८१	४७	हीण	३७९	९१
हिमावती	१७५	१३८	हृदय	२२३	६४	है	४४५	७	हीत	३७९	९१
			हृदयंगम	६९	१८				हीचेर	१७०	१२२
हिरण्य	{ ३३१ ९०		हृदयाल	३५३	३	हैमवती	{ १४८ ५९		हेषा	२८१	४७
	{ ३३२ ९१		हृद्य	३६७	५३		{ १६३ १०३		हादिनी	१७०	१२४
	{ ३३३ ९४		हृषीक	५८	८		{ १७५ १३८				
हिरण्यगर्भ	८	१६	हृषीकेश	९	१८						
हिरण्यवाहु	१०५	३४									

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ.			अतिरस	१८४	१६३	अपर	२७८	४०	अर्चि	२३	५७
अक्षीव	१३८	३१	अतिरुज	१८८	५	अपरेद्युस्	४४८	२०	अर्चित	३६३	९८
अगर	२४६	१२६	अधरात्	४४९	२३	अपांपति	२५	६१	अर्जुनी	१८५	१६८
अगस्ति	३७	२०	अधरेण	४४९	२३	अपांपित्त	२३	५६	अर्तन	७९	२१
अगुतशिशपा	१४९	६२	अधरेद्युस्	४४८	२०	अपोगण्ड	२१७	४६	अर्थागम	२७४	२७
अग्निज्वाला	१६९	११८	अधस्	८६	१	अपोदका	१८१	१५७	अर्दनि	४५५	१९
अग्रिम	२१६	४३	अधमार्गव	१५८	८८	अपोदिका	१८२	१५८	अर्धचौलक	२४४	११८
अग्रीय	२१६	४३	अधिपाङ्ग	२८६	६३	अभितस्	४४७	१३	अर्दुद	४५७	२४
अग्नेदिधिषू	२१०	२३	अधोलोक	८६	१	अभिपतित	३७१	६७	अल	३३६	१०३
अग्र्य	२१६	४३	अध्यण्डा	१५८	८६	अभियाति	२६९	११	अलगार्ध	८८	५
अच्छ	१८७	४	अन	४४६	११	अभिशास्ति	२६०	३२	अलवाल	१०४	२९
अच्छा	९८	१४	अनघ	२	१	अमीक्षणम्	४४३	६६	अलाम्बु	१८१	१५६
अजकव	१५	३५	अनघ्यक्ष	३७५	७९	अमीषु	४३६	२१९	अलिन्	१९२	१४
अजकाव	१५	३५	अनम	२५१	४	अभ्यसूया	८०	२४	अलिप्रिया	१४६	५४
अजनानि	३९६	३९	अनमिर्तपत्र	३६६	४८	अभ्यास	३७१	६७	अलीक	२३४	९२
अजलम्	२७	६६	अनार्यज	२४६	१२६	अभ्युष	३१८	४७	अवप्राह	३६६	३९
अजहा	१५८	८६	अनिमिष	३१२	३०	अभ्योष	३१८	४७	अवटि	८७	२
अजिता	१७३	१३१	अनिरुद्धशहिणी	१२	२७	अमण्ड	१४६	५१	अवदान	१८४	१६५
अजीजक	१५	३५	अनुकर्मन्	२८४	५७	अमा			अवदाहेष्ट	१८४	१६५
अङ्कुर	१२८	४	अनुतर्प	३५१	४३	अमामसी			अवरोह	१३१	११
अङ्गोल	१३८	२९	अनुतार	९७	११	अमामासी			अववाद	६७	१४
अङ्गण	१२०	१३	अनुदात्त	६५	४	अमावसी				४१३	८९
अङ्गदा	२३९	१०७	अनुपम	३१८	४	अमावासी			अवलम्बन	३७६	८३
अङ्गरागक	२४८	१३३	अनुवर्षी	४१४	९८	अमानस्य	९२	३	अवि	३७७	२०
अङ्गहारि	७७	१६	अनुष्टुम्	२५७	२२	अमृतासङ्ग	३३५	१०१	अविग्र	१५१	६७
अङ्गारिका	३९	२५	अनेहमूक	३६२	३८	अमोघ	१६४	१०६	अव्यय	४	६
अङ्गिरस	३९	२४	अन्तरिक्ष	२९	१	अमोघा	१४६	५४	अशन	१४३	४४
अङ्गुरि	२३१	८२	अन्तिका	७६	१५	अम्बक	१५	३३	अशनपर्णी	१७८	१४९
अङ्गुरीयक	२३९	१०७	अन्ध	४१५	४	अम्बुनामन्(मूले)	१४५	१४५	अशोक	१५७	८५
अङ्गुल	२३१	८२	अन्यतरेद्युस्	४४८	२०	अम्बुलका	१४३	४३	अश्र	२९५	९३
अङ्गुस्	५२	२३	अन्येद्युस्	४४८	२०	अयस्कर			अश्रप	२५	५९
अङ्गिचलिका	१६०	९२	अन्वीक्षण	३९५	३०	अयस्कार			अश्वप्रलय	७७	१६
अट्रूपक	१६३	१०३	अन्वेषण	३९५	३०	अयुत	४५७	२४	अश्वत्य	१३५	२१
अटा	२६०	३५	अपगा	१०४	३०	अरघट्ट	४५४	१८	अश्वत्या	१३५	२१
अट्टहु	१४८	६०	अपातिनी	२०७	११	अरम्	२७	६४	अश्वयुज्	४९	१७
अणव्य	३०४	७	अपदान	३८७	३	अररि	१२२	१७	अषाढक	४९	१६
अणी	२८४	५६	अपध्वस्त	३६३	९४	अरिष्टा	१५८	८५	अष्टवर्ग	२७२	१९
अतिजगती	२५७	२२				अर्धघ	१३६	२३	अष्टपदी	३५२	४६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
असंहत	२९०	७९	आय	२७४	२७	उट	११८	६	ऊ.		
असिक्तिका	२०९	१८	आरभटी	४०९	७३	उत्तरातस्	४४९	२३	ऊर्ध्वकर्मन्	९	१८
असुक्षण	७९	२३	आरोह	{ २४२	११४	उत्तरात्	४४९	२३	ऊर्ध्वञ्जु	२१७	४७
असुरा	७	१२		{ ४४०	१०	उत्तरेण	४४९	२३	ऊर्ध्वलोक	५	६
असूक्ष्ण	७९	२३	आर्ति	४०८	६८	उत्तरेद्युस्	४४८	२०	ऊर्वरा	१११	४
असुरघरा	२२३	६२	आर्द्र	३८४	१०५	उत्तेजित	२८२	४८	ऊपणा	१६१	९७
अस्रकण्ठक	२९२	८७	आलि	१९२	१४	उत्तेरित	२८२	४८	ऊपा	१२	२७
अस्र	{ २२३	६४	आलिन्द	१२०	१२	उत्रास	७९	२१	ऊषापति	१२	२७
	{ ४२५	१६४	आलु	३१२	३१	उत्पल	१०७	३९	ऊष्म	५०	१८
अस्रपा	२५	५९	आवर्तनी	३४८	३३	उत्पला	१७१	१२६	ऊष्मन्	५०	१८
अखन्त	३११	२९	आवा(वा)घा	९२	३	उत्पिञ्जल	२९७	९९	ऊष्मा	५०	१८
अहहा	४४३	२५७	आवेग	३९४	२६	उद	९३	४	ऊ.		
अहितुण्डिक	९०	११	आशयाश	२३	५४	उदमान	४५२	९	ऊचीप	३१२	३२
अहो	४४५	९	आशङ्का	७९	२१	उदात्त	६५	४	ऊति	९१	२
आ.			आशिर	२५	५९	उदात्त	६५	४	ऊतीया	७९	२१
आकोश	६८	१५	आशिस्	८९	७	उद्धरण	४०६	५५	ऊर्ध्व	१९	४४
आक्षारण	६८	१५	आशी	८९	७	उद्धरण	८५	३५	ऊर्ध्व	१२	२७
आक्षुर्णिका	१५८	८८	आश्रय	३९०	११	उद्धान	३८१	९७	ऊर्ध्वकेतन	१२	२७
आगार	११८	५	आसन	२७८	४४	उद्दामा	३११	२९	ऊर्ध्वकेतु	१२	२७
आगुर्	५७	५	आसन्दिन्	१९१	१२	उद्धान	३८१	९७	ऊर्ध्व	२९३	८९
आग्निरासुत	३७	२०	आसुर	७	१२	उन्दुर	१९१	१२	ऊर्ध्व	१९०	१०
आग्रहायण	४८	१४	आसेचनक	३६७	५३	उन्मन्थ	३०१	११५	ऊर्ध्वगन्धा	१७५	१३७
आघाट	१२३	२०	आह	४४८	१८	उन्मादन	१२	२५	एकतर	३७६	८२
आजगव	१५	३५	इ.			उपकण्ठ	{ १२३	२०	एकपद	११५	१५
आजूर	९१	३	इक्षुरसोद	९३	२		{ २८२	४८	एकल	३७६	८२
आणवीन	३०४	७	इज्जल	१४९	६१	उपकारी	१२०	१०	एङ्क	११७	४
आणि	२८४	५६	इतरेद्युस्	४४८	२१	उपजोषम्	४४६	१०	एङ्कोक	११७	४
आणी	२८४	५६	इत्वर	३२३	६२	उपयोषम्	४४६	१०	एधा	३८९	१०
आतङ्क	७९	२१	इन्दीवार	१०६	३७	उपासन	२६०	३५	एवार्	१८०	१५५
आतापिन्	१९४	२१	इन्द्रशुभ	१८४	१६५	उपोषण	२६१	३८	एलचालुक	१६९	१२१
आतार	९७	११	इन्द्रसरिस	१५१	६८	उपोषित	२६१	३८	ऐ.		
आतगन्ध	३६३	४०	इमाख्य	१५०	६५	उम्य	३०४	७	ऐकाग्र्य	३७५	८०
आत्रेय	२१०	२०	इरिण	४०६	५७	उरणाक्ष	१७७	१४७	ऐन्द्री	१६	३५
आदण्ड	१४६	५१	इर्वार	१८०	१५५	उररी	४४२	२५४	ऐलविल	२८	६९
आनुपूर्व्य	२६१	३६	इला	३२४	६६	उरुयुक	१४५	५१	ओ.		
आपत्ति	२९१	८२	इलावृत्त	११२	६	उर्वार	१८०	१५५	ओध	२०१	३९
आपस्	९३	३	इली	२९४	९०	उल्लखल	१४०	३४	ओदनपाकी	१५४	७५
आपीनस	२१९	५१	इल्वल	३९	२३	उल्लसन	८५	३५	ओपधि	१२९	६
आप्य	१७१	१२६	इल्वला	३९	२३	उपण	३१४	३६	औ.		
आहुतव्रतिन्	२६३	४६	इक्षिता	१६	३६	उपती	६८	१८	औदुम्बर	३३४	९७
आमण्ट	१४६	५१	इक्षरी	१६	३६	उषा	{ १२	२७	औपवस्त्र	२६१	३८
आमन्त्रण	३८८	७	इषिका	{ २७७	३८		{ ३१२	३१	औमीन	३०४	७
आमर्ष	८०	२६	उ.	{ ३४८	३२	उष्णिह	{ ४४४	६	और्वीशेय	३७	२०
			उ	३७	२१		२५७	२२	क.		
									क	९३	४
									ककुद्	४१३	९२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुवर	५८	९	कोश	२००	३७	खनी	१२६	७	गीःपति	३९	२४
कुवल	१०६	३७		३३२	९१	खरागरी	१५१	६९	गीःपति	३९	२४
कुवली	१४१	३६		४३६	२२१	खर्व	३७२	७१	गीध	१३	२९
कुवेर	१७१	१२७	कोशशायिका	२९५	९१	खर्वाखु	१९१	१२	गीर्वाण	६	९
कुश	९४	५	कोशातक	३९८	८	खल	३६५	१७	गुच्छ	१३४	१६
कुशल	३५४	२६	कोष	२४८	१३२	खलक	१४०	३४		२३९	१०५
कुष्ठनाशिनी	१६८	११६	कौच	१७	४०	खलाधारा	१९७	२६	गुच्छार्ध	२३९	१०५
कुष्ठला	१६८	११६	कौयदारण	१७	४०	खलीन	४६१	३५	गुट	१६४	१०५
कुहु	४६	९	कौटज	१५१	६६	खानि	१२६	७	गुणिन्	२९१	८३
कुट्टक	३०५	१३	कौटविक	३०४	१०	खुरप्र	४५३	२०	गुणित	३७९	८९
कृणि	२१७	४८	कौमारी	१६	३५	खुद्रक	३४३	१६	गुत्स	१३४	१६
कृपिका	९६	१०	कौमुद	३५	१६	खोर	२१८	४९	गुन्थित	३७७	८६
कूर्पास	२४३	११८	कौलखीन	३०४	८	ग.			गुप्ता	१५८	८६
कूलमाप	३१५	३९	कौवेर	१७१	१२६	गजभक्षा	१७०	१२३	गुम्फित	३७७	८६
कृतसापन्नका	२०५	७	कौवेरी	१६	३५	गज	११९	८	गुरु	४२५	२२
कृतसापन्निका	२०५	७	कौशिकी	१०६	३५	गट	९९	१७	गुहारूप	१८८	५
कृप	७८	१८		३९८	१०	गड्ड	२१७	४८	गूरण	३९०	११
कृपी	७८	१८	कतु	४०	२७	गण	४०४	१२८	गूवाक	१८६	१६९
कृपीट	२३	५३	क्रम	१९१	१२	गण्टकी	१०६	३५	गृहगोधा	१९१	१२
कृमि	१९१	१३	क्रिमिजगध	२४६	१२६	गद	१३	२८	गृहगोलिका	१९१	१२
कृपक	३०५	१३	कुच	१९५	२२	गदा	१३	२८	गृहमणि	२४९	१३८
कृपिका	३०५	१३	कुधा	८०	२६	गदाहय	१७१	१२६	गृहालिका	१९१	१२
कृष्णकर्मन्	३६४	४६	कोधमूर्च्छित	१७२	१२८	गदित	६२	१	गृह	२०३	४३
कृष्णमेदा	१५८	८६	कोश	११६	१८	गन्ध	३६३	४७	गो	४	६
कृष्णसार	१९०	१०	कोय	१७	४०	गन्धकान्त	१०६	३७	गोकर्ण	८९	७
केतु	४०	२६	काय	१४४	४७	गन्धिक	३३६	१०२	गोकिल	३२२	५७
केतुमाल	११२	६	करण	६८	१५	गरागरी	१५१	६९	गोदन्त	३३६	१०३
केली	८४	३२	क्षितिक्षम	१४५	४९	गरेणु	४०६	५२	गोदावरी	१०६	३५
केशपर्णी	१५९	८९	क्षिपणु	२६	६३	गर्दभ	१०६	३७	गोदुह	३२२	५७
केशर	१०९	४३	क्षीर	४२८	१२९		१४३	४३	गोधा	१०१	२२
केशरिन्	१८६	१	क्षीवन्	३५९	२३	गर्व	७६	१५	गोनसिन्	८८	५
केशिन्	१७१	१२६	क्षुताभिजनन	३०८	१९	गर्हा	७९	२१	गोनास	८८	४
केशराम्ल	१५५	७८	क्षेपण	९७	१३	गवलध्वज	३३५	१००	गोप	३३७	१०४
केशरिन्	१५५	७८	क्षेपणि	९७	१३	गवाक्षी	११९	७०	गोपघोण्टा	१४१	३७
कैशिकी	१४०	७३	क्षेपणी	९७	१३	गवेड	३१०	२५	गोपरस	३३७	१०४
कोटि	४०३	२४	क्षौम	१२०	१२	गव्यूत	११६	१८	गोपवल्ली	१६६	११२
कोटिन्	१५१	६६	क्ष्माभुज्	२६७	१	गातु	२२	५२	गोपा	१६६	११२
कोटीर	२३७	९७	ख.			गान्धर्व	२२	५२	गोपालिका	१६६	११२
कोटीवर्पा	१७३	१३३	ख	४	६	गायत्रिन्	१४५	४९	गोमत्	११६	१८
कोट्ट	४५५	१८	खक्खट	३७४	७६	गिरा	६२	१	गोमुख	७४	८
कोट्टवी	२०९	१७	खड्गक	२१८	४९	गिरिज	३३५	१००	गोरण	३९०	११
कोरक	२४७	१२९	खड्गायुध	१३	२७	गिरिजाबीज	३३५	१००	गोस्त	११६	१८
कोला	१६१	९८	खण्डपशु	१४	३१	गिरिजामल	३३५	१००	गोष्ठी	१००	१०
कोलि	१४१	३६									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गोस	३३७	१०४	चमस	{ २५७ २४ ४५२ १०		चिहुर	२३६	९५	जानपद	११३	८
गौधूमीन	३०४	८	चरण्डी	२०६	९	चुस्त	४६०	३४	जारी	२१४	३५
गौरा	१६	३६	चरिण्डी	२०६	९	चूर्ण	४५२	९	जिह्वा	४२१	१४२
ग्रथित	३७७	८६	चरित	८०	२६	चूपा	२७९	४२	जिह्वशल्य	१४५	४९
ग्रन्थित	३७७	८६	चरित्र	८०	२६	चोच	२२३	६२	जीवना	{ ९३ ३ १७६ १४२	
ग्रामिणी	४०६	४९	चर्चिका	{ १६ ३५ २४४ १२२		चोदनी	१५९	९२	जीवनी	९३	३
ग्रामीणा	४०५	४९	चर्पट	२३२	८४	च्यवना	१६१	९८	जीवनीय	९४	५
ग्राह	१००	२०	चर्मण्वती	१०६	३५	छ.			जीविताह्वय	१७३	१३२
ग्रैवेय	२३९	१०४	चविका	१६१	९८	छगला	१७४	१३७	जुगुप्सा	३९५	३२
घटिक	२९६	९७	चव्या	१६१	९८	छदन	३४	१३	जू	४५०	२
घण्टा	{ ७३ ४ १४२ ३९		चाङ्ग	१७५	१४०	छन्दस्	६५	४	जोपा	२०३	२
घर्घर	{ ७८ १९ १९२ १५		चाङ्गेरी	१८२	१५८	छेद्य	१९२	१४	ज्येष्ठ	४०४	१५
घुसृण	२४५	१२४	चाणकीन	३०४	८	जगत्	२६	६२	ज्येष्ठा	{ ४९ १६ ४०४ १२	
घृत	{ ९४ ५ २४६ १२९		चान्द्रभागा	१०५	३४	जगती	४०९	२२	ज्योतिस्	६४	४
घृताची	२२	५२	चान्द्रायण	२६५	५२	जगल	३५१	४१	ज्योत्स्ना	३९८	८
घृतोद	९३	२	चामरा	२७५	३१	जघन्य	३७६	१	ज्योत्स्नावृक्ष	२४९	१३८
घृष्टि	१७९	१५१	चासुण्डा	१६	३५	जङ्गिल	२८८	७३	ज्योत्स्नी	१६८	११८
घोट	२८०	४३	चारित्र्य	८०	२६	जटा	१४	३३	ज्यौत्स्नी	३९८	८
च.			चारु	३६७	१२४	जटि	१४	३३	झ.		
चकलक	१४१	३९	चारुधारा	१९	४५	जटुल	२१८	४९	झरा	१२६	५
चक्र	९५	७	चारुलोचन	१२	२७	जतुक	१९६	२६	झरि	१२६	५
चक्रवाड	१२४	२	चावीं	{ ३५ १६ १७९ १५२		जतुका	१७९	१५३	झरी	१२६	५
चक्रिका	२९६	९७	चाल	१२१	१४	जत्का	१९६	२६	झर्झ(ल)री	७४	८
चमू	२००	३६	चालन	३१०	२६	जनित्री	२१२	२९	झलरी	७४	८
चण्डरुहा	१५८	८६	चास	१९२	१६	जपा	१५४	७६	झषा	९९	१७
चण्डा	३६१	३२	चित्रकूट	१२४	३	जम्	२१४	३८	झिलरी	४५२	१०
चण्डांशु	४१	३१	चित्रपुङ्ख	२९२	८७	जम्बु	१३४	१९	झिल्ली	१९७	२८
चण्डी	३६१	३२	चित्ररथ	२२	५२	जम्बूक	१८८	५	झीरुका	१९७	२८
चन्द्र	३४	१३	चिन्तिया	८१	२९	जयन्ती	२०	४६	झ.		
चन्द्रनवीजिका	१६८	११६	चिरजीवक	१७६	१४२	जयवादिनी	१९	४५	ट.		
चन्द्रकान्त	१०६	३७	चिरजीविन्	१२४	३	जर्तिल	३०७	१९	टङ्कपति	२६८	७
चन्द्रभस्म	२४७	१३०	चिरम्	४४३	१	जलजन्तुका	१०१	२२	टेर	२१८	४९
चन्द्रभागा	१०५	३४	चिरात्	४४३	१	जलद	३२	७	ड.		
चन्द्रभागी	१०५	३४	चिरात्तिका	१७६	१४३	जलका	१०१	२२	डिण्डीर	३३७	१०५
चन्द्रविहंगम	१९६	२२	चिरिण्टी	२०६	९	जलोका	१०१	२२	त.		
चन्द्रशाला	१२१	१५	चिरिविल्व	१४४	४७	जलोरगी	१०१	२२	तककूर्चिका	३१७	४४
चन्द्रिका	१०५	३४	चिरे	४४३	१	जलौकस्	१०१	२२	तकवासना	१४१	३८
चन्द्रिमन्	३५	१६	चिरेण	४४३	१	जल्पित	६२	१	तङ्क	४६०	३३
चमर	२७५	३१	चिलीचिमि	९९	१८	जागर्ति	३९२	१९	तद्यक	१०३	२८
चमरी	२७५	३१	चिल्लिका	१८२	१५८	जाप्रिया	३९२	१९	तद्यग	१०३	२८
			चिबु	२३४	९०	जाङ्गलिका	१५८	८६	तडाग	१०३	२८
						जाति	४०८	१३२	तनूनपाद्	२३	५३
						जातुधान	२५	६०	तन्तुल	१६४	१०६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तन्त्र	४१७	११८	तिलक	१४२	४०	त्रिणता	२९१	८३	दारुनिशा	१६२	१०१
तन्त्रवाप	३४०	६	तिलोत्तमा	२२	५२	त्रिपुटी	१६४	१०८	दारुवलिभुज्	१९५	२२
तन्त्रवाय	{ १९१ ३४०	{ १३ ६	तुका	३३८	१०९	त्रिफला	१६९	११९	दार्विका	१६९	११९
तन्द्रा	८५	३७	तुकाशुभा	३३८	१०९	त्रिष्टुभ्	२५७	२२	दार्वा	१६९	११९
तन्दि	८५	३७	तुकाक्षीरी	३३८	१०९	त्वक्पत्री	३१६	४०	दाश	३४३	१७
तन्द्री	४२७	१७६	तुङ्गी	४४	४	त्वक्पुष्प	२१९	५३	दाशपूर	१७३	१३२
तपती	१०५	३४	तुणि	१७२	१२८	त्वक्पुष्पी	२१९	५३	दास	९८	१५
तम	५४	२९	तुण्डकेरी	१७५	१३९	त्वच्	१७४	१३४	दिधिपु	२१०	२३
तमस	८७	३	तुत्थ	३३५	१०१	त्वच	{ १७४ २२३ ३१६	{ १३४ ६२ ४०	दिव	४	६
तमसा	८७	३	तुत्थरसायन	३३५	१०१	दक	९४	५	दिवान्ध	१९२	१५
तमा	४५	४	तुन्दिभ	२१६	४४	दक्षिणतस्	४४९	२३	दिवाभीत	१९२	१५
तमाल	२४५	१२३	तुन्दिल	२२२	६१	दक्षिणा	४४९	२३	दिवि	१९२	१५
तमि	४४	४	तुन्न	३३५	१०१	दक्षिणात्	४४९	२३	दिवोकस्	{ ५ ४३७	{ ७ २२६
तर	२३८	१०२	तुभ	३२७	७६	दक्षिणाहि	४४९	२३	दिव्यगायन	२२	५२
तरणी	९६	१०	तुम्वक	१८१	१५६	दक्षिणेन	४४९	२३	दिशा	३०	१
तरवारी	२९३	८९	तुम्बा	१८१	१५६	दक्षिणकाक	४०४	२१	दीपक	१६६	१६१
तरी	९६	१०	तुम्बि	१८१	१५६	दण्ड	२९०	७९	दीपवृक्ष	२४९	१३८
तल	{ ४३२ २३२	{ १६८ ८४	तुम्बुरु	{ २१ २२	{ ४८ ५२	दण्डक	४६०	३३	दीर्घकोपिका	१०२	२५
तलमीन	९९	१८	तुरङ्गमुखभाण्ड	४६१	३५	दण्डधार	२५	५९	दीर्घजल	१९५	२२
तलित्	३३	९	तुला	४०	२७	दण्डुभ	८८	५	दुण्डुभ	८८	५
तलुन	२०६	८	तुवरी	१७३	१३१	दण्डुभ	८८	५	दुर्जय	२९०	७९
तलुनी	२०६	८	तुपोदक	३१६	३९	दधि	२४६	१२९	दुष्कलीना	१७२	१२८
तसर	३९३	२४	तूणा	२९३	८८	दधिकूर्विका	३१७	४४	दुष्प्रधापिणी	१६७	११४
ताटक	२३८	१०३	तूणी	{ १६० २९३	{ ९५ ८८	दधिमण्डोद	९३	२	दूरदर्शिन	२५२	६
तापन	{ ४१ ४१	{ २५ ३१	तृद	१४२	४१	दधिमण्डोद	९३	२	दूपी	२२५	६७
तापी	१०५	३४	तृपर	४२५	१६५	दन्तुर	४३३	२०५	दृष्टिकृत्	१७१	१२७
तामर	१०७	४०	तृवर	{ ५८ ४२५	{ ९ १६५	दम्	२१४	३८	देवकी	१०	२१
तामस	४५	५	तृवरी	१७३	१३१	दमूनस्	२३	५६	देवखात	१२६	६
तार	३७	२१	तृणता	२९१	८३	दरा	{ १२६ ४२९	{ ६ १८४	देवत्व	२६५	५२
तारक	३७	२१	तृणशूल्य	१५२	६९	दरोदर	४२६	१७१	देवन्	२१३	३२
तारव	१८८	५	तृतीयप्रकृति	२१५	३९	दर्दर	१०२	२४	देवभूय	२६५	५२
तालक	१७२	१३१	तृफला	३३९	१११	दर्दुर	१२४	३	देवल	२१	४८
तालवर्णक	३३६	१०३	तृषा	{ ८१ ३२१	{ २७ ५५	दर्दुर	१२४	३	देववधू	३०	१
तिक्तकरोहिण	१५७	८५	तृणक	३५८	२२	दर्वा	३१३	३४	देवाजीव	३४२	११
तित्तिर	१९९	३५	तृणक	३५८	२२	दर्शक	२६८	६	देवित्	१५५	७७
तिन्तिडीका	१४३	४३	तृण्णा	३२१	५५	दशपुर	१७३	१३१	दैवकी	१०	२१
तिन्तिला	१४३	४३	तेन	४४४	३	दशपूर	१७३	१३१	दोषा	{ ४५ ४४५	{ ६ २०
तिर्मिगिलगिल	१००	२०	तैलाभ्यक्ता	१९७	२६	दशेन्धन	२४९	१३८	दोपातिलक	२४९	१३८
तिरस्करणी	२२४	१४०	तोयद	३२	७	दान्ती	३०	१	दौत्य	२७१	१६
			तोयधर	३२	७	दायित	३६३	४०	द्युती	३६	१७
			त्रप्य	३२०	५१	दारा	२०४	६	द्युति	३६	१७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
टुघण	८	१७	धूमनहिपी	३६	१८	निकषा	३४८	३२	पण्डा	५५	१
टुघन	२९४	९१	धूमिका	३६	१८	निकाय	११८	५	पण्डा	२५२	५
टुणि	९७	११	धूमरी	६०	१३	निग्राह	३९६	३९	पताका	२९०	७९
टुणी	९७	११	धूमुर	१५५	७७	निचुल	२४३	११६	पत्रवाह	२९२	८७
टुत	३८२	९	धुतराष्ट्र	१९६	२४	नित्यम्	२७	६५	पत्रशवर	३४५	२०
टू	४५०	२	धुतराष्ट्री	१९६	२४	निमेष	४७	११	पथ	११५	१५
ट्रेण	१९२	१४	धृष्णु	३५९	२५	नियातन	३९४	२७	पद	४२	३३
ट्रेणि	९७	११	धोरण	२८२	४८	नियुत	४५७	२४	पद्मपाणि	४१	२९
द्वाःस्थित	२६८	६	धोरित	२८२	४८	निरीष	३०५	१३	पद्मवर्ण	१७७	१४५
द्वाःस्थितदर्शिक	२६८	६	धौरित	२८२	४८	निरुक्त	६४	४	परमद	२४६	१२६
द्वाःस्थितदर्शिन	२६८	६	धौरितक	२८२	४८	निर्गन्धन	३०१	११३	परस्वध	२९५	९२
द्वारप	२६८	६	धौर्य	२८२	४८	निर्धार्य	३५६	१३	पराक	२६५	५२
द्विज	४०२	४	ध्वनित	३२	८	निर्यास	१४४	४७	पराजित	३४४	१८
द्वितीयाकृत	३०४	९	न.			निर्यूप	१४४	४७	परामव	७९	२२
द्विसम्बाकृत	३०४	९	न	२६	६३	निर्वहण	७७	१५	परायण	३८६	२
द्वितीय	३०४	९	नक्तचारिन्	१९२	१५	निवृत्त	२४२	११३	परिदेवना	६८	१६
द्विहृत्य	३०४	९	नखाशिन्	१९२	१५	निश	४४	४	परिभाषा	६८	१४
द्वेष्य	२६९	११	नगौका	१९९	३३	निशाव(च)मन्	८७	३	परिवेश	४२	३२
ध.			नघट	२६	६३	निशैड(त)	१९५	२१	परिस्मन्द	२४९	१३७
घटी	४५४	१७	नटभूषण	३३६	१०३	निपद्वरी	९६	९	पर	१८३	१६२
धनदावास	१७	४०	नटसंज्ञक	३३६	१०३	निष्कुटी	१७१	१२५	पर्वत	२१	४८
धनीयक	३१५	३८	नत	२४६	१२६	निष्ठा	२०३	२६	पर्वन्	४५	७
धनु	{ १४० २९१	{ ३५ ८३	ननान्द	२१२	२९	नीचिकी	३२५	६७	पशु	{ २२६ २९४	{ ७० ९२
धनुस्	{ ११६ १४०	{ १८ ३५	नन्दिक	२९३	८९	नील	२९	७१	पश्वध	२९४	९२
धनू	२९१	९३	नन्दिनी	२१२	२९	नीलकण्ठ	४०३	२१	पपद्	२५५	१५
धन्याक	३१५	३८	नन्दीवर्त	१००	२०	नीलाङ्ग	१९१	१३	पल	४३२	८९
धन्विन्	४०	२७	नभस्	४	६	नृत्त	७५	१०	पलंकप	१६१	९८
धमन	१७२	१३०	नभस	१९९	३४	नेत्रमल	२२५	६७	पलाशिन्	९	१८
धरण	११०	२	नरायण	९	१८	न्यूह	४५४	१७	पलिष	४०१	२७
धरा	११०	१	नर्तक	७४	८	प.			पलि	१२३	२०
धर्षण	२०७	११	नर्मद	१०५	३२	पक्षती	४३	१	पवन	१३५	२०
धर्षणी	२०७	११	नल	१०७	३९	पक्षस्	२००	३६	पवि	३०	१
धर्षणी	२०७	११	नवपत्रिका	१०९	४३	पङ्क्ति	२५७	२२	पशु	१४	३०
धानाचूर्ण	३१९	४८	नसा	२३३	८९	पञ्चमी	७२	१	पशुहरीतकी	१३७	२७
धान्य	३१५	३८	नस्तोत	३२४	६३	पट	१२१	१४	पष्टवाह	३२४	६३
धान्यक	३१५	३८	नस्या	२३३	८९	पटकुटी	२४४	१२०	पष्टाही	३२५	७०
धार्त	३५१	४३	नागसुगन्धा	१६७	११४	पटञ्जर	३४६	२५	पत्त्य	११८	५
धिपात्र	२८६	६३	नाभि	४२०	१२९	पटवात्	२४४	१२०	पांडु	२९६	९८
धुवित्र	२५७	२३	नाम	४४२	१३	पटह	७२	४	पाचण्ड	२६३	४५
धुस्त्र	{ १५५ १८०	{ ७७ १५५	नार	९३	४	पट्टन	११६	१	पात्रालिका	३४७	२९
धूपक	२४६	१२७	नारिकेल	१८५	१६८	पट्टि	४५६	२१	पाटली	१४२	३९
			नार्थ	१४१	३८	पणस	१४८	६१			
			नाली	१०८	४२	पण्ट	२५२	५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाणिमूल	२३१	८१	पुत्री	२११	२८	प्रकुचक	३३१	८९	प्राजापत्य	२६५	५२
पादपा	१२८	५	पुनर्जन्मन्	२५१	४	प्रचारण	३८७	३	प्राज्ञ	२५२	५
पादात	२८७	६७	पुनर्नव	२३१	८३	प्रचित	६५	४	प्राण	२६	६२
पादाविक	२८७	६७	पुनर्भू	२१०	२३	प्रजाहित	३३२	२७	प्राप्ति	१६	३६
पारत	३३५	९९	पुनर्वसु	९	१८	प्रज्ञ	२१७	४७	प्रायुषा	५०	१९
पारापत	१९२	१४	पुर	४४१	५	प्रणय	४२०	१३५	प्रास्थिक	३०४	१०
पारापार	९२	१	पुरेन्द्रि	२०५	६	प्रतति	१३०	९	प्रिया	३२४	६६
पारिषद्य	१५	३५	पुलक	८५	३५	प्रतिकर्मन्	२४४	१२१	प्रियाल	१४०	३५
पार्थ	१४४	४५	पुलस्त्य	४०	२७	प्रतिग्रह	२४९	१३९	प्रेय	४३६	२१९
पार्षद	१५	३५	पुलह	४०	२७	प्रतिदान	३२८	८०	प्रेयङ्गवीण	३०४	८
पार्षद्य	१५	३५	पुष्कस	३४४	२०	प्रतिमा	३४९	२५	प्रोत	२४२	११५
पाणि	२६९	१०	पुष्कसी	३४४	२०	प्रतिमुख	७६	१५	प्रोथ	२२८	७५
	२९०	७९	पुष्पदन्त	४७	१०	प्रतिस्था	२१९	५१	प्रोप्त	३७८	८६
पालङ्ग्या	१८२	१५८	पुष्पधनुस्	१२	२६	प्रतिसर	२४०	१०८	छ्वंगम	१८७	३
पिचिण्ड	४६६	७७	पुष्परथ	२८३	५१	प्रत्यय	२७०	१३	छवन	१७३	१३१
पिचु	१४२	४०	पुष्पवन्त	४७	१०	प्रथम	३७५	२२	छीहा	२२४	६६
पिचुतूल	३३७	१०६	पुस्त	४६०	३८	प्रदिश	३१	५	फ.	१५९	८९
पिचुमन्द	१४९	६२	पूतिक	१४५	४८	प्रदेशिनी	२३१	८१	फटा	९०	९
पिचोण्डक	२२५	६७	पूतीकरज	१४५	४८	प्रभा	२९	७०	फणिभुवन	८६	१
पिङ्गर	४५९	३१	पूरुप	५४	२९	प्रमदावन	१२८	३	फल	२४८	१३२
पिट	४५५	१७	पूर्व	३७१	६५	प्रमातामह	२१३	३३	फलोदय	५	६
पिटक	३१०	२६	पूलक	२२८	७५	प्रमुख	३६८	२२	फल्युन	४८	१५
पिण्ड	३१०	२६	पूष	१४२	४१	प्रमुत्त	३०३	२	फल्युनी	४८	१५
	३५८	२६	पूष्का	१७३	१३३	प्रयुत	४५७	२४	फालवह	३०५	१४
पिण्डफला	१८१	१५६	पृथज्	४४४	३	प्रयुद्धार्थ	३९४	२६	फाल्युनी	४८	१५
पिण्डीर	१५०	६४	पृथवी	१११	३	प्रवर	२४६	१२६	व.	९९	१६
पितृसधर्मन्	३५६	१३	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्ध	३९१	७
पिप्पल	१६१	५	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पिप्पलिका	१९७	२६	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पियालक	१४०	३५	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पिशिता	२२३	६३	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पिशुना	३६५	४०	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पिष्ट	५	६	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
	११२	६	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पीडा	३४७	२९	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पीतचन्दन	१६२	१०१	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पीतदारु	१६२	१०२	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पीयु	१९२	१५	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पुञ्ज	२०२	४१	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पुटकिनी	१०७	३९	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पुण्डरीक	१७१	१२७	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पुण्डरीश	१५५	७७	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पुण्ड्रक	१८४	१६३	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पुण्ड्रेक्षु	१८४	१६३	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३
पुत्रश्रेणी	१५८	८८	पृथ्वी	१११	३	प्रवर्त	३३१	८९	वन्धनी	३२६	७३

अमरटीकादिपुष्पीत्यहोनामकारादि क्रमेण

७२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बृहती	२४३	११७	सुखा	३४२	१७	मनेरी	७०	२३	मालव	२४७	१३१
बृहती	४१०	२२	नेहं	७३	६	मपी	२७४	२६	माला	१७३	१३२
बृहतीपति	३९	२४	भोग	२९०	७९	मलय	१२४	३	मालुपानी	८९	६
बोध	१३५	२०	ध्रम	२६०	३५	मलय	१४९	६१	मालदी	१७३	१३३
ब्राह्मणी	१६	२७	आवृ	२१३	३४	मलिनानु	४४३	१०	माला	३०४	७
ब्राह्मणी	६२	१	म.	५३	२७	मलिन	३७७	८६	मालिन	३०४	७
ब्राह्मणी	१७३	१३३	म	५३	२७	मनी	४५३	१०	माला	३४	१३
ब्राह्मणी	१६	३५		२९	७१	मलि	४५३	१०	मालासजिक	६	१०
म.				४०	२७	मली	४५३	१०	मालेधरी	१६	३५
मगयव	१४	३०	मकर	२९०	७९	मलीजल	४५३	१०	मिथुन	४१७	२७
मगय	३०४	७	मकुल	३०७	१७	मगुर	३०७	१७	मिथि	१६३	१०५
मण्डर	१४९	६३	मकुर	२५०	१४०	मगुरा	३०७	१७	मिथी	१६३	१०५
भद्र	१८२	१६०	मकला	१६	३७	मगुरा	३०७	१७	मिथि	२६	१८
भद्र	२६६	५८	मजा	१३१	१२	महती	४०९	१०८	मीन	४०	२७
भद्रमित्रिका	१५२	७०	मजि	२३१	८१	महागुल	२५१	३	मुष्ट	२३८	१०२
भद्रमृषिक	१९१	१२	मजिबन्ध	२३१	८१	महाकुलक	१४१	३९	मुष्ट	२९	७१
भद्राध	११२	६		२९०	७९	महाकुलक	३८७	३	मुष्ट	२५०	१४०
मन्द	५३	२५	मण्डल	२९२	८५	महादान	२९	७१	मुष्ट	३०७	१७
गर	३३०	८७		३४५	२२	महापत्र	१७९	१५२	मुष्ट	१७७	१४४
गरुड	२१	४८	मण्डलहित	१८८	५	महापत्रा	३१५	३९	मुष्ट	४५९	३०
गारुड	१५	३३	मण्डलित	८८	५	महारस	१६८	११६	मुष्ट	१४१	३९
गारुड	१८७	४	मण्डलित	१५९	१५८	महावीर्य	२३५	१२	मुष्ट	७६	१५
गारुड	१८७	४	मण्डलित	२०४	४	महावीर्य	२०८	१३	मुष्ट	१८३	१६३
गारुड	३३१	८९	मण्डलित	३६८	१२९	महाशत्रु	२२५	६६	मुष्ट	४६१	१३३
गारुड	५३	२८	मण्डलित	१५२	७०	महाशत्रु	१६	३६	मुष्ट	१९१	१२
गारुड	३०४	७	मण्डलित	७२	२	महिनय	४१	२९	मुष्ट	११	२४
गारुड	१५९	९१	मण्डलित	४१४	१६३	महिर	१७३	१३३	मुष्ट	१९१	१२
गारुड	१६७	११३	मण्डलित	२९६	९७	महिला	४३८	६६	मुष्ट	३४८	३३
गारुड	८०	२६	मण्डलित	१६५	१०९	मही	१९	४५	मुष्ट	२३२	८६
गारुड	३४२	१२	मण्डलित	१७६	१४२	महेन्द्राणी	२०४	३	मुष्ट	३३१	८९
गारुड	४०९	७३	मण्डलित	१७६	१४२	महेन्द्राणी	२१६	४२	मुष्ट	२२७	७३
गारुड	२३५	९२	मण्डलित	७४	९	महिनय	२११	२५	मुष्ट	२२७	७३
गारुड	१८७	३	मण्डलित	१२	२६	महिनय	२११	२५	मुष्ट	३८१	९५
गारुड	१८७	३	मण्डलित	३५६	१३	महिनय	३७०	५	मुष्ट	३७४	८२
गारुड	१७१	१२६	मण्डलित	३५६	१३	महिनय	३५१	४१	मुष्ट	२३६	९५
गारुड	२०	४७	मण्डलित	३५६	१६	महिनय	२०४	३	मुष्ट	१९१	१२
गारुड	७९	२१	मण्डलित	४०	२६	महिनय	३४२	११	मुष्ट	३४८	३३
गारुड	२०	४७	मण्डलित	४	६	महिनय	१७४	१३६	मुष्ट	२८	११
गारुड	३०७	१८	मण्डलित	३०७	१७	महिनय	१२	२५	मुष्ट	२००	१२१
गारुड	८६	३७	मण्डलित	३५४	३५	महिनय	४०	२९	मुष्ट	३५५	३०
गारुड	७२	११	मण्डलित	१७३	१३२	महिनय	७६	१४	मुष्ट	१८४	९६
गारुड	१७१	१५१	मण्डलित	३७४	८६	महिनय	७६	१४	मुष्ट	१८४	९६
गारुड	१७१	१५१	मण्डलित	३७४	८६	महिनय	७६	१४	मुष्ट	१८४	९६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मृणालिनी	१०७	३९	रक्षावतारिन्	३४२	१२	रौ०	१९०	१०	वज्रनिष्पेष	३३	१०
मृत्तालक	१७३	१३१	रघु	२७	६४	रौद्री	७८	२०	वज्रा	{ २० ४७ १६४ १०५	
मृद्	१७३	१३१	रज	४३८	२९	ल.			वज्राशानि	२०	४७
मेखलकन्यका	१०५	३२	रजताध्यक्ष	२६८	७	लक्तक	२४२	११५	वज्री	{ २० ४७ १६४ १०५	
मेनका	२२	५२	रजनि	४५	४	लक्ष	८४	३३	वडाकर	३४६	२७
मेल	३९५	२९	रथ	१३	२९	लक्षण	१९६	२५	वणिज्या	३०२	२
मैला	{ १६१ ९५ ४५३ १०		रथिर	२८९	७६	लक्षणा	१९६	२५	वनकर्पासिका	१६८	११६
मेघशावक	३४५	२३	रम्भा	२२	५२	लक्ष्मणा	३६६	१७	वनद्रुम	२४६	१२६
मैत्र	२५२	४	रम्य	११२	६	लघिमन्	१६	३६	वनमालिनी	११	२१
मैत्राक्षर	३७	२०	रशना	२३४	९१	लघु	{ १८४ १६५ ४०१ १२६		वनाश्रय	१९४	२१
मैनाक	१२४	३	रसगन्ध	३३६	१०४	लच्छन	३५	१७	वनी	१२७	१
मोघा	{ १६४ १०६ ३७६ ५४		रसना	२४०	१०८	लय	१८४	१६५	वनीपक	३३६	४९
मोद्गायित	८३	३२	रसेन्द्र	३३५	९९	कलामन्	४२१	१४३	वन्य	{ १२८ ४ १७३ १३१	
मोहना	१७३	१३३	राजन्	२८	६८	लव	{ ३६३ ४० ३७० ६२		वर	१३९	३४
य.			राजातन	१४०	३५	लवणोद	९३	२	वरक	४६०	३३
यमनिका	२४४	१२०	रामा	२०३	२	लावुका	१८१	१५६	वरटी	१९७	२७
यमल	२०१	३८	रात्री	४४	४	लासक	७४	८	वरण	२६	६१
यमानिका	१७७	१४५	राल	२४६	१२७	लास्फोटनी	३४८	३३	वरासि	२४३	११६
यष्टी	१६५	१०९	रावणहस्त	७२	४	लिकोचक	१३८	२९	वर्णक	४६१	१०६
यादःपति	२५	६१	रास	३२	८	लिविकर	२७०	१५	वर्णज्येष्ठ	२५१	४
यादव	३२२	५८	रिद्धण	८५	३६	लीढ	३८५	१११	वर्तिका	३९८	११
याम	४२१	१४२	रिद्ध	३०९	२३	लुलाय	१८८	४	वर्त्मनि	११५	१५
यामल	२०१	३८	रिदय	१२	२७	लूतका	१९१	१३	वर्धनी	१२३	१८
यामि	४२१	१४२	रिधि	२६३	४३	लोचक	२४९	१३८	वर्धमान	१२०	११
युक्त	३६९	५८	रिष्ट	१३९	३१	लोचमर्कट	१६६	१११	वर्ध	३३७	१०५
युग	१४१	३९	रिप्य	१९०	१०	लोत्र	३४६	२५	वप्रेण	३३	११
युत	२७३	२४	रुचक	१२०	११	लोहकारं	३४१	७	वलभि	१२१	१५
युतक	२७५	२८	रुपा	८०	२६	लोहाभिसार	२९५	९४	वट्टि	१३०	९
युवती	२०६	८	रूप्य	४२४	७	लोहित	२४५	१२४	वट्टरा	२२३	६४
यूथ	२०२	४१	रेखा	१२८	४	लौह	३३४	९८	वशिता	१६	३६
यूप	४५९	१९	रेचनी	{ १६४ १०८ १७७ १४६		वंशश्री	३३८	१०९	वशिर	{ १६१ ९७ ३१६ ४१	
येन	४४४	३	रेफ	३६७	५४	वंशजा	३३८	१०९	वष्कय	३२४	७१
योग	२८६	६४	रोध	९५	७	वशिक	२४६	१२६	वष्कयणी	३२४	७१
योषिता	२०३	२	रोध्र	१३९	३३	वक	१५६	८१	वसिष्ठ	४०	२७
यौतुक	२७५	२८	रोममुच्छक	२७५	३१	वकोट	१९५	२२	वसु	४३७	४२
रः			रोमविक्रया	८५	३५	वकज	२५१	४	वस्तक	३१७	४२
रक्तमाल	१४४	४७	रोमहर्षण	८५	३५	वकनासिक	१९२	१५	वह	२६	६३
रक्तलोचन	१९२	१४	रोमाश्च	८५	३५	वच	१६२	१०२	वहिवल्लभ	२४६	१२७
रक्तसार	१४५	४९	रोमोद्गम	८५	३५	वचन	६२	१	वहिशिख	२४५	१२४
रक्ता	१५९	९०	रोहिताश्व	२३	५५	वज्र	१६४	१०५	वांशी	३३८	१०९
रक्षा	२४५	१२५	रोहिणी	१५७	८५	वज्रदशन	१९१	१२			
रक्षोघ्न	३०७	१८				वज्रद्रुम	१६४	१०५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वृहती	{ २४३ ११७ ४१० २२		मृत्वा	३४२	१७	मर्मरी	७०	२३	मालव	२४७	१३१
वृहतांपति	३९	२४	मेरि	७३	६	मर्या	२७४	२६	माला	१७३	१३३
बोधि	१३५	२०	भोग	२९०	७९	मलय	१२४	३	मालधानी	८९	६
ब्रह्माणी	{ १६ ३५ ६२ १		भ्रम	२६०	३५	मलयू	१४९	६१	मावती	१७३	१३३
ब्राह्मणी	१७३	१३३	आतृ	२१३	३४	मलिनाम्बु	४५३	१०	माप्य	३०४	७
ब्राह्मी	१६	३५	म.			मवित	३७७	८६	माषीण	३०४	७
भ.			म	५३	२७	मपी	४५३	१०	मास्	३४	१३
भगवत्	१४	३०	मकर	{ २९ ७१ ४० २७ २९० ७९		मसि	४५३	१०	माहाराजिक	६	१०
भक्त्य	३०४	७	मकुष्ठ	३०७	१७	मसी	४५३	१०	माहेश्वरी	१६	३५
भण्डर	१४९	६३	मङ्कुर	२५०	१४०	मसीजल	४५३	१०	मिथुन	४१७	२७
भद्र	{ १८२ १६० २६६ ५८		मङ्गला	१६	३७	मसुर	३०७	१७	मिशि	१६३	१०५
भद्रमल्लिका	१५२	७०	मञ्जा	१३१	१२	मसुरा	३०७	१७	मिशी	१६३	१०५
भद्रमूषिक	१९१	१२	मणि	२३१	८१	मसुरा	३०७	१७	मिहिका	३६	१८
भद्राश्व	११२	६	मणिवन्ध	२३१	८१	महती	४०९	१०८	मीन	४०	२७
भन्द	५३	२५	मण्डल	{ २९० ७९ २९२ ८५ ३४५ २२		महाकुल	२५१	३	मुकुट	२३८	१०२
भर	३३०	८७	मण्डलाहित	१८८	५	महाकुलक	१४१	३९	मुकुन्द	२९	७१
भरत्	२१	४८	मण्डलिन्	८८	५	महादान	३८७	३	मुकुर	२५०	१४०
भर्य	१५	३३	मण्डूकपर्णी	१५९	१५८	महापद्म	२९	७१	मुकुष्टक	३०७	१७
भल्ल	१८७	४	मत्तकासिनी	२०४	४	महावला	१७९	१५२	मुकूलक	१७७	१४४
भल्लूक	१८७	४	मद	३६८	१२९	महारस	३१५	३९	मुक्त	४५९	३०
भविका	३३१	८९	मदायन्ती	१५२	७०	महावीर्या	१६८	११६	मुक्तक	१४१	३९
भाग	५३	२८	मद्र	७२	२	महाबाह्व	२३५	९२	मुक्त	७६	१५
भाङ्गीन	३०४	७	मधु	४१४	१६३	महाशङ्खा	२०८	१३	मुल	१८३	१६२
भाण्डीरी	१५९	९१	मधुक	२९६	९७	महालायु	२२५	६६	मुनि	४६१	१३३
भातुफला	१६७	११३	मधुयष्टि	१६५	१०९	महिमन्	१६	३६	मुशाली	१९१	१२
भाम	८०	२६	मधुर	१७६	१४२	महिर	४१	२९	मुषलिन्	११	२४
भारत	३४२	१२	मधुलवा	१७६	१४२	महिला	१७३	१३३	मुषली	१९१	१२
भारती	४०९	७३	मध्य	७४	९	मही	४३८	६६	मुषा	३४८	३३
भाल	२३५	९२	मनोज	१२	२६	महेन्द्राणी	१९	४५	मुष्टि	{ २३२ ८६ ३३१ ८९	
भालुक	१८७	३	मनोजवत्	३५६	१३	महेला	२०४	२	मूत्रपुट	२२७	७३
भालूक	१८७	३	मनोजवत्	३५६	१३	माणिवन्ध	३१६	४२	मूत्राशय	२२७	७३
भास्वर	१७१	१२६	मनोजवा	३५६	१६	मातृज्वसेय	२११	२५	मूर्ण	३८१	९५
भिदिर	२०	४७	मन्द	४०	२६	मातृष्वलीय	२११	२५	मूर्ति	३७४	८२
भिया	७९	२१	मन्दर	४	६	मात्रा	३७०	५	मूर्धज	२३६	९५
भुजादय	२०	४७	मयष्टक	३०७	१७	माघीक	३५१	४१	मूषक	१९१	१२
भूतनाशन	३०७	१८	मरिच	३१४	३५	मान	२०४	३	मूपी	{ १९१ १२ ३४८ ३३	
भृकुटि	८६	३७	मरुत्	१७३	१३२	माय	३४२	११	मृग	{ ४८ १४ ४०० १२९	
भृकुत्त	७५	११	मरुत	२५	६२	मारिष	१७४	१३६	मृगया	३९५	३०
भृङ्गरज	१७९	१५१	मर्दित	३७७	८६	मारी	१२	२५	मृगाल	१८४	१६४
भृङ्गरजस्	१७९	१५१				मार्ताण्ड	४०	२९			
						मार्प	७६	१४			
						मार्पक	७६	१४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मृणालिनी	१०७	३९	रत्नावतारिन्	३४२	१२	रौद्र	१९०	१०	वज्रनिष्पेष	३३	१०
मृत्तालक	१७३	१३१	रघु	२७	६४	रौद्री	७८	२०	वज्रा	{ २० ४७	
मृद्	१७३	१३१	रज	४३८	२९	ल.			{ १६४ १०५		
मेखलकन्यका	१०५	३२	रजताध्यक्ष	२६८	७	लक्षक	२४२	११५	वज्राशनि	२०	४७
मेनका	२२	५२	रजनि	४५	४	लक्ष	८४	३३	वज्री	{ २० ४७	
मेल	३९५	२९	रघ	१३	२९	लक्षण	१९६	२५	{ १६४ १०५		
मैला	{ १६१ ४५३	{ ९५ १०	रथिर	२८९	७६	लक्षणा	१९६	२५	वटाकर	३४६	२७
मेषशावक	३४५	२३	रम्भा	२२	५२	लक्ष्मणा	३६६	१७	वणिज्या	३०२	२
मैत्र	२५२	४	रम्य	११२	६	लघिमन्	१६	३६	वनकर्पासिका	१६८	११६
मैत्रावरुण	३७	२०	रशना	२३४	९१	लघु	{ १८४ ४०१	{ १६५ १२६	वनद्रुम	२४६	१२६
मैनाक	१२४	३	रसगन्ध	३३६	१०४	लच्छन	३५	१७	वनमालिनी	११	२१
मोघा	{ १६४ ३७६	{ १०६ ५४	रसना	२४०	१०८	लय	१८४	१६५	वनाश्रय	१९४	२१
मोघायित	८३	३२	रसेन्द्र	३३५	९९	ललामन्	४२१	१४३	वनी	१२७	१
मोहना	१७३	१३३	राजन्	२८	६८	लव	{ ३६३ ३७०	{ ४० ६२	वनीपक	३३६	४९
य.			राजातन	१४०	३५	लवणोद	९३	२	वन्य	{ १२८ १७३	{ ४ १३१
यमनिका	२४४	१२०	रामा	२०३	२	लातुका	१८१	१५६	वर	१३९	३४
यमल	२०१	३८	रात्री	४४	४	लासक	७४	८	वरक	४६०	३३
यमानिका	१७७	१४५	राल	२४६	१२७	लास्फोटनी	३४८	३३	वरटी	१९७	२७
यष्टी	१६५	१०९	रावणहस्त	७२	४	लिकोचक	१३८	२९	वरण	२६	६१
यादःपति	२५	६१	रास	३२	८	लिविकर	२७०	१५	वरासि	२४३	११६
यादव	३२२	५८	रिहण	८५	३६	लीढ	३८५	१११	वर्णक	४६१	१०६
याम	४२१	१४२	रिद्ध	३०९	२३	लुलाय	१८८	४	वर्णज्येष्ठ	२५१	४
यामल	२०१	३८	रिश्य	१२	२७	लुतका	१९१	१३	वर्तिका	३९८	११
यामि	४२१	१४२	रिषि	२६३	४३	लोचक	२४९	१३८	वर्त्मनि	११५	१५
युक्त	३६९	५८	रिष्ट	१३९	३१	लोचमर्कट	१६६	१११	वर्धनी	१२३	१८
युग	१४१	३९	रिण्य	१९०	१०	लोत्र	३४६	२५	वर्धमान	१२०	११
युत	२७३	२४	रुचक	१२०	११	लोहकार	३४१	७	वर्ध	३३७	१०५
युतक	२७५	२८	रुपा	८०	२६	लोहामिसार	२९५	९४	वर्षण	३३	११
युवती	२०६	८	रूप्य	४२४	७	लोहित	२४५	१२४	वलभि	१२१	१५
युथ	२०२	४१	रेखा	१२८	४	लौह	३३४	९८	वलि	१३०	९
यूप	४५९	१९	रेचनी	{ १६४ १७७	{ १०८ १४६	व.			वल्लरा	२२३	६४
येन	४४४	३	रेफ	३६७	५४	वंशक्षीरी	३३८	१०९	वशिता	१६	३६
योग	२८६	६४	रोध	९५	७	वंशजा	३३८	१०९	वशिर	{ १६१ ३१६	{ ९७ ४१
योषिता	२०३	२	रोध्र	१३९	३३	वशिक	२४६	१२६	वज्रकय	३२४	७१
यौतुक	२७५	२८	रोमगुच्छक	२७५	३१	वक	१५६	८१	वज्रकयणी	३२४	७१
र.			रोमविक्रया	८५	३५	वकोट	१९५	२२	वसिष्ठ	४०	२७
रक्तमाल	१४४	४७	रोमद्वर्षण	८५	३५	वक्रज	२५१	४	वसु	४३७	४२
रक्तलोचन	१९२	१४	रोमाद्य	८५	३५	वक्रनासिक	१९२	१५	वस्तक	३१७	४२
रक्तसार	१४५	४९	रोमोद्गम	८५	३५	वच	१६२	१०२	वह	२६	६३
रक्ता	१५९	९०	रोहिताश्व	२३	५५	वचन	६२	१	वहिवल्लभ	२४६	१२७
रक्षा	२४५	१२५	रोहिणी	१५७	८५	वज्र	१६४	१०५	वहिशिख	२४५	१२४
रक्षोघ्न	३०७	१८				वज्रदशन	१९१	१२	वांशी	३३८	१०९
						वज्रद्रुम	१६४	१०५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शम्बु	१०२	२३	शिरा	२२४	६५	श्यामक	१८४	१६५	सन्धा	४४	३
शम्बूक	१०२	२३	शिजी	१२१	१३	श्यामा	४४	४	सन्धि	४५	७
शम्भ्याक	१३६	२३	शिल्लिपशाल	११९	७	श्यानाक	१४७	५७	सन्धि	२७१	१८
शरणि	११५	१५	शिवी	१६	३७	श्रद्धा	४१४	१	सप्तार्चि	२३	५६
शरदा	५०	१९	शीत	१३५	२०	श्राम	४२१	१४३	सभा	३५२	४४
शरादि	१९६	२५	शीतलवाणक	१७८	१४९	श्रीखण्ड	२४७	१३१	समज्या	६७	११
शरालि	१९६	२५	शुकवर्ह	१७३	१३२	श्रीपिष्ट	२४६	१२९	समन्तात्	४४७	१३
शरावाप	२९१	८३	शुकवल्लभ	१५०	६४	श्रीवत्स	११	२३	समपद	२९२	८५
शरकी	१७०	१२४	शुक	३१६	३९	श्रील	३५६	१४	समाज्ञा	६७	११
शशिन्	३४	१३	शुक्लवायस	१९५	२२	श्वपाक	३४४	२०	समीरमृग	१८९	७
शवत्	२७	६६	शुण्ठि	३१५	३८	श्वमीर	१८८	५	समूहनी	१२३	१८
शस्य	१३३	१५	शुण्ड	३५१	४०	श्वान	३४५	२२	सम्ब	२०	४७
शक्विय	८	१५	शुण्डा	३४२	१०	श्वेतद्विप	३३	९	सम्बल	४६०	३४
शांकरि	१३९	३३	शुद्ध	३५३	१३	श्वोवचीय	५२	२५	संमली	२०९	१९
शाट	२४२	११५	शुन	३४५	२२	पदपदप्रिय	१५०	६५	संमोहन	१२	२५
शाणी	३४८	३२	शुनाशीर	१८	४१	पण्ड	२१५	३९	सर	१८३	१६५
शात	२१६	४४	शुनासीर	१८	४१	पण्ड	२१६	९	सर	२९२	८७
शातकौम्भ	३३३	९४	शुनि	३४५	२२	स.	२१६	९	सरणा	३२०	५१
शारद	५०	२०	शुभ	३२७	७६	संयुर्क्ष	७९	२३	सरणा	१३०	९
शारदा	१०५	३४	शुभदन्ती	३१	५	संस्थ	२७४	२६	सरणी	१६४	१०८
शारदी	१३६	२२	शुभा	३३८	१०९	संस्फोट	२९८	१०५	सरणी	१७९	१५२
शारिका	४५१	८	शुभ्रा	३३८	१०९	संहतल	२३२	८५	सरस्	९२	२
शाल	११७	७	शुम्भा	३६	१७	संहार	७७	१५	सरस्तिरुह	१०८	४१
शालपर्णी	१६७	११५	शुमिण	२६	६३	सक्तु	३१९	४८	सरस्वती	१०५	३४
शाश्वतिक	३७३	७२	शुक्ल	३५८	१९	संकार	१२३	१८	सरा	१६४	१०८
शाक्ल	३५८	१९	शुक्ली	३५८	१९	संकारी	१२३	१८	सराव	३१३	३२
शास्ति	२७४	२६	शुष्म	२३	५४	संघात	९१	२	सरिल	३५५	३
शिक्षा	६४	४	शुकशिम्बा	१५८	८७	संघात	१०७	२	सरिषप	३०७	१७
शिक्षरिणी	३१७	४४	शूर	४०	२८	संघात	२०१	४०	सर्पाख्य	१५०	६५
शिखाण्डक	२३६	९६	शूर्मा	३४९	३५	सची	१९	४५	सर्वसह	१११	३
शिखातरु	२४९	१३८	शुक्ति	३३३	९६	सजुप	४४४	४	सर्व	१४	३०
शिखिन्	२३	५५	शुक्ती	३३३	९६	संचार	३९३	२५	सर्वतोभद्र	३६१	७९
शिखिन्	४०	२६	शुक्ल	१८८	५	संज्ञ	२१७	४७	सर्वला	२९५	९३
शिखिन्	१९५	२२	शुक्ल	२७९	४१	सततम्	२७	६६	सलिर	९३	३
शिखिन्	८	१७	शुण्ठि	२२८	७६	सत्याद्यत	३०२	२	संवदन	३८७	४
शिखिन्	७१	२४	शोषस्	२२८	७६	सत्यापना	३२९	८२	संवपन	३८७	४
शित	२१६	४४	शोफ	२२८	७६	सत्र	२७०	१५	संवर	९४	४
शिवशुक	३०६	१५	शोफाली	१५२	७०	सदा	२७	६६	संवर्ति	१०९	४३
शिवि	३०९	२३	शेवल	१०७	३८	सदृश	४३५	२१५	संवेदन	५५	१
शिवि	३०९	२३	शेष	२२८	७६	सनत्	२१	५१	ससन	२५८	२६
शिवि	३०९	२३	शेषा	८८	४	सनात्कुमार	२१	५१	सह	४८	१४
शिवि	३०९	२३	शोनक	१४७	५७	सनिष्टीव	६९	२०	सह	२९७	१०१
शिवि	३०९	२३	शोषण	१२	२५	संनाह	२८६	६४	सहचर	१५४	७५
शिवि	३३६	९५	शोभाजन	१३८	३१	संनिध	३९३	२३	सहस्र	४५७	२४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सद्यः	२९७	१०१	सुधा	११९	१०	सौभाग्यम्	१३८	३१	हस	२१	५२
सद्यः	१६८	११६	सुधुस्रवर्णा	२३	५६	सौम्या	४०	२६	हंसन	२१	५१
सद्यः	१५४	७५	सुनाल	१८४	१६५	सौर	४०	२६	हंसपदी	१६९	११९
सद्यः	३५३	३	सुपर्ण(क)	१३६	२४	सौरन्ध्री	७२	४	हंसिका	२१९	५२
सद्यः	२१३	३४	सुप्ति	८५	३६	सौरि	११	२१	हृषी	१५९	८९
सद्यः	१२४	३	सुम	१३४	१७	सम्भ	७७	१६	हनुप	२५	५९
सद्यः	४४५	६	सुमनस्	१५३	७२	सम्भन	१२	२५	हयन	२८३	५२
सद्यः	४४५	६	सुमना	१४५	४८	सुत्वा	१७३	१३१	हरिताल	३३६	१०३
सद्यः	५२	२५	सुम्य	३४६	२७	स्थलपद्म	१७१	१२७	हरिवर्ष	११२	६
सद्यः	३०६	१६	सुरस	२२३	६४	स्थाल	३१२	३१	हरिनेत्र	१९२	१५
सद्यः	११८	५	सुरोद	९३	२	स्थाली	३१२	३१	हल	४५७	२३
सद्यः	१७१	१२७	सुरोहिता	२३	५६	स्थावर	१४६	५४	हसन्ती	३११	२९
सद्यः	२९८	१०४	सुवास	१८४	१६५	स्थिर	२९१	८३	हस्ताधारण	३८७	५
सद्यः	१५०	६४	सुवीराम्ल	३१५	३९	स्थूलवेष्ट	९	१८	हृहा	२२	५२
सद्यः	४०१	१७	सुशीम	३६	१९	स्थूललक्ष	२९२	८७	हार	२३९	१०६
सद्यः	१७९	१५२	सुषि	८७	२	सुहा	३५४	६	हारा	२३९	१०५
सद्यः	१६१	९५	सुषिर	७२	४	सुहा	१६४	१०५	हारि	१९९	३४
सद्यः	७३	६	सूत्रकण्ठ	२५१	४	सुहाश	२४९	१३८	हाल	३०५	१४
सद्यः	९०	१०	सूत्रतन्तु	३४७	२८	सुश	४३४	१४	हालहल	९०	१०
सद्यः	१००	१९	सूत्रामन्	१८	४२	स्फरण	३८९	१०	हालाहल	९०	१०
सद्यः	१०२	२४	सूत्राद	३५८	२३	स्फार	३७०	६३	हासिका	७८	१९
सद्यः	१३९	३३	सुप	४१२	९१	स्फुलिङ्गिनी	२४	५६	हाहृत्	२२	५२
सद्यः	४०	२७	सुरण	१८१	१५७	स्फोटनी	३४९	३३	हिगुल	४५६	२०
सद्यः	३३४	९८	सूरिन्	२५२	६	स्फय	२५७	२४	हिमक	१७६	१४३
सद्यः	४०९	११	सुर्प	३१०	२६	स्मरण	८१	२९	हिमघृति	३४	१३
सद्यः	४०९	११	सूक	३३१	८९	स्याल	२९३	३२	हिरण्य	११२	६
सद्यः	२४२	११५	सूकणी	२३४	९१	स्युति	३८३	१०१	हिरण्यवाह	११२	६
सद्यः	३१६	४२	सूकि	२३४	९१	स्योन	१४७	५७	हिलमोचा	१०५	३४
सद्यः	२४७	१३०	सूकन्	२३४	९१	सुवा	३१०	२६	ही	१८२	१५८
सद्यः	८	१५	सूणीका	२२५	६७	सुवा	१५७	८३	ही	४१३	२५७
सद्यः	२१९	५३	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	४५२	६१	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	२९९	५३	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	२२४	६५	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	१६४	१०५	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	१७०	१२४	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	३३	११	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	१८८	४	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	१६७	११३	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	५२	२५	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	३३६	१०२	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	३३६	१०२	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	१७९	१५१	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	४०७	२८	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३
सद्यः	३३	९	सूणीका	२२५	६७	सुवा	४५०	२	हीर	१५	३३

